

ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΤΗΣ ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ ΑΡΙΘ. 133

ΔΗΜΗΤΡΙΟΥ Χ. ΓΚΟΦΑ

ΟΜΟΤΙΜΟΥ ΚΑΘΗΓΗΤΗ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟΥ ΑΘΗΝΩΝ

ΜΕΛΕΤΕΣ ΙΣΤΟΡΙΑΣ
ΤΟΥ ΕΛΛΗΝΙΚΟΥ ΔΙΚΑΙΟΥ ΤΩΝ ΣΥΝΑΛΛΑΓΩΝ
ΑΡΧΑΙΟΥ, ΒΥΖΑΝΤΙΝΟΥ, ΜΕΤΑΒΥΖΑΝΤΙΝΟΥ

ΑΘΗΝΑΙ 1993

ΜΕΛΕΤΕΣ ΙΣΤΟΡΙΑΣ
ΤΟΥ ΕΛΛΗΝΙΚΟΥ ΔΙΚΑΙΟΥ ΤΩΝ ΣΥΝΑΛΛΑΓΩΝ

BIBLIOTHÈQUE DE LA SOCIÉTÉ ARCHÉOLOGIQUE À ATHÈNES N° 133

DIMITRI C. GOFAS

PROFESSEUR ÉMÉRITE DE L'UNIVERSITÉ D'ATHÈNES

ÉTUDES D'HISTOIRE
DU DROIT GREC DES AFFAIRES
ANTIQUE, BYZANTIN ET POST-BYZANTIN

ATHÈNES 1993

ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΤΗΣ ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ ΑΡΙΘ. 133

ΔΗΜΗΤΡΙΟΥ Χ. ΓΚΟΦΑ

ΟΜΟΤΙΜΟΥ ΚΑΘΗΓΗΤΗ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟΥ ΑΘΗΝΩΝ

ΜΕΛΕΤΕΣ ΙΣΤΟΡΙΑΣ
ΤΟΥ ΕΛΛΗΝΙΚΟΥ ΔΙΚΑΙΟΥ ΤΩΝ ΣΥΝΑΛΛΑΓΩΝ
ΑΡΧΑΙΟΥ, ΒΥΖΑΝΤΙΝΟΥ, ΜΕΤΑΒΥΖΑΝΤΙΝΟΥ

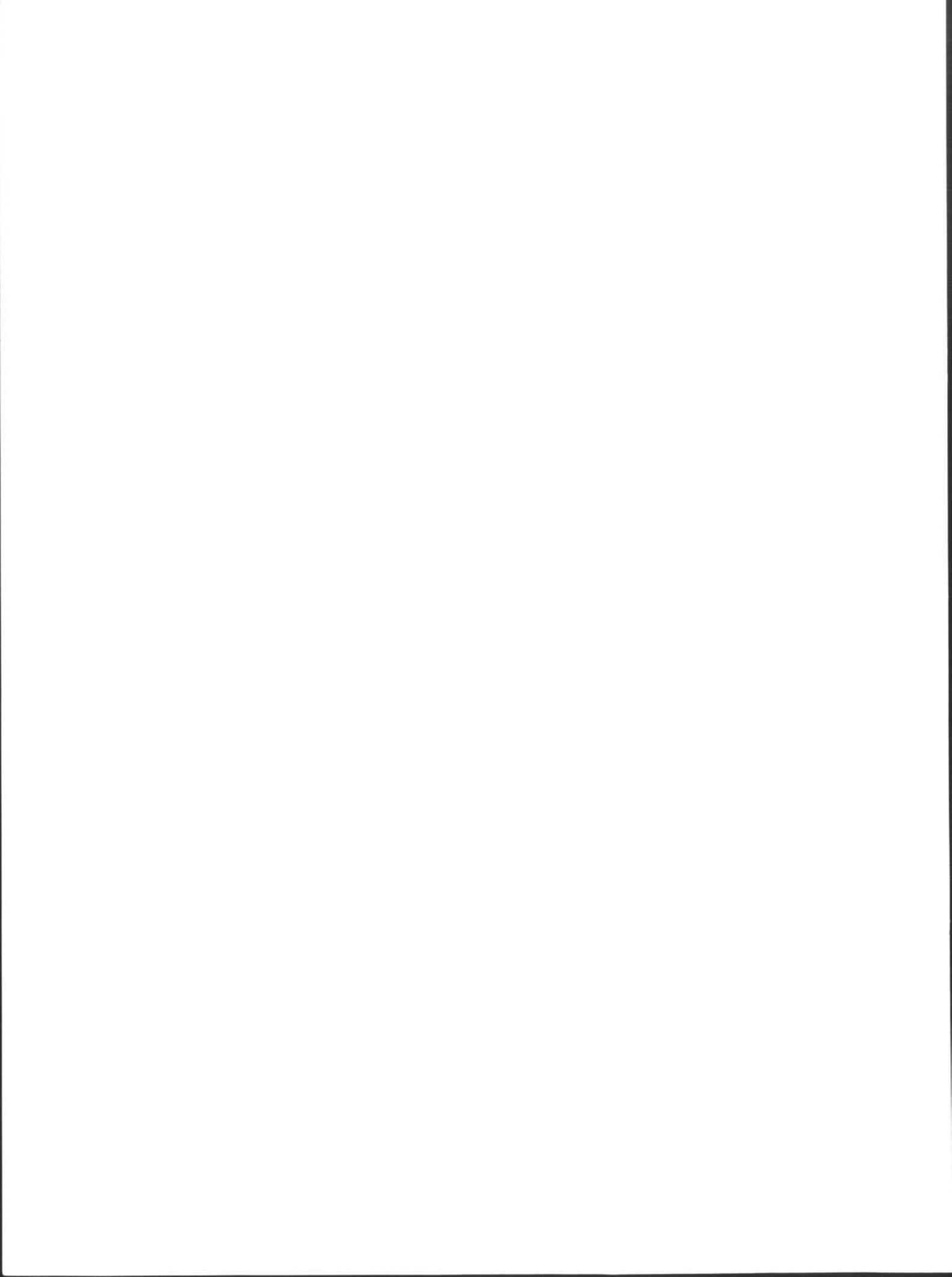
ΑΘΗΝΑΙ 1993

ISSN 1105-7785
ISBN 960-7036-26-3

*Κατὰ τὸν Κανονισμό τῶν Δημοσιευμάτων τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας,
οἱ συγγραφεῖς εὐθύνονται γιὰ τὴν ὀρθότητα τῶν βιβλιογραφικῶν παραπομπῶν
καὶ τὴν ἐγκυρότητα τῶν ἐκδόσεων ἀρχαίων κειμένων ποὺ ἀναδημοσιεύονται στίς ἐκδόσεις τῆς.*

© Ἡ ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικὴ Ἑταιρεία, Πανεπιστημίου 22,
106 72 Ἀθήναι, FAX (01) 3644996
ΓΡΑΦΕΙΟ ΔΗΜΟΣΙΕΥΜΑΤΩΝ

Εἰς μνήμην
Θεανῶς Χ. Γκόφα
Ἀντωνίου Δ. Νεζερίτη
Ἀνδρέου Δ. Νεζερίτη

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Θὰ μπορούσε κανείς, ἴσως, νὰ προβάλει ἀντιρρήσεις γιὰ τὸν τίτλο τοῦ παρόντος βιβλίου.

Ἡ πρώτη ἀφορὰ στὸ μήπως θὰ ἦταν ὀρθότερο νὰ ὀνομασθεῖ «Μελέτες ἱστορίας τοῦ ἐμπορικοῦ δικαίου».

Ἡ ἀπάντηση σ' αὐτὴ τὴν ἀντίρρηση, βρίσκεται, κατὰ τὴ γνώμη μου, στὸ ὅτι ἐννοιολογικὰ ὁ ὅρος «συναλλαγές» καλύπτει ἕναν τομέα εὐρύτερο ἀπὸ τὸν τοῦ «ἐμπορίου», καθὼς περιλαμβάνει καὶ θέματα ποὺ δὲν συνάπτονται ἀναγκαῖα πρὸς τὸ ἐμπόριο, ὅπως οἱ φορολογικὲς ἐπιβαρύνσεις, ἡ ἰθαγένεια τῶν ἀσχολουμένων ἐπαγγελματικὰ μὲ τὶς συναλλαγές, οἱ περιορισμοὶ στὴ διακίνηση ἢ τὴν ἐγκατάσταση προσώπων, οἱ περιορισμοὶ στὶς συναλλαγές ὀρισμένων εἰδῶν κλπ.

Ἡ δευτέρη ἀντίρρηση θὰ ἦταν, κατὰ πόσο μπορεῖ κανεὶς νὰ μιλάει εἰδικά, γιὰ ἑλληνικὸ δίκαιο τῶν συναλλαγῶν ἐνόψει τοῦ ὅτι οἱ συναλλαγές δὲν μποροῦν εὐκολὰ νὰ περιορισθοῦν μέσα σὲ γεωγραφικὰ ὄρια ἢ σὲ ἐθνικὰ σύνορα. Θὰ πρέπει νὰ ὁμολογηθεῖ ὅτι, πραγματικά, τὸ συναλλακτικὸ δίκαιο ἀποτελεῖ τὸν κατεξοχὴν τομέα ὅπου ἰσχύουν κανόνες δικαίου μὲ ὑπερπολιτειακὸ χαρακτήρα, ὅπως οἱ κανόνες ἔθιμοῦ δικαίου, οἱ ὁποῖοι διεῖπαν τὸ θεσμὸ τοῦ ναυτικοῦ δανείου κατὰ τὴν ἑλληνικὴ καὶ ρωμαϊκὴ ἀρχαιότητα, ἢ ἐκεῖνοι ποὺ ρύθμιζαν τὸν τρόπο λειτουργίας τῆς συναλλαγματικῆς στὰ νεότερα εὐρωπαϊκὰ δίκαια. Δὲν μπορεῖ ὅμως κανεὶς νὰ ἀρνηθεῖ ὅτι, ἂν καὶ κατὰ περιόδους πολλοὶ θεσμοὶ τοῦ συναλλακτικοῦ δικαίου ἴσχυσαν καὶ πέρα ἀπὸ τὸν ἑλληνικὸ γεωγραφικὸ χῶρο τῆς ἐποχῆς τους, ἐν τούτοις ἴσχυσαν πάντως στὸ χῶρο αὐτό, κι ἔτσι ἀπετέλεσαν τὸ δίκαιο ποὺ διεῖπε τὶς συναλλαγές στὸν ἑλληνικὸ χῶρο στὴν κάθε συγκεκριμένη χρονικὴ περίοδο. Οἱ παραπάνω σκέψεις μᾶς ὀδήγησαν στὴ χρῆση τοῦ ὄρου «ἑλληνικὸ δίκαιο τῶν συναλλαγῶν».

Τρέφω τὴν ἐλπίδα, ὅτι ἡ συγκέντρωση τῶν μελετῶν ποὺ περιλαμβάνονται σ' αὐτὸ τὸ βιβλίο σ' ἕναν ἐνιαῖο τόμο, θὰ βοηθήσει τοὺς μελλοντικοὺς ἐρευνητὲς στὴν προσπάθειά τους νὰ προβοῦν κάποτε σὲ μιὰ πλήρη καὶ ὀλοκληρωμένη διαχρονικὰ ἔκθεση τοῦ ἑλληνικοῦ δικαίου τῶν συναλλαγῶν ἀπὸ τὴν κλασικὴ ἀρχαιότητα ὡς τὴν ἴδρυση τοῦ ἑλληνικοῦ κράτους.

Κλείνοντας τὸν Πρόλογο αὐτόν, ἐπιθυμῶ νὰ εὐχαριστήσω τὸν Πρόεδρο τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας κ. Γεώργιο Δοντᾶ, τὸν Γενικὸ Γραμματέα τῆς κ. Βασίλειο Πετράκο καὶ ὀλόκληρο τὸ Διοικητικὸ τῆς Συμβούλιο γιὰ τὴν τιμὴ ποὺ μοῦ ἔκαναν, ἀποφασίζοντας νὰ περιλάβουν στὴ σειρά τῶν ἐκδόσεών της τὶς μελέτες αὐτές, ποὺ ἦταν διάσπαρτες σὲ ἑλληνικὰ καὶ ξένα ἐπιστημονικὰ περιοδικὰ καὶ τιμητικὸς τό-

μους, ἢ, σὲ ὀρισμένες περιπτώσεις, παρέμεναν ἀδημοσίευτες.

Ἐπιθυμῶ ἐπίσης νὰ ἐκφράσω τὶς εὐχαριστίες μου στὸν Καθηγητὴ κ. Olivier Picard, Διευθυντὴ τῆς Γαλλικῆς Ἀρχαιολογικῆς Σχολῆς, γιὰ τὴ φιλόφρονα παροχὴ τῆς δημοσιευόμενης φωτογραφίας θασιακῆς ἐπιγραφῆς, στὴν κυρία Ὑλγα Ἀλεξανδρῆ, Διευθύντρια τοῦ Ἐθνικοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Μουσείου, γιὰ τὴν εὐγενικὴ παροχὴ στὸν γράφοντα καὶ στὸν ἀείμνηστο Στέφανο Κουμανούδη τῆς ἄδειας δημοσίευσης τῆς ἐπιγραφῆς τοῦ Δ΄ αἰῶνα ἀπὸ τὴν Ἐλευσίνα καὶ στὴν δίδα Ἑλένη Κώτσου γιὰ τὴν ἰκανότητα καὶ τὴν ὑπομονὴ πὺ ἐπέδειξε στὴν ἀντιμετώπιση τῶν πολλῶν δυσκολιῶν πὺ ἀνέκυψαν κατὰ τὴν ἔκδοση τοῦ τόμου.

ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ Χ. ΓΚΟΦΑΣ

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Α΄ ΑΡΧΑΙΟ ΕΛΛΗΝΙΚΟ ΔΙΚΑΙΟ

Συντομογραφίες	17-19
Remarques sur une inscription fragmentaire de Thasos	21-27
L'“ὄρκος νηϊδίας” à Thasos	29-39
Les carologues de Thasos	41-69
Les “emmenoi dikai” à Thasos	71-77
La vente sur échantillon à Athènes d'après un texte d'Hypéride	79-85
Épirlous: une institution du droit maritime grec, antique, hellénistique, byzantin et postbyzantin	87-101
«Τροιζηνίαν κόρην πωλουμένην ἐρασθεις ἐπρίατο». Amour et citoyenneté à Trézène	103-110
Deux décrets inédits d'Éleusis	111-122
On the Meaning of the Term “Nauteia” in the Papyri	123-127
Quelques Observations sur un Papyrus contenant un Contrat de Société (<i>PUG II</i> Appendice I)	129-133
Further Remarks on <i>PUG II</i> Appendix I (= <i>PUG I</i> 20)	135-142
Τὸ Ἡδικτο τοῦ Καρακάλλα τοῦ 212 μ.Χ. καὶ ἡ χρονολόγησι μιᾶς σπαρτιατικῆς ἐπιγραφῆς	143-152
Observations sur une inscription de Sparte contenant des damnationes memoriae (<i>SEG XXXIV</i> 309)	153-165
Τὸ ἐμπορικὸ δίκαιο τῆς ἀθηναϊκῆς Ἀγορᾶς κατὰ τὸν Δ΄ αἰ. π.Χ.	167-195
Θάλασσα καὶ συναλλαγές στὴν ἀρχαία Ἑλλάδα	197-234

Β΄ BYZANTINO KAI METABYZANTINO ΔΙΚΑΙΟ

Συντομογραφίες	239-241
«Λόγῳι πρόβας σίτου». A Contribution to the Interpretation of an Early Byzantine Fiscal Inscription (<i>OGIS</i> 521)	243-248
La vente sur échantillon selon les Assises de Chypre	249-254
Ἐμπορικὲς ἐπιχειρήσεις Ἑλλήνων τῆς Κρήτης γύρω στὸ 1300	255-279
Ἐνας πρόδρομος τῆς συναλλαγματικῆς ἐκδομένος ἀπὸ Ἑλληνα ἔμπορο τὸ 1300	281-288
Un jugement de la cour ducale de Crète du XIVème siècle concernant une lettre de change	289-297
Esquisse d'une histoire du droit commercial grec sous la domination ottomane	299-311

Σύμβαση ανταλλαγῆς πλοίου με ἐμπορεύματα τοῦ 1542	313-324
Ἀσφαλιστήρια τοῦ 16ου αἰῶνος ἐκ τοῦ ἀρχείου τοῦ ἐν Βενετία ἑλληνικοῦ ἰνστιτούτου	325-353
Ἑλληνικαὶ ἐξαγωγαὶ κατὰ τὰς ἀρχὰς τοῦ 18ου αἰ. κατ' ἀνέκδοτον ἐμπορικὴν ἀλληλογραφίαν	355-372
Δύο φορτωτικαὶ ἐκ Κερκύρας τῶν ἐτῶν 1799 καὶ 1804 ἀφορῶσαι εἰς μεταφορὰς ἐλαίου	373-381
Διαμαρτυρικόν (Προτέστον) τοῦ ἔτους 1807 ἐκ Σύρου	383-392
Ἐνα ναυτοδάνειο τοῦ 1802 ἀπὸ τὴν Ὑδρα	393-394
Θαλασσοδάνεια, Σερμαγιές, Βλησιδία. Τρεῖς μορφές χρηματοδότησης τῆς θαλάσσιας ἐπιχείρησης στὰ μεταβυζαντινὰ χρόνια	395-413
Γενικὸ Εὐρετήριο	415-425
Εὐρετήριο νομικῶν καὶ ἐμπορικῶν ὄρων	426-441

TABLE DES MATIÈRES

I. DROIT GREC ANTIQUE

Abréviations	17-19
Remarques sur une inscription fragmentaire de Thasos (en français)	21-27
“L’ὄρκος νηϊδίδης” à Thasos (en français)	29-39
Les carpologues de Thasos (en français)	41-69
Les “emmenoi dikai” à Thasos (en français)	71-77
La vente sur échantillon à Athènes d’après un texte d’Hypéride (en français)	79-85
Épiphlos: une institution du droit maritime grec, antique, hellénistique, byzantin et postbyzantin (en français)	87-101
«Τροιζηνίαν κόρην πωλουμένην ἐρασθεὶς ἐπρίατο». Amour et citoyenneté à Trézène (en français)	103-110
Deux décrets inédits d’Éleusis (en français. En collaboration avec St. Coumanoudis).	111-122
On the Meaning of the Term “Nauteia” in the Papyri (en anglais)	123-127
Quelques observations sur un papyrus contenant un contrat de Société (<i>PUG II</i> Appendice I) (en français)	129-133
Further Remarks on <i>PUG II</i> Appendix I (= <i>PUG I</i> 20) (en anglais)	135-142
L’Édit de Caracalla de 212 av. J.-C. et la datation d’une inscription de Sparte (en grec)	143-152
Observations sur une inscription de Sparte contenant des damnationes memoriae (<i>SEG XXXIV</i> 309) (en français)	153-165
Le droit commercial de l’Agora d’Athènes au IV ^{ème} siècle av. J.-C. (en grec)	167-195
La mer et les affaires dans la Grèce ancienne (en grec)	197-234

II. DROIT BYZANTIN ET POST-BYZANTIN

Abréviations	239-241
«Λόγωι πρόβας σίτου». A Contribution to the Interpretation of an Early Byzantine Fiscal Inscription (<i>OGIS</i> 521) (en anglais)	243-248
La vente sur échantillon selon les Assises de Chypre (en français)	249-254
Entreprises commerciales des Grecs de Crète autour de 1300 (en grec)	255-279
Un précurseur de la lettre de change émis par un commerçant Grec en 1300 (en grec)	281-288
Un jugement de la cour ducale de Crète du XIV ^{ème} siècle concernant une lettre de change (en français)	289-297

Esquisse d'une histoire du droit commercial grec sous la domination ottomane (en français)	299-311
Contrat d'échange d'un navire contre marchandises de 1542 (en grec)	313-324
Polices d'assurance du XVIème siècle provenant des archives de l'Institut grec de Venise (en grec)	325-353
Exportations grecques aux débuts du XVIIIème siècle d'après des documents commerciaux inédits (en grec)	355-372
Deux connaissements des années 1799 et 1804 de Corfù concernant des transports d'huile (en grec)	373-381
Un Protêt de l'année 1807 de Syra	383-392
Un prêt à la grosse de 1802 d'Hydra (en grec)	393-394
Prêts à la grosse, sermayé, vlissidia. Trois modes de financement de l'entreprise maritime pendant la période post-byzantine (en grec)	395-413
Index général	415-425
Index des termes juridiques et commerciaux	426-441

Α' ΑΡΧΑΙΟ ΕΛΛΗΝΙΚΟ ΔΙΚΑΙΟ

ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ

Ἐκτὸς ἀπὸ τὶς καθιερωμένες στὴν ἑλληνικὴ καὶ διεθνὴ βιβλιογραφία, χρησιμοποιοῦνται οἱ παρακάτω συντομογραφίες:

AMELOTTI - MIGLIARDI, <i>Una società</i>	M. AMELOTTI - L. MIGLIARDI, <i>Una società di trasporto nella Grande Oasi, Studi di Storia Antica in Memoria di Luca de Regibus</i> (Genova 1969) 167-176.
ATL	B.D. MERITT, H.T. WADE-GERY, M.F. MC GREGOR, <i>Athenian Tribute Lists</i> (1939-1953).
BGU	<i>Ägyptische Urkunden aus den Staatl. Museen zu Berlin. Griechische Urkunden.</i>
BOECKH I	A. BOECKH (M. FRÄNKEL), <i>Die Staatshaushaltung der Athener</i> ³ (Berlin 1886) I.
BUSOLT I	G. BUSOLT, <i>Griechische Staatskunde I</i> (München 1920).
BUSOLT-SWOBODA II	G. BUSOLT-A. SWOBODA, <i>Griechische Staatskunde II</i> (München 1926).
CIG	<i>Corpus Inscriptionum Graecarum.</i>
COHEN	E. COHEN, <i>Ancient Athenian Maritime Courts</i> (Princeton 1973).
COLLITZ-BLASS, SGDI	H. COLLITZ, F. BECHTEL, F. BLASS et al., <i>Sammlung der griechischen Dialektinschriften.</i>
CPJ	<i>Corpus Papyrorum Judaicarum</i> (Cambridge Mass.).
DA	<i>Dictionnaire des antiquités grecques et romaines</i> sous la direction de Daremberg, Ch. et Saglio, Ed. (1877-1919).
DESSAU, ILS	H. DESSAU, <i>Inscriptiones Latinae Selectae.</i>
EDMONDS, FAC	J.M. EDMONDS, <i>Fragments of Attic Comedy.</i>
GERNET, Arbitres Publics	L. GERNET, L'institution des arbitres publics à Athènes, <i>Droit et Société dans la Grèce ancienne</i> (Paris 1955) 103-119.
GERNET, Actions commerciales	L. GERNET, Sur les actions commerciales en droit athénien, <i>Droit et Société dans la Grèce ancienne</i> (Paris 1955) 173-200.
GERNET, Le droit de la vente	L. GERNET, Le droit de la vente et la notion du contrat en Grèce d'après M. Pringsheim, <i>Droit et Société dans la Grèce ancienne</i> (Paris 1955) 201-224.
GERNET, Obligation	L. GERNET, Sur l'obligation contractuelle de la vente hellénique, <i>Droit et Société dans la Grèce ancienne</i> (Paris 1955) 225-236.
GERNET, La notion	L. GERNET, Sur la notion du jugement en droit grec, <i>Droit et Société dans la Grèce ancienne</i> (Paris 1955) 61-81.
ΓΚΟΦΑΣ, Δείγμα	Δ. ΓΚΟΦΑΣ, <i>Δείγμα - Ιστορική έρευνα επί του Ἑλληνικοῦ δικαίου τῶν συναλλαγῶν</i> (Ἀθήνα 1970).
GOFAS, L'échantillon	D. GOFAS, <i>L'échantillon - Recherche historique sur le droit grec des affaires</i> (Athènes 1970).

- ΓΚΟΦΑΣ, *Ἡ φόρτωσις* Δ. ΓΚΟΦΑΣ, *Ἡ φόρτωσις ἐπὶ τοῦ καταστρώματος* - *Ἱστορικά* (Ἀθήναι 1965).
- GOFAS, *Le chargement* D. GOFAS, *Le chargement en pontée - Notice historique* (Athènes 1965).
- GLOTZ, *Études* G. GLOTZ, *Études sociales et juridiques sur l'antiquité grecque* (Paris 1906).
- HASEBROEK J. HASEBROEK, *Staat und Handel im alten Griechenland* (Tübingen 1928) (reimpr. Heildesheim 1966).
- IJG R. DARESTE-B. HAUSSOULLIER-TH. REINACH, *Recueil des inscriptions juridiques grecques* (Paris 1892-1904) (ἀνατ. Paris 1965).
- JJP *Journal of Juristic Papyrology.*
- KETTENHOFEN E. KETTENHOFEN, *Die syrischen Augustae in der historischen Überlieferung* (Bonn 1979).
- KOCK, CAF TH. KOCK, *Comicorum Atticorum fragmenta.*
- LATTE K. LATTE, *Heiliges Recht* (Tübingen 1920).
- LIPSIUS J.H. LIPSIUS, *Das attische Recht und Rechtsverfahren* (Leipzig 1905-1915) (reimpr. Darmstadt 1966).
- LSJ H.G. LIDDELL, R. SCOTT, H.S. JONES, R. MCKENZIE, *A Greek-English Lexicon.*
- MEIGGS R. MEIGGS-D. LEWIS, *A Selection of Greek Historical Inscriptions.*
- MEYER-TERMEER A.J. MEYER-TERMEER, *Die Haftung der Schiffer im griechischen und römischen Recht* (Zutphen 1978).
- MITTEIS, *Chrest., Grundz.* L. MITTEIS, U. WILCKEN, *Grundzüge und Chrestomachie der Papyrusurkunde. II. Band: Juristischer Teil 2. Hälfte: Chrestomachie* (Leipzig 1912) (Nd. Hildesheim 1963).
- OGIS *Orientis Graeci Inscriptiones Selectae.*
- PRU III CL. SCHAEFER-J. NOUGAYROL, *Le Palais Royal d'Ugarit III* (Paris 1955).
- POUILLOUX, *Recherches* J. POUILLOUX, *Recherches sur l'histoire et les cultes de Thasos I* (Paris 1954) (= *Études Thasiennes III*).
- POUILLOUX, *Choix* J. POUILLOUX, *Choix d'inscriptions grecques* (Paris 1960).
- PRÉAUX, *La preuve* CL. PRÉAUX, *La preuve à l'époque hellénistique, principalement dans l'Égypte grecque, La preuve I* (Bruxelles 1964) (Recueil de la société Jean Bodin).
- PUG I M. AMELOTI- L. MIGLIARDI-ZINGALE, *Papiri dell'Università di Genova I* (Milano 1974).
- PUG II L. MIGLIARDI-ZINGALE, *Papiri dell'Università di Genova II* (Firenze 1980).
- ROUGÉ, *Recherches* S. ROUGÉ, *Recherches sur l'organisation du commerce maritime en Méditerranée sous l'empire romain* (Paris 1966).
- ROSTOVITZEFF, *SEHHW* M. ROSTOVITZEFF, *The Social and Economic History of the Hellenistic World I* (Oxford 1941), II (Oxford 1959).
- ROSTOWZEW, *Staatspacht* M. ROSTOWZEW, *Geschichte der Staatspacht in der römischen Kaiserzeit bis Diokletian* (Leipzig 1903).
- SALVIAT, *Loi thasienne* FR. SALVIAT, *Une nouvelle loi thasienne: Institutions judiciaires et fêtes religieuses à la fin du IVème siècle av. J.-C., BCH 82, 1958, 193-267.*
- SAUTEL, G. SAUTEL, *Les preuves dans le droit grec archaïque, La preuve I* (Bruxelles 1964).
- SB *Sammelbuch griechischer Urkunden aus Aegypten.*
- SB Wien *Sitzungsberichte. Österreichische Akademie der Wissenschaften.*
- SCHWYZER, *DGE* E. SCHWYZER, *Dialectorum graecarum exempla epigraphica potiora* (1923) (ἀνατ. 1960).
- SEG *Supplementum Epigraphicum Graecum.*

- SOKOLOWSKI, *LSCG* F. SOKOLOWSKI, *Lois sacrées des cités grecques*, Supplement (Paris 1969).
- SPAWFORTH, *Notes* A.J. SPAWFORTH, Notes on the Third Century A.D. Spartan Epigraphy, *BSA* 79, 1984, 263-280.
- SPAWFORTH, *Statue-Group* A.J. SPAWFORTH, A Severan Statue-Group and an Olympic Festival at Sparta, *BSA* 81, 1986, 313-332.
- Syll*³ W. DITTENBERGER, *Sylloge Inscriptionum Graecarum*. 3. Auflage (1915-1924).
- SZ (RA)* *Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte (Romanistische Abteilung)*.
- TAM* *Tituli Asiae Minoris*
- TAUBENSCHLAG R. TAUBENSCHLAG, *The Law of Graeco-roman Egypt in the Light of the Papyri* (Warszawa 1955).
- TOD, *GHI* M.N. TOD, *A Selection of Greek Historical Inscriptions*.
- UPZ I* *Urkunden der Ptolemäerzeit (ältere Funde)*, éd. U. Wilcken. I. *Papyri aus Unterägypten* (Berlin-Leipzig 1927), Nr. 1-150.
- VÉLISSAROPOULOS J. VÉLISSAROPOULOS, *Les naulères grecs - Recherches sur les institutions maritimes en Grèce et dans l'Orient hellénisé* (Génève-Paris 1980).
- WEBER, *Attisches Prozessrecht* H. WEBER, *Attisches Prozessrecht in den attischen Seebundesstaaten* (Paderborn 1908) (reimpr. New York 1967).
- WILCKEN, *Chrest., Grundz.* L. MITTEIS, U. WILCKEN, *Grundzüge und Chrestomachie des Papyrus-urkunde I. Band: Historischer Teil. 2. Hälfte: Chrestomachie* (Leipzig 1912) (Nd. Hildesheim 1963).
- WILLETTS, *Arist. Soc.* R.F. WILLETTS, *Aristocratic Society in ancient Crete* (London 1955).
- WILLETTS, *Law Code* R.F. WILLETTS, *The Law Code of Gortyn* (Berlin 1967).
- WOLFF, *Ursprung* H.J. WOLFF, Der Ursprung des gerichtlichen Rechtsstreits bei den Griechen, *Beiträge zur Rechtsgeschichte Altgriechenlands und des hellenistisch-römischen Ägypten* (Weimar 1961) 1-90.
- WOLFF, *Rechtskunde* H.J. WOLFF, Rechtskunde und Rechtswissenschaft bei der Griechen, *Beiträge zur Rechtsgeschichte Altgriechenlands und des hellenistisch-römischen Ägypten* (Weimar 1961).
- ZIEBARTH, *Popularklagen* E. ZIEBARTH, Popularklagen mit Delatoreprämien nach griechischen Recht, *Hermes* 32, 1897, 609-628.
- ZIEBARTH, *Beiträge* E. ZIEBARTH, *Beiträge zur Geschichte des Seeraubs und Seehandels im alten Griechenland* (Hamburg 1929).

Remarques sur une inscription fragmentaire de Thasos*

Parmi les textes thasiens édités par Mr J. Pouilloux, dans ses *Recherches*¹, le no 7² (inv. no 895), trouvé au cours de l'été 1950 dans la basilique de l'agora de Thasos, est un des plus remarquables. Il s'agit d'une inscription gravée "boustrophédon" en alphabet parien, assez mutilée (manque notamment tout le début), d'une écriture très régulière, sans toutefois être "stoichédon"³. Elle a été datée par l'éditeur entre 480 et 460⁴ (pl. 1).

J. Bingen a déjà proposé certaines additions et corrections au texte publié par le premier éditeur⁵.

Nous commencerons par une révision du texte tel qu'il a été édité par J. Pouilloux, en tenant compte des corrections de J. Bingen.

Ligne 3: Le point après l'impératif *ποιέτω* ne paraît pas suffisamment justifié. L'éditeur pense que ce *ποιέτω* terminait un paragraphe. D'autre part il suppose que la partie conservée du texte envisage seulement les dérogations aux prescriptions déjà formulées⁶.

Cette dernière hypothèse est, à notre avis, fondée, mais il n'en résulte pas nécessairement que la phrase se terminait après l'impératif *ποιέτω*. Ce *ποιέτω* semble au contraire se rattacher plus naturellement à la suite de la ligne *ὅ,τι ἄν τις*, etc. Si notre supposition — qui semble être aussi celle de Bingen — est justifiée, il faudrait en déduire que le verbe *ποιέτω* fait partie d'une proposition principale qui était précédée d'une subordonnée, laquelle exprimait les conditions auxquelles le sujet de la phrase aurait été autorisé à faire quelque chose⁷.

*Extrait du *BCH* 91, 1967, 483-490. Nous sommes reconnaissant à l'École Archéologique Française d'Athènes et spécialement à Mr O. Picard qui nous a offert la photo publiée.

1. POUILLOUX, *Recherches* (= *Études thasiennes* III).

2. Ibid. 37. Cf. *REG* 1956, 155.

3. Ibid. 37-38, 39 n. 3.

4. Ibid. 38 et 440.

5. J. BINGEN, *SEG* XVIII, no 347 (*per epistulam*).

6. POUILLOUX, *Recherches* 39. Le texte de Pouilloux est aussi accepté par G. MANTZOUFAS, *La loi thasienne γλευκος μηδὲ οἶνον... sur le commerce du vin* (Athènes 1967) 25. Voir pourtant ci-après, p. 25.

7. Cf. une formule analogue, par laquelle l'exportation de bois et de poix est autorisée, si les taxes sont payées, *TOD, GHI* II no 111.

Pl. 1. L'inscription de Thasos.

Nous en venons maintenant à la fin de la ligne 3. Celle-ci comprenait, selon nous, le début de la proposition décrivant les conséquences d'une infraction aux conditions posées dans la proposition qui précédait *ποιέτω*. Cette fin de ligne marquait donc le début d'une nouvelle proposition, comparable à celle de la fin de la ligne 2 des lois sur le vin publiées par Georges Daux⁸, dont la formule serait *ὅς δ' ἂν παραβαίνοι* ou *ὅς δ' ἂν ποιῆι παρὰ* ou (sous forme négative) *ὅς δ' ἂν μὴ ποιῆι κατὰ* ou toute autre de même sens⁹.

Ligne 4: L'alpha par lequel commence la partie conservée du texte de la quatrième ligne, a fait penser Pouilloux à la fin d'une préposition¹⁰. Bingen pense à l'adverbe [*παραχρήμ*]α. Nous croyons pour notre part qu'il s'agit plutôt ou bien du pluriel de l'article neutre [*τ*]ὰ reprenant un substantif qui désignait le texte législatif relatif au vin et au vinaigre, ou bien de la terminaison de ce substantif lui-même, soit au singulier, soit au pluriel, par exemple [*ψηφισμ*]α ou [*ψηφίσματ*]α.

Parmi les termes indiquant un texte législatif on ne trouve à notre connaissance à Thasos que νόμος, ἄδος, ρήτρη et ψηφισμα. Les trois premiers sont évidemment exclus sous cette forme. Le νόμος ne conviendrait que sous la forme νόμια¹¹, mais celle-ci semble inconnue à Thasos. Du terme ἄδος on connaît aussi la forme ἄδημα, attestée par Hésychius, qui la considère comme l'équivalent de ψηφισμα¹², mais outre que la forme ἄδημα n'est connue que de source lexicographique, les exemples connus de l'emploi du terme ἄδος à Thasos montrent que,

8. Inv. no 284. Éditée par G. DAUX, *BCH* 50, 1926, 214; rééditée *IG* XII, Suppl. 347; cf. G. DAUX, *RA* 1948, 248, l. 2-3: *ὅς δ' ἂν πα[ραβάς] πρίηται*.

9. Par ex. *ὅς δ' ἂν παρανομήσηι*, comme dans *IJG* II 333 et s. (= ZIEBARTH, *Beiträge*, Anh. II, no 75), l. 20, qui aurait été suivi d'un *παρὰ*. Bingen propose *ἢ δὲ μὴ ποιῆι* à la ligne suivante 4, et termine la ligne par *κελεύηι*.

10. POUILLOUX, *Recherches* 39.

11. Comme par ex. dans la loi de Naupacte (*IJG* I 180 et s.) l. A19, B1, etc. Le terme θέσμια (loi de Naupacte, l. B 21, ARISTOTE, *Const. Ath.* 16, 10, etc. Cf. BUSOLT I 456 n. 1, HOMOLLE, *BCH* 50, 1926, 89) est inconnu à Thasos. Δόγμα est un équivalent tardif de ψηφισμα (BUSOLT I 455).

12. HÉSYCHIUS s.v. ἄδημα, ἄδος: ψηφισμα, δόγμα. Voir BUSOLT I 455 n. 3.

dans le vocabulaire de l'île, ce terme désignait une décision judiciaire et non pas un texte législatif¹³.

Nous avons donc préféré le terme *ψηφισμα*, la lettre *Ψ* étant représentée par le groupe *ΦΣ* que l'on rencontre dans une autre inscription thasienne plus ancienne que notre texte de trente ans environ¹⁴.

Il est établi que le terme *pséphisma* a été en usage à Thasos¹⁵, à des dates plus basses, il est vrai. D'autre part il semble que le mot était assez répandu dans le monde grec avant même le milieu du Ve siècle, puisqu'on le trouve en usage non seulement à Athènes —il y était utilisé très probablement depuis les dernières années du VIe siècle¹⁶—, mais aussi dans une cité aussi éloignée d'Athènes que Milet¹⁷. L'émission de *pséphismata*, d'ailleurs, n'était pas nécessairement liée au gouvernement démocratique: on en trouve qui ont été émis sous des régimes oligarchiques¹⁸. C'est pourquoi nous ne croyons pas impossible l'usage du terme *pséphisma* dans le texte de Thasos, même si l'on considère comme prouvé que notre inscription provient d'une période de régime oligarchique¹⁹. Le fait d'ailleurs que ce *pséphisma* que nous croyons être mentionné dans l'inscription thasienne est modifié ou complété par celle-ci (qui est, semble-t-il, un *nomos*)²⁰, n'est pas unique, puisqu'on trouve parfois dans des *pséphismata* une interdiction de les modifier par des lois (*nomoi*)²¹.

Reste à examiner si le terme *pséphisma* pouvait être suivi d'un simple génitif, sans la préposition *περί*²². Nous pensons qu'une telle forme de langage, pour ne pas être, à notre connaissance, représentée dans l'évidence épigraphique²³, n'en est pas moins attestée. La preuve en est donnée par Thucydide qui, faisant allusion au décret athénien concernant les Mégariens, utilise bien l'expression usuelle «τὸ περί Μεγαρέων ψηφισμα»²⁴, mais, plus loin, fait par deux fois usage d'une tournure de phrase analogue à celle que nous proposons pour la restitution du texte de la ligne 4. Il utilise le génitif pur et simple, sans la préposition *περί* et parle ainsi de «τὸ Μεγαρέων ψηφισμα»²⁵. Cette expression de Thucydide est expliquée par Liddell-Scott²⁶ par

13. *IG XII 8*, 263, l. 5 et s., POUILLOUX, *Recherches* no 18 (= POUILLOUX, *Choix* no 31) inv. 753, l. 3 et 10-11, etc. Cf. POUILLOUX, *Recherches* I 450 (vocabulaire) s.v. ἄδος.

14. *IG XII 8*, 398: ἐσοφσόμεθα. Pour la datation, voir *IG* loc. cit.; POUILLOUX, *Recherches* I 439.

15. *IG XII 8*, 262, inv. no 962 (*Recherches* I 162-163), l. 13, 14, *IG XII 8*, 264, inv. no 655, *IG XII*, Suppl. 350, inv. no 305.

16. Cf. C. HIGNETT, *A History of the Athenian Constitution* (Oxford 1962) 304.

17. *Syll*³ 58, l. 10. Cette inscription doit être datée assez haut dans le Ve siècle (cf. GLOTZ, *CRAI* 1906, 518 n. 2. V. d'ailleurs *Syll*³ loc. cit.: ca. 450).

18. Ainsi à Gortys (Ve siècle): *Τάδε ἔφαδε τοῖς Γορτυνίοις παπίδουσι*, dans *IJG* I 403 (= COLLITZ - BLASS, *SGDI* no 4982), l. 1. Sur les *pséphismata* de Gortys v. *IJG* I 417, BUSOLT - SWOBODA II 750 n. 3. Cf. aussi L. WHIBLEY, *Greek Oligarchies* (1913) 167 n. 8.

19. POUILLOUX, *Recherches* I 43. V. les observations de CHAMOIX, *REG LXXII*, 1959, 353.

20. POUILLOUX, *Recherches* I 39.

21. Ainsi *IG IX* 1², 2, 583 (POUILLOUX, *Choix* no 29), l. 71-72: *καὶ μήτε νόμοι μήτε ψαφ[ί]σματι λύεσθαι τῶν ἀναγεγραμμένων μηθέν.*

22. Comme par ex. dans l'inscription de Céos (TOD, *GHI* II no 162 = *IG II*² 1128, ZIEBARTH, *Beiträge*, Anh. II, no 66), l. 11-12: *Τὰ ψηφίσματα... τὰ περί τῆς μίλτου*, etc.

23. *Syll*³ 798, datée de la période romaine et provenant de Cyzique, parle (l. 16) de *ψηφισμα ὑπαντήσεως*. Il ne s'agit pas pourtant, dans ce cas, d'une désignation du *pséphisma* par sa substance.

24. THUCYDIDE I 139, l. 1.

25. THUCYDIDE I 140, 3 et 4.

26. S.v. ψηφισμα.

“concernant les Mégariens”, tout comme dans notre texte on traduirait “concernant le vin et le vinaigre”. Dans les deux cas on se trouve devant une définition du *pséphisma* par sa substance. Et il n’est pas, à notre avis, sans importance qu’à Thasos —ainsi que l’avait remarqué Weiss²⁷— on trouve des textes législatifs décrits non point selon le nom du magistrat, mais selon la matière du texte. D’autre part, l’évidence épigraphique prouve qu’à Thasos une loi (νόμος) pouvait être exprimée par l’usage du génitif, sans la préposition περί: on pouvait ainsi parler d’un «νόμος ὁ τῆς ἀτιμίας»²⁸. Comme d’ailleurs, dans la terminologie juridique grecque, le terme *pséphisma* a souvent la même valeur juridique que *nomos*²⁹, on est, à notre avis, autorisé à penser qu’on est en présence d’un cas où le mot *pséphisma* est utilisé avec le génitif seul, qui exprime la substance de la loi.

Le début de la ligne 4 devrait donc être, il nous semble, restitué —en prenant pour modèle le ὁ νόμος ὁ τῆς ἀτιμίας précité— de la manière suivante: [παρὰ τὸ ψήφισμα] τὸ οἶνο καὶ τὸ ὀχσέος, etc., ce qui correspond, d’ailleurs, aux 13 lettres qui manquent.

Pour ces raisons nous avons opté pour le terme *pséphisma*, sans toutefois qu’un autre, de même sens, soit a priori exclu.

Le reste de la ligne (ca. 7 lettres) est inséparable du début de la ligne suivante 5 (ca. 7 lettres). On peut restituer:

- l. 4: στερέσ[θω τὸ οἶ]-
l. 5: [νο τὸ πρηθ]έντος, etc.

Il s’agirait donc dans notre texte d’une confiscation du vin acheté. Mais sommes-nous autorisés à restituer dans ce sens la ligne 5? Nous croyons pouvoir répondre affirmativement.

Pouilloux, se basant sur la petite haste horizontale subsistant avant ντος la complétait en Ω et lisait donc -οντος ou -οῦντος³⁰.

Cette restitution ne paraît point, pourtant, à notre avis, incontestable. L’état de la pierre à cet endroit ne permet pas d’en tirer des conclusions positives; on en est donc réduit à des suppositions. Et, en la matière, la restitution de la lettre E au lieu de Ω (la ligne 5 va de droite à gauche)³¹ nous paraît beaucoup plus probable: elle donne à la phrase entière un sens vraisemblable, en permettant la restitution πρηθ]έντος. Il s’agirait, par conséquent, d’une confiscation de l’objet d’une transaction commerciale illégale, ce qui n’est point un phénomène unique dans le droit des cités grecques. Nous y reviendrons par la suite.

Lignes 5 et 6: Pouilloux restitue ὀφελέτω à la fin de la ligne 5; cette restitution est aussi adoptée par Bingen. La cumulation de peines qu’elle implique n’est pas pourtant sans soulever

27. E. WEISS, *Griechisches Privatrecht* (Leipzig 1923) 51 et s., n. 72.

28. *IG XII 8*, 264, inv. no 655, l. 12. Rééditée POUILLOUX, *Recherches I* 206. Cf. aussi LYSIAS I 36: «τοὺς νόμους τῆς μοιχείας χαίρειν ἔαν». On trouvera d’autres exemples de cet usage, dans diverses cités grecques, chez WEISS op. cit. 49 et s., n. 71.

29. Cf. V. EHRENBERG, *Der Staat der Griechen*² (Zürich 1965), 69; WEISS op. cit. 89 et s., n. 179. Cf. aussi BUSOLT I 458, 464 et s. *IG XII 8*, 264 démontre qu’un *pséphisma* pouvait à Thasos compléter un *nomos*: (cf. WEISS op. cit. 52): — ἀναγράψαι δὲ καὶ πρὸς τὸν νόμον τὸν τῆς ἀτιμίας τόδε τὸ ψήφισμα ---]. Notre citation suit POUILLOUX, *Recherches* 210, l. 11-12.

30. POUILLOUX, *Recherches* 39 et n. 4, où il propose τοῦ κατεπ]όντος qui est aussi accepté par Bingen.

31. Notre suggestion est basée aussi bien sur la photographie publiée dans *Recherches I* (pl. V 3) et sur celle de notre planche (pl. 1) que sur la transcription du texte (p. 37). La possibilité de cette restitution a été ultérieurement confirmée par Mr G. Daux *per epistulam*.

des objections: on y verrait le contrevenant frappé d'une confiscation et, en plus de celle-ci, versant une double amende, d'une part au temple d'Athéna et, d'autre part, au dénonciateur³². Cette cumulation paraît assez improbable. On se demande en outre quel serait le sort de l'amende due au temple et au dénonciateur au cas où le contrevenant ne posséderait pas de fortune en dehors de la marchandise confisquée³³.

L'explication la plus satisfaisante de ces difficultés serait de supposer que la nouvelle phrase commençant par *καὶ ἔκτην* n'a plus pour sujet le contrevenant mais la cité. Il y serait par conséquent traité de l'obligation de la cité de rendre une part de la marchandise confisquée au temple et une autre au dénonciateur. C'est ainsi que nous avons été amenés à restituer *ἀποδότω ἡ* au lieu de *ὀφελέτω* à la ligne 5 et *πόλις* au lieu de *ἱρήν* dont la mention n'est point indispensable³⁴.

C'est donc la cité qui procède à la confiscation, du produit de laquelle elle consacre une *hekté* par amphore aux divinités, en même temps qu'elle en accorde une autre au dénonciateur. Cette interprétation n'est pas sans appui dans l'évidence épigraphique³⁵.

Ligne 8: Les mots *τῶν βιαίων* finissent nettement par des *N* et non pas par des *M*, ainsi que l'a remarqué Bingen. Le même phénomène se présente d'ailleurs au début de la ligne 3: *Ἰὼν ποιέτω...*

Ligne 9: A la restitution de Pouilloux de la fin de la ligne *οὔτ[ε πολιτῆι]* nous croyons préférable une restitution en *οὔτ[ε ἀστῶι]*, laquelle non seulement correspond au nombre exact de lettres qui manquent (8 lettres au lieu de 10), mais se trouve aussi dans une autre inscription de Thasos: le texte des carpologues édité par Picard³⁶. Cette dernière raison nous la fait aussi préférer à *Θασίωι*, proposé par Bingen.

Nous nous trouvons maintenant en mesure de présenter l'ensemble du texte, tel qu'il apparaîtrait d'après nos suggestions.

]λ[
]-ι ομ[εα!0]ημ[
Ἰὼν ποιέτω ὄ,τι ἄν τις τούτω[ν... ὄς δ' ἄν ποιῆι]

4 [παρὰ τὸ φσηφισμ]α (;) τὸ οἶνο καὶ τὸ ὄχσεος, στερέσ[θω τὸ οἶ]-
[νο τὸ πρηθ]έντος. καὶ ἔκτην κατ' ἀμφορέα ἔκα[στον ἀποδότω ἡ]
[πόλις (;) τῆι Ἄθ]ηναίηι τῆι Πολιόχῳι καὶ τῶι Ἀπόλλω[νι τῶι Πυθί]-
[ωι κ]αὶ τῶι κατειπόντι ἐτέρην. ἀπενγνάτω ὁ [κατειπὼν τῆ]-
8 [ν ἀπενγύην] παρὰ Τριηκοσίοισιν κατάπερ τῶν βιαίων. [π]-
[ε]ρὶ τὸ οἶνο νηϊδίης οὐκ ἔστιν ὄρκος οὔτ[ε ἀστῶι οὔ]-
τε χσένωι.

32. POUILLOUX, *Recherches* 44.

33. Cf. aussi les observations de POUILLOUX, *Recherches* 43 n. 4.

34. Cf. les inscriptions citées à la note suivante.

35. Par ex. TOD, *GHI* II no 123 (= POUILLOUX, *Choix* no 27), l. 55-57: [τὰ] [χρήμα[τα αὐ]τοῦ δημόσια ἔστω καὶ τῆς θεοῦ τ[ὸ] ἐπιδέκα[στον]. TOD, *GHI* II no 154, l. 14, etc. Pour la part du dénonciateur v. TOD, *GHI* II no 162, l. 27-29: δημόσια εἶναι... τὰ χρήματα... τῶι δὲ φήναντι... εἶναι τὰ ἡμίσεια. On pourrait pourtant observer que dans les lois sur les vins publiées par G. DAUX (*IG* XII, Suppl. 347), l. 3-4, le contrevenant paie directement au demandeur la part de la confiscation qui lui revient. Versons à ce dossier, qui est à reprendre d'ensemble, *OGIS* 483, l. 173-174, *ÖJh* 12, 1909, 145, l. 18-20.

36. Inv. nos 341 et 343. Édités par CH. PICARD, *BCH* 45, 1921, 146, réédités dans *IG* XII, Suppl. 349 A et 349 B. Nouvellement réédités dans POUILLOUX, *Recherches* 122.

que nous interprétons de la façon suivante:

“...qu'on fasse de ceux-ci tout ce qu'on³⁷... Si on agit en contravention au décret concernant le vin et le vinaigre, qu'on soit privé du vin acheté; et que la cité remette une hekté par amphore à Athéna Poliouchos et à Apollon Pythios et une autre au dénonciateur. Que le dénonciateur dépose une caution auprès des Trois-Cents comme dans le cas des (actions pour) violences. Il n'est permis ni aux citoyens ni aux étrangers de prêter serment d'ignorance au sujet du vin”.

Telle est notre conception du texte de l'inscription discutée. Ainsi envisagé, le texte acquiert une importance nouvelle.

a) On constate ainsi que ce texte n'est qu'une partie de la législation de Thasos de la première moitié du Vème siècle, réglementant la production et le commerce du vin et de ses sous-produits. Il est une addition à un *pséphisma* antérieur, qui concernait le vin aussi bien que le vinaigre.

Cela pouvait déjà être déduit de la rédaction elle-même; en effet, à la ligne 9, il est parlé de serment au sujet du vin seulement, tandis qu'à la ligne 4, le vin est mentionné en même temps que le vinaigre. Cette omission paraissait étrange, car on pourrait supposer que, sans raison apparente, le serment d'ignorance serait permis en ce qui concerne le vinaigre. Elle s'explique pourtant par le fait que, ce “*pséphisma* du vin et du vinaigre” mentionné à la ligne 3 n'est pas le même que celui qui constitue notre inscription et qui porte sur le vin seulement.

La restitution que nous proposons renforce cette interprétation, car elle fait figurer une seconde fois le mot vin dans la ligne 4³⁸, où celui-ci apparaît comme l'objet de la confiscation menacée par notre texte en cas d'infraction au *pséphisma* antérieur.

On entrevoit ainsi une législation réglementant le commerce des vins de Thasos dans les premières décennies du Vème siècle, et faisant pendant à celle de la fin du même siècle sur le même sujet, qui comprenait le texte des carpologues et les lois sur le vin de l'inscription publiée par Daux.

b) On pourrait tirer des conclusions intéressantes sur le caractère de cette législation, en rapprochant de l'inscription discutée d'autres textes de l'antiquité grecque concernant diverses branches de l'activité commerciale.

Ces textes ont en commun le fait que, ou bien ils instituent un monopole de la cité sur un article de commerce, ou bien ils imposent sur un tel article un contrôle de la cité. C'est ainsi qu'un décret du IVème siècle qui, renforçant un décret précédent, accorde à Athènes un monopole sur l'ocre rouge (μίλτος) de Céos³⁹, menace de confiscation le navire pris en contravention, ainsi que sa cargaison⁴⁰. La loi d'Olbia, également du IVème siècle⁴¹, interdisant les échanges de monnaies étrangères qui n'auraient pas lieu en un certain endroit, ainsi que toute transaction effectuée à Olbia en monnaie autre que celle de la cité, menace de confiscation en cas de contravention les monnaies étrangères, les marchandises, et les prix versés⁴².

37. Ce τις se réfère à notre avis, à ἀστὸς et χσένος qui sont aussi mentionnés plus bas, l. 9-10, et qui sont également sujets de ποιέτω.

38. J. Bingen propose un ἀντίον (?) qui ne nous semble pas très probable. Y aurait-il une confiscation en faveur du dénonciateur, qui, en plus, recevrait une partie de l'amende?

39. Tod, *GHI* II no 162 (v. ci-dessus n. 22).

40. L. 27-28: δημόσια εἶναι τὸ πλοῖον καὶ τὰ χρήματα τὰ ἐν τῷ πλοίῳ.

41. *IJG* II 333 et s. (v. ci-dessus, n. 9) = PLEKET, *Epigraphica* I no 7.

42. Lignes 11-13: φευ]ξείται, ὁ μὲν ἀποδόμενος τοῦ πωλουμέ]νου ἀργυρίου ὁ δὲ πριάμενος τῆ[ς τιμῆς] ὅσου ἐπρίατο, et l. 17-19: στερήσεται ὁ μὲν [ἀποδ]όμενος ὁ ἂν ἀποδῶται, ὁ δὲ πριάμ[εν]ος ὅσου ἂν πρίηται. Dans l'inscription discutée, par contre, les pénalités incombent toutes à l'acheteur.

Le Pseudo-Aristote parlant dans son *Économique*⁴³ d'un autre monopole du change, institué à Byzance en faveur d'une banque qui avait affermé ce monopole à la cité, nous informe que l'objet des opérations de change faites en contravention était frappé de confiscation.

Un autre cas enfin de confiscation est prévu par la loi d'Hadrien⁴⁴ sur les exportations d'huile d'Athènes, loi qui, très probablement, est calquée consciemment sur la législation solonienne de l'huile⁴⁵. Dans ce dernier cas il ne s'agit plus de monopole mais d'un contrôle sur l'exportation de l'huile d'Attique, exportation qui était, en principe, permise par la loi⁴⁶. L'huile vendue sans que les formalités prescrites soient observées était frappée de confiscation⁴⁷.

Tous ces textes — surtout le dernier — représentent des tendances apparentées à celles de notre texte. On est donc amené à la conclusion que la législation thasienne sur les vins et les autres produits vinicoles des débuts du Vème siècle, qui suit les mêmes lignes générales, avait été introduite aux mêmes fins: sinon instituer un monopole de la vente des vins⁴⁸, du moins soumettre cette vente à un contrôle étroit de la cité. Le but de ce contrôle d'ailleurs devait être, avant tout, fiscal: tirer des transactions relatives aux vins et notamment des ventes des vins exportés le maximum de revenus pour la cité⁴⁹.

Nous comprenons bien l'objection qui pourrait être opposée à cette explication: le passage d'Hérodote qui affirme que les Thasiens ne connaissaient pas à cette époque de taxes sur la production agricole⁵⁰ semble le contredire. Nous pensons cependant que ce renseignement d'Hérodote ne porte en réalité que sur la production agricole, en tant que telle, et non pas sur la vente de celle-ci, étant donné qu'une distinction entre la taxation des produits agricoles eux-mêmes et celle des transactions sur ces mêmes produits n'est pas inconnue dans les finances des cités grecques⁵¹.

C'est ainsi que s'expliquerait cette contradiction apparente entre l'immunité fiscale des produits agricoles dont parle Hérodote et le fait que, selon lui-même, les Thasiens tiraient des revenus importants non seulement des mines mais aussi de leurs possessions du continent — possessions qui, selon les précisions apportées par Thucydide, comprenaient des comptoirs (ἐμπόρια)⁵². Il s'agirait, à notre avis, des droits perçus à l'occasion des ventes (ἐπώνια)⁵³ et surtout des ventes des vins de la Pérée thrace qui auraient apporté à Thasos ces revenus considérables.

43. II 2, 3 (1346b): «ἐτέρω δὲ οὐκ ἦν οὐθενὶ οὔτε ἀποδόσθαι ἐτέρω οὔτε πρίασθαι παρ' ἐτέρου, εἰ δὲ μὴ, στέρησις ἦν».

44. IG II² 1100 = PLEKET, *Epigraphica* I no 15. Cf. aussi B. MERITT, *Hesperia*, Suppl. VIII, 221-225, d'où provient notre référence.

45. ZIEBARTH, *Beiträge* 78. Les textes relatifs à cette question sont réunis par W. WEBER, *Untersuchungen zur Geschichte des Kaisers Hadrianus* (1907) 165.

46. L. 21-24: ἀπογραφέσθω δέ... καὶ ὁ ἐπ' ἐξαγωγῆ πιπράσκων, πόσον πιπράσκει καὶ τίμη καὶ τοῦ ὀρμ[ε]ῖ τὸ [π]λοῖον, et PLUTARQUE, *Solon* 24, I.

47. L. 24-25: ὁ δ[ε] ἀπογραφῆς χωρὶς π[ω]λήσα]ς ἐπ' ἐξαγωγῆ, κὰν ὁ ὄφειλεν ἢ κα[τε]νηνοχῶς] τῆ πόλει, στερέσθω τοῦ πρᾶθ[έν]τος]. Cf. aussi I. 44-46.

48. Pour ce qui concerne les monopoles de vente de produits agricoles dans les cités grecques, v. HASEBROEK 166-168, BUSOLT I 607 et s., A. ANDRÉADÈS, *Histoire des finances grecques* I (1928) (en grec) 222-225.

49. Cf. POUILLOUX, *Recherches* 45, qui parle d' "une véritable politique de protectionnisme économique", mais qui souligne aussi le caractère fiscal de l'inscription.

50. HÉRODOTE VI 46: «εἰσοῦσι καρπῶν ἀτελέσιν».

51. Voir des exemples dans BUSOLT I 608 n. 1, p. 610.

52. THUCYDIDE I 100. Sur la Péraia thasienne et ses revenus, voir A.J. GRAHAM, *Colony and Mother City in Ancient Greece* (Manchester 1964) 81-83.

53. Sur les ἐπώνια, cf. BUSOLT I 616 et n. 2, ainsi qu'ANDRÉADÈS op. cit. 178-180, 189 et s.

Il n'est pas dans notre intention de poursuivre à présent cet examen du texte de l'inscription, très riche en données juridiques. Nous nous considérerions heureux si par ces lignes nous avons pu contribuer, tant soit peu, à l'étude de l'histoire économique de Thasos.

L' "ὄρκος νηϊδίας" à Thasos*

I. En publiant l'inscription thasienne concernant le commerce du vin et de ses sous-produits¹, Mr J. Pouilloux a signalé la présence d'un terme juridique nouveau. Le texte publié fait en effet allusion à un "ὄρκος νηϊδίας", un "serment d'ignorance", dont il interdit la prestation aussi bien aux Thasiens qu'aux étrangers². Le passage en question est traduit par Mr Pouilloux de la façon suivante: "Personne, citoyen ou étranger, ne pourra se libérer des peines prévues en affirmant sous la foi du serment ignorer la loi"³. Selon le commentaire de Mr Pouilloux, cette loi constituerait une innovation aussi bien pour le droit grec que pour le droit romain; elle supposerait d'ailleurs une organisation forte de la cité thasienne, qu'elle montrerait capable de frapper aussi bien les étrangers que ses propres citoyens⁴.

Pour notre part, nous avons toujours pensé qu'une interprétation assez différente de celle de l'éditeur initial de l'inscription convenait mieux aux données fournies par ce texte, et nous avons proposé dans un article paru en 1967 la traduction suivante: "il n'est permis, ni aux citoyens, ni aux étrangers, de prêter serment d'ignorance au sujet du vin"⁵. Le but du présent article est de justifier l'interprétation que nous avons alors adoptée.

II. Nous nous proposons de commencer en rappelant un fait connu: dans le droit d'Athènes, l'ignorance de la loi était considérée comme la règle, que ce fût dans l'exercice du pouvoir législatif ou par-devant les tribunaux. Il en était ainsi, quoique les textes législatifs fussent exposés publiquement — à Athènes comme ailleurs — afin d'être facilement accessibles à tout

* Extrait du *BCH* 95, 1971, 245-257.

1. POUILLOUX, *Recherches* no 7 (inv. 895) = PLEKET I no 1 = D. GOFAS, Remarques sur une inscription fragmentaire de Thasos, *BCH* 91, 1967, 487-488, v. p. 25-26 = École Française d'Athènes, *Guide de Thasos* (Paris 1967) 178.

2. L. 8-10: — [πε]ρι τῷ οἴνω νηϊδίας οὐκ ἔστιν ὄρκος οὐτ[ε] ἀστῶι οὐ[τε] χσένωι. Pour la restitution ἀστῶι, v. GOFAS, *BCH* 91, 1967, 487, ci-dessus p. 25 et *Guide de Thasos* loc. cit. POUILLOUX restitue πολίτηι, tandis que J. BINGEN, *SEG XVIII* (1962) no 347 et G. MANTZOUFAS, *La loi thasienne γλεῦκος μηδὲ οἶνον ... sur le commerce du vin* (Athènes 1967) 25 restituent Θασίωι.

3. POUILLOUX, *Recherches* 44. De même, le *Guide de Thasos* 179: "Personne, Thasien ou étranger, ne peut invoquer sous serment l'ignorance de la loi sur le vin". POUILLOUX op. cit. 40, donne cependant une traduction différente du même passage: "on ne peut invoquer sous la foi du serment l'excuse de l'ignorance".

4. POUILLOUX, *Recherches* 44.

5. D. GOFAS, *BCH* 91, 1967, 488, et ci-dessus p. 25.

intéressé⁶. L'ignorance de la loi était la règle pour le législateur et ce fait fut la raison de l'institution de la γραφή παρανόμων athénienne⁷. Il en était de même devant les tribunaux. L'adage "jura novit curia" n'était pas admis, de sorte que la loi faisait l'objet de preuve de la part des parties en litige⁸.

Cet état de choses n'était pas, d'ailleurs, particulier à Athènes. Un mime d'Héronidas nous montre l'application du même principe à Cos au milieu du IIIe siècle⁹.

On est donc justifié, croyons-nous, d'exprimer des doutes sur l'interprétation actuelle de l'inscription thasienne. On remarquera en effet que le texte lui-même ne porte aucune indication qui nous contraindrait à admettre que cet ὄρκος νῆϊδής se rapporte à l'ignorance de la loi. Le texte dit seulement que le serment d'ignorance avait trait au vin: *περι τῷ οἴνω*; cette expression est loin d'impliquer que l'ignorance des faits en est exclue. C'est donc ailleurs que nous devons, à notre avis, chercher le sens de l'interdiction du serment d'ignorance que la loi thasienne introduit.

Commençons par une constatation qui nous paraît évidente: le serment en question est un serment prêté au cours d'un procès judiciaire. Le texte de l'inscription fait en effet allusion à l'obligation de versement d'une caution (ἀπενγύη) qui doit être déposée "comme dans le cas des (actions pour) violences"¹⁰.

Le texte nous oblige ensuite à écarter le cas d'un serment prêté par le juge, phénomène assez répandu dans les procédures des cités grecques¹¹. Un serment de juge ne pourrait être conçu, en effet, comme serment d'ignorance.

Nous sommes donc obligés d'opter entre le serment d'ignorance prêté par des témoins et celui prêté par l'une des parties en litige, et, notamment, le défendeur.

III. Examinons d'abord l'hypothèse du serment prêté par des témoins. Une remarque préliminaire s'impose à l'encontre de cette hypothèse. C'est qu'aucune donnée du texte de l'inscription ne porte à penser que le "serment d'ignorance", dont il est question, était prêté par un autre que l'une des parties en litige. Avouons cependant que cette constatation négative est insuffisante, car aucune indication de notre texte ne milite non plus en sens inverse. Examinons donc de près, quelle forme peut prendre l'ὄρκος νῆϊδής d'un témoin.

En premier lieu (a) le témoin déclare sous serment qu'il ignore lui-même les faits sur lesquels il est appelé à témoigner; ou bien (b) le témoin déclare sous serment, conjointement avec celui en faveur de qui il le prête, que celui-ci ignorait un fait ayant trait au procès. Enfin (c), il faut envisager le cas, d'ailleurs historiquement improbable, du témoin "fortuit".

Il faut écarter, par contre, dès l'abord, le cas où le témoin, sans avoir une connaissance

6. Cf. E. WEISS, *Griechisches Privatrecht* (Leipzig 1923) 32-41.

7. J. TRIANTAPHYLLOPOULOS, *Γραφή παρανόμων*² (Athènes 1962) 18 (en grec).

8. Cf. LIPSIVS 868-869; J.W. JONES, *The Law and Legal Theory of the Greeks* (Oxford 1956) 124-125; J. TRIANTAPHYLLOPOULOS, *Ἀρχαῖα Ἑλληνικά δίκαια* (Athènes 1968) 43 (en grec). ARISTOTE, *Rhét.* I 15, 1, comprend les lois parmi les moyens de preuve, tout comme les témoins ou le serment.

9. HERONDAS, *Le marchand de filles* l. 41-42; cf. aussi l. 46-48.

10. L. 7-8: ἀπενγύατω --- κατάπερ τῶν βιταίων. Sur la signification du versement de cette caution, v. D. GOFAS, *Les Carpoques de Thasos*, *BCH* 93, 1969, 366-367, et ci-après p. 66.

11. Cf. GERNET, *La notion* 64-65; LATTE 39-42, etc.

personnelle des faits, prend par serment partie pour l'un des litigeants, lequel avait déclaré son ignorance en matière de vin. Dans cette éventualité, qui est largement connue dans les procédures archaïques grecques, le serment du témoin —ou, plutôt, du “cojureur”¹²— ne porte pas sur le fond et donc, pas sur la question de l'ignorance elle-même. Il est la manifestation de foi *a priori* dans le bon droit de la partie du côté de laquelle le cojureur se range¹³, et, par conséquent, il ne peut être considéré comme un “serment d'ignorance” dans le sens de notre texte.

Reprenons ces trois cas (a-c):

a) La déclaration sous serment de la personne appelée à témoigner (ἐξωμοσία), par laquelle celle-ci se récusé en invoquant son ignorance¹⁴, nous est connue non seulement d'Athènes¹⁵ (à partir du second quart du IVe siècle¹⁶), mais aussi d'autres régions du monde grec¹⁷. Il est cependant tout à fait improbable, à notre avis, que la loi thasienne ait introduit une interdiction aux témoins de se récusé sous serment en invoquant leur ignorance en matière de vin. Une telle interdiction n'aurait pas de sens, car il est évident que l'ignorance d'une tierce personne, appelée à témoigner dans un procès concernant le vin, ne saurait être exclue.

b) La seconde des éventualités envisagées suppose un état beaucoup plus archaïque de la procédure que la précédente. Elle est donc beaucoup plus probable dans notre cas, qui concerne une loi du premier quart du Ve siècle. Le témoin jure par le même serment que la partie en litige, en soutenant la déclaration d'ignorance de celle-ci.

On sait que les témoins dans les premières étapes de l'évolution des procédures des cités grecques étaient en réalité des “cojureurs”, dont le nombre était fixé d'avance¹⁸. Ils juraient en même temps que la partie principale, ou, plus rarement, séparément¹⁹. Il existait aussi des témoins “formels” qui, ayant assisté réglementairement à l'acte venu en litige, juraient à l'appui de la partie. Leur nombre était également fixé à l'avance, comme celui des cojureurs et liait le

12. Sur la question des cojureurs, v. CH. LÉCRIVAIN, *DA V*, s.v. Testimonium-Testis, 148; G. GLOTZ, *DA III* 1, s.v. Jusjurandum, 767, et du même auteur, *Le serment, Études sociales et juridiques sur l'antiquité grecque* (Paris 1906) 162-164; J. KOHLER-E. ZIEBARTH, *Das Stadtrecht von Gortys* (Göttingen 1912) 128-129; E. ZIEBARTH, *RE V* 2 (1905), s.v. Eid, col. 2082; LATTE 31-33; E. LEISI, *Der Zeuge im attischen Recht* (Frauenfeld 1908) 57; R. BONNER-G. SMITH, *The Administration of Justice from Homer to Aristotle* (Chicago 1930-1938) II 174-180; SAUTEL 138-142, 145 n. 5.

13. KOHLER-ZIEBARTH op. cit. 128; BONNER-SMITH op. cit. II 182-184 (le cas des cojureurs mentionné dans MITTEIS, *Chrest.* no 49, auquel se réfèrent BONNER-SMITH op. cit. II 181-182, relève peut-être du droit égyptien: v. KOHLER-ZIEBARTH op. cit. 129); GLOTZ, *Le serment, Études* 162-163 et *DA*, s.v. Jusjurandum, 765.

14. Cf. POLLUX VIII 55: «ἐξώμνυντο δὲ καὶ οἱ κληθέντες μάρτυρες εἰ φάσκοιεν μηδὲν ἐπίστασθαι [τούτων] ἐφ' ἃ ἐκαλοῦντο»; *Etym. Magn.*, s.v. ἐξωμοσία; *Souda*, s.v. ἐξομόσασθαι.

15. Cf. DÉMOSTHÈNE, *Contre Stephanos I*, XLV 60: «ἢ μαρτυρεῖτε, ἢ ἐξομόσασθε»; ARISTOTE, *Const. Ath.* 55, 5. Cf. LIPSIVS 878-879, où l'on trouvera des références supplémentaires; LEISI op. cit. 67-70; BONNER-SMITH op. cit. II 163-164; GLOTZ, *DA*, s.v. Jusjurandum, 766, et *Le serment, Études* 167-168. Dans PLATON, *Lois* XI 936e, le terme ἀπομύναι est utilisé au lieu de ἐξομύναι. V. aussi ESCHINE, *Contre Timarchos I* 67.

16. LIPSIVS 876 n. 41; BONNER-SMITH op. cit. II 137.

17. Cf. LATTE 35 (Stymphale: *IG V* 2, 357 = *SEG II* no 1105, l. 11-12: --- ὁμοσάμενος --- μὴ ἴσμεν τὴν μαρτυρίαν --- ἀφρώσθω τᾶς μαρτυρίας ---).

18. Cf. les auteurs cités ci-dessus à la n. 12. Pour ce qui concerne les cojureurs de Gortyne, dont le nombre est fixé dans certains cas par la loi, v. LATTE 31; SAUTEL 145 n. 5. Pour Kymè, BONNER-SMITH op. cit. II 182-183.

19. Ainsi les cojureurs à Kymè (ARISTOTE, *Polit.* II 1269a). V. BONNER-SMITH loc. cit.; SAUTEL 139. Plus généralement, LEISI op. cit. (n. 12) 57. Dans un cas, à Gortyne (*Code de Gortyne*, col. II, l. 6-45, surtout l. 40), chacun des cojureurs jure séparément. Cf. LATTE 31; SAUTEL 140 n. 3.

juge, conformément à la conception formaliste de la preuve qui caractérise toute procédure primitive²⁰.

Il ressort de ce qui a été dit qu'il ne saurait être question dans le cas de la loi thasienne d'un témoignage assermenté sous une des formes décrites plus haut. Le texte de l'inscription ne fait en effet allusion, ni à un serment prêté conjointement avec la partie principale, ni à un nombre fixe de témoins assermentés, ce que l'on s'attendrait à rencontrer dans un tel cas.

c) On pourrait enfin penser à un témoignage sous serment "fortuit" où le témoin déposerait —indépendamment de la partie en faveur de qui il témoigne— que celle-ci ignorait un fait concernant le vin et ayant trait au procès²¹. Cette hypothèse n'est pourtant pas valable. Le serment envisagé aurait été alors ou bien promissoire, prêté avant la déposition du témoin, ou assertorique, confirmant la déposition qu'il avait déjà faite. Dans chacun des cas envisagés, on a le droit, croyons-nous, de se demander quel serait le but poursuivi par la loi thasienne en interdisant des tels serments. L'interdiction du serment —promissoire ou assertorique— n'aurait en effet pas de sens, car elle mènerait au paradoxe que la loi permettrait, au sujet de "l'ignorance en matière de vin", le témoignage non assermenté, tout en interdisant, pour ce même témoignage, la garantie additionnelle du serment²².

20. Sur les témoins "formels" à Gortyne, v. GLOTZ, *Le serment*, *Études* 164-165 et *DA* s.v. *Jusjurandum*, 765; LATTE 28-32 et *RE* XIV1 (1930) s.v. *Martyria*, col. 2033, 2035; J.W. HEADLAM, *The Procedure of the Gortynian Inscription*, *JHS* 13, 1892-93, 51, 59, 63; WILLETTS, *Arist. Soc.* 212, et, du même auteur, *Law Code* 33; GERNET, *La notion* 63 n. 4. D'un autre avis, *IJG* I 433: en général, les témoins se contentent de déclarer le fait. Sur le formalisme de la preuve dans les procédures archaïques, v. WOLFF, *Ursprung* 73; GERNET, *La notion* 63, 65; V. EHRENBERG, *Die Rechtsidee im frühen Griechentum* (Leipzig 1921) 80; LATTE 21, 23-24; E. RUSCHENBUSCH, *Φόνος*, *Historia* 9, 1960, 133. Autres références dans WOLFF op. cit. n. 188.

21. Dans cette hypothèse, il s'agirait d'un témoin dans le sens de la terminologie juridique moderne, d'un témoin, par conséquent, dont la déposition serait fondée uniquement sur la connaissance personnelle des faits. Notons à ce sujet que, même à Athènes à l'époque classique, une telle conception du témoignage n'est pas toujours claire (cf. SAUTEL 142 n. 2). Nous considérons donc tout à fait improbable que le contraire fût valable pour Thasos dans le premier quart du Vème siècle.

22. Le serment des témoins à Athènes, à l'époque classique, était en principe facultatif. Sa prestation, volontaire ou sur sommation de la partie adverse, ne liait pas le juge. Cf. LIPSIUS 884-885; BONNER-SMITH op. cit. (n. 12) II 173-174; LATTE 33, 35; LEISI op. cit. (n. 12) 57, 60; LÉCRIVAIN, *DA*, s.v. *Testimonium-Testis* 148; KÖHLER-ZIEBARTH op. cit. (n. 12) 129; SAUTEL 146 n. 3. Parmi les exceptions, la plus importante de beaucoup était celle de la procédure des lois sur l'homicide, où le serment des témoins était obligatoire. Encore faut-il voir dans ces témoins une survivance de l'institution des "cojureurs" (v. GLOTZ, *Le serment*, *Études*, 162-163; LATTE 32-33; BONNER-SMITH op. cit. (n. 12) 166-167). Autres exceptions: cf. LATTE op. cit. 34. Le caractère facultatif du serment des témoins —sous réserve des exceptions précédentes— était valable même au Vème siècle, malgré l'opinion contraire de GLOTZ, *DA*, s.v. *Jusjurandum*, 766 et *Études* 166, sur laquelle v. les observations de LEISI op. cit. (n. 12) 57 et de LIPSIUS 884 n. 70. Certains autres droits grecs, et, notamment, le droit de l'Alexandrie ptolémaïque, imposent cependant au témoin l'obligation de prêter serment avant même son témoignage: *P. Hal.* I col. X (du IIIème siècle), l. 224-228: ὁ δὲ καλεσάμενος γραφέτω τὴν μαρτυρίαν εἰς π[ι]ν[ά]κι[ο]ν, [ὁ] δὲ κληθεὶς μαρτυρεῖτω ἐπ[ι] [τῆ] ἀρχῆι καὶ ἐπὶ τ[ῶ]ι δικαστηρίωι ἐφ' οἷς παρῆν ἢ εἶδε[ν] ὁμ[ό]σας τὸν ὑ[ό]μιμον δρ[α]κ[ο]ν ἀληθῆ μαρτυρεῖν τὰ ἐν τῶι π[ι]νακίωι γεγραμμένα, ἄλλην δι μὴ μαρτυρεῖτω ---. V. le commentaire dans *Dikaiomata* (Berlin 1913) 129; LATTE 35-36 (contra: W. HELLEBRAND, *Das Prozesszeugnis der gräkoägyptischen Papyri* (München 1934) 157-160, et les auteurs cités à la page 157). La loi alexandrine montre, d'ailleurs, combien l'hypothèse d'interdiction d'un témoignage sous serment est improbable dans le cas de la loi thasienne: le *P. Hal.* I loc. cit. n'admet le témoignage qu'après la prestation du serment par le témoin (il s'agit, par conséquent d'un serment promissoire: v. *Dikaiomata* 129; contra, HELLEBRAND op. cit. 160, M. KASER, *RE* (1934), s.v.

IV. On est donc réduit à l'hypothèse que le "serment d'ignorance" auquel se réfère la loi thasienne était un serment de partie. Les législations des cités grecques n'ignoraient pas cette forme de serment.

L'un des cas les plus connus dont l'antiquité grecque nous a préservé la mémoire est celui auquel Hérodote fait allusion, dans un passage souvent cité. Le Spartiate Glaucos ayant reçu une somme en dépôt, refuse de la rendre en prétendant qu'il ne peut s'en souvenir²³. Il demande à l'oracle de Delphes s'il ne pourrait s'emparer de la somme en prêtant serment²⁴. Ce serment — s'il avait été prêté — aurait été conçu comme un serment d'ignorance²⁵.

Un autre cas nous est connu par une inscription de Gortyne. Elle prescrit que si l'esclave remis au créancier en gage prend la fuite, le débiteur doit prêter serment qu'il n'est pas l'instigateur de la fuite — seul ou en connivence avec d'autres — et qu'il ignore si l'esclave évadé se trouve chez un autre²⁶.

Dans le cas d'un dépôt bancaire mentionné par Démosthène, l'héritier du dépositaire jure ignorer certaines circonstances relatives au dépôt²⁷.

On remarquera que les cas que nous venons de citer ont tous trait à des serments d'ignorance prêtés par le défendeur. On remarquera aussi que la personne ou l'objet auquel se réfère le serment d'ignorance est censé ne plus se trouver entre les mains de la personne à laquelle ils avaient été remis. Notons enfin que la prestation de ce serment d'ignorance par le défendeur a pour effet le gain de la cause par celui-ci. Cet effet est, selon l'affirmation formelle d'Hérodote²⁸, commun à tous les droits des cités grecques. Il s'agit donc d'un serment prêté par le défendeur qui tient lieu de moyen de preuve et qui termine le procès par la libération ou l'acquiescement de celui-ci. Il est, par conséquent, un serment probatoire et décisoire, et, plus exactement, un serment purgatoire²⁹.

Le serment purgatoire comme moyen de preuve devant un tribunal ne se présente point, d'ailleurs, uniquement sous l'aspect de serment d'ignorance: il peut porter aussi sur l'existence

Testimonium [1934], col. 1054, PRÉAUX, *La preuve* 208-209, 212-213), — ce qui est parfaitement compréhensible. Dans l'hypothèse où nous sommes placés, il s'agirait au contraire d'un cas où l'on interdirait au témoin de prêter serment, si le témoignage qu'il s'apprêtait à prêter portait sur l'ignorance de l'une des parties en litige au sujet du vin, ce qui serait tout à fait incompréhensible.

23. HÉRODOTE VI 86: «Οὔτε μέμνημαι τὸ πρῆγμα οὔτε με περιφέρει οὐδὲν εἰδέναι τούτων τῶν ὑμεῖς λέγετε». L'histoire remonte au milieu du VIe siècle (PH. LEGRAND, *Hérodote, Histoires VI* (Paris 1948) 92 n. 3).

24. HÉRODOTE VI 86: «Ἐπειρωτῶντα δὲ αὐτὸν τὸ χρηστήριον εἰ ὄρκω τὰ χρήματα λήισηται ...»

25. Cf. HÉRODOTE VI 86 (ci-dessus n. 23): «οὔτε μέμνημαι οὐδὲν εἰδέναι».

26. *Inscr. Cret.* IV 47, 1. 16-21 (= KOHLER-ZIEBARTH op. cit. (n.12) 34 n. 3, 1. 15-20): — *αἱ δὲ κ' ἀπόληται* (KOHLER-ZIEBARTH: ἀ[π]ανῆται) ὁ κατακείμενος, δικακασάτο ὁμόσαι τὸν καταθέμενον, μήτ' αὐτὸν αἴτιον ἔμην μήτε σὺν ἄλλοι, μήτ' ἐπ' ἄλλοι *Φισάμην*. Sur ce passage, v. LATTE 9 et n. 12; WILLETTS, *Arist. Soc.* 56; KOHLER-ZIEBARTH op. cit. (n. 12) 34-35; SAUTEL 133 n. 3.

27. DÉMOSTHÈNE, *Contre Callippos* LII 17-18. «Ὅτι δὲ ἐγὼ ὑπὲρ τοῦ πατρὸς ἠθέλησα αὐτῷ πίστιν δοῦναι ἦν περὶ ὁ νόμος κελεύει, ἐάν τις τεθνεῶτι ἐπικαλῶν δικάζηται τῷ κληρονόμῳ, μὴ δοκεῖν μοι μήτε ὁμολογήσαι τὸν πατέρα τούτῳ ἀποδώσειν τὸ ἀργύριον ὃ κατέλιπε Λύκων, μήτε συσταθῆναι αὐτὸν τῷ πατρὶ ὑπὸ τοῦ Λύκωνος».

28. HÉRODOTE VI 86: «Καὶ εἴ γε ἀρχὴν μὴ ἔλαβον, νόμοισι τοῖσι Ἑλλήνων χρήσομαι ἐς ὑμέας».

29. Cf. GLOTZ, *Le serment, Études* 154 et *DA*, s.v. *Jusjurandum*, 762. Il s'agit du "Reinigungseid" de la terminologie allemande. L'opinion de R. HIRZEL, *Der Eid* (Leipzig 1902) 4, selon laquelle le serment n'a été conçu dans l'antiquité grecque que comme serment promissoire, n'est pas confirmée par les faits.

d'un fait ou d'un droit³⁰. Il est répandu dans tout le monde grec depuis les temps homériques³¹ jusqu'à la fin de l'époque classique³². Nous en retrouvons, peut-être, des survivances à l'époque hellénistique en Égypte³³. Le droit de Gortyne y fait allusion à plusieurs reprises (ἀπωμοσία)³⁴. Son origine est liée, comme celle des autres moyens de preuve formalistes (ordalie, duel), à des conceptions religieuses³⁵ qui caractérisent la procédure primitive³⁶.

30. Cf. LATTE 19, avec des exemples à l'appui. Cette constatation n'est point contredite, à notre avis, par le fait que l'enjeu de la prestation du serment purgatoire est l'issue du procès elle-même. Cf. ci-après n. 37.

31. *Iliade* Ψ 585: «δμυθι μὴ μὲν ἐκὼν τὸ ἐμὸν δόλω ἄρμα πεδῆσαι». Sur ce passage, pour ce qui concerne la signification du serment déféré, v. LATTE 7-8; BONNER-SMITH op. cit. (n. 12) I 27, II 146 n. 2; GLOTZ, *Le serment, Études* 154. WOLFF, *Ursprung* 44-45, conclut que la scène du passage y relatif de l'*Iliade* ne représente pas un cas de procédure judiciaire. Nous croyons cependant avec SAUTEL 128, qu'elle est calquée sur cas de procédure judiciaire.

32. Pour citer certains exemples, quoique la liste ne soit pas exhaustive: HÉSIODE, *Travaux et Jours* 193-194; *Théogonie* 775-806; THEOGNIS, *Élégies* I 199-200, 1195-1196; *Hymne homérique à Hermès* 382-383; HÉRODOTE VI 68-69 et 86 (ci-dessus n. 23, 24 et 28); LUCIEN, *Convive* 32; *Pseudologiste* 30; ESCHYLE, *Euménides* 429; ARISTOPHANE, *Les nuées* 1232; *Syll*³ 45 (= *IJG* I no 1 = MEIGGS I no 32; Halicarnasse, 465-450 av. J.-C.), I. 24-28; SOKOLOWSKI, *LSCG* no 77 (= *IJG* II no XXVIII; règlement des Labyades, Delphes, vers 400 av. J.-C.); *D I*. 22-25; etc. Le serment purgatoire est donc vraiment une institution panhellénique (cf. ci-dessus n. 28) malgré le fait qu'il avait disparu dans la majorité des cas à Athènes à l'époque des rhéteurs. Sur le caractère panhellénique de l'institution du serment purgatoire, v. LATTE 17; KOHLER-ZIEBARTH op. cit. (n. 12) 130.

33. Sur le problème de l'origine du serment purgatoire en Égypte hellénistique, v. Diodore qui rapporte qu'une loi de Bokhoris (24e Dynastie) permettait qu'un tel serment fût utilisé en justice par le débiteur poursuivi à cause d'un prêt non conclu par écrit: DIODORE DE SICILE I 79, 1: «Τοὺς δὲ περὶ τῶν συμβολαίων νόμους Βοκχόριδος εἶναι φασί. προστάττουσι δὲ τοὺς μὲν ἀσύγγραφα δανεισαμένους, ἂν μὴ φάσκωσιν ὀφείλειν, ὁμόσαντας ἀπολύεσθαι τοῦ δανείου». Ce renseignement de Diodore est en accord avec le droit démotique de l'époque hellénistique en Égypte, tel qu'il ressort de sources aussi bien en grec qu'en démotique. Parmi les sources en grec, v. MITTEIS, *Chrest.*, no 49 (de Thèbes, daté de 134 av. J.-C.) et O. TAIT no 274 (de Coptos, de 67 av. J.-C. concernant un dépôt), I. 1-15: «Ὀρκος ὃν δεῖ ὁμοσαι — εἰ μὴν ἦν εἶχεν ὁ πατήρ μου συνηραφὴν Αἰγυπτίαν ἐν παραθήκηι ——— Ὁμόσαντος αὐτοῦ ἀπολύεσθαι τῆς [συνγρα]φῆς. Ces sources montrent bien que le serment purgatoire est une institution autochtone égyptienne. Cf. E. SEIDL, *Ptolemäische Rechtsgeschichte*² (Glückstadt 1962) 59, 91, 137. Quant à MITTEIS, *Chrest.*, no 49, cf. LATTE 19 n. 34 et KOHLER-ZIEBARTH op. cit. (n. 12) 129, qui voient dans cet ostracon une manifestation du droit démotique. Certaines sources — beaucoup plus rares, il est vrai (cf. SEIDL op. cit. 59) — prouvent cependant que des non-Égyptiens usaient aussi du serment purgatoire. Ainsi dans le *P. Magd.* 25 = *P. Ent.* 46, de 221 av. J.-C. I. 2-7: — ὀφείλων γὰρ μ[ο]ι διὰ χερὸς κριθῶν (ἀρτάβας) ιε' — οὐκ ἀποδιδῶσιν μοι. Δέομαι οὖν σου, βασιλεῦ — προστάξει — εἰ δέ τι ἀντιλέγει μὴ ὀφείλειν ὁμόσας ἀπολεύσθω, οὐ ἴνευ αὐτῶν des parties contractantes — sinon les deux — sont des Grecs (U. WILCKEN, *ArchPF* 3, 1926, 308; J. LESQUIER, *Papyrus de Lille* II (Paris 1912) 146; F. PRINGSHEIM, *The Greek Law of Sale* (Weimar 1950) 60 n. 9), le droit appliqué pourrait très bien être le droit grec (ainsi, J. PARTSCH, compte rendu du livre de LENEL, *Das Edictum Perpetuum*, *SZ (RA)* 31, 1910, 416 et n. 1; LESQUIER loc. cit.: P. MEYER, *Zum Rechts und Urkundenwesen im ptolemäisch-römischen Ägypten*, *Klio* 6, 1906, 421. Cf. aussi, U. WILCKEN, *UPZ* 1 278. Contra, TAUBENSCHLAG 301 n. 2, 510 n. 8, qui admet que le papyrus en question reflète le droit égyptien de Bokhoris). Le plus probable, à notre avis est que le serment purgatoire en Égypte hellénistique est une institution où convergent des éléments aussi bien de droit grec que de droit égyptien. Cette conclusion est, croyons-nous, confirmée par l'étude de CL. PRÉAUX, *La preuve* 220-221.

34. *Code de Gortyne*, col. III l. 6-8, IX l. 54, XI l. 48-49 et surtout, col. XI 26-29: τὸν δικαστάν, ὅτι μὲν κατὰ μαίτυρας ἔγρατται δικάδδεν ἔ ἀπόμοτον, δικάδδεν αἰ ἔγρατται. Sur le serment purgatoire à Gortyne, v. FR. BÜCHLER-E. ZITELMANN, *Das Recht von Gortyn* (Frankfurt a. M. 1885) 74; KOHLER-ZIEBARTH op. cit. (n. 12) 84-85; LATTE 8-9, 11-12, 15, 23-24; HEADLAM op. cit. (n. 20) 63-65; WILLETTTS, *Law Code* 33-34 et *Arist. Soc.* 211-212; SAUTEL 132-133.

35. Cf. GLOTZ, *Le serment, Études* 154, et *DA*, s.v. Jusjurandum, 762; BONNER-SMITH op. cit. (n. 12) II 147; LATTE 6-7; SAUTEL 128-131, 126 n. 6.

36. WOLFF, *Ursprung* 73; GERNET, *La notion* 63 et n. 6, 65; SAUTEL 128.

Le serment purgatoire prêté, le procès prenait fin: le rôle du juge se réduisait alors à constater par sa décision l'issue du procès³⁷, qui consistait soit en la libération du débiteur, soit en l'acquiescement de l'accusé³⁸. Ce n'est qu'à Athènes —où le droit s'est laïcisé plus vite que dans le reste du monde grec— que le serment purgatoire, prêté au cours d'un procès public ou privé, était devenu extrêmement rare à l'époque classique³⁹. Le serment purgatoire était le moyen de preuve par excellence employé par le défendeur poursuivi en justice pour avoir détourné un objet qui lui avait été remis à titre de dépôt ou de gage, ou encore d'une somme que le défendeur avait reçue à titre de prêt⁴⁰.

C'est donc à l'intérieur de ce groupe que le serment d'ignorance de l'inscription thasienne devrait être rangé. Le serment purgatoire n'était pas, d'ailleurs, employé uniquement par-devant les tribunaux. On le voit en usage à Athènes et ailleurs, employé par un citoyen désirant

37. Cf. LATTE 40; WOLFF, *Ursprung* 73 et *Rechtskunde* 249; SAUTEL 129. Le serment est adressé à la partie adverse et non pas au juge: cf. LATTE 10-11, 32, 40; GERNET, *La notion* 65; WOLFF, *Ursprung* 73 n. 189.

38. Le serment purgatoire et l'ordalie sont des moyens de preuve destinés à faire valoir le droit de la partie la plus faible dans le combat judiciaire (SAUTEL 125-126 et n. 6, 127-128; EHRENBERG op. cit. (n. 20) 80), ce qui explique que ce soit au défendeur que revienne ordinairement le droit de prêter le serment purgatoire. Cf. LATTE 8; BÜCHELER-ZITELMANN op. cit. 74; ZIEBARTH, *RE* V 2 (1905) s.v. Eid, col. 2081; GLOTZ, *DA*, s.v. Jusjurandum, 763 et le serment, *Études*, 156; EHRENBERG, loc. cit. Exemples: *Code de Gortyne*, col. III, l. 6-8 (cf. KOHLER-ZIEBARTH op. cit. (n. 12) 84; HEADLAM op. cit. (n. 20) 65; WILLETTS, *Arist. Soc.* 91); Règlement des Labyades (SOKOLOWSKI, *LSCG* no 77), *D* 1. 22-25: α[ι] δὲ κα ἀμφιλλέγηι τᾶς θωιάσιος, ἐξομόσας τὸν νό[μι]μον ἡόρκον λελύσθω, etc.

39. LATTE 39. Encore faut-il remarquer qu'il y a eu à Athènes certains cas où la prestation du serment purgatoire en justice avait une valeur décisive. Ce sont les cas où le serment était prêté dans le cadre de la procédure par-devant les arbitres publics (cf. DÉMOSTHÈNE, *Contre Callippos* LII 15; v. GERNET, *Arbitres publics* 110-111; SAUTEL 137). Comme cependant, même dans ces cas, le recours par voie d'appel devant le Tribunal restait ouvert (ARISTOTE, *Const. Ath.* 53, 2; cf. GERNET, *Arbitres publics* 111 n. 5, 103), l'affirmation de LATTE 19, que le serment purgatoire, prêté au cours d'un procès, n'existait pas à Athènes est, dans l'ensemble, exacte. Notons aussi que la procédure athénienne ordinaire ne connaissait que le serment déféré ou référé par les parties: elle ignorait par contre le serment imposé par le juge (LIPSIUS 895-896; GLOTZ, *Le serment*, *Études* 158). Par-devant les tribunaux athéniens le serment n'avait de valeur décisive que dans le cas où, par la suite d'une sommation (πρόκλησις), les parties seraient convenues d'accorder à la prestation du serment une telle valeur (cf. GERNET, *Arbitres publics* 110; BONNER-SMITH op. cit. (n. 12) II 158-159). Pour le droit solonien —qui semble avoir constitué une étape intermédiaire— où les parties en litige étaient toutes deux tenues de prêter serment, le juge conservant la faculté d'opter pour celui qui, selon son appréciation, avait juré la vérité, v. BEKKER, *Anecd. Gr.* I 242, 19-22, s.v. δοξασταί = E. RUSCHENBUSCH, *Σόλωνος νόμοι* (Wiesbaden 1966) fr. F 42 (58). Cf. BONNER-SMITH op. cit. (n. 12) I 173-175, II 160-161; GLOTZ, *Le serment*, *Études*, 158; SAUTEL 134, 136.

40. Dépôt: HÉRODOTE VI 86 (ci-dessus, n. 23-25, 28); LUCIEN, *Convive* 32: «... οὐδὲ τοῦ ξένου μαθητοῦ λαβὼν τοῦφόδιον παρακαταθήκας ἔπειτα ὄμοσα κατὰ τῆς Πολιάδος μὴ εἰληφέναι» et *Pseudologiste* 30: «... συγγνωστὰ γοῦν, εἴ τις λιμῶ πιεζόμενος παρακαταθήκας παρ' ἀνδρὸς πολίτου λαβὼν εἶτα ἐπιώρησεν ἢ μὴν μὴ παρειληφέναι». Gage: *Inscr. Cret.* IV 47, l. 1. 16-21 (ci-dessus n. 26). Le serment mentionné dans l'inscription des astynomes de Pergame (*OGIS* 483, l. 85-87 = G. KLAFFENBACH, *Die Astynomeninschrift von Pergamon* [Berlin 1954] col. II, l. 97-99) est un serment non pas de débiteur mais de tiers: KLAFFENBACH op. cit. 14; LATTE 13 (contra, DITTENBERGER, *OGIS* loc. cit. n. 36). Prêt: THEOGNIS, *Élég.* I 1195-1196: «Μήτι θεοῦς ἐπίορκος ἐπόμνηθι· οὐ γὰρ ἀνεκτὸν ἀθανάτους κρύψαι χρεῖος ὀφειλόμενον»; ARISTOPHANE, *Les nuées* 1232: «Καὶ ταῦτ' ἐβελήσεις ἀπομόσαι μοι τοὺς θεοῦς, ἴν' ἂν κελεύσω ἴώ σε»; On doit aussi citer dans ce contexte les cas prévus par le *Code de Gortyne*, où la femme en instance de divorce, accusée d'avoir pris des objets appartenant à son mari, nie en prêtant un serment purgatoire les avoir détournés (*Code de Gortyne*, col. III, l. 6-8, XI, l. 48-50. Cf. KOHLER-ZIEBARTH op. cit. (n. 12) 84). Le serment purgatoire intervenu rompt dans tous ces cas le rapport d'ordre délictuel créé entre le débiteur récalcitrant et son créancier.

être dispensé d'une charge publique (ἐξωμοσία)⁴¹, et aussi par des magistrats tenus à rendre des comptes⁴² ou par des contribuables désireux de justifier leur retard dans l'acquiescement de leurs obligations fiscales⁴³.

V. Quelle conclusion devons-nous tirer de cet exposé pour le "serment d'ignorance" en matière de vin, mentionné par la loi thasienne?

Avant de répondre à cette question, nous croyons utile de rappeler brièvement les conclusions auxquelles nous étions arrivés dans notre article précédent sur l'inscription discutée. En restituant les lignes 4 et 5 de l'inscription, nous avons alors avancé l'hypothèse que ce passage traitait de la confiscation de l'objet d'une transaction illicite sur les vins de Thasos. Le but de la loi était, selon cette hypothèse, de soumettre le commerce des vins de Thasos et de sa Péraia à un contrôle fiscal étroit de la part de la cité thasienne⁴⁴. Le texte de la loi se rattache ainsi à un groupe de dispositions de l'antiquité hellénique qui traitent de restrictions de l'activité commerciale dans un but fiscal⁴⁵.

Nous en venons donc à présent à la question dans quel sens ces restrictions — et la confiscation qui en est la sanction — sont liées à Thasos à ce serment purgatoire d'ignorance que la loi contenue dans l'inscription discutée mentionne?

Or, nous avons vu plus haut que le serment purgatoire d'ignorance était dans certains cas prêté par le défendeur en matière de dépôt, de gage ou de prêt — des cas, en somme, où un objet

41. Sur l'ἐξωμοσία en matière des charges publiques, v. ARISTOTE, *Const. Ath.* 49, 2 (en matière du recrutement des cavaliers): «τοὺς δὲ κατειλεγμένους καλοῦσι (sc. οἱ καταλογεῖς), κἄν μὲν τις ἐξομῶσθαι μὴ δύνασθαι τῷ σώματι ἵππεύειν ἢ τῇ οὐσίᾳ, τοῦτον ἀφίσιν»; ARISTOTE, *Politique* IV 13 (1297a): «Περὶ δὲ τὰς ἀρχὰς τὸ τοῖς μὲν ἔχουσι τίμημα μὴ ἐξεῖναι ἐξομῶσθαι τοῖς δ' ἀπόροις ἐξεῖναι»; DÉMOSTHÈNE, *Sur l'ambassade* XIX 122: «ἐγὼ μὲν δὴ παρελθὼν ἐξωμοσάμην εὐθέως»; ESCHINE, *Sur l'ambassade infidèle* 94 et 95; ARISTOPHANE, *Eccl.* 1026: «'Εξωμοσία δ' οὐκ ἔστιν»; BEKKER, *Anecd. Gr.* I 409, 151-17, s.v. «ἀντωμοσία ... ἐξωμοσία δὲ ἄρνησις σὺν ὄρκῳ ὡς ἀδυνατοῦντος ἢ παρὰ καιρὸν ὄντος αὐτῷ τοῦ λειτουργεῖν»; HARPOCRATION, s.v. ἐξωμοσία; *Etym. Magn.*, s.v. ἐξωμοσία; POLLUX VIII 55: «ἐξωμοσία δέ, ὅταν τις πρεσβευτῆς αἰρεθείς ἢ ἐπ' ἄλλην τινὰ δημοσίαν ὑπηρεσίαν, ἀρρωστεῖν ἢ ἀδυνατεῖν φάσκων ἐξομνύεται αὐτὸς ἢ δι' ἑτέρου» (cf. aussi VIII 56). Sur l'ἐξωμοσία des charges publiques, BONNER-SMITH op. cit. (n. 12) II 163; GLOTZ, *DA*, s.v. Jusjurandum 758; THALHEIM, *RE* VI 1 (1909) s.v. ἐξωμοσία, col. 1689.

42. *IG* IX 2, 1109 I = SOKOLOWSKI, *LSCG* no 83 (Koropè, vers 100 av. J.-C.) 1. 58-59: *καὶ ἐὰν ὁμῶσ[ω]σιν, ἔστωσαν ἀθῶιοι*. Cf. LATTE 19 n. 36.

43. Cf. *IG* XII 5, 1, 595 B (Iulis), 1. 8-11: --- ἀναγραφάντων δέ [οἱ θεσμοφύλακες εἰς τὴν στήλην τὸν τε τα]μίαν τὸ μὴ ἀποδόνα τὸ διπλάσιον τοῦ ὀφλήματος καὶ τοὺς ὀφείλοντας τοὺς μὴ κομίσαντας ἢ μὴ ἐξομῶσαντας ---]. Cf. GLOTZ, *DA* s.v. Jusjurandum, 758; THALHEIM, *RE*, s.v. ἐξωμοσία, col. 1689. La restitution des lignes 10-11 par F. HALBHERR, *Inscrizioni di Keos, Museo Italiano di Antichità Classica* I (1885) 201 en ἢ μὴ ἐξομῶσαντας τὸ μὴ εἰδέναι --- (suivie par *IG* XII 5, 1, 595 B) serait du plus haut intérêt pour l'objet de cette étude, car on aurait là un cas de serment d'ignorance prêté en matière fiscale (cf. HALBHERR op. cit. 203). Malheureusement cette restitution ne paraît point assurée. Le *P. Amh.* 32 (R), 1. 6-7, malgré l'opinion contraire de L. WENGER, *Der Eid in den griechischen Papyrusurkunden*, *SZ (RA)* 23, 1902, 213, ne contient pas un serment purgatoire mais un serment assertorique.

44. GOFAS, *BCH* 91, 1967, 489-490, v. ci-dessus p. 27.

45. Ibid. 488-489, ci-dessus p. 26-27. Aux exemples cités dans cet article, ajouter *P. Hib.* 29 = WILCKEN, *Chrest.* no 259 de l'an 265 av. J.-C. 1. 2-6: 'Εὰν δέ τις --- ἢ μὴ ἀπογράψηται [ἢ διὰ τῶν] ἀγορανομίων [ἢ τ]ὰ τέλη [διαφυγόν τιν]ε καταφανῆ ἐπὶ βλάβη[ι] τοῦ τελώνου, στε]ρέσθω τοῦ ἀ[νδ]ραπόδ[ου], ἐὰν δὲ ἀν[τι]λέγηι, κριθῆτωσα[ν] ἐ[π]ί τοῦ ἀ[ποδ]ε[δο]μένου κ[ρι]τηρίου, τῷ [δὲ μ]ηνύσαντι ἔστω τὸ τρίτον μ[έ]ρος] παθέ[ν]τος τοῦ ἀνδραπόδου. Les analogies entre le texte du papyrus et celui de l'inscription thasienne discutée sont intéressantes. Elles s'expliquent, croyons-nous, par le fait que l'administration ptoléméenne a dû emprunter à des formulaires, depuis longtemps en circulation dans le monde grec, le modèle de la législation lagide en matière de finances publiques.

ou une somme d'argent remis au défendeur ont été dissimulés⁴⁶. Nous avons également constaté que le serment purgatoire était aussi employé en matière fiscale, ou pour obtenir d'être dispensé d'une charge publique. Il semble donc, à notre avis, logique de conclure que la loi de Thasos se réfère aussi à un serment purgatoire, sous sa forme de serment d'ignorance.

Notre inscription apporte, selon nous, la preuve que ce serment d'ignorance purgatoire et décisoire était en usage jusqu'à l'introduction de sa prohibition par la nouvelle loi. Il était employé par le défendeur poursuivi par un délateur (κατειπών) dans la procédure équivalant à la φάσις athénienne pour avoir soumis une déclaration fiscale⁴⁷ inexacte au sujet du vin qu'il avait acheté⁴⁸, ou pour avoir omis de soumettre une telle déclaration.

Aussi longtemps que le sentiment religieux mettait un frein aux parjures⁴⁹ —encore ne faut-il pas exagérer son influence, même à l'époque archaïque⁵⁰—, l'usage du serment purgatoire n'a pas dû avoir une influence trop nuisible sur les finances de la cité thasienne, ou plutôt, à proprement parler, des fermiers d'impôt de celle-ci⁵¹. Lorsque, cependant, le développement du commerce et des rapports avec l'étranger⁵² ne permit plus à la religion de s'opposer efficacement aux faux serments, les finances thasiennes durent s'en ressentir.

L'interdiction de l'ὄρκος νηϊδῆς en matière de vin, n'a donc, à notre avis, rien à voir avec l'"ignorance de la loi". Elle a pour *ratio legis* de restreindre le champ d'application du serment d'ignorance —qui peut facilement dégénérer en un simple subterfuge— dans les différends fiscaux découlant des dispositions réglementant le commerce des vins de l'île de Thasos et de sa Péraia⁵³.

VI. C'est donc par-devant les "Trois-Cents", conseil ayant aussi des attributions judiciaires en matière de finances⁵⁴, que le "serment d'ignorance" a été interdit par la loi thasienne que contient notre inscription.

46. Ci-dessus n. 40.

47. Sur κατειπεῖν à Thasos, v. GOFAS, *BCH* 93, 1969, 341 n. 1, 349 n. 4, 369, et ci-après, p. 44 n. 19, p. 51 n. 76, p. 68. Sur les ἀπογραφαί, loc. cit., 349, 353-354, 361-362, et ci-après p. 51, 55-56, 61-62, où l'on trouvera des références à la littérature concernant ces questions.

48. Cf. notre restitution στερέσθω τῷ οἴνω τῷ πρηθ[έντος] aux l. 4-5 de l'inscription thasienne discutée. La loi thasienne a en vue, pensons-nous, les droits (ἐπώνια) perçus à l'occasion des ventes des vins de Thasos (cf. GOFAS, *BCH* 91, 1967, p. 490, ci-dessus p. 27).

49. Cf. LATTE, *RE* XV 1 (1931), s.v. Meineid, col. 347. V. PLATON, *Lois* XII 948b et c, où le philosophe se réfère aux "jugements de Rhadamanthys": Rhadamanthys «κατείδε τοὺς τότε ἀνθρώπους ἡγουμένους ἑναργῶς εἶναι θεοῦς» et, par conséquent, «οἰδοῦς γὰρ περὶ ἐκάστων τῶν ἀμφισβητούμενων ὄρκον τοῖς ἀμφισβητοῦσιν ἀπηλλάττετο ταχὺ καὶ ἀσφαλῶς».

50. HÉSIODE, *Théogonie* 793-794, nous montre que même les dieux n'étaient pas considérés comme au-dessus du parjure. Cf. aussi *Hymne homérique à Hermès* 383-384. V. également, THEOGNIS 199-200, 1195-1196; HÉSIODE, *Travaux et Jours* 193-194, 282-283 (cf. SAUTEL 131, GLOTZ, *Le serment*, *Études* 180; LATTE 38). V. aussi pour la période classique les observations de PLATON, *Lois* XII, 948c-d; cf. E. BERNEKER, *Der Ursprung des doppelten Parteieneides im altgriechischen Verfahrensrecht*, *Syntelexia Arangio-Ruiz* II (Napoli 1964) 744.

51. Sur l'affermage des ἐπώνια, v. GOFAS, *BCH* 93, 1969, 351 n. 2, ci-après p. 53 n. 84.

52. Cf. les considérations de WILLETTS, *Arist. Soc.* 210, 211 n. 2 et *Law Code* 32-33.

53. Dans ce sens la loi thasienne marque un progrès, assez timide il est vrai, dans le domaine de la procédure. L'innovation ne porte, d'ailleurs, à ce qu'on peut juger de l'inscription, que sur la procédure en matière fiscale.

54. L. 8. Cf. GOFAS, *Les Carpologues de Thasos*, *BCH* 93, 1969, 365, 367-369, et ci-après p. 65-68. Au sujet des Trois-Cents, v. en dernier lieu, MEIGGS I no 83, p. 254.

La loi contient une information importante concernant ce “serment d’ignorance” : elle étend l’interdiction de celui-ci aussi bien aux citoyens (ἄστοι) qu’aux étrangers (χσένοι)⁵⁵.

C’est le second de ces deux cas qui va à présent retenir notre attention.

Le serment prêté dans le contexte d’un procès où un étranger se trouve être partie⁵⁶, est bien connu en Grèce. Hésiode faisant allusion aux “sentences droites”, rendues à des citoyens et à des étrangers, se réfère manifestement à des sentences rendues après serments⁵⁷. Le Code de Gortyne mentionne un serment purgatoire et décisoire dans un procès où un étranger se trouve être partie⁵⁸.

Le serment des étrangers est donc connu dans les procédures des cités grecques. L’étranger ne jure pas normalement par l’ὄρκος ἐπιχώριος ; il prête le serment de sa propre cité. Théophraste considère comme une exception une loi des Tyriens qui ordonne le contraire⁵⁹.

Notons aussi que les étrangers relèvent à Thasos de la même juridiction que les citoyens en matière de différends fiscaux⁶⁰, puisque les “Trois Cents” sont compétents pour se saisir des procès qui concernent les uns comme les autres.

55. Ci-dessus n. 2 (l. 8-10 de l’inscription).

56. Cf. pour ce qui concerne le procès des étrangers *stricto sensu* dans les cités grecques autres qu’Athènes, H. HITZIG, *Der griechische Fremdenprozess im Licht der neueren Inschriftenfunde*, *SZ (RA)* 28, 1907, 225-226, 232-234 ; à Athènes même, *ibid.* 226-231. Sur la question des actions commerciales, v. GERNET, *Actions commerciales* 173-200, où l’on trouvera des références à la littérature antérieure.

57. HÉSIODE, *Travaux et Jours*, l. 225-226 : «οἱ δὲ δίκας ξείνοισι καὶ ἐνδήμοισι διδοῦσιν ἰθείας», qui s’oppose aux l. 219-221 où le serment est mentionné : «Αὐτίκα γὰρ τρέχει Ὀρκος ἅμα σκολιῆσιν δίκησιν — ἢ κ’ ἀνδρες ἄγῳσι δωροφάγοι, σκολιῆς δὲ δίκης κρίνωσι θέμιστας». Il est vrai que les auteurs ne sont pas d’accord sur le point de savoir si le serment mentionné est un serment de partie, de juge ou de témoin. HIRZEL *op. cit.* (n. 29) 2-3 n. 3, 176 n. 1 y voit une référence au serment promissoire du juge ; BONNER-SMITH *op. cit.* (n. 12) I 44, hésitent entre un serment de juge et un serment de partie ; SAUTEL 154 — si nous comprenons bien sa pensée — admet comme nous le faisons, que le serment mentionné par Hésiode est un serment ayant fonction de moyen de preuve décisoire ; donc un serment de partie, vu la fonction des témoins en droit archaïque, sur laquelle v. ci-dessus, n. 18-20.

58. *Code de Gortyne*, col. IX, l. 51-54 : — αἱ δὲ μαίτυρε[ς] μὲ ἀ[π]οπονίειεν, ἔ κ’ ἔ[λ]θει ὁ συναλλάκσανς, ὅτερον κ[α] κέλε[τ]ται ὁ μινπόμενος, ἔ ἀπομόσαι —. L’interprétation que nous adoptons est fondée sur la traduction des l. IX 43-44 : — αἱ τις κα πέραι συναλλ[άκ]σει. Nous admettons avec KOHLER-ZIEBARTH *op. cit.* (n. 12) 23 et 73, GUARDUCCI, *Inscr. Cret.* IV 166-167, LATTE 11-12, SAUTEL 134 n. 2, que πέρα συναλλάκσανς est celui qui a contracté une transaction à l’étranger (πέρα = περαία). D’autres, comme DARESTE - HAUSSOULLIER - REINACH, *IJG* I 385, 480, BÜCHELER-ZITELMANN *op. cit.* (n. 34) 35 n. 44, et WILLETTTS, *Law Code* 47 et 75 (où l’on trouvera un exposé des différentes opinions avancées à ce sujet) admettent que πέρα συναλλάκσανς est celui qui a fait des affaires en participation (πέρα = πῆρα = πεῖρα). Cette opinion nous semble assez improbable. C’est donc la partie étrangère qui se présente, et qui, sur la requête du demandeur, est tenue à prêter serment purgatoire (ἀπομόσαι).

59. Cf. ZIEBARTH, *De jurejurando in jure graeco quaestiones* (Gottingae 1892) 14-16, et *RE V* 2 (1905), s.v. Eid, col. 2077 ; HIRZEL *op. cit.* (n. 29) 9-10. V. THUCYDIDE V 47, 8 : «ὁμνόντων δὲ τὸν ἐπιχώριον ὄρκον ἕκαστοι». Quant à la législation des Tyriens, v. FL. JOSÈPHE, *Contre Apion* I 166 : «Δηλοῖ δὲ ὁ Θεόφραστος ἐν τοῖς περὶ νόμων λέγει γάρ, ὅτι κωλύουσιν οἱ Τυρίων νόμοι ξενικούς ὄρκους ὁμνύνειν». Au sujet des serments des étrangers, v. aussi PLATON, *Lois* XII 949b : «ξένφ δ’ εἶναι πρὸς ξένους, καθάπερ τὰ νῦν, δέχεσθαι τε ὄρκους παρ’ ἀλλήλων, ἂν ἐθέλωσι, καὶ διδόναι κυρίως».

60. A Athènes au Vème siècle, les étrangers relevaient normalement de la juridiction du polémarque (HITZIG *op. cit.* 226 n. 2, 230). Quant à la question de la compétence des ναυτοδῖκαι en matière d’actions commerciales au Vème siècle, v. HITZIG *op. cit.* 228 n. 3, LIPSIIUS 65 n. 46, GERNET, *Actions commerciales* 180 n. 6, qui soutiennent que les actions commerciales étaient de la compétence du polémarque lorsque le défendeur était un étranger, et SCHWAHN, *RE XVI* 2 (1935), s.v. ναυτοδῖκαι, col. 2058-2059, qui admet que les ναυτοδῖκαι étaient compétents pour se saisir des procès

En tout cas, le fait que le “serment d’ignorance” est interdit aux étrangers comme aux citoyens n’est pas, à notre avis, une preuve de la force économique ou politique de la cité de Thasos⁶¹. Ce serment trouve sa place dans le groupe de dispositions procédurales concernant les étrangers qu’on rencontre dans mainte cité grecque⁶². On ne peut tirer de telles mesures aucune conclusion sur la puissance politique ou économique de la cité qui les prend.

commerciaux intentés contre des étrangers. Les différends fiscaux et, notamment, la *φάσις* des fermiers d’impôts contre les contrevenants en matière fiscale ou douanière, relevaient cependant à Athènes, au Vème siècle, de la compétence du Conseil des Cinq-Cents (*βουλῆ*) (ARISTOPHANE, *Cavaliers* 300-302; pour les références, v. GOFAS, *BCH* 93, 1969, 367 n. 2 et 3, ci-après p. 66 n. 174 et 175) et, bien qu’on ne dispose pas, à notre connaissance, d’informations précises à ce sujet, il semble que la juridiction de la Boulè en matière fiscale s’étendait aussi aux étrangers.

61. Contra, POUILLOUX, *Recherches* 44.

62. Cf. les exemples cités par HITZIG op. cit. 232-234.

Les carpologues de Thasos*

I. Parmi les inscriptions thasiennes il y en a peu dont l'étude présente un plus grand intérêt que l'inscription des "carpologues"¹.

Il s'agit de deux fragments, très mutilés, d'une stèle en marbre provenant de l'Agora de Thasos, découverte près de la tour génoise. Ils sont gravés en caractères attiques, non stochédon².

Thasos. L'inscription des carpologues, telle qu'elle est publiée dans *IG XII, Supplementum*.

349 (post n. 263) Fragmenta duo tabulae marmoris albi, *A* undique mutilum, *B* habet a dextra marginem. Litterae a. 0.011 ineuntis fere saec. IV a. Chr. Éd. Picard, *Bull. Hell.* XLV, 1921, 146, 2 phot. Revisit Daux, *Bull. Hell.* LII, 1928, 65. Cf. Ziebarth, *Burs. Jahresb.* 213 (1927 III) 31/2 et *Beitr. zur Gesch. d. Seeraubs* 76. 133.

<p>A -- ω ---- Π [------ καρπο]- λό[γ]οι μὴ ὀρκώσαντε[ς -----] καὶ τὸ ἤμισυ τῆς θωϊῆς [τὸ μὴνύσαντος ἔστω;--] πάντας μῆνας τῆι δεκάτηι ἀπαγέσθω τὸ 5 [σύνο]λον τὸ γινομένο οὐδε[ίς; --- -] -- μὴ τις μοι δοκῆι τὸ τέλ[ος ---- -] [- - δέ]κα στατήρας ὀφελέτω [τῆι πόλει, - -] [- - - ἄ]ν δ' ἐσβάς ἐς τὸ πλοῖο[ν οἴχηται, δικάσα]- [σθαι τούτους], ἂν ἐσβῆι: ἂν δὲ οἱ κα[ρπολόγοι ἀφή]-</p>	<p>B ----- ηκος ----- ν ἀπάγει τ. [- ----- ἔ]στω: ἂν αὐτ- [ὸς ὁ ----- -]ων καὶ ἀστὸς κ- 5 [αὶ ξένος ...⁶. τῶι τὰ ἐμπόρι]α πριαμένωι ----- στε δ' ἐπρίατο ----- ἀπὸ στατήρος [- ----- μισθ]ωσάτω ὃν ἂν ἐ- [- ----- παρ]ὰ καρπολόγων</p>
---	--

* Extrait du *BCH* 93, 1969, 337-370.

1. Inv. nos 341 et 343. Pour la bibliographie, voir les notes suivantes. Nous reproduisons ici, en fac-similé, avec de menues corrections, le texte des deux fragments, A et B d'après *IG XII, Suppl.* [En août 1966, François Salviat a établi que les deux fragments se raccordent matériellement. Il a en outre reconnu que le fragment inv. 605 (signalé parmi les "fragments insignifiants" *Recherches II = Études thasiennes* V 227) donne quelques lettres des deux dernières lignes, et il a réalisé le raccord matériel d'inv. 605 avec inv. 343. Les progrès ainsi obtenus n'affectent pas, semble-t-il, le présent article.]

2. Cf. CH. PICARD, *BCH* 45, 1921, 146, POUILLOUX, *Recherches* 122.

- 10 [σωσιν, διπλ]ησίας τὰς θωϊᾶς ὄ[φελόντων. ἐξουσί]- [- ----- τ]ρῆς καὶ δέκα μ-
 αν δὲ ἔχειν] τὸν Θάσιον πλῆ[ν ὄπου ἄν βόλη]- [νᾶς ----- ἀ]ποδώσει ἐν δ-
 [ται, εἰ τελέ]σει τέλος T. vac. [- ----- δῶ]ρον δώσει ὄ,τι
 ----- ντης τιμή. vac. [ἔστιν ἐν τούτῳ τῷ νόμῳ γεγ]ραμμένον
 [Ταῦτα πρὸς ἀστούς]: ὁ δὲ ξέ[νος -----] vac.
- 15 ----- χείρης -----

A 6 μοι δοκῆι· Picard censet ad Thrasybuli Atheniensis edictum ut prima persona usi posse haec pertinere, qui a. 389/8 Thasum tenuerit. Contra de iureiurando (v. 2) cogitavit Holleaux (Zieb). 8 Fortasse: ἄ]ν δ' ἐσβᾶς ἐς τὸ πλοιο[ν πωλῆι Ziebarth collata lege Delia Syll³ 975₃ μῆ] πριάμενον ἐν Δήλῳι πωλεῖν μηδὲ δν[τα ἐν τῷι] πλοίοι τούτ[ω]ν μηθὲν πριάμενον (aliter interpretatur A. Wilhelm, *N. Beitr.* IV 29). 10/11 suppl. K1a. (δύνασθαι δὲ Pic.). 12 T = T (ἀλαντον). 13 προσά]ντης τιμή? Zieb. 14/5 An supplendum ξε[νικὸν οἶνον] et [Πα]χείρης? Daux, *Bull. Hell. L.*, 1926, 226¹ coll. n. 347 II₉.

La datation de l'inscription a fait l'objet de controverses.

Le premier éditeur, Ch. Picard, l'attribuait au début du IVe siècle avant J.-C. à cause de l'écriture mais aussi à cause de la rédaction à la première personne de la ligne 6 du fragment A de l'inscription *μή τις μοι δοκῆι*, d'où il tirait la conclusion que le texte émanait d'une personne ayant exercé à Thasos une sorte de dictature personnelle. Il faisait remarquer que Thrasybule aurait pu en être l'auteur, celui-ci ayant occupé en 389/388 Thasos et y ayant imposé au profit d'Athènes un droit de douane s'élevant à 5%, la fameuse *εἰκοστή* de Thrasybule³.

Il a été cependant observé par M. Holleaux⁴ que cet emploi de la première personne pourrait provenir du texte d'un serment mentionné dans la ligne 2 A de l'inscription⁵. Aucune conclusion politique ne saurait donc être tirée de cette rédaction.

J. Pouilloux⁶ d'autre part a placé l'inscription dans le dernier quart du Ve siècle, la rattachant ainsi à la période de l'histoire de Thasos pendant laquelle la cité, ayant recouvré en partie ses colonies sur le continent thrace, avait été soumise en échange à une taxation accrue, doublée peut-être en 425⁷.

3. PICARD op. cit. 149 et s.

4. Cité par E. ZIEBARTH, *Bursians Jahresb.* 213, 1927, 32 et *Beiträge* 134.

5. Cf. aussi POUILLOUX, *Recherches* 123 et n. 3.

6. POUILLOUX, *Recherches* 123 (425-415) et 440 (ca. 430 mais un peu avant IG XII, Suppl. 347 I). Cf. aussi ibid. 130 n. 2.

7. POUILLOUX, *Recherches* 132 et s. Si, dit POUILLOUX (*Recherches* 121 n. 2) le texte des carpologues date des années 425 à 420, il provient de la période où le tribut payé par les Thasiens a doublé et atteint les 60 talents (à ce sujet, cf. aussi HILLER, dans *RE V A 2* (1934) s.v. Thasos, col. 1316 et J. SEIBERT, *Metropolis und Apoikie* (Würzburg 1963) 230, pour qui ce serait au moment où le tribut a augmenté de 3 à 30 talents que les possessions de Thasos doivent lui avoir été rendues). Si, en revanche, continue Pouilloux, le texte date de la période ca. 415, il correspond aux années où les Athéniens ont remplacé le tribut par les droits de douane de 5% (*εἰκοστή*) mentionnés par THUCYDIDE VII 28, 4 (v.

Selon cette opinion, l'inscription des carpologues serait antérieure de peu à la plus ancienne des lois contenues dans l'inscription concernant le commerce des vins, publiée par G. Daux⁸.

Il faut rappeler, avant de nous engager dans les données fournies par le texte, que le premier des fragments de l'inscription des carpologues (fragment A) est mutilé de toutes parts, de sorte qu'il est impossible de déterminer à partir de celui-ci la longueur initiale des lignes du texte⁹.

Le second fragment constituait l'angle inférieur droit de l'inscription¹⁰ mais il ne peut pas servir davantage à déterminer la longueur des lignes du texte.

Il est enfin nécessaire de souligner que, aussi longtemps que la place du fragment B ne sera pas déterminée, toute interprétation de l'inscription ne saurait être que provisoire.

Ligne 3 A. Cette ligne a été complétée par Picard, suivi par les *IG*, en τὸ ἤμισυ τῆς θωϊῆς [τὸ μὲνύσαντος ἔστω tandis que Ziebarth préfère τὸ φήναντος ἔστω, ou [ἰσχέτω ὁ φήνας¹¹.

J. Pouilloux, admettant pour sa part que la moitié de l'amende revient aux carpologues mentionnés dans l'inscription, propose [ἰσχόντων αὐτοί]¹².

Cette dernière opinion nous semble pourtant improbable, vu le contenu fiscal de l'inscription¹³.

C'est un trait constant des législations des cités grecques que, dans le cas où, à la suite d'une dénonciation, une contravention fiscale aurait été découverte, une prime soit accordée au délateur¹⁴. Celui-ci, d'ailleurs, devait soutenir l'accusation, appelée à Athènes et ailleurs «φάσις», devant le tribunal¹⁵.

Dans le cas où il obtenait la condamnation de l'accusé, il avait droit à une prime¹⁶, consis-

des références additionnelles à ce sujet ci-après n. 49). C'est vers cette seconde interprétation que penche Pouilloux (v. aussi POUILLOUX, *Recherches* 129). Cette dernière opinion cependant n'est pas en accord avec ce qui est dit dans *Recherches* 130 concernant le droit des carpologues de percevoir aussi des taxes de vente et des impôts sur la production agricole. V. ci-après p. 48 et 52.

8. G. DAUX, *BCH* 50, 1926, 214 = *IG* XII, Suppl. 347 I = ZIEBARTH, *Beiträge*, Anh. II, no 10 = PLEKET no 2, etc. Cf. POUILLOUX, *Recherches* 130 n. 2, 440. Cf. ci-après p. 49 et 58.

9. Cf. POUILLOUX, *Recherches* 124 et la transcription du texte à la p. 122, *ibid.*

10. PICARD *op. cit.* (n. 2) 146; ZIEBARTH, *Bursians Jahrb.*, loc. cit.; POUILLOUX, *Recherches* 129 n. 2.

11. La première formule de ZIEBARTH, *Beiträge*, Anh. II, no 70, la seconde dans *Bursians Jahrb.* 213, 1927, 31.

12. POUILLOUX, *Recherches* 125 n. 6. Pouilloux invoque en faveur de cette restitution les formules des *IG* XII, Suppl. 348, l. 6-7 et *IG* XII, Suppl. 355 (= POUILLOUX, *Choix* no 33), l. 7, où des magistrats infidèles à leurs devoirs sont tenus de payer eux-mêmes l'amende (v. aussi *IG* XII, Suppl. 347, II l. 5-6). La situation dans le cas discuté est, cependant, tout autre.

13. Sur le contenu fiscal de l'inscription, il ne peut y avoir de doute, vu la mention de τέλη aux l. 6 A et 12 A de celle-ci. Cependant ΟΙΚΟΝΟΜΟΣ, *ArchDelt*, Παράρτ. 1916, II, avait cru y voir un règlement de police (cf. PICARD *op. cit.* (n. 2) 146 n. 1).

14. Cf. ZIEBARTH, *Popularklagen* 609-628, *passim*, BUSOLT I 546 n. 2, LIPSIIUS 310 n. 5, BOECKH I 408, 421-422, II, p. 81* n. 564. Parmi les multiples exemples épigraphiques, cf. TOD, *GHI* II no 162 (= ZIEBARTH, *Beiträge*, Anh. II, no 66 = PLEKET no 5 = *IG* II² 1128), l. 35-38 (Céos), WILHELM, *ÖJh* 12, 1909, 145, l. 4-8 (Erythrae), et, de Thasos, *IG* XII, Suppl. 347 I, l. 3-4, II, l. 6-7 et inv. 895 (= POUILLOUX, *Recherches* no 7 = PLEKET no 1 = D. GOFAS, *BCH* 91, 1967, 487 et s., et ci-dessus p. 25 = École Française d'Athènes, *Guide de Thasos* (Paris 1967) 178, l. 5-7).

15. ZIEBARTH, *Popularklagen* 610-611; BUSOLT I 546, cf. ci-après, n. 159.

16. Il est vrai que POLLUX VIII 48 affirme que: «τὸ μὲν τιμηθὲν ἐγίνετο τῶν ἀδικουμένων, εἰ καὶ ἄλλος ὑπὲρ αὐτῶν φήνειεν». Il semble cependant que cette affirmation (admise par BOECKH I 422) est inexacte même pour Athènes. Un pourcentage, normalement la moitié du montant de la condamnation, revenait, à Athènes, à l'accusateur. Cf. LIPSIIUS 315 n. 23; ZIEBARTH loc. cit.; GERNET, *Démosthène* IV 37. V. aussi ci-après n. 173 au sujet de l'intérêt privé du délateur.

tant en un pourcentage de la valeur de la marchandise confisquée, ou de l'amende à laquelle le fraudeur était condamné¹⁷.

Or, quoique les personnes chargées de la perception de l'impôt aient eu aussi le droit d'intenter la «φάσις»¹⁸, la totalité pour ainsi dire des textes concernant celle-ci promettent la prime à tout délateur, sans exception, et non point aux seuls percepteurs de la taxe.

Nous pensons par conséquent que dans le cas de l'inscription des carpologues, c'est le dénonciateur qui reçoit la moitié de la θωϊή, et non pas les carpologues, en tant que tels, ainsi que l'avaient discerné d'ailleurs les éditeurs de l'inscription antérieurs aux *Recherches*.

Nous aurions cependant à proposer la restitution [τῷ κατειπόντος ἔστω], en prenant pour modèle la loi ancienne des vins publiée dans les *Recherches*, le terme «κατειπών» semblant être un équivalent thasien de «φήνας», ainsi qu'il sera exposé par la suite¹⁹.

Lignes 9-10 A. Tous les éditeurs de l'inscription adoptent la restitution *κα[ρπολόγοι]* à la fin de la ligne 9 A, en prenant pour modèle le *καρπολλόγοι* des lignes 1-2 A et 9 B.

La suite de la restitution de la ligne repose, évidemment, sur des conjectures. La plupart des éditeurs supposent que le texte visait le cas où les carpologues auraient négligé d'exercer leurs fonctions, cas dont on connaît des parallèles dans l'épigraphie thasienne²⁰. Selon une hypothèse formulée par E. Ziebarth, ce manquement des carpologues à leurs devoirs aurait consisté à *μη ὀρκώσωσιν* tout comme dans la ligne 2 A, où l'on lit *μη ὀρκώσαντε[ς]*²¹. Ce seraient, selon lui, les carpologues qui obligeraient les contribuables à prêter serment et qui par conséquent, dans le cas discuté, auraient manqué à ce devoir.

Pour Pouilloux cependant, le verbe «ὀρκώω» aurait, dans le contexte de la ligne 2 A —et,

17. Cette prime était donc prélevée sur l'objet de la confiscation ou sur la valeur de celui-ci et non pas payée, au moins normalement, en plus de la confiscation. Ainsi dans le décret athénien de 449 (PLEKET no 3 = TOD, *GHI* I no 67), l. 3; POUILLOUX, *Choix* no 35 = *IG* XII 7, 62 (Arkésiné), l. 37-39; Loi d'Hadrien, *IG* II³ 1100 = PLEKET no 15 = MERITT, *Hesperia*, Suppl. VIII, 221-225, l. 32-33, 39-41 et les références citées à la n. 14. Pour le prélèvement de la prime sur l'amende v. à Thasos, *IG* XII, Suppl. 355 (= POUILLOUX, *Choix* no 33), l. 7-8. Autres exemples dans ZIEBARTH, *Popularklagen* 615, 618. Cf. aussi LIPSIVS 315 n. 23-24. Le cas d'une condamnation comportant à la fois une confiscation et une amende —d'une somme modique, d'ailleurs— est beaucoup plus rare: Erythrae ou Chios (WILHELM, *ÖJh* 12, 1909, 145 = PLEKET no 4, l. 18-20), Pergame (*OGIS* 483 l. 173-174 = G. KLAFFENBACH, *Die Astynomeninschrift von Pergamon* (Berlin 1954) 6, col. IV, l. 186-187), Lois de Cadys (Delphes) = *FDelphes* III 1, no 294 = TH. HOMOLLE, La loi de Cadys sur le prêt à intérêt, *BCH* 50, 1926, 14-15, 18-19 (v. aussi B. HAUSSOULLIER, *Traité entre Delphes et Pellana* (Paris 1917) 23). Quant à la loi thasienne inv. no 895, voir nos remarques dans *BCH* 91, 1967, 486-487, ci-dessus p. 24-25. Remarquons d'ailleurs qu'aussi bien dans le cas d'Erythrae que dans celui de Pergame et de la loi de Cadys, il n'est pas question de prélever une part en faveur d'un dénonciateur.

18. Cf. A. ANDRÉADÈS, *Histoire des finances grecques* I (1928) (en grec) 200. Cf. aussi ci-après, n. 76.

19. Cf. Thasos, POUILLOUX, *Recherches* no 7 (inv. no 895) cité déjà, l. 7: *καὶ τῷ κατειπόντι ἐτέρην*. Notons dès maintenant que *κατειπεῖν* semble être le terme juridique technique ayant trait à la dénonciation qui mène à un procès devant un tribunal, ainsi qu'il est prouvé par la loi sur les dénonciations, inv. no 753, *Recherches* no 18 (= POUILLOUX, *Choix* no 31). Il semble par conséquent, avoir eu le même sens que le verbe «φαίνεῖν» à Athènes. V. ci-après p. 68. Cf. aussi des conclusions semblables de H. WEBER, *Attisches Prozessrecht* 20 et s. au sujet du terme *κατειπεῖν* à Chios et, très probablement, à Paros (op. cit.) 27 et s. Cf. aussi *ibid.* 58.

20. PICARD op. cit. (n. 2) 147, ZIEBARTH, *Bursians Jahresb.* 213, 1927, 31 et *Beiträge*, Anh. II, no 70, ainsi que HILLER, *IG* XII, Suppl. 349 A admettent la restitution des lignes 9-10 en: ... *ἄν δὲ οἱ καρπολόγοι ἀφήσωσιν*. Dans le même sens *Recherches* 127 n. 7: ... *ἄν δὲ οἱ καρπολόγοι μὴ δικάσωνται πυθόμενοι*. On trouvera des parallèles réunis dans POUILLOUX, *Recherches* 125 n. 3.

21. ZIEBARTH, *Beiträge* 134.

par conséquent, dans la restitution éventuelle de ce verbe en ligne 9 A — le sens de «ῥμνυμι», prêter serment. Ce serait donc les carpologues qui n'auraient pas prêté serment dans le cas de la ligne 2 A²².

Il est vrai que l'usage d' «ῥρκώω» dans le sens passif d' «être lié par serment» est attesté²³; il est cependant rare. Au contraire le sens usuel d' «ῥρκώω» c'est le sens actif «lier par serment», «administrer un serment»²⁴.

Et c'est bien dans ce dernier sens que nous oblige à nous orienter le contexte, et, notamment, la double présence du mot *τέλος* dans l'inscription.

Nous savons en effet que les déclarations fiscales, les «ἀπογραφαί»²⁵, étaient parfois dans le monde grec confirmées par serment²⁶. N'est-il pas préférable de considérer qu'il en est de même dans le cas de l'inscription des carpologues, plutôt que de supposer que les carpologues auraient agi au cours de leurs fonctions tantôt sans avoir prêté serment, tantôt après l'avoir prêté?

Nous croyons donc que c'est l'interprétation du verbe ῥρκώω par Ziebarth²⁷ qui est la plus probable.

Lignes 14-15 A. Picard avait proposé la restitution *ὁ δὲ ξέ[ν]ος* à la fin de la ligne 14 A, par opposition au *θάσιος* de la ligne 11 A²⁸.

Daux, de son côté, avait proposé la restitution *ὁ δὲ ξε[ν]ικὸν οἶνον*, sur le modèle de la ligne 9 II de l'inscription des vins publiée par lui²⁹. Il proposait aussi la restitution, *Πα[ρ]χεῖης* à la ligne 15 A³⁰.

Cette dernière restitution, complétée par Ziebarth en *ἔσω Ἄθω καὶ Πα[ρ]χεῖης*³¹, semble difficilement contestable.

Ligne 12 A. Hiller v. Gaertringen et Ziebarth³², interprétant le *T* suivi d'un point qu'on

22. POUILLOUX, *Recherches* 125. Selon POUILLOUX, loc. cit., on devrait distinguer deux moments dans l'activité des carpologues: celui où ils auraient agi sans prêter serment et celui où ils seraient liés par leur serment. Leur activité en la matière consisterait en une déposition avec ou sans serment. Dans le même sens H.W. PLEKET, Thasos and the Popularity of the Athenian Empire, *Historia* 12, 1963, 72.

23. *LSJ*, s.v. ῥρκώω.

24. *LSJ* op. cit., Cf. TOD, *GHI* I no 25 = *IJG* I 2-3 (Halicarnasse) l. 24-25.

25. Sur les ἀπογραφαί fiscales, v. LIPSIUS 300-301; HABICHT, *Hermes* 85, 1957, 106 n. 1; *IJG* II 343; ZIEBARTH, Neue Beiträge zum Griechischen Seehandel, *Klio* 26, 1933, 231-234. SCHULHOF-HUVELIN, *BCH* 31, 1907, 58, et, pour l'Égypte ptolémaïque, WILCKEN, *Grundz.* 175-176. On trouvera une bibliographie détaillée au sujet de l'apographè en général dans J. TRIANTAPHYLLOPOULOS, *Ἐφημερίς Ἑλλήνων Νομικῶν* 35, 1968, 4 n. 16. Parmi les textes y afférents, v. POLLUX IX 31: «τὸ δὲ πρᾶγμα τελωνία... καὶ τὸ τελούμενον παρ' αὐτῶν τελῶν ἀπογραφή, τὸ δὲ μὴ ἀπογραφὴν ἀναπόγραφον»; DÉMOSTHÈNE, *C. Phorm.* XXXIV 7 et les inscriptions *Syll*³, no 952 (= *IJG* I 340 et s. = ZIEBARTH, *Beiträge*, Anh. II no 11 = PLEKET no 8) de Kyparissia, l. 2-3, l. 8; *Syll*³, no 975 (= ZIEBARTH, *Beiträge*, Anh. II no 12 = PLEKET no 10), de Délos, l. 10-11, l. 34, l. 37.

26. Pour les déclarations fiscales sous serment, v. ANDRÉADÈS op. cit. (n. 18) I 434 n. 5 et ci-après p. 55-56.

27. ZIEBARTH, *Beiträge* 134 et le même, *Klio* 26, 1933, 232 et *RE*, Suppl. VII (1940) s.v. καρπολόγοι, col. 322. Pour d'autres interprétations possibles, v. ci-après n. 147.

28. Cf. aussi la mention de l' «ἀστός» à la ligne 4 B.

29. *IG* XII, Suppl. 347 II.

30. DAUX, *BCH* 50, 1926, 226 n. 1. Cette restitution a été finalement adoptée par ZIEBARTH (*Beiträge*, Anh. II no 70, et p. 134, *ibid.*) qui, auparavant, avait adopté la restitution de Picard (ZIEBARTH, *Bursians Jahresb.* 213, 1927, 32). Elle a été également suivie par POUILLOUX, *Recherches* 128 n. 3. H. v. GAERTRINGEN exprime des doutes dans sa note des *IG* XII, Suppl. 349 A.

31. ZIEBARTH, *Beiträge*, Anh. II no 70 complète la ligne 15 A en [*ἔσαγον ἔσω Ἄθω καὶ Πα[ρ]χεῖης*].

32. H. v. GAERTRINGEN, note sous *IG* XII, Suppl. 349 A et ZIEBARTH, *Bursians Jahresb.* loc. cit. et *Beiträge* 134.

rencontre à la ligne 12 A après le mot *τέλος* ont admis que ce *T* signifie *τάλαντον*. Il s'agirait, selon eux, d'une mesure préférentielle en faveur des bateaux thasiens. Les armateurs thasiens, payant une somme forfaitaire d'un talent auraient le droit de trafiquer dans la zone visée par la loi³³.

Nous ne croyons pas devoir adopter cette hypothèse sans beaucoup de réserves. Nos objections sont fondées sur les considérations suivantes: nous savons que, lorsque après la révolution de Thasos la cité a de nouveau commencé à frapper monnaie, celle-ci suivait l'étalon attique, et que cette relation entre la monnaie thasienne et celle d'Athènes continua jusqu'à 411³⁴. On peut donc considérer qu'un talent thasien était *grosso modo* équivalent à un talent attique. Or, pour ce qui est du prix du vin en drachmes attiques, nous possédons pour le IVe siècle des informations assez précises. Démosthène³⁵ nous informe que le vin de Mendè, vin d'excellente qualité, valait un peu moins de 4 drachmes le métrète (deux amphores), soit un talent ou 6.000 drachmes attiques les 3.000 amphores³⁶. Dans ces conditions un *τέλος* forfaitaire d'un talent par navire aurait constitué, même à l'époque de Démosthène, une taxe exorbitante, d'autant plus que le navire envisagé ne contenait pas plus de 3.000 amphores³⁷.

Ce navire qui faisait des voyages dans le Pont, avait donc une cargaison qui, tout entière, ne dépassait pas la valeur d'un talent et ceci au IVe siècle, époque de hausse des prix en comparaison avec le Ve siècle.

Nous savons d'autre part que les navires marchands attiques étaient d'une capacité très restreinte: les plus grands, les "myriophoroi" ne dépassaient pas 262 tonnes³⁸. Étant donné que le *κεράμιον* (amphore) de vin grec avait une capacité de ca. 21,75 l.³⁹, 3.000 *kéramia* équivalaient à 65,250 tonnes. Ce qui conduit à la conclusion qu'une cargaison de vin de la valeur d'un talent, soit 3.000 amphores, nécessitait un navire d'une capacité de 65,250 tonnes, lorsque les plus grands bateaux marchands de l'époque classique n'étaient que quatre fois plus grands, et que le navire marchand de Thasos moyen était loin d'atteindre une telle capacité⁴⁰. Ceci revient à dire que, même pour les plus grands navires marchands thasiens de l'époque classique, on paierait un talent de taxe sur quatre (au maximum) de la valeur totale de la cargaison, donc 25% comme mesure préférentielle en faveur des armateurs thasiens. Même à supposer que le talent ait été versé pour le droit d'effectuer plusieurs voyages, la taxe ne cesse pas de paraître

33. Voir aussi POUILLOUX, *Recherches* 129.

34. Cf. CH. SELTMAN, *Greek Coins*² (London 1955) 141, 144, 150, 151; B. HEAD, *HN* (Chicago 1967) (réimpr.) 264. D'un autre avis, POUILLOUX, *Recherches* 117 n. 1.

35. DÉMOSTHÈNE, *C. Lacr.* XXXV 18.

36. Cf. GERNET, *Démosthène* 186 n. 2. SELTMAN, *Wine in the Ancient World* (London 1957) 137, parle de 600 drachmes au lieu de 6.000.

37. Cf. DÉMOSTHÈNE, *C. Lacr.* 10 et 18. Au sujet de cette cargaison v. aussi F. BENOIT, *L'épave du Grand Congloué à Marseille* (Paris 1961) 160.

38. Cf. A. KÖSTER, *Das antike Seewesen* (Berlin 1923) 161-162, F. MILTNER, *RE Suppl.* V (1931) s.v. Seewesen, col. 921.

39. Cf. VIEDEBANTT, *RE* XI 1 (1921) s.v. *κεράμιον*. Nous adoptons cette capacité (plutôt que celle de KÖSTER op. cit. 161: 25 l. 91, qui est celle du *κεράμιον* romain (VIEDEBANTT loc. cit.)). Cette capacité se rapproche de celle du "type III" des amphores thasiennes, datant du dernier quart du Ve siècle, soit 20, 875 l. (A.-M. BON-A. BON-V. GRACE, *Les timbres amphoriques de Thasos* (Paris 1957) 21, 46-47).

40. V. *IG* XII, Suppl. 348 = PLEKET no 9, l. 1-4. Cf. BENOIT op. cit. 160. V. cependant ci-après p. 213 n. 118.

extrêmement lourde. On voit que l'explication du *T* comme *τάλαντον* payable par les armateurs thasiens à titre de taxe forfaitaire ne devrait pas être retenue sans réserves.

II. Nous croyons être à présent à même d'entrer dans la discussion de la nature des devoirs des carpologues dans les cadres de la cité thasienne.

Selon Ziebarth, les carpologues thasiens auraient été des percepteurs de droits de douane⁴¹.

Selon Pouilloux, ils seraient des magistrats chargés de la collecte du tribut versé aux Athéniens⁴².

Nous commencerons par la thèse de Ziebarth.

a) Le terme *τέλη* désigne évidemment avant tout des droits de douane⁴³. D'autre part la mention par deux fois d'un embarquement⁴⁴ amène à rapprocher le texte discuté d'un fragment d'Eupolis cité par Pollux qui mentionne des droits de douane payables par le marchand avant l'embarquement⁴⁵.

Ce sont là deux arguments importants en faveur de la thèse discutée.

Le nom par lequel les carpologues sont désignés n'est pas cependant favorable à la thèse de Ziebarth.

On sait que dans toutes les cités grecques les percepteurs de douanes étaient appelés *πεντηκοστολόγοι* ou *έλλιμενισταί*, la première et plus commune de ces désignations provenant du taux habituel des droits de douane perçus par eux sur la valeur des marchandises⁴⁶. On sait aussi que les droits de douane frappaient toutes les marchandises importées ou exportées⁴⁷ et que le taux perçu était le même pour toutes, sans différenciation découlant de la nature de la marchandise⁴⁸.

41. Dans *Beiträge* 134, Ziebarth désigne les carpologues tantôt comme des autorités douanières (*Zollbehörde*), tantôt comme des autorités fiscales (*Steuerbehörde*). Dans *Klio* 26, 1933, 232 et dans *RE Suppl.* VII (1940) s.v. *καρπολόγοι*, il les nomme des autorités douanières seulement. Quant à une hypothèse semblable de POUILLOUX, v. ci-dessus, n. 7.

42. POUILLOUX, *Recherches* 132. Cf. aussi ci-dessus p. 41-43, ainsi que POUILLOUX, *REA* 60, 1958, 214.

43. POLLUX VIII 132: «Τέλη δ' ἦν τὰ παρὰ τοῖς πεντηκοστολόγοις ἢ έλλιμενισταῖς· ταῦτα δ' έκαλεῖτο έλλιμένα καὶ έμπορικὰ». Parmi les exemples épigraphiques, v. TOD, *GHI* II, no 111 = POUILLOUX, *Choix* no 25, l. 13-14 (villes de Chalcidique); *IG* I² 58 = HILL, *Sources* B 84 = ZIEBARTH, *Beiträge*, Anh. I no 19, l. 16-17 (Aphytis).

44. Ligne 8 A: *ἄλν δ' έσβάς ές τὸ πλοῖον*, ligne 9 A: *-ἄλν έσβῆν*.

45. POLLUX IX 30: «Τὸ δὲ τέλος έλλιμένιον, ὡς Εὐπολις Αὐτολύκῳ· έλλιμένιον ὃ δοῦναι πρὶν εισβῆναι σε δεῖ». Cf. aussi POLLUX VIII 132 cité ci-dessus, n. 43. Sur le passage de POLLUX IX 30, v. ANDRÉADÈS op. cit. (n. 18) I 171 n. 2; SCHWAHN, *RE* V A 1 (1934) s.v. *τέλη*, col. 243. THIEL, *Zu altgriechischen Gebühren*, *Klio* 20, 1926, 64. Sur l'identification de l'*έλλιμένιον* et de la *πεντηκοστή* v. ANDRÉADÈS op. cit. (n. 18) I 171 et 183; LÉCRIVAIN, *DA*, s.v. *πρόσοδοι*, 702-703; THIEL op. cit. 66-67; HABICHT, *Hermes* 85, 1957, 109 n. 1. Contra, BUSOLT I 614 n. 3; SCHWAHN, *RE* V A 1 (1934) s.v. *τέλη*, loc. cit.; BOERNER, *RE* V 2 (1905) s.v. *έλλιμένιον*, col. 2437; HASEBROEK 177; A. WILHELM, *Griechische Inschriften rechtlichen Inhalts, Πραγματεῖαι τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν* 17, 1951, 65-66, qui pensent que cette identification n'est pas toujours valable.

46. V. la note précédente au sujet de l'identification des termes *πεντηκοστολόγοι* et *έλλιμενισταί*. Quant au fait connu que les droits de douane étaient calculés sur la valeur des marchandises, v. DÉMOSTHÈNE, *C. Phormion* XXXIV 34 où l'*άπογραφή* auprès des *έλλιμενισταί* est utilisée pour fixer la valeur d'une cargaison. Cf. SCHWAHN, *RE* (1934) s.v. *τέλη*, col. 256-257; SCHULHOF-HUVELIN op. cit. (n. 25) 60.

47. ANDRÉADÈS op. cit. (n. 18) I 171-172; LÉCRIVAIN, *DA*, s.v. *πρόσοδοι*, 703; SCHWAHN, *RE* V A 1 (1934) s.v. *τέλη*, col. 257, et le même, *RE* XIX 1 (1937), s.v. *Pentekoste*, col. 531i; HABICHT op. cit. (n. 25) 106.

48. Ce manque de discrimination est dû au fait que les droits de douane avaient un caractère purement fiscal et non point protecteur. Cf. LÉCRIVAIN, *DA*, s.v. *πρόσοδοι*, 703; SCHWAHN, *RE* V A 1 (1934) s.v. *τέλη*, col. 256; HASEBROEK 173.

Dès lors on voit mal pourquoi les percepteurs des douanes thasiennes auraient été désignés du nom d'une seule catégorie de marchandises, quelle que fût son importance⁴⁹.

D'autre part, l'objet de la collecte confiée aux carpologues consistant en produits agricoles, en «καρποί», ainsi que l'indique leur nom, il semble que les droits de douane ne doivent pas être pris en considération, puisque ceux-ci étaient perçus en espèces⁵⁰ sur la valeur des marchandises.

On est donc, à notre avis, autorisé à admettre que les carpologues n'étaient point des percepteurs de droits de douane⁵¹.

b) Nous en venons maintenant à la thèse de Pouilloux.

Nous avons vu qu'il considère l'inscription des carpologues comme datant de la période entre 425 et 415. C'est la période pendant laquelle les Athéniens auraient rendu à Thasos une partie de ses anciennes possessions sur la "Péraia" thrace mais, en échange, l'auraient soumise à une taxation accrue⁵². Les carpologues auraient donc été des magistrats chargés de percevoir le φόρος payable aux Athéniens: ils seraient ainsi l'équivalent des «ἐκλογεῖς» de Samothrace⁵³. Ces derniers étaient en effet des magistrats élus par la cité, chargés de la collecte de ce tribut⁵⁴. Les carpologues thasiens auraient disparu avec les raisons qui avaient conduit à leur création⁵⁵.

Quant à la taxation confiée aux carpologues, Pouilloux pense qu'elle portait sur les droits de douane mais qu'elle frappait aussi à la fois la production et la vente des produits agricoles⁵⁶.

Nous ne croyons pas pouvoir admettre cette hypothèse, si séduisante qu'elle soit.

49. Il a été déjà noté ci-dessus que c'est d'après le taux habituel que les percepteurs de droits de douane étaient appelés πεντηκοστολόγοι (cf. ANDRÉADÈS op. cit. (n. 18) I 172; SCHWAHN, *RE* XIX 1 (1937) s.v. Pentekoste, col. 531; HABICHT op. cit. (n. 25) 106). Lorsque le taux des droits de douane était autre que ce 2%, p. ex. dans le cas du 5% (εἰκοστή) établi par Athènes à la place du tribut en 413 (THUCYDIDE VII 28, 4; BEKKER, *Anecdota Graeca* I 185, 22. Cf. ANDRÉADÈS op. cit. (n. 18) I 375, 393-394; BUSOLT-SWOBODA II 1228), les percepteurs de ces droits étaient nommés, d'après le taux des droits perçus, εἰκοστολόγοι, ainsi qu'il est prouvé par l'exemple d'Égine, dans ARISTOPHANE, *Gren.* 362-363: «τ' ἀπόρητ' ἀποπέμπει ἐξ Αἰγίνης Θωρυκίων ὦν εἰκοστολόγος κακοδαίμων» (à ce sujet, v. BUSOLT-SWOBODA II 1228 n. 7; BOERNER, *RE* V (1905) s.v. εἰκοστή, col. 2100; V. COULON-H. VAN DEALE, *Aristophane* IV (Paris 1954) 103 n. 2. Toutefois, selon HASEBROEK 175, cet εἰκοστολόγος d'Égine n'avait rien à voir avec l'εἰκοστή de 413). L'exemple d'Égine est un indice important que les carpologues thasiens n'étaient pas, comme le supposait Ziebarth, des percepteurs de droits de douane (même à supposer que ceux-ci s'élevassent à un taux autre que le 2% habituel) et notamment, qu'ils n'étaient point les percepteurs de l'εἰκοστή de 413 (ci-dessus n. 7).

50. ANDRÉADÈS op. cit. (n. 18) I 173 et 374; HASEBROEK 174; SCHWAHN, *RE* V A 1 (1934) s.v. τέλη, col. 256 et *RE* XIX 1 (1937) s.v. Pentekoste, col. 531; LÉCRIVAIN, *DA*, s.v. πρόσοδοι, 703. L'inscription de Kyparissia (DARESTE, *IJG* II 340 = ZIEBARTH, *Beiträge*, Anh. II no 11 = PLEKET no 8) l. 5, qui parle de droits de douane à "verser" (καταβαλέτω τὰμ πεντηκοστὰν) prouve que le paiement des droits de douane avait lieu en espèces.

51. On ne saurait, en revanche, invoquer contre l'hypothèse de Ziebarth le fait que dans l'inscription des carpologues la vente est par deux fois mentionnée (lignes 5 B et 6 B), car on trouve des ventes mentionnées dans des inscriptions se référant à des droits de douane. Ainsi dans l'inscription de Kyparissia (citée à la note précédente), l. 6, et à Délos (*Syll*³ no 975 = ZIEBARTH, *Beiträge*, Anh. II no 12 = PLEKET no 10), l. 2-6.

52. V. ci-dessus n. 17.

53. POUILLOUX, *Recherches* 132, 134.

54. Pour les ἐκλογεῖς de Samothrace, v. Antiphon dans HARPOCRATION, s.v. ἐκλογεῖς: «Ἀντιφῶν ἐν τῷ περὶ τοῦ Σαμοθρακῶν φόρου ἠρέθησαν γὰρ ἐκλογεῖς παρ' ἡμῖν οἷς πλεῖστα ἐδόκει χρήματα εἶναι». Sur les ἐκλογεῖς en général, v. ci-après n. 57.

55. POUILLOUX, *Recherches* 133, 388.

56. POUILLOUX, *Recherches* 129, 130 et 132.

La première objection concerne le rapprochement des carpologues thasiens et des ἐκλογεῖς de Samothrace.

On doit considérer à ce sujet que des ἐκλογεῖς chargés de la perception du tribut (φόρος) dû aux Athéniens n'existaient pas seulement à Samothrace. Il y en avait dans toutes les cités grecques tenues à verser ce tribut.

Les sources lexicographiques, notamment se réfèrent aux ἐκλογεῖς comme s'ils constituaient une magistrature connue par toutes les cités alliées⁵⁷. Antiphon lui-même parle d'ἐκλογεῖς "élus chez nous"⁵⁸, sous-entendant ainsi que des tels magistrats étaient élus dans d'autres cités que Samothrace.

Il serait par conséquent inexplicable que les magistrats chargés des mêmes fonctions aient été désignés à Thasos d'un nom différent. On est donc amené à admettre que les fonctions des carpologues thasiens étaient différentes de celles de ces ἐκλογεῖς et, par conséquent, qu'il ne faut pas chercher un rapport direct entre les fonctions des carpologues et le tribut versé aux Athéniens.

Notre seconde objection se base sur le rapprochement fait par Pouilloux lui-même entre l'inscription des carpologues et la partie antérieure de l'inscription des vins publiée par Daux⁵⁹. Cette dernière aurait été, selon Pouilloux, à peu près contemporaine, quoique de très peu postérieure à l'inscription des carpologues, constituant ainsi un texte législatif secondaire tendant à faciliter la perception de la taxe par ceux-ci⁶⁰.

On se demande alors comment ce texte législatif secondaire aurait été conservé en vigueur après la disparition des carpologues et aurait même été complété par la partie ultérieure de la loi des vins publiée par Daux, laquelle, selon toute probabilité, provient d'une période pendant laquelle Athènes n'avait plus d'emprise sur Thasos⁶¹. Car, au moment où fut rédigée la nouvelle partie de la loi publiée par Daux, il ne pouvait plus être question de tribut perçu par les Athéniens sur Thasos⁶².

On pourrait supposer que la solution se trouve dans une inscription de Colophon, datée du

57. Cf. *Souda*, s.v. ἐκλογεῖς: «... οἱ τοὺς φόρους ἀπὸ τῶν ὑπηκόων ἀθροίζοντες πόλεων οὕτως ἐλέγοντο»; HARPOCRATION, s.v. ἐκλογεῖς: «... οἱ ἐκλέγοντες καὶ εἰσπράττοντες τὰ ὀφειλόμενα τῷ δημοσίῳ». V. aussi le fragment de Lysias cité par HARPOCRATION loc. cit. et *ATL* II D 8, l. 5-8, 59-60. Sur les ἐκλογεῖς, cf. BOERNER, *RE* V (1905) s.v. ἐκλογεῖς, col. 2213; BUSOLT-SWOBODA II 1226 n. 1; FRANCOIS, *Les finances des cités grecques* (Liège et Paris 1910) 113; *ATL* III 148. Ces ἐκλογεῖς sont à distinguer des préposés des fermiers d'impôts portant le même nom (BOERNER loc. cit.; BOECKH I 406; SCHWAHN, *RE* V A 1 (1934) s.v. τελώναι, col. 421), ainsi que des «ἐγλογεῖς» cités dans *Syll*³ 83, l. 14-16.

58. Cf. ci-dessus n. 54.

59. V. ci-dessus n. 8, et ci-après p. 58.

60. POUILLOUX, *Recherches* 131 n. 4. Pour les rapports chronologiques entre les deux textes, v. POUILLOUX, *Recherches* 130 n. 2, p. 440.

61. C'est l'impression générale que la partie la plus récente de l'inscription des vins publiée par Daux (*IG* XII, Suppl. 347 II) démontre une politique économique incompatible avec la qualité d'un membre de l'empire athénien. Cf. POUILLOUX, *Recherches* 212 et WEST, cité ibid. à la note 2. H. v. GAERTRINGEN, dans *RE* V A 2 (1934) s.v. Thasos, col. 1317 et note sous *IG* XII, Suppl. 347, tout en adoptant une date beaucoup plus basse (386/385), admet aussi que la loi fut rédigée dans une période d'indépendance thasienne.

62. Ne serait-ce que parce que, depuis 413 (cf. ci-dessus n. 49), le φόρος avait été remplacé par l'εἰκοστή, puisque, selon *Recherches* 440 et s. (cf. aussi p. 130 n. 2), la partie récente de l'inscription des vins de Daux devrait être datée ca. 410. Pour la datation proposée par Daux, v. *BCH* 50, 1926, 215 et les observations de DAUX, dans *Θασιακά*, *RA* 29-30, 1948, 241.

IVe siècle, où les carpologues sont mentionnés⁶³. Ces derniers semblent avoir été des magistrats électifs chargés d'encaisser les recettes et d'effectuer les dépenses nécessaires pour l'édification des remparts de la ville basse de cette cité⁶⁴.

Il n'en est pas pourtant ainsi. Les attributions des magistrats de Colophon étaient totalement différentes de celles de leurs homonymes thasiens. C'est ainsi que les carpologues de Colophon étaient chargés d'effectuer des paiements, attribution qui n'apparaît point parmi celles des carpologues de Thasos —au moins dans l'état actuel de nos connaissances.

D'ailleurs les carpologues de Colophon, tout comme les apodectes athéniens⁶⁵, n'étaient point eux-mêmes percepteurs des recettes; ils recevaient des sommes déjà perçues⁶⁶ qu'ils utilisaient ensuite pour le paiement des entrepreneurs.

En revanche, les carpologues thasiens, selon toute probabilité, étaient eux-mêmes les percepteurs du produit de la taxation. Nous sommes ainsi amenés à la conclusion que les carpologues de Colophon n'avaient en commun que le nom avec ceux de Thasos⁶⁷.

Malgré les dangers que comporte l'usage d'un argument tiré de l'étymologie (et la présence de carpologues à Colophon souligne le risque), nous pensons qu'il serait utile de commencer la recherche à partir du terme même *καρπολόγος*.

Cette étymologie nous apprend qu'il s'agissait de personnes ayant pour devoir de cueillir, de ramasser des produits agricoles (*καρποί*). C'est dans ce sens que les carpologues sont mentionnés par Polyen⁶⁸.

On serait donc tenté de voir dans les carpologues des fermiers de domaines appartenant à la cité, dont on connaît bien l'importance en tant que source de revenus des cités grecques⁶⁹, ou encore des acheteurs de récoltes sur pied provenant de tels domaines⁷⁰. Cette hypothèse ne peut pas valoir pourtant pour les carpologues thasiens; ceux-ci sont munis d'attributions, comme celle d'administrer des serments, qui relèvent de la puissance publique et qui sont incompatibles avec la qualité de fermier de domaines de la cité ou, à plus forte raison, avec celle d'acheteur de récoltes sur pied.

On est donc réduit à la conclusion que les carpologues étaient chargés de la perception

63. B. MERITT, *Inscriptions of Colophon*, *AJP* 56, 1935, 363, I, col. I, l. 37-38: ... *παραδιδόναι δὲ τῶι καρπολόγῳ, τὸν δὲ καρπολόγον λαμβάνοντα [τὸ ἀργύριον] δίδοναι τοῖς ἐργόνοις τὰς τιμὰς...* Cf. aussi la restitution de MERITT op. cit. 382, VIII, l. 9-12: *τὸ δὲ γινόμενον ἀργύριον... παραδιδόναι τῶι ἀποδειχθέντι καρπολόγῳ...* V. L. ROBERT, *RevPhil* 62, 1936, 158 n. 5.

64. MERITT op. cit. 371.

65. Sur les apodectes athéniens, v. ARISTOTE, *Const. Ath.* 47, 5; 48, 1 et 2; 50, 1; 52, 3; HARPOCRATION s.v. ἀποδέκται; POLLUX VIII 97. Cf. ANDRÉADÈS op. cit. (n. 18) I 467, 473; FRANCOITTE op. cit. (n. 57) 213; BOECKH I 193-195; BUSOLT-SWOBODA II 1139-1140; LIPSIVS 100 et s. Sur les apodectes thasiens du IVe siècle, v. POUILLOUX, *Recherches* 141, inv. 1032, l. 11-12: ils effectuent des paiements. V. aussi POUILLOUX, *Recherches* 371, 404, n. 5 et *IG XII* 8, 608.

66. Cf. ci-dessus n. 63.

67. Dans ce sens, POUILLOUX, *Recherches* 124 n. 4. On a vu d'ailleurs un autre exemple, celui des ἐκλογεῖς, terme qui, selon les cas pouvait avoir des significations très différentes: cf. ci-dessus n. 57.

68. POLYEN III 10, 9 (ci-après n. 70). Cf. POUILLOUX, *Recherches* 124 n. 4.

69. Cf. PSEUDO-ARISTOTE, *Économique* II 1, 5 (1346a). Sur les revenus provenant des douanes dans les cités grecques, v. ANDRÉADÈS op. cit. (n. 18) I 167 et s.; BUSOLT I 605 (avec n. 2)-607.

70. Tel est le cas des «καρπολόγοι» cités par POLYEN III 10, 9: «... ἐξελών χωρίον ἐς προνομίην, τῶν ἄλλων καρποῦς ἀποδόμενος, ἀσφάλειαν τοῖς καρπολόγοις παρασχόν...». Notons que dans l'inscription des vins publiée par Daux, il est question de restrictions à l'achat des récoltes des vignobles sur pied. Cf. ci-après p. 57 et s.

d'une taxe, directe, comme la taxe sur la production agricole, ou indirecte, comme la taxe sur les transactions —notamment les ventes— de produits agricoles.

III. a) Avant cependant de nous engager dans la discussion sur la nature exacte de cette taxe, il semble nécessaire de définir la nature des pouvoirs qui étaient confiés aux carpologues. Nous avons vu plus haut que les données connues ne semblent pas favoriser l'hypothèse selon laquelle les carpologues thasiens auraient été des magistrats chargés de la perception du φόρος athénien⁷¹.

Or, il est bien connu que la perception des impôts, taxes et droits réguliers n'était pas, en principe, effectuée directement par les cités grecques, agissant par leurs propres magistrats⁷².

Elle était affermée par adjudication à des τελῶναι⁷³, auxquels les cités accordaient les pouvoirs nécessaires à l'exercice de leurs fonctions, tels que le droit de fouiller les marchandises, le droit de visite, etc.⁷⁴ C'est aux τελῶναι qu'étaient adressées les ἀπογραφαί⁷⁵. La procédure de la φάσις était également un instrument à leur disposition⁷⁶.

C'est la forme normale, nous le répétons, de perception des taxes et des droits dans les cités grecques, tandis que la perception directe, par les magistrats de la cité n'apparaît qu'à titre exceptionnel. Puisque l'hypothèse des magistrats correspondant aux ἐκλογεῖς n'est pas, à notre avis, probable, on devra donc conclure que, selon toute évidence les carpologues étaient des τελῶναι, des fermiers de taxes.

En effet, les indices semblent favoriser l'hypothèse que les καρπολόγοι thasiens étaient des fermiers de taxes⁷⁷: la mention d'amendes, le droit d'exiger des serments à l'appui des déclarations fiscales, nous mettent en présence de personnes qui, si rien ne laisse supposer qu'elles étaient des magistrats électifs, exerçaient pourtant des pouvoirs émanant de l'autorité publique

71. Cf. ci-dessus p. 48-49.

72. Les exceptions sont de faible importance. Ainsi les agoranomes à Athènes pour le ξενικόν (ANDRÉADÈS op. cit. (n. 18) I 352 n. 2; OEHLER, *RE* I 1 (1893) s.v. agoranomoi, col. 884). Les trésoriers (ταμίαι) pour un impôt foncier à Arkésiné d'Amorgos (POUILLOUX, *Choix* no 35, l. 47-50. Cf. POUILLOUX, *Choix* 138; DARESTE, *IJG* I 507; FRANCOU, op. cit. (n. 57) 51). Nous ne voyons aucun indice prouvant que les impôts mentionnés dans *IG* VII 2226-2227 (Thèbes) (= *Syll*³ no 884) et *IG* VII 2456 (Thèbes) étaient perçus par des trésoriers plutôt que par des fermiers d'impôts, ainsi qu'il a été soutenu par P. ROESCH, *Thespies et la confédération béotienne* (Paris 1965) 211. Quant au centième de l'inscription de Ptoïon (L. BIZARD, *BCH* 44, 1920, 242, 244), sa faible importance expliquerait peut-être pourquoi sa perception ne fut pas affermée.

73. Parmi la littérature abondante, notons ANDRÉADÈS op. cit. (n. 18) I 198 et s.; BOECKH I 188, 406; BUSOLT I 626, BUSOLT-SWOBODA II 1228, 1230; FRANCOU op. cit. (n. 57) 139; ROSTOWZEW, *Staatspacht* 5 (333) et s.; LÉCRIVAIN, *DA*, s.v. πρόσοδοι, 703 n. 16, 704; SCHWAHN, *RE* V A 1 (1934), s.v. τελῶναι, col. 421.

74. BUSOLT-SWOBODA II 1230 n. 5; BOECKH I 407-408; SCHWAHN, *RE* (1934) s.v. τελῶναι, col. 421; LÉCRIVAIN, *DA*, s.v. πρόσοδοι, 703 n. 16.

75. Cf. ci-dessus p. 45. Sur les ἀπογραφαί fiscales et douanières en Égypte ptolémaïque, v. aussi WILCKEN, *Grundz.* 175-176.

76. Sur le droit des τελῶναι d'intenter eux-mêmes une φάσις, outre ANDRÉADÈS op. cit. (n. 18) I 200, v. BUSOLT-SWOBODA II 1230; SCHWAHN, *RE* V A 1 (1934) s.v. τελῶναι, col. 421; LÉCRIVAIN, *DA*, s.v. πρόσοδοι, 703 n. 16; LIPSIVS 315 n. 23 et 25, semble en douter.

77. Tel est d'ailleurs très souvent le cas des composés formés avec -λόγος. Cf. POLLUX IX 29: «δεκατόνια... καὶ οἱ τούτοις ἐφεσθηκότες τελῶναι... δεκατηλόγοι ὡς Δημοσθένης... εἰκοστολόγοι, πεντηκοστολόγοι». A noter que POUILLOUX, *REA* 60, 1958, 214 émet l'hypothèse que les "commissaires au continent" de la seconde loi de l'inscription de Daux étaient peut-être des fermiers de taxes.

en matière fiscale. C'est là, nous le répétons, un caractère typique des *τελώναι* des cités grecques.

b) Revenons maintenant à l'examen de la nature de la taxe perçue par les carpologues. Nous croyons avoir démontré que l'objet fiscal affermé aux carpologues n'était point les droits de douane, domaine par excellence de l'activité des fermiers d'impôts grecs.

Serait-ce donc un impôt sur la production des *καρποὶ* ou une taxe sur les transactions les concernant?

Pouilloux, pour qui les carpologues n'étaient point des *τελώναι* mais des magistrats chargés de la perception du φόρος athénien pense que la taxation portait à la fois sur la production et les transactions concernant les *καρποὶ*⁷⁸ et qu'en plus elle portait aussi sur les droits de douane, dont nous avons déjà parlé.

Cette opinion, si l'on n'admet pas l'identification des carpologues avec les *ἐκλογεῖς* ne paraît pas, à notre avis, probable.

Selon la remarque d'Andréadès, les cités grecques pratiquaient le système de l' "affermage des taxes par secteurs"⁷⁹. On connaissait des exceptions à ce principe, mais il s'agissait alors de taxes de faible importance⁸⁰.

Dans le cas envisagé il s'agit, en revanche, d'une taxe d'une importance très considérable, que ce soit un impôt sur les produits agricoles ou une taxe sur leurs transactions, pour ne pas mentionner les droits de douane. Il est donc très peu probable qu'ils aient été affermés ensemble.

Nous nous trouvons donc obligés de conclure en faveur de l'une ou de l'autre de ces deux taxes: impôt sur le revenu agricole ou taxe sur les transactions, les droits de douane ne pouvant pas entrer en considération, pour les raisons invoquées plus haut.

aa) En faveur de la taxe sur les transactions, ou, plus exactement, sur les ventes (*ἐπώνια*), on pourrait invoquer la mention de termes relatifs à la vente dans le fragment B de l'inscription⁸¹.

La mention de serments rappelle l'existence de déclarations assermentées dans le cadre de la pratique des ventes⁸².

78. A. GRAHAM, *Colony and Mother City in ancient Greece* (Manchester 1964) 82 comprend que Pouilloux se réfère aux "taxes sur le commerce", c'est-à-dire sur les transactions commerciales. Ce n'est pas pourtant ainsi que Pouilloux envisage l'objet de la taxation confiée aux carpologues: il le conçoit comme beaucoup plus vaste, comprenant, pour ainsi dire, la totalité des revenus de la cité.

79. ANDRÉADÈS op. cit. (n. 18) I 199 n. 7, 378 n. 1.

80. ANDRÉADÈS op. cit. (n. 18) I 199. Non seulement toutes les taxes étaient, en principe, séparément affermées mais les taxes importantes étaient affermées à des sociétés de *τελώναι*. Cf. ANDRÉADÈS loc. cit. BUSOLT-SWOBODA II 1230; ROSTOWZEW, *Staatspacht* 6 (334) n. 9.

81. L. 5 B: *πριαμένωι*, l. 6 B: *ὁ ἐπρίατο*, l. 11 B *ἀ]ποδώσει*. Cf. notre restitution (*BCH* 91, 1967, 490 n. 5, ci-dessus p. 27 n. 53) de l'ancienne loi des vins, publiée dans les *Recherches* no 7 (inv. no 895), l. 5: *τὸ πρηθ]έντος*. La restitution de Picard *ἐμπόρι]α* en l. 5 B de l'inscription des carpologues ne nous paraît pas suffisamment justifiée.

82. On sait que l'enregistrement d'immeubles dans une liste avait lieu, dans le cas de certaines villes grecques, à l'occasion de la perception d'une taxe (*ἐπώνιον*) et que parfois cet enregistrement avait lieu sur la déclaration assermentée du vendeur ou de l'acheteur ou des deux à la fois, Théophraste dans STOBÉE (= ARANGIO-RUIZ-OLIVIERI, *Inscr. Gr. Siciliae et Infimae Italiae ad jus pertinentes*, Milano 1925) 22, 4: «Κυρία δὲ ἡ ὄνη καὶ ἡ πρᾶσις ὅταν ἡ τιμὴ δοθῆ καὶ τὰ ἐκ τῶν νόμων ποιήσωσιν, οἷον ἀναγραφὴν ἢ ὄρκον...», 22, 5: «σχεδὸν γὰρ οὕτως οἱ πολλοὶ νομοθετοῦσιν», 22, 3: «ὥσπερ ἐν τοῖς Αἰνίων· κελεύουσι γὰρ ἕαν μὲν τις οἰκίαν πρίηται... καὶ ὁμνύειν ἐναντίον τῆς ἀρχῆς (τῆς) ἐγγραφοῦσης ἢ μὴν ὠνεῖσθαι δικαίως... τὸν αὐτὸν δὲ τρόπον καὶ τὸν πωλοῦντα πωλεῖν ἀδόλως τὸν δὲ μὴ κατοικοῦντα ἐν

On ajouterait aussi, à l'appui de cette thèse, la restitution des dernières lignes du fragment A de l'inscription discutée. Selon cette restitution, la loi traçait les limites d'une zone maritime, dont probablement l'accès était interdit aux navires étrangers⁸³. Cette interdiction rappelle les dispositions connues par d'autres sources épigraphiques, où l'on voit des cités interdire les transactions en dehors d'un marché (ἀγορά), d'une πανήγυρις, ou d'un comptoir (ἐμπόριον), dans le but de protéger leurs intérêts fiscaux⁸⁴.

On invoquera, enfin, en faveur de l'hypothèse de la taxe sur les transactions, le fait que les ἐπώνια devaient avoir dans un pays possédant une forte production agricole, une importance toute particulière, supérieure même à celle des droits de douane⁸⁵.

bb) Examinons maintenant si des arguments semblables ne pourraient être invoqués en faveur d'un impôt sur le revenu agricole.

Malgré les doutes exprimés à ce sujet, l'existence d'impôts directs frappant le revenu provenant de sources agricoles semble avoir été suffisamment prouvée pour plusieurs cités grecques libres⁸⁶. De tels impôts étaient considérés par les Grecs comme entrant dans le terme général

ἄσται θύειν τὸν ὄρκον ἐπὶ τοῦ Διὸς τοῦ ἀγοραίου...». On connaît à Halicarnasse l'existence d'un "bureau des serments" qui a aussi des fonctions fiscales puisqu'il est mis en gage en même temps que la πεντηκοστή (MICHEL, *Recueil* no 595 = PLEKET no 26, l. 11-14: «... ὑποκεῖσθαι δὲ αὐτοῖς καὶ... τὴν πεντηκοστὴν καὶ τὸ γραφίον τῶν ὄρκων»). Sur l'enregistrement après déclaration sous serment, v. E. PRINGSHEIM, *The Greek Law of Sale* (Weimar 1950) 234; R. DARESTE, Sur une inscription de Cnide, *BCH* 4, 1880, 343; LÉCRIVAIN, *DA*, s.v. πρόσοδοι, 703. Quant au serment comme forme de publicité, E. WEISS, *Griechisches Privatrecht* (Leipzig 1923) 250-251; PRINGSHEIM op. cit. 135, 234; J. PARTSCH, Die griechische Publizität der Grundstücksverträge im Ptolemäerreiche, *Festschrift für Otto Lenel* (Leipzig 1921) 88-102 passim (sur Ainos, op. cit. 89, 94-95). On se demande seulement si le serment était aussi en usage pour les déclarations concernant les ἐπώνια sur les meubles.

83. Cf. ci-dessus p. 45-46.

84. L'existence d'ἐπώνια pesant sur les ventes de marchandises effectuées en dehors du marché est admise par ANDRÉADÈS op. cit. (n. 18) I 179 et s.; LÉCRIVAIN, *DA*, s.v. πρόσοδοι, 703, niée en revanche par BUSOLT I 616; HASEBROEK 181. Nous croyons devoir admettre la première de ces thèses. L'inscription de Téos datée de ca. 303, notamment, prouve que des produits agricoles pouvaient être exportés sans passer par l'agora de la cité, après avis aux τελῶναι (ou agoranomes?) et le paiement d'une taxe. Cf. *Syll*³ no 344, l. 98-102: ὅσαι δ' ἂν κῶμαι ἢ ἐπαύλια ὧσιν ἐξ[ω τῆς πόλεως ὑμ]ῶν... ἐγγρ[άφαι μὲν ὀπόσους ἂν καρπῶ]ς ἐξάγειν βούληται ἀπὸ τῆς ἀγροικίας, ἐπαγγείλαν[τα δὲ τῶι ἀγορανόμωι καὶ τὰ τέλη διορθωσάμενον ἐξάγειν. Sur cette inscription v. FRANCOU op. cit. (n. 57) 17; ANDRÉADÈS op. cit. (n. 18) I 179 n. 2. En ce qui concerne les interdictions de vendre en dehors des marchés qui, en tout cas, sont assez fréquentes, cf. *Syll*³ no 344 citée plus haut, l. 94-102; *IJG* I 144, l. 9-10 (Érétrie); THÉOPHRASTE 22, 2 (Thuriói). Cf. FRANCOU op. cit. (n. 57) 17; PARTSCH op. cit. 86-87. Généralement sur les ἐπώνια v. HASEBROEK 171, 180-181; HABICHT op. cit. (n. 45) 107; TRIANTAPHYLLOPOULOS op. cit. (n. 25) 9. Du reste, dans le cas d'Érétrie, on ne distingue pas clairement si les τέλη sur les exportations étaient des droits de douane ou des ἐπώνια.

85. Cf. FRANCOU op. cit. (n. 57) 280. Sur les raisons spéciales de l'importance prépondérante des droits de douane pour les finances d'Athènes, v. ANDRÉADÈS op. cit. (n. 18) I 304-305, 374-383 passim.

86. Cf. ANDRÉADÈS op. cit. (n. 18) I 154-157, 193, 197 et BOECKH I 367, 398 qui nient l'existence de tels impôts. Il est vrai que les Athéniens pour qui l'imposition directe régulière sur le revenu agricole était liée au souvenir de la tyrannie de Pisistrate et de ses fils (ARISTOTE, *Const. Ath.* 16, 4, THUCYDIDE VI 54, 5) considéraient cette imposition comme incompatible avec la dignité du citoyen libre (cf. BUSOLT-SWOBODA II 1223. Cf. aussi L. ROBERT, *Hellenica* XI-XII (Paris 1960) 197-198). De telles opinions étaient, d'ailleurs, assez répandues dans le monde grec (HEICHELHEIM, *An Ancient Economic History*² II (1964) 134). Les preuves philologiques et épigraphiques à l'appui de l'existence de cette forme d'imposition dans les cités grecques sont, cependant, concluantes. Ainsi, malgré les objections d'ANDRÉADÈS op. cit. (n. 18) I 187 et s., dans l'inscription de Cos, *Syll*³ no 1000 = PLEKET no 23, l. 4: τοὶ πριάμενοι τὰν ὀνὰν σίτου, l. 7-8: τοὶ ἀγοράζοντες τὰν ὀνὰν ἐν Καλύμναι οἴνου ἐξ οἴ[v]ροπέδων (PLEKET: ἐξ οἴκοπέδων. Au sujet de ce terme, v.

des τέλη⁸⁷, tout comme les taxes sur les transactions ou les droits de douane. Ils étaient généralement perçus en nature⁸⁸.

Or, il est assuré par le passage bien connu d'Hérodote que la production agricole de l'île de Thasos était effectivement soumise à une imposition régulière lors de la visite de l'historien, puisque celui-ci évoque une période antérieure pendant laquelle cette production jouissait à Thasos d'une immunité fiscale⁸⁹.

Ce phénomène n'est pas, d'ailleurs, unique. L'exemple de Mendè cité par le Pseudo-Aristote dans son *Économique*⁹⁰ prouve que des villes jouissant d'une production agricole importante — l'on sait que Mendè était, comme Thasos, fameuse pour ses vins⁹¹ — n'hésitaient pas à soumettre les récoltes à une imposition régulière⁹².

cc) Puisque nous avons ainsi la quasi-certitude que des impôts sur le revenu agricole ont existé à Thasos au cours du Vème siècle, nous allons maintenant essayer de voir si l'inscription des carpologues n'en offre pas la preuve matérielle. Cela nous amène à réexaminer les données fournies par l'inscription et à nous demander si elles ne pourraient être invoquées en faveur de l'hypothèse de l'impôt direct sur le revenu agricole.

ANDRÉADÈS op. cit. (n. 18) I 189-190, n. 5). Quant à l'immunité d'un «τέλος κήπων» dans l'inscription de Téos, PLEKET no 22, I, 18: ἀτελείς δ' εἶναι καὶ κήπων καὶ σμηνέων, même ANDRÉADÈS op. cit. (n. 18) I 196 et s., se trouve obligé d'admettre qu'il s'agit d'un impôt sur les récoltes des vergers. Pour une dîme à Thèbes, v. IG VII 2456: ἀπὸ δεκά[τας]. A Thespiæ, v. M. FEYEL, *Contribution à l'épigraphie béotienne* (Le Puy 1942) 86. En faveur de l'existence d'impôts directs sur la production agricole, v. A. WILHELM, Zu den griechischen Inschriften aus dem Heiligtum des karischen Gottes ΣΙΥΥΡΙ dans *SBWien* 224/4, 1947, 19; BUSOLT I 610 n. 2; SCHWAHN, *RE V A 1* (1934) s.v. τέλη, col. 251-252; FRANCOU op. cit. (n. 57) 50 et s. FEYEL loc. cit. pense que, peut-être, cette dîme était perçue sur les fermages plutôt que sur les récoltes.

87. P. ex. à Krannon, selon POLYEN II 34: «τῆς δὲ πόλεως τὴν τοῦ σίτου δεκάτην ἀπομισθοῦσης, ἀδελφὸν αὐτοῦ νεώτερον τὰ τέλη καθῆκε μισθωσόμενον».

88. BUSOLT I 610.

89. HÉRODOTE VI 46. Sur la date du voyage d'Hérodote, cf. POUILLOUX, *Recherches* 98. Au sujet du passage cité comme preuve de l'existence d'une imposition du type de la dîme sur la production agricole, v. FRANCOU op. cit. (n. 57) 50; BUSOLT I 610; SCHWAHN, *RE* (1934) s.v. τέλη, col. 251. Nous avons eu l'occasion dans *BCH* 91, 1967, 490, ci-dessus p. 27, d'observer que le témoignage d'Hérodote porte sur la production des καρποί et non pas sur les ventes de ceux-ci.

90. PSEUDO-ARISTOTE, *Économique* II 2, 21 (1350a): «Μενδαῖοι δέ, τὰ μὲν ἀπὸ λιμένων καὶ τῶν ἄλλων τελῶν αὐτοῖς προσπορευόμενα ἐχρῶντο εἰς διοίκησιν τῆς πόλεως, τὰ δὲ ἀπὸ τῆς γῆς καὶ οἰκιῶν τέλη οὐκ ἔπραττον ἀλλ' ἀνέγραφον τοὺς ἔχοντας· ὅποταν δὲ δεηθεῖεν χρημάτων, ἀπεδίδοσαν οἱ ὀφείλοντες· ἐκέρδαινον οὖν τὸν παρεληλυθότα χρόνον ἀτόκοις τοῖς χρήμασι ἀποκεχρημένους».

91. DÉMOSTHÈNE, *C. Lacr.* XXXV 35; ATHÉNÉE, *Deipn.* I 23b (Eubulos), 29c (Kratinos), 29e (Hermippos), 29f (Phainias), 31a (Phyllos). Cf. M. VAISIÈRE, *L'ivrogne, la vigne et le vin dans la comédie grecque* (Louvain 1940) (dactyl.) 121. Notons aussi que Mendè, comme Thasos, faisait partie de la confédération athénienne (THUCYDIDE IV 123, 1-2, etc. Cf. HILL, *Sources* pl. 3, III, no 12, p. 410-411).

92. Ainsi SCHWAHN, *RE V A 1* (1934) s.v. τέλη, col. 252. Le fait qu'il s'agissait d'un impôt régulier et non pas d'«une sorte d'eisphora» (ANDRÉADÈS op. cit. (n. 18) I 193 et s. Cf. aussi BUSOLT I 605 b. 2) ou d'un affermage de domaines (BOECKH I 375) devient apparent, si l'on met en évidence la régularité des recensements des contribuables («ἀνέγραφον») qui s'explique par la nécessité de connaître le revenu annuel de ceux-ci. Ce n'est que la perception de l'impôt qui était remise pour le cas d'un besoin extraordinaire de la cité: cette perception était alors rétroactive, puisqu'elle comprenait aussi les années précédentes de sorte que, pratiquement, la somme de l'impôt annuel demeurait entre les mains des contribuables à titre de dépôt. Selon FRANCOU op. cit. (n. 57) 50, l'impôt de Mendè constituait une forme d'imposition régulière sur le capital, si nous comprenons bien le terme «contribution foncière» qu'il emploie.

Nous avons vu que l'usage de termes relatifs à la vente dans le fragment B semble indiquer que notre texte concernait une taxe sur les transactions. On trouve cependant la mention de ventes dans un document de très haute importance pour notre sujet (malgré les divergences provenant de la structure économique et politique différente de l'Égypte lagide), les *Revenue Laws*⁹³ de Ptolémée Philadelphie, dans des passages concernant un impôt sur le revenu agricole, notamment sur les produits des vergers: en cas de contestation par le cultivateur de la valeur des fruits, le fermier de l'impôt a le droit de les acheter à celui-ci au prix de l'estimation et de les revendre en supportant le déficit éventuel de cette revente⁹⁴. On voit donc que la mention d'une vente ne doit pas nous amener nécessairement à conclure que notre texte concerne une taxe sur les transactions.

Encore plus, on ne doit pas tirer la conclusion que les déclarations sous serment mentionnées par le texte des carpologues obligent à opter pour une taxe sur les transactions. C'est ainsi que les *Revenue Laws* de Ptolémée Philadelphie déjà mentionnées, obligent les contribuables soumis à une dîme (δεκάτη) sur les biens mobiliers —un impôt sur le capital, par conséquent, et non pas sur le revenu— à soumettre des déclarations (ἀπογράφεσθαι) et à les confirmer par serment⁹⁵.

La même loi de Ptolémée Philadelphie —et c'est le cas qui nous intéresse le plus— oblige les cultivateurs de vignobles à soumettre des déclarations indiquant le produit total annuel du vignoble ainsi que le montant de l'ἀπόμοιρα⁹⁶, et à confirmer cette déclaration fiscale par serment⁹⁷. Rappelons enfin qu'un autre texte, d'époque romaine il est vrai mais calqué très

93. Nous suivons l'édition de J. BINGEN, *Papyrus Revenue Laws (= Sammelbuch griechischer Urkunden aus Ägypten, Beiheft I, Göttingen 1952)*.

94. *P. Rev.* 29, l. 12-20: [ἐὰν δὲ ἀντιλέγηι πρὸς τὴν τίμησιν, ἐξέστω [τῶι τῆν ὄνην ἔχοντι ἐγλα]βεῖν τὸν καρπὸν· ὁ δ' ἂν [ἐκβά]λληι, ἀποδιδότω ἀπὸ τοῦ ἐμπολωμ[ένου] καθ' ἡμέραν· ὅταν δὲ κομίσῃται ὁ γεωργός] [οἰ]ὺ ἐτιμᾶτο, τὸ πλεῖον ἔστω τοῦ τῆν [ὠ]ν[ή]ν ἔχοντος, τὴν δὲ ἔκτην ἀποδότην ὁ γεωργός [τ]ῶι [οἰκονό]μωι· εἰ δ' ἐκ τοῦ καρποῦ τοῦ πραθέντος ἢ τίμησις μὴ ἐκ[έ]σῃ, πραξάτω ὁ οἰκονόμος ἀπὸ τοῦ τῆν [ὠ]ν[ή]ν ἔχο[ν]τος... Cf. CL. PRÉAUX, *L'économie royale des Lagides* (Bruxelles 1939) 177. V. aussi ci-après n. 139. On remarquera l'intéressant rapport entre la l. 6 B de l'inscription des carpologues: ὁ ἐπρίατο avec le τοῦ καρποῦ τοῦ πραθέντος des l. 18-19 du *P. Rev.* 29, ainsi que celui entre ἀποδώσει de la l. 11 B avec le τῆν δὲ ἔκτην ἀποδότην de la l. 17 du *P. Rev.* 29 ou le ἀποδιδότω ἀπὸ τοῦ ἐμπολωμ[ένου] des l. 14-15 du *P. Rev.* 29. Il est évident que l'ἀποδώσει, doit, si ce rapport est réel, être interprété dans le sens de "rendre" et non pas dans celui de "vendre". D'ailleurs, dans ce deuxième sens le verbe aurait été employé sous la forme «ἀποδύσεται».

95. *P. Rev.* 86, l. 10-12: Ὁμνύω βασι[λέα ἢ μὴν δικαίως τὴν ἀπογραφὴν πάντων τῶν γεννημάτων τῶν ὑπαρχόντων μοι ἀπογεγραφήκενα]... La restitution γεννημάτων est de Wilcken. Grenfell propose χρημάτων. Sur ce passage, v. PRÉAUX op. cit. 302-303.

96. Sur l'ἀπόμοιρα v. PRÉAUX, op. cit. 171 et s., 181; ROSTOVZEFF, *SEHWW* 283, 290, 354-355; J. CARCOPINO, *La loi d'Hiéron et les Romains* (Paris 1915) 57-58; WILHELM, *SBWien* 224/4, 1947, 17. Autres références à l'ἀπόμοιρα: WILHELM op. cit. 20 l. 12 (350-344 av. J.-C.); *OGIS* no 55, l. 15 (240 av. J.-C.); *OGIS* no 90, l. 15.

97. *P. Rev.* 27, l. 13-17: χειρογ[ραφ]ήσάτω δὲ ὁ γεωργός τὸν βασιλικὸν ὄρκον [π]ᾶν τὸ γένημα ἀποδεδειχέναι καὶ τὰ προση[ο]ρηθέντα π[ά]ντα ἀπογεγράφαι καὶ τὴν ἀπόμοιρα τὴν γεγεννημένην [δ]ικαίως ἀναγε[γρα]φήκενα... Cf. PRÉAUX op. cit. 176. Des dispositions semblables prévoyant une ἀπογραφὴ mais sans spécifier qu'elle était confirmée par serment sont prévues pour l'ἀπόμοιρα sur la production des cultivateurs de vergers (παράδεισοι), v. *P. Rev.* 29, l. 2-7. PRÉAUX op. cit. 177. V. cependant WILCKEN, *Chrest.* no 250, l. 9-11 qui confirme que des déclarations fiscales (συντιμήσεις) concernant l'ἔκτη des vignobles et des vergers étaient accompagnées de l'offre du contribuable de prêter serment. Sur l'étroite parenté de l'«ἀπογραφὴ ὀνόματος» concernant les vergers, et la "professio nominis" de la loi d'Hiéron (CICÉRON, *Verr.* 3, 112 et 120), v. ROSTOWZEW, *Staatspacht* 24 (352); CARCOPINO op. cit. 59 qui appelle "subscriptio aratorum" la "professio nominis" de Rostowzew.

probablement sur un modèle athénien, la loi d'Hadrien sur l'exportation de l'huile⁹⁸ prescrit aussi des déclarations sous serment concernant la production agricole. Elle oblige les producteurs d'huile à soumettre des déclarations écrites, appelées aussi ἀπογραφαί, au sujet de leur production et à les confirmer sous serment⁹⁹.

On rencontre donc des déclarations fiscales appuyées par serment dans d'autres domaines fiscaux que la taxe sur les transactions et, notamment, dans le contexte de l'impôt ptolémaïque sur le revenu agricole provenant des vignobles.

La création d'une zone de navigation dont l'accès serait interdit aux navires étrangers n'est pas davantage une preuve que le texte des carpologues concernait une taxe sur les transactions, car on trouve des restrictions de navigation à l'intérieur d'une zone côtière instituées dans un autre but que celui de faire passer les marchandises par un marché ou un comptoir.

C'est ainsi que, tandis que l'interdiction aux navires thasiens d'importer du vin étranger à l'intérieur de la zone maritime entre Athos et Pacheïè tend à protéger les cultivateurs de vignobles ou les vendeurs de vin thasiens contre la concurrence des vins de provenance étrangère¹⁰⁰, l'institution d'une zone côtière entre Pétalae et Kénaion par Érétrie au VIe siècle semble avoir eu pour but d'obliger les étrangers entrant dans un port situé à l'intérieur de cette zone dans le but d'y commercer, à payer une sorte de droit pour l'utilisation de ces ports¹⁰¹.

Rapprochons aussi de ces restrictions l'interdiction faite aux navires non désignés par les Athéniens de transporter de l'ocre rouge de Céos¹⁰².

Enfin l'importance d'un impôt sur le revenu agricole dans un pays de grande production est manifeste¹⁰³. Elle doit être égale sinon supérieure à celle de la taxe sur les ἐπώνια.

IV. Les éléments fournis par le texte ne s'opposent donc point à l'hypothèse d'un impôt sur les produits agricoles. Nous allons à présent essayer de passer en revue ceux qui peuvent la favoriser.

Nous nous proposons de commencer une fois de plus par l'étymologie du terme καρπολόγοι.

Le premier composant suggère plutôt un impôt visant directement la production agricole qu'une taxe prélevée sur la circulation des καρποὶ ou sur la consommation de ceux-ci¹⁰⁴. Ce terme, καρποὶ suggère aussi que l'impôt était perçu surtout en nature, ce qui est le cas normal

98. IG II² 1100 = PLEKET no 15 = MERITT, *Hesperia*, Suppl. VIII, 221-225. Cf. PLUTARQUE, *Solon* 24, l. Outre ZIEBARTH, *Beiträge* 78, cité dans notre article dans *BCH* 91, 1967, 489 n. 7, ci-dessus p. 27 n. 45, v. P. GRAINDOR, *Athènes sous Hadrien* (Le Caire 1934) 74; J. OLIVER, *The Ruling Power* (Philadelphia 1953) 963.

99. L. 11-17: ... ἀπογραφέσθω[σαν δὲ λόγον τῆς] συνκομιδῆς πρό[ς τοὺς ἐλαιῶνας καὶ] τὸν κήρυκα δύο [ἀντίγραφα παραδ]ιδόντες καὶ τό [ἕτερον ἀπολαμβά]νοντες ὑπογραφέν· ἢ δὲ ἀ[πογραφ]ῆ ἔστω μετὰ ὄρκου καὶ πόσον συνεκόμισεν τὸ πᾶν καὶ ὅτι διὰ δούλου τοῦδε ἢ ἀπελευθέρου τοῦδε...

100. IG XII, Suppl. 347 II, l. 8-9. Cf. DAUX, *BCH* 50, 1926, 226; ZIEBARTH, *Beiträge* 76.

101. IG XII 9, 1273-1274 (Érétrie, VIe siècle) III, l. 1-6: τοὺς πλεόντας ἀρ[έσ]θαι μισθὸν ἰστίνας ἂν Π[ε]ταλάς ἔ Κέναιον [ἀ]μείπονται· Φέ[ρε]ν δὲ πάντας vac. τὸς ἐπί[δ]έμος ἔ ὄν-vac. γνόμ[ο]νας ἔλ vac. [λιμένι] | ἡδ̄ [ἄ]ν ἡέλοσι... Cf. ZIEBARTH, *Beiträge* 123.

102. TOD, *GHI* II no 162 = PLEKET no 5 = ZIEBARTH, *Beiträge* Anh. II no 66, l. 12-13: ... ἐξάγειν ἐμ πλοίοι ωὶ [ἄν] Ἀθηναῖοι ἀποδείξωσιν, ἐν ἄλλωι δὲ πλοίοι μηδενί... V. aussi l. 30-31.

103. Sur les difficultés provenant de la l. 4 A de l'inscription πάντας μῆνας, v. ci-après p. 63.

104. Pour l'emploi de ces termes, v. ROUGÉ, *Recherches* 439-443.

pour l'impôt sur le revenu agricole¹⁰⁵, sans que cela exclue pour autant que les cultivateurs aient eu la faculté de payer l'impôt en espèces selon la valeur fixée par estimation¹⁰⁶.

Mais comment doit-on comprendre le terme composé, καρπολόγοι?

Nous allons entreprendre, afin de l'éclaircir, l'examen de deux cas, celui de Krannon et celui de Cos.

La dîme (δεκάτη) de Krannon, déjà mentionnée¹⁰⁷, était un impôt en nature¹⁰⁸. Elle était affermée par la cité à des fermiers, désignés par Polyen par le terme δεκατηλόγοι. Ceux-ci, utilisaient pour la perception de l'impôt, du τέλος, des préposés¹⁰⁹.

D'autre part, dans l'inscription bien connue de Cos, on rencontre une référence, assez obscure il est vrai, aux καρπολογεῦντες¹¹⁰ qui seraient des marins transportant des dîmes des Calymnos à Cos¹¹¹, donc des percepteurs de dîmes ou des préposés de ceux-ci.

Ajoutons aussi que l'impôt sur le revenu provenant des produits agricoles n'était pas toujours un 10% (δεκάτη). Dans le cas de l'ἀπόμοιρα de Ptolémée Philadelphie il s'agissait d'un sixième (ἕκτη), tandis que de l'Égypte ptolémaïque également, on connaît un impôt frappant aussi des vignobles, d'un taux de 50% (ἡμίσειμα)¹¹².

On comprend donc qu'un impôt du type de la dîme mais s'élevant à un autre pourcentage que le 10% aurait pu donner naissance à une autre désignation des fermiers de l'impôt, calquée sur le δεκατηλόγοι et qui désignerait l'objet de l'imposition, les καρποί — ainsi, qu'on le voit dans le cas des καρπολογεῦντες de Cos.

Le contexte historique semble favoriser aussi notre hypothèse. Non seulement à cause de

105. Cf. ci-dessus n. 88. V. cependant ci-après n. 145.

106. L'ἀπόμοιρα ptolémaïque pouvait être livrée en nature ou en espèces (PRÉAUX op. cit. (n. 94) 177-178). De même, la dîme sicilienne, selon la loi d'Hiéron, était un impôt en nature (CARCOPINO op. cit. (n. 96) 2-3). Pour Krannon v. ci-après n. 108. L'ἀπόμοιρα des vergers (παράδεισοι) était cependant versée uniquement en espèces (P. Rev. 24, l. 11-12) à cause de la nature périssable des produits des vergers. Cf. CARCOPINO op. cit. (n. 96) 58 n. 2; MAHAFFY, introduction dans B.P. GRENFELL - J.-P. MAHAFFY, *Revenue Laws of Ptolemy Philadelphus* (Oxford 1896) XXXIII.

107. Cf. ci-dessus n. 53. Sur les circonstances qui ont conduit à la prise du pouvoir par Deinias v. STÄHLIN, *RE* (1922) s.v. Κραννών, col. 1583. D'un autre avis, ΒΟΕΚΚΗ I 398.

108. POLYEN II 34, parle en effet de "collecteurs des produits agricoles soumis à la dîme" («καὶ πολλοὺς νεανίσκους... ἐγχειρίσας αὐτῶ... συλλογέας τῶν δεκατευομένων καρπῶν»).

109. POLYEN II 34: «... οὕτω δὴ τὸν ἀδελφὸν δεκατηλόγον τῆς χώρας ἀποδείξας...». Au sujet des δεκατηλόγοι mentionnés aussi par DÉMOSTHÈNE, *C. Aristocrate* XXIII 177; v. POLLUX IX 29 (ci-dessus n. 77); II 124; VI 128; IX 28; HARPOCRATION, s.v. «δεκατηλόγος: ὁ αὐτὸς τῶν δεκατευτῆ» et s.v. «δεκατευτάς: ἀντὶ τοὺς τελῶνας τοὺς τὴν δεκάτην ἐκλέγοντας»; *Souda*, s.v. δεκατευτάς et δεκατηλόγους; HÉSYCHIUS, s.v. «δεκατηλόγοι: τελῶναι»; *Lex. Rhet. (Anecd. Bekker)* I 239, s.v. δεκατηλόγοι; *Anecdota Bachmann* I, s.v. δεκατηλόγον; *Etym. Magn.* s.v. δεκατεύειν. Toutes ces sources lexicographiques confirment donc la conclusion tirée du passage de POLYEN II 34, que la dîme sur les produits agricoles était généralement affermée («τὴν τοῦ σίτου δεκάτην ἀπομισθούσης — τὰ τέλη καθῆκε μισθωσόμενον»). Nous avons déjà noté ci-dessus, à la n. 72, qu'il n'y a aucun indice prouvant que les dîmes de Thèbes ou de Thisbé citées par ROESCH op. cit. (n. 72) 211 (v. aussi p. 207) n'étaient pas affermées.

110. *Syll*³ no 1000, l. 17 (= PLEKET no 23): *θυόντι δὲ καὶ τοὶ καρπολογεῦντες*.

111. Hypothèse de Herzog, mentionnée à la note 18 sous *Syll*³ no 1000. Cf. aussi POUILLOUX, *Recherches* 124 n. 4.

112. Sur l'ἡμίσειμα v. PRÉAUX op. cit. (n. 94) 182-183. On notera aussi que, dans un domaine assez proche de l'impôt discuté, on trouve une τετάρτη sur le produit de la pêche. Cette τετάρτη est donc également un impôt sur le revenu (A. WILHELM, Athen und Kolophon, *Anatolian Studies presented to W.H. Buckler* (Manchester 1939) 362). Il s'agit de l'inscription de Cyzicos du VIe siècle (*Syll*³ no 4 = PLEKET no 21, l. 6). ANDRÉADES op. cit. (n. 18) I, 188-189 discute l'inscription sans pouvoir se prononcer d'une façon catégorique.

l'argument tiré d'Hérodote, mentionné plus haut, mais aussi à cause du rapprochement de notre texte avec la partie antérieure de l'inscription des vins publiée par Daux, rapprochement qui a été établi par Pouilloux à partir de données épigraphiques¹¹³.

Les deux premières lignes de cette loi interdisent, on le sait, la vente de moût ou de vin provenant d'une récolte encore sur pied avant une certaine date, le premier Plyntérion¹¹⁴ correspondant à la mi-mai ou au début de juin¹¹⁵. Daux avait remarqué que cette prohibition tendait à mettre un obstacle aux ventes des récoltes sur pied avant que ces récoltes n'aient pu être évaluées¹¹⁶.

L'intérêt fiscal de cette interdiction devient évident, si l'on admet notre hypothèse, selon laquelle le cultivateur des vignobles était le contribuable sur lequel pesait l'impôt: on lui interdisait de vendre avant que l'estimation par les fermiers de l'impôt n'ait pu être faite, étant donné que c'était le producteur et non point l'acheteur qui restait le responsable de l'acquittement de l'impôt.

Daux avait déjà attiré l'attention sur les analogies frappantes entre les deux premières lignes de ce texte et le paragraphe 104 du *Gnômon de l'Idiologue*¹¹⁷.

Or, malgré l'intérêt incontestable que cette disposition du *Gnômon* présente pour ce qui concerne la protection des cultivateurs contre l'exploitation des spéculateurs qui achèteraient à bas prix avant la récolte¹¹⁸, il n'en reste pas moins vrai que la disposition du *Gnômon* présente aussi un très grand intérêt fiscal¹¹⁹, qui est davantage mis en évidence par la seconde ligne du paragraphe 104 du *Gnômon*¹²⁰. Dans cette dernière, il est interdit d'exporter des produits du sol ne portant pas d'indication spécifiant la provenance, la nature et l'âge de la marchandise¹²¹.

Cette disposition présente un caractère fiscal évident: elle présuppose un enregistrement et même une estimation¹²².

113. Ci-dessus n. 60.

114. *IG XII*, Suppl. 347 I, l. 1-2: *Γλεῦκος μηδὲ οἶνον τὸ καρπὸ τὸ ἐπὶ τῆς ἀμπέλ[οις ἀν]ῆσθαι πρὸ νεομηνίης Πλυντηριῶνος*.

115. DAUX, *BCH* 50, 1926, 217, hypothèse adoptée par ZIEBARTH, *Beiträge* 75; cf. POUILLOUX, *Recherches* 456 et 130. L'hypothèse formulée par G. MANTZOUFAS, *La loi thasienne γλεῦκος μηδὲ οἶνον... sur le commerce du vin* (Athènes 1967) 19-20, selon laquelle le mois Plyntérion devrait être situé plus tard, se fonde sur la *petitio principii*, qu'à Thasos une estimation de la récolte serait impossible en mai-juin. Or il n'est pas exact de dire qu'une estimation de la récolte serait impossible au début du mois de juin. Selon les informations que Dr. Annette Chitzanidès de l'Institut Phytopathologique Bénaki a eu l'obligeance de nous fournir, la floraison de la vigne a lieu dans la Grèce du Nord dans la dernière dizaine du mois de mai. Les grappes sont déjà formées aux débuts de juin et, par conséquent, une estimation approximative, à partir du nombre des grappes, est déjà possible à cette époque. Ceci valait davantage pour l'antiquité, lorsque les principales maladies de la vigne qui attaquent les grappes, telles que l'oïdium et le mildiou, n'existaient pas en Europe et, par conséquent, la récolte était plus prévisible qu'à présent. Le *Guide de Thasos* admet que le mois Plyntérion devait être situé entre juin et juillet (p. 179) sans donner des raisons. Le mois d'avril admis par H. v. GAERTRINGEN, *RE V A 2* (1934) s.v. Thasos, col. 1317 est en tout cas trop précoce (MANTZOUFAS loc. cit.).

116. DAUX, *BCH* 50, 1926, 217; POUILLOUX, *Recherches* 130; MANTZOUFAS op. cit. 19.

117. DAUX, *BCH* 50, 1926, 218.

118. TH. REINACH, Un code fiscal de l'Égypte romaine. Le *Gnômon* de l'Idiologue, *NRHDF Étr.* 44, 1920, 84.

119. W. UXXKULL-GYLLENBAND, *Der Gnomon des Idios Logos II* (Berlin 1934) (= *BGU VB 2*) 102.

120. Cf. *Gnomon* (*BGU VI* no 1210, éd. SECKEL-SCHUBART) 104, l. 233-234. [*Ἀ]τρύγητα γενήματα οὐκ ἐξὸν πωλεῖν οὐδὲ γένημα ἀνεπίγραφον ἐξάγει]ν. Sur l'«ἐξάγειν», REINACH op. cit. 83; UXXKULL-GYLLENBAND op. cit. 103.*

121. «Γένημα ἀνεπίγραφον». Cf. PREISIGKE, *Wörterbuch der griechischen Papyrusurkunden I* (Berlin 1925) s.v. ἀνεπίγραφος; REINACH op. cit. 83; SECKEL-SCHUBART, 37, n. à la l. 234 du § 104 du *Gnômon*.

122. *LSJ*, s.v. ἀνεπίγραφος traduit le mot par "unregistered". V. aussi PREISIGKE, *Wörterbuch* s.v. ἐπιγράφω, no 8. Sur le côté fiscal de cet enregistrement, v. PREISIGKE op. cit. s.v. ἐπιγραφή, no 6; PRÉAUX op. cit. (n. 94) 184; W.

Si donc nous admettons que le *Gnômon* poursuit des fins fiscales, nous pouvons également comprendre qu'il en est de même de la restriction de la vente sur pied prévue par la loi des vins de Daux.

Sans nier l'importance de cette disposition pour la protection des cultivateurs de vignobles¹²³ pressés par leurs besoins pendant l'hiver, il faut cependant se rappeler que des tentatives de protection des cultivateurs contre ce genre de transactions sont pour ainsi dire inconnues dans l'antiquité grecque et romaine.

On voit, au contraire, dans Aristophane un paysan d'Attique qui ne semble point besoigneux, parlant de la vente de sa récolte sur pied comme d'une chose absolument naturelle — pour ne pas dire désirable¹²⁴. Platon, tellement conservateur et poursuivant un idéal d'état basé uniquement sur l'agriculture, admet sans difficulté que les métèques aient le droit d'acheter la récolte sur pied une fois mûre¹²⁵.

Selon le témoignage de Démosthène, deux esclaves d'une personne qui n'était pas très riche, achètent des récoltes sur pied¹²⁶.

WESTERMANN, Orchard and Vine-Yard Taxes in the Zenon Papyri, *Journal of Egyptian Archaeology* 12, 1926, 39-40, 42, 43. On se demande si cette obligation de ne point exporter des produits agricoles «ἀνεπίγραφα» ne donnerait pas une explication de l'obligation qu'avaient les acheteurs thasiens de marquer, ou d'estampiller, les *pithoi* (IG XII, Suppl. 347 I, l. 5-6). Sur la question, à reprendre, de l'estampillage des *pithoi* thasiens, et de leur éventuel rapport avec les timbres amphoriques de Thasos, v. DAUX, *BCH* 50, 1926, 219; POUILLOUX, *Recherches* 131; ZIEBARTH, *Beiträge* 75; V. GRACE, Standard Pottery Containers of the Ancient Greek World, *Hesperia*, Suppl. VIII (1949), 182; KRUSCHKOL, Über die Bedeutung der Zweitnamen auf den rhodischen Amphorenstempeln, *Bibl. Class. Or.* 9, 1964, 87-90; A.-M. et A. BON (-V. GRACE) op. cit. (n. 39) 35-40; HEICHELHEIM op. cit. (n. 86) II 42 et les références citées dans cet ouvrage à la p. 178; MANTZOUFAS op. cit. (n. 115) 22-23. Notons cependant qu'une sorte d'estampillage d'amphores, lié à la perception de droits ou de taxes, est connu pour ce qui concerne la période romaine de la république (IIe siècle). Cf. F. BENOIT, Signature du potier sur une coupe campanienne du Grand Congloué, *Rivista di Studi Liguri* 28, 1962, 269. V. aussi des notes de la douane sur la panse d'une amphore-échantillon, *RA* 38, 1951, 205-206.

123. DAUX, *BCH* 50, 1926, 217 et n. 2, 218; ZIEBARTH, *Beiträge* 75. Nous ne pouvons pas, en revanche, admettre la théorie de PRINGSHEIM op. cit. (n. 82) 296 et s., adoptée entre autres par GERNET, *Droit et Société dans la Grèce antique*² (Paris 1955) 208 et reprise récemment par MANTZOUFAS op. cit. (n. 115) 10-19 qui voient dans le texte thasien une manifestation de la conception grecque sur la vente. La récolte sur pied étant disent-ils une "marchandise déterminée et fixée dans son individualité" (ibid. 15), peut, quoique étant une chose future (PRINGSHEIM op. cit. (n. 82) 296 n. 2; GERNET op. cit. 208), faire l'objet d'une vente, réalisée par le versement du prix (MANTZOUFAS op. cit. (n. 115) 19). Or, s'il est vrai que l'acquisition de la propriété en matière de vente était réalisée d'après les droits grecs par le versement du prix (cf. PRINGSHEIM op. cit. (n. 82) 91, 190-192, etc., GERNET op. cit. 205-206, 208, 223; A. KRÄNZLEIN, *Eigentum und Besitz im griechischen Recht* (Berlin 1963) 75-77; MANTZOUFAS op. cit. (n. 115) 10 où l'on trouvera à la n. 10 des références additionnelles), et que la vente d'une récolte sur pied déjà formée (qui constitue ainsi une marchandise individualisée) était bien une vente juridiquement possible, pourvu que le versement du prix ait eu lieu, cela ne suffit pas à expliquer la restriction de la loi thasienne. Un point de départ aussi dogmatique et abstrait nous paraît tout à fait en dehors des préoccupations des législations des cités helléniques, surtout au Ve siècle. Ce n'est pas parce qu'avant le Ier Plyntérion la récolte sur pied n'était pas une chose individualisée que les Thasiens réglementèrent sa vente, mais parce qu'ils poursuivaient un objectif plus pratique, fiscal ou autre.

124. ARISTOPHANE, *Eccl.* 817 et s.: «Πωλῶν γὰρ βότρως... κἄπειτ' ἐχώρουν εἰς ἀγορὰν ἐπ' ἄλφιτα». Cf. cependant V. EHRENBERG, *The People of Aristophanes* (Oxford 1951) 73-74, 130, pour qui il s'agit d'une vente de grappes sur le pressoir et non point sur pied.

125. PLATON, *Nomoi* 845a: «μέτοικος δὲ ὠνούμενος τὴν γενναίαν ὀπώραν ὀπωριζέτω, εἴαν βούληται». Sur les intentions de Platon, v. J. BISINGER, *Der Agrarstaat in Platons Gesetzen* (Wiesbaden 1925) 116 et s.

126. DÉMOSTHÈNE, *C. Nicostr.* LIII, 21: «ὅποτε γὰρ οἱ ἄνθρωποι οὗτοι... ὀπώραν πρίαυντο...». Au sujet de ces esclaves, v. GERNET op. cit. 160. L'argument de Libanius montre qu'Aréthousios, le maître des deux esclaves, était incapable de payer l'amende d'un talent à laquelle il avait été condamné.

Dans l'autre sens, on voit à Rome Caton, richissime propriétaire terrien et capitaliste vendre sur pied les récoltes aussi bien de ses oliviers que de ses vignes¹²⁷.

Il est vrai que dans les deux premiers exemples la vente a lieu au moment où la récolte est déjà mûre; mais il n'y a aucune indication que de pareilles pratiques aient été considérées comme une forme d'exploitation du vendeur par l'acheteur. Cela est clair dans le cas de Caton¹²⁸.

Par conséquent, s'il est vrai que la législation thasienne avait aussi pour but la protection du producteur, cette *ratio legis* ne suffit pas à notre avis: il doit y avoir quelque chose de plus, et c'est, croyons-nous, l'intérêt fiscal de la cité thasienne.

Si l'on se tourne à présent vers le système de perception des impôts sur les produits agricoles de l'époque hellénistique, on constate que l'estimation de la production avait lieu au moment de la récolte, sur l'aire pour la dîme en Sicile en vertu de la *lex Hieronica*¹²⁹, sur le pressoir pour l'ἀπόμοιρα du vin en Égypte lagide¹³⁰.

On conçoit donc que la cité désire que des ventes n'aient pas lieu avant cette estimation, de crainte qu'une partie de la récolte échappe à l'imposition, puisque, nous le répétons, c'est le producteur qui est responsable de l'impôt envers la cité (ou plutôt, les fermiers de l'impôt).

Le *Gnômon* —qui reflète probablement des pratiques pré-romaines— interdit complètement de vendre la récolte sur pied. Il interdit aussi d'exporter, même après celle-ci, des γενήματα non enregistrés et par conséquent non imposés.

La loi thasienne, moins rigide, prenant en considération le fait que le καρπὸς des vignes peut être évalué dès la fructification, permet la vente à partir du moment où les grappes sont formées, donc à partir du début du mois de juin.

Ce faisant elle protège, dans la mesure du possible, les intérêts des cultivateurs, tout en se conformant à la pratique, commune en Grèce, de vendre des ἐπικαρπία¹³¹, mais —et surtout— elle protège les intérêts de ses καρπολόγοι qui pourront ainsi vérifier les déclarations des contribuables¹³², procéder à l'estimation et savoir quel sera le montant de l'impôt qui pèsera sur le producteur au moment de la récolte.

C'est ainsi que nous entendons le rapport entre l'activité des καρπολόγοι et l'interdiction de vendre le moût ou le vin à partir du καρπὸς ὁ ἐπὶ τῆς ἀμπέλοις avant le 1er Plyntérion¹³³.

127. Pour les oliviers, cf. CATON, *De agri cultura* 146. Pour les vignes, *De agri cultura* 147.

128. A. GUMMERUS, *Der römische Gutsbetrieb als wirtschaftlicher Organismus...* (Wiesbaden 1906) 31 n. 4, note que cette façon de se défaire de la récolte était généralement prise au temps de Caton. Sur les opérations commerciales de celui-ci, v. PLUTARQUE, *Caton* 21 et 22. Cf. ROUGÉ, *Recherches* 359, 426 et s.; L.R. MÉNAGER, *Naulum et receptum rem salvam fore...*, *RHDF Ét.* 38, 1960, 182-183.

129. CARCOPINO op. cit. (n. 96) 17 et s.

130. *P. Rev.* col. 25, l. 4-13 (cf. PRÉAUX op. cit. (n. 94) 174).

131. Pour les ventes d'ἐπικαρπία v. aussi, outre les cas des καρπολόγοι de POLYEN III 10, 9 (ci-dessus n. 70), les références citées par DAUX, *BCH* 50, 1926, 217 n. 1, ainsi que l'inscription d'Héracléia, dans *IJG* I 202, l. 107-108, p. 208, l. 151-152, p. 230.

132. Dans le cas de l'ἀπόμοιρα ptolémaïque, les intérêts du fermier de l'impôt étaient protégés par le fait que, dans le cas où le vigneron aurait procédé aux vendanges en l'absence de celui-ci et des officiers royaux (économiste et anti-graphe), il était passible d'une amende légale s'élevant au double de l'ἀπόμοιρα, *P. Rev.* 25, l. 4-16. Cf. PRÉAUX op. cit. (n. 94) 174.

133. Nous avons vu que les *Recherches* 131 n. 4 arrivent à des conclusions assez proches des nôtres sur ce sujet. Selon notre thèse cependant ce n'est pas en vue de faciliter l'œuvre de carpologues que la loi des vins a été éditée; nous dirions plutôt que les deux textes législatifs avaient en vue le même genre d'impôt et la même façon d'établir l'assiette

Ainsi, l'étymologie du terme καρπολόγοι et le contexte historique nous poussent vers l'hypothèse que les carpologues étaient les fermiers d'une taxe sur le revenu agricole du type de la dîme mais s'élevant à un pourcentage autre que le 10% usuel. Il est difficile de dire si toute la production agricole y était soumise. La mention du καρπὸς ὁ ἐπὶ τῆς ἀμπέλοις de l'inscription de Daux et l'exemple de l'ἀπόμοιρα ptolémaïque nous portent cependant à croire qu'il s'agissait avant tout d'un impôt sur les καρποὶ des vignobles, produit thasien par excellence. D'autres καρποὶ —et notamment les produits des vergers— ont pu être aussi l'objet de l'impôt affermé aux carpologues.

V. Nous avons essayé plus haut de prouver qu'une telle interprétation n'était point contredite par les données fournies par les vestiges de l'inscription.

A présent il convient d'examiner sous un autre angle ce texte, afin de voir si ses données pourraient entrer dans les cadres de l'hypothèse que nous avons formulée.

Comme il faut d'ailleurs s'y attendre, ces données sont assez minces. Elles doivent cependant être rapprochées de ce qui a été déjà dit plus haut, au sujet de l'existence à Thasos d'un impôt sur les καρποὶ. C'est dans ce contexte que ce qui a été sauvé du texte des carpologues acquiert son importance.

On pourrait en schématisant diviser ces données en trois catégories: celles qui se rapportent directement à l'objet de l'impôt, celles qui se rapportent à l'exercice des fonctions des carpologues et celles qui se rattachent à la poursuite et à la punition des contrevenants.

a) Dans la première catégorie, outre le nom même des carpologues, sur lequel nous nous sommes déjà suffisamment étendu, le texte contient les indications suivantes.

La mention par deux fois du mot τέλος¹³⁴, prouve évidemment que le texte se réfère à une forme d'imposition directe ou indirecte, qui, en tout cas, ne semble pas être le «φόρος» athénien.

Le γινόμενον¹³⁵ signifie le produit total d'une taxe¹³⁶, mais c'est aussi le terme par excellence en usage lorsqu'on se réfère à un impôt sur la production agricole¹³⁷.

Τιμῆ¹³⁸ rappelle les estimations des *Revenue Laws* concernant l'ἀπόμοιρα sur les produits des vergers¹³⁹.

de celui-ci. Il est évident d'ailleurs que les carpologues percevaient aussi l'impôt dans le cas des καρποὶ déjà cueillis. Ce serait même le cas normal de la perception de l'impôt.

134. L. 6 A, l. 12 A.

135. L. 5 A.

136. Cf. POUILLOUX, *Recherches* 126 n. 4. Dans le sens de la taxe, v. HABICHT, *Hermes* 85, 1957, 88-89 = POUILLOUX, *Choix* no 29, l. 31.

137. ARISTOTE, *Const. Ath.* 16, 4: «ἐπράττετο γὰρ ἀπὸ τῶν γιγνομένων δεκάτην»; THUCYDIDE VI 54, 5: «εἰκοστὴν μόνον πρᾶσσόμενοι τῶν γιγνομένων».

138. L. 13 A. Au sujet de cette estimation, ZIEBARTH, *Bursians Jahresb.* 213, 1927, 32, propose *προσάγντης τιμῆ* (contre-estimation). V. cependant les observations formulées dans *Recherches* 128.

139. *P. Rev.* 29, 2-19: ... οἱ παραδείσους κεκ]τημένοι ἀπ[ογραψάσθωσαν... π[όσον τιμῶν]ται τὴν πρόσδοδον τὴν ἐν τῷ παρα[δείσῳ] καὶ ἐὰν] μὲν εὐδοκῆ ὁ τελώνης... [ἐὰν δὲ ἀ[ν]τιλέγηι πρὸς τὴν τίμησιν... ὅταν δὲ κομίσηται ὁ γ[ε]ωργ[ὸς] ο[ὗ] ἐτιμᾶτο... ἐὰν δ' ἐκ τοῦ καρποῦ τοῦ πραθέν[τος] ἢ τίμησις μὴ ἐκπ[έ]ση... etc. Sur ce passage, v. PRÉAUX op. cit. (n. 94) 177. On se rappelle que l'ἀπόμοιρα des vergers était perçue en espèces. Ci-dessus n. 106. Un τίμημα est aussi mentionné dans *P. Rev.* 56, l. 7-13: ... τὸν δὲ μὴ εὐρόντα [ἄ] ἔφη ζητεῖν ἐξέστω ζητουμένῳ ὀρκί-σαι... ἢ μὴν μηθενὸς ἄλλου ἔνεκεν τὴν ζήτησιν ποιεῖσθαι ἀλλὰ τῶν προσαγγελθέντων καὶ συγκυρόντων εἰς τὴν ὤνην. Ἐὰν δὲ μὴ ὁμόση αὐθημερὸν ἢ τῆ ὑστεραία, ἀποτινέτω τῷ ἐξορκίζοντι τὸ τίμημα, ὅσον ἐτιμήσατο ἄπριν/

Les deux références à un embarquement¹⁴⁰, doivent être mises en rapport avec l'interdiction faite aux bateaux non thasiens de pénétrer dans la zone côtière, "entre Athos et Pacheïè"¹⁴¹, et, d'autre part, avec l'autorisation accordée aux Thasiens de faire voile l'impôt une fois payé¹⁴².

La situation envisagée par la loi, est, à notre avis, assez semblable à celle qui est envisagée dans la loi d'Hadrien, laquelle, nous le rappelons, émane du droit athénien. Dans la loi d'Hadrien, l'ἔμπορος doit déclarer la quantité d'huile qu'il va exporter ainsi que l'identité du vendeur. S'il est pris en flagrant délit de mettre la voile (φωραθῆι ἐκπλέων) sans avoir rempli ces formalités, il est soumis à la confiscation des marchandises. S'il parvient à quitter le port, une plainte est adressée en cas de dénonciation à sa patrie et à l'empereur¹⁴³.

Nous nous trouvons donc ici devant une disposition instituant une obligation pour l'acheteur, marchand étranger, de procéder à des déclarations qui serviront à contrôler les obligations du producteur de la récolte (de l'huile, en l'occurrence). On se rappelle aussi que le *Gnômon* interdit l'exportation de produits agricoles non enregistrés fiscalement (ἀνεπίγραφα).

D'autre part nous avons vu qu'à Céos le contrôle de l'exportation comportait, entre autres, l'interdiction de charger ailleurs que sur des bateaux agréés par les Athéniens¹⁴⁴.

On peut donc supposer que notre texte concerne le cas des commerçants thasiens ou étrangers, qui auraient acheté des καρποί et qui devaient, par conséquent, soumettre des ἀπογραφαὶ avant leur embarquement, contenant probablement le nom du vendeur, la quantité des marchandises, le prix, etc. Si donc un tel ἔμπορος s'embarque sans avoir soumis de déclaration, l'armateur —qui, nous l'avons vu, devait obligatoirement être thasien— devient responsable à sa place.

Une fois l'impôt payé à la suite de cette *apographè*, le bateau thasien a évidemment le droit de lever l'ancre.

Les termes concernant la vente peuvent s'expliquer, selon notre hypothèse, si l'on imagine une situation analogue à celle que nous avons déjà rencontrée, en ce qui concerne la vente des produits agricoles, en cas de désaccord au sujet de leur estimation, dans les *Revenue Laws* ptolémaïques¹⁴⁵. C'est dans le même contexte que doit être situé le ἀποδότω de notre texte¹⁴⁶.

b) Dans la seconde catégorie, se rapportant aux fonctions des carpologues, nous trouvons le verbe «ὀρκώω» et le texte d'un serment, sur lesquels nous nous sommes déjà suffisamment

τὴν ζήτησιν ποιῆσθαι, διπλοῦν. On remarquera que la τίμησις se rattache à un serment et qu'en cas de refus de prêter serment, le fermier de l'impôt est passible d'une amende, consistant au double de sa τίμησις. Une συντίμησις, combinée à l'offre du contribuable de prêter serment, se trouve dans le *P. Petr.* II 27 (1), 83 du IIIe siècle av. J.-C. (= WILCKEN, *Chrest.* no 250). Il est intéressant de noter qu'elle concerne les produits de vignobles et d'arbres fruitiers, donc des καρποί. Ces συντιμήσεις avaient un caractère annuel. Cf. WILCKEN, *Grundz.* 176.

140. L. 8 A et 9 A.

141. L. 14-15 A. Cf. ci-dessus p. 45.

142. L. 11-12 A.

143. *IG* II² 1100 (ci-dessus n. 98), l. 42-43: γραφέσθω δὲ καὶ ὁ ἔμπορος ὅτι ἐξάγει καὶ πόσον παρ' ἐκάστου· ἐὰν δὲ μὴ ἀπογραψάμενος, φωραθῆι ἐκπλέων, στερέσθω· ἐὰν δὲ ἐκπλεύσας φθάσῃ καὶ μηνυθῆι, γραφέσθω καὶ τῆι πατρίδι αὐτοῦ ἀπὸ τοῦ δήμου κάμοι.

144. Ci-dessus n. 102.

145. Cf. ci-dessus n. 94, et n. 139. On doit donc supposer que l'impôt pouvait être aussi payé en espèces, ce qui était, probablement, le cas si la récolte avait été vendue sur pied après le 1er Plyntérion.

146. L. 11 B. Cf. ci-dessus n. 94, surtout en ce qui concerne le sens du verbe «ἀποδίδομι», que nous interprétons dans le sens de "rendre".

étendu plus haut. Nous y avons montré que ces termes se réfèrent à des déclarations sous serment et nous avons vu aussi que les *Revenue Laws* nous donnent des cas similaires où ces déclarations assermentées sont liées à des impôts sur la production agricole. Nous avons vu enfin comment Ziebarth interprète le doublement de l'amende, qu'il rapporte à un manquement de la part des carpologues lorsqu'ils négligent d'obliger les contribuables à prêter serment.

Cette interprétation n'est pas, d'ailleurs, la seule possible.

Le doublement de l'amende pourrait également être la conséquence d'une déclaration inexacte du contribuable faite sous des conditions aggravantes. On penserait ainsi p. ex. à *μη ὀρκώσαντες* mis en relation avec l'amende simple, et, par opposition, à *ὀρκώσαντες* à la ligne 9 A qui comporterait en cas de contravention une amende double. Un autre cas réglé par les *Revenue Laws*, le cas de l'ἐλαϊκή, serait aussi à mentionner à ce sujet. Si le fermier de l'ἐλαϊκή use de sa prérogative de fouille et ne trouve pas d'huile, le cultivateur a le droit de l'obliger à prêter serment, et, si le fermier ne le prête pas dans le jour même ou le jour suivant en déclarant que l'enquête n'avait d'autre objet que celui qui a été annoncé au cultivateur, il est tenu à payer à celui-ci le double de la valeur de l'ἐλαϊκή, telle que celle-ci avait été évaluée avant la ζήτησις¹⁴⁷.

C'est enfin dans cette seconde catégorie qu'il faut mentionner une obligation imposée aux carpologues, juste avant le *γινόμενο* de la ligne 5 A, et qui a un caractère mensuel¹⁴⁸.

S'il fallait nécessairement comprendre que cette obligation mensuelle s'étendait sur tous les mois de l'année, on devrait peut-être conclure que ceux-ci n'étaient point des percepteurs d'une taxe sur la production agricole. Il a été cependant observé avec raison que ce *πάντας μῆνας* pourrait ne s'appliquer qu'aux seuls mois de la bonne saison¹⁴⁹, donc aux seuls mois de la récolte.

L'obligation imposée aux carpologues semble, par conséquent, consister à remettre une fois par mois, pendant toute la période des récoltes, aux magistrats compétents, l'impôt perçu sur les produits agricoles récoltés au cours du mois précédent¹⁵⁰.

Ces magistrats, dont le texte ne nous a point conservé le nom, seraient donc l'équivalent des colacrètes athéniens du Vème siècle¹⁵¹, ou, sous certains aspects au moins, des apodectes athé-

147. Cf. ci-dessus n. 139, *P. Rev.* 56, l. 7-13. Pour l'interprétation de ce passage v. GRENFELL-MAHAFFY op. cit. (n. 106) 159. Sur l'ἐλαϊκή v. aussi ROSTOVITZ, *SEHWW* 302 et s. On trouvera également un doublement de la τιμησις prévu à l'encontre du cultivateur dans *P. Rev.* 55, l. 21-25, dans 25, l. 14-16, dans 33, l. 15-18 et dans 29, l. 2-19 (cité ci-dessus, n. 139). Pour une autre explication, v. POUILLOUX, *Recherches* 125.

148. L. 4 A: *πάντας μῆνας τῆι δευτέρῃ*. Nous suivons POUILLOUX, *Recherches* 122, 126 n. 2. ZIEBARTH, *Beiträge*, Anh. II, no 70 et *IG XII*, Suppl. 349 A complètent *δεκάτηι*. ZIEBARTH, *Bursians Jahresb.* 31, admet d'ailleurs que même ce supposé *δεκάτηι* se rapportait au jour du mois et non pas à la désignation de l'impôt.

149. POUILLOUX, *Recherches* 126.

150. Le second jour du mois est sur ce point-là significatif.

151. Sur les κωλακρέται athéniens v. BUSOLT I 589, BUSOLT-SWOBODA II 1131 n. 1, 1140; BOECKH I 213-216; C. HIGNETT, *A History of the Athenian Constitution* (Oxford 1962) 78 n. 1, 91, 376; H. B(ELLEN), dans *Der Kleine Pauly*, s.v. kolakretai. Notons le rapport entre les colacrètes d'Athènes et les prytanes (BUSOLT I 589, BOECKH I 216, *ATL* III 360) lesquels dans le droit athénien du Vème siècle, étaient compétents pour se saisir des φάσεις (cf. ci-après n. 174). Comme les colacrètes athéniens encaissaient les πρυτανεία (cf. BUSOLT-SWOBODA II 819), on peut concevoir qu'à Thasos (où le dépôt de l'ἀπεγγύη était effectué auprès des Trois-Cents), c'étaient les équivalents des colacrètes athéniens qui devaient être chargés de son encaissement. Pour ce qui concerne l'existence de colacrètes à Cyzicos (*CIG* no 3660), v. WEBER op. cit. (n. 19) 41 n. 1; A. SWOBODA, *Die griechischen Volksbeschlüsse* (Leipzig 1890) 43.

niens du IV^{ème}¹⁵².

c) La troisième catégorie, enfin, se rapporte à la procédure de la poursuite des contrevenants.

Elle ne consiste qu'en une référence d'ordre procédural, le terme *ἀπάγει* à la ligne 2 B.

Ce terme pourrait, il est vrai, être interprété aussi bien dans le sens d'acquitter un impôt que dans le sens juridique de l'«ἀπαγωγή»¹⁵³.

La publication de la loi judiciaire thasienne de la fin du IVème siècle par Salviat¹⁵⁴ démontre pourtant que les procédures de l'«ἀπαγωγή» et de l'«ἐνδειξις» étaient connues à Thasos au IVème siècle.

Ce fait renforce, à notre avis, l'hypothèse que l'*ἀπάγει* dans l'inscription des carpologues devrait être aussi interprété dans un sens juridique¹⁵⁵.

On se rappelle que dans le droit athénien celui qui avait commis une action comportant l'ἀτιμία était obligé de s'abstenir de toute activité juridique¹⁵⁶, sinon il pouvait être poursuivi par une ἀπαγωγή (dans le cas de flagrant délit)¹⁵⁷, ou par une «ἐνδειξις»¹⁵⁸.

Ces ἐνδειξις et ἀπαγωγή étaient, parmi d'autres cas, prévues aussi pour le cas des délateurs δ'ἔμποροι ou ναύκληροι qui n'auraient pas soutenu leur accusation devant le tribunal¹⁵⁹.

On est donc, à notre avis, autorisé à supposer que notre texte aussi contient une référence à une ἀπαγωγή menaçant les personnes qui auraient porté une accusation en matière fiscale — peut-être les carpologues eux-mêmes — et qui ne l'auraient pas soutenue. Il est cependant vrai qu'il n'existe pas, à notre connaissance, de témoignages confirmant qu'à Athènes une ἀπαγωγή frappait les délateurs en matière fiscale ou douanière qui n'auraient pas soutenu leur accusation¹⁶⁰.

152. Sur les apodectes v. ci-dessus p. 50.

153. POUILLOUX, *Recherches* 128-129.

154. SALVIAT, *Loi thasienne* 193-267. Cf. aussi Y. GARLAN, Remarques sur la nouvelle loi judiciaire thasienne, *BCH* 88, 1964, 147-150. Dans la loi publiée par Salviat (p. 195), l. 1 on lit: *αἰς ἡμέραις οὐκ ἔξεστιν ἐνδεικνύειν οὐδὲ ἀπάγειν...*

155. SALVIAT, *Loi thasienne* 202 n. 6 qui note aussi que le cas n'est pas sûr.

156. LIPSIUS 328; BUSOLT-SWOBODA II 108.

157. BUSOLT-SWOBODA II 4. 1108; LIPSIUS 319. SALVIAT, *Loi thasienne* 198, 200; THALHEIM, *RE* I s.v. ἀπαγωγή, CAILLEMER, *DA*, s.v. ἀπαγωγή, 299; GLOTZ, *La solidarité de la famille dans le droit criminel en Grèce* (Paris 1904) 426, 428.

158. Cf. POLLUX VIII 49: «ἡ δὲ ἀπαγωγή ὅταν τις ὄν ἔστιν ἐνδείξασθαι μὴ παρόντα, τοῦτον παρόντα ἐπ' αὐτοφώρῳ λαβὼν ἀπαγάγη». Voir cependant LIPSIUS 329 n. 44. Sur l'ἐνδειξις, v. LIPSIUS 331 et s.; ZIEBARTH, *Popularklagen* 612-613. Il est très intéressant de remarquer à ce sujet qu'à Athènes, le Conseil des Cinq-Cents conservait même à la fin du Vème siècle une certaine compétence en matière d'ἐνδειξις et d'ἀπαγωγή: BUSOLT-SWOBODA II 1031 n. 2, p. 1047 n. 1; CAILLEMER, *DA*, s.v. ἀπαγωγή, 299 (cf. ANDOCIDE, *Sur les myst.* 91).

159. Cf. DÉMOSTHÈNE, *C. Théocrinès* 10-12. Cf. LIPSIUS 328 n. 39; GERNET, *Démocratie* IV 38 et s. L. BEAUCHET, *Histoire du droit privé de la république athénienne* IV (Paris 1897) 86. Sur l'obligation des fermiers d'impôts de soutenir la φάσις qu'ils auraient intentée, v. ci-dessus n. 15 et n. 18.

160. On pourrait aussi formuler une autre hypothèse: cette ἀπαγωγή menaçait les carpologues qui seraient restés débiteurs envers la cité. On sait que de tels débiteurs étaient frappés d'ἀτιμία (cf. ANDOCIDE, *Sur les myst.* 73: «Οἱ δὲ ἄτιμοι τίνες ἦσαν... Οἱ μὲν ἀργύριον ὀφείλοντες τῷ δημοσίῳ... ἢ ὄντας πριάμενοι ἐκ τοῦ δημοσίου μὴ κατέβαλον τὰ χρήματα...»), et § 93; DÉMOSTHÈNE, *C. Timocr.* XXIV, 144. Cf. ANDRÉADÈS op. cit. (n. 18) I 199; BOECKH I 461; ROSTOWZEW, *Staatspacht* 6 (334), 8 (336). Voir aussi BUSOLT-SWOBODA II 1230, 951, BUSOLT I 238 n. 2 et 3; GERNET, *Démocratie* IV 36-37). On sait aussi que les *atimoi* débiteurs envers la cité étaient poursuivis par les procédures de

Cela nous amène à examiner la question du tribunal compétent pour se saisir des accusations en matière fiscale ou douanière.

Nous ne pensons pas qu'il soit téméraire d'émettre l'hypothèse que ce tribunal était le corps des Trois-Cents, déjà connu dans l'épigraphie thasienne.

En effet, les «τριηκόσιοι», les Trois-Cents étaient, on le sait, un corps thasien dont l'existence au Vème siècle est jusqu'à présent attestée dans trois textes: l'ancienne loi des vins, publiée dans les *Recherches*, datée entre 480 et 460¹⁶¹, la loi sur la répression des mouvements subversifs, datée entre 415 et 400¹⁶² et l'inscription concernant les confiscations, de la même date approximativement¹⁶³.

Pouilloux a, à notre avis, raison de conclure que les Trois-Cents constituaient non pas un corps politique mais une institution judiciaire¹⁶⁴. Il admet cependant que ce tribunal (nous aurions préféré le terme "organe à attributions judiciaires") était lié au régime oligarchique¹⁶⁵. Il est évident que, si sa conclusion est justifiée, on ne saurait admettre l'existence d'un tribunal des Trois-Cents, à l'époque de la rédaction du texte des carpologues —si toutefois on admet également que les carpologues étaient aussi nécessairement liés au régime démocratique, question à laquelle nous avons répondu négativement, puisque nous avons nié le rapport entre le tribut versé aux Athéniens et les carpologues.

Il nous faut examiner à présent si ces τριηκόσιοι étaient nécessairement liés au régime oligarchique.

La thèse de Pouilloux se réduit essentiellement à l'argument que, dans l'ancienne loi des vins publiée dans les *Recherches*, le dénonciateur était obligé de déposer auprès des Trois-Cents une «ἀπεγγύη»¹⁶⁶. Cette ἀπεγγύη aurait constitué, selon Pouilloux, un trait caractéristique des régimes oligarchiques¹⁶⁷.

Nous ne croyons pas devoir admettre cette argumentation.

Nous avons eu l'occasion d'exprimer ailleurs notre opinion que l'ancienne loi des vins avait pour but de soumettre à un contrôle étroit le commerce des vins thasiens —et notamment le commerce d'exportation— dans un but avant tout fiscal¹⁶⁸. Si notre hypothèse est justifiée, on devrait admettre que l'ἀπεγγύη de l'ancienne loi des vins se rapporte dans la cité thasienne du Vème siècle à la procédure de la poursuite des contraventions fiscales, c'est-à-dire à l'équivalent de la «φάσις»¹⁶⁹ athénienne mentionnée plus haut.

Γ'ένδειξις et de Γ'ἀπαγωγή (v. DÉMOSTHÈNE, *C. Leptine* XX 156 où la loi athénienne est citée: «... ἄτιμος ἔστω... Εἶναι δὲ ἐνδείξεις καὶ ἀπαγωγάς· ἐὰν δ' ἄλλῳ, ἔνοχος ἔστω τῷ νόμῳ ὃς κεῖται, ἐὰν τις ὀφείλων ἄρχῃ τῷ δημοσίῳ», v. aussi le second argument sur le même discours, § 2; DÉMOSTHÈNE, *C. Timocr.* XXIV 22). Quant au doublement de l'obligation du fermier de l'impôt en cas de retard du paiement, v. ROSTOWZEW, *Staatspacht* 6 (334).

161. POUILLOUX, *Recherches* no 7 (inv. no 895), cité ci-dessus. Pour la datation, ibid. 38 et 440. *Le Guide de Thasos* admet la datation 480/470.

162. POUILLOUX, *Recherches* 139 no 18 (= POUILLOUX, *Choix* no 31, inv. no 753), l. 3 et 10. Pour la datation v. *Recherches* 141 (à la p. 440 la date est précisée: 410). Le même auteur dans *Choix* 118 fixe la date entre 411 et 409.

163. *IG* XII 8, 263 (*IG* XII *Suppl.* 151). Cf. POUILLOUX, *Recherches* 145 et s., 440.

164. POUILLOUX, *Recherches* 145-146, 388. Cf. aussi, CHAMOUX, *REG* 72, 1959, 352-353. V. ci-après, n. 176.

165. POUILLOUX, *Recherches* 43 et n. 3, 146, 388. Dans le même sens PLEKET, *Historia* 12, 1963, 75-76.

166. POUILLOUX, *Recherches* no 7 (inv. 895), l. 7-8: ἀπεγγύατῳ ὁ [κατειπὼν τὴν ἀπεγγύην] παρὰ Τριηκοσίοισιν...

167. POUILLOUX, *Recherches* 42-43, etc.

168. Cf. notre article dans *BCH* 91, 1967, 489-490, ci-dessus p. 27.

169. POLLUX VIII 47: «φάσις δὲ ἦν τὸ φαίνειν τοῦς... περὶ τὸ ἐμπόριον κακουργοῦντας ἢ περὶ τὰ τέλη». Cf. aussi ci-dessus p. 42-43.

Il est bien connu que la personne qui intentait une *phasis* et qui, nous l'avons vu, devait la soutenir devant le tribunal, était en même temps tenue de déposer auprès du magistrat instructeur une caution pour les frais judiciaires qu'elle perdait dans le cas où elle n'aurait pu obtenir la condamnation de l'accusé¹⁷⁰.

Cette caution était désignée à Athènes, durant la période démocratique, et dans certaines au moins des colonies athéniennes, du terme de «πρυτανεία»¹⁷¹.

Loin donc d'être un trait antidémocratique, le dépôt des «πρυτανεία» était une mesure d'ordre procédural bien connue dans la cité démocratique par excellence, Athènes.

D'ailleurs les «πρυτανεία» étaient un trait caractéristique, surtout les procès privés: ils étaient alors versés par les deux parties¹⁷².

Dans un procès public tel que la *phasis*, ils n'étaient déposés que par le seul dénonciateur, car c'était lui seul qui avait un intérêt privé à l'issue du procès, la part qui lui revenait de la confiscation ou de l'amende¹⁷³. C'est ce côté d'intérêt privé, lié à l'action du dénonciateur, qui constituait la raison juridique du versement de *prytaneia* de sa part.

On voit qu'on est bien loin d'un caractère aristocratique de l'institution.

Si donc l'ἀπεγγύη de la loi des vins constitue aussi une consignation à titre de caution pour les frais judiciaires, liée à la procédure thasienne équivalent à la *phasis*, on ne voit pas pourquoi, du fait de son existence, le "tribunal" des τριηκόσιοι devrait être considéré comme une institution juridique limitée aux seules périodes oligarchiques.

Il est beaucoup plus probable qu'il fut l'organe normalement compétent pour se saisir des matières fiscales pendant le Vème siècle.

On serait donc, pensons-nous justifié à supposer que dans notre inscription aussi, qui traite en tout cas d'un sujet fiscal, c'était le même organe, les "Trois-Cents", qui était compétent pour s'en saisir.

Le tribunal des Trois-Cents aurait donc un caractère beaucoup plus permanent qu'on ne l'avait jusqu'à présent supposé, puisqu'il aurait eu la compétence, en matière de φάσεις (ou, plutôt, de leur équivalent thasien), qu'avait dans l'Athènes du Vème siècle le Conseil des Cinq-Cents (βουλή). On sait que ceux-ci étaient alors compétents pour se saisir des *phaseis*¹⁷⁴, attribution qui, plus tard, a passé aux thesmothètes¹⁷⁵.

On trouverait, par conséquent, à Thasos comme dans l'Athènes du Vème siècle un Conseil ayant, entre autres, des attributions judiciaires¹⁷⁶, surtout en matière de finances.

170. Sur le dépôt auprès du magistrat compétent, v. BUSOLT-SWOBODA II 1177; LIPSIUS 824. Les magistrats compétents en matière de φάσεις étant à Athènes les apodectes, ce seraient les colacrètes qui, au Vème siècle, devaient être chargés de recevoir ces cautions (sur les colacrètes, v. ci-dessus p. 63-64).

171. LIPSIUS 315 n. 25, 827. V. aussi ZIEBARTH, *Popularklagen* 612, et DAUX, *Θασιακά*, RA 39, 1948, 250. Cf. aussi sur l'έγγύη d'Abdère, TRIANTAPHYLLOPOULOS op. cit. (n. 25) 8.

172. POLLUX VIII 38: «Τὰ μὲν πρυτανεία ὀρισμένα ὅτι ἔδει καταβαλεῖν πρὸ τῆς δίκης τὸν διώκοντα καὶ τὸν διωκόμενον... ὁ δ' ἤσσηθεις ἀπεδίδου τὸ παρ' ἀμφοτέρων δοθέν, ἐλάμβανον δ' αὐτὸ οἱ δικασταί».

173. BUSOLT-SWOBODA II 788 n. 1, 1117; LIPSIUS 827 et n. 83. BOECKH I 421 et s. V. aussi, *Recherches* I 395. FRÄNKEL, dans BOECKH II, 81* n. 564, pense que le délateur était toujours tenu de déposer des πρυτανεία.

174. ARISTOPHANE, *Cavaliers* 300-302: «Καὶ φανῶ σε τοῖς πρυτάνεσι ἀδεκατεύτους τῶν θεῶν ἱερὰς ἔχοντα κοιλίας». Cf. LIPSIUS 314 n. 20 et 21, 197-198.

175. LIPSIUS 314; BUSOLT-SWOBODA II 1120 n. 1. Cf. ARISTOTE, *Const. Ath.* 52, 3 pour les φάσεις dont l'objet ne dépassait pas les dix drachmes: elles étaient jugées souverainement par les apodectes.

176. C'est pourquoi on a pu voir dans l'«ἄδος τῶν τριηκοσίων» (IG XII 8, 263) "une décision d'un organe collectif

Une objection importante pourrait être soulevée à ce sujet. On sait que les Τριηκόσιοι dans la loi des vins publiée dans les *Recherches* devaient recevoir une consignation de la part du délateur «κατάπερ τῶν βιαίων». Dans la loi antérieure de l'inscription des vins publiée par Daux, on trouve aussi une disposition semblable: la procédure contre les contrevenants sera celle des βιαία¹⁷⁷. Dans cette inscription, le tribunal compétent n'est pas mentionné. Si cependant, comme nous l'avons admis, il y a une relation étroite entre cette inscription et la loi antérieure du texte publié par Daux, il faudra bien admettre que, dans ce cas aussi, c'étaient les Τριηκόσιοι qui jugeaient selon la procédure des βιαία¹⁷⁸.

Comment pourtant expliquer que les Τριηκόσιοι, compétents pour se saisir de l'équivalent, en matière de différends fiscaux, de la φάσις athénienne, jugeraient à Thasos selon une autre procédure que celle des φάσεις à Athènes?

Et comment expliquer que la δίκη βιαίων était portée devant les Τριηκόσιοι, tandis qu'à Athènes elle était de la compétence d'organes exclusivement judiciaires, des trente δικασταὶ κατὰ δήμου¹⁷⁹?

La réponse est que nous ne soutenons point que les Trois-Cents étaient compétents pour se saisir à Thasos de tous les cas de δίκαι βιαίων qui, à Athènes, tombaient sous la juridiction des δικασταὶ κατὰ δήμου.

Ils empruntaient seulement, en jugeant l'équivalent des φάσεις en matière fiscale, la procédure des βιαία en ce qui concerne la consignation de l'ἀπεγγύη par le délateur, le κατειπών¹⁸⁰. Parmi les délateurs on entendra évidemment en premier lieu les carpologues.

Notre ignorance du système juridique thasien ne nous permet pas, d'ailleurs, de dire si au Vème siècle les δίκαι βιαίων elles-mêmes étaient normalement jugées à Thasos par un autre tribunal, ou si elles étaient aussi de la compétence des Trois-Cents.

de la cité" (A. CHRISTOPHILOPOULOS, Le pouvoir législatif dans les cités grecques, *Ἀθηνᾶ* 69, 1967, 48 en grec), plutôt qu'un jugement judiciaire. Sur les attributions judiciaires de la Βουλὴ athénienne du Vème siècle, v. aussi HIGNETT op. cit. (n. 151) 201-202.

177. *IG XII Suppl.* 347 I, l. 4-5. Il est évident, par le texte même, qu'on ne doit s'attendre à aucune parenté entre les deux lois, ainsi qu'il avait été déjà observé par DAUX, *BCH* 50, 1926, 217. L'hypothèse avancée par MANTZOUFAS op. cit. (n. 115) 21, ne repose point sur les données connues de la procédure grecque. Une référence à la procédure athénienne des βιαία se trouve dans les règlements pour Histiāia *IG I² 41* (= HILL, *Sources* B 54, l. 7-8). Une autre référence à la δίκη βιαίων, dans F.H. v. GAERTRINGEN, *Inchriften von Priene* (Berlin 1906) no 44, p. 49, l. 18 (couronne d'Alexandreia Troas à Priène en l'honneur de juges de cette ville, IIème siècle). Sur cette dernière inscription, WEBER op. cit. (n. 19) 46 et 59.

178. *IG XII 8*, 264 (= POUILLOUX, *Recherches* 211), l. 3-4 (inv. no 655) mentionne aussi la procédure κατάπερ τῶν βιαίωμ. Elle est datée de l'extrême fin du Vème siècle ou des débuts du IVème siècle (POUILLOUX, *Recherches* 212).

179. Sur les trente (ultérieurement quarante) δικασταὶ κατὰ δήμου, ARISTOTE, *Const. Ath.* 26, 3; 53, l. V. LIPSIUS 81 et s. Sur leur compétence en matière de δίκη βιαίων, v. CAILLEMER, *DA*, s.v. biaion diké, 706; THALHEIM, *RE V* (1897) s.v. βιαίων δίκη, col. 381; LIPSIUS 83.

180. On ne saurait rien tirer de la mention du double de l'amende (l. 10 A) en faveur de la procédure des βιαία. On sait qu'à Athènes le défendeur succombant était condamné à payer deux fois la valeur du préjudice causé par sa violence (CAILLEMER, *DA*, s.v. biaion diké, 706): une fois au demandeur et une autre à la cité, DÉMOSTHÈNE, *Meid.* 44: «... ἂν μικροῦ πάνυ τιμήματος ἄξιόν τις λάβῃ βία δὲ τοῦτο ἀφέληται, τὸ ἴσον τῷ δημοσίῳ προστιμᾶν οἱ νόμοι κελεύουσιν ὅσον περ δὴ τῷ ιδιώτῃ», *Souda* et HARPOCRATION, s.v. βιαίων. Cf. THALHEIM, *RE V* (1897) s.v. βιαίων δίκη, col. 380; LIPSIUS 255; KRÄNZLEIN op. cit. (n. 122) 143. Nous avons pourtant essayé de démontrer plus haut par des exemples que, dans le cas de l'inscription des carpologues, ce doublement devrait être rapporté plutôt à la procédure de la fixation de la matière fiscale ou de la perception de l'impôt (ci-dessus n. 139, et n. 147).

Cette seconde éventualité ne devrait pas être exclue, à notre avis, étant donné que le système juridique thasien devait être, en tout cas, moins développé que celui d'Athènes.

En revanche, ainsi qu'il a été déjà observé, il semble très probable que les Trois-Cents employaient cette procédure dans toute sorte de différends en matière fiscale ou douanière¹⁸¹.

Un mot doit être ajouté à présent à notre supposition suivant laquelle la φάσις thasienne du Vème siècle devait porter un autre nom, dont «κατειπών» aurait été le participe.

Il est assuré qu'au IVème siècle¹⁸², la terminologie juridique thasienne comprenait le terme «φήνας»¹⁸³.

On peut donc se demander, puisque le terme «ἀπάγειν» nous est donné par notre texte, pourquoi le «φαίνειν» n'existerait pas aussi à la même période. Cette objection, pour logique qu'elle soit, n'est pourtant pas valable car un texte thasien du Vème siècle également mais postérieur à l'inscription des carpologues¹⁸⁴, fait à maintes reprises usage du verbe «κατειπῆν» en relation avec le "tribunal" des Trois-Cents.

Il s'agit donc d'un terme technique de la procédure devant les Trois-Cents et on expliquera dès lors l'apparition de «φαίνειν» à sa place au IVème siècle par la réorganisation juridique de la cité thasienne¹⁸⁵, liée à l'influence croissante du droit d'Athènes à travers le monde grec¹⁸⁶.

VI. Nous sommes ainsi parvenus au terme de cette étude. Il serait donc souhaitable de résumer les plus importantes des conclusions que nous avons pu en tirer.

Selon notre hypothèse, les carpologues thasiens auraient été des fermiers d'un impôt. L'objet de cet impôt serait la production agricole, surtout celle de vins et de ses sous-produits, mais peut-être aussi celle des vergers. L'impôt qui, très probablement, et malgré les exceptions telles

181. On voit que les Trois-Cents dans IG XII 8, 263 étaient compétents pour ordonner une confiscation, ou pour partager entre plusieurs dénonciateurs une récompense promise pour le cas d'une délation (POUILLOUX, *Recherches* no 18 = POUILLOUX, *Choix* no 31, inv. no 753) mais on ne sait pas quelle était la procédure employée dans ces cas. En revanche, nous croyons que c'est bien les Trois-Cents qui, dans le cas de IG XII 8, 264 (où, selon la supposition très vraisemblable des *Recherches* 209, il faut supposer des différends concernant des ἀτέλειαι) étaient appelés à juger, suivant la procédure des βίαια.

182. Entre 360 et 340 (*Recherches* 391).

183. *Recherches* no 150, inv. 461, l. 19 (complétée par SALVIAT, *Loi thasienne* 203 n. 1): [τὸ δὲ ἤμισυ τοῦ φήναντος. V. *Recherches* 392, 395 et s.

184. POUILLOUX, *Recherches* no 18, inv. 753 (= POUILLOUX, *Choix* no 31), l. 1, 2, 3, 9, 11. La loi est postérieure au texte des carpologues puisqu'elle est datée entre 415 et 400: cf. ci-dessus n. 162.

185. POUILLOUX, *Recherches* 205, 237.

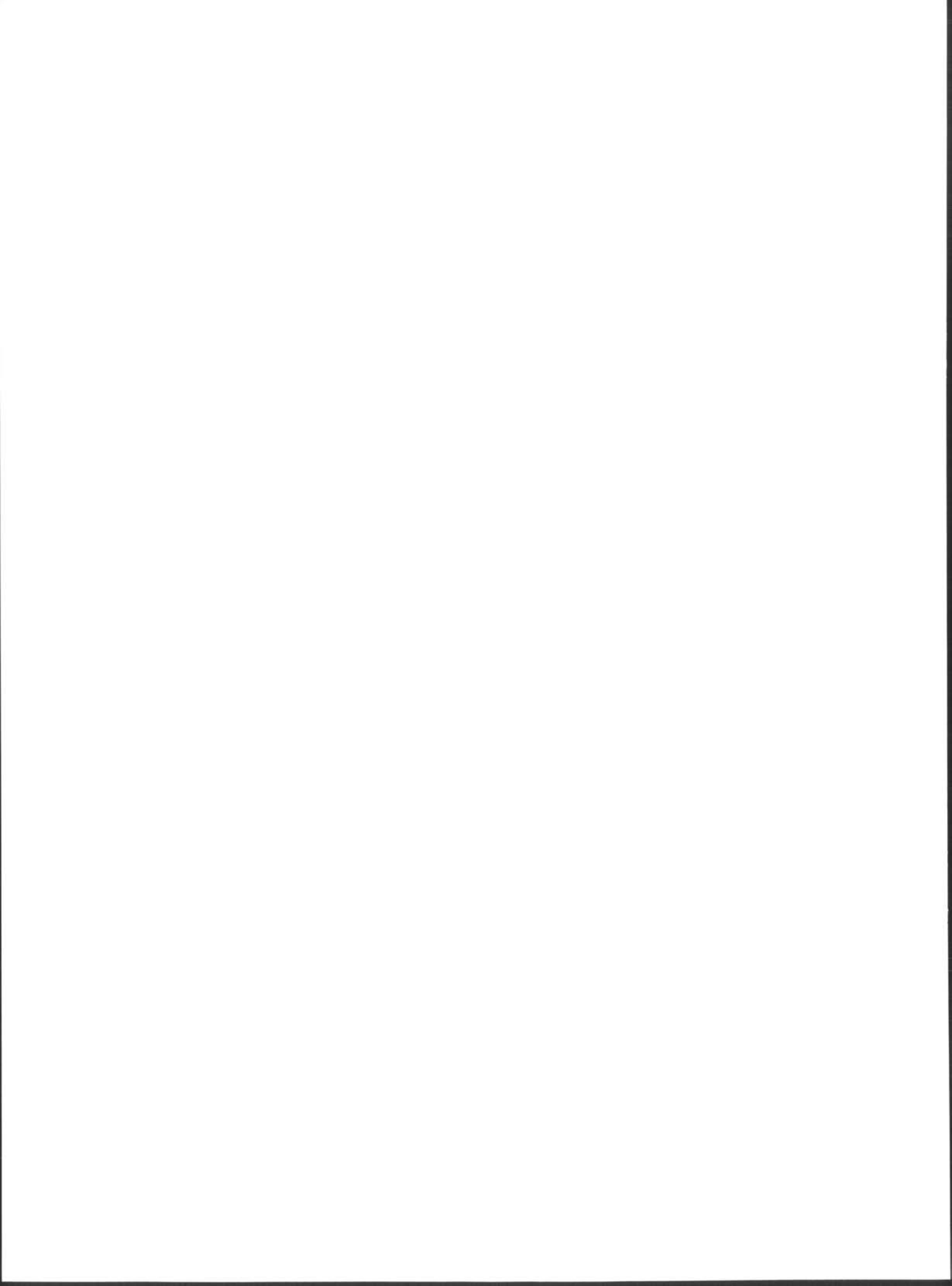
186. V. les observations de SALVIAT, *Loi thasienne* 211, sur l'introduction à Thasos des δίκαι ἐμμηνοί en faveur des commerçants. Sur les mêmes δίκαι à Athènes, v. GERNET, *Actions commerciales* 173-200 passim. Sur l'introduction du droit athénien dans les cités grecques au IVème siècle, v. DÉMOSTHÈNE, *C. Timocr.* XXIV, 210: «... πολλοὶ τῶν Ἑλλήνων πολλάκις εἰσὶν ἐψηφισμένοι τοῖς νόμοις χρῆσθαι τοῖς ὑμετέροις...» (cf. WEISS op. cit. (n. 82) 7). Sur l'introduction d'éléments de droit attique dans les cités se trouvant sous l'hégémonie athénienne, v. BUSOLT-SWOBODA II 1359; WEBER op. cit. (n. 19) 3, 8 et plus spécialement pour ce qui concerne la φάσις, 58. Pour Thasos, cf. *Recherches* 101-103. Quant à la prétendue introduction de la législation sur l'homicide de Drakon à Thasos (PAUSANIAS 6 II 6) nous ne croyons pas que l'expression utilisée par Pausanias: «ἐπακολουθήσαντες γνώμη τῆ Δράκοντος» présuppose l'introduction de cette législation à Thasos, mais plutôt une similitude de conceptions primitives du droit pénal. C'est d'ailleurs la même impression qu'on a de l'expression de DION CHRYSOSTOME, *Or. ad Rhod.* XXXI 96: «νόμου δὲ ὄντος καταποντίζειν κρίναντας». Il s'agissait donc d'une loi thasienne, dont le caractère primitif révèle d'ailleurs l'antiquité. Sur le caractère primitif du «καταποντισμός», v. GLOTZ, *DA*, s.v. katapontismos, 808-810 passim (pour le cas discuté de Thasos op. cit. 810), et, du même auteur, *La Solidarité* 184 et s., notamment p. 187.

que la vente de la récolte sur pied, était perçu en nature — d'où le nom des carpologues — était soumis à une évaluation. Les carpologues jouissaient des droits usuels accordés par les cités grecques aux fermiers d'impôts. Ces droits comprenaient, entre autres, l'obligation des contribuables de prêter serment, si celui-ci était exigé par les fermiers de l'impôt, ainsi que des restrictions à la navigation dans le dessein de faciliter la tâche des carpologues. Enfin les Trois-Cents exerçant des fonctions judiciaires en matière fiscale et douanière étaient, selon notre hypothèse compétents pour se saisir des conflits ayant trait à leurs fonctions. La procédure comportant, entre autres, le versement d'une consignation (ἀπεγγύη) semblable aux *πρυτανεία* athéniens, était, semble-t-il, celle des βίαια. Nous ignorons le nom de l'action par laquelle cette procédure était introduite, mais nous savons que l'accusateur, l'équivalent thasien du «φήνας» athénien, était au Vème siècle désigné par le terme «ὁ κατειπών». Une procédure d'ἀπαγωγή menaçait peut-être le κατειπών qui n'aurait pas soutenu sa dénonciation. Le tribunal — ou, à proprement parler, l'organe à compétences judiciaires — des Trois-Cents n'était point, à notre avis, lié au seul régime oligarchique. C'était, pensons-nous, une institution permanente de la cité thasienne du Vème siècle.

Ces caractéristiques nous autorisent peut-être à faire un pas de plus, en précisant davantage la nature de notre texte. La comparaison avec un autre texte plus tardif — et plus évolué — les *Revenue Laws*, permet, à notre avis, de considérer notre texte comme un *τελωνικὸς νόμος*, semblable à celui dont l'existence dans l'Athènes du IVème siècle nous est connue¹⁸⁷.

Nous ne nous faisons pas l'illusion de croire que nous avons toujours opté, au cours de notre étude, pour les solutions les plus heureuses aux questions soulevées par les deux fragments de l'inscription des carpologues. Nous voudrions seulement avoir contribué à une nouvelle orientation de la recherche de ces problèmes.

187. Sur les νόμοι τελωνικοὶ à Athènes, v. DÉMOSTHÈNE, *C. Timocr.* XXIV 96 et 101. En général, ROSTOWZEW, *Staatspacht* 7 (335) n. 11, et p. 22 (350) n. 30. Cf. aussi CARCOPINO op. cit. (n. 96) 3 qui remarque que le νόμος τελωνικὸς était "à la fois le cahier de charges des percepteurs de l'impôt envers l'état et le cahier de charges des contribuables envers les percepteurs".

Les “emmenoi dikai” à Thasos*

I. La loi judiciaire thasienne publiée par François Salviat en 1958¹ nous a révélé l'existence à Thasos dans le dernier quart du quatrième siècle² de l'institution des δίκαι ἔμμηνοι, ces “procès mensuels”, depuis longtemps connus à Athènes du même siècle³.

Ainsi que l'a bien observé Salviat, l'introduction des “procès mensuels” à Thasos s'explique par le même souci qu'à Athènes de promouvoir les intérêts commerciaux de la cité⁴. Elle nous paraît cependant devoir être également liée à l'introduction d'éléments de droit attique au cours du quatrième siècle un peu partout dans le monde grec, et particulièrement dans les cités qui —justement comme Thasos— avaient connu l'hégémonie athénienne⁵.

Il ne nous appartient pas d'exposer une fois de plus la question des “emmenoi dikai” d'Athènes, et surtout des dikai “emporikai”, des “procès commerciaux”, qui faisaient partie de cette catégorie de procès.

Notre propos est d'examiner dans quelle mesure les données de l'inscription thasienne pourraient nous aider à mieux connaître l'institution homonyme d'Athènes.

II. Le texte, tel qu'il a été publié par Salviat contient, pour ce qui intéresse le sujet du présent exposé, les indications suivantes:

L1: αἷς ἡμέραις οὐκ ἔξεστιν ἐνδεικνύε[ιν ο]ὔδὲ ἀπάγειν
(suivent les noms de plusieurs fêtes religieuses).

L3: [μηδὲ] αἷς ἂν ἡμέραις οἱ διαλλακταὶ τὰς ἀντωμοσίας δίδωσιν καὶ μαρτυρίας

* Extrait de *Symposion* 1974 (*Μελέτες Ἀρχαίου Ἑλληνικοῦ καὶ Ἑλληνιστικοῦ Δικαίου*) 175-188.

1. SALVIAT, *Loi thasienne* 193-267. Le commentaire détaillé de Salviat a été complété par Y. GARLAN, Remarques sur la nouvelle loi judiciaire thasienne, *BCH* 88, 1964, 147-150. Il s'agit de l'inv. no 1451.

2. Pour la datation, v. SALVIAT, *Loi thasienne* 195.

3. Cf. surtout ARISTOTE, *Const. Ath.* 52, 2 et 3, DÉMOSTHÈNE, *C. Apat.* XXXIII 23; *C. Pantain.* XXXVII 2. Pour ce qui concerne la mention d'ἔμμηνα dans l'inscription connue des Collecteurs de Tribut (*IG I² 65 = ATL II D 8 = MEIGGS no 68, l. 47*), 426 av. J.-C., v. ci-après, n. 19.

4. SALVIAT, *Loi thasienne* 211. Il est cependant vrai que les emmenoi dikai n'impliquaient pas nécessairement à Athènes une activité commerciale ou apparentée au commerce. Ainsi par exemple les procès en restitution de dot (δίκαι προικός): cf. ARISTOTE, *Const. Ath.* 52, 2.

5. DÉMOSTHÈNE, *C. Timocr.* XXIV 210. Cf. WEBER, *Attisches Prozessrecht*, passim, surtout p. 3 et 8, BUSOLT-SWOBODA II 1359. Pour Thasos, v. POUILLOUX, *Recherches* 101-103, D. GOFAS, *Les Carpologues de Thasos*, *BCH* 93, 1969, 369 n. 6, ci-dessus p. 68 n. 186.

L4: καὶ δικαιώματα [λα]μβάνωσιν καὶ ἀνα[κ]ρίνωσιν τὰς δίκας, μηδὲ δταν τὰ δικαστήρια τὰ ἔμμηνα δικάζηι, μηδὲ ἐν ταῖς ἀντωμοσίαις τῶν ἔμμηνων.
(suit la mention de certaines circonstances d'ordre militaire)⁶.

L5: μὴ ἐνδεικνύτω μηδὲ ἀπαγέτω μηδὲ ὁ ἐπ[ι]στάτης παραδεχέσθω.

En voici la traduction:

“Auxquels jours il n’est pas permis de procéder à des délations (endeixeis) ou à des arrestations avec traduction immédiate en justice (apagogai)... (ni) aux jours où les arbitres enregistrent⁷ les serments déclaratoires préliminaires des parties et (aux jours) où ils reçoivent les témoignages et les pièces justificatives à l’appui et procèdent à l’introduction des procès, ni chaque fois que les tribunaux jugent les procès mensuels, ni lors des serments déclaratoires préliminaires des parties dans les procès mensuels... qu’on ne procède pas à des déclarations ni à des arrestations avec traduction immédiate en justice; que l’épistate ne les admette point”.

III. Le terme “emmenos” contient une ambiguïté interne car il peut aussi bien être interprété dans le sens de “qui dure un mois”, que dans celui de “qui revient chaque mois”⁸.

C’est dans le premier sens que la presque totalité des auteurs a interprété le terme jusqu’à ce jour, dans le cadre de la procédure athénienne et notamment dans celui des dikai emporikai. On admettait ainsi comme allant de soi que les procès de cette catégorie étaient ceux dont la sentence devait intervenir dans le délai d’un mois à partir de l’introduction du procès par le magistrat au tribunal⁹.

Ce n’est, à notre connaissance, qu’Edward Cohen, qui, dans sa récente étude sur les tribunaux maritimes d’Athènes est arrivé, après une étude sémantique des textes qui s’y rapportent (à l’exception toutefois de l’inscription thasienne qui fait l’objet de cette communication), à la conclusion que le terme “emmenos” (mensuel), lorsqu’il était appelé à désigner une catégorie de procès, avait une autre signification, à savoir: “qui revient (ou qui a lieu) chaque mois”¹⁰. Selon la définition de Cohen “emmenoi dikai” seraient des procès, où les demandes en justice (les λήξεις) étaient reçues à des intervalles d’un mois et jugées suivant une procédure rapide”¹¹.

On trouve dans la *Souda* une interprétation du terme “emmena” pareille à celle qu’en

6. Cf. GARLAN op. cit. 148-149.

7. Nous avons suivi la traduction de SALVIAT, *Loi thasienne* 196, qui rend l’ἀντωμοσίας δίδωσιν» par “enregistrent les serments” quoique ce «δίδωσιν» qui laisse entendre une attitude active de la part du magistrat (cf. ci-après n. 29) devrait plutôt être traduit par “déférer serment”, comme p. ex. dans DÉMOSTHÈNE, *C. Boeotos* I XXXIX 3: «ὁ πατήρ δέ ... ἐπὶ τούτοις δίδωσι τὸν ὄρκον».

8. Cf. *LSJ* s.h.v.

9. La littérature n’est que trop abondante. Ainsi, LIPSIVS 901, L. BEAUCHET, *Histoire du droit privé de la République Athénienne* IV (Paris 1897) 100, TH. REINACH, *DA*, s.v. Emmenoi dikai, R. BONNER-G. SMITH, *The Administration of Justice from Homer to Aristotle* II (New York 1930) (réimpr. 1968) 116 (ces auteurs donnent une définition un peu différente à la p. 91 op. cit.). G. GILBERT, *The Constitutional Antiquities of Sparta and Athens* (New York 1895) (réimpr. Chicago 1968) 409, U.E. PAOLI, Sul periodo di attività dei tribunali commerciali in Atene, *Studi sul processo attico* (Padova 1933) 178, BUSOLT I 485, BUSOLT-SWOBODA II 1094 n. 5, A. HARRISON, *The Law of Athens* II (Oxford 1971) 16, L. GERNET, *Démosthène, Plaidoyers Civils* IV (Paris 1960) 147, P. DIMAKIS, *L’institution de la dot en droit grec antique* (Salonique 1959) 282 n. 43 (en grec), A. BISCARDI-E. CANTARELLA, *Profilo di diritto attico*² (Milano 1974) 227, M.A. LEVI, *Commento storico alla Respublica Atheniensium di Aristotele* (Milano 1968) II 376. Autres références dans COHEN 9 n. 18. C’est à cette opinion que Salviat aussi se rallie (SALVIAT, *Loi thasienne* 209-210).

10. COHEN 23-36.

11. COHEN 27. L’argumentation de P. GAUTHIER, dans *REG* 87, 1974, qui invoque aussi la loi thasienne (p. 424), ne nous paraît pas convaincante.

donne Cohen. “Emmena”, pour le lexicographe, s’applique à des procès qui ont lieu “chaque mois” (κατὰ μῆνα)¹². D’autre part, un texte très connu relatif à la plus importante —et peut-être, la plus ancienne¹³— de ces “dikai emmenoi”, les “dikai emporikai” donne, croyons-nous, raison à la *Souda*. Il s’agit du passage célèbre de Démosthène, *Contre Apatourios* qui nous apprend que “les lexeis des procès qui concernent des commerçants sont ‘emmenoi’ depuis le mois de Boédromion jusqu’au mois de Mounichion afin que ceux-ci, ayant obtenu rapidement justice, puissent lever l’ancre sans retard”¹⁴. C’est donc la “lexis” et non pas le procès qui est “emmenos”.

On sait ce que signifie dans la terminologie juridique attique le mot «ληξις». Ce terme, qui provient du verbe λαγχάνειν (δίκτην), désigne le moment de la procédure préliminaire où, à la suite d’une sommation à comparaître (πρόσκλησις ou κλησις) effectuée en présence de témoins (κλητήρες), les parties se présentent pour la première fois devant le magistrat chargé de l’ “instruction” (ἀνάκρισις) afin que, par tirage au sort, il fixe le jour où l’instruction aura lieu¹⁵.

Or il est de toute évidence que cette phase initiale “du tirage au sort” (ληξις) ne pourrait en aucun cas être entendue comme durant un mois entier. Le contexte nous oblige à admettre que, lorsque la loi athénienne prescrivait que les “lexeis” devaient être “emmenoi”, cela signifiait que les tirages au sort devaient avoir lieu une fois par mois¹⁶ depuis le mois de Boédromion jusqu’au mois de Mounichion. Et cette explication s’accorde avec cet autre passage connu de Démosthène qui précise que les procès commerciaux, avant une certaine date (342 av. J.-C.) “n’avaient pas lieu chaque mois (κατὰ μῆνα) régulièrement (ἀκριβεῖς)” comme au moment où le discours a été tenu¹⁷.

12. *Souda* (Bekker): «ἐμμηνα κατὰ μῆνα... καὶ ἐμμηνοὶ δίκαι αἱ τε ἐμπορικαὶ καὶ ἐρανικαὶ». L’expression «κατὰ μῆνα» signifie nécessairement “chaque mois” dans le fragment de la loi sacrée, datée de 403/2 av. J.-C., publiée par J. OLIVER, *Greek Inscriptions, Hesperia* IV, 1935, 21, 1. 6 et 24 et p. 23 (*IG* II² 1357a), 1. 4: ἐκ τῶν κατὰ μῆνα.

13. GERNET, *Arbitres publics* 118.

14. DÉMOSTHÈNE, *C. Apat.* XXXIII 23: «αἱ δὲ λήξεις τοῖς ἐμπόροις τῶν δικῶν ἐμμηνοὶ εἰσὶν ἀπὸ τοῦ βοηδρομιῶνος μέχρι τοῦ μουνηχιῶνος, ἵνα παραχρῆμα τῶν δικαίων τυχόντες ἀνάγωνται».

On ne doit pas, à notre avis, rejeter sans aucun appui paléographique le témoignage de la tradition textuelle et intervertir l’ordre des mois, comme le fait l’opinion prévalente des auteurs depuis l’étude de U.E. PAOLI, *Sul periodo di attività dei tribunali commerciali in Atene* 177-186. Paoli est suivi, entre autres par GERNET, *Démosthène* I (Paris 1954) 141 n. 2, et le même, *Actions commerciales* 184 n. 3, HARRISON op. cit. II 86, P. DIMAKIS, *Les lois commerciales dans la Grèce ancienne, Droit Byzantin...* (Athènes) (s.d.) 38 (en grec), et, tout récemment par G. E. M. DE STE CROIX, *Ancient Greek and Roman maritime Loans, Debits, Credits, Finance and Profits-Essays in Honour of W.T. Baxter* (London 1974) 44 n. 15. Il n’y a à notre connaissance que COHEN 42-59, qui rejette la thèse de PAOLI.

15. Sur l’étape de la πρόσκλησις v. surtout LIPSIUS 804-810, HARRISON op. cit. (n. 9) II 85-86, COHEN 32-36, GERNET, *Introduction* CXXXVII, BISCARDI-CANTARELLA op. cit. (n. 9) 278.

16. Il est à observer que le fait que les lexeis ne devaient être portées qu’une fois par mois devant le magistrat ne constitue point un cas exceptionnel. Il est établi que certains procès ne pouvaient être introduits en droit attique que certains jours seulement par mois. Cf. HARPOCRATION (Dindorf), s.v. “ναυτοδίκαι... λαγχάνειν δὲ τῇ ἑνῇ καὶ νέᾳ πρὸς τοὺς ναυτοδίκαις”, et s.v. “ἔνη καὶ νέα”, ARISTOPHANE, *Les Nuées* 1190, 1221. V. LIPSIUS 808, HARRISON op. cit. (n. 9) II 86, COHEN 33-34. Quant au sens exact de la ληξις, qui comporte un tirage au sort, v. LIPSIUS 818, GERNET, *Arbitres publics* 115 n. 2 et du même, *Introduction aux Lois* CXXXVII-CXXXVIII. Ultérieurement, le mot ληξις vint à désigner le document contenant une description de la demande présentée, BISCARDI-CANTARELLA op. cit. (n. 9) 278-279. Ce développement n’est cependant pas antérieur au 378/377 av. J.-C. Jusqu’alors la demande était présentée oralement et enregistrée par le magistrat. Cf. M. CALHOUN, *Oral and Written Pleading in Athens*, *TAPA* 50, 1919, 177 et s., HARRISON op. cit. (n. 9) II 88 n. 8, D. HARVEY, *Literacy in the Athenian Democracy*, *REG* 79, 1966, 593-594.

17. DÉMOSTHÈNE, *Halon*. VII 12: «ἐμπορικαὶ δίκαι οὐκ ἦσαν, ὥσπερ νῦν, ἀκριβεῖς, αἱ κατὰ μῆνα». Pour la datation V. BEAUCHET op. cit. (n. 9) IV 100, GERNET, *Actions commerciales* 178. Pour le sens de κατὰ μῆνα, v. ci-dessus n. 12. Cf. aussi COHEN 28-30.

Constatons d'abord que dans la terminologie juridique attique le terme ἔμμηνα est parfois employé comme adverbe de temps pour indiquer un délai d'un mois, l'article défini étant alors omis. Ainsi en est-il dans la *Constitution des Athéniens* d'Aristote lorsque l'auteur a en vue un tel délai: «εἰς τὸ δικάστηριον εἰσάγοντες ἔμμηνα»¹⁸. De même dans l'inscription attique sur les Collecteurs de Tribut: *hofi ἐπιμελεται ἐσαγότων ἔμμενα εἰς τὸ δ[ικαστέριον]*¹⁹. En revanche, il en est en général autrement lorsque le terme “emmena” n'est pas employé dans le sens adverbial mais en tant qu'adjectif. Il indique alors une catégorie de procès. Dans ce second cas l'article est presque toujours utilisé²⁰.

Cette observation nous révèle où réside la confusion qui, croyons-nous, existe au sujet du terme “emmena” en procédure athénienne.

Il existe bien, en effet, en droit athénien des procès qui doivent être introduits par les magistrats en tribunal dans un délai d'un mois²¹; ce sont des procès qui sont jugés “emmena”. Les procès du type des “dikai emmenoi” en font partie²².

Ce n'est pas cependant à cause de ce délai — qui n'était point une caractéristique exclusive des “dikai emmenoi” — que les procès mensuels reçurent ce nom; car si tel était le cas, une phrase telle que celle d'Aristote: «οὔτοι μὲν οὖν ταῦτας (sc. τὰς ἔμμήνους δίκας) δικάζουσιν ἔμμήνους εἰσάγοντες»²³ constituerait une tautologie dépourvue de sens.

On peut en conclure, croyons-nous, que, bien que toute “emmenos dike” comportât un délai d'un mois d'introduction au tribunal, tout procès comportant un tel délai n'était pas nécessairement une “emmenos dike” dans le sens technique du terme et que, par conséquent, ce qui caractérise les “emmenoi dikai” ce n'est pas l'existence d'un délai d'introduction d'un mois, mais un autre élément, qui se trouve selon nous, dans la périodicité mensuelle de leurs “lexeis”, ainsi que l'admet Cohen.

Quant au caractère expéditif de ces procès, il tenait (ainsi que Cohen l'a observé) à une autre particularité, à savoir la suppression de la phase de l'arbitrage, phase qui est aussi — signalons-le tout de suite — absente de la loi thasienne²⁴.

Revenons maintenant à cette dernière. Le terme “emmena” dans la loi thasienne est toujours précédé de l'article (τὰ ἔμμηνα). On peut donc considérer que le terme “emmenos” y a la

18. ARISTOTE, *Const. Ath.* 52, 3, où l'on rencontre aussi la phrase: «δικάζουσι ἔμμήνους (= ἔμμηνα) εἰσάγοντες».

19. *IG I² 65 = ATL II D 8 = MEIGGS no 68* (426 av. J.-C.), 1. 46-47. D'un autre avis, COHEN 32.

20. Cf. ARISTOTE, *Const. Ath.*, 52, 1: «κληροῦσι δὲ καὶ εἰσαγωγέας οἱ τὰς ἔμμήνους εἰσάγουσι δίκας». Lorsque dans DÉMOSTHÈNE, *C. Pantain.* XXXVII 2 le plaideur parle des procès miniers comme étant “emmenoi” il se réfère, croyons-nous, non pas à un délai mensuel, mais à la régularité mensuelle des “lexeis”, qui permettait à son adversaire, s'il le voulait, de lui intenter le procès pendant que tous les deux séjournaient à Athènes.

21. On en trouve depuis le cinquième siècle. Ainsi dans les règlements pour Hestiaia (après 446 av. J.-C.), *IG I² 41 = HILL, Sources B 54*, l. 4-5: *ἐν τοι αὐτοὶ μενὶ ἡοὶ ναυτοδ[ικαι]* et dans l'inscription des Collecteurs de Tribut (citée à la n. 19). Cf. aussi le texte de la loi concernant une *γραφὴ ὕβρεως*, dans DÉMOSTHÈNE, *C. Meid.* XXI 47. En dehors d'Attique, v. MEIGGS no 20 (24) (Naupacte 500-475 av. J.-C.) = *IJG I* 1892-1904 (réimpr. Rome 1965) 180 et s., face B, l. 42. V. aussi *IJG I* (Héraclée, 4ème siècle av. J.-C.), 194 et s., face II l. 26-27. Pour Milet, v. ci-après à la n. 34. COHEN 40-42, distingue les ἔμμηνοι δίκαι de celles qui sont jugées dans un délai de trente jours. Cette distinction perd cependant son importance si l'on admet, comme nous le faisons, que tout procès qui est jugé “emmena” n'est pas nécessairement une “emmenos dike”.

22. Notamment, toutes celles qui sont citées par ARISTOTE, *Const. Ath.* 52, 3. Les procès commerciaux et miniers (ARISTOTE, *Const. Ath.* 59, 3) n'y sont point mentionnés, sans qu'on puisse cependant tirer de ce fait un argument a silentio.

23. ARISTOTE, *Const. Ath.* 52, 3.

24. L. 3 et 4 de l'inscription. Cf. ci-après n. 37, COHEN 39-40.

valeur que Cohen lui attribue en droit athénien, et qu'il s'agit bien de procès dont les "lexeis" ont lieu une fois par mois. Ceci expliquerait, croyons-nous, pourquoi la loi thasienne emploie la conjonction «ὅταν» à propos de l'audience des procès mensuels, conjonction qui évoque un élément de répétition²⁵, et peut-être, de répétition régulière, qui doit être rapproché de la formule «ἀκριβεῖς αἱ κατὰ μῆνα» du discours démosthénien mentionné plus haut. Cela ne veut d'ailleurs pas dire que ces "emmenoi dikai" ne comportaient pas, à Thasos aussi, un délai d'un mois pour leur introduction au tribunal, délai qui devait, nous le verrons, probablement courir à partir de l' "antomosia".

IV. Le second élément de l'inscription thasienne qui permet d'éclairer la procédure des procès "emmenoi" à Athènes est, en effet, celui des "antomosiai".

La loi thasienne mentionne, outre la phase du jugement proprement dit, une phase antérieure de la procédure des "emmena"²⁶, celle des serments contradictoires des parties (ἀντωμοσίαι)²⁷.

L' "antomosia", on le sait, constituait en droit athénien un moment décisif de la procédure.

Les parties s'étant présentées le jour de la "lexis" se voyaient renvoyées à une date ultérieure fixée au sort par le magistrat, date qui marquait le début de la phase de l' "anakrasis"²⁸. C'est à cette deuxième date que les parties présentaient leurs demandes qui étaient, après un débat préliminaire, consignées dans un procès —verbal dressé— jusqu'au début du quatrième siècle, par le magistrat²⁹. Ces demandes étaient confirmées par des serments déclaratoires, appelés "antomosia"³⁰, terme qui désignait aussi, par extension, le procès-verbal lui-même³¹.

L' "antomosia" semble avoir été à l'origine une institution particulière au droit attique³²,

25. Cf. les dictionnaires de LIDDELL-SCOTT et de BAILLY, s.v. ὅταν.

26. L. 4: μηδὲ ἐν ταῖς ἀντωμοσίαις τῶν ἐμμηνῶν.

27. On remarquera qu'à Thasos l' "anakrasis" dans les procès non mensuels est menée par devant l'arbitre public, le διαλλακτής, dont les fonctions en matière de l' "anakrasis" doivent avoir été plus étendues en droit thasien qu'en droit attique. V. l. 3-4 de l'inscription. Cf. SALVIAT, *Loi thasienne* 206 à 209.

28. Sur l'ἀνάκρισις en général, v. LIPSIUS 829 et s., GERNET, *Arbitres publics* 115-118, BONNER-SMITH op. cit. (n. 9) I (1938) 283-293, WOLFF, *Ursprung* 60-64, N. PANTAZOPOULOS, *Ein Beitrag zur Entwicklung der Diaitesie im altgriechischen Recht* (Sonderdruck aus der *Festschrift Koschaker*) (Weimar 1939) 7-10, HARRISON op. cit. (n. 9) II 94 et s.

29. Cf. GERNET, *Arbitres publics* 116 n. 2 et HARRISON op. cit. (n. 9) II 98 n. 4, qui suivent M. CALHOUN, *Oral and Written Pleading*, *TAPA* 50, 1919, 178-182.

30. Sur l' "antomosia", v. G. GLOTZ, *Le serment, Études sociales et juridiques sur l'antiquité grecque* (Paris 1906) 148-152, le même, *DA* III 1, s.v. jusjurandum, 761-762, THALHEIM, *RE* I 2 (1894), s.v. ἀντωμοσία, LATTE 25-26, LIPSIUS 830-834, PAOLI, *L'inscindibilità del processo in diritto attico*, *St. Proc. Att.* 149 n. 1, BONNER-SMITH op. cit. (n. 9) II 162-163, E. BERNEKER, *Der Ursprung des doppelten Parteieides im altgriechischen Verfahrensrecht*, *Syntelesia Arangio-Ruiz* II (Napoli 1964) 743, et le même (E.B.), *Der Kleine Pauly*, s.v. ἀντωμοσία, CALHOUN op. cit. 189, BUSOLT I 548-549, GERNET, *Introduction aux Lois CXXXVIII et Arbitres publics* 116, BISCARDI-CANTARELLA op. cit. (n. 9) 279.

31. V. sur l' "antomosia" en tant que procès verbal: PLATON, *Apol.* 19b et 24b, ISÉE, *De Pyrrh. hered.* III 6, 7; *De Dikaioi. hered.* V 1, 2 et 4 (où le sens du procès-verbal est particulièrement clair). Il n'est donc pas toujours exact d'appeler l' "antomosia" "la demande en justice" ou "l'action", comme le font entre autres, LIPSIUS 830 n. 6, THALHEIM, *RE* I 2 (1894), s.v. ἀντωμοσία, BERNEKER op. cit. 743, appellation qui est d'ailleurs confirmée par les sources lexicographiques (HARPOCRATION, *Souda*, s.v. ἀντωμοσία, BEKKER, *Anecdota Graeca* I 200, 16, s.v. ἀντωμοσία καὶ ἀντομύναυ). Ce développement ne date que du début du quatrième siècle. Le terme "antomosia" apparaît pour la dernière fois dans les sources attiques dans DÉMOSTHÈNE, *Macart.* XLIII 3, daté entre 370 et 365 av. J.-C. (v. GERNET, *Notice à ce discours, Démosthène* II, 94. Cf. aussi CALHOUN op. cit. 189, GERNET, *Arbitres publics* 116 n. 3).

32. WEBER, *Attisches Prozessrecht* 47, LATTE 26.

que d'autres cités dans la suite, telles que Cnide³³, ou Milet³⁴ ont à leur tour adoptée. L'inscription de Thasos offre elle-même, de son côté, un exemple de cette pénétration.

Ce qui est remarquable dans la procédure thasienne, c'est que pour les procès normaux — nous entendons par là ceux qui comportaient la phase de l'arbitrage — l' "antomosia" avait lieu devant l'arbitre public (διαλλακτής)³⁵ et non pas, comme à Athènes, devant le magistrat qui menait l' "anakrisis"³⁶.

En revanche, en ce qui concerne les procès "mensuels" qui nous intéressent, le droit thasien, comme le droit athénien qui en fut le modèle, semble avoir éliminé la phase de l'arbitrage³⁷. Aussi était-ce le magistrat menant l' "anakrisis" qui dans les procès mensuels enregistrait les "antomosiai".

Salviat pense que le magistrat compétent pour enregistrer les "antomosiai" était à Thasos l'apologue ou l'épistate³⁸. Quant à nous, nous croyons qu'au moins en ce qui concerne les procès commerciaux, c'était bien de la compétence des "apologues" (dont nous savons par d'autres inscriptions thasiennes qu'ils détenaient dans certains autres cas l'«ἡγεμονία δικαστηρίου») que relevait l'enregistrement des "antomosiai" des procès³⁹.

33. *Syll*³ 953 = *IJG* I 159 (2ème siècle av. J.-C.), 1. 4-5: *περὶ ὧν τοὶ ἀντίδικοι ἀντώμοσαν*.

34. G. KAWERAU-A. REHM, *Das Delphinion in Milet* (Berlin 1914) no 147 (205/204 av. J.-C.), 1. 32-33: «Τὰς δὲ κρίσεις συντελεῖσθαι μετὰ τὰς ἀντώμοσιαις ἐν ἡμέραις τριάκοντα». Cf. LATTE 26 n. 53. BERNEKER op. cit. 743 appelle la prestation de serments contradictoires des parties en litige "une institution commune des Grecs", et il est vrai que des phénomènes analogues à l' "antomosia" se retrouvent ailleurs, notamment dans une inscription de Gortys (*IJG* II 326). Mais l' "antomosia", en tant que telle, n'est connue que d'Athènes ou — à une époque plus tardive — d'autres cités grecques où le droit attique a pénétré. La loi thasienne constitue l'exemple le plus ancien de la pénétration de l'institution de l' "antomosia" dans la procédure d'autres cités.

35. Ligne 3 de l'inscription. L'usage du terme "diallaktai" (conciliateurs) n'est pas surprenant. On le retrouve à Athènes, dans le sens du conciliateur extrajudiciaire dans des différends entre partis politiques (ARISTOTE, *Const. Ath.* 5, 2), ou entre particuliers (A. STEINWENTER, *Die Streitbeendigung durch Urteil, Schiedsspruch und Vergleich nach griechischem Recht*² (München 1971) 123, 130-131, LIPSIVS 222-223. Cf. aussi PANTAZOPOULOS op. cit. (n. 28) 20-22) ou ailleurs dans le monde grec (cf. GERNET, *Arbitres publics* 119 n. 3, SALVIAT, *Loi thasienne* 207). Dans le sens de l'arbitre public on trouve le terme "diallaktai" à Mytilène (*IJG* II no XXXV 1. 21, p. 345), où cependant, comme l'observe SALVIAT, *Loi thasienne* 207 n. i, il s'agit d'une restitution (Cf. TOD, *GHI* II 201). Quant à Amorgos, v. WEBER, *Attisches Prozessrecht* 30-31, 60. En tout cas, les διαλλακταὶ de Thasos ont bien des fonctions analogues à celles des διαιτηταὶ (arbitres publics) à Athènes, sur lesquels, v. ARISTOTE, *Const. Ath.* 53, 4.

36. Cf. LIPSIVS 829, GERNET, *Arbitres publics* 116, BERNEKER op. cit. (n. 30) 743.

37. Pour Athènes, v. HARRISON op. cit. (n. 9) II 23, GERNET, *Arbitres publics* 118, H. HITZIG, *Der griechische Fremdenprozess im Licht der neueren Inschriftenfunde*, *SZ (RA)* 28, 1907, 229, COHEN 40.

38. SALVIAT, *Loi thasienne* 210.

39. Les apologues (ἀπόλογοι) détiennent l'ἡγεμονία δικαστηρίου (sur le sens de ce terme, v. BUSOLT I 543) dans l'inscription datée des années 360-340 av. J.-C., publiée par POUILLOUX (*Recherches* no 150), où ils sont mentionnés à la l. 5 (cf. aussi l. 15 où il est question de leur secrétaire). Dans cette inscription, leurs attributions sont liées aux transports maritimes (l. 17: *μὴ πορθῆμεύειν ἐν Θάσῳ*). De même, ils ont l'ἡγεμονία δικαστηρίου dans les cas de transgressions des règlements portuaires contenus dans *IG* XII Suppl. 348 (= PLEKET I no 9), 1. 4-5: *Ἄν δέ τι ἀμφι[σβ]ητήτ[αι], [δικασάσθων οἱ] ἀπόλογοι παρὰ δικασταῖς αὐτοῖς*. Cf. *Recherches* 394 et 401-402, M. LAUNAY, Inscriptions de Thasos, *BCH* 57, 1933, 404, 407. V. aussi sur l'ἡγεμονία δικαστηρίου des apologues *IG* XII Suppl. 355 = POUILLOUX, *Choix* no 33, l. 7. Le fait même que le rôle des ἀπόλογοι "est souvent celui des introducteurs" (SALVIAT, *Loi thasienne* 206 n. 4) milite en faveur de l'hypothèse que leurs attributions dans les δίκαι ἐμμηνοὶ thasiennes étaient analogues à celle des Thesmothètes à Athènes dans les procès commerciaux (ARISTOTE, *Const. Ath.* 59, 5). Les épistates, par contre, semblent avoir rempli à Thasos le rôle des Epimélètes du Port Athéniens. C'est ainsi qu'ils s'occupaient de la police du port de Thasos, où ils étaient compétents au troisième siècle av. J.-C. à encaisser des amendes (*IG* XII, Suppl. 348 = PLEKET I no 9, l. 4 et 9 et POUILLOUX, *Recherches* no 150, l. 20). Ils étaient aussi liés aux φάσεις

En tout cas, nous apprenons grâce à la loi thasienne que cette institution archaïque du droit athénien qu'était l' "antomosia"⁴⁰ —on sait qu'elle avait fait l'objet de la critique de Platon dans ses *Lois*⁴¹— se retrouvait aussi dans la plus "moderne" des procédures attiques, celle des procès mensuels, bien qu'aucune source du droit athénien ne fournit, à notre connaissance, des informations précises sur ce point⁴². Car un trait aussi particulier du droit attique que l' "antomosia", n'aurait pas été introduit dans la procédure thasienne des "emmenoi dikai", s'il ne figurait déjà dans le modèle athénien lors de son adoption par le droit thasien au quatrième siècle.

Et, puisque les "emmenoi dikai" étaient à Athènes des procès dont les «λήξεις» revenaient à la cadence mensuelle, mais aussi des procès qui devaient être introduits au tribunal dans le délai d'un mois, nous devons admettre qu'il en était de même pour les "emmenoi dikai" de Thasos. Ce délai devait courir à Thasos, comme à Athènes, à partir de l' "antomosia": cette manière de voir se trouve, nous semble-t-il, corroborée par une disposition correspondante de la loi de Milet de la fin du troisième siècle av. J.-C., qui contient dans ce sens une prescription formelle⁴³. L' "antomosia" en fixant l'objet du litige⁴⁴, marquait en effet un moment encore plus décisif dans le déroulement des "emmenoi dikai" que dans celui des procès normaux, en raison même de la suppression, que l'on y constate, de la phase de l'arbitrage.

(POUILLOUX, *Recherches* no 150, I. 19 et 20), attribution qui figure parmi celles des Epimélètes au Port à Athènes (DÉMOSTHÈNE, *C. Theocr.* LVIII 8, 9, 10 et *C. Lacr.* XXXV 51, POLLUX VIII 47). Pour les autres compétences des Epimélètes du Port Athéniens v. ARISTOTE, *Const. Ath.* 51, 4, HARPOCRATION, s.v. ἐπιμελητής ἐμπορίου, *Anecd. Gr.* I 255, 22, *Souda*, s.v. ἐπιμεληταὶ et ἐπιμελητὰς τοῦ ἐμπορίου. C'est pourquoi nous croyons, à l'opposé de SALVIAT, *Loi thasienne* 201 et 205 n. 6, qu'il n'est pas probable que ce soient les épistates qui étaient chargés de recueillir les "antomosiai". Il est cependant vrai que les épistates avaient aussi des attributions judiciaires à Thasos, puisqu'ils étaient compétents à recevoir des "endeixeis" et des "apagogai" (ligne 5 de l'inscription. Cf. SALVIAT, *Loi thasienne* 205-206). D'ailleurs il est aussi vrai que les Epimélètes du Port de Milet exerçaient des fonctions judiciaires dans des domaines qui n'étaient pas liés à la police des ports. Cf. KAWERAU-REHM op. cit. (n. 34) no 140, datée du milieu du troisième siècle av. J.-C., I. 30-35: κρίνειν —ἐμ Μιλήτῳ δὲ τοὺς ἐμπορ[ί]ου ἐπιμελητὰς— κατὰ τὸν νόμον τὸν ἐμπορικόν, 1.62-64: τὰς δὲ πράξεις εἶναι ἐμ Μιλήτῳ μὲν κατὰ τὸν νόμον τῶν τοῦ ἐμπορίου ἐπιμελητῶν, et ZIEBARTH, *Beiträge* Anh. II no 8, p. 121-122, d'où il ressort que les Epimélètes du Port à Milet étaient aussi compétents au sujet de l'ένδειξις.

40. LIPSIUS 833, GERNET, *Arbitres publics* 116. L'introduction de l' "antomosia" à Thasos au dernier quart du quatrième siècle et sa survivance à Cnide et à Milet à la fin du troisième montrent d'ailleurs qu'elle n'avait pas disparu du droit athénien au quatrième siècle comme le pensait GERNET loc. cit. et *Introduction* CXXXVIII, malgré le fait que le terme n'est plus mentionné dans les sources attiques après 370-365 av. J.-C. (cf. ci-dessus n. 31).

41. PLATON, *Lois* XII 948d.

42. THALHEIM, *RE* V 2 (1905), s.v. ἔμμηνοι δίκαι observait cependant déjà qu'on ne connaissait pas des divergences dans la procédure de cette sorte de procès. Cf. aussi H.J.W.(olff), s.v. Recht, I, B, 4, dans *Artemis-Lexikon der alten Welt* (Zurich 1965).

43. Nous avons vu qu'à Milet (ci-dessus n. 34) il y avait certains procès qui n'appartenaient pas à la classe des "emmenoi" où, cependant, la sentence devait être rendue dans un délai de trente jours à partir de l' "antomosia". Rappelons aussi qu'à Athènes les paragraphai devaient être présentées avant l'antomosia (ISÉE, *De Dikaiog. hered.* V 16 concernant une diadikasia). Cf. LIPSIUS 835 n. 20, HARRISON op. cit. (n. 9) II 100 n. 5, STEINWENTER op. cit. (n. 35) 87, 157. V. cependant CALHOUN, *Παραγραφή* and Arbitration, *CIPh* 14, 1919, 21.

44. STEINWENTER op. cit. (n. 35) 78 n. 2, 157. Cf. aussi les observations de LIPSIUS 988, qui s'oppose au rapprochement fait par GLOTZ, Le serment dans *Études* 148, et dans *DA*, s.v. jusjurandum, 761, entre l' "antomosia" et la "litis contestatio" du procès formulaire romain.

La vente sur échantillon à Athènes d'après un texte d'Hypéride*

I. L'importance de l'usage de l'échantillon dans la vie moderne des affaires est suffisamment connue pour qu'on n'ait pas besoin d'un long développement à ce sujet.

L'importance de cette pratique n'a pas été moindre dans le monde des affaires de l'antiquité. Et, peut-être, sommes-nous autorisés à émettre l'hypothèse que l'étendue et l'aspect que revêt cette pratique peut servir pour évaluer le degré d'évolution d'une économie à un moment donné de son développement.

L'emploi d'échantillons dans le commerce était déjà connu aux commerçants orientaux, puisque la tombe de Khénamun à Thèbes en Égypte, datée de la dix-huitième dynastie (XVI-XIII siècles av. J.-C.), nous montre des Chananéens qui procèdent à des échanges sur échantillon¹.

En Grèce, l'usage d'échantillons est attesté au moins depuis le milieu du cinquième siècle av. J.-C., aussi bien dans le commerce en détail (καπηλεία)² que dans le commerce en gros (ἐμπορία)³.

C'est au second de ces deux genres d'opérations commerciales que le fragment d'Hypéride qui fait l'objet de cette communication se réfère. En effet, Pollux (IX 34) énumérant les installations portuaires, fait allusion au "Deigma", lequel, poursuit-il, "a acquis son nom du fait qu'on

*Extrait de *Symposion* 1977, 121-129. Cette communication est tirée, dans l'essentiel, de la thèse d'agrégation de l'auteur, intitulée *Δείγμα (L'échantillon)* (en grec).

1. Il s'agit de la tombe no 162 de Thèbes (tombe de Khénamun), décrite par N. DE DAVIES - R'FAULKNER, A Syrian Trade Venture in Egypt, *Journal of Egyptian Archaeology* 33, 1947, 40-46 et pl. VIII. L'interprétation adoptée par notre texte suit W. CULLICAN, *The First Merchant Venturers* (London 1967) 42-43.

2. Les références relatives à ce sujet sont réunies dans notre thèse citée plus haut *Δείγμα* 26-28.

3. Il est vrai qu' "emporos" signifie —au moins à partir du cinquième siècle— le commerçant qui s'occupe du commerce interurbain (*Schol. Aristoph. Plut.* 521a et 1156, XÉNOPHON, *Économ.* XX 27-28) plutôt que le grossiste, tandis que *kapélos* signifie le commerçant dont le commerce est lié à un lieu déterminé plutôt que le détaillant, cf. H. KNORRINGA, *Emporos* (Amsterdam 1926) (réimpr. Amsterdam 1961) 114-115 avec la n. 2, HASEBROEK 1-4, M. FINKELSTEIN, "Ἐμπορος, Ναύκληρος and Κάπηλος, *CIPh* 30, 1935, 323 et, tout récemment, J. VÉLISSAROPOULOS, *Les nauclères Grecs* (Genève - Paris 1980) 35 sq. Contra P. HUVELIN dans *DA* IV 1, s.v. negociator, 41, V. EHRENBURG, *The People of Aristophanes* (Oxford 1951) 114-115, 143. Les anciens remarquaient cependant que les "emporoi" préféraient vendre en gros plutôt qu'au détail, PSEUDO-ARISTOTE, *Économique* II 2, 8 (1347b): «Τοῖς δὲ δὴ ἐμπόροις καλῶς εἶχε μὴ κοτυλιζεῖν, ἀλλ' ἄθροα τὰ φορτία πεπρᾶσθαι».

y remet des échantillons de marchandises à ceux qui désirent en acheter (τοῖς ὀνητιῶσι)"; chez Hypéride, dans son discours concernant le poisson salé (ὑπὲρ τοῦ ταρίχου)⁴.

Ce discours d'Hypéride était un plaidoyer politique, intitulé «ὑπὲρ Χαιρεφίλου περὶ τοῦ ταρίχου»⁵.

II. Mais qu'est-ce que c'était ce Deigma du Pirée? Il s'agissait d'un bâtiment du type de la stoa⁶, tirant semble-t-il son origine de l'Ionie⁷. Le Deigma du Pirée, doit avoir été bâti sous Périclès⁸. Il se trouvait à l'intérieur de l'enceinte de l' "Emporion" du Pirée, dont il faisait partie⁹. Les emporoi y apportaient des échantillons des marchandises à vendre et notamment des denrées alimentaires¹⁰. C'était un lieu où des *emporoi* et des *naukléroi*, athéniens, métèques ou étrangers, se réunissaient¹¹, et où des banquiers tenaient leurs *trapezai*¹². Le Deigma tirait son nom des échantillons qu'on y apportait¹³. Il semble très probable, que les opérations commerciales qui s'y déroulaient prenaient la forme d'auctions¹⁴.

III. Nous avons fait allusion au fait que les marchandises à vendre étaient représentées dans le Deigma par des échantillons. Reste à savoir si les marchandises elles-mêmes y étaient entreposées, sinon, si, en tout cas, elles se trouvaient au Pirée, dans un entrepôt ou dans le navire qui les avait portées, ou, enfin, si elles pouvaient ne pas même être présentes au Pirée au moment où l'on exhibait dans le Deigma les échantillons.

La première hypothèse¹⁵ ne semble pas justifiée, car les informations tirées des sources

4. POLLUX IX 34: «Τὰ δὲ περὶ τοὺς λιμένας μέρη, δείγμα, χῶμα, ἐμπόριον... ὥσπερ καὶ τὸ δείγμα τοῦνομα ἀπὸ τοῦ δείγματα τῶν ἀγωγίμων τοῖς ὀνητιῶσι δεδόσθαι, παρ' Ὑπερίδῃ, ἐν τοῖς ὑπὲρ τοῦ ταρίχου».

5. G. COLIN, *Hypéride, discours* (Paris 1946) 15, F. BLASS, *Die attische Beredsamkeit*³ III 2 (Leipzig 1898) (réimpr. Hildesheim 1962) 21.

6. K. LEHMANN-HARTLEBEN, *Die antiken Hafenanlagen des Mittelmeeres* (Leipzig 1923) 120 et le même, dans *RE* XIII 1 (1926), s.v. λιμήν, col. 565-566, W. JUDEICH, *Topographie von Athen*² (München 1931) 448, CH. PANAGOS, *Le Pirée - Étude économique et historique...* (Athènes 1968) 208-214. Le Deigma du Pirée, réparé par Pompée (*IG* II² 1035, l. 47) fonctionnait encore à l'époque d'Hadrien (*IG* II² 1103 = PLEKET I no 16, l. 12-13). A l'époque hellénistique, tous les ports importants possédaient des Deigmata. Cf. ROUGÉ, *Recherches* 171. Deux de ces Deigmata sont attestés: Celui d'Olbia (ci-après n. 24) et celui de Rhodes (POLYBE 5, 88, DIODORE 19, 45, 4).

7. E. REISCH, *Forschungen in Ephesos* IV 1 (Wien 1932) 3-4.

8. Cf. A. FRENCH, *The Growth of the Athenian Economy* (New York 1964) 117-118. F. HEICHELHEIM, *An Ancient Economic History* II (Leyden 1964) 62, date la construction du Pirée après les guerres médiques, mais il semble plus probable qu'elle soit contemporaine à la Stoa Alphetopolis (sur laquelle, v. la *Scholie à Aristophane, Acharn.* 548).

9. HARPOCRATION, *Souda, Etym. Magn.* s.v. δείγμα: «τόπος τις ἐν τῷ Ἀθηνησιν ἐμπορίῳ», TIMÉE LE GRAMM., *Lex. Platon.*, s.v. δείγμα. Nous ne pouvons donc pas accepter sur ce point l'interprétation de J. VÉLISSAROPOULOS op. cit. (n. 3) 24, selon laquelle le Deigma aurait été situé à côté de l'Emporion.

10. BEKKER, *Anecd. Graeca* I 237, 20: «Δείγμα: ἐστὶ τόπος τις ἐν τῷ Πειραιεῖ, ἐνθα ἐδείκνυτο σίτος καὶ ἄλλα ὄσπρια διὰ δείματος». POLLUX IX 34 mentionne, nous avons vu (n. 4) des «τάριχοι».

11. LYSIAS, *Fragm.* 17, 6, DÉMOSTHÈNE, *C. Lacr.* XXXV 29, et le même, *C. Polycl.* L 24, XÉNOPHON, *Hellén.* 5, 1, 21.

12. POLYEN 6, 22.

13. HARPOCRATION, *Souda* etc.: «ἔστι δὲ τὸ ἔθος Ἀττικόν, τὸ σημαίνειν ἀπὸ τῶν ἐν τῷ τόπῳ καὶ τοὺς τόπους αὐτοῦς», BEKKER, *Anecd. Gr.* I 237, 20: «ἀπὸ τούτου (sc. τοῦ δείματος) καὶ τὴν προσηγορίαν ἔχει».

14. HEICHELHEIM loc. cit. Il n'est pas improbable que la fameuse scène décrite par LYSIAS, *C. les Sitopolai* XXII 8, s'était déroulée dans le Deigma. Nous avons vu (ci-dessus n. 10) que le blé était "étalé" (ἐδείκνυτο) dans le Deigma. La vente en détail du blé par les "kapéloi" avait, par contre, lieu dans la Stoa Alphetopolis (ou Makra Stoa) du Pirée. Cf. DÉMOSTHÈNE, *C. Phormion* XXXIV 37, PAUSANIAS I 1, 3. Voir GOFAS, *Δείγμα* 31 n. 4.

15. A. BÜCHSENSCHÜTZ, *Besitz und Erwerb im griechischen Altertum* (Halle 1869) (réimpr. Aalen 1962) 462, P.

lexicographiques sont formelles: ce n'étaient que les échantillons qui se trouvaient dans le Deigma, et non pas les marchandises offertes par leur moyen¹⁶.

La deuxième hypothèse¹⁷ semble être au contraire beaucoup plus près des réalités économiques d'Athènes au quatrième siècle av. J.-C., mais aussi de la notion de la vente en droit grec. Nous allons y revenir plus bas dans cet exposé.

La troisième et dernière hypothèse, qui présuppose des prestations du genre "pur", enfin, semble mal s'adapter au niveau économique atteint par Athènes dans la période envisagée.

Il est vrai qu'au troisième siècle av. J.-C., on trouve en Égypte dans les *Archives* de Zénon des cas où des commandes de marchandises sont passées sur échantillons circulant tout à fait indépendamment de ces marchandises¹⁸. Il n'existe pas cependant, à notre connaissance, des indices permettant à supposer que de telles pratiques étaient admises par le commerce d'Athènes au quatrième siècle av. J.-C.

IV. En tout cas, le fait que, quoique les marchandises ne fussent pas présentes dans le Deigma, elles pouvaient faire l'objet de transactions sur la foi des seuls échantillons, montre bien que certaines marchandises avaient déjà acquis au quatrième siècle av. J.-C. un niveau de standardisation tel que l'acheteur pouvait être sûr que la qualité de l'échantillon qui lui était remis dans le Deigma représentait vraiment celle de la marchandise dont il avait été tiré, et que, pour employer une expression du commerce moderne, cette marchandise se trouvait "commercialisée", était devenue, selon l'expression allemande, "Kaufmannsgut"¹⁹.

Cette commercialisation avait commencé en Grèce par les vins de Chios, plus tard ceux de Thasos, et, ensuite de Cnide, Cos etc.²⁰ Elle s'était cependant étendue aux poissons salés, à ces "tarichoi" qui, justement, avaient fait l'objet du discours d'Hypéride²¹.

L'importance de cette marchandise, en tant que nourriture de base des classes économiquement faibles d'Athènes, est bien connue²². Les tarichoi provenaient du Pont-Euxin, et notam-

TREVES, *Le navi, i porti, le rotte, Tutto su Atene classica* (Firenze 1966) 270, PANAGOS op. cit. (n. 6) 209. Ce dernier auteur invoque en faveur de cette thèse des "auteurs anciens" sans en donner des références.

16. Cf. HARPOCRATION, *Souda, Etym. Magn.*, s.v. δείγμα: «τόπος τις ἐν τῷ Ἀθήνησιν ἐμπορίῳ, εἰς ὃν τὰ δείγματα ἐκομίζετο», *Scholies aux Cavaliers d'Aristophane* (Dübner) 979: «ἐπεὶ ἐκεῖ οἱ ἔμποροι τὰ δείγματα τῶν πωλουμένων ἐτίθεσαν».

17. HUVELIN, dans *DA IV 1*, s.v. negotiator, 44, EHRENBERG op. cit. (n. 3) 143, HEICHELHEIM loc. cit. (n. 8).

18. *P. Cairo Zen.* 59470, l. 2-5: Παρεγενήθη Θεαγένης εἰς Μένδητα ...[... ἄγων ἄς συνέθηκας] αὐτῷ λινοκαλάμης δέσμας γ' ἐσφραγισμένας· πωλοῦνται δὲ ἀνα [...]. Ἐρωτώμενοι δὲ οἱ κάπηλοι εἰ δύνανται διατεθῆναι δέξμαι Ἰ ἔφασσαν δύνασθαι]. Des commandes de lin étaient donc passées par des détaillants "kapéloi" grâce à des échantillons scellés (v. l'introduction de C.C. EDGAR à ce papyrus, ainsi que CL. PRÉAUX, *L'économie royale des Lagides* (Bruxelles 1939) 95-96). Le *P. Cairo Zen.* 59696, l. 1-10, montre en outre l'usage de cartes d'échantillons dans le commerce. Cette pratique n'a réapparu dans l'histoire de l'économie moderne qu'à partir du XVIe siècle: Cf. GOFAS, *Δείγμα* 97-99, où l'on trouvera des références.

19. Cf. L. GOLDSCHMIDT, *Universalgeschichte des Handelsrechts* (Stuttgart 1891) (réimpr. Aalen 1957) 316 avec la n. 74. Autres références dans GOFAS, *Δείγμα* 14 n. 2.

20. GOFAS, *Δείγμα* 34-36, où l'on trouvera des références.

21. A en juger par ce qui se passait en Égypte, les échantillons de blé circulaient aussi dans des sachets ou des petits vases scellés. Les indications tirées des sources papyrologiques se réfèrent presque toutes à des transports fluviaux. Pour des références, v. GOFAS, *Δείγμα* 62 n. 1.

22. Cf. M. BESNIER, dans *DA IV 2*, s.v. salsamentum (τάριχος), 1023-1025. H. MICHELL, *The Economics of Ancient Greece*² (Cambridge 1957) 287-289. A. STOCKLE, dans *RE*, Suppl. IV (1924), s.v. Fischereigewerbe, col. 457-458.

ment de l'Olbie²³, où, notons-le en passant, un Deigma et un marché de poissons (ἰχθυοπώλιον) fonctionnaient au troisième siècle av. J.-C.²⁴

Les tarichoï étaient exportés dans des vases de terre (κεράμια)²⁵ hermétiquement fermés pour préserver leur contenu²⁶.

Ce mode de préservation qui montre que le contenu de chaque "keramion" ne pouvait être soumis à une inspection directe, prouve, croyons-nous, le haut degré de standardisation de cette marchandise, qui était offerte dans le Deigma, selon l'affirmation d'Hypéride, par le moyen d'échantillons. L'échantillon représentait donc effectivement la marchandise d'où il était tiré.

V. Nous avons vu plus haut que, selon la conjecture la plus plausible, les marchandises représentées dans le Deigma par les échantillons étaient en tout cas présentes au Pirée, soit dans le navire qui les y avait portées, soit dans un dépôt. Il s'agissait donc de choses provenant d'une quantité déterminée, appartenant à un genre "restreint", dont la vente était assimilée par les droits grecs à celle de choses spécifiques²⁷.

Cette conception de la vente de la part des Grecs provenait, on le sait, des conditions sous lesquelles s'opérait la vente dans le cadre des marchés des cités grecques, où toute vente concernait nécessairement des marchandises provenant d'une quantité limitée, qui était vendue à argent comptant ("Barkauf") où le paiement du prix amenait l'acquisition de la propriété par l'acheteur²⁸. Une vente de marchandises non spécifiées, p. ex. futures, était par contre, impossible²⁹.

A cet état des choses est venue porter remède l'institution sémitique des arrhes³⁰, qui est, probablement, entrée dans la vie des affaires grecques sous l'influence des commerçants orientaux. On remarque, en effet, depuis la fin du cinquième siècle av. J.-C., mais surtout depuis le

23. MÉNANDRE, *La Samienne* 180: «Πόντος παχεις γέροντες, ἰχθύς ἄφθονοι», HERMIPPOS, *Phormophoroi* (fr. 63, KOCK, *CAF* I 243), dans ATHÉNÉE I 27: «ἐκ δ' Ἑλλησπόντου σκόμβρους καὶ πάντα ταρίχη», DÉMOSTHÈNE, *C. Lacr.* XXXV 34.

24. *Syll*³ 495 (ca. 230 av. J.-C.) l. 145-146 (δείγμα), l. 101 (ἰχθυοπώλιον). Il s'agit du "décret de Protogène". Sur le Deigma d'Olbie, v. LEHMANN-HARTLEBEN op. cit. (n. 6) 30.

25. DÉMOSTHÈNE, *C. Lacr.* XXXV 34: «ταρίχους κεράμια ἕνδεκα ἢ δώδεκα», ATHÉNÉE III 116a-116d.

26. BESNIER, dans *DA* IV 2, s.v. salsamentum, 1024, MICHELL op. cit. 289, Cf. SYNÉSIUS, *Epist.* (MIGNE, *Patr. Gr.* 66) 147, 285 (p. 1546): «Ἐγὼ δὲ ποτε αὐτοῖς ἀνανεύουσι πρὸς τὰ περὶ ἰχθύων, ἀναλαβὼν καὶ προσαρράξας πέτρα τινὰ κέραμιον ἔδειξα τῶν ἐπ' Αἰγύπτου ταρίχη συχνά». Il est vrai que cette information est très tardive (IVe siècle de notre ère).

27. Cf. FR. PRINGSHEIM, *The Greek Law of Sale* (Weimar 1950) 268 et s., 329. V. aussi L. GERNET, *Le droit de la vente* 208-209.

28. PRINGSHEIM op. cit. 88-92, 190-192, GERNET, *Le droit de la vente* 201-202, 205-206, 208, 223, J. DÉMEYÈRE, Le contrat de vente en droit grec classique, *RIDA* 2, 1953, 216, 227, A. KRÄNZLEIN, *Eigentum und Besitz im griechischen Recht* (Berlin 1963) 76-77.

29. PRINGSHEIM op. cit. 268-269.

30. Sur les origines sémitiques des arrhes, cf. H.J. WOLFF, Die Grundlagen des griechischen Vertragsrechts, dans (E. Berneker, éd.), *Zur griechischen Rechtsgeschichte* (Darmstadt 1968) 518 n. 65, TH. M(AYER)-M(ALY), dans *Der Kleine Pauly*, s.v. Arra, M. TALAMANCA, *L'arra della compravendita in diritto greco e in diritto romano* (Milano 1953) 4, J. KLIMA, Le droit commercial dans la périphérie de la sphère mésopotamienne, *RIDA* Sér. 3, XVI, 1969, 29, R. BOGAERT, *Les origines antiques de la banque de dépôt* (Leyde 1966) 149 avec la n. 86, M. MASSEI, L'arra nella compravendita, *BIDR* (Nuov. Ser.) VII, 1941, 247-248. Le lien entre des droits cunéiformes et l'institution grecque de l'ἀρραβών, nié par PRINGSHEIM op. cit. 336 n. 6 est devenu, croyons-nous, certain par la suite des découvertes à Ugarit; Cf. G. BOYER, dans CL. SCHAEFFER-J. NOUGAYROL, *Le Palais Royal d'Ugarit (PRU)* III (Paris 1955) 306, 308.

quatrième, une présence importante de Phéniciens à Athènes aussi bien en tant que métèques qu'en tant qu'étrangers provisoirement résidant dans cette cité («παρεπιδημοῦντες ξένου»)³¹. C'est à cette même période qu'on rencontre aussi pour la première fois en droit attique la mention d'arrhes, utilisées pour assurer la conclusion future d'un contrat de vente³².

On est donc en droit, croyons-nous, d'admettre l'hypothèse qu'il y a une relation de cause à effet entre ces deux faits, et de supposer que c'est de la pratique commerciale orientale, notamment phénicienne³³, qu'est née l'institution juridique grecque des arrhes³⁴.

Il n'entre pas dans le cadre de cet exposé de poursuivre une enquête sur l'histoire des arrhes grecques. Nous allons nous contenter de signaler que dans les droits orientaux les arrhes consistent à une remise de choses (ou de personnes) à titre de gage ou de caution, par le moyen de qui une sûreté est constituée en faveur de celui qui les reçoit³⁵. Les arrhes constituaient, dans cet ordre d'idées, un engagement unilatéral de celui qui les donnait. Un fameux exemple contenu dans la Bible montre en quoi cet engagement pouvait quelquefois consister. Il s'agissait d'objets (un collier, un cachet, une canne)³⁶ intimement liés à la personnalité de celui qui avait remis ces arrhes.

Ces objets constituaient, pour ainsi dire, une prolongation de la personnalité du donneur des arrhes, une part de cette personnalité, qui l'engageait tout entière³⁷, de sorte que celui-ci ne pouvait pas s'en dédire.

31. Sur la présence de métèques, cf. *IG II*² 141 = *Syll*³ 185 = *TOD*, *GHI II* no 139 (367 av. J.-C.) l. 30-35, *IG II*² 342 (4ème siècle) = ZIEBARTH, *Beiträge Anh. II*, no 53, l. 5 et s., *IG II*² 343 = ZIEBARTH, *Beiträge Anh. II*, no 95 (332/31 av. J.-C.), *IG II*² 337 = *TOD*, *GHI II* no 189 = SOKOLOWSKI, *LSCG* no 34 (333/32 av. J.-C.) l. 33-45, XÉNOPHON, *Rev. II* 3, ISOCRATE, *Trapez. XVII* 4. V. en outre XÉNOPHON, *Économ.* VIII 11 et s. Au sujet de la présence de commerçants Phéniciens à Athènes, v. ZIEBARTH, *Beiträge* 70 et 91, CL. MOSSÉ, *La fin de la Démocratie Athénienne* (Paris 1962) 170, VÉLISSAROPOULOS 100-102.

32. Dans ISÉE, *Succ. Kir.* VIII 23. Cf. MASSEI op. cit. 249. L'histoire de Thalès, ARISTOTE, *Polit.* I, 4, 5 (1259a) est probablement apocryphe.

33. Ainsi WOLFF op. cit. 513 n. 65.

34. Il est vrai que les arrhes en Grèce semblent avoir toujours présenté un caractère pécuniaire (TALAMANCA op. cit. 4). Le fait toutefois qu'elles présentaient originellement en Grèce aussi le caractère unilatéral d'engagement du donneur devient évident si l'on considère que, même à la fin du quatrième siècle, tandis que les conséquences à charge du donneur étaient les mêmes dans tous les droits des cités grecques (THÉOPHRASTE, chez STOBÉE = ARANGIO-RUIZ-OLIVIERI, *Inscr. Gr. ad jus pertinentes* (Milano 1925) 44, 22, 6) — ce qui suggère une origine commune de l'institution — celles à charge du preneur différaient selon les cités. V. PRINGSHEIM op. cit. (n. 27) 351-352, TALAMANCA op. cit. 16.

35. PRINGSHEIM op. cit. (n. 27) 335-336. Dans la Bible (*Genèse* 38, 17 et s.) les arrhes (hébr. "erabon") «ἀρραβών» dans la version grecque des Septante, ont le sens du "gage". Cf. P. CHANTRAINE, *Dict. Etym.*, s.v. ἀρραβών. Dans les proverbes (17, 18), l'aramaïque "arubbah" est traduit en grec par "caution" (ἐγγύη) (v. MASSEI op. cit. 239). Dans un papyrus araméen du cinquième siècle av. J.-C. d'Eléphantine (traduction de VOLTERRA chez MASSEI op. cit. 242) le terme "erabhon" désigne le nantissement général de la propriété mobilière du débiteur. A Kültepe, dans une tablette paléoassyrienne, le terme "erubbatum" désigne le "gage" (MASSEI op. cit. 234 n. 10, où l'on trouvera une référence à M. SAN NICOLÒ, *Parerga Babylonica I, Zum vorderasiatischen Ursprung des griechischen ἀρραβών* qui ne nous fut pas accessible. V. aussi BOYER op. cit. (n. 30) 306 n. 4, BOGAERT op. cit. (n. 30) 149). Dans les tablettes akkadiennes d'Ugarit le terme "urubanu" signifie la "caution personnelle" (*PRU III* no 16287 l. 7. Cf. BOGAERT loc. cit.), tandis que le terme "errub" signifie une sûreté réelle (*PRU III* no 16131, l. 17 et 20. Cf. BOGAERT loc. cit.). Ce sens donné au terme "errub" à Ugarit est d'autant plus intéressant, que le droit de celle-ci ne semble pas avoir été différent de celui du reste du pays qui fut plus tard appelé la Phénicie (BOYER op. cit. (n. 30) 308, v. aussi 306) comme d'ailleurs, il ne semble pas avoir subi des modifications dans la période qui a suivi la destruction d'Ugarit.

36. *Genèse* 38, 18.

37. Sur le caractère magique de cet engagement, v. PRINGSHEIM op. cit. (n. 27) 335 n. 6. Nous n'avons pas pu consulter P. HUVELIN, *Magie et droit indiv. Année sociol.* 1905-1906.

VI. Revenons à présent aux opérations sur échantillon dans le Deigma du Pirée.

a) Le texte d'Hypéride³⁸ est clair à ce sujet: ce n'est pas une vente qui était conclue au moment où l'échantillon était remis, «δείγμα δεδóσθαι». La personne à qui l'échantillon était remis n'était pas au sens légal un acheteur, mais une personne qui désirait acheter dans l'avenir, un acheteur prospectif, «ὄνητιῶν»³⁹. La vente devait donc avoir lieu plus tard, très probablement au moment où le prix de la marchandise serait versé⁴⁰. En vue de ce fait, quelle pouvait être la raison de cette remise de l'échantillon? Nous croyons que la réponse est que cette remise avait pour but d'obliger le futur vendeur de vendre au futur acheteur la quantité convenue de la marchandise, dont il avait remis l'échantillon.

Si on rapproche, en effet, cette pratique de remise de l'échantillon à celle des arrhes sémitiques, on remarquera des traits communs, qui semblent indiquer une origine commune des deux usages. En effet, la remise des arrhes, comme celle de l'échantillon, avait pour but de constituer une garantie envers celui qui les recevait, l'assurant que celui qui l'avait effectuée n'allait pas se désister de son engagement.

L'objet remis n'avait pas nécessairement une valeur matérielle: c'était son lien intime —magique, dirons-nous— avec la personne qui s'engageait, ou avec la marchandise, d'où l'échantillon avait été tiré, qui importait.

b) Une autre pratique de l'Emporion du Pirée éclaire de son côté en quoi consistait ce lien entre l'échantillon et le reste de la marchandise:

Démosthène nous informe que parmi les cercles de l'Emporion, le commencement du versement d'un prêt forçait le prêteur à en compléter le versement⁴¹. Démosthène parle à ce sujet d'une contrainte du prêteur («ἤναγκάζετο»). On a voulu voir dans cet «ἤναγκάζετο» des considérations économiques⁴², ou le résultat de la rédaction d'une "homologieia" qui ne prendrait effet qu'à partir d'un commencement d'exécution⁴³. Mais le verbe «ἀναγκάζομαι» suggère, à notre avis, plutôt une contrainte d'ordre moral qu'une nécessité légale. Dans ce monde de l'Emporion⁴⁴ si fermé⁴⁵, où métèques, étrangers et Athéniens se connaissaient bien⁴⁶, on ne pouvait pas faire marche arrière une fois qu'on avait commencé le versement du prêt sans perdre sa bonne réputation, car, d'après les conceptions des gens de l'Emporion, la part engageait le tout.

38. Ci-dessus n. 4.

39. Cf. les Dictionnaires de LIDDELL-SCOTT et de BAILLY s.v. ὄνησιῶν.

40. On ne peut pas tirer un argument en faveur du contraire de la *Scholie aux Cavaliers d'Aristophane* 979 (citée à la n. 16), où mention est faite des «δείγματα τῶν πωλουμένων». «Πωλούμενα» signifie en l'occurrence "les marchandises qui sont à vendre".

41. DÉMOSTHÈNE, *C. Apat.* XXXIII 7: «Ὁμολογηκῶς δ' εὐπορήσειν αὐτῷ δέκα μνᾶς καὶ τούτων δεδωκῶς τὰς τρεῖς, διὰ τὸ προεῖμενον ἀργύριον ἤναγκάζετο καὶ τὸ λοιπὸν διδόναι».

42. PRINGSHEIM op. cit. (n. 27) 58-59. V. aussi les observations de P. KUSSMAUL, *Syntheskai* (Basel 1969) 75 n. 1.

43. V. GERNET, *Le droit de la vente* 221 et idem, *Obligation* 236. GERNET loc. cit. tout en reconnaissant le caractère d'usage de commerce de l'institution, voit dans le cas discuté une obligation légale de celui qui a procédé à un commencement d'exécution.

44. DÉMOSTHÈNE, *C. Apat.* XXXIII 6: «προσελθόντες μοι ἐν τῷ Ἐμπορίῳ». Sur les gens de l'Emporion, v. VÉLISAROPOULOS 29-51, où cet auteur reprend le contenu d'un article sous le titre "Le monde de l'Emporion" paru dans les *Dialogues d'Histoire ancienne* 3, 1976.

45. GERNET, *Actions commerciales* 185 n. 5: "Le monde de l'Emporion est très défini".

46. Outre les références citées par GERNET (v. la n. précédente), v. ISOCRATE, *Trapez.* XVII 4, où Pythodoros le Phénicien présente un jeune Bosphorien à Pasion le banquier.

C'est le même ordre d'idées, croyons-nous, qui se retrouve à la base de la pratique de la remise de l'échantillon à laquelle Hypéride fait allusion. L'échantillon qui a fait partie de la marchandise engage le reste de celle-ci en vertu du même principe. Et, par conséquent, le marchand qui fréquente le Deigma de l'Emporion du Pirée, une fois l'échantillon remis, ne peut pas honorablement rompre ce lien: Il est donc moralement contraint à vendre à l'acheteur prospectif la marchandise qu'il a "engagée" par la remise de l'échantillon, en acceptant le prix (fixé par voie d'auktion), lorsque celui-ci lui sera versé.

VII. Il s'agissait donc d'une pratique commerciale de l'Emporion⁴⁷, d'origine orientale, apparentée aux arrhes unilatérales des droits sémitiques mais appliquée à des choses fungibles et propre à un cercle de commerçants restreint et bien connu. Une telle pratique doit avoir été introduite à Athènes au moment où celle-ci était devenue l'épicentre de la vie économique de la Méditerranée orientale. Cette pratique a donc servi, dans le cadre des transactions du grand commerce centrées au Deigma du Pirée, à donner à celles-ci une plus grande souplesse, en rendant possible de repousser dans l'avenir le moment de l'achat de choses fungibles commercialisées, comme ces "tarichoï" qui ont fait l'objet du discours d'Hypéride.

47. Dans ce sens, HUVELIN, dans *DA III*, s.v. mercatura, 1758, GERNET, *Obligation* 236.

Épirlous: une institution du droit maritime grec antique, hellénistique, byzantin et postbyzantin*

I. Parmi les personnes qui collaborent à l'entreprise maritime, les unes mettent à sa disposition le navire et leurs connaissances techniques de la navigation: ce sont l'armateur et ses préposés, le capitaine et l'équipage. Les autres ont un rôle économique: ce sont, pour employer un terme un tant soit peu vieilli, les "bailleurs de fonds" de l'armateur. Enfin une troisième catégorie de personnes est constituée des usagers de l'entreprise maritime, qui lui confient le transport de leurs biens. Ces personnes sont elles-mêmes souvent soutenues par leurs propres bailleurs de fonds¹.

Or, les conditions rudimentaires des communications à longue distance jusqu'à la découverte de la télégraphie à l'époque moderne, ont obligé les tiers, dont les intérêts s'opposaient parfois à ceux de l'armateur et de ses préposés, à se faire représenter au cours du voyage par leurs propres agents, afin de veiller à la sauvegarde de leurs biens dont l'armateur et ses préposés assumaient le transport. L'antiquité grecque, classique et hellénistique, nous a légué les noms de divers auxiliaires qui ont été employés à cette fin.

Entre ceux-ci, le plus important a été l'*épirlous* (ἐπίπλους): nous allons essayer d'esquisser le rôle que cette figure du commerce maritime et fluvial a joué, sous divers noms selon les périodes, depuis l'antiquité classique jusqu'à l'aube de l'époque moderne. L'évolution de cette institution montre, à notre avis, la continuité de la tradition maritime dans la Méditerranée, depuis la Grèce ancienne jusqu'à une époque récente.

II. La pratique selon laquelle le commerçant (ἔμπορος) en personne ou, dans le cas d'une société, l'un des associés, accompagnait la marchandise à bord du navire², ainsi que celle selon

* Extrait de *Symposion* 1985, 425-444.

1. Bien entendu, dans des conditions de navigation beaucoup moins avancées que celles de la marine marchande moderne, une même personne pouvait assumer plusieurs de ces rôles à la fois, p. ex. un des co-armateurs d'un navire embarquait sur celui-ci comme matelot, et, en même temps transportait des marchandises pour son propre compte.

2. Accompagnement de la marchandise par le commerçant en personne: déjà dans l'*Odyssée* θ 161-164. Pour le début du IVe siècle av. J.-C., v. ΧΕΝΟΡΗΘΝ, *Économique* XX 28: «ἔπειτα δὲ λαβόντες ὅπόσον δύνανται πλεῖστον (sc. σῖτον) ἄγουσιν αὐτὸν διὰ θαλάττης, καὶ ταῦτα εἰς τὸ πλοῖον ἐνθήμενοι ἐν ᾧπερ αὐτοὶ πλέουσι», POLLUX I 95: «εἶη δ' ἄν τῶν ἐμπλεόντων καὶ ἔμπορος» etc. Cf. HASEBROEK 6 et 85. Accompagnement par l'un des associés: PSEUDO-DÉMOSTHÈNE, *C. Dionys.* LVI 8: «Οἱ μὲν γὰρ αὐτῶν ἀπέστελλον ἐκ τῆς Αἰγύπτου τὰ χρήματα, οἱ δ' ἐπέπλεον ταῖς ἐμπορίαις».

laquelle les bailleurs de fonds eux-mêmes accompagnaient en cas de voyage aller (ἐτερόπλους) l'argent qu'ils avaient prêté, en s'embarquant sur le navire qui le transportait³, semblent s'être progressivement modifiées au cours du quatrième siècle av. J.-C., sous la pression, probablement, de l'intensification de la vie économique maritime.

Les gens d'affaires en sont venus à employer de plus en plus des tierces personnes comme convoyeurs des marchandises ou comme accompagnateurs de l'argent prêté⁴. Ces personnes étaient au début appelées δίοποι ou διοπεύοντες, ce qui, grosso modo, pourrait être rendu par "surveillants"⁵. Ces surveillants étaient, tout comme les autres personnes participant à l'aventure maritime et représentant des intérêts sur la cargaison ou sur l'argent investi ou transporté, des "co-navigants" (σύμπλοι, συμπλέοντες)⁶, et à ce titre ils jouissaient de certains droits à

3. PSEUDO-DÉMOSTHÈNE, *C. Phorm.* XXXIV 26: «καὶ τοῖς μὲν τὰ ἐτερόπλοια δανείσασσι μόλις τ' ἀρχαῖα ἀποδέδωκας, οἱ συνέπλευσάν σου». Cf. U.E. PAOLI, *Il prestito marittimo nel diritto attico* (Firenze 1930) (réimpr. Milano 1974) 26, 28-30, H. KNORRINGA, *Emporos* (Amsterdam 1926) (réimpr. Amsterdam 1961) 94.

4. Cette distinction est d'ailleurs plutôt schématique, car l'idée de substitution (Surrogationsgedanke) de la marchandise qui a été achetée avec l'argent prêté à celui-ci, idée qui est à la base du prêt à la grosse grec (cf. F. PRINGSHEIM, *Der Kauf mit fremdem Geld* (Leipzig 1916) (réimpr. New York 1979) 4-27), faisait que dans bien des cas le convoyeur des marchandises et l'accompagnateur de l'argent prêté exerçaient essentiellement les mêmes fonctions. Emploi de l'esclave d'un tiers pour le remboursement anticipé d'un prêt aller-retour (ἀμφοτερόπλου): PSEUDO-DÉMOSTHÈNE, *C. Phorm.* XXXIV 5.

5. POLLUX VII 139: «Δίοπος δὲ ὁ ἐπόπτης τῆς νηός· Ἀριστοφάνης δὲ ἐν Λημνίαις εἶρηκε καὶ ναυφύλαξ; *Souda*: «δίοπος: ὁ διέπων καὶ ἐποπτεύων, ὁ τῆς νεῶς ἐπιμελητής»; HARPOCRATION (Dindorf): «Διοπεύων: ...δίοπος λέγεται νεῶς ὁ διέπων καὶ ἐποπτεύων τὰ κατὰ τὴν ναῦν»; *Etym. Magn.* 18, 28 s.v. «Ἀδίοπον ...δίοποι γὰρ λέγονται οἱ τῆς νεῶς φύλακες». Le terme διοπεύων est employé à deux reprises par PSEUDO-DÉMOSTHÈNE, *C. Lacr.* XXXV 20 et 34. Il est traduit par LIDDELL-SCOTT s.v. δίοπος, II, et par HASEBROEK 85, comme "capitaine d'un navire" (cf. HESYCHIUS: «δίοπος... ναύαρχος»), et par L. GERNET, *Démophile, Plaidoyers civils I* (Paris 1954) 187 et 191 comme "contremaître" mais HARPOCRATION, s.v. διοπεύων après avoir expliqué le terme δίοπος (cf. ci-dessus) ajoute: «Ὁ καθ' ἡμᾶς λεγόμενος ἐπίπλους». C'est pourquoi PAOLI op. cit. 26 et ZIEBARTH, *Beiträge* 48, ont eu, à notre avis, raison de traduire le terme par "subrécargue", quoique celui-ci convienne plutôt au convoyeur des marchandises qu'à l'accompagnateur de l'argent prêté (voir cependant les observations formulées à la note précédente). Cette interprétation a été contestée, à tort croyons-nous, par B. BRAVO, Une lettre sur plomb de Berezan, *Dialogues d'histoire ancienne I* (Annales de l'Univ. de Besançon no 166) (Paris 1974) 168 suivi par J. VÉLISSAROPOULOS, *Les nauclères grecs* (Genève-Paris 1980) 86. Ces auteurs considèrent le terme δίοπος comme l'équivalent de ναυφύλαξ et l'interprètent comme signifiant des gardiens du navire. BRAVO notamment (p. 166) nie l'assimilation des δίοποι aux ἐπίπλοι que nous donne HARPOCRATION. Nous avons suivi ci-dessus la lecture διοπεύων dans PSEUDO-DÉMOSTHÈNE, *C. Lacr.* 20 et 34 plutôt que διοπεύων des manuscrits (cf. GERNET op. cit. 187 et 191, apparat critique) en raison du témoignage d'HARPOCRATION, «Διοπεύων: Δημοσθένης ἐν τῷ κατὰ Λακρίτου». Le sens d'ailleurs, ne change point, qu'on accepte l'une ou l'autre lecture.

6. Dans PSEUDO-DÉMOSTHÈNE, *C. Zénouth.* XXXII 8, Protos est appelé: «ὁ παρ' ἡμῶν συμπλέον (ἐμπλέον)», tandis qu'au § 12 du même discours il est qualifié de «ὁ παρ' ἡμῶν ἐπιπλέον». Il semble — selon les allégations au moins de l'auteur du discours, Démon — que ce Protos ait été le convoyeur des marchandises (du blé) achetées avec l'argent de Démon; (ainsi P.S. PHOTIADÈS, Commentaire juridique de la paragraphé de Démosthène c. Zénouthémis [en grec], *Athéna* 36, 1923, 118). D'autres, comme P. VINOGRADOFF, *The Legal Background of Demosthenes' Speech in Zenothemis v. Démon*, *RHD* 3, 1922, 164; GERNET op. cit. 113; S. ISAGER-M.H. HANSEN, *Aspects of Athenian Society in the Fourth Century B.C.* (Odense 1975) 138, considèrent Protos comme un débiteur de Démon. L. MITTEIS, *Romanistische Papyrusstudien*, *SZ (RA)* 23, 1902, 288 avec la n. 2, tient la qualité de Protos pour douteuse. La qualité du συμπλέον signifiait en tout cas quelque chose de plus que celle d'un simple passager (ἐπιβάτης), puisqu' Aristote désigne la relation créée entre σύμπλοι comme une société (κοινωνία), ARISTOTE, *Eth. Nicom.* VIII 9, 1 (1159b 28), VIII 12, 1 (1161b 13). Soit dit en passant, les σύνπλοι du *P. Berol.* 5883 et 5853 (= *SB III* 7169 = VÉLISSAROPOULOS Ann. no 21, IIe siècle av. J.-C.) l. 12, ne sont pas des représentants de créanciers dans le prêt maritime visé par ce document, mais des coemprunteurs. Cf. U. WILCKEN, *Punt-Fahrten in der Ptolemäerzeit*, *Zeitschr. f. aeg. Spr. u. Altk.* 60, 1925, 92-94; ZIEBARTH, *Beiträge* 55.

bord et notamment de celui de donner leur avis dans les cas où des décisions importantes devaient être prises au cours de la navigation⁷.

Mais à côté du terme διοπεύοντες, trop général puisqu'il pouvait aussi bien être appliqué à un commerçant lui-même qu'à son préposé, on voit apparaître un terme technique du commerce maritime, l'ἐπιπλέων, qui désigne surtout ces personnes auxiliaires qui voyageaient sur les navires pour surveiller la cargaison ou l'argent prêté à la grosse. Harpocrate considère le terme "ἐπιπλέον" (sous la forme hellénistique ἐπίπλους) comme l'équivalent de "diopos" que nous venons de mentionner⁸.

III. La plus ancienne trace de la fonction de l'ἐπιπλέον se trouve, à notre connaissance, dans le plaidoyer pseudodémosthénique contre Zénothémis, sous la forme «ὁ παρ' ἡμῶν ἐπιπλέων⁹», c'est-à-dire la personne qui naviguait de notre part. La terminologie n'était pas encore à cette époque tout à fait figée, car ailleurs, dans ce même plaidoyer, la personne en question est désignée comme «ὁ παρ' ἡμῶν ἐμπλέων» ou «συμπλέων»¹⁰. On retrouve la même notion sous la forme d'un verbe dans le plaidoyer de Démosthène contre Dionysodoros, où il est question d'un associé du défendeur, qui "naviguait à bord du navire" («ἐπέπλει ἐπὶ τῆς νεώς») ¹¹, alors que plus loin, dans ce même plaidoyer, mention est faite de certaines personnes associées avec d'autres qui "accompagnaient les marchandises à bord du navire" («οἱ δ' ἐπέπλεον ταῖς ἐμπορίαις») ¹².

Un peu plus tard, on trouve le terme "ἐπιπλέον" dans le même sens technique, dans un papyrus provenant des archives de Zénon¹³, où il est question d'un transport fluvial de caractère privé.

En effet, si le terme dans son sens grammatical ne désigne rien de plus que "la personne qui

7. Cf. la ναυτική συγγραφή contenue dans PSEUDO-DÉMOSTHÈNE, *C. Lacr.* XXXV 11: «πλὴν ἐκβολῆς ἧς ἂν οἱ σύμπλοι ψηφισάμενοι κοινῇ ἐκβάλωνται». Cf. PAOLI op. cit. 80, 82-84. Dans ce même discours (§ 33) des esclaves d'un des copropriétaires du navire sont mentionnés parmi ces σύμπλοι. Un fragment de DIPHILUS, *Ζωγράφος* (KOCK, *CAF* II 43, p. 554 = EDMONDS, *FAC* III A 115, p. 116), l. 10-17, se réfère à un nauclère qui se prépare à répartir entre les συμπλέοντες une avarie commune. Il était donc naturel qu'un nauclère consulte ses co-navigants avant de procéder à un tel acte qui pouvait porter atteinte à leurs intérêts. Sur la question de la consultation des συμπλέοντες, dont le *Nomos Rhod. Naut.* III 9 (ASHB. = SCHELTEMA - VAN DER WAL, Lib. LIII, App., Pars sec. 9) fait une obligation en matière de jet, v. W. ASHBURNER, *The Rhodian Sea-Law* (Oxford 1909) CCLXIV-CCLXX; ROUGÉ, *Recherches* 226-227. Les *Actes des Apôtres* 27, 10-12, montrent qu'à l'époque où ceux-ci ont été rédigés, les décisions des co-navigants (si ceux-ci étaient consultés, ce qui n'était rendu obligatoire ni par la loi ni par la coutume) ne portaient pas seulement sur la question du jet, mais sur toute sorte de questions importantes pour le succès du voyage entrepris. V. pourtant ROUGÉ, *Recherches* 398-400.

8. Cf. ci-dessus n. 5. On remarque qu'Harpocrate tient le terme ἐπιπλους pour plus récent que celui de diopos.

9. PSEUDO-DÉMOSTHÈNE, *C. Zénothémis* XXXII 12: «Καὶ φησι τῷ Ἡγιστράτῳ ἐπὶ τούτῳ τῷ σίτῳ δεδανεικέναι ὄν ὁ παρ' ἡμῶν ἐπιπλέων ἐπρίατο».

10. PSEUDO-DÉMOSTHÈNE, *C. Zénothémis* XXXII 8. Les deux lectures se trouvent dans la tradition manuscrite. Cf. L. GERNET, *Démosthène, Plaidoyers civils* I, l'apparat critique à la p. 120. Pour la date du discours en question (autour de 340 av. J.-C.), v. GERNET op. cit. 117.

11. PSEUDO-DÉMOSTHÈNE, *C. Dionys.* LVI 7. Pour la date du plaidoyer (entre 323 et 322 av. J.-C.) v. GERNET, *Démosthène, Plaidoyers Civils* III (Paris 1959) 134-135. Les associés co-navigants étaient donc aussi qualifiés d'ἐπιπλέοντες.

12. PSEUDO-DÉMOSTHÈNE, *C. Dionys.* LVI 8 cité à la n. 2.

13. *P. Cairo Zen.* 59389 (IIIe siècle av. J.-C.), l. 2-3: ἐμβαλόμενος εἰς πλοῖον ἀπόστειλον τῷ ἐπιπλέοντι προσαγαγεῖν.

voyage sur le navire”¹⁴ et dans ce sens il avait été déjà employé par Hérodote¹⁵ et par Thucydide¹⁶, on peut constater que dès la deuxième moitié du IVe siècle il avait déjà acquis un sens spécial dans le langage commercial et maritime. Il désignait dès lors la personne qui embarquait sur le navire avec mission de protéger des intérêts qui allaient être exposés aux risques de l’aventure maritime.

D’ailleurs, ce sens n’était point restreint aux seuls convoyeurs de marchandises. Une inscription honorifique du début du IIIe siècle av. J.-C. provenant d’Aigialé d’Amorgos nous parle d’un “*épirpléon* sur les pirates” (τὸν ἐπὶ τῶν πειρατῶν ἐπιπλέοντα Σωκλείδαν)¹⁷. On a voulu voir dans cet *épirpléon*, nommé Sokleidas, le chef militaire des pirates¹⁸.

Mais il ne faut pas perdre de vue le fait que la piraterie revêtait chez les Anciens, comme chez les gens du Moyen-Âge, la forme d’une entreprise commerciale, sous forme associative. La fameuse loi de Solon sur les associations¹⁹ en est une preuve: elle classe, en effet, “ceux qui partent à la quête de butin” («ἐπὶ λείαν οἰχόμενοι») avec “ceux qui partent pour faire du commerce” («ἢ εἰς ἐμπορίαν sc. οἰχόμενοι»)²⁰. On possède, pour la piraterie du Moyen-Âge et de l’époque moderne, des documents qui nous font comprendre comment ces entreprises étaient organisées²¹: il était nécessaire que les armateurs, ou, le cas échéant, les bailleurs de fonds,

14. MEYER-TERMEER 65 n. 32.

15. HÉRODOTE VII 98.

16. THUCYDIDE II 56. L’usage du verbe ἐπέπλει dans DÉMOSTHÈNE, C. *Timothée* XLIX 14, n’est pas, lui aussi, technique.

17. IG XII 7 386 = Syll³ 521 = MICHEL 384 = ZIEBARTH Anh. II no 73, 1. 15-16.

18. R. LAQUEUR, *Epigraphische Untersuchungen zu den griechischen Volksbeschlüssen* (Leipzig-Berlin 1927) 118, parle de “Piratenführer” et de “Piratenhäuptling”, ZIEBARTH 25, considère aussi Sokleidas comme le chef des pirates (“Piratenführer”).

19. D. 47, 22, 4 (Gaius libro quarto ad legem XII tabularum) = E. RUSCHENBUSCH, *Σόλωνος Νόμοι* (Wiesbaden 1966) F. 76a (p. 98-99). En faveur de l’authenticité du passage concernant les «ἐπὶ λείαν οἰχόμενοι», G. GLOTZ, *La solidarité de la famille* (Paris 1904) 200 n. 3.

20. Certains auteurs [entre autres L. BEAUCHET, *Histoire du droit privé de la république athénienne* IV (Paris 1897) 365, suivi aussi par ZIEBARTH Anh. I 9, p. 100, autres références chez N. PANTAZOPOULOS, *Les Koinonai grecques* (Athènes 1946) (en grec) 79 n. 145] soutiennent que les «ἐπὶ λείαν οἰχόμενοι» constituaient des sociétés de prises et non pas des sociétés de piraterie. Cette distinction nous paraît futile, vu les limites tout à fait vagues entre ces deux activités, surtout dans le monde grec antique où l’état de guerre entre les cités constituait la règle plutôt que l’exception. Cf. GLOTZ op. cit. 200 n. 3, W. KROLL, dans *RE* II A 1 (1921), v. Seeraub, col. 1036, PANTAZOPOULOS op. cit. 77-79 avec la n. 147. V. aussi dans ce sens, H. ORMEROD, *Piracy in the Ancient World* (Liverpool-London 1924) 68 n. 1.

21. Dans les documents médiévaux italiens on rencontre des prêts maritimes spécialement destinés à la piraterie. Cf. ZENO, *Storia del diritto marittimo italiano nel Mediterraneo* (Milano 1946) 313. A. LATTES, *Il diritto marittimo privato nelle carte liguri dei secoli XII e XIII* (Roma 1939) 117-118. R. MOROZZO DELLA ROCCA, *Benvenuto de Brixano, Notaio in Candia 1301-1302* (Venezia 1950) nos 35, 241, 243. D’autre part des documents grecs du XVIIe siècle contiennent des contrats de constitution d’entreprises de piraterie: p. ex. G. PETROPOULOS, *Actes notariels de Myconos des années 1663-1779* (Athènes 1960) [en grec] no 562 (5 mars 1666); cf. aussi D. VAYAKAKOS, Maniotes à Zante [en grec], *Eper. Arch. Hist. Hell. Dik. de l’Académie d’Athènes* 5, 1954, no 9 (28 août 1665). On y voit d’une part l’armateur mettre à la disposition de l’entreprise son navire fourni et équipé d’avirons, d’agrès etc., et d’autre part les capitaines et chefs des futures pirates offrir à l’entreprise l’équipage — marins en même temps que brigands — et les armes. Le contrat fixe d’avance le pourcentage des gains qui reviendra à chaque partie. Il est aussi à souligner que C. TARGA, *Ponderazioni sopra la contrattazione marittima* (Genova 1787) non seulement discute la matière de la piraterie (ou de la guerre de course) comme un sujet de la pratique juridique de son temps (p. 147-148), mais donne même (p. 149-150) le modèle d’un contrat-type concernant cette sorte d’entreprise maritime.

soient représentés à bord au cours des opérations de piraterie par leurs propres hommes de confiance capables de faire valoir leurs droits sur les gains de l'entreprise. Une décision importante pour le sort du butin obtenu (comme celle de garder des otages et libérer les autres captifs, dans le cas d'Aigialé) ne pouvait être prise sans l'assentiment de ces préposés. C'est donc de cette façon qu'il faut interpréter, à notre avis, le terme «ἐπιπλέων ἐπὶ τῶν πειρατῶν» dans l'inscription d'Aigialé.

Dès la fin du IVe siècle av. J.-C. ou le début du IIIe siècle, nous rencontrons donc dans le commerce maritime en Méditerranée des ἐπιπλέοντες rattachés à diverses activités maritimes, leurs plus importantes fonctions étant celle de convoyeurs, de "subrécargues" selon le terme employé au Moyen-Âge, qui accompagnaient les marchandises pour le compte des chargeurs, et celle d'accompagnateurs des fonds avancés sous la forme de prêts à la grosse pour le compte des bailleurs de fonds²².

Commençons par la première de ces fonctions.

IV. Le début du IIIe siècle av. J.-C. a vu l'introduction d'ἐπιπλέοντες dans les transports publics de biens sur le Nil²³.

La terminologie s'est légèrement modifiée à la même époque, le substantif ἐπίπλους (ou sous la forme non contractée ἐπίπλοος) s'étant progressivement —mais jamais totalement— substitué au participe ἐπιπλέον²⁴. Il a été soutenu que ce deuxième terme était utilisé pour les transports privés, tandis qu'ἐπίπλους serait réservé aux transports pour le compte de la puissance publique²⁵. Cette affirmation, au moins sous une forme aussi absolue, n'est pas exacte, à notre avis: on trouve, en effet, le terme ἐπιπλέον dans un papyrus du IIe ou IIIe siècle de notre ère provenant de Théadelphie qui concerne un transport public de bois²⁶.

Les ἐπίπλοοι des transports publics sont à l'époque ptolémaïque des militaires, dans la plupart des cas des gendarmes (φυλακῖται)²⁷. Mais il semble que, quoique les échantillons de la

22. A cette deuxième catégorie aurait aussi probablement appartenu l'ἐπιπλέον Sokleidas de l'inscription d'Aigialé.

23. Cf. ci-après n. 24-27.

24. Le terme ἐπιπλέον est utilisé dans deux papyrus du milieu du IIIe siècle av. J.-C. provenant des archives de Zénon: *P. Cairo Zen.* 59389 (IIIe siècle av. J.-C.), l. 2-3 (cité ci-dessus, n. 13) et *P. Cairo Zen.* 59077 (257 av. J.-C.), l. 2: τὴν παιδίσκην, ἣν ἐνεχυράσαμεν παρὰ τῶν ἐπιπλευσάντων ἐπὶ τοῦ ἐλαίου. Cf. aussi *ibid.* verso l. 2-3. Le terme était encore en usage au IIIe siècle ap. J.-C. Cf. *P. Iand.* VIII 151, l. 14: ναυτικῶι ἐπιπλεύσαντι.

25. MEYER-TERMEER 60. Le passage d'Harpocrate cité ci-dessus à la n. 5 montre pourtant que le terme ἐπίπλους n'était point restreint, au moins au IIe siècle de notre ère, aux seuls transports publics. Ajoutons que la ναυλωτικὴ contenue dans *P. Oxy.* XLIX 3484 (27-33 ap. J.-C.), qui mentionne (l. 27-28) un ἐπίπλους, concerne probablement un transport privé.

26. D. FORABOSCHI, Nuovi Papiri dal Fayûm, *JJP* 18, 1974, 189, l. 11-12: ἐπιπλέοντος... Ἀμπέλου Σ. D'autre part, l'observation de R. Bogaert, dans son compte rendu de l'ouvrage de Mme MEYER-TERMEER, dans *Gnomon* 1980, 183, selon laquelle le terme ἐπιπλέον ne se rencontre que dans quelques lettres mais jamais dans des contrats de transport privés, ne nous paraît pas convaincante, étant donnée l'extrême rareté du matériel existant concernant des transports privés.

27. M. ROSTOVITZEFF, Πλοῖα θαλάσσια on the Nile, *Études dédiées à la mémoire d'André M. Andréadès* (Athènes 1940) 369-370 et n. 1 *ibid.* Cf. *P. Ryl.* IV 576, l. 1-2 (dernier tiers du IIIe siècle av. J.-C.), l. 1-2: ἐπίπλους Κλέαρχος φυλακίτης. CL. PRÉAUX, *L'économie royale des Lagides* (Bruxelles 1939) 146-147, se référant à *BGU* 1742 et 1743 (= *P. Berol.* Inv. 13958 et 13957, I), admet que les phylacites ont été appelés à accompagner les cargaisons à la fin de la dynastie lagide "quand les razzias font rage", mais le *P. Hibeh* I 54, l. 30-31, qui les mentionne est daté de 245 av. J.-C. D'ailleurs le *P. Ryl.* IV 576 précité est aussi daté du IIIe siècle av. J.-C.

marchandise transportée aient été effectivement confiés à des φυλακῖται (pour le blé, dans des vases de terre crue scellés)²⁸, les ἐπίπλοοι ptolemaïques n'étaient pas toujours des φυλακῖται mais parfois des convoyeurs à part, également armés, qui eux aussi accompagnaient les biens transportés, en même temps que les phylacites²⁹.

Cette situation n'a pas changé avec la conquête romaine de l'Égypte. Les ἐπίπλοοι sont toujours des militaires: après la disparition, à une date incertaine, des phylacites³⁰, les ἐπίπλοοι sont pris parmi les légionnaires³¹. Ce n'est qu'à partir de la fin du Ier siècle de notre ère ou du début du IIème³² que la fonction de l'épiplous devient une liturgie (*munus personale*) qui pesait dorénavant sur les civils³³.

V. Si l'on en vient à présent aux attributions et devoirs qui incombent aux ἐπίπλοοι des transports publics fluviaux de cette première phase, antérieure à la transformation de leur fonction en liturgie, nous devons commencer par remarquer qu'on entrevoit, à travers certaines de leurs attributions, l'héritage des convoyeurs de marchandises dans les transports privés de biens par mer, sur le modèle de qui la fonction de ces ἐπίπλοοι avait été très probablement calquée³⁴.

Ceci concerne avant tout la relation entre les ἐπίπλοοι et les échantillons des biens transportés. Il est vrai qu'il n'existe pas, à notre connaissance, de témoignages directs concernant l'utilisation d'échantillons scellés dans le transport de marchandises, antérieurs à ceux que contiennent les papyrus ptolemaïques. Nous avons eu cependant l'occasion d'indiquer ailleurs le rôle important des échantillons (δείγματα) dans le commerce interurbain (ἐμπορία) de l'antiquité grecque et d'y souligner que le niveau de standardisation de certaines marchandises dès le IVème siècle av. J.-C. avait permis le développement d'opérations sur échantillons, opérations

28. P. ex. H. ZILIACUS, Neue Ptolemäertexte zum Korntransport und Saatdarlehen, *Aegyptus* XIX, 1939, 62 (*P. Berol. Inv.* 16876) I (49/48 av. J.-C.) = *SB* V no 8754 I, l. 12-15: ἐπιβιβασθέντων φυλακῖτῶν κεκληρουχημένων τῶν μάλιστα πίστιν ἔχόντων, οἷς καὶ τὸ δεῖγμα κατεσφραγισμένον ἐπιτεθῆσεται ἐν γείνοις ὁμοίς (lire ὁμοῖς) ἀγγείοις. De même *BGU* 1742 (= *P. Berol. Inv.* 13958) l. 12-16, *BGU* 1743 (= *P. Berol. Inv.* 13957 I) l. 9-14. Comme MEYER-TERMEER 60 l'a observé, aucune ναυλωτικὴ συγγραφή concernant un transport privé et mentionnant un δείγμα n'est connue, mais cette absence doit certainement être attribuée au hasard des trouvailles.

29. Cf. *P. Berol. Inv.* 16876 = *SB* V no 8754 I, l. 19-20: μετὰ τῆς Παγκράτου καὶ Δημητρίου τῶν περὶ τὴν διοίκησιν μαχαιροφόρων καὶ ἐπίλων γνώμης. Malgré la formulation cumulative (μαχαιροφόρων et ἐπίλων) il s'agit probablement des mêmes personnes. Sur ces *machairophoroi* et ἐπίπλοοι, v. J. SCHWARTZ, Le Nil et le ravitaillement de Rome, *BIFAO* 47, 1948, 184. Sur le fait que les ἐπίπλοοι ne doivent pas toujours être identifiés aux *phylacitai*, v. W. KUNKEL, Verwaltungsakten aus der spätptolemäischen Zeit, *Archiv* 8, 1927, 185.

30. SCHWARTZ op. cit. 184.

31. Cf. GUÉRAUD, Un vase ayant contenu un échantillon de blé (δείγμα), *JJP* IV, 1950, 107-115, pl. I (2 av. J.-C.) = *SB* VI no 9223, l. 2: δι' ἐπιπλόου Λουκίου Οὐκλατίου στρατιώτου. Cf. aussi l. 4. V. aussi WILCKEN, *Chrest.* 443 (*P. Lond* II, n. 256r. (11-15 ap. J.-C.)), l. 2-3: διὰ ἐπίπλου Σέκτος Ἄτινιος — λεγιῶνος δευτέρας.

32. SCHWARTZ op. cit. 185-186.

33. Cette transformation du service de l'épiplous en liturgie civile se situe au IIème siècle, après la création du χειρισμὸς τῆς Νέας πόλεως. Cf. A. ŚWIDEREK, The Responsibility in Corn Transport to Alexandria: σιτολόγοι, ἐπίπλοοι, δειγματοκαταγωγέες, *Eos* 58, 1969/70, 64. L'exemple le plus ancien d'ἐπίπλοοι civils se trouve dans *P. Oxy.* XXXIII 2670 (127 ap. J.-C.), l. 11-13. Cf. *ibid.* le commentaire à la l. 11. D'autre part le texte le plus récent où l'épiplous est encore un soldat (Κλαύδιος Κέλερ) est *P. Oxy.* II 276, l. 8-10 (= *CPJ* II 422), daté du 77 ap. J.-C. Cf. MEYER-TERMEER 65 n. 34, N. LEWIS, *The Compulsory Public Service of Roman Egypt* (Firenze 1982) 28.

34. C'est, croyons-nous, ce qu'a voulu indiquer GUÉRAUD op. cit. 109, lorsqu'il remarquait que "les ἐπίπλοοι doivent être des convoyeurs... on dirait presque des subrécargues".

qui se déroulaient dans des bâtiments spéciaux, justement appelés *Deigmata*³⁵.

D'autre part, nous avons vu plus haut que des *épipléontes* accompagnaient, dès le IVe siècle avant notre ère, les cargaisons sur mer, tandis que des documents provenant des archives de Zénon nous montrent également des *épipléontes*, qui, entre le début et le milieu du IIIe siècle avant notre ère, accompagnaient des biens dans des transports privés fluviaux³⁶. Nous avons vu enfin que les transports sur le Nil comportaient dès cette époque l'envoi d'échantillons confiés aux convoyeurs (publics dans tous les cas que nous connaissons, il est vrai)³⁷. Il n'est donc pas téméraire, croyons-nous, de supposer que la pratique de remettre des échantillons scellés des marchandises remonte aussi au IVe siècle av. J.-C. et que, donc, elle a été empruntée aux transports privés maritimes pour être appliquée aux transports publics organisés par les Lagides sur le Nil.

La qualité de *συμπλέων*, de *ἐπιπλέων* des transports maritimes privés qui a servi de modèle à *ἐπίπλους* ptolémaïque (ou romain, du Ier siècle de notre ère) donne à notre avis, l'explication d'une phrase qui a intrigué certains savants modernes³⁸. En effet, quelques documents appartenant à la fin de la période ptolémaïque font mention d'une obligation du naoclère du navire transporteur d'obtenir "l'avis des *épiplooi*" («μετὰ τῆς τῶν ἐπίπλων γνώμης»)³⁹.

Il s'agit là, croyons-nous, d'une clause provenant de documents analogues qui devaient être employés dans les transports de biens par mer (où, nous l'avons vu, les *σύμπλοι* étaient appelés à donner leur avis dans certaines circonstances importantes)⁴⁰, qui avait été adoptée dans les transports fluviaux. Évidemment l'avis des co-navigants dans un transport sur le Nil ne pouvait pas avoir la même importance que celle des co-navigants (*συμπλέοντες*) sur un navire voyageant sur mer. La valeur de cette "*gnomè*" des *épiplooi* des transports fluviaux ne doit pas cependant être sous-estimée, car même sur le Nil, des circonstances pouvaient se présenter où l'opinion des *épiplooi* devait avoir un poids considérable sur la décision du naoclère.

L'*épiplous* se faisait donc remettre l'échantillon scellé — à moins que celui-ci ne fût remis au naoclère, ce qui arrivait parfois, mais le cas semble avoir été plutôt rare⁴¹ — et accompagnait la cargaison jusqu'au débarquement au quai (*ἐξάιρεσις*)⁴². Les textes qui mentionnent l'obliga-

35. Cf. D. GOFAS, La vente sur échantillon à Athènes d'après un texte d'Hypéride, *Symposion 1977* (Köln -Wien 1982) 121-129, ci-dessus p. 79-85, qui reprend les passages correspondants de la thèse d'agrégation de l'auteur: *L'échantillon* [en grec].

36. Ci-dessus n. 24.

37. Ci-dessus n. 28. Quant à la question de savoir par qui les récipients des échantillons étaient scellés v. *P. Hibeh I 39* (265 av. J.-C.), l. 13-16, où c'est un certain Killès ou le naoclère qui va apposer son cachet sur l'échantillon, et GUÉRAUD, Un vase = *SB VI* no 9223, l. 10 et le commentaire, p. 111, MEYER-TERMEER 56 n. 48 et 50.

38. P. ex. SCHWARTZ op. cit. (n. 29) 184 n. 4.

39. Cf. ZILIAKUS, *P. Berol. Inv. 16876 = SB V*, no 8754 I (49/48 av. J.-C.), l. 19-20 (cité ci-dessus à la n. 29); KUNKEL op. cit. (n. 29) no 2 (*P. Berol. Inv. 13958 = BGU 1742 = SB IV* no 7406), l. 16-17, no 3 (*P. Berol. Inv. 13957 I = BGU 1743 = SB IV* no 7407) (64/63 av. J.-C.), l. 12-14: *πρὸς τῆι σιτηρῶι τῆς ἐξάιρεσεως... μετὰ τῆς τῶν ἐπίπλων γνώμης*. Une explication un peu différente est celle de MEYER-TERMEER 56, selon laquelle le naoclère veut faire entendre par cette clause qu'il n'a pas agi sans tenir compte des *épiplooi* ("daß er nicht unter Umgehung der *epiplooi* gehandelt hat"). Cette opinion n'est pas, à mon avis, justifiée, car le *P. Berol. Inv. 16876 = SB V* no 8754 I, l. 15-20 est rédigé au futur: il contient donc une promesse du naoclère concernant l'avenir et non pas une déclaration visant le passé.

40. Ci-dessus n. 7.

41. C'est le cas de *P. Hibeh I 98 = WILCKEN, Chrest. 441* (251 av. J.-C.), l. 17 et de la déclaration d'un naoclère publiée par M. AMELOTTI et L. MIGLIARDI-ZINGALE, dans *Sodalitas VI* (Napoli 1985) 3017 (Inv. DR. 48, 237 av. J.-C.), l. 14. Cf. aussi MEYER-TERMEER 67 n. 49.

42. Cf. la mention de la *σιτηρὰ τῆς ἐξάιρεσεως* dans *P. Berol. Inv. 16876 = SB V* no 8754 I, l. 15, *P. Berol. Inv. 13957 I = BGU 1743 = SB IV* no 7407, l. 12-14 (ci-dessus n. 39). Quant à l'*ἐξάιρεσις* v. P.M. FRASER, *Ptolemaic Alexandria II* (Oxford 1972) 75 n. 174, et l'Introduction de WILCKEN, *Chrest.* no 260 (= *P. Tebt.* 5), 118 av. J.-C.

tion de sa présence à la pesée (ζυγοστασία) sont tardifs, datant de la période où l'*épiplous* était devenu une liturgie⁴³, mais il nous paraît évident que, par la nécessité même des choses, les fonctions de tout *épiplous* ne pouvaient se terminer qu'au moment où les biens transportés avaient été pesés, afin que les manquants éventuels soient constatés. L'*épiplous* ptolémaïque devait être personnellement responsable des manquants de la cargaison, dans des conditions qui nous échappent, car on prenait soin de choisir ces φυλακῖται parmi ceux qui possédaient des allottements (κεκληρουχημένοι)⁴⁴.

VI. Plusieurs documents, provenant surtout de la fin de la première phase que nous venons décrire, contiennent la mention que le naoclère a pris en charge sa cargaison "par l'*épiplous*" «δι' ἐπιπλόου»⁴⁵, ce qui fait surgir la question de savoir quelle est au juste la position de l'*épiplous* vis-à-vis du naoclère. En effet, ce «διὰ» laisse entendre qu'entre le ναύκληρος (ou le κυβερνήτης) et l'ἐπίπλους existe une relation en vertu de laquelle ce dernier agit en qualité d'intermédiaire. C'est pourquoi Wilcken considère l'*épiplous* comme le représentant du κυβερνήτης (ou du naoclère) du navire⁴⁶. Mme Meyer-Termeer qui refuse à l'*épiplous* —avec raison à notre avis— la qualité de représentant du naoclère, voit de son côté dans ce «διὰ» "une simple fonction de messenger ou une entremise"⁴⁷.

Nous sommes enclin à penser qu'en l'occurrence ce «διὰ» a pour fonction de souligner que l'*épiplous* agit en qualité de préposé, mais de préposé non pas du naoclère, mais du chargeur, c'est-à-dire, quant aux transports publics, de l'État⁴⁸, ce qui est d'ailleurs en accord avec le rôle des convoyeurs dans les transports privés par mer qui, comme il a été exposé plus haut, doivent avoir servi de modèle à l'*épiplous* des transports étatiques sur le Nil.

VII. La transformation de la fonction de l'*épiplous* en liturgie à partir de la fin du Ier siècle de notre ère ou du début du second n'a pas essentiellement modifié les devoirs de celui-ci.

Les *épiplooi* de cette deuxième phase, que nous appellerons romano-byzantine, ont compétence par village: deux par village dans quelques cas, un seul dans d'autres⁴⁹. Ils semblent avoir été assistés parfois par des aides, si nous interprétons correctement la clause «καὶ τῶν σὺν αὐτοῖς» qui se rencontre dans certains documents⁵⁰.

Ils sont (comme les phylacites de la phase précédente), dans quelques cas au moins et dans

43. Notamment ΜΙΤΤΕΙΣ, *Chrest.* 340 (*P. Lond.* II 301) (138-161 ap. J.-C.), I, 8-11: καὶ πᾶσαν φροντίδα ποιήσασθαι τοῦ παραμεῖναι τοὺς ἐπιπλόους μέχρι τῆς ἐν πόλει ζυγοστασίας; WILCKEN, *Chrest.* 431 (*P. Grenf.* II 46a) (139 ap. J.-C.), I, 6-9: οἱ ἐπίπλοοι παρέττον τῇ γενομένῃ παραδόσει καὶ ζυγοστασίαι.

44. Cf. ci-dessus n. 28. V. aussi PRÉAUX op. cit. (n. 27) 146-147.

45. Cf. GUÉRAUD, Un vase = *SB* VI no 9223 (2 av. J.-C.), et WILCKEN, *Chrest.* 443 (15 ap. J.-C.) cités à la n. 31, *P. Oxy.* II 276 (77 ap. J.-C.), enfin *P. Oxy.* XXXIII 2670 (127 ap. J.-C.), I, 11-13, où les deux *épiplooi* sont des civils.

46. WILCKEN, *Chrest.*, Introduction au no 443, p. 521; SCHWARTZ op. cit. (n. 29) 184.

47. MEYER-TERMEER 56, qui suit L. WENGER, *Die Stellvertretung im Rechte der Papyri* (Leipzig 1906) (réimpr. Aalen 1966) 9-10; GUÉRAUD op. cit. (n. 31) 109 s.

48. Le *P. Hibeh* I 98 (= WILCKEN, *Chrest.* 441) (251 av. J.-C.) montre clairement que «διὰ» se réfère à la personne qui agit pour le compte de l'État: I, 2-3: διὰ Νεχθανεμβέως τοῦ παρὰ τῶν βασιλικῶν γραμματέων.

49. *P. Petaus* 58 et le commentaire p. 222-223, *P. Petaus* 55, I, 20-26 et le commentaire p. 223.

50. *P. ex. P. Oxy.* XXXIII 2670 (127 ap. J.-C.), I, 11-13: δι' ἐπιπλόων Ἀμμωνίου Ἀμμωνίου καὶ Παποντῶνος Παποντῶνος καὶ Παώμεως καὶ τῶν σὺν αὐτοῖς: *P. Berol.* Inv. 1419 = *SB* XII no 11082 (138-161 ap. J.-C.), I, 16-17: ἐπιπλόους Ἀφροδείσιον Ποτάμωνος (:) καὶ τοῖς σὺν αὐτῷ πρᾶξον εἰς τὸν κυριακὸν λόγον. Les éditeurs de *P. Oxy.* XXXIII 2670 traduisent: "... and their colleagues, epiplooi", mais à notre avis seules les personnes mentionnées nommément sont des *épiplooi*.

des conditions que nous ignorons, personnellement responsables envers le chargeur des manquants apparaissant lors de la livraison⁵¹. C'est pourquoi on prend soin de les choisir parmi les personnes aisées⁵².

La présence de l'*épiplous* sur le navire ne semble pas avoir influencé d'une façon quelconque la responsabilité du transporteur, ni pendant cette phase, ni pendant la précédente, le rôle de l'*épiplous* étant de caractère préventif et non répressif⁵³.

Les devoirs des *épiplouoi* ne s'arrêtaient qu'après la pesée des biens dont ils avaient assuré la surveillance au port d'arrivée⁵⁴.

Un changement essentiel qui peut être remarqué pendant cette phase, c'est que le lien entre les fonctions de l'*épiplous* et le transport des échantillons se rompt. En effet, depuis la fin du IIe siècle de notre ère ou le début du IIIe siècle l'envoi d'échantillons (δείγματα) n'est plus confié, dans les transports publics, aux *épiplouoi*. Il est effectué séparément et constitue une liturgie à part nommée δειγματοκαταγωγή⁵⁵, celui qui en était chargé étant appelé δειγματοκαταγωγέυς⁵⁶.

Ces transports séparés d'échantillons sont liés ou bien à la distribution de blé sous forme de prêt aux cultivateurs publics, pour être utilisé comme semence⁵⁷, ou bien au contrôle de la qualité des céréales qui devaient être expédiées à Rome, et plus tard à Constantinople, dans le cadre de l'annone. La δειγματοκαταγωγή⁵⁸ cependant, ainsi que la δειγμάτων ἄρσις⁵⁹, n'entrent pas dans l'objet du présent exposé.

51. Cf. *P. Berol. Inv.* 1419 = *SB XII* no 11082 cité à la note précédente et le commentaire de ŠWIDEREK op. cit. (n. 33) 64. Il est toutefois à remarquer que c'étaient les σιτολόγοι qui étaient normalement responsables pour les manquants. Cf. ŠWIDEREK op. cit. (n. 33) 63; MEYER-TERMEER 65 n. 30. Le cas où des *épiplouoi* ont été considérés responsables des manquants dans *P. Berol. Inv.* 1419 semble avoir été dû à des circonstances particulières. Cf. aussi MEYER-TERMEER 27 n. 70.

52. *P. Petaus* 55, l. 16-21: δίδωμι τοὺς ὑπογεγραμμένους ὄντας εὐπόρους καὶ ἐπιτηδείους... εἰσὶ δε εἰς μὲν τὸ ἐπιπλεῦσαι καὶ παραδοῦναι ὡς πρόκειται...

53. Ainsi MEYER-TERMEER 60 et 65 n. 30.

54. Cf. ci-dessus n. 43.

55. Cf. *P. Oxy.* X 1254 (260 ap. J.-C.), l. 20-22: εἰς δειγματοκαταγωγίαν δημοσίου πυροῦ καταγομένου εἰς τὴν λαμπροτάτην Ἀλεξάνδρειαν.

56. Et non pas δειγματοκαταγωγός. Cf. *P. Berol. Inv.* 7441 (IIIe siècle ap. J.-C.) = *SB XII* no 11083, l. 1-2. Le δειγματοκαταγωγός avait été admis sur le témoignage du *P. Strasb.* 31 (IIe ou IIIe siècle ap. J.-C.), l. 6, où l'on trouvait le terme sous la forme mutilée διγματοκ(-).

57. Cf. *P. Oxy.* VII 1024 (129 ap. J.-C.), l. 5-13: μέτρησον ἐκ τοῦ καλλίστου δείγματος... εἰς κατασποράν... εἰς σπέρματα δάνεια. Au sujet de ces prêts de semence, v. F. HEICHELHEIM dans *RE Suppl.* VI (1935), v. σῖτος, col. 865; ROSTOVITZEFF, *SEHWW* 279, 286; M. SCHNEBEL, *Die Landwirtschaft im hellenistischen Ägypten* I (München 1925) 123-124. Le fait que certains documents ayant trait à ces échantillons concernant des prêts de semence proviennent des premières années de la domination romaine en Égypte (p. ex. *P. Lond.* II 256 = WILCKEN, *Chrest.* 344; 11 ap. J.-C.), rend fort probable la supposition que déjà à la période ptolémaïque, certaines au moins des cargaisons qui étaient accompagnées d'échantillons scellés, étaient destinées à la distribution de prêts de semence aux cultivateurs de la "terre royale". Cf. HEICHELHEIM, *RE* ibid.; CL. PRÉAUX, *L'économie royale des Lagides* (Bruxelles 1939) 120, 146-147. V. aussi GOFAS, *L'échantillon* 71 n. 2.

58. BILABEL, δειγματοκαταγωγός, dans *RE Suppl.* VII (1924); ZIEBARTH, δειγματοκαταγωγός dans *RE Suppl.* VII (1940); GRENFELL-HUNT, *Introduction à P. Oxy.* X 1254, p. 170-171; F. OERTEL, *Die Liturgie* (Leipzig 1917) (réimpr. 1965) 261; GOFAS, *L'échantillon* 71-72 et n. 4. Il est intéressant de signaler qu'il ressort de *P. Petaus* 57, l. 3-7 que les liturgies de δειγματοκαταγωγέυς et de δειγματοάρτης pouvaient être exercées par une et la même personne. Cf. l'Introduction aux *P. Petaus* 55-58, p. 223.

59. BILABEL, δειγματοάρτης, dans *RE Suppl.* IV (1924); ZIEBARTH, δειγματοάρτης, dans *RE Suppl.* VII (1940); OERTEL op. cit. 259; WILCKEN, *Introduction à Chrest.* 432, p. 508 et 509 n. 5, et l'Introduction des éditeurs de *P. Petaus*, 223 n. 3; MEYER-TERMEER 57, 67 n. 54, 68 n. 55; GOFAS, *L'échantillon* 72.

VIII. Il est intéressant à noter que, parallèlement à l'utilisation de convoyeurs dans les transports fluviaux⁶⁰, à partir du Bas Empire, à savoir depuis la fin du IIIe siècle de notre ère ou le début du IVe siècle, nous voyons apparaître une nouvelle liturgie personnelle (*munus personale*)⁶¹, qui constitue probablement un développement de celle de l'épiphloos des transports fluviaux⁶². Il s'agit de la *prosecutio annonae*. Le *prosecutor annonae* accompagnait les biens annonaires sur mer, ainsi que nous l'apprend expressément une constitution impériale de 391 ap. J.-C., laquelle met à la charge du *prosecutor*, comme attribuables à sa propre fraude, les pertes dues à des fortunes de mer dans le cas où il ne serait pas en mesure de produire des témoins pour les prouver⁶³.

On ne possède pas, à notre connaissance, d'informations directes confirmant la présence d'épiphlooi dans les transports privés de marchandises sur mer pendant la phase romano-byzantine. La certitude de l'usage d'échantillons dans des tels transports est cependant hors de doute, ainsi qu'il est prouvé entre autres par le petit vase de Pompéi qui avait contenu un échantillon (*exemplar*) de vin, provenant d'une cargaison transportée par voie de mer⁶⁴. La présence d'échantillons nous autorise, à notre avis, à considérer comme très probable que des épiphlooi accompagnaient ces cargaisons privées, et que c'était à eux que les échantillons scellés étaient confiés.

IX. Nous allons à présent porter à nouveau notre attention sur l'autre fonction des ἐπιπλοοι, celle d'accompagnateurs de l'argent prêté à la grosse, afin de passer en revue les informations disponibles à leur sujet pour les siècles correspondant aux deux phases que nous venons de décrire.

Un texte de Plutarque nous montre leur présence, dès le IIe siècle avant notre ère, dans le commerce maritime romain. Il s'agit du texte connu sur *Caton l'Ancien*, lequel se livrait par personne interposée à des prêts maritimes et faisait embarquer sur les navires où il avait avancé des fonds son affranchi Quintius "qui faisait des affaires avec ceux qui avaient reçu les prêts et naviguait avec eux", « τοῖς δανειζομένοις συμπραγματευομένου καὶ συμπλέοντος »⁶⁵.

Une série de textes recueillis au *Digeste* du Justinien nous montrent la fréquence de l'emploi de cette forme d'épiphlooi⁶⁶, dont cependant nous ignorons le nom latin, car les textes juridiques

60. P. ex. FORABOSCHI op. cit. (n. 26) 190 (IIe ou IIIe siècle), l. 10-12: ἐπιπλοος sur une cargaison de bois. *P. Berol. Inv.* 1419 = *SB XII* no 11082 est aussi daté entre 138 et 161 ap. J.-C. Cf. aussi OERTEL op. cit. 260.

61. Cf. *D.* 50, 4, 18, 3 (Arcadius Charisius libr. sing. de muner. civ.): "Tironum sive equorum productio... vel res pervehendae sive persequendae sunt, vel pecunia fiscalis, sive annonae... personae munus est".

62. ROSTOVITZEF, *Fruentum*, dans *RE VII* 1 (1910) col. 164, 170; MEYER-TERMEEER 173, 175 n. 11-14.

63. *C. Theod.* 14, 9, 4, 1 (391 ap. J.-C.), Valentinianus, Theodosius, Arcadius: "Ubi vero non est testis periculi, restituantur damna naufragii et dispendia prosecutoris fraudibus inferantur, ut ad eorum iniuriam retorqueantur qui minus idoneos nominarunt". Le *prosecutor annonae* devait donc être, comme l'épiphloos, suffisamment aisé pour répondre par sa fortune en cas de perte des biens annonaires transportés. V. aussi DESSAU, *ILS* 6987, l. 15-17.

64. *NSc* 1946, 110-111, no 232. = *Année épigraphique* 1951, no 165. Cf. ROUGÉ, *Recherches* 238 n. 3, 328, 419-420. Sur les sens *exemplar* = δειγμα v. le sachet publié par O. GUÉRAUD, Deux documents relatifs au transport des céréales dans l'Égypte romaine, *Annales du service des Antiquités de l'Égypte* 33, 1933, 63: "exemplar hordei missi etc."

65. PLUTARQUE, *Caton l'Ancien* 21, 6. Sur ce texte, v. ROUGÉ, *Recherches* 359, 426-428; U. v. LÜBTOW, *Catos Seedarlehen, Festschrift Seidl* (Köln 1975) 103-117 (avec les comptes rendus de M. TALAMANCA, dans *BIDR* 82 Nov. Ser. 21, 1979, 288-291, et de J. MODRZEJEWSKI, dans *SDHI* 43, 1977, 568).

66. Le terme épiphloos n'est point témoigné quant à cette sorte d'activité. Nous ne l'employons que pour des raisons de brièveté.

romains les désignent toujours d'une périphrase: "servus (ou libertus) traiecticiae pecuniae gratia secutus"⁶⁷. Il ressort d'un de ces textes que cette personne, même lorsqu'il s'agissait d'un esclave, était appelée en sa qualité de co-navigant (le terme «συμπλέοντος» employé par Plutarque est significatif) à donner son avis sur les questions importantes du voyage par mer, tel cet Éros, esclave de Séius, dans l'affaire concernant la *cautio* de Callimachus rapportée par le *Digeste*⁶⁸. Le texte en question pose d'ailleurs le principe que l'*épiplous* ne devait pas, en accomplissant sa mission, aller au delà des instructions qu'il avait reçues.

L'*épiplous* romain a préoccupé les juristes classiques surtout en ce qui concerne la validité de la clause contenue dans les contrats y relatifs qui mettait à la charge du débiteur, par une *stipulatio poenae*, une indemnité en faveur du bailleur de fonds pour la privation des services (*operae*) de l'*épiplous* en cas de retard de paiement⁶⁹.

Nous retrouvons la mention de la même catégorie d'*épiplouoi* dans une phrase contenue dans une disposition du *Nomos Rhodion Nauticos*, qui prescrit que "celui qui a prêté de l'argent doit envoyer un homme qui en recevra le paiement"⁷⁰.

Certains savants ont rapproché de cette disposition le terme grec médiéval de κερμακόλουθος⁷¹, et ont supposé que celui-ci à une époque assez récente (byzantine?) a dû s'être substitué à celui d'ἐπίπλους. Il faut cependant souligner que ce κερμακόλουθος ne se trouve ni dans le *Nomos Rhodion Nauticos*, la collection de droit maritime byzantine par excellence, ni dans la Nouvelle 106 de Justinien⁷². Il constitue un ἄπαξ λεγόμενον qu'on rencontre seulement dans un Supplément des *Basiliques*⁷³.

X. Les sources byzantines postérieures au *Nomos Rhodion Nauticos* ne fournissent pas, à notre connaissance, d'informations sur la pratique consistant à faire accompagner les marchandises transportées par mer par des convoyeurs. Ce silence n'est d'ailleurs dû qu'à la tendance

67. Cf. A. BISCARDI, *Actio pecuniae traiecticiae*² (Torino 1974) 37 n. 1. Outre le texte de Scaevola cité à la note suivante, v. *D.* 22, 2, 4, 1 (Papinianus libr. tert. respons.), *D.* 44, 7, 23 (Africanus libr. sept. quaest.).

68. *D.* 45, 1, 122, 1 (Scaevola libr. vicens. oct. digest.), sur lequel, v. ASHBURNER op. cit. (n. 7) CCXIX; P. HUVELIN, *Études d'histoire du droit commercial romain* (Paris 1929) 198-203; U. v. LÜBTOW, *Das Seedarlehen des Callimachus*, *Festschrift Kaser* (München 1976) 332, 346-347; F. DE MARTINO, *Sul foenus nautarum*, *Diritto privato e società romana* (Roma 1982) 25-27, et du même, *Sull'actio pecuniae traiecticiae*, *ibid.* 212-214; BISCARDI op. cit. 72-80. V. aussi sur ce texte la bibliographie citée par F. REINOSO BARBERO, *El foenus nauticum de Calimaco*, *Studi Biscardi V* (Milano 1984) 298 n. 2.

69. *D.* 44, 7, 23: "poenam (uti adsolet) ob operas eius qui eam pecuniam peteret". De même *D.* 22, 2, 4, 1. Cf. BISCARDI op. cit. 39-40; DE MARTINO, *Sull'actio pec. traiect.* 206-209.

70. *Nomos Rhod. Naut.* (ASHBURNER) II, ιθ' (SCHELTEMA-VAN DER WAL, *Basil. Libr. LIII*, app. - *Legis Rhodiae pars prima*, 19): «ὁ δὲ χρήσας τὰ χρήματα ἐπιπεπέτω ἄνθρωπον ὃς ἂν ἐπιχρήννυται». Ce passage fort obscur se réfère très probablement à notre accompagnateur du prêt. Cf. ASHBURNER op. cit. (n. 7) 68: "... a man to receive payments". Quant à l'explication du verbe ἐπιχρήννυται v. *ibid.* p. 69. La traduction de G. PERUGI, *La legge navale dei Rodi* (Roma 1923) 95: "mutuo tradat" nous paraît inexacte.

71. ASHBURNER op. cit. (n. 7) CCXIX, CCXXII.

72. PERUGI op. cit. 97, renvoie à la Nouvelle 106. PAOLI op. cit. (n. 3) 26 n. 1, se réfère à la *lex Rhodia* (?) sans préciser davantage. Cf. BISCARDI op. cit. 37 n. 1, qui remarque que le terme composé de κέρμα et d'ἀκολουθῶ, est de formation assez tardive.

73. *Bas. Suppl. II* (HEIMBACH-FERRINI VII) 103: «μηδεμιᾶς οὐσης διαφορᾶς, εἴτε αὐτοὶ ἐπλευσαν, εἴτε τό(ν) λεγόμενον κερμακόλουθον εἶχον ἐν τῷ πλοίῳ». Cf. au sujet de ce texte, outre BISCARDI op. cit. 122-123 avec la n. 1, P. KRÜGER, *Zu den Basiliken*, *ZSS (RA)* 19, 1898, 196-197.

conservatrice⁷⁴ et éloignée de la vie des affaires de la plupart de ces sources.

Nous savons cependant que le recours à des *sopraccarichi* —comme les convoyeurs de marchandises commencent à présent à être appelés— est attesté pour la marine marchande de certaines villes maritimes de la Méditerranée occidentale dès le XIIe siècle⁷⁵, et ce fait nous autorise à supposer que, sous un nom qui nous reste inconnu, mais qui était peut-être toujours celui d'ἐπίπλους, ils n'avaient pas cessé d'être employés dans le commerce maritime byzantin.

En effet ce n'est qu'au XIe siècle que la marine byzantine a commencé à décliner⁷⁶ et que les villes d'Italie ont pris la relève.

Les rares informations sur les subrécargues que nous possédons ne prennent forme que bien des siècles après, dans l'ouvrage du juriste gènois Targa, qui, d'ailleurs, constate explicitement le manque presque total de mentions du sujet chez les auteurs de traités de droit maritime jusqu'à son époque⁷⁷.

Targa commence par expliquer la position du *sopraccarico* sur le navire transportant des marchandises, et il l'identifie avec le "marchand"⁷⁸ dans le sens qu'a ce terme dans le droit coutumier maritime basé sur le Consolato del Mare, la collection bien connue de coutumes maritimes catalane qui a joué depuis le Moyen-Âge le rôle d'un véritable code de droit maritime en Méditerranée.

Targa explique donc que "le *sopraccarico* est dans le navire le vice-roi de celui à qui la cargaison appartient", le représentant, par conséquent, de celui-ci. Il ajoute que "là où le Consulat contient des dispositions se référant au marchand, ce qui y est prescrit s'applique aussi au subrécargue"⁷⁹.

Ainsi le *sopraccarico*, en tant que "marchand", pouvait être appelé à donner son avis sur les questions importantes concernant le voyage, tout comme l'ἐπιπλέων antique ou comme l'ἐπίπλους des transports nilotiques, si notre interprétation de la clause "avec l'avis des *épiplooi*" est valable en ce qui concerne ce dernier.

Targa s'éloigne cependant considérablement de ce que nous avons pu déduire des documents existants au sujet des effets de la présence d'un *épiploos* à bord du navire sur la responsabilité du transporteur. Selon lui, la présence d'un *sopraccarico* a pour effet que le personnel du navire n'est responsable ni des dommages aux biens transportés ni des manquants "car ceux-ci (ces biens) sont aux soins (a cura) du subrécargue". Ce ne sont que les dommages et

74. L.R. MÉNAGER, Notes sur les codifications byzantines de l'Occident, *Varia - Études de Droit Romain* III (Paris 1958) 246 et s.

75. L. GOLDSCHMIDT, *Universalgeschichte des Handelsrechts* (Stuttgart 1891) (réimpr. Aalen 1957) 337 avec la n. 10. Cf. S. CARBONE, *Pietro Pizolo, Notaio in Candia, I (1300)* (Venezia 1978) no 11, du 1er février 1300 (cité à la n. 82).

76. H. PIRENNE, *Histoire économique de l'Occident médiéval* (1951) 186.

77. TARGA op. cit. (n. 21) 97.

78. Il est bien connu que le droit maritime médiéval, en application d'un principe qui existait probablement déjà dans le *Nomos Rhodion Nauticos* (ASHBURNER op. cit. (n. 7) CXXXIX-CXL), faisait une distinction entre le passager et le "marchand", distinction basée sur la valeur des marchandises transportées pour son compte. Seuls les marchands et non pas les simples passagers avaient le droit de donner leur avis sur la conduite du voyage; cf. E. BYRNE, *Genoese Shipping in the Twelfth and Thirteenth Centuries* (Cambridge, Mass. 1930) (réimpr. New York 1970) 38 avec la n. 39. Les marchands ne payaient pas pour leur passage: ASHBURNER op. cit. (n. 7) CXL, BYRNE op. cit. 29.

79. TARGA op. cit. (n. 21) 97.

manquants dus à la navigation ou à des tiers⁸⁰, ou à une fraude, qui restent à sa charge⁸¹. Le subrécargue a droit à une place pour loger dans le navire et pour y déposer ses affaires, ainsi qu'à recevoir de la nourriture⁸².

XI. Si l'on se tourne à présent de nouveau vers l'autre fonction des *épiploui* antiques, celle des accompagnateurs de l'argent prêté, on constate que les documents médiévaux concernant des prêts à la grosse contiennent presque toujours une clause, selon laquelle le remboursement du prêt à la fin du voyage sera effectué ou bien au créancier en personne ou bien à son messenger "tibi aut tuo misso"⁸³. On retrouve la même formule dans des documents latins de Crète, du XIVème siècle, où les parties sont des Grecs⁸⁴.

Cette identité de formulation n'est pas fortuite: la vie des affaires grecques renaissait sous l'influence des Italiens dans les derniers siècles de Byzance, ceux qui ont précédé la prise de Constantinople, et les pratiques commerciales des Italiens ont alors servi de modèle aux hommes d'affaires grecs. Ceci est particulièrement vrai dans le cas des *missi*, où, comme nous l'avons vu, le *Nomos Rhodion Nauticos* connaissait déjà une institution identique. En effet, ce "messenger", qui est habilité à recevoir l'argent du prêt, ne semble pas avoir eu d'autres fonctions que celles que la disposition du *Nomos* y afférente nous a fait connaître⁸⁵.

XII. Terminons cet exposé en présentant les renseignements qui peuvent être réunis sur le rôle des *ἐπίπλοοι* dans le droit maritime grec de la période postbyzantine, de la prise de Constantinople par les Turcs en 1453 à la formation du nouvel État grec, à la suite de l'insurrection nationale de 1821.

On ne s'étonnera pas de constater que le terme italien de *sopraccarico* s'est substitué pendant cette période à l'*épiplous* pour désigner les convoyeurs de marchandises sur mer. Nous avons parlé plus haut de l'influence de la vie des affaires italienne sur la reprise graduelle de celle du monde grec vers la fin de la période byzantine: cette influence s'est accentuée encore par la suite, car c'est dans les parties du territoire grec qui se trouvaient sous la domination italienne (vénitienne surtout, mais aussi génoise), que l'activité commerciale et maritime grec-

80. TARGA loc. cit. parle de "danno o mancamento... per causa della Nave, o della gente (?)".

81. L'utilisation d'échantillons dans les transports de marchandises par mer est aussi signalée par TARGA op. cit. (n. 21) 98, qui explique que les transporteurs, surtout ceux de céréales en vrac (alla rinfusa), faisaient usage, même en présence de subrécargue, de plusieurs méthodes frauduleuses, parmi lesquelles celle d'arroser d'eau la cargaison dans la cale pour en faire augmenter le poids. Pour combattre, dit-il, ces méthodes on avait recours à l'échantillon (scandaglio): l'on tirait de la cargaison une petite quantité de la marchandise transportée et on l'enfermait dans un paquet scellé ou dans une boîte scellée, pour être utilisée lors du débarquement afin de vérifier que la qualité des biens transportés n'avait pas été altérée. Cf. TARGA op. cit. (n. 21) 99, qui ne dit pas cependant si cet échantillon était remis au subrécargue, comme c'est très probable.

82. TARGA op. cit. (n. 21) 97. Cf. CARBONE, *Pizolo* doc. no 11 (1 février 1300): "Item debeo vos vel vestrum missum portare in dictum viaticum et dare tibi totam pupam de subtus pro tuo loco silicet tauladum".

83. P. ex. R. MOROZZO DELLA ROCCA - A. LOMBARDO, *Documenti del commercio veneziano nei secoli XI-XIII I* (Torino 1940) no 134 (Constantinople, décembre 1158 = R. LOPEZ - I. RAYMOND, *Medieval Trade in the Mediterranean World* (New York 1955) no 78; traduction en anglais). Pour l'accompagnateur de marchandises, également appelé *missus*, v. la citation à la n. 82.

84. P. ex. A. LOMBARDO, *Zaccaria de Fredo, Notaio in Candia (1352-1357)* nos 40 (25 août 1352), 42 (26 août 1352) etc.

85. Ci-dessus n. 70.

que s'est développée depuis le XVIème jusqu'au début du XVIIIème siècle. D'ailleurs, selon l'opinion prépondérante, le droit maritime vénitien devait lui-même ses origines au *Nomos Rhodion Nauticos*, ce qui a facilité l'adoption dans les institutions maritimes grecques de nombreux éléments d'origine italienne⁸⁶.

Un document de Chios, en date du 17 août 1678⁸⁷, nous montre ainsi un commerçant grec, originaire d'Athènes, Georges Antoine Mellos, qui s'embarque dans un navire de Chios, la polacre "Haghios Géorgios", battant pavillon turc, en qualité de subrécargue (σοπρακάριγος), "c'est-à-dire", dit le document "de propriétaire de la cargaison", pour accompagner une cargaison de riz, de Rosette en Égypte à Messine en Sicile.

D'autres documents, plus récents ceux-là, datés du début du XIXème siècle et concernant des bateaux d'Hydra, nous montrent quels étaient les droits et obligations du subrécargue grec de l'époque postbyzantine.

Le subrécargue est qualifié de représentant (ἐπίτροπος) du chargeur⁸⁸. Il est tenu à préparer la cargaison et l'amener au lieu où celle-ci sera embarquée⁸⁹. Il s'occupe du déchargement de la marchandise au port d'arrivée⁹⁰. Il a le droit de demander au capitaine de lui verser, à titre de prêt à la grosse, une somme que le subrécargue doit lui rembourser au port d'arrivée, avant le déchargement de la marchandise⁹¹. Enfin le capitaine est obligé de procurer au subrécargue un logement dans la cabine (*camera*) du navire sans demander de prix de passage⁹². Le voyage terminé, le capitaine était tenu de ramener le *sopracarico* jusqu'à un port convenu, sans demander un prix de passage⁹³.

Reste à parler de l'autre fonction des *épiptooi*, celle d'accompagnateurs de l'argent dans les prêts à la grosse. Nous avons vu que, selon les documents latins de Crète concernant des Grecs, l'argent prêté devait être restitué à la fin du voyage au bailleur de fonds ou à son "messenger" (*missus*). Par ce terme il faut probablement entendre la personne qui accompagnait l'argent prêté, que nous continuerons d'appeler *épiptous*, quoique le terme byzantin si rare de κερμακόλουθος soit bien plus descriptif.

Des documents de la fin du XVIIIème siècle et du début du XIXème contiennent à peu près la même clause que celle des documents latins que nous venons de mentionner. Elle prescrit que le paiement sera effectué au lieu d'arrivée du navire, ou bien au créancier en personne, ou bien

86. Cf. à ce sujet, D. GOFAS, Esquisse d'une histoire du droit commercial grec sous la domination ottomane, *La formazione storica del diritto moderno in Europa*, III (Firenze 1977) 1093-1097, où l'on trouvera des références, ci-après p. 303-305.

87. Publié par C. DOKOS, Une affaire de piraterie au XVIIème siècle (1678-1680) [en grec], *Thésaurismata* 2, 1963, 42-47. Mellos était en même temps chargeur de son propre chef et *sopracarico* pour le compte d'autres commerçants.

88. Contrat d'affrètement d'Hydra du 10 juin 1813, publié par GOFAS, *Le chargement*, doc. no 9, art. 5.

89. GOFAS, *Le chargement*, doc. no 9, art. 5.

90. GOFAS, *Le chargement*, doc. no 9, art. 11.

91. GOFAS, *Le chargement*, doc. no 9, art. 6 et 11, Contrat d'affrètement d'Hydra du 11 août 1806 publié par J. MANIATOPOULOS, *Le droit maritime d'Hydra* (Athènes 1939) [en grec], doc. no 12, art. 4ème et 5ème. Sur le sens de cette clause, v. ZENO op. cit. (n. 21) 307-308; LOPEZ - RAYMOND op. cit. 255-256 et doc. no 134 du 12 mars 1261. Le subrécargue paie au capitaine le frêt au port d'arrivée. Cf. MANIATOPOULOS 65, ainsi que l'art. 5 du doc. no 12 précité.

92. MANIATOPOULOS op. cit. doc. no 12, art. 2ème. On voit à quel point le droit coutumier appliqué à Hydra reflète les coutumes générales méditerranéennes, telles qu'elles sont décrites par TARGA (ci-dessus n. 82).

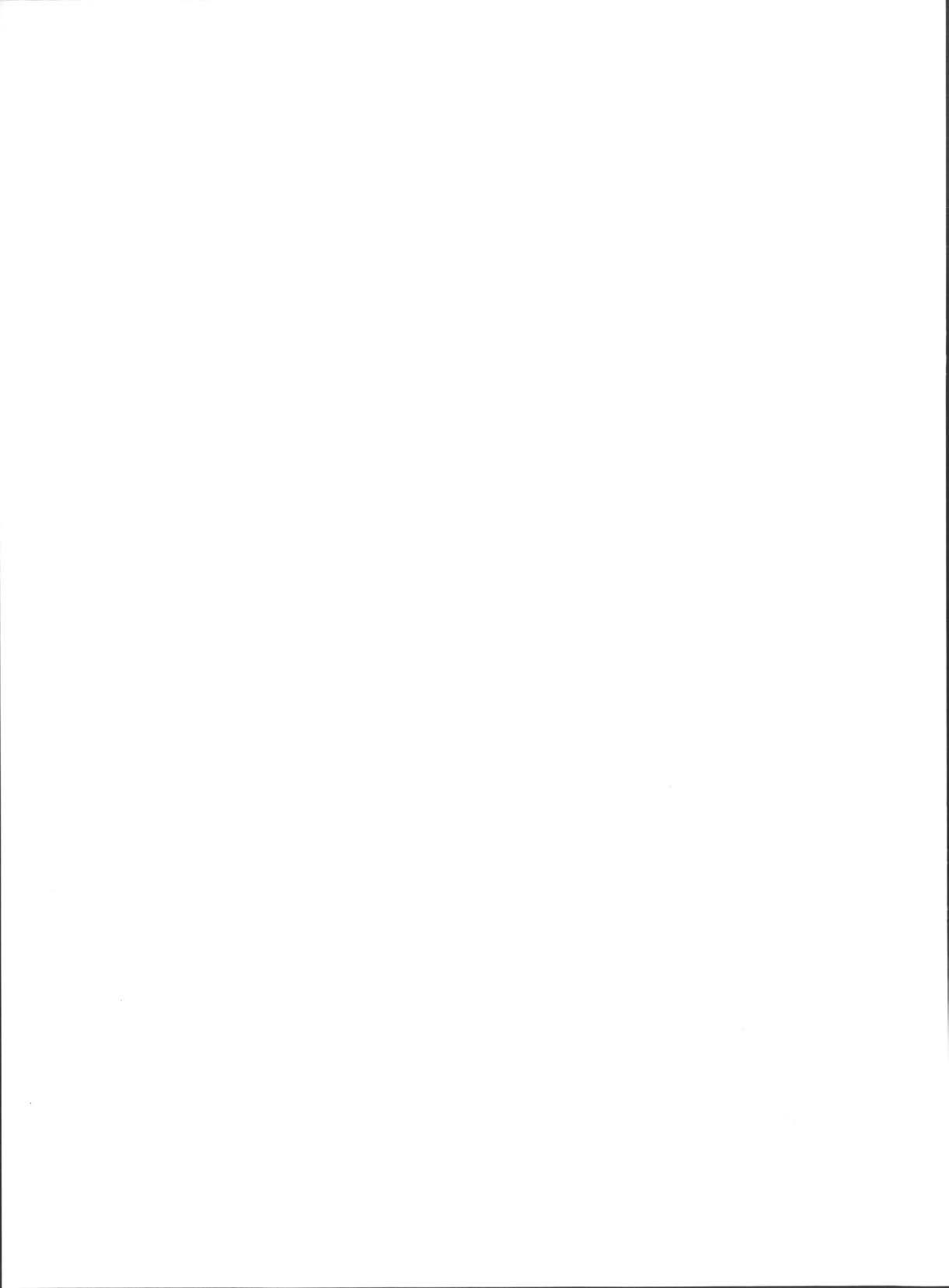
93. MANIATOPOULOS op. cit. doc. no 12, art. 5ème.

à la personne qui présentera de sa part le document contenant la promesse de payer⁹⁴. Comme cependant ces promesses circulaient à cette époque par voie d'endossement, l'identification de la personne qui portera la promesse de payer avec l'*épiplous* n'est pas toujours valable.

XIII. Nous avons suivi ci-dessus, malgré les lacunes inévitables, l'évolution de l'institution de l'*épiplous* sous divers noms et à travers diverses structures économiques et sociales, depuis l'Antiquité jusqu'au seuil des temps modernes.

L'on a pu constater dans ce domaine l'unité du droit maritime appliqué en Grèce à travers les temps, et aussi son unité dans l'espace, sur l'étendue géographique de la civilisation méditerranéenne, dont il ne constitue qu'un aspect étroit, certes, mais très séduisant.

94. MANIATOPOULOS op. cit. doc. no 8 du 16 juillet 1812 de Kousadashi (Éphèse), doc. no 6 du 6 décembre 1797 de Livourne. La promesse de paiement (c'est ainsi que nous traduisons le terme *ὁμολογία* de cette période pour ne pas créer de confusions avec l'*homologeia* antique) circulait par voie d'endossement et était devenue une sorte de billet à ordre.

«Τροιζηνίαν κόρην πωλουμένην ἐρασθεὶς ἐπρίατο».
Amour et citoyenneté à Trézène*

I. Un papyrus provenant de Ghoran en Égypte et publié pour la première fois par Jouguet en 1906¹, daté de la fin du troisième siècle av. J.-C., contient dans son verso le prologue d'une comédie, dont ni l'auteur ni le titre n'ont été, à ma connaissance, identifiés jusqu'à ce jour².

Ce prologue, récité par Éros, est rédigé en vers dits anacycliques (ἀνακυκλικοί), c'est-à-dire dans lesquels chaque deuxième vers répète les mêmes mots que ceux qui sont contenus dans le

* Extrait de *Éros et Droit en Grèce classique* (Paris 1988) 55-66.

1. P. JOUGUET, Papyrus de Ghoran, *BCH* 30, 1906, 131 (editio princeps, avec l'aide de Blass et de Wilcken). Un texte révisé en a été publié par SCHROEDER, *Nov. Com. Fragm.* 63. Éditions récentes: *P. Sorb.* 72 verso, EDMONDS, *FAC* III A (Leiden 1961) no 335A, D.L. PAGE, *Select Papyri* III (London - Cambridge Mass. 1972) no 72 (avec traduction en anglais), C. AUSTIN, *Comicorum Graecorum Fragmenta in Papyris Reperta* (Berlin et New York 1973) no 339.

2. Voici le texte du prologue selon l'édition d'Austin:

Ἔρωσ, Ἀφ[ρο]δίτης υἱὸς ἐπιεικῆς, [ν]έος,
νέος ἐπιεικῆς υἱὸς Ἀφροδίτης Ἔρωσ,
ἐλήλυθ' [ἀ]γγελῶν τοιοῦτο πρᾶγμά τι,
πρᾶγμ[ά] τι τοιοῦτον ἀ[γ]γελῶν ἐλήλυθα,
5 κατὰ τ[ῆ]ν Ἴωνίαν πάλαι γεγενημέν[ο]ν,
γεγ]ενημένον πάλαι κατὰ τὴν [Ἴ]ωνίαν.
κό]ρην νεανίσκος [ν]έαν Τροιζ[η]νία]ν,
Τροιζηνίαν [νέαν ν]εανίσκ[ος κόρην
ἐπρίατ' [ἐρασθ]εῖς [ε]ὔ[πορος πωλουμένην,
10 πωλουμένην εὔπορος ἐ[ρασθε]ίς [ἐπρίατο·
Τροιζήνιος γεγενημένος κατὰ τοὺς νόμους,
κατὰ τοὺς [ν]όμους γεγε[νη]μ[ένος Τροιζήνιος,
ἔ]χων γυναῖ[κα] κατε[βίω]· τὸ τέρμ' ἔχεις.
ἔχεις τὸ τέρμα· κατ[ε]β[ίω] γυναῖκ' ἔχων.

Pour la datation du papyrus: v. GUIL. MICHEL, *De fabularum graecarum argumentis metricis* (Gießen 1908) 36-37, U. v. WILAMOWITZ-MÖLLENDORF, *Der Menander von Kairo*, *Neue Jahrbücher für das klassische Altertum* 21, 1908, 35, EDMONDS, *FAC* III A 406 n. 1, PAGE op. cit. 323 (fin du troisième siècle av. J.-C.). Au sujet de l'identification de la pièce, v. MICHEL op. cit. 44, qui, avec KÖRTE, admet que la pièce devait probablement porter le titre «Τροιζηνία». Voir aussi au sujet de l'identification, J.-M. JACQUES, *Les éditions du Sicyonien de Ménandre*, *REA* 69, 1967, 305 n. 2.

vers précédent, mais dans un ordre plus ou moins inverse³.

II. Selon le prologue, l'action s'est passée, il y a longtemps, en Ionie⁴ (*πρᾶγμα... κατὰ τὴν Ἰωνίαν πάλαι γεγενημένον*, vers 5 et 6). Un jeune homme riche aurait acheté en Ionie une jeune fille originaire (ou, plutôt, citoyenne) de Trézène, qui y était vendue, étant tombé amoureux d'elle (vers 7 à 10)⁵. A la suite de quoi, dit notre prologue, "devenu Trézénien conformément aux lois, il a depuis vécu en mariage" (*Τροϊζήνιος γεγενημένος κατὰ τοὺς νόμους... ἔχων γυναῖκα κατεβίου*, vers 11 et 13)⁶.

III. Ce texte, où l'amour conduit à un changement de citoyenneté, n'a pas été, à ma connaissance, utilisé pour renforcer le dossier plutôt mince des informations que nous possédons sur la constitution de la cité de Trézène⁷.

Cette constitution avait fait l'objet d'une œuvre d'Aristote, dont malheureusement nous ne connaissons que le nom, conservé par Athénée⁸. La cité était organisée selon le modèle démocratique, avec une assemblée des citoyens, un conseil et des magistrats⁹.

Le conseil (Βουλῆ) était subdivisé, semble-t-il, en 10 phylai, dont chacune était présidée par un δεκαδεὺς¹⁰.

La cité était d'origine mixte, moitié dorienne (on connaît la présence de deux des tribus doriennes, les Hylleis et les Dymanes)¹¹, moitié ionienne¹². Ces tribus étaient divisées en patriai (πάτριαι)¹³.

3. MICHEL op. cit. 50-51, A. KÖRTE, Referat no 439 dans: *Archiv für Papyrusforschung* 6, 1923, 231, JACQUES loc. cit. On trouve des exemples de vers anacycliques, dans l'*Anthologie Grecque (Anth. Pal.)*, livre VI, épigrammes 314-320 et 323. Cf. P. WALTZ, *Anthologie Grecque, Première partie* III, 180-181.

4. On est en droit, à mon avis, de supposer, compte tenu du lieu où la captive était vendue (l'Ionie) et de sa cité d'origine (Trézène), que le jeune homme qui l'a rachetée était originaire d'Halicarnasse. En effet, cette cité, fondée par Trézène (cf. HÉRODOTE VII 99, BÜRCHNER, *RE* VII 2 (1912), s.v. Halikarnassos, col. 2255) et située près de la frontière ionienne (BUSOLT I 127) conservait avec sa métropole des liens très étroits (témoin le décret d'Halicarnasse de la fin du 4ème siècle av. J.-C., MICHEL op. cit. no 452, l. 8-10: «τῆς οἰκειότητος καὶ εὐνοίας τῆς ὑπαρχούσης τῆι πόλει πρὸς Τροϊζηνίου»). V. aussi *IG* IV 750, l. 23-25 (honneurs conférés à un Halicarnassien, qui, entre autres mérite: *κατελθὼν δὲ εἰς Ἀλικαρνησσὸν ἐπιμέλειαν ἐποίησε ὅπως τὰ τε σώματα τὰ ἀπαχθέντα [λ]υ[τ]ρωθῆι*). EDMONDS de son côté (op. cit. 406-407 n. b) admet, sans en donner la raison, que notre veανίσκος était un jeune Athénien riche exilé en Ionie. Cette opinion me paraît d'autant moins probable que le prologue provient, selon la supposition vraisemblable de WILAMOWITZ-MÖLLENDORF loc. cit., d'une pièce créée non pas à Athènes, mais en Égypte.

5. On ne peut pas être d'accord avec la traduction que donne PAGE op. cit. 325, à ce passage: "A rich young man, seeing a maid at Trozen ... a prey to love, purchased her at a sale". Νέαν Τροϊζηνίαν aux vers 7-8 ne signifie pas "at Trozen" mais, bien évidemment, "from Trozen" (dans le même sens, KÖRTE op. cit. 231, MICHEL op. cit. 40, EDMONDS, *FAC* III A 407). Il serait d'ailleurs incompréhensible que la jeune fille soit vendue à Trézène, lorsque les vers 5 à 6 nous informent que l'action s'est passée en Ionie. La traduction du vers 11 (*Sel. Pap.* III 325): "He changed his nationality by law" est aussi inexacte. La traduction d'EDMONDS loc. cit., d'autre part s'éloigne délibérément du texte afin de la rendre en vers rimés (p. ex. "Éphèse" au lieu d' "Ionie" etc.).

6. KÖRTE loc. cit. et MICHEL loc. cit.: "postquam ipse civis Troezenius factus sit" admettent la même interprétation de l'expression Τροϊζήνιος γεγενημένος. Pour une autre interprétation, v. ci-après, n. 28.

7. Sur la constitution de Trézène, v. E. MEYER, *RE* VII A 1 (1939) s.v. Troizen, col. 646-648, E(RNST) M(EYER), *Der Kleine Pauly*, s.v. Troizen.

8. ARISTOTE, *Τροϊζηνίων Πολιτεία* (Athén. I 31c).

9. MEYER, *RE* op. cit. col. 647.

10. MEYER loc. cit. Cf. *IG* IV 748 = *Syll*³ 162 = MICHEL op. cit. no 176, l. 21, datée peut-être du 369 av. J.-C.

11. *IG* IV 750, l. 9 (287 av. J.-C.), STEPH. BYZ. (Meinecke), s.v. Ὑλλεῖς et Δυμᾶνες. Cf. BUSOLT I 130 n. 5.

12. *Ibid.* I 127.

13. Mentions de πατριῶται dans *IG* IV 757 = *SGDI* 3364 (2ème siècle av. J.-C.): p. ex. l. 12: ἔδ[ο]ξε τοῖς πατριώταις. De même l. 17.

IV. Après cette courte digression sur la politeia de Trézène, revenons à notre texte.

On peut s'imaginer d'une façon assez détaillée où et comment la rencontre de la belle captive et de son sauveur a dû se passer. C'est dans le cercle, le «κύκλος» spécialisé de l'agora marchande de la cité Ionienne, où l'on vendait les esclaves¹⁴, peut-être même sur la fameuse «pierre des ventes» (ὁ πρατήρ λίθος)¹⁵, que notre jeune homme a dû rencontrer et a pu racheter sa belle, dont il semble s'être énamouré à l'instant même de cette rencontre. Étant riche (εὖπορος), il a eu les moyens de le faire.

Une fois la jeune fille trézénienne rachetée —et probablement libérée— le couple s'est rendu à Trézène afin de légaliser la situation¹⁶. Il est évident que ce voyage ne peut avoir été introduit dans la pièce que sous la forme d'une narration, puisque l'action se passe en Ionie.

V. Cette légalisation par mariage pouvait être effectuée à Trézène essentiellement par deux voies: ou bien par l'octroi à notre jeune homme du droit d'épigamie par la cité trézénienne, ou bien par l'octroi de la citoyenneté elle-même de la part de cette cité.

Le mariage d'une citoyenne et d'un étranger, faute d'épigamie, n'était point reconnu dans la plupart des cités helléniques^{16a}.

Il existait bien, nous informe Aristote, des cités vivant sous régime démocratique radical qui admettaient comme citoyens non seulement ceux dont le père et la mère l'avaient été déjà, mais ceux même dont seule la mère l'avait été¹⁷, c'est-à-dire ceux qu'on pourrait qualifier de πατρό-ξενοι¹⁸ et qui, aux yeux de la cité étaient, à proprement parler, des étrangers¹⁹.

Des instances où pour des raisons démographiques (baisse de la population, ὀλιγαν-

14. Cf. J. TRIANTAPHYLLOPOULOS, Les vices cachés de la chose vendue d'après les droits grecs à l'exception des papyrus, *Scritti in onore di Edoardo Volterra* V 705 n. 21.

15. POLLUX III 78. Cf. des références dans: A. BÜCHSENSCHÜTZ, *Besitz und Erwerb im griechischen Altertum* (Halle 1869) 123-124 n. 5-6, et 471 n. 1. L'opinion d'EDMONDS, *FAC* III A 407, à la n. b, selon laquelle la jeune fille aurait été enlevée toute petite et vendue, n'explique pas comment au moment de la vente elle était suffisamment grande pour susciter l'amour du jeune homme et pour pouvoir se marier à la suite de sa libération.

16. On voit mal comment, s'il ne l'avait pas libérée, il se rendrait avec elle en Trézène dont la jeune fille était citoyenne. D'autre part il est à peu près certain qu'il s'est effectivement rendu à Trézène, car ce n'est que sur place qu'il pouvait demander son admission au corps civique des Trézéniens.

16a. Cf. la mise au point de J. MODRZEJEWSKI, Un aspect du "couple interdit" - Les mariages mixtes dans l'Égypte hellénistique dans: (L. Poliakov éd.) *Entretiens sur le racisme - Le couple interdit et le racisme* (Paris - La Haye - New York 1980) 53-54. Pour la période hellénistique en Égypte, ibid. 54-64. Pour Alexandrie plus spécialement, v. aussi J. VÉLISSAROPOULOS, *Les lois alexandrines* (Athènes - Komotini 1981) (en grec) 32-36.

17. ARISTOTE, *Pol.* III 3, 4 (1278a): «ὁ γὰρ ἐκ πολιτίδος ἐν τισι δημοκρατίαις πολίτης ἐστίν»; VI 2, 9 (1319b): «εἰώθασιν οἱ προεστότες προσλαμβάνειν ὡς πλείστους καὶ ποιεῖν πολίτας ... καὶ τοὺς ἐξ ὀποτερουοῦν πολίτου, λέγω δὲ οἷον πατρός ἢ μητρός· ἅπαν γὰρ οἰκεῖον τοῦτο τῷ τοιούτῳ δήμῳ μᾶλλον». V. au sujet de ces deux textes, ainsi que de celui qui est cité à la n. 20, J.-M. HANNICK, Droit de cité et mariages mixtes dans la Grèce classique, *AntCl* 45, 1976, 133-148.

18. J'utilise ce terme quoique, à ma connaissance, il ne se trouve pas dans les sources, qui font allusion aux enfants de citoyennes et de pères étrangers plutôt par des périphrases p. ex. «ἐκ πολιτίδων», ARISTOTE, *Pol.* III 3, 5 (1278a), DÉMOSTHÈNE, *C. Aristocrate* XXIII 213, *IG* XII 7, 392, Aigialé, Ier siècle av. J.-C., l. 11. Sur cette inscription v. aussi ci-après n. 20.

19. AN. CHRISTOPHILOPOULOS, Le mariage avec une étrangère selon le droit grec antique et selon le droit hellénistique (en grec), *Droit et histoire* (Athènes 1973) 69, L. BEAUCHET, *Histoire du droit privé de la république athénienne I* (Paris 1897) 506 n. 1, CL. VATIN, *Recherches sur le mariage et la condition de la femme mariée à l'époque hellénistique* (Paris 1970) 122 et 128.

θρωπία)²⁰, ou pour remplir la caisse publique vide²¹, des cités ont admis au rang des citoyens des πατρόξενοι nous sont connues par des sources littéraires ou épigraphiques²², ce qui implique qu'on reconnaissait dans des cas pareils des effets au mariage de la mère citoyenne et de l'étranger.

La règle cependant dans le monde grec classique était que seuls les mariages entre citoyens étaient valables.

Une loi athénienne allait même au delà, et punissait sévèrement le mariage entre un étranger et une citoyenne. Cette loi, très connue, est citée dans le discours pseudodémosthénien contre Néaire²³. La plupart des autres cités, sans aller à des tels extrêmes, considéraient néanmoins,

20. ARISTOTE, *Pol.* III 3, 5 (1278a): «οὐ μὴν ἀλλ' ἐπεὶ δι' ἔνδειαν τῶν γνησίων πολιτῶν ποιοῦνται πολίτας τοὺς τοιούτους (διὰ γὰρ ὀλιγανθρωπίαν οὕτω χρῶνται τοῖς νόμοις)». C'était pourtant là une mesure de caractère provisoire: Une fois, dit ARISTOTE loc. cit., le problème de l' ὀλιγανθρωπία dépassé («εὐποροῦντες δὴ ὄχλου») on revenait peu à peu au principe de n'accepter comme citoyens que ceux dont les deux parents l'avaient été aussi («τοὺς ἐξ ἀμφοῖν ἀστῶν πολίτας ποιοῦσιν»). On cessait donc de nouveau d'accepter la validité des mariages mixtes où l'épouse seule était citoyenne. Parmi les mesures de caractère transitoire citons le cas de Thasos, où un préphisma du début du quatrième siècle av. J.-C. (*IG XII 8*, 264 = Inv. 655 = POUILLOUX, *Recherches* 211) accordait le droit de cité de Thasos aux Néapolitains nés de mère Thasienne (l. 8-9): *ὅσοι μὲν πάντες τῶν Νεαπολιτέων ἐκ Θασιῶγ γυναικῶν εἰσιν, τότε Θασιῶς εἶναι*. L'oliganthropia est la raison de l'émission de ce décret, comme l'avait déjà souligné A. WILHELM, *Neue Beiträge zur griechischen Inschriftenkunde II* (Wien 1912) 32-33 (réimprimé dans: *Akademienchriften zur griechischen Inschriftenkunde I* (Leipzig 1974) 110-123), suivi par POUILLOUX, *Recherches* 209 n. 5. Il en est de même probablement de la concession de la citoyenneté par la cité thessalienne de Phalanna à certains étrangers issus de mère phalannie (*IG IX 2*, 1228, 3ème siècle av. J.-C., l. 13-20): *Φαλανναίων ἅ πόλις ἔδουκε Περραιβοῖς καὶ Δολόπεσσι καὶ Αἰνιάνεσσι καὶ Ἀχαιοῖς καὶ Μαγνείεσσι καὶ τοῖς ἐξ τῶν Φαλλαναίων πολιτεῖαν*. Cf. l'opinion de DITTENBERGER notée sous l'inscription discutée dans les *IG* loc. cit., qui est suivie, entre autres, par WILHELM op. cit. II 32, BUSOLT I 222 n. 3, VATIN op. cit. 123 n. 2 et 127. Assez semblable est la situation à Aigialé d'Amorgos dans le cas d'un Sérapion de Seleucie, dont la mère était citoyenne d'Aigialé de bonne famille (*IG XII 7*, 392, 1er siècle av. J.-C., l. 9-14). Sérapion, fils d'un citoyen de Seleucie était devenu citoyen de cette cité quoique issu de mère étrangère. Par contre pour qu'il obtienne la citoyenneté d'Aigialé, un décret spécial a été nécessaire. V.K. LATTE, *RE XVII 1* (1936) s.v. νόθοι, col. 1074, VATIN op. cit. 128 (v. cependant les objections de CHRISTOPILOPOULOS op. cit. 82). La situation était la même pour Charidème, dont la mère était citoyenne d'Oréos, dans DÉMOSTHÈNE, *C. Aristocrate XXIII* 213.

21. L. ROBERT, *Hellenica I* (Limoges 1940) VI. Sur un dicton relatif à Phasélis. La vente du droit de cité 37-43 passim.

22. Pour les sources littéraires concernant la vente du droit de cité, v. outre le dicton de Macarios concernant Phasélis cité par ROBERT op. cit. 37, le cas des Byzantins rapporté par PSEUDO-ARISTOTE, *Économique B II 3b* (1346b): «Ὁντος δὲ νόμου αὐτοῖς (sc. τοῖς Βυζαντίοις) μὴ εἶναι πολίτην ὅς ἂν μὴ ἐξ ἀστῶν ἀμφοτέρων ἢ χρημάτων δεηθέντες ἐψηφίσαντο τὸν ἐξ ἐνὸς ὄντα ἀστοῦ καταβαλόντα μναῖς τριάκοντα εἶναι πολίτην». Pour les sources épigraphiques, cf. le cas de Thasos cité ci-après à la n. 40. V. aussi les cas de Dymé, *Syll³ 531* (3ème siècle av. J.-C.), l. 3-5, sur lequel cf. E. SZANTO, *Das griechische Bürgerrecht* (Freiburg i. B. 1892) 113-114, BUSOLT I 127 n. 1 (d' un autre avis, CHRISTOPILOPOULOS op. cit. 81-82), de Tritaia (WILHELM op. cit. I 38, l. 6-8, ainsi que le commentaire, p. 30), d'Éphèse, *Syll³ 363* (vers 297 av. J.-C.) 9-10, d'Aspendos (WILHELM op. cit. IV 61, l. 17, ainsi que le commentaire, p. 61 sqq.). ROBERT op. cit. 41, souligne le caractère transitoire de la mesure prise par Phasélis.

23. PSEUDO-DÉMOSTHÈNE, *Contre Néaire LIX* 16: «Ἐὰν δὲ ξένος ἀστὴ συνοικῆ τέχνῃ ἢ μηχανῇ ἤτιμιον, γραφῆσθω πρὸς τοὺς θεσμοθέτας Ἀθηναίων ὁ βουλόμενος οἷς ἔξεστιν. Ἐὰν δὲ ἀλφ, πεπράσθω καὶ αὐτὸς καὶ ἡ οὐσία αὐτοῦ, καὶ τὸ τρίτον μέρος ἔστω τοῦ ἐλόντος». La loi athénienne qui reconnaissait comme valables seuls les mariages entre citoyens a été introduite sur proposition de Périclès en 451/50 av. J.-C. Cf. ARISTOTE, *Ath. Pol.* 26, 3 «διὰ τὸ πληθὸς τῶν πολιτῶν, Περικλέους ἐπιπόντος, ἔγνωσαν μὴ μετέχειν τῆς πόλεως, ὅς ἂν μὴ ἐξ ἀμφοῖν ἀστοῖς ἢ γεγονότας», PLUTARQUE, *Pericl.* 37: «(Περικλῆς) νόμον ἔγραψε μόνους Ἀθηναίους εἶναι τοὺς ἐκ δυεῖν Ἀθηναίων γεγονότας». Après cette loi les πατρόξενοι étaient, pour les Athéniens, non plus des étrangers mais des "bâtards" (νόθοι). Cf. BUSOLT-SWOBODA II 900 n. 4. Sur la question des πατρόξενοι à Athènes, sujet qui n'intéresse qu'incidence la présente étude v. U.E. PAOLI, Lo stato di cittadinanza in Atene, *Studi di diritto attico* (Firenze 1930) 273-281 passim.

elles aussi, des tels mariages comme nuls et non avenus. Pour elles, il n'y avait de mariage qu'entre deux citoyens²⁴, à moins qu'un cas de concession de l'épigamie ne soit intervenu.

VI. On a soutenu au sujet de l'épigamie que celle-ci n'était jamais accordée individuellement²⁵. Avec Christophilopoulos²⁶ j'admets de mon côté que les cas d'octroi de l'épigamie individuelle, quoique rares, n'étaient pas pour autant inexistantes.

Mais, à supposer même que la possibilité d'octroi de l'épigamie à un cas individuel existait à l'époque où notre comédie se situe²⁷, pouvons-nous admettre que l'amoureux de notre prologue a suivi cette voie, c'est-à-dire qu'il a obtenu en premier lieu l'épigamie, puis, déjà marié, il a aussi obtenu la citoyenneté trézénienne?

Les données de notre texte sont, il faut l'avouer, fort minces. Il ressort cependant de celles-ci que le mariage a suivi l'octroi de la citoyenneté et non pas vice-versa.

Le texte dit en effet que "devenu Trézénien, conformément aux lois (c'est-à-dire selon les formalités prescrites par la loi²⁸), il a vécu en mariage". La concession de la qualité du citoyen a donc précédé le mariage.

Plus généralement sur la question des mariages avec des non citoyens à Athènes, v. outre PAOLI loc. cit., A.R.W. HARRISON, *The Law of Athens I* (Oxford 1968) 24-29, C. HIGNETT, *A History of the Athenian Constitution* (Oxford 1952) 343-347, W.K. LACEY, *The Family in Classical Greece* (London 1972) 102 etc., D. MAC DOWELL, *The Law in Classical Athens* (London 1978) 67-68, 87. On trouvera la bibliographie antérieure chez CHRISTOPHILOPOULOS op. cit. 68 n. 1 et 2, p. 69 n. 5.

24. ARISTOTE, *Pol.* III 1, 9 (1275b): «Ὅρίζονται δὲ πρὸς τὴν χρῆσιν πολίτην τὸν ἐξ ἀμφοτέρων πολιτῶν καὶ μὴ θάτερου μόνον, οἷον πατρὸς ἢ μητρός», III 3, 5 (1278a): «Τέλος δὲ μόνον τοὺς ἐξ ἀμφοῖν ἀστῶν πολίτας ποιοῦσιν».

25. C'est l'opinion dominante: BUSOLT I 223 n. 2, E. WEISS, *Griechisches Privatrecht* (Leipzig 1923) 187 avec la note 58, THALHEIM, dans *RE V 1* (1907), s.v. ἐπιγαμία, col. 62.

26. CHRISTOPHILOPOULOS op. cit. (n. 19) 75 avec la n. 19. qui donne une excellente explication de la rareté du phénomène. Parmi les cas d'octroi de l'épigamie à titre individuel (dont CHRISTOPHILOPOULOS op. cit. (n. 19) 72-73, donne la liste), v. B. HELLY, *Gonnoi II* (Amsterdam 1973) no 41 = A. ARVANITOPOULOS, *ArchEphem* 1912, no 91 (196-146 av. J.-C.), 1. 20-23 (l'épigamie est concédée à deux Romains) et Cotyrta, *IG V 1*, 963+976 (2ème siècle av. J.-C.) avec les observations de A.M. WOODWARD, *BSA* 43, 1948, 257 (l'épigamie est concédée à Archagoras de Cytère). Le cas de Cotyrta constitue la seule exception qu'admet WEISS op. cit. 187 n. 58.

27. La pièce d'où vient le prologue appartient à la Comédie Nouvelle; elle n'est donc pas de toute façon antérieure au dernier tiers du 4ème siècle av. J.-C. Et, quoique l'action est supposée avoir eu lieu "il y a longtemps", la comédie devait probablement décrire l'état des mœurs et de la législation trézénienne contemporains à la rédaction de la comédie. EDMONDS, *FAC III A* 406 n. b., admet comme date à laquelle l'action se passe le mois de mars de l'an 303 av. J.-C., mais les arguments qu'il invoque me semblent plutôt arbitraires, car aucune donnée fournie par le prologue ne permet de considérer notre νεανίσκος comme un jeune Athénien vivant en exil.

28. C'est ainsi que je traduis «γεγενημένος κατὰ τοὺς νόμους». M.H. VAN EFFENTERRE a oralement proposé une autre interprétation de cette même expression: La loi trézénienne aurait, peut-être, prévu que la qualité du citoyen de Trézène pouvait être accordée à l'étranger qui aurait libéré de l'esclavage un citoyen trézénien de sorte que notre jeune homme se serait trouvé par la libération de la captive, au moins potentiellement, citoyen de Trézène (cf. SZANTO op. cit. (n. 22) 23. Dans un autre sens est prise la notion du citoyen potentiel chez PAOLI op. cit. 279, 281, c'est-à-dire l'état où se trouve celui-ci après le vote du décret, mais avant l'inscription à une phylé etc.). Il s'agirait alors, ajouterais-je, d'un cas d'ἀνδραγαθία ou d'εὐνοία envers la cité constituant le motif de la concession de la citoyenneté (SZANTO op. cit. (n. 22) 8, 39, 46). Cette interprétation n'a rien d'improbable. Nous connaissons p. ex. deux inscriptions provenant de l'île d'Amorgos, l'une d'Aigialé (*IG XII 7*, 386 = *Syll*³ no 521 = ZIEBARTH, *Beiträge* Anh. I no 73, du début du troisième siècle av. J.-C.), l'autre d'Arcésiné (TOD, *GHI II* no 152, datée de 357-56 av. J.-C.), où des personnes sont honorées pour avoir libéré des esclaves enlevés par des pirates dans le premier cas, des prisonniers dans l'autre. Et l'on pourrait imaginer que la comédie d'où vient le prologue faisait de notre trézénienne la fille ou la sœur d'un notable de la cité. Il me semble cependant que l'interprétation plus prosaïque que je propose dans le texte de cette étude est la plus probable en vue du prologue, puisque la seule donnée que celui-ci fournit est la qualité de riche (εὐπορος) du jeune homme,

VII. De toute façon, notre jeune homme ne pouvait pas espérer qu'un mariage sans épigamie pourrait être reconnu à Trézène.

Le traité entre Trézène et Hermioné daté de la première moitié du deuxième siècle av. J.-C.²⁹ montre bien que Trézène n'était pas une de ces cités dont parle Aristote, qui reconnaissent des effets au mariage d'une citoyenne avec un étranger³⁰. Ce traité accorde mutuellement aux citoyens des deux cités l'épigamie³¹, ce qui revient à dire que, faute d'un tel traité, la règle reconnaissant seuls les mariages entre citoyens comme valables était bien en vigueur dans ces deux cités.

L'octroi ou bien de l'épigamie (individuellement et à condition qu'une telle solution ait été possible à Trézène à l'époque où se passe l'action) ou bien de la citoyenneté devait donc nécessairement précéder le mariage de notre jeune amoureux.

VIII. C'est la deuxième voie, celle de l'obtention de la qualité du citoyen de Trézène qui était donc la plus indiquée³², et c'est celle que notre jeune homme a suivie³³. Le prologue fait état à ce sujet de l'obtention de la qualité du citoyen Trézénien *κατὰ τοὺς νόμους* (vers 11 et 12).

Une ou plusieurs lois fixaient donc à Trézène les conditions de la concession de la qualité du citoyen aux étrangers. Et il faut rapprocher au *κατὰ τοὺς νόμους* de notre prologue le *κατὰ τὸν νόμον* qu'on trouve dans une autre inscription trézénienne³⁴.

Mais si le νόμος fixait les conditions générales de l'octroi de la qualité du citoyen, un décret de l'assemblée des citoyens devait aussi être nécessaire³⁵.

C'est ce que nous observons dans le cas d'un décret de Trézène du quatrième siècle av. J.-C. en l'honneur d'un certain Echilas (Ἐχίλαος) de Platée³⁶. Encore faut-il formuler à ce sujet quelques réserves. Echilas reçoit la citoyenneté pour ses hauts services envers la cité de Trézène³⁷. Dans le cas que nous discutons, il me semble improbable que le seul acte de libérer la belle captive ait valu à notre amoureux des tels honneurs³⁸.

C'est pourquoi, en vue aussi de la richesse du jeune homme qui est soulignée dans le prolo-

comme si cette qualité ait été déterminante non seulement pour le rachat de la captive, mais aussi pour les développements ultérieurs de l'action dans la pièce. Il faut d'ailleurs souligner que l'inscription de Trézène IG IV 750 qui a un contenu semblable aux inscriptions d'Aigialé (cf. ci-dessus n. 4) ne contient point de mention de concession de droit de cité (contrairement à ce qu'admet EDMONDS, *FAC* III A 407 n. b), mais d'autres honneurs (l. 34-35).

29. IG IV I² 77 = SCHWYZER, *DGE* no 104.

30. Cf. ci-dessus n. 17.

31. IG IV I² 77, l. 19-20 = SCHWYZER, *DGE* no 104, l. 13-15: τὰς δ' ἐπιγαμίας καὶ τὰς ἐγκτάσει[ς] ὑπάρχε[ιν] ἐκατέ[ροισ] ποτ' ἀλλάλους εἰς ἅπαντα τὸν χρόνον.

32. C'est aussi la solution qu'a été suivie à Delphes dans le cas de Télésgoros d'Abai qui allait se marier à la fille d'un notable de Delphes (*SEG* II 294 = Institut Courby, *Nouveau choix d'inscriptions grecques* (Paris 1971) no 13 (1er siècle ap. J.-C.)), l. 5-9.

33. MICHEL op. cit. (n. 2) 40, KÖRTE op. cit. (n. 3) 231, EDMONDS, *FAC* III A 407 n. b, admettent aussi que le mariage a suivi la concession de la citoyenneté au jeune homme.

34. IG IV 757 = *SGDI* 3364 (2ème siècle av. J.-C.?), l. 6: νομο(;)θέτας τοὺς αἰρημένους, l. 8: κατὰ τὸν νόμον κατ[ά]. Cf. BUSOLT-SWOBODA II 1572 n. 6. La mention *κατὰ τὸν νόμον* dans le décret concédant la qualité du citoyen est cependant rare. V. SZANTO op. cit. (n. 22) 39-40.

35. SZANTO op. cit. (n. 22) 30-31.

36. IG IV 748 = *Syll*³ 162 = MICHEL op. cit. (n. 2) no 176.

37. IG IV 748, l. 4-6: περί τε τὴν σωτηρίαν τῆς χώρας ἀνὴρ ἀγαθός ἐστι καὶ ὅσα ἐδεῖτο ὁ δῆμος ὁ Τροζανίων ὑπηρέτησε πάντα.

38. V. cependant ci-dessus à la n. 28.

gue de la comédie, il me semble plus probable que le pséphisma de l'assemblée des Trézéniens soit intervenu sous la condition du paiement d'une somme qui devait y être fixée³⁹. C'est la procédure qu'on voit dans un pséphisma de Thasos du troisième siècle av. J.-C. concernant, lui aussi, des cas individuels, c'est-à-dire la concession de la qualité du citoyen à trois personnes, nommément désignées, contre le paiement d'une somme⁴⁰.

IX. Le pséphisma trézénien concernant Echilas de Platée déjà cité prescrit que la tribu où le nouveau citoyen sera inscrit sera désignée par tirage au sort (*ἐπικλαρώσαι*)⁴¹. On peut donc supposer qu'une pareille procédure, très commune dans le monde grec⁴² a dû être ensuite suivie dans le cas de notre jeune homme.

Il n'est pas pourtant impossible que celui-ci ait été obligé à persuader (*πείθειν*) ensuite l'une des tribus trézéniennes de l'admettre, cette "persuasion" ayant été rendue possible grâce au paiement d'une nouvelle somme. C'est le soupçon qu'exprime Pouilloux⁴³ pour le cas des trois futurs Thasiens de l'inscription thasienne du troisième siècle av. J.-C., à laquelle nous avons déjà fait allusion. Ceux-ci, selon le décret thasien, doivent persuader une des patrai de Thasos de les admettre⁴⁴.

L'inscription de notre nouveau Trézénien dans une des tribus de la cité une fois effectuée⁴⁵,

39. Les sommes fixées n'étaient pas, généralement parlé, très élevées. Cf. ROBERT op. cit. (n. 21) 40, où des chiffres sont cités.

40. *IG XII Suppl.* 355 (inv. no 655) = POUILLOUX, *Choix* (début du 3ème siècle av. J.-C.) no 33, l. 2-4: *Σύμμαχον καὶ Σατυρίωνα τοὺς Μήτρωνος καὶ Κρινῶν τὴν Ζωπύρου [---] εἶναι πολίτας, δόντας τῆι πόλει ἕκαστον στατήρας ἑκατόν, καὶ αὐτοὺς καὶ τοὺς ἐκ τούτων γινομένους, [καὶ μετεῖναι αὐτοὺς πάντων] ὧν τοῖς ἄλλοις Θασίοις μέτεστιν.* Sur ce décret, v. POUILLOUX, *Choix* 126 et, du même, *Recherches* 414 n. 6. Une autre inscription thasienne (*IG XII Suppl.* 362 (début du 2ème siècle av. J.-C.), l. 5-7, concernant aussi la concession de la qualité du citoyen à certaines personnes déterminées (dont un Ζήνων Ξενοσ[τράτου]) prévoit aussi le versement d'une somme à la cité (l. 6: *δόντας τῆι πόλει στατήρας ἑκατόν* (...)).

41. *IG IV 748*, l. 20-22: ... *εἶμεν δὲ αὐτὸν καὶ φυλᾶς ἄς κα λάχηι· τὸν δὲ δεκαδῆ ἐπικλαρώσαι ἤδη. Φιλῆσιος εἶπε. Ἐλαχε φυλᾶς Σχελιάδας.*

42. V. p. ex. à Samos (MICHEL op. cit. (n. 2) no 307, fin du 4ème siècle av. J.-C.), l. 27-30: *ἐπικληρώσαι δ' αὐτὸν καὶ ἐπί] φυλὴν καὶ ἑκατοστὴν καὶ <ε> γένος καθαρότι καὶ τοὺς ἄλλους Σαμίους· τῆς δ' ἐπικληρώσεως καὶ τῆς ἀναγραφῆς ἐπιμεληθῆναι τὸν γραμματεῖα τῆς βουλῆς.* V. aussi *OGIS 229* = MICHEL op. cit. (n. 2) no 19 (Smyrne, milieu du 3ème siècle av. J.-C.), l. 74-75, Dymé (*Syll*³ 531, 3ème siècle av. J.-C.), l. 28-29. Le tirage au sort n'a pas de sens dans le cas d'Aigialé, *IG XII 7*, 392, l. 16-19: *Ἐπικεκληρώσθαι δὲ αὐτὸν ἐπὶ τὴν τῶν συγγενῶν φυλὴν τὴν Βασιλειτῶν καλουμένην*, puisque ce décret prescrit l'ἐπικλήρωσις dans une tribu concrète.

43. POUILLOUX, *Choix* 126.

44. *IG XII Suppl.* 355, l. 4: *ἰέναι δὲ αὐτοὺς καὶ εἰς πάτρην ἣν ἂν πείθωσιν.* De même *IG XII Suppl.* 362, l. 7.

45. Quoi que, comme nous l'avons vu plus haut (n. 13), les patrai constituaient à Trézène des subdivisions des dix phylai qui formaient le corps civique de la cité, l'exemple d'Echilas (ci-dessus n. 41) montre que les décrets trézéniens ne mentionnaient pas obligatoirement les modalités d'entrée d'un nouveau citoyen dans les patrai. Cette pratique s'éloigne de celle de la majorité des autres cités (p. ex. Samos, MICHEL op. cit. (n. 2) no 307) ci-dessus n. 42: *ἐπὶ φυλὴν καὶ ἑκατοστὴν καὶ γένος.* De même Samos, *SEG I 363* = POUILLOUX, *Choix* no 21, ca. 280 av. J.-C., l. 27-28: *ἐπὶ τε φυλὴν καὶ χιλιαστὴν καὶ ἑκατοστὴν.* La procédure suivie à Athènes exigeait aussi l'inscription du nouveau citoyen à une phylé, un dème et une phratrie. Cf. PAOLI op. cit. (n. 23) 278-281 et les exemples cités par cet auteur à la p. 278 n. 1, MEIGGS no 94 (96) = *IG II² I* (405 av. J.-C.), l. 34. Dans *IG II² 10* = TOD, *GHI II* no 100 (401 av. J.-C.), l. 5-6, cependant, il n'est question que d'une répartition entre les dix phylai. Le discours d'HYPÉRIDE, *C. Athénogène* 31-32, qui mentionne l'octroi de la citoyenneté trézénienne à un métèque qui avait fui Athènes autour de 320 av. J.-C. se contente d'un «κἀ]κεῖ ἐγγραφεῖς», sans préciser comment cette inscription avait été effectuée. Il est en tout cas bien entendu que le fait que les décrets trézéniens ne font pas mention de l'inscription du nouveau citoyen dans les subdivisions des phylai, les patrai, ne signifie point que cette inscription aussi n'était point nécessaire à Trézène. Cf. dans ce sens SZANTO op. cit. (n. 22) 53.

nous sommes en droit d'espérer que, dans la pièce, aucun autre obstacle ne s'est présenté à la légitimation de l'amour du jeune homme et de la belle ex captive, que les formalités du droit trézénien avaient, me semble-t-il, un peu tracassés⁴⁶.

46. Après la clôture de cette étude a paru le livre monumental de M.J. OSBORNE, *"Naturalization in Athens"* I-IV (Bruxelles 1981-1983) (cf. PH. GAUTHIER, L'octroi du droit de cité à Athènes, *REG* 99, 1986, 119-133). L'auteur regrette n'avoir pas eu l'occasion de consulter cette importante contribution au sujet traité dans son étude.

Deux décrets inédits d'Éleusis*

I. Éleusis. Stèle de marbre pentélique, sans fronton, intacte sauf pour une petite cassure à la partie supérieure. Hauteur 0.93, largeur de la partie supérieure 0.398, celle de la partie inférieure 0.452, épaisseur de la partie supérieure 0.08, celle de la partie inférieure 0.11.

Vers le milieu de la stèle, bas-relief représentant une couronne d'olivier entourant un lébès à deux anses, appuyé sur un support.

Cette stèle a été trouvée à Éleusis, le 7 janvier 1970, pendant le creusement des fondements de la maison des frères Liaskos, au croisement des rues Nikolaïdou et Hygieias. Elle avait été remployée dans le mur d'une maison de la période romaine tardive. Le service archéologique l'ayant remarquée, elle fut détachée du mur et transportée dans un dépôt à l'intérieur de l'enceinte archéologique d'Éleusis.

Hauteur des lettres: l. 1, 0.006 m, ll. 2-17, 0.008 m (stoichèdon 35; interligne 0.04 m), lignes 18-53, 0.006 m (stoichèdon 43; interligne 0.003 m).

Une grande partie de l'inscription était recouverte d'une croûte dure d'argile poreuse qui a pu être enlevée par St. Coumanoudis, sans que le texte en souffre.

L'inscription est publiée avec l'autorisation, gracieusement accordée, de Mme Olga Alexandris, éphore d'Athènes.

Le texte et le commentaire publiés ici reproduisent pour l'essentiel une communication faite à l'École Pratique des Hautes Études à Paris, le 3 mai 1977, par D. Gofas.

Nous avons pu profiter au cours de la rédaction du texte final de cette communication des observations *per epistulas* de G. Daux et Ph. Gauthier.

II. TEXTE

- Θ [ε ο] ι
- 'Επιγένης εἶπεν· τύχηι ἀγαθῇ τῶν δημοτῶν· vacat
- 3 ἐπειδὴ Φιλόκωμος εἰσηγήσατο τοῖς δημότα-
ις περὶ τῆς Ἄκριδος ἀποδόσθαι τῶι θεῶι τὴν
λιθ[οτομ]ίαν, ὅπως ἂν ἡ θυσία γίγνηται ὡς καλ-
- 6 λίστη, [καὶ ἐώ]γηται παρὰ τῶν δημοτῶν Μοιροκ-
λῆς [εἰς] πέν[τε] ἔτη τριῶν ἡμιμν[αί]ων τοῦ ἐνι[α]-
υτοῦ καὶ ἑκατὸν δραχμᾶς ἐπέ[δωκ]εν εἰς τὰ Ἡ[ρ-]
- 9 [ἀ]κ[λ]εῖα· [δε]δό[χ]θαι Ἐλευσινίο[ις]· ἐπαινεῖσαι [μ-]
ἐν Φιλόκωμον Φαλανθίδου καὶ [στ]εφανῶ<σα>ι χρ[υ-]
[σ]ῶι στεφάνωι ἀρετῆς ἕνεκα κα[ὶ] εὐνοίας τῆ[ς]

- 12 εἰς τοὺς δημότας, εἰς δὲ τὸν στέφανον τό [ἀργ-]
 ὑρίον δοῦναι Φιλοκώμῳ ἐναντίον τῶν δημ[ο-]
 τῶν ἑκατὸν δραχμᾶς Μοιροκλέα, ἐπαινέσαι δ-
- 15 ἐ Μοιροκλέα Εὐθυδήμου, ὅτι τοῖς δημόταις ἐ-
 πιμελεῖται, ὅπως ἂν ἦι πρόσδοδος ὡς πλείστη,
 καὶ στεφανῶσαι θαλλοῦ στεφάνῳ. vacat
 (Couronne d'olivier entourant un lébès sur support)
- 18 Φιλόκω[μ]ος Φαλανθίδου Ἐλευσίνιος εἶπεν· τύχη ἀγαθ-
 ἦι τῶν δημοτῶν· ὅπως ἂν τῷ Ἡρακλεῖ τῷ ἐν Ἄκριδι πρόσ-
 οδος ἦι ὡς πλείστη καὶ ἡ θυσία θύηται ὡς καλλίστη, ἐψη-
- 21 φίσθαι τοῖς δημόταις· τὰς λιθοτομίας τὰς Ἐλευσῖνι, ἐ-
 πιειδῆ]ΙΩΝ εἰσὶν ἱεραὶ τοῦ Ἡρακλέως τοῦ ἐν Ἄκρι-
 δι, μ[ισ]θοῦν τὸν δήμαρχον ἐν τῇ ἀγορᾷ τῶν δημοτῶν τῷ
- 24 ἰ τὸ π[λει]στον διδόντ[ι]· τὸν δὲ μισθωσάμενον ἀποδιδόν-
 αι τὴν μίσθωσιν τὴν μὲν ἐπὶ Νικήτου ἄρχοντος ἐν ὧι ἂν
 χρόν[ω]ι τοὺς δημότας πε[ί]θῃ, πρὸ τῆς θυσίας, μετὰ δὲ Νι-
- 27 κήτην ἄρχοντα εἰς τὸν Μεταγεινιῶνα μῆνα ταῖς ἀρχα-
 ιρεσίαις, ὅταν οἱ δημόται ἀγοράζωσιν ἐν τῷ Θεσείῳ·
 ἐγγητά[ς] τ[ε] καταστησάτω ὁ μισθωσάμενος δύο ἄνδρας
- 30 [ὄμουμέν]ους ἢ μὴν ἀποδώσειν τὴν μίσθωσιν πᾶσαν ἐν τῷ
 ἰ χρόν[ω]ι τῷ εἰρημένῳ· τὸν δὲ δήμαρχον λαβόντα τοῦτ-
 ο τὸ ἀργύριον παρέχειν εἰς τὴν ξορτὴν τοῦ Ἡρακλέως τ-
- 33 ο[ῦ] ἐν Ἄκριδι· διαχειροτονῆσαι δὲ αὐτίκα μάλα τοὺς δη-
 μότας ἐάν τε εἰς ἐνιαυτὸν δοκεῖ μισθοῦν, ἐάν τε εἰς πλ-
 ἐῶ χρόνον, ὁπότῃρα δ' ἂν δοκεῖ, ταῦτα κύρια εἶναι καὶ μι-
- 36 σθοῦν πρὸς ταῦτα τὸν δήμαρχον· μὴ ἐξέστω δὲ εἰπεῖν μη-
 θένα τοῦτο τὸ ἀργύριον ὡς δεῖ ἄλλοθί που τρέψαι ἢ εἰς
 τὴν θυσίαν τοῦ Ἡρακλέως, μηδὲ τοῖς ἱερομνήμοσιν ἐπι-
- 39 ψηφίσαι, μηδὲ τῷ δημάρχῳ· ἐάν δέ τις ἢ εἴπει ἢ ἐπιψηφί-
 σαι παρὰ τὸδε τὸ ψήφισμα, ὀφειλέτω τῷ θεῷ τὸ διπλά-
 σιον ἢ ὅσον ἂν εἴπει ἢ ἐπιψηφίσει· καὶ ὁ εὐθυνος καὶ ὁ σ-
- 42 υνήγορος ἐπάναγκες αὐτῶν καταγιγνωσκόντων τοῦτο
 τὸ ἀργύριον ἢ αὐτοὶ ὀφειλόντωνσαν· ἀναγράψαι δὲ τὸδε
 τὸ ψήφισμα τὸν δήμαρχον ἐν στήλει λιθίνῃ καὶ στήσα-
- 45 ἰ ἐν τῷ ἱερῷ τοῦ Ἡρακλέως τοῦ ἐν Ἄκριδι, ὅπως ἂν τὰ ἐψ-
 ηφισμένα ὑπὸ τῶν δημοτῶν κύρια εἴ εἰς τὸν ἀεὶ χρόνον
 κ[αὶ] μ[ὴ] καταλύηται· συνεπιμεληθῆναι δὲ τῆς στήλης ὅπ-
- 48 ῶς ἂν σταθεῖ ἐν τῷ ἱερῷ τὸν ἱερέα τοῦ Ἡρακλέως Ἀν[τ]ι-
 φά[ν]ην πρὸ τῆς θυσίας τῆς ἐπὶ Νικήτου ἄρχοντος· εἰς δὲ
 τὴν ἀναγραφὴν τῆς στήλης δοῦναι τὸν δήμαρχον δέκα·.
- 51 [δ]ραχμ[ᾶς] ἑκ τῆς τοῦ θεοῦ προσόδου. Κύριον δὲ εἶναι τόδ-
 [ε] τὸ ψήφισμα ἀπὸ Νικήτου ἄρχοντος, ἀφ' ἧς ἂν ἡμέρας οἱ δ-
 ημόται ψηφίσωνται. vacat

III. TRADUCTION

“Dieux:

Épigénès a proposé: A la bonne fortune des dévotes.

Attendu que Philokômos a proposé au sujet de l'Akris aux dévotes d'affermir la carrière de pierre au profit du dieu, afin que le sacrifice soit effectué de la façon la meilleure; et que Moiroklès l'a pris à ferme de la part des dévotes pour cinq ans à raison de trois demimines par an, et a offert une contribution bénévole de cent drachmes pour la fête d'Héraklès, qu'il plaise aux Éleusiens d'accorder d'une part l'éloge à Philokômos, fils de Phalanthidès, et de le couronner d'une couronne d'or pour son mérite et son dévouement envers les dévotes et que Moiroklès remette à Philokômos en présence des dévotes cent drachmes, montant destiné à la couronne; et d'autre part d'accorder l'éloge à Moiroklès, fils d'Euthydémos, parce qu'il veille dans l'intérêt des dévotes à ce que le revenu soit aussi considérable que possible et de le couronner d'une couronne de branches d'olivier (*vacat*).

(Couronne d'olivier entourant un lèbès sur support)

Philokômos fils de Phalanthidès, Éleusinien, a proposé: à la bonne fortune des dévotes. Afin que le revenu d'Héraklès-en-Akris soit le plus élevé possible, et que le sacrifice ait lieu de la façon la meilleure possible, les dévotes ont décidé: attendu que les carrières de pierre situées à Éleusis ont appartenu depuis toujours (?) à la propriété sacrée d'Héraklès-en-Akris, que le démarque les donne en location en assemblée du dème au plus offrant. Et que le preneur paie le loyer payable sous l'archontat de Nikétès au moment pour lequel il obtiendra l'accord des dévotes, avant le sacrifice; celui que sera payable après l'archontat de Nikétès au mois Métagitnion, le jour où les dévotes tiennent leur assemblée dans le Théseion pour l'élection des magistrats. Et que le preneur fournisse comme caution deux hommes qui certifieront par serment qu'en vérité il va payer le loyer entier dans les délais qui ont été mentionnés. Et que le démarque, ayant reçu cet argent, l'utilise pour la fête d'Héraklès-en-Akris. Et que les dévotes décident par vote à main levée tout de suite s'il est préférable d'affermir pour un an ou pour une durée plus grande. Que celle des deux décisions qu'ils préféreront soit définitive et que le démarque donne (les carrières) à ferme conformément à celle-ci. Et qu'il ne soit permis à personne de proposer que cet argent doit être détourné pour un but autre que le sacrifice à Héraklès, ni aux hiéromnémons ni au démarque de mettre au vote (une telle proposition). Si quelqu'un ou propose ou soumet au vote (une proposition) contraire au présent décret, qu'il soit tenu de payer au dieu le double de ce qu'il aurait proposé ou soumis au vote. Et que l'euthynos et le synégoros leur imputent cet argent obligatoirement, sinon qu'ils le doivent eux-mêmes. Que le démarque fasse transcrire ce décret sur une stèle de pierre et la place dans le sanctuaire d'Héraklès-en-Akris, afin que ce qui a été voté par les dévotes reste en vigueur pour toujours et ne soit pas aboli. Qu'Antiphanès, prêtre d'Héraklès, veille avec lui à ce que la stèle soit érigée dans le sanctuaire avant le sacrifice qui aura lieu sous l'archontat de Nikétès. Que le démarque donne dix drachmes sur le revenu du dieu pour la transcription sur la stèle. Que ce décret entre en vigueur dès l'archontat de Nikétès, à partir de la date où les dévotes l'auront approuvé par un vote (*vacat*)”.

IV. OBSERVATIONS

L'inscription est composée de deux décrets (*ψηφίσματα*) gravés sur la stèle dans l'ordre inverse à celui de leur approbation par le dème d'Éleusis.

En effet, le premier décret, par lequel la décision d'affermir la carrière a été prise, est gravé en deuxième lieu. Celui par qui, ensuite, un Éleusinien a pris en bail la carrière, est gravé le premier, en lettres plus grandes. Cette inversion est due probablement au désir de mettre en évidence l'honneur conféré.

Lignes 4-5: τὴν λιθ[οτομ]ίαν. A la ligne 21 l'inscription mentionne des λιθοτομῖαι, au pluriel. Il y a là, croyons-nous, une différence de sens. Le singulier est utilisé pour désigner le droit qui revient à l'enchérisseur d'extraire de la pierre, tandis que le pluriel sert à désigner le chantier où l'extraction de la pierre a lieu.

Ligne 10: L'inscription porte [στ]εφάνωι χρ[υσ]ῶι στεφάνωι. Le lapicide a gravé par mégarde deux fois le mot "couronne"; au lieu de «στεφανῶσαι χρυσῶι στεφάνωι» il a gravé «στεφάνωι χρυσῶι στεφάνωι».

Lignes 21-22: π[.....]ίων. Le contexte indique qu'à ce point devait se trouver le début des motifs du décret. La restitution ἐ[πειδὴ] semble donc s'imposer. Elle semble avoir été suivie par une expression adverbiale.

MM. G. Daux et Ph. Gauthier, *per epistulas*, avaient, chacun séparément, proposé ἐπ[εὶ ἐκ προγ]όνων. Une nouvelle vérification sur la pierre semble confirmer le Ω de l'avant-dernière lettre. La précédente cependant paraît bien être un I et non pas un N, ce qui donne IΩN. [G. Daux considère que la photographie autorise ou confirme la restitution proposée.]

En tout cas, il paraît évident qu'à cette place se trouvait une affirmation que la carrière avait depuis toujours appartenu à Héraklès-en-Akris. On rapprochera IG II² 1666 B (353-352 av. J.-C.) l. 69, 74-75: λίθους τεμεῖν τῆς Ἐλευσινιακῆς πέτρας, l. 71-72, 77-78: λίθους ἀγαγεῖν ἐκ τῆς Ἐλευσῖνι λιθοτομίας. D'ailleurs les carrières de pierre d'Éleusis étaient exploitées dès l'époque archaïque¹. On ne saurait cependant, faute de renseignements plus précis, les identifier avec celles de notre inscription.

Ligne 26: πε[ί]θει². Aussi bien la diphtongue ηι que ει sont utilisées dans le décret. La seconde forme domine cependant (ligne 34: εἰν---δοκεῖ, ligne 39: εἰν---εἶπει ἢ ἐπιψηφίσει, ligne 48: ὅπως ἄν σταθεῖ, etc.). Une fois seulement, à la ligne 16, la diphtongue longue est utilisée: ὅπως ἄν ἦι³.

Ligne 43: ὀφειλόντωνσαν. Cette forme de la troisième personne du pluriel, peu fréquente, est un mélange des formes ὀφειλέτωσαν et ὀφειλόντων⁴ (cf. les formes passives ὀφειλέσθωσαν et ὀφειλέσθων).

Ligne 50: A la place de la dernière lettre, trois points disposés en triangle sont visibles sur la pierre.

V. CHRONOLOGIE ET PROSOPOGRAPHIE

La date des décrets est exactement fixée par la mention de l'archonte éponyme d'Athènes Nikétès, *Pros. Att.* no 10753 (lignes 25, 49 et 52 de l'inscription), dont l'archontat est daté à l'année 332/31 av. J.-C. Il est vrai que deux autres personnages du même nom ont occupé l'archontat: a) Nikétès (*Pros. Att.* no 10761), arch. de l'année 225/24 av. J.-C. et b) Nikétès,

* Extrait du REG XCI, 1978, nos 434-435, p. 289-306.

1. Cf. G. MYLONAS, *Eleusis and Eleusinian Mysteries* (Princeton 1961) 64-65.

2. Cf. P. VALLINDAS-N. PANTAZOPOULOS, *Πραγμ. Ἀκαδ. Ἀθ.* 13, 1948, 11 = PLEKET I no 43 = *Nouveau Choix d'Inscriptions Grecques* (Inst. Courby) (Paris 1971) no 27, l. 21-23: εἰμ μὴ τι αὐτὸν πει[θ]ει Χάρωψ καὶ οἱ ὄργεῶνες.

3. Notons aussi que l'usage de la diphtongue ηι dans les terminaisons des substantifs n'est pas constant. C'est ainsi que l'on rencontre τύχηι ἀγαθῆι à la ligne 2, mais ἐν στήλει λιθίνοι à la ligne 44.

4. Cf. E. SCHWYZER, *Griechische Grammatik* (München 1959) 802.

arch. de l'année 84/83 av. J.-C.⁵ Ces deux dates ne peuvent être retenues car toutes les données chronologiques fournies par le texte prouvent que seul Nikétès du IVe siècle peut être pris en considération.

En effet, si Épigénès (l. 2), Philokômos fils de Phalanthidès (l. 3, 10, 13, 18) et Phalanthidès lui-même nous sont inconnus⁶, par contre Moiroklès fils d'Euthydémos, Euthydémos (le père de Moiroklès) ainsi qu'Antiphanès appartiennent tous à la prosopographie du IVe siècle avant notre ère.

a) Moiroklès, *Pros. Att.* no 5535, fils d'Euthydémos (l. 6-7 et 14-15). Cet Éleusinien, ainsi que les membres de sa famille sont bien connus par d'autres textes épigraphiques. J. Threpsiadès a constitué le tableau généalogique de la famille de Moiroklès, fils d'Euthydémos (I)⁷. Ce tableau a été rectifié sur quelques points par K. Clinton⁸. Le nom de Moiroklès, fils d'Euthydémos apparaît dans une inscription par laquelle Xénoklès, fils de Xénis, de Sphettos, est honoré sur proposition de l'Éleusinien [Μοι]ρ[οκλή]ς [Ε]ὐθ[υ]δήμ[ου]⁹.

b) Euthydémos (I), *Pros. Att.* no 5534, le père de Moiroklès, a servi comme prêtre d'Asklépios au Pirée¹⁰. Ce même personnage est aussi mentionné en relation avec des carrières de pierre au Pirée dans l'inscription *IG II² 47 = Syll³ 144* (début du IVe siècle av. J.-C.), l. 23-30¹¹. Il est intéressant de noter que ces deux Éleusiniens, qui prennent une part active à la vie politique et religieuse de leur dème et de la cité athénienne, se sont tout particulièrement intéressés aux carrières de pierre. Le père a utilisé le revenu des "carrières du sud" au Pirée au profit d'Asklépios, tandis que le fils afferme les carrières d'Héraklès-en-Akris à Éleusis.

c) Antiphanès, *Pros. Att.* no 5884, le prêtre d'Héraklès-en-Akris (l. 48-49) est probablement le père d'un Εὐξενίδης Ἀντιφάνου, diète Éleusinien connu par une inscription du milieu du IVe siècle av. J.-C.¹² D'autre part, dans l'inscription déjà mentionnée honorant Xénoklès¹³, on trouve en même temps que Moiroklès fils d'Euthydémos et d'autres Éleusiniens, un Antiphanès, fils d'Euxenidès. Selon toute probabilité cet Antiphanès est le même que celui de notre inscription.

Les lignes 25 à 28 précisent que le loyer de la première année devait être payé avant le sacrifice à Héraklès, tandis que les lignes 51 à 53 prescrivent de leur côté que le décret entrera en vigueur à partir du jour où les démates auront décidé par leur vote. Nous pouvons en conclure que le moment où le sacrifice devait s'accomplir n'était pas loin. L'ignorance où nous nous trouvons de la date du sacrifice ne nous permet pas de préciser davantage le moment où Philokômos a introduit sa proposition. Il semble probable qu'il devait se situer tout près du début de l'archontat de Nikétès, déjà désigné.

5. Cf. *Hesperia*, Suppl. VIII, 1949, 117, B.D. MERITT, *The Athenian Year* (Berkeley-Los Angeles 1961) 238.

6. Un Épigénès appartenant à la famille des Kérykes est mentionné dans une inscription de l'Agora d'Athènes (TOD, *GHI II* no 137, l. 11-13), datée de l'année 367 av. J.-C. Signalons aussi un Ἐπιγένης Λυσανίου Ἐλευσίνιος dans *IG II² 2004 (Pros. Att. no 4974)*.

7. *Hesperia* 8, 1939, 179-180.

8. *ArchEphem* 1971, 126-127.

9. *IG II² 1191 = Syll³ 1048*, l. 5-6, datée de 321/20 av. J.-C. Cf. A. PAPAGIANNOPOULOS-PALAIOS, dans *Polemon I*, 1929, 238 ainsi que *IG II² 2845*.

10. *IG II² 4962 = Syll³ 1040 = SOKOLOWSKI, LSCG no 21* (IVe siècle av. J.-C.) l. 11-15.

11. Autres références à cet Euthydémos dans SOKOLOWSKI op. cit. 52.

12. *IG II² 1927*, l. 70-73.

13. *Syll³ 1048*.

VI. PROBLÈMES TOPOGRAPHIQUES - HÉRAKLÈS-EN-AKRIS

Les deux décrets nous mettent en présence d'un culte inconnu d'Éleusis, celui d'Héraklès-en-Akris.

Comme l'inscription a été trouvée à une petite distance du site archéologique du sanctuaire de Déméter et de Koré, nous sommes, croyons-nous, en droit de formuler la conjecture que le sanctuaire d'Héraklès-en-Akris, mentionné à la ligne 48, ne se trouvait pas loin du lieu où la stèle a été trouvée, peut-être même à l'intérieur de l'enceinte du site archéologique actuel d'Éleusis.

Dans le musée d'Éleusis, des bas-reliefs de petites dimensions, trouvés au cours de fouilles à Éleusis et ayant trait à Héraklès, sont exposés. On peut donc présumer qu'un culte d'Héraklès, dont on connaît les liens avec les Μικρὰ Ἐλευσίνια¹⁴, existait dans la région du sanctuaire de Déméter et de Koré, sans cependant être en rapport direct avec le culte de celles-ci.

Le mot Ἄκρις(-ιδος), aussi bien comme appellatif que comme toponyme, est attesté, à notre connaissance, pour la première fois dans notre inscription. On connaissait seulement la forme ἄκρις (-ιος) attestée dans l'*Odyssee* (toujours au pluriel), où ce mot a le même sens qu'ici, c'est-à-dire "sommet de colline ou de montagne", comme d'ailleurs les mots ἄκρον et ἄκρα.

Parmi les collines d'Éleusis qui se trouvent à proximité du sanctuaire de Déméter et de Koré, celle qui est située au-dessus du Téléstérion et qui restait jusqu'à présent anonyme pourrait bien être l'*Akris* de notre inscription. Quant à l'emplacement exact du sanctuaire d'Héraklès sur la colline, il ne paraît pas possible de l'identifier plus exactement. Il doit se trouver parmi les ruines qui ont fait l'objet de fouilles sur cette colline.

VII. COMMENTAIRE JURIDIQUE

Les deux décrets fournissent des informations intéressantes sur l'organisation et le fonctionnement des dèmes de l'Attique, mais aussi sur l'affermage en droit athénien.

A) Les dèmes, on le sait, constituaient des parties intégrantes et des organes de l'État athénien. Il en était ainsi même pour Éleusis qui gardait certains aspects de son autonomie originale¹⁵.

Les magistratures des dèmes —tout au moins les démarques et les *tamiai* (ταμίαι)— étaient désignées par la voie du sort (κληροῦν: cf. Aristote, *Const. Ath.* 54, 8 et 62, 1). Notre inscription (l. 27-28) use à ce sujet du mot ἀρχαιρεσίαι qui présuppose une élection, et ce même terme est aussi employé par Isée, *Succ. d'Apollodore* VII 28, et par Démosthène, *C. Léoch.* XLIV 39, mais il est probable que le terme provient d'une période antérieure où des élections avaient lieu¹⁶.

La nomination avait lieu pour une année¹⁷, après la fin de laquelle le démarque comme les

14. Cf. MYLONAS op. cit. (n. 1) 205-208, 239-240.

15. Cf. G. GILBERT, *The Constitutional Antiquities of Sparta and Athens* (New York 1895) (réimpr. Chicago 1968) 204, MYLONAS op. cit. (n. 1) 63-64.

16. BUSOLT-SWOBODA II 966 n. 4.

17. Ibid., GILBERT op. cit. 205 n. 1.

tamiai étaient tenus de rendre compte de leur gestion (cf. *IG II² 1174*, décret du dème des Ἀλαιεῖς de l'année 367/66 av. J.-C.¹⁸, l. 10-13).

Le tirage au sort, qui était suivi d'une δοκιμασία, avait lieu dans le Θησεῖον de la ville d'Athènes, dont l'emplacement est décrit par Pausanias (A 17, 2): il était situé près de l'Agora d'Athènes, mais hors de l'enceinte de celle-ci¹⁹.

A ce sujet une assemblée (ἀγορά) des démotés se tenait au Théseion (Aristote, *Const. Ath.* 62, 1: «Αἱ δὲ κληρωταὶ ἀρχαὶ πρότερον μὲν ἦσαν αἱ μὲν μετ' ἐννέα ἀρχόντων ἐκ τῆς φυλῆς ὅλης κληρούμεναι, αἱ δ' ἐν τῷ Θησείῳ κληρούμεναι διηροῦντο εἰς τοὺς δήμους· ἐπειδὴ δ' ἐπώλουν οἱ δήμοι, καὶ ταύτας ἐκ τῆς φυλῆς ὅλης κληροῦσι πλὴν βουλευτῶν καὶ φρουρῶν. τούτους δ' εἰς τοὺς δήμους ἀποδιδόασιν»).

Le texte d'Aristote est complété par les informations tirées d'un passage d'Eschine, où les magistratures élues par le peuple sont distinguées de celles dont les Thesmothètes surveillent le tirage au sort dans le Théseion (Eschine, *C. Ctés.* III 13: «ἀρχὰς δὲ φήσουσιν ἐκείνας εἶναι ἃς οἱ θεσμοθέται ἀποκληροῦσιν ἐν τῷ Θησείῳ, κἀκείνας ἃς ὁ δῆμος εἴωθε χειροτονεῖν ἐν ἀρχαιρεσίαις, στρατηγούς καὶ ἱπάρχους καὶ τὰς μετὰ τούτων ἀρχάς»). Selon le Scholiaste d'Eschine, la désignation par le sort au Théseion concernait certaines charges qualifiées de peu de valeur: «ἀποκληροῦσιν ἀντὶ τοῦ διὰ κλήρου παρέχουσιν τὴν ἀρχὴν ἐν τῷ Θησείῳ, ἴσως τῶν θεσμοθετῶν ἐκεῖ ἀεὶ χειροτονοῦντων εὐτελεῖς τινὰς διοικήσεις, ὡς πρὸς τιμὴν τοῦ Θεσέως τοῦ οἰκιστοῦ οὐτινος τὰ ὁστὰ ἐκεῖ ἔκειτο». On doit supposer que, pour le scholiaste, celles du démarque et du tamias devaient compter parmi les εὐτελεῖς διοικήσεις.

La recherche moderne était déjà arrivée à la conclusion que la désignation par le sort avait lieu au début de l'année athénienne²⁰. Le décret du dème d'Halai déjà cité (*IG II² 1174*) prescrivait en effet que la reddition de comptes des démarques et de *tamiai* devait avoir lieu au cours de l'année qui suivait celle de leur magistrature, avant le mois Métageitnion, qui était, rappelons-le, le deuxième du calendrier athénien (15 août-15 septembre).

Notre inscription montre que la fixation de la reddition des comptes si tôt dans l'année avait pour but de permettre aux magistrats sortants de participer aux ἀρχαιρεσίαι pour la désignation de ceux de la nouvelle année. Et nous apprenons du même coup que les ἀρχαιρεσίαι avaient lieu εἰς τὸν Μεταγειτνῶνα μῆνα ταῖς ἀρχαιρεσίαις, ὅταν οἱ δημόται ἀγοράζωσιν ἐν τῷ Θησείῳ (lignes 27-28).

B) a) Les revenus des dèmes consistant (outre l'ἐγκτητικὸν) presque exclusivement en biens immobiliers communaux, ceux-ci étaient gérés par l'assemblée (ἀγορά) des démotés, lesquels étaient collectivement partie dans les contrats de bail concernant ces biens²¹.

C'est ainsi que les Τειθράσιοι (Pleket I no 41), ou les Αἰζωνεῖς (Pleket I no 42) sont la partie qui donne à ferme, et non pas le dème, en tant que personne morale dans le sens moderne du terme, ni le démarque comme organe d'une telle personne morale²².

Il en est de même, croyons-nous, dans notre inscription. Il est vrai que le décret par lequel la décision d'affermir la carrière est prise prescrit (l. 23): μ[ι]σ]θοῦν τὸν δήμαρχον ἐν τῇ ἀγορᾷ

18. 368-67 av. J.-C. selon BUSOLT-SWOBODA II loc. cit.

19. ST. COUMANOUDIS publiée un article sur la question des Théseia dans l'*ArchEphem.*

20. BUSOLT-SWOBODA loc. cit.

21. Cf. D. BEHREND, *Attische Pachturkunden* (München 1970) 105, BUSOLT-SWOBODA II 970, GILBERT op. cit. 209.

22. BEHREND op. cit. 105 n. 17. V. aussi B. HAUSSOULLIER, *La vie municipale en Attique* (Paris 1884) 97.

τῶν δημοτῶν. Mais le fait que le démarque agit dans l'assemblée des démotés montre bien que son rôle, quoique mis en évidence, n'est qu'auxiliaire. La même situation est observée dans d'autres cas où des collectivités athéniennes procèdent à des locations. Ainsi *Χάρωψ [Φ]αληρεὺς καὶ οἱ ὄργ[εῶ]νες* (Pleket I no 43, l. 2 et 22-23), ou *οἱ φρατρίαρχοι Καλλικλῆς Ἀριστείδου Μυρρινούσιος κατὰ Διοπείθης Διοφάντου Μυρρινούσιος [κατὰ] τὸ κοινὸν Δυαλέων* (Pleket I no 44, l. 5-10).

Vallindas-Pantazopoulos²³ ont émis, quant à Charops, l'hypothèse qu'il paraît dans le contrat en tant que copropriétaire du jardin qui fait l'objet de ce contrat. D'autres contrats cependant, provenant d'autres régions de Grèce, tel que le règlement de la phratrie des Klytidai à Chios (Pleket I no 40 (350 av. J.-C.) A I, l. 7-8) montrent que c'est bien dans le sens que Behrend indique qu'il faut aussi interpréter les contrats de bail attiques²⁴.

Il en est de même dans notre inscription pour ce qui concerne le paiement du loyer (v. ci-après, sub c).

Notre inscription confirme aussi que la gestion des dèmes s'étendait aux biens appartenant à des sanctuaires situés dans leur patrimoine²⁵.

b) Le démarque de son côté joue un rôle important. Outre sa participation à la conclusion du contrat que nous venons de mentionner (cf. outre la ligne 23, les lignes 35-36: *μισθοῦν πρὸς ταῦτα τὸν δήμαρχον*), il est aussi habilité à mettre en application les actes de gestion décidés par l'assemblée des démotés.

C'est ainsi que dans le deuxième décret de notre inscription il est chargé d'employer le loyer de la carrière pour la fête d'Héraklès (l. 31-33).

La compétence des démarques pour encaisser les loyers des terres sacrées (*τεμένη*) est attestée par Démosthène (Démosthène, *C. Euboul.* LVII 63). Il est intéressant de noter que, selon l'inscription, le démarque d'Éleusis procédera seul à la réalisation de la dépense, sans que le *tamias*²⁶ y intervienne. On constate la même procédure dans un autre décret provenant également d'Éleusis²⁷.

c) L'affermage a lieu par le moyen d'une "vente aux enchères" (l. 23-24: *τῶι τὸ π[λείσ]τον διδόντι*). Celle-ci a lieu devant l'assemblée des démotés, comme c'était la procédure normale²⁸. Lorsque c'était la cité qui affermait, une procédure analogue était adoptée, la vente aux enchères étant effectuée par les polètes en présence de la Boulé (Aristote, *Const. Ath.* 47, 2)²⁹.

Le premier décret de l'inscription (qui, rappelons-le, est le second par ordre chronologique) nous apprend que l'affermage a été adjugé à Moiroklès qui s'est porté acquéreur pour un loyer de 50 drachmes par an (l. 7: *ἡμιμναῖον τοῦ ἐνιαυτοῦ*) et pour une durée de cinq ans. La décision concernant la durée du bail avait fait l'objet d'un vote préliminaire des démotés à main levée (l. 33: *διαχειροτονῆσαι*). Au loyer total du bail 5×50 = 250 drachmes, s'ajoutent, d'ailleurs, les 100 drachmes de la contribution, plus ou moins bienveillante, de Moiroklès à la fête.

23. Dans *Πραγμ. Ἀκαδ. Ἀθ.* 13, 1948, 12.

24. Autres références dans BEHREND loc. cit.

25. Cf. BUSOLT-SWOBODA II 970.

26. Il y avait un seul *ταμίης* à Éleusis. Cf. GILBERT op. cit. (n. 15) 205-206 n. 5, HAUSSOULLIER op. cit. 58 n. 4.

27. GILBERT op. cit. (n. 15) 205, 206 n. 5.

28. Cf. BEHREND op. cit. 108-109, J. PARTSCH, *Griechisches Bürgerschaftsrecht* (Leipzig 1909) (réimpr. Aalen 1966) 397.

29. Sur ce passage, v. M.A. LEVI, *Commento storico alla Respublica Atheniensium di Aristotele* II (Milano 1968) 366-368.

Enfin le démarque est habilité à procéder à une autre dépense pour le compte du dème, mais toujours en exécutant une décision de l'assemblée de celui-ci: celle de payer dix drachmes pour faire transcrire les décrets sur la stèle³⁰. Le prêtre d'Héraklès Antiphànès veillera avec lui à ce que la mise en place de la stèle ait lieu avant la date du sacrifice.

d) Le *synégoros* et l'*euthynos*

On connaît les *synégoroi* et les *eũthynoi* en tant que magistrats subalternes de la cité: les premiers sont des assesseurs des auditeurs aux comptes (*λογισταί*: cf. Aristote, *Const. Ath.* 54, 2), les seconds des vérificateurs des comptes des magistrats (Aristote, *Const. Ath.* 48, 4). V. aussi Aristote, *Polit.* VI 5, 10 (1322b)³¹.

Chaque dème attique possédait un *eũthynos*³². Quant aux *synégoroi*, on en trouve ailleurs (au dème de Myrrhinous) dix (*IG II² 1183*, l. 14)³³. Notre inscription laisse entendre qu'un seul *synégoros* existait à Éleusis en 332 av. J.-C. (l. 41-42).

e) Les *hieromnémons*

On connaît les *ieroμνήμονες* comme magistrats athéniens³⁴, mais aussi dans d'autres parties du monde grec³⁵.

Les fonctions qu'ils remplissent en l'occurrence sont remarquables, car au-delà de leur activité de gardiens des archives sacrées, ils jouent un rôle politique à l'assemblée du dème d'Éleusis, où ils soumettent au vote des propositions (*ἐπιψηφίσαι*).

Signalons aussi qu'une activité commune des *ieroμνήμονες* et du démarque est mentionnée dans une loi sacrée provenant de l'Agora d'Athènes, datée des années 478-470 av. J.-C.³⁶

Parmi les autres points intéressants des décrets signalons:

f) L'affectation du revenu de la carrière à la fête d'Héraklès. L'inscription du Pirée déjà citée (*IG II² 47 = Syll³ 144*) concernant le culte d'Asklépios contient une disposition dans le même sens, selon laquelle le revenu de la carrière (*τὸ ἀργύριον τὸ ἐκ τοῦ λιθοτομείου*) sera destiné à la dépense pour les sacrifices préliminaires (*προθύματα*). De telles dispositions ne sont pas rares³⁷.

Cette affectation résulte du manque d'un budget récapitulatif du dème. Il n'y en avait pas non plus, d'ailleurs, à Athènes ou dans les autres cités grecques, où le système de l'individualisation des recettes et des dépenses était le seul connu. Selon ce système, chaque recette était spécialement destinée à couvrir une dépense concrète³⁸.

g) Une conséquence de cette individualisation de la dépense se trouve dans l'interdiction de

30. Sur ce devoir des démarques, v. BUSOLT-SWOBODA II 967 n. 6, 968 n. 4. Pourtant dans le dème d'Aixonè, ce même devoir revient aux *tamiai* seuls: cf. PLEKET I no 42, l. 20-24.

31. Sur le caractère des fonctions des *synégoroi* et des *euthynoi* v. LEVI op. cit. II 378, 369.

32. HAUSSOULLIER op. cit. (n. 22) 81, GILBERT op. cit. (n. 15) 207, BUSOLT-SWOBODA II 967.

33. HAUSSOULLIER op. cit. (n. 22) 81-82, 88, GILBERT et BUSOLT-SWOBODA loc. cit.

34. BUSOLT-SWOBODA II 1102.

35. Cf. ARISTOTE, *Polit.* VI 5, 4 (1321b); SOKOLOWSKI, *LSCG* nos 60, 67, 73, 78; TOD, *GHI* II no 147; BUSOLT I 488-489 avec la n. 1; LATTE 30 n. 4.

36. *SEG XXIV*, no 1, lat. b (fr. 2+5), l. 24: ---τος τε νῦν *hieromnémo[n]ias*: κ[α]ί τὸν δέμαρχον τὸν Μελιτέον.

37. Ainsi dans le règlement relatif aux Panathénées, SOKOLOWSKI, *LSCG* no 33 (335/4-330/29 av. J.-C.) l. 16-19, il est prévu *ὅταν δὲ ἡ πρόσοδος γένηται δυοῖν ταλάντο[ι]ν--- ἐκ τῶν κτημάτων τῶν ἐν τῇ Νέαι κ[α]ί τῆς πεντηκοστῆς -- J -- τοῦτο ἀναλῶσαι εἰς τὴν θυσίαν Παν[α]θηναίων τῶν μικρῶν*. Cf. aussi SOKOLOWSKI, *LSS* no 19 = *SEG XXI* no 527 (363/2 av. J.-C.), l. 82-84; SOKOLOWSKI, *LSS* no 70, l. 1-4 (Charkétor), etc.

38. Cf. A. ANDRÉADÈS, *Ἱστορία τῆς Ἑλληνικῆς Δημοσίας Οἰκονομίας* (Athènes 1928) 466-467.

détourner le revenu du but auquel il a été destiné, interdiction qui est combinée dans notre inscription avec une amende (l. 36-43).

Des dispositions similaires sont assez fréquentes. Ainsi à Salamis les revenus de la terre «τῆς ἐφ' Ἡρακλείωι» sont destinés à la célébration d'un sacrifice (*SEG XXI* no 527 = Sokolowski, *LSS* no 19 (363/2 av. J.-C.) l. 82-84). Toute proposition ou mise au vote tendant à changer la destination de ces revenus est interdite (l. 94-96).

Parmi les exemples provenant d'autres cités, citons Milet (Sokolowski, *LSS* no 53 (fin du Ier siècle de notre ère) l. 18-21), Iasos (Sokolowski, *LSS* no 60 (époque impériale) A l. 4-5), ainsi que la loi frumentaire de Samos (*Syll*³ 976 = Pouilloux, *Choix* no 34 (IIème siècle av. J.-C.) l. 85-90).

j) Les couronnes.

On sait que la valeur de la couronne d'or était réglée par une disposition légale. A Athènes le maximum de valeur était de mille drachmes³⁹.

Notre dème confère à Philokômos une couronne d'une valeur de 100 drachmes (l. 14), ce qui correspond exactement à la somme que Moiroklès avait offerte pour être dépensée à la fête (l. 8-9). Ce sont donc, à notre avis, les mêmes cent drachmes et non point une seconde somme du même montant qui sont remises à Philokômos.

Quant à Moiroklès, il a droit à une couronne d'olivier (l. 17)⁴⁰.

C) Les clauses du contrat.

Le deuxième des décrets de notre inscription contient les conditions d'affermage par voie d'auktion de la carrière: ce sont les «συνθήκαι» de l'affermage⁴¹.

a) La durée du contrat qui devait, selon le premier décret, être décidée par les démotés à main levée (l. 33: *διαχειροτονῆσαι*) a été fixée par la décision de ceux-ci à cinq ans (l. 7-8).

Cette durée n'est pas anormale. On trouve en effet des durées de baux allant jusqu'à quarante ans (Pleket I no 42 = *IJG* I 238 = *Syll*³ 966, location par le dème d'Aixonè, l. 2-3)⁴², tandis que ceux qui étaient consentis par la cité étaient d'une durée de dix ans (Aristote, *Const. Ath.* 47, 2 et 4).

b) Le loyer de la première année, celui qui est payable sous l'archontat de Nikétès⁴³ doit être versé à une date qui devra être fixée par accord du preneur à ferme et de l'assemblée des démotés mais en tout cas avant le sacrifice à Héraklès (l. 24-26), tandis que celui des années suivantes le sera au mois de Métageitnion de chaque année (l. 26-28).

C'est ainsi que ce sera le nouveau démarque qui encaissera chaque fois le loyer.

Il est intéressant de signaler que le second décret (premier de l'inscription) se réfère à la proposition de Philokômos comme à celle de vendre la carrière (l. 4-5: *ἀποδόσθαι... τὴν λιθοτομίαν*) ainsi que notre restitution à la l. 6 *ἐώλγηται* tandis que celle-ci ne fait allusion qu'à un affermage, l. 23, 24, 25, 29, 30, 34, 35-36).

39. BUSOLT I 603 n. 1, TOD, *GHI* II no 193, l. 27-31. V. aussi BUSOLT-SWOBODA II 954 n. 1, 970. Au sujet de la valeur des couronnes offertes par des dèmes attiques, v. aussi M. GUARDUCCI, *Epigrafia Greca* II (Roma 1969) 21 et 50.

40. Cf. GUARDUCCI op. cit. II 22.

41. P. KUSSMAUL, *Sunthekai* (Basel 1969) 24.

42. Cf. BEHREND op. cit. (n. 21) 116, VALLINDAS-PANTAZOPOULOS op. cit. (n. 2) 16-17.

43. Nikétès est entré en fonction le premier Hékatombaion, donc à la mi-juillet, avec le début de l'année athénienne (cf. BUSOLT-SWOBODA II 1023, 1056, GILBERT op. cit. (n. 15) 220.)

Doit-on admettre avec Harrison⁴⁴ que les deux termes sont interchangeable? Behrend le nie⁴⁵.

Nous croyons pouvoir discerner une différence dans l'emploi des deux termes dans notre inscription.

En effet, la terminologie de la vente y est utilisée seulement lorsque les décrets se réfèrent au droit que le preneur à ferme acquiert par le moyen de l'adjudication (cf. ci-dessus au par. IV au sujet de l'emploi du terme λιθοτομία au singulier). Lorsqu'au contraire les décrets se réfèrent aux modalités de l'acquisition ou de l'exercice de ce droit, la terminologie employée est celle de la μίσθωσις.

Notre inscription prouve d'autre part que l'opinion selon laquelle la terminologie de la vente est réservée à la seule location des taxes et des mines⁴⁶ n'est pas justifiée.

c) Le paiement du loyer (ἀποδιδόναι τὴν μίσθωσιν l. 24-25) —qui est stipulé en espèces— doit être effectué auprès du démarque (cf. l. 31-32: τὸν δήμαρχον λαβόντα τοῦτο τὸ ἀργύριον).

Il en est de même dans une autre inscription attique (IG II² 2493 + A. Wilhelm, Attische Pachturkunden, APF 11, 1935, 203-204, de 339-338 av. J.-C., l. 13-15), où il est même plus clairement spécifié que le paiement aura lieu auprès du démarque "au cours d'une assemblée (ἀγορὰ) des démotes" et, peut-être aussi, dans le cas du décret du dème des Teithrasioi. (Pleket I no 41, l. 31-32, si l'on accepte la restitution de Behrend⁴⁷: τ[ὰς δὲ μισθώσεις ἀπο]διδόναι τῶι δημάρχῳ.)

Quoique l'expression de notre inscription ne soit pas aussi claire que celle de IG II² 2493, il est certain que le versement du loyer devait avoir lieu au cours d'une assemblée des démotes (l. 28).

Ce paiement est donc en harmonie avec le fait signalé plus haut, que c'est la totalité des démotes qui était partie du contrat, et non pas le démarque en tant qu'organe du dème.

d) La pratique d'exiger des cautions constitue, on le sait, un trait généralement répandu dans les contrats grecs concernant les affermage par les cités⁴⁸, ce qui a fait parler à ce sujet d'une institution commune des Grecs⁴⁹.

Parmi les dèmes, l'usage d'exiger des cautions n'était pas constant (v. pourtant IG II² 2498 = IJG I 236 (dème du Pirée) l. 4-6)⁵⁰. Notre inscription ajoute un cas de plus à ceux qui étaient jusqu'à présent connus sur ce sujet.

e) L'inscription publiée permet d'entrevoir les conditions sous lesquelles l'exploitation des carrières avait lieu en Attique.

Grâce à elle, nous sommes informés sur la procédure suivie lorsqu'il s'agissait de carrières appartenant à des sanctuaires situés dans le territoire de dèmes. C'était les dèmes qui étaient chargés de leur administration (ci-dessus, sub VII B a).

f) Les informations que nous obtenons au sujet du statut juridique des carrières sont, par contre, plutôt minces.

44. A. HARRISON, *The Law of Athens I* (Oxford 1968) 203 n. 1, 234 n. 2.

45. BEHREND op. cit. (n. 21) 46-49.

46. LIPSIVS 752 n. 280, O. SCHULTHESS, dans *RE XV 2* (1932) s.v. μίσθωσις, col. 2098.

47. BEHREND op. cit. (n. 21) 79.

48. Cf. IJG I 267-270.

49. PARTSCH op. cit. (n. 28) 397.

50. V. aussi les exemples fournis par KUSSMAUL op. cit. (n. 41) 47-49.

Le fait que la propriété sacrée des carrières appartenait, selon l'inscription (l. 21-23), à Héraklès n'implique évidemment point que le terrain où ces carrières se trouvaient appartenait à un autre. En effet, contrairement au régime des mines⁵¹, il semble qu'en matière de carrières le propriétaire du terrain était aussi celui de la carrière qui s'y trouvait⁵². Aucune donnée de notre inscription ne nous autorise à supposer qu'il en était autrement dans le droit attique.

Les carrières d'Héraklès étaient donc sacrées et lui appartenaient en tant que telles parce qu'elles se trouvaient dans un terrain constituant lui-même une propriété sacrée du dieu.

STEPHANOS N. COUMANOUDIS, DIMITRI C. GOFAS.

51. Ainsi K. FITZLER, *Steinbrüche und Bergwerke im prolemäischen und römischen Ägypten* (Leipzig 1910) 17, invoquant la table d'Héraklea (*IG* XIV 645, I = *JG* I 206, l. 137-138), ainsi qu'une inscription d'Éphèse (*Syll*³ no 1182 + no 936 n. 1 = MICHEL no 1353 (290-280 av. J.-C.) l. 11-12).

52. Sur cette question controversée, v. HARRISON op. cit. (n. 44) 202-203 avec la n. 1, A. KRÄNZLEIN, *Eigentum und Besitz im griechischen Recht* (Berlin 1963) 26, 167, avec bibliographie.

On the Meaning of the Term “Nauteia” in the Papyri*

I. The publication in 1977 of a papyrus, the *P. Oxy.* 3250, containing a freight contract (charter-party), has recently provided us with yet another mention of a rare and mysterious term, *ναυτεία*.

The word *ναυτεία* has been known since the discovery of the famous Rosetta Stone, but since then little progress has been made in the attempt to find a satisfactory explanation for it.

The Rosetta Stone mentions the word *ναυτεία* in connection with an immunity conceded to the Egyptian priesthood by Ptolemy V Epiphanes: “furthermore he (sc. the King) gave the order that persons destined for the *nauteia* should not be arrested”¹.

It has been discussed in what way this “nauteia” could have been connected with immunities.

Drumann, Letronne and Lumbroso had thought that the *nauteia* was a tax levied to meet the expenses of the navy², the exemption from which would have been granted to the Egyptian priests.

It has however been rightly observed that the verb *συλλαμβάνειν* cannot be used to denote the act of collecting taxes, the corresponding term being *ἐκλαμβάνειν*³.

Wachsmuth, although he also accepted that *nauteia* refers to a tax, thought this tax was collected from those who travelled by ship. The immunity conceded to the priests would refer, according to Wachsmuth, to this tax⁴. Wachsmuth’s opinion has however been rightly rejected both for historical and for grammatical reasons. It is indeed known that among the immunities conceded to the Egyptian priesthood by Ptolemy II Philadelphus, that from the tax on navigation was also included, so that there was no reason for Ptolemy V to concede the same exemp-

* Extract from the *Proceedings of the XVIII International Congress of Papyrology. Athens, 25-31 May 1986*, II (Athens 1988) 255-260.

1. *OGIS* 90 = *IGP* I no 69 = *SB* 8299 (196 BC) I. 17: *προσέταξεν δέ* (sc. King Ptolemy V) *καὶ τὴν σύλληψιν τῶν εἰς τὴν ναυτείαν μὴ ποιῆσθαι*.

2. *OGIS* 90 n. 63 (p. 152). A. BOUCHÉ-LECLERCQ, *Histoire des Lagides* I (Paris 1903) 372, translates also “contribution pour la marine”.

3. *OGIS* loc. cit.

4. C. WACHSMUTH, *Schiffahrts-Abgaben der Ägypter unter den Ptolemäern*, *RhM* 30, 1875, 448. Cf. *OGIS* 90 n. 63, p. 152-153.

tion once again⁵. Moreover the use of the preposition εἰς (τὴν ναυτείαν) instead of ἀπό or ἐκ combined with a genitive cannot be reconciled with the idea of an immunity from a tax⁶.

Up to now the best explanation of the meaning of “nauteia” in the context of the Rosetta inscription is, in my opinion, the one proposed by Mahaffy, who, referring also to the demotic version of the text, thought that σύλληψις τῶν εἰς τὴν ναυτείαν meant an arrest of persons in order to conscript them for compulsory naval service, a custom, as Mahaffy observed, similar to that of the old British “pressgang”⁷.

This explanation was also accepted by Dittenberger, who considered this phrase equivalent to συλλαμβάνεσθαι τινὰς ὥστε ναύτας γενέσθαι⁸. The immunity from this compulsory service in the navy was conceded, according to Dittenberger, not with the purpose of exempting the priests themselves, but rather their slaves, serfs or other persons cultivating the sacred lands⁹.

II. However, in the three other known cases where the word “nauteia” occurs, that is, the *Revenue Laws* of Ptolemy II Philadelphus, the above-mentioned *P. Oxy.* 3250, and the *P. Mil. Vogl.* 189, the explanation of “nauteia”, as indicating a compulsory service in the Ptolemaic navy, cannot be accepted.

It is true that the passage of the *Revenue Laws* where the term occurs¹⁰ is so hopelessly damaged, that no positive conclusion can be drawn from it. The word σῶματος which follows very closely behind “nauteia”, and which probably refers to a slave, could eventually be connected with the compulsory naval service which I have already mentioned; it could, however, equally refer to a slave serving as a sailor on a private merchantman¹¹.

5. DITTENBERGER, in *OGIS* 90 n. 63, p. 153. It is however true that the Mendes Stele (H. BRUGSCH, Die grosse Mendes-Stele aus der Zeit des zweiten Ptolemäers, *ZAS* 13, 1875, 38 l. 15) mentions the granting of this immunity to the priests of the Mendes nome only.

6. DITTENBERGER loc. cit. According to Drumann and Lumbroso εἰς τὴν ναυτείαν would be equivalent to εἰς τὰς ναυτικὰς χρείας.

7. J.P. MAHAFFY, *The Empire of the Ptolemies* (London 1895) 320. This interpretation, which had also been adopted by WESTON, AMPÈRE (cf. WACHSMUTH loc. cit.), J. LESQUIER, *Les institutions militaires de l'Égypte sous les Lagides* (Paris 1911) 257 and E. BEVAN, *A History of Egypt under the Ptolemaic Dynasty* (London 1927) 264-265 with n. 1, can be now-a-days considered as prevalent: Cf. E. VAN'T DACK - H. HAUBEN, L'armée navale, *Das ptolemäische Ägypten* (Mainz 1978) 85 with n. 233 and the discussion op. cit. 92 (WINTER) and 93 (HEINEN). The same view is also accepted by C. ANDREWS, *The Rosetta Stone* (London 1981) (repr. 1985) 26 and by R. BAGNALL-P. DEROW, *Greek Historical Documents - The Hellenistic Period* (Chico California 1981) doc. no 137, p. 227.

8. DITTENBERGER loc. cit. Ναυτεία, according to Dittenberger, indicates the condition and the profession of the sailor, τὸ ναύτην εἶναι, just as ἐπιμελητεία, προστατεία, προφητεία. See also n. 18 and 19.

9. DITTENBERGER loc. cit. Cf. also HEINEN, in VAN'T DACK - HAUBEN op. cit. 93, LESQUIER op. cit. 256-257, BEVAN op. cit. 264 n. 1.

10. J. BINGEN, *Papyrus Revenue Laws* (Göttingen 1952) (SB Bhft. 1) = B.P. GRENFELL (J.P. MAHAFFY), *Revenue Laws of Ptolemy Philadelphus* (Oxford 1896) col. 85, l. 6 [-] ν ναυτείαν π[.....] σῶματο[ς].

11. It is well known that slaves served in merchant ships as sailors and even as naucleroi. For slaves as crew, see DEMOSTHENES, *C. Apat.* XXXIII 8. For a slave naucleros, see DEMOSTHENES, *Phorm.* XXXIV 5, 6 and 10. On the question of the servile status of the naucleros Lampis, see L. GERNET, Aspects du droit athénien sur l'esclavage, *Droit et Société dans la Grèce antique* (Paris 1955) 163 n. 1, J. VÉLISSAROPOULOS, *Les nauclères grecs* (Genève-Paris 1980) 50, with further references. The term σῶμα however is ambiguous, because it can mean either a person (PREISIGKE, s.v. σῶμα, no 2) as, for example, in *P. Rev. Laws*, col. 50, l. 8-10 or a slave. (PREISIGKE eod. v. no 3). In this last meaning *P. Hib.* I 54 (3rd c. BC) l. 20-24.

The other two mentions of the word, however, both unknown when Mahaffy and Dittenberger wrote, cannot be connected with any compulsory service. The first of them (*P. Oxy.* 3250) is contained as already said, in a freight contract; the other (*P. Mil. Vogl.* 189) is to be found in a receipt concerning the transportation of a cargo.

Let us examine both of them:

a) In *P. Oxy.* 3250, dated ca. AD 63¹², a ship's captain named Anoubas, charters to Polytimus, a slave of a Roman called C. Norbanus Ptolemaeus, a river boat "together with the *nauteia*". The editors translate the relevant phrase "the aforesaid boat with her equipment", a translation suggested to them by E. Turner¹³.

It is obvious, I believe, that in the case of *P. Oxy.* 3250 the explanation adopted by Mahaffy and Dittenberger cannot be accepted in any case, as the boat — a private one, belonging to the centurion M. Cornelius — cannot possibly have been chartered "together with the compulsory naval service". The translation of the editors of *P. Oxy.* 3250 however is, in my opinion, equally unacceptable, in view of the last of the documents mentioning *nauteia*, *P. Mil. Vogl.* 189, from which it clearly appears that *nauteia* can only apply to people.

b) *P. Mil. Vogl.* 189, dated AD 208, contains a receipt issued by the captain of a boat, also belonging to a private person, Οὐσίδωρος¹⁴.

The captain, named Panesatis, states that he has received a cargo of wheat for transportation. He then proceeds to state that, upon loading, he has issued a declaration and confession¹⁵, in which his *ναυτεία* is also somehow involved¹⁶.

The most probable translation of the relevant passage is that "Panesatis has declared and admitted by the present declaration, having also included (?) his *nauteia* in the declaration...". Such a translation suggests that *nauteia* refers to a group of persons¹⁷.

III. What is then the meaning of the word "nauteia"? The dictionaries are not of much help in this case: Liddell-Scott translate *nauteia* by "naval affairs," while Preisigke favours the mean-

12. *P. Oxy.* XLV 3250 (1977) = J. VÉLISSAROPOULOS *Annèxe* no 15, l. 1-5: *ἐναύλωσεν Ἀν[ο]υβᾶς Ἑρμίου τῶν ἀπὸ Ὑφαντῶνος τοῦ Ἑρμοπολείτου Πέρσης τῆς ἐπι[ι]γονῆς κυβερνήτης τῆς Μάρκου Κορνηλίου Τορούλλου ἑκατοντάρχου σκάφης ποταμίας ἀγωγῆς ἀρταβῶν πεντακοσίων Πολυτίμῳ Γαίου Νορβανοῦ Πτολεμαίου τὴν δηλουμένην σκάφην σὺν τῇ ναυτεία.*

13. *P. Oxy.* 3250, 122 and 123 n. 5: "The equipment necessary for a ship to sail".

14. *P. Mil. Vogl.* III 189 (1965), l. 1-13: *Πανεσᾶτις --- κυβερνήτης ἰδίου πλοίου Ἑλληνικοῦ Οὐσιδώρου --- ὁμολογε[ι] ἐπεσχηκ[έ]ναι ---, l. 14: Προσεφώνη[σεν καὶ ὁμολόγησεν ὁ Πανε, l. 15: σᾶτις προσφωνήσει ταύτη καὶ ναυτείαν αὐτοῦ ---, l. 19: Π[ροσφώνη]σις Πανεσάτεως.*

15. For the meaning of *προσφωνῶ* = to declare, to confess (*aussagen*), cf. PREISIGKE-KIESSLING, s.v. *προσφωνέω*, where the expression *προσεφώνησεν καὶ ὁμολόγησεν* is also to be found. See also, on this same expression, *P. Abinn.* 60, l. 1. Cf. H.J. WOLFF, *Das Recht der griechischen Papyri Ägyptens* II (München 1978) 126 n. 100.

16. One is tempted to suggest *τὴν* after *καὶ* in the l. 15 of that papyrus.

17. The known meanings of *προσφώνησις* and *προσφωνῶ* (cf. PREISIGKE-KIESSLING, s.v. *προσφωνέω* and *προσφώνησις*, WOLFF loc. cit.), do not allow us to translate *προσφωνῶ* "to offer a guaranty", by which one would be authorized to consider the term "nauteia" as referring not to persons but to objects, i.e. the ship's equipment. One should also add that the equipment of the boat is referred to in l. 21 with the word "choregia" (*τὴν τῆς σκάφης χορηγίαν πᾶσαν ἐντελή*), which expression, with the same meaning, is also to be found in *P. Ross. Georg.* II 18 (fr. b) 32, (fr. e1 + e2) 133, (fr. f) 150. Cf. also W. ASHBURNER, *The Rhodian Sea Law* (Oxford 1909) 92, on part III, chapt. 11 of the *Νόμος Ροδίων Ναυτικός* concerning the meaning of the term *ἐπιχειρία*. The same meaning ("instrumentum") is also accepted by G. PERUGI, *La legge navale dei Rodi* (Roma 1923) 95.

ing “marine” or “navigation” (Schiffahrt)¹⁸.

In my opinion, *ναυτεία* is a collective term¹⁹ indicating the persons serving on a ship.

It is indeed known that the charter-parties of the Roman period contained, among their usual clauses, the obligation of the captain of a merchant ship to provide “sufficient” sailors (*αὐτάρκεις* or *ίκανοὺς ναύτας*)²⁰, an obligation which is also to be found in the Byzantine *Νόμος Ροδίων Ναυτικὸς*²¹ and in many medieval documents²². The question is: was there any term in the Greek language which indicated the *ναῦται* as a whole, as opposed to the captain or to the captain and the officers?²³ Was there a term to indicate the crew?

The answer, of course, is that such a term existed in ancient Greek: it was the word *πλήρωμα*²⁴.

This fact does not, however, exclude the parallel existence of yet another term, which could be that of *ναυτεία*. To draw a parallel, the Italian language has two terms for that purpose: “equipaggio” and “ciurma” (although the second indicates more specifically the crew of galleys)²⁵. Why not then accept that the same thing also occurred in hellenistic Egypt? “Nauticia” could have been a local term, not used outside Egypt.

IV. If we accept this premise, everything is easily explained: The phrase in *P. Oxy.* 3250: *ἐναύλωσεν Ἀνουβᾶς --- τὴν δηλουμένην σκάφην σὺν τῇ ναυτείᾳ* would mean: “Anoubas has chartered --- the aforesaid boat with her crew”²⁶, while the mention of the crew in the declar-

18. *LSJ* s.v. *ναυτεία*, PREISIGKE - KIESSLING, s.v. *ναυτεία*. Bailly does not mention the word at all. H. FRISK, *Griechisches etymologisches Wörterbuch* (Heidelberg 1954-1972) II s.v. *ναῦς* 2, agrees with Preisigke. P. CHANTRAINE, *Dictionnaire étymologique de la langue grecque*, III (Paris 1974) s.v. *ναῦς*, 3e, translates *nauticia* with “naval expedition”. Both Frisk and Chantraine think that the word has been formed on the model of *στρατεία*.

19. Cf. J. TRIANTAPHYLLOPOULOS, *Das Rechtsdenken der Griechen* (München 1985) 131 n. 119 points out a very similar case, that of *δουλεία* in THUCYDIDES 5, 23, 3 = *Staatsverträge des Altertums* 189, where this word is used in a collective meaning *δουλεία* = οἱ δοῦλοι. For Dittenberger’s explanation, see above, n. 8.

20. For example *P. Lond.* III 948 = MITTEIS, *Chrest.* 341 = A.J.M. MEYER-TERMEER, *Die Haftung der Schiffer im griechischen und römischen Recht* (Zutphen 1978) Beil. No III (236 AD) 1. 11, *P. Iand.* inv. 616+245 (221 AD) = VÉLISSAROPOULOS op. cit. (n. 11) Annexe no 16, 1. 8-9. The occurrence of this clause is not discussed by MEYER-TERMEER 109.

21. *Νομ. Ποδ. Ναυτ.* III, chapt. 11 (= PERUGI, chapt. 16).

22. ASHBURNER op. cit. CLXXXVI.

23. On the question concerning who were the officers as opposed to the crew of ancient merchantmen, see VÉLISSAROPOULOS op. cit. (n. 11) 77-79, L. CASSON, *Ships and Seamanship in the Ancient World* (Princeton 1971) 314-321, ROUGÉ, *Recherches* 214-227.

24. DEMOSTHENES, *Meid.* XXI 155, XENOPHON, *Hell.* 5, 1, 11 etc. As ROUGÉ, *Recherches* 198, puts it, the term *πλήρωμα* is excessively vague in naval matters: It can mean the ship’s crew or the ship herself, or even her cargo. Cf. also *Souda* s.v. «πληρώματα: ὁ τῶν νηῶν φόρτος... πλήρωμα καὶ οἱ ἐπιβάται».

25. The term “ciurma” was not, however, confined to the crew of galleys only. In the Venetian law of the 31st August 1602 (in J.M. PARDESSUS, *Collection de lois maritimes antérieures au XVIIIe siècle* (Paris 1828) (repr. Torino 1960) V 86) for example the verb “ciurmare” applies to all kinds of ships (“navi o navilii”).

26. The fact that in *P. Oxy.* 3250, 1. 22, the word *ναῦται* is used, does not exclude possibility that in 1. 5 of the same papyrus *ναυτεία* could be used to indicate the sailors collectively, i.e. the crew, as is proved by the fact that in the demotic text of the Rosetta inscription a term which is translated as “nautae” (cf. Dittenberger’s commentary to *OGIS* 90, p. 153) is used where the Greek version employs the term *ναυτεία*. Such an alternative use would not have been unique. For example in a charter-party, dated 3 June 1807, from Hydra, published by the author of this paper (D. GOFAS, *Deckloading, A Historical Survey* (Athens 1965) (in Greek) doc. no 7) the relevant clause no 3 runs as follows:

ation of the captain Panesatis in *P. Mil. Vogl.* 189 would mean that his crew was also included in the obligations which the captain assumed, an instance which could refer to the associative character of this skipper's crew.

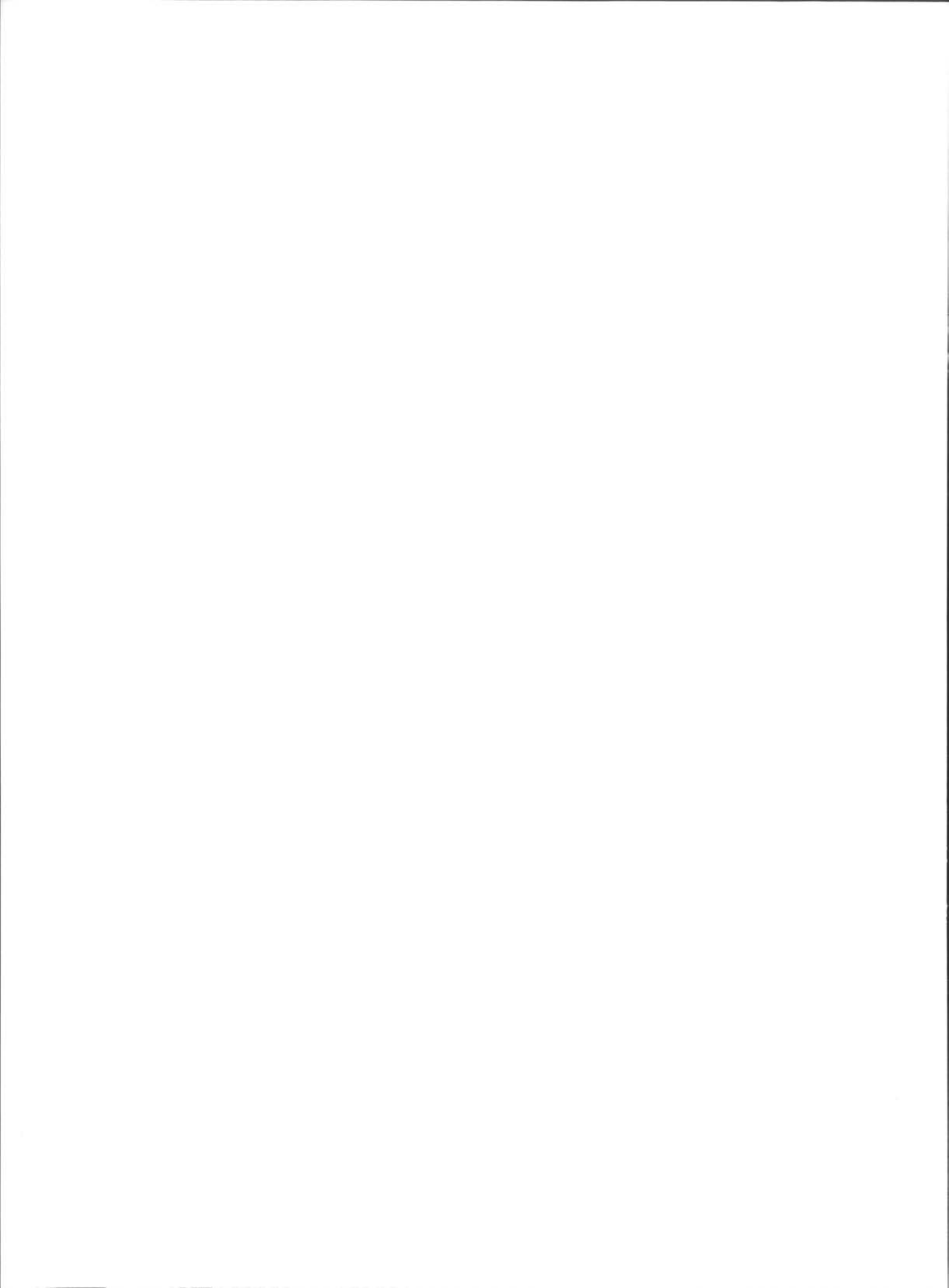
Finally (for *P. Rev. Laws* cannot give any positive answer), *nauteia* in the Rosetta inscription would also mean the crew.

In the Rosetta Stone *nauteia* would be a term used to designate compulsory service as member of the crew of the Ptolemaic royal navy²⁷. In that case, the word would have been borrowed from the term by which the crews of the ordinary Ptolemaic merchant vessels were designated.

Accordingly, *σύλληψις τῶν εἰς τὴν ναυτείαν* in *OGIS* 90 would mean, if my interpretation is correct, "the arrest of persons for compulsory enlistment as crew".

"Captain Ghikas Nikolaou assumes the obligation to give instructions to his crew (ἐκκιπάγγιον = ital. equipaggio), from the moment he will start taking delivery of the cheese in his polacre, using (for that purpose) his own boat and his own sailors (ναύτας) etc".

27. It is obvious that there is no connection between this compulsory service and the *λειτουργία* of persons serving as sailors in the fourth century AD, on which see WILCKEN, *Chrest.* 46 (338 AD) 1, 7-9, 11-12, F. OERTEL, *Die Liturgie* (Leipzig 1917) (repr. Aalen 1965) 85, N. LEWIS, *Inventory of Compulsory Services in Ptolemaic and Roman Egypt* (New Haven and Toronto 1968) (Roman Period) s.v. ναύτης, ναυτική ύπηρεσία (Revision 1975).

Quelques Observations sur un Papyrus contenant un Contrat de Société (*PUG II* Appendice I)*

I. Le deuxième volume des papyrus de Gênes qui vient d'être récemment publié aux soins de Madame Livia Migliardi-Zingale¹ contient en appendice la réédition d'un papyrus consistant de deux sections (plus un petit fragment) qui avaient déjà fait l'objet de deux publications séparées, l'une dans le volume I de la même collection², l'autre dans *Aegyptus*³.

L'édition de la première section a fait l'objet d'une analyse détaillée de la part du Professeur M. Amelotti et de Madame Migliardi⁴.

La réédition (qui constitue en même temps une révision) dans le volume nouvellement paru a pu profiter des suggestions de M.D. Hagedorn et de Madame O. Montevecchi.

Nous nous proposons de présenter ci-après quelques idées de restitution des lacunes qui subsistent dans le texte, tel qu'il se présente dans la réédition.

Le document daté du 319 AD, comprend un contrat de société. Cette société a pour objet le commerce dans la Grande Oasis. D'ailleurs un autre papyrus, daté du 320 AD, contenu dans la même collection (*PUG I* 21) se réfère à une deuxième entreprise sociale entre les mêmes personnes et dans le même but.

II. Les restitutions que nous proposons sont les suivantes:

Ligne 3. Après *Μωθιτῶν πόλεως* on doit, à notre avis, ajouter, presque certainement, un *χαίρειν*. Parmi les nombreux exemples de cette formule épistolaire dans des documents contractuels, voir *Sel. Pap.* I n. 36, (AD 298) = *P. Oxy.* 1705: *Ουαλέριος Πετερμουῆθις --- Ἀπολλωνία --- χαίρειν. Ὁμολογῶ πεπρακέναι* etc.

Après le point final qui doit être entendu après ce *χαίρειν* il faut, à notre avis, s'attendre à un verbe se référant à la conclusion du contrat de société. Ce verbe dont la seule terminaison *Jaμεν* subsiste, doit être mis en relation avec *μετ' ἀλλήλων εἰς ἐμπορίαν* qui suit.

*Extrait de *Studi in onore di Arnaldo Biscardi II* (1982) 499-505.

1. *PUG II* = MIGLIARDI-ZINGALE, *Papiri dell'Università di Genova* (Firenze 1980).

2. *PUG I* = AMELOTI-MIGLIARDI-ZINGALE, *Papiri dell'Università di Genova I* (Milano 1974) n. 20. Cf. MODRZEJEWSKI, *Chronique*, *RHD* 49, 1971, 168-169; 53, 1975, 114.

3. *Aegyptus* 54, 1974, 87-88 et 138-139.

4. AMELOTI-MIGLIARDI, *Una società* 167-176.

Parmi les verbes indiquant l'action de conclure un contrat de société, c'est συντίθημι qui semble devoir être retenu⁵.

Il est vrai que la forme *συνεθήκαμεν* n'est, à notre connaissance, attestée qu'une fois⁶ par des sources papyrologiques.

On sait cependant que dans ces sources le verbe τίθημι étend au pluriel de l'aoriste le κ du singulier, suivant une règle commune de la *koinè*⁷.

Quant au *μετ' ἀλλήλων* il équivaut au datif *ἀλλήλοις* auquel on s'attendrait⁸.

La phrase ainsi restituée ...*χαίρειν. Συνεθήκαμεν* s'accorde d'une façon satisfaisante avec la lacune de ±13 du papyrus.

Ligne 4. Après le *εἰς ἐνπορίαν* du document, une phrase doit être à notre avis, entendue, par laquelle la déclaration concernant la constitution de la société est reliée à l'*homologeia* d'Aurelius Timotheus fils d'Horus d'avoir reçu de la part de son associé sa contribution, c'est-à-dire les douze talents.

Exempli gratia, je proposerais donc après *εἰς ἐνπορίαν* la restitution suivante: [*εἰς Ὅασιν· καὶ ὁμολογῶ ἔσχον* (lire *ἐσχηκέναι*) etc., qui s'accorde assez bien avec la lacune de ± 12 lettres du document.

Ligne 7. Après *ταλάντων* la restitution *τῶν ὑμετέρων*, croyons-nous, s'impose.

Elle s'accorde d'une manière satisfaisante à la lacune de ± 7 lettres du papyrus.

Ligne 10. Le *ω* de cette ligne indique bien un verbe. Je proposerais donc la restitution *Ὅταν δὲ ἦκω*, qui s'accorde d'une manière satisfaisante avec la lacune ± 9 du papyrus.

En effet, le *ὅταν* en *koinè* (tout comme en grec moderne) n'indique pas nécessairement une répétition. C'est ainsi p. ex. qu'on lit dans l'Évangile (Luc 23, 42) «μνήσθητί μου, ὅταν ἔλθῃς εἰς τὴν βασιλείαν σου».

Il est bien entendu que cette restitution présuppose un point après le *διδόμεν* du texte. On lira donc: *κοινῶς διδόμεν. Ὅταν δὲ ἦκω σὺν θεῷ εἰς Ὅασιν*. Le changement de phrase fournirait ainsi une explication de la soi-disant dittographie que signale Mme O. Montevecchi⁹.

Ligne 11. Je proposerais la restitution *τὸ κ[κοινὸν κεφάλαιον]* qui s'accorde d'une façon satisfaisante avec les ± 15 lettres de la lacune du papyrus.

Cette restitution est préférable à *κοινὸν ἀργύριον*, puisque la ligne 14 nous apprend l'existence d'une partie du capital consistant en bêtes de somme. V. aussi *PUG I 1, 20: διδόμεν τὸ κεφάλαιο[ν]*.

Ligne 14. Pour pouvoir restituer cette ligne, il faut la mettre en rapport avec la mention de l'achat de marchandises¹⁰ par le moyen des douze talents (l. 24-25): *ἀγοράνν* (lire *ἠγόρασα*) *αὐτὰ ἐν εἶδοις κοινῶς*.

5. Sur le sens de ce verbe v. aussi KUSSMAUL, *Synthekai* (Basel 1969) 15-16. La restitution *Ἐκοινωνήσαμεν μετ' ἀλλήλων* ne correspond pas de toute façon à la lacune du papyrus.

6. *P. Cairo Zen.* 59029, l. 5. Cf. MAYSER, *Gramm.* I² (Berlin 1938) 143.

7. MANDILARAS, *The Verb in the Greek non-literary Papyri* (Athens 1973) n. 307, p. 145. On trouve d'ailleurs déjà dans HÉRODOTE III 86, la forme «συνεθήκαντο».

8. Cf. PREISIGKE, *Wörterbuch*, s.v. μετά, n. 6. Cf. aussi dans PREISIGKE, s.v. συντίθημι, n. 5: «συνέθημεν μετ' ἐσοῦ» et WOLFF, *Das Recht der Griechischen Papyri Aegyptens II* (München 1978) 126 n. 99.

9. V. *PUG II 75*, n. à la ligne 10.

10. Pour cette signification du terme εἶδη, v. *LSJ*, s.v. εἶδος, IV. Cf. aussi *PUG II 75*, n. à la ligne 24.

Selon la disposition contenue dans la ligne 14, en cas de pertes, celles-ci seront supportées en commun par les associés, qui se partageront ensuite ce qui restera des marchandises et des bêtes de somme, c'est-à-dire du capital social. Les bêtes de somme constituent, probablement, un apport en nature d'Aurelius Timotheus fils d'Horus qui fait pendant à l'apport en liquide (les douze talents) d'Aurelius Ouonsis¹¹, l'autre associé.

La restitution *κοινῶς τὰ εἶδη*¹² *καὶ τὰ ζῆα* s'accorde d'une manière satisfaisante avec les ± 8 lettres de la lacune du papyrus.

III. Nous donnons ci-après notre version du texte, tel que celui-ci résulte après les restitutions proposées, ainsi qu'une traduction de celui-ci:

Αὐρήλιος Τιμόθεος Ὡρ[ου ἀπὸ κώμης *ελλε]ως τῆς Μωθι-
 τῶν πόλεως Αὐρηλίω [Οὐῶνσις ἀπὸ τῆς αὐτ]ῆς κώμης
 τῆ<ς> αὐτῆς Μωθιτῶν πόλεως χαίρειν. Συνεθήκαμεν μετ' ἀλ-
 λήλων εἰς ἐμπορίαν [εἰς Ὅασιν· καὶ ὁμο]λογῶ ἔσχον
 5 παρὰ σοῦ Πουῶνσις ἀργυρίου δραχμὰς ἐν ταλάντων δώ-
 δεκα, γ(ίνε)ται (τάλαντα) ιβ, εἰς λόγον τ[ῆς αὐτῆς ἐμπορίας] ἵνα εἴ τι εὐρω-
 μεν ἐπάνω τῶν δώδεκα [ταλάντων τῶν ὑμετ]έρων διαμερί-
 ζομεν αὐτὰ ἐν δύο μέρη, [ἐμοὶ μὲν ἡμισυ μέρος] σοὶ δὲ τὸ ἄλλον
 μέρος ὑπὲρ τῶν ἀργυρίων· τῷ δὲ φολέτρ]ω ἄχρι Αἰγύπτου
 10 καὶ εἰς Ὅασιν κοινῶς διδόμεν. Ὅταν δὲ ἦκ]ω σὺν θεῶ εἰς
 Ὅασιν διδόμεν τὸ κ[οινὸν κεφάλαιον] ἀπὸ τῆς ἐμπορίας
 καὶ τὸ πρόλοιπον δι[αμερίζομεν ἀλλήλων· ἐὰν δέ, τὸ
 μοι γένοιτο, ζημιωθῶ ἀπὸ τῆς ἐμπορίας ταύτης, πά-
 λιν διδόμεν κοινῶς τὰ εἶδη καὶ τὰ ζῆα χωρὶς ἡσ-
 15 τινος εὐροδιλογίας· [κυρία ἢ ἀποχὴ ἀπ]λῆ γραφεῖσα
 ἔστω καὶ βεβαία ἐφ' ὑ[πογραφῆς τοῦ ὑπ]ὲρ ἐμοῦ ὑπο-
 γράφοντος ὡς ἐν δημ[οσίῳ κατακειμέν]ῃ καὶ ἐπερωτη-
 θεὶς ὁμολόγησα.

Ὑπατείας τῶν δεσπ[οτῶν ἡμῶν] Κων[στα]ντινίου
 20 τοῦ ἀητιήτου Σεβ[αστοῦ τὸ ε] καὶ Λικ[ι]ννίου
 τοῦ ἐπιφανεστάτου [Καίσαρος τὸ] α // Ἐπ(είφ) δεκάτη.

Αὐρήλιος Τιμόθεος Ὡρ[ου ὁ προ]κ(είμενος) Αὐρη[λί]ω Οὐῶνσις
 τῷ προκειμένῳ. Ἐσχ[ον παρὰ σοῦ] τὰς προκειμένας ἀργυρίου <δραχμὰς>
 ἐν ταλάντων δώδεκα καὶ] ἀγορὰν αὐτὰ ἐν εἶδοις
 25 κοινῶς ἐφ' αἷς περιέχει διασ]τολαῖς π[ά]σαις ὡς πρόκ(ε)ται
 καὶ ἐπερωτηθείς ὁμολόγησα. Ἐγρ[αψ]α ὑπὲρ αὐτοῦ
 γράμματα μὴ εἰδότος Αὐρήλιο]ς Ψάϊς ἀδ(ε)λφός.

“Aurelius Timotheus, fils d'Horus du village... de la ville de Mothis à Aurelius Ouonsis, du même village de la même ville de Mothis salut. Nous avons convenu l'un envers l'autre de faire du commerce; et je reconnais avoir reçu de toi Ouonsis des drachmes d'argent en douze talents,

11. Pour le nom de ce personnage, v. AMELOTI-MIGLIARDI, *Una società* 174 n. 7. Pouonsis est le génitif, en copte, de Ouonsis.

12. Plutôt que *τὰ ἐν εἶδοις*.

soit 12 talents, pour le compte de ce commerce, afin que, si nous gagnons au delà de tes douze talents, nous les divisions en deux parts, la moitié pour moi, et l'autre moitié pour toi pour l'argent (que tu as versé).

Nous paierons en commun la taxe sur les transports jusqu'en Égypte¹³ et vers l'Oasis. Lorsque j'arriverai avec l'aide de dieu à l'Oasis, nous reprendrons le capital commun sur le produit de l'opération commerciale et le reste nous le diviserons entre nous.

Et si, dieu ne plaise, je perds de ce commerce, nous allons couvrir la perte, également en commun, par les marchandises et les bêtes de somme, sans tergiversation aucune.

Que ce reçu, écrit sur un seul exemplaire, soit valide et sûr par la signature de celui qui signe pour mon compte, comme s'il avait été déposé aux archives publiques, et, ayant été interrogé, j'ai confessé.

Pendant le consulat de nos maîtres Constantin l'invincible Auguste pour la cinquième fois et Licinnius l'illustrissime César pour la première fois, le dix Epeiph.

Aurelius Timotheus fils d'Horus mentionné ci-dessus à Aurelius Ouonsis mentionné ci-dessus. J'ai reçu de toi les drachmes en argent mentionnées ci-dessus en douze talents et je les ai investies en marchandises communes selon toutes les dispositions contenues ci-dessus et, ayant été interrogé, j'ai confessé.

Moi, Aurelius Psais, son frère, j'ai écrit pour lui, parce qu'il est illettré".

IV. Le texte ainsi restitué n'est pas sans présenter certaines difficultés.

Il semble de premier abord, que l'un des associés, Aurelius Timotheus, n'offre à la société que son travail personnel, car le capital semble n'être constitué que des douze talents de l'apport d'Aurelius Ouonsis (cf. l. 6-8, 10-11). La ligne 14 montre cependant que en plus de cet apport en numéraire, il y a eu aussi un apport en nature, consistant en "animaux" (*ζῷα*), c'est-à-dire en bêtes de somme (chameaux, ânes?). En effet lorsqu'Aurelius Timotheus déclare à la ligne 24 avoir investi l'argent "en marchandises" (*ἐν εἴδοις*), il ne mentionne point "les animaux" parmi ses achats.

Ceux-ci ne sont non plus, mentionnés comme un apport en nature d'Aurelius Ouonsis. On est donc en droit de conclure qu'Aurelius Timotheus a de son côté apporté à la société, outre son travail personnel, ses propres bêtes de somme, nécessaires au transport des marchandises.

C'est ainsi que les bêtes de somme sont devenues, tout comme les marchandises achetées avec les douze talents, propriété commune des associés.

Il est aussi intéressant de noter qu'Aurelius Timotheus est le seul des associés à fournir son travail personnel. Il achète les marchandises (l. 24), il voyage avec elles à l'Oasis (l. 10), il est le seul en la personne de qui une perte pourrait être réalisée (l. 13). C'est pourquoi il s'exprime tantôt au singulier, tantôt au pluriel.

Le schéma de la repartition des gains et des pertes entre les associés n'est pas toujours facile à suivre. Il est cependant évident que le pourcentage reste le même: à parts égales. On y procède de la façon suivante: A l'arrivée à l'Oasis, et, après déduction de la taxe sur les transports qui aura été payée, si le solde (en argent ou en marchandises) est supérieur en valeur à l'apport en liquide (aux 12 talents), l'associé qui a fourni ce dernier le retirera entier. Le reliquat, qui représentera le bénéfice net, sera partagé à parts égales entre les deux associés.

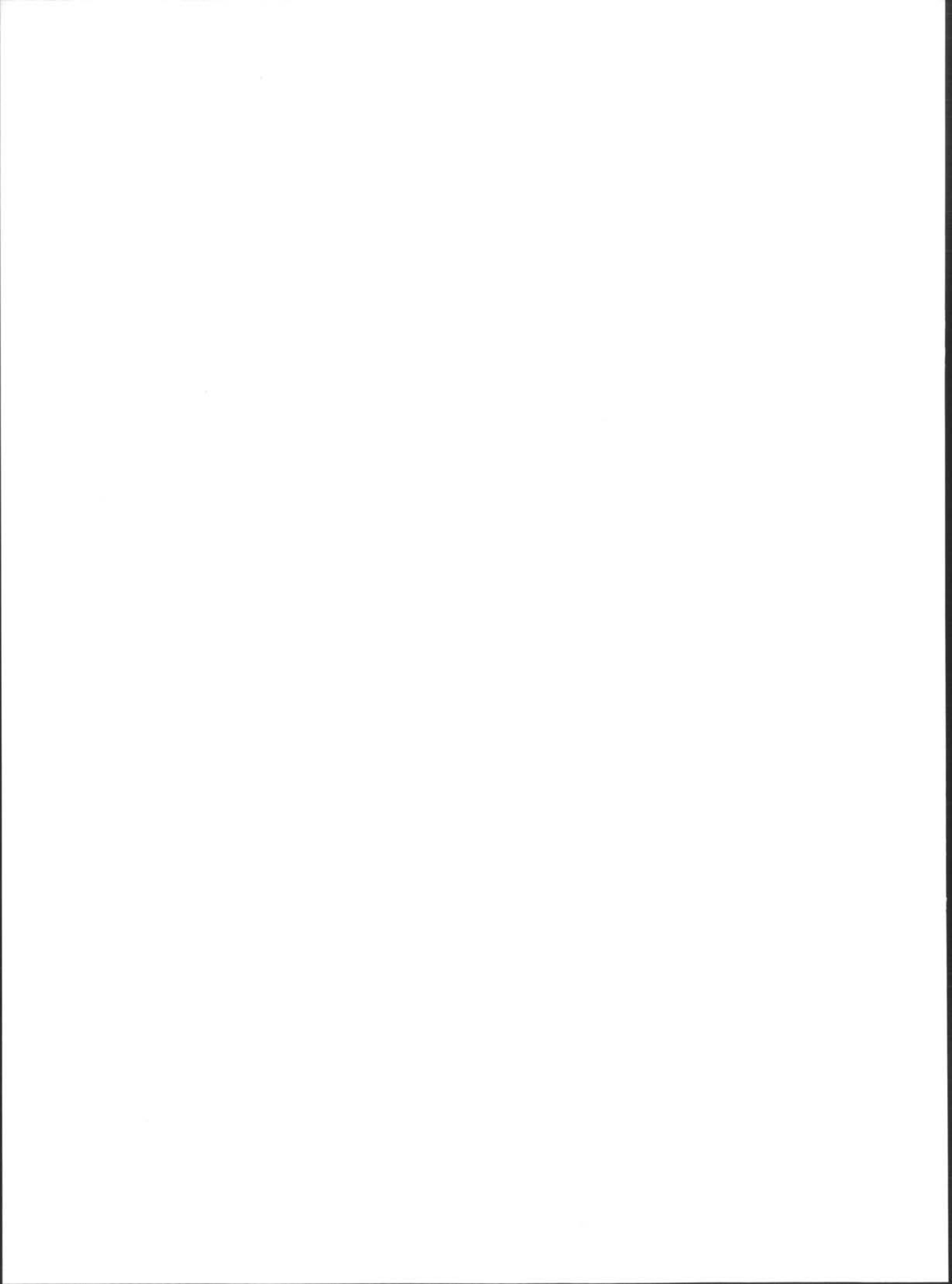
13. C'est-à-dire jusqu'au Nil. Cf. *PUG* II 75, n. à la ligne 9.

Il n'est pas dit expressément, mais il ressort de l'expression *διδόμεν τὸ κοινὸν κεφάλαιον* que l'autre associé aussi reprendra son apport en nature, c'est-à-dire ses bêtes de somme.

Si par contre le solde est négatif, la perte sera déduite du capital de la société (composé d'argent ou de marchandises et de bêtes de somme) à parts égales, chacun des associés recevant ensuite le reliquat de son propre apport.

Il s'agit donc d'un contrat de société exclusivement régi sur tous les points par les dispositions du droit romain¹⁴. Les deux *Aurelii*, Égyptiens mal hellénisés —leur grammaire et syntaxe défectueuses l'attestent— et citoyens Romains, appliquent à leurs entreprises sociales le droit de la "communis patria".

14. Pour le droit de société dans les papyrus à l'époque romaine, v. TAUBENSCHLAG 392-393, et du même, Die societates negotiationis im Rechte der Papyri, *Opera Minora* II (Warszawa 1959) 518-520; STEINWENTER, Aus dem Gesellschaftsrechte der Papyri, *Studi Riccobono* I (Palermo 1936) 485-504, et, plus généralement, SZLECHTER, *Le contrat de société en Babylone, en Grèce et à Rome* (Paris 1947) 266-289, et, surtout, KASER, *Das römische Privatrecht* I² (München 1971) 572-576, II² (München 1975) 409-413.

Further Remarks on *PUG* II Appendix I* (= *PUG* I 20)

I. The recent publication of the thesis of Mr Guy Wagner on the oases of Egypt during the Greek, Roman and Byzantine period¹ has once more called attention on the text of a papyrus of the University of Genoa (*PUG* I 20), containing a contract of partnership dated AD 319, to the reconstruction of which we had tried to make some contributions in the second volume of the *Studies in Honor of Professor Biscardi*, in 1982² (see above p. 129-133 and for the text p. 131).

The thesis in question, however, not only passes our contribution in silence —an omission which, perhaps, is not very important— but seems not to have taken into account the reedition of the same papyrus which appeared in 1980 in the second volume of the papyri of Genoa, where, in an Appendix, the text had been edited once more, with many corrections and suggestions, by Professor Livia Migliardi-Zingale³.

II. We will start then by proceeding to a comparison of the text which we had proposed in our paper of 1982 with the text produced by Mr Wagner.

1) **Lines 3-4.** We had suggested in our paper⁴ *συνεθήκ[αμεν* before *μετ' ἀλλήλων*, which Professor Migliardi had already incorporated in *PUG* II App. I⁵, and we had observed on that occasion that this form of the aorist of the verb *συντίθημι* was already to be found in *P. Cairo Zen.* 59029, l. 5⁶. We are glad to see that Mr Wagner —although he seems not to be aware of our own work— has come to the same conclusion.

* Extract from the *Proceedings of the 19th International Congress of Papyrology* (Cairo 1992) I, 341-351.

1. G. WAGNER, *Les oasis d'Égypte à l'époque grecque, romaine et byzantine d'après les documents grecs* (Institut Français d'Archéologie Orientale du Caire, 1987).

2. D. GOFAS, Quelques observations sur un papyrus contenant un contrat de société (*PUG* II Appendix I), dans *Studi in onore di Arnaldo Biscardi* II (Milano 1982) 499-505, see above p. 129-133.

3. LIVIA MIGLIARDI-ZINGALE, *Papiri dell'Università di Genova* II (*PUG* II) (= *Papyrologica Florentina* VI) (Firenze 1980) 73-75. The text in p. 74.

4. GOFAS op. cit. 500, see above p. 129-130.

5. Loc. cit. Cf. E. MAYSER, *Gramm.* I² (Berlin 1938) 143. On this form of aorist of *τίθημι* (and its compositis), cf. B. MANDILARAS, *The Verb in the Greek non-literary Papyri* (Athens 1973) 145 n. 307. One finds already in HERODOTE III 86, the form *συνεθήκωντο*. On the meaning of the verb *συντίθημι*, cf. P. KUSSMAUL, *Synthekai* (Basel 1969) 15-16.

6. MIGLIARDI, *PUG* II 74 n. 3-4. Cf. also F. PREISIGKE, *Wörterbuch s.v. μετά*, n. 6 and s.v. *συντίθημι*, n. 5: *συνέθημεν μετ' ἑσοῦ*, H.J. WOLFF, *Das Recht der griechischen Papyri Aegyptens* II (München 1978) 126 n. 99.

We had further accepted in our paper that the opening formula of the contract contained in the papyrus would probably be that of a letter, which let us add here, was a usual form in Greek cheirographa of the same period⁷. We should only add that Mr Wagner⁸ believes that he distinguishes an ν in the lacuna of the l. 3. This ν if confirmed, would probably constitute the terminal *nu* of the infinitive of the verb *χαίρειν*.

2) **Line 4.** Mr Wagner believes in the presence of an α at the beginning of the *lacuna*, but this α had been rejected already by Professor Migliardi in her reedition of the papyrus in *PUG II*⁹. As for the reconstruction of the text of the *lacuna* of this line *εἰς ἐμπορίαν [εἰς Ὀασιν]* which we had proposed in our own paper, we still maintain that it fits with the context¹⁰.

We had further suggested in our paper that at this point, a phrase is to be necessarily expected, relating the declaration of the creation of the partnership to the *homologeia* of Aurelius Timotheus in which he states (l. 23-24) that he has received a contribution to the amount of 12 talents from his partner, Aurelius Ouonsis. Accordingly we suggested that the *lacuna* of ± 12 letters should be filled *exempli gratia* as [*εἰς Ὀασιν· καὶ ὁμολογῶ ἔσχον (= ἐσχηκέναι)*] etc.

3) **Line 6.** Mr Wagner does not seem to be aware of D. Hagedorn's integration [*τῆς αὐτῆς ἐμπορίας*] which has been adopted by Migliardi in *PUG II*. He therefore proposes instead¹¹ [*τῆς ἀγορᾶς τῶν ζώων*] (on account of the purchase of the animals).

4) **Line 7.** Mr Wagner at this line reads *Ἰαιων* or *Ἰειων* but Professor Migliardi in her revision in *PUG II* has pointed out that *Ἰερων*, preceded by a *lacuna* of ± 7 letters, was to be read immediately after the obvious restitution [*ταλάντων* written in the beginning of the *lacuna*]¹².

We have suggested to read at this place *τῶν ὑμετέρων*, a reconstruction which fits completely with the ± 7 letters which remain after [*ταλάντων* in the *lacuna*], and gives a coherent meaning to the whole passage.

5) **Line 8.** Mr Wagner fills the *lacuna* with *ἐμοὶ δὲ τὸ ἥμισυ*, but the obvious restoration is *ἐμοὶ μὲν ἥμισυ*¹³, because the sentence with the antithetical *δὲ* is to be found a little further on

7. See for an example, *P. Oxy.* 1705 = *Sel. Pap.* I, no 36 (AD 298): *Οὐαλέριος Πετερμουθις... Ἀπολλωνία... χαίρειν. Ὁμολογῶ πεπρακέναι* etc. There is no doubt that our document is a Greek cheirographon, cf. AMELOTTI - MIGLIARDI-ZINGALE, *Papyri dell'Università di Genova I (PUG II)* (Milano 1974) no 20 (Intro.) p. 47, WOLFF op. cit. 107 with n. 4.

8. WAGNER op. cit. (n. 1) 327 n. 3-4. Let us add here that the length of the *lacuna* (± 13 letters) corresponds exactly to *πόλεως χαίρειν* [*Συνεθήκαμεν*].

9. WAGNER op. cit. (n. 1) 327, but cf. MIGLIARDI, *PUG II* 74 n. 3-4 who rightly observes that the *μετ' ἀλλήλων* excludes *τῶν εἰς ἐμπορίαν ἀποδημούντων*, which was accepted by M. AMELOTTI-L. MIGLIARDI, *Una società* 170, and in *PUG I* 48 loc. cit.

10. Cf. l. 10 and 11. See also below, under III.

11. WAGNER op. cit. (n. 1) 328 n. 6, but see *PUG II* 74-75 n. 6. The *alpha* which, according to Wagner, loc. cit., is to be read at that place could, if confirmed, belong to *αὐτῆς ἐμπορίας* suggested by Hagedorn. Indeed, as we have seen, line 4 contains a mention of a commercial enterprise (*εἰς ἐμπορίαν*). A reference to this enterprise could only be made with the use of a definite article, and it is exactly what one finds according to Hagedorn's suggestion after *εἰς λόγον*. On the contrary, the use of a definite article as in Mr Wagner's integration *τῆς ἀγορᾶς τῶν ζώων* logically presupposes that a reference to the purchase of animals existed somewhere before in the text, but the text does not allow such an assumption. Finally, as we have observed in our article (GOFAS op. cit. (n. 2) 503-504, see above p. 131-132), when Aurelius Timotheus declares that he will invest (cf. n. 25) the 12 talents in goods (*ἐν εἶδοις*) he does not mention animals among the goods to be purchased, a fact which, in our opinion, excludes the solution advocated by Mr Wagner. As we will see, most probably, the animals were a contribution in kind of Aurelius Timotheus.

12. MIGLIARDI, *PUG II* 75 n. 7, who, however, admits to be at a loss to offer a satisfactory reconstruction of the *lacuna*.

13. Cf. MIGLIARDI, *PUG II* 75 n. 8, based on *P. Med. inv.* 68, 82 and *PUG I* no 21, l. 11.

in the same line of the text. The phrase ἐμ[οί] δὲ τὸ ἡμ[ισ]ν μ[έ]ν/ρος, σοὶ δὲ τὸ ἄλλον μέρος ἡμ[ισ]ν accepted by Mr Wagner in the faith of *PUG I* no 21, l. 11-12, is in our opinion not possible, and rests on a probable misreading of the first δὲ in *PUG I*.

6) **Line 9.** ἄχρι and not ἀχρι should be read here, as well as in p. 320 of Mr Wagner's book.

7) **Line 10.** Mr Wagner completes the *lacuna* as κοινῶς διδόμεν τὸ κεφάλαιον (or τὸ γινόμενον¹⁴ τ]ῷ σὺν θεῷ <φολέτρῳ> εἰς Ὅασιν etc.).

However such a reconstruction of the line 10, is, in our opinion, improbable, as it is not quite in accordance with Greek syntax. Furthermore, there is no trace of a *iota* either after or under the *omega*, that would allow us to think of a dative case. The *ω* in this line, as we had observed in our paper¹⁵, constitutes, according to all probability, the termination of a *verb* in the first person singular of the present tense.

We had then proposed the reconstruction ὅταν δὲ ἦκ]ω, which complies in a satisfactory way with the ± 9 letters of the *lacuna* in this line of the papyrus.

This suggestion of ours presupposes the existence of a final point after διδόμεν in the text, which would then read (l. 10-11) as follows: κοινῶς διδόμεν. Ὅταν δὲ ἦκ]ω σὺν θεῷ εἰς Ὅασιν. The change of phrase at this point would explain, we believe, the supposed repetition of the εἰς Ὅασιν, to which Professor O. Montevicchi had drawn attention¹⁶.

8) **Line 11.** We had suggested τὸ κ[κοινὸν κεφάλαιον] (the common capital) which fits in a satisfactory way with the ± 15 letters of the *lacuna*, and takes into account *PUG I* no 21, l. 14 διδόμεν τὸ κεφάλαιο]ν¹⁷.

Mr Wagner on the other hand prefers τὸ κ[εφάλαιον τὸ γινόμενον] ἀπὸ τῆς ἐμπορίας. This expression according to Mr Wagner, should be translated as "the commercial profits"¹⁸. However such a wording cannot be accepted, because it contains many more letters (19 instead of 15) than the *lacuna* allows.

9) **Line 12.** Contrary to Mr Wagner, we believe with Professor Migliardi that the verb διαμερίζεσθαι is used in the present tense (διαμερίζομεν) and not in the future (διαμερίσομεν). All the text of the contract contained in *PUG II* App. I is constructed in the present tense¹⁹.

10) **Line 13.** Mr Wagner fills the *lacuna* in this line with ζημιωθῆναι ἀνὰ τῆς ἐμπορίας. This ζημιοῦσθαι ἀνά, with the meaning of "to suffer a damage from" is, in our opinion, quite improbable, for ἀνά is a preposition that is never used in Greek to denote the cause of some action.

Already in *PUG I* 21, l. 17 the ἀνά was not at all free of doubts, and if it were sure, it could

14. WAGNER op. cit. (n. 1) 328 n. 10-11. Wagner doubts both for κοινῶς and for γινόμενον.

15. GOFAS op. cit. (n. 2) 501, see above p. 130. For the use of ὅταν in the koine without the meaning of repetition, cf. ST. LUKE 23, 42: «μνήσθητί μου, ὅταν ἔλθῃς εἰς τὴν βασιλείαν Σου».

16. MIGLIARDI, *PUG II* 75 n. 10, O. MONTEVECCHI, in *Aegyptus* 54, 1974, 138.

17. GOFAS loc. cit., see above p. 130. This reconstruction is to be adopted in preference to κκοινὸν ἀργύριον, because line 14 informs us of the existence of a part of the capital consisting of pack animals (ζῷα).

18. WAGNER op. cit. (n. 1) 319.

19. One should take also into consideration that, according to the editors, the *sigma* in *PUG I* no 20, l. 16 is doubtful (σ.).

very probably have there a distributive meaning²⁰, which, in the text we are now discussing, is excluded.

The right filling of the *lacuna* is obviously the one accepted by Professor Migliardi in *PUG* II, that is, ζημιωθῶ ἀπὸ τῆς ἐμπορίας²¹.

Mr Wagner is also perplexed by what he calls “the article” at the end of line 12, which, he feels, should be constructed with an infinitive.

However, his perplexity is not justified, because, as D. Hagedorn had already pointed out²², the μοῖ at the beginning of line 13 should in reality be understood as μή. Τό μοι γένοιτο is then a misspelling due to the scribe’s deficient Greek.

What he obviously intended to write, was δ μή γένοιτο, a well known expression, which can freely be translated into English with “God forbid” or another similar formula²³. No anacolouthon exists, then, here, contrary to what Mr Wagner believes.

11) **Line 14.** As we had suggested in our paper, in order to be able to reconstruct the *lacuna* at this line, one has to relate what is mentioned there to the buying of goods (εἶδη)²⁴, to which reference is made in the lines 24-25: ἀγοράνν (read ἀγοράσω)²⁵ αὐτὰ ἐν εἶδοις κοινῶς.

According, then, to the provision contained in line 14, the eventual losses will be borne jointly by the partners, who will subsequently divide among themselves what will remain from the capital of the partnership, i.e. from the goods and the pack animals (ζῶα).

These pack animals, very probably, constitute a contribution *in natura* of Aurelius Timotheus (cf. also under III) which counterbalances the contribution in cash (the twelve talents) of Aurelius Ouonsis. Our suggestion is therefore that the *lacuna* can be filled as follows: κοινῶ[ς τὰ εἶδη καὶ τὰ ζῶα], which takes into account the ± 8 letters of the *lacuna*.

Mr Wagner restores κοινῶ[ς τὸ κεφάλαιον καὶ τὰ ζῶα], without taking into consideration that the capital in cash (12 talents), as line 24 proves, had to be totally invested in goods.

According to Mr Wagner, the 12 talents were to be used for the purchase of pack animals (camels and donkeys)²⁶, but this solution leaves us with the question what capital would be used for buying the wares which were to be sold in the Great Oasis.

12) **Line 15.** Professor Migliardi has restored the *lacuna* as [κυρία ἢ ἀποχή ἀπ]λη²⁷. Mr Wagner holds to [καὶ δίκης. Ἡ ἀποχή ἀπ]λη²⁸ was previously accepted by Amelotti-Mi-

20. *PUG* I no 21, l. 17 can only be understood in a distributive sense. See the remarks of AMELOTI-MIGLIARDI, *Una società* 175 n. 17, and in *PUG* I no 21, p. 52-53 n. 17. More generally on the different meanings of ἀνὰ see PREISIGKE, s.h.v.

21. MIGLIARDI, *PUG* II 75 n. 12-13.

22. MIGLIARDI, *PUG* II loc. cit.

23. We had translated (GOFAS op. cit. (n. 2) 503, see above p. 132) this expression in French by “à Dieu ne plaise”.

24. Cf. GOFAS op. cit. (n. 2) 501-502, see above p. 130-131. On this meaning of the term εἶδη, cf. *LSJ*, s.v. εἶδη, IV: “wares of different kinds, goods”. Cf. also MIGLIARDI, *PUG* II 75 n. 24: “Aurelios Timotheos... dica che investirà il denaro ricevuto in merci”. The form ἐν εἶδοις instead of ἐν εἶδεσι (not εἰδέσι!) is one more proof of the poor Greek of the scribe. Anyhow, the idea of Ides of Mesore (WAGNER op. cit. (n. 1) 328 n. 24) cannot be accepted.

25. The future tense ἀγοράσω (MIGLIARDI, *PUG* II loc. cit.) is preferable to ἡγόρασα which we had suggested in our paper (GOFAS op. cit. (n. 2) 501, see above p. 130).

26. WAGNER op. cit. (n. 1) 319.

27. MIGLIARDI, *PUG* II no 20, l. 15, p. 75 n. 15, following MONTEVECCHI op. cit. (n. 16) 138-139.

28. WAGNER op. cit. (n. 1) 328 n. 15-16.

gliardi²⁹ but has since been abandoned in *PUG* II. The *κυρία* clause is of great importance for a cheirographon³⁰ and so, in our opinion —even if we don't take into consideration the length of the *lacuna*³¹— we must not admit its absence without compelling reasons.

III. WHAT IS THEN THE CONTENT OF THE TEXT?

a) According to Mr Wagner³², the contract was one of partnership for transport, and had the following content in outline:

Aurelius Timotheus has received from Aurelius Ouonsis the sum of 12 talents destined to purchase pack animals. Because of this purchase, Ouonsis has become a partner of Timotheus, so that the two are to divide the common capital and the profits in equal shares. The expenses of the transport will be covered in equal parts from the capital. This sharing in equal parts is also to be observed more specifically for the transport expenses to the Valley (of the Nile), while the commercial profits will cover the return trip to the Oasis. In case of a condemnation (?) or of a fine “in consequence of a financial loss or even of a deficit”, the two parties will repay (to whom?) both the capital in cash and the animals.

Mr Wagner further states that the trade in question dealt with the transport of goods between the Oasis and Egypt.

According to Mr Wagner, the transport expenses (*φόρετρον*), as well as the capital invested in the purchase of the pack animals or used as working capital (“capital de roulement”) are to be deducted from the profit proper³³.

b) *Our own version*, which has been set out in our paper in the *Studi Biscardi*³⁴, is quite different. In our opinion, the partnership mentioned in the papyrus under discussion is not one dealing with transport. It is one that has been formed for the purpose of purchasing goods in order to resell them in the Oasis, after having transported them there by the partnership's own means, i.e. the pack animals.

Indeed one must wonder, where in the text the working capital to which Mr Wagner alludes is to be found. The only capital which is mentioned in the papyrus are the 12 talents of the contribution in cash of Aurelius Ouonsis, all of which, however, was to be invested in *goods* (l. 23-24) “for the account of both partners” (*κοινῶς*, l. 25), as the text states.

On the other hand, nowhere is there a mention of a purchase of pack animals. Nevertheless, these were also to become part of the capital, as proven by the fact that they also were to contribute *κοινῶς* (l. 14) to the possible losses. Thus, evidently, the animals were a contribution to the partnership *in kind*, made by Aurelius Timotheus who owned them because, probably, he was a professional donkey and camel driver.

29. AMELOTI-MIGLIARDI, *Una società* 170 n. 1, 15, and *PUG* I 48.

30. WOLFF op. cit. (n. 6) 108, 145-146. See also M. HÄSSLER, *Die Bedeutung der Kyria - Klausel in den Papyrusurkunden* (Berlin 1960) 19-24. Cf. also below n. 46.

31. ± 13 letters according to the restoration of MIGLIARDI, *PUG* II 74, and p. 75 n. 15, ± 16 letters according to the restoration of Mr WAGNER op. cit. (n. 1) 327, and 328 n. 15-16.

32. WAGNER op. cit. (n. 1) 319.

33. WAGNER op. cit. (n. 1) 320.

34. GOFAS op. cit. (n. 2) 503-505, see above p. 131-133.

The same Aurelius Timotheus is also the partner who, in addition, is to contribute to the partnership his own personal services.

Accordingly, to use a (not too far fetched) comparison, Aurelius Timotheus was the *socius procertans* of our *commenda* partnership, of which the other partner, Aurelius Ouonsis, was the *socius stans*³⁵.

Being the only active partner, Aurelius Timotheus not only proceeds alone to the purchase of the goods, but (if one follows our suggestion of filling the *lacuna* at l. 10 with *ὅταν ἦκ]ω*), he accompanies them to the Oasis.

He is also, as we had observed in our paper³⁶, the only one in whose person an eventual loss or damage for the partnership was expected to occur (l. 13: *ζημιωθ]ῶ*). The fact that he is the only one of the partners who will be active explains, in our opinion, why he expresses himself now in singular, now in plural.

c) Another point where our own version differs from that of Mr Wagner, but from that of Amelotti-Migliardi as well, is that of the itinerary of the commercial expedition of the partnership. These scholars believe that the expedition was to have the Great Oasis as its starting point³⁷.

Our own opinion is different: We think that the voyage contemplated was a *one-way trip*, starting from some locality, such as, for example, a port by the Red Sea (Myos Hormos is a very probable candidate)³⁸ to reach the Nile (cf. *ἄχρι Αἰγύπτου* in l. 9)³⁹ and thence to proceed to the Great Oasis. The fact that the papyrus was found in the Great Oasis is no evidence of a round trip, as the Oasis would be the terminal point of the expedition according to both hypotheses.

Our theory, we believe, is supported by the text of the papyrus where, in connection with the *φόρετρον* (l. 9-10), the phrase "up to Egypt and to the Oasis" is used. If the expedition was to return to the Oasis having started from it, the expression *εἰς Ὀασιν* with some qualification, as for example "here in the Oasis" etc. should be expected.

d) We come now to the question of the *phoretro*. Here Mr Wagner⁴⁰ follows Amelotti-Migliardi in accepting that this term is used to indicate the *expenses* of the expedition⁴¹. The same term, however, is rather used to indicate a tax⁴², and we think that this is the meaning that fits best with the present case.

35. See in particular, G. ASTUTI, *Origini e svolgimento storico della commenda fin al secolo XIII* (Milano 1933) (repr. Torino 1970) 104-121, and R. BOGAERT, *Les origines antiques de la banque de dépôt* (Leyde 1966) 77, 85, 92-93.

36. GOFAS op. cit. (n. 2) 504, see above p. 132.

37. AMELOTTI-MIGLIARDI, *Una società* 167, WAGNER op. cit. (n. 1) 319.

38. On Myos Hormos, cf. WILCKEN, *Grundz.* 263-264, H. KEES, s.v. Myos Hormos, *RE* XVI 1 (1933) col. 1081-1083, M.P. CHARLESWORTH, *Trade Routes and Commerce of the Roman Empire* (Cambridge 1924) (repr. Hildesheim 1961) 21-22 and the n. at the p. 247.

39. For the use of the term Αἰγυπιος in the meaning of Νεῖλος, cf. MIGLIARDI, *PUG* II 75 n. 9 with further references.

40. WAGNER op. cit. (n. 1) 320.

41. AMELOTTI-MIGLIARDI, *PUG* I 52 n. 13. Cf. also TAUBENSCHLAG 680. This is the meaning which is indicated in *LSJ* s.v. φόρετρον: "expenses of transport" with reference also to WILCKEN, *Chrest.* no 30, l. 18.

42. So AMELOTTI-MIGLIARDI, *Una società* 175 n. 13. Cf. SH. LE ROY WALLACE, *Taxation in Egypt from Augustus to Diocletian* (Princeton 1938) (repr. 1969) 42-44, 372-373 (n. 69), A.C. JOHNSON - L.C. WEST, *Byzantine Egypt, Economic Studies* (Princeton 1949) (repr. Amsterdam 1967) 277, cf. also 159.

Indeed, if it were taken to mean “expenses”, it would be difficult to understand why a differentiation of the expenses to “Egypt” from those to the “Oasis” was necessary, as in both cases the expenses were, anyhow, to be deducted as a whole from the expedition’s gross profits. The differentiation is more understandable, however, if φόρετρον here means a tax, which had to be paid twice on the value of the goods transported, that is at two points: one between the starting point —whichever that might be— and the Nile, and the other between the Nile and the Oasis.

e) The method of *dividing profits or losses* between the associates is not easy to understand.

The “capitalist” contributes 12 talents in silver drachmae, while the other *sociu*’s contribution consists of his pack animals and personal services. Both however will share profits or suffer losses in equal parts.

f) According to the papyrus, the *liquidation* of the enterprise will occur at the end of the trip, in the Oasis (l. 10-11) in the following way:

If the balance of the commercial operation is positive after deduction of the sums paid for the φόρετρον, Ouonsis, the capitalist, will, according to a special clause of the contract, withdraw first his contribution in cash (l. 6-7).

On the contrary, no mention is made in the deed about the lot of the pack animals, but line 11 speaks of “joint capital”, which is to be returned. As we have seen this “joint capital” includes not only the money (or the goods in which the cash is to be invested) but also the animals. Accordingly, these, more than probably, were to be returned to their previous owner, Aurelius Timotheus.

If, on the contrary, the balance of the enterprise is negative, the loss is to be deducted from the “joint capital” of the partnership (l. 13-15), that is from the goods into which the cash had been invested (or the assets in cash if any) as well as from the pack animals. The partners will then, in such a case, take back whatever will remain from their own contributions to the capital.

The liquidation, as we have said, was to take place at the Great Oasis, which was the terminal point of the trip, and which, let us add here, was also the place of origin of the two partners, who both came from the same village of the town of Mothis (l. 1-3).

g) The fact that the partners were fellow countrymen explains, perhaps, their association, because of the trust that must have existed between them owing to their acquaintance.

In this context we would also like to remark that an itinerant trade, as the one to which our papyrus bears testimony, by which goods are to be transported to remote places to be sold there, lies very often in the hands of traders of local origin who know better than any others the conditions of the local market, and the speediest and cheapest ways to transport the goods there.

IV. Having reached this point we give hereafter a translation of the text of the papyrus⁴³:

“Aurelius Timotheus, son of Horus of the village of-elleus⁴⁴ of the town of Mothis to

43. A translation in French is to be found in GOFAS op. cit. (n. 2) 503, see above p. 131-132.

44. Very probably Κέλλις. WAGNER op. cit. (n. 1) 190 notes that there are mentions of villages named Κέλλις or Σέλλις in the papyri, but none from the Great Oasis. However, J.F. OATES has mentioned at the present (XIX) Congress the case of a contract of sale of a donkey (*P. Duke inv. 69*) made between two men who were residents of Kellis, a village of the Mothite nome of the Great Oasis.

Aurelius Ouonsis, of the same village of the same town of Mothis, greetings. We have agreed the one towards the other to trade; and I acknowledge that I have received from you Pouonsis⁴⁵ silver drachmas in twelve talents, that is 12 talents on account of this trade, so that, if we gain anything beyond your twelve talents, we will divide it into two parts, one half for myself and the other half for you, on account of the money (which you have contributed).

We will pay together the tax on the transport up to Egypt (i.e. the Nile) and to the Oasis. When I arrive with God's help at the Oasis, we will take back the joint capital from the results of the commercial enterprise and, what is left, we will divide between us.

And if, God forbid, I suffer losses from this trade, we will, in common again, cover the loss through the goods and the animals without any quibbling.

This receipt, which has been written on a single original, is to be as authoritative⁴⁶ as if it had been deposited in public archives⁴⁷, and having been interrogated, I have acknowledged.

During the consulate of our masters, Constantine the invincible August for the fifth time, and of Licinnius the most illustrious Caesar for the first time, on the tenth of Epeiph.

Aurelius Timotheus, son of Horus the above-mentioned to Aurelius Ouonsis the above-mentioned. I have received the aforesaid silver <drachmas> in twelve talents and I will invest⁴⁸ them in common goods according to all dispositions which are contained above and having been interrogated, I have acknowledged.

I, Aurelius Psais, his brother, have written on his behalf, because he is illiterate".

45. Pouonsis is the genitive in coptic of Ouonsis, cf. AMELOTTI-MIGLIARDI, *Una società* 174 n. 7. Cf. also, *PUG* I 52 n. 6.

46. We translate the term *κυρία* as "authoritative" or "decisive" rather than "valid" following F. PRINGSHEIM, *The Greek Law of Sale* (Weimar 1950) 138 with n. 5, 139.

47. Cf. WOLFF *op. cit.* (n. 6) 155.

48. Cf. n. 25 above.

Τὸ Ἡδικτο τοῦ Καρακάλλα τοῦ 212 μ.Χ. καὶ ἡ χρονολόγησις μιᾶς σπαρτιατικῆς ἐπιγραφῆς*

Ι. Ἡ ἐπιγραφὴ γιὰ τὴν ὁποία θὰ γίνῃ στὴ μελέτη αὐτὴ λόγος βρέθηκε τὸ 1969 ἀπὸ τὸν Ἄγγελο Δεληβορριά καὶ βρίσκεται τώρα, ἀπ' ὅ,τι γνωρίζουμε, στὸ Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο τῆς Σπάρτης¹ (πίν. 2-3).

Ἡ ἐπιγραφὴ αὐτὴ, τῆς ὁποίας μέρος μόνο ἔχει διασωθῆ, εἶναι γραμμένη σὲ ὀκτώ στίχους καὶ ἔχει τιμητικὸ χαρακτῆρα². Στὸς πρώτους τέσσερις, ποὺ ἦταν γραμμένοι μὲ μεγαλύτερα γράμματα, ὕψους 0.09 μ. περίπου, ἀναφέρονταν τὰ τιμώμενα πρόσωπα, τῶν ὁποίων σώζεται μερικὰ ἡ τιτλοφορία (*Αὐτοκράτορα Καίσαρα, μητέρα κάστρων* κλπ.)³, ἐνῶ τὰ ὀνόματά τους ἔχουν ἐξαλειφθῆ ἀπὸ τὰ ἀρχαῖα ἤδη χρόνια, ὕστερα ἀπὸ καταδίκη τῆς μνήμης τους (*damnatio memoriae*)⁴. Οἱ ὑπόλοιποι τέσσερις στίχοι, ὕψους 0.06 μ. περίπου, περιέχουν ὀνόματα ἀναθετῶν τῆς ἐπιγραφῆς, οἱ ὁποῖοι, ὅπως εἶναι φανερό, πρέπει νὰ ἀνήκαν σὲ κάποιον σῶμα προκρίτων τῆς Σπάρτης⁵.

Τὸ μέρος τῆς ἐπιγραφῆς ποὺ σώζεται εἶναι χαραγμένο σὲ δύο πλάκες (ὀρθοστάτες) ἀπὸ ὑπόλευκη ἀσβεστολιθικὴ πέτρα, ποὺ ἀποτελοῦσαν τμῆμα τοῦ βάθρου πάνω στὸ ὁποῖο εἶχαν στηθῆ τὰ ἀγάλματα τῶν τιμωμένων προσώπων⁶.

Οἱ δύο σωζόμενες πλάκες, πλάτους περίπου 0.85 μ. ἢ κάθε μιὰ, προέρχονται ἀπὸ μεσαῖο

* Ἀνάτυπο ἀπὸ *Λακωνικαὶ Σπουδαί Ι'*, 1990, 49-60. Ἡ μελέτη αὐτὴ ἀποτελεῖ ἀνάπλαση μὲ προσθῆκες μέρους ἐκτενέστερης ἀνακοινώσεως στὰ γαλλικὰ μὲ τὸν τίτλο *Observations sur une inscription de Sparte contenant des damnationes memoriae (SEG XXXIV 309)* ποὺ ἔγινε στὸ 7ο Συμπόσιο Ἱστορίας τοῦ Ἑλληνικοῦ καὶ Ἑλληνιστικοῦ Δικαίου, τὸ ὁποῖο συνῆλθε στὴ Σιένα/Πίζα ἀπὸ 6-8 Ἰουνίου 1988, καὶ δημοσιεύτηκε ἤδη στὸ *Symposion 1988* (Κολωνία-Βιέννη 1990) 397-412. Τέλος, οἱ φωτογραφίες ποὺ δημοσιεύονται εἶναι τοῦ Σπ. Μελεντζῆ.

1. ΑΓΓ. ΔΕΛΗΒΟΡΡΙΑΣ, *ΑΔ* 24, 1969, Β1, 136.

2. Γιὰ τὴν περιγραφή τῆς ἐπιγραφῆς, βλ. SPAWFORTH, *Statue-Group* 314-316. Ὁρισμένες μικρὲς ἀποκλίσεις προέρχονται ἀπὸ σημειώσεις τοῦ ἀείμνηστου Στεφάνου Κουμανούδη, ποὺ ἐπρόκειτο νὰ ἐκδώσῃ τὴν ἐπιγραφὴ αὐτὴ μαζὶ μὲ τὸν γράφοντα (βλ. ΣΤ. ΚΟΥΜΑΝΟΥΔΗΣ, Ἰουλίᾳ Μαμαΐα ἐκ Σπάρτης, *ΑΑΑ* 3, 1970, 261).

3. Στίχ. 1, στίχ. 3.

4. Κατὰ τὸν ΣΤ. ΚΟΥΜΑΝΟΥΔΗ ὁ.π. 261, ἡ ἐξάλειψη ἔγινε γιὰ ὅλα τὰ πρόσωπα τῆς ἐπιγραφῆς συγχρόνως, τὸ 235 μ.Χ., ἐνῶ κατὰ τὸν SPAWFORTH, *Statue-Group* 325-326, ἡ ἐξάλειψη θὰ ἔγινε σταδιακὰ σὲ τρεῖς φάσεις. Γιὰ τὴν *damnatio memoriae* γενικότερα, βλ. TH. MOMMSEN, *Römisches Strafrecht* (1899) (ἀνατ. Graz 1955) 987 καὶ αὐτ. σημ. 1, J. GAUDEMET, *Institutions de l'antiquité* (Paris 1967) 501, ὅπου (σημ. 4) καὶ ἄλλη βιβλιογραφία.

5. Βλ. πρὸ κάτω, σημ. 22-23.

6. SPAWFORTH, *Statue-Group* 314, ΚΟΥΜΑΝΟΥΔΗΣ ὁ.π. 260.

τμήμα του βάθρου του μνημείου —και κατά συνέπεια και της επιγραφής— και αντιπροσωπεύουν έτσι κάτι λιγότερο από το 1/4 του συνολικού αρχικού μήκους του βάθρου, το οποίο είχε συνολικό μήκος 7.50 μ. περίπου⁷.

Ο Στ. Κουμανούδης, σε σύντομη μελέτη του πάνω στην επιγραφή, υποστήριξε ότι τα τιμώμενα πρόσωπα των οποίων τα αγάλματα είχαν στηθῆ πάνω στο βάθρο ήταν τέσσερα, από τα οποία αναγνώρισε τα τρία, τον Ἐλαγάβαλο, τον Ἀλέξανδρο Σεῆρο και τὴ μητέρα του δεύτερου Ἰουλία Μαμαία⁸. Ὁ Κουμανούδης δεχόταν ὅτι ἓνα χάλκινο ἄγαλμα, πού βρέθηκε ἀπὸ τὸν Χ. Χρήστου στὴν ἀκρόπολη τῆς Σπάρτης τὸ 1964 καὶ τὸ ὁποῖο εἶχε ὑποστῆ παραμορφώσεις μὲ σφυροκόπημα, προερχόταν ἀπὸ τὴν ὁμάδα αὐτῆ αὐτοκρατορικῶν ἀγαλμάτων πού εἶχαν στηθῆ πάνω στὸ βάθρο, ὅπου καὶ ἡ συζητούμενη ἐπιγραφή⁹. Ἀκολουθώντας τὸν Χρήστου, ὁ Κουμανούδης δεχόταν ὅτι τὸ ἄγαλμα ἀπεικόνιζε τὴν Ἰουλία Μαμαία¹⁰.

Διαφορετικὴ γνώμη ὅμως ὑποστήριξε πρὶν ἀπὸ λίγα χρόνια ὁ Spawforth, ὁ ὁποῖος δέχεται ὅτι τὰ τιμώμενα στὴν ἐπιγραφή πρόσωπα, τῶν ὁποίων τὰ αγάλματα ἔστεκαν πάνω στὸ βάθρο τοῦ μνημείου ἦταν πέντε: ὁ Σεπτίμιος Σεῆρος, ὁ Καρακάλλας, ὁ Γέτας, ἡ σύζυγος τοῦ Σεπτιμίου Σεῆρου Ἰουλία Δόμνα καὶ ἡ σύζυγος τοῦ Καρακάλλα Φουλβία Πλωτίλλα, θυγατέρα τοῦ C. Fulvius Plautianus, ἐπάρχου τοῦ πραιτωρίου (praefectus praetorio)¹¹. Ἐτσι ὁ Spawforth τοποθετεῖ τὴν ἐπιγραφή μεταξὺ τοῦ 202 καὶ τοῦ 205 μ.Χ., στὴν περίοδο δηλαδὴ τοῦ γάμου τοῦ Καρακάλλα καὶ τῆς Πλωτίλλας¹².

Πρέπει ἐπίσης νὰ εἰπωθῆ ἐδῶ ὅτι, καθὼς ἡ ἐπιγραφή στὸν στίχο 2 ἀναφέρεται σὲ δύο ἄρρηνες αὐτοκράτορες, πού τοὺς ἀποκαλεῖ *σωτήρες τῆς οἰκουμένης*¹³, ἡ χρονολόγηση ἀναγκαῖα περιορίζεται ἀνάμεσα σὲ τρία ζεύγη συναυτοκρατόρων¹⁴: τῶν Σεπτιμίου Σεῆρου καὶ Καρακάλλα (198-208 μ.Χ.), τῶν Καρακάλλα καὶ Γέτα (211-212 μ.Χ.) καὶ τῶν Ἐλαγάβαλου καὶ Ἀλεξάνδρου Σεῆρου (221-222 μ.Χ.), μὴ καὶ πάντως, πρέπει νὰ θεωρηθῆ ὡς βέβαιο ὅτι ἡ ἐπιγραφή ἀνάγεται στὶς ἀρχὲς τοῦ 3ου μ.Χ. αἰώνα¹⁵.

7. SPAWFORTH, *Statue-Group* 314, 323. Κατὰ χειρόγραφες σημειώσεις τοῦ Στ. Κουμανούδη ὁ πρῶτος ὀρθοστάτης ἔχει πλάτος 0.85 μ., ὕψος 1.195 μ., πάχος 0.305 μ., καὶ ὁ δεύτερος, πλάτος 0.84 μ., ὕψος 1.195 μ. καὶ πάχος 0.305 μ. Οἱ διαστάσεις πού δίνει ὁ SPAWFORTH ὁ.π. ἀποκλίνουν ἀσήμαντα ἀπὸ τὶς τοῦ Στ. ΚΟΥΜΑΝΟΥΔΗ.

8. ΚΟΥΜΑΝΟΥΔΗΣ ὁ.π. 260-261.

9. Χρ. ΧΡΗΣΤΟΥ, *Ἔργον* 1965, 110. Τὴ γνώμη τοῦ Χρήστου ἀκολουθεῖ καὶ ἡ Α. ΝΤΑΤΣΟΥΛΗ-ΣΤΑΥΡΙΔΗ, *AAA* 9, 1976, 225. Τὸ ὑπὸ συζήτησιν χάλκινο ἄγαλμα βρίσκεται ἤδη στὴ Ρωμαϊκὴ Συλλογὴ τοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Μουσείου Ἀθηνῶν.

10. ΚΟΥΜΑΝΟΥΔΗΣ ὁ.π. 261-262.

11. SPAWFORTH, *Statue-Group* 325.

12. SPAWFORTH ὁ.π. 321. Βλ. ἤδη καὶ SPAWFORTH στὸ P. CARTLEDGE-A. SPAWFORTH, *Hellenistic and Roman Sparta* (London-New York 1989) 118.

13. Ὁ τίτλος «σωτῆρ τῆς οἰκουμένης» εἶχε ἀποδοθῆ καὶ σὲ ἄλλους αὐτοκράτορες, ἐκτὸς ἐκείνων πού ἀνήκαν στὴ δυναστεία τῶν Σεῆρων, ὅπως π.χ. στὸν Νέρωνα, *IGRR* I 1124 (= *OGIS* 668), στὸν Γορδιανό, *IGRR* II 791, 792, στὸν Κωνστάντιο II, *TAM* III I ἀριθ. 46.

14. Εἶναι αὐτονόητο ὅτι, χαρακτηρίζοντας τὰ αὐτοκρατορικὰ αὐτὰ ζεύγη ὡς «συναυτοκράτορες», δὲν παίρνομε θέση πάνω στὸ πρόβλημα κατὰ πόσο ὁ Ἐλαγάβαλος καὶ ὁ Ἀλέξανδρος Σεῆρος ὑπῆρξαν ἰσοτίμοι συναυτοκράτορες ἢ ὄχι. Γιὰ τὴ σχετικὴ προβληματικὴ βλ. R.L. CLEVE, *Severus Alexander and the Severan Women* (δ.δ., Los Angeles 1982) 128-136, 142-146, 330-337. Οἱ ἀπόψεις πού ὑποστηρίζει σχετικά ὁ συγγραφέας αὐτὸς καὶ πού στηρίζονται σὲ ἓνα νέο στρατιωτικὸ δῖπλωμα πού δημοσιεύτηκε ἀπὸ τὸν S.L. DUSANIC τὸ 1963 (*AE* 1964) 269, φαίνονται, πάντως, στὸν γράφοντα πολὺ πιθανές. Βλ. ὅμως E. KETTENHOFEN, *Die syrischen Augustae in der historischen Ueberlieferung* (Bonn 1979) 199-200, σημ. 218, ὁ ὁποῖος καὶ μετὰ τὴν ἀνακάλυψη τῆς νέας αὐτῆς πηγῆς, ἐξακολουθεῖ νὰ ἔχει ἀμφιβολίες γιὰ τὴ θέση τοῦ Ἀλεξάνδρου Σεῆρου στὴ ρωμαϊκὴ «συνταγματικὴ» τάξη.

15. SPAWFORTH, *Statue-Group* 317 καὶ ὁ ἴδιος, *Notes* 270-272.

Πίν. 2. Ἡ σπαρτιατικὴ ἐπιγραφή.

Ὁ συντάκτης αὐτῆς τῆς μελέτης ὑποστήριξε πρόσφατα ὅτι τὰ τιμώμενα πρόσωπα ἦταν ἕξι: ὁ Ἐλαγάβαλος, ὁ Ἀλέξανδρος Σευήρος καὶ τέσσερις γυναῖκες: ἡ Ἰουλία Μαΐσα, μάμη τῶν συναυτοκρατόρων, ἡ Ἰουλία Σοαιμιάς, μητέρα τοῦ Ἐλαγάβαλου, ἡ Ἰουλία Μαμαία, μητέρα τοῦ Ἀλεξάνδρου Σευήρου καὶ ἡ (τρίτη κατὰ σειρὰ) σύζυγος τοῦ Ἐλαγάβαλου Ἄννια Φαυστίνα, τὴν ὁποία ἀπεικονίζει, πιθανῶς, τὸ ἄγαλμα γυναίκας γιὰ τὸ ὁποῖο ἔγινε πῶς πάνω λόγος¹⁶.

Ἔτσι, συμφωνώντας κατὰ βάση μὲ τὸν Κουμανούδη, ὁ συντάκτης τῆς παρούσας μελέτης τοποθετεῖ τὴν ἐπιγραφή στὸ 221 μ.Χ. ἢ ἐντελῶς στὶς ἀρχὲς τοῦ 222 μ.Χ., ὅποτε ὁ Ἐλαγάβαλος διαζεύχθηκε τὴν Ἄννια Φαυστίνα καὶ ξανανομφεύθηκε τὴν προηγούμενη γυναῖκα του, τὴν πρῶην Ἐστιάδα Ἀκυλία Σευήρα¹⁷.

16. D. GOFAS, Observations sur une inscription de Sparte contenant des damnationes memoriae (*SEG XXXIV 309*), *Symposion* 1988, 397-412, βλ. παρακάτω σ. 153-165. Πρέπει νὰ σημειωθῇ ἐδῶ, ὅτι ὁ C. VERMEULE, *Roman Imperial Art in Greece and Asia Minor* (Cambridge Mass. 1968) 310, παρατηρεῖ ὅτι ἡ ἀποκατάσταση τοῦ προσώπου τοῦ ἀγάλματος «μπορεῖ νὰ ἀποκαλύψῃ μιὰ ἀπὸ τὶς συζύγους ἢ ἄλλες γυναῖκες συγγενεῖς τοῦ Ἐλαγάβαλου».

17. Γιὰ τὴν Ἄννια Φαυστίνα βλ. *PIR*² ἀριθ. 710. Κατὰ τὸν LAMBERTZ, στὴ *RE VIII A 1* (1955), στὴ λ. Varius Avitus (Elagabal) στήλ. 401, κατὰ τὴ μαρτυρία τῶν νομισμάτων, ὁ Ἐλαγάβαλος εἶχε ἤδη ἐπιστρέψῃ τὸ ἔτος τοῦ θανάτου του (222 μ.Χ.) στὴν Ἀκυλία Σευήρα. Ὁ C.R. WHITEKAR, *Herodian II* 47, σημ. 4, δέχεται ὅτι ἡ ἀνασύσταση τοῦ γάμου τοῦ Ἐλαγάβαλου μὲ τὴν Ἀκυλία Σευήρα ἐγίνε πιθανῶς μεταξὺ Σεπτεμβρίου καὶ Νοεμβρίου 221. Ἡ δευτέρα ὁμως χρονολογία φαίνεται πιθανώτερη.

II. Τὸ σημαντικώτερο ἐπιχείρημα τοῦ Spawforth ὑπὲρ τῆς χρονολογήσεως τῆς ἐπιγραφῆς στὰ χρόνια τῶν Σεπτιμίου Σευήρου καὶ Καρακάλλα εἶναι ὅτι ἀνάμεσα στοὺς Σπαρτιᾶτες ἀναθῆτες τοῦ μνημείου μὲ τὴν ἐπιγραφή οὔτε ἕνας ἀπαντᾷ πού νὰ φέρῃ ὡς ὄνομα γένους (nomen gentilicium) τὸ *Αὐρήλιος* (Aurelius), πρᾶγμα πού ὀδηγεῖ, κατὰ τὸν ἐρευνητὴ αὐτόν, στὴν ἀποδοχὴ χρονολογίας προγενέστερης τῆς *Constitutio Antoniniana*¹⁸.

Εἶναι ἀλήθεια ὅτι ἀπὸ τοὺς ὀκτῶ Σπαρτιᾶτες πού τὰ ὀνόματά τους περιέχονται στὴν ἐπιγραφή, τουλάχιστον οἱ πέντε φέρουν ὀνόματα ξένων (peregrini), διαμορφωμένα κατὰ τὸν ἑλληνικὸ τύπο: *Γόργιππος Γοργίππου, Σωκράτης Ἀρείονος, Δαμοκλῆς Δαμοκλέους, Πάννουχος Παννύχου, --- Διονυσίου*, ἐνῶ καὶ ἀπὸ τοὺς ὑπόλοιπους, κανεὶς δὲν φέρει τὸ nomen gentilicium «Αὐρήλιος»¹⁹.

Πρέπει ὅμως τοῦτο νὰ μᾶς ὀδηγήσῃ ἀναγκαστικὰ στὸ συμπέρασμα ὅτι ἡ ἐπιγραφή εἶναι προγενέστερη τοῦ 212 μ.Χ. (πού εἶναι ἡ πιθανώτερη χρονολογία ἐκδόσεως τοῦ περιφημοῦ Ἡδίκτου τοῦ Καρακάλλα)²⁰; Θὰ μᾶς ἐπιτραπῇ νὰ ἀμφιβάλουμε.

III. Κατὰ πρῶτο λόγο, ὑπενθυμίζουμε ὅτι ἡ ὑπὸ συζήτηση ἐπιγραφή ἀνήκει σὲ μιὰν ὁμάδα τριῶν ἐπιγραφῶν πού προέρχονται πιθανῶς καὶ οἱ τρεῖς ἀπὸ τὸ ἴδιο ἐργαστήρι. Οἱ ἄλλες δύο εἶναι οἱ *IG V 1 479* καὶ *544*. Ἄπ' αὐτές, ἡ μία τουλάχιστον, ἡ *IG V 1 544*, χρονολογεῖται ἀπὸ τὸν Spawforth γύρω στὸ 220 μ.Χ. καί, πιθανῶς, ἀκόμα ἀκριβέστερα, γύρω στὸ 223 μ.Χ.²¹ Ἄφοῦ λοιπόν, ἡ συζητούμενη ἐπιγραφή εἶναι σύγχρονη τῆς, ἢ περίπου σύγχρονη, δὲν εἶναι εὐκόλο νὰ κατανοήσῃ κανεὶς πῶς θὰ ἀπέιχε χρονολογικὰ 15-18 ἔτη ἀπὸ τὴν *IG V 1 544*.

Ἡ τελευταία αὐτὴ ἐπιγραφή (*IG V 1 544*) —ἡ σύγχρονη τῆς δικῆς μας— περιέχει ἀρκετὲς μνεῖες Aurelii, εἶναι δέ, χωρὶς ἀμφιβολία, ὅπως εἶπαμε, μεταγενέστερη τῆς *Constitutio Antoniniana*. Θὰ πρέπει λοιπὸν κανεὶς εὐλόγα νὰ θεωρήσῃ ὡς πολὺ πιθανὸ ὅτι ἡ ἀπουσία Αὐρηλίων στὸ σωζόμενο τμῆμα τῆς ὑπὸ συζήτηση ἐπιγραφῆς ὀφείλεται σὲ καθαρὰ τυχαίους λόγους.

Εἶπαμε προηγουμένως ὅτι τὸ ἀρχικὸ μῆκος τῆς βάσεως τοῦ μνημείου πρέπει νὰ ἦταν γύρω στὰ 7.50 μ., ἐννέα δηλαδὴ πλάκες (ὀρθοστάτες), ἀπὸ τὶς ὁποῖες μόνο δύο, καὶ μάλιστα ἀπὸ τὶς μεσαῖες, μὲ συνολικὸ μῆκος περίπου 1.70 μ., ἔχουν σωθῆ. Τὸ γεγονὸς αὐτὸ καθιστᾷ κάθε ἐπιχείρημα πού βασίζεται στὴ σιωπὴ ἐξαιρετικὰ ριψοκίνδυνο, γιατί πολλοὶ «Αὐρήλιοι» θὰ μπορούσαν νὰ κρύβωνται στὸ χαμένο μέρος τοῦ κειμένου.

18. SPAWFORTH, *Statue-Group* 323. Γιὰ τὴ λήψη τοῦ 212 μ.Χ. ὡς ἔτους ἐκδόσεως τῆς *Constitutio Antoniniana*, βλ. πρὸ κάτω σημ. 20.

19. Γιὰ τὸν Γάιο Ἰούλιο Ἀπολλ[--- (στίχ. 7), βλ. SPAWFORTH, *Statue-Group* 319. (Τὴν ἴδια ἀνάγνωση εἶχε δεχτὴ καὶ ὁ Κουμανούδης, κατὰ ἀδημοσίευτη σημείωσή του, στὰ χέρια μου.) Γιὰ τὸν Πομπήσιο Ἐπικτᾶ (στίχ. 6), πού ταυτίζεται, κατὰ τὸν Spawforth, μὲ τὸν Σέκστο Πομπήσιο Ἐπικτᾶ τῆς *IG V 1 479*, βλ. SPAWFORTH, *Statue-Group* 324, 329-330. Ὁ Σέκστος Πομπήσιος Ἐπικτᾶς ἐχρονολογεῖτο παλαιότερα γύρω στὰ μέσα τοῦ δευτέρου αἰῶνα (*IG V 1 479*: 131/132 μ.Χ., A. BRADFORD, *Prosopography of Lacedaemonians from the Death of Alexander the Great 323 BC to the Sack of Sparta by Alarich AD 396* (München 1977) στή λ. Ἐπικτᾶς: πρῶτος πρὸς δεῦτερο αἰῶνα μ.Χ.), ἀλλὰ ὁ SPAWFORTH ὁ.π. ἀπέδειξε ὅτι ἡ ἐπιγραφή αὐτὴ (*IG V 1 479*) ἀνήκει στὰ χρόνια τῶν Σευήρων.

20. Γιὰ τὴν ἀποδοχὴ τοῦ ἔτους 212 μ.Χ. ὡς ἔτους ἐκδόσεως τῆς *Constitutio Antoniniana*, ἀναφερόμαστε στὰ πειστικὰ ἐπιχειρήματα τῆς S. FOLLET, *Athènes au IIe et au IIIe siècle* (Paris 1976) 64-72. Ὁ Κ. ΜΠΟΥΡΑΖΕΛΗΣ, *Θεῖα Δωρεά - Μελέτες πᾶνω στὴν πολιτικὴ τῆς δυναστείας τῶν Σευήρων καὶ τὴν Constitutio Antoniniana* (Ἀθήνα 1989) 11-12 σημ. 1, δέχεται ὅτι τὸ θέμα ἐξακολουθεῖ νὰ παραμένῃ ἀνοιχτό.

21. Τὴν *IG V 1, 544* ὁ SPAWFORTH, *Statue-Group* 317 τοποθετεῖ γύρω στὸ 220 μ.Χ. Ὁ ἴδιος, *Notes* 273, ἐξειδικεύοντάς περισσότερο τοποθετεῖ τὴν ἐπιγραφή αὐτὴ γύρω στὸ 223 μ.Χ. Βλ. καὶ πρὸ πάντων σημ. 15.

Πίν. 3. Ἡ σπαρτιατικὴ ἐπιγραφή. Λεπτομέρεια.

Ἐάν μάλιστα δεχθῆ κανεῖς τὴν πολὺ εὐλόγη ὑπόθεση τοῦ Spawforth ὅτι οἱ ἀναθέτες τοῦ μνημείου ἀποτελοῦσαν συναρχία τῆς Σπάρτης²², ἓνα σύνολο δηλαδὴ περίπου 34 προσώπων²³, ἀπὸ τὰ ὁποῖα 8 μόνο περιέχονται στὸ σωζόμενο μέρος τῆς ἐπιγραφῆς, γίνεται φανερό

22. SPAWFORTH, *Statue-Group* 324.

23. Γιὰ τίς «συναρχίες» στὴ Σπάρτη, βλ. BUSOLT-SWOBODA II 733-734 σημ. 5 καὶ G. GILBERT, *The Constitutional Antiquities of Sparta and Athens* (New York 1895) (ἀνατ. Chicago 1968) 27. Ὁ Στ. Κουμανούδης ὑπέθεσε ὅτι οἱ ἀναθέτες τοῦ συζητούμενου μνημείου ἀποτελοῦσαν τὴν γεροῦσία τῆς Σπάρτης. Τὸ σῶμα αὐτό, κατὰ τὴν συζητούμενην περίοδο, ἀπετελεῖτο ἀπὸ 23 γέροντες καὶ τοὺς 5 ἐφόρους, δηλαδὴ ἀπὸ 28 πρόσωπα συνολικά, πού ἐκλέγονταν γιὰ ἓνα ἔτος (BUSOLT-SWOBODA II 735, A.H.M. JONES, *Sparta* (Oxford 1968) 165-166). Βλ. ἤδη καὶ SPAWFORTH, *Hell. and Rom. Sparta* 144-148.

πόσο τὸ *argumentum a silentio* εἶναι στὴ συζητούμενη περίπτωση ἀδύνατο, γιατί τίποτα δὲν ἀποκλείει νὰ ὑπῆρχαν πολλὰ ὀνόματα Aurelii στὰ τμήματα ἐκεῖνα τῆς ἐπιγραφῆς ποὺ λείπουν. Θὰ μπορούσε μάλιστα ἡ ἀρχὴ τοῦ κειμένου νὰ περιεῖχε τὸ «συλλογικὸ ὄνομα γένους» (*gentilice collectif*) «Αὐρ.», ὅπως ἀπαντᾶ ἀλλοῦ²⁴, ὁπότε ἡ μὴ ἐπανάληψή του καὶ ἀλλοῦ στὴν ἐπιγραφὴ θὰ ἦταν ἀπόλυτα φυσικὴ.

Πρέπει νὰ τονισθῇ ἐπίσης, ὅτι ἡ συνύπαρξη ὀνομάτων μετὰ τὴ ρωμαϊκὴ μορφή ὀνοματοδοσίας (*tria nomina*), μετὰ ἄλλα ποὺ ἀκολουθοῦν τὴν ἑλληνικὴ μορφή (ὄνομα + πατρώνυμο) εἶναι βεβαιωμένη ἐπιγραφικὰ γιὰ τὰ μετὰ τὴν *Constitutio Antoniniana* τοῦ 212 μ.Χ. χρόνια²⁵. Πρέπει, δηλαδή, νὰ ὑπογραμμισθῇ ὅτι ἡ ἀπονομὴ τῆς Ρωμαίων πολιτείας στὸ μέγιστο μέρος τῶν ἐλευθέρων κατοίκων τῆς ρωμαϊκῆς ἐπικράτειας (ἐκτὸς τῶν *dediticii*) δὲν σημαίνει ὅτι στὶς μετὰ τὸ 212 μ.Χ. ἐπιγραφὲς δὲν βρίσκει κανεὶς πιά παρὰ μόνο Aurelii ἢ Ρωμαίους πολῖτες μετὰ ἄλλα ὀνόματα γένους.

Χωρὶς ἀμφιβολία, μετὰ τὸ Ἡδίκτο τοῦ Καρακάλλα ἀπαντοῦν μαζικὲς ἀλλαγὲς ὀνομάτων σὲ Aurelii²⁶. Τοῦτο ὁμῶς δὲν σημαίνει ὅτι στὸν ἑλληνιστικὸ, ἰδίως, χῶρο τὰ ὀνόματα μετὰ τὴν ἑλληνικὴ μορφολογία (κύριον ὄνομα σὺν τῷ πατρώνυμο στὴ γενικὴ) ἐξαφανίσθηκαν, ὅσον ἀφορᾷ στοὺς νεότευκτους Ρωμαίους πολῖτες.

Ἀντίθετα, ὅπως ἔχει ἐδῶ καὶ πολλὰ χρόνια ἤδη παρατηρηθῇ, ἡ παράλειψη τοῦ *nomen gentilicium* «Αὐρήλιος» προκειμένου περὶ τέτοιων Ρωμαίων πολιτῶν εἶναι ἀρκετὰ συχνή²⁷. Τοῦτο, ὅπως τονίζει ὁ Gilliam²⁸, ὀφείλεται στὸ ὅτι τὸ ὄνομα ἔγινε πιά τόσο συνηθισμένο, ὥστε ἐλάχιστα νὰ χρησιμεύει στὸν προσδιορισμὸ ἐνὸς προσώπου, ἐνῶ ἀπὸ τὴν ἄλλῃ μεριά, ἡ Ρωμαίων πολιτεία, ἀκριβῶς λόγῳ τῆς γενικεύσεώς της, ἔπαψε πιά νὰ ἀποτελῇ μίαν ἰδιαίτερα ἐπιζητούμενη καί, κυρίως, διακηρυσσόμενη, διάκριση.

Περιπτώσεις ὅπου τὸ Aurelius ἔχει παραλειφθῇ σὲ παπυρολογικὰ ἢ ἐπιγραφικὰ κείμενα χρονολογούμενα μετὰ τὸ 212 μ.Χ. ἀπαντοῦν στὴν Ἀθήνα²⁹, στὴν Αἴγυπτο³⁰, στὴ Δούρα-Εὐρωπό³¹, ἀλλὰ καὶ ἔξω ἀπὸ τὸν ἑλληνιστικὸ χῶρο στὴ Δαλματία³² καὶ γι' αὐτὸ ὁ Sherwin-White εὐλόγα παρατηρεῖ ὅτι «ἡ χρῆση τοῦ ὀνόματος Αὐρήλιος πολὺ ἀπεῖχε ἀπὸ τὸ νὰ εἶναι γενικευμένη»³³.

Ἡ γνώμη λοιπὸν τοῦ Mommsen ὅτι, ἂν καὶ δὲν ὑπῆρχε νομικὴ ὑποχρέωση νὰ παίρνη ὁ

24. Πρβ. FOLLET ὁ.π. 98: «σὲ ὁποιοδήποτε κείμενο ἀκρωτηριασμένο στὸ πάνω μέρος, μπορεῖ κανεὶς νὰ υποθέσῃ ὅτι ἔχει ἐξαφανισθῇ ἓνα συλλογικὸ ὄνομα γένους».

25. Π.χ. ἀπὸ τὴν Ἀθήνα, IG II² 2235 (μετὰ τὸ 226/7 μ.Χ.) στίχ. 174: *Εὐπόριστος Ζωσίμου*, στίχ. 175: *Σύμφορος Ἐλένου*, ἀλλὰ στίχ. 176: *Αὐρήλιος Ἐπίκτητος*. IG II² 2208 (212-213 μ.Χ. ἢ λίγο ἀργότερα) στίχ. 10, 11, 97, 98, 111, 112 κλπ. Πρβ. καὶ FOLLET ὁ.π. ἀριθ. 9 στίχ. 19, σ. 420.

26. L. ROBERT, *Hellenica* XIII (Paris 1965) 232-234, WILCKEN, *Grundz.* 55.

27. F. BICKERMAN, *Das Edikt des Kaisers Caracalla in P. Gissen* 40 (Berlin 1926) 27-32, ἰδίως σ. 29. CHR. SASSE, *Die Constitutio Antoniniana* (Wiesbaden 1958) 103. Βλ. ἀνακεφαλαίωση τῶν σχετικῶν συμπερασμάτων στὸν ΜΠΟΥΡΑΖΕΛΗ ὁ.π. 130-135, ὅπου καὶ παραπομπὲς στὸν B. HOLTHEIDE, *Römische Bürgerpolitik und römische Neubürger in der Provinz Asia* (Freiburg 1983). Ἡ μελέτη τοῦ Holtheide δὲν μᾶς ἦταν προσιτῆ.

28. J.P. GILLIAM, *Dura Rosters and the Constitutio Antoniniana*, *Historia* 14, 1965, 185.

29. Βλ. παραπομπὲς σὲ ἐπιγραφὲς πρὸ πάνω, στὴ σημ. 25. Βλ. καὶ GILLIAM ὁ.π. 85 σημ. 40.

30. TAUBENSCHLAG 595 σημ. 45, SASSE ὁ.π. 103 σημ. 4.

31. GILLIAM ὁ.π. 82.

32. G. ALFÖLDI, *Notes sur la relation entre le droit de cité et la nomenclature dans l'Empire Romain*, *Latomus* 25, 1966, 38 σημ. 4 καὶ ὁ ἴδιος, *Die Personennamen in der römischen Provinz Dalmatia* (Heidelberg 1969) 27.

33. A.N. SHERWIN-WHITE, *The Roman Citizenship*² (Oxford 1973) 386.

καινούριος Ρωμαῖος πολίτης τὸ ὄνομα τοῦ αὐτοκράτορα ἐκείνου ποὺ τοῦ ἔδωσε τὴ Ρωμαίων πολιτεία, ἢ παράλειψη νὰ τὸ πράξει ἦταν πολὺ ἐπικίνδυνη, γιατί θὰ μπορούσε νὰ θεωρηθῆ ὡς ἐνδειξη ἐλλείψεως νομιμοφροσύνης ἀπέναντι τοῦ αὐτοκράτορα αὐτοῦ³⁴, δὲν φαίνεται νὰ ἀληθεύει, τουλάχιστον ὅσον ἀφορᾷ στὴ μαζικὴ ἀπονομὴ τῆς civitas romana μὲ τὸ Ἰδικτο τοῦ Καρακάλλα.

Ὁ Gilliam παρατηρεῖ π.χ. ὅτι εἶναι ἀμφίβολο ἂν ὅσοι ἔχουν καταχωρισθῆ μὲ τὸ ὄνομα καὶ πατρώνυμό τους σ' ἐκείνους τοὺς καταλόγους νεοσυλλέκτων ἀπὸ τὴ Δούρα Εὐρωπὸ ποὺ προέρχονται ἀπὸ μεταγενέστερους τοῦ Ἰδικτο τοῦ Καρακάλλα χρόνους, ἦταν πραγματικὰ peregrini³⁵. Μποροῦσε δηλαδὴ νὰ ἦταν Ρωμαῖοι πολῖτες, παρὰ τὴ μορφή τοῦ ὀνόματός τους.

Τὰ ἴδια ἰσχύουν καὶ γιὰ τὴν Ἀθήνα σὲ καταλόγους ἐφήβων μεταγενέστερους τοῦ 212 μ.Χ.³⁶ Ἔχουμε δηλαδὴ καὶ ἐδῶ Ρωμαῖους πολῖτες καταχωριζόμενους σὲ ἐπίσημο ἔγγραφο, μεταγενέστερο τῆς Constitutio Antoniniana, μὲ τὴν ἑλληνικὴ μορφή ὀνοματοδοσίας.

Ὅταν λοιπὸν ἀπλοῖ στρατιῶτες στὴ Δούρα Εὐρωπὸ, ποὺ ἀσφαλῶς δὲν ἀνήκαν στὰ ἀνώτερα κοινωνικὰ στρώματα, εἶχαν τὴν εὐχέρεια, 8-10 χρόνια μετὰ τὸ Ἰδικτο τοῦ Καρακάλλα, νὰ διατηροῦν τὸν παλιὸ τρόπο ὀνομασίας τους καὶ νὰ μὴν χρησιμοποιοῦν τὸ «Αὐρηλίος» ὡς ὄνομα γένους, γιατί δὲν θὰ ἔκαναν τὸ ἴδιο καὶ μέλη τῆς τοπικῆς ἀριστοκρατίας στὴ Σπάρτη, ἄνθρωποι μὲ ἐπιρροὴ στὴν πατρίδα τους³⁷ — σὲ βαθμὸ τέτοιο ποὺ νὰ μονοπωλοῦν τίς σημαντικώτερες ἐκεῖ ἀρχές³⁸ — ἀλλὰ θὰ εἶχαν σπεύσει μὲ τὴν ἀπονομὴ τῆς Ρωμαίων πολιτείας, νὰ ἐκρωμαῖσουν τὰ ὀνόματά τους;

Πρέπει ἐπίσης νὰ σημειωθῆ πρόσθετα ἐδῶ ὅτι ἀναμφίβολα στὴ συζητούμενη περίοδο —τέλη δευτέρου μὲ ἀρχὲς τρίτου αἰῶνα μ.Χ.— ἀπαντοῦν σὲ ἐπιγραφὰς τῆς Σπάρτης ὀνόματα ποὺ δὲν ἀκολουθοῦν τὴ ρωμαϊκὴ μορφή τῶν tria nomina, π.χ. *Σπένδων (I) Σωσινείκου, Κορινθῆς Νικηφόρου, Πασικλῆς (II) Τυχίππου*. Δὲν εἶναι ὅμως βέβαιο κατὰ πόσο τὰ ὀνόματα αὐτὰ ἀνάγονται στὰ ἀμέσως πρὶν ἢ στὰ ἀμέσως μετὰ τὴν Constitutio Antoniniana χρόνια³⁹.

IV. Ἡ ἔλλειψη λοιπὸν Αὐρηλίων στὸ σωζόμενο τμῆμα τῆς ὑπὸ συζήτηση ἐπιγραφῆς δὲν ἀποτελεῖ, πάντως, κατὰ τὴ γνώμη μας, ἀποφασιστικὸ ἐπιχείρημα γιὰ τὸ ὅτι ἡ ἐπιγραφή μας χαράχτηκε πρὶν ἀπὸ τὴν Constitutio Antoniniana καὶ ὅτι, κατὰ συνέπεια, τὰ πρόσωπα ποὺ τιμῶνται στὴν ἐπιγραφή αὐτὴ εἶναι ὁ Σεπτίμιος Σεῦηρος, οἱ γιοὶ τοῦ Καρακάλλα καὶ Γέτας καὶ ἡ γυναῖκα του Ἰουλία Δόμνα, καθὼς καὶ ἡ σύζυγος τοῦ Καρακάλλα Φουλβία Πλωτίλλα, ὅπως δέχεται ὁ Spawforth.

Κατὰ τὴ γνώμη μας, ὁ καταλληλότερος τρόπος προσδιορισμοῦ τῆς χρονολογίας τῆς ὑπὸ συζήτηση ἐπιγραφῆς εἶναι ἡ ἀνάλυση τῶν στοιχείων ποὺ προκύπτουν ἀπ' αὐτὴ καὶ εἰδικότερα τῶν σχετικῶν μὲ τὸν ἀριθμὸ τῶν τιμωμένων προσώπων καὶ μὲ τοὺς τίτλους τους ποὺ σώζονται, μιὰ καὶ τὰ ὀνόματα τῶν προσώπων αὐτῶν ἔχουν, ὅπως εἰπώθηκε, ἐξαλειφθῆ κατ' ἐφαρμογὴ μιᾶς damnatio memoriae.

Εἰσερχόμενοι, λοιπὸν, στὴν ἐξέταση τῶν στοιχείων αὐτῶν, παρατηροῦμε τὰ ἑξῆς: Χαρακτηριστικὸ τῆς ἐπιγραφῆς εἶναι ὅτι τὰ ὀνόματα καὶ οἱ τίτλοι τῶν τιμωμένων μελῶν τῆς αὐτο-

34. TH. MOMMSEN, *Römisches Staatsrecht* III 1 (ἀνατ. Basel 1952) 64-65 σημ. 1 (σ. 64).

35. GILLIAM ὁ.π. (σημ. 28) 82.

36. Παραπομπές, βλ. σημ. 25.

37. Τὸ παράλληλο παράδειγμα τῶν Ἀθηναίων ἐφήβων (*IG* II² 2208) εἶναι χαρακτηριστικὸ.

38. JONES ὁ.π. (σημ. 23) 166.

39. Ὁ Bradford στὰ ἀντίστοιχα ὀνόματα σημειώνει ἀπλῶς «II/III αἰῶνας μ.Χ.».

κρατορικής οικογένειας χωρίζονταν σ' αυτή με την παρεμβολή μεταξύ τους του σχεδίου σχηματοποιημένων φύλλων κισσοῦ.

Τέτοιο φύλλο κισσοῦ παρεμβάλλεται ανάμεσα στα ὀνόματα (καὶ τοὺς τίτλους) τῶν δύο συναυτοκρατόρων, πού ἀποκαλοῦνται στὸν στίχο 2 *σωτήρες τῆς οἰκουμένης*. Ἄλλο πάλι φύλλο κισσοῦ χωρίζει τὸν τίτλον αὐτὸν ἀπὸ τὸν τίτλο τῆς πρώτης ἀπὸ τὶς γυναῖκες τῆς ὁποίας σώζεται ὁ τίτλος *μήτηρ κάστρων* (*mater castrorum*), πιθανῶς δὲ καὶ ὁ τίτλος *μήτηρ συγκλήτου* (*mater senatus*). Ἀκολουθεῖ ἄλλο φύλλο κισσοῦ, μετὰ τὸ ὁποῖο ἔρχεται ἄλλο ὄνομα, ἀπὸ τὸ ὁποῖο διακρίνονται μισοσβησμένες οἱ λέξεις *καὶ Φ...*. Ἔχουμε λοιπὸν ὡς ἐδῶ τέσσερα πρόσωπα, ἐνῶ στὸν ἐπόμενο στίχο 4 ἀκολουθεῖ ὁ τίτλος *μήτηρ ἱερῶν(;) στρατευμάτων* πού ἀφορᾷ σὲ ὄνομα τοῦ ὁποίου ἡ θέση βρισκόταν πρὶν ἀπὸ τὸν τίτλο αὐτὸν καὶ κατόπιν, πάλι στὸν ἴδιο στίχο, χῶρος γιὰ ἄλλο ἓνα ὄνομα, μετὰ τοὺς τίτλους του, ὄνομα ὁμῶς, πού ἔχει ἐντελῶς ἐξαλειφθῆ ἀπὸ τὴν ἐπιγραφή.

Ἔχουμε λοιπὸν σχεδὸν τὴ βεβαιότητα ὅτι τὰ τιμώμενα πρόσωπα τῶν ὁποίων τὰ ἀγάλματα ἔστεκαν πάνω στὸ βᾶθρο τοῦ μνημείου ἦταν ἔξι. Αὐτὸ καὶ μόνο, ἀρκεῖ νομίζουμε, νὰ ἀποκλείσει τὴν ταύτιση μετὰ τὰ πρόσωπα στὰ ὁποῖα ἀναφέρεται ὁ Spawforth.

V. Ἄλλὰ γιὰ νὰ ἀνεγερθῆ μνημεῖο πού νὰ περιλαμβάνει τὰ ἔξι αὐτὰ ἀγάλματα μαζί; Ἡ ἐξήγηση πρέπει, νομίζουμε, νὰ ἀναζητηθῆ σὲ συνάρτηση μετὰ τὴν πολιτικὴ καὶ δυναστικὴ συγκυρία στὴν περίοδο στὴν ὁποία προσδιορίσαμε τὴν ἐπιγραφή μας, δηλαδὴ στὸ δεῦτερο μισὸ τοῦ 221 μ.Χ.

Μετὰ, δηλαδὴ, μιὰ σύντομη ἀνάπαυλα πού θὰ πρέπει νὰ τοποθετηθῆ λίγο μετὰ τὴν ἡμερομηνία κατὰ τὴν ὁποία πραγματοποιήθηκε ἡ υἱοθεσία τοῦ Ἀλεξάνδρου Σευήρου ἀπὸ τὸν Ἐλαγάβαλο καὶ ἡ ἀνακήρυξη τοῦ πρώτου σὲ Καίσαρα⁴⁰, οἱ δύο ἀδελφές καὶ μητέρες τῶν συναυτοκρατόρων, Ἰουλία Μαμαία καὶ Ἰουλία Σοαιμιάς, ξανάρχισαν τὸν σφοδρὸν ἀνταγωνισμό τους⁴¹, παρὰ τὴν παρουσία τῆς παντοδύναμης, πιά, μητέρας τους Ἰουλίας Μαίσας⁴². Τὴν ἴδια αὐτὴ ἐποχὴ τελέσθηκε ἐπίσης κι ὁ γάμος τοῦ Ἐλαγάβαλου μετὰ τὴν Ἀννία Φαυστίνα⁴³.

Ὁ γάμος αὐτὸς δὲν διάρκεσε παρὰ λίγους μῆνες. Ἀκολούθησε ἡ ἀποπομπὴ τῆς Φαυστί-

40. ΔΙΩΝ ΚΑΣΣΙΟΣ (*Ἐπίτ.*, ἐκδ. Cary) 80, 17, 2-3, ΗΡΩΔΙΑΝΟΣ 5, 7, 1-4. Ἡ πιθανότερη χρονολογία εἶναι ἡ 10ῃ Ἰουλίου 221 (πρβ. *CIL* VI 2001, στίχ. 12-13). Γιὰ τὸ θέμα τῆς χρονολογήσεως αὐτῆς (10 Ἰουλίου 221) βλ. W. THIELE, *De Severo Alexandro Imperatore* (Berlin 1909) 57-60, H.M.D. PARKER (- B.H. WARMINGTON), *A History of the Roman World from A.D. 138 to 337*² (London 1958) 104-105 καὶ σ. 330 σημ. 15. Ὁ C.E. VAN SICKLE, *The Terminal Dates of the Reign of Alexander Severus*, *CIPh* 22, 1927, 317, δέχεται τὴν 30ῃ Ἀπριλίου ἢ 1ῃ Μαΐου 221 ὡς ἡμέρα ἀνόδου στὸ θρόνο τοῦ Ἀλεξάνδρου Σευήρου. Πρόσφατα ὁ CLEVE ὁ.π. (σημ. 14) 109-112, δέχθηκε ὡς τέτοια ἡμέρα τὴν 1ῃ Ἰουλίου 221.

41. ΔΙΩΝ ΚΑΣΣΙΟΣ 80, 20, 1: «ἐπειδὴ καὶ αἱ μητέρες αὐτῶν ἐκφανέστερον ἢ πρὶν ἀλλήλαις μαχόμεναι...»

42. Ἡ Μαίσα εἶχε γίνε, κατὰ τὴν ἔκφραση τοῦ KETTENHOFEN ὁ.π. (σημ. 14) 42, "Kaisermacherin". Ὁ συγγραφεὺς ὁμῶς αὐτὸς (σ. 41-47) ἔχει ἀμφιβολίες γιὰ τὴ σημασία τοῦ ρόλου τῆς Μαίσας.

43. Νομίσματα πού χτυπήθηκαν στὸ νομισματοκοπεῖο τῆς Ρώμης καὶ ἀνάγονται στὸ ἔτος 221 μ.Χ. φέρουν τὴν ἐπιγραφή *Annia Faustina Augusta*, βλ. H. MATTINGLY, *Coins of the Roman Empire in the British Museum V* (London 1950) 570 (πρόσθια ὄψη). Πρβ. ἐπίσης H. COHEN, *Description historique des monnaies frappées sous l'Empire Romain*² IV (Leipzig 1930) 384-386 (ἀριθ. 2, 4, 5, 6, 7), P. v. ROHDEN, *RE* I 2 (1891), στή λ. Anniius ἀριθ. 115, στή λ. 2311, M. LAMBERTZ, *RE* VIII A1 (1955), στή λ. Varius Avitus (Elagabal) στή λ. 401. Γιὰ νὰ νυμφευθῆ τὴν Annia Faustina, ὁ Ἐλαγάβαλος δολοφόνησε τὸν σύζυγό της Βάσσο (Pomponius Bassus) (ΔΙΩΝ ΚΑΣΣΙΟΣ 80, 5, 4). Ὁ γάμος μετὰ τὴ Φαυστίνα, κατὰ τὸν C.R. WHITTAKER, *Herodian* II 48-49 σημ. 1 τελέσθηκε πρὶν ἀπὸ τὸν Σεπτέμβριο τοῦ 221.

νας⁴⁴, ἐνῶ τὸ πρῶτο δεκαπενθήμερο τοῦ Μαρτίου τοῦ 222 μ.Χ. διαπράχθηκε ἡ δολοφονία τοῦ Ἑλαγάβαλου καὶ τῆς μητέρας του Σοαιμιάδος⁴⁵ καὶ ἡ ἀνακήρυξη τοῦ Ἀλεξάνδρου Σευήρου σὲ μόνον Αὐτοκράτορα⁴⁶.

Ἡ ἀνέγερση τοῦ σπαρτιατικοῦ μνημείου ἐγγράφεται, νομίζουμε, μέσα στὰ πλαίσια μιᾶς ἀνάπαυλας στὸν ἀνταγωνισμὸ καὶ προσπάθειας προπαγανδιστικῆς προβολῆς τῆς ἐνότητας τῆς αὐτοκρατορικῆς οἰκογένειας —κατὰ τὴν ἐπιθυμία ἴσως τῆς Ἰουλίας Μαΐσας—, συνδέεται δηλαδὴ, μὲ τὰ δύο γεγονότα ποὺ μόλις ἀναφέραμε, τὸν γάμο τοῦ Ἑλαγάβαλου μὲ τὴν Ἀννία Φαυστίνα ἀφ' ἐνὸς καὶ τὴν υἰοθεσία τοῦ Ἀλεξάνδρου Σευήρου ἀπὸ τὸν Ἑλαγάβαλο ἀφ' ἑτέρου⁴⁷.

Ἔτσι ἐξηγεῖται τὸ ὅτι τόσο ὁ Αὐτοκράτορας Ἑλαγάβαλος, ὅσο καὶ ὁ Ἀλέξανδρος Σευήρος, ἢ τότε σύζυγος τοῦ Ἑλαγάβαλου Φαυστίνα καὶ οἱ δύο βασιλομήτορες, Ἰουλία Σοαιμιάς καὶ Ἰουλία Μαμαία, τιμῆθηκαν ὅλοι μαζὶ ἀπὸ τοὺς νομιμόφρονες Σπαρτιᾶτες πρῶτοντες, λίγο πρὶν ἀπὸ τὴν ἀνατροπὴ τῆς προσωρινῆς ἰσορροπίας ποὺ ἐμελλε νὰ ὀδηγήσῃ πρῶτα στὴν ἀπομάκρυνση τῆς Φαυστίνας καὶ κατόπιν στὴν ἐξόντωση τοῦ Ἑλαγάβαλου καὶ τῆς Σοαιμιάδος.

VI. Παρακάτω παραθέτουμε τὸ κείμενο τῆς ὑπὸ συζήτησι ἐπιγραφῆς μὲ τίς προτεινόμενες ἀπὸ τὸν γράφοντα *exempli gratia* συμπληρώσεις⁴⁸:

44. Ὅπως ἀναφέρθηκε πρὸ πάνω (σημ. 17) τὸ 222 μ.Χ. (ἔτος τοῦ θανάτου του), κατὰ τὴ μαρτυρία τῶν νομισμάτων, ὁ Ἑλαγάβαλος εἶχε ἤδη ἐπιστρέφει στὴν προηγούμενη σύζυγό του Ἀκυλία Σευήρα.

45. Εἴτε δεχθούμε ὡς ἡμερομηνία θανάτου τὴν 6η Μαρτίου 222 (THIELE ὁ.π. 61-67, PARKER (-WARMINGTON) ὁ.π. 105, 330 σημ. 19), εἴτε τὴν 11η Μαρτίου τοῦ ἴδιου ἔτους (VAN SICKLE ὁ.π. 315, LAMBERTZ ὁ.π. στήλ. 403, J. MODRZEJEWSKI -T. ZAWADSKI, La date de la mort d'Ulpien et la préfecture du prétoire au début du règne d'Alexandre Sévère, *RHD* 45, 1967, 608). Γιὰ ἄλλες βιβλιογραφικὲς παραπομπές, βλ. CLEVE ὁ.π. (σημ. 14) 338. Ὁ G. HERZOG, *RE X* 1 (1958), στή λ. Iulia Soaemias, στήλ. 951, δέχεται γενικώτερα, ὅτι «ἡ δολοφονία πραγματοποιήθηκε πιθανῶς τὸ πρῶτο μισὸ τοῦ Μαρτίου 222». Ὅποια, πάντως, γνώμη καὶ νὰ γίνῃ ἀποδεκτὴ, δὲν ἀλλάζει τὰ συμπεράσματα τῆς παρούσας μελέτης.

46. ΗΡΩΔΙΑΝΟΣ 5, 8, 10. Βλ. WHITTAKER, *Herodian* II 71 σημ. 1. Εἶναι, πάντως, πιθανὸ ὅτι dies imperii τοῦ Ἀλεξάνδρου Σευήρου ἦταν ἡ 13η Μαρτίου 222. Βλ. σχετικὰ WHITTAKER ὁ.π. καὶ CLEVE ὁ.π. (σημ. 14) 233 (καὶ σ. 338-345), ὁ ὁποῖος παραθέτει (σ. 339), στὸ κείμενο καὶ σὲ μετάφραση τοῦ R. FINK τὸ Ἑορτολόγιο τῆς Δούρας (feriale Duranum), στίχ. 23-24.

47. Εἶναι ἐνδιαφέρον νὰ σημειωθῇ σχετικὰ, ὅτι τὸ δηνάριο στὸ ὁποῖο ἀναφέρεται ὁ MATTINGLY ὁ.π. 570, ποὺ ἀπεικονίζει στὴν ὀπίσθια ὄψη τὸν Ἑλαγάβαλο καὶ τὴν Annia Faustina περιέχει τὴν ἐπιγραφὴ "concordia". Σύμφωνα μὲ ὀρισμένους ἐρευνητὲς, ὁ γάμος τοῦ Ἑλαγάβαλου μὲ τὴν Annia Faustina ὑπῆρξε ἔργο τῶν ὀπαδῶν τῶν ρωμαϊκῶν παραδόσεων, πρβ. KETTENHOFEN ὁ.π. (σημ. 14) 198 σημ. 212.

48. Γιὰ τίς συμπληρώσεις τοῦ κειμένου ποὺ προτείνονται, τὰ προβλήματα τῆς τιτλοφορίας καὶ τὰ προσωπογραφικά, βλ. D. GOFAS, *Symposion* 1988, 397-412, βλ. παρακάτω σ. 153-165.

1. *Αὐτοκράτορα Καίσαρα Μάρκον Αὐρήλιον Ἄντωνεῖνον Σεβαστὸν* v.v. καὶ *Αὐτοκράτορα Καίσαρα Μάρκον Αὐρήλιον Σεουήρον Ἀλέξανδρον Σεβαστόν* ---

--- *σωτήρας τῆς οἰκουμένης* ♡ καὶ [*Ἰουλίαν Μαΐσαν Σεβαστὴν τήθην Σεβαστοῦ* ---

--- *μητέρα συνκλήτου*] *μητέρα κάστρων* ♡ [[καὶ *Φαυστίαν Σεβαστὴν γυναῖκα Αὐτοκράτορος Μάρκου Αὐρηλίου Ἄντωνεῖνου Σεβαστοῦ* --- καὶ *Ἰουλίαν Σοαμίδα*

Βασιανὴν Σεβαστὴν μητέρα Σεβαστοῦ μητέρα ἱερῶν στρατευμάτων [[καὶ *Ἰουλίαν Μαμαίαν Σεβαστὴν μητέρα Σεβαστοῦ μητέρα ἱερῶν στρατευμάτων* ---

5. --- *Γόργιππος Γοργίππου* v.v.v.v. *Σωκράτης Ἀρεῖο-*
νος ---

---[*Ὀνησᾶ Πομπήιος*] *Ἐπικτᾶς* v. *Δαμοκλῆς*
(Δαμοκλέους) Ἀριφ ---

---[*Πάννυχος Παννύχου* v. *Γάιος*] *Ἰούλιος*
Ἀπολλῆ ---

--- *Διονυσίου*] v. *τεχνεῖτου* δὲ τῶν θεῶν ἀγαλμάτων ---

Observations sur une inscription de Sparte contenant des damnationes memoriae* (*SEG XXXIV 309*)

I. La présente étude est dédiée à la mémoire de notre regretté ami, l'épigraphiste S. Coumanoudis.

Quelques mois avant son décès, Coumanoudis est venu nous trouver pour nous confier ses notes, et nous demander de mener seul à terme la publication de l'inscription que nous allions présenter, publication qu'il avait annoncée comme devant constituer une œuvre commune déjà en 1970¹.

II. La première édition de l'inscription dont il sera ci-après question a été faite par A. Délivorrias en 1969². Elle fut ensuite brièvement discutée dans l'*AAA* en 1970 par Coumanoudis qui en a annoncé la publication prochaine³. Une nouvelle édition a paru dans l'*Année épigraphique* en 1972⁴, édition qui est aussi reproduite dans le *SEG XXXIV*⁵, tandis que, en 1984, Spawforth dans le *BSA* de cette année annonçait son intention de publier à nouveau l'inscription qu'il datait, lui, entre 197 et 205 ap. J.-C.⁶ Effectivement, dans le *BSA* de 1986 Spawforth a réédité l'inscription⁷ lui adjoignant un commentaire épigraphique et historique détaillé, sur lequel nous allons revenir à plusieurs reprises dans la présente étude.

On est donc en droit de se demander quel est l'intérêt d'un nouveau commentaire après tant de travaux déjà consacrés à ce texte. Nous pensons cependant que le dernier mot n'a pas encore été dit au sujet de l'inscription discutée, et que les opinions de Coumanoudis devraient être plus amplement développées. Nous signalerons d'autre part au cours de ce développement les points sur lesquels notre propre opinion s'éloigne de celle de Coumanoudis.

* Extrait du *Symposion 1988* (Köln-Wien 1990) 397-412.

1. ST. COUMANOUDIS, Ioulia Mamaea de Sparte, *AAA* 3, 1970, 261 (en grec).

2. A. DÉLIVORRIAS, dans *ArchDelt* 24, 1969, 136 (en grec).

3. COUMANOUDIS op. cit. 260-262.

4. *ArchEphem* 1972, no 570.

5. *SEG XXXIV* (1984) no 309.

6. SPAWFORTH, *Notes* 265.

7. SPAWFORTH, *Statue-Group* 313-332. L'inscription y est rééditée à la p. 323. L'auteur de la présente communication regrette ne pas avoir pu suffisamment utiliser le livre tout récent de P. CARTLEDGE-A. SPAWFORTH, *Hellenistic and Roman Sparta* (London-New York 1989), qui ne lui est parvenu qu'après la correction des épreuves de celle-ci.

III. DESCRIPTION

L'inscription en question, qui se trouve à présent au Musée de Sparte, est gravée sur deux plaques de pierre qui, à l'origine, étaient placées à côté l'une de l'autre, de façon à présenter une surface continue. Elles avaient été plus tard réutilisées pour la construction d'une tombe dans un cimetière paléochrétien qui a été découvert au cours de la construction du marché municipal de la Sparte moderne, et qui fut partiellement fouillé par le Service Archéologique Grec⁸.

Les deux plaques avaient été taillées dans une pierre calcaire locale. Selon les notes de Coumanoudis⁹, elles présentent les dimensions suivantes:

Plaque A: Largeur 0.85 m., hauteur 1.195 m., épaisseur 0.305 m.

Plaque B: Largeur 0.84 m., hauteur 1.195 m., épaisseur 0.305 m.

Sauf pour la partie sur laquelle l'inscription est gravée, les autres côtés des deux plaques ne sont que grossièrement travaillées, ce qui signifie qu'elles n'étaient pas destinées à être vues. Les surfaces latérales des deux plaques portent des incisions destinées à recevoir des crampons par lesquelles elles étaient attachées à leurs voisines. De plus, chaque plaque porte au milieu de sa surface supérieure une incision profonde, de forme plus ou moins rectangulaire et de dimensions 0.105 sur 0.06 m., qui servait très probablement à faire hisser les plaques à l'aide d'un élévateur.

Des marques sur la partie supérieure, et notamment une différence de couleur, permettent la déduction que les plaques étaient recouvertes, au moins en partie, d'un élément architectural qui les protégeait¹⁰. Les deux plaques, comme tous les éditeurs de l'inscription le signalent, appartenaient à la partie centrale d'une base, sur laquelle étaient érigées des statues. Sur le nombre des plaques qui constituaient la base, les éditeurs de l'inscription ne sont pas d'accord. Coumanoudis semble avoir pensé que les plaques avaient été au moins quatre, dont les deux conservées appartenaient à la partie centrale¹¹. Spawforth, de son côté, a calculé qu'il y avait neuf plaques au total, de sorte que le monument a dû avoir une longueur de plus de 7.50 m.¹²

La partie conservée de l'inscription est gravée sur huit lignes, qui constituent deux groupes distincts:

Les lignes 1 à 4 ont une hauteur de lettres de 0.09 m., tandis que celles des lignes 5 à 8 présentent une hauteur de lettres de 0.063 m. Le premier groupe se réfère aux personnes honorées dans l'inscription, tandis que le deuxième contient les noms des personnes qui ont fait ériger le monument, avec leurs patronymiques. La dernière ligne plus spécialement contient, outre un nom, la mention "et artiste des statues divines" (*τεχνείτου δὲ τῶν θεῶν ἀγαλμάτων*)¹³.

8. DÉLIVORRIAS loc. cit.

9. Quant aux dimensions, les notes de Coumanoudis ne diffèrent que très légèrement de celles de SPAWFORTH, *Statue-Group* 314. Ce dernier savant donne pour toutes les deux plaques une largeur de 0.84 m., une hauteur de 1.18 m. et une épaisseur de 0.29 m.

10. Pour la description des plaques, v. SPAWFORTH op. cit. 314-316. Les informations supplémentaires que nous donnons proviennent des notes de Coumanoudis.

11. COUMANOUDIS op. cit. (n. 1) 260, fait état de deux grandes plaques "qui avec d'autres éléments constituaient la base d'au moins quatre statues".

12. SPAWFORTH, *Statue-Group* 323.

13. Sur ce point aussi les mesures de Coumanoudis diffèrent légèrement de celles de SPAWFORTH, *Statue-Group*, qui, lui aussi, donne 0.09 m. de hauteur pour le premier groupe de lettres et 0.05 à 0.06 m. pour le second.

La graphie est de très bonne qualité; ainsi que Spawforth le signale, elle s'apparente de celle d'autres inscriptions de Sparte qui sont datées d'autour 220 après J.-C.¹⁴ L'inscription ne peut donc être datée qu'au début du IIIe siècle de notre ère.

IV. Voici le texte de l'inscription tel qu'il a été transcrit par Coumanoudis:

1]τον v.v. και Ἀυτοκράτορα Κα[
]τήρας τῆς οἰκουμένης v και [
]υ μητέρα κάστρων v [[και Φ
]ρατευμάτων [---
 5]γιππος Γοργίππου v.v.v.v. Σωκράτης Ἄρει[
]᾽Ονησᾶ Πομ Ἐπικτᾶς v. Δαμοκλῆς < Ἄρι[
]Πάννουχος Παννύχου v. Γαῖου Ἄπολλ[
]υσίου v. τεχνείτου δὲ τῶν θεῶν ἀγ[

V. COMMENTAIRE ÉPIGRAPHIQUE

Ligne 1. Une feuille de lierre, aussi bien à cette ligne qu'aux lignes 2 et 3, est utilisée pour séparer les noms et titres des personnes honorées. A la fin de la ligne 1 Délivorrias complétait *καί*, mais la lecture *Καίσαρα* s'impose et est suivie par l'*Année épigraphique*, le *SEG* ainsi que par Spawforth.

Ligne 3. L'effacement du nom d'une personne qui a subi la *damnatio memoriae* permet cependant de lire un *καί* (que l'*Année épigraphique* elle aussi admet)¹⁵ et, ensuite, un *Φ*. Spawforth, qui accepte aussi la présence de cette lettre, remarque que ce *Φ* aurait pu aussi être un *ψ*¹⁶.

Ligne 4. La lecture *στ]ρατευμάτων* au début de cette ligne ne saurait pas être mise en doute. Après ce mot, le reste de la ligne a été, lui aussi, effacé, plus à fond que celui de la ligne précédente, de sorte qu'aucune lettre ne peut y être distinguée. Une barre verticale qu'on voit au dessous du *T* du mot *κάστρων* semble avoir été l'effet d'une faille naturelle. A la fin de la rature Spawforth croit pourtant voir un *Σ*¹⁷.

Ligne 5. Au début de la ligne, la restitution du nom *Γόρ]γιππος* ne peut être mise en doute. A la fin de la même ligne Délivorrias et Spawforth complètent le nom patronymique en *Ἄρει[φους*.

Ligne 6. Le nom *Ἰονησα* est bien un patronymique, comme l'a vu Coumanoudis et, croyons-nous, Spawforth. Ce dernier savant a reconnu avec raison dans le signe < qui suit le nom *Δαμοκλῆς* un signe de répétition¹⁸. C'est donc *Δαμοκλῆς* (*Δαμοκλέους*) qu'on doit y lire. Comme le nom qui suit ne saurait donc être rattaché à celui qui le précède, les lectures comme celle de Délivorrias *Ἄρι[στοκράτους* que l'*Année épigraphique* et le *SEG* (avec un point d'interrogation) acceptent, devraient, croyons-nous, être abandonnées. Nous signalons aussi que

14. SPAWFORTH, *Statue-Group* 317. V. aussi ci-après, n. 27 et 62.

15. V. la photographie publiée par ST. COUMANOUDIS, dans *AAA* 3, 1970, 260, III no 1.

16. SPAWFORTH, *Statue-Group* 317.

17. SPAWFORTH loc. cit.

18. SPAWFORTH, *Statue-Group* 319.

Coumanoudis voyait dans la dernière lettre un *P* plutôt qu'un *I*. Nous croyons pourtant que cette deuxième lecture (*I*) devrait être préférée.

Ligne 7. Coumanoudis avait déjà observé que le $\overline{\Gamma\alpha}$ et le $\overline{\text{I}\omega\upsilon}$ constituaient des abréviations de $\overline{\Gamma\acute{\alpha}(\iota\omicron\varsigma)}$ $\overline{\text{I}\omega\upsilon}(\lambda\iota\omicron\varsigma)$ comme il est clairement indiqué par la présence d'une barre horizontale au dessus de chacun de ces deux noms. C'est aussi l'opinion de Spawforth¹⁹. La lecture initiale de Délivorrias $\overline{\Gamma\alpha\iota\omega\upsilon}$ doit donc être abandonnée. Quant à $\overline{\text{A}\rho\omicron\lambda\lambda\iota}$ qui suit, nous pensons qu'il constitue le *cognomen* d'un citoyen romain dont le *tria nomina* étaient Gaius Iulius Apoll[---, mais pas nécessairement Apollonius comme l'ont admis l'*Année épigraphique* et le *SEG*.

Ligne 8. Au début de la ligne, la restitution $\overline{\Delta\iota\omega\nu}\overline{\nu\sigma\iota\omega\upsilon}$ est évidente. Le *v.* qui suit montre, à notre avis, que le reste de la ligne ne devrait pas être rattaché au nom qui précédait, et dont $\overline{\Delta\iota\omega\nu}\overline{\nu\sigma\iota\omega\upsilon}$ constituait, probablement, le patronymique.

Cette observation est, à notre avis, confirmée, par le fait que la mention de l' "artiste des statues divines", qui suit à cette ligne, est rattachée à ce qui précédait par un $\delta\acute{\epsilon}$ antithétique. L'artiste est donc une *autre* personne que celle qui portait le patronymique, contrairement à ce que pense Spawforth²⁰.

Quant à cet "artiste" Délivorrias avait du $\tau\epsilon\chi\nu\epsilon\iota\tau\omicron$, mais Coumanoudis —suivi sur ce point par l'*Année épigraphique*— a avec raison restitué un Υ au point où les deux plaques se joignent²¹. L'espace vide qu'on trouve à cette place correspond à un Υ et nous croyons que les plaques, qui sont endommagées à cet endroit, portent quelques traces des hastes obliques de l'hypsilon.

A la fin de la ligne la restitution $\overline{\acute{\alpha}\gamma\gamma\alpha\lambda\mu\acute{\alpha}\tau\omega\nu}$ s'impose.

VI. COMMENTAIRE HISTORIQUE

Venons-en à présent, d'abord, à l'identification des personnages honorés dans l'inscription. Coumanoudis a pensé à Elagabale, Sévère Alexandre et la mère de ce dernier, Iulia Mamaea (étant donné que les deux premiers ont régné comme coempereurs de 218 à 219 ap. J.-C.)²². Il a aussi rapproché de l'inscription la statue de bronze d'une femme trouvée par Chr. A. Christou en 1964 à l'acropole de Sparte. Le visage de cette statue avait été détruit par martelage à la suite d'une *damnatio memoriae*, et Christou avait attribué la statue en question à Iulia Mamaea²³.

Cette dernière identification a cependant été mise en doute par Vermeule qui a pensé que la restauration de la face de la statue "may reveal one of the wives or other female connection of Elagabalus²⁴", une pensée sur laquelle nous allons revenir.

De toute façon, puisque l'inscription mentionne deux empereurs ("sauveurs du monde ro-

19. Ibidem: un citoyen romain qui porte les noms C. Iulius est mentionné.

20. SPAWFORTH, *Statue-Group* 324 n. 34.

21. Cf. *SEG* XXXIV no 309, l'apparat critique.

22. COUMANOUDIS op. cit. (n. 1) 261. Le titre de $\sigma\omega\tau\eta\rho$ τῆς οἰκουμένης a été, bien entendu, porté par d'autres empereurs que ceux de la dynastie des Sévères, p. ex. Néron, *IGRR* I 1124 (= *OGIS* 668), Gordien, *IGRR* II 791, 792, Constance II, *TAM* III 1 no 46.

23. COUMANOUDIS loc. cit. Du même avis, A. DATSOULIS-STAVRIDÈS, *Damnatio Memoriae* (en grec), *AAA* 9, 1976, 225.

24. C. VERMEULE, *Roman Imperial Art in Greece and Asia Minor* (Cambridge Mass. 1968) 310 et 402.

main”, *σω]τήρας τῆς οἰκουμένης*), le choix est nécessairement limité parmi les corégents du début du IIIe siècle de notre ère.

Il s’agirait donc ou bien d’Elagabale et d’Alexandre Sévère, coempereurs de 211 à 218 — c’est la supposition de Coumanoudis — ou bien de Septime Sévère et de Caracalla (198-211), ou encore de Caracalla et de Géta, qui ont régné ensemble de 211 à 217. Spawforth qui a avancé cette deuxième opinion, pense qu’il s’agit plutôt du premier de ces couples, c’est-à-dire de Septime Sévère et de Caracalla²⁵. Le *καὶ Φ*— que l’on distingue dans l’effacement de la ligne 3 se réfère, selon Spawforth, au préfet du prétoire C. Fulvius Plautianus, ou à la fille de celui-ci, Fulvia Plautilla, l’épouse de Caracalla. C’est pour cette dernière d’ailleurs qu’opte finalement Spawforth qui, en conséquence, admet que l’inscription date de la courte période du mariage de Fulvia Plautilla avec Caracalla, c’est-à-dire entre 202 et le début de 211 ap. J.-C.²⁶ Nous ne croyons pas cependant que la thèse de Spawforth soit inattaquable.

Spawforth lui-même a souligné que le texte discuté est étroitement apparenté à deux autres, *IG V 1 479* et *544* et qu’il sort peut-être du même atelier. Or, selon ce même savant, le second de ces deux textes au moins doit être daté autour de 220 ap. J.-C.²⁷ Cela nous amène précisément aux années auxquelles, selon Coumanoudis, l’inscription discutée devrait être attribuée.

On est donc porté à admettre que notre inscription provient de la courte époque de corégence d’Elagabale et de Sévère Alexandre, comme l’avait supposé Coumanoudis.

Nous ne saurions pas pourtant admettre avec ce dernier que la troisième personne honorée dans l’inscription, celle qui a porté le titre de “mater castrorum” (*μητέρα κάστρων*), est Iulia Mamaea. A ce sujet, il faut rappeler ce que nous avons mentionné plus haut, à savoir que, selon Vermeule, la statue de bronze de Sparte qui porte des traces d’une *damnatio memoriae* pourrait très bien ne pas être de Iulia Mamaea mais d’une autre femme ayant appartenu lors de l’érection du monument à la famille impériale.

Quant au *nombre* des personnes dont les statues étaient érigées sur la base, Coumanoudis en voyait quatre, les deux empereurs y compris. Spawforth croit qu’elles étaient cinq: Septime Sévère, Caracalla, Géta, Iulia Domna, Fulvia Plautilla²⁸.

Quant à nous, nous pensons que les personnes honorées dans l’inscription étaient plutôt du nombre de six: Elagabale, Alexandre Sévère et quatre femmes.

En effet, nous avons déjà signalé que les titulatures des personnages honorés sont séparées dans l’inscription par des feuilles de lierre. Or, outre les deux empereurs, dont les noms sont séparés d’une telle manière, le nom d’une femme est, lui aussi, séparé de la même façon à ligne 2 de ceux des deux empereurs. Également, à la ligne 3 à la suite de *κάστρων*, une feuille de lierre sépare la titulature de cette première femme de celle qui la suivait, et dont le nom a été soumis à un effacement, mais où l’on peut, quand même, lire un *καὶ Φ*—. Vient ensuite à la ligne 4 une autre femme, dont la titulature comprenait les “armées sacrées” (*ἱερῶν (;) στ]ρα-*

25. SPAWFORTH, *Statue-Group* 320.

26. SPAWFORTH op. cit. 321.

27. Pour ce qui concerne *IG V 1 479*, que les *IG* dataient de 131-132 ap. J.-C. Spawforth qui a réédité cette inscription (*Statue-Group* p. 329), la place à la période des Sévères et signale qu’elle appartient au même groupe et provient peut-être du même atelier que *IG V 1 544* datée “autour de 220” (SPAWFORTH, *Statue-Group* 317) et plus spécialement autour de 223 ap. J.-C. (SPAWFORTH, *Notes* 273).

28. COUMANOUDIS op. cit (n. 1) 325, SPAWFORTH, *Statue-Group* 325. SPAWFORTH op. cit. 326, a émis l’hypothèse que peut-être la statue mutilée était celle de Fulvia Plautilla et non pas de Iulia Mamaea.

τευμάτων)²⁹ et, ensuite, encore une rature qui ne peut pas se référer à ce titre (puisque celui-ci la précède), mais de toute évidence, à une autre personne dont le nom qui suivait a été effacé. Nous sommes donc en présence de quatre femmes, dont les noms et les titres figuraient sur l'inscription après ceux des deux coempereurs.

Quelles sont ces quatre femmes?

Pour répondre à cette question rappelons-nous quelle était la situation politique au lendemain de l'adoption d'Alexandre Sévère par Elagabale en juillet 218. La grand-mère des deux corégents, Iulia Maesa, était alors devenue toute-puissante, une vraie "Kaisermacherin"³⁰. On peut donc s'attendre qu'elle figure la première dans l'inscription, juste après les deux coempereurs, ses petits-fils, puisque même avant l'élévation au trône d'Alexandre Sévère, on la voit figurer dans des inscriptions, aussi bien grecques que latines, juste après Elagabale et apportant le titre de "grand-mère de l'Auguste" (τήθη ου μάρμη Σεβαστοῦ, Augusti avia)³¹. Dans une inscription latine, signalons-le, son nom et titre précèdent ceux de la propre mère d'Elagabale, Iulia Soaemias (ILS 470)³². Nous savons aussi que Iulia Maesa a porté, que ce fut officiellement ou non, les titres de "mater castrorum" (μήτηρ κάστρων) et de "mater senatus" (μήτηρ συγκλήτου)³³.

Il semble donc que la première personne féminine de notre inscription fut bien Iulia Maesa.

La deuxième femme honorée dans l'inscription, mais dont la mention a été soumise à un effacement à la suite d'une *damnatio memoriae*, portait un nom qui, nous l'avons vu, commençait par un Φ. Comme Elagabale était, à l'époque un homme marié, on doit s'attendre que c'est la mention de son épouse d'alors qui suit en préséance celle de la toute-puissante Iulia Maesa³⁴.

29. SPAWFORTH, *Statue-Group* 320, admet que la personne à qui ce στρατευμάτων se réfère est un homme, le praefectus praetorio C. Fulvius Plautianus. Cette opinion repose sur une traduction du titre de praefectus praetorio par ἑπαρχος τῶν ἱερῶν (:; στρατευμάτων que Spawforth admet, mais qui n'est pas, à notre connaissance, attestée par des sources épigraphiques. Au contraire, le titre de μήτηρ τῶν ἱερῶν στρατευμάτων nous est connu par des inscriptions honorant Iulia Domna (IGRR I 577, l. 9-10, IGRR I 578, l. 4-5, SEG VII 332 etc.). Il ne constitue qu'une des variantes de la traduction du latin "mater castrorum", titre bien connu et attesté (cf. E. KETTENHOFEN, *Die Syrischen Augustae in der historischen Überlieferung* (Bonn 1979) 79 et 230 n. 39). Pour la difficulté additionnelle de mentionner Plautianus — un simple particulier — dans une inscription concernant des «θεῖα ἀγάλματα», voir ci-après, n. 70.

30. Pour la date (10 juillet 218), voir W. THIELE, *De Severo Alexandro Imperatore* (Berlin 1909) 57-60, H.M.D. PARKER (- B.H. WARMINGTON), *A History of the Roman World from A.D. 138 to 337*² (London 1958) 104-105 et n. 15 (p. 330). C.E. VAN SICKLE, *The Terminal Dates of the Reign of Alexander Severus*, *CIPh* 22, 1927, 317, admet le 30 avril ou 1 mai 218 comme date d'ascension au trône d'Alexandre Sévère. Récemment R.L. CLEVE, *Severus Alexander and the Severan Women* (Los Angeles 1982) 109-112, a admis comme telle date le 1er juillet 218. Pour le rôle de Iulia Maesa, voir KETTENHOFEN op. cit. 41-42, qui, pourtant, exprime beaucoup de réserves sur l'importance de ce rôle.

31. P. ex. IGRR III 1228: [ὑπέ]ρ σωτηρίας καὶ νεί[κης κυρίου] Αὐτοκρ[άτορος] Καίσαρος Μ. [Αὐρ]ηλίου [Ἰ]ουλίου [Ἰ]ουλίας Σεβαστοῦ Εὐσεβοῦς Εὐτυχοῦς [καὶ] κυρίας τήθης τοῦ κυρίου [Ἰουλίας Μαισης] Σεβ[αστης]... De même, SEG XIX 477, l. -2-3, Párvan no 37, p. 653 = KETTENHOFEN op. cit. 148. V. aussi la n. suivante.

32. ILS 470 = CIL VIII 2564 (Mauritanie), l. 2 et s.: divi Magni Antonini fil. divi Pii Severi nepot. et [Iulia]e Maesae [Aug. avi]ae n., matris castrorum et senatus [et Iuliae Soaemiadis Bassianae] Aug. [matris Augusti n. Autres références, v. KETTENHOFEN op. cit. 114 n. 550 et 551.

33. ILS 470 citée à la note précédente. HERZOG, s.v. Iulia Maesa, dans RE X 1 (1918) col. 940 considère ces deux titres de Maesa comme officiels. KETTENHOFEN op. cit. 146-148 admet au contraire qu'ils n'avaient pas caractère officiel.

34. Voir par analogie, IGRR I 828, l. 7-8, où le nom de Plautilla, la femme de Caracalla, suit celui de Iulia Domna (cf. KETTENHOFEN op. cit. 91). La préséance de Iulia Maesa sur sa fille Soaemias ressort de ILS 470 (citée à la n. 32).

Parmi les épouses d'Elagabale il n'y a qu'une dont le nom commençait par un Φ : c'est *Annia Faustina*, sa troisième femme, qu'il épousa après avoir tué son mari, Pomponius Bassus³⁵. Des monnaies émises à Rome qui portent son effigie proviennent de 221 ap. J.-C. D'ailleurs, le mariage fut de très courte durée: Elagabale a vite répudié *Annia Faustina* —au cours de 221, ou tout à fait au début de 222 ap. J.-C.³⁶— pour revenir à son épouse précédente, l'ex-vestale *Aquilia Severa*³⁷. Comme l'assassinat d'Elagabale et de sa mère *Iulia Soaemias* a eu lieu en mars 222³⁸ nous pouvons, croyons-nous, conjecturer que c'est bien *Annia Faustina* qui figurait sur l'inscription, ce qui confirme l'opinion de Coumanoudis que l'inscription devrait être datée entre 221 et 222 ap. J.-C.

Il faut aussi noter au sujet de notre *Annia Faustina* que sa tante, celle qui est connue comme *Faustina Minor*, figure sur certaines inscriptions non pas comme *Annia Faustina* mais par le seul nom de *Faustina*³⁹, ce qui permet de penser que la même forme peut aussi avoir été utilisée dans le cas de l'épouse d'Elagabale. Les monnaies nous montrent que notre *Faustina* portait (comme c'était normal) le titre d'*Augusta*⁴⁰. Nous pouvons donc, compléter l'effacement à la ligne 3 par *[[καὶ Φαυστίαν Σεβαστήν.*

On pourrait nous objecter qu'aucune inscription concernant notre candidate n'est connue. La datation, cependant, conduit, croyons-nous, nécessairement à adopter l'opinion que c'est bien *Faustina* qui était mentionnée en deuxième lieu; son nom a plus tard subi la *damnatio memoriae* avec ceux des membres de la famille impériale, lorsque la *damnatio memoriae* leur fut appliquée⁴¹.

Très probablement, *Iulia Maesa* avait aussi la préséance sur son autre fille, *Iulia Mamaea*, et ce malgré les réserves de KETTENHOFEN op. cit. 144 et 275 n. 554.

35. DION CASSIUS 80, 5, 4 (E. Cary), HÉRODIEN 5, 6, 2, (C.R. WHITTEKAR). Cf. *PIR*² no 710. Voir aussi P.V. ROHDEN, s.v. *Annius*, no 115, col. 2311 dans *RE* I 2 (1891), M. LAMBERTZ, s.v. *Varius Avitus* (Elagabal), dans *RE* VIII A 1 (1955) col. 401.

36. Cf. H. COHEN, *Description historique des monnaies frappées sous l'Empire Romain*² IV (Leipzig 1930) 384-386. V. aussi H. MATTINGLY, *Coins of the Roman Empire in the British Museum* V (London 1950) 570 (monnaies frappées à Rome), V. ROHDEN op. cit., LAMBERTZ op. cit. Selon C.R. WHITTEKAR, *Herodian* II 48-49 n. 1 le mariage avec *Faustina* a été célébré avant le mois de septembre 221.

37. *PIR*² no 710. Selon LAMBERTZ op. cit. en 222 ap. J.-C. selon les témoignages des monnaies, Elagabale était déjà retourné à *Aquilia Severa*. WHITTEKAR op. cit. 47 n. 4 admet que le remariage a eu lieu entre septembre et novembre 221. La deuxième date paraît plus probable.

38. Que ce soit le 6 mars 222 (THIELE op. cit. (n. 30) 61-67, PARKER (- WARMINGTON) op. cit. (n. 30) 105, 330 n. 19) ou le 11 mars de cette même année (VAN SICKLE op. cit. (n. 30) 315, LAMBERTZ, s.v. *Varius Avitus* (Elagabal), dans *RE* VIII A 1 (1955) col. 403, J. MODRZEJEWSKI - T. ZAWADSKI, La date de la mort d'Ulpien et la préfecture du prétoire au début du règne d'Alexandre Sévère, *RHD* 45, 1967, 338. Autre bibliographie chez CLEVE op. cit. (n. 30) 338 ne change rien à notre exposé. G. HERZOG, s.v. *Iulia Soaemias*, dans *RE* X 1 (1918) col. 951 admet plus généralement que "l'assassinat a probablement eu lieu dans la première moitié du mars 222". Il est en tout cas fort probable que *dies imperii* d'Alexandre Sévère était le 13 mars 222. Cf. WHITTEKAR op. cit. 71 n. 1 CLEVE op. cit. (n. 30) 233, 338-345 avec référence au *Feriale Duranum*.

39. Ainsi p. ex. *IGRR* 1414: *[ὑπὲρ Αὐτοκράτορος Μάρκου Αὐρηλίου Ἀντωνείνου Καίσαρος καὶ Φαυστεῖνης θεᾶς Σεβαστῆς]*. De même, *IGRR* III 878. Au sujet de *Faustina Minor*, v. *PIR*² 716. Dans d'autres inscriptions au contraire, *Faustina Minor* est appelée "*Annia Faustina*", p. ex. *IGRR* III 602.

40. Voir p. ex. le denier MATTINGLY op. cit. V 570 (obverse): "*Annia Faustina Au(gusta)*".

41. Pour Elagabale: *SHA* (Ael. Lampr.), *Héliog.* 17, 4, et 34, 62, *IGRR* III 1228, *ILS* 5836, *P. Oxy.* XLIX, 3475. Pour Alexandre Sévère: *IGRR* III 54, 354, 1137, 1155, 1277, 1295, 1360, *SEG* XXIV 909. Pour *Iulia Soaemias*: *ILS* 470 (= *CIL* VIII 2564). Pour *Iulia Mamaea*: III 354, 1361, *SEG* XIX 493. Pour *Iulia Maesa*: *IGRR* III 1228, *Pârvan* no 37, p. 653 (= KETTENHOFEN op. cit. (n. 29) 148). Cf. KETTENHOFEN 153-154 au sujet de *Soaemias* et 156, 288-289 n. 707 au sujet de *Mamaea*.

La troisième femme mentionnée dans l'inscription est, à notre avis, Iulia Soaemias, fille de Iulia Maesa et mère d'Elagabale. Les inscriptions la concernant sont assez rares. Une inscription latine de Mauritanie la mentionne, pourtant, à côté de Iulia Maesa, comme Iulia Soaemias Bassiana, Augusta, mère d'Auguste⁴². Elle portait donc les titres de «Σεβαστή» et de «μήτηρ Σεβαστοῦ». Un passage d'Hérodien semble se référer à un autre titre, celui de “mater castrorum”⁴³. Ce dernier titre n'est pourtant pas admis comme prouvé par Kettenhofen, à l'encontre de la majorité des autres auteurs⁴⁴. Si donc notre supposition est juste, notre inscription contiendrait une confirmation de ce titre, que Soaemias aurait dû porter d'autant plus que Dion Cassius relate sa bravoure à côté de sa mère, lors de la bataille décisive contre Macrin⁴⁵.

Le titre de «μήτηρ τῶν (ἱερῶν) στρατευμάτων» est attesté par des inscriptions concernant Iulia Domna comme équivalent de «μήτηρ κάστρων»⁴⁶. A supposer donc que Soaemias ait possédé aussi ce dernier, le titre de l'inscription ne serait qu'une variante du “mater castrorum”.

La quatrième femme de l'inscription, enfin, dont le nom a subi aussi une *damnatio memoriae*, est croyons-nous, Iulia Mamaea, et ce indépendamment de l'identification ou non de la statue de bronze mentionnée plus haut avec cette impératrice.

La situation politique et dynastique du moment (deuxième moitié de 221 ap. J.-C.) explique sa présence parmi les personnes honorées dans l'inscription. Après l'adoption d'Alexandre Sévère par Elagabale et sa nomination comme coempereur⁴⁷, la rivalité entre les sœurs Soaemias et Mamaea avait repris de plus bel⁴⁸, et a amené finalement à l'élimination d'Elagabale et de sa mère Soaemias⁴⁹. On peut donc supposer que l'érection du monument de Sparte s'encadre dans un esprit de réconciliation et d'unité de la famille impériale, éventuellement lors du mariage d'Elagabale avec Annia Faustina⁵⁰, effort qui, on le sait, a échoué. La place du nom de Mamaea après ceux de sa mère, Maesa, de la femme d'Elagabale, et de la mère de celui-ci s'explique dans le contexte d'alors, puisque Alexandre Sévère venait d'accéder au trône depuis quelques mois seulement.

42. *ILS* 470 = *CIL* VIII 2564 citée à la n. 32. Cf. aussi, HÉRODIEN 5, 8, 8: «οἱ δὲ στρατιῶται... τὸν μὲν Ἀντωνίνου αὐτόν τε καὶ τὴν μητέρα Σοαμίδα (παρῆν γὰρ ὡς Σεβαστή τε καὶ μήτηρ) ἀναίρουσι».

43. En faveur de cette thèse, HÉRODIEN 5, 8, 8 cité à la note précédente.

44. HERZOG, s.v. Iulia Soaemias, dans *RE X* 1 (1918) col. 949, H.W. BENARIO, The Titulature of Iulia Soaemias and Iulia Mamaea: Two Notes, *TAPA* 90, 1959, 12 n. 21. Contra KETTENHOFEN op. cit. (n. 29) 152-155, 280 n. 614.

45. DION CASSIUS 79, 38, 4: «Καὶ εἴ γε μὴ ἦ τε Μαῖσα καὶ ἡ Σοαμῖς (συνῆσαν γὰρ ἤδη τῷ παιδίῳ) ἀπὸ τε τῶν ὀχημάτων καταληθήσασαι καὶ ἐς τοὺς φεύγοντας ἐσπεσοῦσαι ἐπέσχον αὐτοὺς τῆς φυγῆς ὀδυρόμεναι».

46. Voir ci-dessus, n. 29.

47. DION CASSIUS 80, 17, 2-3, 80, 20, 2. PARKER (-WARMINGTON) op. cit. (n. 30) 104-105, KETTENHOFEN op. cit. (n. 29) 66, 199-200 n. 217-219. Pour la date, v. ci-dessus, n. 30. Il va de soi que par ce terme nous ne prenons point position sur la question si Elagabale et Alexandre Sévère furent des coempereurs à titre égal, sur laquelle voir CLEVE op. cit. (n. 30) 128-136, 142-146, 330-337, qui invoque un nouveau diplôme militaire publié par SL. DUSANIC (*ArchEphem* 1964, 169). Voir pourtant KETTENHOFEN op. cit. (n. 29) 199-200 n. 218.

48. DION CASSIUS 80, 20, 1: «ἐπειδὴ καὶ αἱ μητέρες αὐτῶν ἐκφανέστερον ἢ πρὶν ἀλλήλαις μαχομένοι...».

49. Pour la date, v. ci-dessus, n. 38. KETTENHOFEN op. cit. (n. 29) 37-40, PARKER (-WARMINGTON) op. cit. (n. 30) 105.

50. Il faut signaler dans ce contexte que le denier qui porte le nom de Annia Faustina (ci-dessus n. 40) montre (reverse) Elagabale et Faustine debout, se tenant par les mains droites, avec la légende “concordia” (MATTINGLY op. cit. (n. 36) V 570). Le mariage avec Annia Faustina aurait été, selon certains auteurs, l'œuvre des défenseurs du traditionalisme romain. Cf. KETTENHOFEN op. cit. (n. 29) 198 n. 212.

Iulia Mamaea avait porté, même avant la mort de sa mère, et dès l'accession de son fils Alexandre Sévère au trône le titre de «Σεβαστή» (Augusta)⁵¹, et, très probablement, aussi, celui de «μήτηρ Σεβαστοῦ»⁵². Des inscriptions nous montrent qu'elle avait porté également le titre de «μήτηρ κάστρων» (ou στρατοπέδων), mais il n'est pas certain qu'elle l'ait acquis dès l'accession au trône de son fils, ou même avant⁵³. Nous avons opté pour la solution qu'elle le possédait déjà au moment où l'inscription a été gravée, étant donné que le titre en question avait été aussi porté par Iulia Maesa sans jamais lui avoir été officiellement conféré⁵⁴. Il est donc probable qu'il en fut de même pour sa fille.

En conclusion, nous pensons que l'inscription étudiée devrait être placée dans la deuxième moitié de 221 ou dans les tout premiers jours de 222 ap. J.-C.

Avant de terminer ce chapitre, nous devons toucher aussi à la question de la date à laquelle les ratures ont été faites sur la pierre.

Commençons par la constatation que toutes les personnes honorées, selon nous, dans l'inscription (excepté Annia Faustina, pour qui nous nous trouvons dans l'ignorance), ont subi la *damnatio memoriae*: Elagabale, Alexandre Sévère, Iulia Maesa, Iulia Soaemias, Iulia Mamaea⁵⁵. Nous connaissons même un cas où le nom d'Elagabale a été remplacé par celui d'Alexandre Sévère, avant que celui-ci, à son tour, n'eût subi la *damnatio memoriae*⁵⁶. On peut donc supposer que, dans un premier temps, les noms d'Elagabale et de Soaemias (tous deux n'apparaissent pas dans la partie conservée de l'inscription) furent éliminés, et que plus tard la rature du reste des personnages a eu lieu. Quant à Annia Faustina, la rature a pu se faire aussi bien dans le premier stade que dans le second, quoiqu'il nous semble que c'est la deuxième de ces éventualités qui est la plus probable, car les ratures qui apparaissent dans l'inscription semblent être contemporaines. Elles auraient donc été effectuées après l'assassinat d'Alexandre Sévère et de Mamaea en 235 ap. J.-C.⁵⁷

VII. Nous allons à présent porter notre attention sur les personnages qui ont dédié le monument contenant les statues et l'inscription que nous étudions⁵⁸.

51. KETTENHOFEN op. cit. (n. 29) 156-157. G. HERZOG, s.v. Iulia Avita Mamaea, dans *RE X 1* (1918) col. 917, pense que le titre fut conféré à Mamaea à la nomination de son fils comme seul empereur en mars 222. Selon R. MOWAT, Le titre d'Augusta conféré à Maesa, à Soaimias et à Mammée par Septime Sévère, *RN IV 12* (1908) 22, cependant, Soaimias et Mamaea auraient acquis le titre d'Augusta par droit de naissance.

52. HERZOG, s.v. Iulia Avita Mamaea, loc. cit., KETTENHOFEN op. cit. (n. 29) 157.

53. *CIL II 3413* (Carthage): *Iuliae Avitae Mamae Aug(ustae) matri domini n(ostri) sanctissimi imp(eratoris) Severi Alexandri Pii Felicis Aug(usti) et castrorum et senatus et patriae*. Cf. aussi *CIL II 3393*, *IGRR I 1143*, 1. 1-6 (Antinoopolis): *Αὐτοκράτορι Καίσαρι Μάρκῳ Αὐρηλίῳ Σεουήρῳ Ἀλεξάνδρῳ Εὐσεβεῖ Εὐτυχεῖ Σεβαστῶι [καὶ Ἰουλίαι Μαμμαΐαι] Σεβαστῆι μητρὶ αὐτοῦ καὶ [τῶ]ν ἀηττήτων στρατοπέδων*. Voir aussi KETTENHOFEN op. cit. (n. 29) 157, 284 n. 661.

54. Cf. ci-dessus n. 33.

55. Ci-dessus n. 41. Même Iulia Maesa, qui, pourtant, à sa mort en 226, avait été divinisée, HERZOG, s.v. Iulia Maesa dans *RE X 1* (1918) col. 943, PARKER (-WARMINGTON) op. cit. (n. 30) 110 et n. 38 (p. 331), a subi post mortem l'effacement de son nom.

56. *ILS 5836*, avec le commentaire *ibid.*

57. COUMANOUDIS op. cit. (n. 1) 261. Selon SPAWFORTH, *Statue-Group 325-326*, l'effacement des noms aurait été fait en trois étapes.

58. L'argument le plus important en faveur de la datation adoptée par SPAWFORTH est fondé, à notre avis, sur l'absence totale d'Aurelii parmi les Spartiates qui ont dédié le monument, ce qui indique une date antérieure à celle de la *Constitutio Antoniniana* de 212 ap. J.-C. (SPAWFORTH, *Statue-Group 323*. Pour l'adoption de la date traditionnelle

a) *Gorgippos, fils de Gorgippos* appartient à une famille importante de Sparte, dont plusieurs membres ont rempli des magistratures, comme πρέσβυς νομοφυλάκων, γυμνασίαρχος, et même πατρονόμος.

nous nous référons aux arguments de S. FOLLET, *Athènes au IIe et IIIe siècle* (Paris 1976) 64-72). C. BOURAZÉLIS, *Theia doréa - Étude sur la politique de la dynastie des Sévères et la Constitutio Antoniniana* (Athènes 1989) 11-12 n. 1 (en grec) considère la question comme toujours ouverte. Il est certainement vrai qu'au moins cinq sur les huit Spartiates de l'inscription portent des noms de peregrini. Mais doit-on nécessairement en conclure en faveur d'une date antérieure à 212? Nous ne le croyons pas. Pour commencer, nous avons déjà signalé que, selon Spawforth l'inscription discutée appartient à un groupe de trois, provenant peut-être du même atelier, dont l'une au moins (IG V 1 544) est datée d'autour de 220 et, peut-être, plus spécifiquement encore, autour de 223 ap. J.-C. (ci-dessus, n. 27). Étant donné que cette dernière inscription (IG V 1 544) contient plusieurs mentions d'Aurelii, on peut supposer que l'absence de tels dans le cas de notre inscription n'est que fortuite. En effet, la longueur initiale de l'inscription — sept mètres et demi, dont un quart seulement a été récupéré — rend tout argument a silentio basé sur l'absence de noms d'Aurelii dans la partie préservée plus que risqué. Ceci est d'autant plus vrai que les dédians constituaient très probablement une synarchie (ci-après, n. 67). On aurait alors une liste de 34 personnes environ, sur lesquelles les noms de 8 seulement figurent dans notre texte actuel. On peut donc imaginer bien de noms d'Aurelii parmi les noms qui manquent. Cette situation pourrait très bien se produire si, par exemple, le texte perdu avait contenu un «gentilice collectif» «Αὐρ.» placé au début (cf. FOLLET op. cit. 98). Mais, — ce qui est plus important — doit-on s'attendre à ne trouver que des Aurelii sur les listes postérieures à 212 ap. J.-C? Il est certain qu'après la Constitutio Antoniniana on constate des changements en masse de noms en Aurelii (cf. L. ROBERT, *Hellenica* XIII (Paris 1965) 232-234). Ce fait, cependant, ne signifie point que les noms de peregrini ont subitement disparu après la promulgation de l'Édit de Caracalla. Au contraire, comme il a été depuis longtemps déjà observé (F. BICKERMAN, *Das Edikt des Kaisers Caracalla in P. Gissen* 40 (Berlin 1926) 27-32, surtout p. 29; CHR. SASSE, *Die Constitutio Antoniniana* (Wiesbaden 1958) 103. Un résumé des conclusions, chez BOURAZÉLIS op. cit. 130-135). Nous n'avons pu consulter B. HOLTHEIDE, *Römische Bürgerpolitik... in der Provinz Asia* (Freiburg 1983). L'omission de l'Aurelius dans les inscriptions est assez fréquente. En fait comme l'observe GILLIAM (J.F. GILLIAM, Dura Rosters and the Constitutio Antoniniana, *Historia* 14, 1965, 85) le nomen gentilicium était devenu si commun qu'il aidait très peu à l'identification des individus, et la citoyenneté romaine était devenue à tel point quasi universelle qu'elle ne constituait plus une distinction grandement appréciée et enregistrée avec soin. Des cas où l'Aurelius a été omis dans des textes papyrologiques ou épigraphiques datés d'après l'Édit de Caracalla ont été signalés pour Athènes (à titre d'exemple, v. IG II² 2208, l. 10, 11, 97, 98 etc., IG II² 2235, l. 80, 174, 175, 176. Cf. FOLLET op. cit. 84-85, 420, GILLIAM op. cit. 85 n. 40), pour l'Égypte (TAUBENSCHLAG 595 à la n. 45, SASSE op. cit. 103 n. 4), pour Dura-Europos (GILLIAM op. cit. 82), pour la Dalmatie (G. ALFÖLDI, Notes sur la relation entre le droit de cité et la nomenclature dans l'Empire Romain, *Latomus* 25, 1966, 38 n. 4, et du même auteur, *Die Personennamen in der römischen Provinz Dalmatia* (Heidelberg 1969) 27; L'étude du même auteur, *Bevölkerung und Gesellschaft der römischen Provinz Dalmatien* (Budapest 1965) ne nous a pas été accessible). Plus généralement, voir A.N. SHERWIN-WHITE, *The Roman Citizenship*² (Oxford 1973) 386: "l'usage du nom d'Aurélius, était loin d'être universel". Il est bien regrettable que l'étude de H. BOX, Roman Citizenship in Laconia I, *JRS* 21, 1931, 200-214, II, *JRS* 22, 1932, 165-183, ne se soit pas étendue aux inscriptions postérieures à la Constitutio Antoniniana (BOX I, 201). En tout cas, en vue de tous ces témoignages, même l'opinion de MOMMSEN (TH. MOMMSEN, *Römisches Staatsrecht*, III, I (réimpr. Basel 1952) 64-65 n. 1, p. 64), selon laquelle il n'existait pas l'obligation légale d'adopter le gentilicium de l'empereur qui avait concédé la citoyenneté romaine, mais que l'omission de le faire pouvait être considérée comme un signe de manque de loyauté, devrait être considérée comme exagérée, au moins pour la *Constitutio Antoniniana*. Dans le cas p. ex. des listes de recrues enregistrées à Doura, il est bien douteux, selon GILLIAM loc. cit. que celles qui apparaissent sur les listes postérieures à la Constitutio Antoniniana avec leur patronymique aient été des pérégrins. On est donc en droit de se demander si les membres de familles aristocratiques qui ont monopolisé les magistratures de la Sparte romaine se soient empressés tous à latiniser leurs noms, dès le lendemain de la promulgation de l'Édit de Caracalla, alors que de simples soldats à Doura pouvaient se permettre de ne pas le faire pendant cette même période, c'est-à-dire, 8 à 10 ans après l'Édit. L'absence d'Aurelii dans la partie conservée de l'inscription étudiée ne nous paraît donc pas constituer un argument vraiment décisif en faveur de la datation adoptée par Spawforth, d'autant plus que certains noms de la prosopographie spartiate datant de la période discutée ne se conforment pas à la nomenclature romaine, comme p. ex. Spondon (I), fils de Sosineikos, Corinthas, fils de Nicéphoros, Pasiclès (II), fils de Ty[chippos], tous datés du II^em/III^em siècle (BRADFORD s.q.v.)

Le “président des nomophylakes” parmi les Gorgippoï connus pourrait être celui même qui figure sur l’inscription discutée, ou bien son fils⁵⁹.

b) *Socrates, fils d’Areion* (?). On connaît un agoranome de ce nom. Bradford ne donne pas de date, mais il nous semble difficile de l’identifier, comme le fait Spawforth⁶⁰ au gendre d’Archias, fils lui-même de Néolas d’Archias. Ce dernier fut nomophylax sous le règne de Trajan.

c)---, *fils d’Onésas*. Un Onésas est mentionné comme éphèbe dans la *Prosopographie* de Bradford⁶¹, qui ne fournit pas de données chronologiques.

d) *Pompeius Epictas* semble être apparenté à Sextus Pomponius Epictas (Σέκ(στος) Πομπ(ήσιος) Ἐπικτᾶς) qui fut “secrétaire de la Boulé”, et qui, les *tria nomina* l’indiquent, doit avoir possédé à la fois la citoyenneté romaine et celle de Sparte avant même la Constitutio Antoniniana⁶².

e) *Damoclès, fils de Damoclès* appartient à une famille distinguée de Sparte qui, comme les Gorgippoï, portaient de père en fils le même nom. Un Damoclès qui fut patronomos et nomophylax vers le milieu du IIe siècle ap. J.-C. doit avoir été son grand-père, ou son arrière grand-père⁶³.

f) *Ari---*. Rien évidemment ne peut être tiré de ce début de nom qui, en tout cas, ne se réfère pas à Damoclès Damocléous qui le précède. Des restitutions comme Ἀρι[στοκράτης] ne peuvent être que gratuites.

g) *Pannychos, fils de Pannychos* est aussi mentionné à deux reprises dans des inscriptions⁶⁴ mais sans qu’on puisse de ce fait dater celles-ci de façon précise.

f) Enfin, nous avons affaire à un citoyen romain autrement inconnu portant, comme nous l’avons vu, les *tria nomina*, *Gaius Iulius Apoll[-*.

Quel était le corps auquel les huit personnes mentionnées dans la partie préservée de notre inscription — presque tous appartenant à des familles de notables de Sparte — avaient participé⁶⁵?

59. Il s’agit, croyons-nous, de Gorgippos no 3 dans la liste des Gorgippoï de A. BRADFORD, *Prosopography of Lacedaemonians from the death of Alexander the Great 323 BC to the Sack of Sparta by Alarich AD 396* (München 1977) s.v. Gorgippos. Ce Gorgippos a été gymnasiarque, patronome éponyme, enseitos etc. SPAWFORTH, *Notes* 283, et *Statue-Group* 323-324, admet que le Gorgippos en question a fleuri aux règnes de Marc Aurèle, Commode et Septime Sévère. BRADFORD, *loc. cit.*, le date du IIe au IIIe siècle ap. J.-C., ce qui n’exclut point qu’il fût encore vivant et actif en 221.

60. SPAWFORTH, *Statue-Group* 324 n. 30.

61. BRADFORD, s.v. Ὀνησᾶς, *IG V I* 159.

62. Sextus Pompeius Epictas, secrétaire de la Boulé, est mentionné dans l’inscription *IG V I* 479, l. 2-4, de Sparte qui, dans les *IG*, était datée de 131/132 ap. J.-C. (BRADFORD s.v. Ἐπικτᾶς, la date du Ier au IIe siècle). SPAWFORTH, *Statue-Group* 329, qui a réédité cette inscription, la place dans la période de Sévères, et, comme nous l’avons vu (n. 27), il la rattache au même groupe que l’inscription discutée dans la présente étude et que *IG V I* 544. Donc, même si l’on n’accepte pas l’identification proposée par SPAWFORTH, *Statue-Group* 324, 329-330, entre le Sextus Pompeius Epictas de notre inscription et le Sextus Pompeius Epictas de *IG V I* 479, on doit admettre que celui-ci lui était étroitement apparenté. Sur l’absence, très fréquente, du praenomen chez les Grecs devenus citoyens romains voir BOX *op. cit.* II 180. Sur l’origine du nom Sextus Pompeius à Sparte, v. SHERWIN-WHITE *op. cit.* 309 avec la n. 3.

63. *SEG XI* 523, l. 1, I (patronomos) 538, l. 1-3 (nomophylax). Voir aussi SPAWFORTH, *Statue-Group* 324 n. 31, avec références.

64. *IG V I* 150, l. 2, *IG V I* 130, l. 2. V. BRADFORD s.v. Πάννυχος Παννύχου.

65. SPAWFORTH, *Statue-Group* 327: “un individu ou un groupe à l’intérieur de l’élite locale”.

Coumanoudis a pensé qu'ils étaient les membres de la Gérousie de Sparte, corps qui, pendant la période romaine, était constitué de 23 gérontes, plus les 5 épheores, c'est-à-dire de 28 personnes en tout, élues pour la durée d'un an⁶⁶. Il nous semble cependant qu'il faut plutôt admettre l'opinion de Spawforth⁶⁷ que le corps qui a dédié le monument avait été plus large: ce serait plutôt la *συναρχία* comprenant aussi notamment les nomophylakes qui, au nom de la polis, aura érigé le monument.

La longueur du texte initial, étendu peut-être sur neuf plaques, permettait l'étagage de tous ces noms qui devaient, à notre avis, se terminer à la ligne 8 avec le patronymique *Διονύσιος*⁶⁸, car ce nom, comme nous l'avons déjà indiqué, ne se réfère point au *τεχνείτης*⁶⁹ *τῶν θεῶν ἀγαλμάτων*⁷⁰ qui suit.

Nous restons donc dans l'ignorance quant à l'identité de l'artiste à qui étaient dues les "statues divines"⁷¹.

66. BUSOLT-SWOBODA II³ (München 1926) 735, A.H.M. JONES, *Sparta* (Oxford 1968) 165-166.

67. La longueur de la base, 7.50 m., conduit à la conclusion qu'il faut adopter sur ce point l'opinion de SPAWFORTH, *Statue-Group* 324. Sur les synarchiai à Sparte, v. BUSOLT-SWOBODA II 733-734, n. 5, G. GILBERT, *The Constitutional Antiquities of Sparta and Athens* (New York 1985) (réimp. Chicago 1968) 27.

68. Aucun nom compris dans E. LOEWY, *Inschriften griechischer Bildhauer* (Leipzig 1885), ou dans J. MARCADÉ, *Recueil des signatures de sculpteurs grecs II* (Paris 1957) ne saurait être rattaché à notre inscription. Il faut cependant attirer l'attention sur le fait que le *Διονύσιος* de la l. 8 ne peut pas être mis en rapport avec le *τεχνείτου δὲ τῶν θεῶν ἀγαλμάτων* qui suit, comme le suggère SPAWFORTH, *Statue-Group* 324. Ceci est, à notre avis, clairement indiqué non seulement par le v. qui suit le nom *Διονύσιος* et qui partout ailleurs dans notre inscription (p. ex. l. 2, l. 6 etc.) sert à séparer ce qui précède de ce qui suit, mais aussi par la construction de la phrase suivante, comme l'indique le *δέ*. On doit donc, à notre avis, mettre le *Διονύσιος* en relation avec ce qui précède, et le considérer ou bien comme un patronymique ou (s'agissant d'un nom romanisé) comme un cognomen. A titre d'exemple, citons le cas d'un Flavius Dionysios dans une inscription de la fin du Ier siècle ap. J.-C., SPAWFORTH, *Notes* 285 et 288, BRADFORD, op. cit. s.v. *Διονύσιος Φλάβιος* (2). Notons aussi la présence d'un Αὐρήλιος Διονύσιος (4), fils de Εὐτυχᾶς (3) daté, du IIème/IIIème siècle, dans BRADFORD op. cit. s.v. Selon notre opinion, le *Διονύσιος* de notre inscription se rattache donc à ce qui précède. *Exempli gratia* on pourrait supposer qu'il s'agit de la personne qui a mis en place les plaques de marbre (cf. L. ROBERT, *Hellenica IX* (Paris 1950) 44 l. 7, et *Hellenica XI-XII* (Paris 1960) 52 avec la n. 2). La phrase serait alors —*exempli gratia*— la suivante: *ἐνκροστῶσαντος τὴν βάσιν δεινός τοῦ Διονύσιου v. τεχνείτου δὲ τῶν θεῶν ἀγαλμάτων δεινός τοῦ δεινός. Διονύσιου* pourrait cependant aussi faire partie du nom d'un des membres de la synarchia, ou d'un secrétaire (p. ex. *γραμματεῦντος... δεινός τοῦ Διονύσιου* etc.).

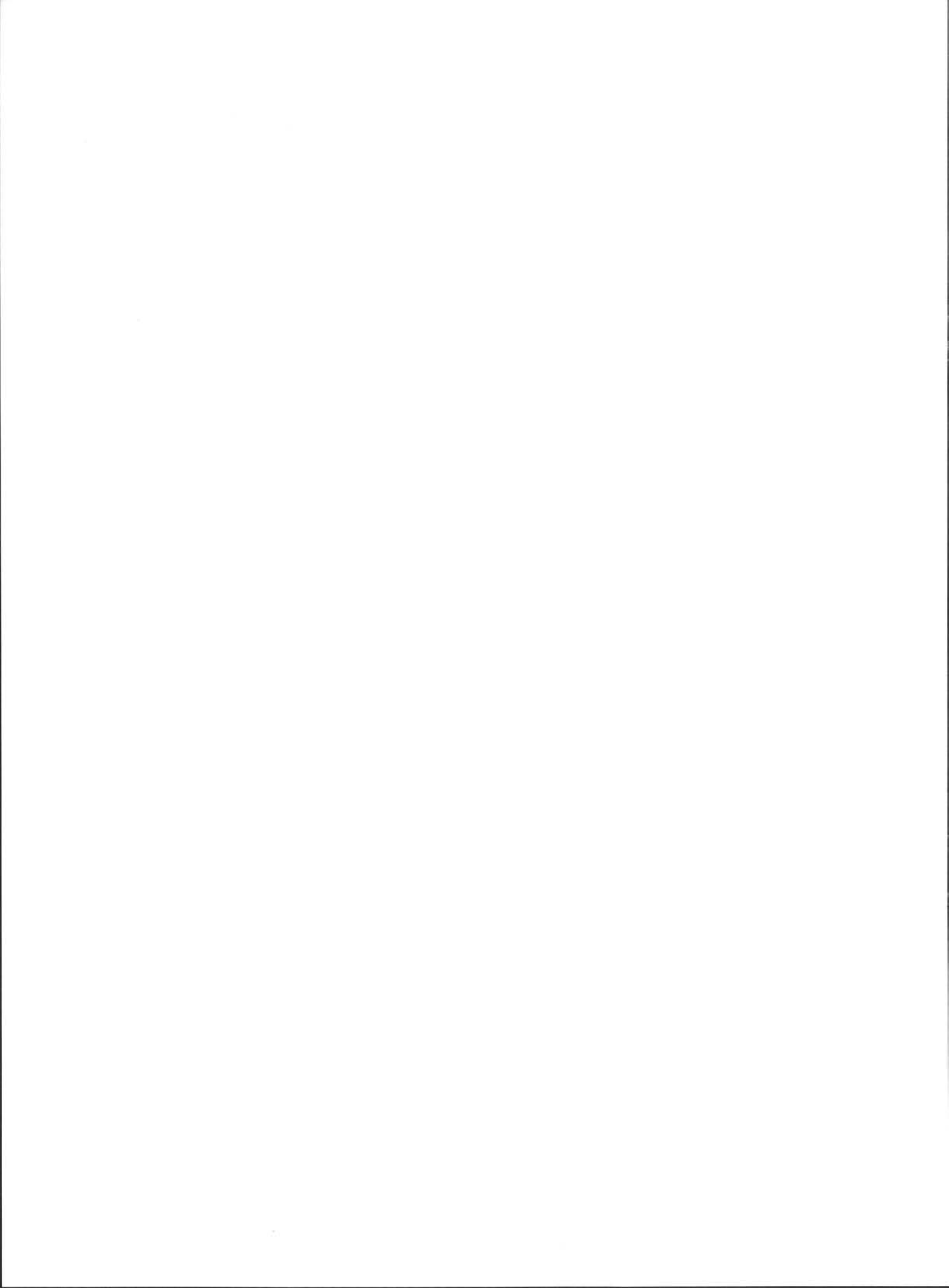
69. Un *τεχνείτης* pouvait être une personnalité importante, comme il est prouvé par IG II² 3295, l. 5-7, inscription dédiée à Hadrien de la part des Thasiens: *διὰ πρεσβευτοῦ καὶ τεχνείτου Ξενοφάντου τοῦ Χάρητος*. Voir en outre la mention d'un *techneites* dans LOEWY op. cit. N 470 b (troisième siècle avant J.-C.): *... Νεικήτης τῶι γένει ... Εὐτύχης ... Βειθυνός τεχνείτης ἐποίει*.

70. L'expression *θεῖα ἀγάλματα* (statues divines), dans le sens technique de "statues impériales", est rare (L. ROBERT, *Recherches épigraphiques VI*, REA 62, 1960, 317-318). Sa présence dans notre inscription, constitue une difficulté de plus pour l'acceptation de la mention du nom de C. Fulvius Plautianus dans notre inscription car même si Plautianus était apparenté à la famille impériale par le mariage de sa fille, les Spartiates n'auraient jamais accepté de le mentionner dans une inscription concernant des *θεῖα ἀγάλματα*. Rappelons que le terme *agalma* est en principe utilisé pour les statues des dieux (cf. G. ROUX, Pindar, le prétendu trésor des Crétois et l'ancienne statue d'Apollon à Delphes, REG 75, 1962, 375). Pour l'usage de ce terme à propos des statues impériales, voir IG II² 3562, l. 1-2: *[ἀνα]θέντα τὰ ἐν αὐτῶι ἀγάλματα τῶν Σεβασ[τ]ῶν ἐκ τῶν ἰδίων*. Il est intéressant de signaler que parmi les 201 bases de statues impériales qui portent des inscriptions dans IG II² 3222-3432, il n'y a que trois qui portent des signatures d'artistes. Il s'agit de IG II² 3274, 3295 (ci-dessus, n. 69) et 3300.

71. Contra, SPAWFORTH, *Statue-Group* 324 avec les notes 33 et 34.

VIII. Pour plus de clarté, nous avons déjà présenté l'inscription telle qu'elle pourrait être restituée *exempli gratia*, en tenant compte de suggestions proposées en partie par Coumanoudis et en partie par nous-même, v. ci-dessus p. 152.

Mr le Professeur P. Siewert nous a fait *per epistulam* la remarque que le calcul du nombre des lettres de lignes 1-4 donne environ 90 lettres pour 9 blocs de marbre, de sorte qu'il se demande si nos restitutions ne sont pas trop longues. Ces restitutions ne sont cependant données dans notre texte qu'*exempli gratia* (cf. p. 152). Les abréviations connues des noms romains permettent donc, à notre avis, d'imaginer des variantes selon la longueur des blocs.

Τὸ ἐμπορικὸ δίκαιο τῆς Ἀθηναϊκῆς Ἀγορᾶς κατὰ τὸν Δ' αἰ. π.Χ.*

1. Ἡ περιγραφή τῆς ἐμπορικῆς ζωῆς τῆς ἀρχαίας Ἑλλάδος πρέπει ἀναγκαῖα νὰ ξεκινήσει ἀπὸ μιὰ διαπίστωση: ὅτι ἡ συναλλακτικὴ δραστηριότητα στὸν ἀρχαῖο ἑλληνικὸ κόσμον ἦταν μοιρασμένη σὲ δύο αὐστηρὰ χωρισμένους κλάδους, ποὺ εἶχαν τὴ θέση τους σὲ διαφορετικοὺς χώρους τῶν ἑλληνικῶν πόλεων καὶ ποὺ τοὺς ἀσκοῦσαν διαφορετικὲς κατηγορίες προσώπων. Ὁ ἓνας κλάδος ἦταν ἡ «καπηλεία» κι ὁ ἄλλος ἡ «ἐμπορία».

Ὁ πρῶτος ἀπὸ τοὺς κλάδους αὐτοὺς, ἡ καπηλεία, εἶχε τὸ ἐπίκεντρό του στὴν ἀγορὰ τῶν ἑλληνικῶν πόλεων —ἀγορά, ὑπὸ τὴν οἰκονομικὴ καὶ ὄχι τὴν πολιτικὴ ἔννοια τοῦ ὄρου, ἐννοεῖται— ὁ δευτέρος ἓναν αὐστηρὰ καθορισμένο χῶρον τῶν ἐμπορικῶν λιμανιῶν, τὸ Ἐμπόριο.

Ὁ διαχωρισμὸς ὅμως αὐτὸς σὲ χῶρον τῆς ἀγορᾶς καὶ σὲ χῶρον τοῦ ἐμπορίου δὲν εἶχε μόνο τοπικὴ σημασία, ἀλλὰ καὶ ποιοτικὴ, καθὼς στὴν ἀγορὰ μὲν τὰ πρόσωπα ποὺ ἀσκοῦσαν τὴν ἐμπορικὴ δραστηριότητα ἦταν κατὰ κύριο λόγο πολῖτες, ἐνῶ στὸ Ἐμπόριο οἱ μὴ πολῖτες, ἀποτελοῦσαν, πιθανῶς, τὴν πλειοψηφία, μεγάλο δὲ ποσοστὸ ἀπ' αὐτοὺς δὲν ἦταν κἄν Ἕλληνες.

Μὲ ἀρκετὴ δόση ἀκρίβειας μποροῦμε νὰ μεταφράσουμε τὸν ὄρο καπηλεία ὡς «λιανικὸ ἐμπόριο» καί, κατὰ συνέπεια, τοὺς καπήλους ὡς «λιανοπωλητές». Ἔτσι, ὁ Σχολιαστὴς τοῦ Πλούτου τοῦ Ἀριστοφάνη, ἐπεξηγώντας τὸν ὄρο «μεταβολεὺς» ἀναφέρει ὅτι ἔτσι ὀνομάζονται ὅσοι πουλᾶνε μὲ τὴν κοτύλη, ὅπως, συνεχίζει, «αὐτοὶ ποὺ τώρα λέγονται κάπηλοι»¹.

* Ἐπιστημονικὴ ἀνακοίνωση ποὺ ἐγίνε στὴν Ἀθήνα στὸ Κέντρο Μελέτης Ἀρχαίου Ἑλληνικοῦ καὶ Ἑλληνιστικοῦ Δικαίου τοῦ Παντείου Πανεπιστημίου τὴν 8η Δεκεμβρίου 1990. Ἡ ἀνακοίνωση ἀποδίδει μέρος ἀπὸ σειρὰ μαθημάτων ποὺ ἐγιναν ἀπὸ τὸν ὁμιλητὴ στὸ Πανεπιστήμιο τῆς Πεννσυλβανίας, στὴ Φιλαδέλφεια τῶν ΗΠΑ, τὸ ἐαρινὸ ἐξάμηνο τοῦ 1972 ὑπὸ τὸν γενικὸ τίτλο «A Survey of the Commercial Law of Ancient Athens in the Fourth Century BC». Προστέθηκαν μόνο βιβλιογραφικὲς παραπομπὲς καὶ ἐγιναν ἀναθεωρήσεις σὲ ὀρισμένα σημεῖα, ὅπου τοῦτο εἶχε καταστῆ ἀναγκαῖο λόγω νέων ἀρχαιολογικῶν εὐρημάτων. Δημοσιεύθηκε ἤδη στὴ σειρὰ *Συμβολὲς στὴν ἔρευνα τοῦ ἀρχαίου ἑλληνικοῦ καὶ ἑλληνιστικοῦ δικαίου* (Πάντειον Πανεπιστήμιον-Κέντρον Μελέτης Ἀρχαίου Ἑλληνικοῦ καὶ Ἑλληνιστικοῦ Δικαίου) ('Αθήνα 1992) 1, 79-125.

1. *Σχόλια στὸν Ἀριστοφάνη, Πλούτο* 1156: «μεταβολεὺς ὁ κατὰ τὴν κοτύλην πωλῶν ὡσπερ οἱ νῦν λεγόμενοι κάπηλοι». Κοτύλη ἦταν εἶδος μικροῦ ἀγγείου (*LSJ*, στὴ λ. κοτύλη, ἀριθ. 1). Ἀπὸ τὴν κοτύλη προέρχεται τὸ ρῆμα «κοτυλίζειν» ποὺ σήμαινε γιὰ τοὺς ἀρχαίους Ἕλληνες τὸ νὰ ἐμπορεύεται κανεὶς λιανικά. Βλ. π.χ. *IG XII, Suppl.* 347 Π = *PLEKET I* ἀριθ. 2, I, στίχ. 13 (Θάσος, γύρω στὸ 425-400 π.Χ.). Ἀπὸ τὸν ὄρον αὐτὸν μπορεῖ νὰ διαγνωσθεῖ ὅτι,

Θὰ περίμενε, λοιπόν, κανεὶς ὅτι κατ' ἀντίθεση μὲ τὸν ὄρο «κάπηλος» ὁ ὄρος ἔμπορος θὰ σήμαινε τὸν χονδρέμπορο.

Γιὰ τοὺς ἀρχαίους Ἕλληνες ὅμως, «ἔμπορος» δὲν ἦταν ὁ χονδρέμπορος, ἀλλὰ ἐκεῖνος ποὺ ἀσκοῦσε ἐμπόριο ἀνάμεσα σὲ διαφορετικὲς πολιτείες, διαπολιτειακὸ ἐμπόριο, θὰ λέγαμε, ἂν μᾶς ἐπιτρέπεται ὁ ὄρος αὐτός, ποὺ ἀποτελεῖ ἀναχρονισμό.

Γιὰ νὰ χρησιμοποιήσουμε τὸν ὄρισμό ἀρχαίου Σχολιαστῆ «ἔμπορος εἶναι τὸ πρόσωπο ποὺ ἀγοράζει ἀπὸ τὸν αὐτοπώλη (θὰ δοῦμε πιὸ κάτω, ποιὸς εἶναι αὐτός) ἢ ἀπὸ τὸν κάπηλο καὶ «πουλᾶει στὰ ξένα»².

Εἶναι ἀλήθεια ὅτι οἱ «ἔμποροι» προτιμοῦσαν νὰ πουλᾶνε χονδρικά («ἄθροα») καὶ ὄχι λιανικὰ τὸ ἐμπόρεμά τους³ ἀλλὰ τοῦτο δὲν ἀποτελοῦσε ἀποφασιστικὸ κριτήριον γιὰ τὸν χαρακτηρισμό τους αὐτόν.

Θὰ ἀρκεσθοῦμε γιὰ τὴν ὥρα μὲ τὶς προσωρινὲς αὐτὲς παρατηρήσεις καὶ θὰ στρέψουμε τὴν προσοχή μας στὸ ἐμπορικὸ κέντρο τῶν ἀρχαίων Ἀθηνῶν, τὴν Ἀγορά.

2. Μιὰ περιγραφή τῆς δομῆς τῆς ἀγορᾶς τῶν ἀρχαίων ἐλληνικῶν πόλεων ἐμφανίζεται ἐδῶ ὡς ἀναγκαία.

Ἡ ἀγορά, ὡς οἰκονομικὸς θεσμός, δὲν ἀποτελοῦσε, ὅπως εἶναι εὐνόητο, ἐφεύρημα τῶν Ἑλλήνων. Παρόλο ποὺ κατὰ τὸν Ἡρόδοτο ὁ θεσμὸς τῆς ἀγορᾶς ἦταν ἄγνωστος στοὺς Πέρσες⁴, εἶναι, πιστεύουμε, βεβαιωμένο ἀρχαιολογικὰ, ὅτι ἡ ἀγορά, ὡς οἰκονομικὸ κέντρο μόνιμων οἰκισμῶν, παρατηρεῖται καὶ στὴν Αἴγυπτο καὶ στὴ Μέση Ἀνατολὴ ἀπὸ τὰ νεολιθικὰ ἤδη χρόνια⁵, δηλαδὴ πρὶν ἀπὸ τὴν ἀνάπτυξη ἀστικῆς ζωῆς.

Ἡ προϊστορία τῶν νομικῶν θεσμῶν ποὺ συνάπτονται μὲ τὴν ἀγορὰ δὲν μπορεῖ νὰ ἐξετασθεῖ ἐδῶ. Ἐνα μόνον σημεῖο πρέπει νὰ ὑπογραμμισθεῖ, ὅτι δηλαδὴ ὀρισμένοι θεσμοὶ ποὺ ἀπαντᾶμε στὴν ἐλληνικὴ ἀγορὰ ἔχουν τὰ παράλληλά τους σ' ὀλόκληρο τὸν χῶρο τῆς Ἀνατολικῆς Μεσογείου. Τὰ παράλληλα αὐτὰ ὑποδηλώνουν κοινὲς ἐμπορικὲς πρακτικὲς τοῦ μεσογειακοῦ κόσμου, πρακτικὲς ποὺ ἐπηρέασαν τὴν ἐλληνικὴ ἀντίληψη περὶ τῆς ἀγορᾶς (καί, μέσω αὐτῆς, καὶ τὴ ρωμαϊκὴ). Γιὰ τὶς πρακτικὲς αὐτὲς διαθέτουμε, ὅμως, πολὺ λίγες καὶ ἀποσπασματικὲς πληροφορίες.

Ἡ ἐλληνικὴ ἀγορὰ παρουσιάζει, βέβαια, καὶ μιὰν ἄλλη —σημαντικότερη— ἀποψη, τὴν πολιτικὴ, πού, ὅμως, δὲν θὰ μᾶς ἀπασχολήσει ἐδῶ.

ἀρχικά, τὸ ἐμπόριο τοῦ κρασιοῦ ἦταν τὸ κατεξοχὴν διεξαγόμενο λιανικὰ ἐμπόριο (FR. HEICHELHEIM, *An Ancient Economic History* II (Leyden 1964)² 66. Βλ. σχετικὰ καὶ ΓΚΟΦΑ, *Δεῖγμα* 26 σημ. 3) Τὸ ρῆμα «κοτυλίζειν» μὲ τὴν πιὸ πᾶνω ἔννοια ἀπαντᾶ καὶ στὸ ΨΕΥΔΟ-ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΟΥΣ, *Οἰκονομικός* Β, II, 8 (1347b): «Τοῖς δὲ δὴ ἐμπόροις καλῶς εἶχε μὴ κοτυλίζειν, ἀλλ' ἄθροα τὰ φορτία πεπρᾶσθαι».

2. *Σχόλια στὸν Ἀριστοφάνους, Πλοῦτο* 1156: «ἔμπορος δὲ ὁ ἀγοράζων καὶ ἐπὶ ξένης πωλῶν ἢ ἀπὸ τοῦ αὐτοπώλου ἢ ἀπὸ τοῦ καπήλου», ΠΛΑΤΩΝΟΣ, *Σοφιστής* 229d: «ἐμπορικὴ... τὸ ἐξ ἄλλης εἰς ἄλλην πόλιν διαλλαττόμενον ὄνη καὶ πράσει». Βλ. ἐπίσης ΠΛΑΤΩΝΟΣ, *Πολιτεία* 371: «ἢ οὐ... καλοῦμεν... τοὺς δὲ πλανήτας ἐπὶ τὰς πόλεις ἐμπόρους». Πρβ. H. KNORRINGA, *Emporos* (Amsterdam 1926) (ἀνατ. Amsterdam 1961) 113-114.

3. Βλ. ΨΕΥΔΟ-ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΟΥΣ *Οἰκονομικός* Β, II, 8 (1347b) ποὺ παραθέτουμε στὴ σημ. 1.

4. ΗΡΟΔΟΤΟΥ, *Ἰστ.* I 153: «Ταῦτα ἐς πάντας Ἕλληνας ἀπέρριψε ὁ Κῦρος τὰ ἔπεα, ὅτι ἀγορὰς στησάμενοι ὄνη τε καὶ πρήσι χρέωνται· αὐτοὶ γὰρ οἱ Πέρσαι ἀγορῆσι οὐδὲν ἐθῶσι χρᾶσθαι, οὐδέ σφι ἔστι τὸ παράπαν ἀγορῆ». Ὁ ΞΕΝΟΦΩΝ, *Κύρ. παιδ.* I, 2, 3, ἐκφράζει μὲν τὴν περιφρόνησή του γιὰ τοὺς ἐργαζόμενους στὴν ἀγορὰ («ἀγοραίους»), δὲν πιστεύει ὅμως ὅτι οἱ Πέρσες ἀγνοοῦσαν τὸν θεσμὸ τῆς ἀγορᾶς.

5. HEICHELHEIM ὁ.π. I (Leyden 1965) 92-93.

3. Όπως ή μεσαιωνική, αλλά και ή νεότερη αγορά, έτσι και ή αρχαία ελληνική, ήταν ένας πολυσύνθετος οργανισμός.

Σε κάθε αγορά παρατηρείται ή τάση τής εξειδίκευσης, καθώς όσοι έμπορεύονται τα ίδια ή παρόμοια αγαθά, προσπαθούν να συγκεντρώνονται στους ίδιους τομείς.

Τò φαινόμενο αυτό παρατηρείται και στην αθηναϊκή Άγορά, που ήταν διαιρεμένη σε τομείς, αποκαλούμενους «κύκλους»⁶, χαρακτηριζόμενους από τα είδη που έκθέτονταν για πώληση στον καθένα απ' αυτούς, όπως «εις τα βιβλία»⁷, «εις τούψον»⁸, «ες τόν οΐνον», «ες τούλαιον»⁹, «εις τόν χλωρόν τυρόν»¹⁰, «ες τας χύτρας»¹¹, ενώ ιδιαίτερη αναφορά πρέπει να γίνει στον «κύκλο» όπου γινόταν ή πώληση τών δούλων¹².

Κάθε κύκλος περιλάμβανε καταστήματα, τα όποια, λόγω τής έλαφρής και προσωρινής κατασκευής τους, ονομάζονταν «σκηναί»¹³, δηλαδή παραπήγματα.

Τò σημαντικότερο πάντως από τα βασικά είδη διατροφής, τò σιτάρι, πουλιόταν στην Άγορά τών Άθηνών λιανικά από μιá στοά, που είχε ειδικά γι' αυτό τόν σκοπό ανεγερθεί, τή Στοά Άλφιτόπωλιν¹⁴, στοά που, κατά τή γνώμη μας, πρέπει να διακρίνουμε από τήν όμώνυμή τής στον Πειραιά, που είχε ανεγερθεί από τόν Περικλή¹⁵.

Ή Άγορά προσέλκυε πολλά καταστήματα («έργαστήρια») που άνοιγαν στην περιφέρειά

6. ΠΟΛΥΔΕΥΚΗΣ VII 11: «καί κύκλοι έν τή νέα κωμωδία καλοΰνται έν οΐς πιπράσκειται τά άνδράποδα, ΐσως και τά λοιπά όνια», ΗΣΥΧΙΟΣ, στή λ. κύκλος: «καί έν αγορά τός, ένθα σκεΰη και σώματα πιπράσκειται», ΑΡΠΟΚΡΑΤΙΩΝ, στή λ. κύκλοι (όπου παράθεση άποσπάσματος του Μενάνδρου), Σούδα, στή λ. κύκλοι: «κύκλοι έκκαλοΰντο οΐ τόποι έν οΐς έπωλοΰντό τινες». Για τούς κύκλους, βλ. Α. ΒÜCHSENSCHÜTZ, *Besitz und Erwerb im griechischen Altertum* (Halle 1869) (άνατ. Aalen 1962) 471, 123-124, KNORRINGA ό.π. 53, HEICHELHEIM ό.π. (σημ. 1) II 65-66, J. TRIANTAPHYLLOPOULOS, *Les vices cachés de la chose vendue d'après les droits grecs à l'exception des papyrus*, *Scritti in onore di Edoardo Volterra V* (1971) 705 σημ. 21, με άλλη βιβλιογραφία, R.E. WYCHERLEY, *The Market of Athens - Topography and Monuments, Greece and Rome 3* (1956) passim, ίδίως 9-10.

7. ΠΟΛΥΔΕΥΚΗΣ IX 47: «οΰτω γάρ τόν τόπον οΰ τα βιβλία οΐ Άττικοΐ όνόμαζον, ώσπερ και τούς άλλους τόπους από τών έν αυτοΐς πιπρασκομένων». Για τò ίδιο φαινόμενο στο ρωμαϊκό Forum, βλ. πρόχειρα ΓΚΟΦΑ, *Δείγμα 16* σημ. 3, όπου παραπομπές.

8. Βλ. ΑΙΣΧΙΝΟΥ, *Κατά Τιμάρχου* II 165: «τίς γάρ ύμΰν οΰ πόποτε εις τούψον άφίκται». «Τούψον» ήταν ή ψαρογάρα. Βλ. *LSJ*, στή λ. ψον. Βλ. όμως και ΑΡΙΣΤΟΦΑΝΟΥΣ, *Σφήκες* 785: «έν τοΐς ιχθύσι».

9. ΠΟΛΥΔΕΥΚΗΣ IX 47.

10. ΛΥΣΙΟΥ, *Κατά Παγκλέωνος* XXIII 6: «έλθόντα εις τόν χλωρόν τυρόν».

11. ΑΡΙΣΤΟΦΑΝΟΥΣ, *Λυσιστράτη* 57: «κάν ταΐσι χύτρας και τοΐς λαχάνοις».

12. ΠΟΛΥΔΕΥΚΗΣ VII 11 (παράθεση πιό πάνω στή σημ. 6). Άλλες παραπομπές στον ΒÜCHSENSCHÜTZ ό.π. 123 με σημ. 6, 124. Βλ. και πιό κάτω § 4.

13. ΑΡΠΟΚΡΑΤΙΩΝ, στή λ. σκηνίτης: «έν σκηναΐς επιπράσκοντο τά πολλά τών όνίων». Πρβ. και ΔΗΜΟΣΘΕΝΟΥΣ, *Περί του στεφάνου* XVIII 169: «τους τ' έκ τών σκηνών τών κατά τήν αγοράν εξείργον». Παρόμοιες ήταν, αρχικά τουλάχιστον, και οΐ «tabernae» του ρωμαϊκού Forum. Βλ. σχετικά και WYCHERLEY ό.π. (σημ. 6) 15-16.

14. ΑΡΙΣΤΟΦΑΝΟΥΣ, *Έκκλησιάζουσαι* 681-686: «Εΐς τήν αγοράν καταθήσω... τους δ' έκ του κάμπ' εις τήν στοιάν χωρεΐν τήν άλφιτόπωλιν». Για τή σχέση τής στοάς αυτής προς τόν «κύκλο» του σταριού («έν τω σίτω»), βλ. και ΡΗ. GAUTHIER, *Lysias à Aristote... Le commerce du grain à Athènes*, *RHD* 59, 1981 16-17, 22.

15. Βλ. Κ. WACHSMUTH, στή λ. «Alphitropolis (στοά άλφιτόπωλις)» στή *RE* I 2 (1894), στήλ. 1637, HEICHELHEIM ό.π. (σημ. 1) II 189 σημ. 26 (που θεωρεί ως πιθανό —μόνο— ότι ύπήρχε και δεύτερη Άλφιτόπωλις στοά, στον Πειραιά). Ό WYCHERLEY ό.π. (σημ. 6) 11 άμφιβάλλει για τήν ταΐτιση Μακρās Στοās και Στοās Άλφιτοπόλιδος. Για τή στοά του Πειραιά, βλ. ΓΚΟΦΑ, *Δείγμα 34* σημ. 4, KNORRINGA ό.π. (σημ. 2) 54, R. GARLAND, *The Piraeus from the fifth to the first Century BC* (London 1987) 218. Ή άποψη του CHR. PANAGOS, *Le Pirée - Étude économique et historique* (Athènes 1968) 210, ότι ή Στοά Άλφιτόπωλις είχε προσωρινά μεταφερθεί από τόν Πειραιά στην Άθήνα τò 389 π.Χ. για λόγους άσφαλείας, δέν στηρίζεται, κατά τή γνώμη μας, σε ύπάρχοντα ιστορικά και αρχαιολογικά δεδομένα.

της, όπως μυροπωλεία, υποδηματοποιεία κλπ.¹⁶ Τέλος, στην Ἀγορὰ βρίσκονταν και οί τράπεζες κι εκεί καθόταν ὁ Δοκιμαστής γιὰ τὸν ὁποῖο θὰ γίνεῖ πῶς κάτω λόγος^{16α}.

4. Θὰ στρέψουμε τώρα τὴν προσοχή μας εἰδικότερα σὲ δύο ἀπὸ τοὺς «κύκλους» ποὺ προαναφέραμε, τοὺς τῶν δούλων καὶ τοὺς τῶν κρασιῶν.

α) Ὁ πρῶτος ἀπὸ τοὺς κύκλους αὐτοὺς εἶχε στὴν Ἀθήνα οἰκονομικὴ σημασία, ἡ ὁποία δὲν πρέπει νὰ ὑποτιμᾶται: Ἡ Ἀθήνα ἦταν κατὰ τὸν 4ο αἰῶνα π.Χ. ἓνα ἀπὸ τὰ μεγαλύτερα σκλαβοπάζαρα τῆς Ἑλλάδος.

Οἱ δούλοι ὀδηγοῦνταν ἐκεῖ καὶ ἐκθέτονταν πάνω σὲ μιὰ πέτρινη, πιθανῶς, ἐξέδρα, ὥστε νὰ μποροῦν οἱ ὑποψήφιοι ἀγοραστὲς νὰ τοὺς ἐξετάσουν. Ἡ ἐξέδρα αὐτὴ ἔφερε τὸ ὄνομα «ὁ πρατῆρ λίθος»¹⁷ καὶ τὸ γεγονὸς ὅτι ὁ δούλος ποὺ προσφερόταν γιὰ πώληση στεκόταν πάνω σ' αὐτὴ τὴν ἐξέδρα, πρέπει νὰ ἔδωσε ἀφορμὴ στὴ δημιουργία τοῦ λατινικῆς προέλευσης ὄρου «στατάριον» (stantarium), ὄρου ὁ ὁποῖος σώζεται μόνο μὲ τὴ μορφή αὐτὴ (κι ὄχι στὰ λατινικά) καὶ μὲ τὸν ὁποῖο δηλώνεται ἡ ἀγορὰ τῶν δούλων¹⁸.

Οἱ δούλοι πουλιόνταν στὴν ἀγορὰ κατὰ κύριο λόγο τὴν πρώτη ἡμέρα κάθε μηνός (νουμηνία)¹⁹. Ἐνα ὅμως ἐδάφιο ἀπὸ τὴ *Σαμία* τοῦ Μενάνδρου μαρτυρεῖ ὅτι στὴν πραγματικότητα ἡ πώληση τῶν δούλων ἦταν δυνατὸ νὰ πραγματοποιηθεῖ ὁποιαδήποτε ἡμέρα²⁰.

Γιὰ τὴν πώληση οἱ δούλοι —ἀνεξάρτητα ἀπὸ φύλο— ἀναγκάζονταν νὰ παρουσιασθοῦν γυμνοί, ἦταν δὲ συνήθεια νὰ τοὺς ὑποχρεῶνουν νὰ τρέξουν γύρω-γύρω γιὰ νὰ διαπιστωθεῖ ἂν ἦταν σωματικὰ ὑγιεῖς²¹.

β) Ὁ δεῦτερος σημαντικὸς κύκλος τῆς ἀγορᾶς γιὰ τὸν ὁποῖο πρέπει νὰ γίνεῖ λόγος, εἶναι ὁ κύκλος τῶν κρασιῶν (ἔς τὸν οἶνον). Τὸ κρασί μεταφερόταν ἐδῶ μὲ κάρρα γιὰ νὰ πουληθεῖ λιανικά²².

Δείγματα τῶν κρασιῶν ποὺ προσφέρονταν πρὸς πώληση, κυκλοφοροῦσαν στὴν ἀγορὰ σὲ δοχεῖα, τὰ «γεύματα»²³, ἀπὸ ὅπου οἱ ὑποψήφιοι ἀγοραστὲς τραβοῦσαν κρασί γιὰ νὰ δοκι-

16. ΛΥΣΙΟΥ, *ὑπὲρ τοῦ ἀδυνάτου* XXIV 20: «ἕκαστος γὰρ ὑμῶν εἶθισται προσφοιτᾶν ὁ μὲν μυροπώλιον, ὁ δὲ πρὸς κούρειον, ὁ δὲ πρὸς σκυτοτομεῖον... καὶ πλείστοι μὲν πρὸς <τοὺς> ἐγγυτάτω τῆς ἀγορᾶς κατεσκευασμένους».

16α. Βλ. πῶς κάτω σημ. 63.

17. ΠΟΛΥΔΕΥΚΗΣ III 78: «δοῦλα σώματα... ἀπὸ τοῦ πωλητηρίου, ἀπὸ τοῦ πρατῆρος λίθου». Βλ. καὶ τὸν ἴδιο, VII 11: «ἐφ' ὃ ἀναβαίνοντες οἱ δούλοι πιπράσκονται, τοῦτο τράπεζαν ὁ Ἀριστοφάνης καλεῖ».

18. OGIS 524 1 = IGRR IV 1275, 1. Βλ. παραπομπὲς στὸν TRIANTAPHYLLOPOYLOS ὁ.π. (σημ. 6) 705 σημ. 21.

19. ΑΡΙΣΤΟΦΑΝΟΥΣ, *Ἰππῆς* 43-44: «οὗτος ἐν τῇ προτέρᾳ νομηνίᾳ ἐπρίατο δούλον βυρσοδέψην, Παφλαγόνα». Πρβ. *Σχόλια* στοὺς Ἀριστοφάνους *Ἰππῆς* 43: «ἐν δὲ ταῖς νομηνίαις οἱ δούλοι ἐπωλοῦντο». Βλ. KNORRINGA ὁ.π. (σημ. 2) 54 σημ. 11, BÜCHSENSCHÜTZ ὁ.π. (σημ. 6) 123.

20. ΜΕΝΑΝΔΡΟΥ, *Σαμία* 680-681: «παλλακὴν δ' ἂν αὐριον πρῶτος ἀνθρώπων ἐπώλουν». Βλ. καὶ W. WESTERMANN στὴ *RE*, Suppl. VI (1935), στή λ. Sklaverei, στή λ. 911.

21. ΛΟΥΚΙΑΝΟΥ, *Βίων πρᾶσις* 6: «ἀλλὰ ἀπόδυθι, καὶ γυμνὸν γὰρ σὲ ἰδεῖν βούλομαι», ΜΕΝΑΝΔΡΟΥ, Ἀπόσπ. στὸν ΑΡΠΟΚΡΑΤΙΩΝΑ, στή λ. κύκλοι: «ἐν τοῖς κύκλοις ἑμαυτὸν ἐκδεδουκότα ὄραν, κύκλῳ τρέχοντα καὶ πωλούμενον». Βλ. BÜCHSENSCHÜTZ ὁ.π. (σημ. 6) 124.

22. ΠΟΛΥΔΕΥΚΗΣ VII 192: «ἐπίπρασκον δ' οὔτοι τὸ γλεῦκος, ἐφ' ἅμαξων εἰς τὴν ἀγορὰν κομίζοντες». Πρβ. καὶ Ἐφίππων, Πελαστικῆς, στὸν ΑΘΗΝΑΙΟ XI 380b, fr. 18, ΚΟΚΚ, *CAF* II 1, 261: «ἐνθα ὄνων, ἵππων τε στάσεις καὶ γεύματα οἶνων». Σχετικὰ μὲ τὰ ὅσα ἐκθέτομε στὸ κείμενο, βλ. M. VAISIÈRE, *L'ivrogne, la vigne et le vin dans la comédie grecque* (Louvain 1940) (δακτυλ.) 150-155, ΓΚΟΦΑ, *Δεῖγμα* 27-28.

23. Πρβ. ΑΡΙΣΤΟΦΑΝΟΥΣ, *Ἀχαρνῆς* 187-188: «τρία γε ταῦτι γεύματα... Γεῦσαι λαβῶν», ΑΡΙΣΤΟΦΑΝΟΥΣ, Ἡρώες, στή *Σοῦδα*, λ. ἀμφορεαφόρους (= fr. 299, ΚΟΚΚ, *CAF* I 469) «τρέχ' εἰς τὸν οἶνον, ἀμφορέα κενὸν λαβῶν... καὶ γεῦμα καὶ γευστήριον», ΕΥΒΟΥΛΟΥ, Ἀμάλθεια, στὸν ΑΘΗΝΑΙΟ II 63d (fr. 7, 4, ΚΟΚΚ, *CAF* II 1, 166), ΛΟΥΚΙΑΝΟΥ, *Ἐρμώτιμος* 58: «τί δεῖ ἐκπιεῖν τὸν πίθον δυναμένους γε ἀπ' ὀλίγου τοῦ γεύματος εἰδέναι ὁποῖον τὸ πᾶν ἐστίν».

μάσουν με μικρά ἀγγεῖα τὰ «γευστήρια»²⁴.

Θὰ κλείσουμε τὴν περιγραφή τῆς ἐμπορικῆς ἀγορᾶς τῶν Ἀθηνῶν, μετὰ τὴν ὑπενθύμιση ὅτι χωρίζοταν ἀπὸ τὴν πολιτικὴ ἀγορὰ μετὰ ἓνα σκοινὶ βαμμένο μετὰ ὄχρα²⁵.

5. Θὰ στρέψουμε τώρα τὴν προσοχή μας στοὺς ἄρχοντες ποὺ ἦταν ἐπιφορτισμένοι μετὰ τὴ φροντίδα τῆς Ἀγορᾶς.

Γι' αὐτοὺς ἔχουμε ἀρκετὲς πληροφορίες, τουλάχιστον ὅσον ἀφορᾷ τὸ τελευταῖο τέταρτο τοῦ 4ου αἰῶνα π.Χ. χάρις στὴν Ἀθηναίων Πολιτεία τοῦ Ἀριστοτέλη, ποὺ ἔχει συνταχθεῖ μεταξὺ τοῦ 329 καὶ τοῦ 323 π.Χ.²⁶

α) Οἱ σημαντικότεροι ἀπὸ τοὺς ἄρχοντες αὐτοὺς ἦταν οἱ Ἀγορανόμοι.

Οἱ Ἀγορανόμοι, δέκα συνολικά, ὀρίζονταν κάθε χρόνο μετὰ κλήρο, πέντε γιὰ τὴν Ἀγορὰ τῶν Ἀθηνῶν καὶ πέντε γιὰ τὴν τοῦ Πειραιᾶ²⁷. Κάθε ἓνα ἀπὸ τὰ σώματα αὐτὰ εἶχε δικὰ του γραφεῖα, ὀνομαζόμενα ἀγορανόμια, ἀνὰ ἓνα στὴν Ἀγορὰ τῶν Ἀθηνῶν καὶ στὴν τοῦ Πειραιᾶ²⁸.

Τὰ καθήκοντα τῶν Ἀγορανόμων ἦταν, κατὰ τοὺς σχετικoὺς ἀθηναϊκοὺς νόμους, νὰ φροντίζουν ὥστε «τὰ προσφερόμενα γιὰ πώληση ἐμπορεύματα νὰ εἶναι καθαρὰ καὶ ὄχι νοθευμένα»²⁹. Ἀλλὰ καὶ ἡ τήρηση τῆς τάξης μέσα στὴν ἀγορὰ (εὐκοσμία) καὶ τὰ σχετικὰ μετὰ τὴς καταρτιζόμενες συμβάσεις (συμβόλαια) περιλαμβάνονταν, ὅπως καὶ σ' ἄλλες ἐλληνικὲς πόλεις, στὰ καθήκοντά τους³⁰.

24. ΦΕΡΕΚΡΑΤΟΥΣ, Τυραννίς, στὸν ΑΘΗΝΑΙΟ XI 481b: «εἶτ' ἔκεραμεύοντο τοῖς μὲν ἀνδράσι ποτήρια... ἐμπερῆ γευστήριος». Βλ. καὶ ΑΡΙΣΤΟΦΑΝΟΥΣ, Ἦρωες, πλὸ πάνω (σημ. 23).

25. ΑΡΙΣΤΟΦΑΝΟΥΣ, Ἀχαρνῆς 22, ΠΟΛΥΔΕΥΚΗΣ VIII 104. Γιὰ τὰ ὄρια τῆς ἐμπορικῆς ἀγορᾶς βλ. S.M.D. MAC DOWELL, *The Law of Classical Athens* (London 1978) 157, H.A. THOMPSON-R.E. WYCHERLEY, *The Athenian Agora XIV, The Agora of Athens...* (Princeton 1972) 117-119, 170-173.

26. G. MATHIEU, *Aristote, Constitution d'Athènes* (Paris 1922) (ἀνατ. 1962) XIII. Ὁ J.E. SANDYS, *Aristotle's Constitution of Athens*² (London 1912) (ἀνατ. New York 1971) τὴν τοποθετεῖ μεταξὺ τοῦ 328 καὶ τοῦ 325 π.Χ. (σ. XLIX).

27. ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΟΥΣ, Ἀθηναίων Πολιτεία 51, 1. Ἡ ἀρχὴ τῶν ἀγορανόμων ἦταν ἀπὸ τὴς πιὸ διαδεδομένες στὸν ἐλληνικὸ κόσμον. Πάνω ἀπὸ 120 περιπτώσεις μαρτυροῦνται εἴτε ἀπὸ ἐπιγραφικὲς εἴτε ἀπὸ ἄλλες πηγές (M.A. LEVI, *Commento storico alla respublica Atheniensium di Aristotele*, II (Milano - Varese 1968), BUSOLT I (München 1920) (ἀνατ. 1963) 431-432, 491-492). Βλ. πρόχειρα, PLEKET I ἀριθ. 4, στίχ. 7 (γύρω στὸ 350 π.Χ., Ἐρυθραῖ), R. BOGAERT, *Epigraphica* III (Leiden 1976) ἀριθ. 28, στίχ. 17 (117-138 μ.Χ., Πέργαμος), PLEKET I ἀριθ. 18 (= *Syll*³ 899), στίχ. 2 (Μεσημβρία, 3ος αἰ. μ.Χ.), ROUILLOUX, *Choix* ἀριθ. 29, στίχ. 35-36 (Ἀκαρνᾶνες, 216 π.Χ.), Institut Courby, *Nouveau Choix d'Inscriptions grecques* (Paris 1971) ἀριθ. 19, στίχ. 1 (Θάσος, γύρω στὸ 350 π.Χ.), SOKOLOWSKI, *LSCG* ἀριθ. 65, στίχ. 99-100 (Ἀνδάνια, 92 π.Χ.) κλπ.

28. Γιὰ τὸ ἀγορανόμιο τοῦ Πειραιᾶ βλ. *IG*² 380 = *Syll*³ 313 καὶ σχετικὰ, βλ. GARLAND ὁ.π. (σημ. 15) 77, P.J. RHODES, *A Commentary on the Aristotelian Athenaion Politeia* (Oxford 1981) (ἀνατ. 1985) 576.

29. ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΟΥΣ, *Πολιτικῶν* Z V 2 (1321b): «πρῶτον μὲν οὖν ἐπιμέλεια τῶν ἀναγκαίων ἢ περὶ τὴν ἀγορὰν», τοῦ ἴδιου, Ἀθηναίων Πολιτεία 51, 1: «τούτοις δὲ ὑπὸ τῶν νόμων προστέτακται τῶν ὀνίων ἐπιμελεῖσθαι πάντων, ὅπως καθαρὰ καὶ ἀκίβδηλα πωλήσεται». Πρβ. τὴν ἐπιγραφὴ τῶν Ἀνδανίων (SOKOLOWSKI, *LSCG* ἀριθ. 65) στίχ. 100: ἐπιμέλειαν ἔχετω (ὁ ἀγορανόμος), ὅπως οἱ πωλοῦντες ἄδολα καὶ καθαρὰ πωλοῦντι, ΠΛΑΤΩΝΟΣ, *Νόμοι* XI 917a-b: «πᾶς γὰρ τῶν κατ' ἀγορὰν ὁ κιβδηλεύων τι... ἐπόμνυσιν ἐν τοῖς τῶν ἀγορανόμων νόμοισι τε καὶ φυλακτηρίοις» Πρβ. καὶ 917ε. Σχετ. βλ. RHODES ὁ.π. 576.

30. ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΟΥΣ, *Πολιτικῶν* Z V 2 (1321b): «ἐφ' ἣ (sc. τῆ ἀγορᾶ) δεῖ τινα ἀρχὴν εἶναι τὴν ἐφορῶσαν περὶ τε τὰ συμβόλαια καὶ τὴν εὐκοσμίαν». ΑΡΠΟΚΡΑΤΙΩΝ, στή λ. κατὰ τὴν ἀγορὰν ἀψευδεῖν: «τῆς τε ἐν τῆ ἀγορᾶ εὐκοσμίας». Ὡς πρὸς τὴς ἀρμοδιότητές τους, σχετικὰ μετὰ τὴν καθαριότητα τῆς ἀγορᾶς καὶ τῶν καταστημάτων τῆς, ὑπάρχει ἐπιγραφικὴ μαρτυρία γιὰ τὴν ἀγορὰ τοῦ Πειραιᾶ (*IG* II² 380 = *Syll*³ 313) ἀναγόμενη στὰ τέλη τοῦ 4ου αἰῶνα π.Χ. (320-319 π.Χ.). Βλ. GARLAND ὁ.π. (σημ. 15) 195-196, 233, GILBERT (παραπομπὴ βλ. στή σημ. 31) 258 σημ. 3, 259 σημ. 6.

Στὰ πλαίσια τῆς τήρησης τῆς τάξης, οἱ Ἀγορανόμοι εἶχαν τὸ δικαίωμα νὰ ἐπιβάλλουν πρόστιμα στοὺς ἐλεύθερους Ἀθηναίους πολίτες καὶ σωματικὲς ποινὲς σὲ δούλους καὶ ξένους³¹.

Μέσω μισθωτῶν τῶν φόρων (τελωνῶν)³², οἱ Ἀγορανόμοι εἰσέπρατταν φόρους σχετικoὺς μὲ τις συναλλαγὲς στὴν Ἀγορά. Ἀνάμεσα στοὺς φόρους αὐτοὺς πρέπει νὰ γίνεῖ μνεῖα πρῶτα-πρῶτα τῶν «ἀγοραστικῶν τελῶν», φόρου γιὰ τὴν παροχὴ τοῦ δικαιώματος πώλησης ἐμπορευμάτων στὴν Ἀγορά³³. Τὸν φόρο αὐτὸν πλήρωναν οἱ ὑποψήφιοι πωλητὲς.

Οἱ ἀγοραστὲς βαρύνονταν μὲ ἄλλο φόρο, ποὺ ἐπιβαλλόταν στὰ ἐμπορεύματα ποὺ ἀγόραζαν. Ὁ φόρος αὐτὸς ὀνομαζόταν «ἐπάνιον». Ὑποστηρίχθηκε ὅτι ὁ φόρος αὐτὸς ταυτίζεται μὲ τὴν «ἐκατοστή» (1%), ἀλλὰ φαίνεται ὅτι οἱ δύο ἔννοιες δὲν συμπίπτουν πάντοτε³⁴.

Ἄλλος φόρος, τὸν ὁποῖο εἰσέπρατταν οἱ Ἀγορανόμοι, ἦταν τὰ «ξενικὰ τέλη», ποὺ πλήρωναν οἱ ξένοι προκειμένου νὰ τοὺς δοθεῖ τὸ δικαίωμα νὰ πουλήσουν τὰ ἐμπορεύματά τους στὴν Ἀγορά³⁵.

Ὡς ἀπόδειξη καταβολῆς τῶν τελῶν, οἱ Ἀγορανόμοι χορηγοῦσαν μάρκες ἀπὸ μολύβι ποὺ ἔφεραν τὴν ἐπιγραφή *ἀγορανόμων*³⁶.

Εἰδικὸς νόμος, ὁ «νόμος ἀγορανομικός», πρόβλεπε γιὰ τὰ δικαιώματα καὶ καθήκοντα τῶν Ἀγορανόμων στὴν Ἀθήνα. Ὅρισμένα ἀπὸ τὰ περιεχόμενα τοῦ ἀγορανομικοῦ νόμου μᾶς εἶναι γνωστά³⁷.

31. *IG* II² 380 = *Syll*³ 313 στίχ. 41, ΑΡΙΣΤΟΦΑΝΟΥΣ, Ἀχαρνῆς 724, 824, 968, ΠΟΛΥΔΕΥΚΟΥΣ X 177. Σχετικὰ, βλ. BÜCHSENSCHÜTZ ὅ.π. (σημ. 6) 536 σημ. 6, G. GILBERT, *The Constitutional Antiquities of Sparta and Athens* (New York 1895) (ἀνατ. Chicago 1968) 259 σημ. 4, BUSOLT-SWOBODA II 1118 σημ. 5, RHODES ὅ.π. 575-576.

32. Γιὰ τὸ θέμα τῆς ἐκμίσθωσης τῶν φόρων, βλ. Α. ΑΝΔΡΕΑΛΟΥ, Ἱστορία τῆς Ἑλληνικῆς Δημοσίας Οἰκονομίας I (Ἀθήναι 1928) 198-201, LÉCRIVAIN, *DA* στή λ. πρόσδοδοι, 703 μὲ σημ. 16, 704, SCHWAHN, στή *RE V A 1* (1934) στή λ. τελῶναι, στή λ. 421, BUSOLT I 626, BUSOLT-SWOBODA II 1228, 1230, H. FRANCOU, *Les finances des cités grecques* (Liège-Paris 1910) (ἀνατ. Roma 1964) 139-142, εἰδικὰ δὲ γιὰ τὴν Ἀθήνα, σ. 140.

33. Γιὰ τὸ ἀγοραστικὸ τέλος, βλ. BUSOLT I 616 σημ. 1, FRANCOU ὅ.π. 19 ("taxe d'étalage"), CHR. HABICHT, Eine Urkunde des Akarnanischen Bundes, *Hermes* 85, 1957, 107. Ταυτόσημα εἶναι τὰ «ἀγοραῖα τέλη», ποὺ μνημονεύονται στὸν ΨΕΥΔΟ-ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΗ, *Οἰκονομικός Β*, 4 (1346a). Πρβ. BÜCHSENSCHÜTZ ὅ.π. (σημ. 6) 556 σημ. 3. Στὴν ἐπιγραφή τῶν Ἀνδανίων (SOKOLOWSKI, *LSCG* ἀριθ. 65) στίχ. 103, ἀπαγορεύεται νὰ εἰσπράττονται τέλη ἀπὸ τοὺς πωλητὲς γιὰ τὴ χρῆση τοῦ χώρου: *πρασέτω μηθεῖς τοὺς πωλοῦντας τοῦ τόπου μηθέν*.

34. Γιὰ τὰ ἐπάνια, βλ. ΠΟΛΥΔΕΥΚΟΥΣ VII 15: «τὰ δὲ καταβαλλόμενα ὑπὲρ τῶν πιπρασκομένων τέλη ἐπάνια λέγουσιν». Στὸ BEKKER, *Anecd. Gr.* I 255, 1, τὰ ἐπάνια ταυτίζονται πρὸς φόρο 1%. Κατὰ πόσο ὁμοῦς ἡ ταύτιση αὐτὴ εἶναι ὀρθὴ εἶναι ἀμφίβολο. Κατὰ τὸν BUSOLT I 616 σημ. 2, οἱ ἔννοιες ἐπάνια καὶ ἑκατοστὰ δὲν ταυτίζονται ἀλλὰ τέμνονται. Κατὰ τὸν ΑΝΔΡΕΑΛΗ ὅ.π. I 179, οἱ δύο ἔννοιες «συνταυτίζονται» (;). Στὴ σ. 180 ὁμοῦς ὁ ἴδιος δέχεται, σωστά, ὅτι ἑκατοστὲς ἦταν μέρος μόνο ἀπὸ τὰ ἐπάνια. Βλ. καὶ πῶς κάτω, σημ. 37.

35. Γιὰ τὰ «ξενικὰ τέλη», βλ. ΑΝΔΡΕΑΛΗ ὅ.π. I 352 μὲ σημ. 2, αὐτ. 269 σημ. 9, FRANCOU ὅ.π. 270-271, BUSOLT-SWOBODA II 1118 σημ. 4, GILBERT ὅ.π. 259 σημ. 2, J.V. OEHLER, στή *RE I 1* (1893), στή λ. Agoranomoi. M. AUSTIN-P. VIDAL-NAQUET, *Économies et sociétés en Grèce ancienne* (Paris 1972) 142. Ἀπὸ τὰ βιβλία ὅπου καταγραφόταν ἡ καταβολὴ τῶν ξενικῶν τελῶν μπορούσε νὰ συναχθεῖ ἂν κάποιος ἀπὸ τοὺς πωλητὲς στὴν Ἀγορά ἦταν πολίτης ἢ ξένος: ΔΗΜΟΣΘΕΝΟΥΣ, *Πρὸς Εὐβουλίδην* LVII 31-32 καὶ ἰδίως 34: «ἀλλ' εἰ μὲν ξένη ἦν, τὰ τέλη ἐξετάσαντας τὰ ἐν τῇ ἀγορᾷ, εἰ ξενικὰ ἐτέλει, καὶ ποδαπὴ ἦν ἐπιδεικνύντας».

36. *BCH* 8, 1884, Πίν. I, ἀριθ. 23-28. Πρβ. BUSOLT I 616 σημ. 1, BUSOLT-SWOBODA II 1118 σημ. 4, GILBERT ὅ.π. 259 σημ. 2, RHODES ὅ.π. (σημ. 28) 576 καὶ, ἰδίως, M.L. LANG-M. CROSLY, *The Athenian Agora X, Weights, Measures and Tokens* (Princeton 1964) 79 μὲ σημ. 11, 80-81, 102 (ἀριθ. L. 170), 105 (ἀριθ. L. 194) καὶ πίνακες 25 καὶ 26.

37. *Σχόλια στὴν Ἰλιάδα* Φ 203: «καὶ ἐν τῷ ἀγορανομικῷ δὲ νόμῳ Ἀθηναίων διέσταλται ἰχθύων καὶ ἐγγελεύων τέλη». Ἡ διαφοροποίηση αὐτὴ ἀποδείχνει ὅτι τὰ ἐπάνια δὲν ἦταν πάντα 1%. Προφανῶς ἡ ἑκατοστὴ ἦταν τὸ πῶς

β) Ἡ δεύτερη ομάδα ἀρχόντων πού συνδέονταν μὲ τὴν Ἀγορὰ ἦταν οἱ Μετρονόμοι, οἱ ἐλεγκτές, δηλαδή, τῶν μέτρων καὶ σταθμῶν. Ὅπως καὶ οἱ Ἀγορανόμοι, ἔτσι καὶ οἱ Μετρονόμοι ἦταν δέκα, πέντε στὴν ἀθηναϊκὴ Ἀγορὰ καὶ πέντε στὴν τοῦ Πειραιᾶ.

Ὁ Ἀριστοτέλης, στὴν *Ἀθηναίων Πολιτεία* μᾶς προσδιορίζει τὰ καθήκοντά τους ὡς ἑξῆς: «φροντίζουν γιὰ ὅλα τὰ μέτρα καὶ τὰ σταθμά, ὥστε οἱ πωλητὲς νὰ χρησιμοποιοῦν σωστά»³⁸.

Τὸ τί ἀκριβῶς ἐννοοῦσε ὁ Ἀριστοτέλης μὲ τὸν ὄρο «δίκαια» (σωστά) μέτρα καὶ σταθμά, τὸ γνωρίζουμε ἀπὸ τὶς ἀνασκαφὲς στὴν Ἀγορὰ³⁹, ὅπου κοντὰ στὴ Θόλο βρέθηκαν μπρουντζινα βαρίδια, τὰ ὁποῖα ἔφεραν ἐπιγραφὲς πού δήλωναν ὅτι ἦταν πρότυπα σταθμά τῶν Ἀθηναίων. Ἀπὸ τὴν Ἀγορὰ προέρχεται ἐπίσης ἓνα μολυβένιο βαρίδι πού φέρει ἐπιγραφή κατὰ τὴν ὁποία ἦταν ἴσο πρὸς τὸ τρίτο τοῦ στατήρα.

Τὸ βαρίδι φέρει σφραγίδα τῶν Μετρονόμων, πού παριστάνει ἓναν θεὸ καθιστό. Τὸ βαρίδι χρονολογήθηκε στὸν 4ο αἰῶνα π.Χ.

Δημόσια ὑποδείγματα μέτρων καὶ σταθμῶν ὀνομαζόμενα σηκώματα ἦταν ἐκτεθειμένα στὴ Σκιάδα, τὴ Θόλο τῆς ἀθηναϊκῆς Ἀγορᾶς, ἀλλὰ καὶ στὴν Ἀκρόπολη⁴⁰. Κοντὰ στὴ Θόλο αὐτὴ οἱ ἀνασκαφὲς ἀποκάλυψαν ὀρισμένα τέτοια μέτρα, ὅπως μέτρο ὑγρῶν, χωρητικότητας μιᾶς κοτύλης, ἀλλὰ καὶ μέτρα στερεῶν⁴¹. Τὰ τελευταῖα αὐτὰ ἦταν κυλινδρικὰ δοχεῖα, πού γεμίζονταν ἀπὸ τὸ εἶδος πού ἐπρόκειτο νὰ μετρηθεῖ ὡς τὸ χεῖλος τους, ὅπου τὸ εἶδος πού μετριοῦσαν στρωνόταν μὲ τὴ βοήθεια ἐνὸς ραβδιοῦ (σκυτάλη)⁴².

Τὰ σηκώματα τοποθετοῦνταν ἐπάνω σὲ στῆλες, μερικὲς ἀπὸ τὶς ὁποῖες, ἀναγόμενες ὁμως σὲ περιόδους μεταγενέστερες ἀπὸ ἐκείνη πού ἐξετάζουμε, ἔχουν βρεθεῖ⁴³.

Τοὺς Μετρονόμους βοηθοῦσαν στὸ ἔργο τους κατώτερα ὄργανα, οἱ Προμετρητές⁴⁴,

συνηθισμένο ποσοστὸ τοῦ φόρου, ὑπῆρχαν ὁμως καὶ ἄλλα. Γιὰ τὸν ἀγορανομικὸ νόμο τῶν Ἀθηνῶν βλ. καὶ πῶς κάτω, σημ. 73-74. Πρέπει νὰ σημειωθεῖ ὅτι ὁ MAC DOWELL ὁ.π. (σημ. 25) 157 καὶ σημ. 348 δέχεται ὅτι τὸ Σχόλιο γιὰ τὸ ὁποῖο γίνεται λόγος, ἀναφέρεται σὲ τιμὲς ἐμπορευμάτων καὶ ὄχι σὲ φόρο. Contra, RHODES ὁ.π. (σημ. 28) 575 σημ. 44.

38. ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΟΥΣ, *Ἀθηναίων Πολιτεία* 51, 2: «Κληροῦνται δὲ καὶ μετρονόμοι ἰ, πέντε μὲν εἰς τὸ ἄστυ, ἑ δὲ εἰς Πειραιεῖα· καὶ οὗτοι τῶν μέτρων καὶ τῶν σταθμῶν ἐπιμελοῦνται πάντων, ὅπως οἱ πωλοῦντες χρήσονται δικαίους». Σχετικὰ βλ. BUSOLT-SWOBODA II 1119 μὲ σημ. 2, GILBERT ὁ.π. (σημ. 31) 259-260 μὲ σημ. 1, LEVI ὁ.π. (σημ. 27) II 373-374. E. VANDERPOOL, *Metronomoi*, *Hesperia* 37, 1968, 73-76.

39. Βλ. πρόχειρα (M. LANG), *The Athenian Citizen (Excavations of the Athenian Agora. Picture Book No 4)*, (Princeton 1960) εἰκ. 13-19 καὶ τὰ σχόλια στὶς εἰκόνες αὐτές, καθὼς καὶ σ. 78 καὶ τὶς εἰκ. 33a καὶ 33b στὸ H. THOMPSON - R.E. WYCHERLEY, *The Athenian Agora XIV, The Agora of Athens* (Princeton 1972).

40. Γιὰ τὰ σηκώματα, βλ. ΥΠΕΡΕΙΔΗ στὸν ΠΟΛΥΔΕΥΚΗ IV 172 καὶ IG II² 1013 = PLEKET I ἀριθ. 14 (2ος αἰῶνας π.Χ.) = R.E. WYCHERLEY, *The Athenian Agora III, Literary and Epigraphical Testimonia* (Princeton 1957) ἀριθ. 605 (σ. 182-183) στίχ. 8, 40. Βλ. καὶ American School of Classical Studies at Athens, *The Athenian Agora - A Guide to the Excavation and Museum*⁴ (1990) 242-244.

41. LANG, *The Athenian Citizen* ἀριθ. 16 (5ος αἰῶνας π.Χ.) (κοτύλη), ἀριθ. 17 (4ος αἰῶνας π.Χ.), ἀριθ. 19 (5ος αἰῶνας π.Χ.). *The Athenian Agora - A Guide* εἰκ. 147, VANDERPOOL ὁ.π. 74 (ἐπιγραφή τῶν Μετρονόμων τοῦ ἔτους 222/221 π.Χ., στίχ. 11-12).

42. Γιὰ τὴ «σκυτάλη», βλ. ΓΚΟΦΑ, *Δεῖγμα* 21 σημ. 1, 62 σημ. 1, ὅπου παραπομπὲς σὲ παπυρολογικὰ κείμενα, καθὼς καὶ τὴν ἀπεικόνιση σὲ μωσαϊκὸ ἀπὸ τὸν οἶκο τῶν mensores στὴν Ὅστια στὸν ROUGÉ, *Recherches* πίν. VIII (πρὶν ἀπὸ τὴ σ. 489).

43. Βλ. π.χ. Σ.Ν. ΚΟΥΜΑΝΟΥΔΗ, Ἐπιγραφαὶ ἐξ Ἀθηνῶν, *ΑΔ* 25, 1970, 58 (1ος αἰῶνας μ.Χ.), κυλινδρική στήλη ἀπὸ τὴ Ρωμαϊκὴ Ἀγορὰ μὲ τὴν ἐπιγραφή: μέδιμος ἀνθράκω[ν] δημόσιος.

44. ΑΡΠΟΚΡΑΤΙΩΝ καὶ Σοῦδα στὴ λ. προμετρητής: «ὁ τοὺς πιπρασκομένους πυροὺς ἐν τῇ ἀγορᾷ καὶ τῶν ἄλλων σπερμάτων ἕκαστον διαμετρῶν», BEKKER, *Anecd. Gr.* I 290, 33: «προμετρηταί: ἄρχοντες τινὲς ἐνιαύσιοι ἦσαν οἱ τῶ

πού στάθηκαν τὸ πρότυπο τῶν ρωμαϊκῶν “mensores”. Οἱ Προμετρητὲς λάβαιναν ἀμοιβὴ γιὰ κάθε μέτρηση ἀγαθῶν μὲ τὰ δημόσια μέτρα καὶ σταθμὰ στὴν ὁποία προέβαιναν⁴⁵.

Ὅπως βλέπουμε, τὰ καθήκοντα τῶν Μετρονόμων ἦταν ἀπὸ ἐκεῖνα πού σὲ ἄλλες ἑλληνικὲς πόλεις ἀνήκαν στοὺς Ἀγορανόμους. Τὸ ἴδιο, ἄλλωστε, εἶναι πιθανὸ νὰ συνέβαινε καὶ στὴν Ἀθήνα ὡς τὶς ἀρχὲς τοῦ 4ου αἰῶνα π.Χ., ὁπότε ἰδρύθηκε, κατὰ πᾶσα πιθανότητα, ἡ ἀρχὴ τῶν Μετρονόμων⁴⁶. Οἱ Μετρονόμοι ὀρίζονταν, ὅπως οἱ Ἀγορανόμοι, μὲ κλῆρο⁴⁷.

Τίποτα τὸ συγκεκριμένο δὲν γνωρίζουμε ὅσον ἀφορᾷ τὶς δικαστικὲς ἀρμοδιότητες τῶν Μετρονόμων, δὲν εἶναι ὅμως παράλογο νὰ ὑποτεθεῖ ὅτι ἀσκοῦσαν, ὡς πρὸς τὸν στενὸ τομέα τους, τὰ ἴδια καθήκοντα μὲ τοὺς Ἀγορανόμους.

γ) Ἡ τρίτη ὁμάδα ἀρχόντων πού τὰ καθήκοντά τους συνδέονταν μὲ τὴν Ἀγορὰ ἦταν οἱ Σιτοφύλακες. Καὶ οἱ ἀρχοντες αὐτοὶ ὀρίζονταν μὲ κλῆρο, ὅπως μᾶς πληροφορεῖ ὁ Ἀριστοτέλης⁴⁸, ἀλλὰ ὁ ἀριθμὸς τους δὲν ἦταν πάντοτε ὁ ἴδιος κατὰ τὴ διάρκεια τοῦ 4ου αἰῶνα π.Χ.

Τὸ 386 π.Χ., πάντως, ὅταν ἀπαγγέλθηκε ὁ λόγος τοῦ Λυσία κατὰ τῶν Σιτοπωλῶν, οἱ Σιτοφύλακες ὑπῆρχαν ἤδη⁴⁹, καὶ ἡ ἴδρυση τῆς ἀρχῆς τους συνάπτεται, πιθανῶς, μὲ τὸν Κορινθιακὸ πόλεμο (395-386 π.Χ.)⁵⁰. Ἀρχικὰ ἦσαν δέκα, πέντε στὴν Ἀθήνα καὶ πέντε στὸν Πειραιᾶ ἀλλὰ στὰ χρόνια τῆς σύνταξης τῆς *Ἀθηναίων Πολιτείας* τοῦ Ἀριστοτέλη ὁ ἀριθμὸς τους εἶχε ἀυξηθεῖ σὲ 35, ἀπὸ τοὺς ὁποίους 20 γιὰ τὴν Ἀγορὰ τῶν Ἀθηναίων καὶ 15 γιὰ τοῦ Πειραιᾶ⁵¹.

Οἱ Σιτοφύλακες, ὅπως καὶ ἡ ὄνομασία τους τὸ μαρτυρεῖ, εἶχαν ὡς κύριο ἔργο τους τὴν ἐπιστάσια τοῦ ἐμπορίου τοῦ σιταριοῦ⁵², τοῦ κατ' ἐξοχὴν, δηλαδή, εἴδους διατροφῆς τῶν

δικαίῳ μέτρῳ διαμετροῦντες τὰ ὄσπρια καὶ τοὺς πυροὺς ἐν τῇ ἀγορᾷ». Βλ. ἐπίσης, ΠΟΛΥΔΕΥΚΗ IV 166. Ὅτι οἱ προμετρητὲς δὲν ἦταν ἀρχοντες ἀλλὰ ὑπηρετικὸ προσωπικὸ, ὑπὸ τοὺς μετρονόμους, βλ. GILBERT ὁ.π. (σημ. 31) 260 σημ. 2, BUSOLT-SWOBODA II 1059 σημ. 2, BÜCHSENSCHÜTZ ὁ.π. (σημ. 6) 538. Ὁ RHODES ὁ.π. (σημ. 28) 577 θεωρεῖ τοὺς Προμετρητὲς ὡς ὑπαλλήλους τῆς πόλης (officials).

45. Ἡ ἀμοιβὴ τῶν Προμετρητῶν πληρωνόταν μὲ τὸ κομμάτι (IG II² 1672, στίχ. 291, 298-299, Ἐλευσίς, 329-328 π.Χ.). Γιὰ τὸ ὅτι ἐλάμβαναν ἀμοιβή, βλ. —ἐκτὸς ἀπὸ τὴν ἐπιγραφὴ αὐτὴ— καὶ ΑΡΠΟΚΡΑΤΙΩΝΑ καὶ Σοῦδα, στή λ. προμετρητής: «καὶ ὁ τούτου τοῦ ἔργου μισθὸν λαμβάνων, προμετρητής ἐκαλεῖτο».

46. V. v. WILAMOWITZ-MOELLENDORF, *Aristoteles und Athen* I (Berlin 1893) 220. Τὸ γραφεῖο τῶν Μετρονόμων ὅμως, ὅπως ἀποδείχθηκε ἀπὸ τὶς ἀνασκαφὲς τῆς Ἀγορᾶς βρισκόταν σὲ Στοὰ χτισμένη στὰ τέλη τοῦ πέμπτου αἰῶνα π.Χ., βλ. THOMPSON-WYCHERLEY ὁ.π. (σημ. 25) 78 καὶ *The Athenian Agora - A Guide* 166-172. Πρόκειται γιὰ τὴ Νότια Στοά, I (South Stoa, I).

47. Βλ. ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΟΥΣ, *Ἀθηναίων Πολιτεία* 51, 2, πιδ πάνω σημ. 38.

48. ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΟΥΣ, *Ἀθηναίων Πολιτεία* 51, 3: «Ἦσαν δὲ καὶ Σιτοφύλακες κληρωτοί...». Βλ. καὶ ΛΥΣΙΟΥ, *Κατὰ Σιτοπωλῶν* 16, στὴν ἐπόμενη σημείωση.

49. L. GERNET-M. BIZOS, *Lysias, discours* I (Paris 1926) 84 σημ. I (GERNET) γιὰ τὴ χρονολόγηση: Πρβ. ΛΥΣΙΟΥ, *Κατὰ Σιτοπωλῶν* XXII 16: «Οὕτω δέ... ἐπὶ μὲν τοῖς ἄλλοις ὄνοις ἅπασι τοὺς ἀγορανόμους φύλακας κατεστήσατε, ἐπὶ δὲ ταύτῃ μόνῃ τῇ τέχνῃ χωρὶς σιτοφύλακας ἀποκληροῦτε». Στὴν ἐπιγραφὴ περὶ τῶν ἀθηναϊκῶν ἀργυρῶν νομισμάτων τοῦ 375/374 (R. STROUD, *An Athenian Law of Silver Coinage*, *Hesperia* 43, 1974, 157-159 = BOGAERT, *Epigraphica* III ἀριθ. 21, στίχ. 19, 23) οἱ Σιτοφύλακες ἐμφανίζονται ὡς ἀρχὴ πού λειτουργεῖ ἀπὸ ἀρκετὸ ἤδη χρόνο.

50. GERNET, στὸ GERNET-BIZOS, *Lysias* I 83-84, R. SEAGER, *Lysias against the Corndealers*, *Historia* 15, 1966, 172 (γύρω στὸ 387/6 π.Χ.).

51. ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΟΥΣ, *Ἀθηναίων Πολιτεία* 51, 3: «Ἦσαν δὲ καὶ σιτοφύλακες κληρωτοὶ <ι> πέντε μὲν εἰς Πειραιέα, πέντε δ' εἰς ἄστν, νῦν δ' εἴκοσι μὲν εἰς ἄστν, πεντεκαίδεκα δ' εἰς Πειραιέα». Στὸ ΛΥΣΙΑ, *Κατὰ Σιτοπωλῶν* XXIII 8, οἱ κώδικες κάνουν μνεῖα τριῶν Σιτοφύλακων, ἀλλὰ οἱ ἐκδότες, ὀρθά, διορθώνουν τὸ «δύο» τῶν κωδίκων σὲ «δ» (= «τέτταρες») ὁπότε, μαζὶ μὲ τὸν ἄντρο γίνονται 5 Σιτοφύλακες στὸ ἄστν, ὅπως καὶ στὴν *Ἀθηναίων Πολιτεία* 51, 3. Βλ. σχετικὰ BUSOLT-SWOBODA II 1119 σημ. 3 καὶ RHODES ὁ.π. (σημ. 28) 577 γιὰ μιὰ ἐκθεση τοῦ προβλήματος.

52. ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΟΥΣ, *Ἀθηναίων Πολιτεία* 51, 3: «Οὗτοι (sc. οἱ σιτοφύλακες) δ' ἐπιμελοῦνται, πρῶτον μὲν ὅπως ὁ ἐν ἀγορᾷ σίτος ἀργὸς ὄνιος ἔσται δικαίως, ἐπειθ' ὅπως οἱ τε μωλοθροὶ πρὸς τὰς τιμὰς τῶν κριθῶν τὰ ἀλφίτα πωλήσου-

Ἀθηναίων πὸν προερχόταν ἀπὸ περιοχὲς ἐκτὸς τῆς Ἀττικῆς.

Γιὰ τὸν σκοπὸ αὐτὸ οἱ Σιτοφύλακες καταχώριζαν στὰ βιβλία τους τὶς πραγματοποιούμενες εἰσαγωγὲς σιταριοῦ, ὅπως μᾶς μαρτυρεῖ ὁ Δημοσθένης στὸν λόγο του πρὸς Λεπτίνην (355-354 π.Χ.)⁵³.

Ποιὰ εἶναι ἡ σχέση τῶν καθηκόντων τους πρὸς ἐκεῖνα τῶν Ἐπιμελητῶν τοῦ Ἐμπορίου εἶναι δύσκολο νὰ καθορισθεῖ.

Ἡ ἐπιγραφή πὸν δημοσίευσε πρὶν ἀπὸ λίγα χρόνια ὁ R. Stroud καὶ προέρχεται ἀπὸ τὴν Ἀγορά⁵⁴, μαρτυρεῖ ὅτι οἱ Σιτοφύλακες καὶ οἱ Ἐπιμελητὲς τοῦ Ἐμπορίου συνυπῆρχαν ἤδη τὸ 375-374 π.Χ. καὶ κατὰ συνέπεια, ἡ ἄποψη ὅτι οἱ δεῦτεροι ἰδρύθηκαν μετὰ τὸ 355 π.Χ., ὅταν γράφτηκαν οἱ *Πόροι* τοῦ Ξενοφῶντος⁵⁵, πρέπει νὰ ἐγκαταλειφθεῖ. Ἐνόψει τούτου, ὅμως, δὲν εὐσταθεῖ καὶ ἡ ὑπόθεση ὅτι οἱ Σιτοφύλακες περιορίστηκαν στὸν ἔλεγχο τοῦ λιανικοῦ ἐμπορίου μόνο ἀφότου ἰδρύθηκε ἡ ἀρχὴ τῶν Ἐπιμελητῶν τοῦ Ἐμπορίου, στοὺς ὁποίους ἡ ἀθηναϊκὴ πολιτεία ἀνάθεσε τὸν ἔλεγχο τοῦ χονδρικοῦ⁵⁶.

Ἡ καταχώριση μάλιστα τῶν εἰσαγωγῶν τοῦ σιταριοῦ ἀπὸ τοὺς Σιτοπῶλες, γιὰ τὴν ὁποία μᾶς παρέχει, ὅπως εἶπαμε, μαρτυρία ὁ Δημοσθένης γιὰ τὰ ἔτη 355-354 π.Χ., δείχνει, ἀντίθετα, ὅτι ἀκόμα καὶ κατὰ τὰ ἔτη αὐτὰ οἱ Σιτοφύλακες ἐξακολουθοῦσαν νὰ διατηροῦν δικαιοδοσίες πὸν ξεπερνοῦσαν τὸν ἔλεγχο τοῦ λιανικοῦ ἐμπορίου. Κάπου, ἐπομένως, μετὰ τὸ 355 καὶ τοῦ 329-323 π.Χ. (καὶ ὄχι νωρίτερα) θὰ πρέπει τὸ χονδρικό ἐμπόριο τοῦ σιταριοῦ νὰ ἀφαιρέθηκε ἀπὸ τὴν ἀρμοδιότητα τῶν Σιτοφυλάκων καὶ νὰ ἀνατέθηκε στοὺς Ἐπιμελητὲς τοῦ Ἐμπορίου.

Στὰ χρόνια τῆς σύνταξης τῆς *Ἀθηναίων Πολιτείας*, πάντως, ἡ ἐπιστασία τῶν Σιτοφυλάκων πάνω στὸ λιανικὸ ἐμπόριο τοῦ σιταριοῦ στὴν Ἀθήνα ἀφοροῦσε τὶς συναλλαγὲς στὴν Ἀγορά, καὶ ἀπέβλεπε στὸ νὰ πουλιέται στὴ «σωστὴ τιμῆ» τὸ ἀκατέργαστο σιτάρι (σίτος ἀργός), ἐκεῖνο δηλαδὴ πὸν δὲν εἶχε ἀκόμα ὑποστει ἄλεσμα, στὸν ἔλεγχο τῆς τιμῆς πώλησης τοῦ ἀλευριοῦ ἀπὸ τοὺς μυλωνάδες, ὥστε ἡ τιμὴ αὐτὴ νὰ βρίσκεται σὲ ἀντιστοιχία πρὸς τὴν τιμὴ τοῦ κριθαριοῦ, ὡς πρὸς τὸ ψωμὶ δέ, ἀφενὸς στὸν ἔλεγχο ὥστε ἡ τιμὴ τούτου νὰ ἀντιστοιχεῖ πρὸς ἐκείνη πὸν οἱ ἀρτοποιοὶ πλήρωσαν γιὰ τὸ σιτάρι καὶ ἀφετέρου στὸν ἔλεγχο τοῦ ἂν ἔχει τὸ ψωμὶ πὸν πουλιέται τὸ καθορισμένο ἀπὸ τοὺς Σιτοφύλακες βάρος⁵⁷.

σιν, καὶ οἱ ἀρτοπῶλαι πρὸς τὰς τιμὰς τῶν πυρῶν τοὺς ἄρτους, καὶ τὸν σταθμὸν ἄγοντας, ὅσον ἂν οὗτοι τάξωσιν· ὁ γὰρ νόμος τούτους κελεύει τάττειν».

53. ΔΗΜΟΣΘΕΝΟΥΣ, *Πρὸς Λεπτίνην* XX 32: «Αἱ τοίνυν παρ' ἐκείνου (sc. τοῦ Λεύκωνος) δεῦρ' ἀφικνούμεναι σίτου μυριάδες περὶ τετταράκοντ' εἰσίν· καὶ τοῦτ' ἐκ τῆς παρὰ τοῖς σιτοφύλαξιν ἀπογραφῆς ἂν τις ἴδωι». Γιὰ τὴ χρονολόγησι βλ. O. NAVARRE-O. ORSINI, *Démosthène, Plaidoyers politiques* I (Paris 1954) 55.

54. Βλ. πρὸ πάνω, σημ. 49.

55. Τὴ γνώμη αὐτὴ τοῦ WILAMOWITZ-MOELLENDORF ὁ.π. (σημ. 46) I, 220-221, ἀκολουθοῦσαν ἐκτὸς ἄλλων, καὶ οἱ GERNET, *Actions commerciales* 180, 182 σημ. 7 καὶ LIPSUS 98 σημ. 177, ἀλλὰ ὁ νόμος τοῦ 375/374 π.Χ. ἀποκλείει τὴ γνώμη αὐτὴ, βλ. STROUD ὁ.π. (σημ. 49) 181 σημ. 92, PH. GAUTHIER, *Un commentaire historique des Poroi de Xénoophon* (Genève-Paris 1976) 81 σημ. 13.

56. Κατὰ τὸν LIPSUS 96, ἡ ἰδρυσι τῆς ἀρχῆς τῶν Ἐπιμελητῶν τοῦ Ἐμπορίου ἐγίνε γύρω στὰ μέσα τοῦ 4ου αἰῶνα π.Χ. με σκοπὸ τὴν ἀνακούφιση τοῦ ἔργου τῶν Σιτοφυλάκων. Εἶδαμε ὅμως ὅτι ἡ ἄποψη αὐτὴ δὲν εὐσταθεῖ, γιὰ τὸ Σιτοφύλακες καὶ Ἐπιμελητὲς τοῦ Ἐμπορίου συνυπῆρχαν ἤδη ἀπὸ τὸ 375/74 π.Χ., ἡ δὲ ἰδρυσι τῆς ἀρχῆς τῶν δευτέρων, ὅπως παρατηρεῖ ὁ STROUD ὁ.π. (σημ. 49) 181 σημ. 96, δὲν φαίνεται νὰ ἦταν καὶ τότε πρόσφατη.

57. Βλ. πρὸ πάνω, σημ. 52 καθὼς καὶ *Anecd. Gr.* I 300, 19 στὴ λ. σιτοφύλακες: «Ἀρχοντες Ἀθήνησι κληρωτοὶ οὗτοι δ' ἐπεμελοῦντο ὅπως ὁ σίτος δικαίωςπραθῆσεται, καὶ τὰ ἄλφιστα καὶ οἱ ἄρτοι κατὰ τὰς ὀρισμένους τιμὰς καὶ σταθμὸν».

Ὁ ἔλεγχος τοῦ λιανικοῦ ἐμπορίου τοῦ σιταριοῦ περιλάμβανε ἐπίσης τὸ νὰ βεβαιώνονται οἱ Σιτοφύλακες ὅτι οἱ κάπηλοι ἐκεῖνοι ποὺ εἰδικεύονταν στὸ λιανικὸ ἐμπόριο τοῦ σιταριοῦ (Σιτοπῶλαι) δὲν ἀγοράζουν περισσότερο ἀπὸ πενήντα μέτρα σιταριοῦ (φορμούς) ὁ καθένας, τοῦτο δὲ γιὰ νὰ ἀποφεύγεται τὸ λεγόμενον *cornering*, ἀλλὰ καὶ γιὰ νὰ βεβαιώνονται οἱ Σιτοφύλακες ὅτι τὸ κέρδος τῶν Σιτοπῶλῶν δὲν ὑπερβαίνει τὸν ἓνα ὄβολο κατὰ φορμό⁵⁸.

Ἡ ποινὴ τῶν παραβατῶν, ποὺ συνήθως ἦταν μέτοικοι, ἦταν ἐξοντωτικὴ: θάνατος, ὁ ὁποῖος πολλὰς φορὰς ἀπαγγελλόταν ὑπὸ συνθήκες ποὺ κάθε ἄλλο παρὰ παρείχαν ἐχέγγυα στὸν κατηγορούμενο⁵⁹. Στὰ χρόνια τῆς σύνταξης τῆς Ἀριστοτέλειας Ἀθηναίων Πολιτείας ἡ παραπάνω νομοθεσία κατὰ τῶν Σιτοπῶλῶν πιθανὸ νὰ μὴν ἴσχυε πιά⁶⁰.

Ὁ νόμος τοῦ 375 π.Χ. ποὺ ἀνακαλύφθηκε πρόσφατα, δείχνει ὅτι οἱ Σιτοφύλακες εἶχαν ἀρμοδιότητα γιὰ ὅλες τὶς παραβάσεις ποὺ διαπράττονταν στὴν Ἀγορὰ μέσα στὸν «κύκλο» τοῦ σιταριοῦ (ἐν τῷ σίτῳ)⁶¹. Γι' αὐτὸν τὸν λόγο, πρὸς τοὺς Σιτοφύλακες γίνονταν οἱ σχετικὲς καταγγελίες («φάσεις»)⁶².

Σχετικὴ μὲ τὰ καθήκοντα τῶν Σιτοφυλάκων στὸ πλαίσιο τῆς σιταγορᾶς τῶν Ἀθηναίων ἦταν καὶ ἡ ἄσκηση ἀπὸ μέρους των ἐποπτείας ἐπὶ ἐνὸς δημόσιου δούλου, τοῦ «Δοκιμαστῆ», ὁ ὁποῖος καθόταν στὴν Ἀγορὰ «ἀνάμεσα στὶς τράπεζες»⁶³ καὶ προέβαινε σὲ ἔλεγχο

58. ΛΥΣΙΟΥ, *Katà Σιτοπῶλῶν* XXII 6: «Ἡμεῖς γὰρ ὑμῖν παρεσχόμεθα τὸν νόμον, ὃς ἀπαγορεύει μηδένα τῶν ἐν τῇ πόλει <πλείω> σίτον πενήντα φορμῶν συνωνεῖσθαι» (βλ. ἐπίσης ὁ.π. 5 καὶ 7) 8: «δεῖν γὰρ αὐτοὺς ὄβολῳ μόνον πωλεῖν τιμιώτερον». Γιὰ τὴν ἔννοια τῶν «φορμῶν», βλ. GAUTHIER, *De Lysias à Aristote* 22-23, RHODES ὁ.π. (σημ. 28) 578, W. KENDRICK-PRITCHETT, *The Attic Stelai*, II, *Hesperia* 25, 1956, 192. Γιὰ τὴν ἔννοια τοῦ «συνωνεῖσθαι» βλ. καὶ SEAGER ὁ.π. (σημ. 50) 173-177, ἰδίως σ. 174.

59. Πρβ. τὰ περιστατικὰ ποὺ περιγράφει ὁ ΛΥΣΙΑΣ, *Katà Σιτοπῶλῶν* XXII 2-4 καὶ τὶς παρατηρήσεις τοῦ GERNET, στὸ GERNET-BIZOS, *Lysias, discours* II 83-84 καθὼς καὶ τὸν WILAMOWITZ-MOELLENDORF ὁ.π. (σημ. 46) II 374-379. Ἡ αἰσιόδοξη ἀντιμετώπιση τῶν περιστατικῶν ἀπὸ τὸν G. CALHOUN, *The Business Life of Ancient Athens* (Austin 1913) (ἀνατ. Roma 1965) 75-76 δὲν δικαιολογεῖται, νομίζουμε. Ὅπως προκύπτει ἀπὸ τὸν λόγο τοῦ ΛΥΣΙΑΣ, *Katà Σιτοπῶλῶν* XXII 16, καὶ οἱ ἴδιοι οἱ Σιτοφύλακες βρῖσκονταν σὲ κίνδυνο θανατικῆς καταδίκης ἂν δὲν κατόρθωναν νὰ θέσουν ὑπὸ ἔλεγχου τὴν ἐμπορικὴ δραστηριότητα τῶν Σιτοπῶλῶν.

60. GERNET στὸ GERNET-BIZOS, *Lysias, discours* II 85 σημ. 1.

61. BOGAERT, *Epigraphica* III ἀριθ. 21, στίχ. 18-23: *Φαίνειν δὲ τὰ μὲν ἐν [τῷ] σίτῳ πρὸς τοὺς σιτοφύλακας... τὰ [δὲ] ἐν τῷ] ἐμπορίῳ καὶ τῷ Πει[ρ]ραϊεῖ... πλὴν τὰ ἐν τῷ σίτῳ, τὰ δὲ [ἐν τῷ] σίτῳ πρὸς τοὺς σιτοφύλακας...* Πρβ. ΠΟΥΛΥΔΕΥΚΗΣ VIII 47: «Φάσις δὲ ἦν τὸ φαίνειν τοὺς περὶ τὰ μέταλλα ἀδικούντας, ἢ περὶ τὸ ἐμπόριον κακοουργούντας ἢ περὶ τὰ τέλη, ἢ τῶν δημοσίων τι νενοσφισμένους, ἢ συκοφαντοῦντας, ἢ περὶ τοὺς ὄρφανούς ἐξαμαρτάνοντας... ἐφαίνοντο δὲ πρὸς τὸν ἄρχοντα», 48: «ὁ δ' ἄρχων παρεδίδου τὴν κρίσιν δικαστηρίῳ». Ἄλλες λεξικογραφικὲς πηγὲς βλ. στὸν A.R.W. HARRISON, *The Law of Athens* II (Oxford 1971) 218 σημ. 1. Γιὰ τὴ φάση, βλ. LIPSIUS 309-316, HARRISON ὁ.π. II 218-221, MAC DOWELL ὁ.π. (σημ. 25) 158-159, VÉLISSAROPOULOS, *Les nauclères grecs* (Genève-Paris 1980) 315-316, E. ZIEBARTH, *Popularklagen* 610-615, WEBER, *Attisches Prozessrecht* 58. Βλ. καὶ D. GOFAS, *Les carologues de Thasos*, *BCH* 93, 1969, 341 σημ. 1, βλ. παραπάνω σ. 44 σημ. 19, σχετικὰ μὲ τὸ «κατελεῖν», ποὺ ἀπαντᾷ στὴ Θάσο καὶ στὴ Χίο καὶ ἀποτελεῖ τὸν ἀντίστοιχο πρὸς τὸ «φαίνειν» ὄρο στὶς πόλεις αὐτές.

62. Παραπομπές, βλ. σημ. 61. Οἱ Σιτοφύλακες (ἢ ἄλλοι κατὰ περίπτωσιν ἀρμόδιοι ἄρχοντες) δικάζουν μόνοι τους τὶς διαφορὰς ποὺ ἀφοροῦν καταγγελίες (φάσεις) μὲ ἀντικείμενο ὡς 10 δραχμῆς, ἐνῶ πᾶν ἀπὸ τὸ ποσὸ αὐτὸ εἰσάγουν τὴν ὑπόθεσιν στὸ δικαστήριον (στίχ. 23-26), ποὺ συνιστᾶται μὲ κλήρωσιν ἀπὸ τοὺς θεσμοθέτες ὕστερα ἀπὸ αἴτημα τῶν Σιτοφυλάκων (στίχ. 26-29). Πρβ. STROUD ὁ.π. (σημ. 49) 179-180.

63. BOGAERT, *Epigraphica* III ἀριθ. 21, στίχ. 4-6: *ὁ δὲ δοκιμαστής ὁ δημόσιος καθήμενος μετὰ τῶν τραπεζῶν δοκιμαζέτω*. Γιὰ τὶς τράπεζες, γιὰ τὶς ὁποῖες ἡ ἐπιγραφή ἀναφέρει μόνον ὅτι βρῖσκονταν στὴν Ἀθήνα (στίχ. 45-46: *ἐν [ἄσ]τει μὲμ μετὰ τῶν τραπεζῶν*), προκύπτει ἀπὸ δύο χωρία τοῦ Πλάτωνα ὅτι ἡ θέση τους ἦταν στὴν Ἀγορὰ (ΠΛΑΤΩΝΟΣ, Ἀπολ. Σωκρ. 17c «ἐν ἀγορᾷ ἐπὶ τῶν τραπεζῶν», Ἰππίας, *Minor* 368b). Βλ. STROUD ὁ.π. (σημ. 49) 167 μὲ σημ. 27 καὶ σχετικὰ S. TRACY, *Greek Inscriptions from the Athenian Agora*, *Hesperia* 53, 1984, 371 (no 3, inv. no I

της γνησιότητας τῶν ἀττικῶν νομισμάτων⁶⁴.

6. Ὁ σκοπὸς τῆς Ἀγορᾶς εἶναι σύνθετος: Παρέχει τὴν εὐκαιρία στοὺς ἀγοραστὲς καὶ στοὺς πωλητὲς νὰ συναντήσουν οἱ μὲν τοὺς δέ. Παρέχει ἐπίσης τὴν εὐκαιρία διαφήμισης τῶν ἐμπορευμάτων. Τέλος, παρέχει στοὺς ὑποψήφιους ἀγοραστὲς ὡς ἓνα βαθμὸ τὴν ἐγγύηση ὅτι δὲν θὰ τοὺς ξεγελάσουν οἱ πωλητὲς ποὺ βρίσκονται ἐκεῖ.

Ὅσον ἀφορᾷ τὴν εὐκαιρία γιὰ συναλλαγὲς ποὺ παρέχει ἡ ἀγορά, θὰ πρέπει νὰ ὑπενθυμίσουμε τὴν ἐκπληξὴ τοῦ Κύρου ποὺ μᾶς ἀναφέρει ὁ Ἡρόδοτος, γιὰ τὸ γεγονὸς ὅτι «οἱ Ἕλληνες ὀργανώνουν ἀγορὰς γιὰ νὰ πουλᾶν καὶ νὰ ἀγοράζουσιν»⁶⁵. Ὁ Ἀριστοτέλης, στὰ *Πολιτικά* του προσθέτει: «ἀποτελεῖ γιὰ ὅλες σχεδὸν τὶς πόλεις ἀνάγκη νὰ πουλιόνται ὀρισμένα πράγματα καὶ ἄλλα ν' ἀγοράζονται», καὶ ἡ ἀνάγκη αὐτὴ εἶναι ποὺ καθιστᾷ τὴν ἀγορὰ τὴν πρῶτη στὴν ἀνάμεσα σ' ὅλες τὶς ἀπαραίτητες ὑπηρεσίες κάθε πόλης⁶⁶.

Ὅπως εἶναι γνωστὸ, ὀρισμένες ἑλληνικὲς πόλεις ἀπαγόρευαν ὀλωσδιόλου τὶς συναλλαγὲς ὁποῦδήποτε ἄλλοῦ ἐκτὸς ἀπὸ τὴν Ἀγορά⁶⁷. Τέτοια ἀπαγόρευση δὲν ὑπῆρχε ὅμως στὴν

7496, στίχ. 9-10, 181/180 π.Χ.) καθὼς καὶ σ. 372. R. BOGAERT, *Banques et banquiers dans les cités grecques* (Leyde 1968) 61-62, BÜCHSENSCHÜTZ ὁ.π. (σημ. 6) 505. Γιὰ τοὺς δοκιμαστὲς, βλ. BOGAERT ὁ.π. 45-46 καὶ σημ. 76-77 αὐτόθι, HEICHELHEIM ὁ.π. (σημ. 1) II 75-76. Συνώνυμοι ὄροι ἦταν: «ἀργυροσκόπος» (Ἀνδάνια, 92 π.Χ., στὸ SOKOLOWSKI, *LSCG* ἀριθ. 65, στίχ. 48, βλ. BOGAERT ὁ.π. 45) καὶ «ἀργυρογνώμων», πρβ. *Σοῦδα*, στή λ. «ἀργυρογνώμων» δοκιμαστής». Ὁ BOGAERT, *Banques* 46 σημ. 78, σημειώνει ὅτι δοκιμαστὲς στὴν ὑπηρεσία τῆς πόλης εἶχαν ἐπισημανθεῖ στὴν Ἀθήνα ἀπὸ τὸ τέλος τοῦ 4ου π.Χ. αἰῶνα (*Syll*³ 334 τοῦ 305 π.Χ., στίχ. 10 καὶ 45 = *IG* II² B στίχ. 102 καὶ 137). Ὁ νόμος τοῦ Stroud ἀποδείχνει ὅμως τώρα ὅτι δημόσιοι δοκιμαστὲς ὑπῆρχαν στὴν Ἀθήνα ἀπὸ τὶς ἀρχὲς τοῦ 4ου π.Χ. αἰῶνα τουλάχιστον.

64. Γιὰ τὸ θέμα τῆς καταστολῆς τῶν παρεμβάσεων ποὺ σχετίζονταν μὲ τὴ γνησιότητα τῶν νομισμάτων στὶς ἑλληνικὲς πόλεις, βλ. *IJG* II² 371-377, J. GRAF, Münzverfälschungen im Altertum, *Num. Zeitschr.* 35, 1903, 1-130, ἰδίως δὲ G. THÜR-G. STUMPF, Sechs Todesurteile und zwei plattierte Hemidrachmen aus Dyme, *Tyche* 4, 1989, 174-175. Τὸ κείμενο τῆς ἐπιγραφῆς τῆς Δύμης, βλ. στή *Syll*³ 530 = PLEKET I ἀριθ. 11 = THÜR ὁ.π. 172. Γιὰ τὴ χρονολόγηση τῆς ἐπιγραφῆς τῆς Δύμης (μετὰ τὸ 190 π.Χ.) βλ. THÜR ὁ.π. 179-180. Πρβ. ΔΗΜΟΣΘΕΟΥΣ, *Κατὰ Τιμοκράτους* XXIV 212: «...νόμος ἔστιν ἀπάσαις ὡς ἔπος εἰπεῖν ταῖς πόλεσιν, ἐάν τις τὸ νόμισμα διαφθεῖρη, θάνατον τὴν ζημίαν εἶναι» καὶ εἰδικότερα γιὰ τὴν Ἀθήνα, ΔΗΜΟΣΘΕΟΥΣ, *Πρὸς Λεπτίνην* XX 167. Γιὰ τὴν ποινὴ ποὺ ἀπειλεῖται κατὰ τοῦ δοκιμαστή ἂν ἀμελήσει τὰ καθήκοντά του (μαστίγωση), βλ. BOGAERT, *Epigraphica* III ἀριθ. 21, στίχ. 13-16. Ἄλλες ποινές: δήμευση γιὰ ὅποιον δὲν δέχεται νόμισμα ποὺ ἐλέγχθηκε ἀπὸ τὸν δοκιμαστή (ὁ.π. στίχ. 16-18), μαστίγωση τοῦ δούλου ἢ τῆς δούλης ποὺ ἀσκεῖ ἐμπορία στὴν ἀγορὰ καὶ δὲν δέχεται τέτοιο νόμισμα (ὁ.π. στίχ. 30-32). Βλ. σχετ. STROUD ὁ.π. (σημ. 49) 181-182.

65. ΗΡΟΔΟΤΟΥ I 153 (βλ. πὺδ πάνω σημ. 4).

66. ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΟΥΣ, *Πολιτικῶν* Z V 2 (1321b): «σχεδὸν γὰρ ἀναγκαῖον πάσαις ταῖς πόλεσι τὰ μὲν ὦνεῖσθαι τὰ δὲ πωλεῖν πρὸς τὴν ἀλλήλων χρειαῖν καὶ τοῦτ' ἔστιν ὑπογυϊότατον πρὸς αὐτάρκειαν, δι' ἣν δοκοῦσιν εἰς μίαν πολιτείαν συνελθεῖν».

67. Ἔτσι, κατὰ τὸν ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΗ, *Πολιτικῶν* Η XI, 2 (1331a), στή Θεσσαλία διακρινόταν ἡ «ἐλευθέρα» ἀγορὰ ἀπὸ τὴν ἐμπορικὴ. Ἡ δευτέρη αὐτὴ («ῶνίων ἀγορὰ» ὁ.π. 1331b) ἔπρεπε νὰ βρίσκεται σὲ διαφορετικὸ τόπο ἀπὸ τὴν ἐλευθέρη καὶ μάλιστα σὲ τέτοιο τόπο ὥστε νὰ εἶναι εὐπρόσιτη στὰ ἐμπορεύματα ποὺ φθάνουν ἀπὸ τὴν ξηρὰ ἢ τὴ θάλασσα. Ἐννοεῖται ὅτι, τουλάχιστον στὴν Ἀθήνα, παρὰ τὴν ὑπαρξὴ «ὄρων» καὶ «περιρραντηρίων» (βλ. *The Athenian Agora - A Guide* 58-59, 73, 97), ἡ ἐμπορικὴ ἀγορὰ ἔτεινε νὰ ἐπεκταθεῖ σὲ βάρος τῆς «ἐλευθέρας». Πρβ. WYCHERLEY ὁ.π. (σημ. 6) 2-3, 14-15, βλ. καὶ R. MARTIN, *Recherches sur l'Agora grecque* (Paris 1951) 306, VÉLISSAROPOULOS ὁ.π. (σημ. 61) 170. Γιὰ τοὺς Θεοῦρους γνωρίζουμε ἀπὸ ἀπόσπασμα τοῦ ΘΕΟΦΡΑΣΤΟΥ, *Περὶ συμβολαίων* (στὸ ΣΤΟΒΑΙΟ, *Ἀνθολ.* 44, 24) ὅτι νόμος ἀπαγόρευε τὴ σύναψη ἀγοραπωλησιῶν μὲ ὁποιοδήποτε ἄλλο ἀντικείμενο ἐκτὸς τῶν ἀκινήτων, ὁποῦδήποτε ἄλλοῦ ἐκτὸς τῆς Ἀγορᾶς. Ἡ ρύθμιση αὐτὴ ἀφοροῦσε καὶ τὶς ἀγοραπωλησιές δούλων (WESTERMANN, *Slave Systems* II σημ. 106). Ὑποστηρίζεται ὅτι ἀγοραπωλησιές δούλων μποροῦσαν νὰ γίνον καὶ στή Γόρτυνα μόνον μέσα στὴν ἀγορὰ (WESTERMANN, *RE*, Suppl. VI (1935), στή λ. Sklaverei, στήλ. 910 καὶ τοῦ ἴδιου, *Slave Systems* II σημ. 105), τὸ σχετικὸ ὅμως ἐδάφιο τῆς μεγάλης ἐπιγραφῆς (VII 10-11, βλ. τοῦτο στὸν R. WILLETTS, *The Law of Gortyn* (Berlin 1967) 45), ὑποδηλώνει ἀκριβῶς τὸ ἀντίθετο, ἀφοῦ ἀναφέρεται στὴν περίπτωση «ἂν κάποιος

Ἰθήνα, παρόλο πού ὁ Πλάτων, στοὺς *Νόμους* του τὴ θεωρεῖ αὐτονόητη⁶⁸.

Γνωρίζουμε λοιπὸν γιὰ τὴν Ἰθήνα, ὅτι περιοδεύοντες κάπηλοι ἀσκοῦσαν λιανικὸ ἐμπόριο ἀπὸ σπίτι σὲ σπίτι, ἢ φωνάζοντας ἀνά τοὺς δρόμους, γιὰ νὰ διαλαλήσουν («ἀποκηρύττοντες») τὸ ἐμπόρευμά τους⁶⁹.

Ἄλλοι, ὅπως ἕνας ψαρᾶς πού μνημονεύει ὁ Ἀντιφάνης⁷⁰, ἐβγαίνουν καὶ στὴν ἐξοχὴ γιὰ νὰ πουλήσουν τὸ ἐμπόρευμά τους. Τέλος, ὑπῆρχαν κάπηλοι μόνιμα ἐγκατεστημένοι σὲ ἄλλα σημεῖα τῆς πόλης τῶν Ἰθηνῶν καὶ εἰδικότερα κοντὰ στὶς πύλες⁷¹.

Ὁ μεγάλος, πάντως, ὄγκος τοῦ λιανικοῦ ἐμπορίου περνοῦσε καὶ στὴν Ἰθήνα ἀπὸ τὴν Ἰγορά. Γι' αὐτὸ καὶ πολλοὶ ὄροι σχετικοὶ μὲ τὴν ἀγοραπωλησία προέρχονται ἀπὸ τὴ λέξι «ἀγορά», τὸ δὲ ρῆμα «ἀγοράζω» ἔχει μερικὲς φορὲς τὴν εἰδικότερη ἔννοια τοῦ «ἀγοράζω στὴν Ἰγορά»⁷².

Ἐνόψει τοῦ πόσο μεγάλη ἦταν οἰκονομικὰ ἡ σημασία τῶν συναλλαγῶν στὰ πλαίσια τῆς ἀθηναϊκῆς Ἰγορᾶς, δὲν εἶναι λοιπὸν παράδοξη ἡ ἀσκηση ἐποπτείας ἐπάνω στὶς συναλλαγὲς αὐτές, στὴν ὁποία πιὸ πάνω ἀναφερθήκαμε. Ἀλλὰ ἡ ἐποπτεία αὐτὴ προϋποθέτει, βέβαια, ὅτι ἡ ὄλη συναλλαγή θὰ πραγματοποιεῖται μέσα στὰ ὄρια τῆς Ἰγορᾶς καὶ κατὰ τὸν χρόνον πού αὐτὴ θὰ λειτουργεῖ. Τὸ γεγονός αὐτὸ προσδιόρισε αὐτὴ τὴν ἴδια τὴν ἔννοια τῆς ἀγοραπωλησίας στὸ Ἀττικὸ δίκαιο.

7. Ἀλλὰ προτοῦ μποῦμε στὸ θέμα αὐτό, θὰ πρέπει νὰ κάνουμε μνεῖα μιᾶς γενικῆς ἀρχῆς πού διεῖπε τὶς συναλλαγὲς στὴν Ἰγορά καὶ πού ὁ ἀγορανομικὸς νόμος τῶν Ἰθηνῶν καθιέρωνε.

Διάταξη λοιπὸν ἑνὸς ἀττικοῦ νόμου, ὁ ὁποῖος, πιθανότατα, δὲν ἦταν ἄλλος ἀπὸ τὸν ἀγορανομικὸ νόμον τῶν Ἰθηνῶν⁷³, ὑποχρέωνε τόσο τοὺς ἀγοραστὲς ὅσο καὶ τοὺς πωλητές, νὰ ἀπέχουν στὴν ἀγορὰ ἀπὸ κάθε ἀπάτη («κατὰ τὴν ἀγορὰν ἀψευδεῖν»).

Ἡ φρασεολογία αὐτὴ, πού κατὰ τὸν Ἀρποκρατίωνα περιλαμβάνονταν στὸ (χαμένο) ἔργο τοῦ Θεόφραστου, *Περὶ τῶν νόμων*, ἀπαντᾷ καὶ στὸν Δημοσθένη καὶ στὸν Ὑπερείδη⁷⁴ καὶ ἡ

ἔχει ἀγοράσει δούλο ἀπὸ τὴν ἀγορὰ» (*αἱ] κ' ἐκς ἀγορᾶς πρ[ι]λάμενος δδλον*), πού σαφῶς, πιστεύουμε, σημαίνει ὅτι μπορεῖ ὁ δούλος νὰ ἔχει ἀγορασθεῖ καὶ ἀλλοῦ, ὁπότε, προφανῶς, ἡ διάταξη τοῦ νόμου δὲν θὰ ἔχει ἐφαρμογή. Ἔτσι, παρόλο πού πιστεύουμε ὅτι πραγματικὰ ὁ κανὼνας καὶ στὴ Γόρτυνα θὰ ἦταν νὰ γίνονται οἱ ἀγοραπωλησίες δούλων στὴν ἀγορὰ, τὸ ἐδάφιο τοῦ νόμου τῆς Γόρτυνας πού συζητᾶμε δὲν ἀποτελεῖ μαρτυρία ὑπὲρ τῆς ἀποψῆς αὐτῆς.

68. ΠΛΑΤΩΝΟΣ, *Νόμοι* XI 915d καὶ ε (βλ. σημ. 123).

69. ΔΙΦΙΛΟΣ, στὸν ΑΘΗΝΑΙΟ, *Δειπν.* II 55d = ἀπόσπ. 87, Κοσκ, *CAF* II 570: «Κατὰ τὴν ὁδὸν πωλεῖν περιπατῶν βούλομαι... μάλλον ἢ ταῦτας τρέφειν». ΔΗΜΟΣΘΕΝΟΥΣ, *Κατ' Ἀριστοκράτους* XXIII 201: «ὥσπερ οἱ τὰ μικρὰ καὶ κομιδῆ φαῦλ' ἀποκηρύττοντες, οὕτω πωλοῦσιν ἐπευωνίζοντες». Ἀποκηρύσσω ὁμως σημαίνει, κυρίως, διαλαλῶ μὲ κήρυκα, βλ. πιὸ κάτω, σημ. 132. Γιὰ τὸ ἀρχαῖο ἐλληνικὸ πλανόδιο ἐμπόριο (*Hausierhandel*), βλ. BÜCHSENSCHÜTZ ὁ.π. (σημ. 6) 469, HASEBROEK 53-54, Γκοφα, *Δεῖγμα* 15 καὶ 26-27, ὅπου παραπομπές.

70. ΑΝΤΙΦΑΝΗΣ, στὸν ΑΘΗΝΑΙΟ, *Δειπν.* VIII 358e = ἀπόσπ. 68, Κοσκ, *CAF* II 38.

71. ΑΡΙΣΤΟΦΑΝΟΥΣ, *Ἰππῆς*, 1398: «ἐπὶ ταῖς πύλαις ἀλλαντοπωλήσει μόνος». Σχετ. βλ. KNORRINGA ὁ.π. (σημ. 2) 54, WYCHERLEY ὁ.π. (σημ. 6) σημ. 3.

72. ΑΡΙΣΤΟΦΑΝΟΥΣ, *Ἀχαρνῆς* 623-625: «Ἐγὼ δε κηρύττω γε Πελοποννησίους ἅπασι καὶ Μεγαρεῦσι καὶ Βοιωτίσι πωλεῖν ἀγοράζειν πρὸς ἐμέ», ΞΕΝΟΦΩΝΤΟΣ, *Κύρ. Ἀνάβ.* A' 5, 10: «... ἦν πόλις εὐδαίμων καὶ μεγάλη ...ἐκ ταύτης οἱ στρατιῶται ἠγόραζον τὰ ἐπιτήδεια».

73. F. PRINGSHEIM, *The Greek Law of Sale* (Weimar 1950) 473.

74. ΑΡΠΟΚΡΑΤΙΩΝ, στὴ λ. κατὰ τὴν ἀγορὰν ἀψευδεῖν: «Θεόφραστος γοῦν ἐν τοῖς περὶ νόμων φησὶ δυοῖν τούτων ἐπιμελεῖσθαι δεῖν τοὺς ἀγορανόμους... καὶ τοῦ ἀψευδεῖν μὴ μόνον τοὺς πιπράσκοντας, ἀλλὰ καὶ τοὺς ὄνουμένους», ὙΠΕΡΕΙΔΟΥ, *Κατ' Ἀθηνογένους* IV 14: «ὁ μὲν τοῖνον εἰ[ς] νόμος κελεύει ἀψευδεῖν ἐν τῇ ἀγ[ορᾷ]», ΔΗΜΟΣΘΕΝΟΥΣ, *Πρὸς Λεπτίνην* XX 9: «κατὰ μὲν τὴν ἀγορὰν ἀψευδεῖν νόμον γεγράφθαι».

ομοιομορφία της διατύπωσης της σχετικής πληροφορίας οδηγεί στο συμπέρασμα ότι, τι μᾶς παραδίδεται σχετικά ἀποδίδει αὐτὸ τοῦτο τὸ κείμενο τοῦ ἀγορανομικοῦ νόμου. Τὸ «ἀψευδεῖν» αὐτὸ ἦταν ἐντεταλμένοι νὰ ἐλέγχουν οἱ Ἄγορανομοί⁷⁵.

Αὐτὴ, λοιπόν, ἦταν ἡ γενικὴ ἀρχὴ ποὺ περιλάμβανε ὁ ἀγορανομικὸς νόμος.

8. Ἡ γενικὴ αὐτὴ ἀρχὴ εἶχε εἰδικότερη ἐφαρμογὴ σὲ ὀρισμένα εἶδη συναλλαγῶν, ποὺ εἶχαν, ἢ κάποτε στὸ παρελθὸν εἶχαν, μεγαλύτερη σημασία γιὰ τὴν οἰκονομικὴ ζωὴ τῶν Ἀθηναίων. Πρόκειται γιὰ τὶς ἀγοραπωλησιεὶς δούλων ἀφενός, καὶ ὑποζυγίων ἀφετέρου.

α) Ἡ πρώτη ἀπὸ τὶς κατηγορίες αὐτές, οἱ δοῦλοι, ὑποβαλλόταν σὲ εἰδικὴ ρύθμιση τόσο λόγῳ τῆς —ὑπὸ ὁμαλὲς συνθήκες— σημαντικῆς ἀξίας τους, ὅσο καὶ λόγῳ τοῦ «διεθνούς» χαρακτήρα τοῦ κλάδου αὐτοῦ τοῦ ἐμπορίου⁷⁶.

Ὅπως εἶδαμε πῶς πάνω, ἡ πώληση τῶν δούλων γινόταν σὲ εἰδικὸ κύκλο τῆς Ἀγορᾶς. Οἱ ἔμποροι τῶν δούλων (ἀνδραποδοκάπηλοι)⁷⁷ ὅπως εἶπαμε, ἦταν ὑποχρεωμένοι νὰ ἐπιδεικνύουν τοὺς δούλους ποὺ πουλοῦσαν γυμνοὺς καὶ νὰ τοὺς ὑποχρεώσουν νὰ τρέξουν γιὰ νὰ μπορέσει ὁ ὑποψήφιος ἀγοραστής νὰ διαπιστώσει τὰ τυχόν φυσικά τους ἐλαττώματα⁷⁸.

Οἱ πωλητὲς ἐκθέτανε τὶς ιδιότητες τῶν πρὸς πώληση δούλων γραπτὰ, πάνω σὲ ἀσπρισμένες σανίδες (λευκώματα)⁷⁹.

Πέρα ἀπὸ αὐτὸ ὅμως οἱ πωλητὲς εἶχαν ἀπὸ τὸ νόμο τὴν ὑποχρέωση νὰ δηλώνουν δημόσια καὶ προκαταβολικὰ (προλέγειν)⁸⁰ τὰ ἐνδεχόμενα κρυφὰ ἐλαττώματα τῶν

75. Βλ. ΑΡΠΟΚΡΑΤΙΩΝΑ, στή σημ. 74 καὶ πῶς πάνω σημ. 29-30.

76. PRINGSHEIM ὁ.π. 473 σημ. 2. Τὸν διεθνή χαρακτήρα τοῦ ἐμπορίου τῶν δούλων μαρτυρεῖ τὸ γεγονός ὅτι οἱ περισσότεροι δοῦλοι στὴν Ἀττικὴ προέρχονταν ἀπὸ περιφερειακῆς, ὡς πρὸς τὴν Ἀθήνα, περιοχῆς τοῦ ἀρχαίου κόσμου. Βλ. BÜCHSENSCHÜTZ ὁ.π. (σημ. 6) 117-123, CL. MOSSÉ, *La fin de la démocratie athénienne* (Paris 1962) 190-192, WESTERMANN, *RE Suppl. VI* (1935), στή λ. Sklaverei, στήλ. 903-904 καὶ τοῦ ἴδιου, *Slave Systems* 7.

77. Πρβ. Σοῦδα, στή λ. ἀνδραποδοκάπηλος: «μεταβολεὺς ἀνδραπόδων... ἀνδραποδοκάπηλος οὖν ὁ σωματέμπορος, παρὰ τὸ καπηλεύειν τὰ ἀνδράποδα, ὃ ἐστὶ πιπράσκειν», ΠΟΛΥΔΕΥΚΗΣ VII 16: «... οἱ δὲ τὰ ἀνδράποδα πιπράσκοντες ἀνδραποδοκάπηλοι... ἀνδραποδῶνης δ' εἴρηται ἐν τοῖς Ἑρωσι τοῖς Ἀριστοφάνους», ΑΡΠΟΚΡΑΤΙΩΝ στή λ. ἀνδραποδοκάπηλος (ὅπως ἡ Σοῦδα), BEKKER, *Anecd. Gr.* I 393, 27. Ἡ CL. MOSSÉ ὁ.π. 190 διακρίνει τοὺς δουλεμπόρους («ἀνδραποδισταί») ἀπὸ τοὺς μεταπράτες («ἀνδραποδοκάπηλοι»). Πιστεύουμε ὅμως ὅτι ἡ διάκριση αὐτὴ δὲν ἀνταποκρίνεται πρὸς τὰ πράγματα. Οἱ ἀνδραποδοκάπηλοι, παρὰ τὸ δεύτερο συστατικὸ τῆς ὀνομασίας τους (κάπηλοι), δὲν ἦταν πρόσωπα ποὺ ἐμπορεύονταν σὲ ἕναν τόπο μόνο, ἀλλὰ διαπολιτειακοὶ ἔμποροι. Τὸ δεύτερο συστατικὸ τῆς ὀνομασίας τους ἐκφράζει τὴν περιφρόνηση τῶν Ἑλλήνων γιὰ τὸ ἐπάγγελμα τοῦ δουλεμποροῦ, εἶναι δὲ γνωστὸ ὅτι ὁ ὅρος «κάπηλος» εἶχε περιφρονητικὴ ἀπόχρωση (KNORRINGA ὁ.π. (σημ. 2) 118 ὅπου παραπομπές).

78. ΜΕΝΑΝΔΡΟΣ, στὸν ΑΡΠΟΚΡΑΤΙΩΝΑ στή λ. κύκλοι: «Ἐγὼ μὲν ἤδη μοι δοκῶ... ἐν τοῖς κύκλοις ἐμαυτὸν ἐκδεδικότα ὄρᾶν, κύκλῳ τρέχοντα καὶ πωλούμενον». Ἄλλες παραπομπές στὸν BÜCHSENSCHÜTZ ὁ.π. (σημ. 6) 124 σημ. 2.

79. ΗΣΥΧΙΟΣ, στή λ. ἐν λευκώμασιν ἐγράφης: «Ἔθος ἦν τὰ πιπρασκόμενα χωρία ἢ σώματα δημόσια (διάβ. δημοσίαι) ἐγγράφεσθαι ἐν σανίσι λευκαῖς ἢ πυξίοις κεχρισμένοις λευκῇ γῆ καὶ τὰ ὀνόματα καὶ τῶν κτημάτων καὶ τῶν ἀνδραπόδων καὶ τῶν πριαμένων αὐτά, ἵνα εἴ τις αἰτιάσασθαι βουλευθεῖ ἐπ' ἀδείας ἔχοι ἐντυχῶν τῷ λευκώματι». Ὁ LIPSIUS 741 ἀμφισβητεῖ τὴν ἀκρίβεια τῆς πληροφορίας αὐτῆς, λόγῳ τῆς περίπτωσης στὴν ὁποία ἀναφέρεται ὁ λόγος τοῦ ΥΠΕΡΕΙΔΗ, *Κατ' Ἀθηνογένους*, ἀλλὰ ὄχι δικαιολογημένα κατὰ τὴ γνώμη μας, ἀφοῦ ἡ ἀναγραφὴ στὸ «λευκώμα» δὲν θὰ ἐκάλυπτε, πάντως, τὰ χρέη τῆς ἐπιχείρησης ποὺ μεταβιβάσθηκε. Γιὰ τὸ ἐδάφιο τοῦ Ἡσύχιου, βλ. καὶ HARRISON ὁ.π. (σημ. 61) I 290-291, 306. Γιὰ τὸν λόγο αὐτὸν τοῦ Ὑπερείδη, βλ. σχετικὰ μὲ τὸ συζητούμενο θέμα καὶ Γ. ΜΑΡΙΑΔΑΚΗ, Ὑπερείδου κατὰ Ἀθηνογένους, *Τιμητικὸς Τόμος τοῦ Ἀρείου Πάγου* (Ἀθῆναι 1962) 398-399, ποὺ ὅμως δὲν ἀναφέρεται διόλου στὸ πρόβλημα ποὺ μνημονεύσαμε.

80. ΥΠΕΡΕΙΔΟΥ, *Κατ' Ἀθηνογένους* IV 15: «Μετὰ δὲ τῆαυτα ἕτερο[ς] νόμο[ς] κεῖται... ὅταν τις πωλῇ ἀνδράποδον, προλέγειν ἕαν τὴ ἐχῇ ἀρρώστημα, εἰ δὲ μὴ, ἀναγωγὴ τοῦτου ἐστίν», BEKKER, *Anecd. Gr.* I 214, 10 στή λ. ἀναγωγὴ οἰκέτου: «ἀναγωγὴ γάρ ἐστὶ τὸ τὸν πωλοῦντα οἰκέτην νόσημα ἔχοντα καὶ μὴ προειπόντα τῷ ὄνουμενῳ ἐφείσθαι τῷ ὄνησαμένῳ διακρίνεσθαι πρὸς τὸν πεπρακότα», Σοῦδα, στή λ. ἐναγωγὴ (διάβ. ἀναγωγὴ) οἰκέτου. Σχετικὰ, βλ. I. ΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΛΟΠΟΥΛΟΥ, Τὰ πραγματικὰ ἐλαττώματα τοῦ πωληθέντος κατὰ τὰ ἀρχαῖα Ἑλληνικὰ δίκαια ἐξαιρέσει τῶν

πρός πώληση δούλων. Ὡς «κρυφὰ ἐλαττώματα» πρέπει νὰ νοηθοῦν κατὰ κύριο λόγο τὰ πιὸ σημαντικὰ ἐλαττώματα τῶν ζωντανῶν πλασμάτων, δηλαδή οἱ ἀσθένειες, σωματικὲς καὶ ψυχικὲς^{80α}.

Ὡς τέτοια ἀσθένεια τῶν δούλων πρέπει νὰ μνημονεύσουμε κατὰ πρῶτο λόγο τὴν ἐπιληψία⁸¹, ἀσθένεια γιὰ τὴν ὁποία ἤδη ὁ Κώδικας τοῦ Χαμμουραμπὶ περιεῖχε διάταξη⁸².

Ἄλλὰ καὶ ἄλλες περιπτώσεις σοβαρῆς ἀρρώστιας προβλέπονταν ἀπὸ τὸν ἀττικὸ νόμο, ἐκτὸς ἀπὸ τὴν ἐπιληψία ποὺ ἀναφέραμε⁸³.

Οἱ περιπτώσεις αὐτὲς μᾶς εἶναι γνωστὲς ἀπὸ νόμο ποὺ περιέχεται σὲ μιὰ ἐπιγραφή τοῦ 4ου αἰῶνα π.Χ. ἀπὸ τὰ Ἰβδηρα, ἡ ὁποία ἀφορᾷ ἀκριβῶς πωλήσεις δούλων στὴν Ἄγορά^{83α}, ἐπὶ τῆς ὁποίας, ὡς πηγῆς ἔμμεσης γιὰ τὴ διάγνωση τοῦ ἀγορανομικοῦ νόμου τῶν Ἀθηναίων, ὁ Ἰ. Τριανταφυλλόπουλος ἐπέστησε πρὸ ἐτῶν τὴν προσοχή⁸⁴.

Πραγματικά, τὰ Ἰβδηρα ἀποτελέσαν μέλος τόσο τῆς πρώτης ὅσο καὶ τῆς δεύτερης Ἀθηναϊκῆς Συμμαχίας καὶ τὸ γεγονός αὐτὸ καθιστᾷ τὴν ἐπιρροή τῆς Ἀθηναϊκῆς νομοθεσίας πάνω στὴν Ἀβδηρικὴ ἐξαιρετικὰ πιθανή⁸⁵.

Ἡ ἐπιγραφή τῶν Ἀβδηρῶν περιέχει ἀπαρίθμηση τῶν ἀσθενειῶν ἐκείνων γιὰ τίς ὁποῖες ὁ πωλητὴς εἶναι ὑποχρεωμένος ἀπέναντι τοῦ ἀγοραστή σὲ «πρόρρηση». Στὸ σωζόμενο τμήμα τῆς ἐπιγραφῆς γίνεται ἔτσι λόγος, ἐκτὸς ἀπὸ τὴν ἐπιληψία (ἱερὰ νόσος), γιὰ δυσεντερία, πυρετὸ κλπ.⁸⁶

Ἡ ἀπαρίθμηση αὐτὴ δὲν ἀντιστοιχεῖ ἀκριβῶς μὲ τὴν ἀπαρίθμηση τοῦ Πλάτωνα στοὺς *Νόμους* του⁸⁷ (μὲ ἐξαιρέση τὴν ἐπιληψία), δὲν θὰ πρέπει ὅμως νὰ λησμονοῦμε ὅτι μόνο ἓνα

παύρων, ἀνάτυπο ἀπὸ τὴν *EEN* 35, 1968, 26 σσμ. 33 τοῦ ἀνατύπου = J. TRIANTAPHYLLOPOULOS, *Les vices cachés de la chose vendue d'après les droits grecs à l'exception des papyrus*, *Scritti in onore de Ed. Volterra V* (1971) 710-711, ὅπου (σσμ. 35) τονίζεται ὅτι «προλέγειν» δὲν σημαίνει ἀναγκαῖα ὅτι ἡ δήλωση πρέπει νὰ προηγεῖται χρονικά. Μπορεῖ νὰ σημαίνει ἀπλῶς ὅτι γίνεται δημόσια (publiquement). Ὁμοίως, PRINGSHEIM ὅ.π. (σσμ. 73) 474. Τόσο ὁ TRIANTAPHYLLOPOULOS ὅ.π. ὅσο καὶ ὁ PRINGSHEIM ὅ.π. (σσμ. 73), τονίζουν ὅτι ἡ δημοσιότητα αὐτὴ ἀφοροῦσε κατὰ τὸν ἀττικὸ νόμο ἀγοραπωλησίε δούλων στὴν Ἄγορά.

80α. ΥΠΕΡΕΙΔΟΥ, *Κατ' Ἀθηνογένους* IV 15, ἀπὸ τὸ ὁποῖο προκύπτει ὅτι ὁ νόμος χρησιμοποιοῦσε τὸν ὄρο «ἀρρώστημα». Πιὸ κάτω, ὁ Ὑπερείδης χρησιμοποιεῖ τὸν ὄρο «νόσημα» («τὰ παρὰ τῆς τύχης νοσήματα»). Πρβ. καὶ ΠΛΑΤΩΝΟΣ, *Νόμοι* XI 916a: «ἀνδράποδον κάμνον ... ἢ καὶ ἐτέρῳ τινί... νοσήματι...».

81. ΥΠΕΡΕΙΔΟΥ, *Κατ' Ἀθηνογένους* IV 15: «ἐπιληπτον ἀνδράποδον». Πρβ. ΠΛΑΤΩΝΟΣ, *Νόμοι* XI 916a: «τῆ καλουμένη ἱερᾷ νόσῳ». Γιὰ τὰ Ἰβδηρα, βλ. πιὸ κάτω σσμ. 84.

82. *Codex Hammurabi* (E. Bergmann), ἄρθρ. 278: «Ἄν κάποιος ἀγοράσει δούλο ἢ δούλη καὶ προτοῦ περάσει μῆνας προσβάλει τοῦτον ἀσθένεια τῶν μυῶν (= ἐπιληψία), θὰ τὸν ἐπιστρέψει στὸν πωλητὴ. Ὁ ἀγοραστὴς θὰ ἀναλάβει τὸ τίμημα ποὺ κατέβαλε». Γιὰ τὴν ἀπόδοση στὰ ἑλληνικά, ἐκτὸς τῆς λατινικῆς μετάφρασης τοῦ Bergmann, χρησιμοποιήθηκε καὶ ἡ γαλλικὴ τοῦ E. SZLECHTER, *Les Lois Néo-Babyloniennes*, *RIDA* 3η σειρά, 18, 1971, 88-89.

83. TRIANTAPHYLLOPOULOS ὅ.π. 700. Ὁ L. GERNET, Εἰσαγωγή στοὺς *Νόμους* τοῦ Πλάτωνα, *Platon, Œuvres complètes*, XI, *Les Lois, Livres I-II* (Παρίσι 1968) CLXXXII πιστεύει ὅτι ἡ διατύπωση τοῦ νόμου θὰ ἦταν γενικότερη ἀπὸ ἐκείνη ποὺ χρησιμοποιεῖ ὁ Πλάτων.

83α. TRIANTAPHYLLOPOULOS ὅ.π. 708 στίχ. 1: *ἐάν τις ἐξ' ἀγορᾶς ἀνδράποδον* (συμπληρ. σ. 709).

84. ΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΛΟΠΟΥΛΟΣ ὅ.π. 20-27 καὶ ΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΛΟΠΟΥΛΟΣ ὅ.π. 707-712. Ἡ editio princeps εἶναι τοῦ M. FEYEL, *Nouvelles inscriptions d'Abdère et de Maronée*, *BCH* 66-67, 1942-1943, 180-188.

85. TRIANTAPHYLLOPOULOS ὅ.π. 707-708.

86. TRIANTAPHYLLOPOULOS ὅ.π. 708 στίχ. 3: *πρὸλεγεῖτο τοῖς ἀνεομέν[οις]...*, στίχ. 6: *τῆς [ερ]ῆ[ς] νόσου*, στίχ. 7: *δυσεντερίας*, στίχ. 8: *πυρετοῦ*.

87. ΠΛΑΤΩΝΟΣ, *Νόμοι* XI 916a: «ἐάν τις ἀνδράποδον ἀποδῶται κάμνον φθόη ἢ λιθῶν ἢ στραγγουριῶν ἢ τῆ καλουμένη ἱερᾷ νόσῳ ἢ καὶ ἐτέρῳ τινὶ ἀδήλῳ τοῖς πολλοῖς νοσήματι μακρῶ καὶ δυσιάτῳ κατὰ τὸ σῶμα ἢ κατὰ τὴν διάνοιαν...».

μικρό μέρος τῆς ἐπιγραφῆς ἔχει σωθεῖ⁸⁸. Οἱ *Νόμοι* τοῦ Πλάτωνα περιέχουν ἐκτὸς ἀπὸ τὴν ἀπαρίθμηση αὐτῆ καὶ μιὰ γενικὴ ρήτρα («ἢ καὶ ἐτέρῳ τινὶ ἀδήλω τοῖς πολλοῖς νοσήματι»), ἢ ὁποία ὁμως ἀποτελεῖ πιθανῶς ἔμπνευση τοῦ φιλόσοφου⁸⁹.

β) Ἡ ἴδια ἐπιγραφὴ τῶν Ἀβδήρων δίνει τὴν ἀπάντηση καὶ στὸ ἐρώτημα ἂν ὁ «ἀγορανομικός νόμος» τῶν Ἀθηναίων περιλάμβανε διατάξεις ποὺ νὰ ἀφοροῦν ἄλλα ἀντικείμενα ἀγοραπωλησιῶν, ἐκτὸς τῶν δούλων. Στὴν ἐπιγραφὴ τῶν Ἀβδήρων γίνεται δηλαδὴ λόγος, ἐκτὸς τῶν δούλων⁹⁰, καὶ γιὰ βόδια, ἄλογα, μουλάρια, ὄνους καὶ «γίνους»⁹¹ καὶ ἀπὸ τὸ γεγονός αὐτὸ ὀδηγοῦμαστε στὸ συμπέρασμα ὅτι καὶ τὸ Ἀθηναϊκὸ δίκαιο περιεῖχε ἀνάλογη διάταξη πρὸς τὴν τῶν Ἀβδήρων⁹², καθὼς μάλιστα ὁ Λυσίας κάνει λόγο γιὰ «ἀναγωγὴ» (βλ. πιὸ κάτω) σχετικὰ μὲ ἄρρωστο ἄλογο⁹³.

Ἄλλα ἀντικείμενα ἐμπορίας στὴν Ἀγορά, ἐκτὸς τῶν ὄσων ἀναφέραμε, δὲν φαίνεται νὰ ἀποτελοῦσαν ἀντικείμενο τῆς νομοθετικῆς αὐτῆς ρύθμισης καὶ τοῦτο παρὰ τὴν ἀντίθετη μαρτυρία τοῦ Δίωνα Χρυσοστόμου ἀπὸ τὸν 1ο αἰῶνα μ.Χ. ἢ τὶς ἀρχὲς τοῦ 2ου⁹⁴.

9. Μαζὶ μὲ τὴν εὐθύνη τοῦ πωλητῆ γιὰ τὰ πραγματικὰ ἐλαττώματα τοῦ πωληθέντος στὰ πλαίσια τῶν συναλλαγῶν τῆς ἀθηναϊκῆς Ἀγορᾶς, θὰ πρέπει νὰ γίνει ἐπίσης λόγος γιὰ τὴν εὐθύνη του γιὰ π ο χ α.

Ἡ μεγάλη ἐπιγραφὴ τῆς Γόρτυνος στὴν Κρήτη —καὶ ἀκριβῶς γιὰ τὶς ἀγοραπωλησίες δούλων στὴν ἀγορὰ— κάνει λόγο γιὰ δικαίωμα τοῦ ἀγοραστῆ νὰ ἐπιστρέψει («περαιόσει») τὸν δοῦλο ποὺ ἀγόρασε στὴν ἀγορὰ μέσα σὲ ἐξήντα μέρες ἀφότου πραγματοποιήθηκε ἡ συναλλαγὴ, ἂν ὁ δοῦλος αὐτὸς ἔχει προξενήσει ζημίαι σὲ τρίτον π ρ ι ν ἀπὸ τὴν πώλησή του. Ἄν, λέει ἡ ἐπιγραφὴ, τὸ δικαίωμα τῆς ἀναστροφῆς δὲν ἀσκηθεῖ μέσα στὴν προθεσμία αὐτῆ, ἀποσβῆνεται, καὶ ὁ νέος κύριος εὐθύνεται πιά ὄχι μόνο γιὰ τὶς ζημίες ποὺ ὁ δοῦλος ἔχει προξενήσει ἀπὸ τὴν κατάρτιση τῆς ἀγοραπωλησίας καὶ ὕστερα, ἀλλὰ καὶ γιὰ τὶς ζημίες ποὺ

88. TRIANTAPHYLLOPOULOS ὁ.π. (σημ. 79) 711.

89. TRIANTAPHYLLOPOULOS ὁ.π. (σημ. 79) 700 μὲ σημ. 9 καὶ 10, 711. Τὸ ἴδιο ἰσχύει καὶ γιὰ τὴν ὑπόλοιπη λεπτομερειακὴ ρύθμιση τοῦ θέματος στὸ ΠΛΑΤΩΝΑ, *Νόμοι* XI 916a-c. Βλ. LIPSIVS 745, καθὼς καὶ G. COLIN, *Hypéride, discours* (Paris 1946) 205 σημ. 2.

90. Βλ. πιὸ πάνω, σημ. 83α.

91. TRIANTAPHYLLOPOULOS ὁ.π. (σημ. 79) στίχ. 2, 9 καὶ 10. Στὸν στίχο 10 γίνεται λόγος γιὰ «ἵππο ὑπνώδη», δηλ. νυσταλέο (*LSJ*, στὴ λέξη «ὑπνώω» (ὑπνώδης, III), μὴ ζωηρό). Στὸν στίχο 11, ἐξάλλου, γίνεται λόγος γιὰ ἀσθένειες τῶν ζώων ποὺ συνίστανται σὲ πόνο: «... ἀλγίης».

92. TRIANTAPHYLLOPOULOS ὁ.π. (σημ. 79) 707.

93. Ὁ TRIANTAPHYLLOPOULOS ὁ.π. (σημ. 79) 706, δὲν δέχεται τοῦτο, ἐπικαλούμενος ὅτι ὁ ΛΥΣΙΑΣ, *Συνουσ.* VIII 10, μιλάει γιὰ ἄλογο ποὺ εἶχε δοθεῖ σὲ ἐνέχυρο κι ὄχι γιὰ ἄλογο ποὺ πωλήθηκε («περὶ τῆς θέσεως τοῦ ἵππου... κάμνοντα τὸν ἵππον ἀνάγειν με βουλόμενον»). Ὅπως ὁμως παρατηρεῖ ὁ GERNET, *Lysias, discours* I, 122: «Ἡ ἐνεχυρίαση εὐκόλα γινόταν ἀντιληπτὴ ὡς πώληση: Ἡ ἀναγωγὴ (§ 10) ἦταν λοιπὸν ἀπόλυτα ἐνδεδειγμένη». Κατὰ μείζονα λόγο ἡ ἴδια ἐρμηνεία πρέπει, πιστεύουμε, νὰ γίνει ἀποδεκτὴ ἂν στὴν προκειμένη περίπτωση ἔχομε «πρᾶσιν ἐπὶ λύσει» κι ὄχι ἐνέχυρο (γιὰ τὴ σχετικὴ προβληματικὴ, βλ. LIPSIVS 705 σημ. 105, HARRISON ὁ.π. (σημ. 61) I 255 σημ. 3, 260-261). Ἄλλη γνώμη βλ. στὸν PRINGSHEIM ὁ.π. (σημ. 73) 478 σημ. 1.

94. Τὸ σχετικὸ ἐδάφιο τοῦ ΔΙΩΝΑ ΧΡΥΣΟΣΤΟΜΟΥ X (IX) 13-14, λέει: «ἐάν τις ἱμάτιον ἀποδῶ κίβδηλον ἢ σκευὸς ἢ κτήνος νοσοῦν τε καὶ ἄχρηστον, ἀνάγκη τοῦτο ἀπολαμβάνειν», λύση πού, πιστεύουμε, ἀποδίδει μᾶλλον Ῥωμαϊκὸ Δίκαιο παρὰ Ἑλληνικὸ. Σχετικὰ, βλ. TRIANTAPHYLLOPOULOS ὁ.π. (σημ. 79) 706 μὲ σημ. 22 καὶ 24, 707. Κι ὁ PRINGSHEIM ὁ.π. (σημ. 73) 478-479, παρόλο ποὺ ἀγνοεῖ τὴν ἐπιγραφὴ τῶν Ἀβδήρων, εἶναι ἐπιφυλακτικὸς στὸ νὰ δεχθεῖ τὴν ἐπέκταση τῆς περὶ ἀναστροφῆς διατάξεως σὲ κάθε εἶδους κτηνὰ.

τυχόν είχε προκαλέσει πριν απ' αυτή⁹⁵.

Τέτοιο κανόνα, αντίστοιχο πρὸς τὸν τοῦ Ρωμαϊκοῦ δικαίου "noxa caput sequitur"⁹⁶, εἶναι πολὺ ἀμφίβολο ἂν ἐγνώριζε καὶ τὸ Ἄττικὸ δίκαιο⁹⁷. Ὁ Ὑπερείδης εἰδικότερα μνημονεύει διάταξη τῆς νομοθεσίας τοῦ Σόλωνα, κατὰ τὴν ὁποία ὁ κύριος τοῦ δούλου κατὰ τὸν χρόνον ποὺ αὐτὸς προξένησε τὴ ζημία ἐξακολουθεῖ νὰ εὐθύνεται γι' αὐτὴν ἀκόμα καὶ ὕστερα ἀπὸ τὴ μεταγενέστερη πώληση τοῦ δούλου⁹⁸. Πρέπει ὅμως νὰ σημειωθεῖ ὅτι, ἀντίθετα, ὁ Πλάτων στοὺς *Νόμους* του ἀναφέρεται στὴν περίπτωση ἀγορᾶς δούλου ποὺ εἶχε σκοτώσει ἄνθρωπο («ἀνδροφόνος») καὶ προβλέπει σχετικὰ ὅτι ἂν ὁ ἀγοραστής δὲν τὸ γινώριζε, ἔχει τὸ δικαίωμα, μόνις τὸ πληροφορηθεῖ, νὰ ἐπιστρέψει τὸν δούλο, ἂν δὲ ὁ πωλητὴς τὸ γινώριζε, ὀφείλει νὰ ἀποδώσει τὸ τίμημα τριπλό⁹⁹, δέχεται συνεπῶς ὁ Πλάτων δικαίωμα ἀναστροφῆς στὴν περίπτωση αὐτὴ τῆς noxalitas, πράγμα ποὺ ἀποτελεῖ ἐνδειξη ὅτι, ἴσως, ἡ λύση αὐτὴ γινόταν δεκτὴ καὶ ἀπὸ τὸ Ἄττικὸ δίκαιο.

10. Τὰ πραγματικὰ ἐλαττώματα, ἴσως δὲ καὶ ἡ noxa, παρείχαν, λοιπόν, κατὰ τὸ Ἄττικὸ δίκαιο, στὸν ἀγοραστή τὸ δικαίωμα νὰ ἐπιστρέψει τὸν δούλο ἢ τὸ ὑποζύγιο στὸν πωλητὴ κατὰ τὴ διαδικασία τῆς «ἀναγωγῆς».

Οἱ πληροφορίες γιὰ τὴν ἀναγωγή αὐτὴ («ἀναγωγή οἰκέτου»)¹⁰⁰ εἶναι πολὺ περιορισμένες καὶ σὲ ὀρισμένα σημεῖα ἀντιφατικές.

95. Γιὰ τὴ διάταξη αὐτὴ ἔγινε λόγος καὶ πρὸ πάντων στὴ σημ. 67, ἔχει δὲ ἡ διάταξη αὐτὴ, VII 10-15 ὡς ἐξῆς: *α[ῖ] κ' ἐκς ἀγορᾶς πρ[ι]ζόμενος δόλον μὲ περαιόσει τὰν Φεκσέκοντ' ἀμερᾶν, αἱ τινὰ κα πρόθ' ἀδικέκει ἔ ὕστερον, τοῖ πεπαμένοι ἐνδικον ἔμεν* (ἂν κάποιος ἔχοντας ἀγοράσει δούλο ἀπὸ τὴν ἀγορὰ δὲν τὸν ἐπιστρέψει μέσα σὲ ἐξήντα ἡμέρες, ὁ ἀγοραστής θὰ εὐθύνεται ἂν (ὁ δούλος) ἔκανε κάτι ἄδικο πρὶν ἢ μετὰ, ἐνν. τὴν ἀγορὰ). Ἡ μετάφρασή μας ἀκολουθεῖ ὡς πρὸς τὸ ρῆμα «περαιόσει» τὴν ἐρμηνεία τοῦ TRIANTAPHYLLOPOULOS δ.π. (σημ. 79) 703 ("subir la rédhhibition"). Ὁ WILLETTS δ.π. (σημ. 67) 70, σχολ. στοὺς στίχους 11-12, ἐπίσης ἐρμηνεύει τὸν ὄρο ὡς "to pass the slave back to the vendor" (ὁμοίως PRINGSHEIM δ.π. (σημ. 73) 451 μὲ σημ. 6). Στὴ μετάφρασή του ὁμοίως (σ. 45), ὁ WILLETTS δ.π. (σημ. 67) ἀναφέρεται σὲ "terminated the agreement", πράγμα ποὺ ὁδήγησε τὴν Ε. ΠΕΡΑΚΗ, *Ἡ μεγάλη δωδεκάδελτος ἐπιγραφή τῆς Γόρτυνος* (Ἡράκλειον Κρήτης 1973) 95, στὸ νὰ μεταφράσει «δὲν κλείσει τὴν συμφωνίαν». Οἱ DARESTÉ-HAUSSOULLIER-REINACH, *IJG* I 375 (βλ. καὶ σ. 469) κάνουν ὀρθὰ λόγο γιὰ "résiliation".

96. Γιὰ τὴν ἔννοια τοῦ κανόνα αὐτοῦ (*D. 9, 1, 1, 12 - Ulpianus libr. octavo decimo ad edictum*), βλ. πρόχειρα Α. BERGER, *Encyclopedic Dictionary of Roman Law* (Philadelphia 1953) στὴ λ. noxa caput sequitur.

97. Περιπτώσεις noxae κατὰ τὰ δίκαια τῆς Γόρτυνος καὶ τῆς Κνωσοῦ, βλ. στὸν PRINGSHEIM δ.π. (σημ. 73) 452-453.

98. ΥΠΕΡΕΙΔΟΥ, *Κατ' Ἀθηνωγέτους* IV 21-22 (= Ε. RUSCHENBUSCH, *Σόλωνος Νόμοι* (Wiesbaden 1966) ἀριθ. F 119): «... Σόλων... ἔθηκε νόμον δίκαι[ον...] ...τὰς ζημίας, ἅς ἂν] ἐργάσωνται οἱ οἰκέται καὶ τὰ ἀ[ναλώμ]ατα διαλύειν τὸν δεσπότην, παρ' ᾧ [ἂν ἐργάσ]ωνται οἱ οἰκέται...». Γιὰ τὴν ἔννοια αὐτῆς τῆς διάταξης, βλ. LIPSIIUS 794-795, *IJG* I 469 σημ. 1, L. GERNET, *Aspects du droit athénien de l'esclavage* στο *Droit et société dans la Grèce ancienne* (Paris 1955) 155-156 μὲ σημ. 1. Contra, χωρὶς ὅμως πειστικὰ ἐπιχειρήματα, PRINGSHEIM δ.π. (σημ. 73) 453-455. Ὁ HARRISON δ.π. (σημ. 61) I 173 σημ. 2, δὲν παίρνει θέση στὸ πρόβλημα.

99. ΠΛΑΤΩΝΟΣ, *Νόμοι* XI 916.

100. Βλ. BEKKER, *Anecd. Gr.* I 214, 10 στὴ λ. ἀναγωγή οἰκέτου καὶ ΥΠΕΡΕΙΔΟΥ, *Κατ' Ἀθηνωγέτους* IV 15 ποὺ παρατέθηκαν στὴ σημ. 80, *Σοῦδα* στὴ λ. ἀναγωγή (= ἀναγωγή) οἰκέτου: «τοῦ πραθέντος οἰκέτου, εἴ τι ἔχει νόσημα, εἴ μὴ προεῖποι ὁ πωλῶν, ἐφήσιν ὁ νόμος τῷ ὠνησαμένῳ διακρίνεσθαι πρὸς τὸν πεπρακότα, πρότερον ἀπογραφάμενον πρὸς τὰς ἀρχὰς τὴν αἰτίαν», πρβ. ἐπίσης *Σοῦδα*, στὴ λ. ἀνάγεσθαι: «... καὶ ἀνάγειν τὸ μνησύν τὸν πεπρακότα καὶ ἐπ' ἐκεῖνον ἰέναι: Οὕτω Λυσίας καὶ Δεῖναρχος», ΗΣΥΧΙΟΣ, στὴ λ. ἀναγωγή: «ἀναγωγή ἐστὶν ἡ τῶν πραθέντων ἀνδραπόδων ἀνάδοσις, ἔχοντος αἰτίαν τινά». Ἀπογραφὴ ἦταν, κατὰ τὴν ἐλληνικὴ νομικὴ ὀρολογία, κάθε δήλωση πρὸς ἀρχή. Μεγάλο μέρος τῶν ἀπογραφῶν εἶχαν φορολογικὸ περιεχόμενο (παραπομπές, βλ. στὸ D. GOFAS, *Les Carologues de Thasos*, *BCH* 93, 1969, 342 σημ. 1, βλ. παραπάνω σ. 45 σημ. 25), ὄχι ὅμως ὅλες, βλ. LIPSIIUS 300-308, HARRISON δ.π. (σημ. 61) II 211-217. Ἄλλες παραπομπές, βλ. στὸν TRIANTAPHYLLOPOULOS δ.π. (σημ. 79) 703 σημ. 16.

Ἀπὸ λεξικογραφικὲς πηγὲς γνωρίζουμε, πάντως, ὅτι ἡ διαδικασία ἄρχιζε μὲ μιὰ δήλωση (ἀπογραφὴ), ὅπου ὁ ἐνάγων ἐξέθετε ποιὸ ἦταν τὸ ἐλάττωμα ποὺ ἐπικαλεῖται¹⁰¹.

Κατὰ μιὰ διαδεδομένη ἄποψη, οἱ δίκες ἀναγωγῆς ἀνήκαν στὶς «δίκες ἀνδραπόδων καὶ δίκες ὑποζυγίων», τὶς ὁποῖες ὁ Ἀριστοτέλης στὴν *Ἀθηναίων Πολιτεία* του περιλαμβάνει στὶς «ἔμμηνες δίκες»¹⁰². Οἱ δίκες αὐτές, λέει ὁ Ἀριστοτέλης, εἰσάγονταν ἀπὸ τοὺς Εἰσαγωγεῖς, ἕνα σῶμα ποὺ πιστεύεται ὅτι ἰδρύθηκε μεταξὺ τοῦ 346 π.Χ. καὶ τοῦ χρόνου ποὺ γράφτηκε ἡ *Ἀθηναίων Πολιτεία*¹⁰³. Ἡ σχέση πάντως «τῶν δικῶν ἀναγωγῆς οἰκέτου» πρὸς τὶς «δίκες ἀνδραπόδων καὶ ὑποζυγίων» τῆς *Ἀθηναίων Πολιτείας* δὲν μπορεῖ καθόλου νὰ θεωρηθεῖ ὡς βέβαιη¹⁰⁴.

Ἰδιαίτερα ἀμφίβολα εἶναι καὶ τὰ τοῦ ρόλου τῶν Ἀγορανόμων στὶς δίκες αὐτὲς ἀναγωγῆς. Ἄν κρίνουμε, πάντως, ἀπὸ τὴν ἐπιγραφὴ τῶν Ἀβδήρων, δύο πράγματα μποροῦν νὰ θεωρηθοῦν σήμερα ὡς βέβαια σχετικὰ μὲ τὶς δίκες αὐτές.

Πρῶτον, ὅτι οἱ προθεσμίες γιὰ τὴν ἄσκηση τῆς ἀναγωγῆς διέφεραν κατὰ τὸ εἶδος τοῦ πραγματικοῦ ἐλαττώματος ἢ, σωστότερα, κατὰ τὴ βαρύτητα τῆς ἀρρώστιας¹⁰⁵, π.χ. τὸ ἔτος γιὰ τὴν ἐπιληψία, ἀλλὰ τέσσερις μόνο ἡμέρες γιὰ τὸν πυρετό¹⁰⁶.

Ὁ Πλάτων, στοὺς *Νόμους*, καθορίζει τὶς σχετικὲς προθεσμίες βάσει διαφοροτικοῦ κριτηρίου¹⁰⁷.

101. Κατὰ τὸν TRIANTAPHYLLOPOULOS ὁ.π. (σημ. 79) 704, ὡς ἐπὶ κλησὴ τῆς αἰτίας (γιὰ τὴν ὁποία, βλ. ΗΞΥΧΙΟ στὴ λ. ἀναγωγὴ καὶ *Σοῦδα*, στὴ λ. ἐναγωγὴ οἰκέτου στὴν πιὸ πάνω σημ. 100) πρέπει νὰ νοηθεῖ ἡ ἐπὶ κλησὴ τοῦ νόμου κατὰ τὸν ὁποῖο ἀσκεῖται ἡ δίκη ποὺ προσιδιάζει στὴν ἀναγωγὴ. Κατὰ τὴν ἄποψη τοῦ γράφοντος, ὅμως, ὡς «αἰτία» πρέπει στὴν προκειμένη περίπτωση νὰ νοηθεῖ τὸ συγκεκριμένο πραγματικὸ ἐλάττωμα (ἐπιληψία, φθίση κλπ.) ποὺ ἐπικαλεῖται ὁ ἀγοραστής γιὰ νὰ ἐπιδιώξει τὴν ἀναστροφὴ τῆς ἀγοραπωλησίας. Σ' ἐπιβεβαίωση τῆς ἄποψης αὐτῆς, βλ. ΗΞΥΧΙΟ, στὴ λ. ἐν λευκώμασι ἐγράφης: «ἵνα εἴ τις αἰτιάσασθαι βουλευθεῖ ἐπ' ἀδείας ἔχει ἐντυχῶν τῷ λευκώματι», τοῦτο δὲ γιὰ τὸ λευκώμα δὲν μπορεῖ νὰ χρησίμευε ὡς ἀπόδειξη παρὰ γιὰ τὸ ὅτι ὁ ἀγοραστής ἀπέκρυψε πραγματικὸ ἐλάττωμα. Παρόμοια πρὸς τὴν ὑποστηριζόμενη ἐδῶ ἄποψη δέχεται καὶ ὁ PRINGSHEIM ὁ.π. (σημ. 73) 475, ἂν ἀντιλαμβανόμεστε σωστὰ τὴ σκέψη του.

102. ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΟΥΣ, *Ἀθηναίων Πολιτεία* 52, 2: «εἰσὶ δ' ἔμμηνοι... ἐρανικαὶ καὶ κοινωνικαὶ καὶ ἀνδραπόδων καὶ ὑποζυγίων». Γιὰ τὴν ἔννοια τῶν «ἐμμήνων δικῶν», βλ. τὴν ὑποστηριζόμενη ἀπὸ τὸν E.E. COHEN, *Ancient Athenian Maritime Courts* (Princeton N. J. 1973) 23-26, ποὺ ἀκολουθεῖται ἀπὸ τὸν γράφοντα, στὸ D. GOFAS, *Les "emmenoi dikai" à Thasos*, *Symposion* 1974, 177-181, βλ. παραπάνω σ. 71-75, καὶ τοὺς MAC DOWELL ὁ.π. (σημ. 25) 231-232 καὶ RHODES ὁ.π. (σημ. 28) 583-584. Ὑπὲρ τῆς ἀντίθετης γνώμης (ποὺ εἶναι καὶ ἡ κρατούσα) βλ. παραπομπές, στὸν GOFAS ὁ.π. 177 σημ. 9, παραπάνω σ. 72 σημ. 9, στὶς ὁποῖες πρέπει τώρα νὰ προστεθεῖ καὶ J. VÉLISSAROPOULOS, *Les nauclères Grecs* (Genève-Paris 1980) 241-245.

103. ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΟΥΣ, *Ἀθηναίων Πολιτεία* 52, 2: «Κληροῦσι δὲ καὶ εἰσαγωγέας ἑ ἀνδρας, οἱ τὰς ἐμμήνους εἰσάγουσι δίκας, δυοῖν φυλαῖν ἕκαστος». Γιὰ τὸν χρόνον σύστασης τοῦ σώματος τῶν Εἰσαγωγέων (οἱ ὁποῖοι εἶναι ἄσχετοι πρὸς τοὺς ὁμωνύμους τοὺς ἄρχοντες τοῦ 5ου αἰῶνα π.Χ.), βλ. GERNET, *Actions commerciales* 174-176, HARRISON ὁ.π. (σημ. 61) II 21-22, MAC DOWELL ὁ.π. (σημ. 25) 233, RHODES ὁ.π. (σημ. 28) 583.

104. Κατὰ τοὺς LIPSIVS 640, 682, 745, καὶ BUSOLT-SWOBODA II 1114 οἱ «δίκες ἀνδραπόδων καὶ ὑποζυγίων» εἶναι δίκες ποὺ ἀφοροῦν τὴν κυριότητα δούλων ἢ ὑποζυγίων (ἀνάλογα καὶ A. BISCARDI, *Diritto greco antico* (Varese 1982) 153 = A. BISCARDI, *Ἀρχαῖο Ἑλληνικὸ Δίκαιο* (μετ. Π. Δημάκη) (Ἀθήνα 1991) 253: ἄρνηση ἀνάληψης τοῦ δούλου ἀπὸ τὸν πωλητὴ), ἐνῶ κατὰ τὸν HARRISON ὁ.π. (σημ. 61) II 22 σημ. 10, τὸν LEVI ὁ.π. (σημ. 27) II 376 καὶ τὸν RHODES ὁ.π. (σημ. 28) 586, πρόκειται γιὰ δίκες ποὺ ἀφοροῦν ζῆμιες ποὺ προξενήθηκαν ἀπὸ δούλους ἢ ζῶα.

105. TRIANTAPHYLLOPOULOS ὁ.π. (σημ. 79) 711-712.

106. Οἱ προθεσμίες τρέχουν ὄχι ἀπὸ τὴν ἐκδήλωση τῆς ἀσθένειας ἀλλὰ ἀπὸ τὴν κατάρτιση τῆς ἀγοραπωλησίας. Βλ. TRIANTAPHYLLOPOULOS ὁ.π. (σημ. 79) 712 μὲ σημ. 37b.

107. ΠΛΑΤΩΝΟΣ, *Νόμοι* XI 916a-c. Σχετικὸς εἶναι καὶ ὁ κανόνας ποὺ δέχεται ὁ ΠΛΑΤΩΝ, *Νόμοι* XI 915e-916a ὅτι, προκειμένου γιὰ πώληση σὲ τιμὴ ἀνώτερη τῶν πενήντα δραχμῶν, ὁ πωλητὴς εἶναι ὑποχρεωμένος νὰ μείνει στὴν πόλιν ἐπὶ δέκα ἡμέρες, ὁ δὲ τόπος διαμονῆς του πρέπει νὰ γνωστοποιηθεῖ στὸν ἀγοραστή, ὥστε ὁ τελευταῖος νὰ ἀσκήσει τὴν ἀναγωγὴ ποὺ τυχὸν θὰ θέλει νὰ ἀσκήσει.

Δεύτερο χαρακτηριστικό της δίκης αναγωγής αυτής, ήταν ότι σχετικά με την άσκηση της αναγωγής του ὀ αγοραστής ἔπρεπε, κατὰ τὴν ἐπιγραφὴ τῶν Ἀβδήρων, νὰ καταθέσει ἐγγύηση («ἐγγύη»), τῆς ὁποίας ὁμως δὲν γνωρίζουμε οὔτε τὸ ὕψος οὔτε τοὺς ὄρους, οὔτε τὴ διαδικασία κατάθεσης¹⁰⁸.

Ἀγωγή γιὰ μείωση τοῦ τιμήματος, σὰν τὴ Ρωμαϊκὴ *actio quanti minoris* δὲν γνώριζε τὸ Ἀττικὸ δίκαιο καὶ τοῦτο, ὅπως σωστὰ ἐξηγήθηκε, ὀφειλόταν στὸν παθητικὸ ρόλο τῶν Ἀθηναίων δικαστῶν στὴ δίκη¹⁰⁹.

11. Ἐκτὸς ἀπὸ τὴν ἀναγωγή γιὰ τὴν ὁποία ἐγινε πιὸ πάνω λόγος, τὸ Ἀττικὸ δίκαιο γνώριζε καὶ ἄλλο εἶδος ἀναγωγῆς, τὴν «ἀναγωγή εἰς τὸν πρ α τ ἦ ρ α» ἢ «τὸν π ρ ά τ ἦ ρ», ποὺ μπορούσε νὰ ἀσκηθεῖ σὲ περίπτωσι ἐκνίκησης τοῦ πῶληθέντος. Διάταξη γιὰ τὸ θέμα τῆς ἐκνίκησης δούλου περιεῖχε, σημειωτέον, καὶ ὁ Κώδικας τοῦ Χαμουραμί^{109α}.

Ἀνάγειν εἰς τὸν πρ α τ ἦ ρ α εἶναι τὸ ἔνδικο ἐκεῖνο μέσο τοῦ Ἀττικοῦ δικαίου μὲ τὸ ὁποῖο ὀ αγοραστής, τοῦ ὁποίου ἡ κυριότητα ἀπειλεῖται ἀπὸ τρίτον ποὺ προβάλλει δικαίωμα ἐπὶ τοῦ πῶληθέντος, στρέφεται κατὰ τοῦ δικαιοπαρόχου τοῦ πωλητῆ, προκειμένου αὐτὸς νὰ προσέλθει καὶ νὰ ὑποκατασταθεῖ στὴ θέση τοῦ αγοραστή γιὰ νὰ ὑπερασπισθεῖ τὸν τίτλο τούτου.

Ἡ δίκη αὐτὴ μπορούσε νὰ κινήθῃ ὄχι μόνο στὴν περίπτωσι ἀγορᾶς ἀκινήτων¹¹⁰ ἀλλὰ καὶ δούλων^{110α}, ἂν δὲ κρίνουμε ἀπὸ τοὺς *Νόμους* τοῦ Πλάτωνα, καὶ ζῶων καὶ κινήτων πραγμάτων κάθε εἶδους¹¹¹.

Ἡ ἀναγωγή αὐτὴ ἄρχιζε ὅταν ὀ τρίτος ποὺ εἶχε προβάλλει δικαιώματα πάνω στὸ ἀντικείμενο τῆς πώλησης, προέβαινε σὲ ἐπιλαβὴ τοῦ πράγματος, μὲ μιὰ τυπικὴ πράξη, ποὺ ὀνομαζόταν «ἐφάπτεσθαι»¹¹² καὶ ἡ ὁποία (ἂν καὶ δὲν σώζεται σὲ πηγὴ τοῦ Ἀττικοῦ δικαίου), μᾶς

108. Πρβ. τίς παρατηρήσεις τοῦ TRIANTAPHYLLOPOULOS ὀ.π. (σημ. 79) 713-714, γιὰ τίς τρεῖς δυνατὲς ἐρμηνεῖες τοῦ ρόλου τῆς ἐγγύης (TRIANANTAPHYLLOPOULOS ὀ.π. (σημ. 79) 708, στίχ. 5: «ἐγγύην ἐχέτω»). Σχετικὰ πρέπει νὰ ὑπενθυμίσουμε ὅτι στὴ Θάσο ὀ «κατελών» (δηλ. ὀ «φήνας» κατὰ τὴν ἀττικὴ ὀρολογία), κατὰ μιὰ ἐπιγραφὴ τοῦ 5ου αἰῶνα (480-460 π.Χ.) σχετικὴ μὲ τὸ ἐμπόριο τοῦ κρασιοῦ καὶ τοῦ ξιδιοῦ, ἦταν ὀποχρεωμένος μὲ τὴν καταγγελία του νὰ καταθέσει «ἀπεγγύη» (POUILLOUX, *Recherches* ἀριθ. 7 = PLEKET I ἀριθ. 1 = D. GOFAS, *Remarques sur une inscription fragmentaire de Thasos*, BCH 91, 1967, 487-488, στίχ. 7-9, βλ. παραπάνω σ. 25).

109α. TRIANTAPHYLLOPOULOS ὀ.π. (σημ. 79) 704. Πρβ. καὶ GERNET, *Lois* Introd. CLXXXII.

109α. *Codex Hammurabi* (E. Bergmann) 279: «Ἐάν κάποιος ἀγόρασε δούλο ἢ δούλη καὶ ἔγινε διεκδίκησι (τούτου), ὀ πωλητῆς του θά τὸν ἀποζημιώσει γιὰ τὴ διεκδίκησι». Γιὰ τὴ μετάφρασι, βλ. καὶ SZLECHTER ὀ.π. (σημ. 82).

110. Ὅπως φαίνεται νὰ συνάγεται ἀπὸ τὸν ΠΟΛΥΔΕΥΚΗ VIII 34: «ἡ δὲ βεβαιώσεως δίκη, ὀπότ' ἂν τις πριάμενος οἰκίαν ἢ χωρίον, ἀμφισβητοῦντος τινὸς ἀνάγη εἰς τὸν πρ α τ ἦ ρ α...».

110α. BEKKER, *Anecdota Graeca* I 214: «ἀνάγειν εἰς πρ ά τ ἦ ρ καὶ ἀνάγειν ὀνήν»: «δίκης ὀνομα, ὅταν ἀμφισβητῆ τις περὶ οἰκέτου ὀς οὔ δεόντως πρ α θέντος, ὀ τὸν οἰκέτην διακατέχων παραγίνεται ἐπὶ τὸν πεπρακότα, καὶ ἀναγκάζει αὐτὸν συνίστασθαι τὴν δίκην, πρὸς τοὺς ἀμφισβητοῦντας. Καὶ τοῦτο καλεῖται ἀνάγειν εἰς πρ ά τ ἦ ρ». Ἡ «ἀναγωγή οἰκέτου», γιὰ τὴν ὁποία γίνεται λόγος στὸν BEKKER, *Anecd. Gr.* I 214, 10 (ποὺ ἔχει παρατεθεῖ πιὸ πάνω, σημ. 80) ἀφορᾶ τὰ πραγματικὰ ἐλαττώματα (πρβ.: «οἰκέτην νόσημα ἔχοντα»).

111. ΠΛΑΤΩΝΟΣ, *Νόμοι* XI 915c-d: «Ἐάν δε ὀς αὐτοῦ ἐφάπτηται ζῴου καὶ ὀτουοῦν ἢ τινος ἔτερου τῶν αὐτοῦ χρημάτων, ἀναγέτω μὲν ὀ ἔχων εἰς πρ α τ ἦ ρ α ἢ τὸν δόντα ἀξιοχρεῶν τε καὶ ἔνδικον».

112. «Ἐφάπτεσθαι» εἶναι, κατὰ τὴν πιθανότερη γνώμη, ρῆμα ποὺ δηλώνει μιὰ τυπικὴ πράξη ἐπιλαβῆς τοῦ διεκδικούμενου πράγματος ἀπὸ ἐκεῖνον ποὺ προβάλλει δικαιώματα πάνω σ' αὐτό (γιὰ τὴν ἔννοια αὐτῆ τοῦ «ἐφάπτεσθαι» καὶ τοῦ συναφοῦς ἐπιθέτου «ἀνέπαφος», βλ. M. KASER, *Der altgriechische Eigentumsschutz*, SZ (RA) 64, 1944, 159-162, ἰδίως 160 σημ. 79, HARRISON ὀ.π. (σημ. 61) I 210-211, PRINGSHEIM ὀ.π. (σημ. 73) 466 (καὶ γιὰ μιὰ συνολικὴ ἔκθεσι τοῦ προβλήματος γενικότερα, 465-470) καὶ σημ. 5-7, MEYER, *Jur. Pap.* 117, WESTERMANN, *RE Suppl.* VI (1935), στήλ. 918). Ὑποστηρίζεται ὁμως καὶ ἡ ἄποψη ὅτι τὸ οὐσιαστικὸ «ἐπαφή» ἔχει ἰατρικὴ ἔννοια καὶ σημαίνει τὴ λέπρα, ὀπότε ἀντίστοιχα θά ἔπρεπε νὰ ἐρμηνευθεῖ καὶ ὀ ὀρος «ἀνέπαφος». Τὴν ἄποψη αὐτῆ, ἐκτὸς ἄλλων, δέχεται καὶ ὀ ΜΙΤΤΕΙΣ, *Grundz.* 194 σημ. 2. Βλ. ὁμως περιπτώσεις χρήσις τοῦ ὀρου «ἀνέπαφος» σὲ σχέση μὲ πωλήσεις

είναι γνωστή όχι μόνο από τον Πλάτωνα, αλλά και από δύο επιγραφές, τη μια από τη Γόρτυνα, του 3ου αιώνα π.Χ. σε συνθήκη με τη Μίλητο¹¹³ και την άλλη από τους Δελφούς σε συνθήκη με την Πελλάνα, των αρχών του 3ου αιώνα π.Χ.¹¹⁴

Ἐκεῖνος ὁ ἀγοραστῆς τοῦ ὁποῖου τὸ δικαίωμα ἀμφισβητήθηκε κατὰ τὸν τρόπο πού ἀναφέραμε, μποροῦσε νὰ ἐξαναγκάσει τὸν πωλητὴ («πρατήρα») νὰ προσέλθει γιὰ τὴν ὑπεράσπισή του (τοῦ ἀγοραστῆ) ἐγείροντας ἐναντίον τοῦ ἀγοραστῆ «δίκη βεβαιώσεως»¹¹⁵.

Ἐνδιαφέρον εἶναι νὰ σημειωθεῖ ὅτι ὁ «βεβαιωτής» αὐτὸς ἔπρεπε νὰ εἶναι «ἀξιόχρεως» καὶ νὰ ὑπάγεται στὴ δικαιοδοσία δικαστηρίου προσιτοῦ σ' αὐτὸν πού εἶχε ἐγείρει τὴ δίκη («ἔνδικος»). Ἡ προϋπόθεση αὐτὴ μᾶς εἶναι γνωστὴ τόσο ἀπὸ τοὺς *Νόμους* τοῦ Πλάτωνα, ὅσο καὶ ἀπὸ τὶς δύο ἐπιγραφές πού ἀναφέραμε¹¹⁶.

Ὁ ἀγοραστῆς πού ἀπειλεῖτο μὲ ἐκνίκηση διέθετε, ὅμως, καὶ τὴν εὐχέρεια νὰ ἀναλάβει ὁ ἴδιος τὸν δικαστικὸ ἀγῶνα («αὐτομαχεῖν»)¹¹⁷.

ἀκινήτων (MEYER, *Jur. Pap.* ἀριθ. 36, στίχ. 25 ἐπ.: «ἀνέπαφον ποιεῖν») καὶ ἄλλες παραπομπές στὸν PRINGSHEIM ὅ.π. (σημ. 73) 466 σημ. 6, πού ἀποδείχνουν ὅτι ἡ ἱατρικὴ ἐρμηνεία τοῦ ὄρου δὲν εὐσταθεῖ.

113. *Inscr. Cret.* IV ἀριθ. 161 (GUARDUCCI), στίχ. 40-45: Ἐάν τις Μιλησίων ἐν Γόρτυνι ἢ Γορτυνίων ἐμ Μιλήτωι/ἐπάπτηται σώματος ἢ δούλου ἢ ἐλευθέρου, ἂμ μὲν ἀνάγῃ ὁ ἔχων πράτορι ἀξιοχρέωι ἢ εἰς πόλιν ἔνδικον, ἀποδοῦς/τὴν τιμὴν τὴν ἀρχαί[ι]αν ἀποδότω τὸ σῶμα ὁ ἐφασά/μενος· ἂν δὲ μὴ ἀνάγῃ, ἀποδότω τὸ σῶμα ὁ ἔχων τῶι ἐφασα/μένωι αὐθημερόν. Τὸ κείμενο παραθέτει καὶ ὁ KASER, *Eigentumsschutz* 161. Γιὰ τὴν ἐπιγραφή αὐτὴ, βλ. PRINGSHEIM ὅ.π. (σημ. 73) 432, HARRISON ὅ.π. (σημ. 61) I 211 σημ. 2.

114. SCHWYZER, *DGE* ἀριθ. 328 a II A, 14 ἐπ.: [αἰδ]ῆ καὶ ἐξοθεν [ἄψηται (Partsch: φωραῖ) Δελφὸς παρὰ Πελλα/νεῖ ἢ Πελλανεύς παρὰ Δελφῶι, ὁ ἔχων ἀναγέτω τῶι ἐφαπτομέν[ωι] ἔγγυον καταστάσας ποι τὰν ἀρχὰν τὰν εἰσάγουσαν τὰν δίκαν ἔνδικον καὶ ἄνδρα ἀξιόχρεον.... Βλ. B. HAUSSOULLIER, *Traité entre Delphes et Pellana* (Paris 1917). Τὸ κείμενο παραθέτει καὶ ὁ KASER, *Eigentumsschutz* 162.

115. ΑΡΠΟΚΡΑΤΙΩΝ, στή λ. βεβαιώσεως: «δίκης ὄνομα ἔστιν, ἣν δικάζονται οἱ ὠνησάμενοί τι τῷ ἀποδομένῳ, ἂν ἕτερος μὲν ἀμφισβητῆ τοῦ πραθέντος, ὁ δὲ μὴ βεβαίῳ». Πρβ. καὶ BEKKER, *Anecd. Gr.* I 219, 33 στή λ. βεβαιώσεως: «δίκης ὄνομα ἔστιν, ἣν ἐδικάζοντο οἱ ὠνησάμενοι κατὰ τῶν ἀποδομένων, ὅτε ἕτερος ἀμφισβητοῖ τοῦ πραθέντος, ἀξιοῦντες βεβαίῳ αὐτοῖς τὸ πραθέν». Δὲν προσθέτει τίποτα ἢ *Σοῦδα* στή λ. βεβαιώσεως. Γιὰ τὴ «δίκη βεβαιώσεως», βλ. HARRISON ὅ.π. (σημ. 61) I 212-214, BISCARDI ὅ.π. (σημ. 104) 152-153 (= μετ. Π. Δημάκη 251-252), KASER, ὅ.π. 168-177, GERNET, *Lois*, *Introd.* CLXXI-CLXXIII, LIPSIIUS 746-749, PRINGSHEIM ὅ.π. (σημ. 73) 357-360, 431-436.

116. Βλ. ΠΛΑΤΩΝΟΣ, *Νόμοι* XI 915c-d (πιο πάνω, σημ. 111). Κατὰ τὸν BISCARDI ὅ.π. (σημ. 104) 152 σημ. 59 (= μετ. Π. Δημάκη 252 σημ. 59) ἡ ἔκφραση «ἀξιόχρεως καὶ ἔνδικος» (πού ἀπαντᾷ καὶ στὶς ἐπιγραφές τῆς Μιλήτου καὶ τῶν Δελφῶν (πιο πάνω σημ. 113 καὶ 114) σημαίνει ἐκεῖνον τὸν πωλητὴ πού εἶναι δυνατό νὰ κληθεῖ στή δίκη καὶ δὲν εἶναι ἀναξιόχρεος (insolvente). Παρόμοια δὲ εἶναι καὶ ἡ ἐρμηνεία τοῦ HARRISON ὅ.π. (σημ. 61) I 211 "solvent and subject to the jurisdiction of a court accessible to the claimant", πού ἀκολουθήσαμε στὸ κείμενο. Ἀνάλογη καὶ τοῦ PRINGSHEIM ὅ.π. (σημ. 73) 435-436 μὲ σημ. 1. Εἶναι ὅμως γεγονός ὅτι τὸ ἄλλο ἐδάφιο τοῦ Πλάτωνα πού ἀφορᾷ τὸ θέμα (ΠΛΑΤΩΝΟΣ, *Νόμοι* XII 954a: «ἐγγυητής μὲν δὴ καὶ ὁ προπωλῶν ὅτιοῦν τοῦ μὴ ἐνδίκως πωλοῦντος ἢ καὶ μηδαμῶς ἀξιόχρεω· ὑπόδικος δ' ἔστω καὶ ὁ προπωλῶν, καθάπερ ὁ ἀποδόμενος») δείχνει ὅτι «ἐνδικος» μπορεῖ νὰ μὴν ἔχει τὴν ἔννοια αὐτὴ. Γι' αὐτὸ, ἄλλωστε καὶ ὁ R.G. BURY, στὴν ἔκδοση τῶν *Νόμων* τοῦ Πλάτωνα (Loeb) 515, μεταφράζει τὸ «μὴ ἐνδίκως πωλοῦντος» "should (the seller) have no real right to the goods", παρόμοιες δὲ μὲ τοῦ Bury ἐρμηνείες δίνουν στὸν ὄρο «ἐνδικος» οἱ LIPSIIUS 748 καὶ J. PARTSCH, *Griechisches Bürgschaftsrecht* (Leipzig 1909) (ἀνατ. Aalen 1966) 343: "für den nicht zu Recht verkaufenden". Ὁμοίως καὶ ὁ Β. ΜΟΣΚΟΒΗΣ, *Πλάτωνος Νόμοι* (Ἀθήνα χωρ.χρ.) I β σ. 345 τὴν ἴδια ἐρμηνεία προφανῶς δέχεται, ὅπως προκύπτει ἀπὸ τὸ ὅτι μεταφράζει: «ἂν αὐτὸς πού πωλᾷ δὲν καλύπτεται ἀπὸ τὸν νόμο».

117. ΑΡΠΟΚΡΑΤΙΩΝ στή λ. αὐτομαχεῖν: «τὸ δι' ἑαυτοῦ δικάζεσθαι, ἀλλὰ μὴ δι' ἑτέρου· οἷον ἐάν τις εἰς πρατήρα ἀνάγῃ, πρὸς ἐκεῖνον ἀποφαίνει τὴν δίκην οὖσαν», *Σοῦδα*, στή λ. αὐτομαχεῖν (ὅπως ὁ ΑΡΠΟΚΡΑΤΙΩΝ): «καὶ αὐτομαχησαί· ὅταν ἀντιποιηταί τις οἰκίας ἢ χωρίου καὶ εἴῃ ὁ πεπρακτὸς μὲν ἀξιόχρεως ὥστε δοκεῖν ἀποτίσαι τὴν ζημίαν καὶ συνίστασθαι τὴν δίκην πρὸς τὸν ἀντιποιούμενον, βούλοιο δὲ ὁ διακατέχων τὴν οἰκίαν ἢ τὸ χωρίον ἴδιον αὐτῷ γινέσθαι ἀγῶνα πρὸς τὸν ἀμφισβητοῦντα, τοῦτο αὐτομαχεῖσθαι καλεῖται» (ὁμοιο, BEKKER, *Anecd. Gr.* VI 467). Στὴν περίπτωση τοῦ αὐτομαχεῖν, ὁ ἀγοραστῆς μποροῦσε νὰ χρησιμοποιοῦσε τὸν πωλητὴ ὡς μάρτυρά του (HARRISON ὅ.π. (σημ. 61) I 214 μὲ σημ. 1).

Στὰ πλαίσια στὰ ὁποῖα ἀναφερθήκαμε πρέπει νὰ γίνει ἐπίσης λόγος καὶ γιὰ ἓναν πρόσθετο ἐγγυητὴ πού ἀπαντᾷ σὲ ἀγοραπωλησίες, τὸν «προπώλη» ἢ «προπράτη», πρόσωπο πού, ἔχοντας πωλήσει στὸν πωλητὴ τὸ διεκδικούμενο, μποροῦσε νὰ ἐξαναγκασθεῖ νὰ μετάσχει στὴ δίκη προκειμένου νὰ ὑποστηρίξει ὡς «ἐγγυητὴς ἐκνίκησης» (*Eviktionsgarant*) τὸν πωλητὴ¹¹⁸.

12. Θὰ στρέψουμε τώρα τὴν προσοχή μας στὸν τρόπο μὲ τὸν ὁποῖο πραγματοποιοῦνταν οἱ ἀγοραπωλησίες στὴν Ἄγορά.

Καθὼς εἴπαμε, ὁ κατὰ πολὺ μεγαλύτερος ὄγκος τοῦ λιανικοῦ ἐμπορίου στὴν Ἄθῆνα διεξαγόταν μέσα στὴν Ἄγορά.

Ὅρισμένα, λοιπόν, ἀπὸ τὰ χαρακτηριστικὰ τῆς ἀγοραπωλησίας κατὰ τὸ Ἀθηναϊκὸ δίκαιο βρίσκουν τὴν ἐξήγησή τους ἀπὸ τὴ σύνδεση αὐτῆ τῶν πωλήσεων πρὸς τὴν Ἄγορά.

Εἰδικότερα, ἡ ἀγοραπωλησία κατὰ τὸ Ἀττικὸ δίκαιο παρέμεινε καθ' ὅλη τὴν περίοδο πού ἐξετάζουμε μιὰ δικαιοπραξία ἄμεσης ἐκπλήρωσης (χέρι μὲ χέρι) πού πραγματοποιεῖται μόνο τοῖς μετρητοῖς.

Ἡ ἀντίληψη αὐτὴ ἀνατρέχει σὲ πολὺ πιὸ παλιὰ χρόνια, στὴν περίοδο πρὶν ἀπὸ τὴν εἰσαγωγή τοῦ χρήματος. Τὴν ἀντίληψη αὐτὴ ἐκφράζει πολὺ παραστατικὰ ὁ Ἀριστοτέλης, ὅταν χρησιμοποιεῖ τὴν ἔκφραση «νὰ ἀλλάξει κάποιος ὑποδήματα πρὸς χρήματα»¹¹⁹. Ἡ ἔκφραση αὐτὴ ἀποδίδει πολὺ καλὰ τὴ μορφή τῶν ἀγοραπωλησιῶν πού πραγματοποιοῦνταν στὴν Ἄγορά καὶ οἱ ὁποῖες ἀφοροῦσαν, εἴτε πράγματα κατ' εἶδος ὁρισμένα (τὸ συγκεκριμένο ἄλογο, ὁ συγκεκριμένος δοῦλος), εἴτε πράγματα προερχόμενα —κατ' ἀνάγκη— ἀπὸ περιορισμένο γένος (κρασί ἀπὸ τὸ συγκεκριμένο πιθάρι κλπ.), καθὼς οἱ ἀγοραπωλησίες πραγμάτων πού ἀνήκαν σὲ περιορισμένο γένος ἐξομοιώνονταν, ὡς πρὸς τὶς συνέπειες, πρὸς ἀγοραπωλησίες εἶδους. Τὸ εἶδος αὐτὸ τῶν ἀγοραπωλησιῶν πραγματοποιοῦνταν *στιγμιαῖα*, μὲ τὴν καταβολὴ τοῦ συνόλου τοῦ τιμήματος, σὲ μιὰ καὶ μόνη φορά, ὁπότε διὰ τῆς καταβολῆς αὐτῆς καὶ ἀπὸ αὐτὴν ὁ ἀγοραστὴς ἀποκτοῦσε τὴν κυριότητα τοῦ ἀντικειμένου τῆς ἀγοραπω-

118. Οἱ λεξικογραφικὲς πηγὲς θεωροῦν τὸν προπώλη ὡς πρόσωπο πού μεσολαβεῖ ὡς μεσίτης, πρβ. ΠΟΥΛΔΕΥΚΗΣ VII 11, 2: «ὁ δὲ τοῖς πιπράσκουσι προξενῶν προπράτωρ ὡς Δείναρχος καὶ Ἰσαῖος εἴρηκεν, προπώλην δ' αὐτὸν Ἀριστοφάνης καλεῖ, προπωλοῦντα δὲ Πλάτων. Λυσίας δὲ τούτους μὲν προπράτας...». Πρβ. BEAUCHET, στὸ *DA* IV 379. Τὸ λεξικὸ τῶν LIDDELL-SCOTT-JONES, στὴ λ. προπώλης ἀποδέχεται τὴν ἐρμηνεία αὐτὴ («broker»), τὸ ἴδιο δὲ δέχονται καὶ οἱ ROSTOVITZEFF, *SEHWW* II (ἀνατ. 1959) 1268, ὁ ὁποῖος ἔστω καὶ μὲ ἀμφιβολίες, ἐξηγεῖ τὸν ὄρο ὡς «διαμεσολαβητὴς» («intermediary») ὅπως ὁ γερμανικὸς ὄρος «Makler», καὶ HEICHELHEIM ὁ.π. (σημ. 1) II 60. Ἀλλὰ οἱ ὄροι προπώλης κλπ., ὅπως προκύπτει καὶ ἀπὸ τὸν ΠΛΑΤΩΝΑ XII 954a «ἐγγυητὴς μὲν δὴ καὶ ὁ προπωλῶν ὀτιοῦν...», συνάπτονται πρὸς τὴν ἐγγύηση σὲ περίπτωσι ἐκνίκησης (πρβ. LIPSIVS 748-749, PARTSCH ὁ.π. 341-343, PRINGSHEIM ὁ.π. (σημ. 73) 435-436, 439-441, BISCARDI ὁ.π. (σημ. 104) 152) καὶ ὄχι πρὸς μεσιτικὴ δραστηριότητα.

119. Πρβ. ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΟΥΣ, *Πολιτικῶν* A II 1257a: «... ὁ ἀλλαττόμενος τῷ δεομένῳ ὑποδήματος ἀντὶ νομίματος» καὶ ΠΛΑΤΩΝΟΣ, *Νόμοι* XI 915d-e (τὸ κείμενο πιὸ κάτω στὴ σημ. 123). Ἄλλες παραπομπές, βλ. στὸν PRINGSHEIM ὁ.π. (σημ. 73) 99. Ἐννοεῖται ὅτι τὸ θέμα πού πραγματευόμαστε δὲν ἔχει ἄμεση σχέση πρὸς τὸ ὅτι, κατὰ τὴν ἐθνολογία, πρόδρομος τῆς ἀγοραπωλησίας δὲν ἦταν ἡ ἀνταλλαγὴ, ὅπως δέχονται οἱ PRINGSHEIM ὁ.π. (σημ. 73) 86 καὶ MAC DOWELL ὁ.π. (σημ. 25) 138, ἀλλὰ ἡ ἀμοιβαία ἐπίδοσι δώρων (GERNET, *Le droit de la vente* 211). Γιὰ τὴν ἀμοιβαία ἐπίδοσι δώρων, βλ. καὶ τὰ κείμενα ἀριθ. 26 καὶ 31 πού παραθέτουν οἱ AUSTIN-VIDAL-NAQUET, οἱ ὁποῖοι ὁμῶς ἀμφιβάλλουν, ὡς πρὸς τὴν πρώτην περίπτωσι (Ὁδυσ. α 180-189 καὶ 306-318), κατὰ πόσο πρόκειται περὶ τοῦ φαινομένου αὐτοῦ καὶ ὄχι περὶ «σημείου ἀναγνώρισις ἰσότητος ἀνάμεσα στοὺς ἀριστοκράτες».

λησίας¹²⁰. Δὲν παρουσίαζε, λοιπόν, ἡ συναλλαγή αὐτὴ καθεαυτὴ προβλήματα¹²¹.

13. Δυσχέρειες προέκυπταν ὅμως ἀπὸ τὴν ἀνάγκη νὰ διαχωρισθοῦν τὰ δύο στοιχεῖα τῆς ἀγοραπωλησίας, ἀνάγκη ποὺ συνδέεται μὲ τὴν ἐξέλιξη τῆς οἰκονομικῆς ζωῆς τῶν ἀρχαίων Ἀθηναίων.

Ἄς ἀρχίσουμε ἀπὸ τὴν ἀνάγκη ἀναβολῆς τῆς καταβολῆς τοῦ τιμήματος.

Εἶναι γνωστὸν ὅτι πολλὰ Ἑλληνικὰ δίκαια (καὶ τοῦτο εἶναι συνέπεια τοῦ συνδέσμου τῆς ἀγοραπωλησίας μὲ τὸν θεσμὸ τῆς ἀγορᾶς) ἀπαγόρευαν ὀλωσδιόλου τὴν πιστωτικὴ ἀγοραπωλησία, ὅπως ἡ νομοθεσία τοῦ Χαρόνδα¹²². Τὴ λύση αὐτὴ επικροτεῖ ὁ Πλάτων¹²³, ὁ ὁποῖος, σημειωτέον, στοὺς *Νόμους* τοῦ ἀπαγορεύει ρητὰ τὶς πιστωτικὲς ἀγοραπωλησίες στὸ ἐμπόριο τῆς Ἀγορᾶς¹²⁴.

Ἄλλὰ ἡ ἀθηναϊκὴ ἐμπορικὴ πρακτικὴ μὲ τὴν ἀνάπτυξη τῶν συναλλαγῶν δὲν μποροῦσε νὰ ἀγνοήσει τὶς ἀγοραπωλησίες ἐπὶ πιστώσει (πιστεύειν). Τὸ ἀποτέλεσμα ὅμως αὐτὸ τὸ πέτυχε μὲ τρόπο μᾶλλον ἀδέξιο, μὲ τὴ χορήγηση δηλαδὴ τοῦ τιμήματος τῆς δῆθεν ἀγοραπω-

120. Πρβ. PRINGSHEIM ὁ.π. (σημ. 73) 88-89, 98-110, 190-192, GERNET, *Le droit de la vente* 201-202, 205-206, 208, 223-224, H.J. WOLFF (βλ. πιδ κάτω στὴν παροῦσα σημείωση) 485-486, M. TALAMANCA, *L'arra della compravendita in diritto greco et in diritto romano* (Milano 1953) 6 ἐπ., A. KRÄNZLEIN, *Eigentum und Besitz im griechischen Recht* (Berlin 1963) 76-77, MAC DOWELL ὁ.π. (σημ. 25) 138, J. DEMEYÈRE, *Le contrat de vente en droit grec classique*, *AHDO-RIDA* 2, 1953, 216-227. Τὴν ἀντίθετη ἄποψη, ὅτι τὸ Ἀττικὸ δίκαιο γνώριζε τὴν κατάρτιση τῆς ἀγοραπωλησίας μὲ μόνη τὴ συναίνεση, ποὺ γινόταν παλαιότερα γενικὰ δεκτὴ (LIPSIUS 684-739, BEAUCHET ὁ.π. IV 20 καὶ τὴ λοιπὴ βιβλιογραφία ποὺ παραθέτει ὁ H.J. WOLFF (πιδ κάτω στὴν παροῦσα σημείωση) 483-484 σημ. 1), ἀκολουθεῖ ὁ BISCARDI ὁ.π. (σημ. 104) 151. Τὴν ἔκθεση τῶν ἀπόψεων τῶν δύο πλευρῶν, βλ. στὸν DEMEYÈRE ὁ.π. στὴν *AHDO-RIDA* 1, 1952, 220-241. Γιὰ τὸ πρόβλημα τῆς τυχόν ὑπαρξῆς «προβαθμίδων» πρὸς τὴν κατεύθυνση τῆς ἀναγνώρισης τῆς συναινετικῆς ἀγοραπωλησίας, κατὰ τοὺς ἐλληνοιστικούς χρόνους, βλ. GERNET, *Obligation* 235-236, ἐπικαλούμενο τὸν *P. Hibeh* 84a = MITTEIS, *Chrest.* ἀριθ. 131 = HUNT-EDGAR, *Sel. Pap.* I ἀριθ. 34, 285 π.Χ. καὶ ἀντίθετα F. PRINGSHEIM, *Gegen die Annahme von "Vorstufen" des konsensualen Kaufes im hellenistischen Recht*, *Gesammelte Abhandlungen* II (Heidelberg 1963) 378-381. Τὸ πρόβλημα αὐτὸ, πάντως, δὲν συνάπτεται μὲ τὸ ἀντικείμενο τῆς παρούσης ἔρευνας. Ἐπίσης ἡ γνωστὴ θεωρία τοῦ H.J. Wolff γιὰ τὴ «σκοπίμη διάθεση» (Zweckverfügung), γιὰ τὴν ὁποία βλ. στὸν (E. BERNEKER, ed. *Zur griechischen Rechtsgeschichte*), H.J. WOLFF, *Die Grundlagen des griechischen Vertragsrechts* (Darmstadt 1968) 483-533, δὲν ἀφορᾶ, καθεαυτὴ, τὸ συζητούμενο θέμα, τῶν ἀγοραπωλησιῶν στὰ πλαίσια τῆς ἀγορᾶς.

121. Πρβ. ΥΠΕΡΕΙΔΟΥ, *Κατ' Ἀθηνογένους* IV 9: «τὰς δὲ τετταράκοντα μνᾶς ἐγὼ καταβαλὼν, τὴν ὄνην ἐποίησάμην».

122. ΘΕΟΦΡΑΣΤΟΣ, στὸ ΣΤΟΒΑΙΟΥ, *Ἀνθολ.* 44, 22,7 = ARANGIO-RUIZ-OLIVIERI 249: «ἢ ὡσπερ Χαρόνδας καὶ Πλάτων; οὗτοι γὰρ παραχρῆμα κελεύουσι διδόναι καὶ λαμβάνειν, ἐὰν δὲ τις πιστεύσῃ, μὴ εἶναι δίκην· αὐτὸν γὰρ αἴτιον εἶναι τῆς ἀδικίας».

123. ΠΛΑΤΩΝΟΣ, *Νόμοι* XI 915d-e: «ὄσα δὲ διὰ τῆς ὄνης ἢ καὶ πράσεως ἀλλάττεται τὶς ἕτερος ἄλλω, διδόντα ἐν χώρᾳ τῇ τεταγμένη ἐκάστοις κατ' ἀγορὰν καὶ δεχόμενον ἐν τῷ παραχρῆμα τιμῆν, οὕτω ἀλλάττεσθαι, ἄλλοθι δὲ μηδαμοῦ, μηδ' ἐπ' ἀναβολῇ πρᾶσιν μηδὲ ὄνην ποιεῖσθαι μηδενός. Ἐὰν δὲ ἄλλως ἢ ἐν ἄλλοις τόποις ὅτιοῦν ἀνθ' ὅτουοῦν διαμείβηται ἕτερος ἄλλω, πιστεύων πρὸς ὃν ἂν διαλλάττηται, ποιείτω ταῦτα ὡς οὐκ οὐσῶν δικῶν κατὰ νόμον περὶ τῶν μὴ πραθέντων κατὰ τὰ νῦν λεγόμενα».

124. Ἐκτὸς τοῦ ἐδάφιου ποὺ παραθέτουμε στὴν προηγούμενη σημείωση (πρβ. «ἐν τῇ χώρᾳ τῇ τεταγμένη ἐκάστοις κατ' ἀγορὰν»), βλ. καὶ ΠΛΑΤΩΝΟΣ, *Νόμοι* VIII 849e: «τῶν ἄλλων χρημάτων πάντων καὶ σκευῶν ὁπόσων ἐκάστοις χρεῖα, πωλεῖν εἰς τὴν κοινὴν ἀγορὰν φέροντας εἰς τὸν τόπον ἕκαστον, ἐν οἷς... (οἱ ἀγορανόμοι κλπ.) τεκμηράμενοι ἔδρας πρεπούσας ὄρους θῶνται τῶν ὀνίων· ἐν τούτοις ἀλλάττεσθαι νόμισμά τε χρημάτων καὶ χρήματα νομίσματος, μὴ προϊέμενον ἄλλον ἑτέρω τὴν ἀλλαγὴν· ὁ δὲ προέμενος ὡς πιστεύων, ἐὰν τε κομίσῃται καὶ ἂν μὴ, στεργέσθω ὡς οὐκέτι δίκης οὔσης τῶν τοιούτων περὶ συναλλάξεων». Πρβ. ἐπίσης ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΟΥΣ, *Ἠθικὰ Νικομάχεια* IX 1162b.

λησίας «τοῖς μετρητοῖς» ἀπὸ τὸν πωλητὴ στὸν ἀγοραστὴ μὲ τὴ μορφή δανείου, τὸ ὁποῖο ὁ δευτερός ἔπρεπε νὰ ἐπιστρέψει μὲ τὴν πάροδο τῆς συμφωνημένης προθεσμίας πίστωσης τοῦ τιμήματος¹²⁵.

14. Ἡ ἀντίθετη περίπτωση, τῆς ἀναβολῆς παράδοσης τοῦ ἀντικειμένου τῆς ἀγοραπωλησίας παρουσίαζε μεγαλύτερες δυσχέρειες, γιατί ὁ ἀγοραστὴς δὲν εἶχε τρόπο νὰ ὑποχρεώσει τὸν πωλητὴ νὰ δεχθεῖ τὸ συμφωνημένο τίμημα, ἐνῶ ἡ καταβολὴ τούτου ἀποτελοῦσε τὴν ἀναγκαία προϋπόθεση γιὰ τὴν κτήση τῆς κυριότητος τοῦ ἀντικειμένου τῆς συναλλαγῆς.

Στὸ πρόβλημα αὐτὸ ἔδωσε λύση, ὅπως εἶναι γνωστό, ὁ σημιτικῆς, φοινικικῆς, πιθανῶς, καταγωγῆς θεσμὸς τοῦ ἀρραβῶνα. Δὲν περιλαμβάνεται στὸ ἀντικείμενο αὐτῆς ἐδῶ τῆς ἀνακοίνωσης ν' ἀσχοληθοῦμε μὲ τὴν προϊστορία τοῦ ἀρραβῶνα, θέμα μὲ τὸ ὁποῖο ἔχουμε ἀσχοληθεῖ ἄλλοῦ¹²⁶.

Ἐπενθυμίζουμε μόνον ἐδῶ, ὅτι ἡ παλαιότερη μνεία τοῦ ὄρου «ἀρραβῶν» στὴν Ἀθήνα βρίσκεται σὲ λόγῳ τοῦ Ἰσαίου ἀπὸ τὶς ἀρχές τοῦ 4ου π.Χ. αἰῶνα¹²⁷.

Στὰ πλαίσια τοῦ Ἀττικοῦ δικαίου ὁ ἀρραβῶνας διαμορφώθηκε σὲ μέσο μὲ τὸ ὁποῖο πετυχαίνονταν ἡ ἐξασφάλιση τῆς ἐκπλήρωσης ἀγοραπωλησίας στὸ μέλλον. Ἡ δόση ἀρραβῶνα δὲν ἀποτελοῦσε μέρος τῆς ἀγοραπωλησίας, ἀλλὰ μέσο καταναγκασμοῦ τοῦ μέλλοντος πωλητῆ νὰ δεχθεῖ τὸ τίμημα¹²⁸ καὶ νὰ καταρτίσει ἔτσι, τὴν —μετρητοῖς— ἀγοραπωλησία. Εἶναι μάλιστα πιθανὸ ὅτι ἡ δόση τοῦ ἀρραβῶνα μπορούσε νὰ συνδυασθεῖ καὶ μὲ τὴν προκαταβολικὴ παράδοση στὸν μελλοντικὸ ἀγοραστὴ τοῦ ἀντικειμένου τῆς μέλλουσας νὰ καταρτισθεῖ ἀγοραπωλησίας, ὅποτε, ὁ μελλοντικὸς πωλητῆς, ποὺ δὲν θὰ δεχόταν νὰ καταρ-

125. Βλ. ΛΥΚΟΥΡΓΟΥ, *Κατὰ Λεωκράτους* 22-23, ΔΗΜΟΣΘΕΝΟΥΣ, *Πρὸς Σπουδῖαν* XLI 8 καὶ 22, μὲ τὶς παρατηρήσεις τοῦ PRINGSHEIM ὁ.π. (σημ. 73) 244-246, 162, GERNET, *Démosthène, Plaid. Civils* II 62 σημ. 1, WOLFF ὁ.π. 487-488.

126. Παραπομπές, βλ. στὸν ΓΚΟΦΑ, *Δεῖγμα* 43 καὶ σημ. 1-3, καὶ τοῦ ἴδιου, *La Vente sur échantillon à Athènes d'après un texte d'Hypéride, Symposium* 1977 (Κόλν-Βιεν 1982) 126 σημ. 30, 127 σημ. 35, βλ. παραπάνω σ. 82 σημ. 30, 83 σημ. 35.

127. ΙΣΑΙΟΥ, *Περὶ τοῦ Κίρωνος κλήρου* VIII 23: «τῶν δὲ ἀρραβῶνα δεδοκέναί αὐτὸς φάσκων... ὧν δὲ ἀρραβῶνα ἔφασκε δεδοκέναί συστήσαι τοὺς λαβόντας». Ἡ παλαιότερη βέβαιη μνεία χρήσης ἀρραβῶνα στὴν ἀρχαία Ἑλλάδα ἦταν ὡς τώρα ἡ περιεχομένη στὸ λόγῳ τοῦ Ἰσαίου. Ἐπῆρχε, ἀσφαλῶς καὶ ἐκείνη ποὺ ἀφοροῦσε τὴν ἐπιχειρηματικὴ δράση τοῦ φιλόσοφου Θαλῆ τοῦ Μιλήσιου —ἀναγόμενη, συνεπῶς, στὴν περίοδο τοῦ 6ου-5ου αἰῶνα— ποὺ μνημονεύεται ἀπὸ τὸν ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΗ, *Πολιτ.* Α IV 5 (1259a), ἡ ἱστορικότητα τῆς πληροφορίας αὐτῆς, ὅμως, ἔθεωρεῖτο ἀμφίβολη. Μιά ἐντελῶς πρόσφατη δημοσίευση μολύβδινης ἐπιγραφῆς τοῦ δευτέρου μισοῦ τοῦ 5ου π.Χ. αἰ. (*R.A. Narb.* 21, 1988, 19-59) ἀποκάλυψε τὴ χρήση ἀρραβῶνος, τότε ἤδη, ἀπὸ Ἴωνες ἐμπορευόμενους ποὺ δροῦσαν ὁρμῶμενοι ἀπὸ τὴν περιοχή Μασσαλίας-Ἐμπορείου (πρβ. Η. VAN EFFENTERE-J. VÉLISSAROPOULOS-KARAKOSTAS, *Une affaire d'affrètement - A propos du "plomb de Pech Maho"*, *RHD* 69, 1991, 218 στίχ. 7 καὶ 10, καθὼς καὶ τὰ σχόλια, σ. 223). Κατὰ συνέπεια, καὶ ἡ ἱστορικότητα τῆς πληροφορίας τοῦ Ἀριστοτέλη ποὺ ἀφορᾷ τὸν Θαλῆ τὸν Μιλήσιον θὰ πρέπει νὰ κριθεῖ, πιά, ἐνόψει τῶν νέων αὐτῶν δεδομένων. Σχετικὰ εἶναι ἐνδιαφέρον νὰ σημειωθεῖ ὅτι πιθανολογεῖται ἡ καταγωγὴ ἀπὸ τὴ Φοινικὴ τοῦ ἐλληνικοῦ ἀρραβῶνα, ὅτι κατὰ πληροφορία τοῦ ΗΡΟΔΟΤΟΥ (I 170) ὁ Θαλῆς ὁ Μιλήσιος ἦταν μὲν Ἴωνας, ἔθεωρεῖτο ὅμως φοινικικῆς καταγωγῆς, καὶ ὅτι οἱ Μασσαλιῶτες κὶ Ἐμπορίτες ἐμπορευόμενοι, ποὺ τοὺς βλέπουμε νὰ γνωρίζουν τὸν θεσμὸ τοῦ ἀρραβῶνα ἤδη ἀπὸ τὰ μισὰ τοῦ 5ου π.Χ. αἰῶνα, ἦταν κὶ αὐτοὶ Ἴωνες. Ὅλες αὐτὲς οἱ συμπτώσεις δὲν εἶναι ἀσφαλῶς τυχαῖες.

128. Ὅτι ὁ ἀρραβῶνας δὲν ἀποτελοῦσε μέρος τῆς ἀγοραπωλησίας, βλ. ΙΣΑΙΟΝ, *Περὶ τοῦ Κίρωνος κλήρου* ὁ.π.: «τῶν μὲν ἠγορασμένων τιμὴν ἀπολαβεῖν, ὧν δὲ ἀρραβῶνα δεδοκέναί...». Ἡ ἴδια διάκριση καὶ στὸν ΘΕΟΦΡΑΣΤΟ, στὸ ΣΤΟΒΑΙΟ, *Ἀνθολ.* 44, 22, 4 (ARANGIO-RUIZ-OLIVIERI 246) ποὺ διακρίνει «αὐτὸ τὸ πωλεῖν» καὶ τὸ «ἀρραβῶνα λάβη». Πολὺ διαφωτιστικὴ καὶ ἡ ἔκφραση ποὺ χρησιμοποιεῖται σὲ ἐπιστολῆ τοῦ 3ου αἰῶνα π.Χ. (*P. Iand.* 91, 2-6): *ἐπειδὴ τῆν μήκωνα οὐκέτι ἠγόρακας δούς τὸν ἀρραβῶνα*. Βλ. PRINGSHEIM ὁ.π. (σημ. 73) 349-350 γιὰ τὴν ἔννοια τῆς ἄρνησης ἐκείνου ποὺ ἔλαβε τὸν ἀρραβῶνα νὰ δεχθεῖ τὴν τιμῆ. Ἄλλες παραπομπές, στὸ ΓΚΟΦΑ, *Δεῖγμα* 44 σημ. 4.

τίσει τὴν ἀγοραπωλησίαν στὸν συμφωνημένο χρόνο, θὰ κινδύνευε, ἐκτὸς ἀπὸ τὴν ἀπόδοση τοῦ ἀρραβῶνα, νὰ καταδικασθεῖ καὶ σὲ χρηματικὴ ποινὴ ὕστερα ἀπὸ «δίκη βεβαιώσεως»¹²⁹.

15. Σχετικὰ μὲ τὶς ἀγοραπωλησίες στὰ πλαίσια τῆς ἀθηναϊκῆς Ἄγορᾶς, θὰ πρέπει νὰ μνημονευθοῦν ὀρισμένες ἀκόμα ἐμπορικὲς πρακτικὲς.

α) Μιλήσαμε ἤδη γιὰ τὴ δοκιμὴ τῶν κρασιῶν στὸν «κύκλο» ἐκεῖνο τῆς Ἄγορᾶς ὅπου τὰ κρασιά προσφέρονταν πρὸς πώληση.

β) Μιὰ ἄλλη πρακτικὴ ἦταν ἡ τῆς πώλησης μὲ πλειστηριασμό, γιὰ τὴν ὁποία, λίγες εἰδήσεις μᾶς παρέχει ὁ Λυσίας, σχετικὰ μὲ τὶς πωλήσεις σιτηρῶν. Μετὰ δηλαδὴ ἀπὸ κήρυξη τῆς ἑναρξῆς τοῦ πλειστηριασμοῦ, γίνονται πλειοδοτικὲς προσφορὲς ἀπὸ τοὺς ἐνδιαφερόμενους («ὕπερβάλλειν»)¹³⁰ καὶ ἀκολουθοῦσε ἡ κατακύρωση, ἡ ὁποία στὰ ἑλληνιστικὰ χρόνια ὀνομαζόταν «προσβολή»^{130α}.

Ἐπενθυμίζουμε, πάντως, ὅτι καὶ στοὺς πλειστηριασμοὺς ἡ κτήση^{130β} τῆς κυριότητος ἀπὸ τὸν ἀγοραστὴ πραγματοποιοῦταν μόνον μὲ τὴν πληρωμὴ τοῦ τιμήματος.

γ) Ἐνα ἄλλο εἶδος ἀγοραπωλησίας, καθιερωμένο ἀπὸ τὴν ἐμπορικὴ πρακτικὴ ἦταν τῆς πώλησης βάσει δείγματος.

Κατὰ μιὰ ρήση τοῦ Δημοσθένη, ποὺ παραθέτει ὁ Πλούταρχος¹³¹, ἓνα μικρὸ δοχεῖο («τρυβλίον») χρησίμευε στὴν ἐπίδειξη δειγμάτων σιτηρῶν.

δ) Κήρυκες διαφήμιζαν τὰ προσφερόμενα γιὰ πώληση ἐμπορεύματα¹³².

129. ΑΡΠΟΚΡΑΤΙΩΝ, στή λ. βεβαιώσεως: «... ἐνίοτε δὲ καὶ ἀρραβῶνος μόνου δοθέντος, εἶτα ἀμφισβητήσαντος τοῦ πεπρακτοῦς, ἐλάγχανε τὴν τῆς βεβαιώσεως δίκην ὁ τὸν ἀρραβῶνα δοὺς τῷ λαβόντι». Στὸ BEKKER, *Anecd. Gr.* I 219, 33, στή λ. βεβαιώσεως, οὐσιαστικὰ περιέχεται τὸ ἴδιο κείμενο, ἀλλὰ στὸ τέλος προστίθεται «ἴνα βεβαιωθῆ ὑπὲρ οὗ ὁ ἀρραβῶν ἐδόθη».

130. Πρβ. ΛΥΣΙΟΥ, *Κατὰ Σιτοπωλῶν* XXII 8: «... Ἄνυτος δ' ἔλεγεν ὡς τοῦ προτέρου χειμῶνος ἐπειδὴ τίμιος ἦν ὁ σίτος, τούτων ὑπερβαλλόντων ἀλλήλους καὶ πρὸς σφᾶς αὐτοὺς μαχομένων». Γιὰ τὸν χῶρο ὅπου οἱ πλειστηριασμοὶ αὐτοὶ πραγματοποιοῦνταν (στοῆς «Ἀλφειτοπώλιδες», ἀπὸ τὶς ὁποῖες μιὰ ὑπῆρχε στὴν ἀθηναϊκὴ Ἄγορὰ καὶ μιὰ στὸν Πειραιά), βλ. πρὸ πάντων σημ. 14 καὶ 15. Γιὰ τὸ «ὕπερβάλλειν» = κάνω προσφορὰ ἀνώτερη ἀπὸ κάποια ἄλλη, πρβ. ΗΡΟΔΟΤΟΥ V 51, ΑΝΔΟΚΙΔΟΥ, *Περὶ τῶν μυστ.* I 133 καὶ 134. Ἄνάλογη εἶναι καὶ ἡ ἔννοια τοῦ ρήματος «ἀντωνέομαι» (ΛΥΣΙΟΥ, *Κατὰ Σιτοπωλῶν* XXII 9, ΑΝΔΟΚΙΔΟΥ, *Περὶ τῶν μυστ.* I 134). Ἀμφιβάλλουμε ὁμως κατὰ πόσο στὴν περίπτωσή τῶν πωλήσεων σιτηρῶν τὸ «ὕπερβάλλειν» ἔπαιρνε τὴ μορφή κανονικοῦ πλειστηριασμοῦ. Γιὰ τὶς προσφορὲς βλ. F. PRINGSHEIM, *Der griechische Versteigerungskauf, Gesammelte Abhandlungen* II (Heidelberg 1961) (= *The Greek Law of Sale by Auction, Scritti Ferrini* III (Milano 1949) 274-275).

130α. Ἡ διαδικασία τοῦ πλειστηριασμοῦ στὰ ἀρχαῖα ἑλληνικὰ δίκαια δὲν διέφερε εἴτε ὁ πλειστηριασμός εἶχε δημόσιο, εἴτε ἰδιωτικὸ χαρακτήρα, βλ. PRINGSHEIM ὅ.π. 264. Ὅτι καὶ οἱ πωλήσεις δούλων ἀκολουθοῦσαν τὴ διαδικασία τοῦ πλειστηριασμοῦ βλ. PRINGSHEIM ὅ.π. 263 σημ. 6, σ. 269 σημ. 58, μὲ τὴν παρατήρηση ὁμως ὅτι ἡ πώληση δούλων στὴν ἀγορὰ ποὺ προβλέπεται ἀπὸ τὸν μεγάλο νόμο τῆς Γόρτυνας, VII 10 (πρὸ πάντων, σημ. 67 καὶ 95) δὲν προϋποθέτει ἀναγκαίᾳ πώληση τοῦ δούλου μὲ πλειστηριασμό.

130β. PRINGSHEIM ὅ.π. 275-277. Ὡς πρὸς τὴ σχέση «προσβολῆς» καὶ «κυρώσεως» (πρβ. ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΟΥΣ, *Ἀθηναίων Πολιτεία* 47, 2: «ἐπειθ' οἱ πωληταί... καὶ κυροῦσιν, ὅτι ἂν ἡ βουλὴ χειροτονήσῃ») βλ. PRINGSHEIM ὅ.π. 276-277. Ἡ μετάφραση τοῦ G. MATHIEU, *Aristote, Const.* 49 "ils se portent garants" εἶναι προφανῶς ἐσφαλμένη.

131. ΠΛΟΥΤΑΡΧΟΥ, *Δημοσθένης* 23, 6: «Ὡσπερ», ἔφη, «τοὺς ἐμπόρους ὀρθῶμεν, ὅταν ἐν τρυβλίῳ δεῖγμα περιφέρωσι, δι' ὀλίγων πυρῶν τοὺς πολλοὺς πιπράσκοντας». Βλ. ΓΚΟΦΑ, *Δεῖγμα* 27 σημ. 5 καὶ 49.

132. Πρβ. ΑΡΠΟΚΡΑΤΙΩΝ (καὶ Σοῦδα), στή λ. ἀποκηρύττοντες: «ἀντὶ τοῦ πιπράσκοντες Δημοσθένης κατ' Ἀριστοκράτους», ΔΗΜΟΣΘΕΝΟΥΣ, *Κατ' Ἀριστοκράτους* XXIII 201 (βλ. σημ. 69), ΠΟΛΥΔΕΥΚΗΣ X 18: «εἴποις ἂν τὴν πρᾶσιν τῶν ἐπίπλων τὴν ὑπὸ κήρυκι γινομένην». Τὸ ρῆμα «συναποκηρύττειν» στή ΜΕΝΑΝΔΡΟΥ, *Σαμία* 681, ἔχει διπλὸ νόημα: ἀναφέρεται τόσο στὴν πώληση τῆς παλλακῆς Χρυσίδας ὡς δούλης μὲ χρῆση κήρυκα, ὅσο καὶ στὴν ἀποκήρυξη τοῦ γιοῦ τοῦ Νικῆρατου, θεσμό τοῦ ἀττικοῦ οἰκογενειακοῦ δικαίου. Ἄλλες παραπομπὲς στοὺς BÜCHSENSCHÜTZ ὅ.π. (σημ. 6) 477 σημ. 1 καὶ PRINGSHEIM ὅ.π. (σημ. 130) 273 σημ. 80.

16. Θὰ ἔρθουμε τώρα στὶς μορφές πίστωσης ποὺ συνδέονταν μὲ τὸ ἐμπόριο στὴν ἀθηναϊκὴ Ἄγορά, τοὺς ἐράνους καὶ τὶς ἀφορμές.

α) Χαρακτηριστικὴ περίπτωση γιὰ τὴν ὁποία διαθέτουμε πληροφορίες σχετικὰ μὲ τοὺς ἐράνους, ἀφορᾷ τὴ χορήγηση κεφαλαίων γιὰ μυροπωλεῖο¹³³.

Τὴν περίπτωση αὐτὴ μνημονεύει ὁ Ὑπερείδης¹³⁴: τὸ μυροπωλεῖο αὐτὸ διηύθυνε ἕνας δοῦλος, ὁ Μίδας, φαίνεται δὲ ὅτι ἡ ἐπιχείρηση αὐτὴ τοῦ Μίδα εἶχε ἐπιβαρυνθεῖ μὲ σοβαρὰ χρέη πρὸς ἐκείνους ποὺ συνεισέφεραν στὸν ἔρανο («πληρωτὰς τῶν ἐράνων»)¹³⁵.

Μὲ τὸν ὄρο «ἔρανος», στὴν προκειμένη περίπτωση, δὲν πρέπει, ὅμως, νὰ νοηθεῖ δάνειο συλλεγόμενο μὲ συνεισφορὲς γιὰ τὴν παροχὴ βοήθειας πρὸς πρόσωπο ποὺ βρίσκεται σὲ ἀνάγκη¹³⁶. Στὴ συζητούμενη περίπτωση «ἔρανος» σήμαινε, εἰδικότερα, ποσὸ ποὺ συγκεντρώνεται μὲ συνεισφορὲς γιὰ νὰ δοθεῖ ὡς δάνειο σὲ ἐμπορικὴ ἐπιχείρηση, προκειμένου νὰ χρησιμεύσει ὡς κεφάλαιο κίνησης τῆς ἐπιχείρησης αὐτῆς¹³⁷.

Οἱ ἔρανοι κατὰ κανόνα ἐπιστρέφονταν σὲ δόσεις («φοραί»)¹³⁸, δὲν ἦταν δὲ τοκοφόροι¹³⁹.

133. Ἐκτὸς ἀπὸ τὴν περίπτωση στὴν ὁποία ἀναφέρεται ὁ λόγος τοῦ Ὑπερείδη κατὰ τοῦ Ἀθηνογένη, γιὰ τὴν ὁποία βλ. πῶ κατω, σὲ ἐράνους πρὸς μυροπώλη ἀναφέρεται καὶ ἀπόσπασμα ἀπὸ λόγο τοῦ Λυσίου (ΛΥΣΙΟΥ, Ἀπόσπ. XXXVIII (Πρὸς Αἰσχίνην τὸν Σωκρατικὸν [χρέως]) 4: «δσοὺς δ' ἐράνους συνείλεκται, τὰς μὲν... ὑπολοίπους φορὰς οὐ κατατίθουσιν...», 5: «...αὐτὸν δὲ ἀντὶ κατήλου μυροπώλην ἀπέδειξεν».

134. ΥΠΕΡΕΙΔΟΥ, *Κατ' Ἀθηνογένους* IV 7, 9, 11, 19.

135. ΥΠΕΡΕΙΔΟΥ, *Κατ' Ἀθηνογένους* IV 9: «Τούτου δὲ γενομένου, προσήεσάν μοι.. οἱ πληρωταὶ τῶν ἐράνων καὶ διελέγοντό μοι». Ἄλλες μνείες «πληρωτῶν τῶν ἐράνων», βλ. στὸ ΔΗΜΟΣΘΕΝΗ, *Κατὰ Μειδίου* XXI 184, 185, *Κατ' Ἀριστογείτονος* A 21. Σχετικὰ μὲ τοὺς «πληρωτὰς τῶν ἐράνων» αὐτοὺς, οἱ λεξικογραφικὲς πηγές (ΑΡΠΟΚΡΑΤΙΩΝ καὶ Σουδά, στὴ λ. πληρωτής: «... Πληρωτὰς ἐκάλουον τοὺς ἀποδιδόντας τὸν ἔρανον τοῖς ἡτοῖ λαχοῦσιν ἢ ἐωνημένοις, εἰεν δ' ἂν οὗτοι οἱ παρ' ἡμῶν καλούμενοι ἐρανάρχαι» καὶ ΗΥΧΙΟΣ, στὴ λ. πληρωτής: «ἐράνου συναγωγός») ταυτίζουν τοὺς «πληρωτὰς» τῶν ἐράνων πρὸς τοὺς «ἐρανάρχας» ἢ «ἀρχεράνους», τὰ πρόσωπα ἐκεῖνα, δηλαδή, ποὺ διαμεσολαβοῦν γιὰ τὴ συλλογὴ τοῦ ἐράνου. Τὴν ἄποψη αὐτὴ δέχεται ὁ G. MAIER, *Eranos als Kreditinstitut* (Nürnberg 1969) 30 σημ. 1 καὶ 34 σημ. 1, ἀκολουθώντας τὰ συμπεράσματα τῆς διατριβῆς τοῦ J. VONDELING, *Eranos* (Groningen 1971) 37. (Γιὰ τὴ διατριβὴ τοῦ Vondeling, ὀλλανδικὰ, μὲ ἀγγλικὴ περίληψη ποὺ δὲν μᾶς ἦταν προσιτὴ, βλ. ἐκτεταμένη βιβλιοκρισία τοῦ H.J. WOLFF, μὲ τὸν τίτλο «Eranos», *Labeo* 11, 1965, 220-224.) Ἡ ἀντίθετη ἄποψη ποὺ γίνεται ἀποδεκτὴ στὸ κείμενο, ὅτι, δηλαδή, «πληρωτὴς τοῦ ἐράνου» καὶ «ἐρανάρχης» κλπ. ἀποτελοῦν διαφορετικὲς ἰδιότητες, ὑποστηρίζεται ἀπὸ τὸν LIPSIUS 732 μὲ σημ. 205, TH. REINACH, στὴ λ. Eranos (ἔρανος), στὸ *DA* II 1, 805-806 καὶ E. ZIEBARTH, *RE* VI 1 (1907), στὴ λ. ἔρανος, στήλ. 328-329 (ἤδη καὶ ἀπὸ τὸν R. MILLET, *Lending and Borrowing in Ancient Athens* (Cambridge 1991) 153), ἀκολουθεῖται δὲ καὶ ἀπὸ τοὺς LIDDELL-SCOTT-JONES, οἱ ὁποῖοι ἐξηγοῦν τὸν ὄρο «ἐρανάρχης» ὡς «συλλέκτης τῶν εἰσφορῶν» τοῦ ἐράνου (collector of contributions) ἐνῶ τὸν ὄρο «πληρωτής» ἐρμηνεύουν ὡς τὸν καθένα ἀπὸ τοὺς «συνδανειστὰς» (joint lenders) τοῦ ἐράνου.

136. Ὅπως π.χ. στὴν περίπτωση τῆς Νεαίρας (γιὰ τὴν ὁποία, βλ. ΨΕΥΔΟ-ΔΗΜΟΣΘΕΝΟΥΣ, *Κατὰ Νεαίρας* LIX 31 κλπ.). Τέτοιες περιπτώσεις ἐννοεῖ ὁ ΠΛΑΤΩΝ, *Νόμοι* XI 915e καὶ γι' αὐτὸν ἴσως τὸν λόγο ἀποκλείει τὴ δικαστικὴ ἐπίδιωξη τῆς ἐπιστροφῆς τοῦ ἐράνου.

137. Οἱ περιπτώσεις στὶς ὁποῖες ἀναφέρονται ὁ λόγος τοῦ ΥΠΕΡΕΙΔΗ, *Κατ' Ἀθηνογένους* IV 9, τοῦ ΔΗΜΟΣΘΕΝΗ, *Κατ' Ἀφόβου* A XXVII 25 καὶ τοῦ ΛΥΣΙΑ, *Πρὸς Αἴσχ. τὸν Σωκρ.* XXXVIII 4, προϋποθέτουν ἐράνους πρὸς ἐπιχειρήσεις ποὺ λειτουργοῦσαν ἤδη κι ὄχι πρὸς πρωτοῖδρυόμενες. Πρόκειται, λοιπόν, γιὰ δάνεια κεφαλαίων κίνησης, ἀντίθετα ἀπὸ τίς «ἀφορμές», γιὰ τίς ὁποῖες βλ. πῶ κατω, σημ. 142.

138. Ὅτι οἱ ἔρανοι ἦταν κατὰ κανόνα ἐπιστρεπτοὶ καὶ δὲν ἀποτελοῦσαν δωρεὰ πρὸς τὸν λήπτη τους, προκύπτει ἀπὸ τὸν λόγο τοῦ ΨΕΥΔΟ-ΔΗΜΟΣΘΕΝΟΥΣ, *Πρὸς Νικόστρατον* LIII 8-9: «...χιλίας τε δραχμὰς ἔρανον αὐτῷ εἰς τὰ λύτρα... ἐκέλευσα δοῦναι τούτῳ χιλίας δραχμὰς, καὶ τοῦτο ἔδωκα δωρεὰν αὐτῷ τὸ ἀργύριον...», ὅπου ἡ εἰσφορὰ σὲ ἔρανο χωρὶς ὑποχρέωση ἐπιστροφῆς μνημονεύεται ὡς κάτι τὸ ἐξαιρετικὸ (LIPSIUS 732-733 μὲ σημ. 207, MAIER ὁ.π. 44-45). Οἱ ὄροι τῆς ἐπιστροφῆς (δόσεις κλπ.) καθορίζονταν ἀπὸ τοὺς «πληρωτὰς τοῦ ἐράνου» (ZIEBARTH, *RE* στὴ λ. Ἐρανος, στήλ. 329). Δὲν εἶναι βέβαιο κατὰ πόσο οἱ ὄροι αὐτοὶ λάβαιναν κατὰ τὴν ἐξεταζόμενη περίοδο γραπτὴ

Τὰ τῶν ἐράνων ρυθμίζονταν ἀπὸ εἰδικὸ «νόμο ἐρανικὸ»¹⁴⁰, οἱ δὲ δίκες ποὺ προέκυπταν ἀπὸ ἐράνους εἰσάγονταν στοὺς Εἰσαγωγεῖς καὶ ἀνήκαν στὶς «ἔμμηνες» δίκες¹⁴¹.

β) Τὸ δεύτερο εἶδος πιστώσεων στὶς ὁποῖες μπορούσαν νὰ προστρέξουν οἱ ἐμπορευόμενοι στὴν Ἀγορὰ ἦταν οἱ «ἀφορμές».

Ἐφορμὴ ἦταν δανειακὸ κεφάλαιο ποὺ χορηγοῦνταν γιὰ νὰ χρησιμεύσει ὡς ἀρχικὸ κεφάλαιο ἐμπορικῆς ἐπιχείρησης¹⁴².

Τὸ εἶδος αὐτὸ τῆς πίστωσης ἀσκοῦσαν οἱ Ἀθηναῖοι τραπεζίτες¹⁴³. Γνωρίζουμε ὅμως καὶ περιπτώσεις ὅπου, ἀντίστροφα, τραπεζίτης ἦταν ὁ ὀφειλέτης ἀφορμῆς¹⁴⁴.

μορφή, ὅπως ἐκείνη ποὺ ἀπαντᾶμε σὲ παπύρους, τοῦ τέλους τῶν ἐλληνιστικῶν χρόνων, ἀπὸ τὴν Ἀλεξάνδρεια, π.χ. *BGU IV* 1136, τοῦ 10 π.Χ., πρβ. MAIER ὁ.π. 58 (μὲ σημ. 1) 47-60. Στὸν πάπυρο αὐτὸν οἱ ὄροι ἐπιστροφῆς τοῦ ἐράνου ἔχουν περιληφθεῖ σὲ «νομογραφικὴ ἐπιστολή» (γιὰ τὴν ὁποία βλ. H.J. WOLFF, *Das Recht der griechischen Papyri Aegyptens* ...II (München 1978) 30-31 καὶ σημ. 98), θεωροῦμε ὅμως πολὺ πιθανὴ τὴ γραπτὴ διατύπωση τῶν ὄρων ἐνόψει τοῦ περίπλοκου καὶ λεπτομερειακοῦ χαρακτήρα τοῦ ἐράνου. Ὅτι ἡ ἐπιστροφή σὲ δόσεις ἦταν οὐσιῶδες χαρακτηριστικὸ τῶν ἐράνων, βλ. WOLFF, *Eranos* ὁ.π. (σημ. 135) 244, LIPSIVS 733 σημ. 208. Γιὰ τὴν ἐξασφάλιση τῶν ἐράνων μὲ τὴ χρῆση «ὄρων» (ὑποθηκικῶν στηλῶν), βλ. MILLET ὁ.π. 159, 222-223.

139. Τὸ ἄτοκο τῶν ἐράνων ἀποτελοῦσε κατὰ τοὺς περισσότερους ἐρευνητὲς οὐσιῶδες χαρακτηριστικὸ τους, βλ. REINACH, στὸ *DA*, στή λ. Eranos (ἔρανος) 805, LIPSIVS 730-731 μὲ σημ. 198, MAIER ὁ.π. (σημ. 135) 120-125, MILLET ὁ.π. 153. Πολὺ πρὶ ἐπιφυλακτικὸς ὅμως στὸ θέμα τοῦ ἀτόκου τῶν ἐράνων ὁ WOLFF, *Eranos* ὁ.π. (σημ. 135) 223-224.

140. Μοναδικὴ ὅμως πηγὴ σχετικὰ ἀποτελεῖ ὁ ΠΟΛΥΔΕΥΚΗΣ VIII 144. Πρὸς τὸν νόμον αὐτὸν δὲν πρέπει νὰ συγχέονται οἱ «νόμοι ἐρανιστῶν» ποὺ διέπουν τοὺς ὑπὸ τὴν ἔννοια συσσωμάτωσης (καὶ ὄχι μορφῆς πίστωσης) ἐράνους, ὅπως π.χ. σὲ ἀττικὴ ἐπιγραφή τοῦ τέλους τοῦ 2ου αἰῶνα μ.Χ. (SOKOLOWSKI, *LSCG* ἀριθ. 53, στίχ. 30-44).

141. Παράθεση τοῦ σχετικοῦ ἐδαφίου (52, 2) ἀπὸ τὴν Ἀθηναίων Πολιτεία τοῦ Ἀριστοτέλη, πρὶ πάντων, στή σημ. 102 καὶ σχετικά, LIPSIVS 729-730, M.J. FINLEY, *Studies in Land and Credit in Ancient Athens 500-200 B.C.* (Rutgers 1952) 100-106, RHODES ὁ.π. (σημ. 28) 585-586.

142. ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΟΥΣ, Ἀθηναίων Πολιτεία: «εἰσὶ δ' ἔμμηνοι... κἂν τις ἐν ἀγορᾷ βουλόμενος ἐργάζεσθαι δανείσθαι παρὰ τινὸς ἀφορμῆν», ΛΥΣΙΟΥ, Πρὸς Αἰσχ. τὸν Σωκρ. [χρέως] (ἀπόσπ. XXXVIII) 2: «Κατασκευάζομαι δ'» ἔφη «τέχνην μυρεψικὴν, ἀφορμῆς δὲ δέομαι, [καὶ] οἶσ' ὅσ' ἐννέ' ὀβολοὺς τῆς μνᾶς τόκου». Ὁ GERNET, *Démosthène, Plaid. Civils* I 209, ἀντίθετα πρὸς ὅ,τι δεχόμεστε στὸ κείμενο, μεταφράζει τὸν ὄρο «ἀφορμῆ» ὡς «κεφάλαιο κίνησης» (fonds de roulement), σὲ σχέση μὲ τὸ ΔΗΜΟΣΘΕΝΟΥΣ, *Παραγραφή ὑπὲρ Φορμίωνος* XXXVI 12, τὴν ἴδια δὲ ἀποψη ἐκφράζει καὶ ὁ BOGAERT, *Banques* ὁ.π. (σημ. 63) 347 καὶ 365 καὶ ἀκολουθώντας τοῦτο ὁ MILLET ὁ.π. (σημ. 135) 205 (ὁ ὁποῖος ὅμως στή σ. 277 μεταφράζει —μὲ ἀμφιβολίες— τὴν «ἀφορμῆ» ὡς “stock”, ἀπόθεμα ἐμπορευμάτων). Τὰ ἀποσπάσματα, ὅμως, τοῦ Ἀριστοτέλη καὶ τοῦ Λυσία ποὺ παραθέσαμε στὴν παρούσα ὑποσημείωση, ἀποδείχνουν, πιστεύουμε, ὅτι «ἀφορμῆ» ὅπως, ἄλλωστε, ὁ ἴδιος ὁ ὄρος τὸ δηλώνει, σημαίνει τὸ ἀρχικὸ κεφάλαιο γιὰ τὴν ἴδρυση μιᾶς ἐμπορικῆς ἐπιχείρησης (BÜCHSENSCHÜTZ ὁ.π. (σημ. 6) 479 σημ. 1), ἔστω καὶ ἂν τοῦτο δὲν μπορούσε ἐκ τῶν ὑστέρων νὰ ἀποσυρθεῖ ἀπὸ αὐτὴν, ἀλλὰ παρέμενε στὴν ἐπιχείρηση, ἀποφέροντας τόκου (GAUTHIER ὁ.π. (σημ. 55) 89). Ἀπὸ τῆς τελευταίας αὐτῆς πλευρᾶς ἡ μετάφραση τοῦ Mathieu τῆς ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΟΥΣ, Ἀθηναίων Πολιτείας 52, 2: «ἡ ἀγωγή γιὰ ἐπιστροφή κεφαλαίου δανεισμένου γιὰ νὰ ἀσκηθεῖ ἐπιχείρηση στὴν ἀγορὰ» δὲν εἶναι ἀκριβής. Καὶ στὸν Ξενοφῶντα (ΞΕΝΟΦΩΝΤΟΣ, *Πόροι* III 6: «Ὅσαι δ' ἂν ἄλλαι δοκοῦσιν μοι πρόσοδοι γίνεσθαι, γινώσκω ὅτι ἀφορμῆς δεήσει εἰς αὐτάς», πρβ. ἐπίσης καὶ III 9 καὶ 12) ὁ ὄρος «ἀφορμῆ» ἔχει τὴν ἔννοια τῆς ἀρχικῆς ἐπένδυσης κεφαλαίου. Σὲ ἄλλες περιπτώσεις (ΔΗΜΟΣΘΕΝΗΣ, *Παραγρ. ὑπὲρ Φορμίωνος* XXXVI 11-14 καὶ *Κατὰ Στεφάνου* A XLV 5 καὶ 47) ὁ ὄρος ἔχει πάψει νὰ συνάπτεται ἅμεσα πρὸς τὸ ἀρχικὰ ἐπενδυμένο κεφάλαιο, χωρὶς, πάντως, αὐτὸ νὰ σημαίνει ὅτι ἡ ἔννοια περιορίστηκε στὸ κεφάλαιο κίνησης. Κανένα ἰδιαίτερο συμπέρασμα δὲν μπορεῖ νὰ συναχθεῖ ἀπὸ τὸν ΑΡΠΟΚΡΑΤΙΩΝΑ (καὶ Σοῦδα), στή λ. ἀφορμῆ: «ὅταν τις ἀργύριον δῶ ἐνθήκην, ἀφορμῆ καλεῖται ἰδίως παρὰ τοῖς Ἀττικοῖς» ἢ ἀπὸ τὴν ὑπόθεση τοῦ Λιβάνιου στὸ λόγο τοῦ ΔΗΜΟΣΘΕΝΟΥΣ, *Παραγρ. ὑπὲρ Φορμίωνος* XXXVI 2: «Ὁ μὲν οὖν Ἀπολλόδομος μετὰ ταῦτα πάλιν εἴληγε δίκην Φορμίωνι, ἀφορμῆς, ἀφορμῆν δ' οἱ Ἀττικοὶ καλοῦσιν ὅπερ ἡμεῖς ἐνθήκην».

143. Ὅπως προκύπτει, πιστεύουμε, ἀπὸ τὰ ἐδάφια 1 καὶ 2 τοῦ ἀποσπ. XXXVIII τοῦ ΛΥΣΙΑ (Πρὸς Αἰσχ. τὸν Σωκρ.) βλ. καὶ BOGAERT, *Banques* ὁ.π. (σημ. 63) 347.

144. BOGAERT, *Banques* ὁ.π. (σημ. 63) 365 καὶ σημ. 360.

Πρέπει να θεωρήσουμε επίσης ως βέβαιο ότι η άφορμη —αντίθετα προς τον έρανο— ήταν πάντα τοκοφόρα, και μάλιστα, πιθανώς, με σταθερό επιτόκιο¹⁴⁵.

Οι άφορμες οι οποίες χορηγούνταν ειδικά για επιχειρήσεις στην Άγορά άνηκαν κι αυτές στις «έμμηνες δίκες» που εισάγονταν από τους Εισαγωγείς, όπως μας πληροφορεί η *Άθηναίων Πολιτεία* του Άριστοτέλη¹⁴⁶.

17. Φτάσαμε έτσι στο σημείο όπου μπορούμε να γυρίσουμε πίσω, για να ρίξουμε μια ματιά στις κατηγορίες των προσώπων που άσκούσαν το λιανικό εμπόριο στα πλαίσια της άθηναϊκής Άγοράς.

Όπως είδαμε, τα πρόσωπα που άσκούσαν έμπορία στην Άγορά των Άθηνων ήταν, κατ'έξοχήν, οι κάπηλοι. Άλλα στην Άγορά πουλούσαν τα δικά τους προϊόντα, παράλληλα, και οι ίδιοι οι παραγωγοί («αυτοπώλαι») ¹⁴⁷.

Πολλές φορές, εκτός από τον όρο «κάπηλοι», άπαντούμε και τον όρο «παλιγκάπηλοι», όρο με τον όποιο, όμως, δεν έννοείται τίποτα περισσότερο από κάπηλους οι όποιοι αγοράζουν το εμπόρεμά τους όχι άπευθείας από παραγωγό, αλλά από έμπορο¹⁴⁸.

Είναι, λοιπόν, φανερό ότι καμιά διαφορά δεν υπήρχε ανάμεσα στον κάπηλο και στον παλιγκάπηλο.

Η έλληνική άρχαιότητα μας κληροδότησε έναν μεγάλο αριθμό λέξεων, των όποιων το δεύτερο συστατικό ήταν -κάπηλος, ή -πώλης, και με τις όποιες δηλώνονταν εξειδικευμένες κατηγορίες λιανοπωλητών¹⁴⁹.

Άπό την άλλη πλευρά πολλές λέξεις με δεύτερο συστατικό το -έμπορος σώζονται. Οι λέξεις αυτές δηλώνουν εξειδικευμένες κατηγορίες εμπόρων¹⁵⁰.

Η διάκριση όμως σε -πώλης ή -κάπηλους και σε -έμπορους δεν πρέπει να ληφθεί ύπερβολικά κατά γράμμα. Οι άνδραποδοκάπηλοι π.χ ήταν τις περισσότερες φορές έμποροι κι όχι κάπηλοι.

145. Στην περίπτωση της «μυρσηκής τέχνης» (ΛΥΣΙΟΥ, *Πρός Αίσχ. τον Σωκρ.* άπόσπ. XXXVIII 2, που παραθέτουμε πιό πάνω, σημ. 142), ό τόκος για την άφορμη είναι 36% (GERNET, *Lysias, discours* II 274 σημ. 2, BÜCHSENSCHÜTZ δ.π. (σημ. 6) 497), αλλά ό τοκογλυφικός αυτός τόκος για «χερσαίο» δάνειο έξηγγείται, ίσως από την κακή φήμη του συγκεκριμένου όφειλέτη. Ό μέσος συνηθισμένος τόκος του 4ου αιώνα π.Χ. ήταν 12% (G. BILLETIER, *Geschichte des Zinsfusses im griechisch-römischen Altertum* (Leipzig 1898) (άνατ. Wiesbaden 1970) 11-15), BOGAERT, *Banques* δ.π. (σημ. 63) 347 (για τον τραπεζιτικό τόκο, ό MILLET δ.π. (σημ. 135) 104-106 και ό BOGAERT δ.π. ύπολογίζουν 10%). Ό νόμος (ΛΥΣΙΟΥ, *Κατά Θεομνήστου* Α' X 18) επέτρεπε, πάντως, τη λήψη τόκων όποιουδήποτε ύψους, χωρίς περιορισμό: «Τό άργύριον στάσιμον θεΐναι έφ' όπόσφ άν βούληται ό δανείζων» (βλ. RHODES δ.π. (σημ. 28) 585).

146. Βλ. πιό πάνω, σημ. 142. Για την άρμοδιότητα των Εισαγωγέων στις σχετικές προς την Άγορά «δίκες άφορμής», βλ. ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΟΥΣ, *Άθηναίων Πολιτεία* στο ίδιο αυτό χωρίο 52, 2 και σχετικά, LIPSIUS 725-726, με σημ. 181. Άμφιβάλλει για την ύπαρξη «δίκης άφορμής» ό HARRISON δ.π. (σημ. 61) II 116 σημ. 2, όχι δικαιολογημένα, όμως, κατά τη γνώμη μας.

147. *Σχολ. στον Πλούτο* του Άριστοφάνη 1156: «και έστιν αυτοπώλης μεν ό εν τη ίδια χώρα πωλων την έαυτου πρόσδοον», *Σχολ. στον Πλάτωνος, Πολιτικό* 260c: «αυτοπώλης πās ό τó ίδιον εργόχειρον ή οΐνον ή σϊτον έξ οικείου γεωργίου πιπράσκων». Βλ. σχετ. KNORRINGA δ.π. (σημ. 2) 117 σημ. 6. Για τον ΨΕΥΔΟ-ΗΡΑΚΛΕΙΔΗ, Ποντ. 30, 2 (ως προς τους Έπιζεφυρίους Λοκρούς): «Καπηλείον ούκ έστι μεταβολικόν εν αυτοΐς, αλλά ό γεωργός πωλει τά ίδια», βλ. I. ΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΛΟΠΟΥΛΟΥ, *Άρχ. Έλλ. Δ. I* (Άθήναι 1968) 40-41, BÜCHSENSCHÜTZ δ.π. (σημ. 6) 457.

148. *Σχολ. στον Πλούτο* του Άριστοφάνη, 1156: «παλιγκάπηλος δε ό από του εμπόρου αγοράζων και πωλων». Σχετ. KNORRINGA δ.π. (σημ. 2) 118, H. MICHELL, *The Economics of Ancient Greece* (Cambridge 1957) 230.

149. Βλ. HEICHELHEIM δ.π. (σημ. 1) II 191-192.

150. Για εξειδικευμένες κατηγορίες εμπόρων τον 4ο αιώνα π.Χ., βλ. ΞΕΝΟΦΩΝΤΟΣ, *Πόροι* V 3 και GAUTHIER δ.π. (σημ. 55) 200. Οι παρατηρήσεις του ROUGÉ, *Recherches* 272-274, δεν άφορούν την περίοδο που έξετάζουμε.

18. Ποιά ήταν η νομική κατάσταση τῶν ὑπὸ εὐρεία ἔννοια καπήλων, συμπεριλαμβανομένων δηλαδή καὶ τῶν αὐτοπωλῶν;

α) Μεταξύ τους βρίσκουμε ἐν πρώτοις μεγάλο ἀριθμὸ Ἀθηναίων πολιτῶν.

Μπορεῖ οἱ ὀλιγαρχικῆς νοοτροπίας διανοοῦμενοι τῆς Ἀθήνας νὰ κρατοῦσαν περιφρονητικὴ στάση ἀπέναντι τῶν καπήλων, εἶναι ὅμως γερονδὸς ὅτι πάρα πολλοὶ ἀπὸ τοὺς φτωχότερους Ἀθηναίους πολῖτες κέρδιζαν τὸν ἐπιούσιο στὴν Ἀγορά, ἕνας δὲ νόμος, ποὺ ἀποδιδόταν στὸν Σόλωνα, ἀπειλοῦσε μὲ δίκη κακηγορίας ὁποῖον προσέβαλε Ἀθηναῖο πολίτη ἢ πολίτιδα ἐπειδὴ ἐργαζόταν στὴν Ἀγορά¹⁵¹.

β) Ἀλλὰ καὶ ξένοι εἶχαν τὸ δικαίωμα νὰ ἐργάζονται στὴν Ἀγορά, ὑπὸ τὸν ὄρο ὅτι θὰ πλήρωναν τὸ ξενικὸ τέλος γιὰ τὸ ὁποῖο μιλήσαμε προηγουμένως^{151α}.

Ἡ δυνατότητα αὐτὴ γιὰ τοὺς ξένους δὲν ἀφοροῦσε μόνο τοὺς μετοίκους, ἀλλ' ἀποτελοῦσε, ὑπὸ ὁμαλὲς συνθήκες, ἕνα αὐτονόητο «δικαίωμα» ὄλων τῶν Ἑλλήνων. Ὁ Πλούταρχος μᾶς πληροφορεῖ ὅτι οἱ Μεγαρεῖς, διαμαρτυρόμενοι κατὰ τοῦ ψηφίσματος τοῦ Περικλῆ, μὲ τὸ ὁποῖο τοὺς ἀπαγορεύτηκε ἡ πρόσβαση στὴν ἀθηναϊκὴ Ἀγορά, εἶχαν ἐπικαλεσθεῖ ὅτι ἡ ἀπαγόρευση αὐτὴ ἦταν «ἀντίθετη πρὸς τὰ κοινὰ ἔθιμα τῶν Ἑλλήνων»¹⁵².

γ) Δοῦλοι μποροῦσαν νὰ ἐργάζονται στὴν ἀθηναϊκὴ Ἀγορά.

Ὅτι οἱ δοῦλοι μποροῦσαν νὰ ἐργάζονται στὴν ἀθηναϊκὴ Ἀγορὰ καὶ νὰ πωλοῦν σ' αὐτὴν ἐμπορεύματα εἶναι ἐκτὸς ἀμφιβολίας, μάλιστα δὲ ὁ νόμος περὶ τῶν ἀττικῶν νομισμάτων τοῦ 375/74 π.Χ. ἀπὸ τὴν Ἀγορὰ, ποὺ ἀναφέραμε προηγουμένως, ἀπειλεῖ σωματικὲς ποινές (ραβδισμοὺς) κατὰ τῶν δούλων ποὺ ἐργάζονται στὴν Ἀγορὰ καὶ παραβαίνουν τὶς διατάξεις τοῦ¹⁵³.

Ποιά ἦταν ἡ δικαιοπρακτικὴ ἰκανότητα τῶν δούλων αὐτῶν δὲν μπορεῖ νὰ ἀπαντηθεῖ κατὰ ἐνιαῖο τρόπο.

αα) Ἐτσι ἔχουμε δούλους ποὺ ἐργάζονταν στὴν Ἀγορὰ στὸ ὄνομα τοῦ κυρίου τους.

Τέτοια εἶναι π.χ. ἡ περίπτωση τῆς δούλης ποὺ μνημονεύει ὁ Αἰσχίνης, ἡ ὁποία εἶχε τὴν ἰκανότητα νὰ κατασκευάζει «ἀμόργινα» ὑφάσματα καὶ στὴ συνέχεια, τὰ ἔφερνε καὶ τὰ πωλοῦσε ἢ ἴδια στὴν Ἀγορά. Ἡ πώληση ἐδῶ φαίνεται νὰ γινόταν στὸ ὄνομα τοῦ κυρίου τῆς δούλης¹⁵⁴.

ββ) Ἀλλῆ ὅμως κατηγορία ἀποτελοῦσαν οἱ δοῦλοι ποὺ ἀπέφεραν εἰσόδημα ἐργαζόμενοι

151. ΔΗΜΟΣΘΕΝΟΥΣ, *Πρὸς Εὐβουλίδην* LVII 30: «Καίτοι, ...οὐ μόνον παρὰ τὸ ψηφίσμα τὰ περὶ τὴν ἀγορὰν διέβαλλεν ἡμᾶς Εὐβουλίδης, ἀλλὰ καὶ παρὰ τοὺς νόμους οἱ κελεύουσιν ἔνοχον εἶναι τῇ κακηγορίᾳ τὸν τὴν ἐργασίαν τὴν ἐν τῇ ἀγορᾷ ἢ τῶν πολιτῶν ἢ τῆς πολιτίδων ὄνειδιζοντά τι. 31: «... καὶ μοι λαβὼν ἀνάγνωθι πρῶτον τὸν Σόλωνος νόμον» (= RUSCHENBUSCH F 117). Ἐννοεῖται ὅτι ὁ ἀθηναῖος πολίτης ἔπρεπε νὰ μὴ ἔχει ὑποστῆ τὴν ποινὴ τῆς ἀτιμίας, ποὺ συνεπαγόταν ἀπαγόρευση εἰσόδου στὴν Ἀγορὰ. ΛΥΣΙΟΥ, *Κατ' Ἀνδοκίδου* VI 24: «εἶργεσθαι τῆς ἀγορᾶς», ΑἰΣΧΙΝΟΥ, *Κατὰ Κτησιφῶντος* III 176: «ἔξω τῶν περιρραντηρίων τῆς ἀγορᾶς ἐξείργον», ΔΗΜΟΣΘΕΝΟΥΣ, *Κατὰ Ἀνδροτίωνος* XXII 77: «τῆς ἀγορᾶς εἶργοντες», ΑΝΔΟΚΙΔΟΥ, *Περὶ τῶν μυστ.* 76 κλπ.

151α. Βλ. πρὸ πάνω, σημ. 35.

152. ΠΛΟΥΤΑΡΧΟΥ, *Περικλῆς* 29, 4: «Μεγαρεῖς αἰτιώμενοι πάσης μὲν ἀγορᾶς, πάντων δὲ λιμένων, ὧν Ἀθηναῖοι κρατοῦσιν, εἶργεσθαι καὶ ἀπελαύνεσθαι παρὰ τὰ κοινὰ δίκαια... τοῖς Ἑλλησιν».

153. STROUD, *An Athenian Law* = BOGAERT, *Epigraphica* III ἀριθ. 21, στίχ. 30-32 μὲ τὶς παρατηρήσεις τοῦ Stroud, 181-182, στίς ὁποῖες νὰ προστεθεῖ καὶ WESTERMANN, *RE Suppl.* VI (1935) στή λ. Sklaverei, στήλ. 920.

154. ΑἰΣΧΙΝΟΥ, *Κατὰ Τιμάρχου* I 97: «γυναῖκα ἀμόργινα ἐπισταμένην ἐργάζεσθαι καὶ εἰς τὴν ἀγορὰν ἐκφέρουσαν». Δὲν φαίνεται, στὴν περίπτωση αὐτὴ νὰ ἐπρόκειτο γιὰ δούλη «χωρὶς οἰκοῦσα». Παρόμοια καὶ ἡ περίπτωση δύο δούλων κάποιου Ἀρεθούσιου στὸ ΨΕΥΔΟ-ΔΗΜΟΣΘΕΝΟΥΣ, *Πρὸς Νικόστρατον* LIII 20-21. Βλ. καὶ GERNET, *Aspects, στὸ Droit et société* ὁ.π. (σημ. 98) 160.

ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὸν κύριό τους (ἀνδράποδα μισθοφοροῦντα)¹⁵⁵. Οἱ δούλοι αὐτοὶ ποὺ ἐργάζονταν ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὸν κύριό τους, ἦταν μόνο ὑποχρεωμένοι νὰ τοῦ πληρώνουν μέρος τῶν ἀποδοχῶν τους, τὴν «ἀποφορά»¹⁵⁶. Τὸ ὑπόλοιπο ἀπὸ τὰ κέρδη, μετὰ τὴν ἀφαίρεση τῆς ἀποφορᾶς, περιερχόταν στὸν δούλο, ὁ ὁποῖος —ἀντίθετα ἀπὸ τὸ *peculium* τῶν δούλων στὴ Ρώμη— ἀποκοῦσε τὰ κέρδη αὐτὰ κατὰ κυριότητα¹⁵⁷.

Ἐνα δύσκολο πρόβλημα σχετικὰ μὲ τὰ «μισθοφοροῦντα ἀνδράποδα» εἶναι ποιά ἦταν τὰ ἀποτελέσματα, ὡς πρὸς τὸν κύριο, ἀπὸ τὶς δικαιοπραξίες δούλων ποὺ ἐργάζονταν χωριστὰ στὴν Ἀγορά.

Ἡ περίπτωση τοῦ Μίδα, στὸν ὁποῖο ἤδη ἔχουμε ἀναφερθεῖ, καὶ ὁ ὁποῖος διηύθυνε ἕνα μυροπωλεῖο, εἶναι ἰδιαίτερα δύσκολη νὰ ἐρμηνευθεῖ. Δὲν χωρεῖ ἀμφιβολία ὅτι, ὅπως διατυπώνεται ὁ σχετικὸς λόγος τοῦ Ὑπερείδη, ὁ Μίδα διηύθυνε τὸ μυροπωλεῖο στὸ ἴδιο του τὸ ὄνομα καὶ ὅτι τὰ χρέη τῆς ἐπιχείρησης ἦταν προσωπικὰ χρέη τοῦ ἴδιου τοῦ Μίδα¹⁵⁸.

Γιὰ τὸν λόγο αὐτόν, εἶναι δύσκολο νὰ ἐξηγηθεῖ γιατί ὁ κύριός του, πουλώντας τον, πῆρε κάθε προφύλαξη ὥστε νὰ ἀναλάβει ὁ νέος κύριος τοῦ Μίδα τὰ χρέη καὶ ὅτι οἱ δανειστὲς τοῦ Μίδα στράφηκαν κατὰ τοῦ νέου κυρίου¹⁵⁹. Εἶναι φανερό ὅτι ἐδῶ δὲν ἔχουμε νὰ κάνουμε μὲ περίπτωση ποχα ἀφοῦ δὲν μεσολάβησε ἀδίκημα.

Ἡ μόνη ἱκανοποιητικὴ ἐξήγηση ποὺ ἔχει προταθεῖ εἶναι, κατὰ τὴ γνώμη μας, ἐκείνη¹⁶⁰ κατὰ τὴν ὁποία ὁ κύριος δούλου ποὺ ἀσκοῦσε ἐμπορικὴ δραστηριότητα στὸ ὄνομά του στὴν Ἀγορά, ἦταν ὑπεύθυνος γιὰ τὶς ἐμπορικὲς ὀφειλὲς τοῦ δούλου. Ἄν ἡ ὑπόθεση αὐτὴ εἶναι σωστὴ, γίνεται πιθανὴ ἡ ἐλληνικὴ προέλευση τῆς ρωμαϊκῆς *actio institoria*¹⁶¹.

Κατὰ κανόνα, ὁ δούλος δὲν μπορούσε νὰ εἶναι ἐνάγων ἢ ἐναγόμενος σὲ δίκη, μὲ ἐξαίρεση, ὅπως προκύπτει ἀπὸ τοὺς *Ἐπιτρέποντες* τοῦ Μενάνδρου, τὰ «μισθοφοροῦντα ἀνδράποδα»¹⁶².

155. ΙΣΑΙΟΥ, *Περὶ τοῦ Κίρωνος κλήρου* VIII 35: «ἔτι δὲ ἀνδράποδα μισθοφοροῦντα». Πρέπει νὰ σημειωθεῖ ὅτι ὁ WESTERMANN ὁ.π. στή λ. *Sklaverei*, στήλ. 911, θεωρεῖ ὅτι οἱ ὄροι «ἀνδράποδα μισθοφοροῦντα» καὶ «ἀνδράποδα χωρὶς οἰκοῦντα» εἶναι ταυτῶσιμοι. Τὸ ἴδιο, μὲ ἐπιφυλάξεις ὁμοῦς, δέχεται καὶ ἡ MOSSÉ ὁ.π. (σημ. 76) 188 σημ. 1. Σχετικὰ, βλ. πιὸ κάτω, σημ. 163.

156. Πρβ. ΑΙΣΧΙΝΟΥ, *Κατὰ Τιμάρχου* I 97: «χωρὶς δὲ οἰκέτας δημιουργοὺς τῆς σκυτοτομικῆς τέχνης ἑννέα ἢ δέκα, ὧν ἕκαστος τούτῳ δὴ ὀβολοὺς ἀποφορὰν ἔφερε τῆς ἡμέρας, ὁ δ' ἡγεμὼν τοῦ ἐργαστηρίου τριώβολον», ΑΝΔΟΚΙΑΟΥ, *Περὶ τῶν Μυστ.* 38: «ἔφη γὰρ εἶναι μὲν ἀνδράποδον οἱ ἐπὶ Λαυρεῖω, δεῖν δὲ κομίσασθαι ἀποφορὰν». Γιὰ τὴν «ἀποφορὰν», βλ. καὶ ΨΕΥΔΟ-ΞΕΝΟΦΩΝΤΟΣ, *Ἀθ. Πολ.* I 11: «ἀπὸ χρημάτων ἀνάγκη τοῖς ἀνδραπόδοις δουλεύειν, ἵνα λαμβάνωμεν <ὧν> πρᾶττη τὰς ἀποφορὰς» (σχετ. βλ. E. RUPPRECHT, *Die Schrift vom Staat der Athener* (1939) (ἀνατ. Aalen 1962) 60-68).

157. MOSSÉ ὁ.π. (σημ. 76) 197. Δὲν συμβιβάζονται ὅσα ἐκθέτει ἐκεῖ ἡ MOSSÉ, πρὸς ὅσα ἡ ἴδια δέχεται, ὁ.π. 194, ὅτι δηλαδὴ ὁ κύριος τοῦ «μισθοφοροῦντος ἀνδραπόδου» εἰσέπραττε τὸ σύνολο τοῦ μισθοῦ τούτου. Βλ. γιὰ τὸ δικαίωμα τοῦ δούλου νὰ ἔχει δικὴ του περιουσία καὶ πιὸ κάτω σημ. 162. Βλ. σχετικὰ καὶ R. TAUBENSCHLAG, *Attisches Recht in Menander's "Eupitrepontes"*, *Opera Minora* I (Warszawa 1959) 625 μὲ σημ. 12.

158. Πρβ. ΥΠΕΡΕΙΔΟΥ, *Κατ' Ἀθηνογένους* IV 20: «Ὅτι μὲν οὖν ἦ[δεις, ὦ Ἀθηνό]γενες, ὀφείλοντα Μ[ῖδαν] τὰ [χρήματα ταῦτα]». Βλ. ἐπίσης ὁ.π. 6, 10 καὶ 19. Σχετ. βλ. GERNET, *Aspects*, στὸ *Droit et société* ὁ.π. (σημ. 98) 161.

159. Ὁ Ἀθηνογένης εἶχε φροντίσει νὰ ἀναλάβει ὁ ἀγοραστὴς Ἐπικράτης τὴν πληρωμὴ τῶν χρεῶν αὐτῶν μὲ μιὰ ἀόριστα διατυπωμένη ρῆτρα: ΥΠΕΡΕΙΔΟΥ, *Κατ' Ἀθηνογένους* 10: «Τὰ δὲ πολλὰ τῶν χρεῶν, καὶ τὰ μέγιστα, οὐκ ἐνεγέγραπτο ἐπ' ὀνομάτων, ἀλλ' ἐν προσθήκης μέρει, ὡς οὐδὲν ὄντα· καὶ εἴ τῳ ἄλλῳ ὀφείλει τι Μίδα». Βλ. GERNET, *Aspects*, στὸ *Droit et société* ὁ.π. (σημ. 98) 162.

160. GERNET, *Aspects*, στὸ *Droit et société* ὁ.π. (σημ. 98) 162.

161. GERNET ὁ.π. 162 σημ. 1. Γιὰ τὴν *actio institoria* βλ. πρόχειρα, BERGER, *Encycl. Dictionary*, στή λέξη "Institor".

162. Πρβ. ΜΕΝΑΝΔΡΟΥ, *Ἐπιτρέποντες* 185. Ὁ δούλος Συρίσκος, στὴν κωμῶδια αὐτῆ, στίχ. 70, κάνει λόγο γιὰ δικὴ του περιουσία. Ἡ ἀντίρρηση τοῦ GERNET, *Aspects*, στὸ *Droit et société*, 163 σημ. 4, δὲν μᾶς φαίνεται ἀποφασιστικὴ. Γιὰ τοὺς δούλους ὡς διαδικούς σὲ διαιτησία βλ. καὶ TAUBENSCHLAG ὁ.π. 637-639.

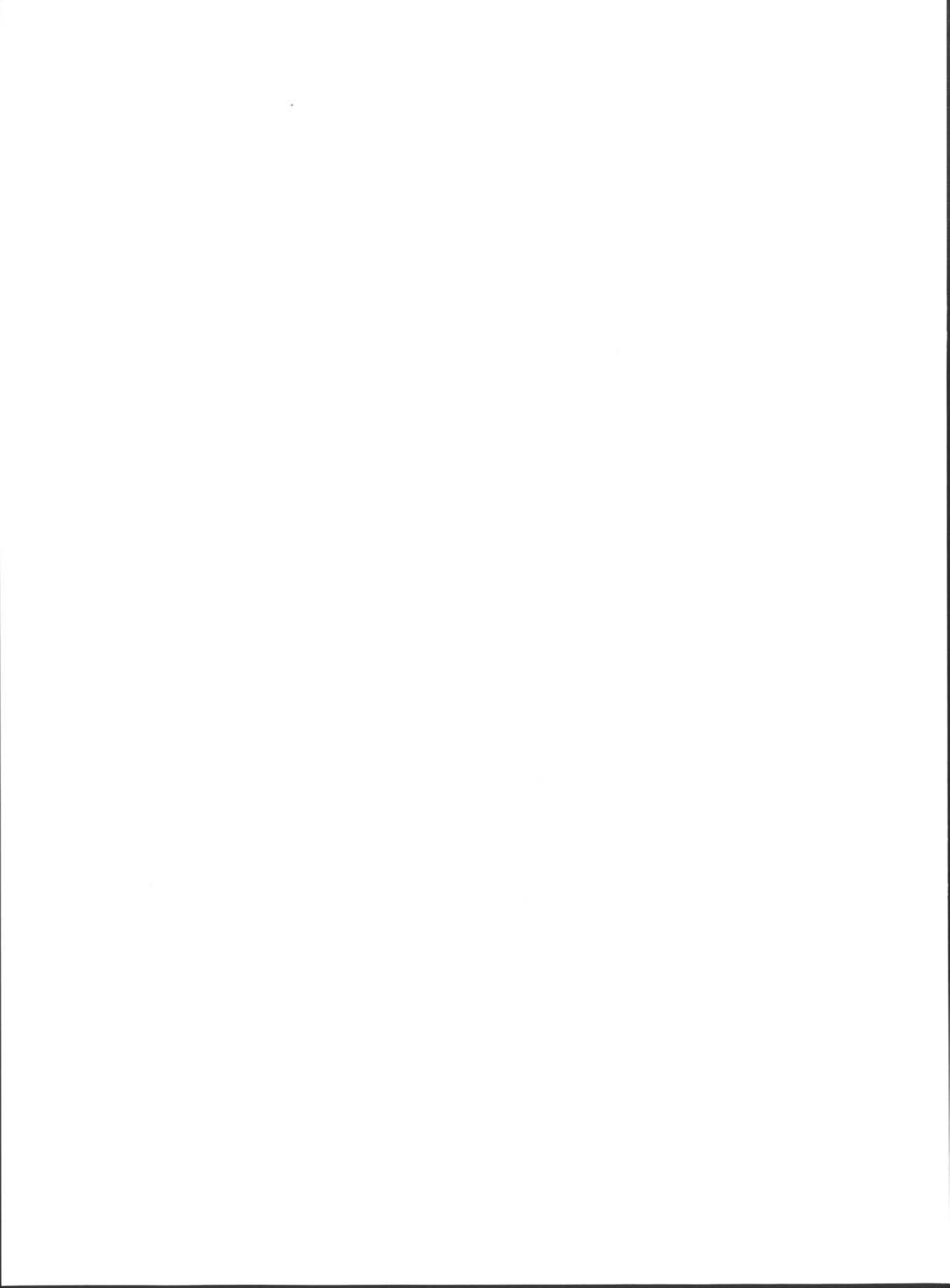
γγ) Στὸ Ἀττικὸ δίκαιο γίνεται λόγος καὶ γιὰ δούλους πού «κατοικοῦσαν χωριστὰ» ἀπὸ τὸν κύριό τους («χωρὶς οἰκοῦντες») ¹⁶³. Οἱ χωρὶς οἰκοῦντες, ἀντίθετα, ἀπὸ ὅ,τι ἔχει ὑποστηριχθεῖ ¹⁶⁴, δὲν ἦταν ἀπελεύθεροι οὔτε ἀποτελοῦσαν ἰδιαίτερη κατηγορία δούλων. Ὅ,τι ἴσχυε γιὰ τοὺς λοιποὺς δούλους, ἴσχυε καὶ γιὰ τοὺς «χωρὶς οἰκοῦντες».

19. Ἐχοντας περατώσει ἐδῶ τὴν περιγραφή τῆς ἀθηναϊκῆς Ἀγορᾶς μποροῦμε νὰ κάνουμε μιὰν ἐκτίμηση τοῦ δικαίου πού τὴν διεῖπε.

Τὸ δίκαιο αὐτό, λοιπόν, πού προοριζόταν νὰ εφαρμοσθεῖ κατὰ κύριο λόγο ἐπὶ τῶν Ἀθηναίων πολιτῶν, εἶχε καταστεῖ πιά στὴν περίοδο πού ἐξετάζουμε, τὸν 4ο π.Χ. αἰώνα, ἀνεπαρκὲς γιὰ νὰ ἀντιμετωπίσει τὰ προβλήματα πού γεννοῦσε ἡ θέση τῶν Ἀθηναίων ὡς οἰκονομικοῦ ἐπικέντρου τῆς Ἀνατολικῆς Μεσογείου καὶ τοῦτο γιὰ τὴν ἀπαιτοῦσαν ἔτσι νέες λύσεις, λύσεις ὅμως, τὶς ὁποῖες, κατὰ τὸ μεγαλύτερο μέρος τους, ἀντιμετώπισε τὸ Ἀττικὸ δίκαιο ὄχι στὰ πλαίσια τῆς ἀθηναϊκῆς Ἀγορᾶς, ἀλλὰ τοῦ Ἐμπορίου τῆς πόλης, στὸν Πειραιά.

163. Γιὰ τοὺς «χωρὶς οἰκοῦντας» δούλους, βλ. BEKKER, *Anecd. Gr.* I 316, 11 στή λ. χωρὶς οἰκοῦντες: «..ἢ δοῦλοι χωρὶς οἰκοῦντες τῶν δεσποτῶν». Εἶναι φανερὸ ὅτι οἱ περισσότεροι «χωρὶς οἰκοῦντες» θὰ ἀνήκαν στὰ «ἀνδράποδα μισθοφοροῦντα», ἀλλὰ ἡ πλήρης ταύτιση τῶν δύο κατηγοριῶν δὲν εἶναι ὀρθή.

164. LIPSIUS 798 μὲ σημ. 29.

Θάλασσα καὶ συναλλαγές στὴν ἀρχαία Ἑλλάδα*

Ι. ΙΣΤΟΡΙΚΗ ΕΠΙΣΚΟΠΗΣΗ.

1. Νεολιθική περίοδος. Ἀνέκαθεν στὸν ἑλληνικὸ χῶρο οἱ συναλλαγές ἦταν στενὰ συνδεδεμένες μὲ τὴ θάλασσα. Τὰ μικρὰ καὶ μεγάλα νησιά μὲ τὰ ὁποῖα τὸ Αἰγαῖο εἶναι διάσπαρτο παρακινούσαν τοὺς νεολιθικοὺς κατοίκους τῆς Ἑλλάδας σὲ θαλάσσιες ἐπιχειρήσεις.

Γνωρίζουμε π.χ. ὅτι ὁ ὄψιανός, ἡ σκληρὴ αὐτὴ μαύρη πέτρα ἀπὸ τὴ Μήλο καὶ τὴ Θήρα ποὺ κατὰ τὰ νεολιθικὰ χρόνια χρησίμευε γιὰ τὴν κατασκευὴ ὄπλων καὶ ἐργαλείων, ἀποτελοῦσε ἀπὸ τὰ χρόνια αὐτὰ ἤδη ἀντικείμενο ἐμπορίου. Μεταφερόταν μὲ μικρὰ σκάφη ἀπὸ τὶς Κυκλάδες στὴν ἠπειρωτικὴ Ἑλλάδα¹.

2. Μινωϊκὴ περίοδος. Ἀπὸ τὸν χῶρο τοῦ Αἰγαίου προέρχονταν ἐπίσης ἐκεῖνοι ποὺ ἴδρυσαν πρῶτοι θαλάσσια κυριαρχία κι ἔγιναν οἱ πρῶτοι —πολὺ πρὶν ἀπὸ τοὺς Φοίνικες— διεθνεῖς ὑπερπόντιοι ἔμποροι, οἱ Κρήτες.

Ἡ ἡγεμονία τῆς Κρήτης εἶχε ἔντονα ἐμπορικὸ χαρακτήρα, ὅπως προκύπτει ἀπὸ τὶς σημαντικὲς ἀποθήκες ποὺ βρέθηκαν στὰ παλάτια τῆς Κνωσοῦ, τῆς Φαιστοῦ, τῶν Μαλλίων κλπ.², ἀλλὰ καὶ ἀπὸ ἄλλες ἀρχαιολογικὲς μαρτυρίες, ὅπως τὶς γνωστὲς αἰγυπτιακὲς τοιχογραφίες ποὺ δείχνουν Κρήτες νὰ προσφέρουν δῶρα στὸν Φαραῶ³.

* Διάλεξη ποὺ ἔγινε στὶς 30 Ἰανουαρίου 1986 στὴν Ἀθήνα πρὸς τὰ μέλη τῆς Ἑλληνικῆς Ἐνώσεως Ναυτικοῦ Δικαίου καὶ ἐπαναλήφθηκε στὶς 2 Μαΐου 1990 στὸ Πνευματικὸ Κέντρο τοῦ Δήμου Ἀθηναίων.

Τὸ κείμενό της βασίζεται σὲ μέρος ἀπὸ σειρὰ μαθημάτων ποὺ ἔγιναν ἀπὸ τὸν ὁμιλητὴ στὸ Πανεπιστήμιο τῆς Πεννσυλβανίας, στὴ Φιλαδέλφεια τῶν ΗΠΑ, τὸ ἔαρινὸ ἐξάμηνο τοῦ 1972, ὑπὸ τὸ γενικὸ τίτλο "A Survey of the Commercial Law of Ancient Athens in the Fourth Century BC"

Ἄλλο μέρος τῆς ἴδιας αὐτῆς σειρᾶς μαθημάτων, μὲ τὸν τίτλο «Τὸ Ἐμπορικὸ Δίκαιο τῆς Ἀθηναϊκῆς Ἀγορᾶς κατὰ τὸν Δ' αἰῶνα π.Χ.», δημοσιεύθηκε ἤδη στό: *Συμβολὲς στὴν ἔρευνα τοῦ ἀρχαίου Ἑλληνικοῦ καὶ Ἑλληνιστικοῦ δικαίου* I, τοῦ Κέντρου Μελέτης τοῦ Ἀρχαίου Ἑλληνικοῦ καὶ Ἑλληνιστικοῦ Δικαίου τοῦ Παντείου Πανεπιστημίου (Ἀθήνα 1992) 79-125, βλ. παραπάνω, σ. 167-195. Στὸ δημοσιευόμενο ἐδῶ μέρος ἔγιναν μερικὲς προσθήκες καὶ βελτιώσεις καὶ προστέθηκαν πολλὲς βιβλιογραφικὲς παραπομπές.

1. C. RENFREW, Ἐμπόριο καὶ Τεχνικὴ ἐξειδίκευση, στό: Δ. ΘΕΟΧΑΡΗ, *Νεολιθικὴ Ἑλλάς* (Ἀθήνα 1973) 180-186.

2. Ν. ΠΛΑΤΩΝΟΣ, Παλαιοανακτορικὸς πολιτισμὸς, στὴν: Ἐκδοτικῆς Ἀθηνῶν, *Ἱστορία τοῦ Ἑλληνικοῦ ἔθνους*, I (Ἀθήνα 1970) 138, 140, 142, J.W. CRAHAM, *The Palaces of Crete* (Princeton 1987), 129-137.

3. Βλ. παράσταση ἀπὸ τὸν τάφο τοῦ Senmut (15ος αἰ. π.Χ.), στό F. MATZ, *Kreta, Mykene, Troia* (Stuttgart 1956) πίν. ἀριθ. 75, μὲ σημ. σ. 271. Βλ. ἐπίσης αὐτόθι σ. 78.

Κατά μίαν άποψη όμως, μόνο οί Βασιλιάδες-Ίερείς τής μινωϊκής Κρήτης άσκοῦσαν για ἴδιο τους λογαριασμό επιχείρηση⁴. Οί ὑπήκοοί τους ἦταν ἁπλῶς στήν ὑπηρεσία τους.

Ἡ ἔμπορική δραστηριότητα τῶν Κρητῶν δὲν περιοριζόταν ὅμως στήν Αἴγυπτο μόνο, ὅπου ἦσαν γνωστοί με τὸ ὄνομα «Κεφτιού⁵». Οί ἀρχαιολογικές μαρτυρίες ἀποδείχνουν ὅτι οί δραστηριότητές τους αὐτές ἐκτείνονταν σ' ὀλόκληρη τὴν ἀνατολική Μεσόγειο καὶ εἰδικότερα στήν Κύπρο, τὴ Συριακὴ ἀκτὴ, ὅπου διατηροῦσαν συναλλαγές με τὴν Βύβλο καὶ τὴν Οὐγκαρίτ (Ras Shamra)⁶, στὴ Λιβύη κλπ.

Ἡ μινωϊκὴ γραφὴ, ποὺ εἶναι γνωστὴ ὡς «γραμμικὴ γραφὴ Α», ὅπως εἶναι γνωστό, δὲν ἔχει ἀποκρυπτογραφηθεῖ ἔως σήμερα. Γνωρίζουμε ὅμως ἀπὸ τὶς πῆλινες πινακίδες ποὺ περιέχουν κείμενα, σὲ παρόμοια γραφὴ, τὴ Γραμμικὴ Β, ὅτι τὰ παλάτια διαθέτανε ἐξελιγμένο λογιστικὸ σύστημα ποὺ τὸ χρησιμοποιοῦσαν για νὰ παρακολουθοῦν ὀρισμένες τουλάχιστον ἀπὸ τὶς ἔμπορικές τους δραστηριότητες⁷.

Ἡ περίοδος αὐτὴ τῆς μινωϊκῆς «θαλασσοκρατίας», διάρκεσε ἔως τὴν καταστροφὴ τῶν μινωϊκῶν κέντρων γύρω στὰ μέσα τοῦ δέκατου πέμπτου αἰῶνα π.Χ., ποὺ ἦταν, κατὰ μία θεωρία, ἀποτέλεσμα μιᾶς τρομερῆς ἔκρηξης τοῦ ἠφαιστείου τῆς Σαντορίνης⁸.

3. Μυκηναῖοι Ἕλληνες. Γύρω στὰ ἴδια χρόνια οί Ἕλληνες τῆς μυκηναϊκῆς περιόδου ἄρχισαν νὰ ἐπιδίδονται στὴ θαλασσοπλοῖα καὶ χάρι ἴσως καὶ στήν καταστροφὴ τῶν μινωϊκῶν κέντρων ποὺ ἀναφέραμε, ὑποκατέστησαν τοὺς μινωϊκοὺς Κρήτες κι ἔγιναν με τὴ σειρά τους τὸ κυριότερο ἔμπορικὸ καὶ ναυτικὸ ἔθνος τῆς Μεσογείου.

Οί Μυκηναῖοι ἱδρυσαν μόνιμες ἔμπορικές ἀποικίες στὴ Συριακὴ ἀκτὴ, ὅπως στήν Οὐγκαρίτ⁹, ἱδρυσαν ἔμπορεῖα στήν Κύπρο¹⁰ καὶ στὴ δυτικὴ ἀκτὴ τῆς Μικρᾶς Ἀσίας, ὅπως στὴ Μίλητο¹¹, ἄπλωσαν τὶς δραστηριότητές τους τόσο ὡς ἔμποροι ὅσο καὶ ὡς πειρατὲς στὶς λιβυκὲς ἀκτές, καὶ στὰ δυτικὰ ἀποκατέστησαν ἐπαφές με τὴν Ἰταλία¹² καὶ μέσω τῆς Ἰταλίας με τὴ Βαλτικὴ, ἀπ' ὅπου ἐρχόταν στὸν μεσογειακὸ χῶρο τὸ κεχρὶμπάρι ποὺ ἦταν ἀναγκαῖο για τὴν κατασκευὴ κοσμημάτων¹³.

Ἀρχαιολογικὰ εὐρήματα μᾶς παρέχουν πληροφορίες για τὰ ἀντικείμενα τοῦ μυκηναϊκοῦ ἔμπορίου. Ὁ χαλκός, ποὺ προερχόταν ἀπὸ τὴν Κύπρο, ἦταν ἴσως τὸ σημαντικότερο ἀπ' αὐτά, γιατί χρησίμευε για πολλοὺς σκοποὺς: κατασκευὴ ὄπλων, ἐργαλείων κλπ.

Ἐνα ναυάγιο ἀπὸ τὴ Χελιδόνια Ἄκρα (Cape Gelidonia) στὴ νότια ἀκτὴ τῆς Μικρᾶς

4. ΣΤ. ΑΛΕΞΙΟΥ, *Μινωϊκὸς Πολιτισμὸς*² (Ἡράκλειο, χ. χρ.) 143.

5. Πρβ. Ν. ΠΛΑΤΩΝΟΣ, Ἡ ἀκμὴ τοῦ Μινωϊκοῦ κόσμου, *Ἱστ. τοῦ Ἑλλ. Ἔθν.* I 193-195.

6. ΜΑΤΖ ὁ.π. 79, Ν. ΠΛΑΤΩΝΟΣ, Ἡ ἀκμὴ, ὁ.π. 195.

7. ΑΛΕΞΙΟΥ ὁ.π. 136-139. Για τὸ στενὰ συνδεδεμένο με τὸ ἔμπόριο θέμα τῶν σταθμῶν ποὺ χρησιμοποιοῦνταν στὶς ἔμπορικές συναλλαγές στὸ Αἰγαῖο τὴν Ἐποχὴ τοῦ Χαλκοῦ, βλ. ΑΝΝΑΣ ΜΙΧΑΗΛΙΔΟΥ, Μετρικὸ σύστημα καὶ σχέσεις παραγωγῆς στὸ Αἰγαῖο στήν Ὑστερὴ Ἐποχὴ τοῦ Χαλκοῦ, στὰ *Μελετήματα* τοῦ Κ.Ε.Ρ.Α., 10 (1990) 65-86 passim.

8. Βλ. μιὰ συνολικὴ ἔκθεση τοῦ προβλήματος στὸ CH. DOUMAS, *Thera* (London 1984) 140-150, ὅπου παραπομπές. Βλ. ἐπίσης τοῦ ἴδιου, *Οἱ τοιχογραφίες τῆς Θήρας* (Ἀθήνα 1992) 27-29, 47-49, για τὶς ναυτικὲς δραστηριότητες τῆς πόλης ποὺ ἀνακαλύφθηκε στὸ Ἀκρωτήρι τῆς Σαντορίνης.

9. ΣΠ. ΙΑΚΩΒΙΔΗ, Οἱ αἰῶνες τῆς Ἀχαϊκῆς κυριαρχίας, *Ἱστ. τοῦ Ἑλλ. Ἔθνους* I 260, ΜΑΤΖ ὁ.π. 135.

10. Ὅχι ὅμως καὶ ἀποικίες πρὶν ἀπὸ τὸ 1230 π.Χ. Βλ. Β. ΚΑΡΑΓΩΡΓΗ, Ὁ Κυπριακὸς πολιτισμὸς τῆς Μυκηναϊκῆς περιόδου, *Ἱστ. τοῦ Ἑλλ. Ἔθν.* I 341, ΜΑΤΖ ὁ.π. (σημ. 3) 135. Για τὴν παράδοση σὲ σχέση με τὸν ἀποικισμὸ, βλ. J. BÉRARD, *L'expansion et la colonisation grecques jusqu'aux guerres médiques* (Paris 1960) 30-31.

11. ΙΑΚΩΒΙΔΗ, Οἱ αἰῶνες τῆς Ἀχαϊκῆς κυριαρχίας, *Ἱστ. τοῦ Ἑλλ. Ἔθν.* I 261, 275-279, D. PAGE, *History and the Homeric Iliad* (Berkeley-Los Angeles-London 1972) 7, 10-14, 18, 39 σημ. 61.

12. ΙΑΚΩΒΙΔΗ, Οἱ αἰῶνες ὁ.π. 270, ΜΑΤΖ ὁ.π. (σημ. 3) 135, J. HEURGON, *Rome et la Méditerranée Occidentale jusqu'aux guerres puniques* (Paris 1969) ὁ.π. 120-124.

13. HEURGON ὁ.π. 123, SP. MARINATOS, The Minoan and Mycenaean Civilization and its Influence on the Mediterranean and on Europe, *Atti de VI Congr. Intern. delle Scienze preist. et protoist.* (Roma 1962) I 166.

Ἀσίας, νοτιοανατολικά τῆς Ρόδου, χρονολογούμενο στὰ τέλη τῆς μυκηναϊκῆς περιόδου, μᾶς παρέχει πληροφορίες γιὰ τὸ πῶς διεξαγόταν τὸ θαλάσσιο ἐμπόριο τοῦ χαλκοῦ, σὲ συνδυασμὸ μὲ τὴν κατασκευὴ ἐργαλείων.

Τὸ πλοῖο —φοινικικὸ κατὰ πᾶσα πιθανότητα—, φορτωμένο μὲ ὄγκους χαλκοῦ, ἀναχωροῦσε ἀπὸ τὴν Κύπρο καὶ σταματοῦσε σὲ διάφορα λιμάνια ὅπου ὁ χαλκουργός —ποῦ ἦταν πιθανότατα κι ὁ ἔμπορος— κατασκεύαζε κατὰ τὶς ἐπιθυμίες τῶν πελατῶν τὰ ἐργαλεῖα ποῦ ἐμπορευόταν, χρησιμοποιοῦντας γιὰ τὸν σκοπὸ αὐτὸ τὸν χαλκὸ ποῦ μετέφερε τὸ πλοῖο του¹⁴.

Τὰ μυκηναϊκὰ παλάτια διαθέτανε λογιστικὸ σύστημα παρόμοιο —ἢ καλύτερα, παράγωγο— τοῦ μινωικοῦ. Ἡ ἀνάγνωση τῶν πήλινων πινακίδων τῆς γραμμικῆς γραφῆς Β (ποῦ ἔκρυβαν, ὅπως εἶναι γνωστὸ, ἑλληνικὴ γλῶσσα), μᾶς ἐπιτρέπει νὰ σχηματίσουμε μιὰν ἰδέα ἀρκετὰ καθαρὴ τῶν μεθόδων ποῦ ἀκολουθοῦσε ἡ γραφειοκρατία τῶν μυκηναϊκῶν παλατιῶν γιὰ νὰ παρακολουθεῖ μέρα μὲ τὴ μέρα τὶς ἐμπορικὲς συναλλαγές¹⁵.

Ὁ τρωϊκὸς πόλεμος ἐντάσσεται, πιθανότατα, στὴν προσπάθεια τῶν Ἑλλήνων τῆς μυκηναϊκῆς περιόδου, τῶν Ἀχαιῶν, νὰ διευρύνουν τὴν ἐμπορικὴ τους δραστηριότητα¹⁶.

4. Ὁ «Μεσαίωνα» τοῦ ἀρχαίου Ἑλληνικοῦ κόσμου. Ἡ περίοδος ποῦ ἀρχίζει μιὰ ἑκατονταετία περίπου μετὰ τὸν τρωϊκὸ πόλεμο συμπίπτει μὲ τὸ τέλος τῆς μυκηναϊκῆς συναλλακτικῆς ζωῆς.

Ὁ Ὅμηρος βλέπει τὸν θαλάσσιο ἐπιχειρηματία ὄχι τόσο ὡς Ἕλληνα, ὅσο ὡς Φοῖνικα, ξένο πονηρὸ καὶ ἀρπακτικὸ, ἔτοιμο ν' ἀδράξει κάθε εὐκαιρία κέρδους, ὄχι πάντα τίμιου¹⁷.

Γιὰ τὸν Ἡσίοδο δὲν μπορεῖ νὰ ὑπάρξει μεγαλύτερη τρέλα ἀπὸ τὴν ἄσκηση θαλάσσιας ἐπιχείρησης, ὅταν κανεὶς μπορεῖ νὰ βγάλει τὸ ψωμί του καλλιεργώντας τὴ γῆ¹⁸.

Δὲν εἶναι λοιπόν, ὅπως πολλὲς φορὲς πιστεύεται, ἡ ἀγάπη πρὸς τὴ θάλασσα καὶ τὴν περιπέτεια ὁ κύριος λόγος ποῦ ἔκανε τοὺς Ἕλληνες νὰ ζαναγουρίσουν στὴ θάλασσα ἐπιχείρηση ἀλλὰ, πολὺ περισσότερο, ἡ αὐξηση τοῦ πληθυσμοῦ κι ἡ ἀνεπάρκεια καλλιεργήσιμης γῆς¹⁹.

Ἡ νέα στροφή αὐτὴ τῶν Ἑλλήνων πρὸς τὴ θάλασσα πραγματοποιήθηκε γύρω στὰ τέλη τοῦ ὄγδοου αἰώνα π.Χ.

Ἡ νέα ὁμως συνάντηση τῶν Ἑλλήνων καὶ τῆς θάλασσας στάθηκε ἀναμφισβήτητα μιὰ μεγάλη ἐπιτυχία.

5. Τὰ ἑλληνικὰ κέντρα θαλάσσιων συναλλαγῶν. Τὰ πρῶτα σημαντικὰ κέντρα θαλάσσιων συναλλαγῶν ἦταν ἡ Κόρινθος, ἡ Μίλητος, ἡ Αἴγινα, ἡ Χίος, ἡ Ναύκρατις στὴν Αἴγυπτο, ἡ Θάσος.

Γύρω στὰ μέσα τοῦ πέμπτου π.Χ. αἰώνα ὁμοίως ὁ Περικλῆς συνειδητὰ ἔκανε μὲ τὴν πολιτικὴ του τὸ ἐπίνειο τῶν Ἀθηνῶν, τὸ λιμάνι τοῦ Πειραιᾶ, τὸ κέντρο τῶν συναλλαγῶν ὄχι

14. ΙΑΚΩΒΙΔΗ, Οἱ αἰῶνες ὄ.π. 273, W. CULLICAN, *The First Merchant Venturers* (London 1966) 61-62, G. BASS, *Cape Gelidonya, a Bronze Age Shipwreck*, *Transactions of the American Philosophical Society* 57, 1967, 8.

15. Γιὰ τὶς ἀποθήκες τῶν μυκηναϊκῶν ἀνακτόρων, βλ. ΙΑΚΩΒΙΔΗ, Οἰκιστικὴ καὶ Ἀρχιτεκτονικὴ κατὰ τὸν ἸΔ'-ΙΑ' π.Χ. αἰῶνα, *Ἰστ. τοῦ Ἑλλ. Ἔθνους* I 302.

16. Βλ. PAGE ὄ.π. 109-112 γιὰ τὴν προσπάθεια τῶν Ἀχαιῶν νὰ πραγματοποιήσουν οἰκονομικὴ διείσδυση στὴν περιοχή, μετὰ τὴν ἀποδυνάμωση τῆς Χιτιτικῆς κυριαρχίας, γενικότερα δέ, ΙΑΚΩΒΙΔΗ, Οἱ αἰῶνες ὄ.π. 282-285.

17. Βλ. *Ὀδυσσεΐας* ο 415-484, ξ 287-297. Πρβ. A. FANFANI, *Poemi Omerici ed economia antica*³ (Milano 1965) 73, 91-92, F. HEICHELHEIM, *An Ancient Economic History* I (Leyden 1965) 234.

18. ΗΣΙΟΔΟΥ, *Ἔργα* 236-237, 631-638.

19. Πρβ. BÉRARD ὄ.π. (σημ. 10) 60-62, I. ΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΛΟΠΟΥΛΟΥ, *Ἀρχαῖα Ἑλληνικὰ Δίκαια* (Ἀθήναι 1968) 29. Βλ. ἐπίσης L.H. JEFFERY, *Archaic Greece - The City States c. 700-500 B.C.* (London-Tonbridge 1976) 51.

μόνο του ελληνικού κόσμου, αλλά κι ολόκληρης της ανατολικής Μεσογείου²⁰.

Ἡ ἑλληνιστικὴ περίοδος. Ἡ ὑπεροχὴ αὐτῆ τοῦ Πειραιᾶ διάρκεσε ὡς τὸ τέλος τοῦ τέταρτου αἰώνα π.Χ. Ἀπὸ ἐκεῖ καὶ πέρα, στὰ ἑλληνιστικὰ χρόνια, ὁ Πειραιᾶς παραχώρησε σιγὰ σιγὰ τὴ θέση του στὴν Ἀλεξάνδρεια, τὴ Ρόδο κι ἀργότερα καὶ τὴ Δῆλο.

II. ΟΡΓΑΝΩΣΗ ΤΗΣ ΣΥΝΑΛΛΑΚΤΙΚΗΣ ΖΩΗΣ

6. Γενικὲς παρατηρήσεις. Ἄς στρέψουμε τώρα τὴν προσοχή μας στὸ πῶς ἦταν ὀργανωμένες οἱ συναλλαγές στὸν ἀρχαῖο ἑλληνικὸ κόσμο.

Θὰ θέλαμε ὅμως, πρὶν τὸ πράξουμε, νὰ ὑπογραμμίσουμε ὅτι ἡ περιγραφή ποὺ ἀκολουθεῖ, ἂν καὶ κατὰ κύριο λόγο ἔχει ὡς ἐστία τῆς τὴν Ἀθήνα τοῦ τέταρτου αἰώνα π.Χ., καλύπτει ὅμως περίοδο μεγαλύτερη ἀπὸ ἑξακοσίων ἐτῶν. Εἶναι λοιπὸν φυσικὸ ὅτι πολλὲς πλευρὲς τῆς ὄριμης συναλλακτικῆς ζωῆς τῶν κλασικῶν, κι ἀκόμη περισσότερο τῶν ἑλληνιστικῶν χρόνων, δὲν ἀπαντοῦν πρὶν ἀπὸ τὸν τέταρτο π.Χ. αἰώνα.

7. Οἱ δύο κλάδοι τῆς συναλλακτικῆς δραστηριότητος.

Ἡ περιγραφή τῆς συναλλακτικῆς ζωῆς τῆς ἀρχαίας Ἑλλάδας πρέπει ἀναγκαῖα νὰ ξεκινήσει ἀπὸ μιὰν ιδιαίτερα σημαντικὴ διαπίστωση: ὅτι ἡ συναλλακτικὴ δραστηριότητα ἦταν μοιρασμένη σὲ δύο ἀρκετὰ αὐστηρὰ χωρισμένους κλάδους, ποὺ εἶχαν τὴ θέση τους σὲ διαφορετικοὺς χώρους τῶν πόλεων καὶ τοὺς ἀσκοῦσαν διαφορετικὲς κατηγορίες προσώπων.

Ὁ ἓνας κλάδος ἦταν ἡ «καπηλεία», ὁ ἄλλος ἡ «ἐμπορία».

8. Καπηλεία καὶ κάπηλοι. Ὁ πρῶτος ἀπὸ τοὺς κλάδους εἶχε τὸ κέντρο του στὴν Ἀγορά—ὑπὸ τὴν οἰκονομικὴ κι ὄχι πολιτικὴ ἔννοια τοῦ ὄρου— τῶν ἀρχαίων ἑλληνικῶν πόλεων, ὁ δεύτερος ἓναν αὐστηρὰ καθορισμένο χῶρο τῶν ἐμπορικῶν λιμανιῶν, τὸ Ἐμπόριο.

Τὰ πρόσωπα ποὺ ἀσκοῦσαν σὲ κάθε πόλη τὴν «καπηλεία», οἱ κάπηλοι, ἦταν κατὰ κανόνα πολίτες τῆς πόλης αὐτῆς, ἐνῶ ἐκεῖνοι ποὺ ἀσκοῦσαν τὴν «ἐμπορία» ἦταν μιὰ διεθνῆς ομάδα προσώπων, πολλὰ ἀπὸ τὰ ὁποῖα δὲν ἦταν κἄν Ἕλληνες.

Μποροῦμε μὲ ἀρκετὴ δόση ἀκρίβειας νὰ μεταφράσουμε τὸν ὄρο καπηλεία ὡς «λιανικὸ ἐμπόριο» καί, κατὰ συνέπεια, τοὺς καπήλους ὡς λιανοπωλητές²¹. Οἱ κάπηλοι ἦταν τὰ πρόσωπα πού, κατὰ ἓναν ἀρχαῖο Σχολιαστὴ²², «πουλοῦσαν μὲ τὴν κοτύλη», ἓνα εἶδος μικροῦ ἀγγείου²³. «Κοτυλίζειν» ἦταν λοιπὸν τὸ ρῆμα μὲ τὸ ὁποῖο ἀποδιδόταν ἀπὸ τοὺς ἀρχαίους

20. R. GARLAND, *The Piraeus from the Fifth to the First Century B.C.* (London 1987) 26-28, A. FRENCH, *The Growth of the Athenian Economy* (New York 1964) 108-120, CHR. PANAGOS, *Le Pirée, Étude économique et historique* (Athènes 1968) 99-102. Πρβ. τὴν περίφημη διακήρυξη τοῦ Περικλῆ (ΘΟΥΚ. 2, 38, 2: «ἐπεσέρχεται δὲ διὰ τὸ μέγεθος τῆς πόλεως ἐκ πάσης γῆς τὰ πάντα, καὶ συμβαίνει ἡμῖν μηδὲν οἰκειότερα τῇ ἀπολαύσει τὰ αὐτοῦ ἀγαθὰ γιγνόμενα καρποῦσθαι ἢ καὶ τὰ τῶν ἄλλων ἀνθρώπων». Βλ. ἐπίσης ΨΕΥΔΟ-ΞΕΝΟΦΩΝΤΟΣ, Ἀθ. Πολ. 2, 7: «... ταῦτα πάντα εἰς ἓν ἤθροισται διὰ τὴν ἀρχὴν τῆς θαλάσσης».

21. Γιὰ τὴν ἔννοια τοῦ ὄρου «κάπηλος» καὶ τὴν ταυτόσημη τοῦ ὄρου «μεταβολεὺς» ἢ «μετάβολος», βλ. Σχολ. στὸν Ἀριστοφάνους Πλοῦτο 1156: «κάπηλος δὲ ὁ ἀγοράζων ἀπὸ τοῦ αὐτοπώλου καὶ πωλῶν ἐν τῇ χώρα, ἐν ἣ ἠγόρασεν... μεταβολεὺς ὁ κατὰ τὴν κοτύλην πωλῶν ὡσπερ οἱ νῦν λεγόμενοι κάπηλοι», Σχολ. στὴν Ἀριστοφάνους, Εἰρήνη 447: «καπήλους γάρ φασι πάντας τοὺς μεταβόλους», ΠΛΑΤΩΝΟΣ, Σοφιστῆς 223: «...τῆς μεταβλητικῆς ἢ μὲν κατὰ πόλιν ἀλλαγῆ, σχεδὸν αὐτῆς ἡμισυ μέρος ὄν, καπηλικὴ προσαγορεύεται». Βλ. ἐπίσης ΠΛΑΤΩΝΟΣ, Πολιτεία 371d.

22. Σχολ. στὸν Ἀριστοφάνους Πλοῦτο 1156 (πρὸ πάνω, σημ. 21).

23. LSG στὴ λ. κοτύλη, ἀριθ. 1. Γιὰ τὴν κοτύλη ὡς μέτρο ὑγρῶν, βλ. CH. SELTMAN, *Wine in the Ancient World* (London 1957) 136-137.

Ἑλληνες ἢ ἔννοια τοῦ «πουλάω λιανικά»²⁴.

Θὰ θέσουμε ὅμως κατὰ μέρος τὴν «καπηλεία», γιατί δὲν συνάπτεται μὲ τὴ θάλασσα, καὶ θὰ στρέψουμε τώρα τὴν προσοχή μας στὸν ἄλλο κλάδο συναλλακτικῆς δραστηριότητος, τὴν «ἐμπορία»^{24α}.

9. Ἐμπορία. Καθὼς οἱ Ἑλληνες ἀντιπαράθεταν πάντα τὴν ἐμπορία πρὸς τὴν καπηλεία, θὰ περίμενε κανεὶς ὅτι κατ' ἀντίθεση πρὸς τὸν ὄρο κάπηλος, ὁ ὄρος ἐμπορος θὰ σήμαινε τὸν χονδρέμπορο²⁵.

Γιὰ τοὺς ἀρχαίους Ἑλληνες ὅμως «ἐμπορος» δὲν ἦταν τόσο ὁ χονδρέμπορος, ὅσο ἐκεῖνος ποὺ ἀσκοῦσε ἐμπόριο ἀνάμεσα σὲ διάφορες πολιτείες, διαπολιτειακὸ ἐμπόριο²⁶, ἂν ὁ ὄρος αὐτὸς μπορεῖ νὰ χρησιμοποιηθεῖ καταχρηστικὰ στὰ ἀρχαῖα ἑλληνικὰ χρόνια. Γιὰ νὰ χρησιμοποιήσουμε τὸν ὀρισμὸ ἐνὸς ἀρχαίου Σχολιαστῆ «ἐμπορος εἶναι τὸ πρόσωπο ποὺ ἀγοράζει καὶ πουλάει σὲ ξένη γῆ» («ἐπὶ ξένης») ²⁷.

Εἶναι δὲ γεγονὸς ὅτι, παρόλο ποὺ οἱ ἐμποροὶ προτιμοῦσαν κατὰ κανόνα νὰ πουλᾶνε τὰ ἐμπορεύματά τους χονδρικά («ἀθρόα») ²⁸, δὲν ἀπαξίωσαν ὅμως καὶ τὸ «κοτυλίζειν», τὴ λιανικὴ δηλαδὴ πώληση.

Ἐμπορία λοιπὸν εἶναι ὁ ἀρχαῖος ἑλληνικὸς ὄρος ποὺ πλησιάζει περισσότερο ἀπὸ ὅποιο-ονδήποτε ἄλλον στὴ σύγχρονη ἔννοια τῶν θαλάσσιων συναλλαγῶν.

10. Ἐμπορία ὑπὸ εὐρεία ἔννοια. Ὅπως μποροῦμε νὰ συμπεράνουμε ἀπὸ τὸν Ἀριστοτέλη, ἡ ἐμπορία μπορεῖ νὰ νοηθεῖ ὑπὸ δύο ἔννοιες, μιὰ πλατύτερη καὶ μιὰ στενότερη.

Ἐπὶ τὴν πλατεῖα ἔννοια, ὁ ὄρος ἐμπορία περιλάμβανε τὴν ὑπὸ στενὴ ἔννοια ἐμπορία, ἀλλὰ κατὰ τὸν Ἀριστοτέλη καὶ τὴ «ναυκληρία», τὴ «φορτηγία» καὶ τὴν «παράσταση»²⁹. Θὰ

24. Ὅπως παρατηρεῖ ὁ HEICHELHEIM ὁ.π. (σημ. 17) Π 66, ἡ ἀρχικὴ χρῆσις τοῦ ρήματος κοτυλίζειν ἦταν γιὰ νὰ δηλώσει τὴ λιανικὴ πώληση κρασιοῦ. Μὲ τὴν ἔννοια αὐτὴ τὸ ρῆμα «κοτυλίζειν» ἀπαντᾷ στὸν ΨΕΥΔΟ-ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΟΥΣ, *Οἶκον*. Π 8 (1347b) (παρακάτω σημ. 28) καὶ στὴ γνωστὴ ἐπιγραφή τῆς Θάσου IG XII, Suppl. 347 Π = H.W. PLEKET I (Leiden 1964) ἀριθ. 2, Π, στίχ. 12-13: *μηδὲ ἐξ ἀμφορέων μηδὲ ἐκ πιθάκνης μηδ' ἐξ ψευδοπίθο κοτυλιζέτω μηδὲς*. Βλ. ἐπίσης ΓΚΟΦΑ, *Δεῖγμα* 26 σημ. 3.

24α. Γιὰ ὅλα τὰ παραπάνω (§§ 7 καὶ 8), βλ. Δ. ΓΚΟΦΑ, *Τὸ Ἐμπορικὸ Δίκαιο τῆς Ἀθηναϊκῆς Ἀγορᾶς κατὰ τὸν Δ' αἰῶνα π.Χ., Συμβολὲς στὴν ἔρευνα τοῦ ἀρχαίου Ἑλληνικοῦ καὶ Ἑλληνιστικοῦ Δικαίου* I (Ἀθῆνα 1992) 79-80 καὶ σημ. 1-3 (σ. 101), παραπάνω σ. 167-168 καὶ σημ. 1-3.

25. Τὴν ἄποψη αὐτὴ δέχονται οἱ P. HUVELIN, στὸ DA III 2, στή λ. Mercator, 1733 καὶ IV, στή λ. Negotiator, 41 καὶ V. EHRENBERG, *The People of Aristophanes*² (Oxford 1951) 143, ROUGÉ, *Recherches* 272.

26. Ἔτσι (καί, κατὰ τὴ γνώμη μας, ὀρθότερα), οἱ H. KNORRINGA, *Emporos* (Amsterdam 1926) (ἀνατ. Amsterdam 1961) 114-115, καθὼς καὶ σ. 55 σχετικὰ μὲ τὸ *Σχόλιο* στὸν Ἀριστοφάνους *Πλοῦτο* 521: «Ἐμπορος... κυρίως δὲ ὁ πλέων θάλασσαν, παρὰ τὸ πόρος...», HASEBROEK 2-3, M. FINKENSTEIN, Ἐμπορος, ναυκληρος and κάπηλος, *Class. Phil.* 30, 1935, 323. Ἡ J. VÉLISSAROPOULOS, *Les naulclères Grecs* (Genève-Paris 1980) 37 δέχεται ὅτι ἡ σύνδεσις τῆς ἔννοιαι τοῦ ἐμπόρου πρὸς τὸ διατοπικὸ ἐμπόριο ("commerce lointain") παρατηρεῖται ἀπὸ τὸν 5ο αἰῶνα καὶ πέρα. Γιὰ τὴν ἐμπορία διὰ ξηρᾶς, βλ. ΞΕΝΟΦΩΝΤΟΣ, *Πόροι* I 7. Ἀλλὰ τὸ διὰ ξηρᾶς ἐμπόριο ὑπῆρξε πάντα δύσκολο στὴν Ἑλλάδα καὶ τὸ κόστος μεταφορᾶς σημαντικόν. Ἔτσι, τὸ διατοπικὸ ἐμπόριο ἀντικαταστατῶν πραγμάτων ὑπῆρξε κατὰ κύριο λόγο θαλάσσιο.

27. *Σχολ. στὸν Ἀριστοφάνους Πλοῦτο* 1156: «ἐμπορος δὲ ὁ ἀγοράζων καὶ ἐπὶ ξένης πωλῶν ἢ ἀπὸ τοῦ αὐτοπώλου ἢ ἀπὸ τοῦ καπήλου». Ὁμοίως, ὁ.π. 521a, ΠΛΑΤΩΝΟΣ, *Σοφιστής* 223: «τὸ δὲ γε ἐξ ἄλλης εἰς ἄλλην πόλιν διαλαττόμενον ὦνῆ καὶ πράσει ἐμπορικῆ», ΠΛΑΤΩΝΟΣ, *Πολιτεία* 371d: «ἢ οὐ καπήλους τοὺς πρὸς ὦνῆ τε καὶ πράσιν διακοινοῦντας ἰδρυμένους ἐν ἀγορᾷ, τοὺς δὲ πλανήτας ἐπὶ τὰς πόλεις ἐμπόρους». Ἄλλες παραπομπές, βλ. VÉLISSAROPOULOS 37 σημ. 144.

28. ΨΕΥΔΟ-ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΟΥΣ, *Οἰκονομικός* Π 8 (1347b): «τοῖς τε δὴ ἐμπόρους καλῶς εἶχε μὴ κοτυλίζειν, ἀλλ' ἀθρόα τὰ φορτία πεπράσθαι». Βλ. καὶ HASEBROEK 3.

29. ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΟΥΣ, *Πολιτικῶν* A IV 2 (1258b): «τῆς δὲ μεταβλητικῆς μέγιστον μὲν ἐμπορία (καὶ ταύτης μέρη τρία, ναυκληρία, φορτηγία, παράστασις). Ἐπὶ τὴν εὐρεία αὐτὴ ἔννοια λέγεται ἀπὸ τὸν ΨΕΥΔΟ-ΔΗΜΟΣΘΕΝΗ, *Πρὸς Ἀπατοῦρ. παραγρ.* XXXIII 1 ὅτι ὁ νόμος σκοποῦ ἔχει «ἵνα μηδεὶς ἀδικῆ μηδένα τῶν ἐμπόρων εἰκῆ».

έξετάσουμε παρακάτω κάθε μία από τις τέσσερις αυτές έννοιες, που αντιστοιχοῦσαν σὲ διάφορους κλάδους τῆς ἐμπορίας.

11. Ἐμπορία ὑπὸ στενὴ ἔννοια. Ἐμπορος ὑπὸ τῆ στενὴ ἔννοια εἶναι, ἀπὸ τὸν Ὅμηρο ἤδη³⁰, ἐκεῖνο τὸ πρόσωπο πού, μὴ διαθέτοντας δικό του πλοῖο, ταξιδεύει γιὰ τὴν ἄσκηση τῆς ἐπαγγελματικῆς του δραστηριότητος πάνω στὸ πλοῖο κάποιου ἄλλου.

Ἀπὸ τὸν πέμπτο π.Χ αἰώνα καὶ πέρα, ὁ ἔμπορος ἀντιδιαστέλλεται κατὰ κανόνα πρὸς τὸν ναύκληρο³¹. Τὸ γεγονός αὐτὸ ἀποδείχνει ὅτι ἡ ἐμπορία ὑπὸ στενὴ ἔννοια ἦταν γιὰ τοὺς ἀρχαίους Ἕλληνες τὸ εἶδος ἐκεῖνο τῆς διακρατικῆς συναλλακτικῆς δραστηριότητος πού πραγματοποιοῦσαν πρόσωπα τὰ ὁποῖα δὲν διέθεταν δικό τους πλοῖο γιὰ τὴ μεταφορὰ τῶν ἐμπορευμάτων τους.

12. Ναυκλήρια. Ὁ ἄλλος κλάδος τῆς ἐμπορίας ὑπὸ τὴν πλατεῖα ἔννοια τοῦ ὄρου, ἦταν ἐκεῖνος πού ἀσκοῦσαν οἱ «ναύκληροι».

Ὁ ὄρος ναύκληρος πρωτοεμφανίζεται κατὰ τὸν πέμπτο π.Χ. αἰώνα³². Ἀπὸ τότε ἄλλαξε περιεχόμενο περισσότερο ἀπὸ μιὰ φορά, μὲ ἀποτέλεσμα κανένας ὀρισμὸς νὰ μὴ μπορεῖ νὰ καλύψει ὅλες τὶς πλευρὲς τῆς ἐπαγγελματικῆς δραστηριότητος τοῦ ναυκλήρου.

Σύμφωνα μὲ ἕναν βυζαντινὸ λεξικογράφο³³, ναύκληρος εἶναι ὁ πλοιοκτήτης («ὁ δεσπότης τοῦ πλοίου»). Ὁ ὀρισμὸς ὅμως αὐτὸς εἶναι προφανῶς λανθασμένος, γιὰ τὸν λόγον πού ἀποδίδονται στὸν Δημοσθένη συναντᾶμε τὴν περίπτωση ἑνὸς ναυκλήρου, πού ὀνομάζεται Λάμπις, ὁ ὁποῖος ὄχι μόνο δὲν ἦταν ὁ ἴδιος ὁ κύριος τοῦ πλοίου του, ἀλλὰ πιθανότατα ἦταν δούλος τοῦ πλοιοκτήτη³⁴.

Οἱ ἑλληνιστικοὶ πάπυροι, ἀπὸ τὸν τρίτο αἰώνα π.Χ. καὶ πέρα, περιέχουν περιπτώσεις ναυκλήρων πού, χωρὶς ἀμφιβολία, δὲν ἦταν πλοιοκτήτες³⁵. Ἐνας πάπυρος τοῦ 380 μ.Χ.³⁶ ἀναφέρεται μάλιστα σὲ κάποιον «ναύκληρο καὶ κυβερνήτη τοῦ πλοίου», πράγμα πού δείχνει ὅτι οἱ ἔννοιες τοῦ ναυκλήρου καὶ τοῦ πλοιοκτήτη δὲν συνέπιπταν ἀναγκαῖα τουλάχιστον κατὰ τὸν τέταρτο αἰώνα μ.Χ.³⁷ Εἶναι ὅμως ἀλήθεια ὅτι δὲν ἀποκλείεται ὅτι ὁ ὄρος «ἴδιο

30. Ὀδυσσεύς ω 300-301: «ἢ ἔμπορος εἰλήλουθας νηὸς ἐπ' ἄλλοτρῆς...». Μὲ τὴν ἴδια ἔννοια, βλ. ἐπίσης Ὀδυσσεύς β 319. Σχετικά, βλ. HASEBROEK 3, KNORRINGA 7, VÉLISSAROPOULOS 35, PH. GAUTHIER, *Un commentaire historique des Poroï de Xénophon* (Genève-Paris 1976) 85.

31. ΞΕΝΟΦΩΝΤΟΣ, *Πόροι* III 4: «Ἄγαθόν δε καὶ καλὸν καὶ προεδρίας τιμᾶσθαι ἐμπόρους καὶ ναυκλήρους...». Βλ. σχετικά KNORRINGA ὁ.π. 68.

32. Π.χ. ΘΟΥΚΥΔΙΔΟΥ A 137, 2, ΑΡΙΣΤΟΦΑΝΟΥΣ, *Ὀρνίθες* 711 κλπ.

33. ΗΣΥΧΙΟΣ, στή λ. ναύκληρος: «...ὁ δεσπότης τοῦ πλοίου». Βλ. VÉLISSAROPOULOS 13-14, μὲ ἄλλες παραπομπές.

34. ΨΕΥΔΟ-ΔΗΜΟΣΘΕΝΟΥΣ, *Πρὸς Φορμίωνα* 5: «Λάμπιδι τῷ Δίωνος οἰκέτῃ», 6: «παρὰ δὲ τοῦ ναυκλήρου Λάμπιδος χιλίας [δραχμᾶς]», 10: «Καὶ αὐτός (sc. ὁ Λάμπις) μὲν ἀπεσώθη... μετὰ τῶν ἄλλων παίδων τῶν Δίωνος». Ὅτι ὁ ναύκληρος Λάμπις ἦταν δούλος, βλ. L. GERNET, *Aspects du droit athénien de l'esclavage, Droit et société dans la Grèce antique* (Paris 1955) 163 καὶ σημ. 1 αὐτόθι, A.R. HARRISON, *The Law of Athens* I (Oxford 1968) I 167-168 σημ. 6, 175-176, VÉLISSAROPOULOS 50 μὲ τὴ σημ. 213, σ. 51.

35. P. Hib. I 98 = WILCKEN, *Chrest.* 441 = VÉLISSAROPOULOS, *Annexe* ἀριθ. 12 (251 π.Χ.), στίχ. 11-14: ὁ ναύκληρος ὀνομάζεται Διονύσιος, ἐνῶ πλοιοκτήτες εἶναι οἱ Ξενοδόκος καὶ Ἀλέξανδρος (βλ. πῶς κάτω, σημ. 131, τὸ κείμενο τοῦ παπύρου αὐτοῦ).

36. P. Flor. I 75 = WILCKEN, *Chrest.* 433 (380 μ.Χ.), στίχ. 8: *ναυκληροκυβερνήτου πλοίου ἰδίου*. Βλ. καὶ πῶς κάτω, σημ. 134.

37. Ὅτι «ἴδιο πλοῖον» σημαίνει «πλοῖο τῆς ἰδιοκτησίας του» καὶ ὄχι «ἰδιωτικὸ» πλοῖο, γίνεται δεκτὸ ἀπὸ τὴν πλειοψηφία τῶν ἐρευνητῶν, ὅπως: H. HAUBEN, *An Annotated List of Ptolemaic Naukleroi with a Discussion of BGU X 1933, ZPE* 8, 1971, 247, ROUGÉ, *Recherches* 232 σημ. 4, VÉLISSAROPOULOS 54.

πλοίων» στὸν πάπυρο αὐτὸν νὰ σημαίνει «ιδιωτικὸ πλοῖο» σὲ ἀντίθεση πρὸς τὸ δημόσιο κι ὄχι «δικό του πλοῖο»³⁸.

Ἡ ναυκληρία λοιπὸν συνδεόταν συνήθως —ἀλλὰ ὄχι ἀναγκαῖα— μὲ τὴν κυριότητα τοῦ πλοίου καὶ ἀφοροῦσε τὴ μεταφορὰ πραγμάτων ποὺ ἀνήκαν εἴτε στὸν ἴδιο τὸν ναύκληρο, εἴτε σὲ ἄλλα πρόσωπα, ἰδίως δὲ ἐμπόρους.

Θὰ ξαναγυρίσουμε καὶ παρακάτω στὸ θέμα τοῦ ναυκλήρου.

13. Φορτηγία. Ὁ τρίτος κλάδος τῆς ὑπὸ πλατεία ἔννοια ἐμπορίας ἦταν, κατὰ τὸν Ἄριστοτέλη, ἡ φορτηγία.

Ὁ ὄρος αὐτὸς δὲν ἐξηγεῖται οὔτε ἀπὸ τὸν ἴδιο τὸν Ἄριστοτέλη οὔτε ἀπὸ κανέναν ἄλλο ἀρχαῖο συγγραφέα. Ἡ ἀνακάλυψη ὅμως τὰ τελευταῖα χρόνια στὸ Μπερεζάν (Berezan)³⁹ τῆς νότιας Ρωσίας ἐνὸς γράμματος χαραγμένου πάνω σὲ μολύβι, χρονολογούμενου δὲ στὰ τέλη τοῦ ἔκτου αἰῶνα π.Χ., μᾶς ἔδωσε ἕναν νέον ὄρο, συγγενικὸ προφανῶς πρὸς τὴ φορτηγία. Στὴν ἐπιστολὴ αὐτὴ γίνεται δηλαδὴ λόγος γιὰ «φορτηγήσιο»⁴⁰, πράγμα ποὺ δείχνει ὅτι ὁ Ἄριστοτέλης μιλώντας γιὰ τὴ φορτηγία εἶχε στὸ νοῦ του κάποιον κλάδο τῆς ἐμπορικῆς δραστηριότητος σχετικὸ πρὸς τὰ φορτία. Τὸ περιεχόμενο τῆς δραστηριότητος αὐτῆς ὅμως δὲν μᾶς εἶναι μὲ βεβαιότητα γνωστό⁴¹.

14. Παράστασις. Ὁ τελευταῖος κλάδος τῆς ὑπὸ πλατεία ἔννοια ἐμπορίας εἶναι, κατὰ τὸν Ἄριστοτέλη, ἡ παράστασις, ὄρος ἐπίσης ἀμφισβητούμενος.

Εἶναι ὅμως ἀρκετὰ πιθανὸ ἢ παράστασις νὰ ἀναφερόταν στὴν ἐμπορικὴ ἀντιπροσωπεΐα⁴².

III. Η ΥΠΟΔΟΜΗ ΤΩΝ ΘΑΛΑΣΣΙΩΝ ΣΥΝΑΛΛΑΓΩΝ

15. Λιμενικὲς ἐγκαταστάσεις. Θὰ ἐξετάσουμε τώρα τοὺς διάφορους παράγοντες ποὺ συνάπτονταν μὲ τὶς θαλάσσιες συναλλαγές, ἀρχίζοντας ἀπὸ τὶς λιμενικὲς ἐγκαταστάσεις.

Ὅπως εἰπώθηκε προηγουμένως, ἡ ἐμπορία ὑπὸ τὴν πλατεία τῆς ἔννοια εἶχε τὸ ἐπίκεντρό της στὰ «Ἐμπόρια», ποὺ βρισκόνταν μέσα στὰ ἐμπορικὰ λιμάνια.

Ἐνας ἀρχαῖος λεξικογράφος, ὁ Πολυδεύκης, μᾶς δίνει περιληπτικὰ πληροφορίες γιὰ τὶς ἐγκαταστάσεις ποὺ ἔβρισκε κανεὶς σ' ἕνα τυπικὸ ἀρχαῖο ἑλληνικὸ ἐμπορικὸ λιμάνι. Κατὰ τὴ περιγραφή του λοιπόν, στὰ ἐμπορικὰ λιμάνια ἀπαντοῦν μόλοι (χώματα), ἀποβάθρες (ἐξαιρέ-

38. Τὴν ἄποψη αὐτὴ ὑποστήριξε ὁ F. OERTEL, *Die Liturgie* (Leipzig 1917) (ἀνατ. Aalen 1965) 122 σημ. 4. Σύμφωνα καὶ ἡ MEYER-TERMEEER 8-9, 31 σημ. 95-102.

39. Τὸ κείμενο πρωτοδημοσιεύθηκε ἀπὸ τὸν J.G. VINOGRADOV, στὴ *Vestnik Drevnej Istorii* 118, 1971, 4, 74-100. Γιὰ ἄλλες δημοσιεύσεις τοῦ ἴδιου κειμένου, βλ. H. KUPISZEWSKI, *La lettera di Berezan, Symposion* 1974 (Ἀθήνα 1978) 190 σημ. 8 (κείμενο τοῦ V.P. Yailenko) καὶ ὁ.π. 191 (κείμενο τοῦ B. Bravo).

40. Στίχ. 2-3: «καὶ τὸ φορτηγέσιον ἀπεστέρησεν». Ὅτι φορτηγέσιον εἶναι ὄρος ποὺ δηλώνει παρτίδα ἐμπορευμάτων κι ὄχι πρόσωπο, βλ. B.B. BRAVO, *Une lettre sur plomb de Berezan: Colonisation et modes de contact dans le Pont, Dialogues d'Histoire Ancienne* I (1974) 126-128, KUPISZEWSKI ὁ.π. 192, VÉLISSAROPOULOS 38-39.

41. Βλ. τὶς παρατηρήσεις τῆς VÉLISSAROPOULOS 41-42.

42. E. ZIEBARTH, *Beiträge* 63. Ἄλλη ἄποψη, ποὺ ὑποστήριξε ὁ J. HASEBROEK, *Betriebsformen des griechischen Handels, Hermes* 1923, 405 κέ. καὶ ἀκολουθεῖ καὶ ὁ KNORRINGA ὁ.π. (σημ. 26) 115, ἐρμηνεύει τὴν «παράσταση» ὡς «πώληση τῶν ἐμπορευμάτων ἐπιτόπου». Ὁ H. RACKHAM, *Aristotle Politics* (Loeb) (London-Cambridge Mass. 1967) μεταφράζει τὸν ὄρο ὡς "marketing". Ὁ G. GLOTZ, *Ancient Greece at Work* (London 1926) (ἀνατ. 1955) 117 καὶ 295, ἀποδίδει τὸν ὄρο «παράσταση» ὡς "commenda". Πιθανότερη φαίνεται ἡ γνώμη τοῦ Ziebarth, πρὸς τὴν ὁποία, ἄλλωστε πλησιάζει καὶ ἡ τοῦ Glotz.

σεις), όπου γινόταν τὸ ξεφόρτωμα, καθὼς ἐπίσης τὸ «Ἐμπόριο» καὶ τὰ Δείγματα⁴³. Σ' αὐτὲς τὶς ἐγκαταστάσεις πρέπει νὰ προστεθοῦν, βέβαια, κι οἱ ἀποθήκες⁴⁴ γιὰ τὶς ὁποῖες γίνεται λόγος σ' ἄλλες πηγές.

Τὸ «Ἐμπόριο» στὸ ὁποῖο ἀναφερθήκαμε πιὸ πάνω δὲν ταυτιζόταν πρὸς τὸ ἐμπορικὸ λιμάνι ἀλλὰ περιεχόταν σ' αὐτό, διαχωριζόμενο ὁμως ἀπὸ τὸ ὑπόλοιπο λιμάνι μὲ σαφὴ ὄρια, ὅπως μᾶς μαρτυροῦν καὶ σχετικὲς ἐπιγραφές πού ἔχουν βρεθεῖ στὸν Πειραιᾶ⁴⁵.

Μέσα στὰ ἐμπόρια ἔβρισκε κανεὶς καπηλειὰ καὶ πορνεῖα⁴⁶.

Σημαντικὴ θέση ἀνάμεσα στὶς ἐγκαταστάσεις τῶν «Ἐμπορίων» κατεῖχαν τὰ Δείγματα⁴⁷.

Τὰ Δείγματα ἦταν εἰδικὰ κτίρια τῶν Ἐμπορίων⁴⁸ πού ἀπαντοῦσαν, ὅπως φαίνεται, στὰ κυριότερα ἐλληνικὰ ἐμπορικὰ λιμάνια⁴⁹. Εἶναι πιθανὸ ὅτι πρωτοδημιουργήθηκαν στὴν Ἰωνία⁵⁰. Ἀκολουθοῦσαν τὸν ἀρχιτεκτονικὸ τύπο τῆς στοᾶς, μὲ μακριὰ σειρὰ ἀπὸ κολῶνες μπροστὰ καὶ καταστήματα πίσω⁵¹.

Τὸ πιὸ γνωστὸ Δείγμα εἶναι ἐκεῖνο πού ἔχτισε ὁ Περικλῆς στὸν Πειραιᾶ⁵² καὶ πού ἐξακολουθοῦσε νὰ ὑπάρχει μέχρι τὰ χρόνια τοῦ Ἀδριανοῦ⁵³. Μᾶς εἶναι ἐπίσης γνωστὰ καὶ τὸ Δείγμα τῆς Ρόδου⁵⁴ καθὼς καὶ τῆς Ὀλβίας⁵⁵, στὴ σημερινὴ νότια Ρωσία. Θὰ πρέπει ὁμως νὰ

43. ΠΟΛΥΔΕΥΚΟΥΣ, Ὀνομ. Θ' 34: «τὰ δὲ περὶ τοὺς λιμένους μέρη δείγμα, χῶμα, ἐμπόριον, ὡς καὶ Ὑπερείδης φησί, ἐξαιρέσεις, ὅπου τὰ φορτία ἐξαιρεῖται». Πρβ. ἐπίσης ΜΕΓΑ Ἐτυμολ. 343, 30: «ἐξαιρέσεις, τόπος τις Ἀθήνησιν, ἐνθα ὑπεξαιρούμενοι τὰ φορτία ἀπετίθεντο». Γιὰ τὶς «ἐξαιρέσεις» τοῦ λιμανιοῦ τῆς Ἀλεξάνδρειας, βλ. BGU 1742 = SB IV, 7407, 64-63 π.Χ., στίχ. 12-14: πρὸς τὴν σιτηρὰν τῆς ἐξαιρέσεως. Βλ. VÉLISSAROPOULOS 31 σημ. 113. Γιὰ τὸ «χῶμα», βλ. ΞΕΝΟΦΩΝΤΟΣ, Ἐλλην. Β' γ, 46, ΨΕΥΔΟ-ΔΗΜΟΣΘΕΝΟΥΣ, Πρὸς Πολυκλέα L 6, ΤΟΔ, GHI II ἀριθ. 200 στίχ. 247, GARLAND ὁ.π. (σημ. 20) καὶ 218, σ. 151.

44. A. B. BÜCHSENSCHÜTZ, *Besitz und Erwerb im griechischen Altertum* (Halle 1869) (ἀνατ. Aalen 1962) 522 σημ. 1 («ἀποστάσεις»).

45. GARLAND ὁ.π. (σημ. 20) 140, 212-213, 225 (App. I, nos 2, 3).

46. ΠΟΛΥΔΕΥΚΟΥΣ, Ὀνομ. Θ' 34: «τοῦ δὲ ἐμπορίου μέρη καπηλειὰ καὶ πορνεῖα, ἃ καὶ οἰκήματα ἂν τις εἴποι».

47. Βλ. σχετικὰ, ΓΚΟΦΑ, Δείγμα 28-30, καὶ τοῦ ἴδιου, La vente sur échantillon à Athènes d'après un texte d'Hypéride, *Symposion* 1977 (Köln-Wien 1982) 122-123, παραπάνω σ. 80.

48. W. JUDEICH, *Topographie von Athen*² (München 1931) 448, K. LEHMANN-HARTLEBEN, *Die antiken Hafenanlagen des Mittelmeeres* (Leipzig 1923) 120, 147, PANAGOS ὁ.π. (σημ. 20) 208-214, GARLAND ὁ.π. (σημ. 20) 154. Τὸ Δείγμα ἀποτελοῦσε, πιστεύουμε, μέρος τοῦ Ἐμπορίου καὶ δὲν βρισκόταν πλάι σ' αὐτό, ὅπως δέχεται ἡ VÉLISSAROPOULOS 30. Πρβ. ΑΡΠΟΚΡΑΤΙΩΝΑ, στή λ. δείγμα: «ἤδη δὲ καὶ τόπος τις ἐν τῷ Ἀθήνησιν ἐμπορίῳ», ΤΙΜΑΙΟΣ, *Λεξ. Πλάτ.*, στή λ. δείγμα: «Τόπος ἐν Πειραιεὶ ἐν τῷ καλουμένῳ ἐμπορίῳ». Ἐπίσης Σοῦδα καὶ *Etym. Magn.* στή λ. δείγμα. Βλ. ΓΟΦΑΣ, *Échantillon* 122 σημ. 9, παραπάνω σ. 80 σημ. 9.

49. HEICHELHEIM II 62-63, ROUGÉ, *Recherches* 171.

50. E. REISCH, *Forschungen in Ephesos* IV 1 (Wien 1932) 2-3. Ἀνακριβῶς ὁ P. TREVES, *Le navi, i porti, le rotte, Tutto su Atene Classica* (Firenze 1966) 270, κάνει λόγο περὶ πολλῶν Δειγμάτων στὸν Πειραιᾶ.

51. Βλ. τὶς παραπομπές στή σημ. 48, καθὼς καὶ ΓΚΟΦΑ, Δείγμα 28 σημ. 2, GARLAND ὁ.π. (σημ. 20) 218-219.

52. Πρβ. A. FRENCH (ὁ.π. σημ. 20) 117-118, γενικότερα δέ, GARLAND ὁ.π. (σημ. 20) 26-28.

53. IG II² 1103 = PLEKET I 30 (γύρω στὸ 124/5 μ.Χ. ἢ λίγο ἀργότερα) στίχ. 12-13: Ταύτην τὴν ἐπιστολὴν στήλην ἐν[γ]ράψαντες ἐν Πειραιεὶ στήσατε πρὸ τοῦ Δείματος. Τὸ Δείγμα εἶχε ἐπισκευασθεῖ ἀπὸ τὸν Πομπήιο: IG II² 1035, στίχ. 47: ... ἀπὸ τοῦ Δείματος τοῦ ἀνατεθέντος ὑπὸ τοῦ Μάγνου. Γιὰ τὴν ταύτιση τοῦ «Μάγνου» πρὸς τὸν Πομπήιο (Gnaeus Pompeius Magnus), βλ. GARLAND ὁ.π. (σημ. 20) 219, ὅπου παραπομπές.

54. ΠΟΛΥΒΙΟΣ 5, 88: «ἔστησαν ἀνδριάντας ἐν τῷ τῶν Ροδίων Δείγματι», ΔΙΟΔΩΡΟΣ ΣΙΚΕΛ. 19, 45, 4: «... τοῦ δ' ὕδατος παραδόξως ἀθροιζομένου πᾶς μὲν ὁ περὶ τὸ Δείγμα ... τόπος ἐπεπλήρωτο». Γιὰ τὸ Δείγμα τῆς Ρόδου, βλ. M. HOLLEAUX, *Études d'épigraphie et d'histoire grecques* I (Paris 1938) 448 καὶ σημ. 3 αὐτόθι, ROSTOVITZEFF, *SEHWW* II 681.

55. *Syll*³ 495 (ψήφισμα τοῦ Πρωτογένους) στίχ. 145-146 (γύρω στὸ 230 π.Χ.): ...κατασκεύασε δὲ καὶ τὸν πύλων τὸν ἐπὶ τοῦ Δείματος. Βλ. LEHMANN-HARTLEBEN ὁ.π. (σημ. 48) 30.

υποτεθεῖ, ἐπαναλαμβάνω, ὅτι ὅλα τὰ σημαντικὰ ἑλληνικὰ ἐμπορικὰ λιμάνια εἶχαν τὰ Δείγματα τούς. Τὰ Δείγματα ἔπαιζαν τὸν ρόλο τῶν σημερινῶν χρηματιστηρίων ἐμπορευμάτων⁵⁶.

Ὁ Πειραιᾶς διέθετε ἐπίσης καὶ μιὰν ἄλλη εἰδική στοᾶ, τὴ Στοᾶ Ἀλφιτοπόλιδα, ἔργο ἐπίσης τοῦ Περικλῆ, ὅπου ἀποθηκεύονταν καὶ πουλιῶνταν σὲ λιανικὴ πώληση σιτηρᾶ⁵⁷. Στὴν Ὀλβία, πόλη ποὺ πραγματοποιοῦσε σημαντικὲς ἐξαγωγὲς ψαριῶν, ἀπαντοῦμε μιὰ ἐξειδικευμένη ψαραγορὰ (ἰχθυοπώλιον)⁵⁸.

16. Λιμενικὲς ἀρχές. Μετὰ τὶς λιμενικὲς ἐγκαταστάσεις θὰ στρέψουμε τὴν προσοχή μας στὶς λιμενικὲς ἀρχές.

Τέτοιες ἀρχές ἀπαντοῦν σὲ διάφορα ἑλληνικὰ λιμάνια, μὲ διάφορες ὀνομασίες. Ἡ πιὸ συχνή, πάντως, ὀνομασία ἦταν τῶν Ἐπιμελητῶν τοῦ Ἐμπορίου.

Μιὰ ἐπιγραφή ποὺ δημοσιεύτηκε πρόσφατα ἀποδείχνει ὅτι ἡ ἀρχὴ αὐτὴ ἀπαντοῦσε στὸν Πειραιᾶ ἀπὸ τὸ 375 ἢ 374 π.Χ. ἢ λίγο πρὶν⁵⁹. Οἱ Ἐπιμελητὲς τοῦ Ἐμπορίου τῆς Ἀθήνας ἦταν δέκα καὶ διέθεταν πολλὲς ἐξουσίες, ἀνάμεσα στὶς ὁποῖες περιλαμβανόταν καὶ ἡ ἀρμοδιότητά τους σὲ θέματα καταγγελιῶν γιὰ φορολογικὲς παραβάσεις («φάσεις»).

Οἱ Ἐπιμελητὲς τοῦ Ἐμπορίου στὴν Ἀθήνα ἐπέβλεπαν τὸ ἐμπόριο τῶν διαφόρων ἀγαθῶν, εἰδικότερα ὅμως τὸ χονδρεμπόριο τῶν σιτηρῶν⁶⁰.

Ἄρχοντες μὲ τὸ ἴδιο ὄνομα ἀπαντοῦν ἐπίσης στὴ Μίλητο⁶¹, τὴ Ρόδο⁶² καὶ τὴ Δῆλο⁶³,

56. K. LEHMANN-HARTLEBEN, στὴ *RE* XIII 1 (1926), στή λ. λιμῆν, στή λ. 565-566: "Warenbörse", Γκοφα, *Δείγμα*, 39-41.

57. *Σχόλια στοὺς Ἀριστοφάνους Ἀχαρνῆς* 548: «... τῆς λεγομένης Ἀλφιτοπόλιδος, ἣν ὠκοδόμησε Περικλῆς, ὅπου καὶ σίτος [ἀπ]έκειτο τῆς πόλεως, ἣν δὲ περὶ τὸν Πειραιᾶ». Ἡ Ἀλφιτοπόλις Στοᾶ τοῦ Πειραιᾶ ταυτίζεται πρὸς τὴ λεγόμενη Μακρὰ Στοᾶ (πρβ. WACHSMUTH, *RE* I 2 (1894), στή λ. Alphitopolis (Στοᾶ Ἀλφιτοπόλις), στή λ. 1637 καὶ τὶς παραπομπὲς στὸ Γκοφα, *Δείγμα* 31 σημ. 4), εἶναι δὲ ἡ μία ἀπὸ τὶς πέντε στοᾶς, στὶς ὁποῖες ἀναφέρονταν τὰ *Σχόλια στὴν Ἀριστοφάνους Εἰρήνην* 145 (βλ. καὶ BÜCHSENSCHÜTZ ὁ.π. (σημ. 44) 522 μὲ σημ. 2 καὶ πρόσφατα, GARLAND ὁ.π. (σημ. 20) 152-153). Ὅπως προκύπτει ἀπὸ τὸν ΨΕΥΔΟ-ΔΗΜΟΣΘΕΝΟΥΣ, *Πρὸς Φορμίωνα* XXXIV 37, τὸν ΠΑΥΣΑΝΙΑ I, 1, 3 καὶ τὸ *Σχόλιο στοὺς Ἀριστοφάνους Ἀχαρνῶν* 548 ποὺ ἔχει παρατεθεῖ στὴν ἀρχὴ τῆς σημείωσης, τὸ ἐμπόριο ἀλεύρων καὶ σιτηρῶν ἀπὸ τὴν Στοᾶ Ἀλφιτοπόλιδα ἦταν λιανικό. Γιὰ τὸ ὅτι ἐκτὸς τῆς Στοᾶς Ἀλφιτοπόλιδος τοῦ Πειραιᾶ ὑπῆρχε καὶ ἄλλη, στὴν Ἀγορὰ τῶν Ἀθηνῶν, βλ. ΑΡΙΣΤΟΦΑΝΟΥΣ, *Ἐκκλησιαζούσαι* 686.

58. *Syll*³ 495 στίχ. 100-101: ... τοῦ κατὰ τὸ πρότερον] ὑπάρχον ἰχθυοπώλιον. Γιὰ τὶς πόλεις τοῦ Εὐξείνου Πόντου ὡς κέντρα ἐξαγωγῆς ψαριῶν, βλ. ΜΕΝΑΝΔΡΟΥ, *Σαμία* 180, ΕΡΜΙΠΠΟΥ, *Φορμοφόροι*, ἀπόσπ. 63, ΚΟΚΚ, *CAF* I 243, ΨΕΥΔΟ-ΔΗΜΟΣΘΕΝΟΥΣ, *Πρὸς Λάκριτον* XXXV 34. Βλ. ΓΟΦΑΣ, *Échantillon* 125 σημ. 23-25, παραπάνω σ. 82, σημ. 23-25.

59. R. BOGAERT, *Epigraphica* III (Leiden 1976) ἀριθ. 21 = R. STROUD, An Athenian Law on Silver Coinage, *Hesperia* 43, 1974, 157-159, στίχ. 21-22 καὶ 40. Γιὰ τὴ χρονολόγηση (ἐπὶ Ἰπποδάμαντος ἀρχοντος, στίχ. 1-2 καὶ 51) βλ. STROUD ὁ.π. 185, TOD, *GHI* 316.

60. ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΟΥΣ, *Ἀθ. Πολ.* 51, 4: «Ἐμπορίου δ' ἐπιμελητὰς δέκα κληροῦσιν· τούτοις δὲ προστέτακται τῶν τ' ἐμπορίων ἐπιμελεῖσθαι, καὶ τοῦ σίτου τοῦ καταπλέοντος εἰς τὸ σιτικὸν ἐμπόριον τὰ δύο μέρη τοὺς ἐμπόρους ἀναγκάζειν εἰς τὸ ἄστυ κομίζειν». Βλ. καὶ ΨΕΥΔΟ-ΔΗΜΟΣΘΕΝΟΥΣ, *Πρὸς Λάκριτον* XXXV 51. Γιὰ τὴν ἀρμοδιότητα τῶν «Ἐμπορίων Ἐπιμελητῶν» στὰ θέματα τῶν «φάσεων» βλ. ΔΗΜΟΣΘΕΝΟΥΣ, *Κατὰ Θεοκρίνου* LVIII 8 καὶ 9. Οἱ φάσεις πρὸς τοὺς Ἐπιμελητὲς τοῦ Ἐμπορίου μνημονεύονται καὶ στὸ Νόμο τοῦ 375/74, στίχ. 17-26. Πρβ. καὶ ΠΟΛΥΔΕΥΚΟΥΣ, *Ὀνομ.* VIII 47: «φάσεις δὲ ἦν τὸ φαίνειν τοὺς... περὶ τὸ ἐμπόριον κακουργούντας».

61. Κνωσός: *Inscr. Cret.* I, VIII 6, Φαιστός: *Inscr. Cret.* I, XXIII 1, Γόρτυς: *Inscr. Cret.* IV 16, Πριήνη: F. HILLER VON GÄRTRINGEN, *Die Inschriften von Priene* (Berlin 1906) ἀριθ. 28 (= ZIEBARTH, *Beiträge*, Anh. II, ἀριθ. 8). Σχετ. βλ. PH. GAUTHIER, *Symbola - Les étrangers et la justice dans les cités grecques* (Nancy 1972) 244-245, 306, VÉLISSAROPOULOS 33 σημ. 127.

62. ΜΑΙΥΡΙ, *Nuova silloge epigraphica di Rodi e Cos* ἀριθ. 20, στίχ. 9, μὲ τὴ διόρθωση τοῦ WILHELM, *AM* 51, 1926, 4. Σχετ. βλ. VÉLISSAROPOULOS 33-34 μὲ σημ. 129.

63. F. DURRBACH, *Choix d'inscriptions de Délos* (Paris 1921) ἀριθ. 142 καὶ 144, P. ROUSSEL, *Délos colonie athénienne* (Paris 1916) 180-182.

ἐνῶ στὴ Θάσο παρόμοιες ἀρμοδιότητες εἶχαν ἄρχοντες, μὲ τὸ ὄνομα «Ἀπόλογοι»⁶⁴.

17. Μορφή τῶν ἐπιχειρήσεων. Ἄς ἔρθουμε τώρα στὶς μορφές ὑπὸ τις ὁποῖες πραγματοποιήσαν ἢ θαλάσσια ἐπιχείρηση στὴν ἀρχαία Ἑλλάδα.

Εἶναι γεγονός ὅτι ἡ ἐπιχείρηση στὴν ἀρχαία Ἑλλάδα δὲν ἔφτασε, τουλάχιστον ἕως τὴν ἑλληνιστικὴ περίοδο, τὴν ὀριμότητα τῶν ἐπιχειρηματικῶν μονάδων τῶν νεοτέρων χρόνων.

Ἡ κατὰ πολὺ πιὸ συνηθισμένη μορφή, σ' ὄλους τοὺς τομεῖς, ἦταν ἡ ἀτομικὴ ἐπιχείρηση.

Γνωρίζουμε ὅμως κι ἀρκετὲς περιπτώσεις ἐταιριῶν ποὺ ἀποβλέπανε στὴν πραγματοποίηση μιᾶς ἢ περισσοτέρων ἐμπορικῶν πράξεων. Τὶς ἐταιρίες αὐτὲς οἱ ἀρχαῖοι Ἑλληνες τὶς ἀποδίδανε μὲ τὸν ὄρο «κοινωνία»⁶⁵.

Ὁ ὄρος «κοινωνία» ὑποδηλώνει ὅτι στὴ βάση τῶν ἐταιριῶν αὐτῶν βρισκόταν ὁ σχηματισμὸς μὲ κοινὲς εἰσφορὲς ἐνὸς κοινοῦ κεφαλαίου μὲ ἐπιδίωξη τὴν πραγματοποίηση κοινού σκοποῦ⁶⁶.

Τὰ μέλη μιᾶς τέτοιας κοινωνίας, ποὺ εἶχε ὡς ἀντικείμενο τὴν ἄσκηση θαλάσσιας ἐπιχείρησης,μποροῦσαν νὰ εἶναι δύο ἢ περισσότερα. Ὑπῆρχαν περιπτώσεις κοινωνιῶν ὅπου, ὅπως μᾶς πληροφορεῖ ὁ Δημοσθένης, μερικοὶ ἀπὸ τοὺς κοινωνοὺς, τοὺς ἐταίρους δηλαδή, παρέμεναν σταθερὰ σ' ἓναν τόπο, ἐνῶ ἄλλοι ταξίδευαν ἀκολουθώντας τὰ πλοῖα ἢ τὰ φορτία⁶⁷.

Σ' ἄλλες ὅμως περιπτώσεις, ὅλοι οἱ «κοινωνοὶ» λάμβαναν μέρος στὸ ταξίδι ποὺ ἀποτελοῦσε τὸ ἀντικείμενο τῆς θάλασσιας ἐπιχείρησης. Ἔτσι, ἓνας ἀάπυρος τοῦ δευτέρου αἰῶνα π.Χ.⁶⁸ μᾶς δείχνει πέντε πρόσωπα, «σύμπλοι», τὰ ὁποῖα ἔχουν συστήσει μία κοινωνία μὲ

64. ROUILLOUX, *Recherches* ἀριθ. 150, στίχ. 5 καὶ 15, μὲ σχόλια τοῦ ROUILLOUX ὁ.π. 394-395, M. LAUNAY, *Inscriptions de Thasos*, BCH 57, 1933, 404, 407 (= PLEKET I ἀριθ. 9), στίχ. 4-5. Γιὰ τοὺς ἀπολόγους, βλ. καὶ D. GOFAS, *Les "emménoi dikai"* à Thasos, *Symposion* 1974, 184 σημ. 39, παραπάνω σ. 76 σημ. 39, VÉLISSAROPOULOS 260-263. Ἄλλη μνεία τῶν ἀπολόγων, σὲ σχέση μὲ τὴν ἀπονομὴ τῆς ιδιότητος τοῦ Θάσιου πολίτη, βλ. στὸν J. ROUILLOUX, *Choix* ἀριθ. 33 (= IG XII Suppl. 355) στίχ. 7.

65. Γιὰ τὸ θέμα τῆς ἐταιρίας («κοινωνίας χρημάτων») κατὰ τὸ Ἀττικὸ δίκαιο, βλ. LIPSIIUS II (Leipzig 1912) (ἀνατ. Darmstadt 1966) 769 μὲ σημ. 349-351, HARRISON, *The Law of Athens I* (Oxford 1968) 242-243, E. ZIEBARTH, *Das griechische Vereinswesen* (Stuttgart 1896) (ἀνατ. Wiesbaden 1969) 13-14, U.E. PAOLI, *Il prestito marittimo nel diritto attico*, *Studi di diritto attico* (Firenze 1930) (ἀνατ. Milano 1974) 56-58, A. BISCARDI, *Über die Regelung des Miteigentums im attischen Recht*, στό (E. BERNEKER ἐκδ.), *Zur griechischen Rechtsgeschichte* (Darmstadt 1968) 575-577, 604-605 καὶ τοῦ ἴδιου, *Diritto greco antico* (Varese 1982) 157-158 (= μετάφρ. Π. Δημάκη, *Ἀρχαῖο Ἑλληνικὸ Δίκαιο*, Ἀθήνα 1991, 259-260), A. KRÄNZLEIN, *Eigentum und Besitz im griechischen Recht* (Berlin 1963) 134-136, E. SZLECHTER, *Le contrat de société en Babylonie, en Grèce et à Rome* (Paris 1947) 129-148. Ἡ μελέτη τοῦ P.J.T. ENDENBURG, *Koinonia...* (Amsterdam 1937) δὲν μᾶς ἦταν, λόγῳ γλώσσας, προσιτὴ. Οἱ δίκες ἀνάμεσα στοὺς ἐταίρους («κοινωνικά») ἀνήκαν στὶς «ἐμμηνες δίκες» καὶ εἰσαγόταν ἀπὸ τοὺς Εἰσαγωγεῖς (ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΟΥΣ, *Ἀθ. Πολ.* 52, 2).

66. Κατὰ τὸν PAOLI, *Prestito*, *Studi* 56, οἱ εἰσφορὲς στὶς ἑλληνικὲς ἐταιρίες («κοινωνίες») ἔπρεπε ὅπωςδὴποτε νὰ ἀποτελοῦνται ἀπὸ περιουσιακὰ στοιχεῖα ὁμοιογενῆ καὶ διέφεραν κατὰ τοῦτο ἀπὸ τὶς ρωμαϊκὲς. Ὅτι ἐπὶ κοινωνίας χρημάτων οἱ «κοινωνοὶ» εἶχαν δικαίωμα κατ' ἰδανικὰ μέρη ἐπὶ τῆς ἐταιρικῆς περιουσίας, προκύπτει κατὰ τὴ γνώμη μας, ἀπὸ τὰ ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΟΥΣ, *Ἠθικὰ Νικομ.* VIII 14, 1 (1163a): «καθάπερ ἐν χρημάτων κοινωνίᾳ πλεῖον λαμβάνουσιν οἱ συμβαλλόμενοι πλεῖον». Πρβ. BISCARDI, *Regelung* 604-605. Contra, HARRISON ὁ.π. I 242, KRÄNZLEIN ὁ.π. 134.

67. ΨΕΥΔΟ-ΔΗΜΟΣΘΕΝΟΥΣ, *Κατὰ Διονυσ.* 7: «καὶ ὁ μὲν Παρμενίσκος ἐπέπλει ἐπὶ τῆς νεῶς, οὐτοσί δὲ αὐτοῦ κατέμενε». Σχετ. βλ. D. GOFAS, *Épiphlos: Une institution du droit maritime grec...*, *Symposion* 1985, 425-426 μὲ σημ. 2, παραπάνω σ. 87-88 μὲ σημ. 2.

68. *P. Berol.* 5883 + 5853 (= SB III, 7169 = VÉLISSAROPOULOS, *Ann.* ἀριθ. 21), 2ος αἰῶνας π.Χ., στίχ. 6-12. Σχετικὰ βλ. U. WILCKEN, *Punt-Fahrten der Ptolemäerzeit*, *Zeitschr. f. aeg. Spr. u. Alt.* 60, 1925, 92-94, ZIEBARTH, *Beiträge* 55,

σκοπό την πραγματοποίηση ἐμπορικοῦ ταξιδιοῦ στήν Ἀρωματοφόρο (δηλαδή τήν ἀκτή τοῦ σημερινοῦ Σουδάν⁶⁹ ἢ Σομαλίας) καί πού συνάπτουν, μέσα στά πλαίσια τῆς ἐπιχειρήσεώς τους, ναυτικό δάνειο⁷⁰.

18. Ἑσωτερική δομή τῶν ἐπιχειρήσεων. Τό κατώτερο προσωπικό τῶν ἐπιχειρήσεων τό ἀποτελοῦσαν ἐγγράμματοι δοῦλοι. Ἐνα τέτοιο παράδειγμα ἀπό τήν Ἀθήνα ἦταν τοῦ Φορμίωνα, δούλου τοῦ τραπεζίτη Πασίωνα —πού κι αὐτός, ἄλλωστε, ὡς δοῦλος εἶχε ξεκινήσει— ὁ ὁποῖος τελικά ὄχι μόνο ἀπέκτησε τήν ἐλευθερία του, ἀλλά κι ἐγινε ἕνας ἀπό τοὺς σημαντικότερους τραπεζίτες τῆς Ἀθήνας τοῦ τέταρτου αἰῶνα π.Χ.⁷¹

Ἀνάλογο παράδειγμα ἀποτελεῖ ὁ Ἑρμίας, δοῦλος καί γραμματέας τοῦ τραπεζίτη Εὐβουλου στόν Ἀταρνέα τῆς Μικρᾶς Ἀσίας⁷².

Ὁ ὕλικός ἐξοπλισμός τῶν ἐπιχειρήσεων ἦταν ὑποτυπώδης. Ἀκόμα καί οἱ τράπεζες, πού ἐπιδίδονταν σέ ὅπωςδήποτε πιδερίπλοκες συναλλαγές ἀπό κάθε ἄλλη ἐπιχειρηματική μορφή, δέν διαθέτανε, κατὰ τήν ἐκφραση τοῦ Δημοσθένη, παρὰ ἕνα τραπέζι, τὸν τόπο ὅπου τὸ τραπέζι αὐτὸ ἦταν στημένο καί τὰ βιβλία τοῦ τραπεζίτη («τὸ ξύλον, τὸ χωρίον, τὰ γραμματεῖα»⁷³).

Βιβλία φαίνεται πὼς τηροῦσαν καί τὰ πλοῖα. Στά βιβλία αὐτά, ἐκτὸς τῶν ἄλλων, καταχωρίζονταν καί οἱ τιμὲς στίς ὁποῖες ὁ ναύκληρος εἶχε ἀλλάξει νομίσματα⁷⁴.

19. Ἐπαγγελματικές ἐνώσεις. Τὸ ἐπόμενο θέμα πού θὰ μᾶς ἀπασχολήσει εἶναι τῶν ἐπαγγελματικῶν ἐνώσεων τῶν ἐπιχειρηματιῶν στήν ἀρχαία Ἑλλάδα.

Ὁ *Πανδέκτης* τοῦ Ἰουστινιανοῦ περιέχει ἀπόσπασμα ἀπὸ τοὺς νόμους τοῦ Σόλωνα ὅπου γίνεται λόγος γιὰ ἐνώσεις ναυτῶν καθὼς καί γιὰ ἐνώσεις προσώπων «πού ταξιδεύουν μὲ σκοπὸ νὰ κάνουν ἐμπόριο» («ἐπ' ἐμπορίαν οἰχόμενοι»)⁷⁵.

Μεταγενέστερες ἐπιγραφικὲς πηγὲς μᾶς παρέχουν μαρτυρίες πολλῶν τέτοιων ἐπαγγελματικῶν ἐνώσεων πού, μάλιστα, ἀνάμεσα στὰ μέλη τους περιλάμβαναν ὄχι μόνο πολίτες ἀλλὰ καί ξένους.

R. BOGAERT, Banques, courtiers et prêts maritimes à Athènes et à Alexandrie, *Chronique d'Égypte* 40, 1965, 147-151. Ἄλλες παραπομπές, βλ. στὸ Δ. ΓΚΟΦΑ, Θαλασσοδάνεια, σερμαγιές, βλησιδία στὸ *Μνήμη Δημητρίου Μαρκιανοῦ* (Ἀθήναι 1988) 288 σημ. 4, παρακάτω σ. 396 σημ. 4.

69. Στίχ. 12, 14. Γιὰ τήν ταύτιση τῆς Punt μὲ τὸ Σουδάν, βλ. WILCKEN ὅ.π. 89 σημ. 1.

70. Δὲν ἀντιλαμβάνομαστε γιὰ τὴν ἠ ἐπιχειρήματα κατὰ τῆς ὑποτιθέμενης ἀποψῆς τοῦ Bogaert, ὅτι ὁ πάπυρος δὲν περιέχει ναυτικὸ δάνειο. Ὁ BOGAERT, Banques, courtiers 150-151, δέχεται "Avec tous les commentateurs, nous sommes d'avis que notre contrat a bien pour objet un prêt maritime ... mais un prêt à la grosse tout à fait special... adapté aux conditions spéciales du commerce ptolémaïque", δέχεται δηλαδή ὅτι ὁ συζητούμενος πάπυρος πραγματικὰ περιέχει ναυτοδάνειο, εἰδικότερης ὁμοῦ μορφῆς.

71. Βλ. L. GERNET, *Démosthène, Plaidoyers Civils I* (Paris 1954) 199-201, R. BOGAERT, *Banques et banquiers dans les cités grecques* (Leyde 1968) 63-72 (Πασίων), 74-78 (Φορμίων) γιὰ βιογραφικὰ τῶν δύο τραπεζιτῶν, πού καί οἱ δύο ξεκίνησαν ἀπὸ δοῦλοι, γενικότερα δέ, ὅ.π. 384-385.

72. BOGAERT, *Banques et banquiers* 241-243, ὅπου παραπομπές, G. CALHOUN, *The Business Life of Ancient Athens* (Chicago 1926) (ἀνατ. Roma 1965) 124-128, TOD, *GHI II* ἀριθ. 165.

73. ΔΗΜΟΣΘΕΝΟΥΣ, *Κατὰ Στεφάνου Ψευδομ.* A XLV, 33: «Ἐστὶν οὖν ὅστις ἂν τοῦ ξύλου καί τοῦ χωρίου καί τοῦ γραμματεῖων τοσαύτην ὑπέμεινε φέρειν μίσθωσιν». Σχετικά, βλ. BOGAERT, *Banques et banquiers* 376-384.

74. ΨΕΥΔΟ-ΔΗΜΟΣΘΕΝΟΥΣ, *Πρὸς Πολυκλέα* L 30: «Οὕτω γάρ μοι ἀκριβῶς ἐγγράπτο ὥστ' οὐ μόνον αὐτά μοι τ' ἀναλώματα ἐγγράπτο, ἀλλὰ καί ὅπου ἀνηλώθη καί ὅ,τι ποιούντων, καί ἡ τιμὴ τις ἂν καί νόμισμα ποδαπὸν, καί ὁπόσου ἢ καταλλαγὴ ἦν τῷ ἀργυρίῳ...».

75. D. 47, 22, 4 (Gaius libro quarto ad legem XII tab.) = E. RUSCHENBUSCH, *Σόλωνος Νόμοι* (Wiesbaden 1966) fr. 76a, σ. 98-99. Σχετ., βλ. VÉLISSAROPOULOS 91-92 μὲ σημ. 4, N. ΠΑΝΤΑΖΟΠΟΥΛΟΥ, *Αἱ Ἑλληνικαὶ κοινωνίαι* (Ἀθήναι 1946) 76-80.

Ἔτσι, στὸν Πειραιᾶ ἀπαντᾶμε κατὰ τὸν τέταρτο αἰῶνα ἔνωση ἐμπόρων ἀπὸ τὸ Κίτιο τῆς Κύπρου⁷⁶. Οἱ ἔμποροι ἀπὸ τὴ Σιδώνα τῆς Φοινίκης εἶχαν στὸν Πειραιᾶ πάλι, δική τους ἔνωση, γιὰ τὴν ὁποία σώζεται μαρτυρία ἀπὸ τὸ τέλος τοῦ τρίτου αἰῶνα π.Χ.⁷⁷

Πολλὲς πληροφορίες γιὰ ἐνώσεις τῆς ἴδιας φύσης μᾶς παρέχει ἡ Δ ἤ λ ο ς. Μιὰ ἐπιγραφή τοῦ δεύτερου αἰῶνα π.Χ. μνημονεῖ ἐμπόρους, ναυκλήρους καὶ «ἐγδοχεῖς» (δηλαδὴ ἀποθηκευτὲς) ἀπὸ τὴ Βηρυτό, πού ἡ συσσωμάτωσή τους τελοῦσε ὑπὸ τὴν προστασία τοῦ Ποσειδῶνα⁷⁸.

Στὴν Ἰ α λ ε ξ ἄ ν δ ρ ε ι α ἀπαντοῦμε πολλὲς ἐπαγγελματικές ἐνώσεις ἀπὸ τὰ μέσα τοῦ δεύτερου αἰῶνα π.Χ.⁷⁹

Ὁ κύριος σκοπὸς τῶν συσσωματώσεων αὐτῶν δὲν ἦταν ἡ προώθηση τῶν ἐπαγγελματικῶν συμφερόντων τῶν μελῶν τους, ἀλλὰ θρησκευτικός⁸⁰. Γι' αὐτὸ δὲν εἶναι ὀρθὸ νὰ χαρακτηρίζονται ὡς συντεχνιακὲς ὀργανώσεις. Εἶναι ὅμως πολὺ πιθανὸ ὅτι, ξεκινώντας ἀπὸ τὸν ἀρχικό τους σκοπὸ, εἶχαν ἐπεκτείνει τὴ δραστηριότητά τους καὶ στὴν προστασία τῶν κοινῶν συμφερόντων τῶν μελῶν τους.

IV. ΟΙ ΣΥΝΑΛΛΑΓΕΣ ΣΤΟ «ΕΜΠΟΡΙΟ»

20. Ἄλλὰ τί μορφή ἔπαιρναν οἱ συναλλαγές πού πραγματοποιοῦσαν οἱ ἔμποροι καὶ ναύκληροι στὰ «Ἐμπόρια»;

Μιὰ πολὺ γνωστὴ θεωρία ὑποτιμᾷ τὴ σημασία τῆς οἰκονομικῆς ζωῆς τοῦ ἀρχαίου ἑλληνικοῦ κόσμου, ἰδίως κατὰ τὸν πέμπτο καὶ τέταρτο αἰῶνα π.Χ. Κατὰ τὴ θεωρία αὐτή⁸¹, ὅλη ἡ συναλλακτικὴ δραστηριότητα τῶν ἑλληνικῶν πόλεων, ἀκόμα καὶ τῆς Ἀθήνας, ἐπέδωκε δύο ἀντικειμενικοὺς σκοποὺς: νὰ διαθρέψουν τὸν πληθυσμὸ τους καὶ νὰ ἐπιτύχουν ὅσο τὸ δυνατό μεγαλύτερα φορολογικὰ ἔσοδα ἀπὸ τὶς ἐμπορικὲς συναλλαγές.

Οἱ ἀπόψεις αὐτὲς περιέχουν σημαντικὴ δόση ἀλήθειας, περιέχουν ὅμως καὶ ὑπερβολὴ σὲ ἀρκετὰ μεγάλο βαθμὸ.

21. Διαμόρφωση τυποποιημένων ποιότητων τῶν ἐμπορευμάτων.

Τὸ δεῦτερο μισὸ τοῦ πέμπτου αἰῶνα π.Χ. χαρακτηρίζεται ἀπὸ τὴ βαθμιαία διαμόρφωση

76. Syll³ 280 = TOD, *GHI* II ἀριθ. 189 (333 π.Χ.), στίχ. 33-45. Ἡ ἄδεια παρέχεται γιὰ τὴν ἱδρυση ἱεροῦ τῆς Ἀφροδίτης (= Ἀστάρτης) «καθάπερ καὶ οἱ Αἰγύπτιοι τὸ τῆς Ἰσιδος ἱερὸν ἱδρυνται». Σχετικά, βλ. ZIEBARTH, *Vereinswesen* ὁ.π. (σημ. 65) 28, TOD ὁ.π. 250-251, P.M. FRASER, *Ptolemaic Alexandria* (Oxford 1972) II 318 σημ. 418, VÉLISSAROPOULOS 101-102.

77. *IG* II² 2946: τὸ κοινὸν τῶν Σιδωνίων. Εἶναι πιθανὸ τὸ «κοινὸν» αὐτὸ νὰ ὑπῆρχε ἤδη πρὸ τοῦ 332-331 π.Χ. Βλ. *IG* II² 343 (= ZIEBARTH, *Beiträge* Anh. II, ἀριθ. 95, σ. 140) καὶ VÉLISSAROPOULOS 103, πού ἐπικαλεῖται τὴν ἐπιγραφή *IG* II² 141 - Syll³ 185 = TOD, *GHI* II ἀριθ. 139, στίχ. 30-36. Γιὰ τὴν τελευταία αὐτὴ ἐπιγραφή, βλ. καὶ GAUTHIER ὁ.π. (σημ. 61) 119.

78. BOGAERT, *Epigraphica* III ἀριθ. 2 = DURRBACH, *Choix* ἀριθ. 119. Σχετ. βλ. ZIEBARTH, *Beiträge* 93-94 καὶ 98, M. ROSTOVITZEF, *SEHHW* I 742 καὶ 1268 (μὲ λίγὸ διαφορετικὴ ἑρμηνεία), FRASER ὁ.π. I 186-187, II 319-320 σημ. 427-430, VÉLISSAROPOULOS μὲ σημ. 101 ὅπου ἄλλη βιβλιογραφία. Γιὰ τὴ «σύνοδον («κοινὸν») τῶν Τυρίων Ἡρακλείστων ἐμπόρων καὶ ναυκλήρων» (DURRBACH, *Choix* ἀριθ. 85 = ZIEBARTH, *Beiträge*, Anh. II, ἀριθ. 97, σ. 139), βλ. καὶ VÉLISSAROPOULOS 109-110.

79. DURRBACH, *Choix* ἀριθ. 108 = *OGIS* 140 = ZIEBARTH, *Beiträge* Anh. II, 100. Σχετ. βλ. ZIEBARTH ὁ.π. 95-96, FRASER ὁ.π. I 187, II 320-321 (σημ. 431), VÉLISSAROPOULOS 112-113 μὲ σημ. 126.

80. Πρβ. τὶς παρατηρήσεις τῆς VÉLISSAROPOULOS 92-93 (μὲ βιβλιογραφία σημ. 5) ὅπου ἐκτίθεται ἡ σχετικὴ προβληματικὴ.

81. Βλ. HASEBROEK 138-163, 163-166.

σταθερῶν ποιοτήτων ἀρκετῶν εἰδῶν ποῦ ἀποτελοῦσαν ἀντικείμενο διαπολιτειακοῦ ἐμπορίου, εἰδῶν ποῦ, κατὰ τὴ σύγχρονη νομικὴ ὀρολογία, ἀνῆκαν στὴν κατηγορία τῶν «ἀντικαταστατῶν» πραγμάτων⁸².

Ἡ ἐξέλιξη αὐτὴ ἐπηρεάστηκε σημαντικὰ ἀπὸ τὴν Ἀθήνα, ἡ ὁποία μὲ νομοθετικὰ μέτρα ποῦ ἔλαβε γύρω στὰ μέσα τοῦ πέμπτου αἰῶνα π.Χ., προσπάθησε νὰ ἐπιβάλλει τὸ νόμισμα, τὰ μέτρα καὶ τὰ σταθμὰ τῆς στοὺς συμμάχους τῆς⁸³.

Ὅμως τὸ φαινόμενο αὐτὸ δὲν μπορεῖ νὰ ἐξηγηθεῖ ἀπὸ τὸν παράγοντα τοῦτο μόνο.

Ἡ παρόμοια ἐξέλιξη τῆς μεσαιωνικῆς οἰκονομίας πρὸς τὴν κατεύθυνση τῆς διαμόρφωσης «ἐμπορεύσιμων» ποιοτήτων ἀγαθῶν (*res venales, res mercantiles*) ποῦ παρατηρήθηκε ἀπὸ τὸν δέκατο τρίτο αἰῶνα καὶ πέρα⁸⁴, δείχνει ὅτι αὐτὴ ἡ ἴδια ἡ αὔξηση τοῦ ὄγκου τοῦ ἐμπορίου ὀρισμένων προϊόντων ἔχει ὡς ἐπακόλουθο τὴν ἀνάγκη τυποποίησης τόσο τῆς ποιότητάς τους, ὅσο καὶ τῆς περιεχομένης στὴ συσκευασία, μέσα στὴν ὁποία τὰ προϊόντα αὐτὰ προσφέρονταν, ποσότητας.

22. Τυποποίηση τῶν κρασιῶν καὶ τῶν παστῶν ψαριῶν.

Τὸ φαινόμενο ποῦ περιγράψαμε παρατηρεῖται στὸν ἑλληνικὸ κόσμο ὡς πρὸς τὸ ἐμπόριο τῶν κρασιῶν ἀπὸ τὰ τέλη τοῦ πέμπτου π.Χ. αἰῶνα. Ἀπὸ τὰ χρόνια αὐτά, τὸ περίφημο κρασί τῆς Χίου πρῶτα, κατόπιν τὸ κρασί τῆς Θάσου καὶ στὴ συνέχεια κι ἄλλα κρασιά, ἄρχισαν νὰ προσφέρονται σὲ τυποποιημένα πήλινα δοχεῖα, τοὺς ἀμφορεῖς, κλεισμένα ἀεροστεγῶς καὶ φέροντα σφραγίδα ποῦ, κατὰ τὴν πιθανότερη ἐξήγηση, ἀποτελοῦσε ἐγγύηση τῶν ἀρχῶν τῆς πόλης ἀπ' ὅπου προερχόταν τὸ κρασί γιὰ τὴν προέλευσή του καὶ γιὰ τὸ ἔτος παραγωγῆς του⁸⁵.

Τὸ ἴδιο φαινόμενο παρατηρεῖται καὶ γιὰ ἓνα ἄλλο εἶδος εὐρείας κατανάλωσης, τὰ παστὰ ψάρια (τάριχοι)⁸⁶. Τὸ βασικὸ αὐτὸ φαγητὸ τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων ἐρχόταν ἀπὸ τὸν Εὐξεῖνο Πόντο καὶ τὴν Προποντίδα⁸⁷ καὶ προσφερόταν στὴν ἀγορὰ σὲ πήλινα δοχεῖα ποῦ ὀνομάζονταν ἀμφορεῖς ἢ κεράμια⁸⁸. Τὰ κεράμια αὐτὰ ἦταν ἀεροστεγῶς κλεισμένα γιὰ ν' ἀποφεύγεται ἡ ἀλλοίωση τοῦ περιεχομένου τους. Μιὰ πηγή τῶν πρῶιμων χριστιανικῶν ὁμως χρόνων (ἀρχὲς 5ου μ.Χ. αἰῶνα) μάλιστα, μᾶς παρέχει τὴν πληροφορία ὅτι τὰ κεράμια αὐτὰ σπάζονταν ὅπως ἀνοίγουμε σήμερα τὶς κονσέρβες ὅταν ἐπρόκειτο νὰ καταναλωθεῖ τὸ περιεχόμενό τους⁸⁹.

82. Πρβ. ΓΚΟΦΑ, *Δεῖγμα* 34, ὅπου παραπομπές (στὴ σ. 34 σημ. 2), στὶς ὁποῖες νὰ προστεθεῖ CL. MOSSÉ, *La fin de la démocratie athénienne* (Paris 1962) 110-112 (μὲ σημ. 1 στὴ σ. 111).

83. MEIGGS ἀριθ. 45 (67) = HILL, *Sources* ἀριθ. B 39 = PLEKET I ἀριθ. 3.

84. ΓΚΟΦΑ, *Δεῖγμα* 14 σημ. 2 ὅπου παραπομπές, καὶ τοῦ ἴδιου, *Échantillon* 124 σημ. 19, παραπάνω σ. 81 σημ. 19.

85. Βλ. ΓΚΟΦΑ, *Δεῖγμα* 34-36, ὅπου παραπομπές.

86. Πρβ. M. BESNIER, στὸ *DA* IV 2, στὴ λ. Salsamentum (τάριχος) 1023-1025, A. STÖCKLE, στὴ *RE*, Suppl. IV (1924), στὴ λ. Fischereigewerbe, στήλ. 457-458, H. MICHELL, *The Economics of Ancient Greece*² (Cambridge 1957) 287-289.

87. Πρβ. ΜΕΝΑΝΔΡΟΥ, *Σαμία* 180: «Πόντος παχεῖς γέροντες, ἰχθῦς ἄφθονοι», ΨΕΥΔΟ-ΔΗΜΟΣΘΕΟΥΣ, *Πρὸς Λάκριτον* XXXV, 34: «καὶ ὅτε παρέπλει ἡ ναῦς εἰς Θεοδοσίαν ἐκ Παντικαπαίου, ἐνθέσθαι Ἀπολλόδωρον εἰς τὴν ναῦν... τὰριχούς κεράμια ἔνδεκα ἢ δώδεκα», ΕΡΜΙΠΠΟΥ, *Φορμοφόροι* (fr. 63 KOCK, *CAF* I 242): «ἐκ δ' Ἑλλησπόντου σκόμβρους καὶ πάντα τὰριχη», ΑΘΗΝΑΙΟΥ, *Δειπνοσοφ.* III 116b: «ταριχόπλεως Βόσπορος». Πρβ. ἐπίσης στὴ *Syll*³ 495 τὴ μαρτυρία ὑπαρξῆς «ἰχθυοπωλίου» (στίχ. 100-101) στὴν Ὀλβία στὸ δεῦτερο μισὸ τοῦ 3ου αἰῶνα π.Χ. Τὰ «ταρίχη ποντικά» εἶχαν τὴν ἰδιαίτερη προτίμηση τῶν Ἀθηναίων, βλ. BESNIER ὅ.π. (σημ. 86).

88. Πρβ. ΨΕΥΔΟ-ΔΗΜΟΣΘΕΟΥΣ, *Πρὸς Λάκριτον* XXXV, 34 καὶ ΑΘΗΝΑΙΟΥ, *Δειπνοσοφ.* III, 116a-118d.

89. ΣΥΝΕΣΙΟΥ, *Ἐπιστ.* (MIGNE, *Patr. Gr.* 66), 147, 285 (σ. 1546): «... προσαρράξας πέτρα τινὰ κεράμιον ἔδειξα τῶν ἐπ' Αἰγύπτου ταρίχη συχνά».

23. Οί συναλλαγές στό «Δείγμα» τοῦ Πειραιᾶ.

Ἔνα ἀπόσπασμα ἀπό λόγο τοῦ Ὑπερίδη μᾶς πληροφορεῖ ὅτι οἱ «τάριχοι» αὐτοὶ προσφέρονταν πρὸς πώληση στό «Δείγμα» τοῦ Πειραιᾶ μέσω δειγμάτων⁹⁰. Ὅπως εἰπώθηκε ἤδη, τὰ δοχεῖα ποὺ περιεῖχαν τὰ παστὰ αὐτὰ ψάρια ἔκλειναν ἀεροστεγῶς καὶ τοῦτο ἔκανε τὴν ἄμεση ἐπιθεώρηση τοῦ ἐμπορεύματος οὐσιαστικά ἀδύνατη. Ἡ μόνη λοιπὸν ἐξήγηση τοῦ πῶς πραγματοποιούνταν οἱ σχετικὲς συναλλαγές μετὰ βάση δειγμάτων, εἶναι ὅτι τὰ παστὰ ψάρια προσφέρονταν σὲ τόσο τυποποιημένες ποιότητες, ὥστε ἢ μετὰ βάση δείγμα πώλησή τους νὰ εἶναι δυνατή.

Τέτοια γεγονότα δείχνουν ὅτι ἡ οἰκονομία τοῦ τέταρτου π.Χ. αἰῶνα δὲν ἦταν τόσο ἀνεξέλικτη ὅσο ὑποστηρίχθηκε κι ὅτι οἱ συναλλαγές πολλῶν εἰδῶν στό κατεξοχὴν ἐμπορικὸ κέντρο τῶν χρόνων αὐτῶν, τὸ λιμάνι τοῦ Πειραιᾶ, ἦταν σημαντικὲς τόσο σὲ ὄγκο ὅσο καὶ σὲ ἀξία.

Ἀργότερα, στὴν ἑλληνιστικὴ Αἴγυπτο τοῦ τρίτου αἰῶνα π.Χ. διαπιστώνουμε τὴν πρακτικὴ τῆς χρήσης δειγματολογίων ποὺ κυκλοφοροῦσαν ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὰ προϊόντα⁹¹. Μετὰ βάση τὰ δείγματα τῶν δειγματολογίων αὐτῶν, οἱ κάπηλοι ἔκαναν τὶς παραγγελίες τους πρὸς τοὺς ἐμπόρους⁹².

Χαρακτηριστικὴ τοῦ διαπολιτειακοῦ ἐμπορίου ἦταν καὶ ἡ πρακτικὴ τῆς προαγορᾶς μελλοντικῆς ἐσοδείας⁹³. Ὅρισμένες πόλεις, παραγωγοὶ προϊόντων ποὺ εἶχαν διεθνή ζήτηση, ὅπως ἡ Θάσος⁹⁴, βρέθηκαν στὴν ἀνάγκη νὰ ἐκδώσουν διατάξεις ποὺ ρύθμιζαν τὶς πωλήσεις τοῦ τύπου αὐτοῦ, κυρίως γιὰ φορολογικοὺς λόγους⁹⁵.

24. Ἡ Ἀθηναϊκὴ νομοθεσία γιὰ τὸ ἐμπόριο τῶν σιτηρῶν.

Μερικὰ ἀπὸ τὰ ἀγαθὰ, ποὺ εἶχαν κεφαλαιώδη σημασία γιὰ τὶς πόλεις, ὑποβάλλονταν σὲ εἰδικὴ μεταχείριση. Τέτοια ἦταν ἡ περίπτωση τοῦ ἐμπορίου τῶν σιτηρῶν, ποὺ ἦταν τὸ κατεξοχὴν ἀντικείμενο τῆς παρέμβασης τῶν ἑλληνικῶν πόλεων.

Στὴν Ἀθήνα εἰδικὴ νομοθεσία ρύθμιζε τὸ θέμα αὐτό⁹⁶.

Μιὰ ἀπὸ τὶς διατάξεις τῆς νομοθεσίας αὐτῆς ἀπαγόρευε «μετὰ τὶς βαρύτερες ποινές» («τὰ ἔσχατα ἐπιτίμια») σ' ὅποιον κατοικοῦσε στὴν Ἀθήνα νὰ μεταφέρει σιτᾶρι ὅπουδήποτε ἄλλοῦ ἐκτὸς ἀπὸ τὸ «Ἐμπόριο» τοῦ Πειραιᾶ⁹⁷.

90. ΠΟΛΥΔΕΥΚΟΥΣ IX 34: «...ὥσπερ καὶ τὸ δείγμα τοῦνομα ἀπὸ τοῦ δειγμάτων τῶν ἀγωγίμων τοῖς ὠνητιῶσι δεδῶσθαι, παρ' Ὑπερίδη, ἐν τοῖς ὑπὲρ τοῦ ταρίχου». Ὁ πολιτικός (κι ὄχι δικανικός) αὐτὸς λόγος ποὺ ὀνομαζόταν «ὑπὲρ Χαιρεφίλου περὶ τοῦ ταρίχου» δὲν ἔχει διασωθεῖ. Βλ. σχετ. G. COLIN, *Hypéride, discours* (Paris 1946) 15, F. BLASS, *Die attische Beredsamkeit*³ III 2 (Leipzig 1898) (ἀνατ. Hildesheim 1962) 21, Πρβ. GOFAS, *Échantillon* 122, παραπάνω σ. 79-80, καὶ τοῦ ἴδιου, *Δείγμα* 37-38.

91. Πρβ. P. Cairo Zen. 59696, στίχ. 1-10, ποὺ παρατίθεται στὸ ΓΚΟΦΑ, *Δείγμα* 55 σημ. 2.

92. Πρβ. P. Cairo Zen. 59470, στίχ. 2-5, ποὺ παρατίθεται στὸ ΓΚΟΦΑ, *Δείγμα* 54 σημ. 4 καὶ 5 μετὰ τὶς ἐκεῖ παραπομπές, καθὼς καὶ τοῦ ἴδιου *Échantillon* 124 σημ. 18, παραπάνω σ. 81 σημ. 18.

93. Παραπομπές, βλ. στὸ D. GOFAS, *Les carologues de Thasos* στὸ BCH 93, 1969, 358-359, παραπάνω σ. 58-60, μετὰ σημ. 123 γιὰ τὶς προϋποθέσεις, ὑπὸ τὶς ὁποῖες ἡ πώληση αὐτὴ ἦταν δυνατή.

94. IG XII, Suppl. 347 I = PLEKET I ἀριθ. 2. Βλ. καὶ πρὸς πάνω σημ. 85, καθὼς καὶ τὶς παραπομπές στὸν ΓΚΟΦΑ, *Δείγμα* 34 σημ. 5 καὶ 6.

95. GOFAS, *Les carologues de Thasos* 359-363, παραπάνω σ. 60-63. Στὸ ἴδιο συμπέρασμα καταλήγουν ὁ F. SALVIAT, *Le règlement des Carologues de Thasos, Études Classiques* 3 (1968-1970) 245-246 (ὁ ὁποῖος ὅμως ἀγνοεῖ τὸ ἄρθρο τοῦ γράφοντος στὸ ὁποῖο ἀναφερθήκαμε στὴν παρούσα σημείωση) καὶ ἡ VÉLISSAROPOULOS 194 μετὰ σημ. 139, ἢ ὁποῖα τὸν ἀκολουθεῖ.

96. Περιληπτικά, βλ. VÉLISSAROPOULOS 197-199.

97. ΠΥΕΛΟ-ΔΗΜΟΣΘΕΝΟΥΣ, *Πρὸς Φορμίωνα* XXXIV 37. Πρβ. καὶ *Πρὸς Λάκριτον παραγρ.* XXXV 50: «οἶαι ζημίαι περὶ τούτων εἰσίν, ὡς μεγάλαι καὶ δειναί», καθὼς καὶ ΛΥΚΟΥΡΓΟΥ, *Κατὰ Λεωκράτους* 27: «τὰς ἐσχάτας τιμωρίας ὀρίζουσιν».

Μια άλλη διάταξη όριζε ότι κάθε έμπορος που έπιανε στο λιμάνι του Πειραιά με φορτίο σιταριού έπρεπε να υποχρεώνεται από τους Έπιμελητές του Έμπορίου να φέρνει στην Άθήνα τα δύο τρίτα του φορτίου του προς πώληση⁹⁸.

Τρίτη διάταξη απαγόρευε στους Άθηναίους και τους μετοίκους να χορηγούν ναυτικά δάνεια σε πλοία που δεν θα μετέφεραν σιτάρι στην Άθήνα⁹⁹.

Οί Άθηναίοι όργάνωναν επίσης νηοπομπές για να προστατεύουν τα πλοία που μετέφεραν σιτάρι¹⁰⁰ και έκλειναν συνθηκές με τους ήμβάρβαρους βασιλιάδες του Βοσπόρου και του Εύξεινου Πόντου για να εξασφαλίζουν τον κατά προτεραιότητα έφοδιασμό της πόλης τους σε σιτηρά¹⁰¹.

25. Οί έπιχειρηματίες του Έμπορίου ως τάξη.

Όλη ή έπιχειρηματική δραστηριότητα, όπως είπώθηκε, είχε το έπίκεντρό της στα Έμπόρια και ιδιαίτερα γύρω από τα Δείγματα όπου και οί τραπεζίτες διατηρούσαν τις τράπεζές τους¹⁰². Έπιγραφή των άρχων του τέταρτου αιώνα π.Χ. μάς πληροφορεί ότι και στον Πειραιά —όπως και στην Άγορά των Άθηνών— ειδικός Δοκιμαστής, δούλος άγορασμένος για τον σκοπό αυτό από την πόλη, ήταν στη διάθεση των ναυκλήρων και των έμπόρων για να έλέγχει τη γνησιότητα και περιεκτικότητα των νομισμάτων¹⁰³.

Οί έπιχειρηματίες, ναύκληροι και έμποροι, που σύχναζαν στα Έμπόρια, ήταν μια πολύ ανάμεικτη ομάδα, που περιλάμβανε τόσους πολλούς μη πολίτες, ώστε ή έκφραση «οί εκ του έμπορίου» να καταντήσει ταυτόσημη προς τό «οί ξένοι έμποροι»¹⁰⁴.

Όργάνωση αντίστοιχη προς τα έμπορικά μητρώα δεν υπήρχε στην άρχαία Άθήνα, πράγμα που επέτρεπε σε πρόσωπα που είχαν τέτοιο συμφέρον να προβάλλουν άνεμπόδιστα τον ίσχυρισμό ότι ήταν έμποροι¹⁰⁵.

98. ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΟΥΣ, Άθ. Πολ. 51, 4. Πρβ. PH. GAUTHIER, *De Lysias à Aristote* (Άθ. Πολ. 54, 4): le commerce de grain à Athènes et les fonctions des sitophylaxes, στη *RHD* 59, 1981, 5-28 passim, που υποστηρίζει ότι το τρίτο που απέμενε, δεν ήταν έπανεξαγώγιμο (όπως γινόταν δεκτό, β. LIPSIUS 97 και παραπομπές στον GAUTHIER ό.π. 8 σημ. 10), αλλά έπρεπε να παραμείνει και να πουληθεί στον Πειραιά. Ό P.J. RHODES, *A Commentary on the Aristotelian Athenaiion Politeia* (Oxford 1981) (άνατ. 1985) 579, δεν άναφέρει τίποτα σχετικά.

99. Πρβ. ΨΕΥΔΟ-ΔΗΜΟΣΘΕΝΟΥΣ, *Πρός Λάκριτ.* XXXV 51, όπου παρατίθεται το κείμενο της διάταξης. Η διάταξη αυτή άποτελούσε, πιθανώς, τροποποίηση εκείνης που άναφέραμε πιο άνω στη σημ. 97. Σχετικά με τη διάταξη αυτή, βλ. LIPSIUS 97 σημ. 173, ZIEBARTH, *Beiträge* 120, L. GERNET, *Démosthène* I 196 σημ. 1.

100. ΨΕΥΔΟ-ΔΗΜΟΣΘΕΝΟΥΣ, *Πρός Πολυκλέα* L17: «...πλείν έφ' ίερών έπί την παραπομπήν του σίτου», ΞΕΝΟΦΩΝΤΟΣ, *Έλληνικά* Ε δ' 61.

101. Πρβ. TOD, *GHI* II άριθ. 167 = *Syll*³ 206 = ROUILLOUX, *Choix* άριθ. 9 (347/6 π.Χ.), ΙΣΟΚΡΑΤΟΥΣ, *Τραπεζ.* XVII 57, ΔΗΜΟΣΘΕΝΟΥΣ, *Πρός Λεπτίνην* XX, 31.

102. ΠΟΛΥΔΑΙΝΟΥ, *Στρατηγ.* 6, 22: «... συνέταξε... προσπλεύσαι έν τῷ δείγματι του Πειραιώς και από των τραπεζών άρπάσαι τα χρήματα ... οί δέ ... ὄρων έν επί τας τραπέζας...». Βλ. και ΓΚΟΦΑ, *Δείγμα* 29 με σημ. 5. Έκει κοντά πρέπει να ήταν και ό χῶρος όπου άσκούσε τα καθήκόντά του ό δούλος *έμ Πειραιεϊ δοκιμαστής*, STROUD ό.π. (σημ. 59) 158 = BOGAERT, *Epi-graphica* III άριθ. 21, στίχ. 37. Για τον Πειραιά δεν προβλέπεται ρητά (όπως για την Άγορά των Άθηνών) ότι ό Δοκιμαστής θα κάθεται «μεταξύ των τραπεζών» (στίχ. 46), αλλά και οί τράπεζες στον Πειραιά πρέπει να βρίσκονταν κοντά στη «στήλη του Ποσειδῶνος», όπου ό εκεί Δοκιμαστής έπρεπε να κάθεται (στίχ. 42: *πρός τῇ στήλῃ του Ποσειδῶνος*). Ούτε ό STROUD ό.π. (σημ. 59) 183, ούτε ό GARLAND ό.π. (σημ. 20) 132, παρέχουν πιο συγκεκριμένες πληροφορίες για τό που θα μπορούσε να βρίσκόταν ή στήλη.

103. STROUD ό.π. (σημ. 59) 158 = BOGAERT, *Epi-graphica* III άριθ. 21, στίχ. 37-38: *δοκιμαστής [τοῖς ναυκλήροις και τοῖς έμποροις και τοῖς άλλοις πάσιν]*. Βλ. STROUD ό.π. (σημ. 59) 183.

104. Πρβ. *LSJ*, στη λ. έμπόριον, no 2, που παραλέμπει στον ΔΙΦΑΙΟ.

105. Πρβ. ΛΥΣΙΟΥ, *Δημοσ. άδικ.* XVII 5: «Πέρυσι μέν ούν διεγράψαντό μου τας δίκας, έμποροι φάσκοντες είναι». Σχετ. βλ. ZIEBARTH, *Beiträge* 44. E.E. COHEN, *Ancient Athenian Maritime Courts* (Princeton N.J. 1973) 11, 114-115 με σημ. 33, 179-180.

Ἐχομε ὁμως παρ' ὅλα αὐτὰ τὴν πεποιθήση ὅτι εἶχε διαμορφωθεῖ μιὰ σαφῶς διακρινόμενη τάξη ἐμπόρων καὶ τοῦτο ὄχι γιατί ὑπῆρχαν νομικά κριτήρια πού θά ἐπέτρεπαν νά διακρίνονται τὰ μέλη τους, ἀλλά γιατί τὰ μέλη τῆς τάξης αὐτῆς γνωρίζονταν καλὰ μεταξύ τους.

Οἱ διαπολιτειακοὶ αὐτοὶ ἐπιχειρηματίες, ὅποια καὶ νᾶταν ἢ προέλευσή τους, ἀργὰ ἢ γρήγορα θά περνοῦσαν ἀπὸ τὸν Πειραιᾶ, τὴ Ρόδο ἢ τὴν Ἀλεξάνδρεια καὶ θά δημιουργοῦσαν ἐπαφῆς ἐκεῖ, ἔτσι ὥστε, ἅμεσα ἢ ἔμμεσα, γίνονταν γνωστοὶ στὸν κόσμον τοῦ ἐμπορίου¹⁰⁶. Ὅπως λέει χαρακτηριστικὰ ἕνας ἀπ' αὐτούς, πελάτης τοῦ Δημοσθένη, «ἐπειδὴ ἔχω ἐπισκεφθεῖ πολλὰ μέρη καὶ ἐπειδὴ συχνάζω στὸ Ἐμπόριον γνωρίζω τοὺς περισσότερους ἀπὸ ἐκείνους πού θαλασσοπλοοῦν»¹⁰⁷.

V. ΤΑ ΠΛΟΙΑ ΚΑΙ Η ΜΕΤΑΦΟΡΑ ΦΟΡΤΙΩΝ

26. Τὰ πλοῖα. Καθὼς τὰ περισσότερα ἀγαθὰ μεταφέρονταν μὲ πλοῖα, θά πρέπει τώρα νά στρέψουμε τὴν προσοχή μας στὰ πλοῖα καὶ τὰ πληρώματά τους.

Τὰ ἀρχαῖα ἐμπορικὰ πλοῖα ἐξατομικεύονταν ἀπὸ τὸ ὄνομα πού —συνήθως, ἀλλὰ ὄχι ἀναγκαῖα— ἔφεραν (π.χ. «Ἄλιος»¹⁰⁸, «Συρακοσία» ἢ «Ἀλεξανδρίς»¹⁰⁹, «Πόντος»¹¹⁰, «Ἴβις»¹¹¹ κλπ.), καθὼς καὶ ἀπὸ ἕνα ἔμβλημα («παράσημον» ἢ «ἐπίσημον») πού ἔφεραν στὴν πλώρη. Τὸ ἔμβλημα αὐτὸ συνέπιπε πολλὰς φορὲς μὲ τὸ ὄνομα τοῦ πλοίου¹¹².

Κατὰ κανόνα τὰ ἐμπορικὰ πλοῖα ἦταν μᾶλλον μικρά. Οἱ διαστάσεις τους ἦταν συνήθως ἀνάλογες μὲ τὶς διαστάσεις τῶν καϊκιῶν πού ἀκόμα καὶ σήμερον πλέουν στὶς ἑλληνικὲς θάλασσες¹¹³. Τὰ μεγαλύτερα ἑλληνικὰ πλοῖα τῆς κλασικῆς περιόδου ὀνομάζονταν «μυριοφόροι» (ἢ «μυριαγωγοί»), μ' ἕναν ὄρο ἀόριστο, πού ἐξηγήθηκε κατὰ διάφορους τρόπους.

Ἄρκετοὶ ἐρευνητὲς πιστεύουν πὼς ἐσήμαινε πλοῖα χωρητικότητας δέκα χιλιάδων ταλάντων, ἐνῶ ἄλλοι πιστεύουν ὅτι ὁ ὄρος «μυριοφόροι» ἀφοροῦσε τὴ χωρητικότητα σὲ ἀμφο-

106. Στὸν ΛΥΣΙΑ, *Πρὸς Αἰσχίνην τὸν Σωκρατικόν (χρέως)* (ἀπόσπ. XXXVIII) 4 ἀναφέρονται «οἱ ἐν τῷ Πειραιεῖ» καὶ μὲ τὸν ὄρο αὐτὸ δὲν νοοῦνται οἱ κάτοικοι τοῦ Πειραιᾶ, ἀλλὰ οἱ ἔμποροι τοῦ «Ἐμπορίου» τοῦ Πειραιᾶ. Στὴν ἴδια ὁμάδα ἀνθρώπων ἀναφέρεται ὁ ΔΗΜΟΣΘΕΝΗΣ, *Κατὰ Διονυσιοδώρου* LVI 16: «... κριθῆναι, εἴτε βούλοιντο ἐφ' ἑνὸς εἴτε κἂν πλείοσι τῶν ἐκ τοῦ ἐμπορίου». Τόπος συνάντησης τῶν ἐμπόρων καὶ ναυκλήρων ἦταν τὸ Δεῖγμα τοῦ Πειραιᾶ (ΞΕΝΟΦΩΝΤΟΣ, *Ἑλληνικά* Ε' α' 21), ὅπου συγκεντρώνονταν Ἀθηναῖοι καὶ ξένοι (ΛΥΣΙΟΥ, *Κατὰ Τεΐσιδος* (ἀπόσπ. XVII) 6, ὅπου ὁποῖος πού θά ἤθελε νά συναντήσῃ ἕναν ἔμπορον, μπορούσε νά τὸν βρεῖ, ΨΕΥΔΟ-ΔΗΜΟΣΘΕΝΟΥΣ, *Πρὸς Πολυκλέα* L 24 καὶ ΨΕΥΔΟ-ΔΗΜΟΣΘΕΝΟΥΣ, *Πρὸς τὴν Λακρίτου παραγρ.* XXXV 29). Βλ. καὶ ΨΕΥΔΟ-ΔΗΜΟΣΘΕΝΟΥΣ, *Πρὸς Ἀπατούριον παραγρ.* XXX 6, ΙΣΟΚΡΑΤΟΥΣ, *Τραπεζιτικὸς* XVII 4. Σχετικά, βλ. L. GERNET, *Actions commerciales* 185 σημ. 5, VÉLISSAROPOULOS 29-33, καὶ τῆς ἴδιας, *Le monde de l'Emporion*, στοὺς *Dialogues d'Histoire Ancienne* 3, 1977, 61-70, GOFAS, *Échantillon* 129, παραπάνω σ. 84-85.

107. ΨΕΥΔΟ-ΔΗΜΟΣΘΕΝΟΥΣ, *Πρὸς Ἀπατούριον παραγρ.* XXXIII 4 καὶ 5.

108. L. CASSON, *Ships and Seaman'ship in the Ancient World* (Princeton N.J. 1971) 346 σημ. 7, 359 σημ. 64 καὶ 69.

109. ΑΘΗΝΑΙΟΥ, *Δειπνισ.* V 40 καὶ σχετ. CASSON ὁ.π. 359, στὶς ὁποῖες νά προστεθοῦν καὶ οἱ παραπομπὲς ἀπὸ τὸν ΓΚΟΦΑ, *Ἡ φόρτωσις* 3 σημ. 8.

110. *P. Oxy.* XXIV, στίχ. 43.

111. WILCKEN, *Chrest.* 443, στίχ. 2 (15 μ.Χ.).

112. Πρβ. *Πραξ.* Ἀποστ. 28, 11: «...ἀνήχθημεν ἐν πλοίῳ ... Ἀλεξανδρίῳ, παρασήμῳ Διοσκούροις». Γιὰ τὸ ὄνομα καὶ τὸ «παράσημον» ἢ «ἐπίσημον» τῶν ἐμπορικῶν πλοίων, βλ. CASSON ὁ.π. 359-360, ROUGÉ, *Recherches* 327-328, VÉLISSAROPOULOS 68.

113. A. KÖSTER, *Das antike Seewesen* (Berlin 1923) 161: Τὰ ἐμπορικὰ πλοῖα 500 ταλάντων πού μνημονεύονται στὸ ΘΟΥΚΥΔΙΔΗ IV 118, 5, εἶχαν χωρητικότητα γύρω στοὺς 13,1 τόννους (σύμφωνος ὁ F. MILTNER, *RE Suppl.* V (1931), στή λ. *Seewesen*, στήλ. 921).

ρείς¹¹⁴. Στην πρώτη περίπτωση υπολογίζεται ότι η χωρητικότητα αυτή θα αντιστοιχοῦσε πρὸς 400 σημερινούς τόννους, ἐνῶ στὴ δεύτερη πρὸς 260 τόννους περίπου¹¹⁵. Εἶναι ὅμως πολὺ πιθανὸ ὅτι ἀμφορέας καὶ τάλαντο ἦταν ἰσοδύναμες μονάδες χωρητικότητας κι ὅτι ἐπομένως «μυριοφόρος» ναῦς σήμαινε πλοῖο μὲ χωρητικότητα γύρω στοὺς 260 τόννους¹¹⁶.

Τὸ συνηθισμένο ὅμως ἀρχαῖο ἐλληνικὸ ἐμπορικὸ πλοῖο εἶχε χωρητικότητα μεταξὺ τριῶν καὶ πέντε χιλιάδων τάλαντων, δηλαδὴ μεταξὺ 78 καὶ 130 τόννων περίπου¹¹⁷. Τέτοιο ἦταν τὸ πλοῖο τοῦ ναυκλήρου Ὑβλήσιου ποῦ ὅπως ἀναφέρεται σ' ἓναν λόγον τοῦ Δημοσθένη, παρέλαβε στὸ πλοῖο του φορτίο τριῶν χιλιάδων ἀμφορέων¹¹⁸.

Ἐνας λιμενικὸς κανονισμὸς τοῦ τρίτου αἰῶνα π.Χ., ποῦ περιέχεται σὲ ἐπιγραφή ἀπὸ τὴ Θάσο, μνημονεύει ἐπίσης πλοῖα τριῶν ἑως πέντε χιλιάδων τάλαντων¹¹⁹.

114. Κατ' ἀρχήν, τὸ τάλαντο ἦταν μονάδα βάρους κι ὄχι χωρητικότητας (βλ. CASSON ὁ.π. 171 σημ. 21). Ἡ χρήση ὅμως τοῦ ὄρου τάλαντο γιὰ τὴ δήλωση χωρητικότητας ἀπαντᾶ συχνά, ὅπως στὴν περίπτωση τῆς ἐπιγραφῆς τοῦ 5ου π.Χ. αἰῶνα ἀπὸ τὸ Σούνιο (SEG X 10, στίχ. 15-24), ποῦ προβλέπει τέλος ποῦ ἐπιβάλλεται στὰ πλοῖα τὰ ὁποῖα περνᾶνε ἀπὸ τὸ Σούνιο, χωρὶς νὰ πιάνουν στὸ λιμάνι του (στὰ πλοῖα αὐτὰ γίνεται διάκριση ἀνάμεσα σὲ πλοῖα χωρητικότητας μέχρι 1000 τάλαντων, ποῦ πληρώνουν 7 ὄβολους καὶ πλοῖα μεγαλύτερα, ποῦ πληρώνουν πρόσθετους 7 ὄβολους γιὰ κάθε ἐπιπλέον 1000 τάλαντα, ... *ἐάν] δὲ ὑπὲρ χίλια, ἑπτ' ὄβο[λό]ς [κατὰ τὰ χίλι]α*), ἢ τῆς ἐπιγραφῆς (λιμενικοῦ κανονισμοῦ) τοῦ 3ου αἰῶνα π.Χ. ἀπὸ τὴ Θάσο (IG XII, Suppl. 348 = PLEKET I ἀριθ. 9, στίχ. 1-3) ποῦ ἐπιτρέπει τὸ τράβηγμα στὴ στεριά πλοίων, ἀνάλογα μὲ τὴ χωρητικότητά τους, σὲ ἓνα ἀπὸ τὰ δύο τμήματα τοῦ λιμανιοῦ τῆς Θάσου καὶ εἰδικότερα, στὸ ἓνα μὲν τμήμα τὰ πλοῖα χωρητικότητας 3000-5000 τάλαντων, στὸ ἄλλο δὲ τμήμα τὰ πλοῖα ἀπὸ 5000 τάλαντων καὶ πέρα. Ὅτι καὶ στίς δύο περιπτώσεις ὁ ὄρος «τάλαντο» ἀναφέρεται σὲ χωρητικότητα καὶ ὄχι σὲ βᾶρος δέχεται καὶ ἡ VÉLISSAROPOULOS 62 καὶ 63. Κατὰ τὸν CASSON ὁ.π. 171, ὁ ὄρος «τάλαντο» γιὰ τὴ δήλωση χωρητικότητας χρησιμοποιόταν καμιά φορὰ σὲ περιπτώσεις ὅπου σημασία εἶχε ὄχι ὁ ὄγκος (μέγεθος), ἀλλὰ τὸ βᾶρος τοῦ φορτίου, ἢ ὅταν ἐπρόκειτο γιὰ φορτία μεικτά. Ὁ H. WALLINGA, *Nautika (I) - The Unit of Capacity of Ancient Ships, Mnemosyne* 17, 1964, 7-8, 20-23, δέχεται ὅτι ἡ χωρητικότητα τῶν σιταγωγῶν φορτηγῶν πλοίων υπολογιζόταν ὄχι σὲ ἀμφορεῖς, οὔτε καὶ σὲ τάλαντα, ἀλλὰ σὲ μεδίμους («μυριαγωγός» = πλοῖο ποῦ μεταφέρει 10.000 μεδίμους σιταριοῦ). Στὴν πράξη ὅμως «μυριοφόρος» ἢ «μυριαγωγός» εἶχε καταλήξει νὰ σημαίνει ἀπλῶς «μεγάλο ἐμπορικὸ πλοῖο» (LSJ, στή λ. μυριοφόρος, KÖSTER ὁ.π. 161, σχετικὰ μὲ τὴ μυριοφόρο ποῦ ἀναφέρει ὁ ΘΟΥΚΥΔΙΔΗΣ VII 25, 6).

115. WALLINGA ὁ.π. 20-23, CASSON ὁ.π. 172 σημ. 25, VÉLISSAROPOULOS 64.

116. Τὸ ἰσοδύναμο τοῦ «ἀμφορέας» καὶ τοῦ «τάλαντου», ἂν ἀντιλαμβανόμαστε καλὰ τὴ σκέψη του, δέχεται ὁ KÖSTER ὁ.π. (σημ. 113) 160-161. Ὁ KÖSTER ὁ.π. (σημ. 113) υπολογίζει, δηλαδὴ, τὸ τάλαντο σὲ 26,196 χιλ./μα καὶ τὸν «ἀμφορέα» σὲ 26,196 λίτρα, τὰ δὲ 10.000 τάλαντα χωρητικότητας στοὺς 261,96 τόννους (σύμφωνος καὶ ὁ MILTNER, στή λ. Seewesen, στήλ. 921). Ἀντίθετη εἶναι ἡ ἄποψη τοῦ J. ROUGÉ, *La marine dans l'Antiquité* (Paris 1975) 86, μὲ τὸ ἐπιχείρημα ὅτι οἱ «ἀμφορεῖς» εἶχαν διαφορετικὴς χωρητικότητες καὶ ἐπομένως δὲν μπορούσαν νὰ ἀποτελέσουν τὴ βάση γιὰ μιὰ σταθερὴ σχέση πρὸς τὸ «τάλαντον». Δὲν μπορούμε ὅμως νὰ συμφωνήσουμε μὲ τὴν ἄποψη αὐτή. Ὁ «ἀμφορέας» ὡς μονάδα χωρητικότητας ἀντιπροσώπευε κάτι τὸ ἰδεατὸ καὶ γι' αὐτὸ σταθερὸ. Ἄλλωστε, τέτοιες μονάδες, οἱ ὁποῖες φαίνονται ἀόριστες ἀλλὰ εἶναι ἐντούτοις σταθερές, γνώρισε καὶ ἄλλες ἢ ἀρχαιότητα. Ὅταν π.χ. στὴ Ρώμη γινόταν λόγος γιὰ τὸ iugum ὡς μονάδα ἐπιφανείας γεωργικῶν ἐκτάσεων, μιλοῦσαν γιὰ κάτι τὸ σταθερὸ καὶ ἀναμφισβήτητο, παρόλο ποῦ οἱ «ζευγαριές» ποῦ πραγματικὰ ὀργάνει ἓνα συγκεκριμένο ζεῦγος βοδιῶν, παραλλάζει ἀπὸ ἐκεῖνες ποῦ ὀργάνει κάθε ἄλλο ζευγάρι.

117. F. BENOIT, *L'épave du Grand Congloué à Marseilles* (Paris 1961) 160, ROUGÉ, *La marine* 85, M. LAUNAY 398.

118. Ὁ συντάκτης τῆς παρούσας εἶχε υπολογίσει τὴ χωρητικότητα τοῦ πλοίου («εἰκόσορος») μὲ τὸ ὁποῖο θὰ μεταφέρονταν τὸν Πόντο τὰ 3000 «κεράμια» κρασιοῦ Μένδης ἢ Σκιώνης (ΨΕΥΔΟ-ΔΗΜΟΣΘΕΝΟΥΣ, *Πρὸς Λακρ. παρ. XXXV* 10, 18 καὶ 19) σὲ 65,250 τόννους (GOFAS, *Les carpologues de Thasos* 343, παραπάνω σ. 46) ἀλλὰ ὁ υπολογισμὸς αὐτὸς χωρὶς νὰ εἶναι τόσο μακριὰ ἀπὸ τὴν πραγματικότητα ὅσο ὁ τοῦ ROUGÉ, *Recherches* 79 σημ. 5 (30 τόννοι), εἶναι, πάντως, ἀρκετὰ κάτω ἀπὸ αὐτήν, ὀφείλεται δὲ στὸ ὅτι θεώρησε ὅτι τὰ «κεράμια» εἶχαν τὴ χωρητικότητα 21,75 λίτρων ἀκολουθώντας τὸν VIEDEBANTT, *RE* XI 1 (1921) στή λ. κεράμιο (βλ. GOFAS, *Les carpologues de Thasos* 343 σημ. 6, παραπάνω σ. 46 σημ. 39).

119. Βλ. πιὸ πάνω, σημ. 114.

Ἡ χωρητικότητα τῶν πλοίων αὐξήθηκε κατὰ τὴν ἑλληνιστικὴ περίοδο.

Ἐνα γιγάντιο πλοῖο, ἡ «Συρακοσία», ποὺ ναυπηγήθηκε στὶς Συρακοῦσες ἀπὸ τὸν Ἀρχιμήδη γιὰ τὸν Ἰέρωνα Β΄ τῶν Συρακουσῶν καὶ εἶχε χωρητικότητα περίπου 2000 τόννων, ἀποτέλεσε ἀποτυχία ἀπὸ οἰκονομικῆς πλευρᾶς¹²⁰.

Ἀλλὰ ὅταν πληροφοροῦμαστε ἀπὸ τὸν Ἰώσηπο ὅτι ἑξακόσιοι ἐπιβάτες βρισκόνταν μέσα σὲ πλοῖο ποὺ ναυάγησε στὸ Ἰόνιο κατὰ τὰ πρῶτα μ.Χ. χρόνια¹²¹, θὰ πρέπει νὰ παραδεχτοῦμε ὡς πιθανὸ ὅτι ἡ «Ἴσις», τὸ πλοῖο ποὺ περιγράφει ὁ Λουκιανός, δὲν μποροῦσε νὰ ἔχει χωρητικότητα μικρότερη ἀπὸ 1228 τόννους, ὅπως τὴν ὑπολόγισε ἕνας νεότερος ἐρευνητής¹²².

Τέτοια μεγάλα πλοῖα ὑπῆρχαν λοιπὸν ἀρκετὰ κατὰ τὰ ἑλληνιστικὰ χρόνια. Τὰ μικρὰ ἐμπορικὰ πλοῖα, πάντως, φαίνεται ὅτι ἐπικρατοῦσαν ἀκόμη καὶ κατὰ τὴν περίοδο αὐτή^{122α}.

Τὰ ἐμπορικὰ πλοῖα (ὀλκάδες, φορτηγικὰ πλοῖα) χρησιμοποιοῦσαν συνήθως γιὰ τὴν κίνησή τους μεικτὸ σύστημα: ἔκαναν, κυρίως, χρῆση τοῦ μοναδικοῦ τους τετράγωνου πανιοῦ, κατάφευγαν ὅμως καὶ στὰ κουπιά, ἂν ὁ ἄνεμος δὲν ἦταν εὐνοϊκὸς ἢ ἂν ἔπρεπε νὰ κάνουν μανούβρα μέσα σὲ λιμάνι¹²³.

27. Τὸ πλήρωμα.

Τὸ πλήρωμα τῶν ἐμπορικῶν πλοίων δὲν ἦταν πολυάριθμο. Τὸ πλοῖο π.χ. τοῦ Ὑβλήσιου ποὺ ἀναφέραμε ἦταν μία «εἰκόσορος», πλοῖο δηλαδὴ μὲ εἴκοσι κουπιά¹²⁴.

Ἐκτὸς ἀπὸ τοὺς κωπηλάτες, τὸ πλήρωμα περιλάμβανε καὶ ὀρισμένους ἄλλους ναῦτες, ἀναγκαίους γιὰ τὸν χειρισμὸ τοῦ πανιοῦ, ἀλλὰ καὶ ἀξιωματικούς, ὅπως τὸν «πρωρέα» ἢ

120. Παράθεση τοῦ κειμένου τοῦ ΑΘΗΝΑΙΟΥ, *Δειπνοσ.* V 206d-209b, βλ. στὸ CASSON ὁ.π. (σημ. 107) 191-194 (καὶ ἀγγλικὴ μετάφραση ὁ.π. 194-199). Σχετικὰ, βλ. καὶ KÖSTER ὁ.π. (σημ. 113) 163-165. Ὅτι πρόκειται γιὰ περιγραφὴ ἀληθινοῦ πλοίου, ποὺ κατασκευάσθηκε στὶς Συρακοῦσες γύρω στὸ 240 π.Χ., βλ. στὸ CASSON ὁ.π. (σημ. 107) 185. Στὸ κείμενο ἀκολουθοῦμε τὸν ὑπολογισμὸ τῆς χωρητικότητος τοῦ CASSON ὁ.π. 186.

121. Βλ. ΙΩΣΗΠΟΥ, *Βίος* 15. Βέβαια ὁ βυζαντινὸς Νόμος Ροδίων Ναυτικός, ὀρίζοντας (*N. Ροδ. Ναυτ.* Β΄ θ΄ καὶ ιγ΄) τὸν χῶρο ποὺ πρέπει νὰ διατίθεται στὸ πλοῖο γιὰ τοὺς μεταφερόμενους ἐπιβάτες, ἄνδρες καὶ γυναῖκες, καθορίζει ὡς ἐπιφάνεια τοῦ καταστρώματος διαθέσιμη γιὰ τὸν καθένα τους, μόλις 0,70 μ² (πρβ. W. ASHBURNER, *The Rhodian Sea-Law* (Oxford 1909) 59-60, 61 καθὼς καὶ ROUGÉ, *Recherches* 69 σημ. 1 καὶ 363. Στὴ σ. 69 σημ. 1, ὁ Rougé δίνει, σημειωτέον, ἱκανοποιητικὴ ἐξήγηση τῆς διαφοροποίησης τῆς διαθέσιμης ἐπιφάνειας στὸ κεφ. ιγ΄ τοῦ Ν. Ροδ. Ναυτ. σὲ σχέση μὲ τὸ κεφ. θ΄). Ὁ τόσο περιορισμένος χῶρος ποὺ διατίθεται γιὰ κάθε ἐπιβάτη ἐξηγεῖ πῶς 600 ἐπιβάτες μποροῦσαν νὰ χωρέσουν σὲ ἕνα πλοῖο, ὅπως τὸ ἀναφερόμενο στὸν Ἰώσηπο (64 μ.Χ.). Εἶναι, πάντως, βέβαιο ὅτι τὸ πλοῖο στὸ ὁποῖο ὁ τελευταῖος ἀναφέρεται ἦταν πολὺ μεγάλο (πρβ. KÖSTER ὁ.π. (σημ. 113) 166).

122. Πρβ. ΛΟΥΚΙΑΝΟΥ, *Πλοῖον ἢ Εὐχαι* 5-6. Γιὰ τὴ χωρητικότητά τοῦ «Ἴσις», βλ. CASSON ὁ.π. (σημ. 107) 186-188, ὅπου παραπομπές σὲ ἄλλες ἐκτιμήσεις τῆς χωρητικότητος τοῦ πλοίου αὐτοῦ, στὶς ὁποῖες νὰ προστεθεῖ καὶ ROUGÉ, *Recherches* 69-70.

122α. Γιὰ τὴν καταμέτρηση τῆς χωρητικότητος τῶν ἐμπορικῶν πλοίων (ποὺ ἀφοροῦν ὅμως τὰ Βυζαντινὰ καὶ ὄχι τὰ ἀρχαῖα Ἑλληνικὰ πλοῖα), βλ. παραπομπές στοὺς Η. ANTONIADÈS-BIBICOU, *Études d'histoire maritime de Byzance, A propos du Thème des Caravisiens* (Paris 1966) 129-134, Ι.Μ. ΚΟΝΙΔΑΡΗ, Προσδιορισμὸς τῆς ἀτομικότητος πλοίου στὰ βυζαντινὰ ἔγγραφα τῆς Μονῆς Πάτμου, *Ἀφιέρωμα εἰς Κωνσταντῖνον Ν. Ρόκαν* (Ἀθήναι 1985) 473-475. Βλ. ἐπίσης, ROUGÉ, *Recherches* 70-71.

123. Γι' αὐτὸ τὸν λόγο, ἀπὸ τὰ ὁμηρικὰ χρόνια ἤδη, χαρακτηριστικὸ τῶν ἐμπορικῶν πλοίων ἦταν ἕνα χοντρὸ κατάρτι. Πρβ. τὴν περιγραφὴ τοῦ ρόπαλου τοῦ Κύκλωπα στὴν *Ὀδύσσεια* ι στίχ. 322-323: «ὄσσον θ' ἰστὸν νηὸς εἰκοσόροιο μελαίνης φορτίδος εὐρείης». Σχετ. βλ. C. TORR, *Ancient Ships* (Cambridge 1895) (ἀνατ. μὲ προσθ., Chicago 1964) 3 μὲ σημ. 4, 20 μὲ σημ. 51-52, CASSON ὁ.π. (σημ. 107) 169 σημ. 2-5. Γιὰ τὴν ἰστιοφορία τῶν ἐμπορικῶν πλοίων, βλ. καὶ ROUGÉ, *La marine* 57-63.

124. ΨΕΥΔΟ-ΔΗΜΟΣΘΕΝΟΥΣ, *Πρὸς Λάκριτον παραγρ.* XXXV 18: «...ἄγεσθαι ταῦτα εἰς τὸν Πόντον ἐν τῇ εἰκοσόρῳ ἢν Ὑβλήσιος ἐναυκλήρει».

«πρωράτη», υπαξιωματικό επικεφαλής της πλώρης¹²⁵, και τόν «κελευστή», πού ὅπως ὁ «ἀργουζίνος» τῶν βενετσιάνικων γαλερῶν ἔδινε τὸν ρυθμὸ στοὺς κωπηλάτες¹²⁶.

Ἄρκετὲς φορές, οἱ ναῦτες τῶν ἐμπορικῶν πλοίων ἦταν δοῦλοι¹²⁷.

28. Ὁ κυβερνήτης.

Ἡ θέση τοῦ «κυβερνήτη», πού ἀναφέρουν ἐπίσης οἱ πηγές, πάνω στὸ πλοῖο δὲν μπορεῖ νὰ προσδιορισθεῖ εὐκόλα.

Πολλὲς φορές μεταφράζεται ἀπὸ τοὺς νεότερους ἐρευνητὲς ὡς τιμονιέρης ἢ ὡς πιλότος¹²⁸, ἀλλὰ οἱ μεταφράσεις αὐτὲς δὲν εἶναι ἀκριβεῖς. Γιὰ παράδειγμα, μιὰ ἐπιγραφή τῆς Θάσου τοῦ τέλους τοῦ πέμπτου αἰώνα π.Χ.¹²⁹ ἀπειλεῖ μὲ χρηματικὴ ποινὴ¹³⁰ (ἐκτὸς ἀπὸ τὸ «πλοῖον», δηλαδὴ τὸν ναύκληρο) καὶ τὸν κυβερνήτη πού θὰ ἐπιχειρήσει παράνομη εἰσαγωγὴ ξένου κρασιοῦ μέσα στὰ ὄρια μιᾶς παράκτιας ζώνης καὶ πράγμα πού, κατὰ τὴ γνώμη μας, σημαίνει ὅτι τὸ ἀξίωμά του συνεπαγόταν ἐξουσία πάνω στὸ πλοῖο.

Ὅρισμένα πλοῖα πού τὰ χρησιμοποιοῦσαν γιὰ μεταφορὲς σιτηρῶν στὴν Αἴγυπτο κατὰ τὴν ἑλληνιστικὴ περίοδο εἶχαν κυβερνήτη πού ἀσκοῦσε σημαντικότερα καθήκοντα ἀπὸ ἐκεῖνα ἐνὸς ἀπλοῦ πιλότου ἢ πηδαλιούχου, ἀφοῦ στὰ ἔγγραφα μνημονεῦεται παράλληλα μὲ τὸν ναύκληρο τοῦ πλοίου¹³¹.

Καταλήγουμε, κατὰ συνέπεια, νὰ ἀποδεχοῦμε τὴν ἄποψη ὅτι «κυβερνήτης» πρέπει νὰ ἀποδίδεται ὡς πλοίαρχος, ὑπὸ τὴν ἔννοια ὅτι ἦταν τὸ πρόσωπο πού ἀσκοῦσε τὴν ἐξουσία πάνω στὸ πλοῖο πάνω σὲ ναυτικὰ θέματα¹³². Ἔτσι ἐξηγεῖται τὸ γεγονὸς ὅτι ὁ Ξενοφῶν χαρα-

125. Ναῦτες γιὰ τὸν χειρισμὸ τῶν πανιῶν: F. MILTNER, *RE* XVI 2, στή λ. ναῦται, στήλ. 2033, Πρωφεύς: MILTNER ὁ.π., CASSON ὁ.π. (σημ. 107) 319 μὲ σημ. 82, VÉLISSAROPOULOS 77-78. Πρβ. ΞΕΝΟΦΩΝΤΟΣ, *Οἰκονομικός* VIII 14: «Τὸν δὲ τοῦ κυβερνήτου διάκονον, ὃς πρωφεύς τῆς νεῶς καλεῖται».

126. Ὁ κελευστής ἀπαντᾷ κατὰ κύριο λόγο στὰ πολεμικὰ πλοῖα (βλ. KÖSTER ὁ.π. (σημ. 113) 124, CASSON ὁ.π. (σημ. 107) 300 μὲ σημ. 2), ἀλλὰ, πολλοὶ τύποι ἐμπορικῶν πλοίων περιεῖχαν στοιχεῖα ἀνάμεικτα ἐμπορικοῦ καὶ πολεμικοῦ, βλ. TORR ὁ.π. 23 σημ. 60. Σὲ τέτοια περίπτωση, ἡ παρουσία ἐνὸς κελευστή ἐπικεφαλῆς τῶν κωπηλατῶν θὰ ἦταν ἀναγκαῖα.

127. ΨΕΥΔΟ-ΔΗΜΟΣΘΕΝΟΥΣ, *Πρὸς Ἀπατούρ. παραγρ.* XXXIII 8: «ὄνην ποιοῦμαι τῆς νεῶς καὶ τῶν παίδων» (ἐπίσης 9 καὶ 10), ΨΕΥΔΟ-ΔΗΜΟΣΘΕΝΟΥΣ, *Πρὸς Φορμίωνα περὶ δαν.* XXXIV 10: «καὶ αὐτὸς μὲν ἀπεσώθη τῷ λέμβῳ μετὰ τῶν ἄλλων παίδων τῶν Δίωνος». Βλ. CASSON ὁ.π. (σημ. 107) 328.

128. Πχ. G. DAUX, *Nouvelles inscriptions de Thasos*, *BCH* 50, 1926, 215: “le pilote”, *LSJ* στή λ. κυβερνήτης: “steersman, pilot”, MEYER-TERMEER 7: “Steuermann, Kapitän”, KÖSTER ὁ.π. (σημ. 113), ZIEBARTH, *Beiträge* 75: “Steuermann” 76 σημ. 1: “Kapitän (Kybernetes hier genannt)”, AMELOTTI-MIGLIARDI-ZINGALE (παραπομπὴ στή σημ. 131): “pilota” κλπ.

129. PLEKET I ἀριθ. 2, II (= *IG* XII, Suppl. 347), στίχ. 8-11: ... μηδὲ πλοῖον Θάσιον... εἴ δε μή, τὰς αὐτὰς θωϊὰς ὀφελέτω... καὶ ὁ κυβερνήτης τὴν αὐτὴν θωϊὴν ὀφελέτω. Ἄλλη ἢ ἐρμηνεῖα τῆς VÉLISSAROPOULOS 81.

130. PLEKET I ἀριθ. 2, II στίχ. 9: ἔσω Ἄθ<ω> καὶ Παχεῖης.

131. Πρβ. *IG* XII 8, 585 (Θάσος): εὐπλοῖά σοι, Ἄρτεμι ναυκλήρου Εὐτύχου Μυτιληναίου, *πρωναυκλήρου Τυχοῦ, κυβερνήτου Ἰουκούνδου*, ΨΕΥΔΟ-ΔΗΜΟΣΘΕΝΟΥΣ, *Πρὸς Λάκριτ.* XXXV 10: «Ἐρασικλῆς μαρτυρεῖ κυβερνᾶν τὴν ναῦν ἦν Ὑβλήσιος ἐναυκλήρει», *P. Hib.* I 98 (251 π.Χ.), WILCKEN, *Chrest.* 441 = VÉLISSAROPOULOS, *Annexe*, ἀριθ. 12, στίχ. 11-14: [ὁ]μολογεῖ Διονύσιος] ναύκληρος ἐμβεβλήθηθα[ι εἰς] κέρ[κουρον] Ξενοδόκου καὶ Ἀλεξάνδρου ἐφ' [οὐ] κυβερνήτης Ἐκτεῦρις Πάσητος Μεμφίτης, AMELOTTI-MIGLIARDI-ZINGALE, *Una dichiarazione di “Naukleros” del 237 a.Chr.*... στὸ *Sodalitas-Scritti in onore di A. Guarino* (Napoli 1984) 3017 (237 π.Χ.), στίχ. 2-5: «...ὁμολογεῖ Μενέλαος τοῦ Ζωπύρου... ἐφ' οὐ κυβερνήτης Πετεορ... ἰς ... ἐμβεβλήθηθαί ἐπὶ γόμον...».

132. MEYER-TERMEER 7 καὶ σημ. 86 στή σ. 30, VÉLISSAROPOULOS 79-80, CASSON ὁ.π. (σημ. 107) 316 σημ. 70. Γιὰ τὶς δικαστικὲς ἐξουσίες τοῦ κυβερνήτη, βλ. ἰδίως, J. ROUGÉ, *La justice à bord du navire*, *Studi in onore di Edoardo Volterra* III (Milano 1971) 173-179, CASSON ὁ.π. (σημ. 107) 316 σημ. 71.

κτηρίζει τὸν πρωρέα ὡς τὸν «βοηθὸ τοῦ κυβερνήτη» (τοῦ κυβερνήτου διάκονον¹³³).

29. Σχέση κυβερνήτη καὶ ναυκλήρου.

Ποιά ἦταν λοιπὸν ἡ σχέση ἀνάμεσα στὸν ναυκλήρο καὶ στὸν κυβερνήτη;

Πολλὲς φορές ὁ ναυκλήρος ἦταν συνάμα κι ὁ κυβερνήτης τοῦ πλοίου¹³⁴. Σ' ἄλλες ὁμως περιπτώσεις, ἰδίως μεγαλύτερων πλοίων, ναυκλήρος καὶ κυβερνήτης διακρίνονταν καθαρά. Τέτοια εἶναι ἡ περίπτωση τοῦ μεγάλου φοινικικοῦ πλοίου ποῦ περιγράφει ὁ Ξενοφῶν¹³⁵.

Σὲ παπύρους τῆς ρωμαϊκῆς περιόδου ἀπὸ τὴν Αἴγυπτο συναντᾶμε, ἀντίθετα, «ναυκληρο-κυβερνήτες», πρόσωπα δηλαδὴ ποῦ σφραγίζουν τὶς δύο ιδιότητες¹³⁶.

Μιλώντας πρὸ πάνω γιὰ τὴ ναυκληρία¹³⁷ ὑπογράμμισα ἐπίσης τὸ γεγονὸς ὅτι ὁ ναυκλήρος δὲν ἦταν πάντα καὶ ὁ πλοιοκτήτης. Ὅρισμένοι πάπυροι τοῦ δευτέρου καὶ τοῦ τρίτου αἰῶνα μ.Χ. μᾶς γνωρίζουν, ἀντίθετα, κυβερνήτες — ἀλλὰ ὄχι ναυκλήρους — ποῦ διαθέτουν δικά τους πλοῖα¹³⁸.

Οἱ ιδιότητες λοιπὸν τοῦ ναυκλήρου καὶ τοῦ κυβερνήτη συμπίπτουν πολλὲς φορές, ἀλλὰ ὄχι ἀναγκαστικά.

30. Ὁ ναυκλήρος ὡς οἰκονομικὸς διαχειριστὴς τοῦ πλοίου.

Ὁδηγοῦμαστε λοιπὸν ἔτσι στὴν ἔρευνα τῆς θέσης τοῦ ναυκλήρου πάνω στὸ πλοῖο.

Ὁ καλύτερος ὀρισμὸς τῆς συνηθισμένης δραστηριότητος τοῦ ναυκλήρου εἶναι, κατὰ τὴ γνώμη μας, αὐτὸς ποῦ δίνει ὁ Ξενοφῶν, ὅταν κάνει λόγο γιὰ ἐμπορεύματα ποῦ φορτώνονται στὸ πλοῖο καὶ τὰ ὁποῖα ὁ ναυκλήρος μεταφέρει γιὰ χάρη κέρδους¹³⁹.

Αὐτὴ ἦταν ἡ κυριότερη δραστηριότητα τοῦ ναυκλήρου: ἦταν δηλαδὴ ὁ ἐπικεφαλῆς τοῦ πλοίου ὡς ἐμπορικῆς ἐπιχείρησης καὶ μετέφερε μὲ τὸ πλοῖο εἴτε δικά του ἐμπορεύματα, εἴτε πράγματα ἄλλων.

Ὅταν λοιπὸν, ὅπως συμβαίνει σὲ ὀρισμένες διατάξεις ἀθηναϊκῶν νόμων¹⁴⁰, ὁ ναυκλήρος διακρίνεται ἀπὸ τὸν ἔμπορο, τοῦτο γίνεται γιὰ νὰ τονισθεῖ ἡ διαφορὰ ἀνάμεσα στὸν πρῶτο, ποῦ ἀσκεῖ τὴν ἐπιχείρησή του χρησιμοποιώντας ἕνα συγκεκριμένο πλοῖο, καὶ στὸν δεύτερο, τοῦ ὁποῖου ἡ ἐπιχείρηση δὲν συνδέεται μὲ κάποιο πλοῖο. Στὴν ἐμποροναυτικὴ αὐτὴ ἐπιχεί-

133. Βλ. πρὸ πάνω σημ. 125. Τὴν ἴδια ἰδέα τῆς ἱεραρχικῆς ὑπαγωγῆς τοῦ πρωρέα ὑπὸ τὸν κυβερνήτη ἐκφράζει καὶ ὁ ΠΛΑΥΤΟΣ, *Rudens* στίχ. 1014: <Grīpus>: "Sī tu proreta istī navi es, ego gubernator ego". Ἡ κωμῳδία αὐτὴ τοῦ Πλαύτου εἶχε ὡς ὑπόδειγμα ἄγνωστη κωμῳδία τοῦ ΔΙΦΙΛΟΥ (PLAUT, *Rud.* στίχ. 31-32).

134. Πχ. *P. Hib.* I 39 (265 π.Χ.), στίχ. 5-7: ναυκλήρος καὶ κυβερνήτης αὐτὸς Ὁρος.

135. ΞΕΝΟΦΩΝΤΟΣ, *Οἰκονομικὸς* VIII 12 (ναυκλήρος), 14 (κυβερνήτης). Εἶναι φανερὸ ὅτι ἡ ὀργάνωση τῶν φοινικικῶν πλοίων δὲν διέφερε οὐσιαστικά — τουλάχιστον τὸν 4ο αἰῶνα π.Χ. — ἀπὸ τῶν ἐλληνικῶν. Τὴ συνύπαρξη ναυκλήρου καὶ κυβερνήτη ἀπαντᾶμε καὶ στὸ Ἀλεξανδρινὸ πλοῖο ποῦ ἐπλεε πρὸς τὴν Ἰταλία (*Πράξ.* Ἀποστ. 27, 6 καὶ 27, 11), πλοῖο ἀρκετὰ μεγάλο ὥστε νὰ μεταφέρει 276 ἐπιβάτες καὶ πλήρωμα (*Πράξ.* Ἀποστ. 27, 37).

136. Ἐκτὸς ἀπὸ WILCKEN, *Chrest.* 433 = *P. Flor.* 75 (βλ. πρὸ πάνω στή σημ. 36), βλ. καὶ WILCKEN, *Chrest.* 434 = *P. München* 60, ὅπου ἀπαντοῦν 4 «ναυκληροκυβερνήται» καὶ ἕνας ἀπλὸς «κυβερνήτης». Σχετ. βλ. VÉLISSAROPOULOS 54 σημ. 237, 81 σημ. 177.

137. Βλ. πρὸ πάνω, στήν §12.

138. MITTEIS, *Chrest.* 341 = P. MEYER, *Juristische Papyri* 43 (236 μ.Χ.), στίχ. 1-2: ἐναύλωσεν Αὐρήλιος Ἡρακλῆς διασκόρου ... κυβερνήτης ἰδίου πλοίου.

139. ΞΕΝΟΦΩΝΤΟΣ, *Οἰκονομικὸς* VIII 12: «γέμει δὲ παρὰ πάντα φορτίων ὅσα ναυκλήρος κέρδους ἕνεκα ἄγεται».

140. ΨΕΥΔΟ-ΔΗΜΟΣΘΕΝΟΥΣ, *Πρὸς Ζηνόθ. παραγρ.* XXXII: «Οἱ νόμοι κελεύουσιν ὡς ἄνδρες δικασταὶ τὰς δίκας εἶναι τοῖς ναυκλήροις καὶ τοῖς ἐμπόροις...». *Πρὸς Ἀπατούριον παραγρ.* XXXIII 1 καὶ 2, BOGAERT, *Epi-graphica* III, ἀριθ. 21 = STROUD, *An Athenian Law*, στίχ. 36-38: ὅπως δ' ἂν ἦι καὶ ἐμ Πειραιεὶ δοκιμαστής [τοῖς ναυκλήροις καὶ τοῖς ἐμπόροις καὶ τοῖς ἄλλοις πᾶσιν]. Τὴ διάκριση ναυκλήρων - ἐμπόρων, βλ. καὶ σὲ παραπομπὴ καὶ πρὸ πάνω, στή σημ. 78, σὲ μὴ νομοθετικὸ κείμενο ἀπὸ τὴ Δῆλο.

ρηση, ὁ ναύκληρος, στὰ μεγαλύτερα, τουλάχιστον, ἐμπορικά πλοῖα, βοηθίονταν ἀπὸ ἕναν «μνήμονα», πού, ἂν κρίνουμε ἀπὸ τὶς λίγες πληροφορίες, ἀντιστοιχοῦσε πρὸς «γραμματικὸ» (scribanus) τῆς μεσαιωνικῆς καὶ νεότερης ναυτιλίας¹⁴¹ καὶ τὸν «ταμία»¹⁴².

31. Τὰ φορτία. Ἡ πράξις τῆς φόρτωσης τοῦ πλοίου δηλωνόταν μὲ τὸ ρῆμα «ἐμβάλλειν» ἢ «ἐνθέσθαι», ἀλλὰ τοῦ δευτέρου αὐτοῦ ὄρου γινόταν χρήση γιὰ τὴ φόρτωση στὸ κύτος¹⁴³. Ἐπιπλέον ἡ φόρτωση στὸ κατάστρωμα εἰδικότερα λεγότανε «προσαναλαμβάνειν» ἢ «προσα-

141. Ὁ ὄρος «μνήμων» σχετικὰ μὲ τὸ προσωπικὸ τῶν ἐλληνικῶν ἐμπορικῶν πλοίων ἀπαντᾷ ἤδη ἀπὸ τὴν Ὀδύσεια θ στίχ. 162-163: «ἄρχος ναυτῶν οἷ τε πρηκτῆρες ἔασι, φόρτου τε μνήμων καὶ ἐπίσκοπος». Εἶναι φανερὸ ὅμως ἀπὸ τὸ ἐδάφιο τῆς Ὀδύσειας πού παραθέτουμε ὅτι στὴν ὀμηρικὴ περίοδο «καταγραφέας καὶ ἐπιβλέπων» τοῦ φορτίου ἦταν αὐτὸς ὁ ἴδιος ὁ πλοίαρχος («ἄρχος ναυτῶν»). Ὁ ὄρος μνήμων ὅμως ἀπαντᾷ κατὰ τὴν κλασικὴ περίοδο ὡς τίτλος ἀρχόντων σὲ πολλὰς ἐλληνικὰς πόλεις. Τὰ καθήκοντα τῶν ἀρχόντων αὐτῶν συνίσταντο, κατὰ τὸν Ἀριστοτέλη, στὴν καταχώριση ἰδιωτικῶν συμβολαίων (ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΟΥΣ, *Πολιτικῶν* Z 5, 4-1321b). Ἀπαντοῦν ὅμως στὴ Γόρτυνα καὶ ἄλλοι ἄρχοντες, μὲ τὸν ἴδιο τίτλο, πού τὰ καθήκοντά τους εἶναι καθήκοντα δικαστηριακῶν γραμματέων (WILLETTS, *Law Code* IX 32, XI 16 καὶ 53). Ὁ Willetts μεταφράζει τὸν ὄρο «μνάμων» ὡς “secretary” (σ. 49) καὶ “recorder” (σ. 47) καὶ παραπέμπει στὴν Ὀδύσεια (σ. 74). Γιὰ τοὺς μνήμονες ὡς ἀρχὴ τῶν ἐλληνικῶν πόλεων, βλ. BUSOLT I 488-489 μὲ σημ. 1, 550, BUSOLT-SWOBODA II 1470 σημ. 4, 1581, E. WEISS, *Griechisches Privatrecht* (Leipzig 1923) (ἀνατ. Aalen 1965) 252-253, 360-363, MEIGGS ἀριθ. 32 (25), στίχ. 8, 10, 11-14, 31 (καὶ σ. 71-72). Ἐνδιαφέρουσα εἶναι ἡ ἄποψη ὅτι οἱ μνήμονες, ὡς ἀρχὴ, ἀποτελοῦσαν ἀρχικά «ζωντανὰ ἀρχεῖα» (*IJG* I (Paris 1892) (ἀνατ. Roma 1965) 7, BUSOLT I 488), πρὶν νὰ ἀρχίσουν νὰ καταχωρίζουν ἐγγράφως τὰ συμβόλαια ἢ τὶς δικαστικὰς πράξεις. Ἡ σημασία λοιπὸν τοῦ ὄρου «μνήμων» στὰ πλαίσια τοῦ ἐμπορικοῦ πλοίου θὰ πρέπει νὰ συνδεθεῖ πρὸς τὴ σημασία αὐτῆ. Θὰ πρέπει, δηλαδή, νὰ ἀνάγεται σὲ περίοδο πρὶν ἀπὸ τὴν ἐπέκτασι τῆς χρήσης τῆς γραφῆς, ὅταν τὸ «ζωντανὸ ἀρχεῖο τοῦ πλοίου» θὰ διατηροῦσε κατὰ τὴ διάρκεια τοῦ πλοῦ στὴ μνήμη του μὲ ἀκριβεῖς λεπτομέρειες («ναυτικὴ ἀκριβολογία», πρβ. *LSJ* στίχ. λ. ἀκριβολογία = exactness) τὶς ποσότητες τῶν φορτίων, τοὺς κυρίους τούτων κλπ. Στὸ 2ο αἰὼνα μ.Χ., τὸ ἔργο τοῦ ΦΙΛΟΣΤΡΑΤΟΥ, *Τὰ ἐς τὸν Τυανέα Ἀπολλώνιον*, ἀναφέρεται δύο φορὲς στὸν «φόρτου μνήμονα»: (ΦΙΛΟΣΤΡΑΤΟΥ IV 32: «φόρτου τε μνήμονα καὶ ναυτικῆς ἀκριβολογίας», VI 12: «καὶ ζυνεμβαίνειν ἂν σοι τὴν ναῦν περὶνεῶς τε καὶ μνήμων τοῦ σου φορτίου»). Ἀντίθετα ἀπὸ τὸν CASSON ὁ.π. (σημ. 107) 319 σημ. 83, ἔχουμε τὴ γνώμη ὅτι, ὅπως, ἄλλωστε, προκύπτει ἀπὸ τὸ δεύτερο ἀπὸ τὰ ἐδάφια αὐτά, «περὶνεῶς» ἦταν ἄλλη ὀνομασία τοῦ «μνήμονος». Βλ. ἐπίσης στὴ VÉLISSAROPOULOS 84-85 τὴν πιθανότατη ἐξήγησι γιὰ τὸ πῶς ὁ «μνήμων» τῶν φορτίων τοῦ πλοίου ἐξελίχθη ἀπὸ “archiviste” πού ἀπομνημονεύει τὰ φορτία, στὸν ἀρμόδιο γιὰ καταχώριση τῶν φορτίων σὲ βιβλίον ἀπὸ τὸ ὁποῖο, προφανῶς, γίνονταν καὶ οἱ «ἀπογραφές» γιὰ τὴν πληρωμὴ τῆς πεντηκοστῆς κλπ. Ἀντίστοιχα ἦταν τὰ καθήκοντα τοῦ «γραμματικοῦ» τῶν μεσαιωνικῶν πλοίων, γιὰ τὸν ὁποῖον, βλ. ASHBURNER CXXXVII ἐπ. καί, πρόχειρα, Δ. ΓΚΟΦΑ, *Φορτωτικὴ τῶν ἀρχῶν τοῦ 17ου αἰῶνα στὰ ἐλληνικά*, ὑπὸ δημοσίευσή στὸν *Τμητ. Τόμο Μ. Μανούσασκα*, ὅπου (στὴν σημ. 3) βλ. καὶ ἄλλες παραπομπές. Δὲν συμφωνοῦμε, ἀντίθετα, μὲ τὴ συσχέτιση (καὶ μάλιστα ταύτισή) τοῦ «μνήμονος» πρὸς τὸν diaetarius τῆς ρωμαϊκῆς ἐμπορικῆς ναυτιλίας. Ὁ diaetarius, κατὰ τὴ γνώμη μας, δὲν εἶχε «γραιοκρατικὰ» καθήκοντα (ὅπως ὑποστηρίζει ἡ VÉLISSAROPOULOS 84), ἀλλὰ τὴ φροντίδα τοῦ ναυκλήρου, τοῦ κυβερνήτου, ἢ τῶν ταξιδιωτῶν πού ταξίδευαν στὴ «δαίτα». Τὸ ὅτι diaetarius ἦταν ὁ ἄνθρωπος τῆς διαίτης, δηλ. τοῦ θαλάμου πού βρισκόταν στὴν πρύμνη τῶν πλοίων (πρβ. CASSON ὁ.π. (σημ. 107) 180-181 μὲ σημ. 63 καὶ 64) σημαίνει, πιστεύουμε, ὅτι ἀσκοῦσε (ὅπως τὸ λέει καὶ τὸ ὄνομά του) καθήκοντα καμαρότου (θαλαμηπόλου), ἀπὸ τὰ ὁποῖα, ὅπως εἶναι εὐλόγο, γεννιόταν καὶ ἡ εὐθύνη τοῦ ἐφοπλιστῆ (exercitor) γιὰ τὰ πράγματα τῶν ἐπιβατῶν, τὴν ὁποία γνωρίζουμε ἀπὸ τὸν Πανδέκτη (*D.* 4, 9, 1, 3 -Ulpianus). Τὴν ἄποψή μας αὐτὴ δὲν δέχονται οὔτε ὁ ROUGÉ, *Recherches* 218-219, οὔτε ὁ CASSON ὁ.π. (σημ. 107) 320 σημ. 83. Ὑπενθυμίζουμε ὅμως ὅτι ἡ δαίτα δὲν ἦταν χῶρος ὅπου διέμεναν οἱ κοινοὶ ἐπιβάτες, ἀλλὰ χῶρος πού διαθέτονταν μόνον γιὰ τοὺς ἐπιφανέστερους ἀπὸ τοὺς ταξιδεύοντες (CASSON ὁ.π. (σημ. 107) 180 σημ. 64). Οἱ παρατηρήσεις, λοιπὸν, τοῦ ROUGÉ, *Recherches* 219 ὅτι δὲν ὑπῆρχε “service à bord” δὲν ἀφοροῦσαν, πιστεύουμε, καὶ τὴν κατηγορία αὐτὴ τῶν ἐπιλέκτων ἐπιβατῶν καὶ γι’ αὐτό, ἀντίθετα πρὸς τὴν Véliassaropoulos, ἔχουμε τὴ γνώμη ὅτι diaetarius καὶ μνήμων δὲν ἔχουν τίποτα τὸ κοινὸ ὡς πρὸς τὰ καθήκοντά τους στὸ πλοῖο.

142. Πρβ. ΨΕΥΔΟ-ΔΗΜΟΣΘΕΝΟΥΣ, *Πρὸς Τιμόθεον ὑπὲρ χρέως* XLIX 14: «...μέλλων τοίνυν καταπλεῖν ... δανείζεται χιλίας δραχμὰς παρὰ Ἀντιφάνους τοῦ Λαμπτρέως, ὃς ἐπέπλει ταμίας Φιλίππῳ τῷ ναυκλήρῳ».

143. Πρβ. WILCKEN, *Chrest.* 441 = VÉLISSAROPOULOS Ann. ἀριθ. 12 = *P. Hib.* I 98, στίχ. 11-13: [Ο]μολογεῖ Διονύσιος[ι] ναύκληρος ἐμβεβλήσθα[ι εἰς] κέρ(κουρον)... Ὅμοιος, AMELOTTI-ZINGALE, *Una dichiarazione* ὁ.π. (σημ.

ναθέσθαι»¹⁴⁴. Τὸ ἴδιο τὸ φορτίο ὀνομαζόταν «γόμενος», «ρῶπος», «φορτίον» ἢ «παρενθήκαι»¹⁴⁵.

32. Ἡ σύμβαση μεταφορᾶς πραγμάτων με πλοῖο.

Παραλείποντας τὴ σύμβαση ποῦ στὰ ἑλληνιστικά καὶ ρωμαϊκὰ χρόνια ὀνομαζόταν «μισθοπρασία»¹⁴⁶ καθὼς καὶ τὴ σύμβαση μίσθωσης πλοίου κατὰ χρόνον¹⁴⁷, θὰ ἔρθουμε τώρα στὴ σύμβαση μεταφορᾶς πραγμάτων με πλοῖο ἐξετάζοντας παράλληλα καὶ τὴ σύμβαση τῆς μερικῆς, ἀλλὰ κυρίως καὶ τῆς ὀλικῆς ναύλωσης κατὰ ταξίδι.

Ἔως τὰ τέλη τῶν κλασικῶν χρόνων δὲν φαίνεται νὰ εἶχε διαμορφωθεῖ εἰδικὸς τύπος σύμβασης ποῦ νὰ περιέχει τοὺς ὅρους ὑπὸ τοὺς ὁποίους ὁ ναύκληρος (ἢ ὁ κυβερνήτης) ἀναλάμβανε τὴ μεταφορὰ πραγμάτων με τὸ πλοῖο.

Μιὰ μυστηριώδης λέξη ποῦ ἀπαντᾷ μία καὶ μόνη φορὰ καὶ μάλιστα σ' ἓνα κείμενο πολὺ μεταγενέστερο, τὸν Πανδέκτη τοῦ Ἰουστινιανοῦ¹⁴⁸, μπορεῖ ἴσως νὰ μᾶς δώσει μιὰν ἰδέα γιὰ τὸ πῶς οἱ συμβάσεις μεταφορᾶς καταρτιζόνταν στὴν πράξη ὡς τὰ τέλη τῶν κλασικῶν χρόνων. Πρόκειται γιὰ τὸ «χειρέμβολο»¹⁴⁹. Ἀπ' ὅλες τὶς ἐξηγήσεις ποῦ ἔχουν προταθεῖ, ἢ

131) στίχ. 5: «ἐμβεβλήσθαι ἐπὶ γόμενον» καὶ στίχ. 17-18. Βλ. ἐπίσης, ΠΟΛΥΔΕΥΚΟΥΣ I 99: «τὰ ἐντιθέμενα ταῖς ναυσί, φόρτος ... γόμενος, παρενθήκαι. Ἄφ' ὧν ρήματα ἐπιφορτίσασθαι καὶ γεμίσασθαι καὶ ἐνθέσθαι...». Βλ. σχετ. ΓΚΟΦΑ, *Ἡ φόρτωσις* 9 σημ. 3 καὶ ROUGÉ, *Recherches* 79. Τὰ ρήματα ἐμβάλλειν καὶ ἐνθέσθαι κυριολεκτοῦνται στὴν περίπτωσι φόρτωσης στὸ κύτος. Πρβ. ROUGÉ ὁ.π. 79 σημ. 3.

144. ΠΟΛΥΔΕΥΚΟΥΣ I 99: «...λέγοιτο δ' ἂν καὶ πληρώσασθαι καὶ προσαναθέσθαι ἐπὶ τοῦ καταστρώματος». Πρβ. καὶ ΨΕΥΔΟ-ΔΗΜΟΣΘΕΝΟΥΣ, *Πρὸς Φορμίωνα περὶ δανείου* XXXIV 10: «Γεγεμισμένης γὰρ ἤδη τῆς νεῶς, ὡς ἀκούομεν, μᾶλλον τοῦ δέοντος, προσανέλαβεν ἐπὶ τὸ κατάστρωμα χιλίας βύρσας, ὅθεν καὶ ἡ διαφθορὰ τῆ νηὶ συνέβη». Σχετ. βλ. ZIEBARTH, *Beiträge* 49, ΓΚΟΦΑ, *Ἡ φόρτωσις* 3 σημ. 3, ROUGÉ, *Recherches* 79. Γιὰ τὸ θέμα τῆς ἀσφάλειας τῆς ναυσιπλοΐας στὴν Ἑλληνικὴ ἀρχαιότητα, βλ. καὶ S. ADAM, *Aspects de la sécurité de la navigation dans l'antiquité grecque*, *Symposion* 1985, ἰδίως σ. 284-288.

145. Βλ. πρὸ πάνω σημ. 143.

146. Ὁ ὅρος «μισθοπρασία» ἀπαντᾷ, ἀπὸ ὅσο γνωρίζουμε, γιὰ πρώτη φορὰ στὸν πάπυρο BGU IV, 1179, τοῦ 13 π.Χ. (μικρὸ ἀπόσπ.). Λίγο ἀργότερα ἀπαντᾷ στὸν BGU IV 1157, τοῦ 10 π.Χ. (= VÉLISSAROPOULOS Ann. ἀριθ. 14) καὶ ὕστερα ἀπὸ 200 χρόνια στὸν P. Lond. III 1164(h) (= *Sel. Pap.* I ἀριθ. 38), τοῦ 212 μ.Χ. καὶ ἀκόμα ἀργότερα, στὸν P. Oxy. XVII, 2136, τοῦ 291 μ.Χ. Πρόκειται γιὰ συμβάσεις μακροχρόνιου χαρακτήρα (50-60 ἐτῶν) ποῦ ἀποκαλοῦνται «μισθώσεις» (πρβ. BGU 1157, στίχ. 17 «μεμισθωκέναι αὐτοῖς», P. Lond. 1164 (h), στίχ. 5: *μεμισθωκέναι... κατὰ τήνδε τὴν μισθοπρασίαν*, ἐπίσης στίχ. 18, 21, 22, 28), ἂν καὶ στὴν οὐσία πρόκειται γιὰ πωλήσεις πλοίων, παρόλο ποῦ οὐδέποτε γίνεται σ' αὐτὲς λόγος γιὰ ἀπόκτηση τούτου (πρβ. MEYER-TERMEER 34 σημ. 110). Ὡς πρὸ πιθανῆ ἐξηγήσι τῆς μορφῆς αὐτῆς σύμβασης θεωρῶ ἐκείνη ποῦ δίνει ὁ Pringsheim, ὅτι πρόκειται δηλ. γιὰ μορφὴ ἀγοραπωλησιῶν με πίστωση τοῦ τιμήματος (PRINGSHEIM, *The Greek Law of Sale* (Weimar 1950) 262-265, πρβ. καὶ σ. 203). Γιὰ τὶς μισθοπρασίες, βλ. MEYER-TERMEER 9-10, ὅπου γίνεται ἐκθεσι τῶν ἀπόψεων ποῦ ὑποστηρίχθηκαν, VÉLISSAROPOULOS 273-279 (με τὴν παρατήρησι ὅμως ὅτι ὁ ὅρος "affrètement coque-nue" δὲν εἶναι, κατὰ τὴ γνώμη μας, ἀκριβῆς) με βιβλιογραφία, καθὼς ἐπίσης TAUBENSCHLAG 270-271 σημ. 5 (βιβλιογρ.). Ὁ ROUGÉ, *Recherches* 232 σημ. 6 δὲν προσθέτει τίποτα καινούριο. Σημαντικὴ συμβολὴ στὸ θέμα τῆς μακροχρόνιας «μισθοπρασίας» πλοίων, ἀποτελεῖ ἡ μελέτη τῶν H. VAN EFFENTERRE-J. VÉLISSAROPOULOS-KARAKOSTAS, *Une affaire d'affrètement - A propos du plomb de Pech-Maho*, *RHD* 69, 1991, 224-225, ἀπὸ ὅπου προκύπτει, με βάση μολύβδινη ἐπιγραφὴ τοῦ δευτέρου μισοῦ τοῦ 5ου αἰῶνα π.Χ. ἀπὸ τὴν περιοχὴ Amurcias-Μασσαλίας, ὅτι μακροχρόνιες συμβάσεις παρόμοιου χαρακτήρα καὶ με ἀντικείμενο τὴν πίστωση τοῦ τιμήματος πλοίων ἦταν γνωστὲς στὴ ναυτικὴ πρᾶξι τοῦ Ἑλληνικοῦ χώρου πολλοὺς αἰῶνες πρὶν ἀπὸ τὴν παλαιότερη γνωστὴ σύμβασι μισθοπρασίας πλοίου. Ἡ ἐπιγραφὴ τοῦ Pech-Maho ἐπικυρώνει, κατὰ τὴ γνώμη μας, τὴν ἀποψη τοῦ Pringsheim.

147. VÉLISSAROPOULOS 279-280 καὶ Ann. ἀριθ. 19 (σ. 355) = P. Sorb. inv. 2395, τοῦ 272 ἢ 269 π.Χ.

148. D. 4, 9, 1, 3 (Ulpianus, libr. quart. dec. ad edictum). Πρβ. *Bas.* 53, 1, 7: «κἂν αὐτὸς ποιήσι τὸ χειρέμβολον».

149. Γιὰ τὸ χειρέμβολο, βλ. F.M. DE ROBERTIS, *Receptum nautarum* (παραπομπὴ βλ. πρὸ κάτω σημ. 155) 72-73, L.R. MÉNAGER, *Naulum et receptum rem salvam fore*, *RHD* 1960, 200, ROUGÉ, *Recherches* 383-384, A. D'ORS, *Χειρέμβολον*, *Humanitas* (Univ. de Coimbra) 2 (1948-1949) 254-259, R. MARTINI, *Χειρέμβολον* (Notarella in margine al

πιθανότερη, κατὰ τὴ γνώμη μας, εἶναι ὅτι ἐπρόκειτο γιὰ ἓνα δόσιμο χειριῶν, μὲ τὸ ὁποῖο κλεινόταν ἢ συμφωνία γιὰ τὴν ἀνάληψη τῆς εὐθύνης τῆς μεταφορᾶς τῶν πραγμάτων μὲ τὸ πλοῖο¹⁵⁰ ἀπὸ τὸν θαλάσσιο μεταφορέα.

Στὴν ἑλληνιστικὴ πρακτικὴ τῆς μεταφορᾶς πραγμάτων μὲ πλοῖα πάνω στὸ Νεῖλο, ὁ ναύκληρος ἢ ὁ κυβερνήτης παραλαμβάνοντας τὸ φορτίο ὑπέγραφε μιὰν ἀπόδειξη ποῦ ὀνομαζόταν «σύμβολον» καὶ περιεῖχε περιγραφὴ τοῦ φορτίου καὶ ὑπόσχεση ὅτι θὰ ἐκτελέσει τὸ ταξίδι¹⁵¹. Γιὰ τοὺς κλασικοὺς χρόνους ὁμως παρόμοια πρακτικὴ, παρὰ ὀρισμένες ἐνδείξεις, δὲν φαίνεται πιθανή.

Ἀπὸ τὰ πρῶτα χρόνια τῆς ρωμαϊκῆς κυριαρχίας στὴν Αἴγυπτο συναντᾶμε ἀληθινὰ ναυλοσύμφωνα, ποῦ ὀνομάζονται «ναυλωτικαί» (ἐνν. συγγραφαι)¹⁵² καὶ περιελάμβαναν λε-

receptum nautarum), *Studi Volterra IV* (Milano 1971) 197-206, F. DE MARTINO, *Lex Rhodia, Diritto e società nell'antica Roma* (Roma 1982) 139 μὲ σημ. 174 (μὲ βιβλιογρ.), VÉLISSAROPOULOS 299-301, MEYER-TERMEER 203 καὶ σημ. 16-18, σ. 210-211, ΓΚΟΦΑ, *Ἡ Φόρτωσις* 30 σημ. 5.

150. MÉNAGER, *Naulum* 200, DE ROBERTIS 73, DE MARTINO ὁ.π. 139, MEYER-TERMEER 203, ΓΚΟΦΑ, *Ἡ φόρτωσις* 30 σημ. 5. Τόσο ὁ de Martino ὅσο καὶ ἡ Meyer-Termeer, κάνουν λόγο γιὰ «φορμαλισμὸ» ἢ γιὰ «πανηγυρικότητα» (solemnità) κατὰ τὴν ἀνάληψη τῆς εὐθύνης μεταφορᾶς μὲ τὸ receptum nautarum. Ἄλλη γνώμη ἔχουν οἱ D'ORS ὁ.π. σημ. 149 καὶ ROUGÉ, *Recherches* 383, ποῦ βλέπουν στὸ χειρόγραφο μορφὴ σύμβασης καὶ ὄχι ἀπλὴ συμβολικὴ ἐπισφράγιση τῆς συναλλαγῆς μὲ χειραγία.

151. *R. Hib.* I 98=WILCKEN, *Chrest.* 441 (251 π.Χ.), *P. Strasb.* 563 (215 π.Χ.), ποῦ παραθέτει ἡ VÉLISSAROPOULOS 294 σημ. 116 καὶ σ. 292 σημ. 109, ὅπου ἄλλες παραπομπές. Ἡ Vélissaropoulos, σωστά, ὑπενθυμίζει τὶς ἀναλογίες ἀνάμεσα στὰ «σύμβολα» αὐτὰ καὶ στὶς φορτωτικὲς ποῦ ἐκδίδονται σήμερα μὲ τὴν πραγματοποίηση τῆς φόρτωσης, παρατηρώντας, ὁμως, ὅτι ἡ φορτωτικὴ τοῦ σύγχρονου ναυτικοῦ δικαίου ἀποτελεῖ καὶ ἀξιογράφο δεκτικὸ μεταβίβασης. Δὲν πρέπει, ὁμως, νὰ παραβλέπουμε ὅτι καὶ ἡ σύγχρονη φορτωτικὴ ξεκίνησε ἀρχικὰ ὡς ἀπόδειξη ("arodixa") παραλαβῆς τῶν ἐμπορευμάτων, ἐκδιδόμενη βάσει τοῦ βιβλίου τοῦ πλοίου (quaternus, cartularium) ἀπὸ τὸν γραμματικό (scribanus) τοῦ πλοίου (βλ. ΓΚΟΦΑ, *Φορτωτικὴ τῶν ἀρχῶν τοῦ δεκάτου ἐβδόμου αἰῶνα στὰ ἑλληνικά*, ὑπὸ δημοσίευση στὸν *Τιμητικὸ Τόμο Μ. Μανούσακα*, ὅπου παραπομπές). Ἡ διαμόρφωση τῆς σημερινῆς φορτωτικῆς σὲ ἀξιογράφο ἀποτελεῖ πολὺ μεταγενέστερη ἐξέλιξη. Σχετικὰ μὲ τὰ «σύμβολα» πρέπει ἐπίσης νὰ παρατηρηθεῖ, ὅτι ὁ H. BRECHT, *Zur Haftung der Schiffer im antiken Recht* (München 1962) 36 σημ. 1 καὶ 134, τὸν ὁποῖο ἀκολούθησε καὶ ὁ γράφων (ΓΚΟΦΑ, *Ἡ φόρτωσις* 27 σημ. 1), περιλαμβάνει στὶς ναυλωτικὲς (βλ. καὶ πρὸ κάτω σημ. 152) καὶ τὰ «σύμβολα», τὴν ἴδια δὲ ἄποψη, πιστεύουμε, ἀποδέχεται καὶ ἡ MEYER-TERMEER 76. Ὅρθά ὁμως ἡ VÉLISSAROPOULOS διαστέλλει τὰ «σύμβολα» ἀπὸ τὶς «ναυλωτικὲς» καὶ τονίζει ὅτι οἱ παλαιότερες γνωστὲς ἀπὸ αὐτὲς δὲν εἶναι προγενέστερες ἀπὸ τὸν πρῶτο αἰῶνα μ.Χ. (VÉLISSAROPOULOS 280-281 μὲ σημ. 52). Οἱ ναυλωτικὲς ἔχουν τὴ μορφὴ «ιδιωτικοῦ πρακτικοῦ», privates Protokoll πρβ. «ἐναύλωσεν...», φαίνεται δὲ ὅτι ὁ ἀρχικὸς τόπος διαμόρφωσής τους στὴν Αἴγυπτο ἦταν ὁ Ὁξυρυγίτης νόμος (H.J. WOLFF, *Das Recht der griechischen Papyri Ägyptens in der Zeit der Ptolemäer und des Prinzipats II* (München 1978) 124 μὲ σημ. 87a, 125 μὲ σημ. 92a). Τὸν WOLFF ὁ.π., ἀκολουθοῦν ἐκτὸς τῆς VÉLISSAROPOULOS καὶ οἱ M. AMELOTTI-L. MIGLIARDI-ZINGALE, *Una dichiarazione* ὁ.π. (σημ. 131) 3014-3016 μὲ σημ. 17-22. Γιὰ τὴν ἱστορικὴ ἐξέλιξη τῶν «συμβόλων» τῶν ναυκλήρων, βλ. PH. GAUTHIER, *Symbola* ὁ.π. (σημ. 61) 86-88, VÉLISSAROPOULOS 286-299 καὶ τῆς ἴδιας, *Les symbola d'affaires-Remarques sur les tablettes archaïques de l'île de Corfou*, *Symposion* 1977, 71-83.

152. Ὁ ὀρισμὸς τῆς MEYER-TERMEER 75: «Ναυλωτικαὶ συγγραφαι εἶναι ἐγγραφα ποῦ ἔχουν συνταχθεῖ ἑλληνικά, μὲ τὰ ὁποῖα κάποιος ποῦ μεταφέρει πράγματα μὲ πλοῖο ἐπιβεβαιώνει τὴν παραλαβὴ ἢ τὴ φόρτωση πραγμάτων καὶ συγχρόνως ἀναλαμβάνει, ρητὰ ἢ σιωπηρὰ τὴν ὑποχρέωση νὰ μεταφέρει τὰ πράγματα αὐτὰ μὲ τὸ πλοῖο του καὶ νὰ τὰ παραδώσει σὲ ἓναν συγκεκριμένο τόπο», εἶναι, κατὰ συνέπεια, ὑπερβολικὰ εὐρύς, γιατί περιλαμβάνει στὴν ἔννοια τῶν ναυλωτικῶν καὶ τὰ σύμβολα. Ἡ MEYER-TERMEER 86 σημ. 2 ἀντιδιαστέλλει, ὀρθά, τὴ ναυλωτικὴ (συνων. «ναύλωσις», βλ. MEYER-TERMEER 80 σημ. 1) ἀπὸ τὴ σημερινὴ φορτωτικὴ (Konnossement), δὲν νομίζουμε ὁμως ὅτι τὸ κριτήριό τῆς διαφορᾶς ἔγκειται στὸ ὅτι ἡ σημερινὴ φορτωτικὴ ἀποτελεῖ μεταβιβάσιμο ἀξιογράφο. Ἡ ναυλωτικὴ, δηλαδή, ἀντίθετα, ἀπὸ τὸ «σύμβολο», δὲν συναπτόταν πρὸς πραγματοποιηθεῖσα ἤδη φόρτωση (πρβ. *P. Oxy.* XLV 3250 =VÉLISSAROPOULOS, *Annexe* ἀριθ. 15, τοῦ 63 μ.Χ., στίχ. 1-6: *Ἐναύλωσεν Ἀνφοῦβας... τὴν δηλουμένην σκάφην... εἰς ἣν καὶ ἐμβαλεῖται*, *P. Lond.* III 948 =MITTEIS, *Chrest.* 341 =MEYER, *Jur. Pap.* 43, τοῦ 236 μ.Χ., στίχ. 1-3

πτομερειακά τις υποχρεώσεις των συμβαλλόμενων μερών¹⁵³. Είναι πιθανό ο τύπος των ναυλωτικών αυτών να είχε παραληφθεί στις ποτάμιες μεταφορές του Νείλου από αντίστοιχο τύπο σύμβασης, διαμορφωμένο στην πρακτική των θαλάσσιων μεταφορών¹⁵⁴.

33. Εύθνη του μεταφορέα.

Οι ελάχιστες πληροφορίες που έχουν διασωθεί δεν επιτρέπουν να προσδιορισθεί με ακρίβεια η έκταση της εύθνης του μεταφορέα για το φορτίο του οποίου είχε αναλάβει τη μεταφορά για τα κλασικά χρόνια, δηλαδή ως τα τέλη του τέταρτου αιώνα π.Χ.

Φαίνεται, πάντως, πιο πιθανό, ότι η εύθνη αυτή βασιζόταν στη συνδρομή ή μη πταίσματος του μεταφορέα¹⁵⁵. Οι περιπτώσεις ανωτέρας βίας, αυτές που σήμερα αποκαλούνται «θαλάσσιο συμβάν»¹⁵⁶, πρέπει να είχαν ως συνέπεια την απαλλαγή του ναυκλήρου από την εύθνη του απέναντι στους φορτωτές. Τέτοια συμβάντα, που απάλλασσαν τον μεταφορέα, πρέπει να ήταν το ναυάγιο, ή έκβολη μετά από απόφαση των συμπλεόντων και ή πειρατεία ή καταδρομή έχθρων¹⁵⁷.

Από τα τέλη όμως της έλληνοιστικής περιόδου και έπειτα απαντάμε ολοένα και πιο συχνά στα σύμβολα και τις ναυλωτικές μιὰ ρήτρα με την οποία ο ναύκληρος (ή κυβερνήτης) αναλάμβανε την υποχρέωση να παραδώσει τα πράγματα των οποίων είχε αναλάβει τη μεταφορά «σῶα και άκακούργητα»¹⁵⁸, δηλαδή γερά και δίχως βλάβες. Πολλές φορές στη ρήτρα

¹⁵³ *Ἐναύλωσεν Αὐρήλιος Ἡρακλῆς Διοσκόρου... πρὸς ἐμβολὴν κλπ.*). Ἐνῶ ὁμως ἡ ναυλωτικὴ δὲν ταυτίζεται πρὸς τὸ σύμβολον, τὸ τελευταῖο τὴν προϋποθέτει (πρβ. VÉLISSAROPOULOS 280-281: «οἱ ἀποδείξεις (ἐνν. τὰ σύμβολα) προϋποθέτουν τὴν ὑπαρξὴν σύμβασης μεταφορᾶς, καταρτισμένης ἤδη»). Contra, βλ. BRECHT ὁ.π. 36 σημ. 1: «Στὸν *P. Berol. Inv. Nr. 16876* (=VÉLISSAROPOULOS, *Année* ἀριθ. 11, 49/48 π.Χ.) πρόκειται γιὰ μιὰν ἐντολὴν φόρτωσης μετὰ τὴν ὁδηγία τί θὰ περιληφθεῖ στὴν κυρίως 'ναυλωτικὴ' καὶ τὸν ἴδιο, σ. 27». Κατὰ τὸν Brecht, δηλαδή, ἡ ναυλωτικὴ ἐκδιόταν μετὰ τὴν φόρτωση. Ἡ ἀποψη αὐτὴ προέρχεται ἀπὸ τὸ ὅτι ὁ Brecht περιλαμβάνει στὶς ναυλωτικὲς καὶ τὶς ἀποδείξεις φόρτωσης.

¹⁵⁴ Π.χ. *P. Oxy. XLV 3250*: τὸ πλοῖο ναυλώνεται «σὺν τῇ ναυτεία», δηλαδή ἐπανδρωμένο μετὰ τὴν πλήρωμά του (πρβ. D. GOFAS, *On the Meaning of the Term "Nauteia" in the Papyri, Proceedings of the XVIII Intern. Congr. of Papyrology II* (Athens 1988) 258-260, παραπάνω σ. 125-127), ὀρίζεται ὁ τόπος ὅπου θὰ γίνῃ ἡ φόρτωση (*P. Oxy. 3250*, στίχ. 5-6, ΜΙΤΤΕΙΣ, *Chrest. 341* στίχ. 4) καθὼς καὶ ἡ ἐκφόρτωση (*P. Oxy. 3250*, στίχ. 9, ΜΙΤΤΕΙΣ, *Chrest. 341*, στίχ. 5), ὀρίζονται τὰ τῆς προκαταβολῆς καὶ ἐξόφλησης τοῦ ναύλου (*P. Oxy. στίχ. 9-15*, ΜΙΤΤΕΙΣ, *Chrest. 341*, στίχ. 5-7), ἢ προβλέπονται ἄλλοι ὅροι, ὅπως ἡ ἀπαγόρευση τῆς νυχτερινῆς πλεύσης ἢ τῆς πλεύσης μετὰ κακοκαιρία (*P. Oxy. στίχ. 21-24*), καθορίζονται σταλίες (ΜΙΤΤΕΙΣ, *Chrest. 341*, στίχ. 9-10), τέλος δὲ περιλαμβάνεται καὶ ὁ ὅρος ἀνάληψης κινδύνων (ΜΙΤΤΕΙΣ, *Chrest. 341*, στίχ. 7-8). Γιὰ τὸ τελευταῖο αὐτὸ θέμα, βλ. πὼς κάτω §30. Ἀνάλυση τοῦ *P. Lond. 948* = ΜΙΤΤΕΙΣ, *Chrest. 341*, βλ. στὸν ASHBURNER ὁ.π. (σημ. 121) CLXXIV. Βλ. ἐπίσης MEYER-TERMEER 109-110.

¹⁵⁴ Τὴν ὑπόθεση ὅτι πολλοὶ θεσμοὶ ποὺ βλέπουμε νὰ ἰσχύουν στὸ δίκαιο τῶν ποταμίων μεταφορῶν πάνω στὸ Νεῖλο εἶχαν παραληφθεῖ ἐκεῖ ἀπὸ τὴν πρακτικὴ τῶν ἰδιωτικῶν θαλασσίων μεταφορῶν, ἔχουμε ὑποστηρίξει καὶ σὲ ἄλλῃ περίστασι (D. GOFAS, *Épirioux, Symposion* 1985, 433, παραπάνω σ. 93).

¹⁵⁵ F.M. DE ROBERTIS, *Receptum nautarum - Studi sulla responsabilità dell'armatore in diritto Romano*, στὰ *Annali della Facoltà di Giurisprudenza della Università di Bari*, Nuov. Ser. XII (Bari 1953) 45 σημ. 2, 47 σημ. 3. Βλ. καὶ παλαιότερα L. BEAUCHET, *Histoire du droit privé de la république athénienne IV* (Paris 1897) 220. Στὰ ἴδια συμπεράσματα καταλήγει πιστεύουμε καὶ ἡ VÉLISSAROPOULOS 324-325 καὶ ἰδίως, σ. 334.

¹⁵⁶ Ἡ ἐννοία τοῦ «θαλάσσιου συμβάντος» (*fortuna di mare*) διαμορφώθηκε ἀπὸ τοὺς μεταγλωσσογράφους καὶ ἰδίως τὸν Bartolus, βλ. ΓΚΟΦΑ, *Ἡ φόρτωση* 104-105, ὅπου παραπομπές.

¹⁵⁷ Πρόκειται ἰδίως γιὰ περιπτώσεις ἀπὸ ἐκείνες, ποὺ κατὰ τὴν περιεχόμενη στὸν λόγο τοῦ ΨΕΥΔΟ-ΔΗΜΟΣΘΕΝΗ, *Πρὸς Λάκριτον XXXV* 10-13 «συγγραφὴ», ἀπήλλαξαν τὸν ὀφειλέτη ἀπὸ τὴν υποχρέωσή του ἐπιστροφῆς τοῦ ναυτοδανείου. Βλ. ἀνάλογα στὴ VÉLISSAROPOULOS 325, ἡ ὁποία, ὀρθά, δὲν δέχεται τὴν ὑπόθεση τοῦ L. GERNET, *Démotsthène III* 143 σημ. 1 ὅτι «στὴν προκειμένη περίπτωσι (δηλ. τοῦ ΨΕΥΔΟ-ΔΗΜΟΣΘΕΝΟΥΣ, *Κατὰ Διονυσιοδώρου LVI* 24) τὸ θαλάσσιο συμβάν δὲν ἀπήλασσε ἀπὸ τὶς υποχρεώσεις του τὸν μεταφορέα».

¹⁵⁸ Ἡδὴ ἡ ἐντολὴ φόρτωσης ποὺ περιέχεται στὸν πάπυρο *P. Berol. inv. 16876* = *SB V 8754* = VÉLISSAROPOULOS,

«σῶα καὶ ἀκακούρητα» οἱ πηγές προσθέτανε καὶ τὴν ἐπεξήγηση «ἀπὸ ναυτικῆς κακουργίας»¹⁵⁹.

Οἱ περισσότεροι ἀπὸ τοὺς νεότερους ἐρευνητὲς δέχονται ὅτι ἡ ἀνάληψη τῆς εὐθύνης ἀπὸ τὸν μεταφορέα μὲ τὴ ρήτρα «σῶα καὶ ἀκακούρητα» δὲν περιελάμβανε καὶ τὴν ἀνωτέρα βία¹⁶⁰. Ἡ δική μου ἄποψη, ἀντίθετα, εἶναι ὅτι μὲ τὴ ρήτρα αὐτὴ ὁ μεταφορέας ἀναδεχόταν ἀπόλυτη εὐθύνη γιὰ τὸ φορτίο, περιλαμβάνοντας δηλαδὴ στὴν εὐθύνη του καὶ περιπτώσεις ἀνωτέρας βίας, ὅπως ἄλλωστε προκύπτει κι ἀπὸ τὴ ρητὴ προσθήκη τῆς ἐπεξήγησης «τῶ ἔμαυτῶ κινδύνῳ» ἢ ἄλλης ταυτόσημης ποὺ πολλὲς φορὲς συναντᾶμε στὶς πηγές¹⁶¹.

34. Στοιβάσια.

Τὰ φορτία μεταφέρονταν εἴτε σὲ πῆλινα δοχεῖα, τοὺς ἀμφορεῖς, εἴτε σὲ σάκκους εἴτε καὶ χῦμα.

Στὴν τελευταία περίπτωση, ἰδίως ὅταν μεταφέρονταν σιτηρά, μιὰ μικρὴ ποσότητα τοῦ φορτίου λαμβανόταν ὡς δεῖγμα, σφραγιζόταν σὲ ἓνα μικρὸ σάκκο ἢ ἀγγεῖο¹⁶² καὶ παραδιδόταν στὸν ναύκληρο¹⁶³, ἢ συχνότερα, σ' ἄλλο πρόσωπο¹⁶⁴ γιὰ νὰ παραδοθεῖ στὸν παραλήπτη στὸ λιμάνι προορισμοῦ. Πολλὲς φορὲς ὁ ναύκληρος ἢ ὁ κυβερνήτης παρελάμβανε μαζί του καὶ τὸ μέτρο τοῦ ὁποῖου θὰ γινόταν χρῆση κατὰ τὴν ἐκφόρτωση γιὰ τὴ μέτρηση τοῦ φορτίου ποὺ μεταφερόταν χῦμα¹⁶⁵.

Ann. ἀριθ. 11, τοῦ 76/77 ἢ 49/48 π.Χ. περιέχει ἐντολὴ πρὸς σιτολόγο, ἐκτὸς ἄλλων, νὰ ὀρκισθεῖ ὅτι θὰ παραδώσει τὸ φορτίο χωρὶς ζημιές κλπ. (πρβ. στίχ. 16-19: *ληφθείσης καὶ τοῦ ναυκλήρου χειρογραφίας ὄρκου βασιλικῆς περὶ τοῦ ἀποκαταστήσειν εἰς τὴν πόλιν τὸν γόμον ἀκακοποιήτων οὐ στραγευσάμενον ἐ[αυτοῦ] πόρωι*). Κατάλογο τῶν σχετικῶν ρητῶν βλ. στὸ BRECHT ὁ.π. (σημ. 151) 34-35, στὴ VÉLISSAROPOULOS 328 σημ. 58 καὶ σχετικούς Πίνακες, στὴ MEYER-TERMEER 90-104.

159. Χαρακτηριστικὲς εἶναι οἱ περιπτώσεις τοῦ *P. Lond.* III 948 = MITTEIS, *Chrest.* 341 = P. MEYER, *Jurist. Pap.* 43 (236 μ.Χ.), στίχ. 8, *P. Iand.* inv. 616+245 = VÉLISSAROPOULOS, *Annéxe*, ἀριθ. 16, σ. 353 (221 μ.Χ.), στίχ. 39-40 καὶ *P. Warren* 5 (154 μ.Χ.), στίχ. 9-10. Τὸν ὄρο «ναυτικὴ κακουργία» ἐρμηνεύει ἡ VÉLISSAROPOULOS, ὁ.π. (σημ. 26) 328 ὡς “*fraude nautique*”. Πιστεύουμε ὅμως ὅτι ἡ ἐρμηνεία τῆς MEYER-TERMEER “*zur Schifffahrt gehöriq*” εἶναι ὀρθότερη: πρόκειται γιὰ εὐρύτατη εὐθύνη, ποὺ περιλαμβάνει καὶ τὴν ἀνωτέρα βία, πρβ. MEYER-TERMEER 117-118 μὲ παρατηρήσεις τῆς πάνω στοὺς παπύρους *P. Laur.* I 6 καὶ *P. Oxy.* I 144 = MITTEIS, *Chrest.* 343, ποὺ ἀποκλείουν περιπτώσεις ἀνωτέρας βίας, ἀποδείχνοντας ἔτσι, κατ' ἀντιδιαστολή, ὅτι ἂν δὲν εἶχαν συνομολογηθεῖ οἱ ἐξαιρέσεις αὐτές, ἡ εὐθύνη γιὰ ναυτικὴ κακουργία, θὰ περιλάμβανε καὶ ὅλες τὶς περιπτώσεις ἀνωτέρας βίας. Βλ. καὶ ΓΚΟΦΑ, *Ἡ φόρτωση* 27-29, ὁ ὁποῖος, ἤδη παλαιότερα, ἀντικρούοντας τὶς ἀπόψεις τοῦ BRECHT ὁ.π. (σημ. 151) 40-44, 49, 51, 143, εἶχε ἀναπτύξει παρόμοιες ἀπόψεις πρὸς τὶς τῆς Meyer-Termeer.

160. Βλ. παραπομπὲς στὴν προηγούμενη σημείωση, στὶς ὁποῖες νὰ προστεθεῖ καὶ VÉLISSAROPOULOS 328-335.

161. Πρβ. MEYER-TERMEER 114, 116-117.

162. Παραπομπὲς σὲ παπυρικὸ ὕλικό, βλ. στὸν ΓΚΟΦΑ, *Δεῖγμα* 61-62 μὲ σημ. 1 καὶ 2, 63 μὲ σημ. 3, 64, 65 μὲ σημ. 1-3. Μερικοὶ ἀπὸ τοὺς παπύρους αὐτοὺς χρονολογούνται ἀπὸ πολὺ πρῶμα ἐλληνιστικὰ χρόνια: *P. Hibeh* 39 τοῦ 265 π.Χ., *P. Hibeh* 98, τοῦ 251 π.Χ. (στοὺς ὁποῖους πρέπει νὰ προστεθεῖ AMELOTI-MIGLIARDI-ZINGALE, *Una dichiarazione* ὁ.π. (σημ. 131) 3017, τοῦ 237 π.Χ.) καὶ τὸ γεγονός αὐτὸ δημιουργεῖ ἰσχυρὲς ἐνδείξεις ὅτι ἡ χρῆση δειγμάτων στὶς μεταφορὲς μὲ πλοῖα ἀνάγεται σὲ προηγούμενα χρόνια, δηλαδὴ στὸν 4ο π.Χ. αἰῶνα τουλάχιστον.

163. ΓΚΟΦΑ, *Δεῖγμα* ὁ.π. Πρβ. *P. Hibeh* 98 = WILCKEN, *Chrest.* 441 = VÉLISSAROPOULOS, *Ann.* ἀριθ. 12, στίχ. 11-17, AMELOTI-MIGLIARDI-ZINGALE, *Una dichiarazione* ὁ.π. (σημ. 131) στίχ. 2-14.

164. Βλ. ΓΚΟΦΑ, *Δεῖγμα* 62 σημ. 3, 63-67 καὶ, ἰδίως, D. GOFAS, *Épistolous* 430-437 μὲ βιβλιογραφία, παραπάνω σ. 91-95.

165. *P. Hibeh* 98, στίχ. 19-20: *μέτρῳ [καὶ σκυτά]λη οἷς αὐτὸς ἠ]νέγκατο ἐξ Ἀλεξ[ανδρείας]*, AMELOTI-MIGLIARDI-ZINGALE, *Una dichiarazione* ὁ.π. (σημ. 131) στίχ. 15-16 (ὁμοία διατύπωση), *BGU VIII* 1742 (64/63 π.Χ.), στίχ. 10-15, 1743 στίχ. 11, W. CLARYSSE-H. HAUBEN, *Ten Ptolemaic Granary Receipts from Pyrgheia*, *ZPE* 89, 1991, 55-64 ἀριθ. 2 (*P. Lille I* 21), τοῦ 155 π.Χ., στίχ. 25-28, ἀριθ. 5 (*P. Lille I* 23), τοῦ ἴδιου ἔτους, στίχ. 23-26, ἀριθ. 7 (*P. Sorb.* inv. 690), τοῦ ἴδιου ἔτους ἢ τοῦ 144 π.Χ., στίχ. 20-21, ἀριθ. 8 (*P. Sorb.* inv. 111), ἔτους 155 ἢ 144 π.Χ. (:), στίχ. 7-9 κλπ. Γιὰ τὸ μέτρο καὶ τὴ σκυτάλη, βλ. πρόχειρα AMELOTI-MIGLIARDI-ZINGALE, *Una dichiarazione* ὁ.π. (σημ. 131) 3010 μὲ σημ. 5 καὶ 6.

Ἄπ' ὅτι πληροφορίες σώζονται προκύπτει ὅτι κανένας περιορισμὸς δὲν ὑπῆρχε γιὰ τὴ φόρτωση στὸ κατάστρωμα τῶν πλοίων¹⁶⁶.

35. Ναῦλος.

Τὰ φορτία πλήρωναν γιὰ τὴ μεταφορὰ ναῦλο¹⁶⁷, ποὺ στὰ ἑλληνιστικὰ χρόνια λεγόταν καὶ «φόρετρον» ἢ «φόρος»¹⁶⁸. Ὁ ναῦλος ὑπολογιζόταν εἴτε κατ' ἀποκοπή¹⁶⁹, εἴτε μὲ τὸ ζύγι¹⁷⁰, εἴτε μὲ τὸ κομμάτι¹⁷¹, καὶ πληρωνόταν συνήθως μετὰ τὴν ὀλοκλήρωση τῆς μεταφορᾶς¹⁷². Τὸ ἴδιο ἴσχυε, ἄλλωστε, καὶ γιὰ τὴ σύμβαση μεταφορᾶς ἐπιβατῶν μὲ πλοῖο¹⁷³. Ἀπὸ τοὺς παπύρους γνωρίζουμε ὅμως καὶ περιπτώσεις στίς ὁποῖες μιὰ προκαταβολὴ ἔναντι τοῦ ναύλου πληρωνόταν στὸν μεταφορέα μὲ τὴ φόρτωση τοῦ πλοίου, ἐνῶ τὸ ὑπόλοιπο μὲ τὴ ἐκφόρτωση¹⁷⁴.

Ὁ ναῦλος μποροῦσε νὰ συμφωνηθεῖ ὄχι μόνον σὲ χρῆμα ἀλλὰ καὶ σὲ εἶδος.

36. Ἐπίπλους.

Σχετικὰ μὲ τὴ μεταφορὰ τῶν φορτίων πρέπει νὰ γίνει λόγος καὶ γιὰ τὸν «ἐπιπλέοντα» ἢ «ἐπίπλου», πρόσωπο ποῦ, ὅπως ὁ «σοπρακάρικος» τοῦ Μεσαίωνα καὶ τῶν νεότερων χρόνων¹⁷⁵, συνόδευε ἀντὶ γιὰ τὸν ἴδιο τὸν φορτωτὴ τὸ φορτίο, παίρνοντας πολλές φορές μαζὶ του καὶ τὸ σφραγισμένο δεῖγμα γιὰ τὸ ὁποῖο ἔγινε πιὸ πάνω λόγος¹⁷⁶.

166. ΓΚΟΦΑ, *Ἡ φόρτωση* 24-26 καὶ 9 μὲ σημ. 3 καὶ 4, ὅπου (σ. 24) παρατηρεῖται ὅτι καμία νύξη δὲν γίνεται στὸν λόγο τοῦ ΨΕΥΔΟ-ΔΗΜΟΣΘΕΝΟΥΣ, *Κατὰ Φορμίωνος* 10 ὅτι ἡ φόρτωση πάνω στὸ κατάστρωμα συνιστοῦσε παράβαση διατάξεως νόμου ἢ ναυτικῆς συνήθειας.

167. Π.χ. ΨΕΥΔΟ-ΔΗΜΟΣΘΕΝΟΥΣ, *Πρὸς Τιμόθεον* XLIX 26: «τὸ ναῦλον τῶν ξύλων» (ὁμοίως, ὁ.π. 28, 29, 30), *P. Oxy.* XLV 3250 = VÉLISSAROPOULOS, *Année* ἀριθ. 15, σ. 352 (γύρω στὸ 63 π.Χ.), στίχ. 9-10: *ναύλου τοῦ διεσταμένου πρὸς ἀλλήλους*, ὁμοίως στίχ. 14). Ὁ ναῦλος μποροῦσε νὰ συμφωνηθεῖ καταβλητέος σὲ εἶδος, πρβ. MEYER-TERMEER 12. Γιὰ τὸν ναῦλο, βλ. ἐπίσης VÉLISSAROPOULOS 73-74 μὲ παραπομπές, ROUGÉ, *Recherches* 361-368.

168. *P. Sorb.* inv. 2395 = VÉLISSAROPOULOS, *Année* ἀριθ. 19 (272 ἢ 269 μ.Χ.), στίχ. 4-7, *P. Lond.* 1164 = *Sel. Pap.* I 38 (212 μ.Χ.), στίχ. 11-13. Φόρετρον: WILCKEN, *Chrest.* 30 (γύρω στὸ 200 π.Χ.), στίχ. 17. Βλ. καὶ MEYER-TERMEER 12 μὲ σημ. 167 (σ. 43).

169. Π.χ. ΨΕΥΔΟ-ΔΗΜΟΣΘΕΝΟΥΣ, *Πρὸς Τιμόθεον* XLIX 29: (1750 δρχ.), *P. Iand.* inv. 616+245 = VÉLISSAROPOULOS, *Année* ἀριθ. 16 (221 μ.Χ.), στίχ. 14-15: *ναύλο[υ] τοῦ [ἀναπλ]όου καὶ κατάπ[λο]υ ἀργυρίου [δραχμ]ῶν πεντακοσίων*. Μαζὶ μὲ τὸν ναῦλο σὲ χρῆμα στὴν τελευταία αὐτὴ περίπτωση, συμφωνοῦνται καὶ πρόσθετες παροχές σὲ εἶδος, δηλαδὴ σὲ τρόφιμα (στίχ. 15-19).

170. Π.χ. ΤΟΔ, *GHI* II 162 = PLEKET I ἀριθ. 5 (πρὶν ἀπὸ τὸ 350 π.Χ.), στίχ. 13-14: *ναῦλλον δὲ τελεῖν ὀβολὸν τοῦ [ταλάντου ἐκάστου τοῖς ναυκλήροις τοῖς ἐργαζομένου]*, *P. Oxy.* 3250 = VÉLISSAROPOULOS, *Année* ἀριθ. 15, στίχ. 5-12: *ἐμβαλεῖται... ἀρτάβας πεντακοσίας καὶ τῶν ἑκατὸν ἀρταβῶν ἀναυλι ἀρτάβας δέκα δύο ἡμισυ... ναύλου... τῶν ἑκατὸν ἀρταβῶν ἀργυρίου δραχμῶν εἴκοσι ὀκτώ, ὥστε εἶναι δραχμὰς ἑκατὸν τεσσαράκοντα*. Στὴν περίπτωση, δηλαδὴ, αὐτὴ, μέρος τοῦ φορτίου (12 1/2 ἀρτάβες ἀνά ἑκατὸ) μεταφέρονται χωρὶς ναῦλο («ἀναυλί»).

171. Τέτοια εἶναι, κατὰ τὴ γνώμη μας, ἡ περίπτωση τοῦ ναύλου τῶν 80 ἀμφορέων, γιὰ τὸν ὁποῖο γίνεται λόγος στὸν λόγο τοῦ ΨΕΥΔΟ-ΔΗΜΟΣΘΕΝΟΥΣ, *Πρὸς Λάκριτον* XXXV 31, 32, 34.

172. Τέτοια εἶναι, πιστεύουμε, ἡ περίπτωση τοῦ ναύλου γιὰ τὴ μεταφορὰ ξυλείας, ποὺ μνημονεύεται στὸν λόγο τοῦ ΨΕΥΔΟ-ΔΗΜΟΣΘΕΝΟΥΣ, *Πρὸς Τιμόθεον* XLIX 28, 29, 40 καὶ 59.

173. VÉLISSAROPOULOS 75-76 καὶ 282, μὲ παραπομπές.

174. Στὴν περίπτωση τοῦ *P. Oxy.* XLV 3250 (= VÉLISSAROPOULOS, *Année* ἀριθ. 15), στίχ. 11-15, ἀπὸ τὸν συνολικὸ ναῦλο τῶν δραχ. 140 ὁ ναύκληρος εἰσπράττει προκαταβολὴ δραχμῶν 72 μὲ τὴν κατάρτιση τῆς σύμβασης, τίς δὲ ὑπόλοιπες 68 θὰ λάβει μὲ τὸ ξεφόρτωμα τοῦ φορτίου. Ἄλλες παρόμοιες περιπτώσεις εἶναι οἱ *P. Oxy.* XLIX 3484 (27-30 μ.Χ.), στίχ. 10-11 καὶ *P. Lond.* III 948 = MITTEIS, *Chrest.* 341 = MEYER, *Jur. Pap.* ἀριθ. 43, στίχ. 57. Σχετικὰ, βλ. MEYER-TERMEER 12 μὲ σημ. 166 (σ. 43), VÉLISSAROPOULOS 73 σημ. 130, 282 σημ. 57. Ἡ MEYER-TERMEER σημειώ- τέον, θεωρεῖ τὸν τρόπο αὐτὸν πληρωμῆς τοῦ ναύλου ὡς χαρακτηριστικὸ τῶν ἰδιωτικῶν μεταφορῶν.

175. Βλ. ΓΟΦΑΣ, *Ériplous* 425-435 *passim*, παραπάνω σ. 87-94, σποράδην.

176. ΓΟΦΑΣ, *Ériplous* 431 σημ. 26-29, 433-434 σημ. 41, παραπάνω σ. 91-92 σημ. 26-29, σ. 93 σημ. 41.

Δέν έχουμε καθόλου ένδειξεις για τὸ ἄν ἡ παρουσία τοῦ ἐπιπλέοντα μέσα στὸ πλοῖο ἀσκούσε ὁποιαδήποτε ἐπιρροή στὴν εὐθύνη τοῦ μεταφορέα ἀπέναντι τὸν φορτωτὴ γιὰ τὰ μεταφερόμενα φορτία¹⁷⁷.

37. Κοινή ἀβαρία.

Σὲ συσχετισμὸ μὲ τὴν εὐθύνη τοῦ μεταφορέα γιὰ τὰ πράγματα τῶν ὁποίων ἔχει ἀναλάβει τὴ μεταφορὰ μὲ τὸ πλοῖο του πρέπει νὰ γίνεи μνεία καὶ τοῦ προβλήματος τῆς κοινῆς ἢ γενικῆς ἀβαρίας.

“Ὅτι μιὰ ρύθμιση τῶν θεμάτων τῆς κοινῆς ἀβαρίας ἦταν ἤδη διαμορφωμένη στὴ πρακτικὴ τῶν συναλλαγῶν ἀπὸ τὸν τέταρτο αἰῶνα π.Χ. εἶναι βέβαιο¹⁷⁸, ἔχει δὲ ὑποστηριχθεῖ ὅτι οἱ

177. Τὸ ὅτι οἱ «φυλακίτες», ποὺ ἀσκούσαν καθήκοντα ἐπιπλέοντα στὶς κρατικὲς μεταφορὲς, ἔπρεπε νὰ διαθέτουν κτηματικὴ περιουσία («κεκληρονημένοι»), δείχνει ὅτι κάποιος μορφῆς εὐθύνη γιὰ τὰ μεταφερόμενα βάρυνε αὐτοὺς τοὺς ἴδιους. Πρβ. GOFAS, *Épíroulos* 434 σημ. 44, παραπάνω σ. 94 σημ. 44.

178. Πρβ. στὴ συγγραφή ποὺ περιέχεται στὸν ΨΕΥΔΟ-ΔΗΜΟΣΘΕΝΟΥΣ, *Πρὸς Λάκρ.* XXXV 11: «... πλὴν ἐκβολῆς ἢ ἄν οἱ σύμπλοι ψηφισάμενοι κοινῆ ἐκβάλλονται, καὶ ἄν τι πολεμίοις ἀποτείσωσιν». Ἀμφίβολο εἶναι ὅμως ἂν πραγματικὰ τὴν ἐκβολὴ ἀποφάσιζαν πάντα ἀπὸ κοινοῦ οἱ «σύμπλοι», ὅπως στὸ κείμενο ποὺ παραθέτουμε, ἢ ὁ ναύκληρος μόνος (πρβ. Δίφιλο στὸ ἀπόσπασμα ποὺ παραθέτουμε πῶς κάτω, σημ. 183), ἢ ὁ κυβερνήτης μόνος (ΑΧΙΛΛΕΥΣ ΤΑΤΙΟΣ, *Τὰ κατὰ Λευκίππην καὶ Κλειτοφῶντα* (2ος αἰῶνας μ.Χ.) III 2: «καὶ ὁ κυβερνήτης ἐκέλευε ρίπτειν τὸν φόρτον»). Ἐνόμει, δηλαδή, τῶν ἀντιφατικῶν αὐτῶν μαρτυριῶν, ὁ U.E. ΡΑΟΛΙ, *Il prestito marittimo nel diritto attico*, *Studi di diritto attico* (Firenze 1930) (ἀνατ. Milano 1974) 83-84, παρατηρεῖ μὲν ὅτι ἡ ρητὰ ἀπαιτούμενη ἀνάγκη ψηφοφορίας ἀπέκλειε τὴν ὑποχρέωση συνεισφορᾶς στὶς περιπτώσεις ποὺ δὲν ἦταν δυνατό νὰ ἐκδηλωθεῖ ἡ θέληση τῶν θαλασσοπλοούντων, προσθέτει ὅμως ὅτι ἡ μοναδικὴ πηγὴ ἀπὸ ὅπου πληροφοροῦμαστε γιὰ τὸ θέμα αὐτὸ εἶναι ἡ πολυσυζητημένη «συγγραφή» στὸν λόγο κατὰ Λακρίτου καὶ, κατὰ συνέπεια, δὲν μπορούμε νὰ ὀδηγηθοῦμε σὲ θετικὰ καὶ ἀσφαλῆ συμπεράσματα πάνω στὸ συζητούμενο θέμα. Εἶναι ἀλήθεια ὅτι, ὅπως στὴ «συγγραφή» τοῦ πρὸς Λάκρικο λόγου τοῦ ΨΕΥΔΟ-ΔΗΜΟΣΘΕΝΗ, ἔτσι καὶ σὲ πολλὰ μεταγενέστερες πηγές τοῦ μεσογειακοῦ ναυτικοῦ δικαίου καὶ εἰδικότερα στὸ *Νόμο Ροδίων Ναυτικῶν* (III 9: «ἐὰν περὶ ἐκβολῆς βουλευσῆται ὁ ναύκληρος ἐπερωτάτω τοὺς ἐπιβάτας οἷς χρήματα ἔστιν ἐν τῷ πλοίῳ ὅ,τι δὲ ἐὰν γένηται, τοῦτο ψηφον ποιείτωσαν»), καὶ στὸ *Consolato del Mare* (ital. μετάφρ.), κεφ. 97 καὶ 109, ἐπιβάλλεται ἡ λήψη ἀπόφασης καὶ μάλιστα μὲ κάποιον τυπικὸ τρόπο (ψηφοφορία κλπ.). Παράλληλα ὅμως διαπιστώνουμε τὴν ὑπαρξὴ μιᾶς ἄλλης ομάδας ναυτικῶν συνηθειῶν ποὺ φαίνεται ὅτι ἀναθέτουν τὴ λήψη ἀπόφασης ἀποκλειστικὰ στὸν ἔχοντα τὴν εὐθύνη τῆς ναυτικῆς διακυβέρνησης τοῦ πλοίου, κυβερνήτη ἢ ναύκληρο (ἂν ὁ τελευταῖος ἀσκεῖ καὶ καθήκοντα κυβερνήτη). Τοῦτο συνέβαινε π.χ. σὲ μιὰ περίπτωση κοινῆς ἀβαρίας, ποὺ περιέχεται στὴ *lex Rhodia* τῶν Ρωμαϊκῶν χρόνων. Κατὰ τὸ σχετικὸ ἐδάφιο τοῦ *Πανδέκτη*, D. 14, 2, 2, 1 (Paul. lib. 34 ad ed.), οἱ σκόπιμες ζημιές στὸ πλοῖο καὶ τὰ ἐξαρτήματά του ποὺ γίνονται γιὰ τὴν κοινὴ σωτηρία πλοίου καὶ φορτίου, ἀποτελοῦν κοινὴ ἀβαρία ἂν γίνον «μὲ τὴ θέληση» τῶν ἐπιβατῶν (“voluntate vectorum”), χωρὶς νὰ ἀπαιτεῖται ἡ θέληση αὐτῆ νὰ λάβει τὴ μορφή ἀπόφασης καὶ μάλιστα μετὰ ἀπὸ ψηφοφορία. Ἐξῆλλον, σχετικὰ μὲ τὸ γνωστὸ ἐπεισόδιο τοῦ ταξιδιοῦ τοῦ Ἀποστόλου Παύλου στὴ Ρώμη (*Πραξ.* Ἀποστ. 27, 6-44), σωστὰ ἔχει παρατηρηθεῖ ὅτι γιὰ τὶς ἐκβολές ποὺ πραγματοποιοῦνται κατὰ τὴ διάρκεια τοῦ πλοῦ, καμμία ἀπόφαση τῶν συνεπιβαινόντων δὲν λαμβάνεται, οὔτε κὰν πραγματοποιεῖται κοινὴ σύσκεψη τους, ἀλλὰ γίνεται ἕνα συμβούλιο στὸ ὁποῖο μετέχουν μόνο ὁ κυβερνήτης, ὁ ναύκληρος, ὁ ἐκατόνταρχος καὶ ὁ ἴδιος ὁ Ἀπόστολος Παῦλος (ROUGÉ, *Recherches* 399, P. HUVELIN, *Études d'histoire du droit commercial romain* (Paris 1929) 195 σημ. 1, J. DAUVILLIER, *Le droit maritime rhénicien*, *RIDA* 3ème Sér. 6, 1959, 55). Κατὰ πόσο ἡ ομάδα αὐτὴ ναυτικῶν συνηθειῶν πηγάζει ἀπὸ τὸ φοινικικὸ ναυτικὸ δίκαιο, ὅπως ὑποστηρίχθηκε (DAUVILLIER ὁ.π. 54-56), ὁ συντάκτης τῆς παρούσας δὲν εἶναι σὲ θέση νὰ ἀποφανεῖ. Ὑπὲρ πάντως τῆς ἄποψης αὐτῆς συνηγορεῖ καὶ μιὰ ἄλλη πηγὴ, ποὺ περιέχεται στὴν *Παλαιὰ Διαθήκη*, στὸ βιβλίο τοῦ Ἰωνᾶ (Α΄ 3 ἐπ.). Κατὰ τὴ διήγηση ποὺ περιέχεται ἐκεῖ, ὁ Ἰωνᾶς ἐπιβιβάσθηκε στὴν Ἰόπη (Γιάφφα) σὲ πλοῖο μὲ προορισμὸ τὴν Θαρσίδα, ἢ, στὰ ἑλληνικά, Ταρτησό, λιμάνι τῆς Ἰσπανίας (γιὰ τὴν ὁποία βλ. DAUVILLIER ὁ.π. 35 σημ. 5, ROUGÉ, *La marine* ὁ.π. (σημ. 116) 151-152. Πρβ. σχετικὰ ΗΡΟΔΟΤΟ I 163, IV 152, Βασιλειῶν Γ΄, 10, 20), σὲ πλοῖο, δηλαδή, φοινικικὸ. Κατὰ τὴν περιγραφή τῶν γεγονότων ποὺ ἐπακολούθησαν, ξέσπασε τρικυμία (Ἰωνᾶς Α΄ 5): «καὶ ἐφοβήθησαν οἱ ναυτικοὶ καὶ ἀνεβόησαν ἕκαστος πρὸς τὸν θεὸν αὐτοῦ καὶ ἐκβολὴν ἐποίησαν τῶν σκευῶν τῶν ἐν τῷ πλοίῳ εἰς τὴν θάλασσαν τοῦ κουφισθῆναι ἀπ’ αὐτῶν». Καμμία μνεία λήψης ἀπόφασης δὲν μνημονεύεται, λοιπόν, σὲ σχέση πρὸς τὴν πραγματοποιούμενη ἐκβολή. Δεδομένου δὲ ὅτι πρόκειται γιὰ φοινικικὸ πλοῖο, πρέπει νὰ γίνεи σχετικὴ μνεία τοῦ ὅτι καὶ τὰ Ταλμουδικὰ κείμενα (ποὺ εἶναι μὲν πολλὰ μεταγενέστερα, ἀλλὰ

ρίξεις του θεσμού βρίσκονται στη ναυτιλιακή πράξη των Φοινίκων¹⁷⁹. Ἡ διαμόρφωσή της ἐξηγεῖται, ἄλλωστε, ἀπὸ τὸν χαρακτήρα τῆς ναυτικῆς ἐπιχείρησης στὸν ἑλληνικὸ χῶρο κατὰ τὰ κλασικὰ χρόνια: Τὰ πρόσωπα ποὺ συμμετεῖχαν στὸ ταξίδι («συμπλέοντες», «σύμπλοι») ¹⁸⁰, ὄντας ἐνωμένα ἀπὸ κοινὸς κινδύνους καὶ κοινὰ συμφέροντα, φυσικὸ ἦταν ν' ἀποφασίζουν μὲ κοινὴ τους ψήφο, μαζὶ καὶ μὲ τὸν ναύκληρο, ἂν θᾶπρεπε νὰ προβοῦν σὲ ἐκβολή, ἂν θᾶπρεπε δηλαδὴ νὰ πετάξουν πράγματα, καὶ ποιὰ, στὴ θάλασσα προκειμένου νὰ ἀποφύγουν τὸν κίνδυνο ναυαγίου τοῦ πλοίου, ἢ νὰ πληρώσουν λύτρα στοὺς ἐχθροὺς (πειρατὲς, καταδρομεῖς). Οἱ δύο αὐτὲς περιπτώσεις κοινῆς ἀβαρίας μᾶς εἶναι γνωστὲς ἀπὸ τὸν λόγο πρὸς Λάκριτον ποὺ ἀποδίδεται στὸν Δημοσθένη¹⁸¹. Ἔτσι οἱ ζημίαι ποὺ προκλήθηκαν γιὰ τὴν κοινὴ σωτηρία ἦταν εὐλόγο νὰ ἀντιμετωπίζονται μὲ κοινὲς εἰσφορές.

Ἡ ἐκβολὴ γιὰ τὴν κοινὴ σωτηρία τοῦ πλοίου καὶ τοῦ φορτίου ἔδινε δικαίωμα σὲ συνεισφορὰ ὑπὲρ τῶν κυρίων τῶν πραγμάτων ποὺ ρίχθηκαν στὴ θάλασσα γιὰ τὴν κοινὴ σωτηρία καὶ εἰς βάρος ἐκείνων τῶν ὁποίων τὰ πράγματα διασώθηκαν¹⁸², προφανῶς δὲ καὶ τοῦ πλοίου.

Ἡ κατανομὴ τῆς ὑποχρέωσης συνεισφορᾶς ἦταν, στὰ κλασικὰ τουλάχιστον χρόνια, ἔργο τοῦ ναυκλήρου, ὅπως μᾶς δείχνει ἕνα ἀπόσπασμα τοῦ κωμικοῦ ποιητῆ Δίφιλου¹⁸³.

Οἱ κανόνες αὐτοὶ —ποὺ δὲν περιορίζονταν ἄλλωστε στὰ θέματα τῆς κοινῆς μόνο ἀβαρίας— ἐξελίχθηκαν πρὸς πέρα στὴ μεσογειακὴ πρακτικὴ καὶ ἀπὸ τὰ χρόνια τῆς ναυτικῆς ὑπεροχῆς τῆς Ρόδου διαμορφώθηκαν σὲ σῶμα ἐθιμικῶν κανόνων, τὸ ὁποῖο στὰ ρωμαϊκὰ

ἀποδίδουν, ὅπως ὑποστηρίχθηκε, ναυτικὲς συνήθειες τῆς Φοινίκης), δὲν κάνουν, καὶ αὐτὰ, λόγο γιὰ κοινὴ ἀπόφαση τῶν θαλασσοπλοούντων (DAUVILLIER ὁ.π. 55 καὶ 37). Ὅλα αὐτὰ ὁδηγοῦν στὸ συμπέρασμα ὅτι, ὅσον ἀφορᾶ τὴν ἀρχαιότητα, ἡ μεμονωμένη μνεία τῆς ἀπόφασης τῶν ἐπιβαινόντων στὴ συγγραφὴ τοῦ πρὸς Λάκριτον λόγου, δὲν ἀποδίδει, πιθανῶς, γενικὴ ναυτικὴ συνήθεια καὶ ὅτι ὀρθὰ γίνεται δεκτὸ ὅτι ἡ ἀπόφαση περὶ ἐκβολῆς ἀνῆκε κατὰ τὴν ἀρχαιότητα στὸν κυβερνήτη (ἢ τὸν ναύκληρο, ἂν αὐτὸς ἦταν συνάμα καὶ κυβερνήτης τοῦ πλοίου), ὅπως δέχονται ὁ ROUGÉ, *Recherches* 226-227 καὶ 398-340 καὶ *La marine* ὁ.π. (σημ. 116) 198 καὶ ἡ VÉLISSAROPOULOS 322-323.

179. DAUVILLIER ὁ.π. 56. Τόσο τὸ Ἱεροσολυμιτικὸ ὅσο καὶ τὸ Βαβυλωνιακὸ Τάλμουδ (γιὰ τὰ ὁποῖα, βλ. πρόσχειρα, Γ. ΠΕΤΡΟΠΟΥΛΟΥ, *Ἱστορία καὶ Εἰσηγήσεις τοῦ Ρωμαϊκοῦ Δικαίου*² (Ἀθῆναι 1963) 23), ὀρίζουν ὅτι ἡ ἐκτίμηση γιὰ τὴ συνεισφορὰ γίνεται σύμφωνα μὲ τὸ βάρος καὶ ὄχι σύμφωνα μὲ τὴν ἀξία τῶν θυσιασθέντων ἀφενὸς καὶ τῶν διασωθέντων ἀφετέρου (DAUVILLIER ὁ.π. 54 μὲ σημ. 65 καὶ 66).

180. Παραπομπές, βλ. στὸν GOFAS, *Épirlois* 427 σημ. 6 καὶ 7, παραπάνω σ. 88-89 σημ. 6-7.

181. Ἡ φράση «ἐντελὲς πλὴν ἐκβολῆς ἢς ἂν οἱ σύμπλοι ψηφισάμενοι κοινὴ ἐκβάλονται, κἂν ἂν τι πολεμίοις ἀποτείσωσιν» (ΨΕΥΔΟ-ΔΗΜΟΣΘΕΝΟΥΣ, *Πρὸς Λάκριτον* XXXV 1) εἶναι, ὅπως παρατηρεῖ ὁ L. GERNET, *Démosthène* I 54, 184 σημ. 1 «ἐλλειπτικὴ, ὅπως ταιριάζει σὲ ἔγγραφο ὅπου γίνεται ἀναφορὰ σὲ ἐμπορικὲς συνήθειες» (βλ. ἐπίσης ὁ.π. 175 σημ. 1).

182. Αὐτὴ εἶναι ἡ ἔννοια τῆς ὑποχρέωσης ἐπιστροφῆς τοῦ δανείου «ἐντελοῦς, πλὴν ἐκβολῆς κλπ.» τῆς συγγραφῆς. Πρέπει νὰ σημειωθεῖ ἐδῶ, ὅτι, ἀπὸ ὅσο γνωρίζει ὁ συντάκτης τῆς παρούσας, δὲν ὑπάρχει στίς κλασικὲς καὶ ἑλληνιστικὲς πηγὲς μαρτυρία γιὰ συμμετοχὴ τοῦ πλοίου στὴν παθητικὴ ὁμάδα (ὁμάδα ποὺ συνεισφέρει) στίς περιπτώσεις κοινῆς ἀβαρίας, εἴτε μὲ ὀλόκληρη τὴν ἀξία τοῦ πλοίου, ὅπως στὴ *lex Rhodia de iactu* τοῦ Πανδέκτη (πρβ. *D.* 14, 2, 1, Paulus libr. sec. sentent.), εἴτε μὲ ποσοστὸ τῆς ἀξίας αὐτῆς, ὅπως στὸν Βυζαντινὸ *Νομ. Ποδ. Ναυτ.* II, ιστ: μετὰ ἔκπτωση τοῦ 1/3 τῆς ἀξίας τοῦ πλοίου. Βλ. πρόσχειρα, γιὰ τὸ Ρωμαϊκὸ Δίκαιο, HUVÉLIN, *Études* 184-185, 191-195, ROUGÉ, *Recherches* 402-406 καὶ γιὰ τὸ Βυζαντινὸ Δίκαιο, καθὼς καὶ τὰ δίκαια τῆς μεσαιωνικῆς δυτικῆς Μεσογείου, ASHBURNER CCLXXI-CCLXXII, CCLXXIV-CCLXXVI. Ἀντίθετα, γιὰ τὴν συμμετοχὴ τοῦ πλοίου στὴν ἐνεργητικὴ ὁμάδα (ὁμάδα ποὺ ἀξιώνει συνεισφορὰ), βλ. πρὸς κάτω σημ. 183, τὸ ἀπόσπασμα τοῦ Δίφιλου ποὺ παραθέτουμε.

183. ΔΙΦΙΛΟΥ, *Ζωγράφος* (КОСК, *CAF* II 43, σ. 554 = EDMONDS, *FAC* III A, 115, σ. 116, στίχ. 10-17, πρβ. ΑΘΗΝΑΙΟ, VII 292a-b): «ναύκληρος ἀποθύει τις εὐχὴν, ἀποβαλὼν τὸν ἴστον ἢ τὰ πηδάλια συντρίψας τῆς νεῶς, ἢ φορτί' ἐξέρριψ' ὑπὲραντλος γενόμενος· ἀφῆκα τὸν τοιοῦτον· οὐδὲν ἠδέως ποιεῖ γάρ οὗτος, ἀλλ' ὅσον νόμου χάριν· ὁμοῦ δὲ ταῖς σπονδαῖσι διαλογίζεται τοῖς συμπλέουσιν, ὅπόσον ἐπιβάλλει μέρος τιθεῖς, τὰ θ' αὐτοῦ σπλάχν' ἕκαστος ἐσθίει».

χρόνια ήταν ως σύνολο γνωστό ως Ρόδιος Νόμος (Lex Rhodia)¹⁸⁴. Μέρος του Ρόδιου Νόμου μās έχει γίνει γνωστό χάρη στην Ίουστινιάνεια Νομοθεσία¹⁸⁵.

Ἐπειδὴ μπορούσαν νὰ γεννηθοῦν ζητήματα εὐθύνης του ἀλλὰ καί, ἐνδεχόμενα, συνεισφορᾶς σὲ κοινὴ ἀβαρία, ὁ ναύκληρος ἦταν ὑποχρεωμένος, ἀπὸ τὰ ἐλληνιστικὰ χρόνια τουλάχιστον, νὰ δηλώνει μὲ ὄρκο στίς τοπικὲς ἀρχὲς κάθε ἔκτακτο γεγονός πὸ εἶχε συμβεῖ κατὰ τὴν διάρκειά του ταξιδιοῦ. Τέτοιες «ἐξομολογήσεις» ἔχουν σωθεῖ στὴν Αἴγυπτο ἀπὸ τὴν πτολεμαϊκὴ περίοδο¹⁸⁶.

VI. ΤΕΛΗ, ΜΟΝΟΠΩΛΙΑ ΚΑΙ ΠΕΡΙΟΡΙΣΜΟΙ ΤΟΥ ΕΜΠΟΡΙΟΥ

38. Πεντηκοστὴ καὶ ἄλλα τέλη.

Ἄς στρέψουμε τώρα τὴν προσοχή μας στὰ φορολογικὰ θέματα. Ἡ σημαντικότερη φορολογικὴ ἐπιβάρυνση πὸ συναπτόταν μὲ τὴ θαλάσσια ἐπιχείρηση ἦταν τὸ τέλος τῆς πεντηκοστῆς, ἓνα τέλος 2% πὸ βάραινε ὄχι μόνον τὶς εἰσαγωγὲς ἀλλὰ καὶ τὶς ἐξαγωγὲς¹⁸⁷.

Τὸ τέλος αὐτὸ ἦταν πολὺ διαδεδομένο στὸν ἀρχαῖο ἐλληνικὸ κόσμο. Τὸ συναντᾶμε στὴν Ἀθήνα¹⁸⁸, στὴν Κυπαρισσία¹⁸⁹, στὴ Δῆλο¹⁹⁰, στὴν Κέω¹⁹¹, στὴν Ἀλικαρνασσό¹⁹², στὸ Ἀνακτόριον¹⁹³ κλπ.

Ἡ εἴσπραξη τῆς πεντηκοστῆς γινόταν σὲ χρῆμα βάσει δήλωσης («ἀπογραφῆς»)¹⁹⁴

184. Ὅτι ἡ lex Rhodia δὲν περιοριζόταν μόνον στὰ θέματα τῆς ἐκβολῆς, ἢ γενικότερα τῆς κοινῆς ἀβαρίας, βλ. HUVELIN ὁ.π. 39, F.M. DE ROBERTIS, *Lex Rhodia Critica e anticritica* su D. 14, 2, 9, *Studi in Onore di V. Arangio-Ruiz* III (Napoli 1953) 157 σημ. 8.

185. Πρόκειται γιὰ τὸν τίτλο D. 14, 2 de lege Rhodia de iactu τοῦ Πανδέκτη.

186. *R. Hib.* I 98 (252 ἢ 251 π.Χ.) = VÉLISSAROPOULOS, *Annèxe* ἀριθ. 23 (πρβ. ΓΚΟΦΑ, *Ἡ φόρτωσις* 9 σημ. 4) καὶ WILCKEN, *Chrest.* 442 = *P. Magd.* 37+11 = VÉLISSAROPOULOS, *Annèxe* ἀριθ. 22 (222 π.Χ.). Βλ. ἐπίσης Δ. ΓΚΟΦΑ, Διαμαρτυρικόν (Προτέστον) τοῦ ἔτους 1807 ἐκ Σύρου, *Ξένιον P.J. Zéros* I 489 σημ. 33, παρακάτω σ. 389 σημ. 33, BRECHT ὁ.π. (σημ. 151) 125-127, MEYER-TERMEER 62 σημ. 1.

187. Α.Μ. ΑΝΔΡΕΑΔΟΥ *Ἱστορία τῆς Ἑλληνικῆς Δημοσίας Οἰκονομίας* I (Ἀθήναι 1928) 171, SCHWANN στὴ *RE* XIX 1 (1937), στὴ λ. Pentekoste, στήλ. 531-532, καὶ τὸν ἴδιο, στὴ *RE* V A 1 (1934), στὴ λ. τέλη, στήλ. 256-257, CHR. HABICHT, *Eine Urkunde des Akarnanischen Bundes*, *Hermes* 85, 1957, 106 μὲ σημ. 1, LÉCRIVAIN, στὸ *DA*, στὴ λ. Πρόσοδοι, 702-703, GOFAS, *Les carpologues de Thasos* 345 μὲ σημ. 1 καὶ 2, παραπάνω σ. 47 μὲ σημ. 47 καὶ 48, VÉLISSAROPOULOS 208.

188. Πρβ. *Anecd. Gr.* (BEKKER) I (lex. rhet.) 297, 21 στὴ λ. πεντηκοστεύονται καὶ πεντηκοστευόμενοι: «τῶν εἰσαγομένων εἰς τὸν Πειραιᾶ φορτίων καὶ ἀνδραπόδων ἐκ τῆς ἀλλοδαπῆς πεντηκοστὴν ἐτέλουν οἱ ἔμποροι καὶ τοῦτο ἐκαλεῖτο πεντηκοστεύεσθαι» καὶ αὐτοὶ δὲ οἱ τὸ τέλος εἰσπράττοντες πεντηκοστολόγοι καλοῦνται», ΨΕΥΔΟ-ΔΗΜΟΣΘΕΝΟΥΣ, *Πρὸς Φορμίωνα* XXXIV 7 κλπ.

189. *IJG* II 340-341 = ZIEBARTH, *Beiträge*, Anh. II, ἀριθ. 11 = PLEKET I ἀριθ. 8 = *Syll*³ 952 (4ος ἢ 3ος αἰώνας π.Χ.), στίχ. 4-5: ἀπογράφασθω ποτὶ τοὺς πεντηκοστολόγους καὶ καταβαλέτω τὰμ πεντακοστὰν π[ρι]ν ἀνάγειν τι ἢ πωλεῖν.

190. DURRBACH, *Inscriptions de Délos* ἀριθ. 509 = ZIEBARTH, *Beiträge*, Anh. II, ἀριθ. 12 = PLEKET I ἀριθ. 10 = *Syll*³ 975 (250-200 π.Χ.), στίχ. 10-11 καὶ 14.

191. TOD, *GHI* II ἀριθ. 162 = PLEKET I ἀριθ. 5 (πρὶν ἀπὸ τὸ 350 π.Χ.), στίχ. 22-23: Τελεῖν δὲ τῆμ πεντηκοστὴν τοῖς πεντηκοστολόγοις τοὺς ἐργαζομένους.

192. *OGIS* 46 = PLEKET I ἀριθ. 26 (3ος αἰώνας π.Χ.), στίχ. 12.

193. ROUILLOUX, *Choix* ἀριθ. 29 = HABICHT ὁ.π. 88-89, στίχ. 31 καὶ 34.

194. Ὅπως σημειώσαμε ἀλλοῦ (ΓΚΟΦΑ, *Τὸ ἐμπορικὸ δίκαιο τῆς ἀθηναϊκῆς ἀγορᾶς*, σ. 91 καὶ σημ. 100, παραπάνω σ. 182-183 καὶ σημ. 100). Σχετικὲς βιβλιογραφικὲς παραπομπές, βλ. στοὺς GOFAS, *Les carpologues de Thasos*, 342 σημ. 1, παραπάνω σ. 45 σημ. 25 καὶ J. TRIANTAPHYLLOPOULOS, *Les vices cachés de la chose vendue d'après les droits grecs...*, *Studi Volterra* V (Varese 1971) 703 σημ. 16, VÉLISSAROPOULOS 208-210.

του φορολογούμενου, που απευθυνόταν προς τους μισθωτές του τέλους, τους πεντηκοστολόγους¹⁹⁵, και έπρεπε, όταν επρόκειτο για εισαγόμενα εμπορεύματα, να γίνει άφου τὰ εμπορεύματα ξεφορτωθούν¹⁹⁶.

Οι πεντηκοστολόγοι ήταν οργανωμένοι σε εταιρίες με επικεφαλής έναν «άρχωνη της πεντηκοστής»¹⁹⁷. Είχαν δικαίωμα να προβαίνουν σε έρευνες για την ανάκαλυψη λαθρεμπόρων¹⁹⁸ και μπορούσαν να προβαίνουν σε έγγραφες καταγγελίες (φάσεις)¹⁹⁹ κατά τῶν παραβατῶν, οί ὁποῖες στήν Ἀθήνα απευθύνονταν προς τους Ἐπιμελητές του Ἐμπορίου²⁰⁰, ἐκτὸς ἂν επρόκειτο για παραβάσεις μέσα στον κύκλο τῶν σιτηρῶν (ἐν τῷ σίτῳ), ὁπότε ἀρμόδιοι ἦταν εἰδικοί Ἄρχοντες, οί Σιτοφύλακες²⁰¹. Πρέπει να σημειωθεί ὅτι τέτοιες καταγγελίες μπορούσε να κάνει και ὁποιοσδήποτε ἄλλος («ὁ βουλόμενος»)²⁰² κι ὅτι αὐτὸς πού ἔκανε τὴν καταγγελία — πεντηκοστολόγος ἢ ἄλλος— ἔπαιρνε, σε περίπτωση καταδίκης ἐκείνου κατά τοῦ ὁποῖου στρεφόταν, τὰ μισὰ τῆς ἀξίας τῶν πραγμάτων για τὰ ὁποῖα εἶχε ἀπαγγελθεῖ ἡ καταδίκη. Τὸ ἄλλο μισὸ δημεύονταν ὑπὲρ τῆς πόλης²⁰³.

Ἄλλο τέλος πού εἰσπραττόταν ἀπὸ τὰ πλοῖα ἦταν τὸ «ἐλλιμένιο». Τὸ συναντᾶμε στήν Ἀθήνα²⁰⁴, στὸ Βόσπορο²⁰⁵, ἀλλὰ και στήν Καῦνο τὸν 1ο αἰῶνα μ.Χ.²⁰⁶ Στὸ λιμάνι τοῦ Πει-

195. «Πεντηκοστεύομαι» δὲν σημαίνει «πληρώνω τὸ τέλος τῆς πεντηκοστής» ὅπως ἐξηγοῦν τὸν ὄρο τὰ *Anecd. Gr.* (βλ. πιὸ πάνω, σημ. 188), ἀλλὰ «ὑποβάλλω δήλωση (= ἀπογραφή) πρὸς τοὺς πεντηκοστολόγους», ὅπως σωστὰ ἐρμηνεύει τὸν ὄρο ὁ GERNET, *Démosthène* I 190, σχετικὰ μὲ τὴ χρήση τοῦ ρήματος αὐτοῦ στὸ ΨΕΥΔΟ-ΔΗΜΟΣΘΕΝΟΥΣ, *Πρὸς Λάκритον* XXXV 29 καὶ 30. Ἀπὸ τὴν ἐπιγραφή τῆς Κυπαρισσίας (πιὸ πάνω, σημ. 189), στίχ. 4-5 καὶ 7-12 προκύπτει καθαρὰ ὅτι ἡ ἀπογραφή προηγείτο χρονικὰ τῆς πληρωμῆς τῆς πεντηκοστής. Μία πολὺ ἐνδιαφέρουσα τελεωνειακὴ ἀπογραφή, πού, ὅμως δὲν ἀφορᾷ πεντηκοστή, ἀλλὰ τετάρτη (25%) ἀπὸ τὴν Αἴγυπτο (*P. Vindob. G.* 40.822, μέσα τοῦ 2ου μ.Χ. αἰῶνα), βλ. στὸν G. THÜR, *Hypotheken - Urkunde eines Seedarlehens für eine Reise nach Muziris...* στὸ *Tyche* 2, 1987, 232-233.

196. Πρβ. PLEKET I ἀριθ. 8 = *Syll*³ 952 = *IJG* II 340-341, στίχ. 2-3: *ἐπει καὶ ἐξέληται τὰ ἐμπόρια, ἀπ[ο]γγραψάσθω κλπ.*. Ἀντίστοιχα, για τὴ φόρτωση ἐμπορευμάτων για ἐξαγωγή, ἢ δήλωση (ἀπογραφή) καὶ ἡ καταβολὴ τῆς πεντηκοστής πρέπει να γίνον πρὶν ἀρχίσει ἡ φόρτωση καὶ παρουσία τοῦ πεντηκοστολόγου (στίχ. 7-12). Σχετ. βλ. VÉLISSAROPOULOS 209. Για τὴ χρήση τῆς ἀπογραφῆς για τὴν ἀπόδειξη τοῦ περιεχομένου τοῦ φορτίου τῶν πλοίων, βλ. ΨΕΥΔΟ-ΔΗΜΟΣΘΕΝΟΥΣ, *Πρὸς Φορμίωνα* XXXIV 7 καὶ 34. Σχετ. βλ. ΑΝΔΡΕΑΔΟΥ ὅ.π. (σημ. 187) I 171, BÜCHSENSCHÜTZ ὅ.π. (σημ. 44) 555, GERNET, *Démosthène* I 155-156 σημ. 3.

197. ΑΝΔΟΚΙΔΟΥ, *Περὶ τῶν μυστηρίων* 133. Βλ σχετ. ΑΝΔΡΕΑΔΗΝ ὅ.π. I 199, E. ZIEBARTH, *Das griechische Vereinswesen* (1896) (ἀνατ. Wiesbaden 1969) 20, καὶ, γενικότερα, ὅ.π. 20-26.

198. Βλ. ΑΝΔΡΕΑΔΟΥ ὅ.π. (σημ. 187) I 200.

199. Για τὶς φάσεις, βλ. LIPSIVS 309-316, ἰδίως 313-315, A.R. HARRISON, *The Law of Athens* II (Oxford 1971) 218-221, VÉLISSAROPOULOS 315-317, MAC DOWELL ὅ.π. 158-159, COHEN ὅ.π. (σημ. 105) 88-92, GOFAS, *Les carpologues de Thasos* 341 μὲ σημ. 1, 369 μὲ σημ. 6, παραπάνω σ. 44 σημ. 19, σ. 68 μὲ σημ. 186.

200. BOGAERT, *Epigraphica* III ἀριθ. 21, στίχ. 18-24.

201. Βλ. ΓΚΟΦΑ, *Τὸ Ἐμπορικὸ Δίκαιο τῆς Ἀθηναϊκῆς Ἀγορᾶς* 85-87 μὲ σημ. 61 καὶ 62 (σ. 108), ὅπου παραπομπές, παραπάνω σ. 176-177 μὲ σημ. 61 καὶ 62.

202. Βλ. ἐκτὸς ἀπὸ τὶς βιβλιογραφικὲς πηγές πού μνημονεύονται στὴ σημ. 199, E. ZIEBARTH, *Popularklagen* 610-612. Πρβ. ἐπίσης ΑΡΠΟΚΡΑΤΙΩΝΑ καὶ Σουῶδα στὴ λ. φάσις.

203. HARRISON ὅ.π. II 220 μὲ σημ. 7, LIPSIVS 315. Λόγω τοῦ ἰδιωτικοῦ του συμφέροντος στὴν ἐκβαση τῆς δίκης, ὁ «φήνας» ἦταν ὑποχρεωμένος να καταβάλλει «πρυτανεία» (ΠΟΛΥΔΕΥΚΗΣ VII 38). Βλ. GOFAS, *Les carpologues de Thasos* 366-367, παραπάνω σ. 66.

204. Εὐπολις, στὸν ΠΟΛΥΔΕΥΚΗ IX 29 (βλ. πιὸ κάτω, σημ. 207), ΞΕΝΟΦΩΝ, *Πόροι* IV 40.

205. ΨΕΥΔΟ-ΔΗΜΟΣΘΕΝΟΥΣ, *Πρὸς Φορμίωνα* XXXIV 34.

206. G. PURPURA, *Il regolamento doganale di Cauno e la Lex Rhodia in D. 14, 2, 9* (Palumbo 1985) 279 (9), C, στίχ. 4, μὲ ἰταλικὴ μετάφραση σ. 283 (13). Γαλλικὴ μετάφραση στὴ VÉLISSAROPOULOS 224. Ἄλλες μνεῖες ἐλλιμενίου, βλ. στὴ VÉLISSAROPOULOS 219 σημ. 99.

ραιᾶ τὸ ἐλλιμένιο εἰσπραττόταν κατὰ τὸν ἀπόπλου τῶν πλοίων²⁰⁷. Ὑπάρχουν ἀμφιβολίες ἂν ἡ πεντηκοστή καὶ τὸ ἐλλιμένιο ἀποτελοῦσαν τὸ ἴδιο τέλος ἢ διάφορο²⁰⁸. Τὸ πιθανότερο εἶναι ὅτι οἱ δύο ὅροι συμπίπτανε κατὰ περιεχόμενο συνήθως, ἀλλὰ ὄχι πάντοτε²⁰⁹.

39. Μονοπώλια καὶ περιορισμοὶ τοῦ ἐμπορίου.

Ὅλες οἱ ἐλληνικὲς πόλεις γνώριζαν μονοπώλια ἐφαρμοζόμενα σὲ εἶδη, πολλὰς φορές, πρώτης ἀνάγκης. Μιὰ ἐπιγραφή τοῦ τέταρτου αἰώνα μ.Χ.²¹⁰ μᾶς παρέχει παράδειγμα ἐνὸς τέτοιου μονοπωλίου, ποῦ εἶχε συσταθεῖ πάνω στὴ «μίλτο», τὴν κόκκινη ὄχρα τῆς Κέας, ὑπὲρ τῶν Ἀθηναίων: Ἡ μίλτος δὲν ἐπιτρεπόταν νὰ ἐξαχθεῖ πουθενὰ ἄλλου ἐκτὸς ἀπὸ τὴν Ἀθήνα²¹¹.

Ἀλλὰ καὶ πολλοὺς περιορισμοὺς τῶν ἐξαγωγῶν γνώριζαν οἱ ἐλληνικοὶ καὶ ἐλληνιστικοὶ χρόνοι, ὅπως ἡ ἀπαγόρευση ἐξαγωγῆς γεωργικῶν προϊόντων (ἐκτὸς τοῦ λαδιοῦ), στὴν Ἀθήνα, ἡ ὁποία κατὰ τὸν Πλούταρχο, ἀναγόταν ἤδη στὰ χρόνια τοῦ Σόλωνα²¹², ἡ ἀπαγόρευση εἰσαγωγῆς ἀπὸ πλοῖο τῆς Θάσου ξένου κρασιοῦ στὴ θαλάσσια ζώνη ἀπέναντι ἀπὸ τὸ νησί καὶ ἕως τὸν Ἄθω²¹³, οἱ πολλαπλῆς ἀπαγορεύσεις καὶ περιορισμοὶ στὴν πτολεμαϊκὴ Αἴγυπτο²¹⁴ κλπ.

207. ΠΟΛΥΔΕΥΚΟΥΣ IX 29: «τὸ δὲ τέλος ἐλλιμένιον ὡς Εὐπόλις Αὐτολύκῳ ἐλλιμένιον δοῦναι πρὶν εἰσβῆναι σε δεῖ».

208. Ὁ ΠΟΛΥΔΕΥΚΗΣ VIII 132, λέγοντας: «Τέλη δ' ἦν τὰ παρὰ τοῖς πεντηκοστολόγοις ἢ ἐλλιμενισταῖς, ταῦτα δ' ἐκαλεῖτο ἐλλιμένια καὶ ἐμπορικά», διαστέλλει σαφῶς τοὺς πεντηκοστολόγους ἀπὸ τοὺς ἐλλιμενιστῆς.

209. Πρβ. HASEBROEK 177, BUSOLT I 614 σημ. 3, VÉLISSAROPOULOS 219-222, ὅπου (σ. 219 σημ. 100) παραπομπὲς ποῦ ἀποδέχονται τὴν ἄποψη αὐτή. Ἀντίθετα, οἱ ANAPPAΔΗΣ ὁ.π. (σημ. 187) I 171 καὶ 183, HABICHT ὁ.π. (σημ. 187) 109, GAUTHIER, *Commentaire historique* 173-174, δέχονται τὴν πλήρη ταύτιση ἐλλιμένιου καὶ πεντηκοστῆς.

210. IG II² 1128 = TOD, GHI II ἀριθ. 162 = PLEKET I ἀριθ. 5 (τέταρτος αἰώνας π.Χ., πρὶν ἀπὸ τὸ 350 π.Χ.). Σχετικὰ μὲ τὴν ἐπιγραφή αὐτή, βλ. ZIEBARTH, *Beiträge* 72-73, HASEBROEK 152-153, TOD, GHI II ὁ.π. 183-185, M. AUSTIN-P. VIDAL-NAQUET, *Économies et sociétés en Grèce ancienne*² (Paris 1972) ἀριθ. 84, σ. 322-323, VÉLISSAROPOULOS 184-189.

211. TOD, GHI II ἀριθ. 162, στίχ. 10-11: ... εἶναι τῆς μίλτου τὴν ἐξ[αγωγὴν] Ἀθήναζε.. κ) καθάπερ πρότερον ἦν, στίχ. 26-27. Σὲ περίπτωσιν παράβασης ἀπειλεῖται δήμευση τοῦ πλοίου καὶ τοῦ φορτίου, στίχ. 27-29: ἐάν δέ τις ἄλλοσε ἐξάγει, δημόσια εἶναι τῷ πλοῖον καὶ τὰ χρήματα τὰ ἐν τῷ πλοίῳ· τῷ δὲ φήνεται ἢ ἐνδείξεται εἶναι τὰ ἡμίσεια.

212. ΠΛΟΥΤΑΡΧΟΥ, *Σόλων* 23, I (= Ruschenbusch F65 καὶ T5) = «τῶν δὲ γινόμενων διαθέσεων πρὸς ξένους ἐλαίου μόνον ἔδωκεν, ἀλλὰ δ' ἐξάγειν ἐκώλυσε... καὶ πρῶτος ἄξων ἐστὶν ὁ τοῦτον περιέχων τὸν νόμον». Βλ. καὶ IG II² 1100 = PLEKET I ἀριθ. 15 (ἐποχὴ Ἀδριανοῦ, γύρω στὸ 121 μ.Χ.), καὶ σχετικὰ βλ. ZIEBARTH, *Beiträge* 77-78. Γιὰ ἄλλες παραπομπὲς σὲ βιβλιογραφία σχετικὴ μὲ τὰ μονοπώλια ἀγροτικῶν προϊόντων στίς ἀρχαῖες ἐλληνικὲς πόλεις, βλ. GOFAS, *Remarques sur une inscription fragmentaire de Thasos*, BCH 91, 1967, 489-490 σημ. 10, παραπάνω σ. 27 σημ. 48.

213. IG XII, Suppl. 347 II = PLEKET I ἀριθ. 2, II στίχ. 8-9: μηδὲ πλοῖον Θάσιον ξενικὸν οἶνον ἐσαγέτω ἔστω Ἀθ<ω> καὶ Παχεῖης. Σχετ. βλ. DAUX, *Nouvelles inscriptions* 224-226, ZIEBARTH, *Beiträge* 75-76, ROUILLOUX, *Recherches* 127-134, GOFAS, *Remarques* 489-490 καὶ τοῦ ἴδιου, *Les carpologues de Thasos* 342 καὶ L'ὄρκος νηϊδῆς à Thasos, BCH 95, 1975, 245-257 passim, παραπάνω σ. 27-28, 45, 29-39 ἀντίστοιχα, VÉLISSAROPOULOS 191-194.

214. Πρβ. ΜΙΤΤΕΙΣ, *Chrest.* 369 (3ος αἰώνας π.Χ.), στίχ. 13-14, πρβ. καὶ στίχ. 35-36 (ἀφορᾷ περιορισμοὺς ἐξαγωγῶν δούλων ἀπὸ τὴν Αἴγυπτο), BGU VIII 1730 (= C. Ord. Ptol. 73) 50-49 π.Χ. (:) ποῦ παραθέτει ἢ VÉLISSAROPOULOS 190 σημ. 119 (ὑποχρέωση μεταφορᾶς τῶν ἀγοραζομένων σιτηρῶν καὶ ὀσπρίων στὴν Ἀλεξάνδρεια, γιὰ ἐπισιτιστικούς, πιθανῶς, λόγους, βλ. P. FRASER, *Ptolemaic Alexandria* II (Oxford 1972) 230-231 καὶ M. ROSTOVITZEFF, *SEHWW* II 909 καὶ III 1551 σημ. 188 ἀλλὰ τὸ νομοθέτημα αὐτὸ δὲν ἀφορᾷ ἐξαγωγὲς ἔξω ἀπὸ τὰ ὅρια τῆς Αἰγύπτου). Σχετικὰ μὲ τοὺς περιορισμοὺς εἰσαγωγῶν στὴν πτολεμαϊκὴ Αἴγυπτο, βλ. καὶ ZIEBARTH, *Beiträge* 78 καὶ 80. Γενικότερα, γιὰ τὸ θέμα τῶν μονοπωλίων στὴν ἀρχαία Ἑλλάδα, βλ. K. RIEZLER, *Über Finanzen und Monopole im alten Griechenland* (Berlin 1907).

VII. ΕΠΙΧΕΙΡΗΜΑΤΙΚΗ ΠΙΣΤΗ

40. Τράπεζες.

Ἄς ἔρθουμε τώρα στὴν ἐξέταση τοῦ σημαντικοῦ προβλήματος τῆς πίστης πρὸς τοὺς ἐπιχειρηματίες.

Εἶναι γνωστὸ ὅτι ὁ ἀρχαῖος κόσμος γνώριζε τοὺς τραπεζίτες, τῶν ὁποίων ἡ δραστηριότητα, ὅπως ἄλλωστε κι ἐκείνη τῶν μεσαιωνικῶν ὁμολόγων τους, ἔλκει τὴν καταγωγή της ἀπὸ τοὺς ἀργυραμοιβούς²¹⁵, ἐπάγγελμα τὸ ὁποῖο γεννήθηκε ἀπὸ τὴν ἐξαιρετικὰ μεγάλη ποικιλία νομισμάτων, μὲ διαφορετικὴ ἀξία, ποὺ κυκλοφοροῦσε στὸν ἀρχαῖο ἐλληνικὸ κόσμο²¹⁶.

Οἱ τραπεζίτες ἀσκοῦσαν τὸ ἴδιο μὲ τοὺς ἀργυραμοιβοὺς εἶδος δραστηριότητας, ἀλλὰ πῆγαιναν πέρα ἀπ' αὐτή.

Δέχονταν καταθέσεις χρημάτων καὶ ἀντικειμένων ἀξίας²¹⁷, ἢ παρακαταθέσεις ἐγγράφων, ὅπως τῶν «συγγραφῶν» ναυτοδανείων²¹⁸ γιὰ τὶς ὁποῖες θὰ γίνεαι πιὸ κάτω λόγος, δανείζανε σὲ ἐμπορευόμενους στὴν Ἀγορὰ²¹⁹ καὶ χρησίμευαν ὡς ἐγγυητὲς στὶς ἀγορὲς τῶν πελατῶν

215. R. BOGAERT, *Les origines antiques* (Leyde 1966), 135-140 καὶ τοῦ ἴδιου, *Banques et banquiers dans les cités grecques* (Leyde 1968) 37-41.

216. Πρβ. BOGAERT, *Origines* 136 καὶ FR. HEICHELHEIM, *An Ancient Economic History* (Leyden 1964) II 74-76. Ἡ καταλλαγή (aggio) ἐξακολουθοῦσε πάντα νὰ ἀποτελεῖ πηγή κέρδους γιὰ τοὺς τραπεζίτες (βλ. ΨΕΥΔΟ-ΔΗΜΟΣΘΕΝΟΥΣ, *Πρὸς Πολυκλέα* L 30: «Οὕτω γάρ μοι ἀκριβῶς ἐγεγραπτο... καὶ ἡ τιμὴ τὶς ἦν καὶ νόμισμα ποδαπόν, καὶ ὁπόσου ἡ καταλλαγή ἦν τῷ ἀργυρίῳ»). Βλ. ἐπίσης, ΘΕΟΚΡΙΤΟΥ, *Ἐπιγρ.* 15 (Ἄνθολ. Παλ. IX 435 = ZIEBARTH, *Beiträge*, Anh. II, ἀριθ. 77) καὶ, σχετικὰ μὲ τὴν δραστηριότητα τοῦ τραπεζίτη Καΐκου στὴν Ἀλεξάνδρεια (;) ZIEBARTH ὁ.π. 84, G. CALHOUN, *The Business Life of Ancient Athens* (Chicago 1926) (ἀνατ. Roma 1965) 105-106. Ἄλλη ἐξήγηση δίνει ὁ BOGAERT, *Banques et banquiers* 275. Γιὰ τὶς ἐπιχειρήσεις (ἐπι)καταλλαγῆς τῶν τραπεζιτῶν στὶς ἀρχαῖες ἐλληνικὲς πόλεις, βλ. BOGAERT ὁ.π. 323-331.

217. BOGAERT, *Banques et banquiers* ὁ.π. 331-333, D. SIMON, *Quasi-παρακαταθήκη, zugleich ein Beitrag zur Morphologie griechisch-hellenistischer Schuldrechtstatbestände*, SZ (RA) 82, 1965, 44-57. Παράδειγμα γνήσιας παρακαταθήκης σὲ τραπεζίτη: ΨΕΥΔΟ-ΔΗΜΟΣΘΕΝΟΥΣ, *Πρὸς Τιμόθεον* XLIX 31: «... ὁ Τιμοσθένης, ὅτ' ἐξέπλει, δίδωσιν ἀποθεῖναι τῷ Φορμίῳ μετ' ἄλλων χρημάτων καὶ φιάλας λυκουργεῖς δύο». Παρακαταθέσεις χρημάτων εἴτε γιὰ πραγματοποίηση πληρωμῶν (π.χ. ΨΕΥΔΟ-ΔΗΜΟΣΘΕΝΟΥΣ, *Πρὸς Κάλλιππον* LII 4: «Εἰώθασιν δὲ πάντες οἱ τραπεζίται, ὅταν τὶς ἀργύριον τιθεῖς ἰδιώτης ἀποδοῦναι τῷ προστάτῃ πρῶτον τοῦ θέντος τοῦνομα γράφειν καὶ τὸ κεφάλαιον τοῦ ἀργυρίου, ἔπειτα παραγράφειν ἄτῳ δεῖναι ἀποδοῦναι δεῖ»), ΥΠΕΡΕΙΔΟΥ, *Κατ' Ἀθηνογένους* IV 4: «θεῖς εἰς τὴν τράπεζαν τὰς τετταράκοντα μνᾶς», πρβ. BOGAERT, *Banques et banquiers* 333-345, ὅπου βιβλιογραφία) εἴτε μὲ σκοπὸ ἐπένδυση τῶν χρημάτων καὶ λήψη τόκου. Γιὰ τὸ θέμα τῆς καταβολῆς τόκων στοὺς καταθέτες ἀπὸ τοὺς τραπεζίτες ποὺ δέχονταν τὶς ἀνώμαλες παρακαταθήκες, βλ. ΙΣΟΚΡΑΤΟΥΣ, *Τραπεζιτικός* XVII 11-12 καὶ, σχετικὰ LIPSIIUS 737, HEICHELHEIM ὁ.π. II 77, KNORRINGA 87-88, BOGAERT ὁ.π. 346-348 καὶ 65 μὲ σημ. 27, H. MICHELL, *The Economics of Ancient Greece*² (Cambridge 1957) 341 μὲ σημ. 4. Ἀντίθετα οἱ CALHOUN ὁ.π. (σημ. 72) 101 καὶ SIMON ὁ.π. 56 σημ. 70, δὲν δέχονται ὅτι οἱ ἀνώμαλες παρακαταθήκες χρημάτων σὲ τραπεζίτες ἦταν τοκοφόρες, ἐνῶ ὁ GERNET, *Démotsthène* I 29 δέχεται ὅτι ἀπὸ τὶς τέσσερις παρακαταθέσεις σὲ τραπεζίτες ποὺ ἀναφέρονται στὸν λόγο τοῦ ΔΗΜΟΣΘΕΝΟΥΣ, *Κατ' Ἀφόβου* Α' 11, οἱ τρεῖς «δὲν εἶναι πιθανὸ ὅτι ἀπέφεραν τόκο» (βλ. ὁμοῦ BOGAERT ὁ.π. 347-348).

218. Παρακατάθεση τῆς «συγγραφῆς» στὸν τραπεζίτη Κίττο (ΨΕΥΔΟ-ΔΗΜΟΣΘΕΝΟΥΣ, *Πρὸς Φορμίωνα* XXXIV 6), παρακατάθεση «συγγραφῆς» σὲ μὴ κατονομαζόμενον τραπεζίτη (ΔΗΜΟΣΘΕΝΟΥΣ, *Κατὰ Διονυσιοδώρου* LVI, 15). Γιὰ παρακατάθεση σὲ τραπεζίτη κάνει λόγο ὁ P. Vindob. G. 19792 (πιὸ κάτω σημ. 236), στίχ. 7-8. Βλ. καὶ A. BISCARDI, *Actio pecuniae traiecticiae*² (Torino 1974) 204.

219. Πρόκειται γιὰ τὶς «ἀφορμές», γιὰ τὶς ὁποῖες, βλ. ΓΚΟΦΑ, *Τὸ Ἐμπορικὸ Δίκαιο τῆς Ἀθηναϊκῆς Ἀγορᾶς* 97 καὶ σημ. 142-146 (σ. 122-123), ὅπου παραπομπές, παραπάνω σ. 191-192 καὶ σημ. 142-146.

τους²²⁰. Στην πτολεμαϊκή και ρωμαϊκή Αίγυπτο πολλές πληρωμές πραγματοποιούνταν με τη μεσολάβηση τραπεζιτών²²¹.

41. Ναυτικά δάνεια.

Όμως οί τραπεζίτες δὲν ἦταν συνήθως οί χρηματοδότες τῆς ναυτικῆς ἐπιχείρησης²²².

Τὸν ρόλο αὐτὸ ἔπαιζε μιὰ ἐξειδικευμένη ομάδα κεφαλαιούχων, ἡ δὲ χρηματοδότηση ἔπαιρνε τὴ μορφή τῶν ναυτικῶν δανείων («ἐκδόσεις» ἢ «ναυτικά»)²²³.

Τὸ ναυτικὸ δάνειο συνδέεται μὲ ἓνα εἶδος ἐγγράφου, τὴ «συγγραφή» ποὺ ἀναπτύχθηκε στὴν Ἀθήνα τοῦ τετάρτου αἰώνα π.Χ.²²⁴ καὶ περιεῖχε πολλὰς ρῆτρες οἱ ὁποῖες εἶχαν διαμορφωθεῖ στὴν πρακτικὴ τοῦ διακρατικοῦ ἐμπορίου.

220. Τέτοια εἶναι ἡ περίπτωση τοῦ ΨΕΥΔΟ-ΔΗΜΟΣΘΕΝΟΥΣ, *Πρὸς Τιμόθεον* XLIX 27-30. Σχετ. βλ. BOGAERT, *Banques et banquiers* ὁ.π. 352-353.

221. FR. PREISIGKE, *Girwesen im griechischen Aegypten, enthaltend Korngiro, Geldgiro, Girobanknotariat mit Einschluss des Archivwesens* (Strassburg 1910) (ἀνατ. Hildesheim - New York 1971) 185-187, 209-222, CL. PRÉAUX, *De la Grèce classique à l'époque hellénistique - La banque témoin, Chron. d'Ég.* 33, 1958, 251-254. Γιὰ τὸ θέμα τῶν ἐντολῶν πληρωμῆς πρὸς τραπεζίτες, βλ. καὶ BOGAERT, *Banques et banquiers* ὁ.π. 336-345.

222. Πρέπει νὰ σημειωθεῖ ὅτι ἀντίθετα πρὸς ὅ,τι γινόταν παλαιότερα δεκτό, π.χ. ZIEBARTH, *Beiträge* 86, KNORRINGA ὁ.π. (σημ. 26) 89, U.E. PAOLI ὁ.π. (σημ. 65) 21-22, ὁ BOGAERT, *Banquiers, courtiers, et prêts maritimes à Athènes et à Alexandrie, Chron. d'Ég.* 40, 1965, 140-146 καὶ *Banques et banquiers* ὁ.π. 172, 355, 411, ὑποστήριξε ὅτι δὲν ἦταν οἱ τραπεζίτες ποὺ στάθηκαν οἱ χρηματοδότες τῶν ναυτικῶν δανείων στὴν Ἀθήνα, ἀλλὰ μιὰ ομάδα ἐξειδικευμένων κεφαλαιούχων, μὲ πλούσια προσωπικὴ πείρα τοῦ τρόπου διεξαγωγῆς τῆς θαλάσσιας ἐπιχείρησης, ὅπως ὁ ὀμιλητῆς στὸν λόγο τοῦ ΨΕΥΔΟ-ΔΗΜΟΣΘΕΝΟΥΣ, *Πρὸς Ἀπατούριον* XXXIII 4: «Ἐγὼ γάρ, ὦ ἄνδρες δικασταί, πολὺν ἤδη χρόνον ἐπὶ τῆς ἐργασίας ὦν τῆς κατὰ θάλατταν, μέχρι μὲν τινὸς αὐτὸς ἐκινδύνευον, οὐπω δὲ ἔτη ἐστὶν ἑπτὰ ἀφ' οὗ τὸ μὲν πλεῖν καταλέλυκα, μέτρια δ' ἔχων τοῦτοισ περὶ ναυτικοῖς ἐργάζεσθαι». Παρόμοιες ἦταν καὶ οἱ περιπτώσεις τοῦ Δαρείου στὸ ΔΗΜΟΣΘΕΝΟΥΣ, *Κατὰ Διονυσόδωρου* LVI 3 καὶ τοῦ Διοδότου, στὸ ΛΥΣΙΟΥ, *Κατὰ Διογείτονος* XXXII 6. Τὴ γνώμη ποὺ ἐκθέσαμε τοῦ Bogaert ἀκολουθοῦν, ἐκτὸς ἄλλων, ἡ VÉLISSAROPOULOS 303, ὁ G.E.M. DE STE CROIX, *Ancient Greek and Roman Maritime Loans, στὸ Debts, Credits, Finance and Profits - Essays in Honour of W.T. Baxter* (London 1974) 51 σημ. 39 καὶ ἡδὴ ὁ P. MILLET, *Lending and Borrowing in Ancient Athens* (Cambridge etc. 1991) 202. Ἄλλωστε καὶ ὁ CALHOUN, ὁ.π. 103, παρατηροῦσε ὅτι οἱ κίνδυνοι στοὺς ὁποίους ὑποβάλλονταν τὰ ναυτικὰ δάνεια ἦταν πολὺ μεγάλοι καὶ οἱ τράπεζες λειτουργοῦσαν μὲ πολὺ στενὰ περιθώρια καὶ μὲ λίγα ἢ καὶ χωρὶς καθόλου ἴδια κεφάλαια, ὥστε δὲν ἦσαν σὲ θέση νὰ τοὺς ἀναδεχθοῦν. Πρόσφατα, ὅπως πληροφορηθήκαμε, ὁ E.E. COHEN, στὴν ὑπὸ ἐκδοσὴ μελέτῃ του «Finance of Maritime Trade by Athenian Banks in the 4th cent. B.C.» ἀντιτάχθηκε στὴν ὑποστηριζόμενη ἀπὸ τὸν Bogaert ἄποψη, ἀλλὰ τὸ βιβλίο αὐτὸ δὲν μᾶς ἦταν προσιτό. Κατὰ τὴ γνώμη μας, πάντως, ἡ περίπτωση τῆς χορήγησης ναυτικοῦ δανείου ἀπὸ τὸν τραπεζίτη Ἡρακλείδη (ΨΕΥΔΟ-ΔΗΜΟΣΘΕΝΟΥΣ, *Πρὸς Ἀπατούριον* XXXIII 5-8) πρὸς τοὺς Ἀπατούριους καὶ Παρμένωνα ἀποδείχνει ὅτι, ἂν καὶ οἱ χορηγήσεις ναυτικῶν δανείων ἀπὸ τραπεζίτες δὲν ἦταν ἰδιαίτερα συχνές, δὲν ἦταν πάντως, ἄγνωστες. Contra: DE STE CROIX ὁ.π. 51 σημ. 8, 52, μὲ τὴν αἰτιολογία ὅτι «τὸ πλοῖο δὲν ἐτοιμαζόταν νὰ ἀποπλεύσει», αἰτιολογία ποὺ στηρίζεται στὴν *petitio principii*, ὅτι ὄντως τὸ πλοῖο, ὅταν κατασχέθηκε, δὲν ἦταν ἔτοιμο γιὰ ἀπόπλου.

223. MILLET ὁ.π. 188-193. Ἐκδόσεις, σημειωτέον, κατὰ Bogaert, ἀποκαλοῦνται εἰδικότερα, ἐκεῖνα τὰ ναυτικὰ δάνεια ποὺ συνάπτονταν μὲ τὴ μεσολάβηση τρίτων προσώπων, ἀπὸ ἐκεῖνα ποὺ κατεῖχαν τὶς ἀναγκαῖες πρὸς τοῦτο γνώσεις (BOGAERT, *Banques, courtiers* ὁ.π. 143 σημ. 2, βλ. ὁμοίως τὸν ἴδιο ὁ.π. 144), ἀλλὰ δὲν νομίζουμε ὅτι ἡ ὀρολογία αὐτὴ τηρήθηκε ποτὲ μὲ συνέπεια. Τέτοιος μεσολαβητῆς γιὰ τὴ σύναψη ναυτικῶν δανείων (κι ὄχι τραπεζιτῆς) ἦταν ὁ Ξοῦθος (ΔΗΜΟΣΘΕΝΟΥΣ, *Πρὸς Ἀφοβον* Α' XXVII 11 καὶ *Πρὸς Ἀφοβον* Γ' XXIX 29) ὅπως δέχονται, ὀρθά, ὁ BOGAERT ὁ.π. 141 σημ. 4 καὶ ὁ STE CROIX ὁ.π. 51 σημ. 39. Παρόμοια ἦταν καὶ ἡ περίπτωση τοῦ Γναίου, Ρωμαίου ἢ Ἰταλιώτη ὁ ὁποῖος μνημονεύεται στὸν *P. Berol. inv.* 5883+5853, ποὺ δημοσιεύτηκε ἀπὸ τὸν U. WILCKEN, *Punt-Fahrten in der Ptolemäerzeit, στὴν Zeitschr. f. aegypt. Sprache u. Altertumskunde* 60, 1925, 90 = *SB III* 7169 = VÉLISSAROPOULOS, *Année*, ἀριθ. 21 (πρῶτο μισὸ τοῦ 2ου αἰώνα π.Χ.), στίχ. 12. Εἶναι δηλ. ὁ Γναῖος αὐτὸς ὄχι τραπεζίτης, ὅπως ὑπέθεσε ὁ WILCKEN ὁ.π. 93 (τοῦ ὁποῖου τὴν ἄποψη ἀποδέχεται καὶ ὁ ZIEBARTH, *Beiträge* 54), ἀλλὰ μεσάζων τοῦ ἴδιου εἶδους μὲ τὸν Ξοῦθο τῶν Δημοσθενικῶν λόγων (πρβ. BOGAERT, *Banquiers, courtiers* ὁ.π. 151-153).

224. Ἡ ἄφθονη βιβλιογραφία σχετικὰ μὲ τὴ συγγραφή ὡς μορφή ἐγγράφου, εἶναι ἤδη πεπαιωμένη. Ἀπὸ τὴ νεότερη, βλ. H.J. WOLFF, *Das Recht der griechischen Papyri Aegyptens ... II* (München 1978) 57-71, M. BIANCHINI, *La*

Ἡ συγγραφή τοῦ ναυτοδανείου ἄρχιζε τυπικὰ μὲ τὰ λόγια «ἐδάνεισεν...»²²⁵ καὶ συντασσόταν μπροστὰ σὲ μάρτυρες²²⁶. Τὸ δάνειο δινόταν ὑπὸ τὴν αἴρεση ὅτι τὸ πλοῖο θὰ ἔφθανε στὸν προορισμὸ του («σωθείσης τῆς νεῶς»²²⁷, «σωθέντων τῶν χρημάτων»²²⁸). Ἄν τὸ πλοῖο, ἢ κατὰ περίπτωσιν τὸ φορτίο χανόταν, ὁ ναυτοδανειστής ἔχανε τὸ κεφάλαιό του.

Τὸ δρομολόγιο, ὁ χρόνος πραγματοποίησης τοῦ ταξιδιοῦ, τὸ λιμάνι προορισμοῦ, ἦταν προκαταβολικὰ προσδιορισμένα²²⁹.

συγγραφή ed il problema delle forme contrattuali, *Symposion* 1974 (Ἀθήνα 1978) 245-258, M. AMELOTI-L. MIGLIARDI-ZINGALE, Συγγραφή, χειρόγραφον, testatio, chirographum, *Symposion* 1988 (Κόλν-Βιεν 1990) 297-301, VÉLISAROPOULOS 301-311. Δὲν μπορέσαμε νὰ συμβουλευθοῦμε τὴ μελέτη τοῦ G. PURPURA, Ricerche in tema di prestito marittimo, στὸ *Annali del Semin. Giur. dell'Univ. di Palermo* 39, 1987, 238 ἐπ. (βλ. R. MARINI, Di alcuni prestiti naviganti nella pressi ellenistica, *Symposion* 1988, 305-309).

225. Ὁ L. GERNET, *Actions commerciales* 198, ἐφιστὰ τὴν προσοχὴ στὸ ὅτι οἱ ναυτικὲς συγγραφὲς ἀκολουθοῦσαν ὀρισμένο τυπικὸ (formulaire de l'écrit), ποῦ ἐπέβαλε μιὰ σειρὰ καθορισμένη ἀπὸ τὶς συνήθειες (des schèmes en usage), πρβ. ΨΕΥΔΟ-ΔΗΜΟΣΘΕΝΟΥΣ, *Πρὸς Ζηνόθεμιν* XXXII 5: «Οὐσῶν δὲ τῶν συγγραφῶν, ὡσπερ εἰώθησιν ἅπανσαι, σωθείσης τῆς νηὸς ἀποδοῦναι τὰ χρήματα». Αὐτὸ τὸ ἴδιο τὸ ρῆμα «ἐδάνεισε», μὲ τὸ ὁποῖο ἄρχιζε τὸ κείμενο τῆς συγγραφῆς, ποῦ σημαίνει ὅτι ὁ δανειστής χορήγησε τὸ ποσὸ τοῦ δανείου, ἀποτελεῖ μέρος τοῦ τυπικοῦ (GERNET δ.π. 198 μὲ σημ. 7). Σημειωτέον ὅτι ἡ ἴδια διατύπωση «ἐδάνεισε» ἀπαντᾷ καὶ στὸν ἐλληνιστικὸ πάπυρο *P. Berol.* inv. 5883+5853 (= *SB* III 7169), στίχ. 6, ποῦ περιέχει —κατὰ τὴ γνώμη μας δίχως ἀμφιβολία— «ναυτικὴ συγγραφή». (σχετικὰ μὲ τὸ θέμα αὐτό, βλ. καὶ πὼς πάνω σημ. 70).

226. Οἱ μάρτυρες στὴ ναυτικὴ συγγραφή τοῦ ΨΕΥΔΟ-ΔΗΜΟΣΘΕΝΟΥΣ, *Πρὸς Λάκρτον* XXXV 13 ἦταν τρεῖς. Ὡς πρὸς τὸ πῶς ἐξηγεῖται ἡ καθιέρωση τοῦ ἀριθμοῦ τῶν ἑξὶ μαρτύρων στὶς συγγραφὲς τῆς Ἑλληνιστικῆς Αἰγύπτου, ἀρχίζοντας ἀπὸ τὸν *P. Eleph.* I, τοῦ 311 π.Χ. (MITTEIS, *Chrest.* 283 = *Sel. Pap.* I ἀριθ. 1 = P.W. PESTMAN, *The New Papyrological Primer* (Leiden-New York etc. 1990), ἀριθ. 1, σ. 67-69), βλ. WOLFF, *Das Recht der gr. Pap. Ägyptens* 63-64.

227. ΨΕΥΔΟ-ΔΗΜΟΣΘΕΝΟΥΣ, *Πρὸς Ζηνόθεμιν* XXXII 5 (βλ. σημ. 225), *Πρὸς Φορμίωνα* XXXIV 33. Στὸν *P. Berol.* inv. 5883+5853 (= *SB* III 7169), ἡ ρήτρα «σωθείσης τῆς νεῶς» ἢ κάποια ἄλλη μὲ παρόμοιο περιεχόμενο βρισκόταν, κατὰ τὴν πολὺ πιθανὴ ὑπόθεση τοῦ WILCKEN, *Punt-Fahrten* σ. 94 στὸν χῶρο ὅπου ὁ πάπυρος σχηματίζει κενὸ περίπου 40 γραμμάτων στὸν στίχ. 13 (σύμφωνος, THÜR δ.π. (σημ. 195) 243).

228. ΨΕΥΔΟ-ΔΗΜΟΣΘΕΝΟΥΣ, *Πρὸς Λάκρτον* XXXV, 11: «σωθέντων τῶν χρημάτων Ἀθήναζε» (βλ. ἐπίσης *Πρὸς Φορμίωνα* XXXIV 33, *Πρὸς Ζηνόθεμιν* XXXII 5 κλπ.). Πρέπει νὰ ὁμολογήσουμε ὅτι δὲν βρισκόμαστε τίποτα τὸ ἐσφαλμένο στὴν ἄποψη τοῦ MILLET δ.π. (σημ. 222) σ. 189, ὅτι τὸ κρίσιμο σημεῖο στὰ ναυτικὰ δάνεια εἶναι ὅτι ἂν λόγῳ ναυαγίου ἢ πειρατείας τὸ πλοῖο καὶ (ἢ) τὸ φορτίο χαθῶν, ὁ ὀφειλέτης ἐλευθερώνεται ἀπὸ τὴν ὑποχρέωση ἐπιστροφῆς τοῦ δανείου, παρὰ τὶς ἀντιρρήσεις τοῦ E.E. COHEN, A Study in Contrast - "Maritime Loans" and "Landed Loans" in Athens, *Symposion* 1988 (Κόλν-Βιεν 1990), 57 σημ. 3. Τὴν ὑποστηριζόμενη ἀπὸ τὸν γράφοντα ἄποψη, βλ. στὸ Δ. ΓΚΟΦΑ, *Θαλασσοδάνεια* 292-293, παρακάτω σ. 398-399.

229. Δρομολόγιο: ΨΕΥΔΟ-ΔΗΜΟΣΘΕΝΟΥΣ, *Πρὸς Λάκρτον* XXXV 10: «Ἀθήνηθεν εἰς Μένδην ἢ Σκιώνην, καὶ ἐντεύθεν εἰς Βόσπορον, ἐάν δε βούλωνται, τῆς ἐπ' ἀριστερᾷ μέχρι Βορυσθένους, καὶ πάλιν Ἀθήναζε». Ὁ προκαθορισμὸς τοῦ δρομολογίου μὲ ἰδιαίτερη ρήτρα τῆς συγγραφῆς ἀπαντᾷ καὶ στὴν cautio τοῦ *Πανδέκτη* (*D.* 45, 1, 222, 1-Scaevola (libr. XXVIII digestorum), τῆς ὁποίας ἡ προέλευση ἀπὸ ἐλληνιστικὸς ἐπιχειρηματικὸς κύκλος γίνεται δεκτὴ ἀπὸ τὴν ἐπιστήμη (A. BISCARDI, *Actio pecuniae traiecticiae*² (Torino 1974) 77, F. DE MARTINO, Ancora sul "foenus nauticum", *Diritto e società nell'antica Roma* (Roma 1982), 42, U. VON LÜBTOW, Das Seedarlehen des Callimachus, *Festschrift M. Kaser* (München 1976) 334). Στὴν cautio αὐτὴ τοῦ *Πανδέκτη*, σημειωτέον, ἡ διαδρομὴ τοῦ πλοίου ὀρίζεται κατὰ τρόπον τέτοιο, ποῦ ἐπέτρεψε τὴν ὑποθετικὴ ἀποκατάσταση τοῦ πλοῦ ἀπὸ τὴ νεότερη ἐπιστήμη (BISCARDI, *Actio* δ.π. 76, VON LÜBTOW δ.π. 336, HUVELIN δ.π. 200-201). Στὸν *P. Vindob.* G. 40822 recto, col. II, στίχ. 12-13 γίνεται συνεπτυγμένη μόνον ἀναφορὰ στὸν πλοῦ τοῦ πλοίου πρὸς τὴν περιοχὴ τῆς Μουζείριδος στὴν Ἰνδία, ἀλλὰ τὸ ἔγγραφο αὐτὸ δὲν ἀποτελεῖ τὴν ἴδια τὴ ναυτικὴ συγγραφή, ἢ ὁποία φαίνεται ὅτι εἶχε καταχωρηθεῖ σὲ ἰδιαίτερο ἔγγραφο (βλ. THÜR δ.π. (σημ. 195) 235 σημ. 18). Γιὰ τὸν καθορισμὸ τῆς διαδρομῆς τοῦ πλοίου ὡς συνηθισμένο στοιχεῖο τοῦ ναυτικοῦ δανείου, βλ. ΡΑΟΛΙ δ.π. (σημ. 65) σ. 62-64, G. ASTUTI, *Origini e svolgimento storico della commenda fino al secolo XIII* (Casale Monferrato 1933) (ἀνατ. Torino 1970) 118 μὲ σημ. 2, ΓΚΟΦΑ, *Θαλασσοδάνεια*, σ. 300 μὲ σημ. 58-59, παρακάτω σ. 404 μὲ σημ. 58-59. Χρόνος πραγματοποίησης τοῦ ταξιδιοῦ: Ὁ χρόνος συνδέεται στενὰ μὲ τὸ μέγεθος τῶν κινδύνων ποῦ ἀντιμετωπίζει τὸ πλοῖο καὶ, κατὰ συνέπεια, μὲ τὸ ὕψος τοῦ τόκου. Στὴ

Τὰ ναυτικά δάνεια μπορούσαν νὰ συμφωνηθοῦν εἴτε γιὰ ἀπλὸ ταξίδι («έτερόπλου») ²³⁰, εἴτε γιὰ ταξίδι μὲ ἐπιστροφή («ἀμφοτερόπλου») ²³¹.

Μὲ τὴν ἄφιξη τοῦ πλοίου τὸ κεφάλαιο ἔπρεπε νὰ ἀποδοθεῖ μαζί μὲ τοὺς τόκους, μέσα σὲ εἴκοσι ἡμέρες ²³², μετὰ ἀπὸ ἀφαίρεση τῶν ζημιῶν ἀπὸ ἐκβολὴ ἢ λύτρα στοὺς ἐχθροὺς ²³³. Πολλὲς φορές, κυρίως σὲ περίπτωση ἑτερόπλου, ἕνας «ἐπίπλους» ἐπιβιβαζόταν στὸ πλοῖο γιὰ νὰ παραλάβει τὰ χρήματα στὸ λιμάνι προορισμοῦ ²³⁴.

Οἱ τόκοι τῶν ναυτικῶν δανείων ὑπολογίζονταν μὲ βάση τὴ διάρκεια τοῦ ταξιδιοῦ, ἀλλὰ καὶ τὴν ἐποχὴ τοῦ ἔτους ποὺ τὸ ταξίδι ἐπρόκειτο νὰ πραγματοποιηθεῖ. Οἱ τόκοι ἦταν ὑψηλοὶ

συγγραφῆ τοῦ ΨΕΥΔΟ-ΔΗΜΟΣΘΕΝΟΥΣ, *Πρὸς Λάκριτον* XXXV 10, ἂν ὁ ἀπόπλους ἀπὸ τὸν Πόντο πρὸς τὸ Ἱερὸ πραγματοποιηθεῖ μετὰ τὴν ἀνατολὴ τοῦ Ἀρκτοῦρου (13 Σεπτεμβρίου, βλ. καὶ ΨΕΥΔΟ-ΔΗΜΟΣΘΕΝΟΥΣ, *Πρὸς Πολυκλέα* L 19. Ὁ GERNET, *Démosthène* III 44 σημ. 1 τοποθετεῖ τὴν ἡμερομηνία αὐτὴ στὰ τέλη Σεπτεμβρίου), ὁ τόκος ἀνέβαινε ἀπὸ 22,5% σὲ 30%. Γιὰ τὸ ὅτι καὶ ἡ ἀνάληψη τῶν κινδύνων ἀπὸ τὸν δανειστὴ στὴν *cautio* τοῦ *D.* 45, 1, 122, 1 γιὰ χρονικὸ διάστημα 200 ἡμερῶν συνάπτεται κι αὐτὴ μὲ τὸ θέμα τῆς ἔντασης τῶν θαλασσιῶν κινδύνων λόγῳ τῆς ἐποχῆς τοῦ ἔτους (μετὰ τὴς Ἰδούς τοῦ Σεπτεμβρίου, δηλαδὴ 13 Σεπτεμβρίου), βλ. von LÜBTOW ὁ.π. 332, 336-337. Λιμάνι προορισμοῦ: Ἐκτὸς ἀπὸ τὴς παραπομπὲς στὸ θέμα τοῦ ἀκολουθητέου δρομολογίου (πιο πάνω στὴν παρούσα σημείωση), βλ. ΔΗΜΟΣΘΕΝΟΥΣ, *Κατὰ Διονυσόδωρου* LVI 5: «προσελθόντες ἡμῖν ... ἔλεγον ὅτι βούλονται δανεισασθαι ἐπὶ τῇ νηὶ ἐφ' ᾧ τε πλεῦσαι εἰς Αἴγυπτον καὶ ἐξ Αἰγύπτου εἰς Ρόδον ἢ εἰς Ἀθήνας, διομολογησάμενοι τοὺς τόκους <τοὺς> εἰς ἑκάτερον τῶν ἐμπορίων τούτων», ὅπου ὁ τόκος ὀρίζεται ἀνάλογα μὲ τὸ λιμάνι προορισμοῦ (σχετ. βλ. ΡΑΟΛΙ ὁ.π. (σημ. 65) 63-64 καὶ ΤΗΥΡ ὁ.π. (σημ. 195) 235 σημ. 18).

230. ΨΕΥΔΟ-ΔΗΜΟΣΘΕΝΟΥΣ, *Πρὸς Φορμίωνα* XXXIV 8 καὶ 30, ΔΗΜΟΣΘΕΝΟΥΣ, *Κατὰ Διονυσόδωρου* LVI 29.

231. ΨΕΥΔΟ-ΔΗΜΟΣΘΕΝΟΥΣ, *Πρὸς Φορμίωνα* XXXIV 6 κλπ. ὅτι οἱ τόκοι γιὰ ἀμφοτερόπλου δὲν ἦταν ἀναγκαῖα διπλάσιοι τῶν γιὰ ἑτερόπλου, ὅπως ὑποστήριξε ὁ G. BILLETIER, *Geschichte des Zinsfusses* (Leipzig 1898) 31, βλ. ΡΑΟΛΙ ὁ.π. (σημ. 65) 64-68. Πρβ. καὶ LIPSIVS 722 σημ. 167, 723, VÉLISSARPOULOS 306, ὅπου παραπομπές.

232. ΨΕΥΔΟ-ΔΗΜΟΣΘΕΝΟΥΣ, *Πρὸς Λάκριτον* II: «... ἀποδώσουσιν οἱ δανεισάμενοι τοῖς δανεισασί ... ἡμερῶν εἴκοσιν, ἀφ' ἧς ἂν ἔλθωσιν Ἀθήναζε», βλ. καὶ *Πρὸς Λάκρ.* 24. Τὴν προθεσμία τῶν 20 ἡμερῶν ἀπαντᾶμε στὴν Ἰουστινιάνεια Nov. 106, Προοίμ.: «εἰ μέντοι μετὰ τὴν ἐπάνοδον τῆς νηὸς σωθείσης ... εἴκοσι καὶ μόνον ἡμερῶν προθεσμίαν δίδοσθαι παρὰ τῶν δανεισάντων τοῖς δανεισαμένοις». Πρβ. ἐπίσης στὸ Προοίμιο ἀναφορὰ στὸ «ποῖον ποτὲ τὸ ἀρχαῖον ἔθος ἦν». Ὅπως εἶναι ὁμως γνωστὸ, ἡ Νεαρά 106 (540) καταργήθηκε τὸ ἐπόμενο ἔτος μὲ τὴ Νεαρά 110 (541). Γιὰ τὸν ἑλληνιστικὸ πάπυρο *P. Berol.* inv. 5883+5853 = *SB* III 7169, ποὺ προβλέπει (στίχ. 15) προθεσμία «ἡμερῶν πεντήκοντα(;)» ἀπὸ τὴν — καθυστερημένη — ἐπιστροφή τοῦ πλοίου ἀπὸ τὴν Ἀρωματοφόρο (Σουδὰν ἢ Σομαλία) στὴν Αἴγυπτο («χώρα»), βλ. WILCKEN, *Punt-Fahrten* 95. Ποιὰ προθεσμία παρεχόταν στοὺς ὀφειλέτες ἂν τὸ πλοῖο ἐπέστρεφε ἐμπρόθεσμα, δὲν προκύπτει ἀπὸ τὸ σωζόμενο τμήμα τοῦ παπύρου αὐτοῦ. Ὑπενθυμίζουμε ὅτι τὸ ναυτικὸ δάνειο αὐτὸ ἦταν συμφωνημένο κατὰ χρόνον (ὅπως καὶ ἡ *cautio* τοῦ Καλλιμάχου) καὶ ὄχι κατὰ ταξίδι.

233. ΨΕΥΔΟ-ΔΗΜΟΣΘΕΝΟΥΣ, *Πρὸς Λάκριτον* XXXV 11: «... Σωθέντων δὲ τῶν χρημάτων Ἀθήναζε ... ἀποδώσουσιν ... ἐντελὲς πλὴν ἐκβολῆς ... κἂν ἂν τι πολεμίοις ἀποτείσωσιν». Βλ. πρὸ πάνω, σημ. 228.

234. Πρβ. D. GOFAS, *Éripoulos*, 426-427, 438-439, ὅπου βιβλιογραφία καὶ τοῦ ἴδιου, *Θαλασσοδάνεια* 298 μὲ σημ. 50, 299, παραπάνω σ. 88-89, 96-97, παρακάτω σ. 403 σημ. 50, 404 ἀντίστοιχα. Γιὰ τὸν ἐπίπλου, βλ. καὶ πρὸ πάνω, §36.

235. Γιὰ τὴ σχέση τοῦ ὕψους τοῦ τόκου πρὸς τὸ μέγεθος τοῦ κινδύνου ποὺ ὁ δανειστὴς ἀναδέχεται, λόγῳ δρομολογίου, λιμανιοῦ προορισμοῦ, χρόνου πραγματοποιήσεως τοῦ ταξιδιοῦ κλπ. βλ. πρὸ πάνω, στήν. 229 καθὼς καὶ von LÜBTOW ὁ.π. (σημ. 229) 334 μὲ σημ. 29. Πρβ. γιὰ τὸ Ρωμαϊκὸ Δίκαιο, *D.* 22, 2, 5 (Scaevola lib. VI respons. (?), ὅπου γίνεται λόγος γιὰ «pretium periculi»), P.S. 2, 14, 3: «propter periculum creditoris ... infinitas usuras recipere potest». Ἡ ἔλλειψη μνείας τόκων ὀδήγησε τὸν WILCKEN, *Punt-Fahrten* 93 καὶ 100 στὴν ὑπόθεση ὅτι στὸν *P. Berol.* inv. 5883+5853 (=SB III 7169), ὁ δανειστὴς λάβαινε ποσοστὸ πάνω στὰ κέρδη, ἀντὶ γιὰ τόκο. Σωστά ὁμως, ὁ BOGAERT, Banquiers, courtiers ὁ.π. (σημ. 222) 147, ὑπενθυμίζει ὅτι ἡ ἀπόκρυψη τῶν τόκων μὲ τὴ μορφή συμμετοχῆς στὰ κέρδη παρατηρήθηκε καὶ κατὰ τὸν Μεσαίωνα (βλ. σχετικὰ μὲ τὴν ἀπαγόρευση λήψεως τόκων στὰ ναυτικὰ δάνεια, ΓΚΟΦΑ, *Θαλασσοδάνεια* 290-291, παρακάτω σ. 397-398). Μπορεῖ κανεὶς ὁμως νὰ ὑποθέσει καὶ ἄλλη ἐξήγηση, ὅτι δηλαδὴ, οἱ ναυτικοὶ τόκοι εἶχαν ἐνσωματωθεῖ προκαταβολικὰ στὸ κεφάλαιο, ὅπως γινόταν συχνὰ στὴν Ἱταλία τὸν Μεσαίωνα, ἀλλὰ καὶ στὸ Βυζάντιο (παραπομπὲς στὸν ΓΚΟΦΑ, *Θαλασσοδάνεια* 293-294 μὲ σημ. 25, παρακάτω σ.

(π.χ. ένα ταξίδι στον Εύξεινο Πόντο με επιστροφή έφερε τόκο 22,5%)²³⁵. Δεν πρέπει όμως να παραγνωρισθεί το γεγονός ότι το ναυτοδάνειο έπαιζε για τον άρχαίο κόσμο τον ρόλο της σημερινής θαλάσσιας ασφάλισης.

Το ναυτοδάνειο εξασφαλιζόταν με «ύποθήκη» επί του πλοίου, του φορτίου, ή και του τελευταίου ναύλου²³⁶, όπως προκύπτει ρητά από έναν πάπυρο του δεύτερου αιώνα μ.Χ. σχετικό με ναυτικό δάνειο²³⁷.

399-400 με σημ. 25). Η εξήγηση της απόκρυψης αυτής θα βρísκεται, αν η υπόθεσή μας είναι σωστή, στο ότι στην Αίγυπτο το βασιλικό «διάγραμμα» του 3ου π.Χ. αϊ. όριζε γενικό άνωτατο όριο τόκου 24%, χωρίς να κάνει εξαίρεση για τα ναυτοδάνεια. BOGAERT, Banquiers, courtiers 148, VÉLISSAROPOULOS 309, στους όποιους βλ. άλλες παραπομπές.

236. Έμπράγματη ασφάλεια επί του πλοίου: ΨΕΥΔΟ-ΔΗΜΟΣΘΕΝΟΥΣ, *Πρός Άπατούριον* XXXIII 6: «Έτυχεν δέ ούτος όφειλών επί τή νηϊ τή έαυτοϋ τετταράκοντα μνάς», ΨΕΥΔΟ-ΔΗΜΟΣΘΕΝΟΥΣ, *Πρός Ζηνόθεμιν* XXXII 14, ΔΗΜΟΣΘΕΝΟΥΣ, *Κατά Διονυσοδώρου* LVI 3, επί του φορτίου: *Πρός Φορμίωνα* XXXIV 7 και 8, *Πρός Λάκριτον* XXXV 10: «έδάνεισαν ... δραχμάς τρισχιλίαις ... επί οίνου κεραμίαις Μενδαίοις τρισχιλίαις», επί του ναύλου: ΨΕΥΔΟ-ΔΗΜΟΣΘΕΝΟΥΣ, *Πρός Λάκριτον* XXXV 32: «επί τῷ ναύλῳ τῷ εἰς τόν Πόντον» (πρβ. GERNET, *Démosthène* I 190 σημ. 4). Για τόν «έσχατο ναύλο» (βλ. P. *Vindob.* G. 19792 = SB VI 9571 (149 μ.Χ.) = BISCARDI, *Actio* 212 στίχ. 9), βλ. ίδίως VÉLISSAROPOULOS 311. Βλ. επίσης DE STE CROIX ό.π. 54, BISCARDI, *Actio* 205, BOGAERT, Banquiers, courtiers ό.π. 155. Ός προς τόν πάπυρο αυτόν, βλ. και ROUGÉ, *Recherches* 348 με σημ. 4, 349, του όποιου όμως ή έκθεση του θέματος είναι ήδη πεπαλαιωμένη.

237. Δύο άκόμα ρήτρες από το τυπικό τῶν ναυτικῶν συγγραφῶν πρέπει να μνημονευθοϋν έδῶ: ή ρήτρα «κυριώτερον δέ περί τούτων άλλο μηδέν είναι τής συγγραφής» (ΨΕΥΔΟ-ΔΗΜΟΣΘΕΝΟΥΣ, *Πρός Λάκριτον* XXXV 12, βλ. και 39) και ή ρήτρα για άναγκαστική έκτέλεση («πράξις») «καθάπερ δίκην ώφληκότων» επί τῶν περιουσιακῶν στοιχείων όφειλετῶν «καί έγγειών και ναυτικῶν». Για τήν πρώτη, που άπαντά άργότερα σε έλληνιστικές συγγραφές *IJG* I XIV (Όρχομενός, 220-200 π.Χ.), άριθ. VI (A), σ. 282 = BOGAERT, *Epigraphica* III άριθ. 43, στίχ. 112-114, *IJG* I XV A, στίχ. 41-46 (σ. 316), XV B, στίχ. 45-51 (σ. 320-Άρκεσίνη, 2ος αιώνας π.Χ.), βλ. GERNET, *Actions commerciales* 197 με τή σημ. 3, U.E. PAOLI, Legge e giuridizione in diritto attico, *Studi sul processo attico* (Padova 1933) (άνατ. Milano 1974) 73-74, P. KUSSMAUL, *Synthekai* (Basel 1969) 89-90 (ό όποιος όρθά τονίζει τή στενή σχέση τής ρήτρας αυτής με το διεθνές έμπόριο). Κατά τή γνώμη μας, ή όρθή απόδοση τής ρήτρας «κυρία έστω», ή «κυριώτερον μηδέν είναι» δέν είναι οϋτε «έκτελεστή» (exécutoire), όπως μεταφράζουν ό GERNET ό.π. και ή CL. PRÉAUX, *Le statut de la femme à l'époque hellénistique, principalement en Égypte, La femme* I (*Rec. de la Soc. J. Bodin* XI) (Bruxelles 1959) 149, οϋτε «αϋθεντική», «άποφασιστική» (massgebend), όπως δέχονται οί H.J. WOLFF, *Das Recht der gr. Pap. Ägyptens* 145-146 με σημ. 14, 155-162 και M. HÄSSLER, *Die Bedeutung, der Kyriaklausel in den Papyrusurkunden* (Berlin 1960) 19 έπ., 40-68, αλλά «έγκυρη» (valid), «ίσχυρή» (effective), όπως αποδίδουν τόν όρο ό PESTMAN, *The New Papyr. Primer* 68 (επί του P. *Eleph.* I, στίχ. 14) και HUNT-EDGAR, *Sel. Pap.* άριθ. 1 (σ. 5) και άριθ. 34 (= P. *Hibeh* I 84a = MITTEIS, *Chrest.* 131), σ. 103. Ό KUSSMAUL ό.π. 88, διακρίνει σημειωτέον, τήν «άπόλυτη» έννοια του όρου (gültig, wirksam) και τή «σχετική» (massgeblich). Η δεύτερη ρήτρα («καθάπερ δίκης κλπ.») άπαντά στον ψευδοδημοσθένειο λόγο *Πρός Λάκριτον* XXXV 12, στον επίσης ψευδοδημοσθένειο λόγο *Πρός Φορμίωνα* XXXIV 27 και στον Δημοσθένειο λόγο *Κατά Διονυσοδώρου* LVI 35 και 45. Άπαντά επίσης στην έπιγραφή από τόν Όρχομενό (BOGAERT, *Epigraphica* III άριθ. 43, VI στίχ. 106-112), στην έπιγραφή από τήν Άρκεσίνη, *Syll*³ 955 = *IJG* I XV A, στίχ. 24-29 (σ. 314), XV B, στίχ. 13-16, 26-32 (σ. 318), σε παπύρους (P. *Eleph.* I, του 311 π.Χ. (πιδ πάνω, σημ. 226), στίχ. 12-14, P. *Hib.* I 84a, MITTEIS, *Chrest.* 131 (285 π.Χ.), στίχ. 9-10, 23-26) και, ίδίως, στη ναυτική συγγραφή του πολεμαϊκού P. *Berol.* Inv. 5883+5853 = SB III 7169 = VÉLISSAROPOULOS, *Annexe* άριθ. 21, στίχ. 22-23: *καί ή πράξις έστω Άρχίπλοι έξ αυτῶν τε τῶν δεδανεισμῶν και έκ τῶν υπαρχόντων αυτοίς π[άντων] καθάπερ έγ δίκης*. Για τή ρήτρα αυτή, βλ. L. MITTEIS, *Reichsrecht und Volksrecht in den östlichen Provinzen des römischen Kaiserreichs* (Leipzig 1891) (άνατ. Hildesheim 1963) 404-420, GERNET, *Actions commerciales* 197 με σημ. 3 και του ίδιου, *La notion* 69-70, VÉLISSAROPOULOS 307-308 με σημ. 173, PAOLI, *Prestito marittimo*, ό.π. (σημ. 65) 124 σημ. 1, 125-126, H. MEYER-LAURIN, Zur Entstehung und Bedeutung der καθάπερ δίκης - Klausel ..., *Symposion* 1971 (Köln-Wien 1975) 189-204, H.J. WOLFF, Die Praxis Klausel in Papyrusverträgen, *Beiträge zur Rechtsgeschichte Altgriechenlands und des hellenistisch-römischen Ägypten* (Weimar 1961) 115, A. KRÄNZLEIN, Bemerkungen zur Praxis Klausel καθάπερ δίκης, *Festschrift M. Kaser* (München 1976) 629-634, H.A. RUPPRECHT, *Untersuchungen zum Darlehen ...* (München 1967) 106 σημ. 14-17, KUSSMAUL ό.π. 91-94, ό όποιος σωστά τονίζει ότι ή προσθήκη «καί έγγειών και ναυτικῶν (που άπαντά και στον P. *Eleph.* I) ύπενθυμίζει τή συνάφεια τής «συγγραφής» προς το θαλάσσιο έμπόριο (KUSSMAUL ό.π. 92). Το θέμα τῶν «έγγειών και ναυτικῶν» περιουσιακῶν στοιχείων, επί τῶν όποιων παρέχεται ευχέρεια έκτέλεσης

VIII. ΝΟΜΟΘΕΣΙΑ

42. Ναυτική Νομοθεσία.

Θὰ τελειώσω τὴν ἔκθεση αὐτὴ μὲ μιὰ σύντομη διαπραγμάτευση τοῦ θέματος τῆς ναυτικῆς νομοθεσίας τῶν ἑλληνικῶν καὶ ἑλληνιστικῶν πόλεων καὶ κρατῶν, ἀλλὰ καὶ τοῦ ἀρχαίου ἑλληνικοῦ ναυτικοῦ δικαίου γενικότερα.

Παρόλο ποὺ ἀρκετὰ νομοθετήματα ποὺ ρύθμιζαν ἐπὶ μέρους θέματα ναυτικοῦ δικαίου μᾶς εἶναι γνωστὰ τόσο ἀπὸ τὴν Ἀθήνα (κυρίως ἀπὸ τὰ ἔργα τῶν ἀττικῶν ρητόρων)²³⁸, ὅσο κι ἀπὸ ἄλλες ἑλληνικὲς πόλεις²³⁹, δὲν χωρεῖ ἐν τούτοις ἀμφιβολία ὅτι ἡ νομοθεσία τῶν ἑλληνικῶν πόλεων πάνω στὰ θέματα αὐτὰ δὲν ἐκάλυψε ποτὲ τὸ σύνολο τοῦ ναυτικοῦ δικαίου, ἢ εὐρύτερα, τοῦ δικαίου τῶν συναλλαγῶν.

43. Ἐθιμικὸ δίκαιο καὶ «γνώμη δικαιοσύνη».

Στὰ νομοθετήματα αὐτὰ (νόμους, ψηφίσματα) ἡ ἀντιμετώπιση τῆς ναυτικῆς ἐπιχείρησης ἦταν εὐκαιριακὴ καὶ παρουσίαζε μεγάλα κενὰ. Γεννᾶται λοιπὸν τὸ ἐρώτημα πῶς καλύπτονταν τὰ κενὰ αὐτὰ.

Κατὰ μιὰν ἄποψη²⁴⁰, τὰ κενὰ αὐτὰ ἀναπληρώνονταν ἀπὸ τοὺς δικαστὲς κατὰ τὴν ἐλεύθερη κρίση τους, ἢ κατὰ τὴν ἔκφραση ποὺ ἀπαντᾷ στὶς πηγές «κατὰ τὴν γνώμην τὴν δικαιοσύνην», ἔκφραση ποὺ μνημονεύεται τόσο στὰ φιλολογικὰ ὅσο καὶ στὰ ἐπιγραφικὰ κείμενα²⁴¹.

Μιὰ ἄλλη ἄποψη²⁴² δέχεται ὅτι ἓνα εἶδος κοινοῦ ναυτικοῦ δικαίου, ἀποτελούμενου ἀπὸ

—καὶ τὸ ὁποῖο ἀπαντᾷ καὶ στὸν *P. Eleph.* 1 καθὼς καὶ στὴ συγγραφὴ τῆς Ἀρκεσίνης (*Syll*³ 955 = *JJG* I XV, A, στίχ. 9, B, στίχ. 10), βλ. VÉLISSAROPOULOS 307-309, PH. GAUTHIER, Études sur les inscriptions d'Amorgos-Biens "terrestres" et "biens maritimes" (*Syll*³ 955), *BCH* 104, 1980, 197-205, E.E. COHEN, Athenian Finance: Maritime and Landed Yields, *Classical Antiquity* 1989, 209-212, βρίσκεται ἔξω ἀπὸ τὰ ὄρια τῆς μελέτης αὐτῆς.

238. Π.Χ. ΔΗΜΟΣΘΕΝΟΥΣ, *Κατὰ Θεοκρίνου* LVIII 6, 10-12 (νόμος κατὰ τῶν συκοφαντῶν τῶν ἐμπόρων καὶ τῶν ναυκλήρων), ΨΕΥΔΟ-ΔΗΜΟΣΘΕΝΟΥΣ, *Πρὸς Φορμίωνα* XXXIV 37, *Πρὸς Λάκριτον* XXXV 50, ΛΥΚΟΥΡΓΟΥ, *Κατὰ Λεωκράτους* 27, ἀπαγόρευση στοὺς Ἀθηναίους καὶ τοὺς μετοίκους στὴν Ἀθήνα νὰ μεταφέρουν σιτηρὰ ἀλλοῦ παρὰ στὸ «Ἐμπόριο» τῆς Ἀθήνας στὸν Πειραιᾶ. Κατὰ τῶν παραβατῶν ἀπειλοῦνται «οἱ βαρύτερες ποινές» («τὰ ἔσχατα ἐπιτίμια») (βλ. καὶ πῶς πάνω, σημ. 97). ΨΕΥΔΟ-ΔΗΜΟΣΘΕΝΟΥΣ, *Πρὸς Λάκριτον* XXXV 50-51, ἀπαγόρευση στὰ ἴδια πρόσωπα νὰ χορηγοῦν ναυτικὰ δάνεια γιὰ ἄλλο Ἐμπόριο ἐκτὸς τοῦ τῆς Ἀθήνας, ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΟΥΣ, *Ἀθην. Πολιτεία* 5, 4 (βλ. GAUTHIER, *De Lysias à Aristote* 23-24).

239. Πχ. Λιμενικὸς κανονισμὸς στὴ Θάσο *IG* XII Suppl. 348 = *SEG* XVII 417 = PLEKET I ἀριθ. 9 (3ος αἰώνας π.Χ.), τελωνειακὸς κανονισμὸς τῆς Καύνου, G.E. BEAN, Notes and Inscriptions from Caunus, *JHS* 74 1954, 97-105 = *SEG* XIV, 639, G. PURPURA, *Il regolamento doganale di Cauno* 278[8]-281[11].

240. Ι. ΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΛΟΠΟΥΛΟΥ, Τὰ κενὰ τοῦ νόμου ἐν τῷ Ἀρχαίῳ Ἑλληνικῷ Δικαίῳ, *EEN* 30, 1963, 753-758 (καὶ ἀνάτυπο, ὅπου οἱ παραπομπές). Εἰδικότερα γιὰ τὴν ἔννοια τῆς «γνώμης δικαιοσύνης», βλ. 10-11 καὶ 19-20, H.J. WOLFF, *Gewohnheitsrecht und Gesetzesrecht in der griechischen Rechtsauffassung*, στὸ (E. Berneker ed.), *Zur griechischen Rechtsgeschichte* (Darmstadt 1968) 115-117. Ἡ ἄποψη τοῦ Α. BISCARDI, La "gnome dikaiotate" et l'interprétation des lois dans la Grèce ancienne, *RIDA*, 3ème sér. 17, 1970, 219-232 δὲν μᾶς φαίνεται σαφές.

241. Κατάλογο τέτοιων πηγῶν, βλ. στὸν ΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΛΟΠΟΥΛΟΥ, *Τὰ κενὰ τοῦ νόμου* 5-10, ἰδίως ὁμοῦς ΔΗΜΟΣΘΕΝΟΥΣ, *Πρὸς Λεπτίνην* XX 118 (ὄρκος τῶν Ἡλιαστῶν).

242. H.F. HITZIG, Der griechischer Fremdenprozess im Licht der neueren Inschriftenfunde, *SZ* (RA) 28, 1907, 227-228, ZIEBARTH, *Beiträge* 53-54, 119, 120-122, ΡΑΟΛΙ, *Prestito marittimo* ὁ.π. (σημ. 65) καὶ τοῦ ἴδιου (μετ. Γ. Πετρόπουλου), Τὸ ἐμπορικὸν ναυτικὸν δίκαιον ὡς αὐτοτελὴς κλάδος τοῦ δικαίου εἰς τὴν κλασσικὴν Ἑλλάδα, *AID* 2 1935, 13-15, GERNET, *Actions commerciales* 185-200 καὶ τοῦ ἴδιου, *Démosthène* I 121 σημ. 1, H. KRELLER, *Lex Rhodia* στὴν *Zeitschrift für das gesamte Handelsrecht und Konkursrecht* 85, 1921, 272 καὶ 363, Α. BISCARDI (μετ. Π. Δημάκη), *Ἀρχαῖο Ἑλληνικὸ Δίκαιο* (Ἀθήνα 1991) 36-37. Βλ. καὶ Π.Σ. ΦΩΤΙΑΔΟΥ, Νομικὴ ἐρμηνεία τῆς Δημοσθένους π. Ζηνόθεμιν παραγραφῆς, στὸ *Ἀθηνᾶ* 26, 1923, 111 μὲ σημ. 2.

ἔθιμα καὶ συνήθειες πού ἴσχυαν στοὺς ναυτιλλομένους καὶ τοὺς ἐμπόρους τῆς Μεσογείου, ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὴν ἐθνικότητά τους, εἶχε διαμορφωθεῖ τουλάχιστον ἀπὸ τὸν τέταρτο αἰῶνα π.Χ. Οἱ κανόνες τοῦ ἐθιμικοῦ αὐτοῦ δικαίου εἶναι, λένε, ἐκεῖνοι πού ἀποκαλοῦνται ἀπὸ τοὺς ἄττικους ρήτορες «οἱ ἐμπορικοὶ νόμοι»²⁴³. Αὐτὸ τὸ ἴδιο σύνολο κανόνων, περισσότερο ἐξελιγμένο, ἦταν —ὅπως ἀναφέραμε μιλώντας γιὰ τὴν κοινὴ ἀβαρία— γνωστὸ κατὰ τὰ ρωμαϊκὰ χρόνια ὡς «Ρόδιος Νόμος» (*Lex Rhodia*). Εἶναι δὲ ἐνδιαφέρον νὰ παρατηρήσει κανεὶς ἓνα φαινόμενο πού καὶ κατὰ τὸν Μεσαιῶνα ἐπίσης ἀπαντᾷ: τὴν ἐνσωμάτωση ὀρισμένων ἀπὸ τοὺς ἐθιμικοὺς αὐτοὺς κανόνες σὲ νομοθετήματα ναυτικῶν πόλεων. Ἔτσι, π.χ. ὀρισμένες διατάξεις ἐνὸς δημοσιονομικοῦ νομοθετήματος πού βρέθηκε σὲ ἐπιγραφή τῆς Καύνου καὶ ἀνάγεται στὸν 1ο αἰῶνα μ.Χ., ἔχουν πιθανῶς διατυπωθεῖ ἐνόψει ἐθίμων σχετικῶν μὲ τὴ μεταχείριση πλοίων πού κατέφευγαν σὲ λιμάνι γιὰ ἐπισκευές, ἢ γιὰ νὰ ξεφύγουν ἀπὸ τρικυμία κλπ., ἐνόψει δηλαδὴ περιστατικῶν πού ἀναγνωρίζονταν ὡς περιπτώσεις ἀνωτέρας βίας²⁴⁴.

Ἀποκλίνουμε λοιπὸν ὑπὲρ τῆς δεύτερης ἀπὸ τὶς γνώμες πού ἐκθέσαμε καὶ πιστεύουμε ὅτι οἱ δικαστὲς τῶν ἐλληνικῶν πόλεων, λαμβάνοντας ὑπόψη τὴν «δικαιοτάτην γνώμην» σὲ περίπτωση ἀνυπαρξίας νομοθετικῆς διατάξεως πού νὰ καλύπτει τὸ ἐπίδικο θέμα, ἐφαρμόζανε αὐτὸ τὸ ἐθιμικὸ διαμορφωμένο διαπολιτειακὸ δίκαιο²⁴⁵.

44. Ἡ ἐπέκταση τῆς παρούσας ἐκθεσης στὸ πεδίο τῶν δικαστηρίων πού εἶχαν ἀρμοδιότητα νὰ δικάζουν τὶς σχετικὲς μὲ τὴ ναυτικὴ ἐπιχείρηση διαφορές, ἢ στὴν περιγραφή τῶν διαδικασιῶν πού διαγράφανε σχετικὰ οἱ ἐλληνικὲς πόλεις (ὅπως στὴν Ἀθήνα, ἀλλὰ καὶ στὴ Θάσο τῶν «ἐμπορικῶν δικῶν»²⁴⁶) εἶναι ἀδύνατη στὰ ὅρια μιᾶς διάλεξης.

Ἐλπίζουμε, πάντως, ὅτι τὰ ὅσα εἰπώθηκαν ἔδωσαν μιὰ εἰκόνα τῆς ἰδιομορφίας τῆς ἀρχαίας ἐλληνικῆς θαλάσσιας συναλλακτικῆς ζωῆς, ἀλλὰ καὶ τῆς, στὶς ἀδρές της γραμμές, ὁμοιότητάς της πρὸς τὰ ὅσα ἀκόμα σήμερα ἰσχύουν καὶ πού ἐπιβάλλει ἢ τόσο ἐλκυστικὴ ἀλλὰ συνάμα καὶ τρομερὴ πραγματικότητά της θάλασσας.

243. Γιὰ τὴν κατανόηση τῶν «ἐμπορικῶν νόμων» ὡς ἰδιαίτερης κατηγορίας κανόνων (BISCARDI-ΔΗΜΑΚΗ 36), βλ. a contrario τὸν Ἡσύχιον, στή λ. «ἀστικοὶ νόμοι: οἱ κατὰ τὴν Ἀθηναίων πόλιν, ἦσαν γὰρ καὶ ἐμπορικοί».

244. Ε. στίχ. 18-21, F. στίχ. 1-4 (βλ. καὶ PURPURA 285 [15] μὲ σημ. 20, VÉLISSAROPOULOS 225).

245. Ἀντίθετα πρὸς ὅ,τι ἔχει ὑποστηριχθεῖ (πρβ. GERNET, *Démosthène* I 194 σημ. 2, LIPSIIUS 143 σημ. 31), οἱ δικαστὲς πού ἔκριναν στὴν Ἀθήνα τὶς ἐμπορικὲς δίκες ἐπιλέγονταν λόγῳ εἰδικῶν γνώσεων ὅπως προκύπτει ἀπὸ τὸν λόγο τοῦ ΨΕΥΔΟ-ΔΗΜΟΣΘΕΝΟΥΣ, *Πρὸς Λάκριτον* XXXV 43 καὶ 46. Πρβ. E.E. COHEN, *Anc. Athen. Marit. Courts* (Princeton 1973) 93-95. Τὸ ἴδιο, ἄλλωστε, ἐτηρεῖτο καὶ σὲ ἄλλες περιπτώσεις πού ἀπαιτοῦσαν εἰδικὲς γνώσεις, ὅπως σχετικὰ πρὸς τὰ μυστήρια, ὅπου τὸ δικαστήριον καταρτιζόταν ἀπὸ τοὺς «μεμνημένους» (ΑΝΔΟΚΙΔΟΥ, *Περὶ τῶν μυστηρίων* 28 καὶ 31). Πρβ. D. MAC DOWELL, *Andokides on the Mysteries* (Oxford 1962) 82. Εἶναι φανερό, ὅτι μέσω τέτοιων εἰδικευμένων δικαστῶν, ἢ «γνώμη δικαιοτάτη» θὰ ἀπηχοῦσε τὶς ἐμπορικὲς καὶ ναυτικὲς συνήθειες τῆς Μεσογείου πού εἶχαν ἐπίκεντρο τὸν Πειραιᾶ.

246. COHEN ὁ.π. 3-92 passim, GOFAS, *Emmenoi Dikai* 175-186, παραπάνω σ. 71-77.

LAUS DEO.

Adi 27. Gennaio 1804 — S. N. Corfù.

Brigantino Nominato La Corniera della Repubblica Capitano Antonio Macri Letinsulare

Per il Viaggio di Venezia: Il Sig. Iddio lo Salvi Amen.

MH

A Caricato in questo Porto di Corfù,

— Il Sig. Abram Forte

Nativo Costote, Negoziante per conto proprio.

Sotto Coperta di detto Brigantino in Bottame di Vascello; Botte N.° sei
 Oglio d'Olive chiaro e lampante, piene, a Cocon, vifto, e revifto di focto,
 e di sopra dal detto Capitano, fegnato dell' avanti Segno con bollo a fuoco,
 come fuori, e ben condizionate per dover così consegnare in questo suo
 presente Viaggio per Venezia al Sig. Alessio Letinchio Letinsulare.

o a chi per esso fosse

E di Nolo gli farà pagare duecento e dieci franco d'avveca per Miaro

In Fede del vero farà la presente con altre simili firmata dal detto Capita-
 nio, o suo Scrivano; o per lui da terza persona, e una compita, le altre
 restino di niun valore. Nostro Signore l'accompagni a Salvamento. Amen.

Dico Botte sei.

Num

Cof. Antonio Macri Letinsulare

LAUS DEO Adi 31. Agosto - 1803. Venezia

A Caricato con il Nome di Dio, e buon Salvamento una volta

tanto in questo Porto di Venezia al Sig. Alessio Letinchio Letinsulare, per conto proprio.

Sotto Coperta della Brigantino Nominata La Corniera.

della Repubblica Letinsulare.

Capitano Antonio Macri Letinsulare, per condurre, e consegnare

In Corfù, al Sig. Abram Forte Letinsulare.

AP

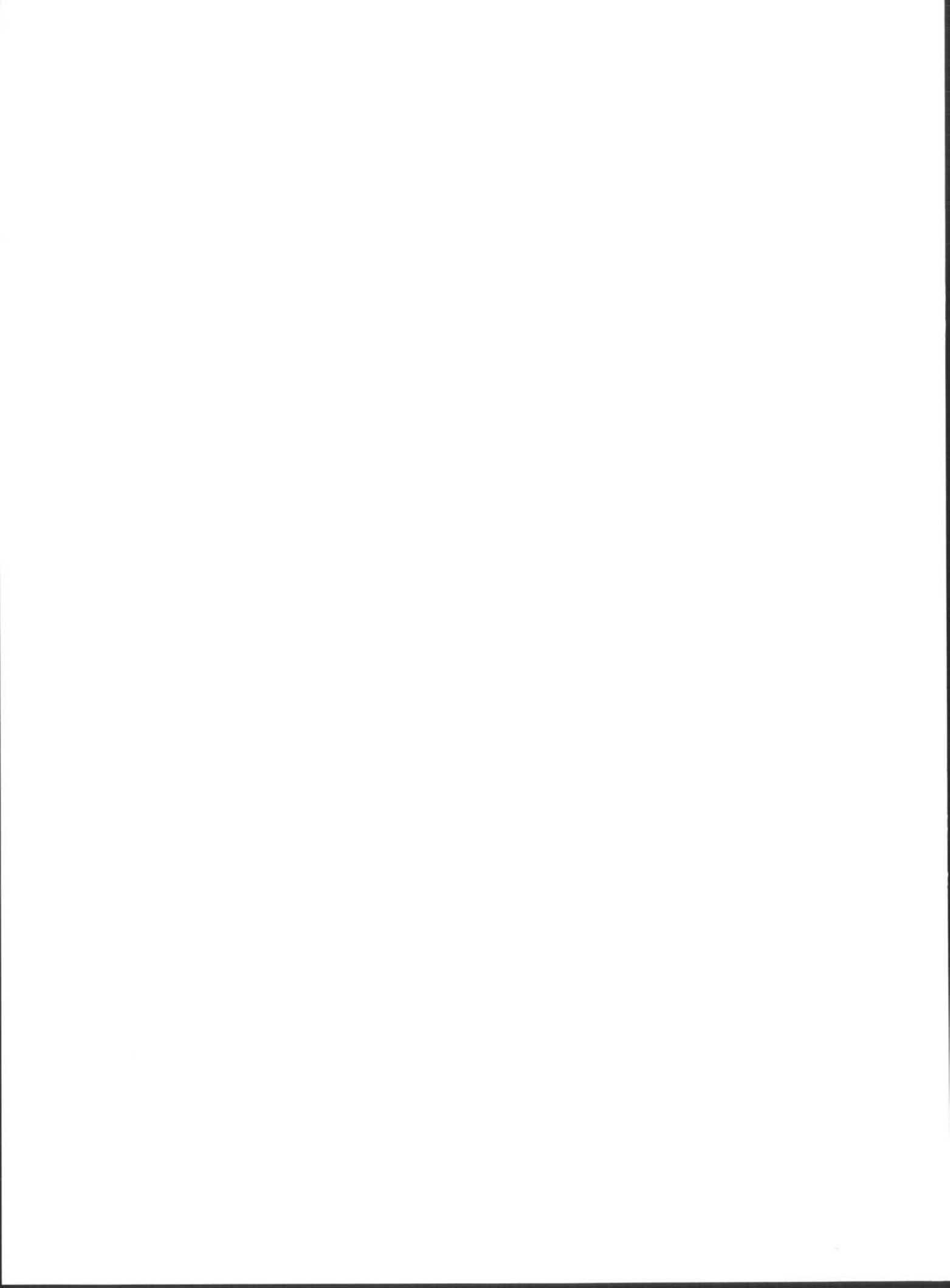
Le appie neminate Mercanzie segnate come di contro Numero, e Marca li Colli interi,
 asciutti, e ben condizionate, e così promette detto Capitano al suo Salvo arrivo di
 questo suo presente Viaggio consegnarle; e di Nollo gli sarà pagato lire
 quattro piccole venete, per ogni sacco.

In fede del vero sarà la presente con altre simili firmata da detto Capitano, o suo
 Scrivano; o per lui da terza persona, una compita, le altre restino di niun valore.
 Nostro Signore l'accompagni per tutto a Salvamento.

N.° 1. @ 80: Ottanta Sacki pieni Riso d'Alto d'Alto da 2.500. libbre.
 200 ogni sacco d'oro

Cof. Antonio Macri Letinsulare

Β' ΒΥΖΑΝΤΙΝΟ ΚΑΙ ΜΕΤΑΒΥΖΑΝΤΙΝΟ ΔΙΚΑΙΟ

ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ

Ἐκτὸς ἀπὸ τὶς καθιερωμένες στὴν ἑλληνικὴ καὶ διεθνὴ βιβλιογραφία, χρησιμοποιοῦνται οἱ παρακάτω συντομογραφίες:

AID	Ἄρχεῖο Ἰδιωτικοῦ Δικαίου.
ANTONIADES-BIBICOU	H. ANTONIADES-BIBICOU, <i>Recherches sur les douanes à Byzance</i> (Paris 1963).
ASHBURNER	W. ASHBURNER, <i>The Rhodian Sea-Law</i> (Oxford 1909).
BGU	Ägyptische Urkunden aus den Staatl. Museen zu Berlin, Griechische Urkunden.
BOERIO, <i>Dizionario</i>	G. BOERIO, <i>Dizionario del Dialetto Veneziano</i> (Venezia 1856).
BOGAERT, <i>Les origines antiques</i>	R. BOGAERT, <i>Les origines antiques de la banque de dépôt</i> (Leyden 1966).
BOGAERT, <i>Banquiers</i>	R. BOGAERT, <i>Banquiers, courtiers et prêts maritimes à Athènes et à Alexandrie, Chron. d'Ég.</i> 40, 1965, 140-156.
BOGAERT, <i>Banques</i>	R. BOGAERT, <i>Banques et banquiers dans les cités grecques</i> (Leyden 1968).
CARBONE, <i>Pizolo I, II</i>	S. CARBONE, <i>Pietro Pizolo, Notaio in Candia I (1300)</i> (Venezia 1978), II (1304-1305) (Venezia 1985).
CASSANDRO, <i>Genesi</i>	G. CASSANDRO, <i>Genesi e Svolgimento Storico del Contratto di Assicurazione, Saggi di Storia del Diritto Commerciale</i> (Napoli 1974).
CASSANDRO, <i>Vicende Storiche</i>	G. CASSANDRO, <i>Vicende Storiche della Lettera di Cambio, Saggi di Storia del Diritto Commerciale</i> (Napoli 1974) 31-123.
CASSANDRO, <i>Note Minime</i>	G. CASSANDRO, <i>Note Minime per la Storia de "Cambio", Saggi di Storia del Diritto Commerciale</i> (Napoli 1974) 229-235.
CHIAUDANO-LOMBARDO, <i>Marcello</i>	M. CHIAUDANO-A. LOMBARDO, <i>Leonardo Marcello, Notaio in Candia 1278-1281</i> (Venezia 1960).
CIL	<i>Corpus Inscriptionum Latinarum.</i>
ΓΚΟΦΑΣ, <i>Δείγμα</i>	Δ. ΓΚΟΦΑΣ, <i>Δείγμα - Ἱστορικὴ ἔρευνα ἐπὶ τοῦ ἑλληνικοῦ δικαίου τῶν συναλλαγῶν</i> (Ἀθῆναι 1970).
GOFAS, <i>L'échantillon</i>	D. GOFAS, <i>L'échantillon - Recherche historique sur le droit grec des affaires</i> (Athènes 1970).
ΓΚΟΦΑΣ, <i>Ἡ φόρτωσις</i>	Δ. ΓΚΟΦΑΣ, <i>Ἡ φόρτωσις ἐπὶ τοῦ καταστρώματος - Ἱστορικά</i> (Ἀθῆναι 1965).
GOFAS, <i>Le chargement IGRR</i>	D. GOFAS, <i>Le chargement en pontée - Notice historique</i> (Athènes 1965).
JJP	<i>Inscriptiones Graecae ad Res Romanas pertinentes.</i>
KREMMYDAS, <i>Ἐμπόριο</i>	<i>Journal of Juristic Papyrology.</i>
KREMMYDAS, <i>Commerce</i>	B. KREMMYDAS, <i>Τὸ Ἐμπόριο τῆς Πελοποννήσου στὸν 18ο αἰῶνα (1715-1792)</i> (Ἀθῆνα 1972).
	B. KREMMYDAS, <i>Le commerce du Péloponnèse au XVIIIème siècle (1715-1792)</i> (Athènes 1972).

- LAIΟΥ, *Quelques observations* A. LAIOU, *Quelques observations sur l'économie et la société de Crète Vénitienne (ca 1270-ca 1305) στο Bizancio e l'Italia, Raccolta de Studi in Memoria di A. Pertusi (Milano 1982) 177-198.*
- LANE, *Venetian Ships* F. LANE, *Venetian Ships and Shipbuilders of the Renaissance* (Baltimore 1934).
- LANE, *Investment* F. LANE, *Investment and Usury, Venice and History* (Baltimore 1966).
- LOMBARDO, *Fredo* A. LOMBARDO, *Zaccaria de Fredo, Notaio in Candia (1352-1357)* (Venezia 1968).
- LOMBARDO, *Scardon* A. LOMBARDO, *Documenti della Colonia Veneziana di Creta I, Imbreviature di Pietro Scardon (1271)* (Torino 1942).
- LUZZATTO, *Storia* G. LUZZATTO, *Storia Economica di Venezia dal XI al XVI secolo* (Venezia 1961).
- LUZZATTO, *La Commenda* G. LUZZATTO, *La Commenda nella Vita Economica dei Secoli XIII e XIV con Particolare Riguardo a Venezia, Studi di Storia Economica Veneziana* (Padova 1954).
- ΜΑΝΟΥΣΑΚΑΣ, *Ἡ παρά Trivan ἀπογραφή* Μ. ΜΑΝΟΥΣΑΚΑΣ, *Ἡ παρά Trivan ἀπογραφή τῆς Κρήτης (1644) καὶ ὁ δῆθεν κατάλογος τῶν κρητικῶν οἰκῶν Κερκύρας, ΚρητΧρον 3, 1949, 35-59.*
- ΜΑΝΟΥΣΑΚΑΣ, *Le recensement de Crète de Trivan* Μ. ΜΑΝΟΥΣΑΚΑΣ, *Le recensement de Crète de Trivan (1644) et le sois-disant catalogue des maisons crétoises de Corfou (en grec), CretChron 3, 1949, 35-59.*
- ΜΑΝΟΥΣΑΚΑΣ, *Βενετικά ἔγγραφα* Μ. ΜΑΝΟΥΣΑΚΑΣ, *Νέα ἀνέκδοτα Βενετικά ἔγγραφα (1386-1420) περὶ τοῦ Κρητὸς ποιητοῦ Λεονάρδου Ντελλαπόρτα, ΚρητΧρον 12, 1958, 387-434.*
- ΜΑΝΟΥΣΑΚΑΣ, *Nouveaux Documents* Μ. ΜΑΝΟΥΣΑΚΑΣ, *Nouveaux Documents vénitiens inédits (1386-1420) sur le poète Crétois Leonardo Dellaporta (en grec), CretChron 12, 1958, 387-434.*
- ΜΑΥΡΟΕΙΔΗ, *Συμβολή* Φ. ΜΑΥΡΟΕΙΔΗ, *Συμβολή στὴν Ἱστορία τῆς Ἑλληνικῆς Ἀδελφότητος Βενετίας στὸν ΙΣΤ' αἰῶνα* (Ἀθῆναι 1976).
- M. Chr. L. MITTEIS, U. WILCKEN, *Grundzüge und Chrestomachie des Papyrusurkunde. II. Band: Juristischer Teil. 2. Hälfte. Chrestomachie* (Leipzig 1912) (Nd. Hildesheim 1963).
- MOROZZO DELLA ROCCA, *Zucchello* R. MOROZZO DELLA ROCCA, *Lettere di Mercantia Pignol Zucchello (1336-1350)* (Venezia 1957).
- MOROZZO DELLA ROCCA, *Brixano* R. MOROZZO DELLA ROCCA, *Benvenuto de Brixano, Notaio in Candia 1301-1302* (Venezia 1950).
- MOROZZO DELLA ROCCA - LOMBARDO, *Documenti II* R. MOROZZO DELLA ROCCA - A. LOMBARDO, *Documenti del Commercio Veneziano nei Secoli XI-XIII II* (Torino 1940).
- ΠΑΝΑΓΙΩΤΟΠΟΥΛΟΥ ΚΡ. ΠΑΝΑΓΙΩΤΟΠΟΥΛΟΥ, *Ἑλληνες Ναυτικοὶ καὶ πλοιοκτῆτες ἀπὸ τὰ παλαιότερα οἰκονομικὰ βιβλία τῆς Ἑλληνικῆς Ἀδελφότητος Βενετίας (1536-1576), Θησαυρίσματα 11, 1974, 284-352.*
- PARDESSUS, *Collection* J.M. PARDESSUS, *Collection de lois maritimes antérieures au XVIII siècle* (Paris 1928) (ἀνατ. Torino 1960).
- PERDIKAS, *Palermo Verträge* P. PERDIKAS, *Die Palermo Verträge und ihre Bedeutung für die Entstehung der Versicherung, Zeitschrift für die gesamte Versicherungswissenschaft (Z. Vers. Wiss.) 1970.*
- PERDIKAS, *Die Entstehung* P. PERDIKAS, *Die Entstehung der Versicherung im Mittelalter, Z. Vers. Wiss. 1966.*
- PIR² *Prosopographia Imp. Rom².*
- PUG I M. AMELOTTI - L. MIGLIARDI-ZINGALE, *Papiri dell'Università di Genova I* (Milano 1974).

- ROUGÉ, *Recherches* J. ROUGÉ, *Recherches sur l'organisation du commerce maritime en Méditerranée sous l'Empire romain* (Paris 1966).
- DE ROOVER, *L'évolution* DE ROOVER, *L'évolution de la lettre de change XIVe-XVIIIe siècles* (Paris 1953).
- SANTSCHI, *Régestes* E. SANTSCHI, *Régestes des Arrêts Civils et des Mémoires (1363-1399) des Archives de Duc de Crète* (Venise 1976).
- SB *Sammelbuch griechischer Urkunden aus Aegypten.*
- SCHWARZENBERG, CL. SCHWARZENBERG, *Ricerche sull'assicurazione marittima in Venezia* (Roma 1969).
- Ricerche *Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte (Romanistische Abteilung).*
- SZ (RA) *Tituli Asiae Minoris.*
- TAM A. TENENTI, *Naufrages, Corsaires et Assurances maritimes à Venise 1592-1609* (Paris 1959).
- TENENTI, *Naufrages* F. THIRIET, *La Romanie Vénitienne au Moyen Âge* (Paris 1959).
- THIRIET, *Romanie* F. THIRIET, *Candie, grande place marchande de la première moitié du XVe siècle, Études sur la Romanie gréco-vénitienne (Xe-XVe siècles)* (London 1977) IX.
- THIRIET, *Candie* L. MITTEIS, U. WILCKEN, *Grundzüge und Chrestomachie des Papyrusurkunde. I. Band: Historischer Teil, 2. Hälfte: Chrestomachie* (Leipzig 1912) (Nd. Hildesheim 1963).
- WILCKEN, *Grundz., Chrest.* E. ZACHARIADOU, *Trade and Crusade - Venetian Crete and the Emirates of Menteshe and Aydin (1300-1415)* (Venice 1983).
- ZACHARIAΔΟΥ, *Trade* E. ZACHARIAΔΟΥ, *Cortazzi και ὄχι Corsari, Θεσαυρίσματα* 15, 1978, 62-65.
- ZACHARIAΔΟΥ, *Cortazzi* R. ZENO, *Storia del Diritto Marittimo Italiano nel Mediterraneo* (Milano 1946).
- ZENO, *Storia* R. ZENO, *Documenti per la Storia del Diritto Marittimo nei Secoli XIII et XIV* (Torino 1936) (ἀνατ. Torino 1970).
- ZENO, *Documenti* *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik.*
- ZPE

«Λόγωι πρόβας σίτου»

A Contribution to the Interpretation
of an Early Byzantine Fiscal Inscription*
(OGIS 521)

I. The well-known inscription of Abydos¹, fixing the surtax² to be paid by the *naucleroi* of ships crossing the Hellespont, provides that all the *naucleroi* of ships carrying corn (σιτηγού), when sailing to Constantinople through the Straits, must pay on their way to the capital a surtax amounting to three *folles*³. An equal sum was to be paid by them on their way out of the Straits⁴. Together with this obligation, the *naucleroi* of the corn-carrying vessels had, on their

*Extract from the *Revue Internationale des Droits de l'Antiquité*, 3ème série, XXII, 1975, 233-242.

1. A. MORDTMANN, Ein Edict Justinians, *AM* 4, 1879, 307 = OGIS 521 = GRÉGOIRE, *Recueil* no 4 = M. AMELOTTI-G.I. LUZZATTO, *Le Costituzioni Giustiniane nei papiri e nelle epigrafi* (Milano 1972) no 9 (with further bibliography). For the date of the inscription see: ANTONIADÈS-BIBICOU 76 sq., 241-245, S. DE LAET, *Portorium, Étude sur l'organisation douanière chez les Romains, surtout à l'époque du Haut-Empire* (Brugge 1949) 459-460, E. STEIN, *Histoire du Bas-Empire* II (Paris-Bruxelles-Amsterdam 1949) 196-197, J.B. BURY, *History of the Later Roman Empire* II (New York 1958) (repr.) 355 n. 3, H. AHRWEILER, Fonctionnaires et bureaux maritimes à Byzance, *REB* 19, 1961, 240 n. 7, J. KARAYANNOPOULOS, *Das Finanzwesen des frühbyzantinischen Staates* (München 1958) 162, who follow ZACHARIAE VON LINGENTHAL, Zum "Edict Justinians", *AM* 4, 1879, 313 (cf. OGIS 521 n. 1) in ascribing it to the reign of Anastasius I (491-518 AD), while H. AHRWEILER, now in *Byzance et la mer* (Paris 1966) 13 n. 4, 14, A.H.M. JONES, *LRE* III 271 n. 4 ascribe it to the reign of Justinian I (527-565), in accordance with the initial dating by MORDTMANN op. cit. 308. The first opinion seems to be prevalent. Cf. AMELOTTI-LUZZATTO op. cit. 100. My quotations are from AMELOTTI-LUZZATTO'S text.

2. The term of the inscription is *συνήθειαι* (*consuetudines*), which however, in this context cannot mean "customs" (*vectigalia*) as it is translated in OGIS 521 n. 9, for the customs themselves were paid in the harbour of Constantinople (cf. BURY op. cit. II 355 sq., DE LAET op. cit. 459, 460 n. 2 and 3. Contra: KARAYANNOPOULOS op. cit. 162 n. 29). The *συνήθειαι* collected at Abydos were surtaxes (cf. KARAYANNOPOULOS op. cit. 169). As for the general conditions of the conveyance of goods by sea to Constantinople, see PROCOPIUS, *On Buildings* V 1, 8-14. On the custom house of Abydos, PROCOPIUS, *Anecdota* 25, 1-4. See also MALALAS, *Chronographia* (Bonn 1831) 432.

3. A copper coin, equal to the sixth of the *siliqua* (κεράτιον) or a 1/144 of the *solidus* according to BURY op. cit. I 447 n. 7, PHARR, *The Theodosian Code* (Princeton 1952) (glossary, s.q.v.), A. ANDRÉADÈS, De la monnaie et de la puissance d'achat des métaux précieux dans l'Empire Byzantin in ΑΝΔΡΕΟΥ Μ. ΑΝΔΡΕΑΔΟΥ, *Έργα* I (Athens 1938) 497, ROUGÉ, *Recherches* 458. Others (OGIS 180 n. 21, SEECK, in *RE* VI 2 (1909) s.v. Follis, col. 2832 sq., ANTONIADÈS-BIBICOU 77 n. 2) admit that the *follis* was the twelfth part of the *siliqua* (1/288 of the *solidus*). It seems however that the ratio between the *follis* and the *solidus* or the *siliqua* varied with time. Cf. P.D. WHITTING, *Byzantine Coins* (New York 1973) 90, A.H.M. JONES, The Origin and Early History of the Follis, in A.H.M. JONES (- P.A. BRUNT), *The Roman Economy* (Oxford 1974) 336-338.

4. L. 28-30: οἱ στρατηγοὶ κλασικοῖς τῶν στενῶν φόλλις τρεῖς καὶ λόγῳ πρόβας σίτου μόδιος εἷς· καὶ ἐν τῷ ἐκπορίζῃν ἐντεῦθεν ἑτέρους φόλλις τρεῖς.

way to the capital, to surrender one *modius* of wheat “on account of the *proba* of wheat” («λόγῳ πρόβας σίτου»). All other *naucreroi* were not subject to the obligation of handing over a “*proba*”. Only the *naucreroi* from Cilicia who carried wine had to pay a *siliqua* (κεράτιον)⁵ when entering the Straits, and two when leaving them “for the sake of the *proba*” («ὕπὲρ πρόβας»)⁶. What then is the exact meaning of this «πρόβα» in the inscription?

It has been recently speculated by Mrs H. Antoniadès-Bibicou that this *proba* was a fee “usually paid in kind” by the *naucreroi* in order to obtain a certificate providing that the ship was able to cross the Straits⁷. The *proba* according to this opinion is to be linked with the *probatoria*, a certificate issued after examination of horses and for which a fee was paid⁸. The same scholar contends that a *proba* was supplied not only in the two instances explicitly mentioned in the inscription (wheat and wine), but also for any other goods carried, whether mentioned in the inscription or not⁹.

II. I will attempt below to propose another interpretation of the term «πρόβα» in the inscription of Abydos. Indeed, contrary to the conjecture of Mrs Antoniadès-Bibicou, it appears, in my opinion, from the wording of the inscription that in the cases of all other ships carrying goods through the Straits —namely in the cases of oil-carrying (ἐληγοί), legume-carrying (ὄσπρηγοί) and lard-carrying (λαρδηγοί) ships, the *naucreroi* were charged no other payment than that of the surtax of six *folles*¹⁰. But this conjecture is, in my opinion, unsatisfactory for yet another reason: if the “*proba*” were a fee paid in order to get a certificate of seaworthiness, it would appear difficult to understand why this fee was paid twice by the wine-conveying Cilician *naucreroi*: one time when the ship entered the Straits and another when it left them; the corn-carrying ships would pay the fee only once, while the other ships would be completely exempted from it¹¹. Finally, the fact that the wine transporting *naucreroi* —with the exception of the Cilician— had to supply two *sextarii* (ξέσται)¹² of wine, a requirement which was not connected (like that of the *modius* of wheat) with the «πρόβα»¹³, proves in my opinion, that this term cannot be related to the issuing of certificates of seaworthiness.

5. On the κεράτιον see below, n. 36.

6. L. 26-28: Οἱ Κίλικες ναύκληροι κλασσικοῖς τῶν στενῶν φόλλις τρεῖς καὶ ὑπὲρ πρόβας κεράτιν ἔν καὶ ἔν τῷ ἐκπορίζειν κεράτια δύο. That the Cilician *naucreroi* were carrying wine, follows from the l. 22-23 of the inscription: οἱ οἰνηγοὶ πάντες οἱ τὸν οἶνον κομίζοντες — πλὴν μόνων τῶν Κιλικῶν.

7. ANTONIADÈS-BIBICOU 244. This author believes that, exceptionally, the Cilician *naucreroi* paid the *proba* fee in cash (op. cit. 83 n. 1).

8. ANTONIADÈS-BIBICOU 242-243. Cf. on this “*proba*” of the horses, C.T. 6, 31, 1 = C.I. 12, 24, *unicus* = Bas. 6, 32, 1: “ut ab stratoribus unus tantum solidus probae nominae posceretur et in offerendis equis certam formam staturam aetatem provinciales nostri custodiendam esse cognoscerent (C.I. cognoscant)”. See also KARAYANNOPOULOS op. cit. (n. 1) 172-173.

9. ANTONIADÈS-BIBICOU 85 n. 1, 243.

10. L. 25-26: οἱ ἐληγοὶ καὶ ὄσπρηγοὶ καὶ λαρδηγοὶ κλασσικοῖς τῶν στενῶν φόλλις ἕξ. These are the only «συνήθεια» to be paid by the *naucreroi*: cf. l. 20-21: ἅς τινας— προσήκει μόνας διδόναι οὕτως.

11. We have come to the conclusion from the l. 21 of the inscription (cited in n. 10), that no other payment was to be required from the ships transporting oil, legumes, or lard, except the surtax of six *folles*.

12. See E. SOPHOCLES, *Greek Lexicon of the Roman and Byzantine Periods*, s.v. ξέστης, DITTENBERGER, in *OGIS* 521, 178 n. 16.

13. L. 22-24: οἱ οἰνηγοὶ πάντες οἱ τὸν οἶνον κομίζοντες εἰς τὴν βασιλίδ[α τα]ύτην πόλειν — φόλλις ἕξ καὶ ξέστας δύο. For the Cilician *naucreroi*, see above, n. 6 (l. 26).

III. Let us look then elsewhere for a correct interpretation of the term in the inscription of Abydos: a) A passage of Ammianus Marcellinus is first to be taken into consideration. Ammianus, describing the transfer of the body of the deceased Emperor Constans II to Constantinople in the year 361 AD, states that it was effected on board a ship carrying to the capital samples of goods (*indicia*) belonging to the *annona militaris*. Such samples, he adds, were offered to Jovianus "as it is wont to do towards princes". He explains further that such samples were also called *probae* by the soldiers¹⁴. b) Further information is to be gathered from the Theodosian Code. Zachariae von Lingenthal¹⁵ had already pointed to a Constitution of the Emperors Valentinian and Valens, of the year 366 AD, also included in Justinian's Code¹⁶. This Constitution deals with the supplying of Rome with corn. It provides that the shipowners (*nautici*)¹⁷ who transport goods belonging to the *annona urbis*, must declare as soon as the cargo is loaded on board, to the *curator*¹⁸ or the magistrate¹⁹ of the provincial town, that they have received the cargo in good condition²⁰. On the other hand, those to whom such a declaration had been submitted were to check the condition of the goods²¹, while the services of the *annona urbis* came under the same obligation upon arrival of the ship in the Roman Portus²².

14. AMMIANUS MARCELLINUS (CLARK) 21, 16, 21: "eique (sc. Joviani) vehiculo insidenti, quod portabat reliquias, ut principibus solet, annonae militaris offerebantur indicia (ut ipsi nominant 'probae')". This is, to my knowledge, the earliest instance of the use of the postclassical term "*proba*", instead of the classical "*exemplum*" (ad Herenn. Rhet. 4, 9) or "exemplar" (*Année Épigr.* 1951 no 165 = *NSc* 1946 no 232, with pl. 6, pp. 110-111) to denote the sample.

15. ZACHARIAE VON LINGENTHAL, *AM* 4, 1879, 315.

16. *C.T.* 14, 15, 2 = *C.I.* 11, 23 (22), 1: "Nautici apud curatorum (*C.I.*: 'praesidium') vel (*C.I.*: 'aut') magistratuum acta fateantur (*C.I.*: 'confiteantur') incorruptas sese (missing in *C.I.*) species suscepisse".

17. Both Codes use this term, which is not explained in this context by H. HEUMANN-E. SECKEL, *Handlexicon zu den Quellen des römischen Rechts*¹⁰ (repr. Graz 1958). It is however, in my opinion, probable that it is equivalent to "nauta" or "navicularius", both of which are rendered in Greek by «ναύκληρος» (cf. ROUGÉ, *Recherches* 255, 257). The Constitution deals with those *nauceroi* who were bound to carry the *species annonariae* to Rome and, later, to Constantinople, their service being considered as a public "functio" (see ROUGÉ, *Recherches* 477 sq., 480 sq.).

18. On this *curator* (λογιστής), a magistrate with fiscal functions, see HEUMANN-SECKEL, *Handlexicon*, s.v. *curator*, A.H.M. JONES, *The Greek City from Alexander to Justinian* (Oxford 1940) (repr. 1966) 136-138, 209 and by the same author, *LRE* II 726, ROSTOVITZEFF, *SEHRE*² I 390, II 698 n. 11. *Justinian's Code*, loc. cit. mentions "praesides" instead of "curatores", on which see KARAYANNOPOULOS op. cit. (n. 1) 111 n. 168, HEUMANN-SECKEL, *Handlexicon*, s.v. *praeses*, R. TAUBENSCHLAG, *The Law of Graeco-roman Egypt in the Light of the Papyri*² (Warszawa 1955) 570.

19. "Magistratus" in the imperial Constitutions of the postclassical period is sometimes used in the sense of a municipal magistrate (cf. HEUMANN-SECKEL, *Handlexicon*, s.v. *magistratus*).

20. Despite this declaration, the cargoes were also accompanied by "prosecutores annonae" analogous to the «ἐπίπλοοι» of papyrological sources. See on the *prosecutores annonae* *C.T.* 13, 9, 4 (of the year 391 AD), *D.* 50, 4, 18, 3 (cf. M. ROSTOWZEW, in *RE* VII I (1910), s.v. *Fruementum*, cols 164, 170-171, and, by the same author, *SEHRE*² I 424, II 723 n. 46, 744-745 n. 45). On the «ἐπίπλοοι» see GOFAS, *The Sample* 64-65, where the papyrological evidence is collected.

21. *C.T.* 14, 15, 2 = *C.I.* 11, 23 (22), 1: "eorumque apud quos deponitur ista testatio praesens aspectus probet nihil in his esse vitii". Cf. also eod. loc.: "quod eo tempore, quo ad sacrae urbis portum pervenit, praefecturam iugiter observare praeceptum est". Portus is the artificial harbour built by Claudius and perfected by Trajan, on which see ROUGÉ, *Recherches* 124-126, L. CASSON, *Ships and Seamanship in the Ancient World* (Princeton 1971) 368 sq. and fig. 196.

22. On the *praefectus annonae*, who was subordinate to the *praefectus urbi*, see A. CHASTAGNOL, *La préfecture urbaine à Rome sous le Bas-Empire* (Paris 1950) 61-62. See also ROUGÉ, *Recherches* 204. As it is likely that from the second century AD the services of the *annona* were concentrated in Rome, where the carriers of the *annona* received their *dimissoriae* (*BGU* I 27 = WILCKEN, *Chrest.* 445, on which see WILCKEN op. cit. 524 sq., ROUGÉ, *Recherches* 204, L. CASSON, *The Ancient Mariners* (London 1959) 237-238), it would appear probable that these services were entrusted with the control of the cargoes in the Portus. See also KARAYANNOPOULOS op. cit. (n. 1) 110 n. 175, JONES, *LRE* II 698.

How was the control of the *praefectura annonae* carried out? This is not explained by the Constitution but, in my opinion, there is no doubt that the checking was only possible with the help of samples. Indeed, the only way to ascertain that the goods had not deteriorated was to compare them with samples taken at the time of the loading of the goods on board. Such samples of the *annona urbis* must have existed, exactly as they existed for the *annona militaris*, and must have been sent to Rome either by separate ships or by the very ships that transported the cargo. The sending of sealed samples together with the cargo²³ or separately (δειγματοκαταγωγή)²⁴ was a well established practice in Egypt in the Hellenistic and Roman periods. On the other hand, since the end of the second century AD, we find, in the context of transports to Alexandria, a special liturgy, which consisted in taking samples out of the cargoes before the transportations began. This liturgy was called «δειγμάτων ἄρσις» and the persons entrusted with it, «δειγματοάρται»²⁵. A similar procedure is then, in all probability, to be assumed for the transports to Rome of the *species annonariae*. Samples were taken out of the cargoes before the ships left. The declaration of the *naucloeroi* that they had received the cargoes in good condition is not inconsistent with the sending of sealed samples, as the transportation of goods down the Nile show. So much for this Constitution of the Theodosian Code.

c) The other text, from the same Code, is a Constitution of the Emperors Theodosius and Honorius of the year 417 AD. This Constitution explicitly deals with samples, which, however, are not mentioned as *probae* (as in Ammianus Marcellinus' case) but by transposition of the Greek term «δείγμα» into the Latin alphabet: "digma". The term is also known from Marcus Valerius Probus²⁶. The Constitution provides that the *corpus* of the bakers (*pistores*)²⁷, should elect one of the *patroni* of their *corpus*²⁸, who would be entrusted with the duty of sending secretly to his colleagues of the *corpus* samples out of the loads shipped on the barges from the Portus to be sent to Rome. The reason of such an order, as given by the Constitution, was the

23. For the hellenistic period, see *P. Hib.* 39 (265 BC), *P. Hib.* 98 = WILCKEN, *Chrest.* 441 (251 BC), *BGU VIII* 1742 and 1743, *SB* 8754. Further sources are quoted in GOFAS, *The Sample* 62 with n. 1-4, 63 n. 1. For the Roman period, see a vase which had contained a sample of wheat, published by O. GUÉRAUD, Un vase ayant contenu un échantillon de blé (δείγμα), *JJP* 4, 1950, 107 sq., further, a small leather bag which had contained a sample of barley, also published by O. GUÉRAUD, Deux documents relatifs au transport de céréales dans l'Égypte romaine, *Annales du Service des Antiquités de l'Égypte* 33, 1933, 64. See also *P. Hib.* 275 (second half of the first cent. AD), WILCKEN, *Chrest.* 443 (15 AD). Bibliography in GOFAS op. cit. 65-67.

24. *P. Oxy.* 1254 (260 AD), *P. Strassb.* 31 (second or third cent.). Cf. FR. OERTEL, *Die Liturgie* (Leipzig 1917) (repr. 1965) 261, WILCKEN, *Chrest.* 508. Further, on the δειγματοκαταγωγή see BILABEL, s.v. δειγματοκαταγωγός in *RE Suppl.* IV (1924), E. ZIEBARTH, in *RE Suppl.* VII (1940), s.v. δειγματοκαταγωγός, J. TRIANTAPHYLLOPOULOS, *Flores Legum H.J. Scheltema oblati* (Groningen 1971) 185-186.

25. OERTEL op. cit. 259, WILCKEN, *Chrest.* 508, BILABEL, in *RE Suppl.* IV (1924) s.v. δειγματοάρτης, ZIEBARTH, in *RE Suppl.* VII (1940), s.v. δειγματοάρτης, col. 116, TRIANTAPHYLLOPOULOS loc. cit. The translation by LSJ, s.q.v., of the δειγματοάρτης as "inspector of the market", is evidently incorrect. Cf. *P. Oxy.* 708 = WILCKEN, *Chrest.* 432 (188 AD), l. 3-5: [του] καταχθέντος γόμου ἐκ τοῦ ὑπό σοι νομοῦ --- [ἐν τῇ] τ[ῶ]ν δειγμάτων ἄρσει οὐ καθαροῦ φανέντος.

26. M. VALERIUS PROBUS, *Appendix* (KEIL IV 195, 18).

27. Thus, rightly JONES, *LRE* II 689-699. I had followed in *The Sample* 76-77, Rougé's opinion (ROUGÉ, *Recherches* 196 n. 4) that the *patroni* in this Constitution were those of the *caudicarii*.

28. On the *patroni* of the guilds connected with the *annona* in the fourth and fifth centuries AD, cf. F. DE ROBERTIS, *Il diritto associativo romano* (Bari 1938) 446-447. On the *corpora* in postclassical Roman Law, see also M. KASER, *Das Römische Privatrecht* II (München 1959) 104 sq.

desire to prevent frauds on the part of the carriers of the *species annonariae*, i.e., the owners of the barges (*caudicarii*) on the Tiber²⁹, as well as thefts by the measurers (*mensores*)³⁰ of the Portus³¹.

IV. If we combine the information obtained from all the sources mentioned above, we come to the following conclusions:

a) that the transports of goods of the *annonae*, whether *militaris* or *urbis*, were controlled by means of samples;

b) that at certain points of the voyage, such as in the Portus of Rome, samples were taken before the cargo was sent on to the city;

c) that such samples were sometimes called *probae*. It is known, on the other hand, that the organization of the Roman *annona* was taken over for the purpose of supplying Constantinople^{31a}. We may, therefore, infer, I believe, with a considerable degree of probability, that the term «πρόβα» in our inscription of Abydos does also mean *sample*. The corn-transporting ships were, according to the inscription, to provide samples of the wheat which constituted their cargoes when they stopped at Abydos on their way to Constantinople³² to pay the three *folles* surtax. Samples are only supplied by the corn-ships for the obvious reason that wheat was the staple good par excellence. In this context I should also stress the fact that in the inscription a clear distinction is made between other payments levied on shipping, whether in cash or in kind, on the one hand, and the modius of wheat, on the other, which alone was explicitly collected «λόγῳ πρόβας». We may therefore assume that the destination of this *modius* of wheat was different from that of any other obligation imposed on the *naucloeroi*. Further, the evidence here presented allows us, I think, to formulate the hypothesis that the sample thus collected was sent to Constantinople, very possibly in a sealed container, to be used there at the ships' arrival to verify that the quality of the cargo of wheat was the same as when the ship had called at Abydos. As a matter of fact, as the case of the *caudicarii* of the Tiber shows, it was during the last phase of the voyage that most of the frauds must have occurred³³.

I must, however, make one point clear: our inscription does not deal with the transportation of *species annonariae* (εὐθηνιακὰ εἶδη) but with transportation carried out by private initiative. This inference can, in my opinion, be safely deduced from the fact that the ships with which the

29. On the *caudicarii* of the Tiber see ROUGÉ, *Recherches* 193, 196. On their *corpora*, ROUGÉ, *Recherches* 478-479. On the *naves caudicariae*, see C. TORR, *Ancient Ships* (repr. Chicago 1964) 108, CASSON, *Anc. Mar.*, pl. 14b and pp. XIX sq., ROUGÉ, *Recherches* 193, 196 (the *navis caudicaria* "Isis Geminiana").

30. On the *mensores*, cf. ROUGÉ, *Recherches* 185-188 and pl. VIII *ibid*.

31. *C.T.* 14, 4, 9: "Ad excludendas patronum caudicariorum fraudes et Portuensium furta mensorum unus e patronis totius consensu corporis eligatur, qui per quinquennium custodiam Portuensium suscipiat conditorum, clandestinum ad collegas digma missurus, ne quid ex specie fraus occulta vectorum pessimae qualitatis inmutet".

31a. WILCKEN, *Grundz.* 370-371, G. ROUILLARD, *L'administration civile de l'Égypte Byzantine*² (Paris 1928) 131, 135-136, 141-142, G. BRATIANU, *Étude sur l'approvisionnement de Constantinople et le monopole du blé à l'époque byzantine et ottomane*, *Études byzantines d'histoire économique et sociale* (Paris 1938) 131, 133-135, JONES, *LRE* II 696 sq., L. RUGGINI, *Economia e società nell'Italia annonaria* (Milano 1961) 294 n. 247. Cf. *Justinian's Ed.* XIII.

32. It is characteristic that all kinds of ships pay surtaxes, both on their way to Constantinople and on their return voyage. The supplying of the *modius* of wheat by the corn-carrying *naucloeroi*, however, takes place only once.

33. The Constitution in *C.T.* 14, 4, 9 itself deals with the corn-transport. Cf. C. PHARR, *The Theodosian Code* (Princeton 1952) 411 n. 30, JONES, *LRE* II 699.

inscription is concerned were subject to taxation, while the *naucleroi* at the service of the *annona* were totally exempted from it³⁴.

However, the state was as much interested in the good quality of the wheat brought into the capital by private initiative as it was in that of the wheat imported as *species annonaria*. The very stability of the imperial throne could be jeopardized by the bad quality of wheat brought into the capital³⁵. The obligation of private σιτηγοὶ to submit at Abydos a *modius* of wheat "as sample" is material evidence of this constant anxiety of the Byzantine state.

V. An objection to my interpretation could possibly arise from the fact that «πρόβα» is mentioned in the inscription also with respect to the wine-transporting Cilician *naucleroi*. Their case, however, is different. They have to pay the *siliquae*³⁶ required *twice*: one *siliqua* on sailing to the capital, and two *siliquae*, when returning. But, as we have said before, this payment of three *siliquae* does not occur «λόγῳ πρόβας» but «ὕπερ πρόβας», *for the sake of the proba*. This difference in the expression means, in my opinion, that the Cilician *naucleroi* carrying wine who were exempt from the obligation to supply two *sextarii* of wine in kind as a surtax (as the other wine carriers were bound to do), had to pay instead these three *siliquae* destined for a special purpose, which, however, was connected with the taking of samples from the corn carriers; that is to say, this money was collected to meet the expenses of the sampling of the wheat.

34. That the *naucleroi* performing transports for the *annona* did not pay taxes, was shown by DE LAET op. cit. (n. 1) 479-480, JONES, *LRE* III 271 n. 4. Cf. *C.T.* 13, 5, 5 (326 AD), 13, 5, 17 (386 AD), 13, 5, 23 (393 AD). For the existence of private "negotiatores trumenti" in Rome in the fourth century AD, cf. ROUGÉ, *Recherches* 484, RUGGINI op. cit. 96-138 passim. As to *naucleroi* operating independently of the *annona*, cf. ROUGÉ, *Recherches* 263 sq., 482 sq.

35. Cf. A. ANDRÉADÈS, Les finances byzantines, in *Έργα* I 440.

36. Κεράτιον (*siliqua*) does not have here the meaning of a measure of weight (0,189 g. On the κεράτιον as weight, see REGLING in *RE* XI I (1921) s.v. κεράτιον, WHITTING op. cit. (n. 3) 293, s.v. carat). ANTONIADÈS-BIBICOU 77 n. 2 is right, I believe, in suggesting (cf. also *OGIS* 180 n. 21) that here the word κεράτιον means a silver coin, i.e. one twenty-fourth of a *solidus* (cf. also REGLING loc. cit., WHITTING op. cit. (n. 3) 294, s.v. *siliqua* and p. 99). JONES op. cit. (n. 3) 75-76, does not believe in the existence of a specific coin called «κεράτιον».

La vente sur échantillon selon les Assises de Chypre*

I. Cette communication a pour objet d'examiner les origines d'une disposition des Assises de Chypre (chap. 39 de la version A dans Sathas, *Bibl. Médiév.* VI 45, chap. 40 dans Sathas *ibid.* 239) qui reproduit le chap. 41 des Assises de la Cour des Bourgeois des Assises de Jérusalem¹.

Dans le texte des Assises des Bourgeois la rubrique du chapitre se réfère aux revendeurs ("regratiers") qui, ayant montré un échantillon prouvant la bonne qualité ("bonne moustre") de leur marchandise, livrent ensuite à l'acheteur une marchandise d'une qualité inférieure à celle de l'échantillon². De même la rubrique du chap. 39 des Assises de Chypre mentionne: «Περὶ τοῦς μεταπράτας ὁποῦ δείχνουν καλὴν μούστραν ἀπ' ἐκεῖνον ὁποῦ θέλουν νὰ πουλήσουν, καὶ τότες δίδουν ἀλλοίως παρὰ τὸ ἐδείξαν».

II. Commençons donc par citer le texte du chapitre en question:

Assises des Bourgeois XLI: "Se un homme, qui que il soit, ou marchand ou autre home, vient à un revendeur de forment por acheter, et celui que vent le forment li moustre avant la moustre dou forment, ou d'autre avoir, et li dit: "Je vous vendrai itel forment", ou "itel avoir" ou "auci bon come cestui est;" et l'acheteur su ce li done les erres por celui forment qui li a moustré; et puis après li ne li veut mie doner d'autel forment come il li a mostré, mais d'autre, la raison commande par dreit que le vendour est tenus de doner li d'autel mostre, et de autel forment, ou d'autel aver come il li mostra et li conventa: in eadem bonitate ce est, ou d'autel bonté con celui forment estoit que il li moustra, quia nemini licet contra sua pacta venire: ce est touz homes sont destrains de faire se qu'il li ot en covent, puisque le covent n'est contre lei ne contre l'asize... Et se le vendor ne li veut doner se qu'il li ot en covent, si li deit doubler ces erres par dreit et par l'asize".

Assises de Chypre A 39: «Ἐὰν τύχη ὅτι εἷς ἄνθρωπος τοιοῦτος ὡς γιὼν νὰ ἐνη ἢ πραγματευτής, ἢ ἀλλοῖος, ἔρχεται εἰς ἕνα μεταπράτην τοῦ σιταρίου διὰ ν' ἀγοράση, καὶ ἐκεῖνος ὁ

* Ἀνακοίνωση ποὺ ἐγίνε στὸ XVο Διεθνὲς Συνέδριο Βυζαντινῶν Σπουδῶν, Ἀθήνα 1976 (ἀδημοσίευτη).

1. Livre des Assises de la Cour des Bourgeois dans: *Recueil des Historiens des Croisades*, Lois II, publiées par M. le Comte Beugnot (Paris 1843).

2. Ass. Bourg. XLI: "Ici dirons la raison de ceaus regratiers qui moustrent bonne moustre de ce qui veullent vendre, et puis baillent autre que ce qu'il ont mostré, que doit estre ce".

πωλητῆς ὁποῦ πουλεῖ σιτάριν, δείχνει τοῦ ἀπαὶ τὸ σιτάριν ἢ ἀποῦ ἄλλον πρᾶγμαν μούστραν, καὶ κατὰ τὴν μούστραν γίνεται ἡ πούλησις καὶ ἀγοράζει ὁ ἀγοραστής, κατὰ τὴν μούστραν τὴν εἶδεν, καὶ ἀρραβωνιάζει τὴν πραγματίαν, ἢ τὸ σιτάριν, ἔπειτα δὲν τοῦ δίδει ὡσὰν τὴν μούστραν ἀποῦ τοῦ ἔδειξεν, τὸ δίκαιον ὀρίζει μὲ ὀσιότηταν, ὅτι ὃς ἐπούλησε νὰ τοῦ δώση τοιοῦτον, ἢ σιτάριν ἢ πραγματίαν ὅτι νὰ ἔνη ὡσὰν τοῦ ἔδειξεν μούστραν καὶ ἐσυνεβάστηκαν· καὶ πᾶσα ἄνθρωπος ἐν κρατούμενος νὰ στερεώση τὰ στιχήματά του, ἐφειδῆ τὰ στιχήματά του δὲν εἶναι κατὰ πρόσωπα τοῦ νόμου ἢ τῆς ἀσίζας... καὶ ἐὰν ὁ πωλητῆς οὐδὲν θέλει νὰ τοῦ δώση κατὰ τὸ ἔχουν στίχημα, ἐντέχεται νὰ τοῦ διπλάση τὴν ἀβαβοέ».

III. Ainsi le texte en question prescrit que, si entre un “revendeur”³, un «μεταπράτης» et un acheteur, “marchant” («πραγματευτῆς») ou autre, un contrat d’achat de blé a été conclu sur échantillon montré par le vendeur à l’acheteur, et si le vendeur a versé des arrhes (“erres”, «ἀβαβοέ»)⁴, il est tenu à livrer à l’acheteur du blé de la même qualité que l’échantillon qu’il lui avait montré. Sinon, étant censé d’avoir fautivement violé ses obligations contractuelles, il est tenu à rendre le double des arrhes.

IV. Quelles conclusions pouvons-nous tirer de ce texte au sujet du modèle de la disposition en question?

Les influences sur le texte du droit romain justinien ne sont que trop évidentes.

Le texte français des Assises des Bourgeois contient, en effet, deux allusions en latin: “in eadem bonitate” (*D.* 12, 1, 3 = *Bas.* 23, 1, 3) et “quia nemini licet contra sua pacta venire” (*C.I.* 2, 4, 41). Zépos a attiré l’attention sur l’effort conscient des rédacteurs des Assises de rattacher les solutions adoptées, tant bien que mal, à des conceptions juridiques romaines⁵, sous l’influence très probablement du renouveau de l’intérêt pour le droit romain en Occident depuis l’époque des Glossateurs.

La disposition discutée n’a cependant pas en vue, à notre connaissance, un texte concret de la législation justinienne. Il suffit donc de se demander quel autre texte aurait pu servir de modèle à cette disposition.

Zépos voit ce modèle dans la compilation connue sous le titre de “Livre Syro-Romain”, où le chap. 51 traite des arrhes et de leur doublement en cas de violation du contrat (Livre Syro-Rom. 51 dans Sachau 17 = *FIRA* II 773). Il en tire la conclusion que la disposition en question reflète du droit hellénistique tel qu’il apparaît à travers le Livre Syro-Romain, ou encore à travers l’*Ecloga* des Isaures⁶.

3. Le revendeur est appelé dans la rubrique du chapitre “regratier”, terme provenant du “regrat” qui signifie la vente de marchandises au détail et de seconde main. Cf. R. GRANDSAIGNES D’HAUTERIVE, *Dict. d’ancien français* (Paris 1947) s.v. “regrat” et “regraterie”.

4. Nous n’avons pas pu trouver une explication étymologique du terme «ἀβαβοέ».

5. P. ZÉPOS, Le droit dans les Assises Grecques de Chypre (Τὸ δίκαιον εἰς τὰς Ἑλληνικὰς Ἀσίσζας τῆς Κύπρου), *EEBS* 25, 1955, 316 n. 2 (en grec).

6. ZÉPOS op. cit. 318, 319 n. 1. Cf. aussi M. TALAMANCA, *L’arra della compravendita in diritto greco e in diritto romano* (Milano 1953) 41. La thèse de l’origine hellénique et orientale du Livre Syro-romain est à présent fortement attaquée. Cf. W. KUNKEL, *Römische Rechtsgeschichte* (Köln-Wien 1972) 194, J. GAUDEMET, *Institutions de l’antiquité* (Paris 1967) 752 n. 4-6 où l’on trouvera la bibliographie récente et surtout, W. SELB, *Zur Bedeutung des Syrisch-Römischen Rechtsbuches* (München 1964) 167-205, 260-265.

Prawer de son côté a soutenu que le modèle des Assises des Bourgeois se trouve dans la compilation de droit romain connue sous le nom de Lo Codi, écrite à Arles vers 1149 en provençal et traduite en français, latin, catalan etc. Il est en effet à remarquer en faveur de cette thèse que le Lo Codi (IV 58, 7) admet tout comme le Livre Syro-Romain, le doublement des arrhes⁷. Cette disposition aurait donc également la chance d'avoir servi de modèle au texte discuté.

V. Si l'on revient pourtant au texte en question, nous constatons que ni les dispositions relatives du Lo Codi, notamment les chap. IV 58 et IV 62 (éd. Fitting-Suchier), ni le Livre Syro-Romain ne comportent de mention de l'usage de la "moustre", de l'échantillon⁸. Cette constatation nous oblige, nous semble-t-il, à chercher ailleurs que dans ces compilations écrites, l'origine de la disposition discutée.

VI. Pour ce faire, nous allons commencer par une observation qui semble paradoxale: dans le texte des Assises ce n'est pas le marchand, l'ἔμπορος des anciens Grecs, qui vend du blé aux détaillants. C'est l'inverse qui a lieu, et c'est le "regratier", le κάπηλος des anciens Grecs, qui, au contraire, le vend aux marchands.

Une autre chose qui est aussi à remarquer dans cette disposition, c'est que la vente sur échantillon a surtout comme objet le blé:

La disposition parle du "revendour de froment", du «μεταπράτης τοῦ σιταριοῦ», tandis que "l'autre aveir", l'«ἄλλον πρᾶγμα» n'est pas bien à sa place et semble avoir été ajouté après coup dans le texte. Ce n'est que la vente de blé, insistons-nous, qui, dans la disposition discutée, est traitée d'une façon conséquente.

Ce fait nous conduit à mettre en relation la disposition discutée avec le récit de Michel Attaliatè sur une mesure fiscale prise par le Logothète du Dromos Nicéphoritès en 1073 ou 1074, sous le règne de Michel IV Doucas⁹.

Nicéphoritès, nous raconte Michel Attaliatè (Bonn, p. 201-202), avait organisé à Raedestos de la Thrace Orientale un monopole de blé, dans le cadre duquel avait été créé un grand grenier à blé («φοῦνδαξ»)¹⁰.

7. J. PRAWER, Étude préliminaire sur les sources et la composition du Livre des Assises des Bourgeois, *RHD* 32, 1954, 205, H. FITTING-H. SUCHIER, *Lo Codi - Eine Summa Codicis in provenzalischer Sprache aus der Mitte des XII Jahrhunderts*, I, *Lo Codi in der Lateinischen Übersetzung des Ricardus Pisanus* (Halle 1906) * 29. La traduction en latin est datée entre 1150 et 1162 (FITTING-SUCHIER op. cit. * 60). ZÉPOS op. cit. 318 n. 1 ne nie pas l'existence d'influences occidentales sur les Assises; il considère cependant celle des modèles orientaux comme prépondérante.

8. Cf. PRAWER op. cit. 207, qui ne mentionne pas une disposition du Lo Codi correspondant à l'art. XLI des Ass. Bourg.

9. Au sujet de cet événement, v. G. BRATIANU, Étude sur l'approvisionnement de Constantinople et le monopole du blé à l'époque byzantine et ottomane, *Études byzantines d'histoire économique et sociale* (Paris 1938) 142-144, 149, A. ANDRÉADÈS, De la monnaie et de la puissance d'achat des métaux précieux dans l'Empire Byzantin, dans ANΔPEOY M. ANΔPEAΔOY, *Ἔργα* I ('Αθήναι 1958) 510 et Byzance, Paradis du monopole et du privilège, op. cit. 601 et s.

10. «Φοῦνδαξ», d'où le terme italien "fondaco" semble provenir du nom arabe "fondouk" (cf. H. SIMONSFELD, *Der Fondaco dei Tedeschi in Venedig und die deutsch-venetianischen Handelsbeziehungen* II (Stuttgart 1887) 3-4, W. HEYD, *Histoire du commerce du Levant au Moyen-Âge* II (Leipzig 1886) 430 n. 7), lequel de son côté provient peut-être du terme grec «πανδοχεῖον» (SIMONSFELD op. cit. 3, BRATIANU op. cit. 145 n. 1). ANDRÉADÈS, *De la monnaie* 510 n. 2 admet —à tort, croyons nous— que le mot est d'origine latine.

Celui-ci, selon Attaliate, fonctionnait de la façon suivante¹¹:

Le blé de la région était obligatoirement vendu au grenier, au "foundax". La vente par les producteurs à des marchands ou à d'autres personnes était strictement interdite. L'achat du blé par le «φοῦνδαξ» était confié à des «σιτῶναι»¹², qui agissaient sous la surveillance du préposé du grenier, du «φουνδακάριος»¹³. La vente par le «φοῦνδαξ» à toute personne, était pratiquée par des «σιτοκάπηλοι», installés dans celui-ci, c'est-à-dire dans des boutiques annexées au «φοῦνδαξ»¹⁴.

11. M. ATTALIAE, *Hist.* (Bekker) 202, l. 1. et s. «...φούνδακα ἐκτὸς τοῦ ἄστεος ὁ παγκράκιστος (sc. Nicéphoritès) ἐποικοδομεῖ... καὶ μονοπάλιον τίθησιν εἰς τὸ ἀναγκαιότατον χρῆμα, τὸν σῖτον μηδενὸς δυναμένου εἰ μὴ ἀπὸ τοῦ φούνδακος ἐξωνήσασθαι... ἀλλ' εἰσερχόμενα τὰ γεώργια ἐν τῇ τοῦ φούνδακος εἰρκτῇ σιτώνας εἶχον ἐνοίκους τοῦ φούνδακος καὶ σιτοκαπήλους πολλούς, καὶ οὗτοι προσαρπάζοντες τὸν σῖτον ἐξωνοῦντο... ἡγόραζε δὲ ἀπὸ τῶν ἀμαξῶν οὐδεὶς, οὔτε ναυτικὸς εἰσάγων αὐτὸν εἰς τὴν βασιλεύουσαν, οὔτε ἀστικὸς οὔτε ἀγροικὸς οὔτε ἄλλος οὐδεὶς· ἀλλ' ἀπὸ τῶν σιτοκαπήλων τοῦ φούνδακος ἢ πρᾶσις προέβαινε, ὡς ἐκεῖνοι ἐβούλοντο καὶ ὁ προκαθήμενος αὐτῶν λυμεῶν φουνδακάριος». V. aussi SKYLITZÈS, mentionnant aussi le φοῦνδαξ de Rhaidestos. Sur le fonctionnement du "foundax", v. BRATIANU op. cit. 144-145.

12. Il est évident que les σιτῶναι du texte d'Attaliate ne sauraient pas être des magistrats municipaux exerçant la liturgie compulsive de la σιτωνία (cura annonae), sur laquelle, v. D. 50, 4, 18, 5 - Arcadius Charisius, D. 50, 4, 1, 2 - Hermogenianus. Cf. J. KARAYANNOPOULOS, *Das Finanzwesen des frühbyzantinischen Staates* (München 1958) 217-219, A.H.M. JONES, *The Greek City from Alexander to Justinian* (Oxford 1940) (réimpr. 1966) 209, 217-218, 255 avec la n. 88 (pp. 361-362). Les σιτῶναι d'Attaliate ne peuvent être que des fonctionnaires subalternes impériaux, préposés à l'achat obligatoire des céréales. Il est vrai que la συνωνή (coemptio) de denrées alimentaires pratiquée à l'époque de Justinien (PROCOPIUS, *Anecdota* 22, 17-18) avait fini par devenir un impôt en espèces puisqu'elle était régulièrement soumise à l'adaeratio (F. DÖLGER, *Beiträge zur Geschichte der Byzantinischen Finanzverwaltung, besonders des 10. und 11. Jahrhunderts* (Berlin 1927) 58-59). Cela ne veut pas dire pour autant que les achats compulsifs de blé par l'État dans le but d'assurer le ravitaillement de Constantinople avaient disparu, puisque le blé distribué aux boulangers par le σύμπνορος selon le *Livre du Préfet* 18, 1 ne pouvait provenir que de tels achats. (Sur l'existence d'achats obligatoires de céréales à Constantinople, v. BRATIANU op. cit. 139-140, CH. MACRI, *L'organisation de l'économie urbaine dans Byzance sous la dynastie de Macédoine (867-1057)* 23 n. 1.) C'est d'ailleurs le système byzantin de ravitaillement que fut maintenu ensuite par les Ottomans. Cf. A.M. ANDRÉADÈS, *L'administration financière de la Grèce sous la domination turque*, dans *Έργα* I 708-709, N. SVORONOS, *Le commerce de Salonique au XVIIIe siècle* (Paris 1956) 48-49, R. MANTRAN, *Istanbul dans la seconde moitié du XVIIe siècle* (Paris 1962) 189 admet que les achats obligatoires de céréales des Sultans ne couvraient qu'une faible partie du total du blé importé à Constantinople.

13. Le titre de fundicarius était porté par les préposés aux fondachi des Chrétiens en Orient: Cf. HEYD op. cit. II 431, SIMONSFELD op. cit. 4.

14. Quoique les fondachi des Occidentaux en Orient s'apparentent plutôt aux «μιτᾶτα» (μητᾶτον, metatus) byzantins (cf. *Livre du Préfet* 6, 5) quant à leur destination (R. LOPEZ - I. RAYMOND, *Medieval Trade in the Mediterranean World* (New York 1955) 84-85, 20 n. 9), il semble utile de comparer ces fondachi avec des bâtiments analogues, quoique plus spécialisés, dans l'Orient prébyzantin. Les fondachi donc des Occidentaux en Orient consistaient de bâtiments à plusieurs étages destinés à servir comme logements des marchands qui entouraient une cour carrée. Les rez-de-chaussée étaient composés de magasins voûtés qui donnaient sur cette cour (cf. HEYD op. cit. II 430-432, J. PRAWER, *Veneziani e colonia Veneziana nel Regno di Gerusalemme, Venezia e il Levante fino al secolo XV* I 2 (Firenze 1973) 647-648). Ce plan reproduisait donc, plus ou moins exactement celui des horrea (ὄρρηα) romains, issus eux-mêmes de constructions analogues de l'Orient préromain (G.E. RICKMAN, *Roman Granaries and Store Buildings* (Cambridge 1971) 148-155).

D'autre part, il est établi qu'en Égypte —où, il est vrai, les greniers (θησαυροὶ appelés aussi depuis le quatrième siècle ὄρρηα) suivaient un plan architectural différent (RICKMAN op. cit. 299)— les θησαυροὶ-ὄρρηα étaient utilisés non seulement pour l'emmagasinage mais aussi pour la vente des céréales, ce qui explique d'ailleurs l'emploi du terme ἐργαστήριον (au sens de "boutique"), comme synonyme du θησαυρός (cf. A. CALDERINI, *Θησαυροὶ* (Milano 1924) (réimpr. 1972) 15-17). On peut donc supposer que le φοῦνδαξ d'Attaliate devait présenter les caractéristiques architecturales des horrea romains, mais posséder des boutiques pour la vente des céréales comme les θησαυροὶ en Égypte.

VII. Revenons à présent au texte des Assises.

Si le doublement des arrhes qu'on y constate, se trouve à la fois dans un texte occidental, tel que le *Lo Codi*¹⁵, et dans un texte oriental, tel que le Livre Syro-Romain¹⁶, si le caractère même des arrhes semble être celui de l'arra poenentialis comme dans la législation justinienne, puisque la vente semble y être considérée comme conclue (cf. "il conventa" du texte français)¹⁷, le texte de Michel Attaliatè, lui, nous oblige, croyons-nous, à chercher ailleurs l'origine de la disposition discutée.

En effet, les «σιτοκάπηλοι» d'Attaliatè sont la contre-partie exacte des "regratiers" ou «μεταπράται» des Assises. Les marchands (πραγματευται) qui achètent du blé à ces revendeurs, correspondent aux "marins" qui, selon Attaliatè, importaient du blé à Constantinople («ναυτικοὶ οἱ εἰσάγοντες σίτον εἰς τὴν Βασιλεύουσαν») et qui avaient été contraints par Nicéphoritzès à n'acheter le blé qu'aux σιτοκάπηλοι du grenier de Raedestos.

VIII. Une telle organisation du commerce, basée sur des greniers de blé d'où achètent les marchands-commerçants en gros n'est pas inconnue. Elle était depuis longtemps observée en Orient, depuis la période romaine et byzantine.

L'importance des greniers (θησαυροί, ὄρρια) allait s'accroissant progressivement depuis que l'imposition en nature et les achats compulsifs retirèrent une grande partie de la production de céréales du secteur privé de l'économie antique et la confièrent à l'état¹⁸. C'est cette même organisation que des textes législatifs, tels que l'inscription d'Abydos de Justinien ou d'Anastase¹⁹, ou encore, peut-être, le *Livre du Préfet* de Léon le Sage²⁰ envisagent, le même système qui fut aussi appliqué par les Empereurs Allemands en Sicile après la fin de la domination Byzantine dans cette île (cf. les "orra imperialia")²¹, ou plus tard par les Vénitiens dans leurs domaines (cf. le "fondico" de Corfù du seizième siècle)²².

15. Ci-dessus n. 7.

16. Ci-dessus n. 6.

17. Cf. M. KASER, *Das römische Privatrecht* II² (München 1975) 387 (avec la n. 21) 388. Contrat: ZÉPOS op. cit. (n. 5) 319, mais il est à observer que dans le cas examiné il s'agit d'un contrat de vente non écrit.

18. Cette limitation n'a d'ailleurs jamais conduit à la suppression totale du commerce privé. Cf. KARAYANNOPOULOS op. cit. (n. 12) 107 n. 146, M. ROSTOWZEW, s.v. trumentum, *RE* col. 137, 141, 142, ROUGÉ, *Recherches* 484, L. RUGGINI, *Economia e società nell'Italia annonaria* (Milano 1961) 96-138 passim, pour la période romaine, G. ROUILLARD, *L'administration civile de l'Égypte byzantine*² (Paris 1928) 141-142, ANDRÉADÈS, *Byzance, Paradis etc.*, op. cit. (n. 9) 604-605. On trouvera de la bibliographie supplémentaire dans GOFAS, *L'échantillon (Deigma)* (en Grec) 21-25.

19. *OGIS* 521. V. en dernier lieu sur cette inscription D. GOFAS, «Λόγωι πρόβας σίτου» - A Contribution to the Interpretation of an Early Byzantine Fiscal Inscription, *RIDA*, 3e série, I, XXII, 1975, 233-242, ci-dessus p. 243-248. V. aussi PROCOPE, *Des édifices* V I, 13-14 sur le grenier de Ténédos.

20. Cf. *Livre du Préfet* 18, 1 à propos de l'activité du σύμπος, et AN. CHRISTOPHILOPOULOS, *Le Livre du Préfet de Léon le Sage et les corporations à Byzance (Τὸ Ἐπαρχικὸν Βιβλίον Λέοντος τοῦ Σοφοῦ καὶ αἱ συντεχνίαι ἐν Βυζαντίῳ)* (Athènes 1935) 44-45 (en grec).

21. A. SCHAUBE, *Handelsgeschichte der romanischen Völker des Mittelmeergebietes bis zum Ende der Kreuzzüge* (München-Berlin 1906) 505-507, notamment 505 (orra imperialia).

22. Sur le fondico de Corfù (où la vente du blé prenait la forme d'un monopole) v. A.M. ANDRÉADÈS, *De l'administration financière des îles ioniennes, sous la domination vénitienne (Περὶ τῆς οἰκονομικῆς διοικήσεως τῆς Ἑπτανήσου ἐπὶ Ἐνετοκρατίας)* (en grec), II (Athènes 1914) 56-57 avec n. 1 et 3. Sur le fonteghi de Chypre et de Crète, v. G. PLOUMIDÈS, *Les territoires grecs sous la domination vénitienne entre la deuxième et la troisième guerre turcovenitienne (Οἱ Βενετοκρατούμενες Ἑλληνικὲς χώρες μεταξύ τοῦ δευτέρου καὶ τοῦ τρίτου Τουρκοβενετικῆς πολέμου)* (Janina 1974) 98-99 (en grec). Il est intéressant de noter que le terme "fondaco" a été conservé dans les dominations vénitienes pour désigner les greniers publics.

Des pratiques commerciales semblables devaient donc aussi exister à l'époque des Croisades comme il est d'ailleurs attesté par le nom même de la Cour qui était appelée à juger les différends commerciaux.

En effet, ce Tribunal spécialisé portait le nom significatif de la "Cour de Fondique" («Αὐλὴ τοῦ Φούνδικος») ²³, car c'étaient bien les différends nés dans transactions au «φοῦνδαξ», —le blé étant la marchandise de base par excellence— qui avaient nécessité sa création ²⁴.

IX. Nous arrivons donc à la conclusion que, sans avoir un modèle précis, la disposition discutée des Assises de Chypre, comme celle des Assises de Jérusalem, reflète du droit des affaires coutumier de l'Orient byzantin en matière de ventes commerciales de choses fungibles.

Cette conclusion nous permet, croyons-nous, de formuler une autre: quoique l'argumentation tirée de la présence des arrhes et de la fonction que celles-ci accomplissent dans le cadre de la disposition discutée ne prouve pas d'une façon décisive que cette disposition tire son origine du droit écrit de l'Orient hellénistique, il n'en est pas moins vrai que le rapprochement que nous avons fait avec le système de fonctionnement des φοῦνδακες byzantins, nous oblige à admettre que l'origine de cette disposition se rattache aux pratiques commerciales de l'Orient hellénisé et, notamment à celles de la Palestine de la période byzantine, voire romaine.

23. Ass. Bourg. = Ass. de Chypre A, σπή-σηστ' (= SATHAS, *Bibl. Gr. Med. Aev.* VI 233-246), B, σπιστ'-σηέ (= SATHAS op. cit. 483-497. V. ZÉPOS op. cit. (n. 5) 328).

24. L'importance accordée par les rois de Chypre au commerce des céréales est bien illustrée par l'Ordonnance du 6 décembre 1296 publiée par J. RICHARD, L'Ordonnance de décembre 1296 sur le prix du pain à Chypre, *Ἐπετ. Κέντρ. Ἐπιστ. Ἐρευν.* I (Nicosie 1967-68) 45-51, notamment 50 n. 20.

Ἐμπορικὲς ἐπιχειρήσεις Ἑλλήνων τῆς Κρήτης γύρω στὸ 1300*

I. Μιὰ πολὺ γνωστὴ σύγχρονη ἄποψη πάνω στὸ θέμα τῆς ἱστορικῆς ἐξέλιξης τῆς οἰκονομικῆς ζωῆς τῶν Ἑλλήνων τῆς βενετοκρατούμενης Ἑλλάδας καί, εἰδικότερα, τῆς Κρήτης, δέχεται ὅτι τὸ ἑλληνικὸ στοιχεῖο ἀποκλείστηκε ἀπὸ τὴν ἐμπορικὴ καὶ ναυτικὴ ζωὴ ἕως τὰ μέσα τοῦ δέκατου πέμπτου αἰώνα. Ἀπὸ ἐκεῖ καὶ πέρα, ὁ αὐξανόμενος τουρκικὸς κίνδυνος ὀδήγησε στὴ βαθμιαία προσέγγιση Ἑλλήνων καὶ Βενετῶν καὶ στὴν εἴσοδο τῶν Ἑλλήνων ἐμπορευομένων καὶ ναυτιλλομένων στὴν οἰκονομικὴ ζωὴ τοῦ βενετοκρατούμενου ἑλληνικοῦ χώρου¹.

Ἡ ἄποψη αὐτὴ ὑποκρύπτεται καὶ στὴν ἀξιολόγηση ἀπὸ νεότερους ἐρευνητὲς τῆς ἐμπορικῆς καὶ ναυτικῆς δραστηριότητος τῶν Ἑλλήνων τῆς Κρήτης, ποὺ προκύπτει ἀπὸ τὰ δημοσιευμένα συμβολαιογραφικὰ ἔγγραφα τῶν λατίνων νοταρίων τοῦ Χάνδακα τοῦ τέλους τοῦ δέκατου τρίτου αἰώνα καὶ τῶν ἀρχῶν τοῦ δέκατου τέταρτου Pietro Scardon (1271)², Leonardo Marcello (1278-1281)³, Pietro Pizolo (1300 καὶ 1304-1305)⁴ καὶ Benvenuto de Brixano (1301-1302)⁵. Εἶναι χαρακτηριστικὸ ὅτι ὁ Borsari, μιλώντας γιὰ τὴν collegantia κατὰ τὴν περίοδο αὐτὴ, σημειώνει ὅτι ἀνάμεσα στοὺς χρηματοδότες ἐταίρους τέτοιων ἐταιριῶν (socii stantes) ἐμφανίζονται «μερικοὶ» Ἕλληνες, ποὺ ἐπενδύουν «μικρὰ ποσά», ἐνῶ ὁ κύριος ὄγκος τῶν χρηματοδοτῶν ἀποτελεῖται ἀπὸ Λατίνους τῆς Κρήτης⁶.

* Δημοσιεύθηκε στὴν *Ἐπιθεώρηση Ἐμπορικοῦ Δικαίου ΜΑ*, 1990, 1-34.

¹ Ἀποσπάσματα ἀπὸ τὴ μελέτη αὐτὴ ἀπέτελεσαν ἀντικείμενο ἀνακοίνωσης στὸ 6ο Κρητολογικὸ Συνέδριο ποὺ πραγματοποιήθηκε στὰ Χανιά μεταξὺ 24 καὶ 30 Αὐγούστου 1986. Στὶς ὑποσημειώσεις προστέθηκαν μόνο λίγες παραπομπές στὴ μετὰ τὸ Συνέδριο βιβλιογραφία. Ἡ μελέτη ἀφιερώνεται στὸν Ὁμότιμο Καθηγητὴ τοῦ Τμήματος Νομικῆς τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν κ. Νικόλαο Δελοῦκα. Δημοσιεύθηκε καὶ στὰ *Πεπραγμένα τοῦ ΣΤ' Διεθνoῦς Κρητολογικοῦ Συνεδρίου*, 2 (Χανιά 1991) 117-148.

² THIRIET, *Romanie* 280, 304-305, 395 καί, ἰδίως, 420 καὶ τοῦ ἴδιου, *Candie* 339, 348-351. Τὴν ἄποψη αὐτὴ ἀκολούθησε καὶ ὁ συντάκτης αὐτῆς τῆς μελέτης στὴ διατριβή του, *Ἡ φόρτωσις ἐπὶ τοῦ καταστρώματος - Ἱστορικά* (Ἀθήναι 1965) 112.

³ A. LOMBARDO, *Documenti della colonia veneziana di Creta, I, Imbreviature di Pietro Scardon (1271)* (Torino 1942).

⁴ M. CHIAUDANO-A. LOMBARDO, *Leonardo Marcello, Notaio in Candia 1278-1281* (Venezia 1960).

⁵ S. CARBONE, *Pietro Pizolo, Notaio in Candia I (1300)* (Venezia 1978), II (1304-1305) (Venezia 1985).

⁶ R. MOROZZO DELLA ROCCA, *Benvenuto de Brixano, Notaio in Candia 1301-1302* (Venezia 1950).

⁷ S. BORSARI, *Il dominio veneziano a Creta nel XIII secolo* (Napoli 1963) 100 μὲ τὴ σημ. 136, ὅπου πληροφορίες ποὺ προκύπτουν ἀπὸ τὰ ἀρχεῖα τοῦ Scardon, τοῦ Marcello καὶ τοῦ Brixano. Βλ. καὶ σημ. 134.

Ἡ εἰκόνα ὁμως ποὺ σχηματίζεται ἀπ' τὶς πληροφορίες τῶν λατίνων νοταρίων πάσχει ἀπὸ μονομέρεια. Μόνο τὸ λατινικῆς προέλευσης ὕλικὸ μᾶς ὀδηγεῖ, ἀναγκαῖα, στὴ θεώρηση τῶν χρόνων ποὺ ἐξετάζουμε ἀπὸ λαθεμένη ὀπτικὴ γωνία. Τοῦτο ὑπογραμμίζει ἡ Ἄ. Λαῖου στὴ μελέτη της γιὰ τὴν οἰκονομία τῆς βενετοκρατούμενης Κρήτης ἀπὸ τὸ 1270 ὡς τὸ 1305 περίπου⁷, ὅπου χρησιμοποιοεῖ, ἐκτὸς ἀπὸ τὰ τέσσερα δημοσιευμένα ἀρχεῖα συμβολαιογράφων τῆς Κρήτης ποὺ ἀναφέραμε, καὶ τὸ ἀκόμη ἀνέκδοτο ἀρχεῖο τοῦ νοταρίου τοῦ Χάνδακα Stefano Bon, ποὺ ἐκτείνεται στὰ ἔτη 1303 καὶ 1304. Ὑπογραμμίζει, λοιπόν, ἡ Ἄ. Λαῖου ὅτι οἱ πληροφορίες ποὺ παρέχουν οἱ νοτάριοι ποὺ ἔγραφαν λατινικὰ δὲν εἶναι ἀρκετὲς καὶ τοῦτο γιὰτὸ οἱ Ἕλληνες, ὅταν δικαιοπρακτοῦσαν, θ' ἀπευθύνονταν συνήθως σὲ συμβολαιογράφους ποὺ ἔγραφαν ἑλληνικά⁸. Ὅπως τονίζει, ἄλλωστε, ἡ ἴδια, ἀκόμη καὶ στοὺς δύο λατίνους νοτάριους τῶν ἀρχῶν τοῦ δέκατου τέταρτου αἰῶνα, τὸν Pizolo καὶ τὸν Bon, οἱ Ἕλληνες δικαιοπρακτοῦντες ἀντιπροσωπεύουν τὸ 20% τοῦ συνόλου τῶν πράξεων⁹.

Καθὼς ὁμως τὰ κατάστιχα τῶν Ἑλλήνων νοταρίων τῆς Κρήτης ἔχουν ἀμετάκλητα χαθεῖ γιὰ τὴν περίοδο πρὶν ἀπὸ τὸν 16ο αἰῶνα¹⁰, θὰ μπορούσαμε νὰ προσθέσουμε μερικὲς διορθωτικὲς πινελιὲς στὴν εἰκόνα ποὺ μᾶς παρέχουν οἱ πληροφορίες τῶν λατίνων νοταρίων γύρω στὸ 1300, χρησιμοποιώντας καὶ ὕλικὸ λίγο μεταγενέστερο, δηλαδὴ τῶν χρόνων ἀπὸ τὰ μέσα τοῦ δέκατου τέταρτου αἰῶνα ἕως τὶς ἀρχὲς τοῦ δέκατου πέμπτου, ἰδιαίτερα δὲ τὸ δημοσιευμένο συμβολαιογραφικὸ ἀρχεῖο τοῦ νοταρίου τοῦ Χάνδακα Zaccaria de Fredo, ποὺ ἀφορᾷ τὰ ἔτη 1352 καὶ 1357¹¹, καθὼς καὶ τὰ *Régestes* τῶν πολιτικῶν ἀποφάσεων καὶ πρακτικῶν τοῦ δικαστηρίου τοῦ Δούκα τῆς Κρήτης τῶν ἐτῶν 1363-1367 ποὺ ἐκδόθηκαν ἀπὸ τὴν E. Santschi¹². Στὸ ὕλικὸ αὐτὸ πρέπει νὰ προστεθεῖ καὶ μικρὸς ἀριθμὸς βενετικῶν ἐγγράφων τῆς περιόδου μεταξὺ τοῦ 1386 καὶ τοῦ 1420, ποὺ ἐκδόθηκαν ἀπὸ τὸν Μανούσακα καὶ ἀφοροῦν τὸν Ἕλληνα ποιητὴ, πολεμιστὴ, διπλωμάτη καὶ δικηγόρο στὸν Χάνδακα Λεονάρδο Ντελλαπόρτα¹³.

Ἀπὸ τὸ σύνολο τοῦ ὕλικου αὐτοῦ συνάγεται τὸ συμπέρασμα ὅτι ὀγδόντα περίπου χρόνια πρὶν ἀπὸ τὴν Ἀλωση τῆς Πόλης ἀπὸ τοὺς Τούρκους, ἡ συμμετοχὴ τοῦ ἑλληνικοῦ στοιχείου στὴν ἐμπορικὴ καὶ ναυτικὴ ζωὴ τῆς Κρήτης ἦταν σημαντικότερη ἀπ' ὅ,τι εἶχε ὑποτεθεῖ, καὶ τοῦτο πρὶν ἀκόμη ἡ τουρκικὴ πρόοδος φέρει κοντύτερα τοὺς Ἕλληνες καὶ τοὺς Βενετούς.

Εἶναι ὁμως φανερὸ ὅτι μιὰ τέτοια ἐξέλιξη δὲν θὰ ἐμφανίστηκε ξαφνικά. Οἱ ρίζες της θὰ πρέπει νὰ ἀναζητηθοῦν στὰ προηγούμενα χρόνια, γύρω στὰ τέλη τοῦ δέκατου τρίτου αἰῶνα ἢ στὶς ἀρχὲς τοῦ δέκατου τέταρτου, στὴν περίοδο δηλαδὴ ποὺ ἐξετάζουμε ἐδῶ.

7. ΛΑΙΟΥ, *Quelques observations* 177-198.

8. ΛΑΙΟΥ ὁ.π.: «Ἡ παρουσία σημαντικοῦ ἀριθμοῦ Ἑλλήνων νοταρίων ἀποτελεῖ ἐνδειξὴ ὅτι ἡ οἰκονομικὴ δραστηριότητα τῶν Ἑλλήνων ἦταν πολὺ σημαντικότερη ἀπ' ὅ,τι ἀφήνουν νὰ διαφανεῖ τὰ συμβολαιογραφικὰ βιβλία τῶν λατινόφωνων νοταρίων». Βλ. ἐπίσης τὴν ἴδια, σ. 191, γιὰ ὅ,τι ἀφορᾷ τοὺς Ἕλληνες μικροεπαγγελματίες καὶ τεχνίτες.

9. ΛΑΙΟΥ, *Quelques observations* 193.

10. Μ. ΧΑΙΡΕΤΗ, Διοριστήριο ἐγγραφοῦ Ἑλλήνων νοταρίου τῆς Κρήτης (1365), *Θησαυρίσματα* 3, 1965, 62-64.

11. Α. ΛΟΜΒΑΡΔΟ, *Zaccaria de Fredo, Notaio in Candia (1352-1357)* (Venezia 1968).

12. Ε. ΣΑΝΤΣΧΙ, *Régestes des Arrêts civils et des Matériaux (1363-1399) des Archives du Duc de Crète* (Venise 1976).

13. Μ. ΜΑΝΟΥΣΑΚΑ, Περὶ ἀγνώστου Κρητὸς ποιητοῦ πρὸ τῆς Ἀλώσεως. Ὁ Λεονάρδος Ντελλαπόρτας καὶ τὸ ἔργο αὐτοῦ, *ΠΑΑ* 29, 1954, 34. Σχετικὰ, βλ. καὶ ΤΗΙΡΙΕΤ, *Candia* 359.

Θὰ ἐπιχειρήσουμε πὶο κάτω νὰ συγκεντρώσουμε μερικὲς ἐνδείξεις γιὰ τὸ ἐπίπεδο τῆς συμμετοχῆς τῶν Ἑλλήνων στὴν ἐμπορικὴ καὶ ναυτικὴ ζωὴ τῆς Κρήτης χρησιμοποιώντας ὡς ὁδηγὸ τὸ ἐμπορικὸ δίκαιο ποὺ ἴσχυε στὸ νησί κατὰ τὰ ὑπὸ ἐξέταση χρόνια. Τὸ δίκαιο μπορεῖ, πιστεύουμε, νὰ θεωρηθεῖ ὡς ἀρκετὰ ἀσφαλὲς κριτήριον γιὰ τὴν ἐκτίμηση τοῦ βαθμοῦ ἐξέλιξης τῶν Ἑλλήνων ἐμπορευομένων καὶ ναυτιλλομένων κατὰ τὴν περίοδο ποὺ ἐξετάζουμε. Εἶναι ὁμως εὐνόητο ὅτι ἡ ἔρευνα θὰ πάρει ἀναγκαστικὰ δειγματοληπτικὴ μόνον μορφή.

II. Θὰ ἀρχίσουμε μὲ θέματα ἀπὸ τὸ δίκαιο τῶν ἐταιριῶν, θέματα ποὺ συνάπτονται στενὰ μὲ τὸ πρόβλημα τῆς χρηματοδότησης τῶν ἐλληνικῶν ἐμπορικῶν καὶ ναυτικῶν ἐπιχειρήσεων στὴν Κρητικὴ ἀγορά.

Μιὰ προκαταβολικὴ παρατήρηση ποὺ θὰ πρέπει νὰ γίνεῖ στὸν τομέα αὐτό, εἶναι ὅτι—ὅπως ἄλλωστε θὰ ἔπρεπε κανεὶς νὰ τὸ περιμένει— ἡ λειτουργία τῆς ἀγορᾶς τῆς Κρήτης στὰ θέματα τῆς χρηματοδότησης βρίσκεται σὲ στενὴ ἐξάρτηση ἀπὸ τὴν ἀγορὰ τῆς Βενετίας, τῆς ὁποίας ἀκολουθεῖ, μὲ κάποια χρονικὴ ἀπόσταση, τὶς διακυμάνσεις.

Τοῦτο μπορεῖ νὰ γίνεῖ ἀντιληπτὸ ἂν παρακολουθήσει κανεὶς τὴν χρησιμοποίησιν, γιὰ τὴν χρηματοδότηση τῶν ἐμπορικῶν καὶ ναυτικῶν ἐπιχειρήσεων, τῆς κατεξοχῆν ἐταιρίας τοῦ Μεσαίωνα, τῆς «συμμετοχῆς» (*commendata*, ἢ, ὅπως ὀνομαζόταν στὸν βενετικὸ χῶρον, *collegantia*)¹⁴. Ὁ ἀριθμὸς καὶ ἡ σημασία τῶν *collegantie* ποὺ προκύπτουν ἀπὸ τὰ βιβλία τῶν λατίνων νοταρίων τοῦ Χάνδακα, ὅπως ἐπίσης καὶ ἡ συμμετοχὴ Ἑλλήνων σ' αὐτές, ἔχουν ἀναλυθεῖ ἀπὸ τὸν Borsari καὶ τὴν Ἀ. Λαῖου¹⁵ κι ἔτσι δὲν θὰ ἐπιμείνουμε στὴν ὄψη αὐτῆ τοῦ θέματος.

Ἡ ἐξάρτηση ὁμως τῆς ἀγορᾶς τοῦ Χάνδακα—καὶ γενικότερα τῆς Κρήτης— ἀπὸ τὶς ἐξελίξεις τῆς Βενετικῆς ἀγορᾶς γίνεται φανερὴ ἀπὸ τὸ ἀκόλουθο φαινόμενο:

Τὰ λατινικὰ νοταριακὰ ἔγγραφα μᾶς δείχνουν ὅτι γύρω στὸ 1300 συνιστῶνται στὴν Κρήτη *collegantie* σὲ πολὺ μεγάλο ἀριθμὸ, στὶς ὁποῖες, πολλὰς φορές, μετέχουν Ἑλληνας εἴτε ὡς *socii stantes* εἴτε ὡς *procertantes*¹⁶. Πενήντα μόλις χρόνια ἀργότερα, ὁμως, τὰ συμβολαιογραφικὰ ἔγγραφα τοῦ Fredo πολὺ ἀραιότερα κάνουν μνεῖα *collegantie*, κι ἀπ' αὐτὲς τὶς μνεῖες οὔτε μία δὲν ἀφορᾶ κατὰ τρόπο ἀναμφίβολο Ἑλληνας¹⁷.

Τὸ ἀντίστροφο παρατηρεῖται ὁμως ὡς πρὸς τὴν ἄλλη μορφή χρηματοδότησης τῆς ἐμπορικῆς καὶ ναυτικῆς ἐπιχείρησης τῶν χρόνων αὐτῶν, τὸ ναυτοδάνειο.

Τὸ ναυτοδάνειο ἐμφανίζεται σπάνια στοὺς λατίνους νοτάριους τῆς περιόδου γύρω στὸ

14. Γιὰ τὴν ταυτότητα τῶν δύο θεσμῶν, βλ. G. ASTUTI, *Origini e svolgimento storico della commenda fino al secolo XIII* (Casale Monferrato 1933) 5-18, ZENO, *Storia* 347, LUZZATTO, *Storia* 83-84.

15. BORSARI ὁ.π. (σημ. 6) 98-103, ΛΑΙΟΥ, *Quelques observations* 187-193. Ἀντίθετα, δὲν ἔχει, ἀπὸ ὅσα γνωρίζουμε, γίνεῖ ἔρευνα ἀπὸ τῆς πλευρᾶς αὐτῆς στὸ β' μέρος τοῦ ἀρχείου τοῦ Pizolo, τῶν ἐτῶν 1304-1305.

16. Πρέπει κανεὶς νὰ ἔχει πάντοτε ὑπόψιν του ὅτι ἡ διάκριση μεταξὺ *socii stantes*, ποὺ θὰ ἦταν ἀπλοὶ χρηματοδότες καὶ *socii procertantes* (*tractatores*) ποὺ θὰ ἦταν οἱ ἀληθινοὶ ἐμποροὶ, δὲν ἀνταποκρίνεται πάντοτε στὰ πράγματα. Τὰ ἴδια πρόσωπα πολλὰς φορές εἶναι *stantes* σὲ μιὰ *collegantia* καὶ *procertantes* σὲ μιὰ ἄλλη. Βλ. LUZZATTO, *Storia* 86-87, τοῦ ἴδιου, *La commenda* 68. Γι' αὐτὸ δὲν πρέπει, πιστεύουμε, νὰ ἀποδίδεται ἰδιαίτερη σημασία στὸ ἂν οἱ Ἑλληνας μετέχουν στὶς *collegantie* ποὺ μᾶς ἔχουν περιωθεῖ ὑπὸ τὴν μιὰ ἢ ὑπὸ τὴν ἄλλη ιδιότητα.

17. LOMBARDO, *Fredo* ἔγγρ. ἀριθ. 14, τῆς 16ης Ἰουλίου 1352 καὶ 85, τῆς 25ης Σεπτεμβρίου 1352 (ἐκτὸς ἂν ὁ Δημήτριος Μοάτσος (Demetrius Mudhacio) ποὺ ἐμφανίζεται στὴ δευτέρῃ θεωρηθεῖ Ἑλληνας).

1300¹⁸ κι ἀπ' αὐτὲς τὶς περιπτώσεις μία μονάχα ἀφορᾶ κατὰ τρόπο ἀναμφισβήτητο Ἕλλη-
νες¹⁹. Μισὸν ὅμως αἰῶνα ἀργότερα, οἱ πράξεις τοῦ Fredo περιέχουν σειρὰ ἀπὸ ναυτοδάνεια
ὅπου ὁ δανειοδότης ἢ δανειολήπτης εἶναι Ἕλληνες²⁰.

18. 1 φορά στὸν Scardon, 1 φορά στὸν Marcello, 6 φορές στὸν Pizolo (ἀπὸ τὶς ὁποῖες οἱ 2 εἶναι ἀβέβαιες) καὶ 3
φορὲς στὸν Brixano. Στὸν τελευταῖο δὲν περιλάβαμε τὰ δάνεια γιὰ κούρσο (5) καθὼς καὶ τὶς συμβάσεις ἐπικαταλλα-
γῆς (nomine cambii) γιὰ τὶς ὁποῖες βλ. DE ROOVER, *L'evolution* 28-29.

19. CARBONE, *Pizolo* ἀριθ. 985, τῆς 2ας Νοεμβρίου 1304. Μὲ τὴν πράξη αὐτὴ, ὁ Johannes Pentulo ἀπὸ τὴ Βενετία,
πλοίαρχος μιᾶς ταγρετα ὀνομαζόμενης "Maria" δανεῖζει μὲ ναυτοδανειακὴ σύμβαση 750 soldi (= 37,5 lire di grossi τῆς
Βενετίας) σὲ τρεῖς ἐμπορευόμενους πού μεταφέρουν τὰ φορτία τους στὴν Κωνσταντινούπολη μὲ τὸ πλοῖο του. Ἀπὸ
τοὺς ἐμπορευόμενους αὐτούς, οἱ δύο εἶναι Ἕλληνες, οἱ Ἐμμανουὴλ Βέρυβος (Hemanuel Verivo), γιὰ τὸν ὁποῖο βλ.
καὶ πῶς κάτω σημ. 118, καὶ Ἐμμανουὴλ Σιμινάκης (Hemanuel Siminachi). Γιὰ τὸν ἀσφαλιστικὸ χαρακτῆρα τέτοιων
ναυτοδανείων, βλ. Δ. ΓΚΟΦΑ, Ἀσφαλιστήρια τοῦ 16ου αἰῶνος ἐκ τοῦ Ἀρχείου τοῦ ἐν Βενετίᾳ Ἑλληνικοῦ Ἰνστιτού-
του, *Θησαυρίσματα* 16, 1979, 56 σημ. 8, ὅπου παραπομπές, παρακάτω σ. 327 σημ. 8. Ἰδιαίτερα εἶναι καὶ ἡ φύση τῶν
ναυτοδανείων στὶς πράξεις ἀριθ. 890 τῆς 13ης Ὀκτωβρίου 1304 καὶ ἀριθ. 1013 τῆς 16ης Νοεμβρίου 1304, πού, ὅμως,
δὲν ἀφοροῦν Ἕλληνες. Γιὰ τὴ σχέση τοῦ soldo πρὸς τὴ lira di grossi, βλ. G. LUZZATTO, *L'oro e l'argento nella
politica monetaria veneziana dei secoli XIII-XIV, Studi di storia economica veneziana* (Padova 1954) 260, 262, T.
BERTELE, *Moneta veneziana e moneta bizantina (secoli XII-XV), Venezia e il Levante fino al secolo XVI A* (Firenze
1973) 3. Μιὰ ἄλλη πράξη τοῦ Pizolo (CARBONE, *Pizolo* ἀριθ. 601, τῆς 2ας Ἰουλίου 1300) περιέχει σύσταση δανείου 44
ὑπέρπυρων, ὅπου ἓνας ἀπὸ τοὺς δανειολήπτες εἶναι Ἕλληνας, ὁ Ἐμμανουὴλ Βεργίτσης ἀπὸ τὴν Ἀστυπάλαια. Ἡ
πράξη αὐτὴ περιέχει πολλοὺς ἀπὸ τοὺς συνηθισμένους ὄρους τῶν ναυτοδανείων, δὲν περιέχει ὅμως ρήτρα σχετικὰ
μὲ τὸ ποιὸν βαρύνει ὁ κίνδυνος τοῦ δανειζόμενου κεφαλαίου καὶ ἔτσι (ἂν καὶ πιθανὸ) δὲν εἶναι βέβαιο ἂν πρόκειται
γιὰ ναυτοδάνειο ἢ γιὰ κοινὸ δάνειο.

20. Εἰδικότερα, στοὺς τρεῖς καλοκαιρινούς μῆνες (2 Ἰουνίου ἕως 25 Σεπτεμβρίου 1352) καταρτίζονται ἑπτὰ ναυ-
τοδανειακὲς συμβάσεις ὅπου μετέχουν Ἕλληνες. Ἔτσι, στίς 30 Ἰουνίου 1352, τρεῖς ἔμποροι, ἀπὸ τοὺς ὁποῖους οἱ
δύο πιθανότατα Ἕλληνες, ὁ Ἐμμανουὴλ ἀπὸ τὴ Χαλκίδα (Hemanuel de Nigroponte) καὶ ὁ Γιαννάκης ἀπὸ τὴν
Κύπρο (Çaninus de Cipro), κάτοικοι τοῦ Χάνδακα, δανεῖζονται 39 ὑπέρπυρα ἀπὸ τὸν πατᾶ Κωνσταντῖνο Μακρυ-
δούκα (Macriducha), κάτοικο τοῦ μπουργοῦ τοῦ Χάνδακα, πού ἐνεργεῖ καὶ γιὰ λογαριασμὸ τοῦ γαμπροῦ του Ματ-
θαίου Γκύζη (Gici), ἐν ὄψει ταξιδιοῦ πού θὰ πραγματοποιήσουν στὴ Μαγιόρκα, ἀπὸ ἐκεῖ στὴ Βενετία καὶ ἀπὸ ἐκεῖ
πίσω στὸν Χάνδακα (LOMBARDO, *Fredo* ἀριθ. 4). Στίς 25 Αὐγούστου 1352 δύο Ἕλληνες ἔμποροι, οἱ Γεώργιος Σιμινά-
κης (Siminachi), γιὸς τοῦ ποτῆ Ἐμμανουὴλ, καὶ Μιχαλέτος Βέρυβος (Micaletus Verivo) ἐπονομαζόμενος καὶ Συμπρά-
γος (Simprago), γιὸς τοῦ ποτῆ Νικολάου, κάτοικοι καὶ οἱ δύο τοῦ Χάνδακα, δανεῖζονται ἀπὸ τὸν Ἰωάννη Κορναρό-
πουλο, προφανῶς Ἕλληνα, κάτοικο τοῦ μπουργοῦ τοῦ Χάνδακα, 52 ὑπέρπυρα ἐνόψει ἐνὸς ταξιδιοῦ πού θὰ
πραγματοποιήσουν μὲ μιὰ grirarea στὴν Ἀλεξάνδρεια (LOMBARDO, *Fredo* ἀριθ. 40). Τὴν ἴδια μέρα (25 Αὐγούστου
1352) οἱ ἴδιοι Ἕλληνες ἔμποροι δανεῖζονται ἄλλα 60 ὑπέρπυρα γιὰ τὸ ἴδιο ταξίδι ἀπὸ μιὰ μὴ Ἑλληνίδα, τὴ Μαρίνα
Caravello (LOMBARDO, *Fredo* ἀριθ. 41). Τὴν ἐπόμενη μέρα, 26 Αὐγούστου 1352, ὁ Γεώργιος Σιμινάκης, μὲ ἐγγυήτρια
τὴν πεθερά του Εὐδοκία, χήρα τοῦ Γεώργιου Τουρκόπουλου, συνάπτει κι ἄλλο ναυτοδάνειο γιὰ τὸ ἴδιο ταξίδι πού
ετοιμάζει γιὰ τὴν Ἀλεξάνδρεια, 33 ὑπέρπυρων αὐτὴ τὴ φορά, ἀπὸ τὴ Μαρίνα Caravello, προερχόμενων ἀπὸ ὀφειλὴ
του ἀπὸ ἄλλο παλαιότερο ναυτοδάνειο πού εἶχε συναφθεῖ στίς 17 Σεπτεμβρίου 1351. Ἡ ὀφειλὴ αὐτὴ ἀνερχόταν σὲ
40 ὑπέρπυρα, ἀλλὰ, προφανῶς, ἡ Caravello κράτησε 7 ὑπέρπυρα ὡς τόκο τοῦ παλαιότερου ναυτοδανείου (βλ. LOM-
BARDO, *Fredo* ἀριθ. 42). Στίς 17 καὶ 18 Σεπτεμβρίου 1352 μιὰ σειρὰ ἐγγράφων μᾶς φανερώνει μιὰ σύνθετη συναλλαγὴ
στὴν ὁποία μετέχουν καὶ Ἕλληνες: Ὁ Μιχάλης Κλωστογένης (Micali Clostioieni) μαζί μὲ τὸν Ἑβραῖο Ioste Ἄγ-
γουρᾶ (Angura), κάτοικοι καὶ οἱ δύο τοῦ Χάνδακα, ἀγοράζουν τὸ μισὸ μιᾶς grirarea στίς 17 Σεπτεμβρίου 1352. Τὴν
ἐπόμενη, 18 Σεπτεμβρίου 1352, ὁ Μιχάλης Κλωστογένης, μὲ ἐγγυήτρια του τὴν πεθερά του παπαδιὰ Καλὴ, χήρα τοῦ
Δημήτρη Καπάδοχα, παίρνει ὡς ναυτοδάνειο 175 ὑπέρπυρα ἀπὸ τὸν Ἄγγουρᾶ γιὰ τὸ ταξίδι πού θὰ πραγματοποιήσει
μὲ τὴν grirarea αὐτὴ στὴν Κύπρο, Συρία, Ἀρμενία, Ρόδο καὶ ἐπιστροφὴ στὸν Χάνδακα (LOMBARDO, *Fredo* ἀριθ. 66
τῆς 17-9-1352 καὶ ἀριθ. 72 τῆς 18-9-1352). Ἀντίστροφα ὅμως, στίς 16 Σεπτεμβρίου 1352, ὁ Μιχάλης Κλωστογένης
χορηγεῖ κι αὐτὸς μὲ τὴ σειρὰ του ναυτοδάνειο, σὲ ἔμπορεύματα ἀξίας 42 ὑπέρπυρων, γιὰ τὸ ἴδιο ταξίδι ὡς τὴ Ρόδο ἢ
τὴν Ἀμμόχωστο στὸν Ξένο Μαλότο (Xenus Malotus), Ἑβραῖο, γιὸ τοῦ ποτῆ Ἡλία, Ἑβραίου ἀπὸ τὸν Μυστρά, πού
διαμένει προσωρινὰ στὸν Χάνδακα (LOMBARDO, *Fredo* ἀριθ. 61). Τέλος, στίς 19 Σεπτεμβρίου 1352 ὁ Ἀνδρέας Συνα-
δινός (Sinadhino), χρυσοχόος, κάτοικος Χάνδακα, χορηγεῖ ναυτοδάνειο 40 ὑπέρπυρων στὸν Δημήτριο Μοάτσο

Ἡ πιὸ πιθανὴ ἐξήγηση αὐτῆς τῆς διαφορᾶς (ἂν καὶ δὲν πρέπει νὰ ἀποκλεισθεῖ νὰ εἶναι ἡ διαφορὰ αὐτὴ τυχαία καὶ νὰ ὀφείλεται στὴν ἀνεπάρκεια τῶν πηγῶν μας) βρίσκεται στὴν ἀρνητικὴ στάση ποὺ εἶχε λάβει ἡ Καθολικὴ Ἐκκλησία ἀπέναντι στοῦ ναυτοδάνειο λίγο πρὶν, γύρω στὰ μέσα τοῦ δέκατου τρίτου αἰώνα²¹. Ἡ ἀπαγόρευση αὐτὴ εἶχε τέτοια ἀπήχηση, ὥστε κατὰ τὰ τέλη τοῦ δέκατου τρίτου αἰώνα τὰ ναυτοδάνεια εἶχαν σχεδὸν ἐντελῶς ἐκλείψει στὴ Βενετία²².

Χαρακτηρίζοντας τὴ ναυτοδανειακὴ σύμβαση ὡς «τοκογλυφικὴ» ἐπειδὴ συνεπαγόταν τὴν καταβολὴ ὑψηλῶν τόκων, ἡ Καθολικὴ Ἐκκλησία δημιούργησε σοβαρὸ πρόβλημα στὴν οἰκονομία τῶν ναυτικῶν πόλεων τῆς Δύσης καὶ εἰδικότερα τῆς Βενετίας. Ἡ λύση στοῦ πρόβλημα τῆς χρηματοδότησης τῶν ἐμπορικῶν καὶ ναυτιλιακῶν ἐπιχειρήσεων βρέθηκε τότε στὴν *collegantia*, τῆς ὁποίας ἡ βασικὴ διαφορὰ ἀπὸ τὸ ναυτοδάνειο βρίσκεται στὸ ὅτι ἀντικαθιστᾶ τοὺς τόκους τοῦ κεφαλαίου μὲ τὴ συμμετοχὴ κατὰ ποσοστὸ στὰ κέρδη²³. Ἡ *collegantia* ἦταν βέβαια γνωστὴ ἀπὸ πιὸ παλιὰ, καὶ μάλιστα πρὶν ἀκόμη καὶ ἀπὸ τὶς Σταυροφορίες²⁴. Ἡ καταδίκη ὅμως τοῦ ναυτοδάνειο ἀπὸ τὴν Καθολικὴ Ἐκκλησία εἶχε ὡς ἀποτέλεσμα μιὰν ἀνθηθὴ χωρὶς προηγούμενο τοῦ τύπου αὐτοῦ τῆς σύμβασης²⁵. Οἱ ἐπενδύσεις σὲ *collegantie* πῆραν μέσα σὲ λίγα χρόνια τέτοια ἔκταση, ὥστε ἡ Βενετία ἀναγκάστηκε νὰ θέσει, ἀπὸ τὸ 1324 καὶ πέρα, περιορισμοὺς στὶς ἐπενδύσεις αὐτές, ἀπαγορεύοντας στοὺς Βενετοὺς καὶ στοὺς μόνιμους κάτοικους τῆς Βενετίας τὴν ἀποστολὴ ἢ μεταφορὰ μὲ πλοῖο, ὑπὸ μορφὴ *collegantia*, ὁποιοῦδήποτε ποσοῦ ποὺ νὰ ὑπερβαίνει τὸ ὕψος ἐκείνου γιὰ τὸ ὁποῖο ὁ ἀποστολέας ἢ μεταφορέας εἶχε καταγραφεῖ ἀπὸ τὴ Βενετικὴ πολιτεία γιὰ τὴ συμμετοχὴ τοῦ στὰ ἀναγκαστικὰ δάνεια ποὺ ἡ Βενετία κατὰ καιροὺς ἐπέβαλλε στοὺς πολίτες τῆς²⁶.

(Mudhacio), γιὸ τοῦ Ἰωάννη, ἀπὸ τὰ Χανιά, μὲ ἐγγυητὴ τὸν Ἰωάννη Cornario, δημόσιο μετρητὴ (*mensurator*), κάτοικο τοῦ μπουρῆ τοῦ Χάνδακα γιὰ ἓνα ταξίδι στὴν Κύπρο, Μύλασσα τῆς Τουρκίας καὶ ἐπιστροφή (LOMBARDO, *Fredo* ἀριθ. 73). Ἀπὸ τὰ ὑπόλοιπα ναυτοδάνεια τοῦ Fredo, τὸ ἓνα ἀφορᾶ Λατίνους: Μαρίνα Caravello πρὸς Νικόλαο Maçamano, 25 ὑπέρπυρα γιὰ ἓνα ταξίδι στὰ Παλάτια (Μίλητο) καὶ ἐπιστροφή (LOMBARDO, *Fredo* ἀριθ. 39, τῆς 21ης Αὐγούστου 1352) καὶ τὸ ἄλλο Ἑβραίους καὶ ἓναν Λατῖνο: Ὁ Μωϋσῆς, γιὸς τοῦ ποτε Ἰουδα (Moyse, filius condam Jecudhe), κάτοικος τοῦ Χάνδακα, χορηγεῖ ὡς ναυτοδάνειο στοὺς Nicolaus Carguci καὶ Μωϋσῆ, γιὸ τοῦ Λαζάρου, χαλκὸ ἀξίας 18 ὑπέρπυρων γιὰ ἓνα ταξίδι στὴ Σητεία καὶ ἀπὸ ἐκεῖ στὴ Δαμιέττη τῆς Αἰγύπτου καὶ ἐπιστροφή (LOMBARDO, *Fredo* ἀριθ. 91, τῆς 20ῆς Ἀπριλίου 1357).

21. L. GOLDSCHMIDT, *Universalgeschichte des Handelsrechts* (Stuttgart 1891) (ἀνατ. Aalen 1957) 346 σημ. 52, 363. Ἡ ἀπαγόρευση ἀνάγεται στὰ χρόνια μεταξὺ τοῦ 1227 καὶ τοῦ 1235. Ὁ LANE, *Investment* 63-64, 59 σημ. 6, ἀμφισβητεῖ τὴ σημασίαν τῆς ἀπαγόρευσης αὐτῆς καὶ εἰδικότερα τῆς δογματικῆς ἐγκυκλίου (*decretalis*) "Naviganti" τοῦ Πάπα Γρηγορίου τοῦ 9ου τοῦ 1234. Πρέπει νὰ σημειωθεῖ ἐδῶ ὅτι ἡ ἴδια ἀπαγόρευση στάθηκε καὶ ἡ αἰτία τῆς διαμόρφωσης τοῦ θεσμοῦ τῆς θαλάσσιας ἀσφάλισης. Βλ. ΓΚΟΦΑ ὁ.π. (σημ. 19) 55-56 καὶ σημ. 4-6, παρακάτω σ. 325-326 καὶ σημ. 4-6 καὶ τοῦ ἴδιου, *Θαλασσοδάνεια, σερμαγιές, βλησιδία, Πειραικὴ Νομολογία* 7, 1985, 122-123 (καὶ στὸ *Μνήμη Δημητρίου Μαρκιανοῦ* (Ἀθῆναι 1988) 290-291), παρακάτω σ. 397-398.

22. Βλ. LANE, *Investment* 59 σημ. 6. Στὰ *Documenti del commercio veneziano nei secoli XI-XIII*, ὑπὸ R. MOROZZO DELLA ROCCA καὶ A. LOMBARDO, II (Torino 1940) δημοσιεύονται ἑκατοντάδες *collegantie* ποὺ ἀφοροῦν τὴν περίοδο 1204-1261 καὶ μόλις 19 ναυτοδάνεια, στὰ ὁποῖα περιλαμβάνονται καὶ ἀμφίβολες περιπτώσεις.

23. Βλ. ASTUTI ὁ.π. (σημ. 14) 121.

24. Ἦδη ἀπὸ τὸν δέκατο αἰώνα κατὰ LANE, *Investment* 58.

25. Βλ. πιὸ πάνω, σημ. 22.

26. LUZZATTO, *La commenda* 74-75 καὶ *Storia* 123-127, LANE, *Investment* 59. Δὲν μᾶς ἦταν προσιτὴ ἡ μελέτη τοῦ R. CESSI, *L'Officium de Navigantibus ed i sistemi della politica commerciale veneziana nel sec. XIV*, *Nuovo Archivio Veneto*, N.S., 27, 1916. Γιὰ τὰ ἀναγκαστικὰ δάνεια στὴ Βενετία κατὰ τὰ ὑπὸ ἐξέταση χρόνια, βλ. G. LUZZATTO, *Il debito pubblico nel sistema finanziario veneziano nei secoli XIII-XV*, *Studi di storia economica veneziana* (Padova 1954) 212-214, καὶ τοῦ ἴδιου, *Storia* 73-74.

Ἐκ τούτου ἡ collegantia ὡς μορφή ἐπενδυτικῆς δραστηριότητος στὸ βενετικὸ θαλάσσιο ἐμπόριο ἄρχισε νὰ ὑποχωρεῖ μὲ γοργὸ ρυθμὸ καὶ τὴ θέση της πῆραν προοδευτικὰ ἄλλες μορφές ἐμπορικῆς χρηματοδότησης καὶ συνεργασίας.

Βέβαια, ἡ ἀπαγόρευση τῆς Καθολικῆς Ἐκκλησίας δὲν ἀφοροῦσε ἄμεσα τοὺς Ὁρθόδοξους Ἕλληνας τῶν βενετοκρατούμενων περιοχῶν. Ὅμως ἡ πίεση τῆς βενετικῆς διοίκησης πρέπει νὰ ἦταν τέτοια, ὥστε θὰ ἦταν δύσκολο στοὺς Ἕλληνας νὰ ἀγνοήσουν τὴν ἀπαγόρευση αὐτή, ὅταν οἱ Βενετοὶ τῆς Κρήτης ἦταν ἀναγκασμένοι νὰ συμμορφωθοῦν πρὸς αὐτή²⁷. Ἔτσι, στὰ χρόνια ποὺ ἐξετάζουμε, οἱ λατῖνοι νοτάριοι τοῦ Χάνδακα δείχνουν τοὺς Ἕλληνας νὰ χρησιμοποιοῦν, ὅπως καὶ οἱ Βενετοί, τὴν collegantia γιὰ τὶς ἐπενδύσεις τους στὸ ἐμπόριο καὶ τὴ ναυτιλία. Μὲ τὴν ἐπιβολὴ ὅμως ἀπὸ τὴ Βενετία περιορισμῶν στὶς collegantie ἀπὸ τὸ 1324 καὶ πέρα, στὶς ὁποῖες ἀναφερθῆκαμε, οἱ Ἕλληνας τῆς Κρήτης ξαναγύρισαν ἀπὸ τὰ μέσα τοῦ δέκατου τέταρτου αἰῶνα στὸ γνωστὸ τους ἀπὸ τὴν πρακτικὴ αἰῶνων ναυτοδάνειο ὡς τὸ κατεξοχὴν μέσο χρηματοδότησης τῶν ἐμπορικῶν καὶ ναυτικῶν ἐπιχειρήσεων, τὸ ὁποῖο μάλιστα, ἐξακολουθοῦσε νὰ εἶναι πάντοτε σὲ χρῆση στὸν ἑλληνικὸ χῶρο τῆς Ρωμανίας²⁸.

Τὰ παραπάνω μᾶς δίνουν μιὰν ἰδέα τοῦ βαθμοῦ στὸν ὁποῖο ἡ ἀγορὰ τῆς Κρήτης — καὶ στὰ πλαίσιά της καὶ οἱ Ἕλληνας ἔμποροι καὶ ναυτιλλόμενοι τοῦ νησιοῦ — ἀκολουθοῦσε τὸ ρυθμὸ τῆς Βενετικῆς. Δείχνει ὅμως συνάμα ὅτι οἱ Ἕλληνας ἔμπορευόμενοι τῆς Κρήτης δὲν ταυτίζονταν πάντοτε καὶ ἀναγκαῖα μὲ τοὺς Βενετοὺς στὴ στάση τους ἀπέναντι σὲ λύσεις ποὺ ὑπαγόρευε ἡ ἐξάρτηση τῆς Κρητικῆς ἀγορᾶς ἀπὸ τὴν ἀγορὰ τῆς Βενετίας.

III. Ἄς δοῦμε ὅμως τώρα ἀπὸ κοντὰ τὴν ἐμπορικὴ πρακτικὴ στὸν τομέα τῶν collegantie, ὅπως προκύπτει ἀπὸ τὶς πράξεις τῶν λατῖνων νοταρίων. Στὴν ἔρευνα αὐτὴ δὲν θὰ περιλάβουμε ὅμως, ἀντίθετα ἀπὸ τὸν Borsari καὶ τὴν Λαῖου, τὶς «τοπικὲς» collegantie, ἢ καλύτερα, ψευδο-collegantie, ποὺ ἀπαντοῦν στὴν Κρήτη κατὰ τὴν ἐποχὴ ποὺ ἐξετάζουμε καὶ ποῦ, στὴν πραγματικότητα, ὑποκρύπτουν κοινὰ δάνεια. Πρόκειται γιὰ τὶς collegantie ἐκεῖνες στὶς ὁποῖες συμφωνεῖται ὅτι ὁ procertans θὰ «ἐργασθεῖ» τὸ κεφάλαιο τῆς ἐταιρίας μέσα στὸν Χάνδακα (hic in Candida)²⁹. Σὲ πολλὰ ἀπὸ τὶς δῆθεν collegantie τοῦ εἴδους αὐτοῦ διευκρινίζεται μάλιστα ὅτι ἡ ἐπιχείρηση θὰ διεξάγεται εἰδικότερα στὸ κατάστημα (statio) τοῦ procertans³⁰ ἢ σὲ κρεοπωλεῖο τῆς πόλης (in macello Candida)³¹. Τὸ ὑπόδειγμα αὐτῶν τῶν ψευδο-

27. Ἐκ τὸ 1254 ἡ Βενετία ἄρχισε νὰ λαβαίνει καὶ νομοθετικὰ μέτρα κατὰ τῆς τοκογλυφίας. Βλ. LANE, *Investment* 64.

28. Σ' ἓνα ναυτοδάνειο καταρτισμένο στὴν Κωνσταντινούπολη τὸ 1363 ἢ 1364 ἀναφέρεται νοταριακὴ σημείωση δημοσιευμένη ἀπὸ τὸν G. FERRARRI DELLE SPADE, στὰ *Studi Bizantini e Neoellenici* 4, 1935, 264 καὶ σὲ ἀγγλικὴ μετάφραση στοὺς R. LOPEZ-I. RAYMOND, *Medieval Trade in the Mediterranean World* (New York 1955) 168 σημ. 1. Τὸ κείμενο καὶ στὸν ΓΚΟΦΑ, *Πειραϊκὴ Νομολογία* 7, 1985, 122 (= *Μνήμη Δημητρίου Μαρκτιανοῦ* 290), παρακάτω σ. 397.

29. Π.Χ. MOROZZO DELLA ROCCA, *Brixano* ἀριθ. 117 τῆς 14ης Μαΐου 1301: "ad negociandum hic in Candida" (ὁ procertans εἶναι Ἕλληνας, ὁ Λέων Καβαλαρόπουλος μὲ τὴ πεθερά του Κυράννα Raphielino). Βλ. ἐπίσης ὁ.π. καὶ ἔγγρ. ἀριθ. 227, τῆς 14ης Ἰουλίου 1301, καθὼς καὶ CARBONE, *Pizolo* ἀριθ. 998, τῆς 6ης Νοεμβρίου 1304, ὅπου ὁ procertans εἶναι Ἕλληνας, ὁ Johannes Kaliva.

30. Π.Χ. MOROZZO DELLA ROCCA, *Brixano* ἀριθ. 122, τῆς 18ης Μαΐου 1301: "ad negociandum in mea stacione" (δὲν ἀφορᾷ Ἕλληνας). Βλ. ἐπίσης ὁ.π. καὶ ἔγγρ. ἀριθ. 514, τῆς 31ης Δεκεμβρίου 1301 καὶ CARBONE, *Pizolo* ἀριθ. 855, τῆς 25ης Σεπτεμβρίου 1304 (δὲν ἀφορᾷ Ἕλληνας).

31. Π.Χ. CARBONE, *Pizolo* ἀριθ. 363, τῆς 5ης Ἀπριλίου 1300: "ad negociandum hic in macello Candide" (ὁ stans εἶναι Ἕλληνας, ὁ Γεώργιος Ἰαλίνας, τοῦ ποτὲ Μιχαὴλ (Georgius Ialina, condam Michalis). Βλ. ἐπίσης ὁ.π. καὶ ἀριθ. 312, τῆς 28ης Μαρτίου 1300.

collegantie της Κρήτης αποτελούν αντίστοιχες συμβάσεις στη Βενετία (ad negotiandum hic in Rialto ή in Veneciis)³², οι οποίες αποβλέπανε στην απόκρυψη, υπό τὸ κάλυμμα τῆς collegantia, τῆς λήψης τόκων ἀπὸ μέρους τοῦ δανειστή, πὸ ἐμφανιζότανε ὡς socius stans³³.

Ἐρχόμενοι τώρα στὶς ἀληθινὲς collegantie, εἴτε αὐτὲς ἀποβλέπανε στὸ ἐμπόριο μέσα στὰ ὄρια τοῦ νησιοῦ τῆς Κρήτης, εἴτε ἐκτὸς τοῦ νησιοῦ, θὰ θέλαμε νὰ ἐπιστήσουμε τὴν προσοχὴ στὸ ὅτι τὰ ἐγγραφα τῶν λατίνων νοταρίων ἀποκαλύπτουν τὴν ὑπαρξὴ ἐμπορικῶν συνθηθειῶν πὸ ἴσχυαν εἰδικὰ στὴν Κρήτη, τοῦτο δὲ παρὰ τὴ στενὴ ἐξάρτηση τῆς ἀγορᾶς τοῦ νησιοῦ ἀπὸ τὴν ἀγορὰ τῆς Βενετίας.

Ἄρκετὲς ἀπὸ τὶς πράξεις πὸ ἀφοροῦν collegantie καὶ στὶς ὁποῖες μετέχουν Ἕλληνες, περιέχουν ρητὴ ἀναφορὰ στὶς συνήθειες (secundum usum) χωρὶς ὅμως νὰ προβαίνουν σὲ εἰδικότερο προσδιορισμὸ τους³⁴. Ἄλλες ὅμως πράξεις, πολλὲς ἀπὸ τὶς ὁποῖες ἐπίσης ἀφοροῦν Ἕλληνες, προχωρώντας πρὸ πέρα, διευκρινίζουν ὅτι οἱ ἐμπορικὲς συνήθειες στὶς ὁποῖες ἀναφέρονται εἶναι ἐκεῖνες πὸ ἴσχυαν στὸν Χάνδακα (secundum usum Candide)³⁵, ἢ στὸ νησί τῆς Κρήτης (secundum usum insule Crete)³⁶. Τέλος, δύο πράξεις τοῦ Pizolo (πὸ δὲν ἀφοροῦν, ὅμως, Ἕλληνες) ξεκαθαρίζουν ὅτι οἱ δύο φραστικὲς διατυπώσεις δὲν διαφέρουν κατὰ περιεχόμενο, ὅτι δηλαδὴ usus Candide καὶ usus Crete εἶναι τὸ ἴδιο πρᾶγμα³⁷.

Θὰ ἐξετάσουμε πρὸ κάτω μερικὲς ἀπὸ τὶς συνήθειες αὐτὲς πὸ ἀφοροῦν τὶς collegantie καὶ πὸ προκύπτουν, κατὰ κύριο λόγο, ἀπὸ τὶς πράξεις τοῦ Pizolo, ἀλλὰ καὶ ἀπὸ τὶς πράξεις τῶν ἄλλων λατίνων νοταρίων:

32. Βλ. LUZZATTO, *La commenda* 75-79 καὶ τοῦ ἴδιου, *Storia* 88-89, LANE, *Investment* 60. Στὶς ψευδο-collegantie αὐτὲς ὁ κίνδυνος τοῦ δανειστή περιορίζεται στὶς περιπτώσεις «πυρκαϊᾶς καὶ κλοπῆς» (periculum ignis et latronum) ἀντὶ γιὰ τοὺς «κινδύνους τῆς θάλασσας καὶ τῶν ἐθνῶν» (periculum maris et gentium) πὸ ἀναλαμβάνονται ἀπὸ τὸν δανειστή στὶς ἀληθινὲς collegantie, βλ. LUZZATTO, *La commenda* 77 σημ. 21. Στὰ κρητικὰ ἐγγραφα ἀπαντᾶμε, μεταξὺ ἄλλων, τὸν περιορισμὸ τοῦ κινδύνου τοῦ δανειστή στὴ φωτιά καὶ τὴν κλοπὴ, στὶς πράξεις ἀριθ. 117 τοῦ Brixano (πρὸ πάνω, σημ. 29) καὶ ἀριθ. 312 καὶ 363 τοῦ Pizolo (πρὸ πάνω, σημ. 31) πὸ ὅλες ἀφοροῦν Ἕλληνες.

33. LUZZATTO, *La commenda* 76-78. Βλ. ὅμως σημ. 70 γιὰ τὴν ἀποψη τοῦ G. CASSANDRO. Πρέπει νὰ σημειωθεῖ ὅτι ὁ BORSARI διακρίνει τὶς collegantie σ' ἐκεῖνες στὶς ὁποῖες ἡ ὑποχρέωση τοῦ procertans νὰ «ἐργασθεῖ» τὸ κεφάλαιο περιλαμβάνει ὄλον τὸν Χάνδακα καὶ σὲ ἐκεῖνες ὅπου ἡ ὑποχρέωσή του περιορίζεται μόνο στὸ ἴδιο του τὸ κατάστημα (stacio) (BORSARI ὁ.π. (σημ. 6) 98 σημ. 131). Ἀπὸ τὶς collegantie αὐτὲς ὁ BORSARI ὁ.π. θεωρεῖ μόνο τὶς πρῶτες ὡς ἐμπορικῶν χαρακτήρα. Ἡ διάκριση ὅμως αὐτή, κατὰ τὴ γνώμη μας, δὲν εὐσταθεῖ, γιὰ τὸσο οἱ πρῶτες ὅσο καὶ οἱ δευτέρες δὲν εἶναι ἀληθινὲς collegantie, ἀλλὰ ἔχουν τὸ κοινὸ χαρακτηριστικὸ ὅτι ὑποκρύπτουν, κατὰ κανόνα, ὅπως εἰπώθηκε, δάνεια.

34. Π.χ. CHIAUDANO-LOMBARDO, *Marcello* ἀριθ. 1, τῆς 2ας Νοεμβρίου 1278: ὅπου ὁ socius stans εἶναι Ἕλληνας, ὁ νοτάριος καὶ ἱερέας Νικόλαος Καρύδης: "deliberare... suam suprascriptam capitaneam cum duabus partibus de prode, in se retenta alia tercia parte et in omne secundum usum". Ἐπίσης CARBONE, *Pizolo* ἀριθ. 322 (30 Μαρτίου 1300): "Ο socius stans εἶναι καὶ ἐδῶ Ἕλληνας, ὁ Γεώργιος Ἰαλινᾶς (Ialina) τοῦ ποτὲ Μιχάλη: "et non facere divisionem secundum ussum". Ἡ ἴδια διατύπωση καὶ στὸν CARBONE, *Pizolo* ἀριθ. 796, τῆς 12ης Ἰουλίου 1304, ὅπου ὁ ἕνας ἀπὸ τοὺς procertantes εἶναι Ἕλληνας, ὁ Ἰωάννης Χανδακίτης (Johannes Ghandachiti).

35. CARBONE, *Pizolo* ἀριθ. 625, τῆς 13ης Ἰουλίου 1300: "Ο socius stans εἶναι Ἕλληνας, ὁ Ἐμμανουὴλ Βεργίτης (Hemanuel Vergici): "recepit... yperpera XL in colegancia per terram et per aquam... secundum usum Candide". Τὸ ἴδιο καὶ ὁ.π. ἀριθ. 669, τῆς 2ας Αὐγούστου 1300: "Ο socius stans εἶναι Ἕλληνας, ὁ Petrus de la Chaliva. Γιὰ τὸν Ἐμμανουὴλ Βεργίτη, βλ. καὶ πρὸ κάτω, σημ. 68.

36. CARBONE, *Pizolo* ἀριθ. 629, τῆς 15ης Ἰουλίου 1300: "Ο ἕνας ἀπὸ τοὺς procertantes, Βασίλης Φραδέλλος (Vaxili Fradhello) εἶναι πιθανῶς Ἕλληνας, Ἕλληνας δὲ ἀσφαλῶς εἶναι ὁ socius stans Petrus de la Chaliva.

37. CARBONE, *Pizolo* ἀριθ. 694, τῆς 9ης Αὐγούστου 1300: "secundum ussum Candide, insule Crete, ad terciam partem lucri", καθὼς καὶ ὁ.π. ἀριθ. 649, τῆς 26ης Ἰουλίου 1300, μὲ ὅμοια διατύπωση.

α) Πρώτα-πρώτα, οί συνήθειες αυτές καθόριζαν ποιό ήταν τὸ ποσοστὸ τῶν κερδῶν τὸ ὁποῖο εἶχε δικαίωμα νὰ πάρει (ἐκτὸς ἀντίθετης συμφωνίας) ὁ procertans. Τὸ ποσοστὸ αὐτὸ στὴν Κρήτη ἀνερχόταν κατὰ κανόνα στὸ 1/3 τῶν κερδῶν³⁸, παρ' ὄλο πὺ ἀπαντοῦν καὶ ἐξαιρέσεις.

Μιά τέτοια ἐξαίρεση φαίνεται π.χ. νὰ περιέχει μιὰ collegantia πὺ συνάπτουν ὁ Johannes Urso ὡς procertans καὶ ὁ, προφανῶς Ἑλληνας, Nicolaus de Archadhia (ἀπὸ τὴν Ἀρκαδιὰ) ὡς stans. Ἡ σχετικὴ ρήτρα ὁμως περιέχει ἴσως ἀριθμητικὸ λάθος, γιὰτὶ ὀρίζει ὅτι τὸ κεφάλαιο θὰ ἐπιστραφεῖ στὸν stans μαζὶ μὲ τὰ δύο μέρη τοῦ συνολικοῦ κέρδους, ἐνῶ ὁ procertans θὰ λάβει «τὸ ὑπόλοιπο μισὸ τοῦ ἴδιου κέρδους» (retenta michi reliqua medietate ipsius prode)³⁹. Ἄλλη ἐξαίρεση, πὺ ἀφορᾷ τὸν Ἑλληνα Νικόλαο Καρύδη (Nicolaus Caridhi), βρίσκεται σὲ μιὰ collegantia τοῦ 1280, ὅπου ὁ σχετικὸς ὅρος προβλέπει ὅτι ὁ stans θὰ πάρει τὰ τρία τέταρτα τοῦ κέρδους, ἐνῶ ὁ procertans τὸ ἕνα τέταρτο⁴⁰.

Ὁ κανόνας ὁμως, κατὰ τὸν usus Candide ἢ Crete, ἦταν, ἐπαναλαμβάνουμε, νὰ παίρνει ὁ procertans τὸ 1/3 τῶν κερδῶν.

Στὸ σημεῖο αὐτὸ ὁμως πρέπει νὰ γίνῃ μιὰ παρένθεση γιὰ νὰ ἐξετασθεῖ τί ἴσχυε στὸ θέμα κατὰ τὶς συνήθειες τῆς Βενετικῆς ἀγορᾶς.

Ὅπως εἶναι γνωστὸ, στὴ Βενετία (ἀλλὰ καὶ στὶς ἄλλες ἐμπορικὲς καὶ ναυτικὲς πόλεις τῆς Ἰταλίας) ἡ collegantia (ἢ commenda) ἀπαντοῦσε ὑπὸ δύο μορφές: τὴ μονομερῆ καὶ τὴ διμερῆ, ἀπὸ τὶς ὁποῖες ἡ δευτέρη ἦταν γνωστὴ καὶ μὲ τὸ ὄνομα societas maris⁴¹.

Στὴ μονομερῆ collegantia, ὅπου μόνον ὁ socius stans εἰσέφερε κεφάλαιο, ἡ συμμετοχὴ τοῦ

38. Βλ. παραπομπὲς στὴν προηγούμενη σημείωση καθὼς καὶ CARBONE, *Pizolo* ἀριθ. 999, τῆς 6ης Νοεμβρίου 1304 καὶ 1002, τῆς 8ης Νοεμβρίου 1304, πὺ καὶ οἱ δύο ἀφοροῦν καὶ Ἑλληνας (τὸν Μιχαὴλ Σκλάβο, στὴν πρώτη περίπτωση, τὸν Ἐμμανουὴλ Μουζουράκη στὴ δεύτερη). Ἄλλὰ καὶ ὅσες collegantie δὲν περιέχουν τέτοια ρητὴ ἀναφορὰ, πάλι κατὰ συντριπτικὴ πλειοψηφία, τὸ ἴδιο ποσοστὸ (1/3) προβλέπουν. Βλ. π.χ. CHIAUDANO-LOMBARDO, *Marcello* ἀριθ. 128, τῆς 14ης Σεπτεμβρίου 1279 (ὁ socius εἶναι Ἑλληνας, ὁ Νικόλαος Καρύδης). Στὴν τελευταία αὐτὴ πράξη, ἡ ἀναφορὰ στὶς συνήθειες (secundum usum), δὲν ἀφορᾷ, πάντως, εἰδικὰ τὴ ρήτρα τῆς διανομῆς τῶν κερδῶν.

39. CARBONE, *Pizolo* ἀριθ. 275, τῆς 21ης Μαρτίου 1300. Ἡ πράξη ἐπιδέχεται, πάντως, καὶ ἄλλη ἐρμηνεῖα, ὅτι δηλαδὴ τὸ κέρδος χωρίζεται σὲ 4 μερίδια, ἀπὸ τὰ ὁποῖα ὁ καθένας παίρνει ἀνὰ δύο, δηλαδὴ τὸ μισὸ τοῦ συνολικοῦ κέρδους.

40. CHIAUDANO - LOMBARDO, *Marcello* ἀριθ. 155, τῆς 1ης Αὐγούστου 1280. Στὸ *Marcello* (CHIAUDANO - LOMBARDO, *Marcello* ἀριθ. 228, τῆς 15ης Σεπτεμβρίου 1280) συναντᾶμε καὶ περίπτωση (πὺ δὲν ἀφορᾷ Ἑλληνας), ὅπου συμφωνεῖται ὅτι τὸ κέρδος θὰ διανεμηθεῖ ἐξ ἴσου μεταξὺ τοῦ procertans καὶ τοῦ stans. Τὸ ἴδιο συναντᾶμε καὶ σὲ πράξεις τοῦ Pizolo (CARBONE, *Pizolo* ἀριθ. 275, τῆς 21ης Μαρτίου 1300, ὅπου ὁ socius stans εἶναι Ἑλληνας, ὁ Nicolaus de Archadhia, καὶ ἀριθ. 998, τῆς 6ης Νοεμβρίου 1304, ὅπου ὁ procertans εἶναι Ἑλληνας, ὁ Johannes Kaliva) καὶ σὲ πράξεις τοῦ Brixano, MOROZZO DELLA ROCCA, *Brixano* ἀριθ. 237, τῆς 18ης Ἰουλίου 1301 καὶ 421, τῆς 15ης Ὀκτωβρίου 1301, ὅπου ὁ procertans εἶναι πιθανότατα Ἑλληνας, ὁ Antonius Metacherista, καθὼς καὶ ἀριθ. 423, τῆς 17ης Ὀκτωβρίου 1301, ὅπου οἱ δύο procertantes εἶναι Ἑλληνας, οἱ Βασίλης Ψωμάκης καὶ Νικόλαος Καστούρης. Ὅλες αὐτὲς οἱ περιπτώσεις πρέπει νὰ σημειωθεῖ, ἀφοροῦν (ἐκτὸς τοῦ CARBONE, *Pizolo* ἀριθ. 998) ἀληθινὲς collegantie κι ὄχι ψευδο-collegantie. Πρέπει, ἐπίσης, νὰ σημειώσουμε ἐδῶ τὴν περίπτωση μιᾶς collegantia, πὺ δὲν ἀφορᾷ Ἑλληνας (CARBONE, *Pizolo* ἀριθ. 594, τῆς 22ας Ἰουνίου 1300), ὅπου ἐνῶ ἡ διανομὴ τοῦ κέρδους συμφωνεῖται νὰ γίνῃ κατὰ τὴ συνήθεια (2/3 γιὰ τὸν stans πρὸς 1/3 γιὰ τὸν procertans), ἐν τούτοις ἡ μερίδα τοῦ stans ὀρίζεται ὡς «ἐπτὰ μερικὰ» τοῦ κέρδους (septem partes totius prode), ἐνῶ τὰ 2/3 εἶναι κατὰ τι λιγότερο ἀπὸ 70%, δηλαδὴ 66%.

41. Βλ. ASTUTI ὁ.π. (σημ. 14) 20-23 passim, γιὰ τὸ ὅτι διμερῆς collegantia (διμερῆς commenda) καὶ societas maris ταυτίζονται. Σύμφωνος καὶ ὁ LANE, *Investment* 59. Ὁ LUZZATTO, *La commenda* 61 σημ. 3 ἀμφιβάλλει ὁμως γιὰ τὴν ταύτιση αὐτῆ.

procertans στα κέρδη ανερχόταν κατά κανόνα στο $1/4^{42}$, ενώ στη διμερή ἴσχυε ὁ κανόνας “sicut iactavimus, ita particerimus”, κατ’ ἐφαρμογή τοῦ ὁποῖου ὁ procertans μετεῖχε στα κέρδη καὶ τὶς ζημιές τῆς ἐπιχείρησης κατὰ τὴν ἀναλογία τῆς εἰσφορᾶς τοῦ πάνω στο κεφάλαιο⁴³. Ἐπειδὴ δέ, κατὰ πάγια συνήθεια τῆς Βενετικῆς ἀγορᾶς, στὶς περιπτώσεις διμεροῦς collegantia ὁ procertans μετεῖχε κατὰ κανόνα στὴν ἐπιχείρηση μὲ τὸ $1/3$ τοῦ κεφαλαίου, ἔπαιρνε κατὰ τὸν βενετικό usus τὸ $1/2$ τῶν κερδῶν⁴⁴.

Στὸν Χάνδακα ὅμως (καὶ γενικότερα στὴν Κρήτη) —ὅπου, πρέπει νὰ σημειωθεῖ, ὅλες οἱ collegantie ποῦ συναντᾶμε εἶναι διατυπωμένες ὑπὸ μονομερῆ μορφή, ἀφοῦ σὲ καμιά δὲν γίνεται μνεῖα εἰσφορᾶς τοῦ procertans— κατὰ κανόνα ἢ ἀναλογία συμμετοχῆς τοῦ procertans στα κέρδη ἦταν $1/3$, ἀντὶ $1/4$ ὅπως ἦταν ἢ συνήθεια γιὰ τὴ βενετικὴ collegantia. Ἀντίθετα, τὸ ποσοστὸ $1/4$ γιὰ τὸν procertans, μόνο κατ’ ἐξαίρεση, ὅπως εἰπώθηκε, ἀπαντᾶ στὶς collegantie τῆς Κρήτης, τόσο σ’ ἐκεῖνες ὅπου μετέχουν Ἕλληνες ὅσο καὶ στὶς ὑπόλοιπες⁴⁵.

Ἡ εὐνοϊκότερη αὐτὴ γιὰ τὸν procertans συνήθεια τῆς Κρητικῆς ἀγορᾶς ὀφείλεται, ἴσως, στοῦ ὅτι δὲν πρέπει νὰ ὑπῆρχε στὴν Κρήτη ἐπαρκῆς ἀριθμὸς ἐπιχειρηματιῶν ποῦ νὰ εἶχαν τὶς ἱκανότητες καὶ τὴ θέληση νὰ παίξουν τὸν ρόλο τοῦ procertans. Ἡ ὑπόθεση αὐτὴ ἐπιβεβαιώνεται, πιστεύουμε, καὶ ἀπὸ τὴν ὑπαρξὴ μερικῶν κρητικῶν collegantie ὅπου, παρὰ τὸν μονομερῆ χαρακτῆρα τους, συμφωνεῖται νὰ λάβει ὁ procertans ἀκόμη μεγαλύτερο ποσοστὸ ἀπὸ τὰ κέρδη τῆς ἐπιχείρησης, δηλαδὴ τὰ $μισά$ ⁴⁶, τοῦτο δὲ ἐνῶ, κατὰ τὶς ἐμπορικῆς συνήθειες τῆς Βενετικῆς ἀγορᾶς, τὸ ποσοστὸ αὐτὸ (50%) τὸ ἔπαιρνε ὁ procertans (tractator) μόνο ἐπὶ διμερῶν collegantie, στὶς ὁποῖες δηλαδὴ εἶχε συμμετάσχει κατὰ τὸ $1/3$ καὶ στοῦ σχηματισμοῦ τοῦ ἑταιρικοῦ κεφαλαίου⁴⁷.

42. ASTUTI ὁ.π. (σημ. 14) 32 καὶ σ. 1, GOLDSCHMIDT ὁ.π. (σημ. 21) 262 σημ. 93, LUZZATTO, *Storia* 84, A. LATTES, *Il diritto maritimo privato nelle carte Liguri dei secoli XII e XIII* (Vaticano 1939) 76, ΓΚΟΦΑ, *Ἡ φόρτωσις* 47-48 σημ. 4. Τὸ ποσοστὸ τοῦ $1/4$ εἶχε καθιερωθεῖ καὶ νομοθετικὰ στὴ Βενετία τὸ 1204 (ZENO, *Storia* 349). Πρέπει νὰ προσθέσουμε ἐδῶ ὅτι ἀναλογία διανομῆς τῶν κερδῶν $1/3$ (procertans) πρὸς $2/3$ (stans) προέβλεπε καὶ τὸ Στατοῦτο τῆς Ραγούζας τοῦ 1272 γιὰ τοὺς πλόες μέσα στὴν Ἀδριατικὴ (intra Culphum), βλ. ZENO, *Storia* 351.

43. Βλ. S. CONDANARI-MICHLER, *Zur frühvenezianischen Collegantia* (München 1937) 64 καὶ 85, ZENO, *Storia* 347, ΓΚΟΦΑ, *Ἡ φόρτωσις*.

44. Ὅτι ἡ συνηθισμένη ἀναλογία συμμετοχῆς στοῦ κεφάλαιο τῆς διμεροῦς collegantia ἦταν $2/3$ γιὰ τὸν socius stans καὶ $1/3$ γιὰ τὸν procertans, βλ. GOLDSCHMIDT ὁ.π. (σημ. 21) 263, ZENO, *Storia* 348, LUZZATTO, *Storia* 84. Ὅπως δὲ ἀπέδειξε ὁ ASTUTI ὁ.π. (σημ. 14) 33, στὴν πραγματικότητα, ὅταν ὁ procertans ἔπαιρνε στὴ διμερῆ collegantia τὸ $1/2$ τῶν κερδῶν, ἔχοντας συνεισφέρει καὶ τὸ $1/3$ τοῦ κεφαλαίου τῆς collegantia, τότε, λαβαίνοντας τὸ $1/2$ τῶν συνολικῶν κερδῶν ἔπαιρνε στὴν πραγματικότητα ἀκριβῶς τὸ ἴδιο ποσοστὸ ὅσο θὰ ἔπαιρνε καὶ σὲ μιὰ μονομερῆ collegantia ὅπου θὰ εἶχε λάβει τὸ $1/4$ τῶν κερδῶν χωρὶς ὅμως νὰ ἔχει εἰσφέρει κεφάλαιο. Ἐπαιρνε, δηλαδὴ, $1/4$ γιὰ τὸ $1/3$ τῆς συμμετοχῆς του στοῦ κεφάλαιο καὶ ἄλλο $1/4$ γιὰ τὴν προσωπικὴ του ἐργασία. Σύμφωνα, G. LUZZATTO, *Capitale e lavoro nel commercio veneziano, Studi di storia economica veneziana* (Padova 1954) 103 καὶ ὁ ἴδιος, *La commenda* 72-73, ὅπου ὅμως, στὴν σημ. 14, ἂν καὶ ἀναγνωρίζει τὴν πλήρη ταύτιση ἀπὸ οἰκονομικῆς πλευρᾶς τῶν δύο μορφῶν τῆς collegantia, ὁ Luzzatto διατηρεῖ ἀμφιβολίες ὡς πρὸς τὸ ἂν ἡ πλήρης αὐτὴ ταύτιση ἰσχύει καὶ γιὰ τὴ νομικὴ πλευρά.

45. Βλ. CHIAUDANO-LOMBARDO, *Marcello* ἀριθ. 155, τῆς 1ης Αὐγούστου 1280, ὅπου ὁ socius stans εἶναι Ἕλληνας, ὁ Νικόλαος Καρύδης, καθὼς καὶ CARBONE, *Pizolo* ἀριθ. 796, τῆς 12ης Ἰουλίου 1304, ὅπου ὁ ἕνας ἀπὸ τοὺς procertantes εἶναι Ἕλληνας, ὁ Ἰωάννης Χανδακίτης. Βλ. ἐπίσης MOROZZO DELLA ROCCA, *Brixiano* ἀριθ. 576, τῆς 1ης Φεβρουαρίου 1302, ποῦ δὲν ἀφορᾶ Ἕλληνες.

46. Βλ. τέτοια παραδείγματα πρὸς τὸν πάνω στὴν σημ. 40.

47. Θὰ πρέπει ἐδῶ νὰ γίνει ἀναφορὰ καὶ στὴν ἄποψη τοῦ LUZZATTO, *Capitale, Studi* ὁ.π. 103-104, κατὰ τὸν ὅποιο στὴν ἴδια τὴ Βενετία, οἱ collegantie ποῦ ἐμφανίζονται ὡς διμερεῖς, ἦταν στὴν πραγματικότητα μονομερεῖς. Ἡ ἐμφα-

β) Οί έμπορικέσ συνήθειεσ του Χάνδακα (τῆσ Κρήτῆσ) καθόριζαν έπίσῆσ τόν τρόπο εἴσπραξησ από τόν procertans τῆσ αναλογίασ του πάνω στά κέρδη.

Ἐο procertans εἶχε δηλαδῆ τὸ δικαίωμα νὰ παρακρατεῖ τὸ ποσοστὸ αὐτὸ ἀπὸ τὰ κέρδη τῆσ collegantia πὸν βρίσκονταν στὰ χέρια του⁴⁸. Στὸ θέμα αὐτὸ οἱ κρητικέσ collegantie συμπίπτανε ἀπόλυτα μὲ τῆσ μονομερεῖσ βενετικέσ⁴⁹.

γ) Προκειμένου νὰ προβεῖ σ' αὐτῆ τὴν παρακράτηση, ὁ procertans ἦταν ὑποχρεωμένος, κατὰ τῆσ συνήθειεσ του Χάνδακα, νὰ λογοδοτήσει πρὸσ τὸν stans.

Ἐτσι, σὲ μιὰ collegantia τοῦ 1279 ἀνάμεσα στὸν Νικόλαο Καρύδη ὡσ socius stans καὶ στὸν Jacobus Signolo ὡσ procertans, ὁ δεῦτεροσ ὑπόσχεται νὰ δώσει «δίκαιο καὶ ἀληθινὸ λογαριασμὸ, χωρὶσ ἀπάτη» (cum iusta et vera racione, sine fraude)⁵⁰. Ἡ λογοδοσία ἔπρεπε νὰ συντελεσθεῖ μέσα σὲ 15 ἡμέρεσ ἀπὸ τὴν ἀφίξη στὸν Χάνδακα τοῦ procertans αὐτοπροσώπωσ ἢ τοῦ κεφαλαίου, ἂν τοῦτο ἀποστελλόταν μέσωσ τρίτου⁵¹.

Ἐποχρέωση λογοδοσίασ τοῦ procertans μέσα σὲ 30 ἡμέρεσ ἀπὸ τὴν ἀφίξη του στῆ Βενετία προβλέπανε τὰ βενετικὰ Στατοῦτα τοῦ δέκατου τρίτου αἰώνα⁵². Στὸ θέμα αὐτὸ, λοιπόν, οἱ συνήθειεσ του Χάνδακα ἀπομακρύνονταν ἀπὸ τὰ ὅσα ἴσχυαν στῆ Βενετία.

δ) Ἡ ἴδια δεκαπενθήμερη προθεσμία ἴσχυε, κατὰ τὸν κρητικὸ usum, γιὰ τὴν ἐπιστροφή τοῦ κεφαλαίου καὶ τὴν καταβολὴ στὸν socius stans τοῦ μεριδίου του πάνω στά κέρδη.

Καὶ στὸ σημείο αὐτὸ, λοιπόν, οἱ συνήθειεσ πὸν ρύθμιζαν τῆσ κρητικέσ collegantie διαφέρανε ἀπὸ τῆσ βενετικέσ, κατὰ τῆσ ὁποῖεσ ἡ προθεσμία ἐπιστροφῆσ τοῦ κεφαλαίου κλπ. ἦταν (ὅπωσ καὶ ἡ προθεσμία λογοδοσίασ) τριάντα ἡμερῶν⁵³. Δεκαπενθήμερη ὅμωσ προθεσμία ἀπὸ

νιζόμενη στίσ collegantie αὐτέσ συμμετοχὴ τοῦ procertans μὲ τὸ 1/3 τοῦ κεφαλαίου ἦταν, κατὰ τὸν Luzzatto, πλασματικὴ, γιὰ νὰ τοῦ δώσει τὴ δυνατότητα νὰ λάβει τὰ μισὰ ἀπὸ τὰ κέρδη, ἀντὶ γιὰ τὸ 1/4, ἐνῶ στ' ἀλήθεια μόνο ὁ socius stans εἶχε εἰσφέρει κεφάλαιο στὴν collegantia. Ἐν ἡ ὑπόθεση αὐτῆ εἶναι ὀρθή, τότε εἶναι φανερὸ ὅτι καὶ στῆ Βενετία ὑπῆρξαν ἀρκετὰ συχνέσ περιπτώσεισ ὅπου ὁ procertans, χωρὶσ πραγματικὴ του εἰσφορὰ στὸ κεφάλαιο, ἔπαιρνε ποσοστὸ ἀπὸ τὰ κέρδη μεγαλύτερο ἀπὸ τὸ τέταρτο, καλύπτονταν ὅμωσ κάτω ἀπὸ τὸ σχῆμα πὸν περιγράψαμε.

48. Π.χ. CHIAUDANO-LOMBARDO, *Marcello* ἀριθ. 155, τῆσ 1ῆσ Αὐγούστου 1280: "retenta michi reliqua quarta parte ipsius prode". Ἐπίσῆσ ὁ.π. ἀριθ. 1, τῆσ 2ασ Νοεμβρίου 1278 (πὸ πάνω σημ. 34) κλπ. Τὰ ἴδια προκύπτουν καὶ ἀπὸ τῆσ πράξεισ τοῦ Pizolo: π.χ. CARBONE, *Pizolo* ἀριθ. 130, τῆσ 29ῆσ Φεβρουαρίου 1300: "retenta michi reliqua tercia parte ipsius prode". Ἐπίσῆσ ὁ.π. ἀριθ. 275, τῆσ 21ῆσ Μαρτίου 1300, ἀριθ. 1002, τῆσ 8ῆσ Νοεμβρίου 1304 κλπ. Τὸ ἴδιο καὶ στίσ πράξεισ τοῦ Brixano (MOROZZO DELLA ROCCA, *Brixano* ἀριθ. 423, τῆσ 17ῆσ Ὀκτωβρίου 1301: "reliqua medietate nobis retenta"). Ὅλεσ οἱ πράξεισ αὐτέσ ἀφοροῦν, σημειωτέον, Ἑλληνεσ.

49. Π.χ. MOROZZO DELLA ROCCA-LOMBARDO, *Documenti*, ἔγγραφα, ἀριθ. 618, Αὐγουστος 1224, ἀριθ. 676 καὶ 677, Αὐγουστος 1234, ἀριθ. 711, Ἀπρίλιος 1238, ἀριθ. 801 καὶ 802, Ἰούλιος 1250 κλπ. Τὸ δικαίωμα τῆσ παρακράτησῆσ αὐτῆσ ἀναγνωρίζοταν καὶ στῆ Γένουα, τουλάχιστο στίσ πιὸ πρόσφατεσ ἀπὸ τῆσ σωζόμενεσ πράξεισ, ἐνῶ στίσ πιὸ παλιέσ ἐμφανίζονται καὶ περιπτώσεισ ὅπου ὁ procertans ἦταν ὑποχρεωμένος νὰ καταβάλει τὸ σύνολο καὶ νὰ ἀναλάβει τὸ μερίδιό του μετὰ τὴ λογοδοσία (LATTES ὁ.π. (σημ. 42) 75-76).

50. CHIAUDANO-LOMBARDO, *Marcello* ἀριθ. 128, τῆσ 14ῆσ Σεπτεμβρίου 1279. Ὅμοια διατύπωση στὸν Brixano (MOROZZO DELLA ROCCA, *Brixano* ἀριθ. 421, τῆσ 15ῆσ Ὀκτωβρίου 1301). Καὶ οἱ δύο αὐτέσ πράξεισ ἀφοροῦν Ἑλληνεσ.

51. CARBONE, *Pizolo* ἀριθ. 378, τῆσ 9ῆσ Ἀπριλίου 1300: "faciendo racionem infra dies XV". Τὸ ἴδιο ὁ.π. ἀριθ. 374, τῆσ 7ῆσ Ἀπριλίου 1300, ἀριθ. 382, τῆσ 12ῆσ Ἀπριλίου 1300, ἀριθ. 452, τῆσ 2ασ Μαρτίου 1300, ἀριθ. 1002, τῆσ 8ῆσ Νοεμβρίου 1304, ἀριθ. 1014, τῆσ 16ῆσ Νοεμβρίου 1304 κλπ. Ὅλεσ αὐτέσ οἱ πράξεισ ἀφοροῦν Ἑλληνεσ. Βλ. καὶ πιὸ κάτω σημ. 55.

52. Βλ. LANE, *Investment* 58 καὶ σημ. 5, ZENO, *Storia* 344-345 καὶ εἰδικότερα γιὰ τὴ βενετικὴ collegantia, σ. 349.

53. Πρβ. π.χ. MOROZZO DELLA ROCCA-LOMBARDO, *Documenti* II ἀριθ. 806, Ἰούλιος 1251: "et infra dies triginta

τὴν ἡμέρα λήξης τοῦ ταξιδιοῦ γιὰ τὴν ἐπιστροφή τοῦ ναυτοδάνειου καὶ τῶν τόκων του προβλέπουν τὰ ναυτοδανειακὰ συμβόλαια τοῦ 1352 ἀπὸ τὸν Χάνδακα ποὺ περιέχονται σὲ πράξεις τοῦ νοτάριου Fredo⁵⁴, ἀποτελεῖ δὲ τοῦτο, κατὰ τὴ γνώμη μας, μιὰ πρόσθετη ἔνδειξη τοῦ ὅτι οἱ collegantie εἶχαν χρησιμοποιηθεῖ γύρω στὶς ἀρχές τοῦ δέκατου τέταρτου αἰώνα ὡς ὑποκατάστατο τοῦ ναυτοδάνειου, ὅταν τοῦτο ἀντιμετώπιζε, ὡς θεσμός, τὴν ἐχθρότητα τῆς Καθολικῆς Ἐκκλησίας.

Τὸ δεκαπενθήμερο ποὺ προέβλεπαν οἱ ἐμπορικὲς συνήθειες τοῦ Χάνδακα γιὰ τὴν ἀπόδοση τοῦ κεφαλαίου τῆς collegantia μαζί μὲ τὴν ἀναλογία πάνω στὰ κέρδη (ὅπως, ἄλλωστε, καὶ γιὰ τὴ λογοδοσία) ἄρχιζε εἴτε ἀπὸ τὴν αὐτοπρόσωπη ἄφιξη τοῦ procertans στὸν Χάνδακα, εἴτε ἀπὸ τὴν ἄφιξη στὸ λιμάνι αὐτὸ⁵⁵ τοῦ κεφαλαίου ποὺ εἶχε εἰσφερθεῖ ἀπὸ τὸν socius stans, ἂν ἡ ἐπιστροφή τοῦ κεφαλαίου γινόταν μέσω τρίτου προσώπου⁵⁶.

ε) Σύμφωνα μὲ ὅσα ἴσχυαν τόσο στὴ Βενετία, ὅσο καὶ γενικότερα κατὰ τὸν μεσογειακὸ usum maris, ὁ procertans εἶχε —ἐκτὸς ἂν ὑπῆρχε ἀντίθετη συμφωνία— τὸ δικαίωμα νὰ ἐκπέσει ἀπὸ τὰ κέρδη τῆς ἐπιχείρησης τὶς δαπάνες τῆς ἴδιας του τῆς διατροφῆς καὶ τῆς πληρωμῆς τοῦ ὑπηρετικοῦ προσωπικοῦ τῆς collegantia, καθὼς καὶ ἓνα πρόσθετο ποσοστὸ γιὰ κάλυψη τῶν ἄλλων ἐξόδων τῆς ἐπιχείρησης ποὺ πραγματοποιήθηκε⁵⁷.

postquam ego vel suprascriptum tuum habere in Venecia intraverit, debeam... dare et deliberare tibi... hic in Rivoalto..." καθὼς καὶ τὶς ἀντίστοιχες ρήτρες τῶν πράξεων ποὺ μνημονεύονται πιὸ πάνω, στὴ σην. 49.

54. Π.χ. LOMBARDO, *Fredo* ἀριθ. 61, τῆς 16ης Σεπτεμβρίου 1352: "infra dies quindecim postquam applliceuero personaliter Rodum vel Famagustam de presenti viatico quod facturus sum". Στὸ ναυτοδάνειο αὐτὸ ὁ δανειστής εἶναι Ἑλληνας, ὁ Μιχαὴλ Κλωστογένης. Βλ. ἐπίσης δ.π. ἔγγρ. ἀριθ. 39, 40, 41, 42, 72. Τὴν ἴδια δεκαπενθήμερη προθεσμία προέβλεπαν καὶ τὰ ναυτοδάνεια ἀριθ. 890, 1013 καὶ 985, ὅλα τοῦ ἔτους 1304 τοῦ Ριζοῦ. Στὸ τελευταῖο ὁμοῦς (ἀριθ. 985) ἡ προθεσμία ἐπιστροφῆς τοῦ δανείου εἶναι 15 ἡμερῶν γιὰ τὸ μισὸ καὶ ἄλλων 15 γιὰ τὸ ἄλλο μισό. Γιὰ τὴ δεκαπενθήμερη αὐτὴ προθεσμία, βλ. καὶ ΓΚΟΦΑ, *Πειραικὴ Νομολογία* 7, 1985, 128 (= *Μνήμη Δημητρίου Μαρκιανοῦ* 296), παρακάτω σ. 401.

55. Π.χ. CHIAUDANO-LOMBARDO, *Marcello* ἀριθ. 128, τῆς 14ης Σεπτεμβρίου 1279: "et infra dies XV postquam ego vel tuum suprascriptum habere Candidam intravero". Ὁμοία διατύπωση, δ.π. ἀριθ. 155, τῆς 1ης Αὐγούστου 1280. Καὶ στὶς δύο αὐτὲς πράξεις ὁ socius stans εἶναι ὁ Ἑλληνας Νικόλαος Καρύδης. Στὸν Βrixano ἡ ρήτρα, ὡς συνήθισμένη καὶ γνωστὴ, ἀπαντᾷ περιληπτικά. Βλ. MOROZZO DELLA ROCCA, *Brixano* ἀριθ. 177, τῆς 12ης Ἰουνίου 1301, ὅπου ὁ socius stans εἶναι Ἑλληνας, ὁ Ἀντώνιος Ἰαλινᾶς: "et infra dies XV et cet.". Στὸν Ριζοῦ, ἡ ὑποχρέωση λογοδοσίας καὶ ἡ ὑποχρέωση ἐπιστροφῆς τοῦ κεφαλαίου καὶ ἀπόδοσης τοῦ κέρδους συνδυάζεται στὴν ἴδια ρήτρα: CARBONE, *Pizolo* ἀριθ. 570, τῆς 10ης Ἰουνίου 1300: "faciendo racionem infra dies XV, dando tibi tuum capitale cum duabus partibus tocius prode". Ὁμοία διατύπωση, δ.π. ἀριθ. 1002, τῆς 8ης Νοεμβρίου 1304 κλπ.

56. CHIAUDANO-LOMBARDO, *Marcello* ἀριθ. 128, τῆς 14ης Σεπτεμβρίου 1279: "et tunc vel antea tuam suprascriptam capitaneam ducere vel mittere debeam tibi huc in Candidam et ad tuum nomen per credentem hominem, in testimonio bonorum hominum". Ὁμοία διατύπωση, δ.π. ἀριθ. 35, τῆς 17ης Φεβρουαρίου 1279 (καὶ τὰ δύο αὐτὰ ἔγγραφα ἀφοροῦν Ἑλληνας), ἀριθ. 37 καὶ 228 (ποὺ δὲν ἀφοροῦν Ἑλληνας). Πρέπει νὰ σημειωθεῖ ὅτι ἡ ρήτρα αὐτὴ ἀπαντᾷ καὶ στὶς βενετικὲς collegantie, ὅπως π.χ. στὶς ἀκόλουθες πράξεις: MOROZZO DELLA ROCCA-LOMBARDO, *Documenti* II ἀριθ. 801, Ἰούλιος 1250, 812, Ἰούλιος 1253 κλπ. Πρέπει νὰ σημειωθεῖ ἐπίσης ὅτι ἄλλο ἔγγραφο τοῦ Marcello (δ.π. ἀριθ. 155, τῆς 1ης Αὐγούστου 1280), ρητᾷ ἀναφέρεται σχετικὰ μὲ τὸ θέμα τῆς ἐπιστροφῆς τοῦ κεφαλαίου στὶς συνήθειες: "ad ipsum terminum vel antea... ducere vel mittere debeam tibi huc in Candidam et cetera, secundum usum". Γιὰ τὸ δικαίωμα τοῦ procertans νὰ ἐπιστρέψει τὸ κεφάλαιο καὶ πρὶν ἀπὸ τὴν πάροδο τοῦ συμφωνημένου χρόνου (antea) βλ. LATTES δ.π. (σημ. 42) 74.

57. Στὴ Βενετία, ρητὴ διάταξη ποὺ εἶχε περιληφθεῖ στὸ Στατοῦτο τοῦ Δόγη R. Zeno τοῦ 1255, στὸ Κεφ. 112, ὄριζε ὅτι οἱ Βενετοὶ ἔμποροι ποὺ ταξίδευαν στὴν Ἀνατολὴ παίρνοντας μαζί τους καὶ ξένα χρήματα γιὰ νὰ τὰ ἐμπορευτοῦν εἶχαν δικαίωμα νὰ ζητήσουν τὴν ἀπόδοση τῶν δαπανῶν τους διατροφῆς ("expensas pro cibo et potu factas") καθὼς καὶ τὴν ἀπόδοση τῶν δαπανῶν γιὰ ὑπηρετικὸ προσωπικὸ ποὺ θὰ χρησιμοποιοῦσαν γιὰ τὶς ὑποθέσεις

Τὰ δικαιώματα αὐτὰ τοῦ procertans ἀναγνωρίζονταν καταρχὴν κι ἀπὸ τὶς συνήθειες τοῦ Χάνδακα, ὅπως προκύπτει ἔμμεσα ἀπὸ ρήτρες ποὺ ἀπαντοῦν σὲ πολλὲς ἀπὸ τὶς πράξεις τῶν νοταρίων ποὺ ἐξετάζουμε.

Ἔτσι, ὀρισμένες πράξεις τοῦ Scardon καὶ τοῦ Pizolo περιέχουν ρήτρα ποὺ ἀποκλείει τὸ δικαίωμα τοῦ procertans νὰ ζητήσει ἀπὸ τὸν stans εἰδικὰ τὶς δαπάνες διατροφῆς καὶ ἱματισμοῦ (in victu et vestitu)⁵⁸, ἢ μόνον τὶς πρῶτες (expensas de ore)⁵⁹.

στ) Δύο ἄλλες ρήτρες, ποὺ ἀπαντοῦν συχνὰ σὲ πράξεις τοῦ Pizolo μὲ τὴ ρητὴ μάλιστα μνεῖα ὅτι θὰ ἰσχύσει σχετικὰ ὅ,τι προβλέπουν οἱ συνήθειες, εἶναι δυσνόητες ἐξαιτίας τῆς ὑπερβολικῆς ἐλλειπτικότητος τῆς διατύπωσής τους. Οἱ ρήτρες αὐτὲς ἀπαντοῦν καὶ σὲ collegantie στὶς ὁποῖες ἓνα τουλάχιστο ἀπὸ τὰ μέρη εἶναι Ἑλληνας:

αα) Ἡ πρώτη ἀπὸ τὶς ρήτρες ὀρίζει ὅτι «γὰρ κάθε ναῦλο καὶ κέρδος (lucrum) προσώπων» θὰ ἰσχύσει ὅ,τι ὀρίζουν οἱ συνήθειες⁶⁰.

Μιὰ παραλλαγή τῆς ἴδιας ρήτρας, ποὺ περιλαμβάνεται σὲ μιὰ πράξη τοῦ Pizolo, ὅπου ὁ ἓνας ἀπὸ τοὺς socii stantes εἶναι Ἑλληνας, ὁ Petrus de la Chaliva, ἀναφέρεται κάπως πρὸ συγκεκριμένα σὲ «ὅ,τι ἐπιπλέον προκύψει ἀπὸ ναῦλο ἢ κέρδος προσώπων»⁶¹.

ββ) Ἡ δεύτερη ἀπὸ τὶς ρήτρες (ποὺ στὶς πράξεις τοῦ Pizolo ἀκολουθεῖ τὴν πρώτη) ὀρίζει ὅτι ὁ procertans «δὲν θὰ προβεῖ σὲ διαίρεση κατὰ τὴ συνήθεια»⁶².

τῆς collegantia ("et etiam solucionem quam debent facere servitori super collegantiam"). Ἐπὶ πλέον εἶχαν δικαίωμα νὰ λάβουν καὶ ἓνα πρόσθετο ποσοστὸ γιὰ ἄλλα ἐξοδα. Βλ. σχετικὰ ZENO, *Storia* 349, LANE, *Investment* 58 μὲ σημ. 5. Γιὰ τὸ Amalfi, βλ. ZENO, *Storia* 344. Ἡ ἰσχὺς τῆς συνήθειας αὐτῆς καὶ στὴ Γένουα μαρτυρεῖται κατ' ἀντιδιαστολὴ ἀπὸ τὴν παρουσία στὰ ἔγγραφα ρητρῶν ποὺ ἀποκλείουν τὸ καταρχὴν δικαίωμα αὐτὸ τοῦ tractator (= procertans) ὅπως π.χ. στὸ M. CHIAUDANO-M. MORESCO, *Il cartolare di Giovanni Scriba I* (Torino 1935) ἀριθ. 365, τῆς 17ης Μαρτίου 1158: "expensas inde facere nullas debeo", M. CHIAUDANO, *Scriba II* ἀριθ. 1132, τῆς 7ης Ὀκτωβρίου 1163 (= LOPEZ-RAYMOND ὁ.π. (σημ. 28) ἀριθ. 85): "et non debet (sc. tractator) facere expensas nisi in fornimento pecunie". Expense in fornimento pecunie (ἐκφραση ποὺ ἀπαντᾷ καὶ σὲ ἀπόδοση λογαριασμοῦ commenda τοῦ 1156 δημοσιευμένη ἀπὸ τὸν G. ASTUTI ὁ.π. (σημ. 14) καὶ ἀναδημοσιευόμενη στὸν CHIAUDANO, *Scriba II App. I* 249) εἶναι κατὰ τὸν LATTES ὁ.π. (σημ. 42) 75, ἐξοδα πραγματοποιούμενα γιὰ δασμοὺς καὶ ναύλους.

58. CARBONE, *Pizolo* ἀριθ. 221, τῆς 14ης Μαρτίου 1300: "non faciendo expensas super ipso tuo habere in victu et vestitu". Ἡ ἴδια διατύπωση ἀπαντᾷ καὶ σὲ μιὰ ψευδο-collegantia ὅπου socius stans εἶναι ὁ Ἑλληνας Ἰωάννης Καλύβας (CARBONE, *Pizolo* ἀριθ. 998, τῆς 6ης Νοεμβρίου 1304).

59. LOMBARDO, *Scardon* ἀριθ. 209 καὶ 239, καὶ οἱ δύο τοῦ Ἀπριλίου 1271: "non faciendo super eis expensas de ore".

60. CARBONE, *Pizolo* ἀριθ. 275, τῆς 21ης Μαρτίου 1300, ὅπου ὁ socius stans εἶναι Ἑλληνας, ὁ Νικόλαος ἀπὸ τὴν Ἀρκαδιά (de l'Archadhia): "et de omni nauulo et lucro personarum... secundum ussum". Ὁμοια διατύπωση ὁ.π. ἀριθ. 322, τῆς 30ης Μαρτίου 1300 (socius stans ὁ Ἑλληνας Γεώργιος Ἰαλινᾶς, τοῦ ποτὲ Μιχαήλ), ἀριθ. 382, τῆς 12ης Ἀπριλίου 1300, ὅπου τόσο ὁ procertans, Βαρθολομαῖος Συρίγος (Sirigo), ὅσο καὶ ὁ socius stans, Ἐμμανουὴλ Βέρυβος, εἶναι Ἑλληνας, ἀριθ. 1002, τῆς 8ης Νοεμβρίου 1309 καὶ ἀριθ. 1058, τῆς 25ης Νοεμβρίου 1304, ὅπου ὁ ἓνας ἀπὸ τοὺς procertantes εἶναι Ἑλληνας, ὁ Ἐμμανουὴλ Μουζουράκης (Musurachi) κλπ. Δύο ἀπὸ τὶς πράξεις, ἢ ἀριθ. 275, ποὺ μνημονεύτηκε στὴν παρούσα σημείωση καὶ ἢ ἀριθ. 195 (ποὺ δὲν ἀφορᾷ Ἑλληνας), μετὰ τὴ λέξη personarum προσθέτουν "hominum", ἀλλὰ ἢ προσθήκη αὐτὴ δὲν ἔχει, προφανῶς, οὐσιαστικὸ νόημα. Γιὰ τὴ σημασία τοῦ ὄρου lucrum στὴν περίπτωσή αὐτή, βλ. καὶ πρὸ κάτω, σημ. 63.

61. CARBONE, *Pizolo* ἀριθ. 283, τῆς 22ας Μαρτίου 1300: "et tantum plus quod debet esse de nauulo et lucro personarum".

62. CARBONE, *Pizolo* ἀριθ. 398, τῆς 15ης Ἀπριλίου 1300: "et non facere divisionem secundum ussum" (socius stans εἶναι ὁ Ἑλληνας Γεώργιος Ἰαλινᾶς τοῦ ποτὲ Μιχαήλ). Ἐπίσης ὁμοια διατύπωση ὁ.π. ἀριθ. 452, τῆς 2ας Μαΐου 1300 (ὁ ἓνας ἀπὸ τοὺς procertantes εἶναι Ἑλληνας, ὁ Νικόλαος Σκλάβος), ἀριθ. 1008, τῆς 9ης Νοεμβρίου 1304 (Ἑλληνας εἶναι τόσο ὁ ἓνας ἀπὸ τοὺς procertantes, ὁ Μιχαήλ Σκλάβος, ὅσο καὶ ὁ stans Ἐμμανουὴλ Βεργίτης).

Ἡ πρώτη ἀπὸ τὶς ρήτρες αὐτές, παρὰ τὴν ἐλλειπτικότητα της, πρέπει νὰ θεωρηθεῖ, φρονοῦμε, ὅτι ἔχει τὸ ἴδιο περιεχόμενο μὲ μιὰν ἀνάλογη ρήτρα ποὺ ἀπαντᾶμε σὲ μιὰ *societas* ποὺ περιέχεται σὲ μιὰ ἄλλη πράξη τοῦ Pizolo. Κατ' αὐτήν, τυχὸν συμπληρωματικὰ κέρδη ἀπὸ ναύλους ἢ ἄλλη αἰτία θὰ κατανεμηθοῦν ἀνάμεσα στοὺς ἐταίρους κατὰ τὴν ἀναλογία τῆς συμμετοχῆς τους στὸ κεφάλαιο τῆς *societas*⁶³.

Δυσκολότερη εἶναι ἡ ἐρμηνεῖα τῆς δευτέρας ἀπὸ τὶς ρήτρες. Πρέπει, κατὰ τὴ γνώμη μας, νὰ θεωρηθεῖ βέβαιο ὅτι δὲν ἀναφέρεται σὲ ἀποκλεισμὸ τοῦ δικαίωματος τοῦ ἐνὸς ἀπὸ περισσοτέρους *procertantes* νὰ προτείνουν κατὰ τοῦ *stans* τὴν ἔνσταση τῆς διαίρεσης, καὶ τοῦτο γιὰτὶ ἡ ρήτρα ἀπαντᾶ καὶ σὲ *collegantie* ὅπου *procertans* εἶναι μόνον ἕνας⁶⁴.

Πιὸ πιθανὸ εἶναι, κατὰ τὴ γνώμη μας, ὅτι ἡ ρήτρα αὐτὴ ἀποβλέπει στὸ νὰ ἀποκλείσει τὸ δικαίωμα τῶν ἐταίρων τῆς *collegantia* νὰ ζητήσουν τὴ διανομὴ τῆς ἐταιρικῆς περιουσίας πρὶν ἀπὸ τὴν ἀράοδο τοῦ χρόνου γιὰ τὸν ὁποῖο ἡ *collegantia* ἔχει συσταθεῖ⁶⁵.

ζ) Ὅταν οἱ *procertantes* ἦταν περισσοτέροι ἀπὸ ἕνας, συνηθισμένη ἦταν ἡ συνομολόγηση ρήτρας μὲ τὴν ὁποία ὁ *stans* ἐπιφύλασσε στὸν ἑαυτὸ του τὸ δικαίωμα νὰ στραφεῖ γιὰ τὴν ἱκανοποίηση τῶν ἀπαιτήσεων του ἔναντι τῶν *procertantes* κατὰ ὁποιοδήποτε ἀπὸ αὐτοὺς⁶⁶.

η) Δὲν θὰ ἐπιμείνομε σὲ ἄλλες ρήτρες ποὺ ἀπαντοῦν στὶς *collegantie* τῆς Κρήτης, ὅπως στὴ ρήτρα περὶ ἀνάληψης ἀπὸ τὸν *socius stans* τῶν θαλάσσιων κινδύνων (*risicum maris et gentium*)⁶⁷, ἢ περὶ καθορισμοῦ τῆς περιοχῆς μέσα στὴν ὁποία θὰ ἀσκήσει ὁ *procertans* τὴν

63. CARBONE, *Pizolo* ἀριθ. 477, τῆς 13ης Μαΐου 1300: "de omni naulo et lucro quod Dominus nobis dederit quilibet nostrum habere debet partem suam per rationem omnium denariorum que possuerit in dicta societate".

64. Ἀπὸ τὶς πράξεις π.χ. τοῦ Pizolo ποὺ περιέχουν τὴ συζητούμενη ρήτρα (κι ὅπου μετέχουν καὶ Ἕλληνες) οἱ *procertantes* εἶναι περισσοτέροι τοῦ ἐνὸς στὶς ἀκόλουθες: CARBONE, *Pizolo* ἀριθ. 452, τῆς 2ας Μαΐου 1300, ἀριθ. 570 τῆς 10ης Ἰουνίου 1300, ἀριθ. 1008, τῆς 9ης Νοεμβρίου 1304. Ἀντίθετα, ὁ *procertans* εἶναι μόνο ἕνας στὶς ἀκόλουθες πράξεις: CARBONE, *Pizolo* ἀριθ. 275, τῆς 21ης Μαρτίου 1300, ἀριθ. 382, τῆς 12ης Ἀπριλίου 1300 καὶ ἀριθ. 598, τῆς 26ης Ἰουνίου 1300.

65. Μιὰ ἄλλη πιθανὴ ἐρμηνεῖα εἶναι ὅτι ἀποβλέπει στὸ νὰ ἀποκλείσει τὸ δικαίωμα τοῦ *procertans* νὰ κατανεῖμι (*facere divisionem*) τὶς δαπάνες. Τὸ ἀποτέλεσμα τοῦ ἀποκλεισμοῦ αὐτοῦ θὰ ἦταν ὅτι οἱ δαπάνες παραμένουν εἰς βάρος τοῦ ἴδιου. Παρόμοια ρήτρα «χωρὶς δαπάνες» (*sine expensis*) ἀπαντᾶ στὰ γενουατικὰ ἔγγραφα (LATTES ὁ.π. (σημ. 42) 75).

66. Π.χ. CARBONE, *Pizolo* ἀριθ. 339, τῆς 1ης Ἀπριλίου 1300: "ad tenendum te ad quem volueris". ἴδια διατύπωση καὶ ὁ.π. ἀριθ. 629, τῆς 15ης Ἰουλίου 1300, ἀριθ. 669, τῆς 2ας Αὐγούστου 1300, ἀριθ. 1008, τῆς 9ης Νοεμβρίου 1304. Καὶ στὶς τέσσερις περιπτώσεις οἱ *socii stantes* εἶναι Ἕλληνες. Ὅσο γιὰ τὸν ἀριθμὸ τῶν *procertantes*, αὐτοὶ εἶναι δύο στὴν πρώτη, στὴν τρίτη καὶ στὴν τέταρτη καὶ τρεῖς στὴ δευτέρα. Ὅμοια διατύπωση ὁ.π. ἀριθ. 1117, τῆς 18ης Δεκεμβρίου 1304, ποὺ δὲν ἀφορᾷ Ἕλληνες.

67. Π.χ. στὴν *collegantia* ποὺ περιέχεται στὴν πράξη CARBONE, *Pizolo* ἀριθ. 452, τῆς 2ας Μαΐου 1300, οἱ *procertantes* Νικόλαος Σκλάβος καὶ Johannes Stramalia δηλώνουν στὸν *socius stans*: "tamen suprascriptum habere debet esse in tuo periculo clarefacto maris et gentium". Ἐπίσης στὴν *collegantia* MOROZZO DELLA ROCCA, *Brixano* ἀριθ. 423, τῆς 17ης Ὀκτωβρίου 1301 οἱ *procertantes* (Ἕλληνες καὶ οἱ δύο) Βασίλης Ψωμάκης καὶ Νικόλαος Καστούρης, δηλώνουν στὸν *socius stans* "verumtamen et cet. ad risicum maris et gentis". Ἡ ρήτρα, πρέπει νὰ σημειωθεῖ, ἦταν τόσο αὐτονόητη, ὥστε στὸν Marcello ἀπαντᾶ καὶ τελειῶς ἐλλειπτικά, ὅπως π.χ. CHIAUDANO-LOMBARDO, *Marcello* ἀριθ. 128, τῆς 14ης Σεπτεμβρίου 1279: "verumtamen et cetera, secundum usum". Γιὰ τὸ ὅτι ἡ ρήτρα αὐτὴ ἀποτελοῦσε ἀναγκαῖο χαρακτηριστικὸ κάθε *commenda*, βλ. ASTUTI ὁ.π. (σημ. 14) 120-121, σημ. 3. Γι' αὐτὸ ἄλλωστε καὶ οἱ πράξεις ποὺ περιέχουν ρήτρες οἱ ὁποῖες περιορίζουν τὴν εὐθύνη τοῦ *socius stans* στοὺς κινδύνους *purcaia* καὶ κλοπῆς μόνο (βλ. πρὸ πάντων σημ. 32), δὲν εἶναι δυνατόν νὰ ἀποτελοῦν ἀληθινὲς *collegantie*. Παράδοξη εἶναι ἡ περίπτωση τῆς *collegantia* ποὺ περιέχεται σὲ πράξη τῆς 14ης Μαρτίου 1300 τοῦ Pizolo, ποὺ δὲν ἀφορᾷ Ἕλληνες (CARBONE, *Pizolo* ἀριθ. 221). Ἐνῶ, δηλαδή, ἡ ἐπιχειρηματικὴ δραστηριότητα τῆς *collegantia* αὐτῆς συμφωνεῖται νὰ

έπιχειρηματική δραστηριότητα τῆς *collegantia*⁶⁸, ἢ τοῦ δρομολογίου πού αὐτὸς θὰ ἀκολουθήσει⁶⁹. Τέτοιες ρῆτρες εἶναι κοινές σὲ ὄλες τῆς «συμμετοχῆς» τῆς Μεσογείου, μὲ ὅποιο ὄνομα

ἀσκηθεῖ σ' ὀλόκληρη τὴν Κρήτη, ὁ *stans* ἀναλαμβάνει τὴν κάλυψη τόσο τῶν κινδύνων πυρκαϊῆς καὶ κλοπῆς, ὅσο καὶ τῶν θαλάσσιων κινδύνων "... in tuo periculo clarefacto ignis et latronum et maris et gentium clarefacto". Πρόκειται, ὅμως, περὶ λάθους τοῦ νοταρίου, ὅπως τοῦτο προκύπτει ἀπὸ τὴν παραβολὴ τῆς μὴ μὴν ἄλλη πράξη (δ.π. ἀριθ. 59, τῆς 11ης Φεβρουαρίου 1300, πού δὲν ἀφορᾷ "Ἕλληνες), ὅπου ὁ *procertans* δηλώνει στὸν *stans* ὅτι ἡ εἰσφορὰ τοῦ "debet esse in tuo periculo ignis et maris et gentium". Τὸ "maris et gentium", ἐδῶ, σημειώνει ὁ ἐκδότης, ἔχει τεθεῖ πᾶνω ἀπὸ τὴ γραμμὴ, ἀφοῦ διαγράφηκε "latronum clarefacto", ἡ διόρθωση ὅμως δὲν ἐγίνε πλήρης, γιὰτὶ παρέμεινε τὸ "ignis". Ἐνῶ δηλαδὴ ἐπρόκειτο γιὰ ἀληθινὴ *collegantia*, ὁ νοτάριος χρησιμοποίησε τὴ φρασεολογία τῆς «τοπικῆς» *collegantia* (ψευδο-*collegantia*), χωρὶς ἐπιτυχία ὅμως καὶ πάλι, γιὰτὶ παρέλειψε νὰ διαγράψει τὸ "ignis". Εἶναι φανερὸ ὅτι κάτι ἀνάλογο συνέβη καὶ στὴν *collegantia* τῆς πράξης CARBONE, *Pizolo* ἀριθ. 221 γιὰ τὴν ὁποία ἐγίνε πῶ πάνω λόγος.

68. Ἀπὸ τῆς *collegantie* πού ἀφοροῦν Ἕλληνες καὶ περιέχονται στοὺς νοτάριους *Pizolo*, *Marcello* καὶ *Brixano* (συνολικὰ 46 *collegantie*) οἱ περισσότερες (οἱ 37) δὲν περιέχουν κανέναν τοπικὸ περιορισμὸ τῆς δράσης τοῦ *procertans*. Ἀπὸ τῆς 9 ἄλλες, οἱ 8 ἀφοροῦν περιορισμὸ τῆς δράσης του μέσα στὰ ὄρια τῆς Κρήτης (οἱ ἀριθ. 221, 275, 704 καὶ 998 τοῦ *Pizolo*, ἢ ἀριθ. 274 τοῦ *Marcello*, καὶ οἱ 237, 421 καὶ 423 τοῦ *Brixano*), ἐνῶ στὴ μιά, τὴν ὑπ' ἀριθ. 575, τῆς 15ης Ἰουνίου 1300 τοῦ *Pizolo*, οἱ δύο *stantes*, ἀπὸ τοὺς ὁποίους ὁ ἕνας "Ἕλληνας, ὁ *Petrus de la Chaliva*, ἀπαγορεύουν στοὺς *procertans* εἰδικὰ τὴν ἐπέκταση τῆς ἐπιχειρηματικῆς δράσης τῆς *collegantia* στὴν Αἴγυπτο: "et non ire in terram Egip̄ti". Ρῆτρα πού ἀπαγορεύει τὴν ἐπιχειρηματικὴ δραστηριότητα στὴν Αἴγυπτο περιέχει ἐπίσης ἡ ὑπ' ἀριθ. 1140 πράξη τοῦ *Pizolo*, τῆς 19ης Δεκεμβρίου 1304, πού δὲν ἀφορᾷ Ἕλληνες. Ἀπὸ τοὺς περιορισμοὺς μέσα στὰ ὄρια τῆς Κρήτης ἐνδιαφέρον παρουσιάζουν οἱ περιπτώσεις τῶν ὑπ' ἀριθ. 237, τῆς 18ης Ἰουλίου 1301 καὶ 421, τῆς 15ης Ὀκτωβρίου 1301 πράξεων τοῦ *Brixano* τόσο γιὰ τὸ ὅτι καὶ τὰ ποσὰ πού ἔχουν ἐπενδυθεῖ εἶναι σημαντικὰ (200 ὑπέρπυρα στὴν πρώτη, 600 στὴ δεύτερη) ὅσο καὶ γιὰ τὸ ὅτι ὁ *procertans* καὶ στῆς δύο εἶναι ὁ ἴδιος "Ἕλληνας, ὁ Ἀντώνιος Μεταχειριστής (*Antonius Metacherista*). "Ὅτι ὁ *Antonio Metacherista* ἦταν Ἕλληνας, βλ. *BORSARI* δ.π. (σημ. 6) 93 σημ. 117, ὅπου γίνεται λόγος γιὰ ἕναν συνονόματό του πού μνημονεύεται στὸ 1284 ὡς ἱερωμένος καὶ νοτάριος Ἕλληνας. Ἕλληνες εἶναι οἱ *procertantes* καὶ στὴν περίπτωση τῆς πράξης ἀριθ. 423, τῆς 17ης Ὀκτωβρίου 1301 τοῦ *Brixano*, οἱ Βασίλης Ψωμάκης καὶ Νικόλαος Καστούρης. Οἱ συμβατικοὶ περιορισμοὶ τῆς δραστηριότητας τῶν *collegantie* μέσα στὰ ὄρια τῆς Κρήτης (ὅπως π.χ. CARBONE, *Pizolo* ἀριθ. 704, τῆς 12ης Αὐγούστου 1300: "negociari debemus per terram et per aquam... hic in insula Crete et usque Gaucum". *Gaucum* εἶναι ἡ Γαῦδος, βλ. O. MARKL, *Ortsnamen Griechenlands in "fränkischer" Zeit* (Graz-Köln 1966) 34, s.v. *Gozio* καὶ *Gozo*) μαρτυροῦν ὅτι, ὅποτε δὲν εἶχαν τεθεῖ τέτοιοι περιορισμοὶ οἱ *collegantie* τῆς Κρήτης (περιλαμβανομένων καὶ ἐκείνων στῆς ὁποῖες μετεῖχαν Ἕλληνες) ἐπεκτείνανε τὴ δραστηριότητά τους σ' ὅλον τὸν χῶρο τῆς ἀνατολικῆς Μεσογείου. Τοῦτο μαρτυροῦν, ἄλλωστε, οἱ εἰδικὲς ἀπαγορεύσεις τῆς μετάβασης στὴν Αἴγυπτο, πού εἶδαμε πῶ πάνω (CARBONE, *Pizolo* ἀριθ. 575 καὶ 1140) ἢ τῆς μετάβασης σὲ «γῆ ἀπαγορευμένη ἀπὸ τὴν Καθολικὴ Ἐκκλησία» πού περιέχει μὴ ἄλλη *collegantia* στὴν ὁποία ὅμως δὲν μετέχουν Ἕλληνες. (CARBONE, *Pizolo* ἀριθ. 139, τῆς 2ας Μαρτίου 1300: "non eundo in terram vetitam per Romanam ecclesiam"). (Γιὰ τῆς ἀπαγορεύσεις αὐτῆς πού σχετίζονταν μὲ τὴν κατάληψη τῆς Ἀκρας ἀπὸ τοὺς Μαμελούκους τὸ 1291, βλ. ZACHARIADOU, *Trade* 132-133.) Τὸ συμπέρασμα αὐτό, ὅτι δηλαδὴ οἱ *collegantie* (εἴτε μετεῖχαν σ' αὐτῆς Ἕλληνες, εἴτε ὄχι) δὲν περιορίζαν καταρχὴν τὴ δραστηριότητά τους μέσα στὰ ὄρια τοῦ νησιοῦ μόνο, ἐπιβεβαιώνεται καὶ ἀπὸ μὴν ἄλλη πράξη τοῦ *Pizolo* (CARBONE, *Pizolo* ἀριθ. 690, τῆς 8ης Αὐγούστου 1300), ὅπου γίνεται λόγος γιὰ 28 ὑπέρπυρα πού ὁ "Ἕλληνας Ἐμμανουὴλ Βεργίτισης (*Vergici*) γιὸς τοῦ ποτὲ παπᾶ Πέτρου Βεργίτιση, κάτοικος τοῦ Χάνδακα, παίρνει ἀπὸ τὸν *Stephaninus Maçamurdi* (*stans*) γιὰ νὰ τὰ στείλει στὴ Ρόδο στὸν ἀδελφὸ του Νικόλαο Βεργίτιση (*procertans*), πού βρίσκεται ἤδη ἐκεῖ, προκειμένου ἐκεῖνος νὰ τὰ χρησιμοποιήσει στὴ Ρόδο ὡς κεφάλαιο σὲ *collegantia*. Τὰ παραπάνω δεῖχνουν, κατὰ τὴ γνώμη μας, ὅτι ἡ ἐπιχειρηματικὴ δραστηριότητα τῶν Ἑλλήνων τῆς Κρήτης κάθε ἄλλο παρὰ περιοριζόταν μόνο μέσα στὰ γεωγραφικὰ ὄρια τοῦ νησιοῦ, ὅπως δέχεται ὁ *BORSARI* δ.π. (σημ. 6) 100 καὶ σημ. 136.

69. Ἀπὸ τῆς ρῆτρης περὶ προκαθορισμοῦ τῆς διαδρομῆς τοῦ *procertans* σημειώνουμε: Τὴν πράξη ἀριθ. 274, τῆς 9ης Ὀκτωβρίου 1280 τοῦ νοταρίου *Marcello*, μὲ τὴν ὁποία ὁ "Ἕλληνας *procertans*, *Petrus de la Chaliva* ἀναλαβαίνει τὴν ὑποχρέωση νὰ «ἐμπορευθεῖ» τὰ 60 ὑπέρπυρα τοῦ *socius stans Martinus Pasqualigo* «ἀπὸ ἐδῶ (δηλαδὴ ἀπὸ τὸν Χάνδακα) ὡς τὴ Σητεία» (*dehinc in Sithea*) καὶ τὴν πράξη τοῦ νοταρίου *Brixano* (*MOROZZO DELLA ROCCA*, *Brixano*

(*commenda, accomendatio, collegantia* κλπ.) κι ἂν ἀποκαλοῦνται, κι ἔτσι δὲν ὑπάρχει λόγος νὰ τις ἐξετάσουμε εἰδικότερα. Ὑπενθυμίζουμε μόνο ὅ,τι καὶ πιὸ πρὶν εἰπώθηκε, ὅτι, κατὰ τὴν ὀρθότερη γνώμη, οἱ λεγόμενες «τοπικὲς *collegantie*» δὲν ἀποτελοῦν πραγματικὲς ἐταιρίες ἀλλὰ ὑποκρύπτουν κοινὲς δανειακὲς συμβάσεις⁷⁰.

IV. Πρὶν ἐγκαταλείψουμε τὸν χῶρο τοῦ δικαίου τῶν ἐταιριῶν, θὰ πρέπει νὰ μνημονεύσουμε μιὰν ἐταιρία διαφορετικῆς μορφῆς, γιὰ τὴν ὁποία μᾶς πληροφορεῖ μιὰ πράξι τοῦ Pizolo τῆς 16ης Ἀπριλίου 1300⁷¹. Στὴν ἐταιρία αὐτὴ μετέχουν καὶ Ἕλληνες.

Πρόκειται γιὰ μιὰ *societas* ποὺ ἔχει συσταθεῖ ἀνάμεσα σὲ ἕξι πρόσωπα, δύο ἀπὸ τὰ ὁποῖα εἶναι ἀναμφίβολα Ἕλληνες: ὁ Γεώργιος Ὑαλινᾶς τοῦ ποτὲ Μιχαῆλ⁷² καὶ ὁ Ἰωάννης Καλύβας (*Johannes Caliva*)⁷³. Ἀνάμεσα στοὺς ἐταίρους περιλαμβάνεται καὶ ὁ ἴδιος ὁ νοτάριος *Petrus Pizolo*. Τὸ κεφάλαιο τῆς ἐταιρίας ἀποτελεῖται ἀπὸ 922 ὑπέρπυρα —ἀρκετὰ σημαντικὸ ποσὸ— ποὺ τὸ εἰσφέρειαν οἱ ἐταῖροι κατὰ τὸν ἀκόλουθο τρόπο:

Ὁ Γεώργιος Ὑαλινᾶς ὑπέρπυρα	100
Ὁ Ἰωάννης Καλύβας ὑπέρπυρα	240
Ὁ <i>Johannes de Raynaldo</i> ὑπέρπυρα	30
Ὁ <i>Petrus Pizolo</i> ὑπέρπυρα	35
Ὁ <i>Antonius Furlani</i> (μαζὶ μὲ συνεταίρους του) ⁷⁴ ὑπέρπυρα	60
Ὁ <i>Stephanus Maçamurdi</i> ὑπέρπυρα	457

Μὲ τὴν πράξι τῆς 16ης Ἀπριλίου 1300 οἱ ἐταῖροι ἐξουσιοδοτοῦν τὸν *Stephanus Maça-*

ἀριθ. 189), τῆς 19ης Ἰουνίου 1301, ποὺ δὲν ἀφορᾷ ὅμως Ἕλληνες, ὅπου περιέχεται ρήτρα μὲ τὴν ὁποία ἀπαγορεύεται στὸν *procertans* νὰ μεταβεῖ μὲ τὸ κεφάλαιο τῆς *collegantia* «στὴ δύση ἢ νὰ διασχίσει τὴν Κρήτη πρὸς τὰ δυτικά» (“*non eundo cum ea (sc. perpera) in ponente nec transiendo Cretam versus ponentem*”).

70. Βλ. πιὸ πάνω σημ. 29-33. Ἀντίθετα, ὁ *CASSANDRO*, *Note minime* 229-235 ἀποκλίνει ὑπὲρ τῆς γνώμης ὅτι οἱ «τοπικὲς» *collegantie* τῆς Κρήτης ἀντιπροσώπευαν ἀληθινὲς ἐταιρικὲς σχέσεις καὶ δὲν ὑπέκρυπταν δάνεια.

71. *CARBONE*, *Pizolo* ἀριθ. 403. Γιὰ τὴν *societas* αὐτὴ, βλ. καὶ *ΛΑΙΟΥ*, *Quelques observations* 195.

72. Βλ. γιὰ τὸν Ἕλληνα αὐτὸν ἐμπορευόμενον καὶ *ΛΑΙΟΥ*, *Quelques observations* 195-196, *CARBONE*, *Pizolo* ἀριθ. 322 (πιὸ πάνω σημ. 34), ἀριθ. 293, ἀριθ. 610 κλπ. Γιὰ τὴν οἰκογένεια Ὑαλινᾶ, βλ. παραπομπὲς στὸ Δ. ΓΚΟΦΑ, Μιὰ ἀπόφαση τοῦ Δούκα τῆς Κρήτης τοῦ 14ου αἰῶνα σχετικὴ μὲ μιὰ συναλλαγματικὴ, *Ἐπιθ. Ἐμπ. Δ.* 33, 1982, 349 σημ. 43 = *D. GOFAS*, *Un jugement de la Cour ducal de Crète du XIVe siècle concernant une lettre de change*, *Ἀφιέρωμα στὸν Ἀλέξανδρο Λιτζερόπουλο* (Ἀθήνα 1985) 374 σημ. 11, παρακάτω 291 σημ. 11.

73. Τὸ ὄνομα ἀπαντᾷ καὶ μὲ τὴ γραφὴ *Kaliva*, π.χ. σὲ μιὰ *collegantia* τῆς 6ης Νοεμβρίου 1304 (*CARBONE*, *Pizolo* ἀριθ. 998), ποὺ δὲν ἀποτελεῖ ὅμως γνήσια *collegantia*. Γιὰ τὸν ἴδιο, ὡς χρηματοδότη κουρσάρικων ἐπιδρομῶν, βλ. καὶ παρακάτω, σημ. 139. Στὴν ἀπογραφή τοῦ *Tripan* (ΜΑΝΟΥΣΑΚΑ, *Ἡ παρὰ Tripan ἀπογραφή* 48 στίχ. 9), οἱ Καλύβα ἀναφέρονται ἀνάμεσα στοὺς οἴκους εὐγενῶν τοῦ Χάνδακα ποὺ κατάγονταν ἀπὸ τὴν Κωνσταντινούπολη. Ἐκτὸς τοῦ Ἰωάννη Καλύβα, ἀνάμεσα στοὺς Ἕλληνες ἐμπορευόμενους ἐπανειλημμένα ἀπαντᾷ καὶ ὁ *Petrus de la C(h)aliva*, π.χ. *CARBONE*, *Pizolo* ἀριθ. 598, 669 κλπ.

74. Ποιοὶ εἶναι οἱ ἐταῖροι (*socii*) τοῦ *Antonius Furlani* δὲν μνημονεύεται στὸ ἔγγραφο. Δὲν θεωροῦμε πιθανὸ νὰ πρόκειται γιὰ τὰ τέσσερα πρόσωπα ποὺ παρίστανται στὴν πράξι ὡς μάρτυρες (*in presentia et testimonio*). Ἀντίθετα, δὲν ἀποκλείεται, κατὰ τὴ γνώμη μας, νὰ πρόκειται γιὰ τοὺς «συντρόφους» (*participes*) τοῦ *Furlani* πάνω στὸ καίκι του. (Γιὰ τοὺς *participes*, βλ. παραπομπὲς στὸ ΓΚΟΦΑ, *Ἡ φόρτωσις* 137 σημ. 4.) Ἀξιοσημείωτο εἶναι ὅτι στὴν ἀρχὴ τῆς πράξης ὁ *Furlani* δὲν μνημονεύεται μαζὶ μὲ τοὺς ἄλλους πέντε ἐταίρους τῆς *societas* ποὺ ἐμφανίζονται σ' αὐτήν. Μνημονεύεται μόνο σὲ σχέση μὲ τὸν τρόπο σχηματισμοῦ τοῦ ἐταιρικοῦ κεφαλαίου.

murdi, πού πρόκειται νά πραγματοποιήσει ἐμπορικὸ ταξίδι στὴν Ἄναια⁷⁵, νά ἀναλάβει ὑποχρεώσεις ἐκεῖ γιὰ λογαριασμὸ τῆς ἐταιρίας μέχρι χιλίων ὑπέρπυρων, κατὰ τὴν κρίση του, πέρα ἀπὸ τὸ μέρος τοῦ ἐταιρικοῦ κεφαλαίου πού παίρνει μαζί του στὸ ταξίδι του καὶ τοῦ ὁποίου τὸ ὕψος δὲν προσδιορίζεται.

Κατὰ τὴν ἀπόφαση τῶν ἐταίρων, τὸ ὑπόλοιπο τοῦ κεφαλαίου πού θὰ μείνει στὴν Κρήτη θὰ ἀποσταλεῖ σὲ ἄλλο, μὴ προσδιοριζόμενο, προορισμὸ μὲ τὸ καῖκι (barcha) τοῦ Furlani.

Οἱ ἐταῖροι ἀποφασίζουν σχετικὰ ὅτι ὅ,τι ὑποχρεώσεις ἀναλάβει ὁ Furlani, θὰ τὶς καλύψουν κατὰ τὴν ἀναλογία τῆς συμμετοχῆς τοῦ καθενὸς τους στὸ κεφάλαιο τῆς ἐταιρίας.

Γιὰ τὸν τρόπο εἰσδοχῆς ἐνὸς νέου ἐταίρου στὴν ὑπὸ συζήτηση ἐταιρία μᾶς πληροφορεῖ μιὰ ἄλλη πράξη τοῦ Pizolo, τῆς ἀμέσως προηγούμενης ἡμέρας (15 Ἀπριλίου 1300)⁷⁶. Στὴ δευτέρη αὐτὴ πράξη βλέπουμε τὸν ἕνα ἀπὸ τοὺς ἐταίρους τῆς societates, τὸν Stephanus Maçamurdi⁷⁷, νά καταρτίζει collegantia μὲ τὸν Γεώργιο Ἰωάννη Καλύβα, στὴν ὁποία collegantia ὁ δεύτερος ὡς socius stans εἰσφέρει 100 ὑπέρπυρα. Προσθέτει ὅμως ὁ Maçamurdi ὅτι «τὰ χρήματα αὐτὰ μπαίνουν στὴν ἐταιρία πού ἔχω μὲ τὸν Ἰωάννη Καλύβα», μὲ τὸν ἄλλο δηλαδή ἀπὸ τοὺς Ἑλληνας ἐταίρους τῆς societates γιὰ τὴν ὁποία γίνεται τώρα λόγος («qui denarii sunt missi in societate quam habeo cum Johanne Calliva»). Ἡ ἐταιρία αὐτὴ εἶναι, ὅπως εἶναι φανερό, ἡ societates γιὰ τὴν ὁποία μιλάμε καὶ στὴν ὁποία ὁ Maçamurdi, μὲ 457 ὑπέρπυρα καὶ ὁ Caliva μὲ 240 ὑπέρπυρα κατέχουν μαζί ἀπὸ τὰ 2/3 τοῦ κεφαλαίου⁷⁸. Ἔτσι, ἡ εἰσφορὰ τῶν 100 ὑπέρπυρων ἀπὸ τὸν Γεώργιο Ἰωάννη στὴν collegantia τῆς 15ης Ἀπριλίου 1300 μὲ τὸν Maçamurdi ἐμφανίζεται σὰν ἕνας μᾶλλον ἀδέξιος τρόπος εἰσδοχῆς τοῦ Γεώργιου Ἰωάννη ὡς ἐταίρου στὴ societates.

Πρέπει νά ὑπογραμμισθεῖ ἐδῶ ὅτι ἡ societates γιὰ τὴν ὁποία γίνεται τώρα λόγος δὲν εἶναι ἡ μόνη πού μᾶς ἀποκαλύπτουν οἱ πράξεις τῶν λατίνων νοταρίων τοῦ Χάνδακα τῆς περιόδου πού ἐξετάζουμε. Ἀντίθετα, τέτοιες societates περιλαμβάνονται τόσο στὶς πράξεις τοῦ Mar-

75. Γιὰ τὴν Ἄναια (Ania) βλ. πῶς κάτω, σημ. 93, 109 καὶ 122.

76. CARBONE, *Pizolo* ἀριθ. 398, τῆς 15ης Ἀπριλίου 1300.

77. Ὁ Stephanus ἢ Stephaninus Maçamurdi ἦταν ἀπὸ τοὺς πῶς δραστήριους Λατίνους ἐμπόρους τοῦ Χάνδακα γύρω στὸ 1300, ἡ δὲ συνεργασία του μὲ τοὺς Ἑλληνας ἐμπορευόμενους φαίνεται νά ἦταν στενὴ. Τὸν συναντᾶμε συνεταιρισμένο μὲ Ἑλληνας, ὡς procertans σὲ collegantia μὲ τὸν Ἐμμανουὴλ Βεργίτη (CARBONE, *Pizolo* ἀριθ. 625, τῆς 13ης Ἰουλίου 1300) ἢ μὲ τὸν Γεώργιο Ἰωάννη τοῦ ποτὲ Μιχαήλ (CARBONE, *Pizolo* ἀριθ. 610, τῆς 7ης Ἰουλίου 1300, καὶ ἀριθ. 398, τῆς 15ης Ἀπριλίου 1300). Βλ. ἐπίσης καὶ μιὰ δήλωση τοῦ Maçamurdi σχετικὴ μὲ μιὰν ἄλλη collegantia ὅπου συνεργάστηκε μὲ τὸν ἴδιο Γεώργιο Ἰωάννη καὶ ἡ ὁποία ἀφοροῦσε ταξίδι στὴ Μάκρη τῆς Μικρᾶς Ἀσίας (δ.π. ἀριθ. 293, τῆς 23ης Μαρτίου 1300). Τὸν βρίσκουμε ἐπίσης ὡς socius stans σὲ ἄλλες collegantie (δ.π. ἀριθ. 190, τῆς 9ης Μαρτίου 1300, καὶ ἀριθ. 307, τῆς 26ης Μαρτίου 1300). Ἀνάμεσα στὶς δραστηριότητες τοῦ Stephanus Maçamurdi περιλαμβάνονταν τὸ δουλεμπόριο. Ἔτσι, τὸν βρίσκουμε σὲ πράξεις τοῦ Pizolo νά πουλάει δούλη μιὰν Ἑλληνίδα ἀπὸ τὴ Σάμο (δ.π. ἀριθ. 173, τῆς 7ης Μαρτίου 1300) ἢ τρεῖς Τούρκους (δ.π. ἀριθ. 539, τῆς 30ης Μαΐου 1300). Τοῦτο ἐξηγεῖ καὶ τὶς σχέσεις του μὲ τὴν Ἄναια, ἡ ὁποία ἦταν κέντρο πειρατῶν (βλ. πῶς κάτω, σημ. 122), σχέσεις πού διαφαίνονται ἀπὸ τὸ ὅτι ἀνάμεσα στὰ πρόσωπα τὰ ὁποία δανεῖζει χρήματα στὸν Χάνδακα βρίσκεται καὶ ἕνας Κωνσταντῖνος Βασσάλος (Vaxalo), κάτοικος Ἀναίας (δ.π. ἀριθ. 242, τῆς 17ης Μαρτίου 1300). Στὴν ἴδια δραστηριότητά του θὰ πρέπει νά ἀποδοθεῖ καὶ ἡ συνεργασία του μὲ τὴν οἰκογένεια Βεργίτη, πού κι αὐτὴ ἐπιδίδετο στὸ δουλεμπόριο (βλ. πῶς κάτω σημ. 122).

78. Γιὰ τὸ ὅτι ἡ societates μποροῦσε νά ἔχει ὡς ἐπωνυμία τὰ ὀνόματα μερικῶν μόνο ἀπὸ τοὺς ἐταίρους βλ. GOLDSCHMIDT δ.π. (σημ. 21) 273 σημ. 136. Στὴν πράξη τῆς 16ης Ἀπριλίου 1300 ὁ Ἰωάννης ἐμφανίζεται ὡς ἐταῖρος τῆς societates μὲ συμμετοχὴ στὸ κεφάλαιο τὰ 100 ὑπέρπυρα πού εἰσέφερε μὲσω τῆς collegantia.

cello, ὅσο καὶ σ' ἐκεῖνες τοῦ Pizolo⁷⁹.

Οἱ societates, συνήθως χαρακτηριζόμενες σὲ ἄλλα (ὄχι κρητικά) ἔγγραφα μὲ τὴν ὀνομασία *compagnie*⁸⁰, ἀποτελοῦν προγόνους τῆς σημερινῆς ὁμόρρυθμης ἑταιρίας. Ἀνάμεσα στὰ χαρακτηριστικά τους ἦταν τὸ ὅτι ὅλοι οἱ ἑταῖροι μετεῖχαν στὴ λήψη τῶν ἑταιρικῶν ἀποφάσεων, ὅτι ὅλοι παρείχαν τὴν προσωπικὴ τους ἐργασία στὴν ἑταιρία καὶ ὅτι ἡ συμμετοχὴ τοῦ καθενὸς στὰ κέρδη καὶ τὶς ζημίες τῆς ἑταιρίας γινόταν κατὰ τὸν λόγο τῆς συμμετοχῆς στὸ κεφάλαιο⁸¹. Ἡ *societas (compagnia)* δὲν καταρτιζόταν γιὰ τὴν πραγματοποίηση ὀρισμένης ἢ ὀρισμένων ἐμπορικῶν πράξεων ἀλλὰ γιὰ ὀρισμένη χρονικὴ διάρκεια⁸².

Τὰ χαρακτηριστικὰ αὐτὰ τὰ συναντᾶμε καὶ στὴ *societas* τὴν ὁποία ἐξετάζουμε καὶ στὴν ὁποία, ὅπως εἶδαμε, μετέχουν καὶ οἱ δύο Ἑλληνες ἐμπορευόμενοι. Ἔτσι, βλέπουμε τόσο τὸν Maçamurdi, ὅσο καὶ τὸν Furlani, νὰ παρέχουν τὴν προσωπικὴ τους ἐργασία στὴν ἑταιρία. Βλέπουμε ἐπίσης ὅλους τοὺς ἑταίρους νὰ ἀναδέχονται ρητὰ τὴν εὐθύνη τους, κατὰ τὸν λόγο τῆς μερίδας τοῦ καθενός, γιὰ ἑταιρικὰ χρέη⁸³.

Ἡ ὑπὸ συζήτηση *societas* μᾶς δείχνει λοιπὸν τοὺς Ἑλληνες ἐμπορευόμενους νὰ μετέχουν καὶ σὲ τέτοιας μορφῆς ἑταιρίες στὴν ἴδια μὲ τοὺς Λατίνους βάση⁸⁴.

V. Θὰ ἔρθουμε τώρα σὲ ἕναν ἄλλο τομέα, τῶν ἀξιογράφων καὶ εἰδικότερα τῆς συναλλαγματικῆς.

Σὲ ἄλλη ἐργασία⁸⁵ εἶχαμε τὴν εὐκαιρία νὰ ὑποστηρίξουμε ὅτι ἀληθινὲς συναλλαγματικὲς, σύμφωνα μὲ τὰ ὡς τὰ τώρα γνωστὰ στοιχεῖα, ἐμφανίζονται στὴν Κρήτη ἀπὸ τὰ μέσα τοῦ δέκατου τέταρτου αἰῶνα καὶ ὅτι, συγκεκριμένα, μνεῖες συναλλαγματικῶν ἐκδομένων ἀπὸ Βενετοὺς στὸν Χάνδακα περιέχει ἡ ἀλληλογραφία τοῦ ἐμπόρου τοῦ Rialto Pignol Zucchello καὶ εἰδικότερα μιὰ ἐπιστολὴ τῆς 22ας Σεπτεμβρίου 1347 γραμμένη στὸν Χάνδακα⁸⁶. Ἀλλὰ καὶ τὸ ἀρχεῖο τοῦ νοταρίου Fredo στὸ ἔτος 1357 περιέχει πληρεξούσια Βενετῶν, μόνιμων κατοίκων τῆς Βενετίας, πρὸς ἄλλους πού κατοικοῦν στὸν Χάνδακα, μὲ τὰ ὁποία οἱ ἐντολοδόχοι ἐξουσιοδοτοῦνται νὰ ἐκδίδουν συναλλαγματικὲς πληρωτέες ἀπὸ τοὺς ἐντολεῖς στὴ Βενετία⁸⁷.

Γιὰ νὰ συναντήσουμε ὁμῶς μνεῖες συναλλαγματικῶν ἐκδομένων ἢ πληρωτέων ἀπὸ Ἑλληνες ἐμπόρους τῆς Κρήτης πρέπει νὰ φτάσουμε στὸ 1390, στὴν ἀλληλογραφία τοῦ Ἑλληνα

79. CHIAUDANO-LOMBARDO, *Marcello* ἀριθ. 233, τῆς 17ης Σεπτεμβρίου 1280, καὶ ἀριθ. 239, τῆς 23ης Σεπτεμβρίου 1280, CARBONE, *Pizolo* ἀριθ. 138, τῆς 2ας Μαρτίου 1300, ἀριθ. 477, τῆς 13ης Μαΐου 1300, ἀριθ. 776, τῆς 5ης Ἰουνίου 1304 κ.λπ.

80. Παραδείγματα τῆς ταύτισης *societas-compagnia* βλ. στὸν GOLDSCHMIDT ὁ.π. (σημ. 21) 273 ἐπ., ἰδίως σ. 274-275 σημ. 137.

81. Πρβ. LUZZATTO, *Capitale, Studi di storia* 106-108 καὶ τοῦ ἴδιου, *Storia* 91-93.

82. LUZZATTO, *Studi di storia* 108 καὶ *Storia* 93.

83. CARBONE, *Pizolo* ἀριθ. 403, τῆς 16ης Ἀπριλίου 1300: "... quod omnes suprascripti teneatur solvere partem suam sibi contingentem per rationem illorum denariorum quos habet in societate ipsa".

84. Σχετικὴ μὲ τὴν ἴδια *societas* καὶ τὸ σχεδιαζόμενο ταξίδι τοῦ Maçamurdi στὴν Ἄναια εἶναι καὶ ἡ γενικὴ πληρεξουσιότητα πού παρέχει ὁ Stephanus Maçamurdi στοὺς Γεώργιο Ἰαλινᾶ καὶ Ἰωάννη Καλύβα, τοὺς Ἑλληνες δηλαδὴ συνεταίρους του, καθὼς καὶ σὲ ἕναν τρίτο, τὸν Λατῖνο Angelo de Rizo, μὲ μιὰ πράξη τοῦ Pizolo, τῆς 15ης Ἀπριλίου 1300 (CARBONE, *Pizolo* ἀριθ. 399).

85. ΓΚΟΦΑ, *Μιὰ ἀπόφαση* ὁ.π. (σημ. 72) 345-346 = *Un jugement* 369-370, παρακάτω σ. 292-293.

86. MOROZZO DELLA ROCCA, *Zucchello* 102. Βλ. αὐτόθι καὶ σ. 98.

87. LOMBARDO, *Fredo* ἀριθ. 121, 122, 123, τῆς 28ης Ἀπριλίου 1357.

ἐμπορίου καὶ πλοιοκτητῆ τοῦ Χάνδακα Ἰωάννη Μαυρικᾶ⁸⁸, ἐνῶ λίγο ἀργότερα στὸ 1395, ἔχουμε ἄλλη μνεῖα συναλλαγματικῆς σὲ ἓνα πρακτικὸ τοῦ δικαστηρίου τοῦ Δούκα τῆς Κρήτης τοῦ ἔτους αὐτοῦ, ποὺ δημοσιεύτηκε ἀπὸ τὸν γράφοντα⁸⁹.

Μιὰ πράξη ὅμως ποὺ ἀνήκει στὸ ἀρχεῖο τοῦ Ρίζολο, τῆς 4ης Μαρτίου 1300⁹⁰, περιέχει ἴσως τὴν παλαιότερη μνεῖα ὄχι συναλλαγματικῆς ἀλλὰ τοῦ προγόνου τῆς ἐκείνου ποὺ ὀνομαζόταν *litterae pagamenti*⁹¹, ἡ ὁποία ἀφορᾶ Ἑλληνας, τόσο ἐκδότη ὅσο καὶ ἀποδέκτη-πληρωτῆ.

Ἐκτὸς τῶν στοιχείων ποὺ περιέχονται στὴν πράξη αὐτὴ προκύπτουν τὰ ἀκόλουθα:

Ὁ Stephanus Μαζαμυρδί, κάτοικος τοῦ Χάνδακα, γιὰ τὸν ὁποῖο ἔχει ἤδη γίνει λόγος, ἔλαβε ἀπὸ τὸν Μιχαὴλ Δρακοντόπουλο, κάτοικο τῆς Ἄναιας, γιὰ τὸν ὁποῖο θὰ μιλήσουμε καὶ πιὸ κάτω⁹², 70 ὑπέρπυρα Κρήτης (“*de illis yperperis in Creta currentibus LXX, que tu habebas de denariis Michalis Dracontopoli*”). Ὁ Δρακοντόπουλος ἔδωσε, λοιπόν, ἔγγραφο ἐντολῆ στὸν Μαζαμυρδί νὰ καταβάλει τὰ χρήματα αὐτὰ στὸν συγγενὴ τοῦ Δρακοντόπουλου Δανιὴλ Βέρυβο, κάτοικο Χάνδακος (“*de quibus (sc. yperperis) ipse tibi scripsit suis litteris ut ea michi dare deberes*”). Ἡ πράξη τῆς 4ης Μαρτίου 1300 περιέχει αὐτὴ τὴν ἐξόφληση.

Βέβαια, δὲν συνάγεται ἀπὸ τὴν πράξη μὲ βεβαιότητα ἂν τὰ χρήματα ποὺ ὀφείλονταν στὸν Δρακοντόπουλο ἀπὸ τὸν Μαζαμυρδί εἶχαν δοθεῖ σὲ ὑπέρπυρα ἢ σὲ ἄλλο νόμισμα. Τὸ δεύτερο εἶναι ὅμως, νομίζουμε, τὸ πιθανότερο, ὅπως προκύπτει ἀπὸ τὴν διατύπωση τῆς πράξης ἢ ὁποῖα ἀναφέρεται σὲ ὑπέρπυρα τῆς Κρήτης ποὺ ὀφείλονταν «ἀπὸ χρήματα» (*de denariis*) τοῦ Δρακοντόπουλου (σὰν ἡ ὀφειλὴ νὰ μὴν ἦταν ἀπὸ τὴν ἀρχὴ στὸ ἴδιο αὐτὸ νόμισμα), ἀλλὰ καὶ ἀπὸ τὸ ὅτι εἶναι πολὺ πιθανὸ ἢ ὀφειλὴ τοῦ Μαζαμυρδί νὰ δημιουργήθηκε στὴν Ἄναια, ὅπου ὅπως εἶδαμε, ὁ Μαζαμυρδί πραγματοποιοῦσε ἐμπορικὰ ταξίδια καὶ ἡ ὁποία Ἄναια ἦταν ἀκόμη στὸ 1300 ὑπὸ βυζαντινὴ κυριαρχία⁹³. Ἄν ἡ ὑπόθεσή μας εἶναι ὀρθή, βρισκόμαστε σὲ ἀληθινὴ περίπτωση *litterae pagamenti* ἐκδομένων μεταξὺ Ἑλλήνων ἐμπορευόμενων, γεγονός τὸ ὁποῖο ἐπιβεβαιώνει τὴν διαπίστωση ὅτι ἡ πρακτικὴ τῶν Ἑλλήνων ἐμπορευόμενων τῆς Κρήτης γύρω στὸ 1300 δὲν ὑστεροῦσε ἀπὸ ἐκείνη τῶν Λατίνων συναδέλφων τους τῶν ἰδίων χρόνων.

88. ΜΑΝΟΥΣΑΚΑ, *Βενετικά ἔγγραφα* 404-406.

89. ΓΚΟΦΑ, *Μιὰ ἀπόφαση* ὁ.π. (σημ. 72) 348-352. = *Un jugement* 373-376, παρακάτω σ. 295-297.

90. CARBONE, *Pizolo* ἀριθ. 148.

91. Γιὰ τὸ ἔγγραφο αὐτὸ τοῦ Ρίζολο, βλ. ἐκτενέστερη ἀνάλυση στὸν D. GOFAS, *Un précurseur de la lettre de change, émis par un commerçant Grec en 1300*, ὑπὸ δημοσίευση στὸν *Τιμητικὸ Τόμο G. Martinez-Diaz* (ἤδη καὶ ἑλληνικά, μὲ τὸν τίτλο «Ἐνας πρόδρομος τῆς συναλλαγματικῆς ἐκδομένης ἀπὸ Ἑλληνα ἔμπορο τὸ 1300» στὸν *Τιμητικὸ Τόμο Κώστα Ν. Τριανταφύλλου* 209-219, παρακάτω σ. 281-288). Γιὰ τὶς *litterae pagamenti*, βλ. γενικότερα GOLDSCHMIDT ὁ.π. (σημ. 21) 436 καὶ 439, A. SCHAUBE, *Einige Beobachtungen zur Entstehungsgeschichte des Tratte*, *SZ (GA)* 14, 1893, 117-120, ἰδίως σ. 119, 134-137, R. DE ROOVER, *L'évolution* 38 καὶ σημ. 68 αὐτόθι, CASSANDRO, *Vicende storiche* 57-64 καὶ τοῦ ἰδίου στὴν *Enciclopedia del Diritto V* στή λ. *Cambiale (storia)*, σ. 830.

92. Βλ. πιὸ κάτω, VII σημ. 110-115. Σχετ. βλ. καὶ ΛΑΙΟΥ, *Quelques observations* 181.

93. Οἱ P. LEMERLE, *L'Emirat d'Aydin, Byzance et l'Occident - Recherches sur "la Geste d'Umur Pacha"* (Paris 1957) 16-17 σημ. 5 καὶ ἡ ZACHARIADOU, *Trade* 5 σημ. 13, τοποθετοῦν τὴν κατάληψη τῆς πόλης ἀπὸ τοὺς Τούρκους μετὰ τὸ 1304. Γιὰ τὴν ἐγκατάσταση βυζαντινῶν οἰκογενειῶν στὴν Ἄναια, βλ. E. ΖΑΧΑΡΙΑΔΟΥ, *Cortazzi* 62-65 καὶ τῆς ἰδίας *Trade* ὁ.π. Γιὰ τὴν ἐγκατάσταση Βενετῶν ἐμπορευόμενων, ποὺ ἀνάγεται στὸ δεύτερο μισὸ τοῦ XIIIου αἰῶνα, βλ. ΖΑΧΑΡΙΑΔΟΥ, *Cortazzi* 62. Ἡ ἐγκατάσταση Βενετῶν στὴν Ἄναια ἦταν πολὺ παλαιότερη ἀπὸ τὴ βενετοβυζαντινὴ συνθήκη τῆς 4ης Ὀκτωβρίου 1302 γιὰ τὴν ὁποία, βλ. W. HEYD, *Histoire du commerce du Levant au Moyen-Âge I* (Leipzig 1885) 448. Πρβ. καὶ ZACHARIADOU, *Trade* 5. Γιὰ τὴν Ἄναια, βλ. καὶ πιὸ κάτω, σημ. 109.

VI. Θὰ ἐξετάσουμε πρὶν τελειώσουμε, τὸ πρόβλημα τοῦ ναυτικοῦ δικαίου πὸν ἐφάρμοζαν οἱ Ἕλληνες ἐμπορευόμενοι καὶ ναυτικοὶ τῆς Κρήτης γύρω στὸ 1300.

Οἱ σπάνιες μαρτυρίες πὸν περιέχονται στὰ ἔγγραφα πὸν ἐξετάζουμε ἀποδείχνουν ὅτι, προκειμένου γιὰ θέματα ναυτικοῦ δικαίου, ἴσχυε στὴν Κρήτη ἡ βενετικὴ νομοθεσία⁹⁴.

Γεννιέται ὁμως τὸ ἐρώτημα μήπως οἱ Ἕλληνες τῆς Κρήτης ἀποκλείονταν κατὰ τὴν περίοδο αὐτὴ ἀπὸ τὴν ἄσκηση ναυτλιακῶν ἐπιχειρήσεων, ὅπως —καθὼς ἤδη εἶπαμε— ἔχει ὑποστηριχθεῖ, ἂν δηλαδὴ γύρω στὸ 1300 οἱ Ἕλληνες τῆς Κρήτης διαθέτανε ἢ ὄχι τὴ νομικὴ ἱκανότητα νὰ εἶναι πλοιοκτῆτες, ἐφοπλιστές, πλοίαρχοι κλπ., ὁπότε καὶ μόνο θὰ μπορεῖ νὰ γίνει λόγος περὶ τοῦ ποῖο ἦταν τὸ ναυτικὸ δίκαιο πὸν ἐφάρμοζαν.

Εἶναι ἀλήθεια ὅτι, γιὰ τὴν περίοδο πὸν ἐξετάζουμε, θετικὲς πληροφορίες δὲν εἶναι μέχρι σήμερα γνωστές⁹⁵. Μιὰ ἐπιστολὴ τοῦ Ἰανουαρίου 1337 γραμμένη στὸν Χάνδακα ἀπὸ ἕναν ἀνταποκριτὴ τοῦ Zucchello, ἐμπόρου στὴ Βενετία, περιέχει ἀναφορὰ σὲ ἕνα «πλοῖο τῶν Ἑλλήνων» («lo lengnio de Greci») πὸν ἔφερε ἀπὸ τὴ Βενετία γράμματα⁹⁶, εἶναι δὲ πιθανό, ὄχι ὁμως καὶ βέβαιο, ὅτι τὸ πλοῖο αὐτὸ θὰ ἀνήκε σὲ Ἕλληνες τῆς Κρήτης.

Λίγα χρόνια ἀργότερα, πάντως, τὸν Σεπτέμβριο τοῦ 1352, μερικὲς πράξεις τοῦ νοταρίου Fredo μᾶς δείχνουν ἕναν Ἕλληνα ἐμπορευόμενο, κάτοικο τοῦ Χάνδακα, τὸν Μιχαὴλ Κλωστογένη, νὰ ἀγοράζει μαζί μὲ τὸν Ἑβραῖο συνεταῖρο του Joste Ἀγγουρᾶ, ἐπίσης κάτοικο τοῦ Χάνδακα, τὸ μισὸ μιᾶς grirarea⁹⁷, μὲ τὴν πρόσθετη μάλιστα συμφωνία νὰ προβοῦν, ἂν πουλιέται, καὶ στὴν ἀγορὰ τῆς ἄλλης μισῆς ἀπὸ τὸν ὧς τότε πλοιοκτῆτη καὶ πλοίαρχό της Ἰαντώνιο Βερδουρᾶ, τὸν λεγόμενο Κυπριανό, Ἕλληνα ἀπὸ τὴ Ρόδο⁹⁸.

Φτάνοντας στὰ τέλη τοῦ δέκατου τέταρτου αἰῶνα βρίσκουμε τὸν Ἰωάννη Μαυρικᾶ, ἐμπορο ἀπὸ τὸν Χάνδακα, νὰ ἀγοράζει τὸ 1/3 (δηλαδὴ ὀκτώ «καράτια») μιᾶς cocha⁹⁹. Οἱ «coche» ἦταν πλοῖα ἀρκετὰ μεγάλης γιὰ τὴν ἐποχὴ τους χωρητικότητας, μὲ περισσότερα τοῦ ἐνὸς καταστρώματα καὶ ὑπερκατασκευὲς στὴν πρύμνη καὶ στὴν πλώρη¹⁰⁰. Τὸ πλοῖο, λοιπόν, τοῦ ὁποῖο τὸ 1/3 ἀγοράζει τὸν Ἰούνιο 1390 ὁ Μαυρικᾶς, δὲν ἦταν κανένα ἀσήμαντο πλοίαριο. Κι ὁμως τόσο στὴν περίπτωση τῆς grirarea τοῦ Κλωστογένη ὅσο καὶ στὴν περίπτωση τῆς cocha τοῦ Μαυρικᾶ καμιὰ ἄδεια τῶν βενετικῶν ἀρχῶν δὲν ἀπαιτήθηκε. Ἀντίθετα μάλιστα,

94. THIRIET, *Romanie* 401, ΓΚΟΦΑ, *Ἡ φόρτωσις* 113 σημ. I. Πρβ. LOMBARDO, *Scardon* ἀριθ. 367, τῆς 4ης Ἰουνίου 1271 ἀπὸ τὸν Χάνδακα: "Naulicavimus eam ad statutum veneciarum de marinariis".

95. Πληροφορίες πὸν ἐπιβεβαιώνουν τὴν ὑπαρξὴ ἑλληνικῶν πλοίων τῆς Κρήτης κατὰ τὴν ὑπὸ συζήτησης περίοδο περιέχει ἡ ἀνακοίνωση τοῦ Χαράλαμπου Γάσπαρη πρὸς τὸ ΣΤ' Διεθνὲς Κρητολογικὸ Συνέδριο μὲ τὸν τίτλο «Οἱ θαλάσσιες μεταφορὲς μεταξὺ τῶν λιμανιῶν τῆς Κρήτης 1326-1360», τῆς ὁποίας ἐλάβαμε γνῶση στὸ Συνέδριο αὐτό. Τὸ ἐμπόριο ὁμως διὰ θαλάσσης μεταξὺ Κρήτης καὶ Πελοποννήσου ἦταν στὰ χέρια ναυτιλλομένων ἀπὸ Πελοποννησιακὰ λιμάνια. Βλ. Χ. ΓΑΣΠΑΡΗ, *Ἡ ναυτιλιακὴ κίνησις ἀπὸ τὴν Κρήτη πρὸς τὴν Πελοπόννησο κατὰ τὸν 14ο αἰῶνα*, *Ἱστορικὰ* 5, 1988, 306.

96. MOROZZO DELLA ROCCA, *Zucchello* 9.

97. Ἡ grirarea (ἢ griro) ἦταν πλοῖο μὲ ἕνα κατάρτι καὶ λατινάδικη ἱστιοφορία πὸν χρησιμοποιοῦσε τόσο κουπιὰ ὅσο καὶ πανιά. Ἡ χωρητικότητά της ἦταν κατώτερη τῶν 100 τόνων. Βλ. LANE, *Venetian Ships* 53 καὶ 261.

98. LOMBARDO, *Fredo* ἀριθ. 66, τῆς 17ης Σεπτεμβρίου 1352 (ἀγορὰ τοῦ 1/2 τῆς grirarea), ἀριθ. 71, τῆς 18ης Σεπτεμβρίου 1352 (συμφωνία γιὰ τὴ μελλοντικὴ ἀγορὰ τοῦ ἄλλου 1/2 τοῦ ἴδιου πλοῖου).

99. ΜΑΝΟΥΣΑΚΑ, *Βενετικὰ ἔγγραφα*, ἀριθ. 6 (1η Σεπτεμβρίου 1390) σ. 404: "emerat tertiam partem cuiusdam chauche, ...nomine dicti Johannis Maurica, ita quod a modo dicta tertia pars erat ipsius Johannis".

100. Βλ. LANE, *Venetian Ships* 37-38. Βλ. ἐπίσης τοῦ ἴδιου, *Maritime Law and Administration 1250-1300*, στὸ *Venice and History* (Baltimore 1966) 233.

στην περίπτωση τῆς *cocha* τοῦ Μαυρικᾶ ἔλαβε χώρα μιὰ ἐκ τῶν ὑστέρων δήλωση γιὰ τὴν πραγματοποιηθεῖσα ἤδη ἀγορὰ πρὸς τὶς ἀρχές τοῦ Χάνδακα¹⁰¹. Εἶναι φανερὸ ἀπὸ ὅσα ἐκθέσαμε ὅτι ἡ ἀγορὰ πλοίων ἀπὸ Ἑλληνας ἀποτελοῦσε μιὰ συνηθισμένη πράξη ποὺ δὲν δημιουργοῦσε ὁποιασδήποτε φύσης προβλήματα στὶς βενετικὲς ἀρχές.

Πρέπει μάλιστα νὰ σημειωθεῖ ὅτι εἶναι πιθανὸ ὅτι ἡ *cocha* τοῦ Μαυρικᾶ ἀνήκε, ἤδη καὶ πρὶν ἀπὸ τὸ 1390, σὲ Ἑλληνας, γιὰτὶ κατὰ τὸν χρόνο αὐτὸν πλοίαρχός της ἦταν ὁ Ἑλληνας Μπέρτος Ντελλαπόρτας, ὁ γιὸς τοῦ ποιητῆ¹⁰². Στὸ 1394 πλοίαρχός της ἦταν πλέον ὁ ἴδιος ὁ Ἰωάννης Μαυρικᾶς¹⁰³.

Εἶναι φανερὸ ἀπὸ τὰ παραπάνω ὅτι ἡ συμμετοχὴ Ἑλλήνων τῆς Κρήτης στὴ ναυτιλία ἀνάγεται σὲ χρόνια ἀρκετὰ παλαιότερα ἀπὸ τὴν ἄλωση τῆς Πόλης ὅπου τὴν τοποθετοῦσαν ὡς τώρα.

Ἄφοῦ δὲ οἱ ἀγορὲς πλοίων στὸ 1352 ἢ στὸ 1390 δὲν ἀποτελοῦσαν κάτι τὸ ἔκτακτο καὶ ἀφοῦ Ἑλληνας πλοίαρχοι ἀπὸ τὸν Χάνδακα (Ντελλαπόρτας, Μαυρικᾶς) μαρτυροῦνται γύρω στὰ τέλη τοῦ δέκατου τέταρτου αἰώνα, θὰ πρέπει εὐλόγα, νομίζουμε, νὰ συμπεράνουμε ὅτι ἡ συμμετοχὴ ἐλληνικῆς πλοιοκτησίας πλοίων καὶ Ἑλλήνων πλοιάρχων στὸ ἐμπόριο ἀνάμεσα στὴ Βενετία, τὴν Κρήτη καὶ τὰ λιμάνια τῆς Ἀνατολικῆς Μεσογείου, ἀνάγεται σὲ ἀκόμη παλαιότερα χρόνια, δηλαδὴ στὴν ὑπὸ ἐξέταση περίοδο, γύρω στὸ 1300, ἢ καὶ πρὶν ἀκόμη.

VII. Τὰ ὅσα πιὸ πάνω ἐκθέσαμε, ἰδίως δὲ ἡ ἔρευνα ποὺ ἀφιέρωσαμε στὶς *collegantie* τῆς Κρήτης καὶ τὴ συμμετοχὴ Ἑλλήνων σ' αὐτὲς ἀπέδειξε, πιστεύουμε, ὅτι οἱ Ἑλληνας ἐμπορευόμενοι τοῦ νησιοῦ δὲν ὑστεροῦσαν ἀπὸ τοὺς Λατίνους συντοπίτες τους στὴν ἐμπορικὴ δραστηριότητα κι ὅτι κατεῖχαν τὴν ἐμπορικὴ πρακτικὴ στὸν ἴδιο μὲ ἐκείνους βαθμὸ. Ἄλλωστε ἡ συνεργασία τῶν μὲν καὶ τῶν δέ, δὲν φαίνεται νὰ ἐπηρεαζόταν ἀπὸ σκέψεις ἐθνικὲς ἢ θρησκευτικὲς. Ἔτσι, ὁ Λατῖνος *Martinus Pasqualigo* στὸ 1280 ὡς *socius stans* εἰσφέρει 60 ὑπέρπυρα σὲ μιὰ *collegantia* ποὺ συστήνει μὲ τὸν Ἑλληνα *Petrus de la Chaliva*, ὁ ὁποῖος θὰ εἶναι ὁ *procertans*¹⁰⁴. Στὸ 1300 ὁ *Petrus de la Chaliva* εἶναι μὲ τὴ σειρά του *socius stans* καὶ εἰσφέρει 212 ὑπέρπυρα σὲ μιὰ *collegantia* ποὺ συστήνει μὲ δύο Λατίνους¹⁰⁵. Πάλι στὸ 1300, ὁ ἴδιος *Petrus de la Chaliva* μαζί μὲ τὸν Λατῖνο *Stephanus Maçamurdi*, ὡς *socii stantes*, δίνουν 60 ὑπέρπυρα σὲ μιὰ *collegantia* ποὺ συστήνουν μὲ τρεῖς Λατίνους *procertantes* θέτοντας στοὺς τελευταίους μόνον τὸν περιορισμὸ νὰ μὴν πᾶνε γιὰ δουλειὲς στὴν Αἴγυπτο¹⁰⁶. Ἐπίσης, στὸ 1300, ὁ ἴδιος *Stephanus (Stephaninus) Maçamurdi* συνεργάζεται σὲ μιὰ *collegantia* μὲ τὴν ιδιότητα τοῦ *stans* μὲ τὸν Νικόλαο Βεργίτση ποὺ εἶναι ὁ *procertans*. Ἡ συνεργασία πραγμα-

101. Στὸ ἔγγραφο τῆς 1ης Σεπτεμβρίου 1390 (πιὸ πάνω σημ. 99) μὲ τὸ ὁποῖο γίνεται ἡ δήλωση πρὸς τὶς βενετικὲς ἀρχές (*cozam dominatione*) ἡ ἀγορὰ ἔχει ἤδη συντελεσθεῖ.

102. ΜΑΝΟΥΣΑΚΑ, *Βενετικά ἔγγραφα* ἀριθ. 6Α (13 Ἰουνίου 1390), στίχ. 21-23: "la nave, laqual patronica ser Berto Delaporta".

103. SANTSCHI, *Régestes* ἀριθ. S. 350 (10 Μαρτίου 1394) καὶ M. 1519 (23 Μαρτίου 1394). Τὸ πλοῖο τοῦ Μαυρικᾶ πραγματοποιοῦσε ταξίδια ἀνάμεσα στὸν Χάνδακα καὶ τὴ Βενετία, ὅπου μετέφερε κρασιά τοῦ τύπου τῆς Μονεμβασίας καὶ βελανίδια (*malvaxie et velania*, SANTSCHI ὁ.π. ἀριθ. S. 350). Γιὰ τὸ ἐμπόριο τῶν βελανιδιῶν, βλ. ΓΚΟΦΑ, *Ἡ φώρτωσις* 42 σημ. 5.

104. CHIAUDANO - LOMBARDO, *Marcello* ἀριθ. 274, τῆς 9ης Ὀκτωβρίου 1280. Γιὰ τὴν οἰκογένεια Καλύβα βλ. πιὸ πάνω, σημ. 73 καὶ πιὸ κάτω, σημ. 139.

105. CARBONE, *Pizolo* ἀριθ. 669, τῆς 2ας Αὐγούστου 1300.

106. CARBONE, *Pizolo* ἀριθ. 575, τῆς 15ης Ἰουνίου 1300.

τοποιοείται μέσω του αδελφού του δεύτερου, Ἐμμανουὴλ Βεργίτση. Ὁ stans ἐπενδύει στὴν collegantia αὐτὴ 28 ὑπέρπυρα¹⁰⁷. Τὸ 1301 ὁ Λατῖνος Leonardo Maçamano συστήνει δύο φορὲς collegantie μετὸν ἴδιο Ἑλληνα, τὸν Ἀντώνιο Μεταχειριστή, ὡς procertans: τὴ μιὰ φορὰ μετὰ κεφάλαιο 200 ὑπέρπυρα, τὴν ἄλλη μετὰ 600. Οἱ collegantie αὐτὲς ἔχουν σκοπὸ τὴν ἐμπορία μέσα στὰ ὄρια τῆς Κρήτης¹⁰⁸.

Ἡ ἔκταση τῶν δραστηριοτήτων τῶν Ἑλλήνων ἐμπορευόμενων ἀπεικονίζεται ἀνάγλυφα στὴν περίπτωση τοῦ Μιχαὴλ Δρακοντόπουλου, ποὺ μνημονεύσαμε ἤδη, κάτοικου τῆς Ἄναιας (Ania), πόλης στὰ δυτικὰ παράλια τῆς Μικρᾶς Ἀσίας ἀπέναντι ἀπὸ τὴ Σάμο καὶ κοντὰ στὸ σημερινὸ Κουσάντασι¹⁰⁹.

Ὁ Μιχαὴλ Δρακοντόπουλος χαρακτηρίζει μὲν τὸν ἑαυτὸ του ὡς Βενετό¹¹⁰, παρὰ τὸ τόσο ἐλληνικὸ ὄνομά του, ἔχει ὅμως στενοὺς δεσμοὺς μετὰ τὴν Κρήτη καὶ εἰδικότερα μετὰ τὸν Χάνδακα, ὅπου κατοικεῖ ὁ συγγενὴς του Δανιὴλ Βέρυβος¹¹¹, ποὺ κι αὐτὸς χαρακτηρίζεται στὴν πράξη ὡς Βενετός¹¹².

Ὁ Δρακοντόπουλος, λοιπόν, ποὺ μετέχει ἐνεργὰ στὸ ὑπερπόντιο ἐμπόριο μετὰ τὴν Ἀνατολή, βρέθηκε νὰ ἔχει ἀπαίτηση κατὰ τοῦ Βενετοῦ Johannes de Ponte τοῦ ἐπονομαζόμενου Frisinus (ἢ ἰταλικά Frixione), κατοίκου τοῦ Χάνδακα. Ὁ τρόπος μετὰ τὸν ὁποῖο δημιουργήθηκε ἡ ἀπαίτηση αὐτὴ μᾶς ἀποκαλύπτει τὸν βαθμὸ στὸν ὁποῖο Ἑλληνες ἐμπορευόμενοι ἦταν ἀνακατεμένοι στὸ διεθνὲς ἐμπόριο τῆς Μεσογείου τῶν χρόνων τους.

Ὁ Δρακοντόπουλος εἶχε συστήσει μετὰ κάποιον Simone de Arduin (Simeon Arduinus), Πιζάτη, ἐπίσης κάτοικο Ἄναιας, μιὰ commenda¹¹³, δηλαδή, κατὰ τὴ βενετικὴ ὀρολογία, μιὰ collegantia. Ὁ de Arduin —ποὺ ἦταν, προφανῶς, ὁ procertans (tractator) τῆς collegantia— βρισκόταν στὴ Δαμιέττη τῆς Αἰγύπτου ὅταν, ὑπὸ συνθήκες ποὺ δὲν διευκρινίζονται, πέθανε ἐκεῖ. Πεθαίνοντας ἐμπιστεύθηκε τὰ χρήματα καὶ ἐμπορεύματα ποὺ ἀντιπροσώπευαν τὸ κεφάλαιο τῆς commenda καὶ ἀνῆκαν στὸν Δρακοντόπουλο σ' ἓνα ἄλλον Ἑλληνα, τὸν Γεώργιο Μιρόδη (Mirodhi) ἀπὸ τὴ Ρόδο, κι αὐτὸς, μετὰ τὴ σειρά του, ἔχοντας ὑπόψη του, ὅπως εἶναι φανερό, τοὺς στενοὺς δεσμοὺς τοῦ Δρακοντόπουλου μετὰ τὸν Χάνδακα, παρέδωσε τὰ ὅσα ἀνῆκαν στὸν Δρακοντόπουλο στὸν Frisinus γιὰ νὰ τὰ ἀποδώσει στὸν δικαιοῦχο τους.

107. CARBONE, *Pizolo* ἀριθ. 690, τῆς 8ης Αὐγούστου 1300.

108. MOROZZO DELLA ROCCA, *Brixano* ἀριθ. 237, τῆς 18ης Ἰουλίου 1301 καὶ ἀριθ. 421, τῆς 15ης Ὀκτωβρίου 1301.

109. Ἡ Anea ἢ Ania ποὺ ἀπαντᾷ ἐπὶ τὰς φορὰς σὲ πράξεις τοῦ Pizolo (CARBONE, *Pizolo* ἀριθ. 148, 201, 242, 403, 679, 680, 1129), πρέπει ἀσφαλῶς νὰ ταυτισθεῖ μετὰ τὴν Ἄναια (σήμερα Kadi Kalesi), γιὰ τὴν ὁποία βλ. καὶ πρὸ πάνω, σημ. 93. Πρβ. LEMERLE ὁ.π. (σημ. 93) 16 καὶ σημ. 5, 17, HEYD ὁ.π. (σημ. 93) I 429, 443, 537-538, ZACHARIADOU, *Trade* 5 μετὰ σημ. 13. Ἡ LAIOU, *Quelques observations* 181 σημ. 30, 182 σημ. 31 ἀναφέρεται σχετικὰ μετὰ τὴν Ania (Anea) στὸ "Ani" (τῆς Ἀρμενίας;), εἶναι ὅμως φανερό ὅτι ἡ ταύτιση αὐτὴ δὲν εἶναι πιθανή.

110. Πρβ. CARBONE, *Pizolo* ἀριθ. 679, τῆς 6ης Αὐγούστου 1300: "ego Michaelo Dracondopulo Veneciano habitator ad Ania".

111. Πρβ. CARBONE, *Pizolo* ἀριθ. 148, τῆς 4ης Μαρτίου 1300: "... plenam et irrevocabilem securitatem facio ego Daniel Verivo... de illis yperperis... que tu habebas de denariis Michali Dracondopoli cognati mei habitatoris in Anea".

112. Πρβ. CARBONE, *Pizolo* ἀριθ. 679: "... ordeno et faço mio presente et legitimo procurator... Daniel Verivo Veneciano habitator Candida...".

113. CARBONE, *Pizolo* ἀριθ. 679: "tuta et in tuta... quelle moneta et prode che ello ebbe in acomandisia in Damianta", "quas suprascriptus Simeon Arduin habebat in commendatione a suprascripto Michaelae Dracondopulo". Βλ. ἐπίσης ὁ.π. ἀριθ. 680: "in commendacione".

“Υστερα ἀπ’ αὐτό, ὁ Μιχαὴλ Δρακοντόπουλος συνέταξε πληρεξούσιο μπροστά στὸν νοτάριο καὶ γραμματέα τῆς κοινότητος τῶν Πιζατῶν τῆς Ἰταλίας¹¹⁴ ὑπὲρ τοῦ συγγενῆ του Δανιὴλ Βέρυβου, κατοικοῦ Χάνδακα, μὲ βάση δὲ αὐτὸ τὸ πληρεξούσιο ὁ Βέρυβος μπόρεσε νὰ εἰσπράξει τὴν ἀπαίτηση τοῦ Δρακοντόπουλου, δίνοντας τὴ σχετικὴ συμβολαιογραφικὴ ἐξόφληση (*securitas*) στὸν Frisinus, στὶς 6 Αὐγούστου 1300¹¹⁵.

Σὲ ἄλλη περίπτωση, ὅπως εἶδαμε, ὁ Μιχαὴλ Δρακοντόπουλος ἔδωσε ἔγγραφο ἐντολῆς (*litterae pagamenti*) στὸν λατῖνο ὀφειλέτη του Stephanus Masamurdi, κάτοικο Χάνδακα, νὰ πληρώσει τὰ 70 ὑπέρπυρα ποῦ τοῦ εἶχε δώσει ὁ Δρακοντόπουλος, στὸν ἴδιο Δανιὴλ Βέρυβο, πρᾶγμα ποῦ ὁ Masamurdi ἔπραξε στὶς 4 Μαρτίου 1300¹¹⁶.

Ἐκεῖνο τὸ ὁποῖο θὰ θέλαμε ἐδῶ νὰ τονίσουμε εἶναι ὅτι, ὅπως προκύπτει ἀπὸ τὴν περίπτωση τοῦ Μιχαὴλ Δρακοντόπουλου, οἱ Ἕλληνες ἐμπορευόμενοι τῆς Κρήτης καὶ τῶν γύρω περιοχῶν κάθε ἄλλο παρὰ περιορισμένοι στὸ τοπικὸ ἐμπόριο, ὅπως ἔχει ὑποστηριχθεῖ¹¹⁷, ἦσαν. Ἀντίθετα, βρισκόνταν σὲ στενὴ ἐπαφὴ μὲ ἄλλους ἐμπόρους, Ἕλληνες ἢ ξένους, οἱ ὁποῖοι τοὺς γνώριζαν καλὰ καὶ μὲ τοὺς ὁποίους συνεργάζονταν. Βέβαια ὁ Δρακοντόπουλος δὲν ἦταν ὁ ἴδιος ἐγκατεστημένος στὴν Κρήτη, ὅπου ἐνεργοῦσε συνήθως μέσω τοῦ ἀνταποκριτῆ του καὶ συγγενῆ του Δανιὴλ Βέρυβου¹¹⁸ κι ἔτσι, παρὰ τοὺς στενοὺς δεσμούς του μὲ τὴν Κρήτη¹¹⁹, δὲν ἀποτελεῖ, ὁ ἴδιος προσωπικά, περίπτωση Ἕλληνα ἐμπόρου τοῦ νησιοῦ.

Ἄλλες ὅμως περιπτώσεις μᾶς δείχνουν ὅτι καὶ οἱ Ἕλληνες ἐμπορευόμενοι τῆς Κρήτης δὲν ὑστεροῦσαν ἀπὸ τὸν Δρακοντόπουλο ἢ τοὺς ἄλλους Ἕλληνες ἐμπόρους τοῦ χώρου τῆς Ἀνατολικῆς Μεσογείου ὡς πρὸς τὴ χωρικὴ ἔκταση καὶ τὴν ἔνταση τῆς δραστηριότητάς τους. Ἐνα τέτοιο παράδειγμα ἀποτελοῦν γύρω στὸ 1300 οἱ ἀδελφοὶ Βεργίτση, παιδιὰ τοῦ ἱερέα Πέτρου Βεργίτση, κάτοικοι τοῦ Χάνδακα. Ὁ σημαντικότερος ἀπὸ τοὺς ἐμπορευόμενους ποῦ ἀνήκαν σ’ αὐτὴ τὴν οἰκογένεια, ὁ Ἐμμανουὴλ Βεργίτση ἐπενδύει ὁ ἴδιος ἀξιόλογα

114. CARBONE, *Pizolo* ἀριθ. 679, τῆς 6ης Αὐγούστου 1300: “e a maiore cautella, securidadhe et firmesa di questa presente procuratione per mano di Maineto de Maineti filius quondam Jacobo Maineto, notario, publico scriba et tabulario comunis Pissanorum Anee feci sentire et firmare...”.

115. CARBONE, *Pizolo* ἀριθ. 679. Στὴ συνέχεια ὁ ἴδιος Δανιὴλ Βέρυβος μαζί μὲ τὸν Petrus Masamurdi ἐγγυήθηκαν στὸν Frisinus ὅτι θὰ τοῦ ἀποκαταστήσουν κάθε ζημία ποῦ θὰ πάθαινε ἐξ αἰτίας αὐτῆς τῆς ἐξόφλησης καὶ ὅτι ὅποτε-δήποτε ἔρθει στὸν Χάνδακα ὁ Δρακοντόπουλος θὰ προβεῖ ἀπὸ τὴν ἀρχὴ σὲ νέα δήλωση ἐξόφλησης (CARBONE, *Pizolo* ἀριθ. 680, τῆς 6ης Αὐγούστου 1300).

116. Βλ. πρὸ πάνω V, σημ. 92-93.

117. Ἀλλιώς ὁ THIRIET, *Romanie* 281: «Ἐτσι, οἱ Ἕλληνες ποῦ ἡ κοινωνικὴ τους κατάσταση ἦταν ἐλεύθερη δὲν μετεῖχαν στὶς συναλλαγὲς παρὰ μέσα σὲ πολὺ στενὰ ὄρια: στὶς πράξεις ποῦ ἐξετάσαμε ἕνα ὄνομα στὰ εἴκοσι κατὰ μέσον ὄρο εἶναι ὄνομα ἀναμφισβήτητα ἑλληνικὸ καὶ πρόκειται πάντοτε γιὰ μικρὰ ποσὰ καὶ γιὰ τοπικὲς ἐπιχειρήσεις».

118. Οἱ πράξεις τοῦ Pizolo περιέχουν μνεῖα ἐνὸς Ἐμμανουὴλ Βέρυβου (CARBONE, *Pizolo* ἀριθ. 382), ἐνὸς Ἰωάννη Βέρυβου (CARBONE, *Pizolo* ἀριθ. 478), ποῦ εἶναι καὶ οἱ δύο κάτοικοι Χάνδακα, καθὼς καὶ ἐνὸς Νικόλαου Βέρυβου (CARBONE, *Pizolo* ἀριθ. 676), καλαφάτη τὸ ἐπάγγελμα ποῦ, ταξιδεύοντας ὡς procertans μιᾶς collegantia, πιάστηκε ἀπὸ τοὺς Ἕλληνες τῆς Μονεμβασίας αἰχμάλωτος στὴν Ἀστυπάλαια.

119. Οἱ συγγενικοὶ δεσμοὶ τοῦ Δρακοντόπουλου μὲ τὴν Κρήτη δὲν πρέπει νὰ περιορίζονταν μόνο στὴν “cognatio” μὲ τὸν Δανιὴλ Βέρυβο. Ἡ οἰκογένεια πρέπει νὰ ἦταν κρητικῆς καταγωγῆς, ἀφοῦ κατὰ τὰ μέσα τοῦ δέκατου τρίτου αἰῶνα ἀπαντοῦν στὴν Κρήτη ὡς ἐπαναστάτες οἱ ἀδελφοὶ Κωνσταντῖνος καὶ Ἐμμανουὴλ Δρακοντόπουλοι (BORSARI ὁ.π. (σημ. 6) 44). Ποιὰ ἦταν ἡ σχέση τοῦ Μιχαὴλ Δρακοντόπουλου μὲ ἕναν Ἐμμανουὴλ Δρακοντόπουλο ποῦ κατὰ μιὰ πράξιν τοῦ Brixano (MOROZZO DELLA ROCCA, *Brixano* ἀριθ. 174, τῆς 10ης Ἰουνίου 1301) εἶχε πωλήσει στὸν Parentus Urado ἕναν δοῦλο Τοῦρκο, δὲν μπορεῖ νὰ διαγνωσθεῖ ἀπὸ τὰ ἔγγραφα ποῦ διαθέτουμε.

ποσὰ σὲ collegantie ὡς socius stans¹²⁰, ἐνεργεῖ ὡς ἐκπρόσωπος τοῦ ἀδελφοῦ του Νικολάου πού βρίσκεται στὴ Ρόδο προκειμένου ἐκεῖνος ὡς procertans νὰ καταρτίσει collegantia μὲ τὸν Stephanino Maçamurdi¹²¹, δὲν ἀπαξιώνει νὰ πουλάει ὡς δούλους συμπατριῶτες του Ἑλληνας πού ἔχει ἀγοράσει ἀπὸ τοὺς Τούρκους¹²², δανεῖζει χρήματα καὶ συμφωνεῖ νὰ τοῦ ἀποδοθοῦν στὴ Βενετία¹²³, ἀγοράζει σαπούνη προερχόμενο ἀπὸ τὴν Πάδουα γιὰ νὰ τὸ μεταπωλήσει στὴν Κρήτη¹²⁴.

Ἄλλος ἀδελφός, ὁ Νικόλαος Βεργίτης, βρίσκεται στὴν Κρήτη στὶς 7 Μαρτίου 1300, ὅπου καταρτίζει collegantia (ὡς procertans) μὲ τὸν Andrea Cornario. Τὴν ἀσκηση τῶν καθηκόντων τοῦ procertans θὰ τὴν ἔχει ὅμως ὄχι ὁ ἴδιος ὁ Νικόλαος, ἀλλὰ τρίτος ἀδελφός, ὁ Ἰωάννης Βεργίτης¹²⁵. Αὐτὸς ὁ ἴδιος Νικόλαος Βεργίτης βρίσκεται στὴ Ρόδο ὡς procertans στὶς 8 Αὐγούστου τοῦ ἴδιου ἔτους, 1300, ὅπου τοῦ ἀποστέλλονται τὰ 28 ὑπέρπυρα τῆς εἰσφορᾶς τοῦ Stephanino Maçamurdi¹²⁶.

Γιὰ τὸν Ἰωάννη Βεργίτη πού προαναφέραμε μνημονεύεται καὶ ἄλλη δραστηριότητα, σχετικὴ μὲ collegantie στὸ 1303¹²⁷.

Γιὰ τοὺς Βεργίτη δὲν ἔχουμε ἄμεση γνώση περὶ τοῦ ἂν εἶχαν καὶ αὐτοὶ ἀποκτήσει, ὅπως ὁ Δρακοντόπουλος, τὴν ιδιότητα τοῦ Βενετοῦ. Δὲν μποροῦμε, ὅμως, ἀσφαλῶς νὰ τὸ ἀποκλείσουμε μὲ τὴν αἰτιολογία ὅτι οἱ πηγές μας σιωποῦν σχετικὰ, καὶ τοῦτο γιὰτὶ καὶ στὴν περίπτωση τοῦ Μιχαὴλ Δρακοντόπουλου ἢ τοῦ Δανιὴλ Βέρυβου, ὅσες πράξεις τοὺς μνημονεύουν καὶ καταρτίστηκαν στὸν Χάνδακα ἀρκοῦνται στὸ νὰ σημειώσουν ποιᾶς πόλης εἶναι κάτοικοι, χωρὶς νὰ ἀναφέρουν τίποτα ἀπολύτως γιὰ τὴν ὑπηκοότητά τους. Ἡ βενετικὴ τους ὑπηκοότητα μᾶς ἔγινε γνωστὴ μόνο χάρις σὲ ἓνα πληρεξούσιο, πού εἶχε συνταχθεῖ ἀπὸ Πιζάτη νοτάριο στὴν Ἄναια καὶ καταχωρίσθηκε σὲ μιὰν ἀπὸ τὶς πράξεις αὐτές¹²⁸.

120. CARBONE, *Pizolo* ἀριθ. 591, τῆς 22ας Ἰουνίου 1300 καὶ ἀριθ. 625, τῆς 13ης Ἰουλίου 1300. Στὴν πρώτη ἀπὸ τὶς collegantie αὐτές, ἡ ἐπένδυση ἀνέρχεται σὲ 200 ὑπέρπυρα, στὴ δεύτερη σὲ 40. Εἶναι ἀξιοσημείωτο ὅτι οἱ δύο αὐτές collegantie καταρτίζονται μέσα στὸ διάστημα ἑνὸς εικοσαήμερου. Πρέπει, ἐπίσης, νὰ σημειωθεῖ ὅτι οἱ πράξεις τοῦ Pizolo μνημονεύουν καὶ ἓναν ἄλλο Ἑμμανουὴλ Βεργίτη, ἀπὸ τὴν Ἀστυπάλαια (δ.π. ἀριθ. 601), ὁ ὅποιος ὅμως, κατὰ τὴ γνώμη μας, δὲν μπορεῖ νὰ ταυτισθεῖ μὲ τὸν συζητούμενο ἔμπορο τοῦ Χάνδακα.

121. CARBONE, *Pizolo* ἀριθ. 690, τῆς 8ης Αὐγούστου 1301.

122. MOROZZO DELLA ROCCA, *Brixano* ἀριθ. 4, τῆς 8ης Ἀπριλίου 1301: "vendo atque transacto tibi... unam meam sclavam nomine Annam quam a Turchis emi...". Ἐπίσης δ.π. ἀριθ. 10, τῆς 9ης Ἀπριλίου 1301, ἀριθ. 119, τῆς 15ης Μαΐου 1301, ἀριθ. 120, τῆς ἴδιας ἡμερομηνίας. Ἡ Ρόδος δὲν ἀνῆκε στὸ 1301 στοὺς Τούρκους καὶ γι' αὐτὸ, ἀντίθετα ἀπὸ τὴν LAIOU, *Quelques observations* 194 σημ. 73, πιστεύουμε ὅτι οἱ ἀγορές τῶν δούλων γίνονταν στὰ μικρασιατικὰ λιμάνια καὶ εἰδικότερα καὶ στὴν Ἄναια πού ἀποτελοῦσε κέντρο πειρατῶν (πρβ. LEMERLE δ.π. (σημ. 93) 16 σημ. 5, HEYD δ.π. (σημ. 93) I 443. Βλ. καὶ ΖΑΧΑΡΙΑΔΟΥ, *Cortazzi* 63, 65). Χαρακτηριστικὸ εἶναι ὅτι στὶς 20 Δεκεμβρίου 1304 ἢ Εἰρήνη τοῦ ποτὲ Turchi, κάτοικος Χάνδακα, ἀγοράζει ἀπὸ τὸν Franciscus Catelanus ἀπὸ τὴν Ἀστυπάλαια, κάτοικο Χάνδακα, τὴ δούλη Μαρία ἀπὸ τὴν Ἄναια (Maria de Ania) (CARBONE, *Pizolo* ἀριθ. 1129). Βλ. καὶ ΖΑΧΑΡΙΑΔΟΥ, *Trade* 5 σημ. 13. Γενικότερα, γιὰ τὸ ἐμπόριο Ἑλλήνων δούλων στὸν 14ο αἰώνα, βλ. CH. VERLINDEN, *Venezia e il commercio degli schiavi provenienti dalle coste orientali del Mediterraneo, Venezia e il Levante fino al secolo XVI* 2 (Firenze 1973) 912-917, ΖΑΧΑΡΙΑΔΟΥ, *Trade* 160-163, ἰδίως σ. 161.

123. Βλ. παραπομπὴ στὴ LAIOU, *Quelques observations* 194 σημ. 74.

124. Βλ. παραπομπὴ στὴ LAIOU, *Quelques observations* 194-195 σημ. 75.

125. CARBONE, *Pizolo* ἀριθ. 167, τῆς 17ης Μαρτίου 1300.

126. Βλ. πρὸ πάνω, σημ. 121.

127. Βλ. παραπομπὴ στὴ LAIOU, *Quelques observations* 195 σημ. 76.

128. Καταχωρίζεται στὴν πράξη τῆς 6ης Αὐγούστου 1300 τοῦ Pizolo (CARBONE δ.π. ἀριθ. 679).

Μπορούμε όμως, πιστεύουμε, να θεωρήσουμε την ιδιότητα του Βενετού πολίτη ως πιθανολογούμενη σε κάθε περίπτωση Έλληνα εμπόρου ασχολούμενου με το θαλάσσιο εμπόριο γύρω στις άρχες του δέκατου τέταρτου αιώνα.

Υπέρ της έκδοχης αυτής συνηγορούν ορισμένες σημαντικές ένδειξεις: "Όταν π.χ. ο Δαβιήλ Βέρυβος, ένας κατά τα φαινόμενα μάλλον ασήμαντος εμπορευόμενος του Χάνδακα, είχε την ιδιότητα του Βενετού, κατά μείζονα λόγο θα πρέπει να υποθέσουμε ότι την είχαν αποκτήσει π.χ. οί αδελφοί Βεργίτση (ή ο Γεώργιος Ύαλινᾶς ή ο Petrus de la Chaliva), τῶν ὁποίων οί ἐμπορικὲς δραστηριότητες ἦταν πολὺ πλεονεκτήματα ἀπὸ τοῦ Βέρυβου καὶ ἐκτείνονταν σ' ὁλόκληρο τὸν ἀνατολικὸ μεσογειακὸ χῶρο. Ἐξάλλου οί ἀνακρίσεις πὸ διεξήχθησαν στὸ 1316 στὴ Βενετία γιὰ νὰ διαπιστωθεῖ ἂν ἕνας Κρητικὸς ἔμπορος ἦταν ἢ ὄχι Βενετὸς πολίτης¹²⁹ δείχνουν ὅτι, κατὰ τὴ βενετικὴ κεντρικὴ διοίκηση, ἡ ιδιότητα τοῦ Βενετοῦ ἐξακολουθοῦσε νὰ ἀποτελεῖ στὶς ἀρχὲς τοῦ δέκατου τέταρτου αἰῶνα τὴν ἀπαραίτητη προϋπόθεση γιὰ τὴ συμμετοχὴ στὸ διατοπικὸ εμπόριο. Τέλος, δὲν πρέπει νὰ παραγνωρίζεται ὅτι ἀκόμη καὶ στὰ τέλη τοῦ δέκατου ἔκτου αἰῶνα ἀπαντᾶμε ἕναν Ἕλληνα ἔμπορο ἀπὸ τὴν Κρήτη, τὸν Κωνσταντῖνο Ἐπισκοπόπουλο¹³⁰, νὰ φροντίζει, ναυλώνοντας πλοῖο στὸ Λονδίνο γιὰ ἕνα ταξίδι στὸ Danzig, νὰ μνημονευθεῖ στὸ ναυλοσύμφωνο ἢ ιδιότητά του ὡς «Βενετοῦ ἐμπόρου» (mercator Venecianus)¹³¹, πρᾶγμα πὸ δείχνει ὅτι ἡ ιδιότητα αὐτὴ εἶχε καὶ τότε ἀκόμη, δύο αἰῶνες μετὰ τὴν περίοδο πὸ ἐξετάζουμε, στὰ μάτια ἑνὸς Ἕλληνα τῆς Κρήτης πὸ ἀσκοῦσε ἐμπορία, τὴν ἀξία ἑνὸς σημαντικοῦ προνόμιου.

Παρόλο λοιπὸν πὸ, καταρχὴν, ἡ ἀπονομὴ τῆς βενετικῆς ἰθαγένειας ἔπρεπε νὰ περιορίζεται στοὺς Λατίνους μόνο¹³² —αὐτὴ ἦταν ἡ συνηθισμένη πρακτικὴ τῶν βενετικῶν ἀρχῶν¹³³— ὁ κανόνας αὐτὸς κάθε ἄλλο παρὰ ἀνεξαιρέτος θα πρέπει νὰ ἦταν καὶ θα πρέπει νὰ υποθέσουμε ὅτι, μετὰ τὴ βοήθεια, ἴσως, κάποιας δωροδοκίας, οί Ἕλληνες ἔμποροι, ἤδη ἀπὸ τὶς ἀρχὲς τοῦ δέκατου τέταρτου αἰῶνα, κατόρθωναν ν' ἀποκτοῦν τὸ προνόμιο αὐτό, πὸ τοὺς ἐπέτρεπε νὰ μετέχουν ἐνεργᾶ καὶ χωρὶς περιορισμοὺς στὸ θαλάσσιο εμπόριο.

VIII. Θὰ τελειώσουμε θίγοντας ἕνα ἄλλο θέμα, τὸ τοῦ δῆθεν μικροῦ μεγέθους τῶν κεφαλαίων πὸ ἐπενδύουν οί Ἕλληνες ἐμπορευόμενοι, ἄποψη πὸ τονίζεται τόσο ἀπὸ τὸν Thiriet, ὅσο καὶ ἀπὸ τὸν Borsari¹³⁴.

129. THIRIET, *Romanie* 280.

130. Ὅτι ὁ Κωνσταντῖνος Ἐπισκοπόπουλος (Constantino Episcopopulo) ἦταν Κρητικὸς, βλ. Κ. ΜΕΡΤΖΙΟΥ, *Θωμᾶς Φλαγγίνης καὶ ὁ Νέος Ἑλληνομνήμων* (Ἀθήναι 1939) 188 σημ. 2, 229. Βλ. ἄλλωστε καὶ τὴν ἀπογραφὴ τοῦ Τρίνα, ὅπου ἡ οἰκογένεια Ἐπισκοπόπουλου ἀναγράφεται στὸν κατάλογο τῶν ἀστῶν (cittadini) τῶν Χανίων (ἀριθ. 123) καὶ τοῦ Ρεθύμνου (ἀριθ. 26), στὸν ΜΑΝΟΥΣΑΚΑ, *Ἡ παρὰ Τρίνα ἀπογραφὴ* 54 καὶ 56.

131. Βλ. S. ΜΑΤΥΣΙΚ, *Fragment des relations Polono-Italiennes de commerce maritime*, *Studi Berlingieri* (Genova 1964) 325 σημ. 5. Ἡ ναύλωση εἶναι τῆς 24ης Ὀκτωβρίου 1590.

132. THIRIET, *Romanie* 270.

133. Βλ. π.χ. μνεῖα ἀπονομῆς τῆς σὲ ἕναν Λατῖνο ἀπὸ τὸν Βάυλο τῆς Χαλκίδας (THIRIET, *Romanie* 280 = THIRIET, *Régestes* I ἀριθ. 106, τῆς 27ης Ἰουνίου 1340). Γιὰ τοὺς ὅρους ἀπονομῆς τῆς βενετικῆς ἰθαγένειας ἀπὸ τὸν Βενετὸ πρόξενο στὴν Τανα τῆς Κριμαίας, βλ. Μ. ΝΥΣΤΑΖΟΠΟΥΛΟΥ-ΡΕΛΕΚΙΔΙΣ, *Venise et la Mer Noire du XIe au XVe siècle, Venezia e il Levante* I 2, 558.

134. THIRIET, *Romanie* 280-281, BORSARI ὁ.π. (σημ. 6) 100 καὶ σημ. 136, ἀπὸ τοὺς ὁποίους ὁ δεῦτερος ἀναφέρεται εἰδικότερα στὶς ἐπενδύσεις σὲ collegantie. Ἡ ἴδια ἀντίληψη μπορεῖ νὰ διαγνωσθεῖ καὶ στὴν κρίση τῆς ΛΑΙΟΥ, *Quelques observations* 185, ὅτι ὁ Pietro de la Caliva προτιμοῦσε νὰ τοποθετεῖ τὰ κεφάλαιά του σὲ ἐδώδιμα καὶ μαλλιὰ «παρὰ σὲ ἄπλες collegantie», κρίση τὴν ὁποία ἡ Λαίου βασίζει στὶς κατὰ μέσο ὄρο ἐπενδύσεις 65 1/2 ὑπέρπυρον κατὰ collegantia τοῦ de la Caliva.

Ἡ ἐπένδυση κατὰ μικρὰ ποσὰ ὅμως δὲν ἀποτελεῖ ἀπαραίτητα ἔνδειξη μικρῆς συμμετοχῆς τοῦ ἐπενδυτῆ στὴ συναλλακτικὴ ζωὴ. Ἄς μὴ λησμονοῦμε τὴν περίφημη περίπτωση τοῦ Κάτωνα, ποῦ μᾶς παραδίδει ὁ Πλούταρχος: Ὁ Κάτωνας μοίραζε τὰ ναυτοδάνειά του σὲ πενήντα πλοῖα γιὰ νὰ πετυχαίνει μὲ τὸν τρόπο αὐτὸ τὸν περιορισμὸ τῶν κινδύνων¹³⁵. Χωρὶς λοιπὸν νὰ θέλουμε νὰ ὑπερτιμήσουμε τὸν παράγοντα αὐτόν, πρέπει νὰ ἔχουμε ὑπόψη μας ὅτι ἡ τάση τοῦ διασκορπισμοῦ τῶν κεφαλαίων ἀποτελοῦσε ἀνέκαθεν στὴ Μεσόγειο μιὰ πρακτικὴ πολὺ διαδομένη, ποῦ ἀπέβλεπε κυρίως στὸν περιορισμὸ τῶν ἐπιχειρηματικῶν κινδύνων¹³⁶. Ἀπὸ τῆς πλευρᾶς αὐτῆς ἡ ἐπιχειρηματικὴ δραστηριότητα τοῦ Νικολάου Καρύδη, παπᾶ καὶ συμβολαιογράφου, εἶναι ἐνδεικτικὴ. Οἱ ἐπενδύσεις του ἀπὸ τὸ 1278 ὡς τὸ 1280 κυμαίνονταν ἀπὸ 4 ὑπέρπυρα συμμετοχῆς σὲ μιὰ collegantia, ὡς τὰ 110 σὲ μιὰν ἄλλη, ἐνῶ ἄλλες συμμετοχὲς του ἀνέρχονταν σὲ 10, 20 ἢ 49 ὑπέρπυρα¹³⁷. Εἶναι φανερὸ ὅτι τὸ ὕψος τῆς ἐπένδυσης τοῦ Καρύδη δὲν προσδιορίζονταν ἀπὸ τίς οικονομικὲς του δυνατότητες, ἀλλὰ ἀπὸ ἄλλους παράγοντες. Ἡ ἴδια παρατήρηση ἰσχύει καὶ γιὰ τὴν περίπτωση τοῦ Ἐμμανουὴλ Βεργίτη, ὁ ὅποιος ἐπενδύει στὶς 22 Ἰουνίου 1300 200 ὑπέρπυρα σὲ μιὰ collegantia καὶ 40 ὑπέρπυρα μόνο σὲ μιὰν ἄλλη, εἴκοσι μέρες μετὰ¹³⁸.

Κριτήριο, λοιπὸν, γιὰ τὸ ὕψος τῆς ἐπένδυσης ἀποτελοῦσε τὸ μέγεθος τοῦ ἀναλαμβανόμενου κινδύνου ἢ, ἐνδεχομένως, τὸ ποσοστὸ τοῦ ἐλπιζόμενου κέρδους, καὶ ὄχι ἡ ὑπαρξὴ διαθέσιμου κεφαλαίου, πάντως δὲν ἀσκοῦσε ἐπιρροὴ ἡ δῆθεν ἔλλειψη ἐπιχειρηματικῆς πείρας τῶν Ἑλλήνων ἐμπορευόμενων.

ΙΧ. Τὰ ὅσα ἐκθέσαμε πρὸ πάνω δὲν ἐξαντλοῦν, ἀσφαλῶς, τὸ θέμα¹³⁹. Παρέχουν ὅμως, πιστεύουμε, ἀρκετὲς ἐνδείξεις γιὰ τὸ ὅτι ἔχει ὑποτιμηθεῖ ἡ σημασία τῆς συμμετοχῆς Ἑλλήνων ἐμπορευόμενων τῆς Κρήτης¹⁴⁰ στὴν ἐπιχειρηματικὴ ζωὴ τοῦ νησιοῦ, ἀλλὰ καὶ τῆς Ἀνατολικῆς Μεσογείου γενικότερα, στὰ πρῶτα χρόνια τοῦ δέκατου τέταρτου αἰώνα.

135. ΠΛΟΥΤΑΡΧΟΥ, *Βίοι παράλληλοι*, ΜΑΡΚΟΣ ΚΑΤΩΝ 21, 6.

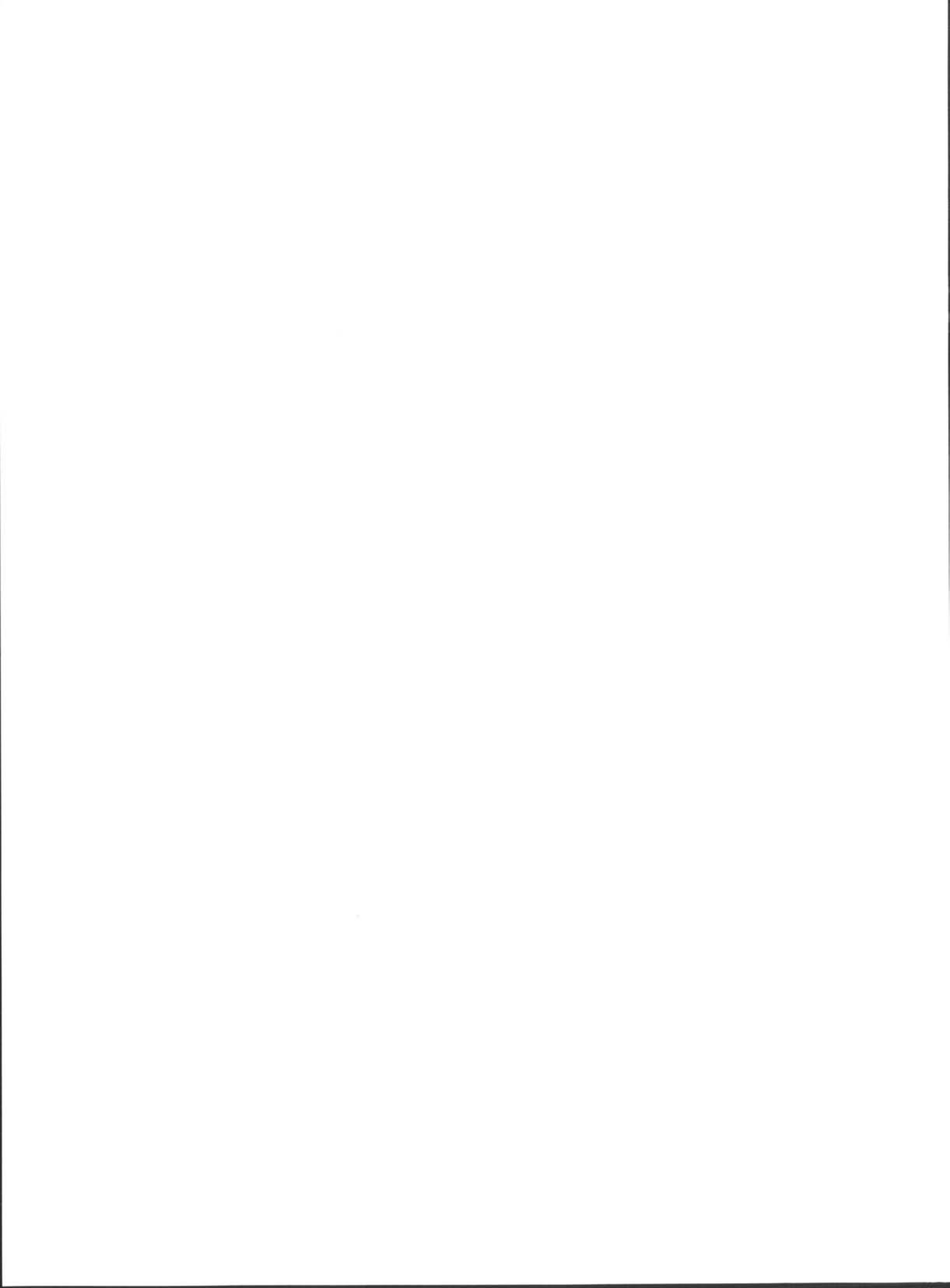
136. Βλ. τίς παρατηρήσεις τοῦ Ι. ΜΑΝΙΑΤΟΠΟΥΛΟΥ, *Τὸ ναυτικὸν δίκαιον τῆς Ὑδρας* (Ἀθῆναι 1939) 32 γιὰ τὴν πρακτικὴ αὐτὴ στὴν προεπαναστατικὴ ναυτιλία τῆς Ὑδρας.

137. ΣΧΙΑΥΔΑΝΟ - ΛΟΜΒΑΡΔΟ, *Marcello* ἀριθ. 1, 4 ὑπέρπυρα, ἀριθ. 155, 10 ὑπέρπυρα, ἀριθ. 128, 20 ὑπέρπυρα, ἀριθ. 124, 49 ὑπέρπυρα, ἀριθ. 229, 110 ὑπέρπυρα.

138. Βλ. πρὸ πάνω, σημ. 120.

139. Π.χ. ἡ συμμετοχὴ τῶν Ἑλλήνων τοῦ Χάνδακα στὴ —σημαντικὴ— ἐπιχειρηματικὴ δραστηριότητα ποῦ ἀποτελοῦσε κατὰ τὸν Μεσαίωνα τὸ κοῦρσο (γιὰ τὴν ὁποία, βλ. βιβλιογραφία στὴ μελέτη τοῦ γράφοντος, *Épiphous-Une institution du droit maritime, grec, antique, hellénistique, byzantin et postbyzantin, Symposium* 1985 (Köln -Wien 1989) 429-430 σημ. 21, παραπάνω σ. 90 σημ. 21) προκύπτει ἀπὸ ἓνα συνηποσχετικὸ, τῆς 29ης Ἰανουαρίου 1305, στὸν CARBONE, *Pizolo* ἀριθ. 1194, ποῦ ἀφορᾷ διαφορὰς “de racione cursi”. Ὁ συμβαλλόμενος Ἑλληνας εἶναι ὁ Ἰωάννης Καλύβας (Johannes Caliva).

140. Π.χ. τοῦ Ἰωάννη Χανδακίτη, Giovanni Ghandachiti, CARBONE, *Pizolo* ἀριθ. 796, 797, 817, 818 ἢ τοῦ Ἐμμανουὴλ Μουζουράκη (Emanuele Musurachi), (CARBONE δ.π. ἀριθ. 1037, 1043, 1058) κλπ.

“Ένας πρόδρομος τῆς συναλλαγματικῆς ἐκδομένως ἀπὸ Ἑλληνα ἔμπορο τὸ 1300*

I. Ἡ ἀπαρχὴ τῆς χρήσης συναλλαγματικῶν στὴν Ἑλλάδα κατὰ τοὺς τελευταίους αἰῶνες τῆς βυζαντινῆς περιόδου καὶ κατὰ τὴ μεταβυζαντινὴ περίοδο εἶναι, σὲ γενικὲς γραμμές, πολὺ λίγο γνωστὴ.

Κατὰ τὸν F. Thiriet¹ ἡ παλαιότερη μνεῖα συναλλαγματικῶν ἐκδομένων στὴν Ἑλλάδα εἶναι ἐκείνη ποὺ ἀπαντᾷ στὸν Marino Sanudo il Vecchio ὁ ὁποῖος, ἀναφερόμενος στοὺς Βενετοὺς ἔμπορους ποὺ κυκλοφοροῦσαν στὸ «Φραγκικὸ» Πριγκηπάτο τοῦ Μωρέως στὰ χρόνια τοῦ Γουλιέλμου II Βιλλεαρδουίνου (1246-1278) μᾶς πληροφορεῖ ὅτι οἱ ἔμποροι αὐτοὶ μποροῦσαν νὰ μετακινουῦνται ἐλεύθερα χωρὶς νὰ εἶναι ὑποχρεωμένοι νὰ παίρνουν μαζί τους μετρητά, γιατί μποροῦσαν νὰ τὰ προμηθευτοῦν ἐπιτόπου μὲ ἀπλὸ ἰδιωτικὸ τοὺς ἔγγραφο (con il semplice logo scritto di mano se li dava denari)². Ὁ Thiriet ἔβλεπε σ’ αὐτὰ τὰ «ἰδιωτικὰ ἔγγραφα» προδρόμους τῆς συναλλαγματικῆς³, τοὺς ὁποῖους ἐπομένως οἱ «Λατίνοι» ἔμποροι στὴν Ἑλλάδα χρησιμοποιοῦσαν ἤδη ἀπὸ τὸ δεῦτερο μισὸ τοῦ δέκατου τρίτου αἰῶνα⁴.

* Ἀνάτυπο ἀπὸ τὸν *Τιμητικὸ Τόμο στὸν Κώστα Ν. Τριανταφύλλου* (Πάτραι 1990) 209-219.

Ἡ μελέτη αὐτὴ ἀποτελεῖ ἀνάπτυξη τμήματος ἀνακοίνωσης, ἡ ὁποία παρουσιάστηκε στὸ 6ο Διεθνὲς Κρητολογικὸ Συνέδριο, ποὺ πραγματοποιήθηκε στὰ Χανιά ἀπὸ 24-30 Αὐγούστου 1986. Ἡ ἀνακοίνωση, ποὺ ἔφερε τὸν τίτλο «Ἐμπορικὲς ἐπιχειρήσεις Ἑλλήνων τῆς Κρήτης γύρω στὸ 1300» δημοσιεύτηκε ἤδη στὴν *Ἐπιθεώρηση Ἐμπορικοῦ Δικαίου ΜΑ*, 1990, 1-34, βλ. παραπάνω σ. 255-279.

1. THIRIET, *Romanie* 308. Βλ. ἐπίσης αὐτόθι 100 σημ. 2.

2. MARINO SANUDO IL VECCHIO, *Istoria del Regno di Romania* στὸ K. HOPF, *Chroniques grécoromanes inédites ou peu connues* (Berlin 1873) 101-102.

3. THIRIET, *Romanie* 308 μαζί μὲ τὴ σημ. 2.

4. Ἐννοεῖται ὅτι στὴ μελέτη μας δὲν περιλαμβάνουμε τὰ “instrumenta ex causa cambii”, ἔγγραφα ἐπομένως ποὺ συντάχθηκαν σὲ νοτάριο. Τούτων ἡ χρῆση στὴν Ἑλλάδα ἀνατρέχει σὲ πολὺ παλαιότερα χρόνια, ὅπως π.χ. MOROZZO DELLA ROCCA - LOMBARDO, *Documenti* ἀριθ. 69, τοῦ Σεπτεμβρίου 1136, ποὺ συντάχθηκε στὴν Κόρινθο, μὲ τόπο ἐκπλήρωσης τὴν Κωνσταντινούπολη. Τὰ συμβολαιογραφικὰ αὐτὰ ἔγγραφα ἔφεραν διάφορα ὀνόματα στὴ Βενετία, ὅπως “cartulae caucionis”, “vadimonio” (πρβ. τὸ ἔγγραφο ποὺ ἀναφέρθηκε προηγουμένως στὴν παρούσα σημείωση), “instrumenta ex causa cambii” κλπ. Βλ. CASSANDRO, *Vicende storiche* 53-54. Γενικότερα, πάνω στὰ “instrumenta ex causa cambii” ἐκτὸς τοῦ CASSANDRO ὁ.π. καὶ τοῦ ἴδιου, στὴν *Enciclopedia del Diritto (ED)*, V, στὴ λ. cambiale σ. 829, βλ. ἐπίσης DE ROOVER, *L'évolution* 12-13. Ἐνα παράδειγμα “instrumentum ex causa cambii” χρονολογούμενο ἀπὸ τὸ 1304, ἐνδιαφέρον γιατί δύο Ἕλληνες ἔμποροι εἶναι μεταξὺ τῶν δικαιοπρακτούντων, βλ. στὸν CARBONE, *Pizolo II* ἀριθ. 985, τῆς 2ας Νοεμβρίου 1304 (βλ. καὶ πῶς κάτω στὴ σημ. 37).

Ἡ ἄποψη αὐτὴ τοῦ Thiriet ἀμφισβητήθηκε ἀπὸ τὸν G. Cassandro, ὁ ὁποῖος πιστεύει ὅτι ὁ Sanudo μὲ τὴ μνεία τῶν “scritti di mano” αὐτῶν δὲν θέλησε νὰ πεῖ τίποτα περισσότερο ἀπὸ τὸ νὰ τονίσει ὅτι ἡ ἐμπιστοσύνη ποὺ κυριαρχοῦσε στὸ Πριγκηπάτο στὰ χρόνια τοῦ Γουλιέλμου II Βιλλεαρδουΐνου ἦταν τόση, ὥστε στὶς μεταξὺ ἐμπόρων πιστωτικὲς συναλλαγὲς δὲν ἦταν ἀνάγκη νὰ γίνῃ χρήση δημοσίων ἐγγράφων⁵.

Ὁ συγγραφέας αὐτῆς ἐδῶ τῆς μελέτης εἶχε τὴν εὐκαιρία σὲ μιὰ προηγούμενη ἐργασία του⁶ νὰ ὑποστηρίξει ὅτι τὰ «ιδιωτικὰ ἐγγραφα» τοῦ Sanudo ἦταν πραγματικά, ὅπως τὸ δεχόταν ὁ Thiriet, πρόγονοι τῆς συναλλαγματικῆς καὶ εἰδικότερα ὅτι ἦταν “litterae pagamenti”, γράμματα, δηλαδὴ, μὲ τὰ ὁποῖα ὁ συντάκτης τους, ἐνόψει μιᾶς σύμβασης ἐπικαταλλαγῆς ποὺ εἶχε καταρτίσει καὶ γιὰ τὴν ὁποία, προσθέτουμε, εἶχε συνταχθεῖ «συμβολαιογραφικὸ ἐγγραφο μὲ αἰτία ἐπικαταλλαγῆς» (instrumentum ex causa cambii), ἔδινε τὴν ἐντολὴ σὲ πρόσωπο ποὺ βρισκόταν (ἢ θὰ βρισκόταν) στὸν τόπο πληρωμῆς —συνήθως ἀνταποκριτὴ τοῦ συντάκτη τῆς ἐπιστολῆς— νὰ πληρώσει σὲ ἓνα τρίτο πρόσωπο, μνημονευόμενο στὸ γράμμα, τὸ ποσὸ ποὺ ἀναγαφόταν στὸ instrumentum ex causa cambii.

II. Γιὰ τὸ πρῶτο μισὸ τοῦ δέκατου τέταρτου αἰῶνα διαπιστώνει κανεὶς ὅτι ἀληθινὲς συναλλαγματικὲς ἀρχίζουσι νὰ κυκλοφοροῦν στὴν Ἑλλάδα μεταξὺ τῶν Βενετῶν ἐμπορευομένων⁷, ἐνῶ γιὰ τὸ δεῦτερο μισὸ τοῦ ἴδιου αἰῶνα ὑπάρχουν ἀποδείξεις ὅτι καὶ οἱ Ἕλληνες ἐμπορευόμενοι ἄρχισαν νὰ τὶς χρησιμοποιοῦν. Ἀσφαλεῖς μνεῖες συναλλαγματικῶν ποὺ νὰ ἀφοροῦν Ἕλληνες προέρχονται —σύμφωνα μὲ τὸ τωρινὸ ἐπίπεδο τῶν γνώσεών μας— ἀπὸ τὸ τέλος τοῦ 14ου αἰῶνα⁸.

Ἔτσι, συναλλαγματικὲς ἐκδομένες στὸ πλαίσιο τῶν ἐμπορικῶν τοῦ ὑποθέσεων ἀπὸ τὸν Ἕλληνα ἔμπορο καὶ ἐφοπλιστὴ Ἰωάννη Μαυρικᾶ περιέχονται στὴν ἐμπορικὴ ἀλληλογραφία του ποὺ ἀνάγεται στὸ 1390 καὶ ἀφορᾷ τὴν ἀγορὰ ἀπὸ τὸν Μαυρικᾶ «μερδικῶν» σ' ἓνα μεγάλο ἐμπορικὸ πλοῖο (μία cocha)⁹. Λίγο ἀργότερα, μιᾶς συναλλαγματικῆς στὴν ὁποία ἐμπλέκονται Ἕλληνες γίνεται μνεία στὸ πρακτικὸ ἐμπορικῆς ὑπόθεσης ποὺ δικάστηκε τὸν Ἰούνιο 1391 ἀπὸ τὸ Δικαστήριον τοῦ Δούκα τῆς Κρήτης. Τὸ πρακτικὸ αὐτό, τοῦ ὁποίου περίληψη εἶχε

5. CASSANDRO, *Note minime* 224-25.

6. Δ. ΓΚΟΦΑ, Μία ἀπόφαση τοῦ Δούκα τῆς Κρήτης τοῦ δέκατου τέταρτου αἰῶνα σχετικὴ μὲ μιὰ συναλλαγματικὴ, στὴν *Ἐπιθεώρηση τοῦ Ἐμπορικοῦ Δικαίου* ΛΓ', 1982, 341-352. Ἡ μελέτη αὐτὴ ἔχει δημοσιευτεῖ καὶ γαλλικά, μὲ τὸν τίτλο “Un jugement de la Cour Ducale de Crète du XIVe siècle concernant une lettre de change” στὸ *Ἀφιέρωμα στὸν Ἀλέξανδρο Γ. Λιτζερόπουλο* (Ἀθήνα 1985) 365-376, βλ. παρακάτω σ. 289-297.

7. Μνεῖες συναλλαγματικῶν βρίσκονται στὴν ἐμπορικὴ ἀλληλογραφία τοῦ Pignol Zucchello, MOROZZO DELLA ROCCA, *Zucchello* 98 (Χάνδακας, 22 Σεπτεμβρίου 1347), σ. 102 (Χάνδακας, 23 Σεπτεμβρίου 1347) καὶ στὶς πράξεις τοῦ Zaccaria de Fredo, συμβολαιογράφου στὸν Χάνδακα (LOMBARDO, *Fredo* ἀριθ. 121, 122 καὶ 123, τῆς 28ης Ἀπριλίου 1357).

8. Ἐκφράσαμε ἀλλοῦ (ΓΚΟΦΑ ὁ.π. 347, σημ. 31) τὴν ἄποψη ὅτι μιὰ σημείωση, καταχωρισμένη στὸ σημειωματάριο ἐνὸς ὑπαλλήλου τῆς Μητροπόλεως τῆς Θεσσαλονίκης χρονολογούμενη ἀπὸ τὸ 1426, περιέχει, πιθανῶς, μνεία χρήσης συναλλαγματικῶν ἀπὸ Ἕλληνες τῆς Κωνσταντινουπόλεως καὶ τῆς Θεσσαλονίκης στὶς ἀρχὲς τοῦ δέκατου πέμπτου αἰῶνα.

9. Γιὰ τὸν Ἰωάννη Μαυρικᾶ, βλ. ΓΚΟΦΑ ὁ.π. 345 σημ. 20. Τὰ συζητούμενα ἐγγραφα (δύο γράμματα) ποὺ μνημονεύουν συναλλαγματικὲς ἔχουν δημοσιευτεῖ ἀπὸ τὸν Μ. ΜΑΝΟΥΣΑΚΑ, *Βενετικά ἐγγραφα* ἀριθ. 6A, τῆς 13ης Ἰουνίου 1390, στίχ. 36-37: “et se in chaxo que manchase dener, vogio que Vuy cole deneri per in chabio”, στίχ. 42-43: “e tuor deneri per inchanbio”, ἔγγρ. ἀριθ. 6B, τῆς 4ης Ἰουλίου 1390, στίχ. 80-81: “io ve mando la lettera del inchanbio que Vuy fese cho ser Rigo Damolin”. Οἱ ἐπιστολὲς γράφτηκαν στὴ Βενετία καὶ στάλθηκαν στὸν Χάνδακα.

δώσει ή κα Ε. Santschi¹⁰, δημοσιεύτηκε στο σύνολό του και σχολιάστηκε από τον συντάκτη της παρούσας μελέτης¹¹.

III. "Αν όμως ανατρέξουμε κάτι λιγότερο από έναν αιώνα πριν στα 1300, διαπιστώνουμε ότι οι Έλληνες έμπορευόμενοι της Κρήτης, αλλά και εκείνοι των λιμανιών της μικρασιατικής παραλίας, γνώριζαν εξίσου με τους Βενετούς εμπόρους που δρούσαν στα έδαφη του «Φραγκικού» Πριγκηπάτου του Μωρέως γύρω στα 40 χρόνια νωρίτερα¹² την πρακτική των "litterae pagamenti" αυτών, που λίγο αργότερα θα μεταμορφώνονταν σε "litterae cambii" ή, στη βενετική διάλεκτο, "lettere del inchabio"¹³.

Η μαρτυρία αυτή, για τη χρησιμοποίηση "litterae pagamenti" από τους Έλληνες έμπορευόμενους του Χάνδακα, βρίσκεται σε μιὰ πράξη του νοταρίου της πρωτεύουσας της Κρήτης Pietro Pizolo, χρονολογούμενη στις 4 Μαρτίου 1300¹⁴.

Όπως προκύπτει από την πράξη αυτή, ο Stephanus Μαçamurdi, ένας από τους πιο δραστήριους εμπόρους της Κρήτης, των άρχων του δέκατου τέταρτου αιώνα¹⁵, χρωστούσε χρήματα

10. SANTSCHI, *Régestes* αριθ. 1707, σ. 369-370.

11. ΓΚΟΦΑ ό.π. 348-352.

12. Υπενθυμίζουμε ότι ο Γουλιέλμος II Βιλλεαρδουίνος βασίλευσε από το 1245 ως το 1278. Κατά τα χρόνια αυτά οι Ίταλοι έμπορευόμενοι στη Δύση έκαναν ήδη χρήση των litterae pagamenti. Βλ. π.χ. τις litterae pagamenti της 24ης Μαρτίου 1290 (1291) που παραθέτουν ό L. GOLDSCHMIDT, *Universalgeschichte des Handelsrechts* (Stuttgart 1891) (άνατ. Aalen 1957) 439 και ό A. SCHAUBE, *Einige Beobachtungen zur Entstehungsgeschichte der Tratte*, *SZ (GA)* 15, 1893, 117. Δέν είναι, κατά συνέπεια, καθόλου άπιθάνο ότι έπιστολές πληρωμής θα κυκλοφορούσαν την ίδια, κατ' ουσία, εποχή στην Πελοπόννησο.

13. Ό SCHAUBE ό.π. 134-135, άδικαιολόγητα άρνεϊται την ύπαρξη του όρου "lettera di cambio" ή "lettera cambialis" για την περίοδο εκείνη που όνομάζει «ή παλαιότερη περίοδος» (die ältere Zeit), δηλαδή την πριν από τον δέκατον πέμπτο αιώνα, άν αντιλαμβανόμαστε σωστά τη σκέψη του: Πραγματικά, στον A. LOMBARDO, *Fredo* αριθ. 122, της 28ης Άπριλίου 1357, βρίσκουμε την άκόλουθη ρητή δήλωση: "infra dies quindecim postquam littera postea huius presentis cambii fuerint presentata". Κατά τον SCHAUBE ό.π. 134-137 αυτή καθεαυτή ή άληθινή συναλλαγματική όνομαζόταν κατά την "ältere Zeit" litterae pagamenti. Πρέπει επίσης νά σημειωθεί ότι ό SCHAUBE ό.π. 127, 150-151, άρνεϊται άδικαιολόγητα την ύπαρξη συνδέσμου μεταξύ των "instrumenta ex causa cambii" και των "litterae pagamenti". Βλ. CASSANDRO, *Vicende storiche* 58-64 και τον ίδιο, στην *ED V*, στη λ. cambiale, σ. 830, DE ROOVER, *L'évolution* 38-41. Για την εξέλιξη της συναλλαγματικής, βλ. επίσης R. LOPEZ-I. RAYMOND, *Medieval Trade in the Mediterranean World* (New York 1955) 162-173 και 229-232. Το έγγραφο του Fredo (αριθ. 122 της 28ης Άπριλίου 1357) για το όποιο έγινε λόγος, άποδείχνει κι αυτό τον στενό σύνδεσμο άνάμεσα στο instrumentum ex causa cambii και στις litterae cambii. Το ίδιο αυτό έγγραφο άποδείχνει εξάλλου ότι ό ίσχυρισμός του GOLDSCHMIDT ό.π. 436 σημ. 121, ότι ό όρος litterae cambii δέν άπαντά παρά το 1368, δέν εύσταθεί.

14. CARBONE, *Pizolo I* έγγρ. αριθ. 148, της 4ης Μαρτίου 1300.

15. Ό Stephanus ή Stephaninus Μαçamurdi άνηκε στην «περιώνυμη κρητική οικογένεια έμπορευόμενων και δουλεμπόρων» (ΛΑΙΟΥ, *Quelques observations* 181). Ό Μαçamurdi συνεργαζόταν όχι μόνο με άλλους Βενετούς ή άλλους «Λατίνους» έμπορευόμενους, αλλά και με Έλληνες έμπορευόμενους, όπως ό Γεώργιος Ύαλινās (Giorgio Ialina) και ό Ίωάννης Καλύβας (Johannes Caliva), με τον όποιο (καθώς και με μερικούς «Λατίνους» έμπορευόμενους) τον βλέπουμε νά ίδρύει (CARBONE, *Pizolo I* αριθ. 403, της 16ης Άπριλίου 1300) εταιρία (societas) ένόψει έμπορικού ταξιδιού που θα πραγματοποιήσει στην Άναια (βλ. την έπόμενη σημείωση). Οι έμπορικές δραστηριότητες του Stephanus Μαçamurdi περιλάμβαναν και το εμπόριο σκλάβων. Έτσι τον βλέπουμε νά πουλάει στον Χάνδακα μιάν Έλληνίδα δούλη, καταγόμενη από τη Σάμο (CARBONE, *Pizolo I* αριθ. 173, της 7ης Μαρτίου 1300) ή τρεις Τούρκους (CARBONE, *Pizolo I* αριθ. 539, της 30ης Μαΐου 1300). Το 1301 τον βρίσκουμε πάλι νά πουλάει έναν Έλληνα σκλάβο, καταγόμενο από την Ψιλή (Psile?) (βλ. MOROZZO DELLA ROCCA, *Brixano* αριθ. 133, της 23ης Μαΐου 1301) κλπ. Το δουλεμπόριο, στο όποιο επιδιόταν ό Μαçamurdi έξηγει τις στενές του σχέσεις με την Άναια, που

σ' έναν έμπορο του λιμανιού της Άναιας της Μικράς Άσίας¹⁶, ονομαζόμενο Μιχάλη Δρακοντόπουλο (Michali Dracontopulo). Η αίτια της όφειλης δέν προκύπτει από την πράξη αυτή¹⁷. Όσο για τὸ ὕψος τῆς όφειλης τοῦ Μαϋαmurdi, ἡ πράξη ἀναφέρεται σ' αὐτὸ μὲ μιὰ περίφραση: «για ἐκεῖνα τὰ ὑπέρπυρα ποὺ κυκλοφοροῦν στὴν Κρήτη... ποὺ εἶχες ἀπὸ χρήματα τοῦ Μιχάλη Δρακοντόπουλου» (de illis yperperis in Creta currentibus... que tu habebas de denariis Michali Dracondopoli).

Ἡ περίφραση αὐτή, κατὰ τὴ γνώμη μας, ἀφήνει νὰ ὑπονοηθεῖ ὅτι ἡ ἀρχικὴ όφειλὴ δέν ἦταν σὲ «ὑπέρπυρα ποὺ κυκλοφοροῦν στὴν Κρήτη», νόμισμα ποὺ δέν εἶχε παρὰ τοπικὴ

ἦταν γνωστὴ ὡς κέντρο πειρατείας (πρβ. W. HEYD, *Histoire du commerce du Levant au Moyen Age* I (Leipzig 1888) 537-538, P. LEMERLE, *L'Emirat d'Aydin, Byzance et l'Occident, Recherches sur la "Geste d'Umur Pacha"* (Paris 1957) 16-17 σημ. 5). Για τὸ ἐμπόριο τῶν σκλάβων, βλ. ἐπίσης CH. VERLINDEN, Venezia e il commercio dei schiavi provenienti dalle coste orientali del Mediterraneo, *Venezia e il Levante* I, 2, 913-915. Οἱ στενὲς σχέσεις τοῦ Stephanus Maϋamurdi μὲ τὴν Άναια διαφαίνονται κι ἀπὸ τὸ ὅτι τὸν βλέπουμε νὰ δανεῖζει χρήματα σ' έναν Constancius Vaxalo, κάτοικο Άναιας, κατὰ τὴ διάρκεια παραμονῆς τοῦτου στὸν Χάνδακα (CARBONE, *Pizolo* I ἀριθ. 242, τῆς 17ης Μαρτίου 1300). Ἀνάμεσα στὶς collegantie ποὺ ὁ Μαϋamurdi καταρτίζει μὲ Ἕλληνες, σημειώνουμε ἰδιαίτερα ἐκεῖνη ποὺ ἴδρυσε μαζί μὲ τὸν Γεώργιο Ἰαλινᾶ (CARBONE, *Pizolo* I ἀριθ. 398, τῆς 15ης Ἀπριλίου 1300) καὶ ἡ ὁποία εἶναι σχετικὴ πρὸς τὸ ἐμπορικὸ ταξίδι ποὺ ὁ Μαϋamurdi πρόκειται νὰ πραγματοποιήσει στὴν Άναια καὶ πρὸς τὴν societas ποὺ μνημονεύσαμε πὸ πάνω στὴν παροῦσα σημείωση. Ἡ societas αὐτὴ εἶχε καταρτισθεῖ ἐνόψει τοῦ ἴδιου αὐτοῦ ταξιδιοῦ: βλ. CARBONE, *Pizolo* I ἀριθ. 398: "Qui denarii sunt missi in societate quam habeo cum Johanne Caliva". Οἱ ἴδιοι Μαϋamurdi καὶ Ἰαλινᾶς ἴδρυσαν μαζί λίγο ἀργότερα μιὰ collegantia ὅπου ὁ Μαϋamurdi ἦταν ὁ procertans (CARBONE, *Pizolo* I ἀριθ. 610, τῆς 7ης Ἰουλίου 1300). Ἀντίθετα, ὁ Stephanus Maϋamurdi ἐμφανίζεται ὁ ἴδιος ὡς socius stans σὲ ἄλλες collegantie (CARBONE, *Pizolo* I ἀριθ. 190, τῆς 9ης Μαρτίου 1300, ἀριθ. 293, τῆς 23ης Μαρτίου 1300, ἀριθ. 307, τῆς 26ης Μαρτίου 1300), καθὼς καὶ σὲ μιὰν ἄλλη collegantia, ὅπου ὁ socius procertans ἦταν Ἕλληνας, ὁ Ἐμμανουὴλ Βεργίτης (Hemanuel Vergici, βλ. CARBONE, *Pizolo* I ἀριθ. 625, τῆς 13ης Ἰουλίου 1300). Ἡ ναύλωση ἀπὸ τὸν Μαϋamurdi μιᾶς «βάρκας», μὲ πλοίαρχο τὸν Antonius Furlani, γιὰ ἓνα μὴ προσδιοριζόμενο ταξίδι μὲ ἐπιστροφὴ στὸν Χάνδακα (CARBONE, *Pizolo* I ἀριθ. 381, τῆς 12ης Ἀπριλίου 1300) ἔγινε τέσσερες μέρες πρὶν ἀπὸ τὴν ἴδρυση τῆς societas (CARBONE, *Pizolo* I ἀριθ. 403) καὶ καταρτίσθηκε ἐνόψει τοῦ ταξιδιοῦ στὴν Άναια: ὁ πλοίαρχος Furlani μνημονεύεται στὴν πράξη σύστασης τῆς societas. Εἶναι ἐνδιαφέρον νὰ μνημονευθεῖ ἐδῶ ὅτι ὁ St. Maϋamurdi ποὺ δροῦσε ἀκόμη τὸ 1301 (βλ. τὴν πράξη ἀριθ. 133 τοῦ Brixano ποὺ προαναφέραμε) δέν μνημονεύεται πιά στὶς πράξεις τοῦ 1304 καὶ τοῦ 1305 τοῦ Pizolo.

16. Ἡ Anea, Ania ἢ Anya πρέπει ἀσφαλῶς νὰ ταυτισθεῖ πρὸς τὴν Άναια, μικρασιατικὸ λιμάνι ἀπέναντι στὴ Σάμο, σήμερα Kadi Kalesi. Ἡ ταύτιση μὲ τὸ Ani (τὴν πόλη τῆς Ἀρμενίας;) ποὺ φαίνεται ὅτι δέχεται ἡ ΛΑΙΟΥ, *Quelques observations* 181 σημ. 30 καὶ σ. 182 σημ. 31 δέν μᾶς φαίνεται πιθανή. Τὸ λιμάνι τῆς Άναιας χρησιμοποιήθηκε κατὰ τὸν XIII αἰῶνα ἀπὸ τὸν βυζαντινὸ στόλο ὡς βάση κουρσάρικων ἐπιδρομῶν κατὰ τῶν ἀλατινικῶν ἀποικιῶν τοῦ Αἰγαίου (βλ. H. AHRWEILER, *Byzance et la mer* (Paris 1966) 345 καὶ ἰδίως ΖΑΧΑΡΙΑΔΟΥ, *Cortazzi* 62 καὶ 65).

17. Εἶναι ἐντούτοις δικαιολογημένο νὰ ὑποθέσει κανεὶς ὅτι ὁ Δρακοντόπουλος εἶχε παραδώσει τὰ χρήματα στὸν Μαϋamurdi γιὰ νὰ ἐπιτύχει τὴ μέσφ τοῦτου μεταφορὰ τῶν χρημάτων αὐτῶν (τῶν 70 ὑπερπύρων τῆς Κρήτης, ἢ μᾶλλον τοῦ ἰσάξιου τοῦτων) ἀπὸ τὴν Άναια στὸν Χάνδακα. Ἡ ὑπόθεση αὐτὴ (ποὺ σημαίνει ὅτι ὁ Δρακοντόπουλος εἶχε παρᾶσχει τὴν ἀξία τῶν μεταφερομένων, βλ. DE ROOVER, *L'evolution* 16) δίνει τὴν ἐξήγηση, ἴσως, γιατί, παρόλο ποὺ ὁ Δρακοντόπουλος, στὴν ἐπιστολὴ του πρὸς τὸν Μαϋamurdi (πρβ. "scripsit (ένν. Dracondopulo) suis literis ut ea michi dare deberes") τοῦ ἔδινε τὴ ρητὴ ἐντολὴ νὰ πληρώσει στὸν Δανιὴλ Βέρυβο, ἐντούτοις ὁ Μαϋamurdi ἀπαίτησε ἀπὸ τὸν Βέρυβο τὴν ἐγγύηση ὅτι θὰ τοῦ ἀποκαταστήσει κάθε ζημία ποὺ θὰ μπορούσε νὰ ὑποστῆ ἀπὸ τὸ ὅτι, ἐνδεχομένως, ὁ Βέρυβος δέν θὰ εἶχε τὴν ἐξουσία νὰ εἰσπράξει τὴν όφειλὴ ("sine sua commissione"). Πρόκειται, λοιπόν, γιὰ χρήματα τοῦ Δρακοντόπουλου ποὺ ἀποτελέσαν τὸ ἀντικείμενο τῆς μεταφορᾶς καὶ γιὰ νὰ προστατευθεῖ ἀπέναντι σὲ ἐνδεχόμενες ἀπαιτήσεις τοῦ Δρακοντόπουλου ὁ Μαϋamurdi λαβαίνει τὰ μέτρα του. Βλ. καὶ πὸ κάτω, σημ. 38.

μόνο κυκλοφορία μέσα στην Κρήτη¹⁸, αλλά σε κάποιο άλλο πού να είχε διεθνή φήμη¹⁹, του οποίου, συνεπώς, γινόταν χρήση στην Άναια, όπου ο Μιχάλης Δρακοντόπουλος είχε τη μόνιμη εγκατάστασή του²⁰ και το λιμάνι της οποίας ο Maçamurđi επισκεπτόταν για τις επιχειρήσεις του²¹. Άλλα το 1300, το λιμάνι της Άναιας βρισκόταν ακόμη υπό βυζαντινή κυριαρχία²² και μια παροικία Βενετών και Βενετοκρητικών —στην οποία ανήκε και ο Δρακοντόπουλος— βρισκόταν εγκατεστημένη εκεί²³. Οί πιθανότητες, λοιπόν, ή αρχική όφειλή να μην ήταν σε υπέρπυρα της Κρήτης, αλλά σε άλλο νόμισμα πού θα κυκλοφορούσε μεταξύ των Βενετών της παροικίας της Άναιας, είναι, πιστεύουμε, πολύ μεγάλες.

IV. Πριν να προχωρήσουμε πιδ κάτω στην εξέταση των litterae pagamenti του Δρακοντόπουλου, για τις όποιες κατά την άποψή μας, μαρτυρεί ή συζητούμενη πράξη του Pizolo της 4ης Μαρτίου 1300, θεωρούμε χρήσιμο να εξετάσουμε ποιός ήταν ο εκδότης της «επιστολής πληρωμής» αυτής, ο έμπορος Μιχαήλ Δρακοντόπουλος.

Ο Δρακοντόπουλος (στις πράξεις μνημονεύεται ως Dracondopulo ή Dracondopolo) ήταν, χωρίς άμφιβολία, έλληνικης καταγωγής Κρητικός, όπως άλλωστε τδ δείχνει τδ όνομά του. Είναι αλήθεια ότι ό ίδιος χαρακτηρίζει τδν έαυτό του ως «Βενετό πολίτη» (veneciano)²⁴. Άλλα ή έλληνική του καταγωγή δέν μπορεί να άμφισβητηθεί. Κατά τις ύπάρχουσες ένδείξεις, καταγόταν από οικογένεια εύγενών της Κρήτης, πού είχε διαδραματίσει σημαντικό ρόλο κατά την κρητική εξέγερση κατά των Βενετών, πού έχει όνομαστει ή «εξέγερση των δύο Συβρίτων» (1230-1236)²⁵. Στην περίπτωση αυτή δύο αδέλφια, οί Έμμανουήλ και Κων-

18. Των υπέρπυρων της Κρήτης γινόταν επιτόπια, μόνο, χρήση. Τα υπέρπυρα αυτά είχαν άξια λίγο μικρότερη από των βυζαντινών υπέρπυρων και ήταν άργυρά (βλ. THIRIET, *Régestes I* Append. 226-227, και του ίδιου, *Romanie* 307). Στις πράξεις των νοταρίων του Χάνδακα της εποχής πού εξετάζουμε, άπαντούν περιπτώσεις στις όποιες είναι φανερό ότι ή άναφορά στα υπέρπυρα δέν χρησιμοποιείται παρά μόνο για να δοθει ή άξια ένός άλλου νομίσματος, άν τούτο έκφραζόταν σε υπέρπυρα της Κρήτης. Έτσι, σε instrumentum ex causa cambii του νοταρίου Brixano συμφωνείται (MOROZZO DELLA ROCCA, *Brixano* άριθ. 352, της 10ης Σεπτεμβρίου 1301): “recepti... a te ...percepta in grossis venetis...”. Έπίσης σε μία πράξη του Pizolo συμφωνείται (CARBONE, *Pizolo II* άριθ. 985, της 2ας Νοεμβρίου 1304): “Quam solutionem tibi facere debemus de grossis denariorum venecialium... vel tot υπερπερος... quot ascenderint suprascripti DCCL soldos denariorum venecialium grossorum”.

19. Έχουμε κατά κύριο λόγο ύπόψη μας τα βενετσιάνικα “denari grossi”, νόμισμα του οποίου γινόταν εύρεια χρήση στο διεθνές έμπόριο (G. LUZZATTO, *L'oro e l'argento nella politica monetaria veneziana dei secoli XIII-XIV, Studi di storia economica veneziana* (Padova 1954) 263, THIRIET, *Romanie* 305-306) καθώς και στα πολλαπλάσια των grossi, δηλαδή τδ soldo και τή lira (ή τελευταία άποτελούσε λογιστικό (ideale) νόμισμα μόνο). Για τή χρήση του βενετικού grosso, βλ. MOROZZO DELLA ROCCA, *Brixano* άριθ. 352, μνημονεύόμενο στην προηγούμενη σημείωση. Για τδν ύπολογισμό σε “soldi denariorum venecialium grossorum”, βλ. CARBONE, *Pizolo II* άριθ. 985, πού επίσης μνημονεύεται στην προηγούμενη σημείωση. Πρβ. LUZZATTO ό.π. 262-263, THIRIET, *Régestes I* 225-226.

20. Πρβ. CARBONE, *Pizolo I* άριθ. 679, έγγραφο της 6ης Αύγούστου 1300: “ego Michaelo Dracondopulo veneciano habitator ad Ania...”.

21. Βλ. πιδ άνω, σημ. 15 και 16.

22. Πρβ. LEMERLE ό.π. (σημ. 15) 16-17 σημ. 5, ZACHARIADOU, *Trade* 5 σημ. 13. Η κατάληψη της Άναιας από τδς Τούρκους πραγματοποιήθηκε λίγο άργότερα, πάντως όμως μετά τδ 1304. Βλ. LEMERLE ό.π.

23. Κατά τή ZACHARIADOU, *Trade* 5, τούτο ήταν συνέπεια της βενετοβυζαντινης συνθήκης της 4ης Όκτωβρίου 1302, για τήν όποια βλ. HEYD ό.π. (σημ. 15) I 448. Η εγκατάσταση, όμως, Βενετών έμπόρων άνάγεται στο δεύτερο μισό του XIIIου αιώνα (βλ. ΖΑΧΑΡΙΑΔΟΥ, *Cortazzi* 62). Για τήν εγκατάσταση βυζαντινών οικογενειών προερχόμενων από τήν Κρήτη στην Άναια, βλ. ΖΑΧΑΡΙΑΔΟΥ, *Cortazzi* 63-65 και της ίδιας, *Trade* 5 σημ. 13.

24. Βλ. πιδ άνω, σημ. 20.

25. Για τήν εξέγερση αυτή, βλ. ΣΤ. ΞΑΝΘΟΥΔΙΔΟΥ, *Η Ένετοκρατία έν Κρήτη και οί κατά των Ένετών άγώνες των*

σταντίνος Δρακοντόπουλοι, κατά τις πηγές, ἀρνήθηκαν νὰ δεχτοῦν τὴ συνθήκη εἰρήνης ποὺ κλείσθηκε στὸ 1236 ἀνάμεσα στὸν Δούκα τῆς Κρήτης Ἰωάννη Gradonigo καὶ τοὺς ἀρχηγοὺς τῶν ἐπαναστατῶν. Ἡ στάση τους αὐτὴ εἶχε ὡς ἀποτέλεσμα τὴν ἐπικήρυξή τους²⁶.

Φαίνεται λοιπόν, ὅτι κάποια στιγμή ἕνας τουλάχιστον κλάδος τῶν Δρακοντόπουλων ἐγκαταστάθηκε στὴν Ἰθρία, γιατί μιὰ πράξη τοῦ νοταρίου τῆς Κρήτης Benvenuto di Brixano κάνει μνεία τῆς πώλησης τὸ 1301 ἐνὸς Τούρκου δούλου, ὀνομαζόμενου Μαχμούτ (Mamut) ποὺ ἔγινε ἀπὸ ἕναν κάποιον Parentus Urado, quodam Uberti, κάτοικο Χάνδακα. Ὁ πωλητὴς δηλώνει στὴν πράξη ὅτι ἔχει ἀγοράσει τὸν σκλάβο αὐτὸν ἀπὸ κάποιον Ἐμμανουὴλ Δρακοντόπουλο²⁷. Δυστυχῶς δὲν μπορούμε νὰ γνωρίζουμε ἂν ὁ ἄλλος αὐτὸς Δρακοντόπουλος ἦταν κι αὐτὸς κάτοικος Ἰθρίας (habitor in Anea) ὅπως ὁ Μιχάλης Δρακοντόπουλος, ἢ ἂν, ἀντίθετα, κατοικοῦσε στὸν Χάνδακα, οὔτε ἂν ἡ πώληση τοῦ δούλου ἀπὸ τὸν Ἐμμανουὴλ Δρακοντόπουλο πρὸς τὸν Urado ἔγινε στὸν Χάνδακα ἢ στὴν Ἰθρία.

Οἱ οἰκογενειακοὶ δεσμοὶ τοῦ Μιχαὴλ Δρακοντόπουλου μὲ τὸ νησί ἀπ' ὅπου καταγόταν παρέμεναν, πάντως, στενοί²⁸, γιατί στὶς πράξεις τοῦ Pizolo, συναντᾶμε ἕναν συγγενή (cognatus) τοῦ Μιχαὴλ Δρακοντόπουλου, ὀνομαζόμενο Δανιὴλ Βέρυβο (Daniel Verivo), κάτοικο Χάνδακα, γιὰ τὸν ὁποῖο θὰ γίνει καὶ πιὸ κάτω λόγος, ποὺ φροντίζει μόνιμα τὶς ὑποθέσεις τοῦ Δρακοντόπουλου στὸν Χάνδακα²⁹.

Κι ὁ Βέρυβος αὐτός, πρέπει νὰ σημειωθεῖ, χαρακτηρίζει τὸν ἑαυτό του ὡς «Βενετσιάνο»³⁰.

Ἄλλὰ οἱ ἐμπορικὲς ἐπιχειρήσεις τοῦ Μιχαὴλ Δρακοντόπουλου δὲν περιορίζονταν στὸ ἐμπόριο μεταξὺ Ἰθρίας καὶ Κρήτης μόνο. Μὲ ἐπίκεντρο τὴν Ἰθρία ἐκτείνονταν ὡς τὴ Δαμιέττη τῆς Αἰγύπτου, ὅπου συνεργαζόταν μ' ἄλλους ἐμπορευόμενους, Ἕλληνες ἢ «Λατίνους»³¹.

V. Ἦς ἐπιστρέψουμε, ὅμως, τώρα στὴν πράξη τῆς 4ης Μαρτίου 1300 τοῦ Pizolo, ἡ ὁποία, κατὰ τὴν ἀποψή μας, περιέχει μνεία ἐπιστολῆς πληρωμῆς.

Κρητῶν (Ἀθῆναι 1939) 37, 40-42 μὲ τὴ σημ. 4, THIRIET, *Romanie* 97-99, S. BORSARI, *Il dominio veneziano a Creta nel XIII secolo* (Napoli 1963) 41-45.

26. ΞΑΝΘΟΥΔΙΔΟΥ ὁ.π. 40-41, BORSARI ὁ.π. 44.

27. MOROZZO DELLA ROCCA, *Brixano* ἀριθ. 174, τῆς 10ης Ἰουνίου 1301.

28. Δὲν ἀποκλείεται τοὺς Δρακοντόπουλους ἢ ἕναν κλάδο τῆς οἰκογένειας αὐτῆς νὰ εἶχαν ἐγκαταστήσει στὴν Ἰθρία, ὅπως ἄλλες βυζαντινὲς οἰκογένειες εὐγενῶν σὰν τοὺς Χορτάτη, οἱ βυζαντινοὶ Αὐτοκράτορες (πρβ. ΖΑΧΑΡΙΑΔΟΥ, *Cortazzi* 62-65 passim), νὰ ἦταν δηλαδὴ ἐγκατεστημένοι στὴν Ἰθρία οἱ Δρακοντόπουλοι πολὺ πρὶν ἀποκτήσουν τὴ βενετικὴ ἰθαγένεια. Οἱ ἐξαιρετικὰ ταραγμένες συνθήκες ποὺ ἐπικρατοῦσαν στὴ νοτιοδυτικὴ ἀκτὴ τῆς Μικρᾶς Ἀσίας ἀπὸ τὸν XIII αἰῶνα, συμβάλλανε, ἴσως, στὸ νὰ διευκολυνθεῖ ἡ χορήγηση τῆς βενετικῆς ὑπηκοότητας σὲ Ἕλληνες ἐμπόρους ἐγκατεστημένους στὰ λιμάνια τῆς περιοχῆς. Γιὰ τοὺς ὄρους —συνήθως δύσκολους— ἀποκτισης τῆς βενετικῆς ἰθαγένειας, βλ. THIRIET, *Romanie* 270, 280-281. Μιὰν ἰδέα τῶν ἐξαιρετικῶν περιστάσεων ὑπὸ τὶς ὁποῖες μπορούσε νὰ γίνει ἡ χορήγηση τῆς βενετικῆς ἰθαγένειας, μᾶς δίνει ἡ περίπτωση τῆς Τάνας, γιὰ τὴν ὁποία βλ. M. NYSTASOPOULOU-PÉLÉKIDIS, *Venise et la Mer Noire du XIe au XVe siècle, Venezia e il Levante fino al secolo XV* I 2 (Firenze 1973) 558. Δὲν πρέπει ὅμως νὰ παραβλέψει κανεὶς καὶ τὴν εὐρεία σὲ ἕκταση, δωροδοκία τῶν Βενετῶν ἀξιωματοῦχων ὡς παράγοντα τῆς ἀπονομῆς τῆς βενετικῆς ὑπηκοότητας σὲ Ἕλληνες ἐμπορευόμενους.

29. Πρβ. CARBONE, *Pizolo* I ἀριθ. 148, τῆς 4ης Μαρτίου 1300, ποὺ μνημονεύθηκε ἐπανειλημμένα πιὸ πάνω. Σὲ μιὰν ἄλλη πράξη (CARBONE, *Pizolo* I ἀριθ. 679, τῆς 6ης Αὐγούστου 1300), ὁ Δανιὴλ Βέρυβος ἐμφανίζεται ὡς "procurator suprascripti Michaelis Dracondopulo". Τὸ ἴδιο συμβαίνει στὴν πράξη ἀριθ. 680, τῆς ἴδιας ἡμέρας.

30. Πρβ. CARBONE, *Pizolo* I ἀριθ. 679, τῆς 6ης Αὐγούστου 1300: "ego Michaelo Dracondopulo... constituo, ordeno et facio mio presente et legitimo procurator, auctor et nuncio speciale Daniel Verivo, veneciano, habitator Candida".

31. Δύο πράξεις τοῦ Pizolo τοῦ 1300 (CARBONE, *Pizolo* I ἀριθ. 679 καὶ 680, τῆς 6ης Αὐγούστου 1300) μᾶς δείχνουν

Ἐκ τῆς ἀνάγνωσθης τῆς πράξης αὐτῆς προκύπτει, πιστεύουμε, καθαρά ὅτι περιέχονται στὸ κείμενό της ὅλα τὰ στοιχεῖα τῶν “litterae pagamenti”³².

Ἡ πράξις μνημονεύει μιὰ γραπτὴ διαταγὴ πληρωμῆς (“ipse tibi (ἐνν. στὸν Maçamurdi) scripsit suis literis ut ea michi dare deberes”).

Ἡ διαταγὴ αὐτὴ πληρωμῆς προέρχεται ἀπὸ ἐκεῖνον ποὺ δίνει τὴν ἐντολή, τὸν «ἐκδότη» Δρακοντόπουλο, καὶ ἀπευθύνεται πρὸς τὸν «ἀποδέκτη-πληρωτὴ» Maçamurdi, ὁ ὁποῖος μὲ αὐτὴ ἐπιτάσσεται νὰ πληρώσει σ’ ἓνα τρίτο πρόσωπο, τὸν Δανιὴλ Βέρυβο τὸ ποσὸ ποὺ ἡ ἐντολὴ προβλέπει. Ἡ πληρωμὴ θὰ γίνῃ σὲ τόπον ἄλλον ἀπὸ ἐκεῖνον ὅπου, ὅπως εἶδαμε προηγουμένως³³, πρέπει νὰ δημιουργήθηκε ἡ ὀφειλὴ (distantia loci) δηλαδὴ ὄχι στὴν Ἄναια, ἀλλὰ στὸν Χάνδακα.

Ἐξ ἄλλου, ὅπως εἶδαμε πιὸ πάνω, τὸ ὅτι ἡ πληρωμὴ στὸν Χάνδακα γίνεται σὲ ὑπέρπυρα τῆς Κρήτης δὲν σημαίνει ὅτι ἡ ἀρχικὴ ὀφειλὴ ἦταν, κι αὐτὴ, στὸ ἴδιο νόμισμα. Εἶναι μάλιστα πιθανὸ ὅτι ἡ ἀρχικὴ ὀφειλὴ εἶχε γεννηθεῖ σὲ νόμισμα διάφορο ἀπὸ ἐκεῖνο τῆς πληρωμῆς στὴν Κρήτη³⁴. Τὸ περιστατικὸ αὐτὸ ὅμως, ὅσο κι ἂν θεωρηθεῖ συνηθισμένο, δὲν ἀποτελεῖ ἀναγκαῖο στοιχεῖο τῶν “litterae pagamenti”.

Εἶναι αὐτονόητο, ὅτι οἱ “litterae pagamenti” αὐτὲς τοῦ Δρακοντόπουλου δὲν θὰ ἐκδόθηκαν ἀπ’ αὐτὸν ἀνεξάρτητα ἀπὸ ὁποιοδήποτε ἄλλο ἔγγραφο: σὲ μιὰ τόσο πρῶιμη χρονολογία δὲν μπορεῖ νὰ βρισκόμαστε μπροστὰ σὲ ἀληθινὴ συναλλαγματικὴ, ἔστω καὶ πρωτόγονης μορφῆς.

Ἡ ἐπιστολὴ πληρωμῆς πρέπει νὰ ἐκδόθηκε σὲ συσχετισμὸ μὲ —καὶ ὕστερα ἀπὸ— τὴ σύνταξη τῆς Ἄναια ἐνὸς συμβολαιογραφικοῦ “instrumentum ex causa cambii”, παρόμοιου πρὸς ἐκεῖνα ποὺ συντάσσονταν τὴν ἴδια ἐποχὴ στὸν Χάνδακα, ὅπως π.χ. δύο πράξεις τοῦ νοταρίου Brixano, χρονολογούμενες ἀπὸ τὸν Σεπτέμβριο 1301³⁵, ἢ μιὰ πράξις τοῦ νοτα-

τὸν Μιχάλη Δρακοντόπουλο νὰ συνεργάζεται ὡς socius stans μὲ ἓναν Πιζάτη τῆς Ἄναιας, τὸν Simeon de Arduino, ποὺ ἦταν ὁ procurator σὲ μιὰ collegantia (“acomandisia”) γιὰ τὴν πραγματοποίησις ἐμπορικῆς ἐπιχείρησις στὴ Δαμιέττη τῆς Αἰγύπτου. Ἀλλὰ ὁ Δρακοντόπουλος ἦταν εὐρύτερα γνωστὸς στὴ Δαμιέττη, ὅπως π.χ. σὲ κάποιον Johannes de Ponte, ἀποκαλούμενο καὶ Frisino ἢ Frisione, ἔμπορο ποὺ κατοικοῦσε στὸν Χάνδακα, ἢ σὲ ἓναν Ἕλληνα ἔμπορο ἀπὸ τὴ Ρόδο, ὀνομαζόμενο Γεώργιο Μιρόδη (Georgius Mirodhi). Ὁ τελευταῖος αὐτός, ὅταν πέθανε ὁ Arduino στὴ Δαμιέττη, συγκέντρωσε ὅ,τι εἶχε νὰ παίρνῃ ὁ Δρακοντόπουλος καὶ φρόντισε νὰ φτάσουν στὰ χέρια τούτου στὸν Χάνδακα (κι ὄχι στὴν Ἄναια) μὲ τὴ μεσολάβησις τοῦ Frisino.

32. Βλ. τὸν ὄρισμὸ τοῦ GOLDSCHMIDT ὁ.π. (σημ. 12) 403: «Σύμβασις ἐπικαταλλαγῆς (Wechselgeschäft) κατὰ τὴν ἐννοια τοῦ λατινογενεοῦς μεσαιωνικοῦ δικαίου εἶναι ἡ δυνάμει συμφωνίας ‘ἀποστολῆ χρημάτων’ (Remittierung), δηλαδὴ ἡ ἐπιταγὴ καταβολῆς (Zuweisung) χρηματικοῦ ποσοῦ σὲ τόπον ἄλλον ἀπὸ ἐκεῖνον ὅπου πραγματοποιήθηκε ἡ ἐπιταγὴ καταβολῆς». Μιὰ κριτικὴ τοῦ ὀρισμοῦ αὐτοῦ, βλ. στὸν CASSANDRO, *Vicende storiche* 36-37 καὶ τὸν ἴδιο, *ED V* στὴ λ. cambiale, σ. 827. Ὁ CASSANDRO δικαιολογημένα θεωρεῖ οὐσιῶδες στὸ εἶδος αὐτὸ τῶν συμβάσεων, ὅπως τοῦτο προκύπτει ἀπὸ τὰ γενουατικὰ καὶ βενετσιάνικα ἔγγραφα, τὸ γεγονός ὅτι ἡ πληρωμὴ πρέπει νὰ πραγματοποιηθεῖ σὲ τόπο διάφορο ἀπὸ ἐκεῖνον ὅπου ἐγίνε ἡ σύμβασις, ἐνῶ θεωρεῖ ὡς στερούμενα σημασίας τὸ ἂν ἡ πληρωμὴ θὰ γίνῃ ἀπὸ τὸν ὀφειλέτη προσωπικὰ ἢ ἀπὸ ἓναν ἀπεσταλμένο (“missus”) τοῦ ὀφειλέτη, ἢ τὸ ἂν ἡ πληρωμὴ θὰ γίνῃ στὸ ἴδιο νόμισμα μὲ τὸ τῆς ἀρχικῆς ὀφειλῆς, ἢ σὲ ἄλλο νόμισμα. Σημειώνουμε ἐδῶ ὅτι ἐπιτηδες δὲν ἀποδίδουμε τὸν ὄρο “Remittierung” ὡς «ἐκταξή» γιὰ νὰ ἀποφύγουμε τὴ σύγχυση μὲ τὴν ὑπὸ τεχνικὴ ἐννοια ἐκταξή, κατὰ τὴν ἐννοια τῶν ἀρθρῶν 876 ἐπ. τοῦ Α.Κ.

33. Βλ. σημ. 20 καὶ 21.

34. Βλ. σημ. 18 καὶ 19.

35. MOROZZO DELLA ROCCA, *Brixano* ἀριθ. 352, τῆς 12ης Σεπτεμβρίου 1301 (ὅπου ἀπαντᾷ ἡ ρήτρα “nomine cambii” ρητὰ ἐκφρασμένη. Γιὰ τὴ ρήτρα αὐτὴ, βλ. DE ROOVER, *L’évolution* 28-29), ἀριθ. 354, τῆς ἴδιας ἡμέρας. Βλ. ἐπίσης τὴν πράξι ἀριθ. 322, τῆς 30ῆς Αὐγούστου 1301, ὅπου, σημειώνουμε ὅτι ἀναφέρεται ἡ τιμὴ τῶν ὑπερπύρων

ρίου Pizolo, χρονολογούμενη από τον Νοέμβριο 1304³⁶. Ἡ τελευταία αὐτὴ πράξη εἶναι ιδιαίτερα ἐνδιαφέρουσα γιατί δύο Ἑλληνες ἐμπορευόμενοι τοῦ Χάνδακα, ὁ Ἐμμανουὴλ Βέρυβος κι ὁ Ἐμμανουὴλ Σιμηνάκης (Siminachi), περιλαμβάνονται ἀνάμεσα στὰ μέρη ποὺ δικαιοπρακτοῦν³⁷.

Μὲ τὴν ἐμφάνιση τῶν "litterae pagamenti" ἀπὸ τὸν Δανιὴλ Βέρυβο —τὸν ἀπεσταλμένο (missus), δηλαδή, τοῦ Μιχάλη Δρακοντόπουλου στὸν Χάνδακα— στὸν Stephanus Μαζαmurdí, ὁ τελευταῖος ἀποδεχόμενος νὰ πληρώσει τὸ ποσὸ ποὺ ἀναφερόταν στὶς litterae (τὰ ἑβδομήντα ὑπέρπυρα, ἢ τὸ ἰσάξιό τους) πρέπει νὰ ἀπαίτησε ἀπὸ τὸν Βέρυβο τὴν «πλήρη καὶ ἀμετάκλητη ἀσφάλεια» (plena et irrevocabilis securitas) ποὺ καταχωρίστηκε στὴν πράξη τῆς 4ης Μαρτίου 1300³⁸.

VI. Ἄν ἡ ὑπόθεσή μας γιὰ τὴ φύση τοῦ γράμματος ποὺ ἀναφέρεται στὴν πράξη τῆς 4ης Μαρτίου 1300 τοῦ Pizolo εἶναι ὀρθή, τὸ ἔγγραφο στὸ ὁποῖο ἀφιερῶσαμε τὴ σύντομη αὐτὴ μελέτη περιέχει, κατὰ συνέπεια, τὴν παλαιότερη μνεία ποὺ εἶναι ὡς σήμερα γνωστή, χρήσης ἀπὸ Ἑλληνες ἐμπορευόμενους τῶν "litterae pagamenti". Ἡ μνεία, λοιπόν, αὐτὴ ἔρχεται νὰ ἐπιβεβαιώσει τὴν ὑπόθεση ὅτι οἱ Ἑλληνες ἐμπορευόμενοι ἀκολουθοῦσαν ἤδη ἀπὸ τὶς ἀρχές τοῦ δέκατου τέταρτου αἰῶνα, τὶς ἴδιες ἐμπορικὲς πρακτικὲς μὲ τοὺς σύγχρονους τους «Λατίνους» συναδέλφους τους³⁹.

Ἡ ἀναγέννηση τοῦ ἑλληνικοῦ ἐμπορίου, ὑπὸ τὴν ἐπιρροή, πιθανότατα τῆς ἰταλικῆς ἐμπορικῆς πρακτικῆς⁴⁰ θὰ πρέπει, λοιπόν, νὰ πραγματοποιήθηκε ἕνα αἰῶνα νωρίτερα ἀπ' ὅ,τι εἴχαμε ὑποθέσει.

τῆς Κρήτης σὲ βενετικὰ δηνάρια grossi: "ad rationem soldorum triginta denariorum venetum ad grossos pro unoquoque perpero".

36. CARBONE, *Pizolo* II ἀριθ. 985, τῆς 20ῆς Νοεμβρίου 1304. "Ἄλλα παραδείγματα, ἀριθ. 890, τῆς 13ῆς Ὀκτωβρίου 1304 καὶ 1013, τῆς 16ῆς Νοεμβρίου 1304.

37. Συμβαλλόμενοι εἶναι οἱ: "Hemanuel Verivo, Hemanuel Μαζαmurdí filius quondam Michele Μαζαmurdí et Hemanuel Simenachi filius Johannis Simenachi". Οἱ τρεῖς αὐτοὶ παραλαμβάνουν 750 "soldos denariorum venecialium grossorum" στὸν Χάνδακα, τὰ ὁποῖα πρέπει νὰ ἀποδώσουν σ' αὐτὸν ποὺ τοὺς τὰ παραδίνει, κάποιον Johannes Pentulo ἀπὸ τὴ Βενετία, στὴν Κωνσταντινούπολη σὲ δύο δόσεις, εἴτε σὲ βενετικὰ grossi, εἴτε σὲ ἀντίστοιχα σὲ ἀξία χρυσὰ ὑπέρπυρα σύμφωνα μὲ σωστὰ καὶ νόμιμα σταθμὰ τῆς Κωνσταντινούπολης. Θὰ πρέπει νὰ ὑποθέσει κανεὶς ὅτι τὸ "instrumentum ex causa cambii" ποὺ θὰ ὑπογράφηκε ἀπὸ τὸν Stephanus Μαζαmurdí στὴν Ἄναια θὰ περιεῖχε διατύπωση περισσότερο ἢ λιγότερο παρόμοια, ἀφοῦ καὶ ἐκεῖ ἀπαντᾶμε ποσὸ χρημάτων μεταφερόμενο καὶ ἀποδοτέο σ' ἐκεῖνον ποὺ τὸ παραδίνει γιὰ μεταφορά.

38. Καθὼς τὰ χρήματα πρέπει νὰ ἀνῆκαν στὸν Δρακοντόπουλο (βλ. πῶς ἀνω, σημ. 17) εἶναι εὐκόλο νὰ κατανοῆσει κανεὶς γιατί λαμβάνονται αὐτὲς οἱ προφυλάξεις μαζί μὲ τὴν ἀποδοχή. Ἄλλὰ οἱ προφυλάξεις αὐτὲς μπορεῖ ἐπίσης νὰ ὀφείλονται στὸ ὅτι τὸ συμβολαιογραφικὸ instrumentum δὲν ἐμφανίσθηκε γιὰ νὰ διαγραφεῖ ἢ νὰ καταστραφεῖ, ὅπως ἦταν ὡς τὸν δέκατο τρίτον αἰῶνα ἡ πρακτικὴ (πρβ. A. SAYOUS, L'origine de la lettre de change, *RHD*, 4η σειρά, 12, 1933, 71-74 καὶ ἰδίως σ. 96 ὅπου, ὅπως στὴν περίπτωσή μας, συντάσσεται ἀπόδειξη ἐπειδὴ δὲν παραδόθηκε ἡ συμβολαιογραφικὴ πράξη).

39. Κι ὄχι ἀπὸ τὸ τέλος τοῦ αἰῶνα αὐτοῦ, ὅπως εἴχαμε δεχτεῖ στὸ ΓΚΟΦΑ ὁ.π. (σημ. 6) 347.

40. Εἴχαμε, λοιπόν, δίκιο ὅταν παλαιότερα ὑποστηρίζαμε (D. GOFAS, Esquisse d'une histoire du droit commercial grec sous la domination ottomane, *La formazione storica del diritto moderno in Europa* III (Firenze 1977) 1094, βλ. παρακάτω σ. 303-304) τὴν ἄποψη «κοινῆς καταγωγῆς τοῦ ἑλληνικοῦ καὶ τοῦ ἰταλικοῦ ἐμπορικοῦ δικαίου, ἀναγόμενης στὴν ἐποχὴ τῶν Σταυροφοριῶν». Στὸν τομέα, πάντως, αὐτὸν θὰ πρέπει, κατὰ τὴ γνώμη μας, νὰ ἀφιερωθοῦν πολλὲς ἐρευνες στὸ μέλλον. Γιὰ τὴ συμμετοχὴ Ἑλλήνων ἐμπορευομένων στὴ διαμόρφωση τῶν νεότερων ἐμπορικῶν πρακτικῶν, βλ. γενικότερα Ν. ΟΙΚΟΝΟΜΙΔΗΣ, *Hommes d'affaires Grecs et Latins à Constantinople* (XIII-XV siècles) (Montréal-Paris 1979) passim, Α. ΛΑΙΟΥ-ΘΟΜΑΔΑΚΗΣ, *The Greek Merchant of the Paleologan Period*, *ΠΑΑ* 55, 1982, 96-132, ἰδίως σ. 115-120 καὶ τῆς ἴδιας, *Quelques observations* 193-198.

Un jugement de la cour ducale de Crète du XIVe siècle concernant une lettre de change*

I. Le document que nous publions à la suite de cette étude provient de l'Archivio di Stato de Venise, et plus spécialement de l'Archivio del Duca di Candia (ADC) —Memoriali Busta 23 (ex-32 bis, ovvero 37) Duca Pantaleone Barbo, 1393, 11 Agosto-1395, 23 Luglio¹.

Il comprend la plus grande partie de la page 104^r ainsi que la moitié de la page 104^v de cette Busta. Mme E. Santschi en avait donné dans ses *Régestes* un résumé détaillé².

II. Le document consiste en un procès-verbal concernant une affaire commerciale qui a été jugée par la Cour Ducale, le "Regimen", de Crète. Cette Cour composée du Duc de Crète et de ses deux conseillers, était la Cour suprême de l'île. Ses décisions étaient prises à la majorité des voix, sans que celle du Duc ait une valeur supérieure à celle des autres juges³.

Il est intéressant de signaler une question de compétence que soulève l'affaire enregistrée dans le procès-verbal.

Celle-ci a, en effet, un caractère nettement commercial; elle aurait donc dû en principe, être du ressort des *Judices Proprii*⁴. Les cas cependant où le Regimen s'est saisi en première instance de différends commerciaux ne sont pas rares⁵.

III. Nous allons à présent essayer de reconstituer le déroulement de l'affaire qui a donné lieu au procès.

* Extrait de *'Αφιέρωμα στον 'Αλέξανδρο Γ. Λιτζερόπουλο* ('Αθήναι 1985) 365-376.

1. Pour la classification, v. M.F. TIEPOLO, Note sul riordino degli archivi del Duca e dei Notai di Candia nell'Archivio di Stato di Venezia, *Thésaurismata* 10, 1973, 93.

2. SANTSCHI, *Régestes* (= Bibl. de l'Inst. Hell. d'Études Byz. et Post-Byz. de Venise no 9) no M. 1707, p. 369-370. Notre exposé du déroulement de l'affaire s'écarte sur beaucoup de points de celui de Mme Santschi.

3. S. ΘΗΕΟΤΟΚΙΣ, Les Capitulaires de Crète occupée par les Vénitiens 1298-1500 (en grec), dans *Épet. Ét. Crét. Sp.* 4, 1941, 120-121. La décision du 4-16-1394 contenue dans les *Memoriali*, publiée par M. MANOUSSACAS, *Nouveaux documents* no 10, p. 415, illustre le fait que le Regimen prenait ses décisions à la majorité des voix. Le document que nous publions (l. 40-43) montre que celle du Duc n'avait qu'une valeur égale à celle de ses Conseillers.

4. Cf. THIRIET, *Romanie* 239.

5. Voir p. ex. les cas tirés de l'ADC cités par E. SANTSCHI, La garantie et les risques dans le contrat de vente mobilière: aperçu de la jurisprudence vénéto-crétoise au XIVe siècle, *Thésaurismata* 10, 1973, 165-171.

Pendant la "muda" de septembre (appelée aussi "muda des vendanges")⁶ de l'année 1394, le marchand grec Philaretus Mussele avait vendu au génois Anthonio de la Barba une quantité non spécifiée de vin, au prix de 549 hyperpères et 15 carats de Romanie.

Au lieu d'encaisser le prix, Mussele donna à de la Barba l'ordre de le verser pour son compte à Nicolaus de Androcio en Romanie (c'est-à-dire à Constantinople)⁷. Un acte prouvant cette assignation a été dressé le 3 octobre 1394 par le notaire grec de Candie Georgius Vataci (Vatatzès). D'autre part, le même de la Barba devait à Mussele 70 autres hyperpères, que Mussele avait antérieurement versés pour le compte de la Barba à un Nicolaus Dandolo. Mussele donna donc à de la Barba l'ordre de verser cette somme aussi en Romanie pour le compte du même de Androcio à des personnes non spécifiées.

On peut tirer du procès-verbal la conclusion que de la Barba s'était acquitté de toutes ces obligations.

C'est ainsi que de Androcio s'est trouvé débiteur envers Mussele de la somme totale de 619 (= 549 plus 70) hyperpères et 15 carats. Dans le but de les lui rendre il a, entre autres mesures, établi une lettre de change de 224 hyperpères payables à Candie par Marcus Jalina, qu'il a remise à Petrus Jalina, le fils de celui-ci, qui quittait la Romanie pour Candie.

Mussele invoquant que la somme entière qui figure sur la lettre de change provenait de son propre argent qui avait été envoyé à Constantinople pour le compte du dit Androcio, a procédé à la saisie ("fecit interdicti") et la mise sous sequestre de cette somme entre les mains du tiré Marcus Jalina. Il a ensuite demandé à la Cour Ducale que cette somme lui soit adjugée. Androcio, le tireur de la traite, a d'ailleurs comparu par devant la Cour et a confirmé tous ces allégués de Mussele.

Là dessus, trois autres crédateurs de de Androcio interviennent au procès. Il s'agit premièrement de Morbassanus Pollani, Juge du Proprio, possesseur d'un arrêt en date du 20 avril 1395 de la Cour du Proprio contre de Androcio pour la somme de 42 hyperpères et 6 gros. Pollani déclare avoir procédé à une saisie pour la dite somme sur le montant figurant sur la traite.

De même Johannes et Moscholeus Chandachiti déclarent être en possession d'un arrêt (probablement de la même Cour) en date du 29 mars 1395 contre de Androcio pour la somme de 330 hyperpères.

Ils déclarent avoir procédé à une saisie pour cette somme sur le montant de la traite.

Pollani et les deux Chandachiti demandent que leurs créances, appuyées par des jugements, soient préférées à celle de Mussele, et que la somme figurant sur la traite leur soit adjugée.

6. Cf. THIRIET, *Candie* 350. Plus généralement sur les convois réguliers qui partaient de Venise pour des voyages en Orient, v. W. HEYD, *Histoire du Commerce du Levant au Moyen-Âge I* (Leipzig 1885) 181-182, F. LANE, *Fleets and Fairs, Venice and History* (Baltimore 1966) 128-141, F. THIRIET, Quelques observations sur le trafic des galères vénitienes d'après des chiffres des incanti (XIV-XVe siècles), *Studi Fanfani* (Milano 1962) 495-522, où l'on trouvera, à la p. 495 n. 1, de la bibliographie additionnelle.

L'arrivée de la muda à Candie devait intensifier les échanges, comme le faisait à Venise même l'arrivée des muda en provenance des ports du Levant (Cf. G. LUZZATTO, *Vi furono fiere Venezia?*, *Studi di storia economica veneziana* (Padova 1954) 206.)

7. Par le terme "Romanie", le document désigne plus spécialement Constantinople: cf. les l. 20-21, où il est question de "yperpera... que sunt de sua propria pecunia exacta in Constantinopoli per dictum Nicolaum". Pour l'usage du terme "Romania" pour indiquer la ville de Constantinople v. THIRIET, *Romanie* 4 n. 3.

La Cour Ducale, prenant en considération que Mussele n'était pas mentionné dans la lettre de change, et que les droits des trois créanciers étaient revêtus de l'autorité d'un jugement — à l'opposé de la créance de Mussele — a décidé à la majorité des voix⁸ que la somme figurant sur la traite et payable par Marcus Jalina (les 224 hyperpères) serait payée aux trois créanciers intervenants, afin d'être partagée entre eux au prorata du montant de leurs créances⁹.

IV. Le document publié vient s'ajouter au dossier, encore mince, des origines du commerce et du droit commercial grec moderne à la fin de la période byzantine et au début de la période post-byzantine.

Ce n'est que récemment que des recherches entreprises dans ce domaine nous ont permis de voir un peu plus clair, alors qu'il y a quelques ans on était, pour ainsi dire, dans l'obscurité¹⁰.

Pour ce qui concerne plus spécialement les origines de la lettre de change en Grèce¹¹, on a cru en avoir trouvé la plus ancienne mention dans un passage de Marino Sanudo il Vecchio selon lequel les marchands vénitiens circulant dans la Principauté "franque" de la Morée au temps de Guillaume II de Villehardouin (1246-1278) pouvaient le faire sans avoir à emmener de l'argent, car ils pouvaient se le procurer sur place par "leur simple écriture sous seing privé"¹².

Cette opinion a soulevé des objections. Ces "écritures sous seing privé" ne seraient point des lettres de change. Ce que Sanudo a voulu souligner, c'était que dans l'ambiance idyllique de la Principauté d'alors, la confiance qui régnait était telle qu'on se passait d'actes publics dans les opérations de crédit concernant des marchands¹³.

On peut se demander, pourtant, si la première opinion n'est pas plus près de la réalité, et si Sanudo ne se réfère réellement à un précurseur de la lettre de change.

Selon l'opinion généralement admise, la lettre de change tire son origine du contrat de change (cambium). Ce contrat visait à l'échange de monnaies ayant cours dans des états différents.

Dans le cas où il était convenu que la monnaie dans laquelle une autre devait être convertie était payable dans un lieu différent de celui où le contrat avait été conclu, on se trouvait la nécessité de dresser un acte prouvant la conclusion du contrat de change. Cet acte était un acte notarié (*instrumentum ex causa cambii*)¹⁴.

8. Le Duc lui-même avait exprimé une opinion contraire.

9. Pollani recevra donc 25 hyperpères et 7 carats et chacun des deux Chandachiti 99 hyperpères et 8 1/2 carats.

10. A titre d'exemple, N. OIKONOMIDÈS, *Hommes d'affaires Grecs et Latins à Constantinople (XIIIe-XVe siècles)* (Montréal-Paris 1979). Pour le droit commercial, on peut consulter une mise au point par D. GOFAS, Esquisse d'une histoire du droit commercial Grec sous la domination Ottomane, *La formazione storica del diritto moderno in Europa III* (Firenze 1977) 1087-1104, surtout 1093-1097, v. ci-après p. 299-311, surtout p. 303-306.

11. Sur les origines de la lettre de change, en général, cf. L. GOLDSCHMIDT, *Universalgeschichte des Handelsrechts* (Stuttgart 1891) (réimpr. Aalen 1957) 403-465, A. SCHAUBE, Einige Beobachtungen zur Entstehungsgeschichte der Tratte, *ZSS (GA)* (1893) 111-151, DE ROOVER, *L'évolution*, CASSANDRO, *Vicende storiche* 31-123, et, du même, *Note minime* 211-235, où l'on trouvera des références bibliographiques supplémentaires, auxquelles ajoutons R. LOPEZ-I. RAYMOND, *Medieval Trade in the Mediterranean World* (New York 1955) 162-173, 229-232.

12. Marino Sanudo Torsello, *Istoria del Regno di Romania*, dans K. HOPF, *Chroniques gréco-romanes inédites ou peu connues* (Berlin 1873) 101-102: "li Mercadanti andavano sù e giuso senza denari... e con il semplice loro scritto di mano se li dava denari", THIRIET, *Romanie* 100 n. 2, 308 a vu dans ces "scritti di mano" des précurseurs de la lettre de change.

13. CASSANDRO, *Note minime* 224.

14. GOLDSCHMIDT op. cit. 403-406, 417-419, DE ROOVER, *L'évolution* 13, CASSANDRO, *Vicende storiche* 53-57. Parmi

Sanudo, cependant, ne se réfère pas à un tel acte, mais à un "semplice loro scritto di mano", donc à un acte sous seing privé. Quels sont ces actes?

Il est extrêmement probable que le débiteur de la monnaie payable dans l'autre état dans le contrat de change procédait après la signature de l'acte notarié, à la rédaction d'un acte sous seing privé, sous forme d'une lettre. Par cette lettre ("litterae pagamenti"), le rédacteur annonçait au réceptionnaire, son correspondant dans le lieu de paiement, le contrat de change qui avait été conclu et lui donnait l'ordre de payer à la personne mentionnée dans cette lettre la somme figurant dans l'"instrumentum ex causa cambii"¹⁵.

Avec le temps, cette lettre de paiement, devenue "lettre de change" (litterae cambii)¹⁶, a commencé à être rédigée indépendamment, c'est-à-dire sans qu'un "instrumentum" ait été préalablement dressé par-devant notaire.

On est donc en droit de se demander, si ce n'est pas des tels actes sous seing privé que Sanudo avait en vue en relatant les conditions économiques qui existaient dans la Morée franque vers le milieu du treizième siècle¹⁷.

Il ne serait pas d'ailleurs exact de parler de lettres de change au propre sens du terme pour cette période précoce. Ce serait plutôt leurs précurseurs, les "litterae pagamenti", auxquelles Sanudo se réfère.

V. Les informations sur l'utilisation de lettres de change dans le territoire vénitien de la Romanie se multiplient depuis le milieu du quatorzième siècle.

C'est ainsi que les archives du notaire de Candie Zaccaria de Fredo (1352-1357) contiennent trois documents datés du 28 avril 1357 qui montrent deux Vénitiens, agissant comme fondés de pouvoirs de deux autres qui habitent Venise émettant des lettres de change payables à Venise par leurs mandants¹⁸.

La correspondance commerciale du marchand du Rialto Pignol Zucchello (1336-1350) contient également des mentions de lettres de change. Ainsi, un correspondant de Zucchello, écrivant de Candie le 22 septembre 1347, donne à celui-ci le mandat de payer à Nicholetto Michele 74 1/2 ducats d'or provenant d'un change de 149 hyperpères, qu'il a reçus à Candie. Il ajoute: "Lorsque vous paierez, reprenez un écrit que j'ai fait de mes mains et rendez-le moi annulé"¹⁹.

les exemples de tels "instrumenta" v. M. CHIAUDANO-M. MORESCO, *Il cartolare di Giovanni Scriba* (Torino 1935) I, no 84 (8·6·1156), MOROZZO DELLA ROCCA-LOMBARDO, *Documenti* I, nos 69 (sept. 1136), 146 (janv. 1161), 218 (déc. 1169), II, no 473 (avr. 1205), MOROZZO DELLA ROCCA, *Brixano* nos 352 (10·9·1301), 354 (12·9·1301), concernant des contrats de change conclus ou exécutoires en Romanie.

15. GOLDSCHMIDT op. cit. 436. Cf. DE ROOVER, *L'évolution* 38 avec la note 68, CASSANDRO, *Vicende storiche* 57-64.

16. Selon GOLDSCHMIDT op. cit. 436 n. 121, ce second terme aurait apparu depuis 1368. Nous constatons cependant que le terme "litterae cambii", était déjà en usage à Candie en 1357. Cf. LOMBARDO, *Fredo* no 122 (28 avril 1357): "infra dies quindecim postquam littera nostra huius presentis cambii... fuerit presentata".

17. C'est-à-dire pendant la première période de l'évolution de la lettre de change selon DE ROOVER, *L'évolution* 17-18.

18. LOMBARDO, *Fredo* nos 121, 122 (cf. n. 16), 123. Pour des exemples d'"instrumenta cambii" concernant la Romanie, v. ci-dessus, n. 14.

19. MOROZZO DELLA ROCCA, *Zucchello* 102.

Depuis les dernières décennies du quatorzième siècle on a la certitude que la lettre de change était aussi utilisée par les commerçants grecs de la Romanie vénitienne.

La preuve en est donnée par deux lettres du marchand grec de Candie Jean Mavricas²⁰. Dans la première²¹, écrite de Venise le 13 juin 1390, Mavricas donne mandat à ses frères Nicolas et Georges ainsi qu'à Berto Dellaporta, le fils du poète Crétois Leonardo Dellaporta, commerçant et patron d'un navire²², d'acheter le tiers de celui-ci. Si l'argent ne suffit pas, il les autorise à rassembler la somme nécessaire par lettre de change.

Dans l'autre lettre, écrite à Venise le 4 juillet 1390 et adressée à Berto Dellaporta, Mavricas lui annonce l'envoi d'une lettre de change ("io ve mando la letera del inchabio")²³.

VI. Si nous considérons maintenant les régions de la Romanie qui appartenaient encore à l'Empire Byzantin, nous constatons que là aussi l'usage de lettres de change s'était répandu au moins depuis la fin du quatorzième siècle, aussi bien parmi les Grecs que parmi les Latins.

Les références à des lettres de change ne sont pas toujours claires, et il a été même soutenu qu'aucune référence antérieure à l'année 1421 n'est assurée²⁴. Il y a, en effet, des cas comme celui des "lettres" (grammata) de 40 hyperpères, auxquels fait allusion le testament de 1366/67 du Grand Stratopédarche Démétrius Tzablakon²⁵, où on est justifié de se demander si ces "lettres" sont bien des lettres de change et non pas des simples reconnaissances de dette.

L'existence, cependant, d'un "banchum Communis", banque officielle de change de Venise à Constantinople, dont l'exploitation était donnée en bail par le Bayle vénitien en 1447 par voie d'adjudication²⁶, la réglementation des délais de paiement des lettres de change en 1441 et en 1448 par ce même Bayle²⁷, montrent que le marché des lettres de change était bien développé à Constantinople vers le milieu du XVème siècle, ce qui présuppose une longue pratique antérieure.

L'émission de la lettre de change dont il est question dans notre document en 1394 ou 1395, renforce, croyons-nous, cette impression. Rien n'indique, en effet, que cette émission présentait un caractère exceptionnel.

D'ailleurs, l'existence de banques de virement privées à Constantinople, appartenant à des banquiers Vénitiens, Génois, mais aussi Grecs est bien attestée par les écritures du *Livre des Comptes* de Giacomo Badoer (1436-1440)²⁸. Le règlement régulier de lettres de change par ces

20. Ce Mavricas devrait être le même que la personne qui avait été déclarée en faillite le 21 mars 1394. Cette déclaration de faillite a été annulée après trois jours (SANTSCHI, *Régestes* no 1517. Parmi les Capita Creditorum figurait aussi Marcus Jalina). Les Mavrikas appartenaient aux familles bourgeoises de Candie. Cf. MANOUSSACAS, *Le recensement de Crète de Trivan* 50.

21. MANOUSSACAS, *Nouveaux documents* 404-405, lignes 36-37, 43.

22. MANOUSSACAS, *Nouveaux documents* 389-390.

23. MANOUSSACAS, *Nouveaux documents* 406, lignes 80-81.

24. CASSANDRO, *Note minime* 226.

25. G. THEOCHARIDÈS, Eine Vermächtnisurkunde des Grossstratopedarchen Demetrios Tzablakon, *Polychronion Festschrift F. Dölger* (Heidelberg 1966) 490, 1. 20: «γράμμα(α)τα ὑ(περ)π(ύ)ρ(ων) τεσσαράκ(ον)τ(α)».

26. THIRIET, *Régestes* III (Paris-La Haye 1961) no 2739 (31 mars 1447), CH. MALTÉZOU, *L'institution du Bayle Vénitien à Constantinople* (en grec) (Athènes 1970) 81 n. 3, CASSANDRO, *Note minime* 226.

27. MALTÉZOU op. cit. no 26 (9 mai 1441), p. 179, no 54 (18 octobre 1448), p. 206.

28. T. BERTELÈ, Il giro d'affari di Giacomo Badoer: Precisazioni e deduzioni, *Akten des XI. internationalen Byzantinistenkongress* (München 1958) 56, OIKONOMIDÈS op. cit. (n. 10) 66-67, DE ROOVER, *L'évolution* 25 n. 15.

banques privées par voie de virements est assuré²⁹.

On peut se demander d'où provient ce monde de banquiers Grecs qui pratiquait ce genre d'opérations à Constantinople quelques années avant la prise de la capitale par les Ottomans.

Selon une explication très probable, ce monde d'affaires grec, qui constitue une sorte de Renaissance commerciale de Byzance à la veille de l'occupation turque, est né par le fait même de l'avance des Ottomans. La perte des grands espaces terriens aux Turcs a détourné vers le commerce les capitaux considérables de l'aristocratie byzantine³⁰. Ajoutons, d'ailleurs, à cette cause, l'influence des commerçants italiens établis dans les grandes villes grecques, et de leurs pratiques commerciales.

C'est ainsi que les Byzantins sont venus à adopter depuis la fin du XIVe siècle, entre autres usages commerciaux des Italiens, la pratique des lettres de change, sans qu'un texte législatif byzantin y fasse, à notre connaissance, allusion.

Les Grecs de Byzance ont donc utilisé couramment à même titre que les Latins, les lettres de change comme moyen de transfert de capitaux d'un lieu à un autre, mais aussi de crédit.

Tel est le cas d'un Grec réfugié à Constantinople qui fit verser en 1426 à sa famille à Salonique (cette ville appartenait à ce moment aux Vénitiens), 450 aspres anciens par le moyen d'une lettre de change émise par un certain "archon" Sévasteianos³¹.

La lettre de change, émise entre le mois d'octobre 1394 et le mois de mars 1395, à laquelle se réfère le document que nous publions à présent, est donc une des plus anciennes où des marchands Grecs se trouvent impliqués³² et, en même temps, une des plus anciennes lettres de change connues, émises à Constantinople.

29. Au sujet des opérations de Giacomo Badoer sur les lettres de change, v. T. BERTELÈ, *Moneta veneziana e moneta bizantina, Venezia e il Levante fino al secolo XV*, I (Firenze 1973) 53-55.

30. ΟΙΚΟΝΟΜΙΔΗΣ op. cit. (n. 10) 120-123.

31. S. KUGEAS, *Notizbuch eines Beamten der Metropolis in Thessalonike aus dem Anfang des XIV. Jahrhunderts*, *BZ* 23, 1914/19, 149: «53... ἀπὸ τῶν τετρακοσίων πενήκοντα ἄσπρων τῶν παλαιῶν ὧν ἔλαβεν ἡ φαμίλια μου ἐν τῇ Θεσσαλονίκῃ ἀπὸ τοῦ Ἀλουσιανοῦ γραφῆ καὶ λόγῳ τοῦ ἄρχοντος τοῦ Σεβαστεϊανοῦ δέδωκα αὐτῷ ἐν τῷ αὐτῷ μηνὶ ἐλθούσης τῆς φαμίλιας μου ἐνταῦθα καὶ ἐνώπιον Ἀνδριανοῦ τοῦ Τζουμαριστοῦ, φλωρία ἐπὶ βενέτικα εἰς νομίσματα κή». Ce «γραφῆ καὶ λόγῳ» a été interprété par ΟΙΚΟΝΟΜΙΔΗΣ op. cit. (n. 10) 61, comme "une lettre de garantie" mais, à notre avis, il s'agit manifestement d'une lettre de change. La "graphè" est évidemment une lettre. Quant à ce "logos" il doit être mis, à notre avis, en relation avec la clause usuelle "e ponete a mio conto" des lettres de change italiennes contemporaines, p. ex. celle du 18 décembre 1399 publiée par DE ROOVER, *L'évolution* 45. Cf. chez le même auteur, pp. 46-48 l'exposition de l'application de cette clause. Dans le cas discuté, le banquier "archon" Sévasteianos (tireur) a donné de Constantinople à son correspondant à Salonique Alousianos (tiré) l'ordre de payer à la famille du rédacteur de la notice 450 aspres anciens. Sévasteianos a reçu ensuite en paiement partiel de la dette 7 ducats vénitiens (floria vénétika) en 28 hyperpères (nomismata). Remarquons que notre Sévasteianos a énormément gagné sur la conversion des hyperpères en ducats: Il les a calculés à 4 hyperpères le ducat, tandis que le taux normal du change de cette période se situait autour de 3 hyperpères. Cf. BERTELÈ op. cit. 52-55. Pour le sens des aspres "anciens" (παλαιά), v. D. ΖΑΚΥ-ΘΙΝΟΣ, *Crise monétaire et crise économique à Byzance du XIIIe au XVe siècle*, *Byzance, État-Société-Économie* (London 1973) XI 111-112.

32. Celles de Mavricas, de 1390 (ci-dessus, n. 21 et 23), semblent être les plus anciennes connues.

VII. Voici donc le texte du procès-verbal de la Cour Ducale du mois de juin 1395:

104^r

1. di(e) <vacat> m(ensi)s Jun(ii) 1395¹/
coram magnifico d(omi)no Panthalaone Barbo² milite honor(abili)/ ducha
Crete (et) eius co(n)silio comparuit Philaretus Mu-/ssele³ expone(n)s q(uod) in
muda Septe(m) bris nup(er) p(raeteri)ta vendidit/
5. Anthonio de la Barba Jan(uensi) tantam q(uan)titate(m) vini, q(ua)m debe-
bat/ h(abe)re ab ip(s)o Anthonio yp(er)p(er)a C XLVIII⁴ (et) (keratia)⁵ XV
V
de Romania⁶/ q(uae) yp(er)p(er)a (et) (keratia) ide(m) Anthonius nom(ine)
ei(us)dem Philareti p(ro)missit/ dare in Romania Nicol(a)o de Androcio
q(uon)dam Mich(ae)l(is)⁷, ut/ app(ar)et i(n) car(ta) f(ac)ta man(u) Georgii
Vataci⁸ not(ar)ii in p(er)iali//
10. au(c)toritate⁹ in 1394 die t(er)tio Octo(bris) Indic(tione) se(cun)da. It(em) de-/
bebat (etiam) idem Philaret(us) h(abe)re a d(i)c(t)o Anthonio yp(er)p(er)a

1. La date exacte de l'audience à laquelle l'affaire a été débattue manque. Elle doit être située dans la première moitié du mois de juin 1395.

2. Panthaleone Barbo a servi comme duc de Crète de 1393 à 1395 (H. NOUARET, *Documents inédits pour servir à l'histoire de la domination vénitienne en Crète de 1380 à 1485...* (Paris 1892) 556).

3. La forme du nom est "Mussele" et non pas "Mussélos", forme qu'adopte SANTSCHI, *Régestes* 369. On rencontre un Léonardus Mussele comme témoin dans un document daté du 22 juillet 1352 du Notaire de Candie Zaccaria de Fredo (LOMBARDO, *Fredo* no 18). Le prénom Philarétus montre qu'il s'agit d'un Grec.

4. SANTSCHI, *Régestes* no M. 1707, p. 369 lit "149" hyperpères, mais le signe paléographique C nous oblige à lire "549". Je tiens à remercier Dr. Chryssoula Maltézos qui a bien voulu relire mes lectures du manuscrit et m'indiquer un nombre de corrections à y apporter.

5. SANTSCHI, *Régestes* loc. cit. lit "kératia". La lecture paléographique semble donner plutôt "libras". Nous avons cependant suivi la lecture "kératia" (qu'adopte aussi SANTSCHI, *Régestes* loc. cit.). En effet, à la suite des hyperpères on ne peut qu'attendre une subdivision de ceux-ci, puisque la phrase parle d' "hyperpères et carats de Romanie". Ajoutons que, la lira "di grossi" équivalant à 10 ducats et le ducat à 3 hyperpères, nos 15 supposées "lires" équivaldraient à 450 hyperpères en plus des 549 préalablement cités, soit en tout 999 hyperpères, somme totale plutôt improbable quoique non impossible. Sur la question des hyperpères et de ses rapports avec le ducat et la lira di grossi v. la bibliographie à la note suivante.

6. L'hyperpère de Romanie, monnaie byzantine circulant dans les territoires vénitiens de Romanie, équivalait en 1395 au tiers de la valeur du ducat vénitien (v. T. BERTELE, *Moneta veneziana e moneta bizantina, Venezia e il Levante fino al secolo XV*, I (Firenze 1973) 50 et la bibliographie citée par THIRIET, *Régestes* I (Paris 1958) Appendice 226). D'autre part le rapport entre le ducat vénitien et le gros avait été fixé depuis 1328 à 1:24. Ce rapport a été maintenu par la réforme monétaire vénitienne de 1379 (v. G. LUZZATTO, *L'oro e l'argento nella politica monetaria veneziana dei secoli XIII-XIV, Studi di storia economica veneziana* (Padova 1954) 268-270). La "lira di grossi" correspondait à 10 ducats, donc à 30 hyperpères.

7. Nicolaus de Androcio quondam Michaelis est mentionné dans un procès concernant sa réserve légale sur l'héritage de son père (SANTSCHI, *Régestes* M. 1692, 12-5-1395).

8. Le notaire grec Georges Vataci (Βατάτζης) est mentionné à maintes reprises dans les Archives du duc de Crète, comme p. ex. dans SANTSCHI, *Régestes* S. 351, S. 361, M. 1224 (= MANOUSSACAS, *Nouveaux documents* no 2, p. 395) etc.

9. Notaire reconnu par l'Empereur Byzantin. Cf. M. CHAIRETI, Acte de nomination d'un notaire grec de Crète 1365 (en grec), *Thésaurismata* 3, 1965, 71 (n. 6).

LXX/ q(uae) suo nom(ine) solverat (Ser) Nicolo Dand(o)lo, q(uae) *fuit*¹⁰ (etiam) fuit/ content(u)s q(uod) d(i)c(t)us Anthon(ius) daret in Romania p(ro) d(i)c(t)o/ Nicol(a)o de Androcio, q(u)ae omnia yp(er)p(er)a ip(s)e Nico- l(aus) de Androcio/

15. h(ab)uit et recepit i(n) Romania ab eode(m) Anthonio et vole(n)s/q(uod) abi- liori modo pot(er)at ip(s)a yp(er)p(er)a p(er)venire ad manus/ ip(s)ius Phila- reti, int(er) cet(era) fecit unu(m) cambi(u)m yp(er)p(erorum) C^{II} XXIII ad/ Petro Jalina¹¹ ex(eu)nti in Romania solvendu(m) hic Ca(n)did(e) p(er)/ (Ser) Marcu(m) Jalina patrem ei(us) Petri, q(uae) yp(er)p(er)a ip(s)e Philaret(u)s//
20. ta(m)q(uam) ad eu(m) spectancia, q(uae) s(un)t de sua p(ropri)a pecunia exacta/ in Costant(inopoli) p(er) d(i)c(t)um Nicol(au)m fecit i(n)t(er)dici (et) seq(u)estrari in ma-/nibus eiusdem (Ser) Marci Jalina, et p(ro)pterea req(ui)- rebat ta(m)q(uam) rem/ sua(m) sibi dari. Ad h(uiu)s au(ctorita)tem (?) p(rae)- sens ip(s)e Nicola(u)s de Androcio/ dixit v(eru)m e(ss)e totu(m) id q(uo)d d(i)c(t)us Philaret(u)s p(ro)posuerat/
25. et dixerat. Ex adverso vir nob(i)lis (Ser) Morbassan(u)s Polani¹²/ de Vene- c(iis), dicebat s(im)il(ite)r fecisse int(er)d(iction)em in den(ariis) d(i)c(t)i cambi/

104^v

p(ro) una s(en)t(ent)ia yp(er)p(erorum) XLII g(rossorum)¹³ VI p(er) eu(m) obtenta c(on)tra d(i)c(t)um/ Nicol(au)m de Androcio i(n) curia p(ro)pr(ii)¹⁴ Candid(e) di(e) XX Aprilis/ nup(er) elapsi. It(em) dicebant Jo(hannes) (et) Moscoleus Chandachiti¹⁵//

10. Le mot "fuit" est barré dans le texte.

11. La famille Jalina (Hyalina), d'origine Candiote (cf. THIRIET, *Candie* 348) était considérée au XVIIe siècle comme une famille noble d'origine Constantinopolitaine (cf. MANOUSSACAS, *Le recensement de Crète de Trivan* 48). Un Petrus Jalina décédé avant 1388, et très probablement avant 1380 (cf. SANTSCHI, *Régestes* M. 1206, 1207), n'est évidemment pas le même personnage que celui qui est mentionné dans notre texte.

12. Nous apprenons des Memoriali (SANTSCHI, *Régestes* M. 1482, 1512, 1570) que Morbassano Pollani exerçait à Candie les fonctions de Judex Proprii (sur ces juges, v. THIRIET, *Romanie* 239-240, S. THÉOTOKIS, *Les capitulaires de Crète sous les Vénitiens (1298-1500)* (en grec), *Épet. Ét. Crét. Sp.* 4, 1941, 122, 127 (no 22) etc). Il était parent de Nicolaus Pollani, Conseiller du duc de Crète (SANTSCHI, *Régestes* M. 1499. Cf. aussi, quant à ce dernier, MANOUSSACAS, *Nouveaux documents* no 10, pp. 413 et s.).

13. Au moment où la sentence a été prononcée, l'hyperpère valait 8 grossi (BERTELÈ op. cit. (n. 6) 50 - 27·5·1395). Il est cependant intéressant de noter que le calcul est ici fait d'une façon mixte: en monnaies byzantines (hyperpères) et vénitiennes (grossi). Au lieu c'est-à-dire de 18 carats le procès verbal parle de 6 grossi. Cette façon de calculer était cependant, répandue. V. p. ex. CARBONE, *Pizolo* no 168, 246, 247 etc., A. VAN GEMERT, Stephanos Sachlikis et son temps (en grec), *Thésaurismata* 17, 1980, doc. no 7, 2. Notons en passant qu'en 1358 l'hyperpère valait encore 12 grossi (THIRIET, *Régestes* I nos 328 et 388).

14. Pour cette Cour, v. la bibliographie citée à la n. 12 ci-dessus. Nous avons vu que Morbassanus Pollani était à l'époque l'un des juges de cette Cour.

15. Dans un document cité par SANTSCHI, *Régestes* S. 73, Johannes Chandachiti est mentionné comme "partitor communis" (fermier d'impôts de la commune). Cf. BOERIO, s.v. Partitante, A. ANDRÉADÈS, *De l'administration des îles ioniennes sous les Vénitiens* I (Athènes 1914) (en grec) 65-66. Il semble improbable qu'il soit le même personnage que "Zan Chandachiti", mentionné dans un document datant de 1420 publié par MANOUSSACAS, *Nouveaux Documents* no

30. s(im)il(ite)r fecisse int(er)d(iction)em in d(i)c(t)is den(ariis) d(i)c(t)i ca(m)bii p(ro) una/ s(en)t(ent)ia yp(er)p(erorum) C XXX qua(m) h(abe)bant c(on)tra
III
d(i)c(tu)m Nicol(au)m facta/ in die 29 Marci nup(er) elapsi, dicentes d(i)c(t)i (Ser)/ Morbassan(us), Jo(hannes) (et) Moscoleus s(e)n(tent)ias suas debere/ ant(epon)ere debito¹⁶ d(i)c(t)i Philareti (et) p(ro)pterea petebant (et) req(ui)-/
35. rebant eade(m) yp(er)p(era) C XXX¹⁷ d(i)c(t)i ca(m)bii debere eis dari/ et
III
co(n)signari. His auditis et h(ab)ito respectu q(uod) ca(m)bium/ dic(t)orum den(ariorum) dicit i(n) p(er)sona(m) dicti Nicol(a)i de Androcio et non/ facit ulla(m) mencione(m) p(ro) ip(s)o Philareto et q(uod) debitum/ d(i)c(t)or(um) (Ser) Morbassiani, Jo(hannis) (et) Moscolei ja(m) est p(er) s(e)n(tent)iam //
40. cognitum, p(er) egregios d(o)m(inos) Jacobum Duodo¹⁸ (et) Stephanu(m)/ Baroci co(n)siliari(os) Cret(e), no(n) ex(iste)nte cu(m) eis in opinion(e)/ magnifico d(omino) Panthal(aone) Barbo milite honor(abili) duch(e)/ Crete, dictum (et) determinatu(m) est, q(uod) d(i)c(t)a yp(er)p(era) C XIII¹⁹/ q(uae)
II
s(un)t in manib(us) d(i)c(t)i (Ser) Marci Jalina p(ro) ca(m)bio f(a)c(t)o p(er)/
45. Petrum ei(us) filiu(m) cu(m) d(i)c(t)o Nicol(a)o de Androcio, dari/ et c(o)nsignari debeant p(rae)d(i)c(t)is (Ser) Morbassiano Polani/ (et) Jo(hanni) (et) Moscholeo Chandachiti // q(ui) debeant²⁰ // ip(s)a dividere int(er) eos/ p(er) ratam./

14, 1. 38, p. 426. La famille Chandachiti, d'origine crétoise (v. aussi THIRIET, *Candie* 348) est, comme celle des Jalinas, mentionnée par Trivan dans son recensement de 1644 parmi les familles nobles originaires de Constantinople. Cf. MANOUSSACAS, *Le recensement de Crète de Trivan* 48.

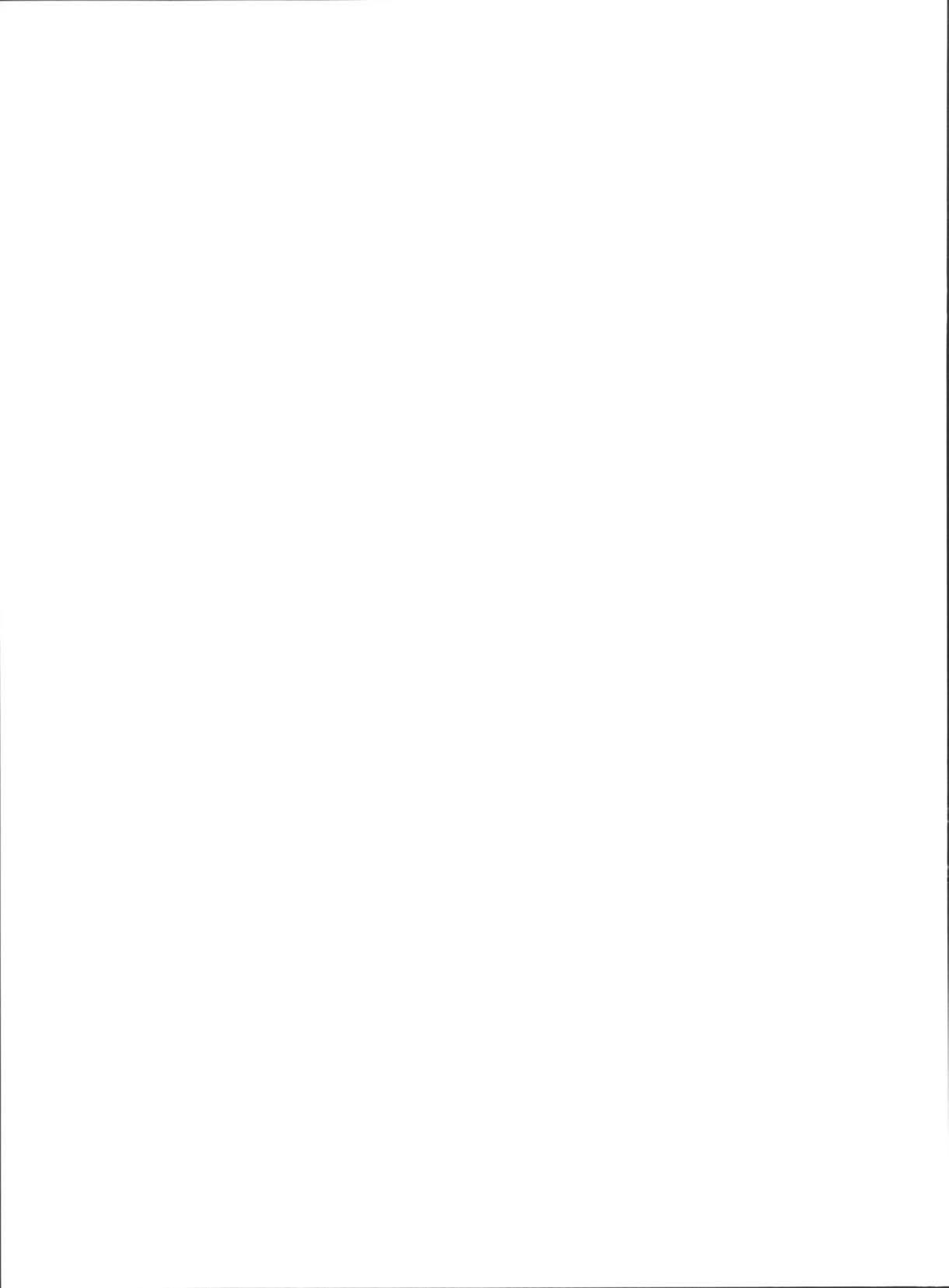
16. La lecture "anteponere" (ou "anteferre") n'est pas sûre. Le sens général ne peut pas cependant, être mis en doute: les créanciers munis de jugements font valoir que leurs droits doivent passer avant la créance de Philaretus Mussele. "Debitum dicti Philareti" signifie évidemment "la dette contractée envers Philaretus".

17. Il est évident qu'il s'agit d'une erreur du Greffier de la Cour ducale qui a écrit "230" au lieu de "330" puisqu'il s'agit des "eadem yperpera", donc des 330 mentionnés à la ligne 31.

18. Nous apprenons des Memoriali que le Conseiller Jacobus Duodo est arrivé à Candie et est entré en fonctions le 14 août 1394 (cf. SANTSCHI, *Régestes* M. 1604).

19. Ici aussi il y a, à notre avis, une erreur du Greffier de la Cour ducale: Il s'agit bien des "dicta yperpera", des même donc que ceux de la lettre de change mentionnée à la ligne 17. Il faut lire par conséquent "224" au lieu de "214".

20. "Q(ui) debeant" écrit au dessus de la ligne 47.

Esquisse d'une histoire du droit commercial grec sous la domination ottomane*

1. Conditions économiques et juridiques.

La Grèce de la période de la domination ottomane (1453-1821) présente du point de vue aussi bien juridique qu'économique un manque d'unité.

Ce manque est dû à plusieurs facteurs, qui viennent s'ajouter à l'inégalité naturelle de la répartition des ressources du pays.

2. La structure économique de l'Empire Ottoman elle-même était loin d'être uniforme, certaines régions ayant réalisé des progrès économiques considérables, tandis que d'autres, beaucoup plus étendues, restaient figées dans la stagnation.

Cet aspect est aussi valable pour la Grèce où l'on trouve, même au XVIIIème siècle, des régions extrêmement développées voisinant avec d'autres restées dans la régression.

Un exemple frappant en est la Thessalie, où, à des régions considérablement développées telles que celle du Mont Pélion ou celle d'Ambélakia, s'oppose la grande plaine, où la structure féodale a subsisté au-delà même de la première moitié du XIXème siècle.

Généralement parlé, deux facteurs ont aidé au développement, dans certaines régions, d'une activité économique accrue: le voisinage de routes commerciales —parfois d'ailleurs rudimentaires— qui traversaient l'Empire Ottoman, et l'emplacement de certains ports, qui facilitaient les relations directes avec l'Europe Centrale ou Occidentale.

Un troisième facteur de différenciation réside, enfin, dans le fait qu'une partie importante de la Grèce se trouvait au moment de la prise de Constantinople en 1453 sous la domination italienne, dans la plupart des cas vénitienne. En effet, quoique au cours des quatre siècles de la domination ottomane cette partie allait se rétrécissant (jusqu'à ce qu'à la fin du XVIIIème siècle seules les îles ioniennes restaient sous la domination vénitienne), il n'en reste pas moins que les régions qui n'avaient connu que le joug ottoman ont été dans leur ensemble moins favorisées, quant à l'évolution économique, que celles qui connurent la domination vénitienne.

3. La structure juridique de l'Empire Ottoman n'était pas plus homogène. Outre la différenciation créée par la coexistence d'un peuple de conquérants avec des peuples assujettis, les seconds souffrant de désavantages très considérables, une série de privilèges, aussi bien géné-

* Extrait du volume, *La formazione storica del diritto moderno in Europa. Atti del terzo congresso internazionale della società italiana di storia del diritto* (Firenze 1973) vol. III, 1087-1104.

raux que locaux, fit de sorte que certaines institutions, communautés, nationalités ou classes se trouvèrent jouissant d'un statut juridique bien différent de celui auquel le reste des populations sujettes était soumis.

Pour ce qui concerne plus spécialement la Grèce, le statut des populations était assez varié.

a) Mahomet le Conquérant avait accordé à l'Église orthodoxe des privilèges, confirmés par ses successeurs, qui firent du Patriarche de Constantinople le chef religieux, mais aussi dans une large mesure politique, des Orthodoxes de l'Empire Ottoman¹.

b) Des privilèges furent aussi accordés aux ressortissants des nations étrangères, ce qui, indirectement créa une catégorie de Grecs privilégiés, ceux qui étaient protégés ("barataires") par des puissances étrangères².

c) Des villes et des communes ainsi que des régions entières reçurent aussi des privilèges³.

d) Des privilèges furent, enfin, accordés à des corporations professionnelles (esnafs ou roufets)⁴.

Cette diversité extrême du statut économique et juridique explique le manque d'unité dans le développement du droit commercial grec.

1. Cf. N. MOSCHOVAKIS, *Le droit public en Grèce sous la domination turque* (Athènes 1882) (réimpr. 1973) 51-54 (en grec); N. PANTAZOPOULOS, *La chute de Byzance comme point de départ de la régénération du droit grec* (Athènes 1953) 12-14 (en grec), et, du même auteur, Église et Droit dans la péninsule de l'Haemos pendant la domination turque, *L'Annuaire Scientifique de la Faculté de Droit et des Sciences Économiques de Salonique* 8, 1960-1963, 685-686 (en grec); J. LYCOURIS, *L'administration et la justice des îles Égine, Poros, Spetzai, Hydra etc. sous la domination turque* (Athènes 1954) 126-139 (en grec); D. ZAKYTHINOS, *La domination turque* (Athènes 1957) 24-27 (en grec); ST. RUNCIMAN, *The Great Church in Captivity* (Cambridge 1968) 170-172, où l'on trouvera à la p. 170 et s. n. 2 de la bibliographie additionnelle.

Le plus ancien "Bérat" émis par un Sultan accordant des privilèges en faveur d'un Patriarche, qui nous a été conservé, est celui qui a été émis par le Sultan Mehmed IV en 1662 en faveur du Patriarche Denys III Verdélis (le texte dans D. GHINIS, *Esquisse d'une histoire du Droit Postbyzantin* (en grec) (Athènes 1966) N. 130).

Quant aux privilèges accordés par Mahomet le Conquérant, v. SPHRANTZÈS, *Chron. Maior* (Bonn) 308. Sur les doutes concernant l'existence d'un tel Bérat, à l'époque déjà de Sélim I, v. D. CANTEMIR, *Extracts from the "History of the Ottoman Empire"* (Bucharest 1973) 116-122. V. aussi ZAKYTHINOS op. cit. 25, RUNCIMAN op. cit. 189-190.

2. L'origine de cette catégorie remonte probablement aux franchises commerciales accordées par Mahomet le Conquérant aux Vénitiens et aux Génois après la prise de Constantinople, et, surtout, aux capitulations obtenues par la France au cours du seizième siècle (fr. ZAKYTHINOS op. cit. 29 et J. MARRIOT, *The Eastern Question*⁴ (Oxford 1940) (réimpr. 1969) 93-94, 142, 253 n. 1). Sur les barataires, v. P. KONTOYIANNIS, *Les barataires*, *Athéna* 29, 1917 (en grec) 3-160 passim, LYCOURIS op. cit. 50-51. Pour Salonique v. N. SVORONOS, *Le commerce de Salonique au XVIIIe siècle* (Paris 1956) 150-153.

3. Ce sujet a suscité une vaste bibliographie dont: A. VAKALOPOULOS, *Histoire de l'hellénisme moderne* II 1 (Salonique 1964) 279-307 (en grec); N. PANTAZOPOULOS, *Corporations des Grecs sous la domination turque* (Athènes 1958) 14-16 et nn. 28-37 (en grec); du même, *Öffentlich-Rechtliche Institutionen der Griechen während der türkischen Herrschaft*, tirage à part de la *Festschrift W. Schätzel* (Düsseldorf 1960) 3-4, du même, *Community Laws and Customs of Western Macedonia under Ottoman Rule* 6-7, ZAKYTHINOS op. cit. 31-36, MOSCHOVAKIS op. cit. 68-148 passim; J. VISVIZIS, *L'administration municipale des Grecs sous la domination turque*, *Hellénisme contemporain* (1953) 183-184, 187-188 (en grec), LYCOURIS op. cit. 30-43.

Certaines régions telles que les Mastichochoiria de Chios ou les Madémochoria de la Chalcédique, ou Ambélakia en Thessalie reçurent à la fois des privilèges sur le plan régional que sur le plan corporatif. Cf. PANTAZOPOULOS, *Corporations* 18-19 et nn. 52-58, et, du même, *Institutionen* 6.

4. PANTAZOPOULOS, *Community Laws* 7-8 et 36 n. 57. V. le Firman de 1773 du Sultan Mustapha III, concernant les Corporations de la Macédoine de l'Ouest dans GHINIS op. cit. N. 421-422a, dont M. CALINDERIS, *Les Corporations et l'Église sous la domination turque* (Athènes 1973) (en grec) 42-43 nie, à tort croyons-nous, l'importance.

4. Avant d'entrer cependant dans les détails, une vue d'ensemble du droit applicable en Grèce pendant la période de la domination ottomane paraît indispensable.

Les privilèges accordés par les Sultans évoqués ci-dessus firent qu'en Grèce trois ordres juridiques se trouvèrent parallèlement applicables.

a) Pour ce qui concerne le statut personnel (ou plus exactement pour tout ce qui touchait au droit de famille), le droit applicable fut celui de l'Église, soit le droit romain sous sa forme hellénisée, que nous appelons le droit byzantin.

b) Pour ce qui concerne, par contre, le droit des affaires, le droit commercial y compris, le droit ottoman devait être en principe applicable.

c) Comme cependant depuis le XVIIe siècle, peu à peu les communes autonomes se multiplièrent et obtinrent des privilèges, et qu'ensuite les corporations professionnelles les suivirent, un troisième système —ou plutôt une constellation de systèmes juridiques, basés sur le droit coutumier— vint s'ajouter aux deux autres.

Ainsi, vers le premier quart du XVIIIe siècle, l'on se trouve devant un triple ordre juridique⁵.

D'une part le droit turc (droit sacré (*cherria*), ordonnances des Sultans, consultations (*fetwas*) des *muftis*)⁶ appliqué par les tribunaux ottomans. Sauf certains cas plutôt exceptionnels (Eubée, Argos, Pyrgos), le droit turc n'a pas été, cependant, généralement appliqué par les populations grecques, l'Église et la conscience populaire s'y étant opposées⁷.

D'autre part, l'Église utilisa comme sources du droit applicable deux compilations surtout. L'une fut la fameuse *Héxabiblos* d'Harménopoulos, datant de 1345, et l'autre le *Nomokanon* de Manuel Malaxos, datant de 1561. Les différends portés par devant la juridiction ecclésiastique étaient jugés par des cours épiscopales⁸.

Comme d'autre part, les compilations appliquées par l'Église étaient —surtout en dehors du droit de famille— totalement insuffisantes, et comme les communes autonomes opposèrent une résistance décidée à l'extension de la juridiction de l'Église⁹, celle-ci n'a exercée sur l'évolution du droit des affaires post-byzantin qu'une influence réduite.

5. Cf. LYCOURIS op. cit. 226-248 qui distingue, pour ce qui concerne les îles, les conflits intéressant les conquérants et celles pour lesquelles les Ottomans ne s'intéressaient point et qui étaient celles qui furent du ressort de l'Église et des communes.

6. P. HIDIROGLOU, *Fetwas inédits de Chypre* (en Grec), extrait des *Études Chypriotes* 37, 1973, 209-213.

7. N. PANTAZOPOULOS, *Triple conflit de droits dans le règlement d'un différend successoral sous la domination turque* (Salonique 1969) 575-576 (en grec), LYCOURIS op. cit. 248-250. Il en était autrement du droit pénal, où la compétence des autorités Ottomanes constituait la règle. Cf. M. TOURTOGLOU, *De la justice pénale pendant la domination turque...*, extrait de l'Annuaire du Centre de Recherches pour l'Histoire du Droit Grec de l'Académie d'Athènes 15, 1968 (en grec), 1-4, 22.

Quant à la juridiction du Patriarche, MOSCHOVAKIS op. cit. (n. 1) 54 et H. KOUKKOU, *La formation de la Société Grecque au cours de la domination turque* (en grec) I (Athènes 1971) 5 croient que cette juridiction était importante. Le Bérat de 1662 (ci-dessus n. 1) montre cependant que celle-ci ne s'étendait que sur les membres du clergé.

8. ZAKYTHINOS op. cit. (n. 1) 27, PANTAZOPOULOS, *Église et Droit* 717-728; GHINIS op. cit. (n. 1) 10; G. PETROPOULOS, *Introduction historique aux sources du droit grec* (Athènes 1961) 121-122 (en grec). Les Patriarches légiféraient aussi dans une certaine mesure par des "Ordonnances Canoniques". Cf. PANTAZOPOULOS, *Église et Droit* 726 et s.; CH. PAPASTATHIS, *L'Église et le droit coutumier aux Balkans pendant la domination Ottomane*. Extrait du *Le Droit Coutumier et les autonomies sur les Balkans* (Belgrad 1974) 190-191.

9. PANTAZOPOULOS, *Église et Droit* 767-768 et n. 50 *ibidem*, et du même, *Corporations* 29 et s., nn. 35-37.

Enfin, à l'échelon communal, les différends furent jugés par des cours de notables¹⁰. Celles-ci appliquèrent un droit coutumier variant par régions, issu du droit byzantin, mais contenant aussi des éléments remontant parfois jusqu'aux droits de l'antiquité grecque, ou, au contraire, influencés par des droits d'origine non hellénique, tel que le droit vénitien.

5. Compétence en matière de droit commercial.

Après cette introduction, nous allons examiner quelle est plus spécialement la situation en ce qui concerne le droit commercial.

Comme il ressort de ce qui a été exposé ci-dessus, les différends commerciaux furent surtout jugés au sein des communes, les cours étant composées par des "juges-arbitres" (airetokritai, kritades arbitri), désignés dans la plupart des cas par les communes, parmi les "notables" (proestoi, démogerontes, en turc kodja-bachis)¹¹ ou choisis par les parties en vertu d'un compromis¹².

Les jugements que ces juges-arbitres prononçaient étaient définitifs et irrévocables, aucune voie de recours n'étant admise. Il est vrai qu'en théorie, les tribunaux turcs pouvaient toujours s'en saisir. La pression morale des communautés grecques sur leurs membres était cependant telle que ces appels à la juridiction ottomane furent, en matière de droit commercial aussi, extrêmement limités¹³.

Dans le cas où en vertu de privilèges accordés, des corporations exerçaient une juridiction sur leurs membres, se furent aussi des juges-arbitres qui furent désignés par les corporations pour l'exercice de cette juridiction¹⁴.

Une certaine mesure de juridiction en matière de droit commercial, et, plus spécialement de droit maritime, a été évidemment exercée par les Consuls des nations étrangères. Elle doit cependant avoir été bien limitée, car on constate en pratique des notables se saisissant de différends où les ressortissants étrangers étaient parties. C'est surtout les Russes au XVIIIe siècle qui ont plus systématiquement essayé d'imposer la juridiction de leurs Consuls, mais cette initiative n'a pas prévalu¹⁵.

6. Sources du droit commercial.

L'extrême différenciation juridique et économique des diverses régions de la Grèce fit qu'au-

10. Pour les îles, cf. LYCOURIS op. cit. (n. 1) 147 et s., 152 et s. Plus spécialement pour Syra, A. DRAKAKIS, *Syra sous la domination turque* II (Athènes 1967) 84-92 (en grec).

11. A. KIANTOU-PAMPOUKIS, *Commerce et droit commercial sous la domination turque* (Salonique 1971) 41 nn. 1-3 (en grec). Ainsi, dans un document d'Hydra du 11 mai 1804, les notables renvoient l'affaire à quatre arbitres "attendu qu'elle est de nature commerciale" (*Archives de la commune d'Hydra* publiés par A. LIGNOS, II 154).

12. Cf. LYCOURIS op. cit. (n. 1) 303; KIANTOU-PAMPOUKIS op. cit. 41 n. 5. Dans les régions où la domination italienne avait persisté, on constate que les différends commerciaux sont portés devant les arbitres en vertu de compromis dressés par devant notaire ou par devant les Chancelliers des Communes. On trouvera des renvois à des documents dans D. GOFAS, *L'échantillon* 7 n. 1 (en grec); cf. aussi le compromis du 22 janvier 1709 de Leucade publié dans cet ouvrage p. 2-3. V. aussi ibidem 41 n. 5.

13. Cf. PANTAZOPOULOS, *Triple conflit* 575-576.

14. C'est ce principe que pose le Firman du Sultan Mustapha III de l'an 1773 (cité à la n. 4). Cf. A. KIANTOU-PAMPOUKIS op. cit. 41 n. 3.

15. D. GOFAS, *Le chargement* 127 n. 3-5 (en grec) où l'on trouvera des références supplémentaires, et, du même auteur, Un protêt de l'année 1807 provenant de Syra (en grec avec résumé en français), *Xenion Zépos* I (Athen-Freiburg-Köln 1973) 490 n. 38, v. ci-après p. 390 n. 38.

cune compilation de droit commercial généralement acceptée ne vit le jour.

Les sources utilisées par les tribunaux ecclésiastiques étaient dans ce domaine, beaucoup plus qu'ailleurs, périmées et insuffisantes.

Les juges-arbitres appliquèrent donc des coutumes et usages locaux, qui, dans certains cas, concernant surtout le droit maritime (Hydra, Spetzai, etc.), ont été à partir de la fin du XVIIIe siècle, consignés par écrit¹⁶.

On en vient donc à se demander d'où ce droit commercial coutumier tirait son origine.

Or, même l'observation la plus superficielle montre *prima facie*, une incontestable influence italienne, qui se manifeste aussi bien dans la terminologie que dans les institutions commerciales elles-mêmes.

À l'aube de la guerre de l'Indépendance, en 1815, un commerçant grec, Nicolas Papadopoulos, publiant le troisième volume d'une Encyclopédie du Commerce, y ajoute un glossaire des termes commerciaux italiens en grec "afin —dit-il— d'aider ceux de mes compatriotes qui sont accoutumés au dialecte mêlé d'italien qui est actuellement prévalent"¹⁷.

7. Comment s'explique cette influence?

Nous avons déjà mentionné que la domination ottomane s'est progressivement répandue en Grèce, et qu'au moment de la prise de Constantinople de larges parties du territoire grec étaient encore sous la domination italienne, vénitienne surtout, mais aussi, quant à Chios, génoise.

Or c'est dans cette partie de la Grèce qui fut sujette des Italiens que les origines du droit commercial coutumier grec de la période de la domination turque devraient, à notre avis, être recherchées¹⁸.

Il est vrai d'ailleurs que, dans une large mesure, au moins pour ce qui concerne le droit maritime, le droit vénitien lui-même doit ses origines au droit byzantin, et plus spécialement au *Nomos Rhodion Nautikos*¹⁹, ce qui, croyons-nous, a facilité l'absorption subséquente des institutions maritimes italiennes par les Grecs²⁰.

Il est aussi vrai que des actes de notaires italiens du XIIIe siècle déjà —donc bien avant la prise de Constantinople par les Ottomans— nous montrent des Grecs de Crète se liant à des entreprises commerciales en collaboration avec des Italiens: tel Nicolas Caridi à Candie qui forme des *colleganzie* (en tant que "socius stans" il est vrai) pour des entreprises aussi bien sur

16. Loi d'Hydra de 1804, publ. GHINIS op. cit. (n. 1) N. 580 et A. LIGNOS, *Histoire de l'île d'Hydra I* (Athènes 1946) 249-251 (en grec), Loi de Spetzai de 1814 (publ. GHINIS op. cit. (n. 1) N. 647), Loi d'Hydra de 1818 (publ. Archives d'Hydra, VI, p. 39-52). Autres références à des compilations de droit maritime dans ZÉPOS, *IGR VIII* 492 et s., 562 et s.

17. ST. MACRYMICHALOS, *Pages inconnues de l'histoire des assurances en Grèce* (Athènes 1967) 11 (en grec).

18. C'est pourquoi, d'ailleurs, l'influence italienne dans le droit est beaucoup plus marquée dans les régions qui connurent une longue domination vénitienne. Il en est ainsi, notamment, pour ce qui concerne le droit maritime (GOFAS, *Le chargement* 111-114, 122-127).

19. G. BONOLIS, *Diritto marittimo medievale dell'Adriatico* (Pisa 1921) 68 et s., 604 et s.; ZENO, *Storia* 101; G. ASTUTI, *Origine e svolgimento storico della commenda fino al secolo XIII* (Casale Monferrato 1933) 129 et s.; G. PETROPOULOS, *Documents juridiques de Siphnos de la collection de G. Maridakis* (Athènes 1956) 219-220 (en grec); N. DÉLOUKAS, *Origines classiques et tradition nationale dans le droit commercial contemporain* (Athènes 1974) 15 et s. (en grec). Contra: G. CASSANDRO, La formazione del diritto marittimo veneziano, *Annali di storia del diritto* 12-13, 1968-1969, 149-150 = *Saggi di storia del diritto commerciale* (1974) 342-344.

20. GOFAS, *Le chargement* 134.

terre que sur mer²¹. Ce fait nous fait entrevoir des origines communes du droit commercial grec et italien, remontant à l'époque des Croisades.

La collaboration commerciale s'accroît à partir du milieu du XVe siècle lorsque le danger turc rapprocha les Grecs des Vénitiens²² et que ces derniers permirent aux Grecs de s'adonner au commerce extérieur et de devenir armateurs. Le Livre des Comptes de Giacomo Badoer nous donne ainsi des noms des patrons grecs, tel que Théodore Vatatzis²³, tandis que d'autres sources, également du milieu du XVe siècle, font mention de noms byzantins connus, tels que Yalinas ou Philomatis, comme patrons de navires grecs²⁴.

Au milieu du XVIe siècle, selon les informations tirées des registres de la commune grecque de Venise, trois navires grecs au minimum entraient chaque semaine au port de Venise²⁵.

C'est de cette même époque que date un document montrant que l'activité de certains commerçants grecs adonnés au grand commerce débordait de beaucoup les cadres de la Grèce, car l'on y trouve un commerçant grec, désigné dans le document comme "mercator venecianus", Constantin Episcopopoulos, résidant à Londres, mais louant un navire à Lübeck pour un transport à Danzig²⁶.

Ce fut, par conséquent, auprès de la marine vénitienne et du grand commerce vénitien que les commerçants et marins grecs refirent leur éducation commerciale²⁷, et c'est ce qui explique

21. CHIAUDANO-LOMBARDO, *Marcello*, documents N. 1 (2 novembre 1278), N. 155 (1er août 1280). Voir aussi ci-après, n. 69 quant à l'assurance maritime.

22. THIRIET, *Romanie* 395 et s., 420.

23. V.U. DORINI-T. BERTELE, *Il libro dei conti di Giacomo Badoer* (Roma 1956) 77 (C. 38, année 1436), v. aussi à la p. 358 (C. 178, année 1437), le nom d'un autre patron grec, Manoli Vergizzi.

24. R. BROWNING, A Note on the Capture of Constantinople in 1453, *Byzantion* 22, 1952, 381. Des informations concernant des navires et des patrons grecs peuvent être tirées des documents publiés par P. ARGENTI, *The Occupation of Chios by the Genoese. 1346-1566* III (Cambridge 1958) N. 63 (1360) 54 et s., N. 353 (1476) 827, etc.

25. S. ANTONIADÈS, *Nouvelles informations tirées des registres de la Communauté Grecque de Venise (15e siècle)*, tirage à part du volume dédié à la mémoire de M. Triantaphyllidès (Athènes 1960) 65 (en grec).

26. Cf. S. MATYSIK, Fragment des relations Polono-Italiennes de commerce maritime, *Studi Berlingieri* (Genova 1964) où, à la p. 325 n. 5, l'auteur publie une charte-partie du 24 octobre 1590 de Londres, concernant un transport à Dantzig (Gdansk) pour le compte d'Episcopopoulos.

27. Ainsi les Archives Anciennes de la Communauté Grecque de Venise (reg. 120) contiennent le dossier du commerçant Nicolò Cirigo contenant des connaissances datant de 1593 (M. CHAIRETI, *Le couvent grec à Akrotiri de Kydoniès...*, extrait de *Thésaurismata* 6, Venise 1969, 159 n. 5, en grec). V. aussi le document du 6 avril 1610, ibidem, à la p. 167 et s. L'étude de TENENTI, *Naufrages* contient quelques noms de patrons grecs gouvernant des navires qui avaient été assurés à Venise à la fin du seizième siècle et aux premières années du dix-septième, tels que Manoli Capsali (TENENTI, *Naufrages* 262, 270, année 1600), p. 313 (année 1601), Jacomo Jachinopulo (année 1589, 1600 - TENENTI, *Naufrages* 61), p. 76 (année 1592), Zorzi Leftéri (année 1607 - TENENTI, *Naufrages* 39), etc. V. aussi GOFAS, *Le chargement* 112 n. 4. Quant aux marchands grecs de Venise de la même période, Tenenti en a publié plusieurs noms, tels que Spigliotti Tapinò, "Guardiano" de la Communauté Grecque de Venise (TENENTI, *Naufrages* 92, 102, 111, années 1593 et 1594), Dimitri Platipodí (TENENTI, *Naufrages* 236 [1599]) et Michel Sumachi (TENENTI, *Naufrages* 78 et 80) (année 1593), p. 120 (1594). Notons en passant que Tenenti considère à tort Michel Sumachi comme Vénitien (TENENTI, *Naufrages* 61-63): il était Grec et, comme Spigliotti Tapinò, "Guardiano" de la Communauté Grecque de Venise (en 1580 et en 1594): cf. J. VÉLOUDOS, *La colonie des Grecs Orthodoxes à Venise* (Venise 1893) 185 (en grec). La marine grecque était à tel point assimilée à celle de Venise que la Loi vénitienne sur les assurances du 31 août 1602 prescrivait que les navires assurés devaient être commandés ou bien par les Vénitiens ou bien par des Grecs. Il en était de même pour l'équipage qui devait être composé pour les deux tiers de Vénitiens ou de Grecs: "Dovendo dette navi esser governate et comandate da officiali tutti sudditi nostri, o Greci, et ciurmate da marinari almeno per li dui terzi per sudditi, o Greci" (PARDESSUS, *Collection* 86). Cf. GOFAS, *Le chargement* 113 n. 2.

qu'à partir de la fin du XVIème siècle, lorsqu'ils commencèrent à se dégager du patronage vénitien, ils possédaient déjà la pleine maîtrise des pratiques commerciales et maritimes, et surtout de celles du grand commerce et de la navigation à long cours.

C'est donc par les origines du commerce grec après la débâcle de l'Empire Byzantin que s'explique l'influence du droit italien sur le droit commercial grec. Cette influence est, d'ailleurs, d'autant plus compréhensible que dans les possessions vénitiennes en Grèce, il n'y avait que le droit commercial vénitien qui fut applicable pour trancher les différends entre commerçants, quelle que fût leur nationalité²⁸.

Aux causes énumérées ci-dessus, ajoutons enfin l'influence des Universités italiennes, où bien des Grecs allèrent étudier le droit pendant la période de la domination ottomane²⁹.

8. A partir du XVIIIème siècle ce tableau se modifie dans une certaine mesure.

Après le Traité de Passarowitz de 1718, les régions soumises aux Vénitiens se réduisirent aux seules îles Ioniennes, tandis que d'autres influences économiques et politiques se firent sentir: l'influence française, qui tire son origine des Capitulations du XVIème siècle, devient alors encore plus importante, le commerce français faisant des progrès, grâce surtout à l'activité de la Chambre de Commerce de Marseille³⁰.

D'autre part, les rapports avec l'Empire Autrichien, également promus par le traité de Passarowitz³¹, ont fait que le droit autrichien a aussi influencé, dans une certaine mesure, les usages et coutumes commerciales grecques, surtout celles de la Grèce du nord. L'Ordonnance de Marie-Thérèse de 1763 sur la lettre de change a ainsi été appliquée par les marchands grecs de Constantinople³².

Finissons, enfin, par noter que l'existence de colonies florissantes de marchands grecs, aussi bien dans l'Empire Autrichien (par exemple à Vienne) qu'en Italie (Venise, Livourne), a été encore un facteur important de la naissance de ces influences occidentales sur le droit coutumier commercial grec.

9. Périodes à distinguer.

De ce qui a été dit plus haut, on peut déjà entrevoir deux périodes dans le développement du droit commercial coutumier grec: celle jusqu'à la fin du XVIIème siècle et celle depuis le début du XVIIIème siècle jusqu'à la guerre de l'Indépendance de 1821.

Chose remarquable, les marchands et marins grecs de la première période ne perdent pas

28. THIRIET, *Romanie* 401. Cf. GOFAS, *Le chargement* 113 n. 1.

29. Notamment, celle de Padoue où l'on vit même des professeurs de droit d'origine grecque. Cf. VAKALOPOULOS op. cit. (n. 3) II 238-241.

30. Le traité de Passarowitz sanctionna la perte de la Morée (Péloponèse) effectuée en 1715, ainsi que de certaines positions vénitiennes dans l'Égée. Cf. H. KRETSCHMAYR, *Geschichte von Venedig* III 360-361. Quant à l'influence du commerce français à partir de cette date, on a parlé d'une "nouvelle domination" de la Morée de la part des Français (KREMMYDAS, *Le commerce* 7, en grec). Cet auteur, pp. 53-56, donne un bon résumé du sujet des Capitulations. Cf. aussi pour ce qui concerne l'histoire du commerce français jusqu'au milieu du XVIIème siècle, VAKALOPOULOS op. cit. (n. 3) II 428-433.

31. KIANTOU-PAMPOUKIS op. cit. (n. 11) 33 n. 5.

32. KIANTOU-PAMPOUKIS op. cit. (n. 11) 39 n. 1. Par contre, le Traité de Kutschuk-Kainardji (sur lequel, v. MARRIOT op. cit. (n. 2) 151-154) qui a ouvert la navigation de la Mer Noire aux bateaux grecs et influença ainsi énormément le développement de la marine marchande des îles, surtout d'Hydra et de Spetzai, ne fut point la source d'une influence étrangère sur le droit commercial grec.

toujours à être comparés à leurs confrères de la seconde. Au contraire, dans certains cas, tel le domaine de l'assurance, des documents provenant des archives inédites du marchand Georges Mellos, athénien d'origine et établi à Venise, nous montrent que les commerçants du tournant du XVIIe siècle étaient beaucoup plus experts en matière d'assurance que les commerçants hydriotes de la fin du XVIIIe siècle³³.

Nous pensons que cette rétrogression pourrait être expliquée dans une large mesure par la décadence de l'influence économique de Venise après la fin du XVIIe siècle, laquelle a porté un coup lourd au commerce grec, accoutumé à passer par cette ville³⁴. Le commerce fut alors obligé, dans bien des domaines, à revenir à des formes d'opérations commerciales plus primitives.

10. Types d'opérations commerciales.

Examinons pour terminer certains types d'opérations commerciales telles que la pratique commerciale grecque les avait admises:

a) La vente commerciale. Si le commerce à l'intérieur du pays se pratique d'une façon assez primitive dans son ensemble, étant basé sur des foires de caractère local (ainsi dans le Péloponèse)³⁵, l'on trouve cependant déjà en 1709 à Leucade des contrats de fourniture sur l'échantillon³⁶.

Au début du XIXe siècle, le commerce de céréales grec, facilité par la demande accrue due à la Révolution française et aux guerres napoléoniennes, se trouve en pleine floraison et l'on assiste à des ventes de cargaisons de blé sur échantillon ("mostra") contenues dans des sacs scellés et remis à l'acheteur³⁷.

b) Commission. La vente et l'achat par l'intermédiaire de commissionnaires était pratiquée au moins depuis la fin du XVIIe siècle. Le taux de la commission était généralement de 2%³⁸.

En même temps, certains documents, même tardifs (1815, Siphnos), nous montrent que le *contractus aestimatorius* était aussi pratiqué³⁹.

33. V. ci-après, n. 69-70.

34. Cf. D. GOFAS, Exportations grecques au début du XVIIIe siècle d'après des documents commerciaux inédits (en grec), *Revue de Droit Commercial* 24, 1973, 321, 323 n. 24 et 25, v. ci-après p. 358-359, p. 360 n. 24 et 25 = *East European Quarterly* 1977 (en français) 15-26.

35. Sur les foires, v. KREMMYDAS, *Le commerce* 329-331 pour le Péloponèse et N. SVORONOS, *Le commerce de Salonique au XVIIIe siècle* (Paris 1956) 210-212, 305-306 pour la Grèce du Nord.

36. V. le dossier d'arbitrage publié par GOFAS, *L'échantillon* 2-6.

37. Cf. GOFAS, *L'échantillon* 110-117 où l'on trouvera des références à des documents, auxquels on doit ajouter: S. MAXIMOS, *L'aube du capitalisme grec* (Athènes 1973) document publié à la p. 66 (en grec) et J. VISVIZIS, *La justice civile pendant la révolution grecque jusqu'à Capodistria* (Athènes 1941) doc. N. 263 (p. 324-328) et N. 279 (p. 337-338) (en grec).

38. Cf. GOFAS, *L'échantillon* 114 n. 4 où l'on trouvera des renvois à la bibliographie, à laquelle il faut ajouter G. PETROPOULOS op. cit. (n. 19) 128-129.

39. PETROPOULOS op. cit. (n. 19) N. 28 p. 130 et N. 29 pp. 130-131. Petropoulos (p. 128) exprimait des doutes que l'institution de l'*aestimatum* ait survécu pendant la période post-byzantine puisque celui-ci n'était point mentionné dans les sources de droit byzantin appliquées pendant la domination turque. Cette dernière affirmation n'est pas cependant tout à fait exacte. Cf. HARMENOPOULOS 2, 3, 11 et Scholie ibidem. En tout cas, comme les sources appliquées par l'Église ne reflètent pas le droit commercial vivant de l'époque, on est, croyons-nous, en droit de ne pas accepter les conclusions que tire Petropoulos de leur silence.

c) Contrat d'agence. Les marchands et les navires possédaient dans différents ports des représentants, touchant une commission, les "raccomandarii" ou "commissionarii"⁴⁰.

d) Contrat de société. Les documents nous font connaître l'existence de vraies sociétés en dehors des simples "societates unius actus", telle celle de Nicolò Mello et de Ralli Notarà opérant à Nauplie en 1714⁴¹ pour laquelle on est en droit de se demander si elle ne possédait une personnalité distincte de celle de ses membres. Une autre, fondée en 1761 par Panaghioti Bénaki à Calamata avait été créée pour une durée de trois ans⁴².

La question de l'origine de ces sociétés commerciales est loin d'avoir reçu une réponse définitive. A en juger par la forme de celle de Bénaki que nous venons de citer, elle semble être influencée par le droit vénitien et notamment par le type de la collegantia⁴³, quoique la domination vénitienne était déjà révolue depuis un demi-siècle. On se trouve donc, semble-t-il, dans ce domaine encore, devant un droit coutumier commercial tirant son origine du droit italien.

Tout autre fut la structure d'un autre type de société, dont l'existence est constatée à Ambélakia en Thessalie. Cette société unissait six mille membres dans la seconde moitié du XVIIIème siècle. Selon l'opinion prévalente, cette société aurait été une coopérative, peut-être même la première au monde. D'autres qui semblent, à notre avis, plus près des réalités de l'époque envisagée, voient en elle une société en commandite⁴⁴.

e) Lettre de change. Des lettres de change d'un type pas très évolué (polizze) circulaient en Grèce. Deux de celles-ci qui ont été publiées proviennent l'une d'Hydra datée de 1798⁴⁵, l'autre, de Siphnos de 1819⁴⁶.

Elles étaient émises avec une différence de lieu de paiement et prévoyaient un délai de paiement de 10 à 11 jours depuis leur présentation au tiré.

Certains auteurs ont cherché l'origine de ces lettres de change dans l'Ordonnance Française de 1673⁴⁷. D'autres, comme nous l'avons déjà dit plus haut, admettent qu'à Constantinople au moins, les lettres de change étaient régies par l'Ordonnance Autrichienne de 1763 qui était appliquée par la Corporation (Système) des marchands grecs de Constantinople⁴⁸.

40. Sur les "raccomandarii" v. GOFAS, *L'échantillon* 114 n. 4 et le document (Protêt) du 27 décembre 1806 - 14 février 1807 de Syra, publié par le même dans le *Xenion Zépos* II. 26, 30 et 63, v. ci-après p. 390-392.

41. Cf. GOFAS, *Exportations grecques* op. cit. (n. 34) 317, ci-après p. 356.

42. Publiée par S. COUGHÉAS, *Contrat d'une société commerciale de Kalamata...*, *Peloponniasiaki Protochronia* 8, 1964, 6 (en grec).

43. Nous avons vu que la collegantia était pratiquée à Candie au XIIIème siècle par des Grecs (ci-dessus n. 21).

44. La question est toujours débattue. V. KIANTOU-PAMPOUKIS op. cit. (n. 11) 36-37 avec la bibliographie y mentionnée et le compte-rendu de l'étude de Mme PAMPOUKIS par G. NAKOS, dans *Harménopoulos* 25, 1971, 863-864 avec une bibliographie à laquelle il faut ajouter F. BOULANGER, *Ambélakia ou les associations et les municipalités helléniques* (Paris 1875) (réimpr. Athènes 1970); CHR. ANAGNOSTIADÈS, *La structure économique et la forme juridique de la coopérative d'Ambélakia* (Salonique-Athènes 1973) (en grec), 56-57. La thèse de D. MAVROYIANNIS, *Recherches documentaires sur l'association coopérative d'Ambélakia Grèce* (Paris 1970) (non imprimée), ne nous fut pas accessible.

45. Publiée par J. MANIATOPOULOS, *Effets de commerce à Hydra (1757-1821)* (Athènes 1940) 35 n. 61 = *Archives de la Commune d'Hydra* I 164-165 (en grec).

46. Publiée par PETROPOULOS op. cit. (n. 19) N. 34, p. 142. Autres publications de lettres de change: B. KREMMYDAS, *Archives Hadjipanayotis* I (Athènes 1973) 210 (en grec), datée de 1815 et PETROPOULOS cité ci-après à la n. 49.

47. Ainsi MANIATOPOULOS op. cit. 29-30. Selon KREMMYDAS, *Commerce* 120 et s., les lettres de change auraient été introduites par les Français dans le commerce du Péloponèse, ce qui milite en faveur de la thèse de Maniatopoulos.

48. V. ci-dessus, n. 32, ainsi que PETROPOULOS op. cit. (n. 19) 142.

A notre avis la forme utilisée par les commerçants grecs n'était pas différente de celle adoptée généralement en Europe depuis la fin du Moyen-Âge, et qui fut introduite en Grèce par la pratique commerciale, sans qu'un texte concret fût à l'origine de leur introduction dans le commerce grec⁴⁹.

La formule "à l'ordre" n'existe pas dans les deux des six exemplaires que l'auteur de la présente communication a pu examiner⁵⁰.

f) Droit maritime. L' "usus maris" est quelquefois spécifiquement invoqué comme la source du droit maritime⁵¹.

La forme du connaissement suit exactement la version des formulaires italiens de ce document, généralement d'ailleurs acceptés dans la Méditerranée centrale et orientale⁵². L'existence d'une variante, se référant spécialement aux transports d'huile est constatée à la fin du XVIIIème siècle à Corfou⁵³.

L'endossement des connaissements est connu au début du XVIIIème siècle. Les connaissements portent souvent la clause "chi per esso" ou la clause "dice esser"⁵⁴.

Les connaissements sont beaucoup moins utilisés par les marins hydriotes de la fin du XVIIIème siècle, peut-être parce que ceux-ci se spécialisaient dans le transport de céréales en vrac⁵⁵.

Le contrat d'affrètement suit aussi des modèles italiens. Les formulaires en usage contiennent des termes italiens abondants⁵⁶.

L'on y trouve la pratique du versement par le capitaine aux chargeants d'une somme égale à la moitié du montant du frêt à titre de prêt, remboursable au débarquement au port de destination, pratique connue du droit italien⁵⁷, etc.

49. V. DE ROOVER, *L'évolution 178*: le fait que l'éditeur de l'opuscule de Buoninsegni a pu substituer "Constantinople" à Besançon montre, croyons-nous, que les paiements par lettres de change sur Constantinople n'étaient point inconnus à la fin du seizième siècle. V. aussi une lettre de change en italien du 14 août 1705 provenant de Céphalonie (sous la domination vénitienne), dans G. PETROPOULOS, *Actes de notaires de Céphalonie* (Athènes 1962) (en grec) doc. N. A 78.

50. V. aussi MANIATOPOULOS op. cit. 38 et s., n. 62, lequel reproduit l'extrait d'une lettre de 1834 de Constantinople, selon laquelle par "convention des marchands" (usage commercial?) les endossements n'y étaient pas admis.

51. Cf. le Protêt de Syra, publié par GOFAS, dans *Xenion Zépos I* (l. 29 et 42), ci-après p. 390-391, et le résumé en français, ibidem 495.

52. V. GOFAS, *Le chargement*, 117-118, 124-125, et du même, *L'échantillon* 115 n. 1.

53. Un tel exemplaire (en italien) provenant de Corfou et daté du 27 janvier 1804 a été publié par D. GOFAS, Deux connaissements provenant de Corfou, datés de 1799 et de 1804 concernant des transports d'huile, *Études en honneur de Str. Andréadès II* (Athènes 1973) 61-63, v. ci-après p. 378-379.

54. Par exemple, les connaissements en italien, émis par des navires grecs du 29 juillet 1713 de Zante et du 5 mars 1718 de Smyrne provenant des Archives de la Communauté Grecque de Venise (Dossier N. 143, archives du commerçant grec Giorgio Antonio Mellos). Ces connaissements ont été publiés par D. GOFAS, *Le chargement* doc. nos 2 et 3. V. aussi au sujet des connaissements du dossier G.A. Mellos, GOFAS, *Exportations* op. cit. (n. 34) 316-334 passim, ci-après p. 355-372 passim.

55. GOFAS, *L'échantillon* 115 n. 1; J. MANIATOPOULOS, *Le Droit maritime d'Hydra* (Athènes 1939) 57-58 (en grec). Des connaissements provenant de navires Hydriotes existaient en tout cas. V. p. ex. la charte-partie d'Hydra du 3 juin 1807, art. 9, publiée par D. GOFAS, *Le chargement* doc. N. 7.

56. A titre d'exemple nous citons quelques mots qui se trouvent translittérés en caractères grecs dans les documents: porto, toccare, stalie, contrastalie, carico, scrivano, paga etc.

57. Cf. ZENO, *Storia* 307 et s. et la n. 2 ibidem.

Le frêt était normalement payable postnumerando⁵⁸.

Parmi les formes du contrat d'affrètement le plus en usage dans la marine d'Hydra, était celui qui était appelé "a scarso".

Dans ce cas, tout le navire est frété sauf la "camera" et les quartiers des matelots⁵⁹.

L'armement se présente surtout sous la forme associative, qui a pour but aussi bien de réduire les risques découlant de la navigation, que de mettre à la disposition de l'armement les capitaux nécessaires⁶⁰.

L'enrôlement des matelots est fait selon le système "ad partem", déjà connu au Nomos Rhodion Nautikos⁶¹ ou, plus rarement, à salaire mensuel fixe⁶².

Le droit à la pacotille ("portada") est aussi reconnu⁶³.

L'"écrivain" est un officier de l'équipage dont l'importance n'a point décliné pendant toute la période envisagée, à cause, probablement, de l'étendue de l'analphabétisme⁶⁴.

Les avaries et les contributions. Le système de l'avarie commune semble avoir été pour ainsi dire inconnu dans la marine marchande grecque provenant des régions soumises aux Turcs. Et cette particularité est d'autant plus étonnante qu le Nomos Rhodion Nautikos s'occupe, comme on le sait, tout particulièrement du sujet. Il semble qu'il y ait eu sur ce point une différence remarquable entre le droit coutumier grec et l'"usus maris" méditerranéen. Ainsi la loi d'Hydra de 1818, article 57, exclut expressément la contribution⁶⁵.

La "fortune de mer" est constatée par une déclaration d'avarie ("prova di fortuna"), dressée par devant ou bien le Conseil des Notables et le Chancelier des Communes ou bien par devant un notaire, ou même par devant le Consul d'une puissance étrangère⁶⁶.

58. GOFAS, *Xénion Zépos* I 491 n. 47, v. ci-après p. 391 n. 47. E. ATHINAIOS, *Le droit de la marine grecque d'avant l'Insurrection* (Athènes 1973) 61 (en grec). Notons cependant que des conventions contraires n'étaient pas rares.

59. Cf. GOFAS, *Le chargement* 128 n. 1 où l'on trouvera des références.

60. V. ATHINAIOS op. cit. 37-38; MANIATOPOULOS, *Le Droit maritime d'Hydra* 31-33. Le contrat par lequel la copropriété sur un navire était créée était presque toujours rédigé par écrit (v. p. ex. Loi d'Hydra de 1818, art. 34 et MANIATOPOULOS loc. cit.). On trouvera des documents par lesquels des copropriétés sur des navires sont fondées dans MANIATOPOULOS, *Le Droit Maritime d'Hydra*, doc. N. 2 (année 1795, d'Hydra) et dans KREMMYDAS, *Archives Hadji-panayotis* I, doc. N. 3 (année 1783, de Spetzai) (en grec).

61. V. des références dans GOFAS, *Le chargement* 113-114 avec la n. 1, p. 137 et s. n. 4.

62. Loi d'Hydra de 1804, art. 9, loi de 1818, art. 62.

63. V. GOFAS, *Le chargement* doc. N. 13 (Déclaration sous serment du 24 décembre 1828 de Spetzai). La "Législation Maritime" de Képhalas (ci-après n. 72) mentionne à maintes reprises le droit à la pacotille (chap. 9, p. 33, chap. 16, p. 73).

64. MANIATOPOULOS, *Le Droit maritime d'Hydra* 72, GOFAS, *Le chargement* doc. N. 1 et p. 137 n. 1; J. SCHINAS, Deux connaissements émis par des patrons grecs à Trieste en 1815, *Révue de Droit Commercial* 20 (Athènes 1969) 177 (en grec) a, par contre, émis l'hypothèse que l'écrivain avait disparu à l'époque où ces connaissements ont été signés (1815).

65. V. aussi l'art. 6 de la charte-partie du 4 juillet 1812, dans GOFAS, *Le chargement* doc. N. 8. Cf. aussi MANIATOPOULOS, *Droit maritime d'Hydra* 19 et 68. Par contre, la "Législation Maritime" de Képhalas (ci-après n. 72), qui reflète le droit des régions qui n'ont connu que la domination vénitienne (îles ioniennes) considère le principe de l'avarie commune comme allant de soi. Cf. GOFAS, *Le chargement* 124 n. 3, 133-134. ATHINAIOS op. cit. 69, soutient que l'exclusion expresse de la contribution ne signifie pas que la loi d'Hydra n'admettait pas l'avarie commune. Cette argumentation ne nous paraît pas convainquante.

66. GOFAS, *Xénion Zépos* I 489 n. 33, ci-après p. 389 n. 33 où l'on trouvera des références.

Le prêt à la grosse. Ce contrat est amplement utilisé. Les intérêts sont payables par voyage et sont variables. Ils s'élèvent à Hydra jusqu'à 40% par voyage, selon un barème détaillé⁶⁷.

Les assurances maritimes. Comme il a été déjà dit, à ce sujet une différence considérable existe entre la première période (jusqu'au début du XVIIIe siècle) et la seconde (du XVIIIe siècle à 1821)⁶⁸.

Dans la première période on voit l'assurance assez largement pratiquée⁶⁹. On utilise même une sorte de "police flottante", où l'assurance est contractée à Venise, à la "Calle della Scurtà", la répartition étant ensuite faite sur place en Grèce sur les différents envois⁷⁰.

Dans la seconde période, l'assurance ne semble plus être communément utilisée. La répartition des risques se fait grâce au prêt à la grosse, ainsi que grâce à la forme associative de l'entreprise maritime.

g) Nous allons clôturer notre exposé en mentionnant la faillite. On est, pour ainsi dire, complètement dans les ténèbres en ce qui concerne l'existence de l'institution de la faillite en Grèce. Quelques textes la mentionnent, mais on se demande s'il s'agit réellement d'une faillite dans le sens technique du terme⁷¹.

11. Conclusions.

Cet exposé bien que succinct et incomplet, montre à quel point le droit coutumier commercial grec de l'époque post-byzantine a été lié, dès le début, au développement du droit commercial de l'Europe occidentale.

Ce fait explique l'adoption, dès sa publication, du Code du Commerce français de 1807 (exploité aussi largement, quant au droit maritime, comme base de son écrit par un écrivain tardif du droit maritime, Nicolas Kephthalas)⁷² par l'organisation professionnelle des commer-

67. Loi d'Hydra de 1818, art. 33. La loi de Spetzai de 1814 (GHINIS, *Esquisse* N. 647), art. 2, prévoit aussi un barème allant jusqu'à 30% par voyage. A Syra, le taux d'intérêt des prêts maritimes s'élevait normalement à 25 ou 30% (DRAKAKIS op. cit. (n. 10) II 294). Ces taux étaient calculés par voyage. Au sujet du prêt maritime v. ATHINAIOS op. cit. 73-77, MANIATOPOULOS, *Le Droit maritime d'Hydra* 42-53, DRAKAKIS op. cit. (n. 10) II 293-294.

68. Cette affirmation est confirmée par le dossier G.A. Mellos de Venise déjà cité (dossier N. 143). V. la lettre du 30 décembre 1714 envoyée de Nauplie par Nicolò Mellos à Giorgio Antonio Mellos à Venise, le connaissance du 25 février 1714/13 de Nauplie, dans GOFAS, *Exportations* op. cit. (n. 34) doc. nos 1 (p. 326 et s.) et 3 (p. 332) et celui du 4 juin 1713 de Zante, v. ci-après p. 363 ff., 370.

69. Il est intéressant de noter que l'assurance maritime avait été pratiquée à Salonique avant la prise de cette ville par les Turcs. Cf. la Délibération du Sénat de Venise du 7 juillet 1425, dans GHINIS op. cit. (n. 1) N. 23.

70. Cf. GOFAS, *Exportations* op. cit. (n. 34) 325-326 n. 29, ci-après p. 362 n. 29.

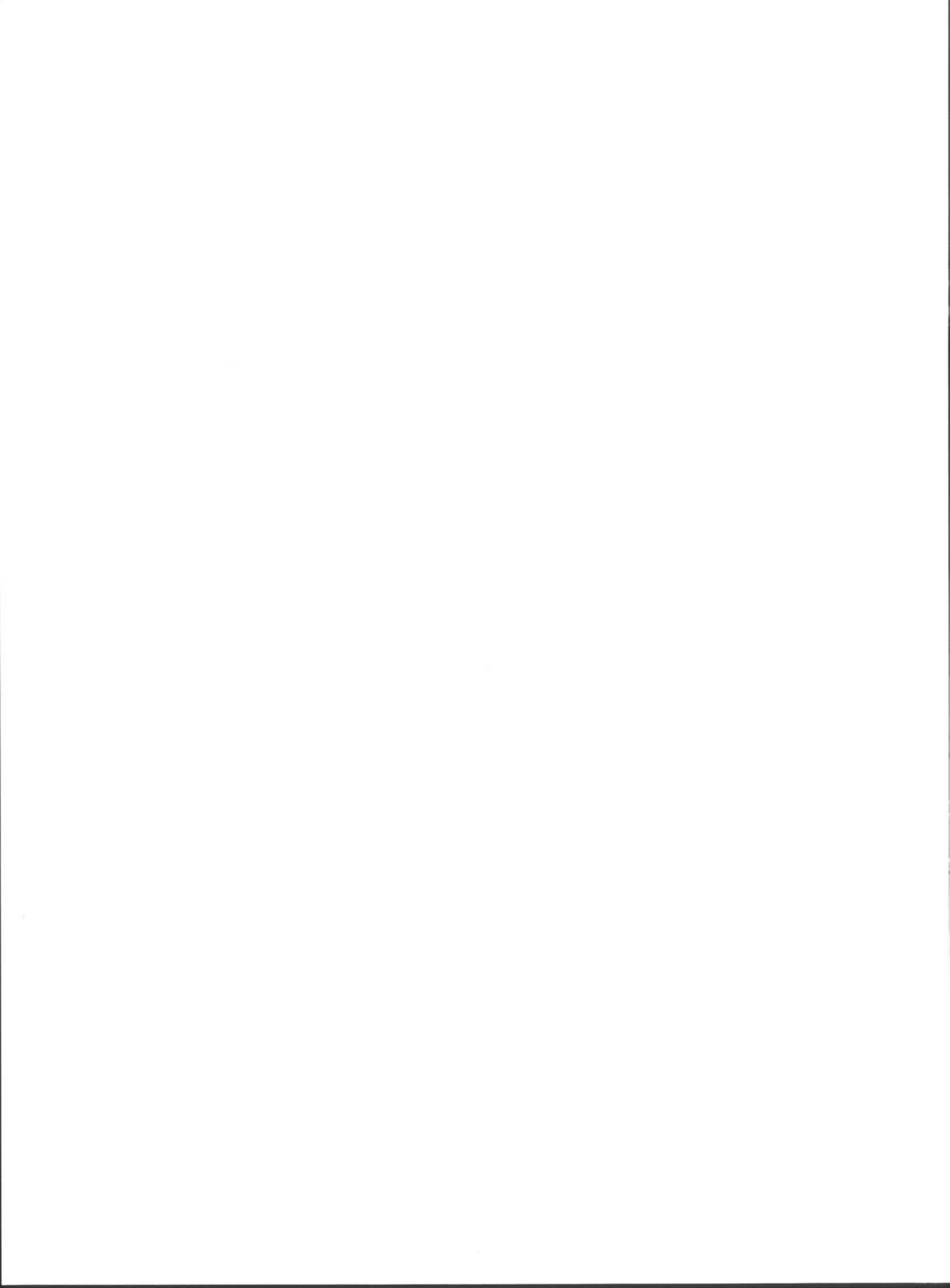
71. Des "faillites" sont parfois mentionnées dans des documents. Il s'agit de cessations de paiements, pour lesquelles parfois toute une commune avait été tenue responsable par les Turcs. Il en fut ainsi à Athènes en 1788 (cf. KREMMYDAS, *Commerce* 125 n. 2, 309-310). Un proverbe populaire de Messénie nous montre cependant que, peut-être, pendant la domination vénitienne l'institution de la faillite, dans le sens strict du mot, fut introduite en Grèce; au sujet de ce proverbe v. A. CHRISTOPHILOPOULOS, *Petites contributions à l'histoire du droit grec, Droit et Histoire* (Athènes 1973) 266-268 (en grec). La compilation intitulée "Nomikon" de l'Évêque Théophile de Janina (1718), éd. D. Ghinis (Salonique 1960) (en grec) chap. 24, mentionne aussi des "faillies".

72. V. à ce sujet GOFAS, *Le chargement* 115-118, où l'on trouvera la bibliographie antérieure; ATHINAIOS op. cit. (n. 58) 19-20. Nicolas Képhthalas était originaire de Zante. Capitaine et aventurier, il fut aussi l'auteur de diverses publications, parmi lesquelles d'une "Législation Maritime" publiée à Vienne en 1817, dans laquelle il donne une description du droit maritime grec de son époque, où sont mêlées des dispositions tirées du Code de Commerce de 1807, de l'Ordonnance française touchant la Marine de 1681, du Codice per la Veneta Mercantile Marina de 1786 et des informations originales sur les usages maritimes grecs de son temps.

çants grecs de Constantinople⁷³, et, ensuite, par les premières Conventions des Grecs insurgés au début même de la guerre de l'Indépendance⁷⁴.

73. V. KIANTOU-PAMPOUKIS op. cit. (n. 11) 39-40, où l'on trouvera de la bibliographie additionnelle. Quant à l'introduction du Code de Commerce à Smyrne, Salonique et Syra, admises par N. PANTAZOPOULOS, *De la tradition "érudite" au Code Civil* (Athènes 1947) 157-158 (en grec) suivi par KIANTOU-PAMPOUKIS loc. cit., cf. GOFAS, *Le chargement* 123 n. 6.

74. Le 15 novembre 1821 et le 1er janvier 1822. V. des renvois aux textes afférents dans GOFAS, *Le chargement* 123 n. 6.

Σύμβαση ανταλλαγής πλοίου με έμπορεύματα τοῦ 1542*

I. Τὸ ἔγγραφο πὸ δημοσιεύουμε πάρα κάτω, προέρχεται ἀπὸ τὰ Κρατικὰ Ἀρχεῖα τῆς Βενετίας, ὅπου περιέχεται σὲ τόμο (registro) συμβολαίων τοῦ Βενετοῦ Συμβολαιογράφου Pelestrina (ASV-Notaiο Pelestrina Agostino, Reg. 10637, φ. 46^v-47^r)¹. Καταρτίστηκε στὶς 2 Αὐγούστου 1542 μέσα στὸ συμβολαιογραφεῖο (cancellaria) τοῦ Pelestrina (στίχ. 1).

Ἄπ' ὅσο γνωρίζουμε, πρῶτος ἀναφέρεται στὸ ἔγγραφο αὐτὸ ὁ Γ. Πλουμίδης². Τὸ δημοσιεύουμε πάρα κάτω αὐτούσιο ἐπειδὴ παρουσιάζει ἀπὸ πολλὲς πλευρὲς ἐνδιαφέρον γιὰ τὴν ἱστορία τοῦ μεταβυζαντινοῦ δικαίου τῶν συναλλαγῶν.

II. Ἀρχίζουμε ἀπὸ τὴν ἴδια τὴ φύση τοῦ ἐγγράφου.

Οἱ συμβαλλόμενοι ἐπανελημμένα ἀναφέρονται στὴ δικαιοπραξία πὸ καταρτίζουν, χαρακτηρισίζοντάς τὴν ρητὰ ὡς «ἀγοραπωλησία» (ὅπως π.χ. στοὺς στίχους 5, 14, 36 κλπ.).

Ἐξετάζοντας ὅμως τὸ θέμα ἀπὸ πῶς κοντὰ, θὰ πρέπει, νομίζουμε, νὰ καταλήξουμε στὸ συμπέρασμα ὅτι ἡ δικαιοπραξία πὸ καταρτίστηκε ἀποτελεῖ, κατὰ τὸ κύριο περιεχόμενό της, σύμβαση ὄχι ἀγοραπωλησίας, ἀλλὰ ἀνταλλαγῆς, μὲ τὴν ὁποία ὁ Ἕλληνας πὸ πρόκειται ν' ἀποκτήσει τὸ πλοῖο, ὁ Πέτρος Κοντολινιώτης, δίνει στοὺς ὡς τώρα πλοιοκτῆτες τοῦ ὄχι τίμημα σὲ μετρητὰ, ἀλλὰ ὀρισμένες ποσότητες ἐμπορευμάτων ὡς ἀντάλλαγμα.

Εἶναι ἀλήθεια ὅτι στὸ ἔγγραφο γίνεται ρητὴ ἀναφορὰ σὲ «τίμημα» (pretio), ὅπως π.χ. στοὺς στίχους 15 καὶ 25. Εἶναι ὅμως φανερὸ ὅτι ἡ παροχὴ τοῦ Κοντολινιώτη, στὴν πραγματικότητα, εἶναι παροχὴ σὲ εἶδος, ἀποτελεῖται δηλαδὴ ἀπὸ 32 κιβώτια σαποῦνι (στίχ. 19-21) καὶ ἀπὸ 40 τεμάχια ὕφασμα (στίχ. 23), ἐνῶ ἡ ἀναγωγὴ τῶν ἐμπορευμάτων αὐτῶν σὲ νόμισμα, δηλαδὴ 510 δουκάτα γιὰ τὸ σαποῦνι σὲ κιβώτια μὲ τὸν σπάγγο τους, καὶ 390 δουκάτα γιὰ τὰ ὕφασματα, σύνολο 900 δουκάτα, ἀποβλέπει στὸν προσδιορισμὸ τοῦ ὕψους τῆς ἀξίας τῶν

* Ἀνάτυπο ἀπὸ τὰ *Θησαυρίσματα* 19, 1982, 47-61.

Ἡ μελέτη αὐτὴ ἀφιερώνεται στὴ μνήμη τοῦ Καθηγητῆ τοῦ Ἐμπορικοῦ Δικαίου στὸ Πανεπιστήμιο Ἀθηνῶν Κωνσταντίνου Ρόκα.

1. Ὁ συντάκτης τῆς μελέτης εὐχαριστεῖ θερμὰ τὸν κ. Σ. Μεσσῆνη, τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἰνστιτούτου Βενετίας Βυζαντινῶν καὶ Μεταβυζαντινῶν Σπουδῶν, γιὰ τὴ λήψη μικροφωτογραφίας τοῦ ἐγγράφου.

2. Γ. ΠΛΟΥΜΙΔΗ, *Οἱ βενετοκρατούμενες Ἑλληνικὲς χῶρες μεταξὺ τοῦ δευτέρου καὶ τρίτου τουρκοβενετικοῦ πολέμου (1503-1537)* (Ἰωάννινα 1974) 115 σημ. 3.

ἐμπορευμάτων μετὰ τὰ ὁποῖα ἀνταλλάσσεται τὸ πλοῖο³.

Ἐκ τῆς διατύπωσης τοῦ συμβολαίου προκύπτει ὅτι ἡ παροχὴ τοῦ Κοντολινιώτη ἔχει πραγματοποιηθεῖ κατὰ τὴ στιγμὴ τῆς κατάρτισής του (βλ. στίχ. 17: “confessa... haver habuto et recenuto”). Ἀντίθετα, ἡ παροχὴ τῶν Memi rais κλπ. δὲν ἔχει συντελεστεῖ ἀκόμα, κι αὐτὸ γιατί τελεῖ ὑπὸ τὴν ἀναβλητικὴ ἀίρεση τῆς προσαγωγῆς ἐνὸς χοτζετιοῦ (στίχ. 31-34). Μόνο μετὰ τὴν προσαγωγὴ τοῦ χοτζετιοῦ θὰ περιέλθει λοιπὸν τὸ πλοῖο στὴν κυριότητα καὶ νομῆ τοῦ Κοντολινιώτη καὶ γι’ αὐτό, κατὰ τὴ σύμβαση, ὁ Memi rais ἀναλαμβάνει τὴν ὑποχρέωση «να διατηρήσει» ὡς τότε τὸ πλοῖο ἐλεύθερο ἀπὸ βάρη (στίχ. 11-12: “promette mantenere libera et expedita da ogni debito κλπ.”).

Ἄλλὰ κι ὁ Memi rais, παρ’ ὅλον ὅτι ρητὰ δηλώνει ὅτι παρέλαβε τὰ ἐμπορεύματα, δὲν ἔχει τὴν εὐχέρεια, κατὰ τὴ σύμβαση, νὰ τὰ διαθέσει ἐλεύθερα ὅπου καὶ ὅπως θέλει. Τὸ συμβόλαιο τοῦ ἐπιβάλλει τὴν ὑποχρέωση νὰ μεταφέρει τὰ ἐμπορεύματα ποὺ ἔλαβε γιὰ ἀντάλλαγμα στὴ Ζάκυνθο, ὅπου αὐτὰ θὰ παραμείνουν σὲ παρακαταθήκη στὰ χέρια ἐνὸς θεματοφύλακα, τοῦ Νικολάου Μανουρᾶ, ἢ τοῦ γιοῦ του Ἰωάννη (στίχ. 29-30), ὥσπου ὁ Memi rais νὰ φέρει ἀπὸ τὴ Μεθώνη ἓνα χοτζέτι τοῦ Καδῆ (στίχ. 30-32), μετὰ τὸ ὁποῖο οἱ ὑπόλοιποι συμπλοιοκτῆτες θὰ ἐγκρίνουν τὴ σύμβαση (στίχ. 32-34). Μόνο μετὰ τὴν προσαγωγὴ τοῦ χοτζετιοῦ θὰ εἶναι ἐλεύθερος νὰ ἀποσύρει τὰ ἐμπορεύματά του ἀπὸ τὴν παρακαταθήκη στὴν ὁποία θὰ βρίσκονται (στίχ. 34-35).

Τὴ μεταφορὰ ὡς τὴ Ζάκυνθο θὰ πραγματοποιήσει ὁ Memi rais (στίχ. 27-29), προφανῶς, μετὰ τὸ ἴδιο τὸ πλοῖο ποὺ ἀποτελεῖ τὸ ἀντικείμενο τῆς ἀνταλλαγῆς.

Τὸ γεγονὸς πάντως ὅτι ἡ παράδοση τῆς νομῆς τοῦ πλοίου στὸν Κοντολινιώτη δὲν εἶχε συντελεστεῖ ἀκόμα κατὰ τὴ στιγμὴ ποὺ καταρτίστηκε ἡ σύμβαση — ἀφοῦ δὲν εἶχε πληρωθεῖ ἡ ἀίρεση τῆς προσαγωγῆς τοῦ χοτζετιοῦ — ἀποκλείει τὴν ὑπόθεση ὅτι μετὰ τὸ συμβόλαιο συμφωνεῖται ἀντιφώνηση νομῆς, σύμφωνα μετὰ τὴν ὁποία, ὁ πρῶτος πλοιοκτῆτης καὶ νομέας Memi rais θὰ παραμείνει, μετὰ τὴν παράδοση τῆς νομῆς τοῦ πλοίου στὸν καινούργιο πλοιοκτῆτη Κοντολινιώτη, κάτοχος τοῦ πλοίου καί, ὑπὸ τὴ νέα αὐτὴ ιδιότητα, θὰ πραγματοποιήσει τὴν μεταφορὰ τῶν ἐμπορευμάτων στὴ Ζάκυνθο.

Α) Τὰ πρόσωπα. Τὸ ἔγγραφο μᾶς φανερώνει ὡς κεντρικὸ πρόσωπο τῆς συναλλαγῆς ἓναν Τοῦρκο, ποὺ κατάγεται ἀπὸ τὴ Μικρὰ Ἀσία (Ἀνατολία), καὶ ποὺ παλαιότερα εἶχε ἐπίσημη ιδιότητα, εἶχε δηλαδὴ διατελέσει διερμηνέας τῆς Μεθώνης (στίχ. 2-3), ἴσως γιὰ τὴν ἰταλικὴ γλῶσσα. Ἡ παλιά του αὐτὴ ιδιότητα δὲν φαίνεται νὰ τὸν ἐμποδίζει νὰ βρῆται σὲ ἄριστες σχέσεις μετὰ Ἕλληνες: προηγουμένως εἶχε στὸ πλοῖο του γραμματικὸ (scrivano) τὸν Παῦλο Ζαραχάνη, μετὰ τὸν ὁποῖο οἱ φιλικές του σχέσεις εἶναι τέτοιες, ὥστε νὰ τὸν ἔχει καταστήσει συμπλοιοκτῆτη στὸ πλοῖο του (στίχ. 4-5). Ἄλλὰ καὶ μετὰ τὸν Κοντολινιώτη οἱ σχέσεις του εἶναι τόσο φιλικές, ὥστε αὐτὸς νὰ τοῦ ἐμπιστευτεῖται νὰ πάρει τὸ πλοῖο, νὰ τὸ φορτώσει καὶ μετὰ τὰ ἐμπορεύματα ποὺ τοῦ ἔδωσε γιὰ ἀντάλλαγμα, νὰ φύγει ἀπὸ τὴ Βενετία καὶ νὰ πάει στὴ Ζάκυνθο, ὅπου νὰ τὰ παραδώσει γιὰ νὰ μείνουν σὲ παρακαταθήκη.

Οἱ σχέσεις του μετὰ τοὺς Μανουρᾶ, πατέρα καὶ γιό, δὲν εἶναι λιγότερο φιλικές, ἀφοῦ καθόλου δὲν διστάζει νὰ τοὺς παραδώσει τὸ ἐμπόρευμα καί, πηγαίνοντας στὴ Μεθώνη, νὰ πάρει

3. Οὔτε δικαιολογεῖται, κατὰ τὴ γνώμη τοῦ συντάκτη αὐτῆς τῆς μελέτης, ἡ ὑπόθεση ὅτι ἡ παροχὴ τῶν ἐμπορευμάτων συνιστᾷ δόση ἀντὶ καταβολῆς, κι αὐτὸ γιατί ἀπαρχῆς, ἀπὸ τὴν ἴδια τὴ σύμβαση, τὸ συμφωνημένο ἀντάλλαγμα γιὰ τὸ πλοῖο εἶναι τὰ ἐμπορεύματα κι ὄχι μετρητά.

τὸ χοτζέτι καὶ νὰ ξαναγυρίσει πίσω, ὄντας ἡσυχος ὅτι κανεὶς δὲν θὰ ἐπιχειρήσει νὰ τοῦ πάρει πίσω τὸ πλοῖο, κατακρατώντας συνάμα καὶ τὸ ἐμπόρευμα.

Ποῦθε, θὰ διερωτηθεῖ κανεὶς, πηγάζει αὐτὴ ἡ ἐμπιστοσύνη ἀνάμεσα σ' ἓναν Τοῦρκο, πού, πρὶν ἀσχοληθεῖ μὲ τὸ θαλάσσιο ἐμπόριο ἢ, ἴσως καὶ μαζὶ μ' αὐτό, εἶχε διατελέσει ἀξιωματοῦχος στὴν ὑπηρεσία τοῦ Σουλτάνου, καὶ στὸν Κοντολινιώτη, ἄνθρωπο πού, στὴν ὑπηρεσία τῆς Βενετίας, εἶχε παίξει ἐνεργὸ ρόλο στοὺς πολέμους μὲ τοὺς Τούρκους⁴, ἢ τὸν Νικόλαο Μανουρᾶ πού εἶχε κι αὐτὸς λάβει μέρος σ' αὐτοὺς τοὺς πολέμους καὶ εἶχε διακριθεῖ, σὲ σημεῖο πού νὰ τιμηθεῖ μὲ τὸν τίτλο τοῦ ἱππότη⁵;

Ἡ ἐξήγηση πρέπει ν' ἀναζητηθεῖ, πιστεύουμε, στὸ ὅτι οἱ Ἕλληνες καὶ ὁ Τοῦρκος ἔχουν τοῦτο τὸ κοινό, ὅτι εἶναι ὅλοι συντοπίτες: Ὁ Memi rais ἔχει ὑπηρετήσει στὴ Μεθώνη, ὅπου θὰ πρέπει νὰ κατοικοῦσε κι ὁ Ζαραχάνης, ἀφοῦ μπορούσε νὰ παρουσιαστεῖ ἐκεῖ στὸν Καδῆ (στίχ. 31 ἐπ.), ὁ πατέρας τοῦ Κοντολινιώτη Δημήτριος ἦταν ἀπὸ τὴν Κορώνη (στίχ. 5-6), ἢ τουλάχιστον, κατοικοῦσε ἐκεῖ, ἐνῶ τέλος, καὶ οἱ Μανουρᾶ εἶχαν ἐγκατασταθεῖ στὴ Ζάκυνθο ἀπὸ τὴν Κορώνη.

Ἄλλὰ ἐκτὸς ἀπὸ αὐτὸν τὸν σύνδεσμο, σημαντικὸ ρόλο ἔπαιξε ἀσφαλῶς στὴ δημιουργία τοῦ κλίματος ἐμπιστοσύνης καὶ τὸ γεγονός ὅτι οἱ ἐμπορευόμενοι αὐτοὶ ἀνῆκαν στὸν ἴδιο κύκλο προσώπων, πού οἱ συναλλαγές τους εἶχαν ἐπίκεντρο τὴ Βενετία καὶ γι' αὐτὸ τὸ καλὸ τους ὄνομα καὶ ἡ τήρηση τῶν συμφωνημένων τους ἦταν ἀναγκαῖα γιὰ νὰ μποροῦν νὰ συνεχίζουν τὴν ἄσκηση τῆς ἐμπορικῆς τους δραστηριότητας.

Β) Τὸ ἐφαρμοζόμενο δίκαιο. Ἐρχόμαστε τώρα στὸ ἐρώτημα τί δίκαιο τὰ πρόσωπα αὐτὰ ἐφαρμοζανε στὶς συναλλαγές τους.

Τὸ συμβολαιογραφικὸ ἔγγραφο καταρτίστηκε στὴ Βενετία, ἀπὸ Βενετὸ συμβολαιογράφο, κι ἐπόμενο εἶναι νὰ ἀπεικονίζει, γιὰ τὸ ὅτι ἀφορᾶ στὴν δικαιοπραξία πού περιέχει, τὸ δίκαιο πού ἐφαρμοζόταν στὴ βενετικὴ Μητρόπολη.

Ἄλλὰ ποῖο ἦταν τὸ δίκαιο αὐτό;

Ἡ ἀνάγνωση τοῦ ἐγγράφου ἐπιτρέπει, πιστεύουμε, νὰ δοθεῖ ἡ ἀπάντηση ὅτι τὸ δίκαιο πού ἐφαρμόζεται στὴ σύμβαση τῆς ἀνταλλαγῆς εἶναι Ρωμαϊκὸ Δίκαιο, ὅπως π.χ. μαρτυρεῖ ἡ διάκριση τῆς ἐνοχικῆς δικαιοπραξίας ἀπὸ τὴν παράδοση τῆς νομῆς στοὺς στίχους 10-15.

Εἶναι ἄλλωστε βέβαιο ὅτι, παρ' ὅλο πού τὸ Ρωμαϊκὸ Δίκαιο δὲν ἐφαρμόστηκε στὸ βενετικὸ κράτος ὡς ἰσχύον δίκαιο⁶, ἐν τούτοις στὸ Πανεπιστήμιο τῆς Πάδουας διδασκόταν συστηματικά, ἐρμηνευμένο κατὰ τὸν *mos italicus*⁷. Εἶναι λοιπὸν φυσικὸ ἕνας Βενετὸς συμβολαιογράφος Ρωμαϊκὸ Δίκαιο νὰ ἐφάρμοζε. Ἄλλωστε, τὸ ἴδιο παρατηρεῖται σ' ὅ,τι ἀφορᾶ στὴν ἀγοραπωλησία καὶ σὲ δικαστικὲς ἀποφάσεις πού προέρχονται ἀπὸ βενετικὲς ἀποικίες καὶ εἰδικότερα τὴν Κρήτη⁸.

4. Βλ. σημείωση ἀριθ. 8 τοῦ Ἐγγράφου.

5. Βλ. σημείωση ἀριθ. 16 τοῦ Ἐγγράφου.

6. Δ. ΜΑΝΙΝ (μετ. Α. ΙΑΡΩΜΕΝΟΥ), *Περὶ Ἀστικῆς Ἐμπορικῆς καὶ Ποινικῆς τῶν Ἐνετῶν Νομοθεσίας* (Κέρκυρα 1889) 7.

7. Α. ΣΤΕΡΓΕΛΛΗ, *Τὰ δημοσιεύματα τῶν Ἑλλήνων Σπουδαστῶν τοῦ Πανεπιστημίου τῆς Πάδουας τὸν 17ο καὶ 18ο αἰῶνα* (Ἀθήνα 1970) 31 σημ. 2. Ὁ Κύπριος Ἀλέξανδρος Συγκλητικὸς π.χ. δίδαξε Ρωμαϊκὸ Δίκαιο στὴν Πάδουα ἀπὸ τὸ 1623 ἕως τὸ 1647, ἔτος τοῦ θανάτου του. Βλ. ΣΤΕΡΓΕΛΛΗ ὁ.π. 32 σημ. 3.

8. Βλ. Ε. SANTSCHI, *La garantie et les risques dans le contrat de vente mobilière...*, *Θησαυρίσματα* 10, 1973, 166, 168, 171.

Ρωμαϊκό λοιπόν δίκαιο αποδίδει, κατά βάση, τὸ ἔγγραφο πὸ δημοσιεύουμε, καθ' ὅσον ἀφορᾷ στὴ σύμβαση ἀνταλλαγῆς πὸ περιέχει.

Τὸ συμπέρασμα ὅμως αὐτὸ δὲν ἐξαντλεῖ τὸ θέμα μας κι αὐτὸ γιατί τὸ συμβόλαιο περιέχει καὶ παραπομπὴ σὲ δίκαιο μὴ Ρωμαϊκό. Βλέπουμε δηλαδὴ τὸν Βενετὸ συμβολαιογράφο νὰ περιλαμβάνει καὶ ὄρο κατὰ τὸν ὁποῖο ἡ ἔγκριση τῆς ἀνταλλαγῆς ἀπὸ τοὺς συμπλοιοκτῆτες θὰ γίνεῖ μὲ χοτζέτι τοῦ Καδῆ (στίχ. 31-32: "un cozeto dal Cadi"). Παραπέμπει δηλαδὴ τὸ βενετικὸ ἔγγραφο σὲ θεσμὸ τοῦ Τουρκικοῦ δικαίου.

Ἡ ἀναφορὰ αὐτὴ σὲ τουρκικὸ δημόσιο ἔγγραφο, πὸ ὑπονοεῖ ἀναγνώριση τοῦ κανόνα *locus regit actum*, ἐξηγεῖται ἀπὸ τὸ ὅτι τὸ ἐμπόριο ἀνάμεσα στὶς βενετοκρατούμενες καὶ στὶς τουρκοκρατούμενες ἑλληνικὲς χῶρες ἦταν, ἂν ἐξαιρέσει κανεὶς τὶς περιόδους πολεμικῶν ἐπιχειρήσεων, ἀδιάκοπο⁹. Γι' αὐτὸ κι ὁ Κοντολιγιώτης μὲ τὴ ρήτρα τοῦ χοτζετιοῦ ἀποβλέπει στὸ νὰ ἐξασφαλιστεῖ ὅτι δὲν θὰ ὑπάρξουν ἀμφισβητήσεις τῆς κυριότητάς του στὰ τουρκοκρατούμενα λιμάνια ὅπου θὰ προσεγγίζει τὸ πλοῖο.

Τὰ χοτζέτια (τουρκ. *hüccet*) ἦταν, ὅπως εἶναι γνωστὸ, ἀποφάσεις τῶν Τούρκων ἱεροδικαστῶν, τῶν Καδῆδων. Συνήθως τὰ συναντᾶμε ὡς ἐπικυρωτικὲς πράξεις σὲ ἔγγραφα μὲ τὰ ὁποῖα μεταβιβάζεται ἡ κυριότητα ἀκινήτων¹⁰ τῆς κατηγορίας τῶν *mülk*, ἐκείνων δηλαδὴ ὅπου ἡ ἀπόλυτη κυριότητα ἰδιωτῶν ἦταν δυνατὴ¹¹.

Ὅπως ὅμως μᾶς ἀποδείχνουν ὀρισμένες τουρκικὲς νομοθετικὲς διατάξεις, χοτζέτια συντάσσονταν καὶ γιὰ ἄλλες αἰτίες. Ἔτσι π.χ. βρίσκουμε ἀναφορὲς σὲ χοτζέτια ὡς ἀποδεικτικὰ μέσα¹². Τοῦτο συμβαίνει καὶ στὴν περίπτωσή τοῦ ἔγγραφου μας. Τὸ χοτζέτι τοῦ Καδῆ δὲν πρόκειται σ' αὐτὴ τὴν περίπτωσή νὰ ἐπικυρώσει ἀπὸ μέρος τῆς Τουρκικῆς Ἀρχῆς τὴν μεταβίβαση τῆς κυριότητάς τοῦ πλοίου¹³, ἀλλὰ προορίζεται νὰ χρησιμεύσει ὡς ἀπόδειξη τοῦ ὅτι καὶ οἱ λοιποὶ συμπλοιοκτῆτες ἐγκρίνανε τὴν δικαιοπραξία πὸ εἶχε συνάψει ὁ Memi rais.

III. Ἀλλὰ τὸ ἔγγραφο παρουσιάζει ἐνδιαφέρον καὶ ἀπὸ μιὰν ἀκόμη πλευρά, τῶν κανόνων δηλαδὴ τοῦ γενικοῦ ἐθιμικοῦ ναυτικοῦ δικαίου τῆς Μεσογείου πὸ ἀπηχεῖ.

9. Πρβ. ΠΛΟΥΜΙΔΗ ὁ.π. (σημ. 2) 112.

10. Βλ. Γ. ΠΕΤΡΟΠΟΥΛΟΥ, *Νομικὰ ἔγγραφα Σίφνου ἐκ τῆς συλλογῆς Γ. Μαριδάκη* (Ἀθῆναι 1956) 35-38, 467-469 καὶ τὰ τρία χοτζέτια πὸ δημοσιεύονται ἐκεῖ, σ. 459-462. Α. ΜΑΜΟΥΚΑ, *Τὰ κατὰ τὴν Ἀναγέννησιν τῆς Ἑλλάδος* 11 (Ἀθῆναι 1852) 313, Ν. ΠΑΝΤΑΖΟΠΟΥΛΟΥ, *Τριπλῆ διαμάχη δικαίου κατὰ τὴν ἐπίλυση κληρονομικῆς διαφοράς ἐπὶ Τουρκοκρατίας* (Θεσσαλονίκη 1969) 624 σημ. 23. Πρβ. ἐπίσης Α. ΔΡΑΚΑΚΗ, *Ἡ Σῦρος ἐπὶ Τουρκοκρατίας* II (Ἀθῆναι 1967) ἔγγρ. ἀριθ. 12, τῆς 7ης Νοεμβρίου 1620, στίχ. 12, Ι. ΒΙΣΒΙΖΗ, Αἱ μεταξὺ τῶν συζύγων περιουσιακαὶ σχέσεις εἰς τὴν Χίον κατὰ τὴν Τουρκοκρατίαν, *Ἀρχ. Ἱστ. Ἑλλ. Δ. Ἀκαδ. Ἀθηνῶν* 1, 1948, ἔγγρ. ἀριθ. 38, τῆς 20ῆς Δεκεμβρίου 1724, στίχ. 15, ἀριθ. 60, τῆς 6ης Ὀκτωβρίου 1746, στίχ. 15 κλπ.

11. Δ.Κ. ΤΣΟΠΟΤΟΥ, *Γῆ καὶ γεωργοὶ τῆς Θεσσαλίας κατὰ τὴν Τουρκοκρατίαν* (Ἀθῆνα 1974) 83-89, 91, Ν. ΠΑΝΤΑΖΟΠΟΥΛΟΥ, *Τὰ «Προνόμια» ὡς πολιτιστικὸς παράγων εἰς τὰς σχέσεις Χριστιανῶν-Μουσουλμάνων*, *Ἐπιστ. Ἐπετ. Σχ. Νομ. καὶ Κοιν. Ἐπιστ. Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης* Θ' (Θεσσαλονίκη 1975) 841.

12. Βλ. π.χ. τὸν Ἀχτναμὲ τοῦ 1567 τοῦ Σελῆμ Β' ὑπὲρ τῆς Χίου (Δ. ΓΚΙΝΗ, *Περίγραμμα Ἱστορίας τοῦ Μεταβυζαντινοῦ Δικαίου* (Ἀθῆναι 1966) ἀριθ. 69): «Τὲς διαφορὲς ὅπου περνοῦσιν ἄσπρα πεντακόσια, χωρὶς χογγέτι ὁ Καδῆς νὰ μὴν τὲς ἀκούη» καὶ τὸν Ἀχτναμὲ τοῦ 1580 τοῦ Μουράτ τοῦ Γ' ὑπὲρ τῆς Νάξου, Ἄνδρου, Πάρου, Σαντορίνης, Μήλου καὶ Σύρου (ΓΚΙΝΗ ὁ.π. ἀριθ. 91): «ὅταν τινὰς θέλει νὰ κάμη ἐγκαλέσιμον περισσότερον ἀπὸ ἄσπρα 500 μὴν ἔχοντας... χοτζέτι, μὰ μονάχα μάρτυρες, νὰ μὴν τυχαῖν εἰς ἐκεῖνο τὸ ἐγκαλέσιμον ἀκρόασις». Βλ. καὶ Ε. ΚΟΥΚΚΟΥ, *Οἱ κοινοτικοὶ θεσμοὶ στὶς Κυκλάδες κατὰ τὴν Τουρκοκρατίαν* (Ἀθῆναι 1980) 41 σημ. 4-5.

13. Σὲ δύο χοτζέτια (Β καὶ Γ) τοῦ 1774 πὸ δημοσιεύει ὁ ΠΕΤΡΟΠΟΥΛΟΣ, *Νομ. Ἐγγρ. Σίφνου* 460-462, ἡ μεταβίβαση πραγματοποιεῖται τὴν ἴδια ὥρα πὸ καταρτίζεται τὸ χοτζέτι.

Θὰ ἀναφερθοῦμε πάρα κάτω σὲ τέσσερα θέματα ποὺ θίγονται στὸ δημοσιευόμενον ἔγγραφο καὶ ποὺ ρυθμίζονταν ἀπὸ τὶς γενικὲς ναυτικὲς συνήθειες τῆς Μεσογείου¹⁴.

α) Τὸ πρῶτο θέμα ἀφορᾷ στὸν προσδιορισμὸ τοῦ πλοίου ποὺ ἀποτελεῖ τὸ ἀντικείμενο τῆς ἀνταλλαγῆς.

Ἐντύπωση προκαλεῖ τὸ ὅτι τὸ ἔγγραφο δὲν μνημονεύει πουθενὰ τὸ ὄνομα τοῦ πλοίου αὐτοῦ. Πραγματικά, μ' ὄλο ποὺ στὸν στίχο 4 (στὴν παραπομπή στὸ περιθώριο) οἱ συμβαλλόμενοι ἀναφέρονται στὸ «πλοῖο ποὺ ἀναγράφεται πάρα κάτω» (*infrascritta nave*), πουθενὰ στὸ ἔγγραφο δὲν δίνεται τὸ ὄνομα τοῦ πλοίου αὐτοῦ, ἀλλὰ οὔτε καὶ ὁ τύπος τοῦ ἢ ἡ χωρητικότητά του.

Τὸ πρᾶγμα εἶναι ἀξιοσημείωτο, γιὰ τὰ δικαιοπρακτικὰ ἔγγραφα τῆς ἐποχῆς συνήθως (ἀλλὰ ὄχι ἀναγκαῖα) ἀναφέρουν ρητὰ τὸ ὄνομα τοῦ πλοίου ἢ καὶ τὸν τύπο του, π.χ. *nave "Zena", patron Leo Psoro*¹⁵.

Εἶναι ὅμως βέβαιο ὅτι ἀκόμα καὶ στὶς ἀρχὲς τοῦ δέκατου ἑνατου αἰῶνα, ἡ μνεῖα τοῦ ὀνόματος τοῦ πλοίου, παρ' ὄλο ποὺ ἦταν πολὺ συνηθισμένη, δὲν ἦταν, τόσο κατὰ τὶς γενικὲς ναυτικὲς συνήθειες τῆς Μεσογείου, ὅσο καὶ εἰδικότερα κατὰ τὶς ἑλληνικὲς, ἀπαραίτητο στοιχεῖο τῆς ἐξατομίκευσης τοῦ πλοίου. Σ' ἓνα ναυτοδάνειο ἀπὸ τὴν Ὑδρα τῆς 25ης Ἰουλίου 1802 π.χ. γίνεται ἀναφορὰ στὸ «καράβι ποὺ ὁ ἴδιος (= ὁ δανειολήπτης) καπετανεύει»¹⁶, χωρὶς νὰ μνημονεύεται οὔτε τὸ ὄνομα, οὔτε καὶ ὁ τύπος τοῦ πλοίου.

β) Ἐνα ἄλλο πρόβλημα ποὺ σχετίζεται μὲ τὴ δικαιοπραξία τοῦ δημοσιευόμενου ἐγγράφου, εἶναι τὸ τί περιλαμβάνει ἡ ἔννοια τοῦ πλοίου, κατὰ τὶς ἑλληνικὲς ναυτικὲς συνήθειες.

Στὸ θέμα αὐτὸ οἱ μεσογειακὲς ναυτικὲς συνήθειες καὶ εἰδικότερα οἱ ἑλληνικὲς μεταβυζαντινὲς συνήθειες, δὲν φαίνεται ν' ἀπομακρύνονται σὲ γενικὲς γραμμὲς ἀπὸ τοὺς κανόνες τοῦ Ρωμαϊκοῦ Δικαίου.

Ὡς σύνθετο πρᾶγμα, τὸ πλοῖο περιλαμβάνει ἄλλα πράγματα, ποὺ συνδέθηκαν μόνιμα μὲ τὸ κυρίως σκάφος, τὶς «ἄφισες», ὅπως τὶς ὀνομάζει ἓνα μεταβυζαντινὸ ἔγγραφο τοῦ 1664¹⁷, ἀλλὰ καὶ τὸν ἐξοπλισμὸ τοῦ πλοίου.

Τὸ τί ἀποτελοῦσε τὸν ἐξοπλισμὸ προσδιόριζαν οἱ ναυτικὲς συνήθειες, ὅπως μαρτυρεῖ ρητὰ ἓνα ἔγγραφο τοῦ 1666 ἀπὸ τὴ Μύκονο¹⁸. Στὸν ἐξοπλισμὸ τοῦ πλοίου περιλαμβάνονταν

14. Γιὰ τὸ θέμα τοῦ μεσογειακοῦ *usus maris*, βλ. Δ. ΓΚΟΦΑ, *Ἡ φώρτωσις* 13-23, 113-127 καὶ τὶς ἐκεῖ παραπομπές.

15. Ἀσφαλιστήριο τῆς 7ης Ἰουλίου 1599, Δ. ΓΚΟΦΑ, Ἀσφαλιστήρια τοῦ 16ου αἰῶνος, ἐκ τοῦ Ἀρχείου τοῦ ἐν Βενετίᾳ Ἑλληνικοῦ Ἰνστιτούτου, *Θησαυρίσματα* 16, 1979, ἔγγρ. ἀριθ. 1, σ. 65, παρακάτω σ. 334 κέ. Ὅλα ἀνεξαίρετως τὰ ἔγγραφα (ἀσφαλιστήρια, ἀπόδειξη καταβολῆς ἀσφαλιστρῶν, φορτωτικὴ) ποὺ δημοσιεύονται σ' αὐτὴ τὴ μελέτη (ἀριθ. 1-12) καὶ ἀνάγονται στὰ ἔτη 1593 ἕως 1601, περιέχουν τόσο τὸ ὄνομα τοῦ πλοίου ὅσο καὶ τὸν τύπο του. Βέβαια, ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριά, στὴ μελέτη τῆς ΠΑΝΑΓΙΩΤΟΠΟΥΛΟΥ, *Ἑλληνες ναυτικοὶ 351-352*, περιέχονται μόνις 16 μνεῖες ὀνομάτων πλοίων μέσα σὲ 405 καταχωρίσεις κι ἀπ' αὐτὲς τὶς 36, οἱ 5 δὲν ἀναφέρουν τὸν τύπο τοῦ πλοίου, ἀλλὰ αὐτὸ εἶναι φυσικὸ, γιὰ τὸ σκοπὸς τῆς καταχώρισης στὴν περίπτωση αὐτὴ ἦταν τέτοιος, ποὺ ἡ μνεῖα τοῦ ὀνόματος ἢ τοῦ τύπου τοῦ πλοίου νὰ εἶναι περιττή. Γιὰ τὸ θέμα τοῦ ὀνόματος τοῦ πλοίου, βλ. ΠΕΤΡΟΠΟΥΛΟΥ, *Νομ. Ἐγγρ. Σίφνου* 225, ZENO, *Storia* 249-250, ASHBURNER CLV-CLVI.

16. Ι. ΜΑΝΙΑΤΟΠΟΥΛΟΥ, *Τὸ ναυτικὸν δίκαιον τῆς Ὑδρας (1757-1821)* (Ἀθῆναι 1939) ἔγγρ. ἀριθ. 7, σ. 120.

17. Γ. ΠΕΤΡΟΠΟΥΛΟΥ, *Νοταριακαὶ Πράξεις Μυκόνου τῶν ἐτῶν 1663-1779* (Ἀθῆναι 1960) ἔγγρ. ἀριθ. 352, τῆς 6ης Δεκεμβρίου 1664, στίχ. 9-12: «... δίδουν καὶ πουλοῦσι... τὸ ἓνα τρίτο τῆς ἄνωθεν φελούκας... μὲ ὅλα τῆς τὰ ρεμέζια καὶ ἄρματα καὶ ἄφισες...».

18. ΠΕΤΡΟΠΟΥΛΟΥ, *Νοτ. Πρ. Μυκόνου*, ἔγγρ. ἀριθ. 612, τῆς 3ης Ἰουλίου 1666, στίχ. 4-5: «ἔχοντας ἓνα καῖκι ἀλά

τὰ ἄρμενα, τὰ κουπιά, τὰ παλαμάρια («ρεμέτζα»), οἱ ἄγκυρες («σίδερα»), ἀλλὰ καὶ τὰ ἐνδεχόμενα ὄπλα τοῦ πλοίου¹⁹.

Ὁ ἐξοπλισμός, ἀποτελώντας παράρτημα τοῦ πλοίου, ἀκολουθοῦσε τὴν τύχη του, ἐκτὸς ἂν ὑπῆρχε ἀντίθετη συμφωνία.

Ὅσον ἀφορᾷ εἰδικότερα στὴ βάρκα, τὸ Ρωμαϊκὸ Δίκαιο δὲν εἶχε καταλήξει σταθερὰ στὸ συμπέρασμα ἂν ἡ βάρκα ἀκολουθοῦσε ἢ ὄχι τὴν ἴδια τύχη μὲ τὸν ὑπόλοιπο ἐξοπλισμὸ τοῦ πλοίου (*instrumenta navis*)²⁰.

Ὅσον ἀφορᾷ τώρα στὸ μεταβυζαντινὸ ναυτικὸ δίκαιο, παρατηροῦμε ὅτι, παρ' ὅλο πὸς ὑπάρχουν καὶ ἐξαιρέσεις²¹, στίς περισσότερες μεταβυζαντινὲς ἀγοραπωλησιεῖς πλοίων δὲν μνημονεύεται εἰδικὰ ἡ βάρκα. Γιὰ τὸν λόγο αὐτὸν ἀποκλίνουμε στὸ νὰ δεχτοῦμε ὅτι, ὅπως καὶ στὴ γενικὴ μεσογειακὴ ναυτικὴ πρακτικὴ²², ἔτσι καὶ στὴν ἑλληνικὴ πρακτικὴ τῶν μεταβυζαντινῶν χρόνων, ἡ ἀγοραπωλησία περιλάμβανε καὶ τὴ βάρκα τοῦ πλοίου, ἐκτὸς ἂν εἶχε συμφωνηθεῖ τὸ ἀντίθετο.

Τὸ συμβόλαιο πὸς δημοσιεύουμε ἐπιβεβαιώνει τὰ ὅσα ἐκθέσαμε πάρα πάνω. Σύμφωνα δηλαδὴ μὲ ρητὸν ὄρο τοῦ συμβολαίου, τὸ πλοῖο «πουλιέται» (ἀνταλλάσσεται) «μὲ ὅλο του τὸν ἐξοπλισμὸ καὶ ἐφόδια καὶ σκευὴ κάθε λογῆς» (στίχ. 8-9 “*cum tuti li soi coriedi et fornimenti, et massarie de cadauna sorte*”). Γιὰ τὴ βάρκα τοῦ πλοίου δὲν γίνεται κανένας λόγος.

Ἀντίθετα, ἓνα μέρος τοῦ ἐξοπλισμοῦ τοῦ πλοίου ἐξαιρεῖται ρητὰ ἀπὸ τὴν ἀνταλλαγὴ καὶ παραμένει στὴν κυριότητα τοῦ *Memi rais* καὶ τῶν συντρόφων του. Πρόκειται γιὰ τὸ μπαρούτι πὸς ὑπῆρχε στὸ πλοῖο, γιὰ τρία ντουφέκια (μουσκέτα) καὶ γιὰ δυὸ καινούρια χαλινάρια ἀπὸ σκοινί (στίχ. 9-10: “*excerptuando tuta la polvere et tre moscheti et dui caveci de corda novi*”).

γ) Τὸ δημοσιευόμενον ἔγγραφο ἐνδιαφέρει καὶ ἀπὸ τὴν πλευρὰ τοῦ τύπου τῆς δικαιοπραξίας πὸς περιλαμβάνει. Στὸ ἔγγραφο μας, ὁ τύπος πὸς τηροῦν τὰ μέρη εἶναι τὸ βενετσιάνικο συμβολαιογραφικὸ ἔγγραφο, πὸς θὰ συμπληρωθεῖ καὶ μὲ τουρκικὸ, δημόσιο πάλι, ἔγγραφο, τὸ χοτζέτι τοῦ Καδῆ γιὰ τὸ ὁποῖο ἔγινε λόγος.

λητότα ἄρματωμένο μὲ ἄρμενα καὶ κουπιά καὶ ρεμέτζα κατὰ τὴν τάξιν τῶν καϊκιῶν». Βλ. ἐπίσης, γενικότερα, ΠΕΤΡΟΠΟΥΛΟΥ, *Νομ. Ἐγγρ. Σίφνου*, ἔγγρ. ἀριθ. 49, στίχ. 5-6: «κατὰ τὴν συνήθειαν τῶν καϊκιῶν τῆς πουλήσεως».

19. ΠΕΤΡΟΠΟΥΛΟΥ, *Νοτ. Πρ. Μυκόνου*, ἔγγρ. ἀριθ. 562, τῆς 5ης Μαρτίου 1666 (σύσταση ἐταιρίας γιὰ πειρατεία), στίχ. 10-11: «τὸ ὁποῖον περγαντὶ τῶν τὸ δόνει... ἄρματωμένο μὲ κουπιά μὲ ἄρμενα μὲ ρεμέτζα σίδερα καὶ εἴ τι ἄλλο πρᾶμα... τῆς χρείας», Γ. ΠΕΤΡΟΠΟΥΛΟΥ, *Νοταριακαὶ Πράξεις Χίου τῶν ἐτῶν 1724-1780...* (Ἀθήναι 1962) ἔγγρ. ἀριθ. 193 τῆς 28ης Ἰουλίου 1736, στίχ. 7-12: «... ἀποδεχόμενοι τὴν σαμπέγαν καὶ βάρκαν... μὲ ὅλα τῆς τὰ δικαιώματα τὰ ὅσα ὀρίζει ἀντενοκάταρτα μὲ κουπιά σίδερα σκοινιά βαρέλια καὶ ἕτερα τὰ ὅσα τῆς εὐρίσκονται», Δ. ΒΑΓΙΑΚΑΚΟΥ, *Μανιάται εἰς Ζάκυνθον*, Ἐπετ. Ἀρχ. Ἰστ. Ἑλλ. Δ. Ἀκαδ. Ἀθηνῶν 5, 1954, ἔγγρ. ἀριθ. 20, τῆς 16ης Ἀπριλίου 1674: «δίνει εἰς καθάρια πουλησία... τὸ μερδικὸ τοῦ ὄλο, ὅπου εἶναι τὸ μισὸ καῖκι καὶ μισὰ ἀπὸ τὰ ρεμέτζα ὅπου ἔχει», ΜΑΝΙΑΤΟΠΟΥΛΟΥ ὁ.π. ἔγγρ. ἀριθ. 1, τῆς 31ης Αὐγούστου 1812: «ἐπώλησε τὸ ὄπισθεν ἔν ὄγδοον (τοῦ πλοίου) μετὰ τῶν ἀτρατζίων». Γιὰ τὰ ὄπλα (ἄρματα), βλ. παραπομπὴ παραπάνω στὴ σημ. 17, καθὼς καὶ Ἀρχ. Ὑδρας I 282 (25·7·1797).

20. *D.* 33, 7, 29-Labeo: “*Si navem cum instrumento emisti, praestari tibi scapha navis. Paulus: Immo contra. Etenim scapha non est instrumentum navis*” Βλ. ἐπίσης *D.* 21, 2, 4-Alfenus.

21. Π.χ. ΠΕΤΡΟΠΟΥΛΟΥ, *Νοτ. Πρ. Μυκόνου*, ἔγγρ. ἀριθ. 833, τῆς 16ης Φεβρουαρίου 1668, στίχ. 7-8: «Τὸ αὐτὸ καῖκι μὲ ἄρμενα σκίφο (= βαρκάκι) καὶ ρεμέτζα», Β. ΚΡΕΜΜΥΔΑ, Ἀρχεῖο Χατζηπαναγιώτη Α' (Ἀθήνα 1973) ἔγγρ. ἀριθ. 15, τῆς 16ης Δεκεμβρίου 1814: «... γίνονται καθαυτὸ οἰκοκυραῖοι τοῦ αὐτοῦ μεριδίου... ἀπὸ ὄλον τὸν μόντε τοῦ αὐτοῦ караβίου, σκάφων, γαρνιμέντα καὶ τὰ ἐξῆς», Ἀρχ. Ὑδρας I 282, τῆς 25ης Ἰουλίου 1797.

22. ZENO, *Storia* 242-243.

Τὸ συμβολαιογραφικὸ ἔγγραφο ἀποτελοῦσε, τόσο στὸν τουρκοκρατούμενο ὅσο καὶ στὸν βενετοκρατούμενο ἑλληνικὸ χῶρο, τὸν περισσότερο διαδεδομένο τύπο κατάρτισης ἀγοραπωλησίας (καί, ἀντίστοιχα, ἀνταλλαγῆς) πλοίου, εἴτε ὀλόκληρου εἴτε κατὰ ποσοστὰ συμπλοιοκτησίας²³.

Παρ' ὅλον ὅμως ποῦ ὁ συμβολαιογραφικὸς τύπος ἦταν ὁ πιὸ συνηθισμένος, δὲν ἦταν κι ὁ ἀποκλειστικῶς χρησιμοποιούμενος. Ἀντίθετα, ἀπαντοῦν ἀπὸ διάφορα σημεῖα τοῦ ἑλληνικοῦ ναυτικοῦ χώρου περιπτώσεις κατάρτισης ἀγοραπωλησίας πλοίων μὲ ἰδιωτικὰ ἔγγραφα. Τέτοιες συμβάσεις, καταρτισμένες μὲ ἰδιωτικὰ ἔγγραφα, ἔχουν σωθεῖ ἀπὸ τὴ βενετοκρατούμενη Κρήτη²⁴, ἀπὸ τὴ Σίφνο²⁵, ἀπὸ τὴν Ὑδρα²⁶, ἀπὸ τὶς Σπέτσες²⁷.

Τόσο τὸ συμβολαιογραφικὸ ἔγγραφο, ὅσο καὶ τὸ ἰδιωτικὸ εἶχαν ἀποδεικτικὸ κι ὄχι συστατικὸ χαρακτῆρα²⁸.

Ἡ προσφυγὴ σὲ Βενετὸ συμβολαιογράφο στὴν περίπτωση ποῦ μελετᾶμε, ἔχει καὶ μιὰ πρόσθετη ἐξήγηση. Ὁφείλεται δηλαδὴ, στὸν «διεθνή» χαρακτῆρα τῆς δικαιοπραξίας ποῦ περιέχει τὸ ἔγγραφο μας, ὅπου Τοῦρκος συμβάλλεται μὲ Ἕλληνα στὴ Βενετία, μὲ συνέπεια τὰ μέρη νὰ νοιώθουν τὴν ἀνάγκη νὰ καταστήσουν τὴν δικαιοπραξία ὅσο πιὸ ἀπρόσβλητη μποροῦσαν.

δ) Τὸ δημοσιευόμενον ἔγγραφο ἐνδιαφέρει, τέλος, κι ἀπὸ τὴν πλευρὰ τῶν σχέσεων συμπλοιοκτησίας ποῦ ἀπεικονίζει καὶ ποῦ δείχνει καθαρὰ ὅτι καὶ στοὺς Τούρκους ναυτιλλομένους — ὅσοι, πολλοὶ ἢ λίγοι, ἦταν αὐτοὶ — ἴσχυαν οἱ ἴδιες γενικὲς ναυτικὲς συνθήκες, ποῦ ἴσχυαν καὶ στοὺς παραμεσόγειους χριστιανικοὺς λαούς.

Ὅπως προκύπτει ἀπὸ τὸ κείμενο τοῦ ἐγγράφου, ὁ Memi rais δὲν ἦταν ὁ μοναδικὸς πλοιοκτήτης. Τὸ ἔγγραφο μνημονεύει ρητὰ δύο ἄλλους ἀκόμη, τὸν γιό του (“so fio”), ποῦ τ' ὄνομά του δὲν ἀναφέρεται, καὶ τὸν Παῦλο Ζαραχάνη (“Paolo Xarachagni”) γιὰ λογαριασμό (“per conto”) τῶν ὁποίων, ὅπως ρητὰ δηλώνει ὁ Memi rais, ἐνεργεῖ ἐπίσης (στίχ. 4).

Αὐτοὶ εἶναι οἱ «σύντροφοι καὶ συμπλοιοκτῆτες του πάνω στὸ πλοῖο» (“li sui compagni et

23. Παραδείγματα: Χίος, Συμβ. 28 Ἰουλίου 1736 (ΠΕΤΡΟΠΟΥΛΟΥ, *Νοτ. Πρ. Χίου ἔγγρ.* ἀριθ. 193), Μύκονος, Συμβ. 16 Φεβρουαρίου 1668 (ΠΕΤΡΟΠΟΥΛΟΥ, *Νοτ. Πρ. Μυκόνου ἔγγρ.* ἀριθ. 833), Παξοί, Συμβ. 9 Σεπτεμβρίου 1779 (ΠΕΤΡΟΠΟΥΛΟΥ, *Νοτ. Πράξεις Παξῶν* (Ἀθήνα 1958) ἔγγρ. ἀριθ. 474), Ζάκυνθος, Συμβ. 16 Ἀπριλίου 1674 (ΒΑΓΙΑΚΑΚΟΥ ὁ.π. (σημ. 19) ἔγγρ. ἀριθ. 20).

24. Ὅπως προκύπτει ἀπὸ τὴ δήλωση τοῦ Ἕλληνα πλοιάρχου Μπέρτου Ντελλαπόρτα πρὸς τὸ Regimen τῆς Κρήτης, ποῦ ἐγίνε στὸν Χάνδακα τὴν 1η Σεπτεμβρίου 1390, ὁ Ντελλαπόρτας εἶχε ἀγοράσει γιὰ λογαριασμό τοῦ Ἕλληνα ἐμπόρου Ἰωάννη Μαυρικᾶ τὸ 1/3 ἐνὸς πλοίου τοῦ τύπου τῆς cocha (ΜΑΝΟΥΣΑΚΑ, *Βενετικὰ ἔγγραφα ἔγγρ.* ἀριθ. 6, σ. 403-404). Γιὰ νὰ εἶναι ἀναγκασμένος νὰ προβεῖ σὲ δήλωση γιὰ τὴν ἀγορὰ πρὸς τὶς βενετικὲς ἀρχὲς ὁ Ντελλαπόρτα, θὰ πρέπει, πιστεύουμε, ἢ ἀγορὰ νὰ μὴν εἶχε γίνει μὲ συμβολαιογραφικὸ ἔγγραφο. Μιὰν ἀγοραπωλησία πλοίου μὲ συμβολαιογραφικὸ ἔγγραφο στὸν Χάνδακα, ποῦ δὲν ἀφορᾶ ὅμως σὲ Ἕλληνες, βλ. στὸν MOROZZO DELLA ROCCA, *Brixano ἔγγρ.* ἀριθ. 245, τῆς 25ης Ἰουλίου 1301.

25. ΠΕΤΡΟΠΟΥΛΟΥ, *Νομ. Ἐγγρ. Σίφνου ἔγγρ.* ἀριθ. 49, τῆς 28ης Σεπτεμβρίου 1765. Βλ. καὶ τὶς παρατηρήσεις τοῦ ΠΕΤΡΟΠΟΥΛΟΥ ὁ.π. 225-226.

26. ΜΑΝΙΑΤΟΠΟΥΛΟΥ ὁ.π. (σημ. 16) ἔγγρ. ἀριθ. 1, Α, τῆς 1ης Σεπτεμβρίου 1809, ἀριθ. 2, τῆς 15ης Αὐγούστου 1795 καὶ τὶς παρατηρήσεις τοῦ ΜΑΝΙΑΤΟΠΟΥΛΟΥ ὁ.π. (σημ. 16) 27.

27. ΚΡΕΜΜΥΔΑ ὁ.π. (σημ. 21) ἔγγρ. ἀριθ. 15, τῆς 16ης Δεκεμβρίου 1814.

28. Γιὰ τὸ ἰδιωτικὸ ἔγγραφο, βλ. π.χ. τὸ ἔγγρ. τῆς 1ης Σεπτεμβρίου 1809 ἀπὸ τὴν Ὑδρα (ΜΑΝΙΑΤΟΠΟΥΛΟΥ ὁ.π. (σημ. 16) ἔγγρ. ἀριθ. 1, Α), καθὼς καὶ τὸ ἔγγρ. τῆς 25ης Ἰουλίου 1797 ἀπὸ τὴν Ἁγία Μαρίνα Ζητουνίου (ὁ πωλητὴς εἶναι Ψαριανός), στὸ Ἄρχ. Ὑδρας I 282: «Διὰ τοῦ παρόντος φανερώνω καὶ ὁμολογῶ ὁ κάτωθεν ὑπογεγραμμένος Χατζῆ Γιάννης Ἐμμανουὴλ Μπαλαμπάνου ἀπὸ τὰ Ψαρά, ὅτι... ἐπούλησα τὸ καράβι μου...».

participi in ditta nave”) που αναφέρονται στους στίχους 31-32 και που πρέπει να εγκρίνουν με χοτζέτι του Καδῆ τῆ σύμβαση.

Ποιά ἡ ἀναλογία τοῦ καθενὸς ἀπὸ τοὺς τρεῖς συμπλοιοκτῆτες δὲν προκύπτει ἀπὸ τὸ ἔγγραφο ποὺ δημοσιεύουμε. Σύμφωνα με μιὰ γενικὴ ναυτικὴ συνήθεια τῆς Μεσογείου τὰ πλοῖα χωρίζονταν ἀπὸ τὸν δέκατο πέμπτο αἰῶνα, ἀλλὰ καὶ πρὶν ἀκόμα, σὲ 24 «μερδικὰ» (partes) ἢ ἀλλοιῶς «καράτια»²⁹. Τῆ διαίρεση αὐτὴ φαίνεται ὅτι ἀκολουθοῦσαν καὶ τὰ ἑλληνικὰ πλοῖα τῆς μεταβυζαντινῆς περιόδου³⁰. Ἄλλὰ κι ἓνα μερδικὸ μποροῦσε νὰ ἀνήκει σὲ περισσότερα πρόσωπα³¹.

Ἡ σύμβαση γιὰ τὴ σύσταση συμπλοιοκτησίας καταρτιζόταν με ἔγγραφο, ὄχι ἀναγκαῖα συμβολαιογραφικὸ, ποὺ εἶχε κι ἐδῶ ἀποδεικτικὸ χαρακτῆρα³².

Μὲ τὸ ἔγγραφο σύστασης τῆς συμπλοιοκτησίας ὀριζόταν συνήθως ἓνας ἀπὸ τοὺς συμπλοιοκτῆτες —ὅπως ἐδῶ ὁ Memi rais— ὡς πλοίαρχος (patronus navis, караβοκύρης)³³, ὅπως ἐπίσης ὀριζόταν καὶ τὸ τί θὰ γινόταν σὲ περίπτωσι ἀνάγκης ἀντικατάστασής του³⁴.

Τὰ διαχειριστικὰ καὶ ναυτικὰ καθήκοντα τοῦ συμπλοιοκτῆτη-πλοίαρχου καθὼς κι ἀντίστοιχες ἐξουσίες του, ἦταν πολὺ ἐκτεταμένα. Ἐν τούτοις στίς ἐξουσίες αὐτὲς δὲν περιλαμβάνονταν καὶ τὸ νὰ μπορεῖ νὰ πουλάει τὰ «μερδικὰ» ποὺ ἀνήκαν στοὺς λοιποὺς συμπλοιοκτῆτες.

29. ASHBURNER CLXIV, C. TARGA, *Ponderazioni sopra la contrattazione marittima* (Genova 1787) (ἀνατ. Torino 1972) Κεφ. IX, ἀριθ. 1-2, σ. 15. Ἡ διαίρεση, σὲ 24 μερδικὰ ἴσχυε, ὅπως ρητὰ μᾶς πληροφορεῖ ὁ TARGA ὁ.π., ἐκτὸς ἂν ὑπῆρχε διαφορετικὴ συμφωνία.

30. Ὁ Ἰωάννης Μαυρικᾶς, σ' ἓνα γράμμα τοῦ τῆς 13ης Ἰουνίου 1390 ἀπὸ τὴ Βενετία πρὸς τοὺς ἀδελφούς του Νικολέττο καὶ Τζώρτζη καὶ τὸν Μπέρτο Ντελλαπόρτα (ΜΑΝΟΥΣΑΚΑΣ, *Βενετικά ἔγγραφα ἔγγρ.* ἀριθ. 6, Α) τοὺς δίνει τὴν ἐντολὴ νὰ ἀγοράσουν 8 καράτια ἀπὸ μιὰ cocha: “vogio que vuy me debie chonprag charati hoto”. Τὰ 8 αὐτὰ καράτια ὁμοῦ ἀποτελοῦσαν τὸ 1/3 τοῦ πλοίου, ὅπως προκύπτει ἀπὸ τὴ δήλωσι τῆς 1ης Σεπτεμβρίου 1390 τοῦ Ντελλαπόρτα πρὸς τὸ Regimen (ΜΑΝΟΥΣΑΚΑ ὁ.π.): “emerat tertiam partem cuiusdam chauche... nomine dicti Johannis Maurica”. Τὸ πλοῖο χωρίζονταν λοιπὸν σὲ 24 καράτια. Ἡ διαίρεση τοῦ πλοίου σὲ μισά, τρίτα καὶ τέταρτα ποὺ συχνὰ ἀπαντᾶμε στὰ ἔγγραφα, πρέπει νὰ ἔχει τὴ βάση τῆς στὰ 24 βασικὰ μερδικὰ.

31. Ἀπὸ μιὰ σημείωσι τῆς 5ης Ἰουνίου 1804 ἀπὸ τὸ Ἀρχεῖο Χατζηπαναγιώτη (ΚΡΕΜΜΥΔΑ ὁ.π. (σημ. 21) ἔγγρ. ἀριθ. 7), προκύπτει ὅτι ἀπὸ ἓνα πλοῖο ποὺ μόλις ναυπηγήθηκε, τὸ 1/3 ἀνῆκε σ' ἓναν συμπλοιοκτῆτη, τὸ ἄλλο 1/3 σὲ δεῦτερον, ἐνῶ τὸ τρίτο ἀνῆκε σὲ τρία πρόσωπα, κατὰ ἄνισα μεταξύ τους ποσοστά.

32. Τὰ Ἔθιμα τῶν Σπετσῶν τοῦ 1833 (ΖΕΡΟΣ, *IGR VIII 561*) ἀρθρ. 22, ἀναφέρουν ὅτι οἱ συμπλοιοκτησίες δὲν καταρτιζόνταν με ἔγγραφο. Τὰ δύο ὁμοῦ συμφωνητικὰ ποὺ ἔχουμε ὑπόψη μας, τῆς 24ης Ἰουλίου 1783 ἀπὸ τὶς Σπέτσες (ΚΡΕΜΜΥΔΑ ὁ.π. (σημ. 21) ἔγγρ. ἀριθ. 3) καὶ τῆς 15ης Αὐγούστου 1795 ἀπὸ τὴν Ἰδρα (ΜΑΝΙΑΤΟΠΟΥΛΟΥ ὁ.π. (σημ. 16) ἔγγρ. ἀριθ. 2) καθὼς καὶ τὸ γεγονὸς ὅτι ὁ Νόμος τῆς Ἰδρας τοῦ 1818, ἀρθρ. 34, κάνει λόγο γιὰ «συμφωνητικὸ γράμμα» ποὺ καταρτίζεται ἀνάμεσα στοὺς συμπλοιοκτῆτες, δὲν φαίνεται νὰ στηρίζουν τὰ ὅσα ἀναφέρονται ὡς σπετσιώτικα ἔθιμα. Ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριά, ὁ Ν. ΚΕΦΑΛΑΣ, *Θαλάσσιος Νομοθεσία... πλουτισμένη ἀπὸ διαφορὸς φυλαττομένας συνηθείας* (Βιέννη 1817) 37, μᾶς πληροφορεῖ ὅτι ἡ σύστασι συμπλοιοκτησίας μποροῦσε νὰ γίνεαι εἴτε με συμβολαιογραφικὸ ἔγγραφο («ἀπὸ Νοτάριον ἢ ἀπὸ Καγγελαριαν») εἴτε καὶ με ἰδιωτικὸ, ὅποτε ὁμοῦ πρέπει νὰ ὑπογραφεῖ ἀπὸ δύο μάρτυρες. Στὰ ἰδιωτικὰ συμφωνητικὰ ὁμοῦ τοῦ 1783 ἀπὸ τὶς Σπέτσες καὶ τοῦ 1795 ἀπὸ τὴν Ἰδρα ποὺ μνημονεύουμε παραπάνω ὑπογράφει ἓνας μόνον μάρτυρας. Συμβολαιογραφικὸ ἔγγραφο τῆς 7ης Αὐγούστου 1475 σύστασης συμπλοιοκτησίας ἀνάμεσα σὲ δύο Ἕλληνες ἀπὸ τὴ Μυτιλήνη καὶ δύο Γενουάτες ἀπὸ τὴ Χίο, βλ. στὸν P. ARGENTI, *The Occupation of Chios by the Genoese 1346-1566*, III, *Notarial Deeds* (Cambridge 1958) ἔγγρ. ἀριθ. 352.

33. Τοῦτο γίνεται στὸ Συμφωνητικὸ τῆς 24ης Ἰουλίου 1783 ἀπὸ τὶς Σπέτσες καὶ στὸ Συμφωνητικὸ τῆς 15ης Αὐγούστου 1795 ἀπὸ τὴν Ἰδρα, ποὺ μνημονεύονται στὴν προηγούμενη σημείωσι.

34. Συμφωνητικὸ τῆς 24ης Ἰουλίου 1783 ἀπὸ τὶς Σπέτσες (ΚΡΕΜΜΥΔΑ ὁ.π. (σημ. 21) ἔγγρ. ἀριθ. 3): «καὶ εἴ τι καιρὸ δὲν μένουν εὐχαριστημένοι οἱ συντρόφοί του ἀπὸ τὸν караβοκύρη καὶ σύνδροφόν τους νὰ μένει αὐτὸς νὰ πηγαίνει διὰ караβοκύρης ὁ κύρ Παναγιώτης».

Τὸ γεγονός αὐτὸ προκύπτει καθαρὰ κι ἀπὸ τὸ ἔγγραφο ποὺ δημοσιεύουμε. Γιατί, παρ' ὅλο ποὺ ὁ Memi rais δηλώνει, ὅπως εἶδαμε, ὅτι ἐνεργεῖ καὶ γιὰ λογαριασμὸ τῶν δυὸ ἄλλων συμπλοιοκτητῶν, ἡ σύμβαση τῆς ἀνταλλαγῆς δὲν μποροῦσε νὰ ἰσχύσει ὅσον ἀφορᾷ στὰ δικά τους μερδικά, παρὰ μόνο μετὰ τὴν ἔγκρισή της ἀπ' αὐτούς, σύμφωνα, ἄλλωστε, μὲ τὸν Ρωμαϊκὸ κανόνα “*ratihabitio mandato comparatur*”³⁵. Ἡ ἔγκριση αὐτή, κατὰ τὸ ἔγγραφό μας, ἐπρόκειτο νὰ δοθεῖ μὲ ἄλλο, δημόσιο πάλι, ἔγγραφο, τὸ χοτζέτι τοῦ Καδῆ τῆς Μεθώνης.

35. *D.* 46, 3, 12, 4 - Ulpianus.

IV. Τὸ ἔγγραφο

(φ. 46^ν)

1542 die mercurii 2 augusti ad cancell(ariam) /.

Per la presente scritt(ur)a se dichiara come Memi¹ rais² Turcho / de la Natolia habitante a Modon³ del qual fu dragomani et / interpreti⁴ (per) conto so fio⁵ et (ser)

5. Paulo Xarachagni⁶ // olim scrivano della infr(ascritt)a nave⁷ // (per) si et soi / heriedi libere et expedite ha dado et venduto a (ser) Piero / Condolignoti q(uon-
dam) (ser) Dimitri da Choron⁸ qui presente et compra(n)te (per) si et soi heriedi una

1. Κατὰ τὴ γνώμη μας, τὸ ὄνομα Memi πρέπει ν' ἀποτελεῖ μεταγραφή τοῦ μωαμεθανικοῦ ὀνόματος Mehmet. Σύμφωνα μὲ τις πληροφορίες τῆς ΜΑΥΡΟΕΙΔΗ, *Συμβολή* 53 σημ. 6, ἕνας Mehmet rais εἶχε προσφέρει χρήματα στὸ 1554 στὴν Ἑλληνικὴ Κοινότητα (Ἄρχ. Ἑλλ. Ἰνστ. reg. 87, φ. 6^ν) καὶ ἡ ΜΑΥΡΟΕΙΔΗ ὀ.π. ὑποθέτει ὅτι θὰ ἦταν ἐξισλαμισμένος Ἑλληνας καὶ ἴσως, κρυπτοχριστιανός. Δὲν φαίνεται πάντως πιθανὸ νὰ πρόκειται γιὰ τὸ ἴδιο πρόσωπο.

2. Τουρκικὴ λέξι, ἀπὸ τὸ ἀραβικὸ raïs, ποὺ σημαίνει πλοίαρχος. Βλ. ΝΤΟΚΟΥ, Μία ὑπόθεσις πειρατείας κατὰ τὸν 17ον αἰῶνα (1678-1680), *Θησαυρίσματα* 2, 1963, 42 σημ. 2.

3. Ὁ Memi rais, ὄντας «Τούρκος ἀπὸ τὴν Ἀνατολία» (= Μικρὰ Ἀσία) θὰ πρέπει νὰ εἶχε ἔρθει στὴ Μεθώνη ἀρκετὰ χρόνια πρὶν, ἴσως μάλιστα πρὶν κι ἀπὸ τὴν κατάληψη τῆς πόλης αὐτῆς ἀπὸ τοὺς Τούρκους στὸ 1500 (Α. ΜΟΜΦΕΡΡΑΤΟΥ, *Μεθώνη καὶ Κορώνη ἐπὶ Ἐνετοκρατίας* (Ἀθῆναι 1914) 66-67), γιὰ νὰ ἔχει συνάψει τόσο στενὲς ἐμπορικὲς καὶ κοινωνικὲς σχέσεις μὲ τοὺς Ἑλλήνες τῆς περιοχῆς, ὅσο ἀφήνουν νὰ διαφανεῖ οἱ συμφωνίες ποὺ περιέχει τὸ ἔγγραφο ποὺ δημοσιεύουμε.

4. Οἱ δύο ὄροι εἶναι ταυτόσημοι καὶ σημαίνουν μαζί «διερμηνέας». Τοὺς ἀπαντᾶμε π.χ. σὲ μιὰν Ἀπόφασιν τῆς 16ης Ἰανουαρίου 1450 τῆς βενετικῆς Γερουσίας (Χρ. ΜΑΛΤΕΖΟΥ, *Ὁ θεσμὸς τοῦ ἐν Κωνσταντινουπόλει Βενετοῦ Βαΐλου (1268-1453)* (Ἀθῆναι 1970) 207 σημ. 1: "constitutus fuit interpretes seu trucidanus in urbe Constantinopolitane").

5. Εἶναι πιθανὸ ὅτι ὁ γιὸς τοῦ Memi rais κι ὁ Παῦλος Ζαραχάνης (βλ. τὴν ἐπόμενη σημείωση) ἦσαν οἱ ὑπόλοιποι συμπλοιοκτῆτες τοῦ πλοίου γιὰ τοὺς ὁποίους γίνεται παρακάτω λόγος στὸ συμβόλαιο (στίχ. 31-32: "li sui compagni et participi in ditta nave"). Ἀπὸ τοὺς στίχους αὐτοὺς ἐπιβεβαιώνεται ὅτι κι ὁ Memi rais ἦταν κι αὐτὸς ἕνας ἀπὸ τοὺς συμπλοιοκτῆτες.

6. Ὁ Παῦλος Ζαραχάνης, ποὺ, ὅπως ἐπεξηγεῖ τὸ ἔγγραφο, ἦταν ἄλλοτε γραμματικὸς τοῦ πλοίου —ὅταν καταρτίστηκε τὸ συμβόλαιο, γραμματικὸς ἦταν ὁ "Alexander Johannis" (στίχ. 39)— δὲν εἶναι, ἀπ' ὅσο μπορέσαμε νὰ ἐξακριβώσουμε, γνωστὸς ἀπὸ ἄλλοῦ. Ἡ οἰκογένεια Ζαραχάνη ὅμως ἔλαβε μέρος στὴν Ἐπανάστασιν τοῦ 1821 μὲ δύο μέλη τῆς, τοὺς Δημήτριο καὶ Χρῆστο (Ἄρχ. Ἀγων. 27680-6).

7. Οἱ λέξεις "olim scrivano della infrascritta nave" γραμμένες σὲ παραπομπὴ στὸ περιθώριο.

8. Ὁ Πέτρος Κοντολινώτης, ὁ ἐπιλεγόμενος Βελονᾶς, διακρίθηκε στὸ πρῶτο μισὸ τοῦ δέκατου ἔκτου αἰῶνα ὡς πλοίαρχος, πλοιοκτῆτης καὶ ἔμπορος καὶ πρόσφερε σὲ κρίσιμες περιστάσεις (πολιορκία τῆς Κέρκυρας καὶ τοῦ Ναυπλίου) σημαντικὲς ὑπηρεσίες στὴ Βενετία γιὰ τις ὁποῖες ἀνταμείφθηκε ὑλικά ἀπὸ τὴ βενετικὴ Γερουσία, Κ. ΣΑΘΑ, *Μνημεῖα Ἑλληνικῆς Ἱστορίας* IX (Paris 1890) 26, Ἀπόφασιν τῆς 26ης Νοεμβρίου 1549 κι ἔλαβε τίτλο κρητικῆς εὐγένειας (ΜΑΥΡΟΕΙΔΗ, *Συμβολή* 129 σημ. 6. Βλ. καὶ Α. ΠΑΡΔΟΥ, Ἀλφαβητικὸς κατάλογος τῶν πρώτων μελῶν τῆς Ἑλληνικῆς Ἀδελφότητος Βενετίας..., *Θησαυρίσματα* 16, 1979, 341). Κατὰ τις ἔρευνες τῆς ΜΑΥΡΟΕΙΔΗ, *Συμβολή* 128, ὁ Πέτρος Κοντολινώτης-Βελονᾶς καταγόταν ἀπὸ τὸ Ναῦπλιο καὶ εἶχε ἐγκατασταθεῖ στὰ Χανιά. Ἄν ὅμως δεχτοῦμε σὰν βέβαιη τὴν ταύτισιν τοῦ Κοντολινώτη τοῦ ἐγγράφου ποὺ δημοσιεύουμε ἐδῶ μὲ τὸν Πέτρο Κοντολινώτη τὸν ἐπιλεγόμενον Βελονᾶ, ταύτισιν ποὺ δέχεται καὶ ἡ Κρ. ΠΑΝΑΓΙΩΤΟΠΟΥΛΟΥ, *Ἑλλήνες ναυτικοὶ* 340 σημ. 235 καὶ ποὺ φαίνεται πολὺ πιθανή, ἡ ὑπόθεσις τῆς καταγωγῆς ἀπὸ τὸ Ναῦπλιο φαίνεται νὰ κλονίζεται, γιὰτὶ στὸ ἔγγραφόν μας (στίχ. 5-6) ὁ Πέτρος Κοντολινώτης ρητὰ μνημονεύεται ὡς γιὸς τοῦ "quondam ser Dimitri da Choron". Ἀλλὰ καὶ ἡ συνεργασία του μὲ τοὺς Μανουρᾶ (βλ. κατωτέρω σημ. 16 καὶ 17), οἰκογένεια τῆς Κορώνης ποὺ ἐγκαταστάθηκε στὴ Ζάκυνθο, καὶ ἡ στενὴ γνωριμία του μὲ τὸν Memi rais ἀπὸ τὴ Μεθώνη μαρτυροῦν στενοὺς δεσμοὺς τῶν Κοντολινώτη μὲ τὴν Κορώνη. Εἰδικότερα ὁ πατέρας τοῦ Πέτρου Δημήτριος θὰ πρέπει νὰ ἦταν ἐγκατεστημένος στὴν Κορώνη κι ὄχι στὸ Ναῦπλιο.

- nave tal qual se ritrova, cum tuti / li soi coriedi et fornimenti, et massarie⁹ de
 10. cadauna sorte / exceptuando tuta la polvere et tre moscheti et dui caveci¹⁰ / de
 corda novi quali siano (per) conto de lui venditor. Laqual / nave il ditto Turcho se
 obliga et cussi (pro)mette mantenere / libera et expedita da ogni debito et obligation
 15. de cadauna / (per)sona in ciascun luogo et da ogni spesa dano et interesse / obli-
 gando per questo lui venditor la sua (per)sona in cadaun lu(o)go / et tuti li sui beni,
 et questo per il pretio et convegnudo / mercato de ducati novecento da L(ire) 6
 (soldi) 4 (per) d(ucato)¹¹. Li quali lui / venditor confessa et manifesta haver habuto
 et recevuto / da lui (ser) Piero comprador in questo modo zoè ducati cinquecento /

(φ. 47^ν)

20. e diese in tanti savoni¹² a rason de ducati sedese el miere / sono lire trenta millia
 quatro cento e sesanta otto in / casse trenta doi, et (per) spese del spago de ditti
 savoni / ducati vinti tre e grossi sette: et ducati tresento e / nonanta in tante cari-
 25. see¹³ forno pece¹⁴ quaranta, a rason / de ducati nuone et tre quarti la peza. Delqual /
 pretio et amontar di essa nave lui venditor al(pre)sente / (ser) Piero comprador ha
 fato fin et quietation¹⁵ cum questa / condiction che ditto Turcho venditor sia te-
 nuto et obligato / cargare ditte robe et merce de qui, dovendo quelle fare / consi-
 30. gnare al Zante in mano de (ser) Nic(ol)o Manora¹⁶ ovvero / a (ser) Zuane suo fiol¹⁷.
 Lequal debino stare in mano de li ditti / fin che ditto venditor venira da Modon et
 portera un / cozeto dal Cadi¹⁸, che li sui compagni et participi in ditta / nave sono
 35. contenti di questa vendeda, et che lei sii libera / et expedita u(t) s(upra): et imme-
 diate ratifichato el mercato, / pre(sen)te lui Memi levare debi ditte robe et merce. /
 El qual mercado vendeda et tute cose nel pre(sen)te inst(rumen)to / contenute ditte

9. Massarie = ιταλ. masserizze, σκεύη, βλ. BOERIO, *Dizionario* στη λέξη massaria.

10. Cavezze = χαλινάρια, καπίστρια. βλ. BOERIO, *Dizionario* στη λέξη cavezza.

11. Ο ύπολογισμός της αξίας του ανταλλάγματος γίνεται στο λογιστικό νόμισμα "ducatu corrente" ή "ideale" για το οποίο βλ. πρόχειρα ΜΑΥΡΟΕΙΔΗ, *Συμβολή* 167 και Δ. ΓΚΟΦΑ, 'Ασφαλιστήρια του Ιβου αιώνος εκ του 'Αρχείου του έν Βενετία 'Ελληνικού 'Ινστιτούτου, *Θησαυρίσματα* 16, 1979, 71 (έγγρ. αριθ. 1, σημ. 26), βλ. παρακάτω σ. 338.

12. Venet. saoni = saroni, σαπούνια, βλ. BOERIO, *Dizionario* στη λέξη saon.

13. Μάλλινα ύφασματα χαμηλής ποιότητας, προερχόμενα από την 'Αγγλία. βλ. ΓΚΟΦΑ, 'Ασφαλιστήρια 87 (έγγρ. αριθ. 12, σημ. 7), παρακάτω σ. 352.

14. Pezze = pezzi, κομμάτια.

15. Quietation = quietanza, εξόφληση.

16. Κατά τον Α. ΖΩΗ, *Λεξικόν Φιλολογικόν και 'Ιστορικόν Ζακύνθου* (Ζάκυνθος 1898) στη λέξη «Μανουρά», ή οίκογένεια Μανουρά είχε έρθει στη Ζάκυνθο από την Κορώνη, και γράφτηκε στο ζακυνθινό Libro d'Oro στο 1574. Κατά τον Ζώη, που άντλεί τις πληροφορίες του από τον Π. ΧΙΩΤΗ, 'Ιστορ. 'Απομνημον. ΙΙΙ (Κέρκυρα 1863) 84, ό Νικόλαος Μανουράς (που θα πρέπει να ταυτισθεί με τον Nicolò Manora του έγγράφου μας, στίχ. 29), διακρίθηκε κατά την πολιορκία της Κορώνης και τιμήθηκε με τον τίτλο του ίππότη από τον Αυτοκράτορα Κάρολο τον Ε'. Τόσο όμως ό Κ. ΣΑΘΑΣ, *Τουρκοκρατούμένη 'Ελλάς* ('Αθήναι 1869) (άνατ. 1962) 104, όσο και ό Α. ΒΑΚΑΛΟΠΟΥΛΟΣ, *Ιστορία του Νέου 'Ελληνισμού* 3 (Θεσσαλονίκη 1968) 136, αναφέρονται για τα ίδια περιστατικά σέ έναν Νικόλαο Μαμουρά (Μαμωνά) κι όχι Μανουρά. Ο τόμος ΙΙΙ του βιβλίου του J. BOSIO, *Dell'Istoria della Sacra Religione et illustrissima Militia di San Giovanni Gerosolimitano* (Roma 1594-1602) δέν μάς ήταν προσιτός.

17. Στο Β' Μητρώο 'Εγγραφών (Reg. 130) της 'Ελληνικής 'Αδελφότητας Βενετίας μνημονεύεται (αριθ. 519, ΜΑΥΡΟΕΙΔΗ, *Συμβολή* 258) ό Zuan Manura, που έγγράφεται στην 'Αδελφότητα στις 23 'Απριλίου 1539.

18. «Ένα χοτζέτι του Καδή». Για τό θέμα του χοτζετιού, βλ. τό κείμενο αυτής της μελέτης.

p(ar)te (pro)meteno havere fermo et rato, obligandosi etc. / (Testes). (ser) Nic(ol)o Vascallo de Creta¹⁹ q(uondam) (ser) Georgii / (ser) Alexander Jo(h)a(nn)is scriba navis.

19. Ἡ οἰκογένεια Βασσάλου μνημονεύεται στὸν Χάνδακα ἀπὸ τὰ μέσα τοῦ δέκατου τέταρτου αἰῶνα τουλάχιστον. Ἐνας Marcus Vassalo π.χ. ἦταν γραμματέας τῆς Curia Maior τοῦ Χάνδακα στὸ 1363 (SANTSCHI, *Régestes* ἀριθ. Μ. 11). Ὁ Nicolò Vassalo τοῦ ἐγγράφου μας πρέπει, κατὰ τὴ γνώμη μας, νὰ ταυτισθεῖ μὲ τὸν “Miser Nicolò Vassalo” ποῦ, λίγους μῆνες πρὶν ἀπὸ τὴ σύνταξη τοῦ ἐγγράφου ποῦ δημοσιεύουμε, εἶχε ἐγγραφεῖ στὴν Ἀδελφότητα (ἀριθ. 622, τῆς 9ης Ἀπριλίου 1542, ΜΑΥΡΟΕΙΔΗ, *Συμβολή* 273).

'Ασφαλιστήρια τοῦ 16ου αἰῶνος ἐκ τοῦ ἀρχείου τοῦ ἐν Βενετίᾳ ἐλληνικοῦ ἰνστιτούτου*

I. Ἡ σύμβασις ἀσφαλίσεως, εἰδικώτερον δὲ ἢ τῆς ἀσφαλίσεως τῶν διὰ θαλάσσης μεταφερομένων πραγμάτων, ἀποτελεῖ, κατὰ τὴν γενικῶς κρατοῦσαν μεταξὺ τῶν ἐρευνητῶν ἔποψιν, δημιούργημα τοῦ νεωτέρου δικαίου.

Εἶναι ἀληθὲς ὅτι ἡ ἰδέα τῆς ἀναλήψεως διὰ κυρίας συμβάσεως τοῦ κινδύνου τῆς τυχαίας καταστροφῆς ἢ ἀπωλείας πραγμάτων ἔναντι ἀντιπαροχῆς (ἀσφαλίστρου) δὲν ὑπῆρξε τελείως ἄγνωστος εἰς τοὺς ἀρχαίους Ἕλληνας, ὡς προκύπτει ἐκ χωρίου τοῦ ψευδοαριστοτελείου *Οἰκονομικοῦ*¹. Ἄλλ' ἡ ἰδέα αὕτη δὲν ἐκαρποφόρησεν οὔτε κατὰ τοὺς Ἑλληνιστικούς, οὔτε κατὰ τοὺς Ρωμαϊκοὺς², οὔτε, πολλῶ μᾶλλον, κατὰ τοὺς Βυζαντινοὺς χρόνους.

Αἱ ἀπαρχαὶ τῆς ἀσφαλίσεως καὶ δὴ τῆς θαλασσίας τοποθετοῦνται ὑπὸ τῆς νεωτέρας ἐπιστήμης εἰς τὰς ναυτικὰς πόλεις τῆς δυτικῆς Μεσογείου κατὰ τὸν δέκατον τέταρτον αἰῶνα³.

Ἡ γένεσις τῆς ἀσφαλίσεως, κατὰ τὴν μᾶλλον πιθανὴν γνώμην, συνάπτεται πρὸς τὴν ὑπὸ τῆς Δυτικῆς Ἐκκλησίας ἀπαγόρευσιν λήψεως ἠϋξημένου τόκου ἐπὶ τῶν ναυτικῶν δανείων (χαρακτηριζομένων τῶν δανείων τούτων ὡς «τοκογλυφικῶν»), συνεπεία τῆς ὁποίας ἀπαγορεύσεως καὶ τῆς ἀπειλουμένης ἀκυρότητος τῶν καταρτιζομένων τοιούτων συμβάσεων, τὸ ναυτι-

* Ἀνάτυπον ἀπὸ τὰ *Θησαυρίσματα* 16, 1979, 54-88.

1. ΨΕΥΔΟ-ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΟΥΣ, *Οἰκονομικὸς Β* 34β, ἔκδ. Β.Α. Van Groningen-A. Wartelle, *Aristote, Économique* (Paris 1968). Πρβ. περὶ τοῦ χωρίου τούτου, τὰ σχόλια τῶν ἐκδοτῶν, ἐν σημ. 4 σ. 62, ὡς καὶ Α. ΑΝΔΡΕΑΔΗΝ, *Ἰστ. τῆς Ἑλλ. Δημ. Οἰκονομίας* II 80, GOLDSCHMIDT, *Universalgeschichte des Handelsrechts* (Stuttgart 1891) (ἀνατ. Aalen 1957) 55 σημ. 20.

2. CASSANDRO, *Genesis* 239-240. Ἄλλως παλαιότερον, PARDESSUS, *Collection* 74, GOLDSCHMIDT δ.π. 357 σημ. 73, P. HUVELIN, *Études d'histoire du Droit Commercial Romain* (Paris 1929) 95 ἐπ., ἰδίᾳ 97-98.

3. Ἀμφισβητεῖται ὁμως ἐὰν ἡ ἀληθὴς ἀσφάλις ἀπαντᾷ ἤδη ἀπὸ τῶν πρώτων δεκαετιῶν τοῦ 14ου αἰῶνος ἢ ἐμφανίζεται τὸ πρῶτον κατὰ τὰς τελευταίας δεκαετίας τοῦ αἰῶνος τούτου. Ἡ πρώτη τῶν γνώμῶν τούτων εἶναι καὶ ἡ κρατοῦσα. Οὕτω, πλὴν ἄλλων, GOLDSCHMIDT δ.π. 359-362, G. BONOLIS, *Il diritto marittimo medievale nel Adriatico* (Pisa 1921) 572-574, ZENO, *Documenti* CIX, R. LOREZ-I. RAYMOND, *Medieval Trade in the Mediterranean World* (New York 1955) 256 (ὡς πρὸς τὸ δημοσιευόμενον ὑπὸ ZENO, *Documenti* ἀριθ. CXCIV ἔγγραφον = LOPEZ-RAYMOND ἀριθ. 136, τῆς 24ης Μαρτίου 1350), CASSANDRO, *Genesis* 239. Contra: PERDIKAS, *Palermo Verträge* 154, 160-161 καὶ τοῦ αὐτοῦ, *Die Entstehung der Versicherung im Mittelalter*, *Z. Vers. Wiss.* 1966, 87. Ἄλλας παραπομπὰς εἰς τὴν κρατοῦσαν γνώμην βλ. ἐν PERDIKAS, *Palermo Verträge* 151 σημ. 1 καὶ 3. Διὰ μίαν γενικὴν ἐκθεσιν τῶν σχετικῶς ὑποστηριχθέντων, βλ. F. BÜCHNER, *Geschichtliche Betrachtungen zum Begriff der Versicherung*, *Festgabe H. Möller* (1972) 112-117.

κὸν δάνειον παρημποδίζετο νὰ διαδραματίζη τὸν ρόλον του ὡς μέσου ἀναλήψεως τῶν κινδύνων τῶν μεταφερομένων πραγμάτων, οἷον εἶχε διαδραματίσει τόσον κατὰ τὴν ἀρχαιότητα, ὅσον καὶ κατὰ τοὺς μέσους χρόνους⁴.

Καθ' ὅσον ἀφορᾷ εἰδικώτερον εἰς τὸν ἑλληνικὸν χῶρον, τὸ ναυτικὸν δάνειον ἐξηκολούθει νὰ διαδραματίζη, παραλλήλως πρὸς τὸν ρόλον του ὡς ὄργανου διὰ τὴν πιστοδότησιν τῶν συναλλαγῶν, καὶ τὸν ἀσφαλιστικὸν ρόλον.

Οὕτως ἀπαντοῦν ἔγγραφα μαρτυροῦντα ναυτικὰ δάνεια, ἔνθα ὁ δανειστής ἢ ὁ ὀφειλέτης ἢ καὶ ἀμφότεροι εἶναι Ἕλληνες, ἐν Χάνδακι τῆς Κρήτης ἀπὸ τῶν μέσων τοῦ δεκάτου τετάρτου αἰῶνος⁵, ἢ δὲ χρήσις αὐτῶν μαρτυρεῖται μέχρι τῶν χρόνων τῆς Ἐπαναστάσεως τοῦ 1821 ἐκ τοῦ συνόλου, δύναται τις νὰ εἴπη, τοῦ ἑλληνικοῦ χῶρου⁶.

4. Ἡ ἐπέκτασις τῆς ἀπαγορεύσεως λήψεως τόκου εἰς τὰ ναυτικὰ δάνεια ἀνάγεται εἰς τοὺς μεταξὺ 1227 καὶ 1235 χρόνους (GOLDSCHMIDT δ.π. 346 σημ. 52, 363-364). Ὁ PERDIKAS, Die Entstehung 8-10, δὲν δέχεται ὅτι ἡ ἀπαγόρευσις τῆς λήψεως τόκων εἰς τὰ ναυτοδάνεια συνδέεται πρὸς τὴν ἀνάπτυξιν τῆς θαλασσίας ἀσφαλίσεως, τονίζων ὅτι ἡ ἀνάληψις τῶν κινδύνων ἀπετέλει οὐχὶ τὸ κύριον, ἀλλ' ἐν παρεπόμενον στοιχείον τῆς ναυτοδανειακῆς συμβάσεως. Τοῦτο εἶναι ἀληθές, δὲν ἀναιρεῖ ὅμως, φρονοῦμεν, τὴν κατὰ βάσιν ὀρθότητα τῶν ὑπὸ GOLDSCHMIDT δ.π. ὑποστηριζομένων. Διότι, ἐὰν ἡ ἀντίληψις ὅτι τὸ ναυτικὸν δάνειον εἶναι ὁ πρόδρομος τῆς ἀσφαλίσεως —καὶ δὴ τῆς ναυτικῆς— εἶναι ἀποκρουστέα (PERDIKAS δ.π. 9, CASSANDRO, *Genesi* 240-241, LOPEZ-RAYMOND δ.π. 168), δὲν χωρεῖ ὅμως, φρονοῦμεν, ἀμφιβολίαν ὅτι ἡ ὑπὸ τῆς Δυτικῆς Ἐκκλησίας καταδίκη τοῦ ναυτοδανείου ὡς τοκογλυφικοῦ ὠδήγησεν, ὑπὸ τὴν πίεσιν τῶν συναλλακτικῶν ἀναγκῶν, εἰς τὴν ἀνάπτυξιν τοῦ νέου θεσμοῦ. Τοῦτο καταφαίνεται καὶ ἐκ τῆς χρονικῆς ἀλληλουχίας μεταξὺ τῆς ὑπὸ τῆς Δυτικῆς Ἐκκλησίας καταδίκης τοῦ ναυτικοῦ δανείου ὡς τοκογλυφικοῦ κατὰ τὸν δέκατον τρίτον αἰῶνα καὶ τῆς ἐμφανίσεως τῆς ἀσφαλιστικῆς συμβάσεως κατὰ τὸν δέκατον τέταρτον, καὶ ἐκ τοῦ ὅτι, ἀρχικῶς, ἡ πρακτικὴ ἐχρησιμοποίησις ἄλλους τύπους συμβάσεως, ἰδίως τὸν τῆς ἀγοραπωλησίας, προκειμένου νὰ καλυφθῇ ὁ ἀληθὴς χαρακτήρ τῆς διαμορφωθείσης νέας μορφῆς συμβάσεως, ἤτοι τῆς ἀσφαλιστικῆς (πρβ. LOPEZ-RAYMOND δ.π. 256 σημ. 4 καὶ τὸ αὐτόθι ἀριθ. 135 ἔγγραφο τῆς 15ης Σεπτεμβρίου 1393 ἐκ Γενούης = E. BENSA, *Il contratto di assicurazione nel Medio Evo* (Genova 1884) 215-216), ἀλλὰ καὶ ἐκ τῶν δυσχερειῶν περὶ τὴν θεωρητικὴν θεμελίωσιν τοῦ νέου θεσμοῦ καὶ τὴν ἐννοιολογικὴν αὐτοῦ διάκρισιν ἀπὸ τοῦ δανείου, τοῦ ναυτικοῦ δανείου, τοῦ στοιχήματος κλπ. (Πρβ. P. PERDIKAS, *Skizze einer Theorie über Geschichte und Begriff des Versicherungsvertrages, Études offertes à Antigono Donati* (Roma 1970) 446-448.) Χαρακτηριστικὴ τοῦ διεξαχθέντος διὰ τὴν ἀναγνώρισιν τῆς ἐγκυρότητος τῆς νέας συμβάσεως, παρὰ τὴν ἀπαγόρευσιν τοῦ κανονικοῦ δικαίου τῆς Δυτικῆς Ἐκκλησίας, ἀγῶνος, εἶναι ἡ ἀπὸ 22 Ὀκτωβρίου 1369 ἀπόφασις τοῦ Δόγη τῆς Γενούης (LOPEZ-RAYMOND δ.π. ἀριθ. 145 = BENSA δ.π. 149-151).

5. Ναυτικὰ δάνεια ὅπου τὸ ἐν ἡ ἀμφότερα τὰ συμβαλλόμενα μέρη εἶναι Ἕλληνες ἀπαντοῦν ἐν τῇ ἐνετοκρατομένῃ Κρήτῃ ἀπὸ τῶν μέσων περίπου τοῦ δεκάτου τετάρτου αἰῶνος. Οὕτως ἐν Α. LOMBARDO, *Fredo* ἔγγρ. ἀριθ. 4 (30 Ἰουνίου 1352) ἐξ Ἡρακλείου, ἀριθ. 40 καὶ 41 (25 Αὐγούστου 1352), ἀριθ. 42 (26 Αὐγούστου 1352), ἀριθ. 72 (18 Σεπτεμβρίου 1352), ἀριθ. 73 (19 Σεπτεμβρίου 1352). Εἰς τὸν δέκατον τέταρτον αἰῶνα (πιθανῶς 1363) ἀνάγεται καὶ ναυτοδάνειον γεγραμμένον ἐλληνιστί, δημοσιευόμενον ὑπὸ G. FERRARI DELLE SPADE, *Registro Vaticano di atti bizantini di diritto privato, Studi Bizantini e Neoellenici* 4, 1935, 249-267 (καὶ ἐν ἀγγλικῇ μεταφράσει παρὰ LOPEZ-RAYMOND δ.π. 168 σημ. 1).

6. Οὕτως ἐκ τῶν ἀρχῶν τοῦ δεκάτου ἔκτου αἰῶνος: Μ.Ι. ΜΑΝΟΥΣΑΚΑ, Ἀνέκδοτα χρονικὰ σημεῖα καὶ ἔγγραφα (1506-1521) τοῦ νοταρίου Ζακύνθου Θεοδώρου Ραφτοπούλου, *Πρακτικὰ Γ' Πανιωνίου Συνεδρίου* (Ἀθῆναι 1967) 225-227, ἔγγρ. ἀριθ. Β' (24 Ἰουνίου 1509), Γ' (18 Σεπτεμβρίου 1509) ἐκ Ζακύνθου. Ἐκ τῶν ἀρχῶν τοῦ δεκάτου ὀγδόου αἰῶνος: Ἀπόφασις διαιτητῶν τῆς 28ης Ἰανουαρίου 1709 ἐκ Λευκάδος, ἐν ΓΚΟΦΑ, *Δεῖγμα* 4. Ἐκ τῶν ἀρχῶν τοῦ δεκάτου ἐνάτου αἰῶνος: I. ΜΑΝΙΑΤΟΠΟΥΛΟΥ, *Τὸ Ναυτικὸν Δίκαιον τῆς Ὑδρας (1757-1821)* (Ἀθῆναι 1939) ἔγγρ. ἀριθ. 4 (28 Δεκεμβρίου 1800) ἐξ Ὑδρας, ἀριθ. 5 (6 Ἰουνίου 1801) ἐκ Σμύρνης, ἀριθ. (25 Ἰουλίου 1802) ἐξ Ὑδρας, ἀριθ. 8 (16 Ἰουλίου 1813) ἐκ Κουσάντασι, ἐνσωματωμένον ἐν ἐγγράφῳ τῆς Ὑδρας τῆς 6ης Σεπτεμβρίου 1813. Πρβ. ἐπίσης Ν. Ὑδρας 1804, ἐν Δ. ΓΚΙΝΗ, *Περίγραμμα Ἱστορίας τοῦ Μεταβυζαντινοῦ Δικαίου* (Ἀθῆναι 1966) ἀριθ. 580, Ν. Ὑδρας 1818, ἀρθρ. 33, ἐν ΜΑΝΙΑΤΟΠΟΥΛΟΥ δ.π. 107-108, Ν. Σπετσῶν 1814, ἀρθρ. 2, ἐν ΓΚΙΝΗ δ.π. ἀρθρ. 647. Περὶ τῆς Σύρου, βλ. Α. ΔΡΑΚΑΚΗ, Ἡ Σύρος ἐπὶ Τουρκοκρατίας, *ΕΕΚΜ* 6, 1967, 436-437, ἔγγρ. ἀριθ. 122 τῆς 22ας Μαΐου

Παραλλήλως διειρηθή και εν Ἑλλάδι, ὡς και γενικώτερον εν τῷ *usus maris* τῆς Μεσογείου, ἑτέρα πρακτικῆ, συνισταμένη εἰς παροχὴν ἐντόκου ἢ ἀτόκου δανείου ὑπὸ τοῦ θαλασσίου μεταφορέως εἰς τὸν φορτωτὴν, ἐπιστρεπτεῦ εἰς τὸν λιμένα προορισμοῦ ἐπὶ τῇ ἀφίξει τοῦ πλοίου και πρὸ τῆς ἐκφορτώσεως αὐτοῦ⁷. Ὁ ἀσφαλιστικὸς χαρακτῆρ τῆς σχετικῆς ρήτρας ἔχει τονισθῆ ὑπὸ τῆς νεωτέρας ἐπιστήμης⁸.

Ἄλλὰ πότε τὸ πρῶτον ἐνεφανίσθη ἀληθῆς ἐπ' ἀσφαλίστρω συμβατικῇ ἀνάληψις τῶν κινδύνων τῆς μεταφορᾶς εν Ἑλλάδι;

II. Ἐπιστεύθη ὅτι ἡ θαλασσία ἀσφάλις ἦτο γνωστῆ εν Ἑλλάδι ἀπὸ τῶν πρώτων δεκαετιῶν τοῦ 15ου αἰῶνος. Τοῦτο ἐφαίνετο προκῦπτον ἐκ Ψηφίσματος τῆς ἐνετικῆς Γερουσίας τῆς 7ης Ἰουλίου 1425, δι' οὗ, ὡς ὑπετίθετο, αὕτη ἐρρύθμιζε τὰ τοῦ ὕψους τοῦ «ἀσφαλίστρου» εν τῇ πόλει τῆς Θεσσαλονίκης⁹. Ἡ ὑπόθεσις ὁμως αὕτη δὲν δύναται νὰ θεωρηθῆ ἀσφαλῆς, καθ' ὅσον στηρίζεται ἐπὶ ἀνεπιτυχοῦς μεταφράσεως τοῦ σχετικοῦ ἑδαφίου τοῦ εν λόγῳ Ψηφίσματος ὑπὸ τοῦ πρώτου ἐπισημάναντος αὐτὸ Κ. Μέρτζιου¹⁰. Εἰς τὴν πραγματικότητα, τὸ σχετικὸν ἀπόσπασμα τοῦ Ψηφίσματος δὲν ἐπιτρέπει νὰ ἀποφανθῆ τις μετὰ θετικότητος κατὰ πόσον εν αὐτῷ γίνεται λόγος περὶ ἀσφαλίστρων ἢ, τὸ πιθανώτερον, περὶ τόκων ναυτικῶν δανείων¹¹.

1810. Ἀμφιβάλλομεν ὁμως κατὰ πόσον και τὸ ἔγγραφο ἀριθ. 17 (Μαΐου 1631) ὁ.π. 320-321, ἀφορᾶ εἰς ναυτοδάνεια, ὡς δέχεται ὁ ἐκδότης. Σημειωτέον ὅτι κατὰ τὸν LANE, *Investment* 59, 61 τὰ ναυτικὰ δάνεια εἶχον σχεδὸν ἐκλείψει εν Βενετία ἀπὸ τοῦ δεκάτου τρίτου αἰῶνος. Ἡ διατήρησις των εν τῇ ἐνετοκρατουμένη Ἑλλάδι ὀφείλεται ἴσως εἰς τὸ γεγονός ὅτι τὸ κανονικὸν δίκαιον τῆς Καθολικῆς Ἐκκλησίας και δὴ ἡ ἀπαγόρευσις τῆς λήψεως τόκου δὲν ἦσκει εν τῷ Ἑλληνικῷ Ὀρθοδόξῳ χώρῳ ἐπιρροήν.

7. Τοιαῦται ρήτραι ἀπαντοῦν εἰς ναυλοσύμφωνα τῆς Ὑδρας πρὸ τοῦ Ν. τοῦ 1818 (ἄρθρ. 43) ἤδη. Παραπομπὰς εἰς ἔγγραφα βλ. εν Δ. ΓΚΟΦΑ, *Ἡ φόρτωσις* 124 σημ. 4, 126 σημ. 2. Βλ. και ΜΑΝΙΑΤΟΠΟΥΛΟΝ ὁ.π. 45 ἐπ., 61 ἐπ.

8. Οὕτω ZENO, *Storia* 307-308, LOPEZ-RAYMOND ὁ.π. (σημ. 3) 255-256 και ἔγγρ. ἀριθ. 134, τῆς 12ης Μαρτίου 1261. Πρβ. ἐπίσης *Codice della Veneta Marina Mercantile* Τίτλ. I, ἄρθρ. 8.

9. Ἐν ΓΚΙΝΗ ὁ.π. ἀριθ. 23. Ψήφισμα τῆς 7ης Ἰουλίου 1425: «... ὡσαύτως ὑπενθυμίζομεν ὅτι εν τῇ πόλει τῆς Θεσσαλονίκης ἐπεκράτησεν ἡ συνήθεια νὰ δίδονται χρήματα με ὑπέρογκον τόκον δι' ἀσφαλείας κατὰ τῶν κινδύνων τῶν πλοίων...». Σημειωτέον ὅτι πλειστάκις κατὰ τοὺς πρώτους χρόνους ἐμφανίσεως τῆς ἀσφαλιστικῆς συμβάσεως ἐγένετο σύγχυσις μετὰξὺ ἀσφαλίστρου και τόκου.

10. Κ.Δ. ΜΕΡΤΖΙΟΥ, *Μνημεῖα τῆς Μακεδονικῆς Ἱστορίας* (Θεσσαλονίκη 1947) 55. Τὴν μετάφρασιν ταύτην ἠκολούθησε και ὁ γράφων εν ἀνακοινώσει του ὑπὸ τὸν τίτλον «Esquisse d'une histoire du droit commercial grec sous la domination ottomane» γενομένη πρὸς τὸ συνελθὸν εν Φλωρεντία τῷ 1973 «III Congresso Internazionale della Società Italiana di Storia del Diritto», δημοσιευθεῖσα εἰς τὰ *Πρακτικὰ* τοῦ Συνεδρίου τούτου, τόμ. III (Firenze 1977) 1103 σημ. 69, βλ. παραπάνω σ. 310 σημ. 69. Βλ. και κατωτέρω σημ. 16.

11. Τὸ κείμενον τοῦ ψηφίσματος ἔχει, κατ' ἀντιγραφὴν τοῦ γράφοντος, ὡς ἐξῆς (Arch. Stat. Ven., *Deliberazioni Miste* 1424-1425 (Secreta) Senato I-R. 55, φ. 141^r-141^v): «*Item accordemo cum zosia che in la città de Salonichi se a uxado de dar denari a boro a resigo de navillis, e però nui demandemo che nui sianno ale nostre uxanze in quanto de piaser a la Signoria vostra che le cosse che ierano fate debia esser mandade ad execution per lo muodo che son sta fate E se a la Signoria vostra paresse de proveder per lavenir altro sia al commando dela Signoria vostra. Dicimus et commitemus et mandabimus nostris Rectoribus Salonichi quod cartas factas us que in hodiernum diem de quibus fit mentio i(n) dicto cap(itu)lo debeant mittere executioni et observare ut iacent sed considerato quod precium de viginti pro centenatio videtur et est nimis excessum volumus quod in posterum non possint fieri huiusmodi carte ultra precium de quindecim pro centenatio et mandabimus nostris Rectoribus Salonichi quod ut continetur superius debeant observare et facere observari*». Ὁ γράφων εὐχαριστεῖ τὴν καν Viola Ventorini, τοῦ Κρατικοῦ Ἀρχείου τῆς Βενετίας, διὰ τὴν παρασχεθεῖσαν βοήθειαν εἰς τὴν ἀνάγνωσιν τοῦ κειμένου (σημειωτέον ὅτι τὸ Κεφάλαιον τοῦτο παραλείπεται ἐξ ὀλοκλήρου ὑπὸ THIRIET, *Régestes II (1440-1430)* ἀριθ. 1995). Προφανῶς ὁ Μέρτζιος μετέφρασεν ἐκ πλάνης «denari a

Οὕτω, αἱ παλαιότεραι γνωσταὶ ἀσφαλιστικαὶ συμβάσεις ἀφορῶσαι εἰς Ἑλληνας ἡσφαλισμένους ἢ ἀσφαλιστάς, δέον νὰ θεωρηθοῦν καθ' ὅσον ἠδυνήθη νὰ ἐξακριβώσῃ ὁ γράφων, αἱ ἐν τῇ παρουσίᾳ δημοσιευόμεναι.

Ὅτι οἱ Ἑλληνες ἔμποροι τῶν ἐνετοκρατουμένων περιοχῶν — αἵτινες ὁμῶς κατελάμβανον εἰσέτι τότε μέγα μέρος τοῦ ἑλληνικοῦ θαλασσίου χώρου — ἐγνώριζον καὶ ἐχρησιμοποιοῦν εὐρέως ἤδη ἀπὸ τοῦ τέλους τοῦ δεκάτου ἔκτου αἰῶνος τὴν ἀσφαλιστικὴν σύμβασιν εἶχεν ἤδη τονισθῆ ἄλλαχού¹² ὑπὸ τοῦ γράφοντος.

Τὰ δημοσιευόμενα ἀσφαλιστήρια ἀποδεικνύουν ὅτι αἱ ὑπὸ τῶν Ἑλλήνων ἐμπορευομένων καταρτιζόμεναι συμβάσεις ἀσφαλίσεως βάσιν εἶχον τὸ ἐνετικὸν ἀσφαλιστήριον¹³, ἀποτελοῦν, σημειωτέον, παραλλαγὴν τοῦ διαμορφωθέντος ἐν Ἰταλίᾳ τοῦλάχιστον ἀπὸ τοῦ τέλους τοῦ δεκάτου πέμπτου αἰῶνος, διὰ τῆς ἐμπορικῆς πρακτικῆς¹⁴, τύπου ἀσφαλιστηρίου.

bogo" ὡς «χρήματα μὲ ὑπέρογκον τόκον». Κατὰ BOERIO, *Dizionario* ἐν λ. bogo ἢ λέξις αὕτη σημαίνει ἐνετικὸν νόμισμα (σολδίου), σημασία ἧτις ἀποκλείεται ἐκ τῶν συμφραζομένων ἐν προκειμένῳ. Ἀντιθέτως, ὡς εὐγενῶς μὲ ἐπιληροφόρησεν ὁ καθηγητὴς κ. Μανούσκακας, διαβιβάσας μοι καὶ σχετικὴν ἐπιστολὴν τῆς κας M.F. Tierolo, ὁ ὅρος ἐν τῇ ἐνετικῇ διαλέκτῳ ἐσήμαινε «ναυτικὸν δάνειον». Τοῦτο, ἄλλωστε, τελεῖ ἐν ἀρμονίᾳ πρὸς τὸ ἐν συνεχείᾳ τοῦ Ψήφισματος "resigo de naviliis", ἧτοι «ἐπὶ κινδύνῳ τῶν πλοίων». Κατὰ ταῦτα, τὸ Ψήφισμα ἔχει ὑπ' ὄψιν οὐχὶ «θαλασσίας ἀσφαλίσεις», ἀλλὰ «ναυτοδάνεια». Δὲν δυνάμεθα συνεπῶς νὰ δεχθῶμεν ὅτι ἐκ τοῦ παρατεθέντος κειμένου συνάγεται ὅτι συμβάσεις ἀσφαλίσεως κατηρτίζοντο ἐν Θεσσαλονίκῃ κατὰ τὰς ἀρχὰς τοῦ δεκάτου πέμπτου αἰῶνος, χωρὶς βεβαίως καὶ νὰ ἀποκλειώμεν τὴν πιθανότητα ν' ἀποδειχθῆ ἄλλοθεν ὅτι τοιοῦτό τι συνέβαινε. Πράγματι, τὰ στοιχεῖα ἅτινα προκύπτουν σὺν τῷ χρόνῳ ἀνατρέπουν τὴν παλαιότερον κρατοῦσαν ἀντίληψιν ὅτι οἱ θεσμοὶ τοῦ νεωτέρου ἐμπορικοῦ δικαίου εἰσήχθησαν εἰς τὴν Ἑλλάδα κατὰ τὸν δέκατον ὄγδοον αἰῶνα. Γνωρίζομεν π.χ. ὅτι συναλλαγματικαὶ ἐκυκλοφοροῦν ἐν Ἡρακλείῳ ἤδη κατὰ τὰς τελευταίας δεκαετίας τοῦ δεκάτου τετάρτου αἰῶνος μεταξὺ Ἑλλήνων ἐμπόρων, ὡς π.χ. προκύπτει ἀπὸ ἐπιστολὰς τῆς 13ης Ἰουνίου 1390 καὶ τῆς 4ης Ἰουλίου 1390 τοῦ Κρητὸς ἐμπόρου Ἰωάννου Μαυρικᾶ ἐκ Βενετίας πρὸς τοὺς ἀδελφοὺς αὐτοῦ Νικόλαον καὶ Γεώργιον καὶ τὸν Μπέρτον Ντελλαπόρταν, υἱὸν τοῦ ποιητοῦ, αἵτινες ἐπιστολαὶ ἀναφέρονται εἰς συναλλαγματικὰς ἐκδεδομένας ἐν Ἡρακλείῳ (Χάνδακι-Candia) (βλ. ΜΑΝΟΥΣΚΑΚΑ, *Βενετικά ἔγγραφα*). Οὕτως ἔγγρ. 13·6·1390, στίχ. 36-37 (σ. 404), στίχ. 43 (σ. 405), ἔγγρ. 4·7·1390, στίχ. 81: "La lettera del inchabio". Ἐφ' ὅσον λοιπὸν ἡ ἑλληνικὴ πρακτικὴ ἦτο τόσον ἐξειλιγμένη κατὰ τὰ τέλη τοῦ XIV αἰῶνος, οὐδόλως ἀποκλείεται νὰ ἦτο γνωστὴ κατὰ τὰς ἀρχὰς τοῦ XV αἰῶνος ἐν Θεσσαλονίκῃ ἢ θαλασσία ἀσφάλις.

12. Βλ. Δ. ΓΚΟΦΑ, Ἑλληνικαὶ ἐξαγωγαὶ κατὰ τὰς ἀρχὰς τοῦ XVIII αἰῶνος κατ' ἀνέκδοτον ἐμπορικὴν ἀλληλογραφίαν, ἐν *Ἐπιθ. Ἐμπ. Δ.* 24, 1973, 321 σημ. 16, σ. 325-326 σημ. 28 καὶ 29 καὶ τὰ αὐτόθι δημοσιευόμενα ἔγγραφα, παρακάτω σ. 358 σημ. 16, σ. 361-362 σημ. 28 καὶ 29 καὶ σ. 363-371 ἀντίστοιχα. TENENTI, *Naufrages* 153, 161, 166, 218 ἐπ., 236 κλπ. Πρβ. ἐπίσης καὶ τὸν ἐνετικὸν Ν. περὶ ἀσφαλειῶν τῆς 31ης Αὐγούστου 1602, ἐν PARDESSUS ὁ.π. (σημ. 2) V, σ. 86 = G. CASAREGI, *Il Consolato del Mare* (Venezia 1806) 213: *Non possano sopra questa piazza esser assicurate navi, o altri navilii forestieri, che sarano comprati da nostri Veneziani, o sudditi se non per li dui terzi del valor di essi vasselli espediti et alla velle... acciochè possano esser fatte le sicurtà per li dui terzi solamente di quanto sarà da essi alla mercantia terminato. Dovendo dette navi esser governate e comandate da officiali tutti sudditi nostri, o Greci, e ciurmate da marinari almeno per li dui terzi per sudditi, o Greci, e le sicurtà che saranno fatte contra il presente ordine, siano nulle, e di niun valore* μνημονεύοντα ἀσφαλίσεις πλοίων κυβερνωμένων ὑπὸ Ἑλλήνων (σχετικῶς βλ. ΓΚΟΦΑΝ, *Ἡ φόρτωσις* 113 σημ. 2). Ἡ ὑπὸ τῶν Ἑλλήνων ἐμπορευομένων ἢ πλοιοκτητῶν ἀσφάλις ἢ ἀσκήσις ἀσφαλιστικῆς ἐπιχειρήσεως δὲν προκύπτουν, πάντως, ἐκ τοῦ νόμου τούτου (ὡς δέχεται ὁ Ε. ΑΘΗΝΑΙΟΣ, *Τὸ δίκαιον τῆς προεπαναστατικῆς ναυτιλίας τῶν Ἑλλήνων* (Ἀθήναι 1973) 78 σημ. 212).

13. Πρόκειται περὶ ἐνὸς τῶν ὀκτῶ τύπων, «ὅφ' οὓς καταρτίζεται ἀσφάλις ἐν Βενετίᾳ» ("otto modi con cui si fanno sicurtà nella Piazza di Venezia"), ἧτοι ὀκτὼ εἰδῶν ἀσφαλιζομένων κινδύνων, κατ' ἔγγραφον τῶν Consoli dei Mercanti τοῦ δεκάτου ὄγδου αἰῶνος ἀποκειμένου ἐν τῷ Κρατικῷ Ἀρχεῖῳ τῆς Βενετίας. Πρβ. SCHWARZENBERG, *Ricerche* 103-104. Ὁ CASSANDRO, *Note storiche* 287, τοποθετεῖ τὸ ἔγγραφον τοῦτο εἰς τὸν δέκατον ἑβδόμον αἰῶνα. Ἐνταῦθα πρόκειται ἀσφάλις «κατὰ ταξειδίων» (assicurazione a viaggio). Βλ. SCHWARZENBERG, *Ricerche* 100.

14. Βλ. ἐνετικὸν ἀσφαλιστήριον τῆς 8ης Ἀπριλίου 1606 δημοσιευόμενον ὑπὸ SCHWARZENBERG, *Ricerche* 101 καὶ

Ἔχει ἐπίσης ἐκτεθῆ ἀλλαγῶν ὑπὸ τοῦ γράφοντος, ὅτι περὶ τὰς πρώτας δεκαετίαι τοῦ δεκάτου ὀγδόου αἰῶνος οἱ Ἕλληνες ἐμπορευόμενοι εἶχον τελειοποιήσει τὴν ἀσφαλιστικὴν τεχνικὴν εἰς βαθμὸν ἐπιτρέποντα εἰς αὐτοὺς τὴν ἐπὶ τῇ βάσει εἴδους κυμαινομένου ἀσφαλιστηρίου κατανομήν τοῦ ἀσφαλιστικοῦ ποσοῦ μεταξὺ πλειόνων ἀποστολῶν ἐμπορευμάτων διὰ διαφόρων πλοίων¹⁵ καὶ ὅτι ἡ ἐν τῷ δικαίῳ τῆς Ὑδρας ἢ τῶν Σπετσῶν τοῦ τέλους τοῦ δεκάτου ὀγδόου αἰῶνος ἢ τῶν ἀρχῶν τοῦ δεκάτου ἐνάτου ἄγνοια τοῦ θεσμοῦ τῆς θαλασσίας ἀσφαλίσεως ἀποδεικνύει ὅτι ἡ χαλάρωσις τῶν οἰκονομικῶν σχέσεων τοῦ ἑλληνικοῦ χώρου μετὰ τῆς Βενετίας ἀπὸ τῶν ἀρχῶν τοῦ δεκάτου ὀγδόου αἰῶνος εἶχεν ἐπιφέρει εἰς τὸν τομέα τοῦ ἐμπορικοῦ δικαίου αἰσθητὴν ὀπισθοδρόμησιν¹⁶.

Οὕτω, παρ' ὅλον ὅτι ἐν Μυκόνῳ ἀπαντᾷ μεμονωμένως ἡ ἰδέα τῆς ἀλληλασφαλίσεως πλοίων τῷ 1735¹⁷, παρ' ὅλον ὅτι τῷ 1789 ἰδρύεται ἐν Τεργέστη ἑλληνικὴ ἀσφαλιστικὴ Ἑταιρία¹⁸, ἡ ἀσφαλιστικὴ σύμβασις δὲν φαίνεται νὰ ἦτο διαδεδομένη ἀνὰ τὸν ἑλληνικὸν χῶρον (πλὴν ἴσως τῆς Ἑπτανήσου) κατὰ τὰ τέλη τοῦ δεκάτου ὀγδόου αἰῶνος καὶ τὰς ἀρχὰς τοῦ δεκάτου ἐνάτου, μέχρι τῶν παραμονῶν τῆς Ἐπαναστάσεως τοῦ 1821¹⁹.

III. Τὰ δημοσιευόμενα ἀσφαλιστήρια (ἔγγραφα ἀριθ. 1-10) εἶναι ἐν μέρει ἔντυπα²⁰ καὶ ἐν μέρει χειρόγραφα, ἀντιθέτως πρὸς τὰ ὑπόλοιπα δημοσιευόμενα δύο ἔγγραφα (ἔγγρ. ἀριθ. 11-12) ἅτινα εἶναι ἐξ ὀλοκλήρου χειρόγραφα.

Τῶν ἐντύπων ὑπάρχουν δύο τύποι:

Ὁ πρῶτος (ἔγγρ. ἀριθ. 1, 9 καὶ 10) περιλαμβάνει εἰς τὸν ἕκτον στίχον τοῦ ἐντύπου κειμένου τὰς ἐξῆς ὀκτὼ λέξεις: “allhora chi haverà assicurato siano fori di risigo”, αἵτινες δὲν περιέχονται εἰς τὸν δευτέρου τύπον (ἔγγρ. 2 ἕως 8), δι' ὃ καὶ ἡ ἀντίστοιχος φράσις περιλαμβάνεται εἰς τὴν χειρόγραφον συμπλήρωσιν τῶν ἀσφαλιστηρίων τοῦ δευτέρου τούτου τύπου.

σημ. 48. Ὁ ἀκολουθούμενος ἐν Νεαπόλει τύπος διέφερε μόνον ἐν ταῖς λεπτομερείαις: βλ. τὰ δημοσιευόμενα ὑπὸ CASSANDRO, *Note storiche* 300 ἐπ., ἀσφαλιστήρια, ἰδίᾳ ἔγγρ. ἀριθ. I, τοῦ Φεβρουαρίου 1498, ἔγγρ. ἀριθ. II, τῆς 15ης Ἰουνίου 1550 κλπ.

15. ΓΚΟΦΑ, *Ἑλληνικαὶ ἐξαγωγαὶ* ὁ.π. (σημ. 12) 325-326 σημ. 29, βλ. παρακάτω σ. 362 σημ. 29. Διὰ τὴν κατὰ χρόνον ἀσφάλισιν, βλ. καὶ SCHWARZENBERG, *Ricerche* 102-103, ἐνθα παρατίθεται ἐνετικὸν ἀσφαλιστήριον τῆς 19ης Μαΐου 1665.

16. ΓΚΟΦΑ, *Ἑλληνικαὶ ἐξαγωγαὶ* ὁ.π. (σημ. 12) 324 καὶ *Esquisse* ὁ.π. (σημ. 10) 1097, βλ. παρακάτω σ. 360-361 καὶ παραπάνω σ. 305-306 ἀντίστοιχα.

17. Τῆς 18ης Ἰανουαρίου 1735, ἦν βλ. ἐν ΓΚΙΝΗ ὁ.π. (σημ. 6) ἀριθ. 330 = Π. ΖΕΡΑΝΤΗ, *Σύστασις τοῦ Κοινοῦ τῶν Μυκονίων* (Ἑρμούπολις 1924) 75. Σχετ. βλ. καὶ Ν. ΠΑΝΤΑΖΟΠΟΥΛΟΝ, *Ἑλλήνων συσσωματώσεις κατὰ τὴν Τουρκοκρατίαν* (Ἀθῆναι 1958) 18 σημ. 51.

18. Πρόκειται περὶ τῆς «Ἑλληνικῆς Ἑταιρίας Ἀσφαλειῶν» (Società Greca d'Assicurazione). Πρβ. Γ. ΚΟΥΤΣΗΝ, *Ἡ ἐξέλιξις τῶν ἑλληνικῶν ἀσφαλιστικῶν ἐταιριῶν* (Ἀθῆναι 1944) 9 σημ. 2, παραπέμποντα εἰς τό, μὴ προσιτὸν εἰς τὸν γράφοντα, ἄρθρον τοῦ ΣΤ. ΜΑΚΡΥΜΙΧΑΛΟΥ, Ἡ πρώτη ἑλληνικὴ ἀσφαλιστικὴ ἐταιρία..., *Ἀσφαλιστικὴ Ἐπιθεώρησις* 11, 1937, 4.

19. Διὰ τὴν ἰδρυθεῖσαν ὑπὸ Ν. Παπαδοπούλου τῷ 1818 ἐν Κωνσταντινουπόλει «Κινδυνασφάλειαν», βλ. ΣΤ. ΜΑΚΡΥΜΙΧΑΛΟΝ, Ἄγνωστοι σελίδες ἀπὸ τὴν ἀσφαλιστικὴν ἱστορίαν τῆς Ἑλλάδος, ἀνατ. *Ἀσφαλιστικὰ Χρονικά* (Ἀθῆναι 1967) 7-8.

20. Τὰ ἀσφαλιστήρια, ὡς διεμορφώθησαν ἐν τῇ ἐνετικῇ ἀσφαλιστικῇ πρακτικῇ, ἦσαν ἔντυπα ἀπὸ τοῦ τέλους τοῦ δεκάτου ἕκτου αἰῶνος καὶ ὄχι τοῦ δεκάτου ἐβδόμου (“seicento”), ὡς δέχεται ὁ SCHWARZENBERG, *Ricerche* 106. Ὁλοῦς διάφορος εἶναι ἡ διατύπωσις τοῦ ἐνετικοῦ ἐντύπου ἀσφαλιστηρίου τοῦ 1771, ὅπερ βλ. ἐν *Riunione Adriatica di Sicurtà - Volume commemorativo nel primo centenario (1838-1938)* (Trieste 1939) 19. Περὶ τῶν συνθηκῶν ὑφ' ἃς τοῦτο ἐψηφίσθη, βλ. SCHWARZENBERG, *Ricerche* 90-93.

Σημειωτέον ὅτι, κατὰ προφανῆ πλεονασμόν, τὰ ἔγγρ. ἀριθ. 9 καὶ 10 περιέχουν τὴν φράσιν ταύτην εἰς τὸ χειρόγραφον κείμενον, μολονότι αὕτη περιλαμβάνεται καὶ εἰς τὸ ἔντυπον.

Τὰ ἔντυπα ἀσφαλιστήρια εἶναι δίφυλλα, διαστάσεων 310 × 210 χιλιοστών. Μόνο τὸ φύλλον α' εἶναι ἔντυπον. Ἐν τούτῳ ἔχουν ἀφεθῆ εἰς τὸ ἄνω μέρος, εἰς τὸ μέσον καὶ εἰς τὸ κάτω μέρος κενά, προοριζόμενα διὰ τὴν διὰ τῆς χειρὸς συμπλήρωσιν, ἐνῶ τὰ φύλλα α' καὶ β' εἶναι λευκά. Τὰ κενὰ τοῦ α' φύλλου ἔχουν συμπληρωθῆ χειρογράφως. Τέλος, τὸ φύλλον β' φέρει χειρογράφως σημειώσεις, περὶ ὧν βλ. κατωτέρω.

Τὰ ἀσφαλιστήρια εἶναι γεγραμμένα εἰς τρίτον πρόσωπον, ἔχουν δὲ τὴν μορφήν γνωστοποιήσεως ἐκ μέρους τοῦ ἀσφαλειομεσίτου²¹ τῆς προτάσεως τοῦ μέλλοντος νὰ καταρτίσῃ τὴν ἀσφάλισιν ἐμπόρου ἢ πλοιάρχου. Ἡ πρότασις περιλαμβάνει χειρογράφως τὰ ἑξατομικεύοντα ταύτην στοιχεῖα: Ὄνομα τοῦ ἐπιθυμοῦντος νὰ ἀσφαλισθῆ, ὄνομα τοῦ ὑπὲρ οὗ ἡ ἀσφάλισις, ὄνομα τοῦ πλοίου καὶ τοῦ πλοιάρχου, σκοπούμενον ταξείδιον, χρόνον ἐνάρξεως καὶ λήξεως τῶν κινδύνων. Ἀντιθέτως δὲν περιγράφονται, οὐδὲ κἂν συνοπτικῶς, τὰ ἀποτελοῦντα τὸ ἀντικείμενον τῆς ἀσφαλίσεως πράγματα.

Καταχωρίζονται, ἐπίσης χειρογράφως, τυχὸν εἰδικοί ὄροι, π.χ. περὶ ἀπαλλαγῆς τοῦ ἠσφαλισμένου ἐκ τῆς ὑποχρέσεως περὶ ἀποδείξεως, ἐν περιπτώσει ἐπελεύσεως τοῦ κινδύνου, τοῦ εἴδους καὶ τῆς ἀξίας τῶν ἠσφαλισμένων πραγμάτων δι' ἄλλου ἀποδεικτικῶς μέσου πλὴν τοῦ ὄρκου²².

Εἰς τὸ φύλλον β' τῶν ἀσφαλιστηρίων καὶ εἰς τὸ μέσον ἐντὸς τετραγώνου καταχωρίζεται, χειρογράφως ἐπίσης, περίληψις τοῦ ἐγγράφου, περιέχουσα μνεῖαν τοῦ ὀνόματος τοῦ πλοιάρχου, τοῦ ἠσφαλισμένου ἢ τοῦ ὑπὲρ οὗ ἡ ἀσφάλισις καὶ τοῦ ταξειδίου, μνημονευομένου ἐὰν πρόκειται περὶ ταξειδίου ἐκ Βενετίας (dell'andar) ἢ πρὸς Βενετίαν (de ritorno). Γίνεται ἐπίσης μνεῖα καὶ ἐν τῇ περιλήψει ταύτῃ τοῦ κατὰ πόσον συντρέχει περίπτωσις ἀπαλλαγῆς τοῦ ἠσφαλισμένου ἐκ τῆς ὑποχρέσεως ἀποδείξεως τῆς ἀξίας καὶ τοῦ εἴδους τῶν ἠσφαλισμένων πραγμάτων.

Ἡ ὀπισθία ὄψις περιέχει καὶ ἄλλας τινὰς μνεῖας, ὡς τὴν λέξιν "registrata" (καταχωρισθεῖσα, δηλαδὴ ἡ polizza), ἀριθμούς, σημεῖα (W, S, Z), γεγραμμένας δι' ἄλλης χειρὸς, πιθανῶς δὲ ἀναγομένας εἰς τὴν καταχώρισιν τοῦ ἀσφαλιστηρίου εἰς τὰ βιβλία τοῦ ἐμπόρου. Εἰς δύο ἀπὸ τὰ ἀσφαλιστήρια ἡ ὀπισθία ὄψις περιέχει καὶ μνεῖαν ὀνόματος²³.

Τόσον τὸ κείμενον τοῦ ἀσφαλιστηρίου, ὅσον καὶ ἡ περίληψις, χρονολογοῦνται, τὸ μὲν κείμενον πλήρως (ἔτος, μῆν, ἡμέρα τοῦ μηνός), ἡ δὲ περίληψις διὰ μνεῖας τοῦ ἔτους μόνον.

Κάτωθι τῶν ἀσφαλιστηρίων, ἅτινα εἶναι γεγραμμένα διὰ τῆς χειρὸς τοῦ ἀσφαλειομεσίτου (ἢ ὑπαλλήλου τούτου), εὐρίσκεται ἡ ἀποδοχὴ τῆς προτάσεως ἀσφαλίσεως ὑπὸ τοῦ ἢ τῶν ἀσφαλιστῶν, ὑπὸ μορφήν ἰδιογράφου πράξεως τούτων, χρονολογημένης διὰ μνεῖας τοῦ ἔτους, τοῦ μηνός καὶ τῆς ἡμέρας τοῦ μηνός. Ὁ ἀσφαλιστὴς προβαίνει εἰς τὴν δήλωσιν ἀποδοχῆς εἰς πρῶτον πρόσωπον ("io X... assicuro"). Ἡ δήλωσις περιέχει τὸ ποσὸν διὰ τὸ ὁποῖον ὁ ἀσφαλιστὴς ἀναλαμβάνει τὸν κίνδυνον, προσδιοριζόμενον εἰς λίρας di grossi²⁴, ὡς καὶ τὸ ἀσφάλιστρον, τὸ ὁποῖον προσδιορίζεται εἰς δουκάτα correnti²⁵. Πλείονες ἀσφαλισταὶ

21. Βλ. περὶ τούτου, κατωτέρω ἔγγρ. ἀριθ. 11 σημ. 3.

22. Ἐγγρ. ἀριθ. 1 σημ. 24, ἔγγρ. 6, ἔγγρ. 7 σημ. 5, ἔγγρ. 10 σημ. 6.

23. Ἐγγρ. 8: "Tegachin" (βλ. ἔγγρ. 8 σημ. 7), ἔγγρ. 9: «Σφακινάν (Σφακιανόν;) ἀπὸ τὰ Χανία».

24. Βλ. κατωτέρω ἔγγρ. 11 σημ. 8.

25. Βλ. κατωτέρω ἔγγρ. 1 σημ. 26.

υπογράφουν διαδοχικῶς τὸ ἔγγραφο, τὸ ὁποῖον οὕτω φέρει περισσοτέρας τῆς μιᾶς γραφᾶς²⁶.

Ἐναντιθέτως ἐξ ἄλλου πρὸς ὅ,τι ἔχει ὑποστηριχθῆ²⁷, οὔτε ὑπογραφή τοῦ ἠσφαλισμένου, οὔτε τοῦ ἀσφαλειομεσίτου περιέχονται εἰς τὰ ὑπὸ ἐξέτασιν ἀσφαλιστήρια, οὔτε ὑπάρχει ἔνδειξις περὶ καταρτίσεως αὐτῶν παρουσίᾳ συμβολαιογράφου.

Ἡ διαδικασία ὑφ' ἣν ἐπραγματοποιῶντο αἱ ἀσφαλίσεις αὐταὶ ὁμοίαζε, κατὰ ταῦτα, ἐν πολλοῖς πρὸς ἐκείνην ὑφ' ἣν πραγματοποιοῦνται σήμερον εἰσέτι οἱ παρὰ τοῖς Lloyd's ἀσφαλίσεις, δι' ὑπογραφῆς τοῦ ἢ τῶν ἀσφαλιστῶν²⁸ κάτωθι τῶν ἀσφαλιστηρίων τὰ ὁποῖα κυκλοφοροῦν ἐν τῷ χρηματιστηρίῳ τούτῳ ἀσφαλίσεων οἱ παρὰ τοῖς Lloyd's ἀσφαλειομεσίται ὡς ἀντιπρόσωποι τῶν ἐπιθυμούντων νὰ ἀσφαλισθοῦν²⁹.

IV. Εἰς μίαν περίπτωσιν συνομολογεῖται ἀσφάλις *in quovis*³⁰. Κατὰ πόσον ὅμως ἦτο γνωστὸν ἔκτοτε ἤδη καὶ τὸ κυμαινόμενον ἀσφαλιστήριον, ὡς ἦτο εἰς τοὺς Ἑλληνας ἠσφαλισμένους τῶν ἀρχῶν τοῦ δεκάτου ὀγδόου αἰῶνος³¹, δὲν δύναται νὰ διαγνωσθῆ ἐκ τῶν ἐγγράφων.

Εἶναι γνωστὸν ἐπίσης ὅτι, ἤδη ἀπὸ τοῦ τέλους τοῦ δεκάτου ἔκτου αἰῶνος, ἦτο ἐν χρήσει ἐν Βενετίᾳ καὶ ἡ ἀναδρομικὴ ἀσφάλις. Πράγματι δέ, εἰς τὰ δημοσιευόμενα ἀσφαλιστήρια ἀπαντᾷ τοιαύτη³². Εἰς μίαν τῶν περιπτώσεων ἀσφαλίσεως ταξειδίου πρὸς Βενετίαν, ὀρίζεται ὅτι ἡ ἀσφάλις θὰ τεθῆ «ἀμέσως» ἐν ἰσχύι³³, προφανῶς διότι ὁ ἠσφαλισμένος δὲν ἦτο εἰς θέσιν νὰ γνωρίζῃ κατὰ πόσον ὁ πλοῦς εἶχεν ἤδη ἀρχίσει ἢ ὄχι.

V. Ἐκτὸς τῶν ἀσφαλιστηρίων δημοσιεύονται ἐκ τοῦ αὐτοῦ φακέλου καὶ δύο ἕτερα ἔγγραφα (ἔγγρ. ἀριθ. 11 καὶ 12). Τὸ ἐν τούτων (ἔγγρ. ἀριθ. 11), ἐξ ὀλοκλήρου χειρόγραφον, ἔχει ἐκδοθῆ ὑπὸ ἀσφαλειομεσίτου καὶ ἀναφέρεται εἰς τὸν τρόπον καταβολῆς τῶν ἀσφαλιστρῶν τριῶν ἐκ τῶν ἀσφαλιστηρίων ἅτινα δημοσιεύονται ἐνταῦθα (ἔγγρ. ἀριθ. 2, 3 καὶ 4), ὡς καὶ ἑτέρου, μὴ ἀνευρεθέντος ἐν τῷ φακέλῳ. Εἶναι οὕτω πολύτιμον διὰ τὴν κατανόησιν τῆς διαδικασίας καταρτίσεως τῶν ἀσφαλιστικῶν συμβάσεων ἐν Βενετίᾳ. Τέλος, τὸ τελευταῖον τῶν δημοσιευομένων ἐγγράφων (ἀριθ. 12) ἀποτελεῖ φορτωτικὴν, ἐξ ὀλοκλήρου χειρόγραφον, μᾶλλον ἀτελῆ κατὰ τὴν μορφήν, ἀφορῶσαν εἰς τὰ καλυπτόμενα ὑφ' ἑνὸς τῶν δημοσιευομένων ἐγγράφων (ἀριθ. 8) πράγματα.

VI. Ἐνδιαφέρον παρουσιάζει ἡ μελέτη τοῦ ὕψους τῶν ἀσφαλιστρῶν διὰ τοὺς πλόας εἰς οὓς τὰ δημοσιευόμενα ἀσφαλιστήρια ἀναφέρονται.

Τὸ ποσοστὸν τῶν ἀσφαλιστρῶν δὲν εἶναι σταθερόν, οὔτε διακρίνει τις ἄμεσον σχέσιν μεταξὺ τοῦ μήκους τοῦ ταξειδίου ἢ τῆς ἐποχῆς τοῦ ἔτους ἢ ἄλλου τινὸς παράγοντος καὶ τοῦ ὕψους τῶν ἀσφαλιστρῶν.

26. Οὕτω τὸ ἔγγρ. ἀριθ. 6.

27. SCHWARZENBERG, *Ricerche* 106.

28. Χαρακτηριστικῶς ἀποκαλουμένων "underwriters".

29. Διὰ τὸν τρόπον καταρτίσεως τῶν συμβάσεων ἀσφαλίσεων παρὰ τοῖς Lloyd's κατὰ τὰς ἀρχὰς τοῦ δεκάτου ἐβδόμου αἰῶνος, βλ. D.E.W. GIBB, *Lloyd's of London* (London 1972) 18.

30. Ἐγγρ. ἀριθ. 5 σημ. 8.

31. ΓΚΟΦΑ, *Ἑλλήν. ἐξαγωγαὶ* ὁ.π. (σημ. 12) 325-326 σημ. 29, βλ. παρακάτω σ. 362 σημ. 29.

32. Βλ. ἔγγρ. ἀριθ. 1 σημ. 13.

33. Ἐγγρ. 5 σημ. 13.

Οὕτω:

- α) Διὰ πλοῦν πρὸς Κρήτην (Χανιά) τὴν 31ην Ἰουλίου 1593 συμφωνεῖται ποσοστὸν ἀσφαλίστρων 2%³⁴.
- β) Διὰ πλοῦν ἀπὸ Μάνης πρὸς Βενετίαν τὴν 31ην Ἰουλίου 1595 συμφωνεῖται ποσοστὸν ἀσφαλίστρων 4½%³⁵.
- γ) Διὰ πλοῦν πρὸς Συρίαν τὴν 20ὴν Δεκεμβρίου 1596 συμφωνεῖται ποσοστὸν ἀσφαλίστρων 4%³⁶.
- δ) Τὸ αὐτὸ ποσοστὸν συμφωνεῖται τὴν αὐτὴν χρονολογίαν καὶ διὰ τὸν ἀντίστροφον πλοῦν, ἀπὸ Συρίας εἰς Βενετίαν³⁷.
- ε) Διὰ πλοῦν πρὸς Κέρκυραν τὴν 7ην Ἰουλίου 1597 συμφωνεῖται ποσοστὸν ἀσφαλίστρων 2%³⁸.
- στ) Διὰ πλοῦν πρὸς Κρήτην (Χανιά) τὴν 9ην Νοεμβρίου 1598 συμφωνεῖται ποσοστὸν ἀσφαλίστρων 2½%³⁹.
- ζ) Διὰ πλοῦν πρὸς Κρήτην (Ἡράκλειον) τὴν 7ην Ἰουλίου 1599 συμφωνεῖται ποσοστὸν ἀσφαλίστρων 2%⁴⁰.
- η) Διὰ πλοῦν πρὸς Ἀλεξάνδρειαν τὴν 29ην Μαρτίου 1601 συμφωνεῖται ποσοστὸν ἀσφαλίστρων 3%⁴¹.

VII. Μετὰ τὰς εἰσαγωγικὰς αὐτὰς παρατηρήσεις, παραθέτομεν πρῶτον αὐτούσιον, οὐχὶ κατὰ τὴν χρονολογικὴν αὐτοῦ σειρὰν, τὸ κείμενον τοῦ ἐνὸς τῶν ἀσφαλιστηρίων (ἔγγρ. ἀριθ. 1, τοῦ 1599), λόγῳ τοῦ ἠϋξημένου ἐνδιαφέροντος αὐτοῦ, δοθέντος, ὅτι ἐν αὐτῷ τόσον ὁ ἀσφαλιστής, ὅσον καὶ ὁ πλοίαρχος εἶναι ἀναμφισβητήτως Ἕλληνας, ἐνῶ τῶν λοιπῶν (ἔγγρ. ἀριθ. 2-10) παραθέτομεν κατὰ χρονολογικὴν σειρὰν τὸ χειρόγραφον μόνον μέρος, ἀφοῦ κατὰ τὸ ἔντυπον δὲν ὑφίστανται μεταξύ των οὐσιώδεις διαφοραί.

Τέλος, παραθέτομεν τὰ δύο λοιπά, μὴ ἀποτελοῦντα ἀσφαλιστήρια, ἔγγραφα (ἔγγρ. ἀριθ. 11 καὶ 12)⁴².

34. Οὕτω, ρητῶς ὡς πρὸς τὸ ποσοστὸν, ἔγγρ. ἀριθ. 11. Βλ. ἐπίσης ἔγγρ. ἀριθ. 2 (6 δοκᾶτα δι' ἠσφαλισμένην ἀξίαν 30 λιρῶν di grossi = 300 δοκᾶτων), ἔγγρ. ἀριθ. 3 (8 δοκᾶτα διὰ 40 λίρας di grossi), ἔγγρ. ἀριθ. 4 (12 δοκᾶτα διὰ 60 λίρας di grossi).

35. Ἐγγρ. ἀριθ. 5 (4½ δοκᾶτα δι' ἠσφαλισμένην ἀξίαν 10 λιρῶν di grossi).

36. Ἐγγρ. ἀριθ. 6 (12 δοκᾶτα δι' ἠσφαλισμένην ἀξίαν 30 λιρῶν di grossi, 8 δοκᾶτα δι' ἠσφαλισμένην ἀξίαν 20 λιρῶν di grossi). Τὸ μέσον ποσοστὸν ἀσφαλίστρων διὰ πλόας πρὸς Συρίαν καὶ τάνάπαλιν ἐκυμαίνετο περίξ τοῦ 3½% καὶ 4% μεταξύ 1588 καὶ 1605. Βλ. TENENTI, *Naufraiges* 59-61. Τὰ συμπεράσματα ταῦτα δέχεται καὶ ὁ FANFANI (μνημονεύομενος ὑπὸ SCHWARZENBERG, *Ricerche* 113 σημ. 64).

37. Ἐγγρ. ἀριθ. 7.

38. Ἐγγρ. ἀριθ. 8 (10 δοκᾶτα δι' ἠσφαλισμένην ἀξίαν 50 λιρῶν di grossi).

39. Ἐγγρ. ἀριθ. 9 (7½ δοκᾶτα δι' ἠσφαλισμένην ἀξίαν 30 λιρῶν di grossi).

40. Ἐγγρ. ἀριθ. 1 (4 δοκᾶτα δι' ἠσφαλισμένην ἀξίαν 20 λιρῶν di grossi).

41. Ἐγγρ. ἀριθ. 10 (2¼ δοκᾶτα δι' ἠσφαλισμένην ἀξίαν 7½ λιρῶν di grossi). Τὸ ποσοστὸν τοῦτο (3%) εἶναι κατὰ τι χαμηλότερον τοῦ μέσου ὄρου (ἀνωτέρω σημ. 36) τῶν ἀσφαλίστρων διὰ πλόας πρὸς τὴν Ἀνατολήν.

42. Ἄπαντα τὰ δημοσιευόμενα ἔγγραφα προέρχονται ἐκ τοῦ Registro ἀριθ. 120 τοῦ Παλαιοῦ Ἀρχείου τῆς Ἐλληνικῆς Κοινότητος Βενετίας, ἐκ τῆς ἀλληλογραφίας τοῦ Μητροπολίτου Φιλαδελφείας Γαβριήλ Σεβήρου. Τὴν ὑπαρξίν τῶν ἐγγράφων τούτων σημειοῖ τὸ πρῶτον, καθ' ὅσον γνωρίζομεν, ἡ ΜΑΡΙΑ ΧΑΙΡΕΤΗ, Ἡ ἐν Ἀκρωτηρίῳ Κυδωνίας γυναικεία Μονή..., *Θησαυρίσματα* 6, 1969, 159 σημ. 2, ἧτις ἀναφέρεται εἰς αὐτὰ ὡς «φορτωτικάς». Εἰς τὴν πραγματικότητα, ἐκ τῶν ἐγγράφων τοῦ φακέλου, μόνον τὸ ὑπ' ἀριθ. 12 (Reg. 120, ἀριθ. 185) εἶναι φορτωτικὴ καὶ δὴ

Ἡ παροῦσα μελέτη ἀφιερῶται εἰς τὴν μνήμην τοῦ ἀειμνήστου καθηγητοῦ τοῦ Ἐμπορικοῦ Δικαίου ἐν τῷ Πανεπιστημίῳ Ἀθηνῶν Ἀλεξάνδρου Τσιριντάνη⁴³.

χειρόγραφος. Ὁ γράφων εὐχαριστεῖ τὸν καθηγητὴν κ. Μ.Ι. Μανούσακάν διὰ τὴν πολλαπλῶς παρασχεθεῖσαν βοήθειαν εἰς τὴν ἀνάγνωσιν τῶν ἐγγράφων τούτων.

43. Δὲν ἠδυνήθηεν νὰ συμβουλευθῶ τὴν μελέτην τοῦ STEFANI, *L'assicurazione a Venezia dalle origini alla fine della Serenissima* (Bologna 1956). Βλ. ἤδη καὶ τὴν σημαντικωτάτην μελέτην τῆς Κ. NEHLSSEN VON STRYK, *Die Venezianische Seeversicherung im 15. Jahrhundert* (Ebelsbach 1986).

ΤΑ ΕΓΓΡΑΦΑ

Ἐγγραφοὺν ἀριθ. 1¹

† *Laus Deo 1599 Adi 7 di luglio in Venetia*

M(isse)r Zuane da Venetia² vuol esser assicurato de L(ire) de grossi³ sopra il costo et spese di mercan(ti)e / et altre robbe et siano di che condition esser si vogliono haver de cassa⁴ haver sottile⁵ et ogni altra / cosa caricha in suo nome o in nome d'altri aspettante à chi si voglia⁶ sopra la Nave Zena⁷ p(atro)n Leo Psoro⁸ overo / altri quel patroneggiasi⁹, e siano di sotto o sopra coperta¹⁰, scritti o non scritti

1. Τὸ δημοσιευόμενον ἔγγραφον φέρει ἐν τῷ Reg. 120 τὸν ἀριθμὸν 92, κατὰ πρόσφατον ἀριθμησιν.

2. Ἐν ἔτει 1604 ὁ Zuane da Venezia φέρεται ὡς ἀσφαλισθεὶς ὑπὸ τοῦ Νικολάου Ταπεινοῦ (Nicolo Tapino), περὶ οὗ βλ. κατωτέρω σημ. 25, διὰ μεταφορὰν ἐκ Κύπρου διὰ τοῦ πλοίου (nave) "Lombarda", πλοίαρχος Nicolo Cattaro, ὅπερ ἐναυάγησεν εἰς Κύπρον (TENENTI, *Naufrages* 411).

3. Ἡ lira di grossi ἦτο «λογιστικὸν νόμισμα» (moneta ideale), περὶ οὗ βλ. Α. ΑΝΔΡΕΑΔΗΝ, *Περὶ τῆς οἰκονομικῆς διοικήσεως τῆς Ἑπτανήσου ἐπὶ Ἑνετοκρατίας* I ('Αθήναι 1914) 37 ἐπ., ἰδίᾳ δὲ σ. 41-42 σημ. 2, καθ' ὃν ἡ lira di grossi ἦτο ἰσαξία πρὸς 62 ἐνετικὰς λίρας κατὰ τὸν δέκατον ὄγδοον αἰῶνα. Πλείονα περὶ τῆς ἱστορίας τοῦ λογιστικοῦ τούτου νομίσματος, βλ. LUZZATTO, *Storia* 93-94. Διὰ τὴν σχέσιν lira di grossi καὶ ducato corrente, βλ. κατωτέρω ἔγγρ. ἀριθ. 11, σημ. 8.

4. *Havere de cassa* = φορτίον ἐντὸς κιβωτίων. Πρόκειται περὶ πολυτίμων, κυρίως, φορτίων, μεγάλης ἀξίας, ἀλλὰ μικροῦ βάρους, μεταφερομένων ἐντὸς κιβωτίων ἐπὶ τοῦ καταστρώματος. Πρβ. ASHBURNER CLVII, LANE, *Venetian Ships* 20 καὶ σημ. 33 αὐτόθι, ΓΚΟΦΑ, *Ἡ φόρτωσις* 48 σημ. 2.

5. *Havere sottile* = ἐλαφρὸν φορτίον, ἄλλως inboio. Ὡς ἐλαφρὰ φορτία νοοῦνται ἰδίως ὁ βάμβαξ, τὰ δέρματα, τὰ ἔρια, ἡ μαστίχα κλπ. Τὸ inboio ἔδει νὰ φορτώνεται μεταξύ δύο καταστρωμάτων. Πρβ. ΓΚΟΦΑΝ ὁ.π. 44 σημ. 3, F. LANE, *Fleets and Fairs, Venice and History* (Baltimore 1966) 130-132. Εἰδικώτερον περὶ τῆς συσκευασίας τοῦ βάμβακος βλ. F. LANE, *Cotton Cargoes and Regulations against Overloading, Venice and History* 253-262 passim.

6. Οὕτω καὶ εἰς τὰ ἀσφαλιστήρια τῆς Νεαπόλεως, π.χ. ἀσφαλ. τοῦ Φεβρουαρίου 1498, παρὰ G. CASSANDRO, *Note storiche* doc. ἀριθ. I, 300, ἀσφαλ. τῆς 15ης Ἰουνίου 1550, doc. ἀριθ. II, 302, ἀσφαλ. τῆς 24ης Μαρτίου 1616, doc. ἀριθ. I, 307: ... *tanto per esso et in suo proprio nome comme di chi sia altri a chi spettasse appartenesse o fusse interesse in tutto o in parte* κλπ. Ὡς παρατηρεῖ ὁ CASSANDRO ὁ.π. 275-276, ἡ ρήτρα αὕτη, παρὰ τὴν εὐρύτητα τῆς διατυπώσεώς της, δὲν ἠδύνατο νὰ συνομολογηθῇ ἐγκύρως ὑπὲρ προσώπων ἅτινα δὲν ἦσαν κύριοι τῶν ἠσφαλισμένων πραγμάτων ἢ δὲν θὰ εἶχον ἐπὶ τῶν πραγμάτων τούτων ἀσφαλιστικὸν συμφέρον. Οὕτω καὶ διὰ τὴν Βενετιανὴν SCHWARZENBERG, *Ricerche* 78.

7. Ὡς γνωστὸν τὰ ἐνετικὰ πλοῖα ἔφερον συνήθως τὸ ὄνομα τοῦ ἔχοντος μερίζονα μερίδα συμπλοιοκτικῆς. Πρβ. SCHWARZENBERG, *Ricerche* 102 σημ. 50, G. LUZZATTO, *Les activités économiques du patriciat Vénitien, Studi di storia economica veneziana* (Padova 1954) 146-47, ΓΚΟΦΑΝ ὁ.π. 112 σημ. 4, ἐνθα παραπομπαί, ΠΑΝΑΓΙΩΤΟΠΟΥΛΟΥ, *Ἑλληνες ναυτικοὶ* 302. Ἐν προκειμένῳ ἡ μερίζων μερίς συμπλοιοκτικῆς ἀνήκεν εἰς τὴν ἐνετικὴν οἰκογένειαν Zeno.

8. Ὁ πλοίαρχος εἶναι, ὡς προκύπτει ἐκ τοῦ ὀνόματός του, Ἑλλήν: Λέων Ψορός. Εἰς τὸν δημοσιευόμενον παρὰ TENENTI, *Naufrages* πίνακα τῶν καταβαλόντων ἐν Βενετιᾷ τέλη ἀγκυροβολίας (ancorazo) κατὰ τὸ διαρρεῦσαν μεταξύ 1ης Σεπτεμβρίου 1598 καὶ 1ης Σεπτεμβρίου 1599 ἔτος πλοίων, περιλαμβάνεται (ὁ.π. 565) ὁ αὐτὸς Leo Psoro, patron della nave Zena. Δὲν δύναται τις νὰ ἀποφανθῇ μετὰ βεβαιότητος ὅτι ὁ Leo Psoro οὗτος εἶναι ὁ αὐτὸς πρὸς τὸν πλοίαρχον τοῦ πλοίου "Silvestra" (ἔτος 1604-TENENTI, *Naufrages* 405) καὶ τὸν τοῦ πλοίου "Rechino" (ἔτος 1608-TENENTI, *Naufrages* 521), ἀλλὰ τοῦτο φαίνεται λίαν πιθανόν. Ἐξ ἄλλου εἰς τὰ Ταμιακὰ Βιβλία τῆς Ἑλληνικῆς Ἀδελφότητος Βενετίας εὐρηται μνεῖα τοῦ θανάτου (1569) τοῦ Ἰωάννου Ψοροῦ ἐκ Κερκύρας (πρβ. ΕΥΤΥΧΙΑΣ ΛΙΑΤΑ, *Μνεῖες θανάτων Ἑλλήνων τῆς Βενετίας ἀπὸ τὰ Ταμιακὰ Βιβλία τῆς Ἑλληνικῆς Ἀδελφότητος τῶν ἐτῶν 1536-1575, Θησαυρίσματα* 11, 1974, 218 - ἀριθ. 262, θαν. 16 Ἰανουαρίου 1569/68).

9. Ἡ ρήτρα καθ' ἣν ἀντὶ τοῦ μνημονευομένου ἐν τῷ ἀσφαλιστηρίῳ πλοίαρχου δυνατόν τὸ πλοῖον νὰ πραγματοποιηθῇ τὸν πλοῦν κυβερνώμενον ὑπ' ἄλλου, ἀπαντᾷ καὶ εἰς τὰ ἀσφαλιστήρια τῆς Νεαπόλεως τοῦ 1550 καὶ τοῦ 1616 (ἀνωτέρω σημ. 6).

10. Ἀντιθέτως πρὸς τὰς ναυτικὰς συνθήκας τῆς δυτικῆς Μεσογείου (πρβ. ΓΚΟΦΑΝ ὁ.π. 68, 75, 107-108) αἱ τῆς

parte o tutto nel libro del / scrivano¹¹ di dett[a] *Nave* laqual segurtà vuol da Mar, da tutta gente da fuoco, et da ogni altro / caso fortuito, et sia di che natura si voglia, che intervenir potesse¹², o fusse intervenuto non sendo pe/ro nova de danno in la Terra¹³, salvo de avaria, guasto, calo, et ghetto¹⁴. Delle sopradette tutte altre co/se

Ἀδριατικῆς δὲν ἀπήλασσον τὸν ἀσφαλιστὴν τῆς ὑποχρέωσης καταβολῆς τοῦ ἀσφαλίματος ἐκ τοῦ λόγου ὅτι τὸ φορτίον ἐφορτώθη ἐπὶ τοῦ καταστρώματος (πρβ. ΓΚΟΦΑΝ ὁ.π. 108 σημ. 2). Ἡ ἐντύπος ρήτρα *e siano di sotto o sopra coperta* ἀπαντᾷ καὶ ἐν τῷ δημοσιευμένῳ ὑπὸ SCHWARZENBERG, *Ricerche* 101, ἀσφαλιστηρίου τῆς 8ης Ἀπριλίου 1606, ἀλλὰ καὶ ἐν τῷ ἐντύπῳ ἐνετικῶ ἀσφαλιστηρίου τοῦ τέλους τοῦ δεκάτου ὀγδόου αἰῶνος, τῷ δημοσιευμένῳ ἐν *Volume commemorativo... della Riunione Adriatica di Sicurtà* (Trieste 1939) 19. Βλ. καὶ SCHWARZENBERG, *Ricerche* 107. Ἡ ρήτρα δὲν φαίνεται νὰ ἀπαντᾷ εἰς Νεάπολιν, ὅπου, προφανῶς, ἴσχυον ἐν προκειμένῳ αἱ ναυτικαὶ συνθήβαι τῆς δυτικῆς Μεσογείου.

11. Ἡ διατύπωση εἶναι καὶ ἐν προκειμένῳ εὐρύτατη, εἶναι δὲ ἀξιοσημείωτος καθ' ὅσον τὸ ἐνετικὸν ἐθιμικὸν ναυτικὸν δίκαιον διέκειτο δυσμενέστατα πρὸς τὰ μὴ καταγεγραμμένα ἐν τῷ βιβλίῳ (quaderno) τοῦ «γραμματικοῦ» (scrivano) πράγματα. Πρβ. ASHBURNER CXXXVII-CXXXVIII, ZENO, *Storia* 266-267, ΓΚΟΦΑΝ ὁ.π. 42 σημ. 1, 44 σημ. 2, 105.

12. Τὸ ἀσφαλιστήριον καλύπτει τοὺς κινδύνους θαλάσσης (da mar) καὶ πυρός (fuoco), ὡς καὶ τοὺς κινδύνους “da gente”, ἐξ ἀνθρωπίνης ἐνεργείας. Τὰ ἀσφαλιστήρια τῆς Νεαπόλεως ἀναφέρονται στενώτερον εἰς ζημίας ἐπερχομένης ἐκ τῆς δράσεως φίλων ἢ ἐχθρῶν πειρατῶν (“*corsari amici et inimici*”). Πρβ. CASSANDRO, *Note storiche* doc. ἀριθ. I (σ. 300), ἀριθ. II (σ. 303) κλπ., ἀλλ' ἐν τελευταίᾳ ἀναλύσει τόσον τὰ ἐνετικὰ ἀσφαλιστήρια ὅσον καὶ τὰ τῆς Νεαπόλεως ἐκάλυπτον εὐρύτατον φάσμα κινδύνων, δεδομένου ὅτι ἡ ἀπαρίθμησης ἐν αὐτοῖς ἦτο ἐνδεικτικὴ (πρβ. *et da ogni altro caso fortuito et sia di che natura si voglia* ἐν τῷ ἐνταῦθα δημοσιευμένῳ ἀσφαλιστηρίῳ. Βλ. καὶ SCHWARZENBERG, *Ricerche* 99-100 ἢ τὴν ἀντίστοιχον διατύπωσιν τῶν ἀσφαλιστηρίων τῆς Νεαπόλεως *et da ogni altro caso pensato o non pensato, cussi divine como humane, et tanto da amici como inimici* ἐν CASSANDRO ὁ.π. doc. ἀριθ. II, 303, βλ. καὶ σ. 281). Πρβ. ἐπίσης σχετ. ἀπόσπασμα τοῦ Rocco, παρατιθέμενον ὑπὸ CASSANDRO ὁ.π. 287 σημ. 81.

13. Διὰ τῆς ρήτρας ταύτης ἀναγνωρίζεται ὡς ἔγκυρος ἡ ἀσφάλις τῶν τελούντων ὑπὸ μεταφορὰν διὰ θαλάσσης πραγμάτων, ἔστω καὶ ἐὰν ὁ ἀσφαλιζόμενος κίνδυνος εἶχεν ἐπέλθῃ κατὰ τὸν χρόνον καταρτίσεως τῆς ἀσφαλιστικῆς συμβάσεως, ἀρκεῖ νὰ μὴν εἶχε καταστῆ γνωστὴ «εἰς τὴν ξηρὰν» ἢ εἰδησις (= *nova*, πρβ. BOERIO, *Dizionario* ἐν. λ.). Κατὰ ταῦτα ἀναδρομικὴ ἀσφάλις ἦτο πάντοτε δυνατὴ κατὰ τὰς ἐνετικὰς ἐμπορικὰς συνθηεῖας, ἐφ' ὅσον ἡ ἐπέλευσις τῶν ἀσφαλιζομένων κινδύνων δὲν ἦτο γνωστὴ εἰς τὰ συμβαλλόμενα μέρη καθ' ὃν χρόνον αὐτὴ κατηρτίζετο. Τοῦτο δέχεται ὁ SCHWARZENBERG, *Ricerche* 103 μόνον ὡς πρὸς τὴν κατὰ χρόνον ἀσφάλισιν.

14. Ὀλιγώτερον εὐρέως διατυπῶνται αἱ ἐξαιρέσεις εἰς τὰ ἀσφαλιστήρια τῆς Νεαπόλεως ὅπου ἐξαιροῦνται (ὡς καὶ ἐν τῷ δημοσιευμένῳ ἀσφαλιστηρίῳ) οἱ κίνδυνοι ἐξ ἀβαρίας καὶ ἐιδικώτερον —ἐνίοτε— ἐξ ἐκβολῆς (πρβ. ἀσφαλ. 24ης Ἰανουαρίου 1616 παρὰ CASSANDRO, *Note storiche* 304, ἀριθ. ἔγγρ. III: *excluso però avaria e getto, al che l'infrascritti assicuratori non siano tenuti nè obligati in modo alcuno*). Ἄλλα ἐν τούτοις ἀσφαλιστήρια τῆς Νεαπόλεως καλύπτουν τὸν ἐξ ἐκβολῆς κίνδυνον, ἀντιθέτως πρὸς τὰ ἐνετικά, ἅτινα πάντοτε ἐξαιροῦν αὐτόν. Διὰ τὴν κάλυψιν τοῦ κινδύνου ἐκβολῆς ἐν Νεαπόλει, βλ. ἔγγρ. ἀριθ. I ἐν CASSANDRO ὁ.π. 300 (ἔτους 1498): *se fanno assicurare... da gecto*. Ὅμοίως ἔγγρ. ἀριθ. II (1550) αὐτόθι 303, ἔγγρ. ἀριθ. V (1616) αὐτόθι 308 κλπ. Διὰ τὴν ἐξαιρέσιν ἀπὸ τῆς καλύψεως τοῦ ἐξ ἐκβολῆς κινδύνου ἐν Βενετίᾳ, βλ. ἀσφαλ. τῆς 8ης Ἀπριλίου 1606 παρὰ SCHWARZENBERG, *Ricerche* 107, καθὼς καὶ ἅπαντα τὰ δημοσιευόμενα ἐν τῇ παρουσίᾳ μελέτῃ ἀσφαλιστήρια.

Τὰ ἀσφαλιστήρια τῆς Νεαπόλεως ἐξαιροῦν ἐπίσης τοὺς καταβαλλομένους διὰ τὸ ἐμπόρευμα δασμοὺς καὶ τέλη (CASSANDRO ὁ.π. 287 σημ. 82), ἐνῶ τὸ ἐνετικὸν ἀσφαλιστήριον ἐξαιρεῖ τῆς ἀσφαλίσεως τὰ ἐλλείμματα (calo) καὶ τὴν φυσικὴν φθορὰν (guasto) τῶν ἠσφαλισμένων πραγμάτων (πρβ. ZENO, *Storia* 330-331). Καθ' ὅσον ἀφορᾷ εἰς τὴν διὰ τῆς ρήτρας ἐξαιρέσιν τῆς ἀβαρίας (*salvo de avaria*) —ἐν τοῖς ἀσφαλιστηρίοις τῆς Νεαπόλεως *excluso però avaria*— ἐρώτημα γεννᾶται ποία ἡ ἔννοια τῆς ἐξαιρέσεως ταύτης, δεδομένου ὅτι ἀμέσως ἐν συνεχείᾳ προβλέπεται διὰ τῆς ρήτρας ἕτερα ἐξαιρέσεις, ἢ τῆς ἐκβολῆς (ghetto), ἧτις ἀποτελεῖ τὴν κατ' ἐξοχὴν περίπτωσιν κοινῆς (γενικῆς) ἀβαρίας κατὰ τὰς ναυτικὰς συνθηεῖας τῆς Μεσογείου (περὶ τῆς κατὰ τὸν μεσογειακὸν *usum maris* ἔννοιας τῆς κοινῆς ἀβαρίας, βλ. ἀντ' ἄλλων, ZENO, *Storia* 369-372). Οὐχ' ἦττον, φρονοῦμεν ὅτι ἡ περίπτωσις τῆς «ἐκβολῆς» μνημονεῦται κεχωρισμένως ἐν τῇ περὶ ἐξαιρέσεως ρήτρᾳ προκειμένου νὰ τονισθῇ ἡ περίπτωσις αὐτὴ λόγῳ τῆς ἰδιαιτέρας σημασίας τῆς, χωρὶς τοῦτο νὰ σημαίη ὅτι ὁ ὅρος «ἀβαρία» σημαίνει ἐν τῇ ρήτρᾳ τι τὸ διάφορον ἀπὸ «κοινῆς (γενικῆς) ἀβαρίας».

per qualunque modo si voglia giongendo. *detta nave salva et dall' hora che quella uscì ovvero / uscira fuori di S(an)to Nic(ol)o de Lido di Venezia porto di Malamocco o di Povegia¹⁵ et andara / in Candia¹⁶ o quelle circostantie¹⁷ et descarica in terra con buon salvamento / Allhora chi haverà assicurato siano fori di risigo possendo toccar per tutto dove gli accaderà per il / presente viaggio di sotto, e sopra vento, una e pù fiате, et tutte scale, è porti, stazii, spiagge, redut/ti, e luochi a ca[m]i[n]o et fuor[i] di camino, star, andar et ritornar, cargar, descargar, et [re]car/gar, et far t[u]tti li suoi bisogni, una e più fiате¹⁸, et dover star ad ogni comandamento p[er] li biso/gni di questa Illustrissima Signoria dove gli accaderà rimanendo la detta segurtà sempre ferma/e valida. Dechiарando che in ogni caso di danno, o naufragio, occorressi, o fusse occorso, che Dio guardi, sia in liberta de sopradetti, o di chi per lor fusse, di poter scodere, spender, e ricuperar, et far tutto / quello sarà bisogno à beneficio, e maleficio de chi aspetta senza contraditione. Et se per caso occor/resse, o fusse occorso che Dio guardi le sopradette tutte cose una di esse, o parte ricevesse, o havesse ri/cevuto danno, o impedimento alcuno, per alcune di dette ragioni, o cagioni nominate, o non nominate, / chi haverà assicurato, siano tenuti dar, e pagar tutto quello che haveranno assicurato, o quel danno / che pro rata gli toccassi, calculato à portione del costo della robba carga di ditta ragione, liquidando / detto costo con il con[to], o le[tt]era del fattore, o principale, et con giuramento dello assicurato¹⁹, mesi [se]i / dappoi saputa la nuova à Venetia²⁰, à chi presenterà*

15. Santo Nicolò ήτο φρούριον κτισμένον επί του Lido. Poveg(1)ia είναι νησις έν τη λιμνοθαλάσση της Βενετίας βορειοδυτικώς του Lido. Porto di Malamocco είναι έξοδος εκ της λιμνοθαλάσσης νοτιοδυτικώς του Malamocco. Το δημοσιευόμενον υπό SCHWARZENBERG, *Ricerche* 101 ασφαλιστήριο και τó ένταύθα δημοσιευόμενον έγγρ. άριθ. 10 (29 Μαρτίου 1601) όμιλουέν περί *duoi Castelli di S. Nicolo de Lido di Venetia porto di Malamocco o di Povegia*. Η ασφάλισις των μεταφερομένων πραγμάτων άρχεται άφ' ής τó πλοίον έγκαταλείψη την λιμνοθάλασσαν της Βενετίας, λήγει δέ με την αποβίβασιν των ήσφαλισμένων πραγμάτων εις την ξηράν (in terra). Δέν ήδυνήθημεν να εύρωμεν ίκανοποιητικην έξήγησιν του διατι ή κάλυψις των ήσφαλισμένων κινδύνων δέν άρχεται από της έν Βενετία φορτώσεως επί του πλοίου, άλλ' από της έξόδου αυτού από την λιμνοθάλασσαν.

16. Candia είναι ό Μέγας Χάνδαξ των Βυζαντινών, τó σημερινόν Ηράκλειον Κρήτης.

17. Άντι του διαζευκτικού ο άλλα ασφαλιστήρια αναγράφουν άθροιστικώς e. Ούτως: e in quelle circostantie έν τφ ασφαλιστηρίφ της 7ης Ιουλίου 1597. Πρβ. και SCHWARZENBERG, *Ricerche* 101. 'Ο άσφαής όρος "circconstantia" δέν σημαίνει, φρονούμεν, έν προκειμένφ την «δυσμενή περίστασιν», ώς έν BOERIO, *Dizionario* έν λ. circostanza, κατά την γνώμην μας δέ ή όρθή γραφή είναι ή διαζευκτική (o). Η ρήτρα δηλαδή σημαίνει κατ' έννοιαν «ή όπου παρουσιασθή ή εύκαιρία».

18. Διά της ρήτρας ταύτης πρός άποφυγήν άμφισβητήσεων εκ μερους των ασφαλιστών παρέχεται τó δικαίωμα εις τον πλοίαρχον να διακόψη ή μεταβάλη τó δρομολόγιον του πλοίου. Πρβ. CASSANDRO, *Note storiche* 282, SCHWARZENBERG, *Ricerche* 101-102 σημ. 49, αναφερομένους εις την κατά BOSCO διάκρισιν μεταξύ "mutatio viagii", ήτις απήλλασσε τον ασφαλιστήν, και "mutatio itineris" ήτις δέν απήλλασσεν αυτόν.

19. Τόσον τά ένετικά ασφαλιστήρια, όσον και τά της Νεαπόλεως (βλ. σχετικώς CASSANDRO, *Note storiche* 279-280) δέν περιέχουν, ώς επί τó πλείστον, περιγραφήν των ήσφαλισμένων πραγμάτων, πολλφ δέ μάλλον άποτίμησιν της αξίας αυτών. Όθεν ή εκκαθάρισις έγένετο επί τη βάσει λογαριασμού ή έπιστολής του πράκτορος ή του έντολέως τούτου (fattore o principale) και κατοπιν όρκου του ήσφαλισμένου (βλ. όμως κατωτέρω σημ. 24). Άλλως έδίδασκεν ό Straccha (βλ. ZENO, *Storia* 323-324).

20. Η προθεσμία πληρωμής του ασφαλισματος κατά τās ένετικές έμπορικās συνηθείας ήτο έξι μηνών άφ' ής ή είδησις περί έπελεύσεως του κινδύνου έφθανεν εις την Βενετίαν (βλ. SCHWARZENBERG, *Ricerche* 107). Εις την Νεάπολιν ήτο δύο μηνών από της γνώσεως (CASSANDRO, *Note storiche* 283 σημ. 64, 287), ένφ κατά τον τύπον γενοιατικού ασφαλιστηρίου τον όποιον παραθέτει ό C. TARGA, *Ponderazioni sopra la contrattazione marittima* (Genova 1787) 122, ή προθεσμία ήτο τρίμηνος.

questa segurtà²¹ senza contradditione, ovvero opposi/tione alcuna. Con questa espressa conditione, che alcuno non possi scoder questa segurtà in caso de dan/no se prima non haverà assignato, e dichiarato la robba carga, et in valida forma, fattone renontia allo assicuratore²², si che possi procurare di conseguire quella portione del ricuperato, che pro rata gli toc-/cassi calculando che il detto ricuperato si compartisca à rata portione, con lo assicurato in caso che la rob/ba carga costassi più della summa assicurata. Dichiarando che in ogni caso de storno della presente se/gurtà, o parte di essa tanto sforzato come volontario l'assigurator habbi guadagnato mezo per cento²³. *Dechiarandosi/per patto espresso nonostante le cose sopradette che sonno d'accordo che in caso de sinistro /a detta nave che Dio guardi che il sopradetto Misser Zuane o altri presentantisi non siano obligati de /mostrar alcun risigo Dovendo li Sig(niori) Assicuratori starsene del tuto al suo semplice giuramento²⁴ / Dio la salvi.*

*Άλλη γραφή: *L. 20. Laus Deo. 1599 adi 7 luglio. Io Nicollo Tapino²⁵ asicuro Lire vintti de grossi / per d(uca)ti quatro contanti²⁶. Idio la salvi. T.S.X.*

(Εἰς τὸ μέσον τοῦ φ. β’):

21. Διὰ τὴν εἰσπραξίν τοῦ ἀσφαλισματος νομιμοποιεῖται ἐν Βενετία πᾶς κοιμιστῆς τοῦ ἀσφαλιστηρίου ὅστις θὰ παρουσιάσῃ τοῦτο εἰς τὸν ἀσφαλιστήν. Ἡ διατύπωσις τῶν ἐνετικῶν ἀσφαλιστηρίων καθιστᾷ ταῦτα ἀληθῆ τίτλον εἰς τὸν κοιμιστήν (πρβ. καὶ SCHWARZENBERG, *Ricerche* 111, ἀναφερόμενον ὁμῶς εἰς τὰ ἀσφαλιστήρια τοῦ δευτέρου ἡμίσεος τοῦ δεκάτου ὀγδοῦ αἰῶνος). Τὰ ἀσφαλιστήρια τῆς Νεαπόλεως, ἀντιθέτως, νομιμοποιοῦν μόνον τὸν ἐνεργοῦντα ἀντὶ τοῦ ἠσφαλισμένου (π.χ. ... *pagare al detto Signor Conte o a chi per lui fosse* - ἀσφαλιστήριον τῆς 24ης Μαρτίου 1616 ἐκ Νεαπόλεως, παρὰ CASSANDRO, *Note storiche* 308).

22. Διὰ τὴν ὑποχρέωσιν ἐκχωρήσεως τῶν ἀπαιτήσεων τοῦ ἠσφαλισμένου πρὸ πάσης εἰσπράξεως βλ. SCHWARZENBERG, *Ricerche* 107. *Scuoder* σημαίνει εἰσπράττειν (βλ. BOERIO, *Dizionario* ἐν λ.).

23. Ὁ SCHWARZENBERG, *Ricerche* 107-108, ἀντιλαμβάνεται τὸ “storno” μόνον ὡς περιορισμὸν τῆς ἠσφαλισμένης ἀξίας (*riduzione del valore*). Τοῦτο ὁμῶς δὲν εἶναι, φρονοῦμεν, ἀκριβές. Ὁ ὅρος “storno” σημαίνει «ἀκύρωσιν» τοῦ ἀσφαλιστηρίου κοινῆ συμφωνία τῶν μερῶν (πρβ. BOERIO, *Dizionario* ἐν λ. *storno*), ἡ δὲ ἀκύρωσις αὕτη δυνατὸν νὰ εἶναι ὄχι μόνον μερικὴ ἀλλὰ καὶ ὀλική. Οὕτως, ὁ CASSANDRO, *Note storiche* 287-288, ὅστις ὁμῶς (αὐτόθι σημ. 86) ἐρμηνεύει τὸν ὄρον “mezzo per cento”, ὡς σημαίνοντα οὐχὶ 0,50% (ὡς ὀρθῶς ὁ SCHWARZENBERG, *Ricerche* 108 σημ. 55), ἀλλὰ 1,50%. Τὸ δικαίωμα τοῦ ἀσφαλιστοῦ ὅπως παρακρατήσῃ ἐν περιπτώσει “storno” τὸ ποσοστὸν τοῦτο (0,50%) ἐκ τοῦ ἀσφαλιστροῦ ἀποδεικνύει ἐξ ἄλλου ὅτι καὶ ἐν Βενετία τὸ ἀσφάλιστρον πολλάκις προκατεβάλλετο (βλ. σχετικῶς πρᾶξιν ἐπιστροφῆς ἀσφαλιστροῦ —μετὰ παρακράτησιν τοῦ 0,50%— τῆς 29ης Ἰανουαρίου 1611 παρὰ SCHWARZENBERG, *Ricerche* 108 σημ. 55). Βλ. καὶ κατωτέρω ἔγγρ. II σημ. 3.

24. Διὰ τοῦ χειρογράφου τούτου ὄρου ἀναιρεῖται ὁ ἀντίστοιχος ἔντυπος τοῦ ἀσφαλιστηρίου (ἀνωτέρω σημ. 19), ὁ δὲ ἀσφαλιστῆς ἀναλαμβάνει νὰ πληρώσῃ χωρὶς νὰ ζητήσῃ ἄλλην ἀπόδειξιν περὶ τοῦ εἶδους καὶ τῆς ἀξίας τῶν ἠσφαλισμένων πραγμάτων πέραν τοῦ ὄρκου. Ἡ σημασία τῆς ρήτηρας ταύτης καταφαίνεται καὶ ἐκ τοῦ ὅτι ἐπαναλαμβάνεται εἰς τὴν περίληψιν τῆς ὀπισθίας ὄψεως τοῦ ἀσφαλιστηρίου (*senza obbligo di mostrar risigo*). Τὸν ὄρον τοῦτον περιλαμβάνει ὡς τυπικὴν ρήτηραν εἰς τὸ Γενουατικὸν ἀσφαλιστήριον ὁ TARGA ὁ.π. 122. Παρομοίαν ρήτηραν εἰς ἀσφαλιστήρια τῆς Νεαπόλεως, βλ. παρὰ CASSANDRO, *Note storiche* 280.

25. Ἐν ἔτει 1558 ὁ Νικόλαος Ταπεινὸς ἐμφανίζεται ὡς ἀσφαλιστῆς τοῦ πλοίου “Pigna” ὁμοῦ μετὰ τοῦ κατωτέρω ἐν ἔγγρ. ἀριθ. 10 σημ. 7 ἀναφερομένου Sabastian Guarinoni καὶ ἄλλων (TENENTI, *Naufrages* 231). Ἐν ἔτει 1599 ἀναφέρεται πάλιν μετὰ τοῦ αὐτοῦ Sabastian Guarinoni καὶ ἄλλων ὡς ἀσφαλιστῆς κοσμημάτων μεταφερομένων διὰ τοῦ πλοίου “Barozza” (TENENTI, *Naufrages* 251). Τὸ ἔτος 1609 οὗτος ἐμφανίζεται ὡς μόνος ἀσφαλιστῆς τοῦ πλοίου (berton) “Moresini” (TENENTI, *Naufrages* 538) κλπ. Διετέλεσεν Ἐπιστάτης (Guardiano) τῆς Ἑλληνικῆς Ἀδελφότητος Βενετίας τὸ ἔτος 1604, ἔτος θανάτου τοῦ (πατρὸς του;) Σπηλιώτη Ταπεινοῦ (Ι. ΒΕΛΟΥΔΟΥ, *Ἑλλήνων Ὁρθοδόξων ἀποικία ἐν Βενετία*² (Βενετία 1893) 185 καὶ 186). Περὶ τοῦ Σπηλιώτη Ταπεινοῦ, ἐπίσης διατελέσαντος Ἐπιστάτου τῆς Ἑλλ. Ἀδελφότητος Βενετίας, βλ. παραπομπὰς ἐν ΓΚΟΦΑ ὁ.π. 112 σημ. 4 καὶ τοῦ αὐτοῦ, *Ἑλληνικαὶ ἐξαγωγαὶ κατὰ τὰς ἀρχὰς τοῦ 18ου αἰῶνος κατ’ ἀνέκδοτον ἐμπορικὴν ἀλληλογραφίαν*, *Ἐπ. Ἐμπ. Δ. ΚΔ*, 1973, 325 σημ. 28.

1599

N(ave Zena p(at)ron Leo Psoro dell/andar in Candia per misser Zuanne / da Venetia senza obligo di/mostrar risigo aspet(ant)e à chi si/voglia

(Εἰς τὸ κάτω μέρος τοῦ αὐτοῦ φύλλου):

R(egistra)ta 471

S.Z.

παρακάτω σ. 361 σημ. 28, εἰς ἃς πρόσθετες καὶ Κ. ΜΕΡΤΖΙΟΝ, *Θωμᾶς Φλαγγίνης...* (Ἀθῆναι 1939) 206 καὶ 218. Ὁ Σπηλιώτης Ταπεινὸς μνημονεύεται ὡς ἠσφαλισμένος διὰ φορτίον μεταφερόμενον, πιθανῶς, δι' ἰδιοκτῆτου πλοίου (γαλιόνι "Tarinò" - TENENTI, *Naufrages* 218 - ἔτος 1598), ἀλλὰ καὶ ὡς ἀσφαλιστής (TENENTI, *Naufrages* 111 - ἔτος 1594, 232 - ἔτος 1598). Πλὴν τοῦ Σπηλιώτη καὶ τοῦ Νικολάου, δροῦν κατὰ τὴν αὐτὴν περίοδον ὡς ἀσφαλισταὶ καὶ οἱ Κωνσταντῖνος Ταπεινός (TENENTI, *Naufrages* 558 - ἔτος 1609) καὶ Παῦλος Ταπεινός (TENENTI, *Naufrages* 378 - ἔτος 1603).

26. Πρόκειται περὶ τοῦ δουκάτου corrente τὸ ὁποῖον ἦτο νόμισμα λογιστικόν, ἀντιστοιχοῦν πρὸς 6 ἑνετικὰς λίρας καὶ 4 σολδία (4/20). Μολονότι ἀπὸ τοῦ 1472 (ὅτε ἡ ἀναλογία αὕτη — ἥτις ἀρχικῶς ἦτο πραγματικῆ— εἶχεν ἐπισήμως εἰσαχθῆ) ἡ ἀξία τοῦ χρυσοῦ εἶχε μεταβληθῆ, ἐν τούτοις οἱ ἔμποροι ἐνέμειναν εἰς αὐτὴν εἰς τὰς τρεχοῦσας συναλλαγὰς των, ἀποκαλοῦντες τὸ ἰδεατὸν τοῦτο νόμισμα ducato corrente ἢ ducato ideale (πρβ. ΜΑΥΡΟΕΙΔΗ, *Συμβολή* 167). Αἱ φορτωτικαὶ τοῦ Ἀρχείου Μέλλου τοῦ 1714, ἦτοι μετὰ ἓνα αἰῶνα, ἐξακολουθοῦν νὰ ἀναφέρονται εἰς τὸ λογιστικὸν δουκάτον τῶν 6 λιρῶν καὶ 4 σολδίων. Βλ. π.χ. τὰς φορτωτικὰς ἔγγρ. ἀριθ. 3 καὶ 4, ἐν Δ. ΓΚΟΦΑ, *Ἑλληνικαὶ ἐξαγωγαὶ* ὁ.π. 332-333, παρακάτω σ. 370-371. Διὰ τὴν σχέσιν 1:10 μεταξὺ ducato corrente καὶ lira di grossi, βλ. κατωτέρω ἔγγρ. 11 σημ. 8.

Ἔγγραφον ἀριθ. 2¹

† *Al nome de Dio 1593 a di ultimo luio in V(eneti)a*

M(isse)r Nicolo Cerigo² per nome de m(isse)r Dimitri Cirigo³ vol esser asig(ura)to de L(ire) de g(rossi) sop(ra) il / costo e spese de mercantie et altre robe e siano de che cond(ition)ne esser si vog(li)a / aver de Cassa aver sotil e ogni altra cosa a vera carico in suo nome o in nome / sop(r)a il g(alio)n⁴ Mosto p(atr)on Fran(ces)co Figheto⁵ o (ἀκολουθεῖ ἔντυπον κείμενον 4 1/2 σειρῶν, εἰς τὴν δευτέραν τῶν ὁποίων παρεμβάλλεται χειρογράφος ἢ λέξις "galion"). detto galion salvo dalora / che quello usci ho vero uscira fora delli dui castelli di S(anto) Nic(olo) del Lido de / Ven(eti)a o del porto de Malamoco Pove(g)ia et and(a)ra alla Cania⁶ e in / quelle circostantie in uno e più lochi et sara descarica in tera / con bon salvam(en)to Alora chi a vera asig(ura)to siano fori di risigo. Ἀκολουθοῦν 20 γραμμαὶ ἔντυποι. Εἰς τὸ περιθώριον τῆς τελευταίας: D(i)o lo s(alvi).

(Ἄλλη γραφή): *L. 30 Laus deo Io Paolo Labia⁷ ass(icuro) d(e) L(ire) trenta / de g(rossi) p(er) 6 d(ucat)i co(ntan)ti Idio lo salvi val ult(im)o lug(li)o / 1593.*

(Εἰς τὸ μέσον τοῦ φ. β^v):

† *1593 / Galion Mosto p(atr)on Fr(ances)co / Figheto de and(a)r alla / Cania p(er) m(isser) Nic(olo) Cerigo /*

(Εἰς τὸ κάτω μέρος τοῦ αὐτοῦ φύλλου): *Re(gistra)tta... 309.*

1. Τὸ ἔγγραφον φέρει τὸν ἀριθμὸν 171 ἐν τῷ Reg. 120.

2. Περί τοῦ Νικολάου Τσιρίγου, βλ. Μ. ΧΑΙΡΕΤΗ, ἼΗ ἐν Ἐκρωτηρίῳ Κυδωνίας γυναικεία Μονή..., *Θησαυρίσματα* 6, 1969, 159-160. Βλ. ἐπίσης αὐτόθι 167-170, δύο ἐπιστολάς τοῦ Νικολάου Τσιρίγου (ἀριθ. 2, τῆς 6ης Ἀπριλίου 1610 καὶ ἀριθ. 3, τῆς 5ης Σεπτεμβρίου 1610) πρὸς τὸν Μητροπολίτην Φιλαδελφείας Γαβριήλ Σεβήρον, περί οὗ καὶ κατωτέρω ἔγγρ. ἀριθ. 10 σημ. 2. Ἡ οἰκογένεια Τσιρίγου ἀπαντᾷ ἐν Χανίοις μεταξύ τῶν οἰκογενειῶν ἀστῶν (cittadini) τῆς πόλεως ταύτης. Πρβ. ΜΑΝΟΥΣΑΚΑ, *Ἡ παρά Τρίναν ἀπογραφή* 53.

3. Βλ. κατωτέρω ἔγγρ. ἀριθ. 11 σημ. 5.

4. Τύπος πλοίου, μὲ ὑψηλὰς ὑπερκατασκευάς, λίαν διαδεδομένου κατὰ τὸν δέκατον ἕκτον αἰῶνα. Τὰ γαλιόνια τῆς ἐνετικῆς ἐμπορικῆς ναυτιλίας ἐναυπηγοῦντο πολλάκις κατὰ τὸν δέκατον ἕκτον αἰῶνα ἐν Κρήτῃ. Πρβ. Ν. τῆς 31ης Αὐγούστου 1602: *quanto veramente alli gallioni che si fabbricherano nel regno di Candia...* Βλ. καὶ LANE, *Venetian Ships* 51 σημ. 51.

5. Ὁ Francesco Fighetto φέρεται ὡς πλοίαρχος τοῦ πλοίου "Rheniera", συλληφθέντος καὶ βυθισθέντος ὑπὸ Τούρκων πειρατῶν ἐνῶ ἐπλεε πρὸς Ἡράκλειον τῷ 1601 (TENENTI, *Naufraiges* 303), ἀλλὰ καὶ ὡς πλοίαρχος τοῦ πλοίου "Zena et Vlustizza", ναυαγήσαντος τῷ 1604 παρὰ τὸ Brindisi, ἐνῶ ἐπλεε πρὸς Ἡράκλειον (TENENTI, *Naufraiges* 422).

6. Εἰς Χανιά.

7. Ὁ Paolo Labia φέρεται ὡς ἀσφαλιστῆς τοῦ πλοίου "Martinenga", ναυαγήσαντος παρὰ τὴν Κωνσταντινούπολιν, ὁμοῦ μετ' ἄλλων ἀσφαλιστῶν, ἐν οἷς οἱ Ἑλληνας Μανόλης Χρυσολωρᾶς (Manoli Crisolura), Μιχαὴλ Σουμάκης καὶ Ἀλοῖσιος Φλαγγίνης (ὁ τελευταῖος οὗτος ἦτο συνάμα καὶ ἠσφαλισμένος διὰ φορτίον ὑφασμάτων). Πρβ. TENENTI, *Naufraiges* 112-119.

Ἔγγραφον ἀριθ. 3¹

† *Al nome de Dio 1593 adi ultimo luglio in Ven(eti)a / M(isse)r Nicolo Cerigo² per nome de M(isser) Manolli Cotachii³ vol esser asig(ura)to de L(ire) de g(ros)si / sop(r)a il costo e spese de mercantie et altre robe e siano de chi con(ditio)ne esser si vog(li)a / aver de cassa aver sotil et ogni altra cosa avera carico in suo no(m)e o in no(m)e/ d'altri aspe(tan)te al so(pradetto) m(isse)r Manoli Cotachi o chi si vog(li)a sopra il g(alio)n Mosto p(atron) Fran(ces)co Figheto⁴ o (ἀκολουθοῦν 4½ γραμμαὶ ἔντυποι, εἰς τὴν δευτέραν τῶν ὁποίων χειρόγραφος ἢ λέξις "galion"). Detto galion salvo dalora / che quello usci hovero uscira fora delli dui castelli di S(ant)o Nic(ol)o de Lido de / Ven(eti)a o del porto de Malamoco Pove(g)ia et and(a)ra alla Cania e in quelle / circostantie in uno o più lochi⁵ et sara descarcata in terra con / bon salvamento alora chi avera asig(ura)to siano fori di risigo / (ἀκολουθοῦν 20 γραμμαὶ ἔντυποι). Εἰς τὸ περιθώριον: D(i)o lo s(alvi)*

(Ἄλλη γραφή): *L. 40 Al nome de Dio Adi ultimo Luglio 93. Noi Robazza e Volto⁶ asicur(iam)o (Lire) quar/anta degli g(ros)si p(er) d(ucati) otto contanti. Dio lo salvi.*

(Εἰς τὸ μέσον τοῦ φ. β^v):

† 1593

Galion Mosto p(atr)on Fr(ances)co / Figheto de and(a)r alla / Cania p(er) m(isser) Nicolo Cerigo.

(Εἰς τὸ κάτω μέρος τοῦ αὐτοῦ φύλλου): *R(egistra)tta 308-W.*

1. Τὸ ἔγγραφον φέρει τὸν ἀριθμὸν 173 ἐν. τῷ Reg. 120.

2. Βλ. ἔγγρ. ἀριθ. 2 σημ. 2.

3. Ἡ οἰκογένεια Κο(τ)τάκη (Cottachi) περιλαμβάνεται μετὰ τῶν οἰκογενειῶν ἀστῶν τῶν Χανίων κατ' ἀπογραφὴν τοῦ 1644. Βλ. ΜΑΝΟΥΣΑΚΑ, *Ἡ παρὰ Τρίναπ ἀπογραφή* 53. Ἐξ ἄλλου, ἐν ἔτει 1766 μνημονεύεται ἡ Ἰωάννα, θυγάτηρ Δημητρίου Κοτάκη, ὡς καρεῖσα μοναχῆ ἐν Ζακύνθῳ. Πρβ. Κ. ΜΕΡΤΖΙΟΥ, *Θωμᾶς Φλαγγίνης...* (Ἀθῆναι 1939) 156.

4. Πρόκειται περὶ τοῦ αὐτοῦ πλοίου καὶ τοῦ αὐτοῦ ταξειδίου, περὶ ὧν καὶ τὸ ἔγγραφον ἀριθ. 2, σημ. 5 καὶ 6.

5. Ἡ εὐχέρεια προσορμίσσεως εἰς πλείονας τῆς μίας τοποθεσίας δὲν φαίνεται νὰ ἀποσκοπῆ εἰς τὸ νὰ μεταβάλλῃ τοὺς ὅρους καλύψεως τῶν ἠσφαλισμένων κινδύνων.

6. Οἱ ἀσφαλίσται Robazza e Volto, ἀποτελοῦντες πιθανῶς ἑταιρίαν, ἀπαντοῦν πολλακίς ὁμοῦ παρὰ Α. TENENTI, *Naufrages* ὡς π.χ. ἐν σ. 78 (ἔτος 1592), ὅπου μνημονεῦνται ὡς ἀσφαλίσται τοῦ πλοίου («σαῖτιας» - saetia) "Vidala", πλοίαρχος Ἰάκωβος Ἰακινόπουλος (Giacomo Giachinopulo), περὶ ὧν πλοίου καὶ πλοιάρχου, βλ. κατωτέρω ἔγγρ. ἀριθ. 6 καὶ 7.

Ἔγγραφον ἀριθ. 4¹

† *Al nome de Dio 1593 adi 31 I(ugli)o in V(eneti)a*

M(isser) Nicolo Cerigo² vol esser asiguratto di L(ire) de g(ross)i sop(r)a il costo e spese de / mercantie et altre robe e siano de che conditione esser si voglia aver de / cassa aver sotil et ogni altra cosa avera carico in suo nome o in nome / d'altri asp(ettan)te a lui o chi si vog(li)a sop(r)a lo galion Mosto p(atr)on Fran(ces)co Figheto³ ho (ἀκολουθοῦν 4½ ἔντυποι γραμμαί, εἰς τὴν δευτέραν τῶν ὁποίων παρεμβάλλεται χειρόγραφος ἢ λέξις "galion"). detto galion salvo dalora / che quello usci hovero uscira fora delli dui castelli di S(anto) Nic(olo) del Lido de / Venetia o del porto de Malamoco Poveia et andera a la Cania e in / quelle circostantie in uno e piu lochi e li sara descargio in tera con / bon salvam(en)to Alora chi avera asicurato siano fori di risigo / (ἀκολουθοῦν εἴκοσι γραμμαί ἔντυποι, εἰς τὸ περιθώριον: D(i)o lo s(alvi).

(Ἄλλη γραφή): *L. 60 Noi Capponi⁴ as(sicuriam)o L(ire) sessanta d(e) g(rossi) p(er) d(ucati) dodici / haver con(tante)⁵ I dio la salvi.*

L 15 p(er)... L. 20 p(er)...

(Εἰς τὸ μέσον τοῦ φ. β^v):

† 1593

Galion Mosto p(atron) Fr(ancesc)o / Fighetto de andar alla / Cania p(er) m(iss)er) Nic(ol)o Cerigo

(Εἰς τὸ κάτω μέρος τοῦ αὐτοῦ φύλλου): *R(egistra)tta a... 308 W.*

1. Τὸ ἔγγραφον φέρει τὸν ἀριθ. 176 ἐν τῷ Reg. 120.

2. Βλ. ἔγγρ. ἀριθ. 2 σημ. 2.

3. Βλ. ἔγγρ. ἀριθ. 2 σημ. 5 καὶ 6.

4. Οἰκογένεια ἀσφαλιστῶν ἐκ Φλωρεντίας (TENENTI, *Naufrages* 26, 62). Κατὰ τὴν ὑπὸ ἐξέτασιν περίοδον ἀπαντοῦν ἐν Βενετία ὡς ἀσφαλισταὶ οἱ Francesco, Filippo, Nicolo καὶ Pietro Carponi (TENENTI, *Naufrages* 112, 232, 267 κλπ.).

¹Ο πληθυντικὸς ὁ ὁποῖος χρησιμοποιεῖται ἐν τῷ ἐγγράφῳ δεικνύει ὅτι πλείονα τοῦ ἑνὸς μέλη τῆς οἰκογενείας ταύτης μετέχουν τῆς παρούσης ἀσφαλίσεως.

5. Haver contante (;) = λαβεῖν τοῖς μετρητοῖς. Ἐὰν ἡ ἀνάγνωσις ἡμῶν εἶναι ὀρθή, ἡ ἔκφρασις αὐτῆ σημαίνει ὅτι τὸ ἀσφάλιστρον διὰ τὴν συναπτομένην ἀσφάλισιν δὲν θὰ καταβληθῇ τοῖς μετρητοῖς (ὡς εἰς τὰ λοιπὰ δημοσιευόμενα ἀσφαλιστήρια) ἀλλὰ θὰ πιστωθῇ, ὡς ἄλλωστε καὶ πράγματι συνέβη, ὡς προκύπτει ἐκ τοῦ κατωτέρω δημοσιευομένου ἐγγράφου ἀριθ. 11.

Ἔγγραφον ἀριθ. 5¹

† *Laus Deo 1595 adi ult(im)o luglio² in Vene(tia)*

M(esser) Zorzi Scumblo³ vol esser assic(ura)to de lire de g(rossi) sopra Il costo e spese de merc(an)tie, et altre / robbe, et siano di che condition esser si vog(li)a, haver de cassa haver sottili, et / ogni altra cossa haver cargo in suo nome, o in nome d'altri, aspett(ant)e a lui / sopra la saittia⁴ da per...o⁵ n(omina)ta S(anta) Maria da Scarp(el)lo⁶ p(atr)on Luca Palavisin, overo n(ave) Sant(orin)a p(atr)on / Ant(oni)o Santorino⁷, o vero (ἀκολουθοῦν 4½ γραμμαὶ ἔντυποι. Εἰς τὴν δευτέραν παρεμβάλλονται χειρόγραφοι αἱ λέξεις "g(alion, o sait(ti)a"). detta saittia o g(alio)n⁸ salvo e dall' hora che / q(ue)llo principio o vero principia a carricar del Brazzo de Maina⁹ o quelle circostantie, et del tutto spaciati partiti e venuti a Ven(eti)a, et stara sorta¹⁰ hore 24

1. Τὸ ἔγγραφον φέρει τὸν ἀριθμὸν 169 ἐν τῷ Reg. 120.

2. Βλ. κατωτέρω σημ. 11.

3. Δὲν ἠδυνήθημεν νὰ ἀνεύρωμεν στοιχεῖα ἀφορῶντα εἰς τὸν Γεώργιον Σκοῦμβλον. Ἡ ταῦτις τοῦ ἐπωνύμου Scumblo πρὸς τὸ Κουβλής (περὶ οὗ βλ. ΜΑΥΡΟΕΙΔΗ, *Συμβολή* 140, 141) δὲν φαίνεται πιθανή (ὅπως ὁμως μᾶς ὑπέδειξε ὁ κ. Δ. Βαγιακάκος, ἕνας Σκοῦμπλος ἀναφέρεται στὸ ἄρθρο τοῦ Αθ. ΔΑΣΚΑΛΑΚΗ, Μάνη καὶ Ὁθωμανικὴ Αὐτοκρατορία 69, ὑπόμνημα πρὸς τὸν Δούκα ντὲ Νεβέρ). Βλ. καὶ Ἔπ. Κ. Ἰστ. Ἑλλ. Δ. 6, 1965, 102 ἐπ.

4. Τύπος μικροῦ πλοίου λίαν διαδεδομένου ἀνὰ τὴν Μεσόγειον ἀπὸ τοῦ δευτέρου ἡμίσεος τοῦ δεκάτου ἔκτου αἰῶνος. Πρβ. F. BRAUDEL, *La Méditerranée et le monde méditerranéen à l'époque de Philippe II*² (Paris 1966) 284-285, Α. ΤΖΑΜΤΖΗΝ, *Ναυτικοί, καράβια καὶ λιμάνια, Ἑλληνικὴ Ἐμπορικὴ Ναυτιλία 1453-1850* (ἔκδ. Ἐθν. Τραπεζῆς Ἑλλάδος) (Ἀθῆναι 1972) 117.

5. Κατὰ τὸν Α. JAL, *Clossaire nautique* (Paris 1848) ἐν λ. saettia, τὰ πλοῖα τοῦ τύπου τούτου ἔφερον διάφορα ὀνόματα.

6. Ὑπὸ τὸ ὄνομα τοῦτο ἀπαντᾷ γαλιόνι ναυαγήσαν τῷ 1604 ἐνῶ ἔπλεε πρὸς Κεφαλληνίαν (TENENTI, *Naufraiges* 398). Κατὰ πόσον πρόκειται περὶ τοῦ αὐτοῦ πλοίου δὲν δύναται νὰ λεχθῆ μετὰ βεβαιότητος. Ὅτι ὁμως δυνατόν τὸ αὐτὸ πλοῖον ν' ἀποκαλῆται ὅτε μὲν «σαϊτιά» ὅτε δὲ «γαλιόνι», προκύπτει ἐκ τῶν παρατιθεμένων ὑπὸ TENENTI, *Naufraiges* 179 (ἔτος 1596) στοιχείων. Ὅτι κατεσκευάζοντο μικροῦ ἐκτοπίσματος γαλιόνια, βλ. BRAUDEL ὅ.π. I 285. Σημειωτέον, ἐν σχέσει πρὸς τὸ ὄνομα τοῦ πλοίου τούτου, ὅτι πλοῖον φέρον τὸ αὐτὸ περίπου ὄνομα ("La Madona del Scarpelo"), κυβερνώμενον δὲ ὑπὸ Ἑλληνοῦ πλοίαρχου, τοῦ Κωνσταντίνου Μουζάκη, ἀπαντᾷ καὶ ἐν ἔτει 1728 (ΓΚΟΦΑ, *Ἡ φόρτωσις* ἀριθ. ἔγγρ. 4). Ὁ γράφων εἶχε προτείνει (ΓΚΟΦΑ ὅ.π. I 41 σημ. 4) πρὸς ἀπόδοσιν τῆς λέξεως Scarpel(l)o τὴν Κάρπαθον (Scarpento ἢ Scarpanto κατὰ τὰ ἰταλικά λιμενολόγια). Ἡ ταῦτις ὁμως αὕτη, ὡς ἐκ τοῦ δημοσιευομένου ἐγγράφου προκύπτει, δὲν φαίνεται πλέον πιθανή. Ὁ τύπος Scarpello δὲν ἀπαντᾷ παρὰ Ο. MARKL, *Ortsnamen Griechenlands in fränkischen Zeit* (Graz-Köln 1966).

7. Ἐν ἔτει 1608 ἀπαντᾷ ὁ Antonio Santurini, πλοίαρχος τοῦ πλοίου (berton) "Ἐμο", ἀφιχθέντος εἰς Βενετίαν ἐξ Ἡρακλείου (TENENTI, *Naufraiges* 528). Τὸ ὄνομα εἶναι πιθανῶς ἑλληνικόν (Ἀντώνιος Σαντορίνης). Τὸ πλοῖον ἀνήκε, προφανῶς, κατὰ τὴν μείζονα μερίδα συμπλοιοκτησίας εἰς τὸν Σαντορίνην, δι' ὃ καὶ ἀποκαλεῖται "Santorina" (βλ. σχετικῶς ἀνωτέρω σημ. 7 τοῦ ἐγγράφου 1).

8. Ἀντικείμενον τῆς ἀσφαλίσεως εἶναι τὸ φορτίον τὸ ὁποῖον θὰ μεταφερθῆ ἐκ Μάνης, εἴτε διὰ τοῦ ἐνὸς πλοίου (τοῦ γαλιονίου ἢ σαϊτιάς) εἴτε διὰ τοῦ ἑτέρου (τῆς νάβας). Πρόκειται δηλαδὴ, κατὰ τὴν γνώμην τοῦ γράφοντος, περὶ περιπτώσεως ἀσφαλίσεως "in quovis" καθ' ἣν ἡ ἀσφάλις ἰσχύει ἐφ' οἰοῦδήποτε πλοίου καὶ ἐὰν μεταφερθοῦν τὰ ἀσφαλισθέντα πράγματα. Πρβ. CASSANDRO, *Genesi* 245. Βλ. ἐπίσης ὡς πρὸς τὸ ἀσφαλιστήριον "in quovis", C. TARGA *Ponderazioni sopra la contrattazione marittima* (Genova 1787) 124, καὶ σχετικῶς, Δ. ΓΚΟΦΑΝ, Ἑλληνικαὶ ἐξαγωγαὶ κατὰ τὰς ἀρχὰς τοῦ XVIII αἰῶνος κατ' ἀνέκδοτον ἐμπορικὴν ἀλληλογραφίαν, *Ἐπιθ. Ἐμπ. Δ.* 24, 1973, 325-326 σημ. 29 ἐν τέλει, παρακάτω σ. 362 σημ. 29.

9. Brazzo de Maina = ἡ χερσόνησος τῆς Μάνης.

10. Stara sorta = θὰ ἔχη φανῆ, θὰ ἔχη προβάλει. Ἐνῶ ἡ ἀσφάλις τῶν ἐκ Βενετίας πλώων ἀρχίζει ἀφ' ὅτου τὸ πλοῖον διέλθῃ ἐκ τῶν δύο φρουρίων τοῦ Lido, ἡ ἀσφάλις τῶν πρὸς τὴν Βενετίαν πλώων λήγει 24 ὥρας ἀφ' ὅτου τὸ πλοῖον εἰσέλθῃ ἐνδὸν τῶν δύο τούτων φρουρίων.

*dentro delli doi castelli di Santo Nic(ol)o de Lido di Ven(eti)a, porto / di Mala-
m(oc)o, o di Poveggia, con buon salvam(en)to, all' hora chi s(a)ra assi(cura)to sia-
no / fuori de risego.* (Ἀκολουθοῦν 20 γραμμαὶ ἔντυποι. Εἰς τὸ περιθώριον: *Dio lo salvi*).

(Ἄλλη γραφή): *L.X. Laus Deo 1595 adi 30 luglio*¹¹ *Io Iac(omo) de Schetti*¹² *as(si-
curo) L(ire) dieci de grossi / per d(ucati) quatro 1/2 con(tan)tti Id(i)o la salvi im-
mediate*¹³ / (τρίτη γραφή): *L.X. Laus Deo adi d(etto) Io Marin Troncon*¹⁴ *ass(icur)o
L(ire) dieci de g(rossi) per d(ucati) quatro / e mezo con(tanti) Idio la salvi.*

(Εἰς τὸ μέσον τοῦ φ. β^v):

† 1595

*Saittia da per... o n(omina)ta S(an)ta Maria de / Scarpello p(atr)on s(ignor) Luca
Palavisin / overo n(ave) San(torin)a p(atr)on Ant(oni)o Santor(in)o / de ri(tor)no da
Brazzo de Maina per m(isse)r Zorzi Scumblo.*

(Εἰς τὸ κάτω μέρος τοῦ αὐτοῦ φύλλου): *R(egistrata) 101 Ve*

11. Ἐνφ τὸ ἀσφαλιστήριον φέρει χρονολογίαν 31 Ἰουλίου 1595 (*A di ultimo luglio*) ἢ ἀνάληψις τοῦ ἀσφαλιστι-
κοῦ κινδύνου ὑπὸ τῶν ἀσφαλιστῶν χρονολογεῖται ἀπὸ 30 Ἰουλίου 1595. Δὲν νομίζομεν ὅμως νὰ ἐνέχη τοῦτο ἰδιαιτέ-
ραν σημασίαν. Πρόκειται δηλαδὴ περὶ ἐσφαλμένης χρονολογήσεως.

12. Ὁ Giacomo de Schietti ἀπαντᾷ πολλάκις ὡς ἀσφαλιστὴς κατὰ τὴν ὑπὸ ἐξέτασιν περίοδον, ὡς π.χ. τῷ 1595
(TENENTI, *Naufrages* 155), τῷ 1596 (TENENTI, *Naufrages* 173) κλπ.

13. Ἐὰν ὀρθῶς ἀντιλαμβανόμεθα τὴν σημείωσιν ταύτην, δι' αὐτῆς τονίζεται ὅτι ἡ ἀσφάλις ἄρχεται ἀμέσως
ἅμα τῇ ὑπογραφῇ ὑπὸ τοῦ ἀσφαλιστοῦ τοῦ ἀσφαλιστηρίου καὶ δὴ καὶ πρὸ ἔτι τῆς πληρωμῆς τοῦ ἀσφαλιστροῦ.

14. Ὁ Marino Troncon ἀπαντᾷ πολλάκις ὡς ἀσφαλιστὴς ἐν Βενετία κατὰ τὴν ὑπὸ ἐξέτασιν περίοδον, ὡς π.χ.
TENENTI, *Naufrages* 109 (1593), 144 (1595), 180 (1596) κλπ.

Ἔγγραφο ἀριθ. 6¹

† *Laus Deo 1596 a di 20 dec(embr)e in Ven(eti)a*

M(esse)r Jacomo Jacinoplo² p(atr)on della n(ave) Vidala³ vol esser assic(urat)o de lire de g(rossi) sopra il costo / e spese de merc(an)tie, et altre robbe, et siano di che cond(itio)n esser si vog(li)a: haver di cassa / haver sottili et ogni altra cossa h(ave)ra cargo in suo nome, o in nome d'altri, asp(ettan)te / al sop(rade)tto p(atr)on o chi si voglia: sopra la sop(rade)tta n(ave) p(atr)on il d(ett)o overo / (ἀκολουθοῦν 4½ γραμμαὶ ἔντυποι. Εἰς τὴν δευτέραν ἀναγράφεται χειρόγραφος ἢ λέξις: "nave"). detta nave salva e dall' hora che quella usci / o uscira fuori delli doi castelli di S(an)to Nic(ol)o de Lido di Ven(ezi)a, porto di Malam(occ)o / o di Poveggia, et andera in Soria⁴, o quelle circostantie, et discarga in terra / con buon salvam(en)to, all' hora che sarà assi(cura)to siano fuori de risego / (ἀκολουθοῦν 20 γραμμαὶ ἔντυποι) dichiarandossi per patto / espresso nonostante le cosse sop(rade)tte et sono d'accordo che in caso de sinistro a d(ett)a n(ave), che dio guardi Il / sop(radet)to p(a)tro)n o altri p(rese)ntati non siano obligati a mostrar risigo alc(un)o, dovendo gli s(igno)ri assic(urato)ri / star ne del tutto al suo semplice giuram(en)to. Iddio la salvi.

(Ἄλλη γραφή): *L. 30. Laus Deo adi 20 Xmbre / 96 / Io Zuane Marin⁵ assicu(ro) lire trenta de grossi per d(ucati) 12 con(tan)ti. Dio la salvi.*

(γ' γραφή): *L. 20 Io Fr(ances)co Ottobon⁶ asicuro per L(ire) vinti de g(rossi) per d(ucati) otto contadi adi detto. Idio la salvi.*

(δ' γραφή): *L. 20 Io Marin Troncon⁷ ass(icur)o vinti de g(ross)i per d(ucati) otto con(tan)ti. Dio la salvi adi d(etto).*

(Εἰς τὸ μέσον τοῦ φ. β^ν):

† 1596

N(ave) Vidala p(atr)on Jac(om)o Jac(ino)plo de/Il'andar in Soria senza obligo / de mostrar risego per il sop(rade)tto / p(atr)on sp(ettant)e a chi si voglia

(Εἰς τὸ κάτω μέρος τοῦ αὐτοῦ φύλλου): *R(egistrata) ..232 Ve.*

1. Τὸ ἔγγραφο φέρει τὸν ἀριθμὸν 183 ἐν τῷ Reg. 120.

2. Ὁ Ἰάκωβος Ἰακινόπουλος ἢ, πιθανώτερον, Ἰωακειμόπουλος ἢ Γιακουμόπουλος (;) (Giacomo Iachinopoulo), πλοίαρχος τῆς σαϊτιάς "Vidala" (βλ. κατωτέρω σημ. 3) ἀπαντᾷ καὶ εἰς ἄλλα ἔγγραφα τῆς περιόδου ταύτης. Οὕτω διὰ πλοῦν αὐτοῦ ἐκ Βενετίας εἰς Ἀλεξανδρείαν συμφωνεῖται ἀσφάλιστρον 4% τὴν 17ην Μαρτίου 1590, TENENTI, *Naufrages* 60 σημ. 406. Τὸ αὐτὸ πλοῖον μὲ τὸν πλοίαρχον, διὰ τὸν ἀντίστροφον πλοῦν ἐξ Ἀλεξανδρείας εἰς Βενετίαν τὸν Ἰούνιον εἶχε πληρώσει ὁμοίως ἀσφάλιστρον 4% (TENENTI, *Naufrages* 61).

3. Τὸ «πλοῖον» (nave) "Vidala" δὲν δύναται, φρονοῦμεν, νὰ ταυτισθῇ πρὸς τὴν ὁμώνυμον «σαϊτιάν» (ἀνωτέρω σημ. 2), ἥτις, ἐρχομένη ἐξ Ἀλεξανδρείας, ἐναυάγησεν εἰς Porto Muneghe τῷ 1592. Σημειωτέον ὅτι μεταξύ τῶν ἀσφαλιστῶν περιλαμβάνετο τότε καὶ ὁ Ἕλληνας Μιχαὴλ Σουμάκης, μεταξύ δὲ τῶν ἠσφαλισμένων ἐμπόρων (ἀλλ' οὐχὶ παρὰ τῷ Σουμάκῃ) καὶ αὐτὸς οὗτος ὁ πλοίαρχος Ἰάκωβος Ἰακινόπουλος (TENENTI, *Naufrages* 76-79), ὡς ἄλλωστε συνέβη καὶ εἰς τὴν παρούσαν περίπτωσιν.

4. Εἰς Συρίαν.

5. Ὡς καὶ ὁ Gasparo Marini (κατωτέρω ἔγγρ. ἀριθ. 10 σημ. 9), οὕτω καὶ ὁ περὶ οὗ ἐν τῷ παρόντι ἔγγραφῳ Giovanni (ἐνετ. Zuanne) Marini ἀπαντᾷ πολλάκις ὡς ἀσφαλιστῆς κατὰ τὴν ἐξεταζομένην περίοδον. Ἐνίοτε μνημονεύονται ἀμφότεροι ἀπλῶς ὡς «Marini ἐκ Γενούης», ἐκ τοῦ τόπου καταγωγῆς τῶν (πρβ. TENENTI, *Naufrages* 62 καὶ 77). Εἰς τὴν περίπτωσιν τοῦ ναυαγίου τοῦ πλοίου "Vidala" (ἀνωτέρω σημ. 3), πλοίαρχος Ἰακινόπουλος, ὁ Zuanne μνημονεύεται μεταξύ τῶν ἀσφαλιστῶν (TENENTI, *Naufrages* 77).

6. Ὁ Francesco Ottobon ὑπῆρξεν ἐκ τῶν διασημωτέρων ἀσφαλιστῶν τῆς ἐξεταζομένης περιόδου, ἦτο δὲ ἐνετικῆς καταγωγῆς (βλ. TENENTI, *Naufrages* 63 καὶ passim).

7. Βλ. ἀνωτέρω ἔγγρ. ἀριθ. 5 σημ. 14.

Ἔγγραφον ἀριθ. 7¹

† *Laus Deo 1596 a di 20 de(cembr)e in Vene(tia)*

M(esser) Jac(om)o Jac(ino)plo p(atr)on della n(ave) Vidala² vol esser assic(urat)o de lire de g(rossi) sopra il costo et spese/de merc(an)tie, et altrerobbe, et siano di che cond(itio)n esser si vog(li)a: haver di cassa haver / sottili, et ogni altra cossa haverà cargo in suo nome, o in nome d'altri, asp(ettan)tte al ditto / p(atr)on o chi si vog(li)a sop(r)a la sop(rade)tta n(ave) Vidala p(atro)n il sop(rade)tto, o vero (ἀκολουθοῦν 4½ γραμμαὶ ἔντυποι. Εἰς τὴν δευτέραν, χειρόγραφος ἡ λέξις “nave”). detta nave salva e dall' hora che quella principio / o vero princip(ier)a a carricar in Soria³ circostant(i)e, et del tutto spaci(a)ta partita et venuta a Ven(etia) / et stara sorta hore (24) dentro delli doi castelii di S(an)to Nic(ol)o de Lido de Ven(etia) porto / di Malam(occ)o di Poveglia⁴ con buon salvam(en)to, all' hora chi sara assic(ura)to, siano fuori de risego. (Ἀκολουθοῦν εἴκοσι γραμμαὶ ἔντυποι.) deus s(alv)i. P(er) patto espresso / nonostante le cosse sop(rade)tte che sono d'accordo che in caso de sinistro a d(ett)a n(ave) che Iddio guardi il sop(radet)tto / p(atro)n o altri p(rese)ntati non siano obligati a mostrar risego alc(un)o, dovendo gli Signori assic(urato)ri starne / del tutto a loro semplice giuram(en)to⁵. Iddio la salvi.

(Ἄλλη γραφή): *L. 30 Laus Deo a di 20 Xmbre 96. Io Zuane Marin⁶ ass(icuro) / lire trenta di grossi per d(uca)ti 12 con(tanti). Dio la salvi.*

(γ' γραφή): *L. 20 Io Fr(ances)co Ottobon⁷ assicuro per lire vinti di g(rossi) per d(ucati) otto co(nta)nti, a di d(ett)o. Idio la salvi.*

(δ' γραφή): *L. 20 Io Marin Troncon⁸ assicuro Lire vinti de g(rossi) p(er) d(ucati) otto co(nta)nti. Dio la salvi adi d(etto).*

(Εἰς τὸ μέσον τοῦ φ. β^ν):

† 1596

N(av)e Vidala p(atr)on Jac(om)o Jac(ino)plo de / v(ia)zo de soria senza obligo de / mostrar risego per il sop(rade)tto p(atro)n / aspe(tan)tte a chi si voglia.

(Εἰς τὸ κάτω μέρος τοῦ αὐτοῦ φύλλου): *R(egistrata) ...232 Ve.*

1. Τὸ ἔγγραφον φέρει τὸν ἀριθμὸν 181 ἐν τῷ Reg. 120.

2. Βλ. ἔγγρ. ἀριθ. 6 σημ. 2 καὶ 3.

3. Τὸ ἀσφαλιστήριον τοῦτο ἀφορᾷ εἰς τὸν πλοῦν τῆς ἐπιστροφῆς ἐκ Συρίας εἰς Βενετίαν, εἶναι δὲ προφανές (βλ. ἀνωτέρω ἔγγρ. 6 σημ. 2 καὶ 3) ὅτι ὁ Ἰάκωβος Ἰακινόπουλος ἐξετέλει τακτικῶς πλόας πρὸς τὴν Συρίαν καὶ τὴν Ἀλεξάνδρειαν, ἐμπορευόμενος μετὰ τῶν λιμένων τῆς Ἀνατολῆς ἰδίῳ ὀνόματι.

4. Ὡς καὶ τὸ ὑπ' ἀριθ. 5 ἔγγραφον, οὕτω καὶ τὸ παρὸν καλύπτει μεταφορὰν πρὸς Βενετίαν. Ἡ ἀσφάλις ἐκατέρου τῶν πλόων γίνεται ὑπὸ τοῦ Ἰακινόπουλου διὰ κεχωρισμένων ἀσφαλιστηρίων, τῶν αὐτῶν ὅμως ἀσφαλιστῶν. Δὲν ἀπεκλείετο ὅμως ἡ ἀσφάλις τῶν δύο πλόων διὰ τοῦ αὐτοῦ ἀσφαλιστηρίου, ὡς εἰς τὴν περίπτωσιν τοῦ δημοσιευομένου ὑπὸ SCHWARZENBERG, *Ricerche* 101 ἀσφαλιστηρίου τῆς 8ης Ἀπριλίου 1696.

5. Ὅμοιος ὁρος πρὸς τὸν ἐν τῷ ἔγγρ. 1 σημ. 24 περιεχόμενον.

6. Βλ. ἔγγρ. ἀριθ. 6 σημ. 5.

7. Βλ. ἔγγρ. ἀριθ. 6 σημ. 6.

8. Βλ. ἔγγρ. ἀριθ. 5 σημ. 14 καὶ ἔγγρ. ἀριθ. 6 σημ. 7.

Ἐγγραφοὺν ἀριθ. 8¹

† *Al nome de Iddio adi 7 luglio 1597 in Venetia.*

*M(isser) Gicha Canagliotti² e c(ompagni)³ voleno esser assicurati de lire de grossi sopra / il costo e spese de merc(anti)e et altre robbe et siano di che qualita e / condicione si voglia haver di cassa haver sottile et ogni altra / cosa caricara o haver cargo in suo nome o in nome de altri asp(ettant)e / a chi se voglia sopra la nave Salvattora p(atr)on Steffano de Zorzi⁴ o (ἀκολουθοῦν 4½ γραμμαὶ ἔντυποι. Εἰς τὴν δευτέραν παρεμβάλλεται χειρόγραφος ἢ λέξις “nave”). *Detta nave salva et dall' / hora che quella uscì o uscira fuori dalli doi Castelli di S(an)to Nicollo / del Lido di Venetia del porto de Malamoco o Poveglia et and(a)ra / a Corfù o in quelle circostantie et discarga in terra con buon / salvam(en)to all' hora chi havera ass(icura)to siano fuori di risego / (ἀκολουθοῦν εἴκοσι γραμμαὶ ἔντυποι. Εἰς τὸ περιθώριον: Dio la salvi).**

(Ἄλλη γραφή): *L. 50 Noi Strozzi⁵ et c(ompania) assecur(ia)mo L(ire) g(rosse) cinquanta per d(ucati) 10 cont(anti) adi 16 di luglio 1597*

(γ' γραφή): *L. 50 Laus Dio adi detto io Zanan(toni)o Lavizaro⁶ / asicuro L(ire) cenquanta de grossi per d(ucati) 10 con(tan)ti, Idio la salvi.*

(Εἰς τὸ μέσον τοῦ φ. β^γ):

† 1597

Nave Salvatt(o)ra p(atr)on Steff(an)o de / Zorzi de andar a Corfu / sopra mercantie aspe(ttant)e a chi / se voglia per m(isser) Gicha Canagliotti / e comp(agn)i

(Εἰς τὸ κάτω μέρος τοῦ αὐτοῦ φύλλου): *R(egistra)ta 117 / Tagachin⁷.*

1. Τὸ ἔγγραφο φέρει τὸν ἀριθμὸν 186 ἐν τῷ Reg. 120.

2. Τῷ 1551 μνημονεύεται εἰς τὰ Βιβλία τῆς Ἑλληνικῆς Ἀδελφότητος Βενετίας ὁ Ἀλέξιος Καναλιώτης (Alesio Canalioto), πλοίαρχος, ΠΑΝΑΓΙΩΠΟΥΛΟΥ, Ἑλληνες ναυτικοὶ 312 (Α 80).

3. Παράδειγμα τοιαύτης συμβάσεως, δι' ἧς συνιστάται ἑταιρία μεταξὺ Ἑλλήνων, χρονολογούμενης ἀπὸ 2 Μαρτίου 1543, βλ. παρὰ Γ. ΠΛΟΥΜΙΔΗ, *Οἱ βενετοκρατούμενες Ἑλληνικὲς χῶρες μεταξὺ τοῦ δευτέρου καὶ τοῦ τρίτου Τουρκοβενετικοῦ πολέμου (1503-1537)* (Ἰωάννινα 1974) 159. Πρβ. καὶ D. ΓΟΦΑΣ, *Esquisse* 1099 καὶ τὰς αὐτόθι (σημ. 41-43) παραπομπάς, παρακάτω σ. 307 καὶ αὐτόθι σημ. 41-43.

4. Εἰς Steffano de Zorzi φέρεται ὡς πλοίαρχος τοῦ πλοίου (nave) “Rizzarda” τὸ ὁποῖον ἐναυάγησε παρὰ τὴν Βενετίαν κατὰ τὸν πλοῦν πρὸς Κύπρον τῷ 1606. Ἡ ταύτισις αὐτοῦ πρὸς τὸν ἐν τῷ ἀσφαλιστηρίῳ ἀναφερόμενον δὲν εἶναι, ὡς εὐνόητον, ἀσφαλῆς. Ἐν τούτοις εἶναι πιθανὸν νὰ πρόκειται περὶ τοῦ αὐτοῦ προσώπου. Δὲν ἀποκλείεται ἐπίσης ὁ ἐν λόγῳ νὰ ἦτο Ἕλλην, καθ' ὅσον, κατὰ τὸν πλοῦν πρὸς Κύπρον, μεταξὺ τῶν ἠσφαλισμένων περιλαμβάνετο Ἕλλην, ὁ Ἰερώνυμος Φλαγγίνης (Gerolamo Flangini), μεταξὺ δὲ τῶν ἀσφαλιστῶν τοῦ πλοίου περιλαμβάνοντο οἱ Ἕλληνες Ἰάκωβος Βασιλάκης (Giacomo Vassilachi), Νικόλαος Ταπεινός (Nicolo Tarino) καὶ Δημήτριος Γονέμης (Demetrio Goneme). Πρβ. TENENTI, *Naufrages* 470-471.

5. Οἱ Strozzi, φλωρεντινῆς καταγωγῆς ἔμποροι, μετείχον λίαν ἐνεργῶς εἰς τὰς ἀσφαλιστικὰς συναλλαγὰς ἐν Βενετίᾳ κατὰ τὸν δέκατον ἕκτον αἰῶνα. Πολλάκις ἀπαντοῦν ἐν ἑταιρικῇ σχέσει μετ' ἄλλων, ὡς τῶν Ragazzoni κλπ. Πρβ. TENENTI, *Naufrages* 62 καὶ passim.

6. Ὁ Giovan Antonio Lavizzaro ἀπαντᾷ ὡς ἀσφαλιστὴς τῷ 1598 (TENENTI, *Naufrages* 225) καὶ τῷ 1608 (TENENTI, *Naufrages* 517).

7. Ὁ Iseppo Teggiachin (ἢ Tagiachin) μνημονεύεται παρὰ TENENTI, *Naufrages* 63, ὡς ἀσφαλειομεσίτης, ἀλλὰ καὶ ὡς ἀσφαλιστὴς, π.χ. ἐν TENENTI, *Naufrages* 99 (ἔτος 1593), σ. 144 (ἔτος 1595), ἢ ὡς ἠσφαλισμένος (TENENTI, *Naufrages* 179, ἔτος 1596), σ. 373 (ἔτος 1603). Ὑπῆρξεν ἐπίσης, προφανῶς, συμπλοιοκτῆτης τοῦ γαλιονίου “Teggiachin” τὸ ὁποῖον συνελήφθη ὑπὸ πειρατῶν τῷ 1596 ἐνῶ ἔπλεε πρὸς Ἀλεξάνδρειαν (TENENTI, *Naufrages* 177-179).

Ἔγγραφο ἀριθ. 9¹

† *Laus Deo 1598 adi 9 nov(embr)e in Venetia*

M(isse)r Costa Scordili² vol esser assi(cura)to de lire de g(rossi) sopra il costo e spese de merc(an)tie, et altre robbe, et / siano di che cond(itio)n esser si voglia haver de cassa haver sottili et ogni altra cossa / havera caricato in suo nome, o in nome d'altri asp(ettan)te a Manoli Scordili³ o chi si / voglia sop(r)a la Mar(cilian)a solda⁴ p(atro)n B(er)nardo de Simon⁵ ovvero (ἀκολουθοῦν 4½ γραμμαὶ ἔντυποι. Εἰς τὴν δευτέραν παρεμβάλλεται χειρόγραφος ἢ λέξις "marc(ilian)a"). detta m(arcilian)a salva e dall' hora che quella usci / o uscira fuori delli doi castelli di Santo Nic(ol)o de Lido de Ven(eti)a porto di / Malam(occ)o di Poveggia, et and(ar)a in Candia o quelle circostantie, et discarga / in terra, con buon salvamento, all' hora chi havera assi(cura)to, siano fuori de risego. (Ἀκολουθοῦν εἴκοσι γραμμαὶ ἔντυποι. Εἰς τὸ περιθώριον: Dio la salvi).

(Ἄλλη γραφή): *L. 30 Io Fr(ances)co Ottobon⁶ asicuro per L(ire) trenta de g(rossi) per d(ucat)i sette e mezo contadi adi 9 Otto(bre) 98⁷. Idio la salvi.*

(Εἰς τὸ μέσον τοῦ φ. β^v):

† 1598

Marc(ilian)a solda p(atro)n Ber(nar)do de Simon / dell' andar in Candia per m(isse)r / Costa Scordili, sp(ettan)te a Manoli / Scordili o chi si vog(li)a

(Εἰς τὸ κάτω μέρος τοῦ αὐτοῦ φύλλου): *Σφακινά⁸ / ἀπὸ τὰ Χανία / R(egistrata) 182 Ve.*

1. Τὸ ἔγγραφο φέρει τὸν ἀριθμὸν 188 ἐν τῷ Reg. 120.

2. Ἡ οἰκογένεια Σκορδίλη ἀπαντᾷ ἐν τῇ ἀπογραφῇ τοῦ Trivan τοῦ 1644 μεταξὺ τῶν ἐλληνικῆς καταγωγῆς εὐγενῶν (d'arcondopuli) τῆς πόλεως τῶν Χανίων (Μ.Ι. ΜΑΝΟΥΣΑΚΑ, *Ἡ παρά Trivan ἀπογραφή* 53). Εἰς τὰ Μητρώα τῆς Ἀδελφότητος Βενετίας ἀπαντοῦν οἱ Γεώργιος Σκορδίλης (1553-ΜΑΥΡΟΕΙΔΗ, *Συμβολή* 318) καὶ Μανόλης Σκορδίλης (ΜΑΥΡΟΕΙΔΗ, *Συμβολή* 273), πλοιοκτῆτης ἐν Βενετία (1542).

3. Ὁ Μανόλης Σκορδίλης δέον νὰ ταυτισθῇ, φρονοῦμεν, πρὸς τὸν ἐν τῇ προηγουμένη σημειώσῃ μνημονευόμενον ὁμώνυμον πλοιοκτῆτην, ἀσχολούμενον εἰς μεταφορὰς σιτηρῶν τῷ 1562 κλπ. (ΜΑΥΡΟΕΙΔΗ, *Συμβολή* 132-133). Δὲν δύναται, ὡς εὐνόητον, νὰ ταυτισθῇ πρὸς αὐτὸν ὁ Ἐμμανουὴλ Σκορδίλης, πλοίαρχος ἢ πλοιοκτῆτης, περὶ οὗ ὑπάρχουν εἰδήσεις τῷ 1514 (Γ. ΠΛΟΥΜΙΔΗ, *Οἱ βενετοκρατούμενες Ἑλληνικὲς χῶρες μεταξὺ τοῦ δευτέρου καὶ τοῦ τρίτου Τουρκοβενετικοῦ πολέμου (1503-1537)* (Ἰωάννινα 1974) 118).

4. Ὑπὸ τὸ ὄνομα τοῦτο ἀπαντοῦν δύο πλοῖα τοῦ τύπου τῶν marciliane: Ἐν ναυαγῆσαν τῷ 1596 παρὰ τὴν Σικελίαν (TENENTI, *Naufrages* 173) καὶ ἕτερον, ναυαγῆσαν τῷ 1601 παρὰ τὴν Ζάραν (TENENTI, *Naufrages* 308). Τὸ περὶ οὗ τὸ ἔγγραφο πλοῖον εἶναι, πιθανῶς, τὸ δεύτερον τῶν ἀνωτέρω. Τὸ ὄνομα τοῦ πλοίου προέρχεται ἐκ τοῦ τῆς οἰκογενείας τῶν πλοιοκτητῶν Soldi. Περὶ τῶν marciliane, βλ. κατωτέρω ἔγγρ. ΙΙ σημ. ΙΙ.

5. Ὁ Bernardo de Simon μνημονεύεται ὡς πλοίαρχος τῆς marciliana "Marchese", ἥτις ἐναυάγησε τὸ προηγούμενον ἔτος 1597 κατὰ τὴν διάρκειαν ταξιδίου ἐκ Βαρί πρὸς Βενετίαν (TENENTI, *Naufrages* 213).

6. Βλ. ἀνωτέρω ἔγγρ. ἀριθ. 6 σημ. 6.

7. Ἡ χρονολόγησις εἶναι ἐσφαλμένη. Πρόκειται περὶ τῆς 9ης Νοεμβρίου καὶ ὄχι Ὁκτωβρίου 1598 (βλ. τὴν ἐν ἀρχῇ τοῦ δημοσιευομένου ἐγγράφου χρονολόγησιν).

8. Πιθανῶς «Σφακινόν».

Ἔγγραφον ἀριθ. 10¹

† *Laus Deo 1601 - adi 29 marzo in Ven(eti)a*

*Il R(everendissi)mo Monsig(nor) Gabriel arciveschovo de Filadelfia² vol esser assic(ura)to de lire de g(rossi) / sopra il costò e spese de merc(an)tie et altre robbe et siano di che cond(itio)n esser si voglia / haver di cassa haver sottili et ogni altra cossa haver a carico in suo nome / o in nome d'altri aspett(ant)e a chi si voglia, sopra la n(av)e Patig(no)ta³ p(atro)n Constantin Macha⁴ o (ἀκολουθεῖ ἔντυπον κείμενον ἐκ 4½ γραμμῶν. Εἰς τὴν δευτέραν τῶν ὁποίων παρεμβάλλεται χειρόγραφος ἢ λέξις “nave”). *Detta nave salva ed' allhora che quella uscì / o uscira fuori delli doi castelli di Santo Nicolo de Lido di Ven(eti)a porto di Malamocco, o di Poveg(i)a et andera Allessandrie⁵, o quelle circostantie et discarga / in terra con buon salvam(en)to allhora chi haver a carico assic(ura)to siano fuori de risego. (Ἀκολουθεῖ ἔντυπον κείμενον 20 γραμμῶν). de-c(hiarando)ssi p(er) patto / espresso nonostante le cosse soprad(et)te che sonno d'accordo che in caso de sinistro a d(ett)a n(av)e / che Dio guardi il soprad(et)to R(everendissi)mo Gabriel o altri presentati non siano obligati a mostrar / risego alcuno dovendo gli Sig(nor)i assic(urato)ri starne del tutto al suo semplice giuram(en)to⁶. Dio la salvi /**

(Ἄλλη γραφή): *L. 7 1/2 Laus Deo 1601 adi 29 marzo Io Sab(astia)no Guarinoni⁷ ass(icuro) sette meza di / grossi per d(ucati) doi grossi sei⁸ con(tan)tti. Iddio la salvi.*

(τρίτη γραφή): *L. 7 1/2 Laus Deo a di ditto io Gasparo Marini⁹ assiguro di L(ire) sette 1/2 de g(ross)i per d(ucati) sei grossi sei contadi idio la salvi*

(Εἰς τὸ μέσον τοῦ φ. β^v):

1. Τὸ ἔγγραφον φέρει τὸν ἀριθμὸν 114 ἐν τῷ Reg. 120.

2. Διὰ τὸν Γαβριὴλ Σεβήρον, Μητροπολίτην Φιλαδελφείας, βλ. Ι. ΒΕΛΟΥΔΟΥ, *Ἑλλήνων Ὀρθοδόξων ἀποικία ἐν Βενετία²* (Βενετία 1893) 68-72, εἰς ὃν πρόσθετος: Μ.Ι. ΜΑΝΟΥΣΑΚΑ, Ἡ ἐν Βενετία Ἑλληνικὴ Κοινότης καὶ οἱ Μητροπολίται Φιλαδελφείας, *ΕΕΒΣ ΛΖ'*, 1969-70, 189 καὶ Μ. ΧΑΙΡΕΤΗ, Ἡ ἐν Ἀκρωτηρίῳ Κυθωνίας γυναικεία Μονή..., *Θησαυρίσματα* 6, 1969, 157-163. Εἰδικῶς διὰ τὰ οἰκονομικὰ συμφέροντα τοῦ Γαβριὴλ Σεβήρου εἰς τὴν περιοχὴν Χανίων, βλ. ΧΑΙΡΕΤΗ ὅ.π. 159.

3. Τὸ ὄνομα τοῦ πλοίου εἶναι, πιθανῶς, “Patignota”. Σημειοῦμεν συναφῶς ὅτι πλοῖον ὑπὸ Ἑλλήνα πλοίαρχον, τὸν Μανόλην ἀπὸ τὰ Κύθηρα (Manoli de Cerigo), συλληφθὲν τῷ 1586 ὑπὸ τῶν Ἰσπανῶν εἰς τὰ ὕδατα τῆς Κεφαλληνίας καὶ ὁδηγηθὲν εἰς Σικελίαν, ὀνομάζετο “Patignota” (TENENTI, *Naufrages* 42 σημ. 278). Ἐπρόκειτο, πιθανῶς, ἐν τῇ περιπτώσει ταύτῃ, περὶ πλοίου ὀνομαζομένου ἐκ τοῦ ἐπωνύμου τοῦ ἔχοντος τὴν μείζονα μερίδα συμπλοιοκτησίας (βλ. ἔγγρ. 1 σημ. 7) Ἑλληνοῦ ὀνόματι Πατινιώτου (ἐκ Πάτιμου = Patino). Τὸ ὄνομα Πατινιώτης ἀπαντᾷ εἰς τὰ Ταμιακὰ βιβλία τῆς Ἑλληνικῆς Ἀδελφότητος τῆς Βενετίας (Ε. ΛΙΑΤΑ, *Μνεῖες θανάτων Ἑλλήνων τῆς Βενετίας ἀπὸ τὰ Ταμιακὰ Βιβλία τῆς Ἑλληνικῆς Ἀδελφότητος τῶν ἐτῶν 1536-1575*, *Θησαυρίσματα* 11, 1974, 212, ἀριθ. 89, τῆς 4ης Σεπτεμβρίου 1552).

4. Τὸ ὄνομα τοῦ πλοίαρχου εἶναι ἑλληνικόν: Κωνσταντῖνος Μακάς.

5. Εἰς τὴν Ἀλεξάνδρειαν.

6. Βλ. ἀνωτέρω ἔγγρ. ἀριθ. 1, σημ. 24.

7. Ὁ Ἑνετὸς Sabastian Guarinoni φέρεται ἐπανελημμένος ὡς ἀσφαλιστῆς παρὰ TENENTI, *Naufrages* 63 κλπ. Πρβ. καὶ ἀνωτέρω ἔγγρ. ἀριθ. 1, σημ. 25.

8. Τὸ grosso ἀπετέλει ὑποδιαίρεσιν τοῦ δουκάτου corrente, ἦτο δηλαδὴ ἴσον πρὸς τὸ 1/24 τούτου, ἦτοι πρὸς τὸ 1/240 τῆς lira di grossi (βλ. G. LUZZATTO, *L'oro e l'argento nella politica monetaria veneziana*, *Studi di storia economica veneziana* (Padova 1954) 268, BOERIO, *Dizionario* ἐν λ. grosso). Κατὰ συνέπειαν, «2 δουκάτα καὶ 6 grossi» σημαίνει 2 1/4 δουκάτα.

9. Ὁ Gasparo Marini (ὡς καὶ ὁ Zuanne Marini) ἀπαντᾷ συχνότατα ὡς ἀσφαλιστῆς παρὰ TENENTI, *Naufrages*. Βλ. ἀνωτέρω ἔγγρ. ἀριθ. 6, σημ. 5.

† 1601

N(ave) Patig(no)ta p(atro)n Constantin / Macha dell' andar Aless(andri)a / senza oblige de mostrar / risego al R(everendissi)mo Monsig(no)r Gabriel arcivescovo / de Filadelfia spe(ttan)te a chi si voglia.

(Εἰς τὸ κάτω μέρος τοῦ αὐτοῦ φύλλου): *R(egistra)ta 13 Ve.*

Ἔγγραφο ἀριθ. 11¹

† 1593 adi 2 Agosto in Ven(eti)a

R(icev)i Io Vice(nz)o Valle² dale seg(ur)ta³ dal S(ignor) Nicolo Cerigo⁴ / d(ucati) vintidoi con(tan)ti quali sono per costo de 3 polize di / sig(ur)tà fatoli di suo ord(in)e, cioe d(ucati) tresento de ragon de / m(isser) Dimitri Cerigo⁵ e d(ucati) quatrocento de m(isser) Manoli Cotachi⁶ / e d(ucati) quatrocento p(er) m(isser) Jani Roditti⁷ a 2 per c(ent)o⁸ sop(ra) il / galion Mosto p(atro)n Francesco

1. Τὸ ἔγγραφο φέρει τὸν ἀριθ. 178 ἐν τῷ Reg. 120. Ἀποτελεῖται ἀπὸ δύο μέρη: τὸ ἀπὸ 2ας Αὐγούστου 1593, περιέχον ἀπόδειξιν 22 δουκάτων καὶ ὑπόσχεσιν πληρωμῆς ἐτέρων 11 μετ' ἐγγυήσεως τρίτου, καὶ τὸ ἀπὸ 9ης Φεβρουαρίου 1594/1593 (κατωτέρω σημ. 14), ἀποτελοῦν ἐξόφλησιν τοῦ ἐξ 11 δουκάτων ὑπολοίπου. Σχετικὰ πρὸς τὸ ἔγγραφο τοῦτο εἶναι τὰ ὑπ' ἀριθ. ἔγγρ. 2, 3 καὶ 4 δημοσιευόμενα ἐν τῇ παρουσίᾳ μελέτῃ ἀσφαλιστήρια.

2. Κατὰ τὴν συζητουμένην περίοδον μνημονεύονται ὡς ἀσφαλισταὶ ἐν Βενετίᾳ οἱ Domenico Valle καὶ Giovanni (de) Valle (TENENTI, *Naufraiges* 61, 307 κλπ.).

3. Ἐκ τῶν συμφραζομένων προκύπτει, φρονοῦμεν, ὅτι ὁ Vincenzo Valle ἦτο ἀσφαλειομεσίτης. Τὸ συμπέρασμα τοῦτο συνάγομεν ἐκ τοῦ ὅτι οὗτος ἀποκαλεῖ ἑαυτόν "dalle segurtà" (ἐκ τῶν ἀσφαλίσεων), ἐνῶ ἐτέρωθεν οὗτος εἰς οὐδὲν τῶν δημοσιευομένων τριῶν ἀσφαλιστηρίων τῆς 31ης Ἰουλίου 1593 ὑπογράφει ὡς ἀσφαλιστῆς. Περί τοῦ σημαντικοῦ ρόλου τῶν ἀσφαλειομεσιτῶν (sensali ἢ mezzani di sigurtà) εἰς τὴν κατάρτισιν τῶν ἀσφαλιστικῶν συμβάσεων ἐν Βενετίᾳ, βλ. SCHWARZENBERG, *Ricerche* 74-77 καὶ περὶ τοῦ ρόλου τῶν ἀσφαλειομεσιτῶν ἀλλαγῆς τῆς Ἰταλίας, βλ. SCHWARZENBERG, *Ricerche* 72-74, εἰδικῶς δὲ διὰ τὴν Νεάπολιν, CASSANDRO, *Note storiche* 267-269. Οἱ ἀσφαλειομεσίται ὑπέιχον ἔναντι τοῦ ἀσφαλιστοῦ εὐθύνην ἐγγυητῶν διὰ τὴν πληρωμὴν τῶν ἀσφαλιστῶν (βλ. ZENO, *Storia* 329, SCHWARZENBERG, *Ricerche* 74-75) εἰς ἃς περιπτώσεις ταῦτα δὲν προκατεβάλλοντο (περὶ οὗ θέματος, βλ. ἔγγρ. 1 σημ. 23). Εἰς τὴν προκειμένην περίπτωσιν, ὁ Vincenzo Valle εἰσπράττει μετὰ δύο ἡμέρας ἀπὸ τῆς ὑπογραφῆς τῶν ἀσφαλιστηρίων τὰ ἀσφάλιστρα τοῦ ἀφορῶντος εἰς τὸν Δημήτριον Τσιρίγον (ἔγγρ. ἀριθ. 2, ἀσφαλιστῆς Paolo Labia) καὶ τοῦ ἀφορῶντος εἰς τὸν Μανόλην Κοττάκη (ἔγγρ. ἀριθ. 3, ἀσφαλισταὶ Robazza e Volto). Δὲν ἀνευρέθη ὑπὸ τοῦ γράφοντος ἐν τῷ Reg. 120 τὸ ἀφορῶν εἰς τὸν Γιάννην Ροδίτην ἀσφαλιστήριον. Ἐτέρωθεν, ὁ αὐτὸς Valle ἀποδέχεται πίστωσιν τῶν ἀσφαλιστῶν διὰ τὸ ἀφορῶν εἰς τὸν ἴδιον τὸν Νικόλαον Τσιρίγον ἀσφαλιστήριον (ἔγγρ. ἀριθ. 4, ἀσφαλιστῆς Carroni). Τοῦτο εἶναι σύμφωνον πρὸς τὴν κρατοῦσαν ἐν Βενετίᾳ πρακτικὴν, ἥτις ἐδέχτο τὴν δυνατότητα πληρωμῆς τῶν ἀσφαλιστῶν ἐντὸς προθεσμίας δυναμένης νὰ φθάσῃ μέχρι δώδεκα μηνῶν (SCHWARZENBERG, *Ricerche* 74, CASSANDRO, *Genesi* 245). Ὅτι τὰ ἀσφάλιστρα κατεβάλλοντο ἐν Βενετίᾳ καὶ εἰς τὸν ἀσφαλειομεσίτην, βλ. CASSANDRO, *Genesi* 245. Ἄλλως SCHWARZENBERG, *Ricerche* 114. Οἱ ἀσφαλειομεσίται ἤσκουν τὸ ἐπάγγελμά των ἐν Βενετίᾳ εἰς στενὸν δρομίσκον τοῦ Rialto, ἀποκαλούμενον Calle della Sicurtà, ἔνθα εἶχε διαμορφωθῆ ἀληθὲς χρηματιστήριον ἀσφαλείων, παρόμοιον ἐν πολλοῖς πρὸς τὸ τῶν Lloyd's. Βλ. FERRO, *Dizionario del diritto comune e veneto* (Venezia 1771-1778) ἐν λ. assicurazione, SCHWARZENBERG, *Ricerche* 76. Βλ. ἐπίσης μνεῖαν ἀσφαλίσεων Ἑλλήνων ἐν ἔτει 1714/1713 παρὰ τῇ Calle della Sigurtà ἐν ΓΚΟΦΑ, Ἑλληνικαὶ ἐξαγωγαὶ κατὰ τὰς ἀρχὰς τοῦ XVIII αἰῶνος κατ' ἀνέκδοτον ἐμπορικὴν ἀλληλογραφίαν, Ἐπιθ. Ἐμπ. Δ. 24, 1973, 325 σημ. 28, παρακάτω σ. 361 σημ. 28. Μεταξὺ τῶν ἀσφαλειομεσιτῶν περιλαμβάνοντο καὶ Ἕλληνες, ὡς ὁ Δημήτριος Γονέμης (TENENTI, *Naufraiges* 63), ὅστις, σημειωτέον, ἀνελάμβανε καὶ ἰδίῳ ὀνόματι ἀσφαλίσεις (TENENTI, *Naufraiges* 236 κλπ.).

4. Βλ. ἀνωτέρω ἔγγρ. ἀριθ. 2 σημ. 2.

5. Ἰδιόγραφον ἀνέκδοτον τιμολόγιον («φατοῦρα») ὑπὸ ἡμερομηνίαν 2 Αὐγούστου 1593 τοῦ Νικόλαου Τσιρίγου, περιλαμβανόμενον εἰς τὸ αὐτὸ Reg. 120 (ἀριθ. 175), φέρει ὡς ἐπικεφαλίδα: *Τὰ ὅσα ἀγόραζο για τον ἀξαδέλφο μου το Μ(ισσέ)ρ Διμιτρι Τζήριγο.*

6. Βλ. ἔγγρ. ἀριθ. 3 σημ. 3.

7. Παρὰ Γ. ΠΛΟΥΜΙΔΗ, *Οἱ βενετοκρατούμενες Ἑλληνικὲς χῶρες μεταξὺ τοῦ δευτέρου καὶ τοῦ τρίτου Τουρκοβενετικοῦ πολέμου (1503-1537)* (Ἰωάννινα 1974) 119, μνημονεύεται ναυτικὸς ἐκ Κρήτης, ὀνόματι Μιχάλης Ροδίτης (Michali Rhoditi), βοηθήσας ἐν ἔτει 1522 τοῦς Ἰππότας κατὰ τὴν πολιορκίαν τῆς Ρόδου. Ἐξ ἄλλου παρὰ ΜΑΥΡΟΕΙΔΗ, *Συμβολὴ* 250, μνημονεύεται ὑπὸ ἡμερομηνίαν 17 Μαρτίου 1538 ὁ Γεώργιος Ροδίτης (Zorzi Roditi) ὡς ἐγγραφόμενος εἰς τὴν Ἑλλ. Ἀδελφότητα τῆς Βενετίας καὶ πληρώνων τὰ τέλη τῆς ἐγγραφῆς του.

8. Ἐκ τῆς παρεχομένης ὑπὸ τοῦ δημοσιευομένου ἐγγράφου εἰδήσεως, πληροφοροῦμεθα ὅτι τὸ ὕψος τῶν ἀσφαλιστῶν διὰ τὸ ταξείδιον ἀπὸ Βενετίας εἰς Χανιά ἦτο κατὰ τὰ μέσα τοῦ ἔτους 1593 2% ἐπὶ τῆς ἀξίας τῶν ἀσφαλιζομέ-

*Fighetto per la Cania*⁹ val d(ucati) 22.

e piu si obliga detto S(ignor) Nic(ol)o Cerigo mandarmi de Candia¹⁰ / al pr(e-sen)te viaggio de... d(ucati) dodise con la m(arcilian)a¹¹ Misocha p(atron) Michiel / Parente¹² per il costo di d(ucati) 600 fatoli asicurar sopra d(ett)o galion / Mosto de sua ragion e mi fa promete in parola anco / dal Cl(arissimo) S(ignor) Grimani¹³ che si obliga a questo detto val — d(ucati) 12, soldi —.

† adi 9 febraio 1593¹⁴ In V(enetia)

R(icev)i Io Vicenzo Valle sopraditto dal S(ignor) Manoli Cerigo¹⁵ / d(ucati) dodise quali mi paga per nome del S(ignor) Nic(ol)o Cerigo, suo / fratello, per c(on)to e saldo¹⁶ di sig(urt)a fatoli fino a q(uest)o g(ior)no — d(ucati) 12, soldi —.

νων πραγμάτων. Ὄντως, τὰ τρία ἀσφαλιστήρια, εἰς ἃ ἀναφέρεται τὸ ἐγγράφον, εἶχον ἀξίαν 1100 δουκάτων (300 + 400 + 400), ἐφ' ὧν τὸ 2% εἶναι 22 δουκάτα, ὅσα εἰσπράττει ὁ Valle. Τὰ αὐτά (2%) ἰσχύουν καὶ διὰ τὸ πιστωθῆν ἀσφάλιστρον τῆς ἀσφαλίσεως τῆς εἰς Χανιά μεταφορᾶς διὰ λογαριασμὸν Νικολάου Τσιρίγου (δουκάτα 600 X 2% = 12).

Ἐκ τοῦ ἐγγράφου ἀριθ. 11 εἶναι ἐξ ἄλλου προφανὲς ὅτι ἡ lira di grossi ὑπελογίζετο πρὸς 10 ducati correnti καὶ ὄχι πρὸς 11, ὡς παρὰ TENENTI, *Naufrages* 62, καθ' ὃν 200 lire di grossi ἰσοδυναμοῦν κατὰ τὴν συζητουμένην περίοδον πρὸς 2.200 δουκάτα. Ἡ παραβολὴ τῶν δημοσιευομένων τριῶν ἀσφαλιστηρίων (ἐγγρ. ἀριθ. 2, 3 καὶ 4) πρὸς τὸ συζητούμενον ἐγγράφον ἀριθ. 11 ἀποδεικνύει τοῦτο (βλ. ἄλλωστε ἀντ' ἄλλων, G. LUZZATTO, *L'oro e l'argento nella politica monetaria veneziana, Studi di storia economica veneziana* (Padova 1954) 268). Οὕτω π.χ. διὰ τὴν ἀσφάλισιν τοῦ Νικολάου Τσιρίγου, ὁ ἀσφαλιστὴς Carroni ἀσφαλίζει lire di grossi 60 ἀντὶ ducati correnti 12, ἐνῶ διὰ τὴν αὐτὴν ἀσφάλισιν ὁ ἀσφαλειομεσίτης Vicenzo Valle ὁμιλεῖ ἐν τῷ παρόντι ἐγγράφῳ περὶ ἀσφάλιστρον 12 δουκάτων δι' ἠσφαλισμένην ἀξίαν 600 δουκάτων.

9. Πρόκειται περὶ τοῦ αὐτοῦ πλοίου καὶ πλοῦ, περὶ οὗ καὶ τὸ ἐγγρ. ἀριθ. 2, σημ. 3-5.

10. Ὡς Candia νοητέα ἐνταῦθα, φρονοῦμεν, ὀλόκληρος ἡ Κρήτη καὶ ὄχι εἰδικώτερον τὸ Ἡράκλειον.

11. Συνήθης κατὰ τὸν 16ον αἰῶνα τύπος μικροῦ πλοίου, ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον χρησιμοποιουμένου διὰ πλόας ἐντὸς τῆς Ἀδριατικῆς (A. JAL, *Clossaire nautique* (Paris 1848) ἐν λ. Marciliana καὶ Marsiliana). Ὁ Νόμος τῆς 31ης Αὐγούστου 1602 ἀπηγόρευεν εἰς τὰ σκάφη ταῦτα νὰ πλέουν πέρα τῆς Ζακύνθου (N. 31 Αὐγούστου 1602 παρὰ CASAREGI, *Il Consolato del Mare* (Venezia 1806) 213 καὶ παρὰ PARDESSUS, *Collection* 86). Βλ. ἐπίσης σχετικῶς LANE, *Venetian Ships* 52, σημ. 52, 53, 57.

12. Ἡ περὶ ἧς ἐν τῷ ἐγγράφῳ marciliana "Misocha" μετ' ἀποστολῆς τὸν αὐτὸν Michiel Parente φέρεται ναυαγήσασα τῷ 1598 παρὰ τὸ Brindisi, καθ' ὃν χρόνον ἐπλεεν ἐκ Μήλου καὶ Σκύρου πρὸς Βενετίαν (TENENTI, *Naufrages* 225).

13. Ὄνομα διασήμου ἐνετικῆς εὐγενοῦς οἰκογενείας. Μέλος αὐτῆς, ὁ Zuane Grimani φέρεται ὡς ἀσφαλιστὴς τῆς saetia "Vidala", πλοίαρχος Ἰάκωβος Ἰακινόπουλος (περὶ οὗ ἀνωτέρω ἐγγρ. 6 καὶ 7), τῷ 1592 (πρβ. TENENTI, *Naufrages* 76, 78). Ἴτερος Grimani, ὁ Domenico, ἀπαντᾷ ὡσαύτως ὡς ἀσφαλιστὴς (TENENTI, *Naufrages* 355 (ἔτος 1603), 438 (ἔτος 1605) κλπ.). Ποῖος ὁμως ὁ ἐγγυηθεὶς ὑπὲρ τοῦ Νικολάου Τσιρίγου Grimani δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ διαγνωσθῆ.

14. Ἡ χρονολογία δίδεται in more veneto. Ὡς γνωστόν, τὸ ἐνετικὸν πολιτικὸν ἔτος ἤρχιζε τὴν πρώτην Μαρτίου (FERRO, *Dizionario* ἐν. λ. anno). Κατὰ ταῦτα, ἡ σημείωσις χρονολογεῖται ἀπὸ 9 Φεβρουαρίου 1594/1593.

15. Περὶ τοῦ Μανόλη Τσιρίγου, ἀδελφοῦ τοῦ Νικολάου οὐδέν, καθ' ὅσον ἠδυνήθημεν νὰ διαπιστώσωμεν, ἦτο μέχρι τοῦδε γνωστόν.

16. Εἰς λογαριασμὸν (;) καὶ ἐξόφλησιν ὑπολοίπου.

"Έγγραφο αριθ. 12¹

Laus Deo 1597 a di 16 lug(li)o in V(enetia)

N(ave) Salvadora p(adr)on m(isser) Stefano de Zorzi² per il viaggio di Corfù Iddio la salvi /

Carga il sig(no)r Gica Canaliotti de sua ragg(ion) et compag(ni)a³ balle no trè disse esser⁴ pani altti⁵ de... pie (;) sie⁶ et balle no doi dise esser carisee⁷ pie (;) quindese et balle / doi dise esser pani bassi⁸ pie (;) dodese et cassa una de pie sie⁹ disse esser merze¹⁰ / et caratelli¹¹ doi disse esser fero duro mi(su)ra doi e mezo et fangoto¹² uno dise esser rame / lavorato L(ire) 200 et lassua¹³ cassa con li sui drappi¹⁴.

Il tutto ben condizionatti / seg(na)ti dall' avanti per consegnar a Corfù al so-

1. Το έγγραφο φέρει τὸν ἀριθμὸν 185 ἐν τῷ Reg. 120. Πρόκειται περὶ χειρογράφου φορτωτικῆς ἀφορώσεως εἰς τὰ ἀσφαλισθέντα διὰ τοῦ ἀσφαλιστηρίου τῆς 7ης Ἰουλίου 1597 (ἀνωτέρω ἔγγρ. ἀριθ. 8) πράγματα. Ἀπὸ πλευρᾶς μορφῆς, ἡ φορτωτικὴ αὕτη εἶναι σχετικῶς ἀτελής, πλησιάζει δὲ πρὸς τὸν τύπον τῶν ἀρχικῶς ἐκδιδομένων ὑπὸ τοῦ γραμματέως (scrivano) τοῦ πλοίου «ἀποδείξεων» (apodixae), αἵτινες ἀπετέλουν ἀπόσπασμα ἐκ τοῦ βιβλίου (quaderno) τοῦ πλοίου (GOLDSCHMIDT, *Universalgeschichte des Handelsrechts* (Stuttgart 1891) (ἀνατ. Aalen 1957) 342, ASHBURNER CLXXXVIII-CLXXXIX, ZENO, *Storia* 302). Ἡ διαμόρφωσις, σημειωτέον, ἀληθῶν φορτωτικῶν, δὲν εἶναι ἄσχετος, κατὰ τὴν λίαν πιθανοφανῆ ὑπόθεσιν τοῦ ZENO, *Storia* 301-302 πρὸς τὸ ὅτι, μὲ τὴν ἀνάπτυξιν τῆς ἀσφαλίσεως τῶν διὰ θαλάσσης μεταφερομένων πραγμάτων, οἱ ἀσφαλισταὶ ἐξήτουν παρὰ τῶν ἠσφαλισμένων ἀπόσπασμα ἐκ τοῦ quaderno τοῦ πλοίου πρὸς ἀπόδειξιν τῆς γενομένης φορτώσεως τῶν πραγμάτων.

2. Βλ. ἔγγρ. ἀριθ. 8 σημ. 4.

3. Βλ. ἔγγρ. ἀριθ. 8 σημ. 2 καὶ 3.

4. Ἐκ τῆς φορτωτικῆς ἀποδεικνύεται ἡ εὐρεία χρήσις τῆς ρήτρας "dice esser" ἐν Ἰταλίᾳ ἀπὸ τοῦ τέλους τοῦ δεκάτου ἔκτου αἰῶνος ἤδη (διὰ τὴν ρήτραν ταύτην βλ. ΓΚΟΦΑ, *Ἡ φόρτωσις* 114 σημ. 2 καὶ τοῦ αὐτοῦ, Δύο φορτωτικαὶ ἐκ Κερκύρας τῶν δύο ἐτῶν 1799 καὶ 1804 ἀφορῶσαι εἰς μεταφορὰς ἐλαίου, *Μελέται πρὸς τιμὴν Στρ. Ἀνδρεάδη* Π ('Αθήναι 1973) 61 σημ. 42, παρακάτω σ. 378 σημ. 42). Πρὸς κατανόησιν τῆς ρήτρας ταύτης σημειοῦμεν ὅτι ἤδη τὸ ἐνετικὸν Statutum Tiepolo τοῦ 1229, ἐν Κεφ. 17 (ἐν R. PREDELLI-A. SACERDOTI, *Gli statuti marittimi veneziani fino am 1255* (Venezia 1903) 58) προέβλεπεν ὅτι, ἐὰν ὁ ἔμπορος παραδώσῃ τὰ πράγματα πρὸς μεταφορὰν συσκευασμένα εἰς δέματα, χωρὶς νὰ ἐπιδείξῃ τὸ περιεχόμενον των, ὁ πλοίαρχος δὲν εὐθύνεται διὰ τὴν ποιοτικὴν των χειροτέρευσιν (βλ. καὶ ASHBURNER CLXXXVIII).

5. Pano (ἐνετ. ἀντὶ ranno) σημαίνει πᾶν ὕφασμα, κυρίως δὲ μὴ τὸ μάλλινον ὕφασμα (BOERIO, *Dizionario* ἐν λ. ranno). Κατ' ἀντίθεσιν πρὸς τὰ rani bassi (κατωτέρω σημ. 8), rani alti εἶναι, προφανῶς, τὰ καλῆς ποιότητος μάλλινα ὕφασματα.

6. Βλ. κατωτέρω σημ. 9.

7. Carisee ἦσαν μάλλινα ὕφασματα χαμηλῆς ποιότητος παραγόμενα ἐν Ἀγγλίᾳ, πιθανῶς ἐν Kersey τοῦ Suffolk, τὰ ὅποια εἰσήγοντο ἐξ Ἀγγλίας εἰς Βενετιανὰ τούλάχιστον ἀπὸ τῶν μέσων τοῦ δεκάτου πέμπτου αἰῶνος, ἐπανεξήγοντο δὲ ὑπὸ τῶν Βενετῶν πρὸς τὴν Ἀνατολήν (βλ. D. SELLA, *The Rise and Fall of the Venetian Woolen Industry* ἐν B. PULLAN (ἐκδ.), *Crisis and Change in the Venetian Economy* (London 1968) 119 σημ. 1).

8. Rani bassi = κακῆς ποιότητος μάλλινα ὕφασματα (πρβ. SELLA ὁ.π. 124 σημ. 1).

9. Pie (ἐνετ. ἀντὶ piede) = πόδες (BOERIO ἐν λ. pie), sie (ἐνετ. ἀντὶ sei) = ἔξι (BOERIO, *Dizionario* ἐν λ. sie). Ὀλιγώτερον πιθανῆ, ὡς ἐκ τῶν συμφραζομένων, φαίνεται ἡ ἀνάγνωσις "piesie", λέξις ἥτις, κατὰ TENENTI, *Naufrages* 638, σημαίνει «διάφορα ἐμπορεύματα».

10. Ἐμπορεύματα (merce).

11. Βυτία (BOERIO, *Dizionario* ἐν λ. caratelo).

12. Fagotto = δέμα.

13. Ἀναγν. "la sua".

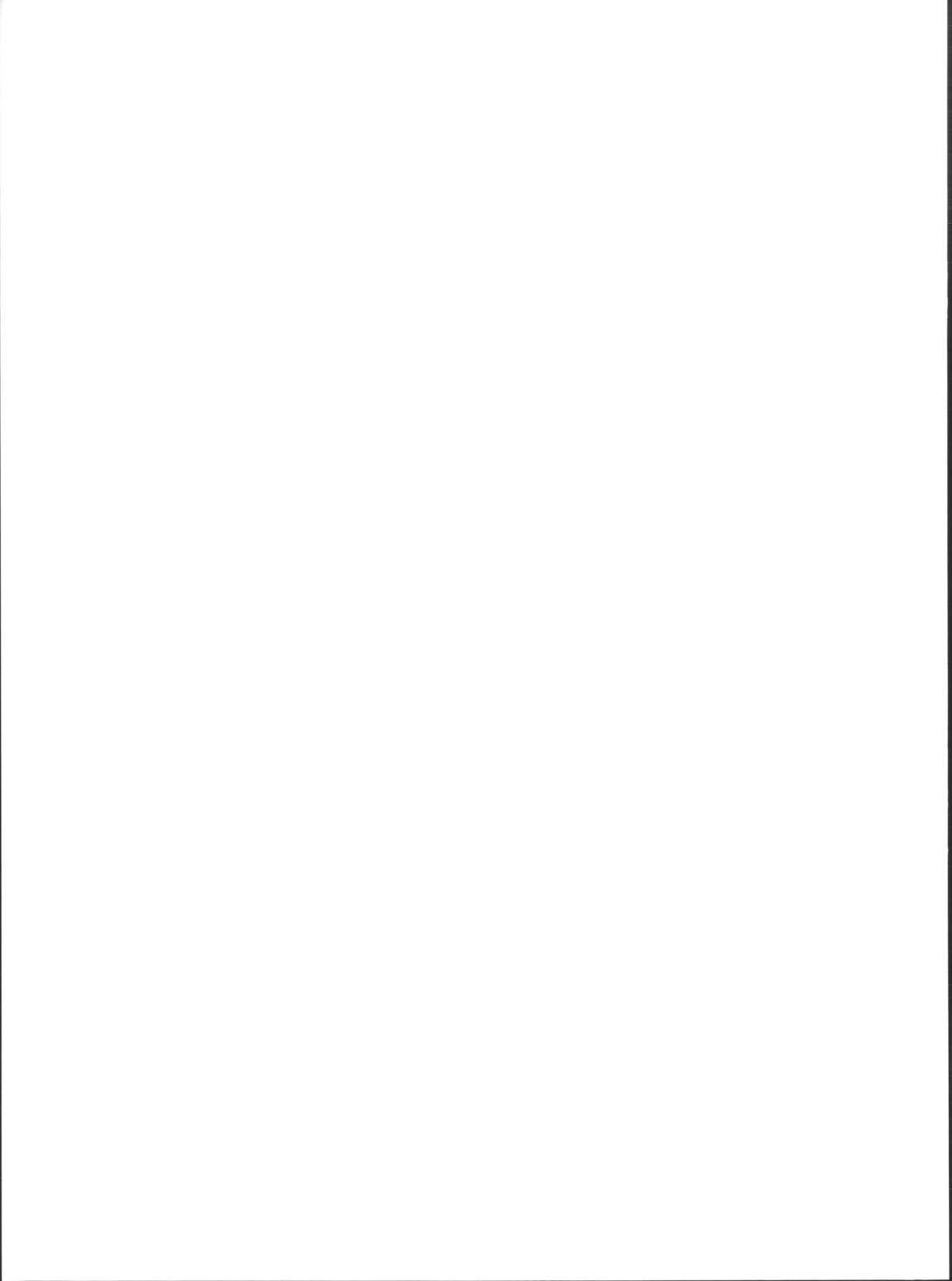
14. Drapi = ὕφασματα ἐκ καθαρᾶς μετάξης (BOERIO, *Dizionario* ἐν λ. drapo).

*p(rade)tto Signor Gica o chi p(er) lui fosse¹⁵ e di / nolo die¹⁶ pagar da L. 6 val
d(ucati) 11, soldi —.*

Io Olivio Veniero scrivā de detta...

15. Διὰ τὴν ἔννοιαν τῆς ρήτρας ταύτης, βλ. ΓΚΟΦΑΝ, *Δύο φορτωτικαὶ* δ.π. 60 σημ. 37, παραπάνω σ. 377 σημ. 37.

16. Die (ένετ. ἀντι deve) = ὀφείλει (BOERIO, *Dizionario* ἐν λ.).

Ἑλληνικαὶ ἐξαγωγαὶ κατὰ τὰς ἀρχὰς τοῦ 18ου αἰ. κατ' ἀνέκδοτον ἐμπορικὴν ἀλληλογραφίαν*

1. Τὰ ἀποτελοῦντα ἀντικείμενον τῆς μελέτης ταύτης ἔγγραφα προέρχονται ἐκ τοῦ ἀρχείου Ἑλληνοῦ ἐμπόρου ἐν Βενετίᾳ, τοῦ Γεωργίου Ἀντωνίου Μέλλου¹, ἀθηναϊκῆς καταγωγῆς, δράσαντος μεταξὺ τοῦ τέλους τοῦ δεκάτου ἐβδόμου αἰῶνος καὶ τῶν ἀρχῶν τοῦ δεκάτου ὀγδοῦ.

Πρόκειται περὶ 116 φορτωτικῶν συντεταγμένων ἰταλιστῶν καὶ προερχομένων κυρίως ἐκ λιμένων τῆς σημερινῆς Ἑλλάδος (Ναυπλίου, Κιτριῶν, Πατρῶν, Κερκύρας καὶ Ζακύνθου), ἀλλὰ καὶ ἐκ Σμύρνης, Γαλατᾶ, Ἀλεξανδρείας, Βενετίας καὶ Λιβόρνου.

Αἱ φορτωτικαὶ αὗται ἐξεδόθησαν μεταξὺ τοῦ 1712 καὶ τοῦ 1730 ὑπὸ 16 πλοίων ὑπὸ ἐνετικὴν σημαίαν (27 φορτωτικαί), 6 ὑπὸ γαλλικὴν (9 φορτωτικαί), 1 πλοίου ὑπὸ σημαίαν τῶν Κάτω Χωρῶν ("Nave Fiamenca", 36 φορτωτικαί), 5 ὑπὸ ἀγγλικὴν (6 φορτωτικαί), καὶ 21 ὧν ἡ σημαία δὲν μνημονεύεται (38 φορτωτικαί).

Εἰς τὰς φορτωτικὰς ταύτας προστίθενται δύο ἔγγραφα, τοῦ 1714 καὶ τοῦ 1715, προερχόμενα ἐκ Ναυπλίου καὶ τρίτον, τοῦ 1718, προερχόμενον ἐκ Σμύρνης.

Αἱ φορτωτικαὶ αὗται, κατὰ τὸ πλεῖστον ἔντυποι, εἶναι συντεταγμέναι κατὰ τὸν διαμορφωθέντα διὰ τῶν ναυτικῶν συνηθειῶν τῆς κεντρικῆς καὶ ἀνατολικῆς Μεσογείου τύπον, ἔνθα ἔντυποι φορτωτικαὶ ἐμφανίζονται τοῦλάχιστον ἀπὸ τοῦ δευτέρου ἡμίσεος τοῦ δεκάτου ἐβδόμου αἰῶνος².

* Ἀνάτυπον ἐκ τῆς *Ἐπιθεωρήσεως Ἐμπορικοῦ Δικαίου ΚΔ*, 1973, 316-334.

¹ Ἡ παρούσα μελέτη ἀποτελεῖ ἀπόδοσιν εἰς τὴν Ἑλληνικὴν ἀνακοινώσεως γενομένης τὴν 8ην Μαΐου 1970 γαλλιστὶ πρὸς τὸ ἐν Ἀθήναις συνεληθὸν Β' Διεθνὲς Συνέδριον Σπουδῶν Νοτιοανατολικῆς Εὐρώπης - Τμῆμα Δικαίου καὶ Οἰκονομίας. Εἰς τὴν μετάφρασιν προσετέθησαν παραπομπαὶ τινες εἰς τὴν νεωτέραν βιβλιογραφίαν.

¹ Ἀρχεῖον Ἑλληνικῆς Κοινότητος Βενετίας, Δέμα Παλαιοῦ Ἀρχείου ἀριθ. 143 (Carte Giorgio Antonio Mello). Περὶ τοῦ Γ. Ἀ. Μέλλου, οὐτινος ἡ ἐμπορικὴ δραστηριότης ἐξετάθη καὶ ἐν Ἰσπανίᾳ, βλ. Κ. ΝΤΟΚΟΝ, *Μία ὑπόθεσις πειρατείας κατὰ τὸν 17ον αἰῶνα (1678-1680)*. Ἀνάτυπον ἀπὸ τὰ *Θησαυρίσματα* (Βενετία 1963) passim, ἰδίᾳ δὲ σ. 53 σημ. 2.

² Ἐπὶ τοῦ θέματος τούτου, βλ. τὰς παρατηρήσεις τοῦ S. MATYSIK, *Fragment des relations Polono-Italiennes de Commerce Maritime...*, *Studi Berlinghieri* (Genova 1964) 324. Ἡ ἀρχαιοτέρα, καθ' ὅσον γνωρίζει ὁ γράφων, φορτωτικὴ, εἰς τὴν ἰταλικὴν συντεταγμένην, ἀλλ' ἐκδοθεῖσα ὑπὸ ἑλληνικοῦ πλοίου, χρονολογεῖται ἀπὸ τοῦ 1678. Ἐξεδόθη τὴν 2αν Μαρτίου 1678 ἐν Ρωσσέττῃ τῆς Αἰγύπτου καὶ ἀφορᾷ εἰς μεταφορὰν διὰ λογαριασμὸν τοῦ Γ. Ἀ. Μέλλου. Ἡ φορτωτικὴ αὕτη ἐδημοσιεύθη ὑπὸ ΝΤΟΚΟΥ ὀ.π. 39-41. Δὲν ἠδυνήθημεν νὰ ἐξακριβώσωμεν κατὰ πόσον αἱ φορτωτικαὶ τοῦ Ἀρχείου Ν. Τσιρίγου (Φακ. 120 τοῦ Παλαιοῦ Ἀρχείου τῆς ἐν Βενετίᾳ Ἑλληνικῆς Κοινότητος. Βλ. Μ. ΧΑΙΡΕΤΗ, Ἡ ἐν Ἀκρωτηρίῳ Κυδωνίας γυναικεία Μονή..., Ἀνάτυπον ἀπὸ τὰ *Θησαυρίσματα* 6, Βενετία 1969, 159) προέρχονται ἐξ ἑλληνικῶν πλοίων. Φορτωτικαὶ τοῦ τύπου τούτου, ἀναγόμεναι εἰς τὸν δέκατον ὀγδοὸν αἰῶνα ἢ τὰς

Π. Διὰ μέσου τῆς ἀλληλογραφίας ταύτης δύναται τις νὰ διακρίνη τὰς γενικὰς γραμμὰς τοῦ ἐμπορικοῦ δικτύου, οὗτινος τὸ κέντρον ἦτο ὁ ἐν Βενετία οἶκος τοῦ Μέλλου.

Τὸ δίκτυον τοῦτο βασιζέται, κυρίως, ἐπὶ ἀνταποκριτῶν, μονίμως ἐγκατεστημένων εἰς λιμένας ἀποτελοῦντας τὴν διέξοδον παραγωγικῶν περιοχῶν, οἷον τὸ Ναύπλιον διὰ τὴν μέταξαν ἢ ἢ Σμύρνη διὰ τὸν βάμβακα.

Οὕτως ὁ ἀδελφὸς τοῦ Γεωργίου Ἀ. Μέλλου Νικόλαος δρᾷ ἐν τῇ περιοχῇ τοῦ Ναυπλίου μεταξὺ τῶν ἀρχῶν τοῦ 1714 καὶ τῶν τοῦ 1715³, ἐνίστε ἐν ἐταιρικῇ σχέσει μετὰ τοῦ Ράλλη Νοταρᾶ. Ἄλλος ἀδελφός, ὁ Μιχάλης Μέλλος, τὸν ὅποιον μία ἐκ τῶν ἐπιστολῶν ἐκ Ναυπλίου μνημονεύει ὡς διαμένοντα ἐν τῇ πόλει ταύτῃ τὸν Φεβρουάριον τοῦ 1715⁴, ἐργάζεται ἐν συνεχείᾳ ἐν Σμύρνη μετὰ τοῦ Δεκεμβρίου 1716 καὶ τοῦ Ἀπριλίου 1718, τέλος δὲ μεταβαίνει εἰς Πάτρας, ὅπου εὐρίσκεται τὸν Νοέμβριον 1719. Ἐν Ζακύνθῳ οἱ συνήθεις ἀνταποκριταὶ τοῦ Μέλλου ἦσαν οἱ Ἄγγελος Φισκάρδης καὶ Δημήτριος Βενετάντος⁵, ἐν ἐταιρικῇ σχέσει διατελοῦντες⁶.

ἀρχὰς τοῦ δεκάτου ἐνάτου, εὔρηται δημοσιευόμενα ὑπὸ Μ. ΜΑΝΟΥΣΑΚΑ, *Μικρασιατικὰ Χρονικά* 10, 1963, 9-88, I. ΣΧΙΝΑ, *Ἐπιθεώρησις Ἐμπορικοῦ Δικαίου* 20, 1969, 170-171 καὶ Δ. ΓΚΟΦΑ, *Ἡ Φόρτωσις ἐπὶ τοῦ Καταστρώματος-Ἱστορικά* (Ἀθῆναι 1965) ἔγγρ. ἀριθ. 2-4, σ. 139 ἐπ. Τὸ τυπικὸν τῆς εἰς τὴν ἰταλικὴν φορτωτικῆς ἥτις ἐχρησιμοποιοεῖτο ὑπὸ τῶν Ἑλληνικῶν πλοίων δὲν διαφέρει, ἄλλωστε, οὐσιωδῶς ἀπὸ τοῦ εἰς τὴν ἰσπανικὴν τοιαύτης, ἣν δημοσιεύει ὁ ΜΑΥΣΙΚ ὁ.π. 322 σημ. 4. Σημειώτεον ὅτι κατὰ τὰς ἀρχὰς τοῦ δεκάτου ἐνάτου αἰῶνος ἐν ἄλλοις ἐντυπον φορτωτικῆς εἰς τὴν ἰταλικὴν, ἀφορῶν εἰδικῶς εἰς μεταφοράς ἐλαίων, ἐκυκλοφόρει ἐν Ἑλλάδι. Ὁ γράφων ἔχει εἰς τὴν κατοχὴν του ἐν τοιοῦτον ἀντίτυπον, προερχόμενον ἐκ Κερκύρας, ὑπὸ δημοσίευσιν ἤδη ἐν τιμητικῷ τόμῳ Στρ. Ἀνδρεάδη, βλ. παρακάτω σ. 373-381.

3. Οἱ μῆνες Ἰανουάριος καὶ Φεβρουάριος σημειοῦνται ἐν ταῖς φορτωτικαῖς τοῦ Ἀρχείου Μέλλου τόσον κατὰ τὸ ἐνετικὸν ἀστικὸν ἡμερολόγιον (πρβ. FERRO, *Dizionario del diritto commune, e Veneto* (Venezia 1845-1847) ἐν λ. Anno, ὅσον καὶ κατὰ τὸ σὺνηθες.

4. Ἡ ἐπιστολὴ μνημονεύει ἀποστολὴν ἀργυρῶν σκευῶν. Μεταξὺ τῶν φορτωτικῶν τοῦ Ἀρχείου Μέλλου περιλαμβάνεται, σημειώτεον, ἐκείνη δι' ἧς ἐπραγματοποιήθη ἡ ἀποστολὴ αὕτη. Πρόκειται περὶ τῆς φορτωτικῆς τῆς 12ης Φεβρουαρίου 1714, ἐκδοθείσης ὑπὸ τοῦ πλοίου (nave) "Costanza Trionfante", μὲ πλοίαρχον τὸν Olivier Dossi. Ἄλλη φορτωτικὴ ἐκ τῶν ἐκδοθεισῶν ὑπὸ τοῦ αὐτοῦ πλοίου, ἡ τῆς 19ης Ἰανουαρίου 1714, ἀποσαφηνίζει ὅτι τὸ περὶ οὗ ὁ λόγος ἔτος ἦτο τὸ 1715/1714 καὶ ὄχι τὸ 1714/1713.

5. Ἡ οἰκογένεια εὐγενῶν Foscardi ἦτο ἤδη ἐπιφανὴς ἐν Ζακύνθῳ πρὸ τοῦ 1520, ὅτε ὁ Ἄγγελος Φισκάρδης διέπρεπε εἰς κατὰ τῶν Τούρκων ἀγῶνας ἐν Πελοποννήσῳ καὶ ἡμείφθη διὰ τὰς ὑπηρεσίας του ὑπὸ τῶν Ἑνετῶν. Ὁ ὁμώνυμός του, ὅστις ἀναφέρεται ἐν τῷ Ἀρχεῖῳ τοῦ Μέλλου, εἶναι, πιθανῶς, ὁ αὐτὸς ὅστις τὸ 1713 φέρεται ὡς κύριος ἐκτάσεων ἐπὶ τῆς Πελοποννησιακῆς ἀκτῆς παρὰ τὸ Castel Tornese. Πρβ. Α. ΖΩΗΝ, *Λεξικὸν φιλολογικὸν καὶ ἱστορικὸν Ζακύνθου* (Ζάκυνθος 1896-1916) ἐν λ. Φοσκάρδης. Καθ' ὅσον ἀφορᾷ εἰς τὸν Βενετάντον, τὸ Λεξικὸν τοῦ Ζώη, ἐν λ., φέρει τὴν οἰκογένειαν ὡς κρητικῆς καταγωγῆς.

6. Ἄλλο παράδειγμα ἐταιρικῆς σχέσεως μονίμου χαρακτήρος ἀποτελεῖ ἡ ἐταιρία Νικολάου Μέλλου καὶ Ράλλη Νοταρᾶ, ἥτις μνημονεύεται εἰς τὰς φορτωτικὰς τοῦ 1714 ἐκ Ναυπλίου, οἷον εἰς τὴν τῆς 25ης Φεβρουαρίου 1714/1713 ἥτις ἐξεδόθη ὑπὸ τοῦ πλοίου "Dolfina Veneta". Ἐπανελημμένως ἐξ ἄλλου μνημονεύεται ἡ ἐταιρία αὕτη ἐν τῇ ἐπιστολῇ τῆς 30ης Δεκεμβρίου 1714 τοῦ Νικολάου Μέλλου. Πρόκειται, φρονοῦμεν, περὶ ἐταιριῶν συνεστημένων κατὰ τὸ ἐνετικὸν δίκαιον, τὸ ὅποιον ἦτο τὸ μόνον ἐφαρμοζόμενον ἀπὸ τοῦ Μεσαιῶνος ἐπὶ ἐμπορικῶν θεμάτων, ἐν ταῖς ἐνετικαῖς ἀποικίαις. Πρβ. ΤΗΙΡΙΕΤ, *Romanie* 401, ἄλλας δὲ παραπομπὰς βλ. παρὰ ΓΚΟΦΑ, *Ἡ Φόρτωσις* 113 σημ. 1. Ἡ τριετοῦς διαρκείας σύμβασις ἐταιρίας τῆς 20ης Μαρτίου 1761 ἐκ Καλαμάτας, Σ. ΚΟΥΓΕΛ, *Συμφωνητικὸν καλαματιανῆς ἐμπορικῆς ἐταιρίας τοῦ Παν. Μπενάκη πρὸ διακοσίων ἐτῶν, Πελοποννησιακὴ Πρωτοχρονιά* 8, 1964, 6, εἶναι ἐπίσης, φρονοῦμεν, ἐπηρεασμένη ἀπὸ τὸ ἐνετικὸν ἐμπορικὸν δίκαιον, τὸ ὅποιον ἐφηρμόζετο παλαιότερον (ἐπὶ Ἑνετοκρατίας) ἐν Πελοποννήσῳ. Βλ. ἐπίσης περὶ τῶν ἐπὶ Τουρκοκρατίας ἐταιριῶν, Α. ΚΙΑΝΤΟΥ-ΠΑΜΠΟΥΚΗ, *Ἐμπόριον καὶ Ἐμπορικὸν δίκαιον ἐπὶ Τουρκοκρατίας* (ἀνάτυπον ἐκ τοῦ Γ' Τόμου τῆς Ἐπιστημονικῆς Ἐπετηρίδος Α.Β.Σ.Θ.) (Θεσσαλονίκη 1971) 36-37, ἥτις ὁμως δὲν θίγει ἐν ἐκτάσει τὸ θέμα τῶν προσωπικῶν ἐταιριῶν καὶ Α. ΔΡΑΚΑΚΗΝ, *Ἡ Σύρος ἐπὶ Τουρκοκρατίας Β'* (Ἀθῆναι 1967) 290 ἐπ., καθ' ὅν δὲν ἀπαντοῦν ἐν Σύρῳ ἐπὶ Τουρκοκρατίας ἐμπορικαὶ ἐταιρίαι μονιμωτέρου χαρακτήρος. Ἀντιθέτως, μονιμωτέρου χαρακτήρος φαίνεται ὅτι ἦτο ἡ ἐν Ἄρτῃ ἐταιρία Θεοχάρης Νικολάου καὶ Συντροφία, ἥς ἡ ὑπαρξίς μαρτυρεῖται ἐν ἔτει 1815 (ΣΧΙΝΑΣ ὁ.π. 171, 181).

Ὁ Μέλλος προσφεύγει ἐν τούτοις καὶ εἰς ἐπ' εὐκαιρία προμηθευτάς. Οὕτω, τὰ φορτωθέντα ὑπὸ τῶν πολυπληθῶν φορτωτῶν τοῦ πλοίου “Susanna” ἐν Κιτριάς τῆς Μάνης ἐμπορεύματα —μεταξὺ τῶν ὀνομάτων τῶν φορτωτῶν ἄξια σημειώσεως εἶναι τὸ τοῦ Caritano Gianaci Cotofari⁷ καὶ τὸ τοῦ Παναγιώτου Παπάζογλη⁸— καταλήγουν τελικῶς εἰς τὸν Μέλλον τῆ μεσολαβῆσει Ἑλλήνων ἐμπόρων τῆς Βενετίας⁹.

Οἱ ἀνταποκριταὶ συνεργάζονται κατὰ δύο τρόπους μὲ τὸν οἶκον τοῦ Μέλλου: εἴτε ἐνεργοῦν ὡς παραγγελιοδόχοι ἀγορᾶς διὰ λογαριασμὸν τοῦ Μέλλου¹⁰, εἴτε ἐνεργοῦν δι' ἴδιον αὐτῶν λογαριασμὸν. Εἰς τὴν τελευταίαν ταύτην περίπτωσιν, οἱ ἀνταποκριταὶ οὗτοι ἀποστέλλουν ἐμπορεύματά των εἰς τὸν οἶκον τοῦ Μέλλου, ὅστις ἀναλαμβάνει τὴν πώλησιν αὐτῶν.

Εἰς τὴν περίπτωσιν ταύτην, ἡ ἀποστολὴ συνοδεύεται ὑπὸ λεπτομεροῦς ἀναλύσεως τοῦ κόστους τῶν ἐμπορευμάτων. Τοιαύτην ἀνάλυσιν περιέχει ἐπιστολὴ τῆς 7ης Ἀπριλίου 1718, ἣτις ἐστάλη ἐκ Σμύρνης ὑπὸ τοῦ Μιχάλη Μέλλου εἰς τὸν Γεώργιον Ἀντωνίου Μέλλον, ἐν σχέσει πρὸς ἀποστολὴν βάμβακος ἐκ Σμύρνης¹¹. Τὸ γεγονὸς τοῦτο ὁδηγεῖ εἰς τὸ συμπέρασμα ὅτι ὁ Μέλλος ὑπεχρεοῦτο νὰ πωλήσῃ τὸ ἐμπόρευμα εἰς τιμὴν προσδιοριζομένην ἐπὶ τῆ βάσει τοῦ κόστους τούτου. Κατὰ πόσον ὅμως ἡ συναλλαγὴ αὕτη ἐλάμβανε τὴν νομικὴν μορφήν τῆς συμβάσεως μεταπρασίας ἢ τὴν τῆς παραγγελίας πωλήσεως¹² δὲν προκύπτει ἐκ τῶν ἐγγράφων, ὡς ἐπίσης δὲν προκύπτει ἐξ αὐτῶν καὶ ἡ τιμὴ πωλήσεως. Ὡς ἔνδειξιν καὶ μόνον,

7. Περὶ τῆς οἰκογενείας Κουτήφαρη τῆς Μάνης βλ. Δ. ΒΑΓΙΑΚΑΚΟΝ, Ἐποικία Μανιατῶν, Ἐπετηρὶς Μεσαιωνικῶν Ἀρχείων II, 1940, 155-156. Ἀποκλείεται, φρονοῦμεν, ὁ “Caritano Gianaci Cotofari” τῶν φορτωτικῶν νὰ ἦτο ὁ αὐτὸς πρὸς τὸν Τζανέτον Κουτήφαρην, πρῶτον Μπέην τῆς Μάνης, διορισθέντα ὑπὸ τοῦ Σουλτάνου τὴν 20ῆν Ἰανουαρίου 1777 (Μ. ΣΑΚΕΛΛΑΡΙΟΥ, Ἡ Πελοπόννησος κατὰ τὴν δευτέραν Τουρκοκρατίαν (Ἀθῆναι 1939) 205).

8. Περὶ τῶν Παπάζογλη, οἰκογενείας προϋχόντων τοῦ Βιλαετίου Τριπολιτσᾶς βλ. ΣΑΚΕΛΛΑΡΙΟΥ ὁ.π. 140 καὶ ΚΡΕΜΜΥΔΑΝ, Ἐμπόριο 125, 282-283.

9. Πρβ. κατωτέρω σημ. 15.

10. Ἐπιστολὴ τῆς 30ῆς Δεκεμβρίου 1714 ἐκ Ναυπλίου, στίχ. 9 ἐπ.: «Ἐφόρτωσα εἰς τὸ αὐτὸ καράβι Σὰν Παῦλο, Καπετὰν Φρανκέσκο Ρόσσο μετὰξί κολέττα δυὸ διὰ λογαριασμὸν σου...».

11. Ἐπιστολὴ τῆς 7ης Ἀπριλίου 1718 ἐκ Σμύρνης, στίχ. 28 ἐπ.: «Σοῦ δίδω ἀκόμη τὴν εἶδησιν πὼς ἐφόρτωσα ἀπάνω εἰς ἓνα καράβι φρανκέζικον, τοῦ Μαρτινέγκου, ὀνομαζόμενον νάβε Ἐγαλιέρα Σὰν Γιουζεππε, καπετὰν Γιουζεππε Ἀλεμαντὴ διὰ λογαριασμὸν ἐδικόν μου, βαμπάκι μπάλλες 16... διὰ νὰ παραδοθῇ εἰς χεῖραν τῆς αὐθεντίας σου» (ἀκολουθεῖ ἀνάλυσιν τοῦ κόστους τοῦ ἐμπορεύματος). Σημειωτέον ὅτι τὸ «γαλλικόν» τοῦτο πλοῖον, φορτωτικὴ τοῦ ὁποίου ὑπὸ χρονολογίαν 5 Μαρτίου 1718 ἔχει δημοσιευθῆ ὑπὸ τοῦ γράφοντος (Δ. ΓΚΟΦΑ, Ἡ Φόρτωσις ἀριθ. ἐγγρ. 3, σ. 139 ἐπ.) ἦτο εἰς τὴν πραγματικότητά ἑλληνικόν. Μαρτινέγκο ἦτο τὸ ὄνομα οἰκογενείας εὐγενῶν τῆς Ζακύνθου, ἰταλικῆς καταγωγῆς (βλ. ΖΩΗΝ, ἐν λ.). Μέλος τῆς οἰκογενείας ταύτης, ὁ Εὐστάθιος, ἀναφέρεται ἐν ἐγγράφῳ τῆς 17ης Αὐγούστου 1713 ἐκ Βενετίας, δημοσιευμένῳ ὑπὸ Κ. ΜΕΡΤΖΙΟΥ, Θωμᾶς Φλαγγίνης... (Ἀθῆναι 1939) 142. Ἐπὶ τοῦ θέματος τῶν ὑπὸ ξένας σημαίας ἑλληνικῶν πλοίων, βλ. καὶ Ν. ΣΥΒΟΡΝΟΣ, *Le Commerce de Salonique au XVIIIe siècle* (Paris 1959) 203-204, ΚΡΕΜΜΥΔΑΝ, Ἐμπόριο 246-249.

12. Περὶ τῆς παραγγελίας πωλήσεως, βλ. Γ. ΠΕΤΡΟΠΟΥΛΟΝ, *Νομικὰ ἔγγραφα Σίφνου τῆς συλλογῆς Γ. Μαρτιδάκη* (Ἀθῆναι 1956) 128-129, Δ. ΓΚΟΦΑ, *Δεῖγμα* 114 σημ. 4, ἐνθα περαιτέρω παραπομπαί. Ἐν τῇ ἐπιστολῇ τοῦ τῆς 30ῆς Δεκεμβρίου 1714 ἐκ Ναυπλίου, στίχ. 23-24, ὁ Νικόλαος Μέλλος γράφει εἰς τὸν Γεώργιον Ἀ. Μέλλον: «Ἐγὼ δὲν θέλω τίποτες διὰ νὰ μοῦ στείλῃς πρᾶγμα, μόνε ὅ,τι σοῦ στέλνω κράτει τα αὐτοῦ μέσα διὰ νὰ ἰδοῦμε τὸν καιρὸν, πὼς πάει καὶ ἀπόκει μιλοῦμε». Ὡς προκύπτει ἐκ τῆς ἐπιστολῆς ταύτης, ὁ Νικόλαος Μέλλος ἐχρησιμοποιοῖ ὑπὸ ὀμαλᾶς συνθήκας τὸ προῖόν τῆς πωλήσεως τῶν ἐμπορευμάτων του ἵνα προβαίη εἰς ἀγορᾶς ἐν Βενετία. Ἦσχολεῖτο, κατὰ ταῦτα καὶ μὲ τὸ εἰσαγωγικὸν ἐμπόριον. Ἐν τῇ ἐπιστολῇ του ταύτη, ἀντιθέτως, ὁ Νικόλαος Μέλλος λαμβάνει τὴν πρόνοιαν, ὡς ἐκ τῶν ἐπικινδύνων περιστάσεων (εὐρισκόμεθα εἰς τὰς παραμονὰς τῆς καταλήψεως τοῦ Ναυπλίου ὑπὸ τῶν Τούρκων, πραγματοποιηθείσης τὴν 9ην Ἰουλίου 1715. Πρβ. Η. ΚΡΕΤΣΧΜΑΥΡ, *Geschichte von Venedig* III (Stuttgart 1934) 357) ὅπως μὴ προβῇ εἰς νέας ἀγορᾶς, ἐνῶ παραλλήλως ἀποστέλλει εἰς τὸν ἀδελφόν του καὶ τὰ ἀργυρὰ σκευὴ τοῦ οἴκου του (ἐπιστολὴ τῆς 2ας Φεβρουαρίου 1715/14 ἀδημοσίευτος). Γιὰ τὴν τύχη τοῦ Νικολάου

ὡς πρὸς τὴν τελευταίαν ταύτην, σημειοῦμεν ὅτι αἱ φορτωτικαὶ μνημονεύουν πολλάκις ἀξίαν ἣτις φαίνεται ὅτι εἶναι ἡ τιμὴ ἀγορᾶς τοῦ ἐμπορεύματος, προσηυξημένη κατὰ τὰ ἔξοδα ἀποστολῆς¹³.

Οἱ ἀνταποκριταὶ περιτρέχουν αὐτοπροσώπως τὰ χωρία καὶ προβαίνουν ἐπιτοπίως εἰς ἀγοράς¹⁴. Τέλος, ὁ Μέλλος, κατὰ διαδικασίαν ἣτις δὲν προκύπτει ἐκ τῶν ἐγγράφων, προμηθεύεται, ὡς ἐλέγχθη, καὶ ἐμπορεύματα ἀποσταλέντα εἰς ἄλλους ἐμπόρους τῆς Βενετίας¹⁵.

Ἡ Ζάκυνθος φαίνεται ὅτι διεδραμάτισε τὸν ρόλον διαμετακομιστικοῦ σταθμοῦ, ἀπὸ τὸν ὁποῖον τὰ ἐμπορεύματα κατηθύνοντο περαιτέρω πρὸς Βενετίαν. Οὕτω διαπιστοῦται ὅτι ὠρισμένοι ἐκ τῶν ἀποστολῶν ἐκ Ναυπλίου ἀπευθύνονται πρὸς τοὺς προαναφερθέντας Ἄγγελον Φισκάρδην καὶ Δημήτριον Βενετᾶνον, οἵτινες δι' «ὀπισθογραφῆσεως» προωθοῦν αὐτὰς περαιτέρω πρὸς τὸν Μέλλον ἐν Βενετία¹⁶.

Μέλλου καὶ τοῦ ἄλλου ἀδελφοῦ, Μιχάλη Μέλλου, κατὰ τὴν κατάληψη τοῦ Ναυπλίου καὶ μετὰ, βλ. Ε. ΛΙΑΤΑ, Μαρτυρίες γιὰ τὴν πτώση τοῦ Ἀναπλίου στοὺς Τούρκους, *Μνήμων* 5, 1975, 114-115 καὶ ἔγγρ. 21 τῆς 27-9-1715 (σ. 135-136) καὶ τῆς ἴδιας, Τεκμήρια γιὰ τὴν ἀθηναϊκὴ κοινωνία στὶς ἀρχὲς τοῦ 18ου αἰώνα, *Μνήμων* 11, 1986, 33-46.

13. Οὕτως, ἐν τῇ ἐπιστολῇ τῆς 7ης Ἀπριλίου 1718 ἐκ Σμύρνης, μετὰ τὴν ἀνάλυσιν τοῦ κόστους τοῦ ἀποστελλομένου δι' ἴδιον λογαριασμὸν βάμβακος (στίχ. 15-16: ἀξία ἀγορᾶς ριάλια 600, πλεόν 75 ριάλια καὶ 91 ἄσπρα ἔξοδα ἀποστολῆς, ἥτοι κόστος κατὰ τι ὑψηλότερον τοῦ 12,5%), ὁ Μιχαὴλ Μέλλος πληροφορεῖ τὸν ἀδελφόν του (στίχ. 27): «Τὸ ἄνωθεν βαμπάκι τὸ ἔχω βαλουτάδο διὰ τὴν πόλιτζα ντὲ κάρικο, στὰ ἑπτακόσια ριάλια τῆς Σμύρνης». Περὶ τῆς ἀξίας τῶν ριαλιῶν ἐν Σμύρνη βλ. P. MASSON, *Histoire du Commerce Français dans le Levant au XVII siècle* (Paris 1896) 493.

14. Ἐπιστολὴ τῆς 30ῆς Δεκεμβρίου 1714 ἐκ Ναυπλίου, στίχ. 9 ἐπ., παρατιθεμένη ἀνωτέρω ἐν σημ. 10. Περὶ τῶν Ἑλλήνων ἐμπόρων οἵτινες διέτρεχον κατὰ τὰς ἀρχὰς τοῦ δεκάτου αἰῶνος τὴν ἐνδοχώραν προβαίνοντες εἰς ἀγορὰς διὰ λογαριασμὸν Ἑνετῶν ἐμπόρων, ἀλλὰ καὶ δι' ἴδιον λογαριασμὸν, βλ. S. VORIOS, *La marine marchande grecque au XVIII siècle* (Athènes 1940) 11, καθ' ὅσον ἀφορᾷ εἰς τὴν Ἠπειρον. Ἡ αὐτὴ μέθοδος ἦτο ἐν χρῆσει ἐν τῇ περιοχῇ τῆς Θεσσαλονίκης, ὅπου ἐμπορικοὶ πράκτορες περιέτρεχον τὰ χωρία προβαίνοντες εἰς ἀγορὰς μετὰξῆς (SVORONOS ὅ.π. 261). Διὰ τὴν προαγορὰν τῆς μετὰξῆς ἐν Πελοποννήσῳ ὑπὸ τῶν Γάλλων ἐμπόρων κατὰ τὰς πανηγύρεις τῆς Τριπόλεως καὶ τοῦ Μυστρᾶ βλ. ΚΡΕΜΜΥΔΑΝ, *Ἐμπόριο* 329-330.

15. Ἀναφερόμεθα κυρίως εἰς τὰς ἀποστολὰς ἐμπορευμάτων ἐκ Κερκύρας καὶ ἐκ τῶν Κιτριῶν τῆς Μάνης. Οὕτως ἐν φορτωτικῇ τῆς 16ης Ἰανουαρίου 1716/1715 ἐκδοθεῖσα ὑπὸ τοῦ ὑπὸ ἀγγλικὴν σημαίαν πλοίου "Fortuna Veneta" ἀναφέρεται, πλὴν τοῦ Γεωργίου Ἀντωνίου Μέλλου, καὶ ὁ Δημήτριος Περούλης. Εἰς τὴν περίπτωσιν τῆς φορτωτικῆς τῆς 24ης Ἀπριλίου 1717 ἣτις ἐξεδόθη ἐν Κιτριάς ὑπὸ τοῦ «φλαμανδικοῦ» πλοίου "Susanna", μοναδικὸς παραλήπτης ἐν Βενετία φέρεται ὁ Ἰωάννης Ντέκκας (Juanne Decca). Εἶναι ἀληθὲς ὅτι αἱ φορτωτικαὶ αὗται φέρουν τὴν ρήτραν "o chi per loro fosse" ἢ "o chi per lui sarà". Ἐν τούτοις, αἱ λεπτομέρειαι τῆς λειτουργίας τῆς ἐμπορικῆς ταύτης διαδικασίας δὲν εἶναι σαφεῖς. Ὁ Δημήτριος Περούλης καὶ ὁ Ἰωάννης Ντέκκας, Ἑλληνες ἔμποροι ἐν Βενετία ἦσαν, ὡς ὁ Μέλλος, ἀθηναϊκῆς καταγωγῆς. Ὁ Δημ. Περούλης (βλ. ΜΑΝΟΥΣΑΚΑΝ ὅ.π. (σημ. 2) 21 σημ. 2) συνειργάζετο ἐμπορικῶς μετὰ τῶν ἐν Σμύρνη ἐμπόρων Χορτάτζη ἐν ἔτει 1764, καθ' ἃ προκύπτουν ἐκ τῆς δημοσιευθείσης ὑπὸ ΜΑΝΟΥΣΑΚΑ αὐτόθι 53, φορτωτικῆς ἀριθ. 15 τῆς 25ης Αὐγούστου 1764. Ὁ Ἰ. Ντέκκας ὑπῆρξεν ἰδρυτῆς σχολείου ἐν Ἀθήναις πρὸ τοῦ 1754 (I. ΒΕΛΟΥΔΟΥ, *Ἑλλήνων Ὀρθόδοξων ἀποικία ἐν Βενετία*² (Βενετία 1893) 128, St. RUNCIMAN, *The Great Church in Captivity* (Cambridge 1968) 218). Ἡ κοινὴ αὕτη καταγωγὴ ἐξηγεῖ, πιθανῶς, τὴν ἐμπορικὴν συνεργασίαν ἣν διαβλέπει τις ὑφισταμένην μετὰξὺ Γ.Α. Μέλλου, Ντέκκα καὶ Περούλη, ἣ προσέτι τοῦ Λεονάρδου Καπετανάκη, ἄλλου ἐμπόρου ἀθηναϊκῆς καταγωγῆς, μνημονευομένου ὁμοῦ μετὰ τοῦ Ντέκκα ἐν ἑτέρῳ φορτωτικῇ ἐπίσης τῆς 24ης Ἀπριλίου 1717, ἐκδοθεῖσα ἐν Κιτριάς ὑπὸ τοῦ πλοίου "Susanna" (περὶ τοῦ Λεονάρδου Καπετανάκη, βλ. ΒΕΛΟΥΔΟΥ ὅ.π. 98, 134, 188, ΓΚΟΦΑΝ, *Ἡ Φόρτωσις* ἔγγρ. ἀριθ. 4, σ. 140-141).

16. Ἡ φορτωτικὴ τῆς 4ης Φεβρουαρίου 1714 (κατωτέρω ἀριθ. ἔγγρ. 4) ἣτις ἐξεδόθη ὑπὸ τοῦ πλοίου "Costanza Trionfante", πλοίαρχος Olivier Dossi, εἶναι ἐν προκειμένῳ χαρακτηριστικὴ. Φορτωταὶ εἶναι ὁ Νικόλαος Μέλλος καὶ Ράλλης Νοταρῆς, ἑταῖροι (compagni). Ἀποστέλλον δεματίδιον μετὰξῆς δι' ἴδιον λογαριασμὸν καὶ ἕτερον διὰ λογαριασμὸν Γεωργίου Ἀντωνίου Μέλλου. Παραληπτὰ εἶναι οἱ Ἄγγελος Φισκάρδης καὶ Δημήτριος Βενετᾶντος ἐν Ζακύνθῳ. Ἡ ὀπισθία ὄψις τῆς φορτωτικῆς φέρει τὴν ἐξῆς σημείωσιν: "1714/15 a di 26 Feb(braio) S.V. Zante. E per noi consegnante li sopradetti due colletti seda al sopradetto S(igno)r Zorzi d'Antonio Mello, iuxta la presente, intendendosi assicurati p(er) duc(ati) quatrocento il coletto in conformità di Sui ordini". Ἡ φορτωτικὴ τῆς 4ης Φεβρουαρίου 1714 εἶχεν ἄλλωστε ὑπ' ὄψιν τὴν πρᾶξιν ταύτην. Πράγματι χειρόγραφος ρήτρα, γεγραμμένη κάτωθι αὐτῆς,

III. Τὸ ἐμπόριον τοῦ Μέλλου ἐν Πελοποννήσῳ —ἰδίᾳ τὸ ἐμπόριον τῆς μετάξης— ἀκμᾶζον τὸ 1712 καὶ τὸ 1713, δέχεται βαρὺ πλήγμα τὸ 1715 ὡς ἐκ τῆς καταλήψεως τῆς χερσονήσου ὑπὸ τῶν Τούρκων. Ἀρχίζει καὶ πάλιν τὸ 1719¹⁷ ἀλλὰ λίαν μειωμένον. Ἡ ἀπώλεια αὕτη ἰσορροπεῖται ἐκ τῆς ἐπεκτάσεως τοῦ μετὰ τῆς Σμύρνης ἐμπορίου. Ἐν τέλει τοῦ παρόντος παραθέτομεν πίνακα ὅστις δεικνύει τὰς μεταβολὰς τοῦ ἐξαγωγικοῦ ἐμπορίου τοῦ Μέλλου κατὰ τὴν ὑπὸ ἐξέτασιν περίοδον.

IV. Τὸ ἐμπόριον ἀφορᾷ εἰς φυσικὰ προϊόντα ὡς ἡ μέταξα¹⁸, τὸ πρινοκόκκι (κόκκος βαφικός)¹⁹, ἢ τὸ κηκίδιον²⁰ τῆς Πελοποννήσου, προϊόντα ἀπαραίτητα διὰ τὴν ἐνετικὴν ὑφαντουργίαν²¹, ἢ ὁ βάμβαξ τῆς Σμύρνης.

Ἴδου ἤδη ἡ προέλευσις τῶν δύο σημαντικωτέρων ἐκ τῶν ἐμπορευμάτων τούτων.

α) Ἡ μέταξα φορτώνεται εἰς τοὺς λιμένας τῆς Ζακύνθου, τῆς Κερκύρας καὶ τοῦ Ναυπλίου. Τὸ 1712 ἡ Ζάκυνθος ἀποστέλλει 15 δέματα καὶ ἡ Κέρκυρα 16. Τὸ 1713 ἡ Ζάκυνθος ἀποστέλλει 16 δέματα καὶ ἡ Κέρκυρα 26. Τὸ 1714 τὸ Ναύπλιον ἀποστέλλει 16 δέματα, αἱ Πάτραι 2 καὶ ἡ Ζάκυνθος 10. Τὸ 1715 τὸ Ναύπλιον ἀποστέλλει 14 καὶ ἡ Ζάκυνθος 4.

Φρονοῦμεν ἐν τούτοις ὅτι αἱ ἐκ Ζακύνθου ἀποστολαὶ δεόν νὰ θεωρηθοῦν ὡς συνιστῶσαι

προέβλεπεν ὅτι: “la sud(dett)a seda, è p(er) imbarcarsi ala med(esi)ma nave facendo per è nove police di carico metter sotto la sicuritá che tengono giusto l’ordine del Sig(nor) Zorzi Ant(oni)o Mello li sud(det)ti Sig(no)ri”. Τελικῶς, ἀντὶ τῆς προβλεπομένης ἐκδόσεως νέας φορτωτικῆς, ἔλαβεν χώραν ἡ προμημονευθεῖσα «ὀπισθογράφησις». Παραμοίαν «ὀπισθογράφησιν», μὲ ἀνάλογον φρασεολογίαν, περιέχει καὶ μία φορτωτικὴ, τῆς 2ας Φεβρουαρίου 1715/14, ἐκδοθεῖσα ὑπὸ τοῦ πλοίου “Dolfin”, πλοίαρχος Giusto Binussi. Ἡ «ὀπισθογράφησις» εἰς τὴν περίπτωσιν ταύτην ἔλαβε χώραν ἐν Ζακύνθῳ τὴν 27ην Φεβρουαρίου 1715/14.

17. Εἶναι ἀληθές ὅτι ἐν ἔτει 1717 σημαντικὴ ποσότης μετάξης (36 δέματα) ὡς καὶ ἄλλα ἐμπορεύματα ἐφορτώθησαν ἐν Κιτριάς τῆς δυτικῆς Μάνης ἐπὶ τοῦ ἤδη μνημονευθέντος «φλαμανδικοῦ» πλοίου “Susanna”. Ἄλλ’ ἡ ἀποστολὴ αὕτη ἔχει μᾶλλον περιστασιακὸν χαρακτῆρα. Μία ὁμάς φορτωτῶν προβαίνει εἰς φορτώσεις, περιορισμένης ἑκάστου ποσότητος ἐμπορεύματος. Πλὴν τῶν σημαντικωτέρων ἐκ τῆς ὁμάδος αὐτῆς, τοῦ Παναγιώτου Παπάζογλη καὶ τοῦ Γιαννάκη Κουτήφαρη, περὶ ὧν ἐγένετο ἤδη λόγος, συναντῶμεν καὶ τοὺς Γεωργάκη Ρόττην (ἢ Ρούττην) (Giorgaci Rotti), Νικόλαον Παπαδάκη (Nicolo Paradaci), Δημήτριον Παπαδόπουλον (Demetrio Papadopullo), Γιαννάκη Λαβοῦρκο (Gianaci Leavonco), Γεωργάκη Βαρσαμάκη (Giorgaci Varsamaci), Παναγιώτην Γιωργάκαλον (ἢ Γεωργακόπουλον; Panagioti Giorgiacalo), Παναγιώτην Κουτήφαρη (Panagioti Chutifarì) κλπ. Σημειωτέον ὅτι καὶ οἱ παραληπτὰ εἶναι ἐπίσης πολλοὶ καὶ ὅπερ ἔτι μᾶλλον ἐνδιαφέρον, ὁ Γ. Ἀ. Μέλλος δὲν συμπεριλαμβάνεται μετὰ αὐτῶν. Τὸ γεγονός τοῦτο ἐνισχύει, φρονοῦμεν, τὴν ὑπόθεσιν τοῦ γράφοντος ὅτι οἱ ἄμεσοι δεσμοὶ τοῦ οἴκου Μέλλου μετὰ τῆς Πελοποννήσου διεκόπησαν ὅταν ἡ χερσονήσος περιήλθεν εἰς τοὺς Τούρκους. Ὁ Μιχάλης Μέλλος (ὁ αὐτὸς ὅστις, κατὰ τὸ Ἀρχεῖον, εὐρίσκετο ἐν Σμύρῃ μετὰ τῆς 29ης Ὀκτωβρίου 1716 καὶ 7ης Ἀπριλίου 1718) ὑπῆρξεν ἐκεῖνος ὅστις ἐπανήρχισεν, ἐκ Πατρῶν, τὴν μετὰ τοῦ Γεωργίου Ἀντωνίου Μέλλου συνεργασίαν, κατὰ Νοέμβριον 1719. Περί τῶν ἐμπορικῶν σχέσεων Μάνης καὶ Ζακύνθου, βλ. ΒΑΓΙΑΚΑΚΟΝ ὁ.π. (σημ. 7) 152.

18. Περί τῶν ἐξαγωγῶν μετάξης ἐκ Πελοποννήσου κατὰ τὴν διάρκειαν τῆς δευτέρας Τουρκοκρατίας, βλ. ΣΑΚΕΛΛΑΡΙΟΥ ὁ.π. (σημ. 7) 270, ΚΡΕΜΜΥΔΑΝ, Ἐμπόριο 160-169. Ἡ κατ’ ἐξοχὴν παραγωγὸς μετάξης περιοχὴ ὑπῆρξεν ἡ τοῦ Μυστρά. Ἀκολουθεῖ ἡ Κόρινθος, τὸ Ναύπλιον, ἡ Καλαμάτα κλπ. Ἡ Μάνη παρήγεν ἐπίσης ἱκανὰς ποσότητας. Μία φορτωτικὴ ἐκ τοῦ Ἀρχείου τοῦ Μέλλου, ἡ τῆς 4ης Ἰουλίου 1712, πλοῖον “Santa Margherita” διευκρινίζει ὅτι ἡ φορτωθεῖσα μέταξα προήρχετο ἐκ Πατρῶν.

19. Περί τοῦ παραγομένου ἐν Πελοποννήσῳ πρινοκοκκίου (grana), βλ. W. HEYD, *Histoire du Commerce du Levant au Moyen Age* (Leipzig 1886) II 608. Κατὰ τὸν XVIII αἰῶνα αἱ παραγωγαὶ περιοχαὶ ἦσαν ἡ Κόρινθος, ἡ Καρύταινα, ὁ Μυστράς, ἡ Μονεμβασιά, τὸ Ἄργος κλπ. (ΣΑΚΕΛΛΑΡΙΟΥ ὁ.π. (σημ. 7) 273. Βλ. καὶ ΚΡΕΜΜΥΔΑΝ, Ἐμπόριο 194 σημ. 5).

20. Περί τοῦ παραγομένου κυρίως ἐν τῇ περιοχῇ τοῦ Μυστρά κηκιδίου (vallonea), βλ. ΣΑΚΕΛΛΑΡΙΟΥ ὁ.π. (σημ. 7) 273. Βλ. ἐπίσης ΚΡΕΜΜΥΔΑΝ, Ἐμπόριο 194-195 ὡς καὶ HEYD II 644.

21. Πρβ. D. SELLA, *Crisis and Transformation in Venitian Trade* ἐν B. PULLAN, *Crisis and Change in Venitian*

περαιτέρω προώθησιν ἐμπορευμάτων εἰσαχθέντων εἰς τὴν νῆσον ταύτην ἐκ Πελοποννήσου, τῆς κατ' ἐξοχὴν δηλαδὴ μεταξοπαραγωγῆς περιοχῆς. Τὸ γεγονός τοῦτο ἀποδεικνύεται ἐκ τῶν ἀποστολῶν τοῦ 1715, αἵτινες πραγματοποιοῦνται ἐκ Ναυπλίου εἰς Ζάκυνθον, προκειμένου νὰ προωθηθοῦν περαιτέρω πρὸς Βενετίαν.

β) Τὸ ἕτερον τῶν ἐμπορευμάτων τὰ ὁποῖα διαδραματίζουν σημαντικὸν ρόλον ἐν τῷ ἐμπορίῳ τοῦ Μέλλου εἶναι ὁ βάμβαξ. Τὸ προϊόν τοῦτο μνημονεύεται τὸ πρῶτον ἐν τῇ ἀλληλογραφίᾳ τὸ 1717 ὡς «σαλονικιό» (salonichio). Πρόκειται, συνεπῶς, περὶ βάμβακος τῆς Θεσσαλονίκης²². Πολὺ σημαντικώτερα, ἐν τούτοις, ἀποστολὴ πραγματοποιεῖται τὸ 1718 ἐκ Σμύρνης. Πρόκειται ἐν τῇ περιπτώσει ταύτῃ περὶ τοῦ περιφήμου βάμβακος τῆς μικρασιατικῆς ἐνδοχώρας²³, τὸ ὁποῖον ἀποστέλλει ὁ ἀδελφὸς τοῦ Μέλλου Μιχάλης.

V. Ἡ ἀλληλογραφία τοῦ Μέλλου ἀποδεικνύει, φρονοῦμεν, ὅτι ἡ ἐμπορικὴ δραστηριότης ἐν τῇ ἐνετοκρατούμενῃ Πελοποννήσῳ εἶχε μόλις ἀρχίσει ν' ἀναπτύσσεται καθ' ἡν στιγμὴν ἡ τουρκικὴ εἰσβολὴ ἤλθε νὰ ἀνακόψῃ τὴν ἐξέλιξίν της. Ἀποδεικνύει, φρονοῦμεν, ἐπίσης ὅτι ἐπὶ τοῦ σημείου τούτου, αἱ αἰτιάσεις κατὰ τῆς ἐνετικῆς κυριαρχίας²⁴ ἐν μέρει μόνον εἶναι δεδικοιολογημένα. Τὸ ἐξαγωγικὸν ἐμπόριον τῆς Πελοποννήσου εὐρίσκεται κατὰ μέγα μέρος εἰς χεῖρας Ἑλλήνων²⁵, οἵτινες χρησιμοποιοῦν τὰς παρεχομένας εἰς αὐτοὺς ἐκ τῶν μετὰ τῆς Βενετίας δεσμῶν δυνατότητας ἵνα συναλλάσσονται μετὰ τῆς εὐρωπαϊκῆς Δύσεως. Ἡ ὑποχρέωσις ὅπως τὰ ἐμπορεύματα τῶν διέρχονται διὰ τῆς ἐνετικῆς Μητροπόλεως φαίνεται ὅτι συνίστα διὰ τοὺς ἐμπόρους τούτους πλεονέκτημα μᾶλλον ἢ πρόσκομμα.

Τὸ γεγονός τοῦτο ἐξηγεῖ διατὶ αἱ ἀκολουθοῦμεναι ὑπὸ τῶν ἐμπορευομένων τούτων συνήθειαι, συγκρινόμεναι πρὸς τὰς ἐν ἰσχύϊ ἐν τῷ ἐμπορίῳ τῆς Ὑδρας καὶ τῶν Σπετσῶν κατὰ τὸ τέλος τοῦ δεκάτου ὀγδοῦ αἰῶνος καὶ τὰς ἀρχὰς τοῦ δεκάτου ἐνάτου, ἐμφανίζονται πρωτοπόροι: Τὸ ἐμπόριον τοῦ Μέλλου καὶ τῶν συγχρόνων του εἶναι πολὺ περισσότερον ἐνσωματωμένον εἰς τὰ πλαίσια τῆς εὐρωπαϊκῆς οἰκονομίας²⁶ ἀπὸ ὅ,τι τὸ τῶν διαδόχων τῶν ἐμπόρων τῆς Ὑδρας ἢ τῶν Σπετσῶν.

Economy... (London 1968) 102.

22. Περὶ τῶν ἐξαγωγῶν βάμβακος ἐκ Θεσσαλονίκης κατὰ τὸν δέκατον ὀγδοὺ αἰῶνα, βλ. F. BEAUJOUR, *Tableau du commerce de la Grèce formé d'après une année moyenne depuis 1787* (Paris an VIII) (= 1800) I 68-70, SVORONOS ὁ.π. (σημ. 11) 245. Φρονοῦμεν ὅτι "salonichio" ἀναφέρεται εἰς τὸν βάμβακα μᾶλλον ἢ εἰς τὴν μέταξαν, ἥτις ἐξήγετο ἐπίσης ἐκ Θεσσαλονίκης εἰς Βενετίαν διὰ τῶν λιμένων τῆς Δαλματίας ἢ μέσῳ τῶν ἐν Ἰωαννίνοις ἐμπόρων (BEAUJOUR ὁ.π. I 252, SVORONOS ὁ.π. (σημ. 11) 259). Δεδομένου ὅτι ἡ Ζάκυνθος δὲν εὐρίσκετο εἰς τὴν προέκτασιν τῶν ἐν λόγῳ διὰ ξηρᾶς ὁδῶν, θὰ πρέπει νὰ ὑποτεθῇ ὅτι τὸ «σαλονικιό» μετεφέρετο αὐτόθι ἐκ Θεσσαλονίκης διὰ θαλάσσης. Ἄλλωστε, μεταφορὰ δεμάτων βάμβακος διὰ ξηρᾶς μέσῳ τοῦ ὄρεινου ὄγκου τῆς Πίνδου φαίνεται μᾶλλον ἀπίθανος, λαμβανομένου ὑπ' ὄψιν τοῦ ὄγκου τοῦ ἐμπορεύματος τούτου.

23. Περὶ τῶν ἐξαγωγῶν βάμβακος ἐκ Σμύρνης, βλ. MASSON ὁ.π. (σημ. 13) 422 καὶ σημ. 2 αὐτόθι.

24. Οὕτω ΣΑΚΕΛΛΑΡΙΟΥ ὁ.π. (σημ. 7) 121-123 καὶ ἐσχάτως ΚΡΕΜΜΥΔΑΣ, *Ἐμπόριο* 285, 389. Ὁρθότερα, κατὰ τὴν γνώμην τοῦ γράφοντος, εἶναι ἡ ἐποψὶς τοῦ Κ. ΣΑΘΑ, *Ἐμπόριον καὶ φορολογία ἐν Ἑλλάδι ἐπὶ Τουρκοκρατίας, Πελοποννησιακὴ Πρωτοχρονιά I*, 1957, 283-290 passim. Βλ. ἐπίσης L. RANKE, *Die Venezianer in Morea 1685-1715*, *Historische - politische Zeitschrift* 2, 1835, 463, 465-466.

25. Ἄλλως ΣΑΚΕΛΛΑΡΙΟΥ ὁ.π. (σημ. 7) 122.

26. Δέον νὰ τονισθῇ ἐνταῦθα ὅτι οἱ Ἕλληνες ἔμποροι ἀνέπτυξαν ὑπὸ τὴν ἐνετικὴν κυριαρχίαν πολὺ μεγαλύτεραν δραστηριότητα ἀπὸ ὅ,τι ἐνομιζέτο παλαιότερον. Ἐν δημοσιευθὲν ὑπὸ τοῦ MATYSIK ὁ.π. (σημ. 2) 325 ἐπ. καὶ σημ. 5 αὐτόθι, ναυλοσύμφωνον ἀποδεικνύει π.χ. ὅτι ἀκόμη καὶ κατὰ τὸν δέκατον ἕκτον αἰῶνα αἱ ἐπιχειρήσεις τῶν ἐλληνικῆς ἐθνικότητος ἐμπόρων ἐξετείνοντο ἐνίοτε μέχρι τοῦ Danzig. Κατὰ τὸ ναυλοσύμφωνον τοῦτο, Ἕλληνας ἔμπορος, ὀνόματι Κωνσταντῖνος Ἐπισκοπόπουλος (Episcoporipulo), ἀναφερόμενος χαρακτηριστικῶς ἐν τῷ ἐγγράφῳ τούτῳ ὡς "mercator venecianus", προσωρινῶς διαμένων ἐν Λονδίῳ, ναυλῶνει σκάφος ἐκ Λυβέκκης διὰ μεταφορὰν εἰς Danzig.

Δύο παραδείγματα είναι χαρακτηριστικά ἐν προκειμένῳ:

α) Ἡ συχνοτάτη χρῆσις φορτωτικῶν ἐν τῷ ἐμπορίῳ τοῦ Μέλλου. Ἡ χρῆσις φορτωτικῶν ἦτο, ἀντιθέτως, περιορισμένη ἐν τῷ θαλασσίῳ ἐμπορίῳ τῆς Ὑδρας²⁷.

β) Ἡ εἰς εὐρείαν ἔκτασιν χρῆσις τῆς θαλασσίας ἀσφαλίσεως. Ἡ πρακτικὴ αὕτη ἦτο, καθ' ὅσον γνωρίζει ὁ γράφων, τελείως ἄγνωστος εἰς τὸ Ὑδραϊκὸν καὶ Σπετσιωτικὸν ἐμπόριον. Ἐν τῷ ἀσκουμένῳ ὑπὸ τοῦ Μέλλου ἐμπορίῳ ἀντιθέτως, αἱ διὰ θαλάσσης πραγματοποιούμεναι μεταφοραὶ ἠσφαλίζοντο συνήθως ἐν Βενετίᾳ παρὰ τῆς Calle della Scurtà²⁸. Χάρις δὲ

Περὶ τοῦ ἐμπορίου Ν. Τσιρίγου, βλ. ΧΑΙΡΕΤΗ ὁ.π. (σημ. 2) 159. Δικόγραφα τοῦ 1709 προερχόμενα ἐκ Λευκάδος καὶ δημοσιευθέντα ὑπὸ τοῦ γράφοντος (Γκοφα, *Δεῖγμα* 2-6) δεικνύουν ὅτι ἡ ἐμπορικὴ πρακτικὴ τῶν ἐπὶ δειγματι πωλήσεων, ἥτις δέκα μόλις ἔτη ἐνωρίτερον (1699) περιεγράφετο ἐν Γαλλίᾳ ὡς νεωτερισμός (πρβ. W. SOMBART, *Der moderne Kapitalismus*⁵ Π 1, München-Leipzig 1922), ἦτο κοινῆς χρήσεως ἐν τῷ ἐμπορίῳ τῶν σιτηρῶν ἐν Ἑλλάδι τὸ 1709 (Γκοφα, *Δεῖγμα* 126. Βλ. καὶ κατωτέρω σημ. 28 διὰ τὰς ἀσφαλίσεις. Περὶ τῆς ἑλληνικῆς ναυτιλίας κατὰ τὸν δέκατον ἔκτον καὶ δέκατον ἑβδόμον αἰῶνα, βλ. παραπομπὰς παρὰ Γκοφα, *Ἡ Φόρτωσις* 112-113). Ἡ ἐμπορικὴ αὕτη δραστηριότης τῶν Ἑλλήνων διαφεύγει ἐν μέρει τὴν παρατήρησιν διότι ἀναφέρεται εἰς τὰς πηγὰς ὡς «ἐνετικὴ».

27. Ἡ φορτωτικὴ ἐχρησιμοποιεῖτο περιορισμένως μόνο ἐν Ὑδρᾷ καὶ Σπέτσαις διὰ δύο λόγους. Ἀφ' ἐνὸς μὲν διότι τὰ ὑδραϊκὰ καὶ σπετσιωτικὰ πλοῖα ἐχρησιμοποιούντο ὑπὸ τῶν πλοιοκτητῶν κυρίως δι' ἰδίαν αὐτῶν ἐμπορίαν, ἀφ' ἑτέρου δὲ διότι ὁ συνήθης τρόπος ναυλώσεως ἦτο ὁ α *scarso*, δεδομένου ὅτι τὰ πλοῖα ἐχρησιμοποιούντο κυρίως διὰ τὴν μεταφορὰν ἐμπορευμάτων χυμῶ. Ὡς ἐκ τούτου τὴν φορτωτικὴν ὑποκαθίστα τὸ ναυλοσύμφωνον (πρβ. Γκοφα, *Δεῖγμα* 115 σημ. 1). Μεταξὺ τῶν ἀκολουθουμένων ὑπὸ τοῦ Μέλλου καὶ τῶν ἀνταποκριτῶν του ἐν σχέσει πρὸς τὰς φορτωτικὰς ἐμπορικῶν συνθηγιῶν ἐσημειώσαμεν ἀνωτέρω τὴν τῆς ὀπισθογραφῆσεως (ἀνωτέρω σημ. 16). Σημειωτέον συναφῶς ὅτι σημειώσεις ἐπὶ τῆς ὀπισθίας ὄψεως φορτωτικῶν τινῶν, ὡς ἐπὶ τῆς φορτωτικῆς τῆς 29ης Ὀκτωβρίου 1716 ἐκ Σμύρνης: “al Sign(or) Giorgio Ant(onio) Mello o a chi per esso sarà” ἢ ἐπὶ τῆς φορτωτικῆς τῆς 6ης Νοεμβρίου 1719 ἐκ Πατρῶν: “al S(ignor) Zorzi Ant(oni)o Mello o chi per esso fosse” δὲν ἀποτελοῦν ὀπισθογραφῆσεις ἄλλ' ἀναγραφὴν διευθύνσεως. Ἄλλην πρακτικὴν εὐρέως διαδεδομένην ἀπετέλει ἡ τῆς χρήσεως τῆς ρήτρας “o chi per esso”. Ἡ ρήτρα αὕτη ἀποδεικνύει ὅτι αἱ φορτωτικαὶ εἶχον μεγαλυτέραν σημασίαν ἀπὸ τὴν τῆς ἀποδείξεως τῆς φορτώσεως. Διὰ τῆς χρήσεως τῆς ρήτρας ταύτης, ἄλλα πρόσωπα πλὴν τοῦ ἀρχικοῦ παραλήπτου ἠδύναντο νὰ ἐμφανίσουν τὴν φορτωτικὴν καὶ νὰ παραλάβουν τὸ φορτίον. Εὐρισκόμεθα οὕτω καὶ ἐν Ἑλλάδι κατὰ τὴν περίοδον ταύτην ἐνώπιον τῆς διαδικασίας μετατροπῆς τῆς φορτωτικῆς εἰς ἀξιόγραφον (πρβ. ΣΧΙΝΑΝ ὁ.π. (σημ. 2) 178). Αἱ ἐκδιδόμεναι φορτωτικαὶ ὑπογράφονται ὑπὸ τοῦ πλοιάρχου ἢ, ἐνίοτε ὑπὸ τοῦ γραμματέως (*scrivano*) ὡς ἡ φορτωτικὴ τῆς 29ης Ὀκτωβρίου 1714 ἐκ Ναυπλίου. Οὗτοι ὑπογράφουν πάντοτε θέτοντες τὴν ρήτραν “dice esser”. Ἡ τελευταία αὕτη ρήτρα, ἦτο, συνεπῶς, εὐρέως γνωστὴ μεταξὺ τῶν προσώπων ἅτινα μετείχον τοῦ ἐμπορίου καὶ τῶν θαλασσίων μεταφορῶν ἐν Ἑλλάδι κατὰ τὸν δέκατον ὄγδοον αἰῶνα (βλ. Γκοφα, *Ἡ Φόρτωσις* 114 σημ. 2). Φορτωτικαὶ τινες μᾶς πληροφοροῦν ὅτι τὰ μεταφερόμενα ἐμπορεύματα βαρύνονται δι' ὑποθήκης. Οὕτω, φορτωτικὴ ἐκδοθεῖσα ἐν Ζακύνθῳ τὴν 18ην Ἰουνίου 1712 ὑπὸ τοῦ ἐνετικοῦ πλοίου “Union in Pace” καὶ μνημονεύουσα ὡς φορτωτὴν τὸν ἀδελφὸν τοῦ Μέλλου Νικόλαον καὶ ὡς παραλήπτην αὐτὸν τοῦτον τὸν Γεώργιον Ἀντωνίου Μέλλου φέρει τὴν ἐξῆς σημείωσιν: “Seda coleti due... e va irrotecati al S. Co. Dem(etrio) Peruli per Cechino uno guspido, per spesse e consolato di essi...”. Πρόκειται προφανῶς ἐνταῦθα περὶ εἰδικῆς ὑποθήκης ἐπὶ κινητῶν, ἰταλικῆς, πιθανῶς προελεύσεως (πρβ. ΠΕΤΡΟΠΟΥΛΟΝ ὁ.π. (σημ. 12) 88-90). Ἡ ὑποχρέωσις ὅπως αἱ ὑποθήκαι ἐπὶ τῶν φορτίων μνημονεύονται εἰς τὰς φορτωτικὰς μαρτυρεῖται ὑπὸ τοῦ C. TARGA, *Ponderazioni sopra la contrattazione marittima* (Genova 1787) 69. Περὶ τῆς ἀξίας τοῦ τσεκινίου *guspito*, βλ. MASSON ὁ.π. (σημ. 13) 494 σημ. 4.

28. Βλ. π.χ. τὴν μνείαν ἀσφαλίσεως συναφθείσης ἐν Βενετίᾳ, ἐν τέλει φορτωτικῆς (ἀριθ. 20) ἐκδοθείσης τὴν 25ην Φεβρουαρίου 1714/1713 ἐν Ναυπλίῳ ὑπὸ τοῦ πλοίου “Dolfina Veneta”: “La sud(det)ta seda d'intende assicurata per ducati trecento dico No 300 giusto l'ordine del Sig(nor) Zorzi Antonio Mello, che scrive al Sig(nor) Nicolò Mello d'haver fatta sicurtà nella Calle dei Siguratori in Ven(ezi)a”. Περὶ τῆς Calle della Scurtà, βλ. FERRO ἐν λ. *assicurazione*, SCHWARZENBERG, *Ricerche* 76. Σημειωτέον ὅτι Ἕλληνες ἔμποροι ἐν Βενετίᾳ ἠσχολοῦντο εἰς ἀσφαλιστικὰς ἐπιχειρήσεις ἤδη ἀπὸ τοῦ τέλους τοῦ XVI αἰῶνος, οἷον ὁ Σηλιώτης Ταπεινός, περὶ οὗ βλ. παραπομπὰς ἐν Γκοφα, *Ἡ Φόρτωσις* 112 σημ. 4 (βλ. TENENTI, *Naufrages* 153, 161, 218 κ.λπ.), ὁ Δημήτριος Γονέμης (TENENTI, *Naufrages* 236, 482, 531), περὶ οὗ βλ. ΒΕΛΟΥΔΟΝ ὁ.π. (σημ. 15) 186, ΜΕΡΤΖΙΟΝ, *Θωμᾶς Φλαγγίνης* ὁ.π. (σημ. 11) 236, ὁ Μιχαὴλ Σουμάκης (TENENTI, *Naufrages* 78, 80 120, 166). Οὐχὶ ὀρθῶς ὁ TENENTI, *Naufrages* 61, 63 χαρακτηρίζει τὸν Μ. Σουμάκην ὡς Ἐνετόν. Βλ. ΒΕΛΟΥΔΟΝ ὁ.π. (σημ. 15) 185.

εἰς τὴν ἐκτεταμένην χρῆσιν μιᾶς λῖαν ἐξειλιγμένης μορφῆς ἀσφαλίσεως, καθίστατο δυνατόν εἰς τοὺς Ἑλληνας ἐμπόρους νὰ κατανέμουν ἐπιτοπίως ἐν Ναυπλίῳ, ἐν Ζακύνθῳ κλπ., τὸ ἀσφαλιστικὸν ποσὸν μεταξὺ τῶν ἐπὶ μέρους ἀποστολῶν ἐμπορευμάτων, αἵτινες ἐπρόκειτο νὰ πραγματοποιηθοῦν διὰ τῶν διαφόρων πλοίων²⁹.

VI. Τὸ ἐμπόριον τοῦ Μέλλου, ὅστις ἀποτελεῖ τυπικὴν περίπτωσιν Ἑλλήνου ἐμπόρου τῶν ἀρχῶν τοῦ δεκάτου ὀγδοῦ αἰῶνος, εἶναι, κατὰ ταῦτα, ἐξαγωγικὸν κυρίως ἐμπόριον, προσανατολισμένον πρὸς τὴν δυτικὴν Εὐρώπην.

Ἐπισημαίνεται οὕτως ἡ περίπτωσις τοῦ Μέλλου τοὺς οικονομικοὺς δεσμοὺς οἱ ὅποιοι δὲν ἔπαυσαν νὰ ἐνώνουν τὴν ὑπόδουλον Ἑλλάδα μετὰ τοῦ δυτικοῦ κόσμου.

29. Κατ' ἀντίθεσιν πρὸς τοὺς ναυτιλλομένους τῆς Ὑδρας οἵτινες ἠγνόουν τὴν σύμβασιν ναυτικῆς ἀσφαλίσεως (βλ. Ι. ΜΑΝΙΑΤΟΠΟΥΛΟΝ, *Τὸ Ναυτικὸν Δίκαιον τῆς Ὑδρας (1757-1821)* (Ἀθήναι 1939) 44, 58, 63, Ε. ΑΘΗΝΑΙΟΝ, *Τὸ Δίκαιον τῆς προεπαναστατικῆς ναυτιλίας τῶν Ἑλλήνων* (Ἀθήναι 1973) 78), ὁ Μέλλος καὶ οἱ μετ' αὐτοῦ συνεργαζόμενοι ἐγνώριζον κατὰ βάθος τὴν ἀσφαλιστικὴν τεχνικὴν. Αἱ πραγματοποιούμεναι ἀσφαλίσεις ἐμπορευμάτων, ὡς προκύπτει ἐκ τῶν συζητουμένων φορτωτικῶν, δεικνύουν ὅτι ἡ ἀσφάλις ἦτο γνωστὴ ἐν τῇ πρακτικῇ ἐν Κιτριάϊς τῆς Μάνης (φορτωτικὴ τῆς 6ης Μαΐου 1718), ἐν Ζακύνθῳ (φορτωτικὴ τῆς 4ης Ἰουνίου 1713), ἐν Ναυπλίῳ (φορτωτικὴ τῆς 25ης Φεβρουαρίου 1714/1713), ἐν Πάτραϊς (φορτωτικὴ τῆς 6ης Νοεμβρίου 1719) κλπ. Ἐγγραφοὶ τῆς 2ας Δεκεμβρίου 1696, δημοσιευθὲν ὑπὸ Κ. ΜΕΡΤΖΙΟΥ, *Μνημεῖα Μακεδονικῆς Ἱστορίας* (Θεσσαλονίκη 1957) 218 ἐπ., ἀποδεικνύει ὅτι οἱ Ἕλληνες ἐμποροὶ τῆς πόλεως ταύτης ἐγνώριζον ἐπίσης, ἤδη ἀπὸ τοῦ 1696, τὴν ἀσφάλισιν ἐπὶ θαλασσίῳν μεταφορῶν. Ἡ τεχνικὴ ἦν ἠκολούθει ὁ Μέλλος συνίστατο εἰς τὸ νὰ καταρτίζηται ἐν Βενετίᾳ ἀσφάλις καλύπτουσα δι' ὀρισμένον ἀσφαλιστικὸν ποσὸν ἐμπορεύματα ἅτινα ἐπρόκειτο νὰ μεταφερθοῦν δι' ἐνὸς ἢ πλειόνων, μὴ προσδιωρισμένων πλοίων. Ἐν συνεχείᾳ ὁ φορτωτής, πληροφορούμενος τὴν πραγματοποιηθεῖσαν ἀσφάλισιν παρὰ τοῦ ἀσφαλισθέντος παραλήπτου κατένεμε τὸ ἀσφαλιστικὸν ποσὸν μεταξὺ τῶν διαφόρων ἀποστολῶν ἐμπορευμάτων. Οὕτως, ἐν τῇ ἐπιστολῇ του τῆς 30ῆς Δεκεμβρίου 1714, στίχ. 15 ἐπ., ὁ Νικόλαος Μέλλος παραπονεῖται ὅτι ὁ ἀδελφός του δὲν τοῦ ἀπέστειλε τὸ ζητηθὲν ἀσφαλιστήριον: «Ἄς εἶναι πρὸς εἰδησίν της (= ἰταλικὸς ἐθιμοτυπικὸς τρόπος προσφωνήσεως εἰς τρίτον πρόσωπον: ἐννοεῖται ὁ πρὸς ὃν ἡ ἐπιστολὴ Γ. Ἄ. Μέλλος) διὰ νὰ κυβερνηθῆς, ὡς μοῦ γράφεις, ἀκόμη τὸ καράβι μὲ τις 2000 ρ(ιάλια), τὴν σιγουριτὰ ὅπου μοῦ εἶχες, δὲν ἐνεφανίστη' ἐφοβήθης διὰ νὰ μοῦ στείλῃς κλπ...». Οἱ Φισκάρδης καὶ Βενετᾶντος ἐξ ἄλλου κατανέμουν τὸ ἠσφαλισμένον ποσὸν διὰ πρᾶξεώς των, ἐνσωματουμένης εἰς τὴν φορτωτικὴν ἢ γραφομένης εἰς τὴν ὀπισθίαν ὄψιν αὐτῆς. Οὕτως ἐν τῇ φορτωτικῇ τῆς 4ης Ἰουνίου 1713 ἐκ Ζακύνθου, ἐκδοθείσης ὑπὸ τοῦ ἐνετικοῦ πλοίου "Madona della Pace" γίνεται ἡ ἐξῆς μνεῖα: "Per ordine e Conto del Sud(eto)to S(ignor) Zorzi d'Ant(oni)o Mello assicuriamo noi infrascritti il soprad(det)to Coletto seda delli S(ignor)i Mello e Notarà per ducati trecento e trenta tre corenti Ven(ezia)ni de L 6:4, e per premio di essi s'intendono fra loro". Πρβ. ἐπίσης ἐν σημ. 16 καὶ ἀνωτέρω 28 ὀπισθογραφῆσεις, μνημονευούσας ἀσφαλίσεις συναφθείσας κατὰ τὰς ὁδηγίας τοῦ Μέλλου. Δὲν χωρεῖ, συνεπῶς, κατὰ τὴν γνώμην τοῦ γράφοντος, ἀμφιβολία ὅτι ὁ Μέλλος καὶ οἱ ἀνταποκριταὶ του ἐχρησιμοποιοῦν εἶδος ἀσφαλιστηρίου ὁμοιάζον πρὸς τὸ κυμαινόμενον ἀσφαλιστήριον (police flottante). Πρβ. ἐπίσης SCHWARZENBERG, *Ricerche* 104, ὡς καὶ τὰς παρατηρήσεις L.A. BOITEUX, *La fortune de mer* (Paris 1968) 150, ἐν σχέσει πρὸς τὸ ἐν χρήσει ἐν La Rochelle κατὰ τὰς ἀρχὰς τοῦ δεκάτου ἐβδόμου αἰῶνος ἀσφαλιστήριον. Ὡς πρὸς τὴν χρῆσιν τοῦ ἀσφαλιστηρίου "in quovis", βλ. TARGA ὁ.π. 124, ὅστις ἄλλωστε ἐκφράζεται μετὰ δυσπιστίας διὰ τὴν μορφήν ταύτην ἀσφαλίσεως. Τῆς μελέτης τοῦ STEFANI, *L'assicurazione a Venezia delle origini alla fine della Serenissima* (Bologna 1956) δὲν κατέστη δυνατόν νὰ λάβῃ γνῶσιν ὁ γράφων.

Ἔγγραφον ἀριθ. 1

1. Κόπια τοῦ σρ Γιωργακι αντονιου μελου 1714 δικεμβρ(ι)ου 30 ἀνάπλη / Ἔκατεβικα ἀποπάνο ἀποταχόρη¹ ἴστης 18 του παροντως καί τις¹ εντισα τὰ σόλδια της / ὅσαν καί ἀντις ἤχα σκούδερη² διάτι καί περησότερο πράμα δενίβρα εκάτεβικα ἰς τοανά / πλή κάτω μαι τὸ πράμα διατη τα φόβη καί ιανάκατοσες πανὲ πληθενόν-
5. Ἐφόρ³τόσα σίμερον μαίταξη κόλετα διὸ συντροφήας ραλή νοταρὰ καί νικολωμέλο ἀπανο/ἰς τὸ καράβι σαν παῦλο κάποταν φράνκαισκο ρώσο μαι τὴν σιγουρήτα³ ὅπου μου γρα/φης ἴ αφεντιασοῦ ἴσεκαθε κάραβη ρ. 1000 καί βάλα ρ. 750 ἐφορτόσα αλονένα κο /λετο. τοῦ σρ Θώμα πέτρου τούδοσα ἀπο τινάυτην σιγουρήτα ρ. 250 /.

-
- Εφόρτοσα ἴστο αυτο κάραβη σὰ παῦλο κάποταν φράνκαισκο ρώσο μαίταξη/Κο-
10. λετα διὸ διάλογαρηασμόνσου καί αλονενὰ κόλετο συντροφιας ραλή νοταρα καί / νικολομέλο διά να παράδόθη τοῦ σρ αγγελοῦ φήσκαρδι καί σρ διμίτριου Βενεταντου / τα κολετα τρήα καί να τα φόρτοσουνε ἀπανο ἴστο αὐτο κάραβη μαι τὴν σιγουρήτα / ὅπου εχis κάμομένη ἴστην ζακύνθο ἴαφεντιά σου καί ουτος τούστιλα καί ἀπεξοδρό/μο ἀποστα⁴ διὰ τινάυτην ἴποθεσι ἴστην ζακυνθο/
 15. Θελὸ φορτοσι κάτα τινόρδινα ὅπου μου εχis δοσμένi σαι καθεκάραβη ρ. 1000 καί ασιναι / πρὸς ἰδισίντης διὰ νὰ κυβέρνιθης ὅσμου γράφης ἀκόμι τοκάραβι μαι τις 2000 τα ρ. / τὴν σιγουρήτα οπου μου ιχες δένεφάνιστη εφόβηθις δια να μου στήλις ἰσενα μπαστι/μεντο ἀκομι ἔδο ἴστο ἀνάπλη σίγουριτα ρ. 6000 ὅπουτανε ανθρωπι ὅπουμοῦ γιρέψαναι/ ναστιλοῦνε πράμα τι αφεντιάσου καμε σανορήζις
 20. Εγο τιναι χριαζόμενα μονάχος μου/τινάυτην σιγουρήτα διὰ ναφορτοσω τὸ πράμαμου τοραλαβενόντας τὴν πάρον σπόδι/ρισεμου⁵ σιγουρήτα ρ. 4000 χιλιάδες ἴσοτι καραβη τιχὺ ἴσωτι πράμα ἴθελάφορ-/τοσι /
Εγο δὲν θέλο τιποτις δια να μου(ι)στίλις πράμα μόνε οτι σου στέλνο κράτιτὰ αυτομεσα/διὰ ἴδουμε τὸνγγέρον πὸς παγι καί αποκι μιλούμε
 25. εγος εβαλα τα νίτερέσαμου/ατος μου ἀποντας ἔχορισα ἀπόσενα κάλα καί ο Θ(εὸς) ας καμί μιὰ κάλι κυβέρνιση/ με αλες ὀκαζιονές⁶ θελο τις γράψη ἰςπλατος/
Εχο καί τομαλαμοῦ εδο μαργαριτάρι ἀσιμου λογιαζο νάκοψι ἀπο ρ. 250 περίσσοτερο ινε / βέβαια καί αὐτο ἀνίανε τοστιλὸ αυτοῦμεσα/μοῦ θέλουνε ἰσταχορια

1. Βλ. ἀνωτέρω ἐν σημ. 29 τοῦ κειμένου τῆς παρούσης μελέτης περὶ τοῦ ἐθιμοτυπικοῦ τούτου τύπου, εἰλημμένου ἐκ τῆς ἰταλικῆς.

2. Ἐνετ. scuoder = εἰσπράττω. Πρβ. BOERIO, *Dizionario* ἐν λ. scuoder.

3. Ἴταλ. sicurtà = ἀσφάλεια. Βλ. σημ. 28-29 τοῦ κειμένου τῆς παρούσης μελέτης.

4. Ἴταλ. apposta = ἐπὶ τούτω, ἐπίτηδες.

5. Ἴταλ. spedire = ἀποστέλλω.

6. Ἴταλ. occasione = εὐκαιρία.

30. στάργαστιρι⁷ ις κάμπια και στανάπλι

γρ. 1.500/
γρ. 3.880/

5.300

Εχὸ και μεταξη ὀκαδες 630 ινκυρκα/
(πύσο)/

(Σελίς 2α)

Θέλω — ὦξο ὄς φλορ(ι)να(;) 400 ὀπούχροστο και πλιρονω νίτερεσο μού θέλι και σρ ραλις ινκυρκα/ρ. 500 και θελοταλάβη ἀνέρθι τίποτες ἀποτα μέταξια ὀπου-
χόμε μαζη μαί τοναυτον/

35. συντρόφιας Κολετα ἔξε -6- και εχο ἔξεχορήστα μου κόλετα δεκά 10/ πρόσκυ-
νισέ μου τονάφεντιμοῦ τὸν σρ. Κόσταντι κόθονη⁸ ἀκριβος και τονεχερομε πόλα/
και με δευτερο θέλο του γράψη τουσιλα και τὴν γραφή ἀποστα διὰ τηνκόρονη/
— και ασινε πρὸς ιδισίντις ἀφεντιασου—ὀ Θε(ὄς) βοηθοσου/

Ὁ καπετανιὸς τοῦ карабиου τοῦ σανπαύλου καπεταν φράνκαισκὸς ρόσως/εμι-

40. σέψε και денμας ἠπογραψε τὶς πολιτισῆς τοῦ δεκάργου μονέ στελο μαί/ανθρόπο
ἀποστα ιστιν ζακунθο διὰ ναμάς τὶς ἠπογραψη και αλη πολη(;)/ινε ὀπού μας ηπε
N+M τοταχύτερον και του ιρθε ὀρδινια και εμίσεψε ιστις 4 ὀρες τὶς νικτος/

ΛΣ ἀρχις ραλι νοταρα και νικολο μέλο κόλετα διο μαί τιναντικρῆς μάρκα/ ζήγι-

Σ ζουνε τα διὸ κόλετα λίτρες ψηλῆς⁹ νετες 430 τετράκοσιες τριάντα / μαί σιγουρίτα
1712 ἀποεκυνὶ ὀπού μουδινις ρ. 750 ἑπτακόσια πέννηντα/

Τοῦ σρ. θομα πέτρου μαί τιναντικρῆς μάρκα και σιγουρητα ἀποεκυνι ὀπου-
Θ+M μού/(ἠ λέξις «δόσες» διαγεγραμμένη ἐν τῷ πρωτοτύπῳ) ἔχης και του ἔδοσα ρ. 250/ και θέλο
Π. Τρ. στιλῆ τίς πολιτισῆς τοῦ δερκαργου διανά τὶς ιπογράψη ὀ καπετανιος ιστινζακунθο/
K 430 μαί το καράβη ντούλφιν κάποταν φρανγκαισκο μπυνούσι

50. και μετο καράβι κόνσταντσα καπυταν οληβῆ ντοσι ἠξεβρῆ σιγουρα θελὸ φορ-
τοσή Ιστα/αῦτα καράβια και σταδιο ρ. 1000 ὄς μουδινις ὀρδινια ιαφεντιασου σῆ-

7. «Ἀργαστήρια» ἐκαλοῦντο μικρὰ ἐμπορικὰ καταστήματα γενικοῦ ἐμπορίου. Βλ. Β. ΚΡΕΜΜΥΔΑ, *Ἀρχεῖο Χα-
τζηπαναγιώτη Α'* (Ἀθήνα 1973) 107 σημ. 1.

8. Ἡ οἰκογένεια Κοθώνη ἦτο ἠπειρωτικῆς καταγωγῆς, ἐξ Ἄρτης. Ἐν Κ. ΜΕΡΤΖΙΟΥ, *Ὁ Μικρὸς Ἑλληνομνήμων*
Π (Ἰωάννινα 1960) 59-61, δημοσιεύεται διαθήκη τοῦ 1667 τοῦ ἐξ Ἄρτης Γεωργίου Κοθώνη (ἢ Κοθόνη), μνημονεύ-
ουσα τὰ τέκνα αὐτοῦ Θεοχάρην, Πέτρον, Παῦλον και Ἀνδρέαν (αὐτόθι σ. 60). Ὁ Γεώργιος Κοθώνης διετέλεσε τὸ
1645 Μέγας Φύλαξ (Ἐπιστάτης) τῆς Ἀδελφότητος τῶν Ἑλλήνων τῆς Βενετίας (ΜΕΡΤΖΙΟΣ ὀ.π. 60 σημ. 1). Ὑπὸ Κ.
ΜΕΡΤΖΙΟΥ, *Θωμᾶς Φλαγγίνης...* (Ἀθήναι 1939) 190, μνημονεύεται και ὁ Κυριακος (Δομήνικος) Κοθώνης ἐξ Ἄρτης
τὸ 1685. Περὶ τοῦ ἐν τῷ ἤδη μνημονευομένῳ ἐγγράφῳ Κωνσταντίνου Κοθώνη δὲν ἠδυνήθη ὀ γράφων νὰ ἀνεύρη
πληροφορίας.

9. Libre sottile.

γουρητα / και θελοβαλη και ισαντα τα καραβια αποδιο κολετα τις αφεντιάσου δια ναφορ/τοθουνε αποτην ζακυνθο με την σιγουριτα όπου εχισ και αλονενα δια λογαριασμόν/ραλινόταρα και νικολο μέλου και παλι κατατογγερον θελο κυβερνήθη/

55. λάβενοντας τα μετάξιαμού τα διδ κολετα κάμετα ένα διάτι εχόμε διάφορω/ός το ιξεβρης σταπανια Γραφο τακο κλια¹⁰ άπανό ιρθεαξαφνου ιαυτι ιποθεση/και δνεχεο κάιρο να τις γράψο κατάλέπτος/τά δικά τις Νο. 1Κ 669 Νο. 2 Κ. 673/τά δικά μās Νο. 1 Κ. 312 Νο. 2 Κ. 686 Νο. 3 Κ 654/

n. 1 Κόπια εξας (αί προηγούμεναι δύο λέξεις διαγεγραμμέναι εν τῷ πρωτοτύπῳ) νά θεριζο διά τα
 n. 2 μεταξια τις ανοθεν κοπιας γράμενη ἴστις 30/1714 δεκεμβριου: όπου εφόρτοσαμε NM ἴστο καραβη σάν παύλο κάπιταν φρανκαισκὸ ρόσω/ μετινάντικρις μάрка / άρχις σ.λ ραλι νοταρα και νικολο μελὸ συντρόφια δια τηνβεναιτια κόλετο ένα Νο. 1 S K312/(λίμπρες) ετερό κολετο ένα Νο. 2 νέτο άπο ντάρες¹¹ και το αλο νέτο Νο. 2 K 312 K 686 (λίμπρες) 210/

n. 1 μαί σιγουριτα άπο τονάδελφό μου ρ. 450 ἴστα διο κολετο/
 πίσω/

—
 ΘΜ
 Π. Τρ.

(Σελίς 3η)

K 430 Διαλογαριασμόν Θομα πέτρου μαίταξη κόλετο ενα σίγουριτα άποτοναδελφό μου/
 ρ. 250 μαί τιναντικρις μάрка ζήγιζη (λίμπρες) ψιλές νετο 130/

μαί το καράβι, σάν παυλο καπεταν φράνκαισκορόσω διο κολετα τουάδελφού
 70. μου του σρ./Γηοργακι άντονίου μέλλου νά παραδόθι ιστηνζάκυνθο του σρ αγγε-
 λῶν φήσκαρδη/ και σρ διμιτρ(ι)ου βενέτανιαντου κατά τινόρδνια όπουγράφου του
 φισκάρδι άρχις Νο. 1/Κ 669 (λίμπρες) ψηλές νετες 293 / έτέρο κόλετο Νο. 2 Κ 693
 (λίμπρες) ψηλές νέτο 299/

n. 3 Ετερό κολέτο ένα δια να πάραδοθη ιστην ζακυνθο τὸ σρ αγγελοῦ φησικαρδη/

10. Ἐνάγνωσις ἀμφίβολος δύο λέξεων.
 11. Ἰταλ. tara = ἀπόβαρον.

N+M καί σρ. διμιτρ(ιου) Βένεταντου συντρόφιας ραλινόταρα και νίκολουμέλου καθος
 Lλ γραφό του φησίκαρδι νά καμι Νο. 3 (λίμπρες) ψηλες νετο 210 K657/
 ☐ τὰ ανοθε εφόρτοθίκανε όλα ις τὸ κάραβη σὰν παυλο κάπεταν φράνκεσκο/ρόσω
 K 657

(Σελίς 4η)

(δι' ἄλλης χειρός):

μου γραφι ποσεχι να λαβιαποτοραλι/νοταρα ρι(άλι)α ιντζιρκα¹² 400.

12. Ἴταλ. incirca = περίπου.

Ἐγγραφοὺν ἀριθ. 2

Κόπια τῆς γραφῆς, γραμμένη 1718 ἀπριλλίου 7 σμύρνη διατὸν σρ γεωργάκι ἀντόνιο μέλο- /

Σοῦ δίδο τὸν εἶδισιν, πῶς ἐφόρτοσα ἀπάνο εἰς τὸ καράβι, μὲ παντιέρα φραγκέ-
ζικη, ὀνομαζόμενον σάντα ἄνα, / σὰν γιουζέπε καπετὰν ἀνδρέα δανιήλ, διάλογα-
ριασμὸν ἐδικὸν μου βαμπάκι μπάλαις εἴκοσι Νο 20/ πεζάρι νέτο καντάρια πε-
νήντα Νο. 50. Τὸ αὐτὸ βαμβάκι εἶναι σμυρνέϊκον διὰ νὰ παραδοθῆ εἰς χεῖρας τῆς /
5. αὐθεντίαςου καθὼς φανερώνει ἢ πόλιτζα ντεκάρικο, τὴν ὁποίαν σοῦ τὴν εσυντρο-
+ φεύω μετὴν παρὸν καί /σιμαδεμένον, με τὴν ἀντικρυς μάρκα, βαμβάκι σμυρνέϊκο,
MM καντάρια, πενήντα: Νο 50 — πρὸς ριάλια δόδεκα / τὸ κάθε καντάρι στένη¹ ὄλο
N1-20 ριάλια ἑξακόσια Νο 600: εἰς τὰ σακία μετακαπέλα² τοὺς καὶ με ταῖς μάρκες/ριά-
λια, 22. καὶ ἄσπρα 60 τοῦ πορτάρι εἰς τὸ χάνι ὁποῦ τὸ εὔγαλα ἄσπρα 75 εἰς τοὺς
χαμάλιδαῖς/ ὁποῦ τὸ ἐβάλανε μέσα, καὶ ὁποῦ τὸ εὔγάλανε ἔξω καὶ τὸ ἐζυγιάσανε
10. καὶ το ἐπήγανε εἰς τὸν γιαλόν, / ριάλια, 2 — καὶ ἄσπρα 60 στατεριάτικο³, ριάλι 1,
καὶ ἄσπρα 60 Νίκη εἰς τὸ μαγαζί, ριάλια ἔξ, / σπάγω ὁποῦ τὸ ἔρασαν, ἄσπρα 80
ἐνὸς ἀνθρώπου ὁποῦ ἐβοήθησε ριάλι, 1 πριμάγγιο⁴, ριά/λια, 2 καὶ 60 ντοάνα⁵ καὶ
λάγγιο⁶, ριάλια, 22 καὶ ἄσπρα, 60, τῶν κολκαϊχκάδων⁷ στὴν τοάνα / ριάλι, 1 καὶ
ἄσπρα 80. τοῦ ἐβραίου, στὴν τουάνα, ριάλι 1 καὶ ἄσπρα 80: Κονσουλιάτικα⁸ καὶ /
λάγγιο, ριάλια 10: καὶ ἄσπρα, 36. Τῶν δραγουμάνων⁹, ριάλια, 2 καὶ ἄσπρα 60:
15. πολίτζα / ντεκάρικο, ἄσπρα, 30: ἐσουμάρισε¹⁰, τὸ ἄνωθεν βαμπάκι, ριάλια ἑξακό-
σια, εὐδομήντα πέντε / καὶ ἄσπρα ἐνενήντα ἕνα (No) 675: καὶ 91

1. Συμποσοῦται. Βλ. ΖΩΗ, *Λεξικὸν φιλολογικὸν καὶ ἱστορικὸν Ζακύνθου* (Ζάκυνθος 1896-1916) Β' ('Αθήναι 1963) ἐν λ. στένω.

2. Ὁ ὄρος «καπέλλο» ἐν προκειμένῳ σημαίνει, φρονοῦμεν, «κάλυμμα» καὶ ὄχι πρόσθετον τίμημα.

3. Ἐκ τοῦ ἰταλ. *stadera* = στατήρ. Κατὰ ΖΩΗΝ, *Λεξικὸν Β'* ἐν λ. στατέρι, ἐν Βενετία ἐξελέγοντο κατ' ἔτος ὑπὸ τῆς Κοινότητος, δύο *Deputati alla Stadera* ἢ *Pesatori*. Στατεριάτικον σημαίνει, κατὰ ταῦτα, τέλος ζυγίσεως, περὶ οὗ βλ. παρὰ ΣΒΟΡΟΝΟΣ (βλ. σημ. 4) 42 σημ. 3, παρατιθέμενον ἀπόσπασμα ἐκ τοῦ SAVARY, *Le parfait négociant* I. 1777, σ. 732.

4. Πριμάγγιο προέρχεται, φρονοῦμεν, ἐκ τοῦ πρυμάτσα, σημαίνοντος κατὰ τὴν δημόδη ναυτικὴν ὁρολογίαν, τὸ πρυμνήσιον (τουρκ. *prımaçe*). Βλ. H. Kahane, R. Kahane, A. Tietze, *The Lingua Franca in the Levant...* (Urbana 1955) ἐν λ. πρυμάτσα (ἀριθ. 836). Πριμάγγιο ὀνομάζοντο, κατὰ ταῦτα, τὰ τέλη ἀγκυροβολίας, περὶ ὧν βλ. N. SVORONOS, *Le Commerce de Salonique au XVIIIe siècle* (Paris 1959) 70-71, ΚΡΕΜΜΥΔΑΝ, *Ἐμπόριο* 68.

5. Ἰταλ. *dogana* = τελωνεῖον.

6. Ἰταλ. *l'aggio* = ἐπικαταλλαγή. Ἡ ἀνάγνωσις αὐτῆ ὑπεδείχθη εἰς τὸν γράφοντα ὑπὸ τοῦ ἀειμνήστου Κ. ΜΕΡΤΖΙΟΥ. Περὶ τοῦ *agio*, βλ. ΚΡΕΜΜΥΔΑΝ, *Ἐμπόριο* 117, 120, 123, ΣΒΟΡΟΝΟΣ ὁ.π. 115, P. MASSON, *Histoire du Commerce Français dans le Levant au XVIIIe siècle* (Paris 1896) 496 σημ. 3.

7. Φύλακες τοῦ τελωνείου Βλ. H. HONY - FAHIR Iz., *A Turkish - English dictionary*² (Oxford 1957) ἐν λ. Κολζι.

8. Προξενικὰ τέλη. Διὰ τὰ ἐνετικὰ πλοῖα ἐν Πελοποννήσῳ, βλ. Κ. ΣΑΘΑΝ, *Ἐμπόριον καὶ φορολογία ἐν Ἑλλάδι ἐπὶ Τουρκοκρατίας, Πελοποννησιακὴ Πρωτοχρονιά* I, 1957, 280-290. ΣΒΟΡΟΝΟΣ ὁ.π. 75, ΚΡΕΜΜΥΔΑΝ, *Ἐμπόριο* 70 σημ. 3. Διὰ τὰ γαλλικὰ, ΣΒΟΡΟΝΟΣ ὁ.π. 70, ΚΡΕΜΜΥΔΑΝ, *Ἐμπόριο* 70-72. Βλ. ἐκ τοῦ ὑπὸ συζήτησιν Δέματος ἀριθ. 143 τοῦ Ἀρχείου Μέλλου τὴν σημείωσιν κάτωθι τῆς ἀπὸ 5ης Μαρτίου 1718 Φορτωτικῆς ἐκ Σμύρνης, ἐν ΓΚΟΦΑ, *Ἡ Φόρτωσις* ἀριθ. ἐγγρ. 3 (σ. 139-140) καὶ αὐτόθι, σ. 140 σημ. 3 καὶ 4.

9. Ἰταλ. *dragomano* = δραγομάνος, διερμηνεύς.

10. Ἰταλ. *sommare* = ἀθροίζω.

	No 1 οκάδαις 104 δράμια 380	No 11 οκάδαις 103 δράμια 000/
	No 2 οκάδαις 098 δράμια 260	No 12 οκάδαις 109 δράμια 060/
	No 3 οκάδαις 107 δράμια 260	No 13 οκάδαις 104 δράμια 020/
20.	No 4 οκάδαις 116 δράμια 260	No 14 οκάδαις 116 δράμια 260/
	No 5 οκάδαις 102 δράμια 100	No 15 οκάδαις 113 δράμια 380/
	No 6 οκάδαις 115 δράμια 220	No 16 οκάδαις 107 δράμια 300/
	No 7 οκάδαις 114 δράμια 340	No 17 οκάδαις 114 δράμια 350/
	No 8 οκάδαις 116 δράμια 260	No 18 οκάδαις 140 δράμια 100/
25.	No 9 οκάδαις 102 δράμια 100	No 19 οκάδαις 102 δράμια 100/
	No 10 οκάδαις 113 δράμια 000	No 20 οκάδαις 115 δράμια 300/

τὸ ἄνωθεν βαμπάκι τὸ ἔχω βαλουτάδο¹¹ διὰ τὴν πόλτζα ντεκάρικο, στὰ ἐπτάκοσια ριάλια τῆς σμύρνης, ὡς / φαίνεται, καὶ εἶμαι καὶ ἐγὼ ἡμπαρκάδος¹², εἰς τὸ αὐτὸ καράβι, σοῦ δίδω ἀκόμη τὴν εἶδισιν, πῶς ἐφόρτοσα/ ἐπάνω εἰς ἓνα καράβι φρανκέ-
 30. ζικόν, τοῦ μαρτινέγκου¹³, ὀνομαζόμενον, Νάβε γαλιέρα σὰν γιουζέπε / Καπετὰν γιουζέπε ἀλεμαντη¹⁴ διὰ λογαριασμόν, ἐδικόν μου, βαμπάκι μπάλαις 16 πεζάρι νέτο καντάρια / σαράντα καὶ οκάδαις δέκα τρεῖς καὶ μισὴ No 40 — οκάδια 13 1/2. Τὸ + αὐτὸ βαμπάκι εἶνα σμυρνέικον / διανὰ παραδοθῆ εἰς χεῖραν τῆς αὐθεντίαςου κα-
 MM θῶς φανερώνει ἡ πόλιτζα ντεκάρικο ὁποῦ με τὴν/ παρόν, τῆς σὲ συντροφεύω σι-
 N 21-36 μαδεμένον τὴν ἀντίκρυ μάρκα / βαμπάκι σμυρνέικον νέτο καντάρια, οκάδαις,
 35. δέκα τρεῖς καὶ μισή, (No) 40 οκάδαις 13 1/2 πρό / ριάλια τὸ κάθε καντάρι, στένη ὄλο, ριάλια, 443 ἄσπρα 40:/

Εἰς τὰ σακία μετὰ καπέλατους καὶ με ταῖς μάρκαις του ριάλια, 18:τοῦ πορτάρι εἰς τὸ χάνι ὁποῦ τὸ εὔγαλα / ἄσπρα 60 εἰς τοὺς χαμάλιδες, ὁποῦ τὸ ἐβάλανε καὶ τὸ εὔγάλανε καὶ τὸ ἐζυγιάσανε καὶ τὸ ἐπηγανε εἰς τὸν /γιαλόν, ριάλι 1 ἄσπρα 60 στατεριάτικο, καὶ μπεβεράτζο¹⁵ τοῦ κανταρζή¹⁶, ριάλι 1 ἄσπρα 60 Νίκη / στομα-
 γαζί, ριάλια 2 σπάγο ὁποῦ τὸ ἔραψαν, ἄσπρα 20 ἑνὸς ἄν(θρωπ)οῦ ὁποῦ ἐβοήθησε ριαλι: 1 /

(Σελίς 2α)

40. πριμάγγιο, ριάλια 2 ντοανα καὶ λάγγιο, ριάλια 18 ἄσπρα 40 - τῶν κολκαϊχκάδων εἰς τὴν ντο/άνα, ριάλι 1, ἄσπρα 60 τοῦ ἐβραίου εἰς τὴν ντουάνα ριάλι 1 ἄσπρα 60 κονσολιάτικο / καὶ λάγγιο, ριάλια 8 ἄσπρα 60 τῶν δραγουμάνων, ριάλια 2 καὶ μπόλτζα ντεκάρικο ἄ/σπρα, 30./

11. Ἴταλ. *valutare*= διατιμῶ, ἐκτιμῶ.

12. Ἴταλ. *imbarcare* = ἐπιβιβάζω, φορτώνω ἐπὶ πλοίου.

13. Βλ. ἀνωτέρω ἐν σημ. 11 τοῦ κειμένου τῆς μελέτης. Ἡ περίπτωση πλοίου ἐλληνικῆς πλοιοκτησίας ἐξ Ἑπτανήσου ὑπὸ γαλλικὴν σημαίαν εἶναι μᾶλλον ἀσυνήθης.

14. Βλ. Γκοφα, *Ἡ Φόρτωσις* 139 σημ. 2.

15. Φιλοδώρημα. Βλ. *Ἀρχ. Ἱστορ. Λεξικὸν* τῆς Ἀκαδημίας ἐν λ. Πρεβεράτζιο καὶ μπεβεράτζιο.

16. Ζυγιστής. Διὰ τὸ φιλοδώρημα τοῦ ζυγιστοῦ, ἀποκαλούμενον ὑπὸ τοῦ SAVARY, *Le parfait négociant* I 732 καὶ 737 "gratification au peseur" ἢ "courtoisie au peseur", βλ. SVORONOS ὁ.π. 42.

	No 21	οκάδαις	112	δράμια	200		No 29	οκάδαις	112	δράμια	200/
45.	No 22	οκάδαις	125	δράμια	040		No 30	οκάδαις	109	δράμια	320/
	No 23	οκάδαις	118	δράμια	320		No 31	οκάδαις	108	δράμια	000/
	No 24	οκάδαις	106	δράμια	080		No 32	οκάδαις	099	δράμια	360/
	No 25	οκάδαις	105	δράμια	120		No 33	οκάδαις	101	δράμια	280/
	No 26	οκάδαις	124	δράμια	080		No 34	οκάδαις	120	δράμια	240/
50.	No 27	οκάδαις	115	δράμια	080		No 35	οκάδαις	100	δράμια	320/
	No 28	οκάδαις	108	δράμια	360		No 36	οκάδαις	104	δράμια	160/

Ταῦτα μὴν ἔχοντας ἄλλο ποιῶ τέλος, ἠδὲ χρόνοι τῆς αυθεντιασου εἶησαν πο-
 λοί / Τὸ ἄνωθεν βαμπάκι τὸ ἔχω βαλουταδο εἰς τὴν μπολτζα δεκάρικο, στὰ ριάλια
 500 τῆς μύρνης / (ἄλλη χεῖρ.): δοῦλος παραμικρος
 55. της αφεντηα σου / κι αγαπιμενοστης αδελφος/

(ὑπογρ. μηχαλης Μελλος /

Ἔγγραφον ἀριθ. 3

Adi 25 Feb(brai)o 1714/13 S. V. Romania/

Ha Caricato con il nome di Dio, e buon Salvamento una volta tanto in questo /
 Porto di Romania il Sig(no)r Nicolo Mello, e Ralli Nottara Compagni / Sotto co-
 N.-1 perta della Nave nominata Dolfina Veneta / Capitanio Vincenzo Mateo Rebich per
 N.-2 condurre, e consegnare / In Venetia al Sig(no)r Zorzi Antonio Mello, o chi per lui
 N.-3 farà / le appie nominate Mercantie segnate come di contro numero, e marca li Colli
 + intieri, asciutte, è / ben conditionate, e così promette detto Capitano, à suo salvo
 NM arrivo di questo suo presente viaggio / consegnarle al sud(det)to Sig(no)r Zorzi
 Antonio Mello / E di Nollo gli sarà pagato in Ven(ezi)a per ogni Colletto Duc(a)ti
 K.897 3½ a L. 6: 4 l'uno / p(er) ò (?) Franchi d'ogni sorte d'avaria, e di nuovo Imposto, è
 di Convoglio¹/Et in Fede del Vero sarà la presente con altre simili sottoscritte da
 detto Capitano, ò suo Scriva/no, ò per lui da Terza Persona, a una compita, l'altre
 restino di niun Valore. Nostro Signore / l'accompagni per tutto à Salvamento/ Col-
 letti tre di seda, pesano il no Uno libre Sotile treconto, e Vinti il no due / trecento, e
 vinti, et il no Tre pesa libre duecento, e duodeci suma in / tutto libre sotile Otto-
 cento cinquanta due s'intendono netti di Tara / No 852 - Val Colletti No 3 / Lac
 Sud(det)ta Seda s'intende assicurata cio è li Colletti due no 1 e No 2 per/duc(a)ti
 novecento et il no 3 par duc(a)ti duecento cinquanta suma duc(a)ti no 1150/ giusto
 l'ordine del Sig(no)r Zorzi Antonio Mello, che scrive al Sud(det)to Sig(no)r/

Ἵπισθία ὄψις:

Nicolo Mello d'haver fatta sicurtà nella Calle de Siguradori in Vene(zi)a/

Io Pompéo Dolfin Scr(ivano) dico essere per la seda, e per novo / imposto, e
 Convoglio af(fermo) questo sopra franco/.

1. Ἡ ρήτρα franco di ogni sorte d'avaria κλπ. ἀποβλέπει εἰς τὸ νὰ ἄρῃ μερικῶς τὴν ἐξάρτησιν τῆς καταβολῆς ναύλου ἐκ τοῦ ἀποτελέσματος, ἤτοι τῆς αἰσίας μεταφορᾶς τοῦ φορτίου εἰς τὸν τόπον προορισμοῦ. Ὅτι ὁ ναῦλος ἐν προκειμένῳ ἦτο καταβλητέος μετὰ τὸ πέρας τοῦ πλοῦ προκύπτει ἐκ τῆς φορτωτικῆς: "di Nollo gli sarà pagato in Venezia". Περὶ τοῦ ὅτι κατὰ τὰς Ἑλληνικὰς ναυτικὰς συνθηεῖας ὁ ναῦλος ἦτο, κατ' ἀρχὴν, καταβλητέος μετὰ τὸ πέρας τοῦ πλοῦ, βλ. παραπομπὰς παρὰ Δ. ΓΚΟΦΑ, Διαμαρτυρικὸν (Προτέστον) τοῦ ἔτους 1807 ἐκ Σύρου, *Ξένιον, Festschrift für Pan. Zépos I* (Athen-Freiburg/Br.-Köln 1973) 491 ἐπ., σὺμ. 47, παρακάτω σ. 391 σὺμ. 47, ὡς καί, εἰδικῶς διὰ τὸν ὄρον τῶν φορτωτικῶν, ΣΧΙΝΑΝ, Ἑπιθεώρησις Ἐμπορικῶν Δικαίων 20, 1969, 175. Convoglio, ἄλλως caravana ἢ muda, σημαίνει νηοπομπή. Περὶ τῶν ἐν νηοπομπαῖς πλόων, βλ. Δ. ΓΚΟΦΑΝ, Ἡ Φόρτωσις ἰδίᾳ 98-99, ἐνθα παραπομπαί. Περὶ τοῦ ἐπιβαλλομένου τέλους ἐπὶ πλόων ἐν νηοπομπῇ, βλ. ΚΡΕΜΜΥΔΑΝ, Ἐμπόριο 74 σὺμ. 3 διὰ τὰ γαλλικὰ πλοῖα.

Ἔγγραφον ἀριθ. 4

Adi: 4 Febraio 1714: S. V. Rom(ani)a/ Ha caricato con il nome di Dio, e di buon Salvamento una volta tanto in que/sto Porto di Rom(ani)a il Sig(no)r Nicolò Melo è Rali Notarà Compagni Seda Coletto uno / è per conto del Sig(no)r Zorzi Ant(oni)o Melo Seda Coletto uno / Sotto Coperta della Nave nominata Costanza Trionfante Cap(etani)o Olivier Dossi / per condurre, e consegnare in questo suo presente viaggio in Zante al Si(gno)r Angelo Fiscardi è Deme/trio Venetando / le appiedi nominate, e numerate Mercantie, asciutte intiere, e ben conditionate / segnate come di contro, e così promette detto Capetanio al suo salvo arrivo / consegnarle. E di Nolo N-6 le sarà Pagato Franco (= μία λέξις διαγεγραμμένη) Ducati sei da L: 6 a 4 per Ducato li ZAM tutti due / coletti per Venetia / e per fede della verità sarà questa con altre simili K65 firmata da detto Capetanio/ ò per lui da Terza Persona, e una compita, l'altre restino nulla. N(ostro) S(ignore) l'accompa/gni à Salvamento./

NM Per conto di Sig(no)r Nicolò Melo, e Rali Notarà, Coletto uno Seda val: —

LA No 1/è per conto del Sig(no)r Zorzi Antonio Melo Seda Coletto uno val: —

☐ No1/

K 565 La Sud(dett)a Seda è per imbarcarsi alla med(esi)ma Nave facendo per è nove police di carico metter soto/ la Sicuritá che tengono giusto l'ordine del Sig(no)r Zorzi Ant(oni)o Melo li sud(dett)i Sig(no)ri è per il Nolo s'in/tende pagar come che aparano le altre polizze che s'hanno fato di Rom(ani)a per Venet(i)a/

Olivier Dossi sud(dett)o aff(erm)o disse esser/

Ἐπισθία ὄντις:

$\frac{1714}{15}$ adi 26 Feb(braio) S. V. Zante/

e per Noi consignante li sopradetti Due Coletti Seda al sopradetto S(igno)r Zorzi d'/Antonio Mello, iuxta la p(olizza), intendendosi assicurati p(er) duc(ati) Quattrocento / il Coletto, in conformità di Sui ordini — Foscardi e Venetanto / Olivier Dossi sud(dett)o affermo dice esser/.

Ἐξαγωγικὸν ἐμπόριον τοῦ Γ. Α. ΜΕΛΛΟΥ (1712-1730)

Ἐμπόρευμα	1712	1713	1714	1715	1716	1717	1718	1719	1720	1721	1722	1723-29	1730	συσκευασία καί / ἢ βάρος
κηρὸς						13			2					δεματίδια (coletti)
μέταξα	31	42	28	18		36			4		2	1		δεματίδια (α)
πρινοκόκκι		2	3						11					δεματίδια
βάμβαξ						2	36							δέματα (β) (balle)
κόμμι														δεματίδια
τραγακάνθης		6												λίμπραι
λιναρόσπορος						192								λίμπ. sottile
κηκίδιον							140							λίμπ. grosse
							24:740							δέματα
σπόγγοι			1		3									δέματα
λίνον				1										δέματα (γ)
ξυλεία				44										τεμάχια (pezzi)
δέρματα					366									τεμάχια
φαρμακευτικά														δέσμαι
βότανα		10												(fagotti)
ἔριον				3										δέματα
σίτος						1228½								στατήρες (starra)
ἄλευρα							1							σάκκος
ρεῖον													2	κυτία (δ) (scattole)
καφές						2								δέματα

- α) Βάρος δύο δεματιδίων (φορτωτική 29 Ὀκτωβρίου 1714 ἐκ Ναυπλίου) 430 λίβραι sottile, καθαρά, ἠσφαλισμένη ἀξία 750 δουκάτα, ἤτοι 325 κατὰ δέμα.
- β) Μέσον βάρος 110 ὀκάδες. Τὰ 20 δέματα, ἤτοι 50 τουρκικὰ καντάρια πρὸς 44 ὀκάδες, ὑπολογίζονται ἐν τῇ ἀπὸ 7 Ἀπριλίου 1718 ἐπιστολῇ εἰς 700 ριάλια Σμύρνης, ἤτοι εἰς 280 τσεκίνια ruspidi.
- γ) Βάρος 633 λίμπραι (sottile) κατὰ τὴν φορτωτικὴν τῆς 30ῆς Δεκεμβρίου 1715 ἐκ Κερκύρας.
- δ) Ἐκαστον τῶν κυτίων ἐξύγιζε 12 ὀκάδας (φορτωτικὴ τῆς 22ας Αὐγούστου 1730 ἐκ Γαλατᾶ).

Δύο φορτωτικά ἐκ Κερκύρας τῶν ἐτῶν 1799 καὶ 1804 ἀφορῶσαι εἰς μεταφορὰς ἐλαίου*

Ι. Διὰ τῆς καταλήψεως τῆς Βενετίας ὑπὸ τῶν γαλλικῶν ἐπαναστατικῶν στρατευμάτων καὶ τῆς ἐπακολουθησάσης συνθήκης τοῦ Campoformio¹ κατελύθη ἡ Ἑνετικὴ Δημοκρατία, ἡ δὲ Κέρκυρα —ὡς καὶ αἱ λοιπαὶ Ἰόνιοι Νῆσοι— ἀνεγνωρίσθη ὡς γαλλικὴ². Ἄλλ' ἤδη, ἀπὸ τοῦ τέλους Φεβρουαρίου 1799, ἡ Κέρκυρα κατελήφθη ὑπὸ τῶν συμμαχούντων Ρώσων καὶ Τούρκων³, αἱ δὲ Ἰόνιοι Νῆσοι ἀνεκηρύχθησαν διὰ τῆς Συνθήκης τῆς Κωνσταντινουπόλεως, τῆς 21ης Μαρτίου 1800, αὐτόνομος πολιτεία (Ἰόνιος Πολιτεία), τελοῦσα ὑπὸ τὴν ἐπικυριαρχίαν τοῦ Σουλτάνου⁴.

Ἄλλὰ καὶ τῆς αὐτονομίας ταύτης πολιτείας αἱ τύχαι ταχέως μετεβλήθησαν, διότι, ὀλίγα ἔτη βραδύτερον, τὸ 1807, αὕτη περιήλθεν εἰς τοὺς αὐτοκρατορικοὺς Γάλλους⁵, διὰ τὴν καταλήξιν τελικῶς ὑπὸ τοὺς Ἄγγλους, οἵτινες κατέλαβον τὴν Κέρκυραν τὸ 1814⁶.

Ἐκ τῆς ταραχῶδους περιόδου, ἣτις μεσολαβεῖ μεταξὺ τῆς ὑπὸ Ρώσων καὶ Τούρκων καταλήψεως τῆς Κερκύρας, τὸν Φεβρουάριον τοῦ 1799, καὶ τῆς ἀνακαταλήψεως αὐτῆς ὑπὸ τοῦ Ναπολέοντος, προέρχονται αἱ κατωτέρω δημοσιευόμεναι δύο φορτωτικά. (Βλ. καὶ σ. 236.)

Αἱ φορτωτικά αὗται, εὑρισκόμεναι εἰς τὴν κατοχὴν τοῦ γράφοντος, ὁμοῦ μετὰ τρίτης, ἐκδοθείσης τὴν 31ην Αὐγούστου 1803 ἐν Βενετίᾳ⁷, φαίνεται ὅτι προέρχονται ἐκ τοῦ ἀρχείου

* Ἀνάτυπον ἐκ τῆς ἐκδόσεως τῆς Ἀνωτάτης Σχολῆς Οἰκονομικῶν καὶ Ἐμπορικῶν Ἐπιστημῶν, *Μελέται πρὸς τιμὴν Στρατῆ Γ. Ἀνδρεάδη* II (Ἀθῆναι 1973) 55-65.

1. Διὰ τὰ γεγονότα βλ. H. KRETSCHMAYR, *Geschichte von Venedig* III (Stuttgart 1934) 532-543. Τὸ κείμενον τῆς συνθήκης τοῦ Campoformio τῆς 17ης Ὀκτωβρίου 1797, αὐτόθι 649 (τὸ ἄρθρον 5 ἀφορᾷ εἰς τὰς Ἰονίους Νήσους).

2. Ἡ Κέρκυρα εἶχεν ἤδη καταληφθῆ ἄμαχητι ὑπὸ τῶν Γάλλων ἀπὸ τῆς 29ης Ἰουνίου 1797. Πρβ. KRETSCHMAYR ὁ.π. 540· E. RODOCANACHI, *Bonaparte et les îles Ioniennes* (Paris 1899) 41· E. BACCCHION, *Il dominio Veneto su Corfù (1386-1797)* (Venezia ἄ.χρ.) 222.

3. Ὁ Α. ΙΔΡΩΜΕΝΟΣ, *Συνοπτικὴ Ἱστορία τῆς Κερκύρας* (Κέρκυρα 1895) 101, ἀναφέρει ὅτι ἡ πόλις κατελήφθη ὑπὸ τῶν Ρώσων τὴν 22αν Φεβρουαρίου 1799, ἐνῶ ὁ RODOCANACHI ὁ.π. 168-169, λαμβάνει ὡς ἡμερομηνίαν καταλήψεως τῆς πόλεως τὴν τῆς τελικῆς παραδόσεως τῶν Γάλλων (3 Μαρτίου 1799). Βλ. ἐν τούτοις παρὰ Κ. ΣΑΘΑ, *Τουρκοκρατομένη Ἑλλάς 1453-1821* (Ἀθῆναι 1869) (ἀνατ. Ἀθῆναι 1962) τὰ ἐν σ. 566 σημ. 2 καὶ 567 σημ. 1 μνημονευόμενα ἐγγραφα, ἀλλὰ καὶ τὸ Ἔγγραμμά (Mémoire) ἐκ τῶν Ἀρχείων τοῦ Γαλλικοῦ Ὑπουργείου Ἐξωτερικῶν παρὰ RODOCANACHI ὁ.π. 237.

4. RODOCANACHI ὁ.π. 178, ΙΔΡΩΜΕΝΟΥ ὁ.π. 103.

5. Διὰ τῆς συνθήκης τοῦ Tilsit τῆς 8ης/9ης Ἰουλίου 1807. Πρβ. RODOCANACHI ὁ.π. 191 καὶ 304-307.

6. RODOCANACHI ὁ.π. 234.

7. Βλ. κατωτέρω σημ. 28.

του Ἐπτανησίου ἐμπόρου Ἀλεξίου Πατρικίου ὅπερ ἀρχεῖον εὐρίσκετο —μέχρι πρό τινος τουλάχιστον— εἰς χεῖρας παλαιοπώλου τῶν Ἀθηνῶν. Θὰ ἦτο δὲ εὐκταῖον νὰ διεσώζετο ἀκέραιον, ὥστε νὰ τύχη ἐν τῷ συνόλῳ τῆς ἐπιστημονικῆς ἐργασίας, ἐξ ἧς θὰ ἠδύναντο νὰ προκύψουν στοιχεῖα περὶ τοῦ ἑλληνικοῦ οἰκονομικοῦ βίου τῶν ἀρχῶν τοῦ δεκάτου ἐνάτου αἰῶνος.

II. Αἱ δύο ἀποτελοῦσαι τὸ ἀντικείμενον τοῦ παρόντος δημοσιεύματος φορτωτικαὶ ἀφοροῦν εἰς μεταφορὰς ἐλαίου ἐκ Κερκύρας εἰς Βενετίαν.

Ἡ ἱστορία τῆς διαδόσεως τῆς ἐλαιοκαλλιέργειας ἐν Κερκύρα εἶναι γνωστὴ. Μέχρι τῶν μέσων τοῦ δεκάτου ἔκτου αἰῶνος ἡ Βενετία ἐπρομηθεύετο κυρίως τὸ ἔλαιον ἐξ Ἀπουλίας⁸. Κατὰ τὸ δεύτερον ἡμισυ τοῦ δεκάτου ἔκτου αἰῶνος ἤρχισαν συστηματικαὶ προσπάθειαι τῆς Βενετίας, ὅπως ἀναπτύξη τὴν ἐλαιοπαραγωγὴν τῆς νήσου, ἵνα ἡ ἐνετικὴ ἀγορὰ παύσῃ ἐξαρτωμένη ἐκ ξένου ἐλαίου⁹. Αἱ προσπάθειαι αὗται, καταστᾶσαι συστηματικώτεραι ἀπὸ τῶν ἀρχῶν τοῦ δεκάτου ἐβδόμου αἰῶνος καὶ περιλαμβάνουσαι μέτρα ἐξαναγκασμοῦ τῶν γαιοκτημόνων ὅπως φυτεύσουν ἐλαιόδενδρα¹⁰, ἀλλὰ καὶ βαρυτέραν φορολογίαν τοῦ ἐξ Ἀπουλίας εἰσαγομένου εἰς Βενετίαν ἐλαίου¹¹, ἐπέφερον τελικῶς τὸ ἐπιδιωκόμενον ἀποτέλεσμα καί, κατὰ τὴν τελευταίαν ἀπογραφὴν (1760) τῆς ἐνετοκρατουμένης Κερκύρας¹², ἡ παραγωγή εἶχεν ἀνέλθῃ εἰς 280.000 zara¹³ ἐλαίου, ἐξ ὧν 250.000 zara ἀντεπροσώπευον τὴν κυρίως εἰπεῖν κερκυραϊκὴν παραγωγὴν καὶ 30.000 τὴν τῶν Παξῶν¹⁴.

Ἐχομένη τῆς ἐμποροκρατικῆς αὐτῆς πολιτικῆς¹⁵, ἡ Ἐνετικὴ Δημοκρατία εἶχεν ἀπαγορεύσει τὴν ἐξαγωγήν τοῦ κερκυραϊκοῦ ἐλαίου πρὸς οἰονδήποτε ἄλλον τόπον προορισμοῦ πλην τοῦ λιμένος τῆς Βενετίας¹⁶. Καὶ εἶναι μὲν ἀληθὲς ὅτι, βοηθούσης καὶ τῆς διαφθορᾶς τῶν Ἐνετῶν ὑπαλλήλων, σημαντικὸν μέρος τῆς παραγωγῆς ἐξήγετο λαθραίως¹⁷, ἐν τούτοις

8. Πρβ. Κ.Ο. MÜLLER, *Welthandelsbräuche (1480-1540)* (Wiesbaden 1962) I 94 (σ. 171), III 32-33 (σ. 248). Πρβ. καὶ αὐτόθι 51.

9. Βλ. σχετικῶς Α. ΑΝΔΡΕΑΔΟΥ, *Περὶ τῆς Οἰκονομικῆς Διοικήσεως τῆς Ἐπτανήσου ἐπὶ Ἐνετοκρατίας* (Ἀθῆναι 1914) I 84, σημ. 1, II 16· ΒΑCCHION ὁ.π. 104-105. Τὰ αὐτὰ λέγει καὶ ἡ Ἀπόφασις τῆς Ἐνετικῆς Γερουσίας (Pregadi) τῆς 25ης Νοεμβρίου 1623. Βλ. ΒΑCCHION ὁ.π. 163. Τὸ κείμενον τῆς Ἀποφάσεως ταύτης ἐν μεταφράσει, βλ. παρὰ ΕΥΓ. ΠΟΛΙΤΗ, Ἡ ὑποχρεωτικὴ ἐπὶ Ἐνετοκρατίας ἐμφύτευσις ἐλαιοδένδρων, *Κερκυραϊκὰ Χρονικὰ* ΙΓ', 1967, 80-82.

10. Ἡ Ἀπόφασις τῆς 25ης Νοεμβρίου 1623 τῆς Ἐνετικῆς Γερουσίας δὲν προβλέπει χρηματικὰς ἀμοιβάς, ὡς ἀναφέρουν οἱ ΑΝΔΡΕΑΔΗΣ ὁ.π. II 16 καὶ ΙΔΡΩΜΕΝΟΣ ὁ.π. 94 σημ. 94. Βλ. ΠΟΛΙΤΗΝ ὁ.π. 78.

11. ΑΝΔΡΕΑΔΟΥ ὁ.π. I 84-85.

12. ΑΝΔΡΕΑΔΟΥ ὁ.π. II 18· ΒΑCCHION ὁ.π. (σημ. 2) 205. Ὁ Ἀνδρέαδης ἀποδίδει αὐτόθι τὸν ὄρον zara διὰ τοῦ ξέστῃς (= sextarius). Πρόκειται περὶ μέτρου χωρητικότητος, ὑποδιαίρεσεως τῆς «βαρέλας» (ἐν. bota, ἰταλ. botte), περὶ ἧς βλ. καὶ κατωτέρω ἐν σημ. 32. Κατὰ Λ.Χ. ΖΩΗΝ, *Λεξικὸν Φιλολογικὸν καὶ Ἱστορικὸν Ζακύνθου* (Ζάκυνθος 1898) ἐν λ. Τζάρα ἡ μία βαρέλα ἰσοδυναμεῖ πρὸς τρεῖς zara. Βλ. ἐπίσης τὸν αὐτόν, ἐν λ. «μέτρα καὶ σταθμά», ἐνθα ὁ ὄρος zara ἀποδίδεται ὡς σταμνίον. Ἀντιθέτως κατὰ Π. Πλέσκαν, παρατιθέμενον ὑπὸ ΑΝΔΡΕΑΔΟΥ ὁ.π. I 48, ἡ zara ἰσοδυναμεῖ πρὸς τὸ τέταρτον τῆς βαρέλας. Ὁ ΙΔΡΩΜΕΝΟΣ ὁ.π. 95, λέγων ὅτι ἡ (πλην τῆς τῶν Παξῶν) κερκυραϊκὴ παραγωγή ἐλαίου τὸ 1760 ἀνήρχετο εἰς 70.000 βαρέλας, ἐξ ὧν ἐξήγοντο αἱ 60.000, προφανῶς λαμβάνει τὴν βαρέλαν ὡς ἰσοδυναμοῦσαν πρὸς 3½ zara περίπου. Γενικῶς, τὰ τῆς σχέσεως μεταξὺ zara καὶ bota εἶναι ἀσαφῆ.

13. Σημειωτέον ὅτι ὁ ὄρος zara, οὐτινος ἡ ἀκριβεστέρα μετάφρασις θὰ ἦτο, φρονοῦμεν, «πίθος» (πρβ. ΒΟΕΡΙΟ, *Dizionario* ἐν λ. Ζαφα), ἐχρησιμοποιεῖτο ἐν Κερκύρα ὑπὸ τὸν ἐξελληνισμένον τύπον «ζάρα» (*Ἱστορικὸν Λεξικὸν Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν*, ἐν λ. = *Παρνασσός* 16, 443).

14. ΑΝΔΡΕΑΔΗΣ ὁ.π. (σημ. 9) II 18.

15. Πρβ. ἐν ἐκτάσει σχετικῶς, ΑΝΔΡΕΑΔΗΣ ὁ.π. (σημ. 9) I 78-79, 84.

16. ΑΝΔΡΕΑΔΗΣ ὁ.π. (σημ. 9) I 79, II 16, ΒΑCCHION ὁ.π. (σημ. 2) 163 σημ. 52.

17. ΒΑCCHION ὁ.π. (σημ. 2) 205 σημ. 7, ΑΝΔΡΕΑΔΗΣ ὁ.π. (σημ. 9) II 30-31. Τὸ ὕψος τοῦ λαθραίως ἐξαγομένου ἐλαίου ὑπελόγιζεν ὁ Grimani εἰς 55.000 zara. Ἡ ἐτήσια κατανάλωσις ἦτο, κατὰ τὸν αὐτόν Grimani, 40.000 zara.

ὅμως τὸ μέγιστον μέρος τῆς παραγωγῆς, ἀνερχόμενον εἰς 185.000 zage, κατὰ τὴν ἀπογραφὴν τοῦ 1760, ὄντως ἐξήγετο εἰς Βενετίαν¹⁸.

Ἡ φορολογία τοῦ παραγομένου καὶ ἐξαγομένου ἐλαίου¹⁹, ἀλλὰ καὶ τὰ ἄλλα μέτρα, ὡς ἰδίᾳ τὸ τοῦ ὀρισμοῦ μείζονος τιμῆς τῶν ἐνετικῶν νομισμάτων ἐν Κερκύρα ἀπὸ τὴν ἐν Βενετία τιμὴν αὐτῶν²⁰, καὶ ἡ ἐν Βενετία φορολογία τοῦ εἰσαγομένου ἐλαίου²¹, ἐκφεύγουν τῶν πλαισίων τοῦ παρόντος μελετήματος.

Θὰ σημειώσωμεν ἐν τούτοις, ὅτι ὅλα τὰ μειονεκτήματα ταῦτα δὲν ἀντεστάθμιζον τὰ πλεονεκτήματα ἐκ τῆς ὑπάρξεως βεβαίας ἀγορᾶς ἐν Βενετία διὰ τὴν κερκυραϊκὴν ἐλαιοπαραγωγὴν, τοῦτο δὲ ἐξηγεῖ διατὶ καὶ μετὰ ἔτι τὴν κατάλυσιν τῆς Ἑνετικῆς Δημοκρατίας καὶ τὴν ἀπόσπασιν ἐξ αὐτῆς τῶν Ἰονίων Νήσων αἱ πρὸς τὴν Βενετίαν ἐξαγωγαὶ ἐλαίου συνεχίσθησαν, ὡς προκύπτει ἐκ τῶν παρατιθεμένων κατωτέρω δύο φορτωτικῶν²².

III. Ἀμφότεραι αἱ δημοσιευόμεναι φορτωτικαὶ ἔχουν ἰδιόμορφον διατύπωσιν. Ἐχει, φρονούμεν, ἀποδειχθῆ ὅτι ἀπὸ τῶν ἀρχῶν τοῦ δεκάτου ὀγδόου αἰῶνος ἂν μὴ ἀπὸ τῶν μέσων τοῦ δεκάτου ἐβδόμου, αἱ ἀνα τὴν κεντρικὴν καὶ ἀνατολικὴν Μεσόγειον ἐν χρῆσει φορτωτικαί, γεγραμμέναι ἰταλιστί, ἠκολούθουν ἐνιαῖον τύπον, ἐπιβληθέντα διὰ γενικῆς ναυτικῆς συνηθείας²³.

Ὁ τύπος οὗτος ἐχρησιμοποιεῖτο καὶ ὑπὸ τῶν ἐλληνικῶν πλοίων, ὕφ' οἵανδήποτε σημαίαν καὶ ἐὰν ἔπλεον ταῦτα²⁴, διετηρήθη δὲ ἀναλλοίωτος μέχρι καὶ τῶν πρώτων μετεπαναστατικῶν χρόνων τουλάχιστον²⁵.

18. ΒΑCCHION ὁ.π., ΑΝΔΡΕΑΔΗΣ ὁ.π. (σημ. 9) II 31.

19. Περὶ τούτου, βλ. ΑΝΔΡΕΑΔΗΣ ὁ.π. (σημ. 9) II 25 ἐπ. (δεκάτη), 22 ἐπ. (φόρος ἐξαγωγῆς).

20. βλ. ΑΝΔΡΕΑΔΗΣ ὁ.π. (σημ. 9) I 44.

21. Πρβ. Μ. FERRO, *Dizionario dell diritto commune, e veneto* (Venezia 1781), ἐν λ. Sopra Ogli καὶ Ternaria. Πρβ. καὶ ΑΝΔΡΕΑΔΗΣ ὁ.π. (σημ. 9) II 29.

22. Διὰ τὴν κίνησιν τοῦ λιμένος τῆς Βενετίας κατὰ τὴν ἀμέσως πρὸ τῆς καταλύσεως τοῦ ἐνετικοῦ κράτους περίοδον, βλ. G. LUZZATTO, *Le vicende del porto di Venezia dal primo Medio Evo allo scoppio della guerra 1914-1918, Studi di storia economica Veneziana* (Padova 1954) 19-20. Διὰ τὴν περίοδον τῆς πρώτης αὐστριακῆς κατοχῆς (μέχρις Ἰανουαρίου 1806) καὶ τὰ ἐκ τοῦ ἀνταγωνισμοῦ τῆς Τεργέστης προβλήματα, βλ. αὐτόθι 23. Τὸ γεγονός ὅτι ἡ μία τῶν δημοσιευομένων φορτωτικῶν, ἡ τοῦ 1804, φέρει ἐντυπον τὴν μνεῖαν τοῦ λιμένος προορισμοῦ (Βενετία), ὡς καὶ τὴν τοῦ εἴδους τοῦ φορτίου (ἐλαιον), δεικνύει τὸν μέγαν ἀριθμὸν ἀποστολῶν ἐλαίου πρὸς Βενετίαν ἐκ Κερκύρας, ἃς ἐπραγματοποιεῖ ὁ φορτωτὴς Ἀβραὰμ Φόρτε —ἐπίσης ἐντύπως μνημονευόμενος ἐν τῇ φορτωτικῇ— κατὰ τὴν περίοδον ταύτην, ὅτε ἡ μὲν Κέρκυρα ἀνῆκεν εἰς τὴν αὐτόνομον Ἰόνιον Πολιτείαν, ἡ δὲ Βενετία ἐτέλει ὑπὸ τὴν Αὐστρίαν.

23. Πρβ. Δ. ΓΚΟΦΑ, *Ἡ Φόρτωσις* 117-118, 124-125, καὶ τοῦ αὐτοῦ, *Δεῖγμα* 115 σημ. 1· S. MATYSIK, *Fragment des relations Polono-italiennes de commerce maritime...*, *Studi Berlinghieri* (Genova 1964) 322 σημ. 4, 324. Τὸ θέμα ἀπετέλεσεν ἀντικείμενον ἀνακοινώσεως τοῦ γράφοντος πρὸς τὸ συνεληθὸν τὸ 1970 ἐν Ἀθήναις Β' Συνέδριον Σπουδῶν Νοτιοανατολικῆς Εὐρώπης, ὑπὸ τὸν τίτλον *Exportations grecques au début du XVIIIe siècle d'après des documents commerciaux inédits* (= *Actes du deuxième Congrès International des Études du Sud-Est Européen*, τόμ. IV, ὑπὸ δημοσίευσιν).

24. Πρβ. π.χ. τὰς φορτωτικὰς τῆς 29ης Ἰουλίου 1713 ἐκ Ζακύνθου (ἐν ΓΚΟΦΑ, *Ἡ Φόρτωσις*, Παράρτημα, ἀριθ. ἔγγρ. 2), τῆς 5ης Μαρτίου 1718 ἐκ Σμύρνης (ἐν ΓΚΟΦΑ, *Ἡ Φόρτωσις*, Παράρτημα, ἀριθ. ἔγγρ. 3) καὶ τῆς 25ης Ἰουνίου 1728 ἐκ Βενετίας (ἐν ΓΚΟΦΑ, *Ἡ Φόρτωσις*, Παράρτημα, ἀριθ. ἔγγρ. 4), τὰς φορτωτικὰς τῆς 16ης Μαΐου 1815 καὶ 12ης Ἰουνίου 1815 ἐκ Τεργέστης (ἐν I. ΣΧΙΝΑ, *Δύο φορτωτικαὶ ἐκδοθεῖσαι ὑπὸ Ἑλλήνων πλοιάρχων ἐν Τεργέστη τὸ 1815*, *Ἐπ. Ἐμπ. Δ. Κ'*, 1969, 170-171).

25. Πρβ. τὴν φορτωτικὴν τῆς 10ης Νοεμβρίου 1830 ἐξ Αἴνου (ἐν ΓΚΟΦΑ, *Ἡ Φόρτωσις*, Παράρτημα, ἀριθ. ἔγγρ. 14) καὶ τὴν ἀπὸ 21 Μαΐου 1825 φορτωτικὴν ἐκ Σύρου, ἐν Ἐθν. Τρ. Ἑλλάδος, *Ἡ Ἑλληνικὴ Ἐμπορικὴ Ναυτιλία* (Ἀθήναι 1972) εἰκ. ἀρ. 297.

Αί παροῦσαι φορτωτικαὶ ἀπομακρύνονται ἐν τούτοις, ὡς ἐλέχθη ἤδη τοῦ, κατὰ γενικὴν ναυτικὴν συνήθειαν, ἰσχύοντος τύπου.

Συναφῶς, εἶναι ἄξιον σημειώσεως ὅτι ἐκ τούτων, ἡ μὲν παλαιότερα, τοῦ 1799, προέρχεται ἐκ πλοίου τοῦ ὁποίου ἡ ὀνομασία, ἀλλὰ καὶ τὸ ὄνομα τοῦ πλοιάρχου, ὑποδεικνύουν προέλευσιν ἐκ τῆς δαλματικῆς ἀκτῆς τῆς Ἀδριατικῆς²⁶, ἡ δὲ δευτέρα, τοῦ 1804, προέρχεται ἀναμφιβόλως ἐξ ἑλληνικοῦ πλοίου, ὡς ἰδίᾳ μαρτυρεῖ τὸ ὄνομα τοῦ πλοιάρχου²⁷.

Εἶναι ἐπίσης ἀξιοσημείωτον ὅτι τὸ δεύτερον πλοῖον (τὸ ἑλληνικόν), προκειμένου περὶ ἄλλης μεταφορᾶς, τοῦ 1803 ἐκ Βενετίας πρὸς Κέρκυραν, ἐξέδωκεν ἐτέραν φορτωτικὴν, περὶ ἧς ἐγένετο ἀνωτέρω ἤδη λόγος, ἥτις ἀκολουθεῖ ἀπαραλλάκτως τὸν γενικὸν τύπον φορτωτικῆς τῆς Μεσογείου²⁸.

IV. Παραθέτομεν κατωτέρω τὰ κείμενα τῶν δύο φορτωτικῶν:

Ἄριθ. 1

Adi 4 Luglio 1799 S. N. Corfù./Polaca²⁹ Nominata Mad(on)a di Dobrata Cap(itani)o Paulo Radimiri Austriaco³⁰/ per il viaggio di Vene(zi)a. Il Signor Iddio lo Salvi. Amen./

Ha caricato Il Sig(no)r Alexi Patrighio³¹/ sotto coperta di detta Polaca in bot-

26. Βλ. κατωτέρω σημ. 30. Σχετ. βλ. καὶ ΚΡΕΜΜΥΔΑ, *Ἐμπόριο* 318-320.

27. Ἀντώνιος Μακρῆς (Macri). Οὗτος χαρακτηρίζεται ἐν τῇ φορτωτικῇ τοῦ 1804 ὡς ὑπήκοος τῆς Ἰονίου Πολιτείας (Settinsulare). Ἐν Κ. ΜΕΡΤΖΙΟΥ, *Θωμᾶς Φλαγγίνης...* (Ἀθῆναι 1939) 162, ἀναφέρεται θυγάτηρ τοῦ Ἀντωνίου Μακρῆ, ὀνόματι Λουκία, γενομένη μοναχὴ τὸ 1784 ἐν Κερκύρα. Ἀμφίβολον ὁμοῦς εἶναι κατὰ πόσον ὁ Μακρῆς οὗτος δύναται νὰ ταυτισθῇ πρὸς τὸν πλοίαρχον τῆς φορτωτικῆς.

28. Ἀνωτέρω σημ. 7. Ἡ ἐν λόγῳ φορτωτικὴ (ἀδημοσίετος) ἔχει ἐκδοθῆ ἐν Βενετία τὴν 31ην Αὐγούστου 1803—ὑπὸ ἀυστριακὴν κατοχὴν συνεπῶς— διὰ μεταφορὰν 80 σάκκων ὀρύζης ἀπὸ Βενετίας εἰς Κέρκυραν. Πλοίαρχος ὁ Ἀντώνιος Μακρῆς, ὑπογράφων μὲ ἐπιφύλαξιν ὡς πρὸς τὸ βάρος καὶ τὴν ποιότητα: “Cap(itani)o Antonio Macri affermo per il numero”. Παραλήπτης εἶναι ὁ Ἀβραάμ Φόρτε, φορτωτῆς δὲ ὁ Ἀλέξιος Πατρίκιος. Τὸ πλοῖον εἶναι τὸ αὐτὸ πρὸς τὸ τῆς ἐνταῦθα δημοσιευομένης φορτωτικῆς τῆς 27ης Ἰανουαρίου 1804 “La Corriera della Repubblica Settinsulare”.

29. Τρίστηλον ἐμπορικὸν πλοῖον, φέρον τετράγωνα ἰστία, ἄλλως ἀποκαλούμενον μάρκο ἢ νάβα, Τ. ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΙΔΟΥ, *Καράβια, Καπετάνιοι καὶ Συντροφοναῦται (1800-1830)* (Ἀθῆναι 1954) 151-152.

30. Τόσον τὸ ὄνομα τοῦ πλοίου (Madona di Dobrata), ὅσον καὶ τὸ ὄνομα τοῦ πλοιάρχου (Paolo Radimir(i)) δεικνύουν ὅτι τοῦτο προήρχετο ἐκ τῆς δαλματικῆς ἀκτῆς. Ἡ Δαλματία καὶ Ἰστρία ἐτέλουν ὑπὸ ἀυστριακὴν κυριαρχίαν ἀπὸ τῆς συνθήκης τοῦ Campoformio (βλ. τὸ ἄρθρον 6 τῆς Συνθήκης ταύτης ἐν ΚΡΕΤΣΧΜΑΥΡ ὁ.π. (σημ. 1) III 649).

31. Ἐν Γ. ΠΕΤΡΟΠΟΥΛΟΥ, *Νοταριακαὶ Πράξεις Κεφαλληνίας...* (Ἀθῆναι 1962) ἔγγρ. ἀριθ. Γ 18 (Διαθήκη τῆς 14ης Ἰουλίου 1814 ἐξ Ἀργοστολίου) παρίσταται ὡς μάρτυς ὁ ἱερεὺς Στυλιανὸς Πατρίκιος (βλ. καὶ Η. ΤΣΙΠΕΛΛΗ, *Κεφαλληνιακὰ Σύμμικτα I* (Ἀθῆναι 1904) 518). Τὸ γεγονός τοῦτο, ὡς καὶ τὸ ὅτι ἐν τῇ πρώτῃ τῶν φορτωτικῶν ἀναφέρεται ὡς παραλήπτης ἐν Βενετία ὁ Μιχαὴλ Παρτίδος (βλ. κατωτέρω σημ. 36), ὅστις ἐπίσης φέρει ἐπώνυμον ἀπαντῶν ἐν Κεφαλληνίᾳ, ἀποτελεῖ ἐνδειξιν ὅτι καὶ ὁ Ἀλέξιος Πατρίκιος ἦτο Κεφαλλῆν (ἡ φορτωτικὴ τοῦ 1804 χαρακτηρίζεται αὐτὸν ὡς “Settinsulare”, ἥτοι ὑπήκοον τῆς Ἰονίου Πολιτείας). Ἐκ τῶν δημοσιευομένων φορτωτικῶν προκύπτουν ἐλάχιστα βιογραφικὰ στοιχεῖα περὶ αὐτοῦ. Οὕτω, τὴν 4ην Ἰουλίου τοῦ 1799 οὗτος εὐρίσκετο εἰσέτι ἐν Κερκύρα, ἀσχολούμενος εἰς ἐξαγωγὰς ἐλαίου. Τὴν 31ην Αὐγούστου τοῦ 1803 εὐρίσκετο ἐν Βενετία, ὁπόθεν ἀπέστειλεν ἐμπορεύματα εἰς τὸν Ἀβραάμ Φόρτε εἰς Κέρκυραν. Τὴν 27ην Ἰανουαρίου 1804 εὐρίσκετο πάντοτε ἐν Βενετία, φέρεται δὲ ὡς παραλήπτης τοῦ ἀποστελλομένου ὑπὸ Ἀβραάμ Φόρτε ἐκ Κερκύρας φορτίου ἐλαίου. Γιὰ τὴ συμμετοχὴ τῶν Ἑβραίων στὸ βενετικὸ ἐμπόριο τῶν λαδιῶν, βλ. ἤδη καὶ S. CIRIACONO, *Olio ed Ebrei nella repubblica Veneta del settecento* (Venezia 1975).

tame di Vascello; Botte³²/N. 3° bote tre Oglio D'ullive³³ chiaro lampante³⁴, piene, a/cocon³⁵, visto, e revisto di sotto, e di sopra dal detto Cap(itan)io, segnato/dell' avanti segno con bollo di foco, come fora, e ben condizionate; per dover/così consegnar con questo suo presente viaggio in Venezia al Sig./Michel Partito³⁶ o a chi per esso fosse³⁷: e di nollo /doverà pagar Ducati 10° ½ da L. 6:4³⁸ Franco³⁹ per Miaro⁴⁰. E per fede/del vero sarà questa con altre Simili firmate da detto Cap(ita-

32. Κατά BOERIO, *Dizionario* ἐν λ. bota (ἢ botte), εἶναι γενικῶς τὸ ξύλινον βαρέλιον. Κατὰ τὴν ἐπτανησιακὴν ὀρολογίαὶν ὁμοῦς bota ἐκαλεῖτο καὶ μέτρον χωρητικότητος (βαρέλιον), ἰσοῦμενον πρὸς 3-4 zare (βλ. ἀνωτέρω σημ. 12). Προφανὲς εἶναι ὁμοῦς, ὅτι ἐν προκειμένῳ ὁ ὅρος δηλοῖ οὐχὶ τὸ μέτρον, ἀλλὰ τὸ ἀντικείμενον.

33. Ullive = ἐλαῖαι.

34. Καθαρὸν καὶ λαμπρὸν. Συνήθης προσδιορισμὸς τῆς ποιότητος τοῦ ἐλαίου ἐν Ἑπτανήσῳ. Πρβ. ΠΕΤΡΟΠΟΥΛΟΝ, *Νοταριακαὶ Πράξεις Κεφαλληνίας*, ἔγγρ. ἀριθ. Α 254, τῆς 27ης Μαρτίου 1758 ἐξ Ἀργοστολίου, στίχ. 20-21: «λάδι βραστὸ μὰ κιάρο λαμπάντε». Ἐπίσης διὰ τὸν ὄρον «λαμπάντε», δηλωτικὸν τῆς ποιότητος τοῦ ἐλαίου, αὐτόθι ἔγγρ. ἀριθ. Α 110 στίχ. 12, Α 124 στίχ. 13, Α 194 στίχ. 15.

35. Μέχρι τοῦ πάματος. Βλ. BOERIO, *Dizionario* ἐν λ. coccon.

36. Ὡς ἐλέχθη ἤδη (ἀνωτέρω σημ. 31), τὸ ἐπώνυμον Παρτίδος εἶναι Κεφαλληνιακόν. Ἐν προικοσυμφώνῳ τῆς 5ης Αὐγούστου 1683 ἐκ Μαντζαβινάτων τῆς Κεφαλληνίας (ΠΕΤΡΟΠΟΥΛΟΥ, *Νοταριακαὶ Πράξεις Κεφαλληνίας*, ἔγγρ. ἀριθ. Β 84) ἐν στίχ. 63-64 καὶ 66 μνημονεύεται ὡς μάρτυς ὁ ἱερεὺς Νικόλαος Παρτίδος. Ἡ ἐμπορικὴ συνεργασία μεταξὺ συγγενῶν ἢ συμπατριωτῶν εἶναι συνήθης ἐν τῷ ἐλληνικῷ προεπαναστατικῷ ἐμπορίῳ. Πρβ. ἐν ΓΚΟΦΑ, *Ἡ Φόρτωσις*, Παράρτημα, ἀριθ. ἔγγρ. 4, τὴν συνεργασίαν μεταξὺ Λεονάρδου Καπετανάκη ἐν Βενετία καὶ Βερνάρδου Καπετανάκη ἐν Ἀθήναις ἢ μεταξὺ Μιχαὴλ Μέλλου ἐν Σμύρνη καὶ Γεωργίου Ἀντωνίου Μέλλου ἐν Βενετία ἐν ΓΚΟΦΑ ὁ.π. ἀριθ. ἔγγρ. 3.

37. Ὁ ὅρος "o chi per esso" ἀπαντᾷ εὐρύτατα εἰς τὰς φορτωτικὰς ἀπὸ τῶν ἀρχῶν τοῦ δεκάτου ὀγδόου αἰῶνος (πρβ. τοῦτον εἰς τὰς φορτωτικὰς ἐλληνικῶν πλοίων τοῦ 1713 ἐκ Ζακύνθου καὶ τοῦ 1718 ἐκ Σμύρνης ἐν ΓΚΟΦΑ, *Ἡ Φόρτωσις*, Παράρτημα, ἀριθ. ἔγγρ. 2 καὶ 3). Ἐκ τοῦ ὄρου τούτου δύναται νὰ συναχθῇ ὅτι ἡ φορτωτικὴ εἶχεν ἤδη ἀποκτήσει ὑποτυπωδῶς τὰ στοιχεῖα, ἅτινα ἐμελλον νὰ προσδώσουν εἰς αὐτὴν χαρακτῆρα ἀξιογράφου. Οὕτως, ἐνῶ ἀκόμη εἰς τὴν δημοσιευθεῖσαν ὑπὸ Κ. ΝΤΟΚΟΥ, *Μία ὑπόθεσις πειρατείας κατὰ τὸν 17ον αἰῶνα (1678-1680)*, *Θησαυρίσματα Β'*, 1963, 39-40, φορτωτικὴν τῆς 2ας Μαρτίου 1678 ἐκ Ροζέττης τῆς Αἰγύπτου, μόνος νομιμοποιούμενος εἰς παραλαβὴν τοῦ φορτίου εἶναι ὁ ἐν αὐτῇ ἀναγραφόμενος παραλήπτης ὡς ἐκδοχεὺς τῶν ἐναντι τοῦ πλοιαρχοῦ ἀπαιτήσεων τοῦ φορτωτοῦ (βλ. ΣΧΙΝΑΝ ὁ.π. (σημ. 24) 178) καὶ ὁ ἑταῖρος αὐτοῦ ("o al suo Compagno"), αἱ φορτωτικαὶ τοῦ 1713 καὶ 1718 (ΓΚΟΦΑ, *Ἡ Φόρτωσις*, Παράρτημα ἀριθ. ἔγγρ. 2 καὶ 3) νομιμοποιοῦν πάντα ἐνεργοῦντα διὰ λογαριασμὸν τοῦ παραλήπτου. Τὰ αὐτὰ προβλέπονται καὶ εἰς τὰς δημοσιευομένας ἤδη δύο φορτωτικὰς τοῦ 1799 καὶ τοῦ 1804, οὐχὶ ὁμοῦς εἰς τὴν μνημονευθεῖσαν φορτωτικὴν τοῦ 1803. Πάντως ὁ ἀποκλειστικὸς ἀποδεικτικὸς χαρακτῆρ τῆς φορτωτικῆς (ΣΧΙΝΑΣ ὁ.π. (σημ. 24) 176 σημ. 29 καὶ 178), ὃν τονίζει ὁ Ἑνετικὸς Κώδιξ τοῦ 1786 ἐν τῷ παρατιθεμένῳ κατωτέρω ἐν σημ. 49 ἄρθρῳ του, εἶχε, προφανῶς, ἀπὸ πολλοῦ ὑπερκερασθῆ ἐν τῇ ναυτιλιακῇ πρακτικῇ. Διὰ τὴν φορτωτικὴν ὡς τίτλον νομῆς, βλ. ΣΧΙΝΑΝ ὁ.π. (σημ. 24) 178 σημ. 51. Γενικώτερον περὶ τῆς ἐξελιξέως τῆς φορτωτικῆς βλ. καὶ ZENO, *Storia* 301-303.

38. Ὁ ναῦλος συμφωνεῖται εἰς λογιστικὸν νόμισμα (moneta ideale), οἷον τὸ δουκάτον τῶν L. 6. 4 soldi. (Πρβ. ΑΝΔΡΕΑΔΗΝ ὁ.π. (σημ. 9) I 37, 41-42 σημ. 2.)

39. Ὁ χειρόγραφος ὅρος "Franco" ἢ, ἐν τῇ φορτωτικῇ τοῦ 1804, "Franco di avarea" (ἐν ἀδημοσιεύτῳ φορτωτικῇ τῆς 18ης Ἰουλίου 1712, προερχομένη ἐκ τοῦ δέματος ἀριθ. 143 τοῦ Ἀρχείου Ἑλληνικῆς Κοινότητος Βενετίας —Carte Giorgio Antonio Mello— ὁ ὅρος ἀπαντᾷ ἀναλυτικώτερον ὡς "Franco d'ogni sorte di avarea, e nova imposta") ἀποβλέπει εἰς τὸ νὰ ἄρῃ τὴν ἐξάρτησιν τοῦ ναύλου ἐκ τοῦ ἀποτελέσματος, τῆς αἰσίας ἀφίξεως τοῦ φορτίου, ἐξάρτησιν ἧτις ἦτο τοσοῦτῳ μᾶλλον βαρεῖα διὰ τὸν μεταφορέα, καθ' ὅσον ὁ ναῦλος ἦτο καταβλητέος post numerando. Βλ. ΣΧΙΝΑΝ ὁ.π. (σημ. 24) 175.

40. Miaro, miara καὶ mier ἐν τῇ ἐνετικῇ διαλέκτῳ ἀντιστοιχεῖ πρὸς τὸν ἰταλικὸν ὄρον migliaio (βλ. BOERIO, *Dizionario* ἐν λ. miara καὶ mier). Τὸ miaro ἦτο παλαιόθεν μονὰς χωρητικότητος διὰ τὴν μέτρησιν τοῦ ἐλαίου ἐν Βενετία (MÜLLER, *Welthandelsbräuche* I 125· ΜΕΡΤΖΙΟΥ ὁ.π. (σημ. 27) 207 σημ. 1). Κατὰ Πλέσκαν (παρ' ΑΝΔΡΕΑΔΗ ὁ.π. (σημ. 9) 48 καὶ 49), τὸ miaro ἐν Κερκύρᾳ ἀπετέλει τὸ ἕκτον τῆς zara. Ἡ βαρέλα, συνεπῶς, ἀντιστοιχεῖ πρὸς 6×4 = 24 miari κατὰ Πλέσκαν. Περὶ τῆς ναυλώσεως ἐπὶ ζυγίῳ (a canterate), βλ. ZENO, *Storia* 303, Consolato del Mare (ἰταλ. μετάφρ.), Κεφ. 81.

n)io, o non sapendo/scrivere, per lui da detto suo Scrivano⁴¹, una compita l'altre restino di niun valore./

Val Botte N. No 3/

Υπογραφή: *Cap(itani)o Paulo Radimiri aff(er)mo e per la qualità dicci esser*⁴²

Ἄριθ. 2.

LAUS DEO. Adi 27 Gennaro 1804 S.N. Corfù./ *Brigantino*⁴³ Nominato *La Corriera della Rep(ub)(lic)a Settins(ula)re* Capitano Antonio Macri Settinsulare Per il Viaggio di Venezia: Il Sig. Iddio lo Salvi. Amen./

Ha Caricato in questo Porto di Corfù, Il Sig. Abram Forte/*Nattivo Corfioto, Negoziante*⁴⁴ per Conto proprio⁴⁵./ Sotto Coperta di detto *Brigantino* in Bottame

41. Τὸ κείμενον τῆς φορτωτικῆς ταύτης ἀποδεικνύει πόσον οὐσιαστικὸς ἦτο καὶ κατὰ τὰς ἀρχὰς τοῦ δεκάτου ἐνάτου αἰῶνος ἔτι ὁ ρόλος τοῦ γραμματέως (scrivano) τοῦ πλοίου. Ἄλλως ΣΧΙΝΑΣ ὁ.π. (σημ. 24) 177 σημ. 44. Πρβ. καὶ ΓΚΟΦΑΝ, *Δεῖγμα* 104 σημ. 2.

42. Περί τῆς ρήτρας “dice esser”, ἥτις ἦτο ἐν χρήσει ἐν Ἑλλάδι ἀπὸ τῶν ἀρχῶν τοῦ δεκάτου ὀγδόου αἰῶνος, πρβ. ΓΚΟΦΑΝ, *Ἡ Φόρτωσις*, Παράρτημα, ἀριθ. ἐγγρ. 2 (1713) καὶ 3 (1718), ἡ καλύτερα ἐρμηνεία εἶναι ἡ ὑπὸ τοῦ Ἐνετικοῦ Κώδικος τοῦ 1786, διδομένη ἐν Part. III, Tit. I, ἀρθρ. 8: “Essendo di pratica, che Polizze di Carico il più delle volte si firmano dai Capitani, o loro Scrivani con l'espressione ‘disse essere’, così si dichiara, che quando la Balla, Cassa, o altro collo caricato con la suddetta espressione sarà consegnato asciutto, ben acconcio, e ben condizionato, nè il Bastimento, nè il Capitano saranno tenuti ad alcuna responsabilità per l'intrinseca qualità delle Merci, abbenchè essa fosse nelle medesime Polizze specificata”. Πρβ. καὶ ΓΚΟΦΑΝ, *Ἡ Φόρτωσις* 114 σημ. 2, καὶ Ι. ΜΑΝΙΑΤΟΠΟΥΛΟΣ, *Τὸ Ναυτικὸν Δίκαιον τῆς Ὑδρας* (Ἀθῆναι 1939) 59 σημ. 63, ἐνθα καὶ ἀπόσπασμα ἐκ τῆς Θαλασσίου Νομοθεσίας τοῦ Κεφαλαῖ, σ. 49. Ὁ ἰσχυρισμὸς τοῦ Bensa (ΣΧΙΝΑΣ ὁ.π. (σημ. 24) 175 σημ. 27) ὅτι δῆθεν οἱ Ἴταλοὶ, ἀντιθέτως πρὸς τοὺς Γάλλους, σπανίως ἔθετον ἀπαλλακτικὰς ρήτρας, εἶναι πλέον ἢ ἀμφισβητήσιμος: σχεδὸν τὸ σύνολον τῶν φορτωτικῶν τοῦ δέματος 143 τοῦ Ἀρχείου G.A. Mello φέρει τὴν ρήτραν “dice essere”, ἀνεξαρτήτως ἐθνικότητος τοῦ πλοίου.

43. Ἐλαφρὸς πάρων (βρίκι) μὲ δύο ἰστούς. Βλ. ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΙΑΝΗ ὁ.π. (σημ. 29) 144-145.

44. Ἡ Ἰσραηλιτικὴ οἰκογένεια Φόρτε μαρτυρεῖται καὶ ἐν Ζακύνθῳ (ΖΩΗΣ, ἐν λ. Φόρτε). Ἄλλ' ἐν προκειμένῳ, ἡ φορτωτικὴ τοῦ 1804 ρητῶς ἀναφέρει τὸν Ἀβραάμ Φόρτε ὡς «ἰθαγενῆ Κερκυραῖον» (nattivo Corfioto). Τοῦτο δὲν σημαίνει ὅτι δὲν ἦτο ἄμα καὶ ὑπήκοος τῆς Ἰονίου Πολιτείας, ὡς ὁ πλοίαρχος Ἀντώνιος Μακρῆς ἢ ὁ Ἀλέξιος Πατρικίος, διότι ἡ προηγούμενος μνημονευθεῖσα (ἀνωτέρω σημ. 28) φορτωτικὴ τῆς 31ης Αὐγούστου 1803 ἐκ Βενετίας ρητῶς χαρακτηρίζει καὶ αὐτὸν ὡς Settinsulare. Ὡς μαρτυρεῖ δὲ ὁ Saint-Sauveur, τὸ ἐμπόριον τοῦ κερκυραϊκοῦ ἐλαίου κατὰ τοὺς ἀμέσως πρὸ τῆς καταλύσεως τοῦ ἐνετικοῦ κράτους χρόνους εὐρίσκετο εἰς χεῖρας Ἰσραηλιτῶν Βενετῶν ὑπηκόων (πρβ. ΑΝΔΡΕΑΔΗΝ ὁ.π. (σημ. 9) II 24). Πρβ. ἐπίσης τὰ στοιχεῖα τῆς ἐνετικῆς ἀπογραφῆς τοῦ 1781, καθ' ἃ, ἐπὶ 1.084 κατοικοῦντων τότε ἐν Κερκύρᾳ Ἰσραηλιτῶν, ἐξ ὧν οἱ 561 ἄνδρες, ἀντεστοίχουν δοχεῖα ἐλαίου χωρητικότητος 71.362 zage (ΑΝΔΡΕΑΔΟΥ ὁ.π. (σημ. 9) II 26 σημ. 1). Βλ. καὶ πρὸ πάντων σ. 46.

45. Ἡ δι' ἴδιον λογαριασμὸν (per conto proprio) ἀποστολὴ τοῦ φορτίου ἀντιπαρτίθεται πρὸς τὴν κατ' ἄλλας φορτωτικὰς (π.χ. ἐν ΓΚΟΦΑ, *Ἡ Φόρτωσις*, Παράρτημα, ἀριθ. ἐγγρ. 2 - Φορτωτικὴ τῆς 29ης Ἰουλίου 1713 ἐκ Ζακύνθου) μνεῖαν ὅτι ἡ φόρτωσις γίνεται διὰ λογαριασμὸν (di ragione) ἄλλου προσώπου. Ἡ τοιαύτη μνεῖα ἔχει, φρονουμέν, σχέσιν πρὸς τὸν τρόπον διεξαγωγῆς τοῦ μεσογειακοῦ μεγαλεμπορίου κατὰ τὸν δέκατον ὀγδοὸν καὶ τὰς ἀρχὰς τοῦ δεκάτου ἐνάτου αἰῶνος διὰ τῶν παραγγελιοδόχων (commissionarii) πωλήσεως, περὶ ὧν βλ. παραπομπὰς ἐν ΓΚΟΦΑ, *Δεῖγμα*, ἰδίᾳ σ. 114 σημ. 4, καὶ ἐν Γ. ΠΕΤΡΟΠΟΥΛΟΥ, *Νομ. Ἐγγρ. Σίφνου...* (Ἀθῆναι 1956) 128-129. Ὁ Ι. ΣΧΙΝΑΣ ὁ.π. (σημ. 24) 177 σημ. 38, ἀναφέρεται συναφῶς καὶ εἰς τὸ θέμα τοῦ κινδύνου, περὶ οὗ γίνεται μνεῖα εἰς τὰς δύο δημοσιευομένας ὑπ' αὐτοῦ φορτωτικὰς τοῦ 1815 ἐκ Τεργέστης, τὴν σχετικὴν πρὸς τὴν ὁποίαν ρήτραν θεωρεῖ τεθεῖσαν κατ' ἐφαρμογὴν τῆς διατάξεως τοῦ ἀρθροῦ 100 τοῦ *Code de Commerce*. Ἀλλὰ φορτωτικαὶ προγενέστεραι τοῦ *Code de Commerce*, περιέχουν τὴν αὐτὴν ρήτραν. Οὕτως, ἐν ἀνεκδότῳ φορτωτικῇ τῆς 31ης Μαΐου 1726 τοῦ ἐν Βενετίᾳ Ἀρχείου τῆς Ἑλληνικῆς Κοινότητος (Carte Giorgio Antonio Mello, ἀνωτέρω σημ. 39) γίνεται μνεῖα ὅτι τὸ φορτίον ἐφορτώθη “per conto e risico del Signor Giorgio Mello”.

di Vascello; Botte *No Sei / Oglia d'olive* chiaro a lampante, piene, a Cocon, visto, e revisto di sotto, / e di sopra dal detto Capitanio, segnato dell'avanti Segno con bollo a Fuoco, / come fuori, e ben condizionate per dover così consegnare in questo suo/presente Viaggio per Venezia al Sig. *Allessio Patrighio Settinsulare /o a chi per esso fosse/ E di Nolo gli sarà pagato Duc(a)ti corr(en)ti*⁴⁶ *undeci Franco d'avarea* per Miaro /In Fede del vero sarà la presente con altre simili⁴⁷ firmata dal detto Capita/nio, o suo Scrivano; o per lui da terza persona, e una compita, le altre/ restino di niun valore. Nostro Signore l'accompagni a Salvamento. Amen/

Dico Botte *sei Num(ero) 6/.*

Υπογραφή: *Cap(itani)o Antonio Macri Aff(er)mo*

Περιθώριον: *A F*

V. Ἐκ τῶν παρατεθέντων κειμένων καθίστανται προφανεῖς αἱ μεγάλοι διαφοραὶ μεταξὺ τῶν δύο φορτωτικῶν καὶ πάσης ἄλλης δημοσιευθείσης μέχρι σήμερον προεπαναστατικῆς φορτωτικῆς.

Γεννᾶται συνεπῶς τὸ ἐρώτημα, ποῖον τὸ διέπον αὐτὰς δίκαιον.

Ἐκ τοῦ ἄρθρου 2 τοῦ Νόμου τῆς 10ης Μαρτίου (26 Φεβρουαρίου) 1841 τῆς Ἰονίου Πολιτείας, προκύπτει ὅτι, καὶ μετὰ τὴν λήξιν τῆς περιόδου τῆς Ἐνετοκρατίας ἔτι, ἡ ἐμπορικὴ καὶ λιπὴ Νομοθεσία τῆς Βενετίας ἐξηκολούθησεν ἰσχύουσα ἐν Ἐπτανήσῳ, ὡς ἐξ ἄλλου ἐξηκολούθησαν ἰσχύοντα καὶ τὰ διαμορφωθέντα γενικὰ ἢ τοπικὰ ἔθιμα⁴⁸. Θὰ ἠδύνατό τις, συνεπῶς, νὰ διερωτηθῆ μήπως αἱ φορτωτικαὶ ἀποδίδουν τὸ δίκαιον τοῦ Ἐνετικοῦ Κώδικος τοῦ 1786, ὅστις μνημονεῖ ὡς ἀναγκαῖα στοιχεῖα τῆς φορτωτικῆς αὐτὰ ταῦτα τὰ εἰς τὰς δύο δημοσιευόμενας ἐν τῷ παρόντι ὄντως περιλαμβανόμενα τοιαῦτα⁴⁹.

46. Περὶ τῆς σημασίας τοῦ ἐνετικοῦ ὄρου "moneta corrente" βλ. ΑΝΔΡΕΑΔΗΝ ὁ.π. (σημ. 9) I 39.

47. Ὁ ἀριθμὸς τῶν ἐκδιδόμενων πρωτοτύπων δὲν μνημονεύεται εἰς τὰς δημοσιευόμενας φορτωτικὰς, ὡς ἄλλωστε καὶ εἰς ὄσας ἄλλας τῆς αὐτῆς περιόδου ἠδυνήθη νὰ ἴδῃ ὁ γράφων. Ὁ συνήθης ἀριθμὸς φαίνεται ὅτι ἦτο τρεῖς, ὡς ὀρίζει ὁ Ἐνετικὸς Κώδιξ τοῦ 1786, Part. III, Tit. I, ἄρθρ. 2 καὶ ἡ γαλλικὴ *Ordonnance* τοῦ 1681, Βιβλ. III, Τίτλ. II, ἄρθρ. 3. Τὰ ὅσα λέγει ὁ ΚΕΦΑΛΑΣ, σ. 48, περὶ τεσσάρων ἐκδιδόμενων ἀντιγράφων, ἔχουν μὲν ληφθῆ ἐκ τοῦ *Code de Commerce*, ἄρθρ. 282 (ΜΑΝΙΑΤΟΠΟΥΛΟΣ ὁ.π. 57 ἐπ., σημ. 58), οὐδόλως ὁμως ἀποκλείεται ν' ἀποδίδουν τὰ κρατοῦντα ἐν τῇ ναυτιλιακῇ πρακτικῇ (σχετικῶς βλ. ΓΚΟΦΑΝ, *Ἡ Φόρτωσις* 115-118, Γ. ΝΑΚΟΝ, *Βιβλιοκρ. ἐν Ἀρμενοπ.* 25, 1971, 864) εἰς ἣν περὶπτωσιν τὸ φορτίον ἦτο ἠσφαλισμένον. Πρβ. ΖΕΝΟ, *Storia* 301 διὰ τὴν σχέσιν μεταξὺ φορτωτικῆς καὶ ἀσφαλίσεως τοῦ φορτίου. Σημειωτέον ὅτι ἡ ἀσφάλισις τῶν διὰ θαλάσσης μεταφερομένων φορτίων ἦτο εὐρέως γνωστὴ ἐν Ἑλλάδι ἀπὸ τῶν ἀρχῶν τοῦ δεκάτου ὀγδοῦ αἰῶνος (βλ. τὴν ἀνακοίνωσιν τοῦ γράφοντος "Exportations grecques"). Ἡ ἐν Ὑδρα ἄγνοια τοῦ θεσμοῦ τῆς ἀσφαλίσεως (περὶ ἧς βλ. ΜΑΝΙΑΤΟΠΟΥΛΟΣ ὁ.π. 44, 58 καὶ 63) δὲν ἀποτελεῖ ἀπόδειξιν περὶ τοῦ ἀντιθέτου, καθ' ὅσον, γενικῶς εἰπεῖν, τὸ ὑδραϊκὸν ἐμπόριον ἐμφανίζεται ἀπὸ πολλῶν πλευρῶν ὀλιγώτερον ἐξελιγμένον τοῦ ἐμπορίου ἄλλων περιοχῶν τῆς Ἑλλάδος, ἰδίᾳ δὲ τοῦ τῶν ἐνετοκρατομένων.

48. Τὸ ἀρχικὸν κείμενον τοῦ ν. τῆς 10.3 (26.2) 1841 ἄρθρ. 2 ὄριζεν: «Ὅθεν οἱ ἐνετικοὶ νόμοι καὶ πᾶς ἄλλος νόμος, κανονισμὸς ἢ ἔθιμον γενικὸν ἢ τοπικόν... θέλουσι παύσει ἀπὸ τῆς ρηθείσης ἡμέρας (= εἰσαγωγῆς νέου ἀστικοῦ, ποινικοῦ καὶ ἐμπορικοῦ κώδικος, ἧτοι ἀπὸ 1ης Μαΐου 1841) ἰσχύοντες ὡς νόμοι τούτων τῶν Νήσων». Τὸ ἄρθρον τοῦτο ἀντικατεστάθη μεταγενεστέρως διὰ τῆς ΜΓ' Πράξεως τοῦ Ζ' Κοινοβουλίου τῆς Ἰονίου Πολιτείας.

49. Βλ. τὰ στοιχεῖα ταῦτα κατὰ τὸν Ἐνετικὸν Κώδικα τῆς 21ης Σεπτεμβρίου 1786 (*Codice per la Veneta Mercantile Marina*), Part. III, Tit. I, ἄρθρ. 1: "Le Polizze di Carico essendo nel Commercio Marittimo la vera e specifica prova della qualità, quantità, attinenza, e direzione de'Carichi de'Bastimenti, perciò in esse dovrà spiegarsi senza equivoco appunto la qualità, quantità, Marca, e Numero delle Mercanzie caricate, il nome del Caricatore, e di quello, a cui dovranno esser consegnate, i luoghi della partenza, e dello scarico, il nomme del Capitanio, la denominazione, ed

Γεννᾶται ὁμως ἐν τοιαύτῃ περιπτώσει τὸ ἐρώτημα, διατι ἐν προκειμένῳ ἐχρησιμοποιήθη ὁ ἰδιάζων οὗτος τύπος φορτωτικῆς ἀντὶ τοῦ συνήθους, ὄν, ἄλλωστε, ὡς ἐλέχθη, καὶ αὐτὸ ἐκ τῶν ἐκδόντων τὰς ὑπὸ δημοσίευσιν φορτωτικὰς πλοίων ἐλληνικὸν ἐχρησιμοποίησε προκειμένου περὶ μεταφορᾶς ἄλλου εἴδους φορτίου⁵⁰. Ἄλλωστε, τὸ γεγονὸς ὅτι τὸ ἕτερον τῶν πλοίων ἀναγνωρίζεται μὲν ὡς δαλματικόν, ὁ πλοίαρχος αὐτοῦ ὁμως χαρακτηρίζεται ἐν τῇ φορτωτικῇ ὡς «Αὐστριακός», γεννᾶ ἀμφιβολίας περὶ τοῦ ὅτι καὶ εἰς τὴν περίπτωσιν ταύτην θὰ εἶχεν ἐφαρμοσθῆ τὸ ἐνετικὸν δίκαιον καὶ ὄχι ἄλλο, οἶον τὸ τοῦ αὐστριακοῦ διατάγματος τῆς 25ης Ἀπριλίου 1744⁵¹.

Ἐξ ἄλλου, τὸ ὅτι ἀμφοτέραι αἱ φορτωτικαὶ εἶναι ἐντυποὶ ἀποκλείει τὴν ὑπόθεσιν ὅτι ἡ ἐπιλεγείσα διατύπωσις ἦτο τυχαία. Ἡ ἐξήγησις εὐρίσκεται, συνεπῶς, ἀλλαχοῦ καὶ δὴ, φρονούμεν, εἰς τὸ ὅτι ἀμφοτέραι αἱ φορτωτικαὶ ἀφοροῦν εἰδικῶς εἰς μεταφορὰς ἐλαίου.

Ἐλέχθη ἀνωτέρω ὅτι, πλὴν τῆς κυρίως εἰπεῖν ἐνετικῆς νομοθεσίας, ἐν τῇ Ἰονίῳ Πολιτεία ἴσχυσαν καὶ τὰ ἐπικρατήσαντα γενικὰ ἢ τοπικὰ ἔθιμα. Πρὸ τοιαύτης δὲ περιπτώσεως εὐρισκόμεθα, φρονούμεν, ἐν προκειμένῳ. Τὸ γεγονός, πράγματι, ὅτι αἱ δημοσιευόμεναι φορτωτικαὶ περιέχουν τὰ ὑπὸ τοῦ Ἐνετικοῦ Κώδικος τοῦ 1786 προβλεπόμενα στοιχεῖα, δὲν σημαίνει ἀναγκαίως καὶ ἐφαρμογὴν τοῦ δικαίου τοῦ Κώδικος τούτου —οὐδ' ἐτέρας, ἄλλωστε, γραπτῆς διατάξεως— καθ' ὅσον, κατὰ γενικὴν ναυτικὴν συνήθειαν τῆς Μεσογείου, τὰ στοιχεῖα ταῦτα περιλαμβάνοντο ὑποχρεωτικῶς εἰς πᾶσαν φορτωτικὴν⁵².

Χωρὶς, συνεπῶς, ν' ἀμφισβητῶμεν ὅτι ἡ ἐνετικὴ ἐπιρροὴ ἐπὶ τῆς διαμορφώσεως τῶν φορτωτικῶν τούτων ὑπῆρξε μεγίστη —ἀφοῦ ἡ διάλεκτος εἰς ἣν εἶναι γεγραμμέναι εἶναι ἡ ἐνετικὴ, τὸ νόμισμα εἰς ὃ συμφωνεῖται ὁ ναῦλος ἐνετικὸν καὶ ὁ τόπος προορισμοῦ εἶναι ἡ Βενετία—, φρονούμεν ἐν τούτοις ὅτι τὸ κείμενον αὐτῶν προέρχεται ἐκ τῆς ἐμπορικῆς καὶ ναυτικῆς πρακτικῆς καὶ μόνον, ὑφ' ἧς διεμορφώθη ὁ τύπος οὗτος, εἰδικῶς ἐφαρμοζόμενος ἐπὶ τῶν μεταφορῶν ἐλαίου ἐκ τῶν περὶ τὴν Ἀδριατικὴν καὶ τὸ Ἰόνιον ἐλαιοπαραγωγῶν περιοχῶν πρὸς τὴν Βενετιάν, ἰδίᾳ ὁμως ἐκ τῶν περιοχῶν ἐκείνων εἰς ἃς ἴσχυε τὸ ἐνετικὸν μονοπώλιον τοῦ ἐλαίου, οἷα ἢ κατ' ἐξοχὴν προμηθεύτρια τῆς ἐνετικῆς ἀγορᾶς Κέρκυρα. Θὰ πρέπει δὲ νὰ ὑποτεθῆ, ὅτι αἱ φορτωτικαὶ αὗται ἐχρησιμοποιοῦντο ὑφ' ἀπάντων τῶν μετεχόντων εἰς τοιαύτας μεταφορὰς πλοίων, ἀνεξαρτήτως σημαίας, τὴν ὑπόθεσιν δὲ ταύτην ἐπιβεβαιοῦν καὶ αἱ δύο δημοσιευόμεναι φορτωτικαί. Ἀντιθέτως, ἐπὶ ἄλλων μεταφορῶν ἠκολουθεῖτο ὁ κατὰ γενικὴν ναυτικὴν συνήθειαν τῆς Μεσογείου παραδεδεγμένος τύπος, περὶ οὗ ἐγένετο προηγουμένως λόγος.

Ἡ παροῦσα δὲν εἶναι, σημειωτέον, ἡ μοναδικὴ περίπτωσις καθ' ἣν ἀξιολόγου ὄγκου μεταφοραὶ διὰ θαλάσσης, ὠρισμένου εἴδους φορτίων, ὠδήγησαν εἰς τὴν διαμόρφωσιν ναυτικῶν συνθηγιῶν.

insegna del Bastimento ed il prezzo del Nolo convenuto". Πρβ. ἐπίσης τὴν γαλλικὴν *Ordonnance touchant la Marine* τοῦ 1681, Βιβλ. III, Τίτλ. 2, ἄρθρ. 2. Ἄλλ' ἐννοεῖται ὅτι τὰ στοιχεῖα ταῦτα προῦπήρχαν ἐθιμικῶς τοῦ Ἐνετικοῦ Κώδικος καὶ τῆς *Ordonnance*. Ἄλλως ΣΧΙΝΑΣ ὁ.π. (σημ. 24) 174, 180. Φρονούμεν, ἀντιθέτως, ὅτι καὶ ὁ *Code de Commerce* ἀκολουθεῖ τὰ ἤδη πρὸ αὐτοῦ ἐθιμικῶς ἰσχύσαντα. Ἄλλωστε, ἀμφοτέραι αἱ ἐν τῇ παρούσῃ μελέτῃ δημοσιευόμεναι φορτωτικαὶ εἶναι προγενέστεραι τοῦ *Code de Commerce*.

50. Βλ. ἀνωτέρω σημ. 28.

51. Βλ. ΣΧΙΝΑΣ ὁ.π. (σημ. 24) 173 σημ. 13.

52. Πρβ. ZENO, *Storia* 302. Ἄλλωστε καὶ ὁ Ἐνετικὸς Κώδιξ τοῦ 1786 εἶχε λάβει ὑπ' ὄψιν τὰς ναυτικὰς συνθηγίας τῆς Μεσογείου καὶ δὴ τὰς τῆς Ἀδριατικῆς. Βλ. ZENO, *Storia* 233, ΓΚΟΦΑ, *Ἡ Φόρτωσις* 76.

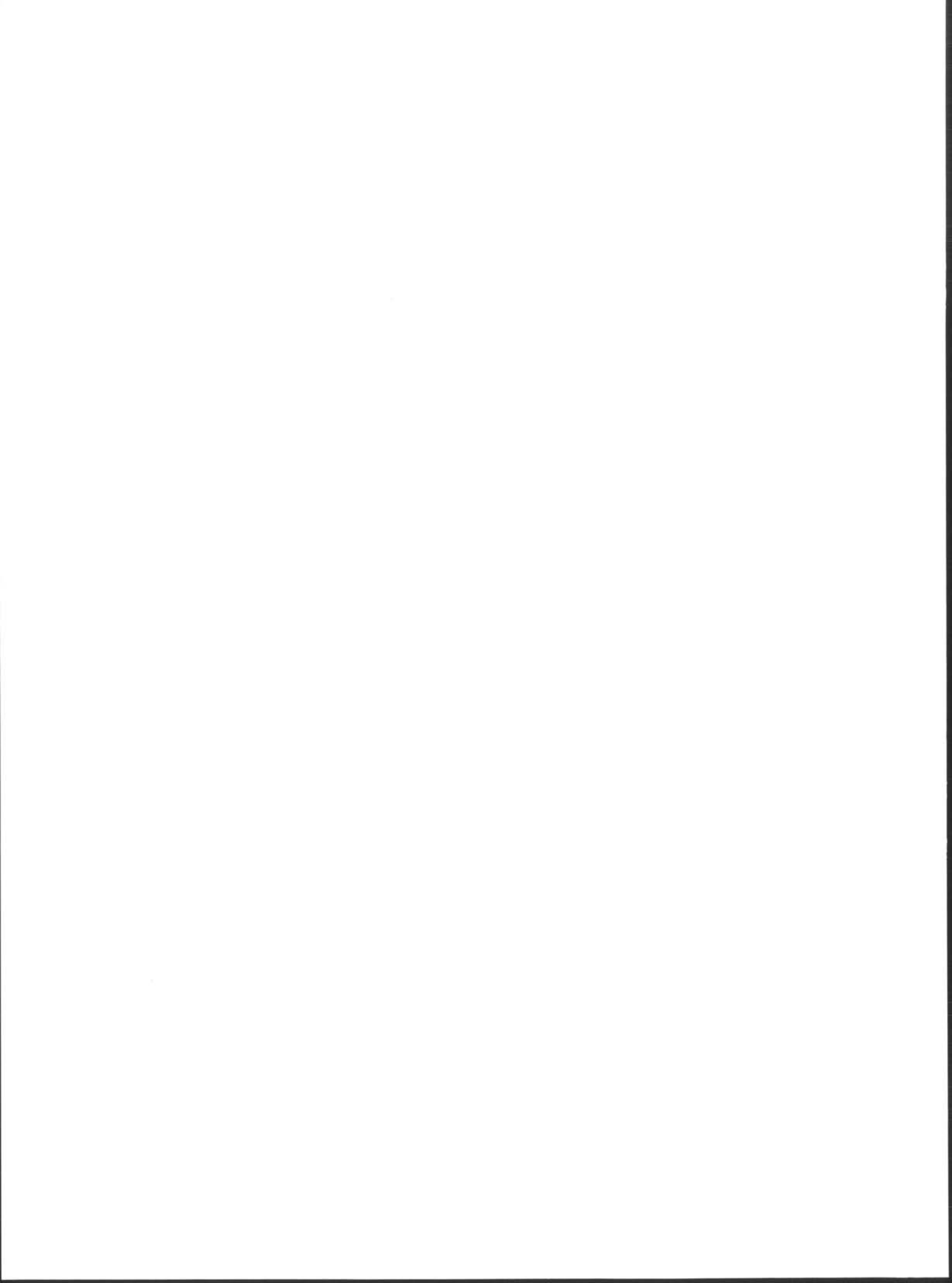
Οὕτως, εἶναι γνωστὸν ὅτι αἱ διὰ θαλάσσης ἐξαγωγαὶ οἴνων ἐκ τῆς περιοχῆς τοῦ Bordeaux πρὸς τὴν Φλάνδραν ὠδήγησαν εἰς τὴν διαμόρφωσιν τῶν καταγραφεισῶν ἐν ταῖς Rôles d'Oléron ναυτικῶν συνηθειῶν⁵³, ἐνῶ διατάξεις τινὲς τοῦ *Νόμου Ροδίων Ναυτικοῦ* φαίνεται ὅτι ἔλκουν τὴν καταγωγὴν των ἐκ τῶν μεταφορῶν «εὐθηνιακῶν» εἰδῶν πρὸς τὴν Κωνσταντινούπολιν⁵⁴.

Εἰς τὴν κατηγορίαν ταύτην τῶν ναυτικῶν συνηθειῶν θὰ πρέπει, κατὰ ταῦτα, νὰ ὑπαχθῇ καὶ ἡ τοῦ τύπου τῶν φορτωτικῶν τῶν μεταφορῶν ἐλαίου, ἣν διαπιστοῖ τις ἐκ τῶν δημοσιευμένων φορτωτικῶν. Ἀσφαλῶς δέ, ἡ συνήθεια αὕτη δὲν ἦτο καὶ ἡ μόνη ἐπὶ τοῦ θέματος.

Ποῖον ὅμως τὸ ἐθιμικὸν τοῦτο δίκαιον ἐν τῷ συνόλω του, δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ ἐξακριβωθῇ τό γε νῦν ἔχον. Μία ὅμως πρὸς τὴν κατεύθυνσιν αὐτὴν ἔρευνα τοῦ ἐν Ἑπτανήσῳ καὶ ἐν Βενετίᾳ ἀνεκδότου ὑλικοῦ θὰ ἦτο, φρονοῦμεν, εὐκταία.

53. TH. KIESSELBACH, Der Ursprung der Rôles d'Oléron..., *Hansische Geschichtsblätter* XXXIII, 1906, 11-14, 20-22, 30. Πρβ. ΓΚΟΦΑΝ, *Ἡ Φόρτωσις* 86 σημ. 2.

54. ASHBURNER 113. Πρβ. ΓΚΟΦΑΝ, *Δεῖγμα* 105 σημ. 2.

Διαμαρτυρικόν (Προτέστον) τοῦ ἔτους 1807 ἐκ Σύρου*

I. Τὸ δημοσιευόμενον κατωτέρω ἔγγραφον ἐκ Σύρου ἀνάγεται εἰς συγκεχυμένην περίοδον τῶν προεπαναστατικῶν χρόνων, τὴν τοῦ τελευταίου πρὸ τῆς Ἐπαναστάσεως ρωσοτουρκικοῦ πολέμου τοῦ 1806.

Πιεζομένη ὑπὸ τοῦ Ναπολέοντος διὰ τοῦ ἐν Κωνσταντινουπόλει προεσβευτοῦ του Στρατηγοῦ Sebastiani, ἡ Τουρκία ἔκλινε τὸ 1806 πρὸς φιλογαλλικὴν πολιτικὴν¹, ἐν τῷ πλαισίῳ τῆς ὁποίας, σημειωτέον, ὁ Σουλτᾶνος Σελῆμ ὁ Γ' καθήρесе τοὺς Ἡγεμόνας τῆς Βλαχίας καὶ Μολδαβίας Κωνσταντῖνον Ὑψηλάντην καὶ Ἀλέξανδρον Μουρούζην, ὡς φίλα πρὸς τὴν Ρωσίαν διακειμένους².

Τὸν Νοέμβριον τοῦ 1806, ὁ ρωσικὸς στρατὸς ὑπὸ τὸν Στρατηγὸν Μίχελσον, ἄνευ κηρύξεως πολέμου, εἰσέβαλε καὶ κατέλαβε τὴν Μολδοβλαχίαν³, ἐνῶ ἡ Ἀγγλία ἀπέστειλε μοῖραν τοῦ ἐν τῇ Μεσογείῳ στόλου τῆς, ἣτις κατέπλευσεν εἰς Κωνσταντινούπολιν περὶ τὰ τέλη Νοεμβρίου 1806⁴.

Τὴν 15ην Δεκεμβρίου 1806 ὁ ἄρτι διορισθεὶς Διερμηνεὺς τοῦ τουρκικοῦ στόλου Μιχαὴλ Χαντζερῆς⁵ ἔγραφε πρὸς τοὺς κατοίκους τῆς Ὑδρας ὅτι ὁ ὀθωμανικὸς στόλος προητοιμάζετο δι' ἐκστρατείαν⁶.

Τὰ τέλη Δεκεμβρίου 1806 μοῖρα τοῦ ρωσικοῦ στόλου ὑπὸ τὸν Ναύαρχον Σενιάβιν ἔφθασεν εἰς τὸ Αἶγαῖον, προερχομένη ἐκ Κερκύρας⁷.

* Ἀνάτυπον ἀπὸ Ξένιον, *Festschrift für Pan. J. Zepos I* (Athen-Freiburg BR.-Köln 1973) 481-495.

Ἐν τῷ ἔργῳ εὐχαριστεῖ τὸν Δήμαρχον Ἐρμουπόλεως Σύρου κ. Σταῦρον Βαφίαν διὰ τὴν παρασχεθεῖσαν ἄδειαν δημοσιεύσεως τοῦ Προτέστου.

1. Κ.Ν. ΣΑΘΑ, *Τουρκοκρατούμενη Ἑλλάς* (Ἀθῆναι 1869) 570, Κ. ΑΛΕΞΑΝΔΡΗ, *Ἡ ἀναβίωσις τῆς θαλασσίας μας δυνάμεως κατὰ τὴν Τουρκοκρατίαν* (Ἀθῆναι 1960) 258 ἐπ., Β. ΣΦΥΡΟΕΡΑ, *Τὰ Ἑλληνικὰ πληρώματα τοῦ Τουρκικοῦ Στόλου* (Ἀθῆναι 1968) 68, J. MARRIOT, *The Eastern Question*⁴ (Oxford 1940) (ἀνατ. 1963) 175-176.

2. ΣΑΘΑΣ ὁ.π., MARRIOT ὁ.π. Βλ. ἐπίσης ἐν Β. ΣΦΥΡΟΕΡΑ, *Οἱ Δραγομάνοι τοῦ Στόλου* (Ἀθῆναι 1965) 152-154 περὶ τῆς ἀντικαταστάσεως τοῦ Διερμηνεῦς τοῦ Ὄθωμανικοῦ Στόλου Παναγιώτου Μουρούζη διὰ τοῦ Μιχαὴλ Χαντζερῆ.

3. ΣΑΘΑΣ ὁ.π., MARRIOT ὁ.π.

4. ΑΛΕΞΑΝΔΡΗΣ ὁ.π., R.C. ANDERSON, *Naval Wars in the Levant* (Liverpool 1952) 437-438.

5. Ὁ διορισμὸς τοῦ Χαντζερῆ ἐπραγματοποιήθη τὴν 12ην Δεκεμβρίου 1806. Βλ. ΣΦΥΡΟΕΡΑ, *Οἱ Δραγομάνοι* 154.

6. *Ἀρχεῖον Κοινότητος Ὑδρας* (Α. ΛΙΓΝΟΥ) II 453-454. Τὸ ἔγγραφον τοῦτο φέρει χρονολογίαν 15 Δεκεμβρίου 1806 καὶ ὄχι 11 Δεκεμβρίου. Βλ. ΣΦΥΡΟΕΡΑ, *Οἱ Δραγομάνοι* 154 σημ. 1.

7. ΑΛΕΞΑΝΔΡΗ ὁ.π. 260, ANDERSON ὁ.π. 438-439, ΣΦΥΡΟΕΡΑ, *Ἑλλ. Πληρώματα* 68.

Εἰς τὴν περίοδον ταύτην ἀνάγεται, ὡς ἐλέχθη, τὸ δημοσιευόμενον «Προτέστον». Τοῦτο εἶναι διπλοῦν: μέχρι μὲν τοῦ στίχου 19 συμπεριλαμβανομένου ἔχει συνταχθῆ ὑπὸ τοῦ Ἰωάννου Καπέλλου εἰς τὰς 27 Δεκεμβρίου 1806, ἐνῶ τὸ ὑπόλοιπον ἔγγραφον ἔχει συνταχθῆ ὑπὸ τοῦ Δημητρίου Δακρότζη εἰς τὰς 14 Φεβρουαρίου τοῦ 1807.

II. Τὰ περιστατικὰ εἰς ἃ τὸ Προτέστον ἀναφέρεται δὲν προκύπτουν πάντοτε σαφῶς ἐξ αὐτοῦ.

Ἐν γενικαῖς, πάντως, γραμμαῖς, ταῦτα ἔχουν ὡς ἐξῆς:

Τὴν 5ην Ἰουλίου 1806 ὁ ἐκ Σύρου πλοίαρχος καὶ πλοιοκτήτης τοῦ ὑπὸ ὀθωμανικὴν σημαίαν μπριγκαντίνου «Ἅγιος Νικόλαος» Ἰωάννης Καπέλλος⁸ συνῆψεν ἐν Κωνσταντινουπόλει σύμβασιν δι' ἧς ἐξεναύλωσε τὸ πλοῖον του εἰς δύο ἐμπόρους⁹ τῆς Κωνσταντινουπόλεως διὰ τὴν μεταφορὰν φορτίου, μὴ κατονομαζομένου ἐν τῷ Προτέστῳ, εἰς ὡσαύτως μὴ κατονομαζομένους λιμένας. Ἐπὶ τῷ πέρατι τῆς φορτώσεως ἐξεδόθη τὴν 21ην Ἰουλίου 1806 σχετικὴ φορτωτικὴ.

Κατὰ τοὺς ὅρους τοῦ ἀπὸ 5 Ἰουλίου 1806 Ναυλοσυμφώνου, τὸ πλοῖον ὑπεχρεοῦτο νὰ πλεύσῃ πρὸς τοὺς συμπεφωνημένους λιμένας χωρὶς νὰ δύναται νὰ προσεγγίσῃ εἰς ἄλλους εἰ μὴ μόνον λόγῳ ἀνάγκης.

Ἐν τούτοις, παρὰ τὸν ρητὸν τοῦτον ὅρον, τὸ πλοῖον κατέπλευσεν εἰς τὴν ἰδιαιτέραν πατρίδα τοῦ πλοίαρχου Σύρον ἴνα, ὡς ἰσχυρίζεται ὁ πλοίαρχος Καπέλλος ἐν τῷ Προτέστῳ, ἐτοιμασθῆ αὐτόθι προκειμένου νὰ καταστῆ ἱκανὸν πρὸς συνέχισιν τοῦ πλοῦ. Ἀναφέρεται δὲ ὁ πλοίαρχος εἰς τὸ ἡμερολόγιον τοῦ πλοίου, εἰς συνταχθεῖσαν Δήλωσιν Ἀβαρίας καὶ εἰς μαρτυρίαν ξένων πλοίαρχων εὐρισκομένων ἐν Σύρῳ κατὰ τὸν χρόνον τοῦ κατάπλου του (τὸ πότε ἐπραγματοποιήθη οὗτος, δὲν προκύπτει ἐκ τοῦ Προτέστου), ἴνα δικαιολογήσῃ τὴν αὐτόθι ἀφίξίν του, χωρὶς ὅμως ποσῶς νὰ δίδῃ περὶ τῆς ἀβαρίας ταύτης ἐξηγήσεις ὁ ἴδιος ἐν τῷ Προτέστῳ.

Ἐν πάσῃ περιπτώσει, τὸ πλοῖον εὐρίσκετο εἰσέτι ἐν Σύρῳ μετὰ πεντάμηνον ἀπὸ τῆς ἐν Κωνσταντινουπόλει φορτώσεως, ἐπρόκειτο δέ, κατὰ τὸν πλοίαρχον, ν' ἀποπλεύσῃ, περατωθεῖσῶν τῶν ἐπισκευῶν αὐτοῦ, τὴν ἐπομένην τῶν Χριστουγέννων, ὅτε, ὡς λέγει ὁ πλοίαρχος, κατέστη γνωστὸν εἰς Σύρον ὅτι τὴν 25ην Δεκεμβρίου 1806 ἐκηρύχθη ἐπισήμως πόλεμος ὑπὸ τῆς Τουρκίας κατὰ τῆς Ρωσίας¹⁰.

Μεταβληθείσης οὕτω τῆς καταστάσεως ὁ πλοίαρχος, ἀφοῦ συνέταξε τὸ πρῶτον μέρος τοῦ Προτέστου (στίχ. 1-19) εἰς τὴν Καντζελλαρίαν τοῦ Κοινοῦ, ἀνεχώρησεν εἰς τὰς 27 Δεκεμβρίου 1806 διὰ τὴν Κωνσταντινούπολιν πρὸς λήψιν, ὡς ἐδήλωσεν, ὁδηγίων τῶν ναυλωτῶν

8. Τὸ ὄνομα τῆς οἰκογενείας ταύτης ἀπαντᾷ ἐπανειλημμένως εἰς ἔγγραφα τῆς Σύρου. Οὕτω π.χ. Α. ΔΡΑΚΑΚΗ, *Ἡ Σύρος ἐπὶ Τουρκοκρατίας* II (Ἀθῆναι 1967) ἔγγρ. ἀριθ. 6 σ. 307, ἀριθ. 53 σ. 361, Δ. ΓΚΟΦΑ, *Ἡ φάρτωσις* ἀριθ. ἔγγρ. 11, σ. 152 ἐπ. κλπ. Βλ. καὶ κατωτέρω σημ. 52.

9. Τὸ ὅτι οὗτοι ἦσαν ἔμποροι προκύπτει ἐξ αὐτοῦ τοῦ Προτέστου, ἐνθα (στίχ. 31, 33, 40 καὶ 63) ἀναφέρεται ὅτι οὗτοι ἐκέκτηντο «κομμισιονάριον» ἐν Σύρῳ. Βλ. κατωτέρω σημ. 41.

10. Ἀξιοσημείωτος εἶναι ἡ ταχύτης μεθ' ἧς ἡ κήρυξις τοῦ πολέμου ἐγένετο γνωστὴ ἐν Σύρῳ, δεδομένου ὅτι μόλις τὴν 26ην Δεκεμβρίου 1806 ὁ Καπουδάν —πασᾶς Σαλιχ— πασᾶς ἀπηύθυνεν ἐγκύκλιον πρὸς τοὺς νησιώτας (εἰς οὓς ὅμως δὲν περιλαμβάνει τοὺς Συριανούς), ἀναγγέλλων τὴν κήρυξιν τοῦ κατὰ τῶν Ρώσων πολέμου (Ἄρχ. Κοιν. Ὑδρας II 463-465).

δεδομένου ότι, λόγω της παρουσίας του ρωσικού και αγγλικού στόλου εις τὸ Αἴγαϊον, ὁ πλοῦς τοῦ ὑπὸ τουρκικὴν σημαίαν πλοίου του καθίστατο ἐπικίνδυνος.

Ἐκτοτε καὶ μέχρι τῆς ὀλοκληρώσεως τοῦ Προτέστου εἰς τὰς 14 Φεβρουαρίου 1807 οὐδεμία εἶδησις περὶ τοῦ πλοιάρχου Καπέλλου ἐλήφθη ἐν Σύρῳ.

III. Τὴν ἡμέραν ταύτην (14 Φεβρουαρίου 1807) ὁ πλοίαρχος Δημήτριος Δακρότζης, ὡσαύτως Συριανός¹¹, ἐνεργῶν ὡς ἀντιπρόσωπος («προκουρατόρος») τοῦ ἀπουσιάζοντος Ἰωάννου Καπέλλου, ἐνεφανίσθη εἰς τὴν Καντζελλαρίαν τοῦ Κοινοῦ τῆς Σύρου καὶ προέβη εἰς συμπλήρωσιν τοῦ Προτέστου (στίχ. 20 ἐπ.).

Ἐν ἀρχῇ ὁ Δακρότζης ἐκθέτει ὅτι ἐσκόπευε ν' ἀπευθυνθῆ πρὸς τὸν ἐν Τήνῳ Πρόξενον τῆς Ρωσίας¹² ἵνα συντάξῃ ἐνώπιόν του τὰς «κατὰ τοὺς νόμους τῆς θαλάσσης» εἰθισμένας πράξεις, ἀλλ' ἐπληροφορήθη παρὰ τοῦ ἐν Σύρῳ Προξένου τῆς Ρωσίας ὅτι οἱ ναυλωταὶ καὶ φορτωταὶ εἶχον πληρεξούσιον («κομισσιονάριον») ἐν Σύρῳ ὀνόματι Ἰωάννην Μακρυωνίτην¹³.

Ἐφ' ᾧ προβαίνει ὁ Δακρότζης, ὡς πληρεξούσιος τοῦ Ἰωάννου Καπέλλου, εἰς τὴν σύνταξιν τοῦ Προτέστου ἐν ᾧ, ἐπικαλούμενος α) τὴν ἀδυναμίαν πλεύσεως τοῦ ὑπὸ τουρκικὴν σημαίαν πλοίου —λόγω, προφανῶς, τῆς παρουσίας τοῦ ρωσικοῦ καὶ αγγλικοῦ στόλου εἰς τὸ Αἴγαϊον, β) τὴν βλάβην ἣν παρουσίασε τὸ φορτίον, γ) τὴν οἰκονομικὴν ἀδυναμίαν του λόγω τῶν ἐκ τῆς καθυστερήσεως προκληθεισῶν δαπανῶν καὶ δ) τὸ ἀκατάλληλον, ἀπὸ πλευρᾶς ἀσφαλείας τοῦ πλοίου καὶ τοῦ φορτίου, τοῦ λιμένος τῆς Σύρου, ζητεῖ ἀπὸ τὸν πληρεξούσιον τῶν ναυλωτῶν ν' ἀναλάβῃ τὸ φορτίον, καταβάλλῃ δ' αὐτῷ τὸ «δεδουλευμένον»¹⁴ μέρος τοῦ ναύλου.

11. Ἐν ἐγγράφῳ τοῦ 1778 ἐκ Σύρου ἀπαντᾷ ὁ «πρὸς» Γαβρίλης Δακρότζης (ἐν ΔΡΑΚΑΚΗ ὁ.π. II 387).

12. Εἶναι ἐνδιαφέρον νὰ σημειωθῆ ὅτι, παρὰ τὰς διαταγὰς τοῦ Καπουδάν-πασᾶ τῆς 26ης Δεκεμβρίου 1806 (Ἄρχ. Κοιν. Ὑδρας II 464-465) καὶ 29ης Δεκεμβρίου 1806 (Ἄρχ. Κοιν. Ὑδρας II 466-467) ὅπως οἱ Πρόξενοι τῆς Ρωσίας ἀποπεμφθοῦν ἐκ τῶν νήσων ἐντὸς τριῶν ἡμερῶν, τόσον ὁ ἐν Τήνῳ Πρόξενος τῆς Ρωσίας ὅσον καὶ ὁ ἐν Σύρῳ (περὶ οὗ βλ. κατωτέρω σημ. 38) παρέμενον μέχρι τοῦ Φεβρουαρίου 1807 εἰς τὰς θέσεις των καὶ ἐξηκολούθουν, καθ' ἃ προκύπτουν ἐκ τοῦ Προτέστου, ν' ἀσκοῦν τὰ καθήκοντά των.

13. Τὸ ἐπώνυμον Μακρυωνίτης ἀπαντᾷ εἰς πολλὰ ἐγγράφα ἐκ Σύρου. Βλ. π.χ. ΔΡΑΚΑΚΗ ὁ.π. I (Ἐρμούπολις 1948) 193, II ἐγγρ. ἀριθ. 58, σ. 364 κλπ.

14. Στίχ. 41/42 «... νὰ μοῦ πληρώσῃ ἐκεῖνα τὰ δουλεμένα κατὰ τοὺς νόμους καὶ τὴν ρέκολα τῆς θαλάσσης». Πρβ. καὶ στίχ. 48/49: «προτεστάρω... τόσον διὰ τὸ καράβι μου, ὅσον καὶ διὰ τοὺς δουλεμένους μου ναύλους». Δὲν δύναται εἶς ἐκ τοῦ Προτέστου νὰ συναγάγῃ κατὰ ποῖον τρόπον ὁ πλοίαρχος ὑπολογίζει τοὺς, κατ' αὐτὸν, δεδουλευμένους του ναύλους. Ἡ σύμβασις τῆς ναυλώσεως κατὰ χρόνον —ἰδίᾳ δὲ κατὰ μῆνα (a mesate)— ἦτο ἐν χρήσει καὶ ἐν τῇ μεσογειακῇ ναυτιλιακῇ πρακτικῇ (πρβ. ASHBURNER CLXXXIX. Βλ. καὶ ZENO, *Storia* 306), ἦτο δὲ ἐν χρήσει καὶ ἐν τῇ ναυτιλίᾳ τῶν τουρκοκρατουμένων περιοχῶν τῆς προεπαναστατικῆς Ἑλλάδος (πρβ. ἐγγρ. τῆς 6ης Σεπτεμβρίου 1799 ἐξ Ὑδρας ἐν Ἄρχ. Κοιν. Ὑδρας I 210. Βλ. καὶ I. ΜΑΝΙΑΤΟΠΟΥΛΟΝ, *Τὸ Ναυτικὸν Δίκαιον τῆς Ὑδρας* (Ἀθῆναι 1939) 65 σημ. 81). Ἐν τῇ περιπτώσει ταύτῃ, συντρεχούσης διακοπῆς τοῦ πλοῦ λόγω θαλασσοῦ συμβεβηκότος, ὁ ναῦλος δὲν τρέχει (C. TARGA, *Ponderazioni sopra la contrattazione marittima* (Genova 1787) 63), τοῦθ' ὅπερ ἐξηγεῖ τὴν ἐπιθυμίαν τοῦ πλοιάρχου ν' ἀπαλλαγῇ τῆς ναυλώσεως. Τὸ πιθανώτερον ὁμοῦ εἶναι ὅτι ὁ ναῦλος ἦτο πλήρως καθωρισμένος, ἤδη ἀπὸ τῆς καταρτίσεως τῆς συμβάσεως τῆς ναυλώσεως (ναύλωσις κατ' ἀποκοπὴν "a scarso", ναύλωσις ἐπὶ τῇ βάσει ποσοστοῦ ἐπὶ τῆς ἀξίας τοῦ ἐμπορεύματος, ἢ ναύλωσις ἐπὶ τῇ βάσει τῆς ἀποστάσεως μέχρι τῶν λιμένων προορισμοῦ. Περὶ πάντων τῶν τρόπων τούτων ὑπολογισμοῦ, βλ. ASHBURNER CLXXXIX, ZENO, *Storia* 305) ἢ, πάντως, ἀπὸ τῆς περατώσεως τῆς φορτώσεως (ναύλωσις ἐπὶ ζυγίῳ "a canterata". Περὶ ταύτης, βλ. ASHBURNER CXX ἐπ., ZENO, *Storia* 303). Ὁ πλοίαρχος ἀπαιτῶν τὸ «δεδουλευμένον» μέρος τοῦ ναύλου προβαίνει εἰς ἀναγωγήν τοῦ ἤδη καθωρισμένου ναύλου εἰς τὸν «δεδουλευμένον» κατ' ἀναλογίαν τῆς διανυθείσης ἀποστάσεως. Τοιοῦτου ὑπολογισμοῦ ὑπάρχουν παραδείγματα. Οὕτω π.χ. ἐν περιπτώσει ἀδυναμίας ἐπισκευῆς τοῦ πλοίου (Ordonnance 1681, III, III, ἀρθρ. 11 (ἐν PARDESSUS, *Collection* IV 362. Βλ. C. Comm. ἀρθρ. 296).

Ἐν συνεχείᾳ ὁ Δακρότζης ζητεῖ ὅπως, ἐάν ὁ πληρεξούσιος τῶν ναυλωτῶν ἀρνηθῆ ν' ἀναλάβῃ τὸ φορτίον κλπ., τῷ καταβάλλῃ 5000 γρόσια ἔναντι τοῦ ναύλου, τῷ παράσχῃ δὲ καὶ ὁδηγίας περὶ τῆς περαιτέρω τύχης τοῦ φορτίου.

Τέλος, ὁ Δακρότζης δηλοῖ, ὅτι, ἐν μὴ ἀπαντήσῃ τοῦ πληρεξουσίου τῶν ναυτικῶν α) ἐπιφυλάσσεται τῶν δικαιωμάτων του διὰ τὸ δεδουλευμένον μέρος τοῦ ναύλου ἔναντι παντὸς ἐνδιαφερομένου καὶ β) οὐδεμίαν εὐθύνην ὑπέχει διὰ τὸ φορτίον ἐν περιπτώσει ἐπελεύσεως θαλασσίου τινὸς κινδύνου.

Κατὰ τὴν κάτωθι τοῦ Προτέστου σημείωσιν τοῦ Καντζηλιέρη τοῦ Κοινοῦ Σύρου Νικολάου Καπέλλου, τοῦτο ἀνεγνώσθη αὐθημερόν (14 Φεβρουαρίου 1807) εἰς τὸν ἀντιπρόσωπον τῶν ναυλωτῶν Ἰωάννην Μακρυωνίτην.

IV. Ὁ πληρεξούσιος τοῦ ἐκναυλωτοῦ ζητεῖ, ὡς ἐλέχθη, ὅπως οἱ φορτωταὶ ἀναλάβουν τὸ φορτίον καὶ καταβάλουν αὐτῷ τὸ «δεδουλευμένον» μέρος τοῦ ναύλου, ἐπικαλεῖται δὲ «τοὺς νόμους καὶ τὴν ρέκολαν τῆς θαλάσσης».

Τὸ αἴτημα τοῦτο προϋποθέτει, βεβαίως, ὅτι ἡ σύμβασις διελύθη λόγῳ ἀνυπαίτιου ἀδυναμίας παροχῆς τοῦ ἐκναυλωτοῦ. Ἀνακύπτει συνεπῶς τὸ ἐρώτημα, ἐάν, κατὰ τὰς γενικὰς ναυτικὰς συνηθείας τῆς Μεσογείου ἢ εἰδικώτερον κατὰ τὰς ναυτικὰς συνηθείας τῆς τουρκοκρατουμένης Ἑλλάδος, ἡ σύμβασις τῆς ναυλώσεως διαλύεται μετὰ τὴν ἔναρξιν τοῦ πλοῦ καὶ ὁ ἐκναυλωτὴς ἐλευθεροῦται ἐάν ἐπέλθῃ κατὰ τὴν διάρκειαν τοῦ πλοῦ γεγονός τι ἐξ ἐκείνων ἄτινα ὁ πλοίαρχος Δακρότζης ἐπικαλεῖται ἐν τῷ Προτέστῳ του.

Ἡ ἀπάντησις εἰς τὸ ἐρώτημα εἶναι καταφατική. Πράγματι, τόσον αἱ γενικαὶ ναυτικαὶ συνήθειαι τῆς Μεσογείου, ὅσον καὶ εἰδικώτερον αἱ ναυτικαὶ συνήθειαι τῆς τουρκοκρατουμένης Ἑλλάδος ἀνεγνώριζον ὅτι γεγονότα τινά, ἐπερχόμενα διαρκοῦντος τοῦ πλοῦ καὶ μὴ ἀποδοτέα εἰς ὑπαίτιότητα τοῦ ἐκναυλωτοῦ ἀπήλλασσον αὐτὸν τῶν ἐκ τῆς συμβάσεως ὑποχρεώσεων του¹⁵.

Τίθεται ὁμως περαιτέρω τὸ ἐρώτημα ποία ἡ τύχη τοῦ ναύλου ἐν τοιαύτῃ περιπτώσει.

Ἐν προκειμένῳ ἡ διδομένη λύσις δὲν εἶναι πάντοτε ἡ αὐτή.

Κατὰ τὸν *Πανδέκτην*, ἐφ' ὅσον ὁ ἀρξάμενος πλοῦς δὲν περατωθῇ συνεπείᾳ γεγονότος συνιστῶντος περίπτωσιν ἀνωτέρας βίας, ὁ ἐκναυλωτὴς δὲν δικαιούται παντάπασιν ναύλου, ὁ δὲ ναυλωτὴς δικαιούται ν' ἀναζητήσῃ τοῦτον, ἐφ' ὅσον τυχὸν εἶχε προκαταβληθῆ ἐν ὄλῳ ἢ ἐν μέρει¹⁶. Τὰ αὐτὰ ἐπαναλαμβάνουν καὶ τινες τῶν βυζαντινῶν καὶ μεταβυζαντινῶν πηγῶν¹⁷.

Κατὰ τὸν *Νόμον Ροδίων Ναυτικὸν* ἀντιθέτως, ὅπου, σημειωτέον, κατὰ κανόνα τὸ ἥμισυ τοῦ ναύλου καταβάλλεται ἐπὶ τῷ ἀπόπλῳ ἢ καὶ πρὸ αὐτοῦ, ὁ ἐκναυλωτὴς κρατεῖ ἐν περιπτώσει μὴ ὀλοκληρώσεως τοῦ πλοῦ, λόγῳ τῆς ἐπελεύσεως κατὰ τὴν ἐκτέλεσιν αὐτοῦ γεγονότος

15. Πρόκειται περὶ τῶν «θαλασσίων συμβεβηκότων» (fortuna maris), περὶ ὧν βλ. ZENO, *Storia* 283, 287-288, ΓΚΟΦΑΝ, *Ἡ Φόρτωσις* 104-105. Βλ. καὶ ASHBURNER CXCIX, G.M. CASAREGI, *Il Consolato di Mare...* (Venezia 1806) 27, ὑπὸ τὸ Κεφ. 82 τῆς ἰταλ. μεταφράσεως τοῦ Consolat, TARGA ὁ.π. 59. Διὰ τὸ δίκαιον τῆς Ὑδρας, βλ. ΜΑΝΙΑΤΟΠΟΥΛΟΝ ὁ.π. 66-67.

16. D. 19.2.15.6. Πρβ. σχετ. ASHBURNER CXCVI, P. HUVELIN, *Études d'histoire du droit commercial Romain* (Paris 1929) 93. Βλ. καὶ κατωτέρω σημ. 47.

17. Προχ. Νομ. 17, 8, ΑΡΜΕΝΟΠΟΥΛΟΣ, *Ἐξάβιβλ.* Β' ἰα' 21 = Γ' η' 17γ. Ἐν τοῖς *Βασιλικαῖς* τὸ ἐδάφιον παραλείπεται· βλ. Ι. ΖΕΠΟΝ, *Βασιλικά* II (Ἀθήναι 1910) σημ. 2 ἐν σ. 865-866. Βλ. περαιτέρω, ΘΕΟΦΙΛΟΥ, *Νομ. Προχ.* (ἔκδ. Δ. ΓΚΙΝΗ, Θεσσαλονίκη 1960) ΛΕ' 21.

ἀποδοτέου εἰς ἀνωτέραν βίαν, τὴν ληφθεῖσαν προκαταβολὴν ἔναντι τοῦ ναύλου¹⁸.

Ἐκ τῶν διατάξεων τοῦ Consolat ἐξ ἄλλου προκύπτει ἡ ἀρχή, σύμφωνος πρὸς τὰ ἐν τῷ Ρωμαϊκῷ Δικαίῳ, καθ' ἣν ὁ ναυλωτὴς δὲν ὑποχρεοῦται εἰς καταβολὴν τοῦ ναύλου, ἐφ' ὅσον ὁ ἀρξάμενος πλοῦς δὲν ὀλοκληρωθῆ ἔκ λόγου μὴ ἀποδοτέου εἰς ὑπαιτιότητά του. Οὕτως ἡ ἐκ θαλασσίου συμβεβηκότος ἐπισυμβάντος διαρκούντος τοῦ πλοῦ ματαίωσις αὐτοῦ ἀπαλλάσσει τὸν ναυλωτὴν τῆς πρὸς καταβολὴν ναύλου ὑποχρεώσεώς του¹⁹.

Ἐν τούτοις, κατὰ τὸ αὐτὸν Consolat, ἐὰν ὁ ἀρξάμενος πλοῦς διακοπῇ συνεπεῖα ἀπαγορεύσεως ἐκ μέρους Δυνάμεως (Signoria) τινὸς τῆς πλεύσεως πρὸς τὸν πρὸς ὃν κατευθύνεται τὸ πλοῖον λιμένα, ὀφείλεται ναῦλος²⁰.

Ἐκ τοῦ προεπαναστατικοῦ ἑλληνικοῦ ἐθιμικοῦ ναυτικοῦ δικαίου, εἰδικὴν περίπτωσιν ἀναγομένην εἰς τὸ θέμα προέβλεπον αἱ νομοθεσίαι Ἰδρας, τόσον ἢ τοῦ 1804 ὅσον καὶ ἢ τοῦ 1818. Κατ' αὐτάς, ἐὰν ὁ ναῦλος προκαταβληθῆ, τὸ δὲ πλοῖον μετὰ τοῦ φορτίου, ἢ μόνον τὸ φορτίον, καταστοῦν καλὴ λεία (μόνα πρέζα) καταδρομέων ἢ πειρατῶν, ὁ προκαταβληθεὶς ναῦλος δὲν εἶναι, κατ' ἀρχὴν, ἐπιστρεπτός²¹.

Αὗται ἦσαν αἱ λύσεις αἰτίνας εἶχον κατὰ καιροὺς δοθῆ εἰς τὸ θέμα τῆς τύχης τοῦ ναύλου ἐν τῇ ναυτιλιακῇ πρακτικῇ τῆς Μεσογείου μέχρι τῶν ἀρχῶν τοῦ δεκάτου ἐνάτου αἰῶνος. Ἐκ τούτων δὲ ἰδιαίτερος ἐνδιαφέρουσα ὡς πρὸς τὸ ὑπὸ ἐξέτασιν θέμα εἶναι ἡ διδομένη ὑπὸ τοῦ Consolat λύσις ἐν περιπτώσει ἐπιβληθείσης ὑπὸ Δυνάμεως ἀπαγορεύσεως τοῦ πλοῦ πρὸς τινὰ λιμένα.

V. Δυνάμεθα ἤδη ἐν ὄψει τῶν ὄσων ἐξετέθησαν νὰ ἐπανέλθωμεν εἰς τὴν περίπτωσιν τοῦ δημοσιευομένου Προτέστου τῆς Σύρου.

Εἶναι προφανές ὅτι τινὲς ἐκ τῶν λόγων διαλύσεως τῆς συμβάσεως ναυλώσεως, οὐς ἐπικαλεῖται ὁ πλοίαρχος Δακρότζης, ἐὰν θεωρηθοῦν ἀληθεῖς, ἐπιφέρουν πράγματι κατὰ τὸν μεσογειακὸν *usum maris* τῶν χρόνων συντάξεως τοῦ Προτέστου τὴν διάλυσιν τῆς συμβάσεως ναυλώσεως καὶ τὴν ἀπαλλαγὴν τοῦ πλοιάρχου ἐκ τῆς πρὸς ὀλοκλήρωσιν τοῦ ἀναληφθέντος πλοῦ ὑποχρεώσεώς του.

Εἰδικώτερον ὁ εἰς ἐκ τῶν λόγων οὐς ἐπικαλεῖται, ἡ ἀδυναμία ἐκτελέσεως τοῦ πλοῦ λόγῳ τοῦ ρωσοτουρκικοῦ πολέμου, ὅστις κατέστησεν ἀδύνατον τὴν ὑπὸ ὀθωμανικὴν σημαίαν πλεύσιν πρὸς τοὺς λιμένας προορισμοῦ, δύναται, φρονοῦμεν, νὰ θεωρηθῆ ὑπαγομένη εἰς τὴν ἀνω-

18. *Νομ. Ροδ. Ναυτ.* III κζ' καὶ λβ'. Βλ. ASHBURNER CXCIV καὶ CXCVI. Ὅτι ὁμοίως ὁ *Νομ. Ροδ. Ναυτ.* δὲν ἐφηρμόζετο αὐτούσιος ἐν τῇ ναυτιλιακῇ πρακτικῇ τῆς τουρκοκρατουμένης Ἑλλάδος, βλ. ΓΚΟΦΑΝ, *Ἡ φόρτωσις* 122-123.

19. *Cons. de Mar.* Κεφ. XXXIX (84) ἐν PARDESSUS, *Collection* II 83 (= ἰταλ. μετ. 82 μετὰ σχολίων CASAREGI ὁ.π.) Πρβ. καὶ *Cons. de Mar.* Κεφ. CCXXI (266) ἐν PARDESSUS, *Collection* II 285 ἐπ. (= ἰταλ. μετ. Κεφ. 263 μετὰ σχολίων CASAREGI ὁ.π. 126-127), TARGA ὁ.π. 58 (Κεφ. 26 σημ. 6). Οὐχὶ σαφῆ τὰ μεσαιωνικὰ Στατοῦτα. Βλ. ASHBURNER CXCVII. Διὰ τὸ πρὸ τοῦ *Code de Commerce* γαλλικὸν δίκαιον, βλ. *Ordonnance* 1681 III, III, ἄρθρ. 18 (ἐν PARDESSUS, *Collection* IV 363) Πρβ. C. Comm. ἄρθρ. 302.

20. *Cons. de Mar.* Κεφ. CXLVI (191) ἐν PARDESSUS, *Collection* II 161 = ἰταλ. μετ. Κεφ. 188 (ἐνθα ἐν σ. 67 σχόλια τοῦ Casaregi), ἔχον οὕτω: "Se nave o navilio... fosse impedito da Signoria, e non portà andare in quel luogo, dove il viaggio fosse fatto... se la nave per il detto impedimento avesse a rimanere in un luogo, e scaricare, in quel modo che la nave guadagnerà il nolo...". Παρομοίαν λύσιν ἐπὶ μεταφορᾶς ἐπιβάτου, βλ. TARGA ὁ.π. 60. Διὰ τὸ δίκαιον τῆς *Ordonnance* βλ. *Ordonnance* 1681 III, III, ἄρθρ. 15 ἐν PARDESSUS, *Collection* IV 362 (πρβ. C. Comm. ἄρθρ. 299).

21. Βλ. N. Ἰδρας 1804, ἄρθρ. 21, παρατιθέμενον ἐν ἐγγράφῳ τῆς 9ης Μαρτίου 1809 (*Ἀρχ. Κοιν.* Ἰδρας III 456-457), N. Ἰδρας 1818, ἄρθρ. 54. Βλ. καὶ κατωτέρω σημ. 47.

τέρω μνημονευθεῖσαν περίπτωσιν ἀπαγορεύσεως ἐκ μέρους Δυνάμεως τῆς προσεγγίσεως εἰς τινα λιμένα, περίπτωσιν δι' ἣν, ὡς ἐλέχθη, ὀφείλεται ναῦλος²².

Ἐκ τῆς πλευρᾶς λοιπὸν τῶν ὑπ' αὐτοῦ ἐπικαλουμένων «νόμων τῆς θαλάσσης» ὁ πλοίαρχος Δακρότζης ἐμφανίζεται προβάλλων νόμιμον αἴτημα, μολονότι εἶναι ἀληθὲς ὅτι τὸ ἐπικουρικῶς διατυπούμενον αἴτημα αὐτοῦ περὶ καταβολῆς ἔναντι τοῦ ναύλου δημιουργεῖ ὑπονοίας ὅτι οὗτος δὲν ἦτο βέβαιος περὶ τοῦ νομίμου τῆς ἀξιώσεώς του.

Ἐκ τῆς πλευρᾶς οὐσίας ὅμως ἐξεταζομένη, ἡ ὑποστηριζομένη ὑπὸ τοῦ Δακρότζη θέσις παρουσιάζεται, φρονουμέν, ὀλιγώτερον ἰσχυρά.

Ἡ παρέλευσις ὀλοκλήρου πενταμήνου ἀπὸ τῆς ἐν Κωνσταντινουπόλει φορτώσεως οὐδαμοῦ τοῦ Προτέστου ἐξηγεῖται, ὡς ἐλέχθη ἤδη, μολονότι προαναγγέλλεται ἐν αὐτῷ ὅτι θὰ δοθῆ ἐξήγησις²³.

Εἶναι δὲ τὸ σημεῖον τοῦτο κρίσιμον, διότι ἐὰν δὲν εἶχε προηγηθῆ ἡ μεγίστη αὕτη καθυστέρησις, οὔτε ἡ κήρυξις τοῦ πολέμου τὸν Δεκέμβριον τοῦ 1806 θὰ εἶχε προλάβει τὸ πλοῖον, οὔτε καὶ τὸ φορτίον θὰ εἶχε, πιθανῶς, ὑποστῆ τὴν ἢν ἐπικαλεῖται ὁ πλοίαρχος Δακρότζης βλάβην.

Οὐδὲ φαίνεται πιθανὸν ὅτι τὸ πλοῖον καθυστέρησεν ἐν Σύρῳ λόγῳ τῶν ἐπισκευῶν, εὐρέθῃ ὅμως ἔτοιμον ἀκριβῶς κατὰ τὴν ἡμέραν καθ' ἣν ἐγνώσθη ἡ κήρυξις τοῦ πολέμου, ἥτις ἐδημιούργει τὰ ὅσα ἐπικαλεῖται ὁ Δακρότζης προβλήματα. Διαφαίνεται δηλαδὴ, φρονουμέν, ὑποπτος καιροσκοπισμὸς τοῦ Ἰωάννου Καπέλλου καὶ τοῦ πληρεξουσίου του Δακρότζη, μολονότι δὲν δύνανται νὰ διαγνωσθοῦν μετὰ βεβαιότητος τὰ κίνητρα αὐτοῦ²⁴.

Ἐπὶ τῶν ἰσχυρισμῶν, ἰκανοὶ λόγοι ἵνα δυσπιστῆ τις ὡς πρὸς τὸ οὐσία βάσιμον τῶν ἐν τῷ Προτέστῳ ἰσχυρισμῶν τοῦ Καπέλλου καὶ τοῦ Δακρότζη.

VI. Μετὰ τὴν εἰσαγωγὴν ταύτην παραθέτομεν κατωτέρω τὸ κείμενον τοῦ Προτέστου, ὅπερ ἀποτελεῖ, φρονουμέν, ἐνδιαφέρον μνημεῖον τῆς ἱστορίας τοῦ Ἑλληνικοῦ Δικαίου τῶν τελευταίων χρόνων τῆς τουρκοκρατίας, χρόνων εἰς τὴν ἔρευναν τῶν ὁποίων τόσα ἔχει προσφέρει ὁ τιμώμενος Διδάσκαλος ἡμῶν ἐν τῷ Πανεπιστημίῳ κ. Π. Ζέπος.

Κόπια²⁵

1. *Φανερονο εγο ο κατοθεν Ειποιεγραμενος Ιωανις Καπέλλο Εξουσιαστις/ του πριγαντινου ονοματι ο αγιος Νικολαος, με παντιερα Οθομανικι, ανκορατο²⁶ εδο/ Εις Σιρα, φανερονο λεγο εδο εις τιν Καντζελαρια του Κινου²⁷, κε προ-*

22. Ναῦλος ὀφείλεται καὶ διὰ τὸ ἐκ τῆς ἰδίας του φύσεως ὑφιστάμενον βλάβην κατὰ τὴν διάρκειαν τοῦ πλοῦ φορτίον. Βλ. TARGA ὁ.π. (σημ. 14) 60. Πρβ. D. 14.2.10 pr., HUYELIN ὁ.π. (σημ. 16) 93.

23. Στίχ. 8-10, ἐξ ὧν προκύπτει ὅτι ἡ προσέγγισις εἰς Σύρον ἐγένετο πρὸς διενέργειαν ἐπισκευῶν συνεπεῖα ἐπισυμβάσης ἀβαρίας. Δὲν προκύπτει ὅμως, ἀτυχῶς, ἐκ τοῦ Προτέστου πόσον χρόνον διήρκεσαν αἱ ἐπισκευαί.

24. Ἡ ἀναχώρησις τοῦ Ἰωάννου Καπέλλου εἰς Κωνσταντινούπολιν ἅμα τῇ ἐκρήξει τοῦ πολέμου δεικνύει ὅτι οἱ κίνδυνοι τῆς θαλασσοπλοίας δὲν ἦσαν τόσον μεγάλοι ὅσον ἰσχυρίζεται ὁ Δακρότζης.

25. Βλ. κατωτέρω σημ. 27 καὶ 51.

26. Ἰταλ. ancorato = ἠγκυροβολημένον.

27. Περὶ τῆς ἐν Σύρῳ Καντζελλαρίας τοῦ Κοινοῦ καὶ τοῦ ἀξιωματοῦ τοῦ Καντζηλιέρη, βλ. ΔΡΑΚΑΚΗ ὁ.π. (σημ. 8) I 217-220, I. ΛΥΚΟΥΡΗ, *Ἡ Διοίκησις καὶ Δικαιοσύνη τῶν τουρκοκρατουμένων νήσων...* (Ἀθῆναι 1954) 323 σημ. I, περὶ δὲ τῶν συντασσομένων ὑπὸ τοῦ Καντζηλιέρη δημοσίων ἐγγράφων, βλ. ΔΡΑΚΑΚΗ ὁ.π. (σημ. 8) II 95 ἐπ. Ὡς ἀναφέρει ὁ συγγραφεὺς οὗτος (αὐτόθι 95 καὶ I 218) μετὰ τὴν καταχώρισιν πράξεως εἰς τὰ Ρετζίστρα τῆς Καντζελ-

- τεσταρο κατα τὸ/ Κοντρατομου κε πολιτζα τε Καρικο Ειποιεγραμενα ις Ετος 1806 γιουλιου 21/
5. Εις Κωνσταντινοπολι, το Κοντρατο γεναμενο στας 5: του ομιου μινος, ιδε πολιτζα/ ος ανοθεν²⁸, ναβλομενος απε τον παρον²⁹ Ειψι³⁰ κε τιμονι³¹ διανα εξακλουθισο/ δια Εκινα τα πορτα διορισμενα ις το Κοντρατομου, κε να μιν Εμπορεσο να/ πιανο πουθενα χορις ανανκι; Εγο λοιπον φανερονο τας Ετιες οπου με εκαμαν/ δια να πιασο εδο, κατα το κιορναλεμου³², κε προβα τε φορτουνα³³, κε μαρτιριες/
 10. τον ξενον Καπετανεον οπου εδο εβρισκοντανε τον αφτον κερων/ αριβαροντας εδο αρχισα να φτιασο κε να σινγιρισο το παρτιδονμου³⁴ διανα εινε αμπιλε³⁵ να ταξιδεπσι, αμέσος λιπον οπου ετελιοσα κε οτιμαστικα/ να εβγο Εις τα πανια τιν αλιν Ειμεραν το πουρνο, εβεβεοθικα οχι μονον/ εγο αλα ολος ο Κοσμος, οτι Ει Οθομανικι Πορτα, Εκινολογισεν αμαχι τον/
 15. ρουσσον στας 25 δικεμβριου Ν.Ε. μιν Εμποροντας λιπον να ταξιδεπσο, μιν/ οντας Ει παντιερα σιγουρα Ετιμαστικα κε μισεβγο δια Κωνσταντινοπολι διανα/ Ειδὸ τι μελι γενεστε το αφτο Καρικο, κε να λαβο πληροφοριαν

λαρίας του Κοινοῦ τῆς Σύρου, ἐξεδίδετο ὑπ' αὐτῆς ὑπὲρ τοῦ ἐνδιαφερομένου ἀντίγραφον, φέρον εἰς τὴν ἄνω ἀριστερὰν γωνίαν τὴν λέξιν «κόπια». Τοιαύτην «κόπια» ἀποτελεῖ καὶ τὸ δημοσιευόμενον ὡδε ἔγγραφο (βλ. ἀνωτέρω σημ. 25).

28. Ἡ χρῆσις φορτωτικῆς εἶναι ἐνδιαφέρουσα καθ' ὅσον αἱ φορτωτικαὶ ἦσαν περιορισμένως μόνον ἐν χρήσει ἀνά τὰς τουρκοκρατούμενας περιοχὰς τῆς Ἑλλάδος. Βλ. ΓΚΟΦΑ, *Δεῖγμα* 115 σημ. 1.

29. Ἀνακριβῶς ἀναφέρονται ἐν τῷ ἐγγράφῳ οἱ ναυλωταὶ ὡς παρόντες, ἐνῶ, ὡς προκύπτει καὶ ἐκ τῶν στίχ. 16-17 αὐτοῦ, οὗτοι εὐρίσκοντο κατὰ τὸν χρόνον συντάξεως αὐτοῦ ἐν Κωνσταντινουπόλει.

30. Ἀνάγνωσις ἀμφίβολος τοῦ ἐπωνύμου τοῦ ἐνὸς ἐκ τῶν ναυλωτῶν. Πιθανῶς Ἵψης ἢ Ὑψης.

31. Τὸ ἐπώνυμον Τιμόνης ἀπαντᾷ ἐν Κωνσταντινουπόλει κατὰ τὰς ἀρχὰς τοῦ δεκάτου ἐνάτου αἰῶνος. Ὁ Ἀλέξανδρος Τιμόνης συνέγραψε περιγραφὴν τῆς Κωνσταντινουπόλεως, δημοσιευθεῖσαν τὸ 1814. Βλ. *Ἐγκ. Λεξ. ΕΛΕΥΘΕΡΟΥΔΑΚΗ*, ἐν λέξει.

32. Ἴταλ. *giornale* = τὸ ἡμερολόγιον τοῦ πλοίου.

33. Ἐκθεσις (ἐξομολόγησις) πλοιάρχου. Ἡ πρακτικὴ τῆς συντάξεως ἐκθέσεως τοῦ πλοιάρχου περὶ τῶν συμβάντων κατὰ τὴν διάρκειαν τοῦ πλοῦ ἐκτάκτων γεγονότων, συνήθως ἐπιβεβαιουμένης δι' ὄρκου, ἀνάγεται εἰς τοὺς πρώτους ἐλληνιστικoὺς χρόνους ἤδη, ὡς προκύπτει ἐκ τοῦ *P. Hib.* 38 (252/251 ἢ 251/250 π.Χ.). Πρβ. ἐπίσης WILCKEN, *Chrest.* 442, τοῦ τέλους τῆς βασιλείας τοῦ Πτολεμαίου Εὐεργέτου Ι. Παρομοία διαδικασία ἐτηρεῖτο ἐν τῇ πράξει κατὰ τὴν ρωμαϊκὴν μετακλασσικὴν περίοδον (*C.T.* 13, 9, 1 = *C.J.* 11, 6, 2 τοῦ 372 μ.Χ. Πρβ. καὶ C. BRECHT, *Zur Haftung der Schiffer im antiken Recht* (München 1962) 124-125). Ἡ πρακτικὴ ἐξηκολούθει τηρουμένη ἀνά τὴν Μεσόγειον κατὰ τοὺς νεωτέρους χρόνους ὡς ρητῶς μαρτυρεῖται ὑπὸ τοῦ CASAREGI, *Discursus legales de commercio I* (Venetiis 1740) Disc. II, ἀριθ. 2 καὶ 3 καὶ TARGA ὀ.π. (σημ. 14) 170-174. Καθ' ὅσον ἀφορᾷ εἰς τὰ ἐλληνικὰ πλοῖα εἰδικώτερον, βλ. ἐπιστολὴν τῆς 8ης Μαΐου 1727 ἐκ τῆς τότε ἐνετοκρατούμενης Μεσσηνίας: «ἔκαμαν τὸ ἀτεστάτο εἰς τὸν Κόνσολο τῆς ἐγκλητέρας καὶ τὸ πρεζεντάρουμε ἐδὸ εἰς τὸ Κονσολάτο δι Μάρε» (ἐν Κ. ΜΕΡΤΖΙΟΥ, Τὸ ἐν Βενετία Ἠπειρωτικὸν Ἀρχεῖον, *Ἠπειρωτικὰ Χρονικὰ* II, 1936, 268 καὶ αὐτόθι σημ. 7). Διὰ τὴν Ὑδραν, βλ. Π. ΚΑΛΛΙΓΑ, Πῶς ἐγίνετο ἡ δῆλωσις ἀβαρίας ἐν Ἑλλάδι ἐπὶ τουρκοκρατίας, *Μέλλον τῆς Ὑδρας* 3 (1935), 258, ἐνθα δημοσιεύεται Δῆλωσις Ἀβαρίας γενομένη τὴν 5ην Ἰανουαρίου 1820 ἐνώπιον τῶν Συντύχων καὶ τοῦ Καγκελλαρίου τῆς Ὑδρας. Πρβ. καὶ ΜΑΝΙΑΤΟΠΟΥΛΟΝ ὀ.π. (σημ. 14) 71 σημ. 93. Διὰ τοὺς ὑπὸ τοὺς Ἐνετοὺς Παξοὺς, βλ. Γ. ΠΕΤΡΟΠΟΥΛΟΝ, *Νοταριακαὶ Πράξεις Παξῶν...* (Ἀθῆναι 1958) ἀριθ. ἐγγρ. 499, σ. 366 (Δῆλωσις Ἀβαρίας τῆς 28ης Ἀπριλίου 1783). Βλ. ἐπίσης αὐτόθι ἀριθ. ἐγγρ. 354, σ. 242. Πρβ. καὶ ΓΚΟΦΑΝ, *Ἡ Φόρτωσις* 116-117.

34. Ἴταλ. *partito* = τὸ μερίδιον ἐπὶ τοῦ πλοίου, κατὰ συνεκδοχὴν δέ, ὀλόκληρον τὸ πλοῖον. Πρβ. *Ἀρχ. Ὑδρας* I 8-9, ΤΡ. ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΙΔΗ, *Καράβια, Καπετάνιοι καὶ Συντροφωναῦται* (Ἀθῆναι 1954) 158.

35. Ἴταλ. *abile* = ἱκανός, κατάλληλος.

- απε τους νολεκιατορους³⁶/ το τι να έξακλουθισο κατα τιν φανεροσιν οπου
δοσμενι εχο εις τιν εδο Καντζελαριαν/ στας 27: δικεμβριου/
20. Σιμερον λιπον φανερονο ό Κατοθεν Ειποιεγραμενος Καπεταν Διμιτρις/
ντακροτζε Επιτροπος του Καπεταν Γιανι Καπελλου μιν οντας εδδ ό ανοθεν/
Καπεταν Γιαννις Καπελλο οντας μισεμενος ος ανοθεν δια Κονσταντινο-
πολι,/ κε μιν μαθανοντας μετα τον μισεμοντου απο τας 27 δικεμβριου μεχρι/
25. τις Σιμερον τι αφτος ό ανθρωπος Εγινε διανα λαβο καμιαν πλιροφο-
ρίαν/ προσμενοντας εος εχθες μιν Ειξεβροντας οτι εδο εβρισκετε κομισα-
ριος³⁷/ τον ανοθεν νολεκιατορο, θελοντας διανα στιλο εις τينو προς τον Εκι
Κονσολο,³⁸/ διανα καμο τα αταμου³⁹ ος Ει νομι τις θαλασις⁴⁰, Εμαθα λιπον
Εδο Εροτοντας/
30. τον Κονσολο ρουσο ονοματι Ιοανις Ελια, λεγοντας μου οτι εδο εβρισκετε
Κομισιοναριος⁴¹ τον ανοθεν νολεκιατορο/τορι λιπον παρακαλο τιν Καν-
τζελαριαν του Κινου να ιθελε παρισιασι/ το παρονμου προτεστο του ανοθεν
κομισιοναριου ονοματι Κιρ Ιοανις/ Μακρινιτι μιν οντας προτον Ει(ς)
αδιαν τις παντιερας διανα ταξιδεπσο/
35. δεφτερο μιν οντας κε το πραγμα απιλε οντας πατιδο⁴² κατα τιν πολιτζα/ τι
Καρικο, καθος θελι προβαριστι, κεμε περιτους⁴³ τριτον μιν εχοντας/ απε
τιν μεγαλιν χασομεριαν του κερου εξοδα δια παγεζ⁴⁴ και πανατικες,⁴⁵ τε-

36. Ίταλ. noleggiatore = ναυλωτής.

37. Ίταλ. commissario = επίτροπος, πληρεξούσιος. Βλ. κατωτέρω σημ. 41.

38. Ίταλ. console = πρόξενος. Ό περί ου έν τῷ παρόντι στίχῳ λόγος πρόξενος έν Τήνῳ, ἤτο, ὡς και ό έν στίχῳ 30 μνημονευόμενος Ίωάννης Ήλίας (περί ου βλ. ΔΡΑΚΑΚΗ δ.π. (σημ. 8) I 241 σημ. 6), πρόξενος τῆς Ρωσίας. Ή εις τὸν πρόξενον τῆς Ρωσίας προσφυγή ἐξηγεῖται ἐκ τῆς παρουσίας τοῦ Ρωσικοῦ στόλου εις τὸ Αἰγαῖον (ἀνωτέρω σημ. 7). Ή προσφυγή Ἑλλήνων, ὑπηκόων τῆς Ὄθωμανικῆς Αὐτοκρατορίας εις τὰς ὑπηρεσίας προξένων ξένων δυνάμεων ἤτο, ἄλλωστε, συνήθης. Βλ. σχετικὰ Γ. ΠΕΤΡΟΠΟΥΛΟΥ, *Νομ. Ἐγγραφα Σίφνου* (Ἀθήναι 1956) 174 ὡς και ἀνωτέρω σημ. 33 τὴν σύνταξιν «πρόβας δὲ φορτούνα» Ἑλληνος πλοιάρχου ἐνώπιον τοῦ προξένου τῆς Ἀγγλίας έν Μεσσήνη τὸ 1727.

39. Ίταλ. atti = πράξεις.

40. Εἶναι ἀξιοσημείωτος ἡ ἀναφορὰ έν τῷ στίχῳ τούτῳ εις τοὺς «νόμους τῆς θαλάσσης», ὡς και ἡ κατωτέρω έν στίχ. 42 εις τοὺς «νόμους και τὴν ρέκολα τῆς θαλάσσης», τοιαύτη, ἀποδεικνύουσαι, φρονοῦμεν, ὅτι οἱ ναυτιλλόμενοι τῆς Σύρου —ὡς και οἱ τῶν λοιπῶν τουρκοκρατουμένων περιοχῶν τῆς Ἑλλάδος συνειδητῶς ἀνέτρεχον εις τὰς γενικὰς συνηθείας τῆς Μεσογείου ὡς μόνην πηγὴν τοῦ ναυτικοῦ δικαίου (βλ. ΓΚΟΦΑ, *Ἡ Φόρτωσις* 122-127, ἔνθα παραπομπαί). Ό Code de Commerce, σημειωτέον, εἰσήχθη έν Σύρῳ τὸ πρῶτον τὸ 1826 (Κ. ΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΛΟΠΟΥΛΟΥ, Ἡ πρώτη Ἑλληνικὴ μετάφρασις τοῦ Γαλλικοῦ Ἐμπορικοῦ Κώδικος..., *Α.Ι.Δ.* 10, 1943, 376, 377 σημ. 11).

41. Ίταλ. commissionario = παραγγελιοδόχος. Οὗτος ἀποκαλεῖται ἀλλαχοῦ έν τῷ ἔγγράφῳ (στίχ. 26) «κομισαρίου» (ἀνωτέρω σημ. 37). Περί τῶν παραγγελιοδόχων έν Ἑλλάδι ἐπὶ Τουρκοκρατίας, βλ. ΠΕΤΡΟΠΟΥΛΟΥ, *Νομ. Ἐγγρ. Σίφνου* 128-129, ΓΚΟΦΑΝ, *Δεῖγμα* 114 σημ. 4, παρ' οἷς παραπομπαί.

42. Ίταλ. patito = βεβλαμένον, πᾶσχον.

43. Ίταλ. perito = ἐμπειρογνώμων, πραγματογνώμων.

44. Ίταλ. paga = ἀμοιβή, πληρωμή.

45. Ίταλ. companatico = ὄψον, προσφάγιον. Ἡ ὑποχρέωσις τοῦ πλοιάρχου ὅπως παρέχη τροφήν εις τὸ πλήρωμα καθιεροῦται διὰ γενικῆς ναυτικῆς συνηθείας τῆς Μεσογείου (σχετ. βλ. ASHBURNER CLI-CLII, ZENO, *Storia* 279-280). Εἰδικώτερον ὡς πρὸς τὸ «προσφάγιον» ("companatge" εις τὴν καταλανικὴν, βλ. Cons. de Mar. Κεφ. C (145), έν PARDESSUS, *Collection* II 136, ἔνθα βλ. και σημ. 3, "companaggio" έν τῇ ἰταλικῇ μεταφράσει τοῦ Consolat Κεφ. 142 μετὰ σχολίων CASAREGI δ.π. (σημ. 15) 54). Κατὰ Κεφ. 145 (ἰταλ. 142) τοῦ Consolat, τὸ «προσφάγιον», δέον νὰ συνίσταται ἐκ τυροῦ, κρομμύων και σαρδελλῶν ἢ ἄλλων ταρίχων. Ό Ν. ΚΕΦΑΛΑΣ, *Θαλάσσιος Νομοθεσία...* (Βιέννη 1817) Κεφ. Θ' σ. 35 ἀκολουθεῖ, φρονοῦμεν, τὴν ἰταλικὴν μετάφρασιν τοῦ Consolat (ἰταλ. μετ. Κεφ. 142). Ἄλλως ΜΑΝΙΑΤΟΠΟΥΛΟΣ δ.π. (σημ. 14) 83 σημ. 28. Πρβ. και ASHBURNER CLII, διὰ τοὺς Ἑλληνας ναυτιλλομένους τοῦ δεκάτου ἐβδόμου αἰῶνος. Βλ. και Α. ΤΖΑΜΤΖΗΝ, *Ἑλληνικὴ Ἐμπορικὴ Ναυτιλία*, ἔκδ. Ἑθνικῆς Τραπεζῆς τῆς Ἑλλάδος (Ἀθήναι 1972) 63.

- ταρτον, εβρισκομενος Εις Ενα πορτον το οπιον δεν Ειμπορο να ιμε / διαφεντεμενος τοσον δια το καρικο, οσον κε δια το Καραβι/
40. τορα λιπον παρακαλο τον ανοθεν Κομισιοναριον να Ειθελε περιλαβι/ το αφτον Καρικο per conto di chi Spetta⁴⁶, κε να μου πλιροσι Εκινα τα/ δουλεμενα κατα νομους κε κατα τιν ρεκολα τις θαλασις, οχι κε αφτος/ δεν θελισι διανα περιλαβι το αφτο Καρικο να Ειθελε μου δοσι γροσια / 5000: ακοντο του ναβλουμου⁴⁷ δια μαντενιμεντο⁴⁸ παγες πανατικες κε να/
45. με διορισι τι να καμο το αφτο καρικò, Επιδι κε μερα παρ Ειμερα/ προτο τα πολιτικα⁴⁹ αφξανουν, δεφτερο τοπραγμα πιενι αφανιζοντας./ Αν ομοσ αφτος κε δεν Ειθελε με αποκριθι Ειστα οσα εγò/ φανερονò προτεσταρο Εις τον πλεον λαμπρον τρόπον, τοσον διατο/ Καραβιμου, οσον κε δια τους δουλεμενουσμου ναβλους εναντιον εις οπιον/
50. απαρτενερι⁵⁰, δια οτι ιθελε με ακολουθισι απ εδò κε Εις το εξις απο / καθε

46. Διά λογαριασμόν εκείνου εις ὄν ἀφορᾷ.

47. Ἴταλ. a conto = ἔναντι (τοῦ ναύλου). Ἀπὸ τὰς ὀλίγας πληροφορίας αἴτινες σώζονται ἐν τῷ δημοσθενικῷ corpus προκύπτει ὅτι ὁ ναῦλος ἐν Ἀρχαίᾳ Ἑλλάδι κατεβάλλετο συνήθως postnumerando (ΔΗΜΟΣΘΕΝΟΥΣ, *Τιμόθ.* XLIX 26 καὶ 29). Κατὰ τὰ ἐκ τοῦ Πανδέκτου προκύπτοντα, ὁ ναῦλος ἦτο κατ' ἀρχὴν καταβλητέος μετὰ τὸ πέρασ τοῦ πλοῦ, μολονότι δὲν ἦσαν ἀσυνήθεις προκαταβολαὶ ἔναντι αὐτοῦ (*D.* 19.2.15.6, ἀνωτέρω σημ. 16, ΜΠΤΕΙΣ, *Chrest.* 341 τοῦ 236 μ.Χ.). Ἀντιθέτως κατὰ τὸν Νόμον Ροδίων Ναυτικόν, ὁ ναυλωτὴς ὑποχρεοῦται νὰ καταβάλλῃ πρὸ τοῦ ἀπόπλου ἢ ἐπὶ τῷ ἀπόπλῳ τοῦ πλοίου τὸ ἥμισυ τοῦ ναύλου (βλ. ASHBURNER CXCV). Κατὰ τὰ μεσαιωνικὰ Στατοῦτα προκύπτει ὅτι, ὡς καὶ ἐν τῷ Ρωμαϊκῷ Δικαίῳ, ὁ ναῦλος ἦτο κατ' ἀρχὴν καταβλητέος μετὰ τὸ πέρασ τοῦ πλοῦ καὶ δὴ ἐντὸς χρονικοῦ διαστήματος κυμαινομένου συνήθως μεταξὺ ὀκτῶ καὶ δεκαπέντε ἡμερῶν (οὕτω ZENO, *Storia* 300. Βλ. καὶ TARGA ὅ.π. (σημ. 14) 199), μολονότι ἀντίθετοι συμφωναί εἶναι συνήθεις (βλ. ASHBURNER CXCV). Διὰ τὴν γενουατικὴν πρακτικὴν βλ. E. BYRNE, *Genoese Shipping...* (Cambridge Mass. 1930) 52-58. Κατὰ τὰς ναυτικὰς συνθηθείας τῆς ἐνετοκρατουμένης καὶ τουρκοκρατουμένης Ἑλλάδος τέλος, ὁ ναῦλος ἦτο, κατὰ κανόνα, καταβλητέος postnumerando, καθ' ἃ προκύπτουν ἐκ τῶν πλείστων γνωστῶν εἰς τὸν γράφοντα Ναυλοσυμφῶνων. Οὕτω: Ζάκυνθος: ἔγγρ. ἀριθ. 63 τοῦ 1709, ἐν Δ. ΒΑΓΙΑΚΑΚΟΥ, Μανιᾶται εἰς Ζάκυνθον, Ἐπ. Ἀρχ. Ἰστ. Ἑλλ. Δ. 6, 1955. Λευκάς: ἔγγρ. ἀριθ. 1 τοῦ 1711 καὶ ἀριθ. 5 τοῦ 1770 ἐν ΓΚΟΦΑ, *Ἡ Φόρτωσις*. Ὑδρα: ἔγγρ. ἀριθ. 12 τοῦ 1806, ἀριθ. 13 τοῦ 1807, ἀριθ. 14 τοῦ 1815, ἀριθ. 15 τοῦ 1818 ἐν ΜΑΝΙΑΤΟΠΟΥΛΩ ὅ.π. (σημ. 14), ἔγγρ. ἀριθ. 7 τοῦ 1807, ἀριθ. 8 τοῦ 1812, ἀριθ. 9 τοῦ 1813, ἐν ΓΚΟΦΑ, *Ἡ Φόρτωσις* (πρβ. καὶ ΜΑΝΙΑΤΟΠΟΥΛΩΝ ὅ.π. (σημ. 14) 65). Διὰ τὴν εἰδικῶς ἐνδιαφέρουσαν τὴν παροῦσαν μελέτην Σύρον, βλ. ἔγγρ. τοῦ 1813 ἐν ΔΡΑΚΑΚΗ ὅ.π. (σημ. 8) I 112, ἔγγρ. ἀριθ. 84 τοῦ 1783, ἀριθ. 92 τοῦ 1788, ἐν ΔΡΑΚΑΚΗ ὅ.π. (σημ. 8) II, ἔγγρ. ἀριθ. 6 τοῦ 1802, ἀριθ. 10 τοῦ 1813, ἀριθ. 11 ἐπίσης τοῦ 1813, ἀριθ. 12 τοῦ 1815 ἐν ΓΚΟΦΑ, *Ἡ Φόρτωσις*. Ἐν τούτοις, τόσον οἱ Νόμοι τῆς Ὑδρας τοῦ 1804 ἄρθρ. 21 καὶ τοῦ 1818 ἄρθρ. 54, ὅσον καὶ τινὰ ἔγγραφα ὡς π.χ. σχέδιον Ναυλοσυμφῶνου τοῦ 1795 ἐν Ἀρχ. Κοιν. Ὑδρας I 75, ἔγγρ. τῆς 2ας Ὀκτωβρίου 1800 ἐν Ἀρχ. Κοιν. Ὑδρας II 233 δεικνύουν ὅτι ἀντίθετοι ρῆτραι δὲν ἦσαν ἀσυνήθεις. Κατ' ἐφαρμογὴν τοῦ κανόνος τῆς ἐκ τῶν ὑστέρων καταβολῆς τοῦ ναύλου, ὁ ἐκναυλωτὴς δὲν εἶχε εἰσπράξει προκαταβολὴν ἔναντι αὐτοῦ.

48. Ἴταλ. mantenimento = συντήρησις, διατροφή.

49. Ὡς ἐκ τῶν συμφραζομένων προκύπτει, ὁ ὄρος «πολιτικά» σημαίνει ἐν προκειμένῳ τοὺς τόκους. Ὁ ὄρος οὗτος, ὑπὸ τοιαύτην ἔννοιαν, ἀποτελεῖ, καθ' ὅσον γνωρίζομεν, ἀπαξ λεγόμενον. Οἱ τόκοι ἐν τῷ μεταβυζαντινῷ δικαίῳ ἀποκαλοῦνται συνήθως «διάφορον», ἐνίοτε δὲ «ντερέσσα». Ἐν προκειμένῳ ὁ ὄρος πολιτικά, ὑπὸ τὴν ἔννοιαν τῶν τόκων πρέπει, φρονούμεν, ν' ἀναχθῇ εἰς τὴν περὶ «πολιτικῶν καρπῶν» (fructus civiles) διδασκαλίαν τῶν κατὰ τοὺς νεωτέρους χρόνους ἐρμηνευτῶν τοῦ Ρωμαϊκοῦ Δικαίου. Ὁλιγώτερον πιθανὸν θεωροῦμεν ἀντιθέτως, τὸν συσχετισμὸν τοῦ ὄρου πρὸς τὸ ἐπίθετον «πολιτικός» σημαίνον, ὡς γνωστόν, τὸν ἐκ Κωνσταντινουπόλεως, ὡς π.χ. ἐν χειρογράφῳ τοῦ Ρήγα Παλαμῆδη (Γ. ΒΛΑΧΟΓΙΑΝΝΗ, *Κλέφτες τοῦ Μωρητᾶ* (Ἀθῆναι 1935) 89) ἐν ᾧ γίνεται λόγος περὶ τουρκικῶν νομισμάτων: «...τοὺς εἶδιδε ἀνὰ 25 πολιτικά (ἐνν. γρόσια)». Ἐν πάσῃ περιπτώσει, προκύπτει τὸ ἐρώτημα, περὶ ποίων τόκων γίνεται λόγος ἐν τῷ Προτέστῳ. Πιθανωτέραν θεωροῦμεν τὴν ἐξήγησιν ὅτι ὁ πλοίαρχος Δακρότζης ἀναφέρεται εἰς τόκους δανείου συναφθέντος ἐν Σύρῳ πρὸς ἐπισκευὴν τοῦ πλοίου (Ν. Ὑδρας 1818, ἄρθρ. 37, ΜΑΝΙΑΤΟΠΟΥΛΩΣ ὅ.π. (σημ. 14) 85), ἢ πρὸς συντήρησιν τοῦ πληρώματος (Cons. de Mar. Κεφ. CXCV (239) = ἰταλ. μετ., Κεφ. 236) κλπ.

50. Ἴταλ. = appartenere = ἀνήκω.

σιμβεβικό, δια το οπιον παρακαλό τιν Καντζελαρια του Κινου/ να δεχθι το παρονμου προτεστο, να περασι εις τιν Κινιγά⁵¹ κε να/ με δοθι κοπια μαρτιριμενι κε σφραγισμενι με τιν σφραγιδαν/ του Κινου —ταπινος δουλος./

55. Σιρα 1807 φεβρουαρίου 14.

διμιτρις δακροκιες εβαλα το παρον/
πρετεστο Εος προκουρατορος του καπεταν/
ζανε καπελου, κε Ειπογραφομε διαχερος μου/
Καπεταν Σπιρο ζαμπελι μαρτιρας/

60. Γιοργις σαλαχας του αντονι μαρτιρας/

Το ανοθεν προτεστο με Επαραδοθικε απε τον ανολεγομενον/ Σινορ Καπεταν διμιτρι ντακροτζε κε τιν ομιαν Ειμεραν Εος ανοθεν/ κε το εδιαβασα του Σινορ Κομισιοναριου γιανακι Μακριονιτι/ αντονις Σαργολογος του μαρκου μαρ(τυρ)ας./

65. Νικολακις Καπελο Καντζι(λιερη)⁵²

51. Τὴν Κοινήν Καντζελλαρίαν. Κατὰ τὰ ἐν Σύρῳ ἰσχύσαντα, μετὰ τὴν παράδοσιν τοῦ Προτέστου εἰς τὴν Καντζελλαρίαν πρὸς καταχώρισιν εἰς τὰ Ρετζίστρα, ὁ Καντζηλιέρης ἐγνωστοποιεῖ τὸ περιεχόμενον αὐτοῦ προφορικῶς εἰς τὸν καθ' οὗ (βλ. ΔΡΑΚΑΚΗΝ ὁ.π. (σημ. 8) Π 94, ΛΥΚΟΥΡΗΝ ὁ.π. (σημ. 27) 183). Τοῦτο συνέβη καὶ ἐν τῇ προκειμένῃ περιπτώσει (στίχ. 62-63). Περὶ τοῦ Προτέστου ὡς δικογράφου ἐπέχοντος θέσιν ἀγωγῆς, βλ. ΔΡΑΚΑΚΗΝ ὁ.π. (σημ. 8) I 218, Π 94, ΠΕΤΡΟΠΟΥΛΟΝ, *Νομ. Ἐγγρ. Σίφνου* 154-155. Βλ. καὶ ΤΑΡΓΑ ὁ.π. (σημ. 14) ὁ.π. 94-96, ΚΕΦΑΛΑ ὁ.π. (σημ. 45) Κεφ. ΙΘ', 79-80.

52. Ὁ Νικόλαος Καπέλλος, υἱὸς τοῦ Μάρκου, εἶχεν ἐκλεγεῖ Καντζηλιέρης τοῦ Κοινοῦ εἰς τὰς 16 Νοεμβρίου 1806. Βλ. τὸ Πρακτικὸν τοῦ διορισμοῦ αὐτοῦ ἐν ΔΡΑΚΑΚΗ ὁ.π. (σημ. 8) I ἀριθ. ἐγγρ. 2, σ. 221.

Ένα ναυτοδάνειο τοῦ 1802 ἀπὸ τὴν Ὑδρα*

Τὸ ἀνέκδοτο ναυτοδανειστικὸ ἔγγραφο ποὺ δημοσιεύουμε παρακάτω, προέρχεται ἀπὸ τὴ Συλλογὴ Γεωργίου Μαριδάκη, ἀπὸ τὴ Σίφνο, ἡ δὲ ἄδεια δημοσίευσής του μᾶς ἔχει παραχωρηθεῖ εὐγενικᾶ ἀπὸ τὴν κόρη τοῦ ἀείμνηστου Καθηγητῆ τῆς Νομικῆς Σχολῆς τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν, κυρία Ὑλγα Θ. Καρατζά, τὴν ὁποία εὐχαριστοῦμε θερμὰ καὶ ἀπὸ ἐδῶ.

Τὸ ἔγγραφο ἀφορᾷ δάνειο ποὺ χορηγήθηκε στὴν Ὑδρα στὶς 7 Μαΐου 1802 πρὸς τὸν Ὑδραῖο πλοίαρχο (ρεΐζη) Δημήτρη Φακῆ ἀπὸ τοὺς ἀδελφοὺς Βαλέτα ἀπὸ τὴ Σίφνο.

Τὸ δάνειο χορηγήθηκε γιὰ «σερμαγιέ» τῆς σακολέβας τοῦ πλοιάρχου Φακῆ. Ἡ σακολέβα ἦταν ἱστιοφόρο, περίπου 100 τόννων, ποὺ ναυπηγιόταν στὴ Σάμο καὶ στὴ Χίο κυρίως, εἶχε δὲ λάβει τὴν ὀνομασία του ἀπὸ τὴν ιδιόμορφη ἱστιοφορία του, ποὺ ὀνομαζόταν ἐπίσης «σακολέβα».

Τὸ δάνειο δὲν χαρακτηρίζεται ρητὰ στὸ ἔγγραφο ὡς ναυτικὸ («κάμπιο μαρίτιμο»), ἀλλὰ δηλώνεται σὲ αὐτὸ ὅτι χορηγεῖται γιὰ «σερμαγιέ». Ὁ ὅρος «σερμαγιά», τουρκικῆς προέλευσης, εἶχε πολὺ νωρὶς εἰσαχθεῖ στὴν ἑλληνικὴ ναυτικὴ καὶ ἐμπορικὴ ὀρολογία. Ἡ πιὸ παλιὰ μνεῖα του ἀπαντᾷ σὲ ἓνα βυζαντινὸ βιβλίο ἀριθμητικῆς τοῦ 15ου αἰῶνα, ἀκολουθεῖ δὲ ἄλλη, ἓναν αἰῶνα ἀργότερα, σὲ ἔγγραφο ἀπὸ τὸ Στύλο τῆς Κρήτης.

Πάντως, ὁ ὅρος ἦταν πολυσήμαντος καὶ δήλωνε τόσο τὴν εἰσφορὰ σὲ ἐμπορικὴ, ναυτικὴ κλπ. ἐπιχείρηση, ὅσο καὶ τὴν ἐταιρικὴ σχέση ποὺ δημιουργόταν μὲ βάση τὴν εἰσφορὰ αὐτή.

Καταχρηστικὰ ὅμως γινόταν χρῆση τοῦ ὅρου σερμαγιὰ καὶ γιὰ τὴ δήλωση τοῦ ναυτοδανείου, παρ' ὅλο ποὺ στὸ τελευταῖο δὲν ὑπάρχει συμμετοχὴ κατὰ ποσοστὸ στὰ κέρδη γιὰ τὸν εἰσφέροντα, ἀλλὰ τοῦ δίνεται τόκος, προσδιοριζόμενος σὲ ποσοστὸ ἐπὶ τοῦ κεφαλαίου ποὺ χορηγήθηκε ὡς δάνειο.

Στὴν περίπτωση τοῦ ἐγγράφου μας πρόκειται πραγματικὰ γιὰ ναυτοδάνειο, ἀφοῦ συμφωνεῖται γιὰ κεφάλαιο 350 γροσιῶν τόκος («διάφορο») δύο παράδων τὸ γρόσι τὸ μῆνα, δηλαδὴ 5% τὸ μῆνα, ἀφοῦ τὸ τουρκικὸ γρόσι εἶχε 40 παράδες. Τὸ ὑπέρογκο ποσοστὸ τοῦ τόκου (60%) τὸ χρόνο, μαρτυρεῖ καθαρὰ ὅτι πρόκειται περὶ ναυτοδανείου, γιὰτὶ σὲ σύγχρονά του μὴ ναυτικά, δάνεια («σίγουρα τῆς γῆς»), ὁ τόκος ἦταν μόλις 10% τὸ χρόνο.

Ἄλλωστε, ἡ ρήτρα τῆς διάσωσης τοῦ πλοίου, ποὺ περιέχεται ἔστω καὶ μὲ ἀσάφεια στὸ ἔγγραφο μας («γυριζόμενος ἀπὸ τὸ ταξίδι»), μαρτυρεῖ ὅτι περὶ ναυτοδανείου πρόκειται. Ἀκριβῶς δὲ ἐπειδὴ πρόκειται περὶ ναυτοδανείου, στὸ ἔγγραφο τονίζεται ὅτι ὁ πλοίαρχος εἶναι συνάμα καὶ πλοιοκτῆτης τῆς σακολέβας («ὁ ἴδιος караβοκυρεύει»), γιὰ νὰ δηλωθεῖ ἔτσι ὅτι ἡ σχετικὴ ἐξουσία του δὲν ἦταν περιορισμένη μόνο στὶς περιπτώσεις ποὺ προέβλεπε τὸ Consolat del Mar ἄρθρο 236 (ἰταλ. μετ.) ἢ ἀργότερα, τὸ ἄρθρο 37 τοῦ Νόμου τῆς Ὑδρας τοῦ 1818.

Ἡ ἐπιστροφὴ τοῦ δανείου, κεφαλαίου καὶ τόκου, συμφωνεῖται κατ' ἀρχὴν νὰ γίνῃ στὴν

“Υδρα. Κατὰ ἓναν ὅμως ἐνδιαφέροντα ὄρο τοῦ ναυτοδανείου, τὸν ὁποῖο ἀπαντᾶμε καὶ ἀργότερα, σὲ ἓνα ναυτοδανειστικὸ ἔγγραφο ἀπὸ τὸ Κουσάντασι τοῦ 1812, ὁ ὀφειλῆτης ἀναλαμβάνει τὴν ὑποχρέωση νὰ ἐπιστρέψει τὸ δάνειο (κεφάλαιο καὶ τόκους) σὲ ὅποιο πρόσωπο τοῦ παρουσιάσει τὸ ἔγγραφο ποῦ τὸ περιέχει καὶ σὲ ὅποιον τόπο τοῦ τὸ παρουσιάσει ὁ κομιστὴς αὐτὸς τοῦ ἔγγραφου.

Ἡ ἐπιστροφή θὰ γίνεῖ ὄχι σὲ τουρκικὰ γρόσια, ἀλλὰ σὲ αὐστριακὸ νόμισμα («τάληρα τῆς ρεγγίνας»), στὴν τρέχουσα τιμὴ τοῦ νομίσματος αὐτοῦ στὸν τόπο ὅπου θὰ γίνεῖ ἡ ἐπιστροφή τοῦ ναυτοδανείου.

Πῶς θὰ γινόταν ἡ νομιμοποίηση τοῦ κομιστῆ δὲν προκύπτει, εἶναι ὅμως πιθανὸ ὅτι θὰ ἔπρεπε νὰ στηρίζεῖ τὴ νομιμοποίησή του σὲ ὀπισθογράφηση τοῦ ἔγγραφου καὶ ὅτι δὲν ἀρκοῦσε ἀπλὴ παράδοση τούτου.

Διὸ λόγια, τέλος, γιὰ τοὺς δανειστῆς. Οἱ Βαλέτα ἦσαν διακεκριμένη οἰκογένεια προυχόντων τῆς Σίφνου, ποῦ εἶχε ἀσκήσει καθήκοντα δημογεροντίας πρὶν ἀπὸ τὴν Ἐπανάσταση καὶ εἶχε μετᾶσχει στὸν Ἄγωνα. Εἶναι πιθανὸ ὅτι ὁ ἓνας ἀπὸ τοὺς «ἀδελφοὺς Βαλέτηδες» τοῦ ἔγγραφου μας ἦταν ὁ Νικόλαος, ὁ ὁποῖος μαζί μὲ τὸν Γιαννάκη Μπάο εἶχε διατελέσει «Ἐπίτροπος» τῆς Σίφνου τὸ 1816. Παρακάτω παραθέτουμε τὸ κείμενο τοῦ ἔγγραφου:

“Υδρα (7) μαῖ(ου) 1802

διὰ τοῦ παρόντος δηλοποιεῖται ὅτι ὁ δημήτριος ρεῖζης φακῆς Νιδριώτης ἔλαβε ἀπὸ τοὺς κυρίους ἀδελφία Βαλέτιδες γρόσια τρακόσια πενήντα ἤτοι Νο. γρ(όσια) 350 διὰ σερμαγιὲ τοῦ καϊκίου του σακολέβας, ὁποῦ ὁ ἴδιος караβοκυρεύει μὲ διάφορον μηνιάτικο πρὸς 2 παρ(άδες) εἰς τὸ γρόσι τοῦ κάθε μῆνα γιὰ ὅσον καιρὸν ἤθελε σταθεῖ ἐπάνω του καὶ ὑπόσχεται γυριζόμενος, ἀπὸ τὸ ταξίδι, νὰ ἔρχεται ἐδῶ εἰς “Υδραν νὰ δώση τόσον κεφάλαιον, ὅσον τὸ δεδουλευμένο διάφορον, εἰς τόσα τάληρα ρεγγίνας καθὼς ἐδῶ κορέρουν ὑποσχόμενος πρὸς ἔτι ὅποι(ος) ἠθέλει τοῦ παρρησιάσει τὴν παρὸν κόπια εἰς ὅποιον μέρος ἤθελεν εὐρεθῆ νὰ ἔχη νὰ τὰ πληρῶνῃ ὡς ἄνωθεν, διὸ καὶ εἰς τὴν περὶ τούτου ἐνδειξιν ἔγινε τὸ παρὸν ἐμμάρτυρον καὶ ἐνυπόγραφον ἵνα ἔχη τὸ κύρ(ος) καὶ τὴν ἰσχὺν ἐν παντὶ καιρῷ.

Δημητρὸς φακῆς ὑπόσχομαι τὰ ἄνωθεν.

Διονύσι(ος) Ψάλτης μαρτυρῶ.

Δημήτρ(ιος) Σαρρήγιαννης ἔγραψα καὶ μαρτυρῶ.

Περιθῶριο (κάθετα): κόπια.

* Δημοσιεύθηκε στὸ *Ναυτικὸ Μουσεῖο Αἰγαίου - Μύκονος* 5 (1991) 3-4.

Βασικὴ βιβλιογραφία: ΓΡ. ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΙΔΟΥ, *Καράβια, Καπετάνιοι καὶ Συντροφοναῦται 1800-1830* (Ἀθῆναι 1954 «Ἐθνικῆς Τραπεζῆς τῆς Ἑλλάδος»), *Ἑλληνικὴ Ἐμπορικὴ Ναυτιλία (1453-1850)* (Ἀθῆναι 1972), Β. LANDSTRÖM, *The Ship - A Survey of the History of the Ship... with Reconstructions* (1961), Δ. ΒΑΓΙΑΚΑΚΟΥ, *Συμβολὴ εἰς τὴν μελέτην τῶν ναυτικῶν... ὄρων τοῦ Ἑλληνικοῦ χώρου* (Ἀθῆναι 1990), Σ. ΣΥΜΕΩΝΙΔΗ, *Ἱστορία τῆς Σίφνου* (Ἀθῆναι 1990), Ι. ΜΑΝΙΑΤΟΠΟΥΛΟΥ, *Τὸ Ναυτικὸν Δίκαιον τῆς Ὑδρας (1757-1821)* (Ἀθῆναι 1939), Γ. ΠΕΤΡΟΠΟΥΛΟΥ, *Μνημεῖα τῆς Ἑλληνικῆς Ἱστορίας - Νομικὰ ἔγγραφα Σίφνου τῆς Συλλογῆς Γ. Μαριδάκη Ι* (Ἀθῆναι 1956), Δ. ΓΚΟΦΛ, *Θαλασσοδάνεια, σερμαγιές, βλησιδίδια...*, *Ἀνάλεκτα Ναυτικοῦ Δικαίου Ι, Μνήμη Δημητρίου Μαρκιανοῦ* (Ἀθῆναι 1988) 287-311, παρακάτω σ. 395-413.

Θαλασσοδάνεια, Σερμαγιές, Βλησίδια

Τρεις μορφές χρηματοδότησης τῆς θαλάσσιας ἐπιχείρησης στὰ μεταβυζαντινὰ χρόνια*

1. Ὁ μελετητῆς τῆς ἱστορίας τοῦ μεταβυζαντινοῦ ναυτικοῦ δικαίου συναντᾷ συχνὰ στὰ δικαιοπρακτικά, ἀλλὰ καὶ στὰ ἐλάχιστα νομοθετικά κείμενα ποὺ σώζονται, τοὺς ὅρους «κάμπιο μαρίτιμο», «σερμαγιὰ» καὶ «βλησίδι», ὅρους ποὺ οἱ ἴδιες οἱ πηγές πολλές φορές δὲν χρησιμοποιοῦν μὲ σταθερὸ κι ἀκριβολόγο τρόπο, μὲ ἀποτέλεσμα νὰ δημιουργεῖται σύγχυση ὡς πρὸς τὸ ἀκριβές τους περιεχόμενο καὶ τὴν μεταξὺ τους σχέση. Ἡ παρακάτω ἀνάλυση σκοπὸ ἔχει νὰ ξεχωρίσει ἐννοιολογικὰ καθέναν ἀπὸ τοὺς ὅρους αὐτοῦς.

2. Ἐς ἀρχίσομε ἀπὸ τὸν πιὸ γνωστὸ ἀπὸ τοὺς τρεῖς αὐτοὺς ὅρους, τὸ «κάμπιο μαρίτιμο» ἢ σωστότερα «κάμπιο ἀ ρίζικο μαρίτιμο» (*cambio a risico marittimo*), δηλαδὴ τὸ θαλασσοδάνειο ἢ ναυτοδάνειο. Ἡ ναυτοδανειακὴ σύμβαση ἀνάγεται σὲ χρόνους παλαιότερους κι ἀπὸ τὴν ἑλληνικὴ ἀρχαιότητα¹.

Ἡ Ἀθήνα τοῦ τέταρτου π.Χ. αἰώνα² μᾶς παρέχει στοὺς δικανικοὺς λόγους τῶν Ἀττικῶν ρητόρων ἀρκετὲς πληροφορίες γιὰ τὸν μηχανισμό λειτουργίας τῆς σύμβασης αὐτῆς (ναυτικὸν δάνεισμα, ναυτικά) ποὺ στάθηκε ὁ ἀπώτερος πρόγονος τοῦ ναυτοδανείου ποὺ συναντᾶμε κατὰ τὴ μεταβυζαντινὴ περίοδο ἀπλωμένο σ' ὀλόκληρον τὸν ἑλληνικὸ θαλάσσιο χῶρο.

Μάλιστα, ὁ λόγος κατὰ τοῦ Λακρίτου ποὺ ἀποδίδεται στὸν Δημοσθένη, περιλαμβάνει (XXXV 10-13) ὀλόκληρο τὸ κείμενο μιᾶς «συγγραφῆς», τοῦ ἐγγράφου ἐκείνου δηλαδὴ ποὺ

* Ἀνάτυπον ἀπὸ τὰ Ἀνάλεκτα Ναυτικοῦ Δικαίου I, *Μνήμη Δημητρίου Μαρκιανοῦ* (Ἀθήναι 1988) 287-311.

1. Βλ. γιὰ τὴν Ur, BOGAERT, *Les origines antiques* 87 καὶ σημ. 251, W.F. LEEMANS, *Foreign Trade in the Old Babylonian Period* (Leyde 1960) 23-56, ἰδίως σ. 47-48, A.L. OPPENHEIM, *The Seafaring Merchants of Ur*, *J. Am. Or. Soc.* 74, 1954, 9-10. Δὲν μπορῶ νὰ συμφωνήσω μὲ τὶς ἐπιφυλάξεις ποὺ διατυπώνει σχετικὰ ὁ G.E.M. DE STE CROIX, *Ancient Greek and Roman Maritime Loans, Appendix, Debits, Credits, Finance and Profits - Essays in Honour of W.T. Baxter* (London 1974) 59. Σχετικὰ μὲ τὴ στενὴ συγγένεια τῶν συμβάσεων τοῦ τύπου τῆς *commenda* μὲ τὸ ναυτοδάνειο, βλ. U.E. PAOLI, *Il prestito marittimo nel diritto attico*, *Studi di diritto attico* (Firenze 1930) (ἀνατ. Milano 1974) 55-58. Βλ. καὶ παρακάτω σημ. 82. Γιὰ τὸ βαβυλωνιακὸ δίκαιο τοῦ Κώδικα τοῦ Hammurabi, ἰδίως §103, βλ. G.R. DRIVER-J.C. MILES, *The Babylonian Laws, I, Legal Commentary* (Oxford 1952) 190-194.

2. Ἡ παλαιότερη μνεῖα ναυτοδανείου στὴν ἀρχαία Ἑλλάδα βρίσκεται στὸν Εὐπολι, Μαρικᾶς, *P. Oxy.* 2741 (Fr. IB, Col. II, στίχ. 16-18 καὶ τὰ σχόλια σ. 63) καὶ χρονολογεῖται στὸ τέλος τοῦ πέμπτου π.Χ. αἰώνα (421 π.Χ.). Βλ. D. HARVEY, *The Maritime Loans in Eupolis "Marikas"* (*P. Oxy.* 2741), *ZPE* 23, 1976, 231-233, J. VÉLISSAROPOULOS, *Les nauclères Grecs* (Genève-Paris 1980) 302 σημ. 148. Ἄλλη μνεῖα ἀπὸ τὰ τέλη του πέμπτου π.Χ. αἰώνα, στὸν ΛΥΣΙΑ, *Κατὰ Διογέεινον* XXXII 6, 7 καὶ 14.

περιείχε τούς ὄρους κάτω ἀπὸ τούς ὁποίους εἶχε δοθεῖ τὸ ναυτοδάνειο³.

Ἄλλὰ κι ἀπὸ τούς ἑλληνιστικούς χρόνους ἔχει διασωθεῖ ἕνας πάπυρος ποῦ ἀναφέρεται σὲ ναυτοδάνειο καὶ ποῦ ἀνάγεται στὸ πρῶτο ἡμισυ τοῦ δευτέρου π.Χ. αἰώνα. Τόπος προέλευσής του εἶναι ἡ Ἄλεξάνδρεια⁴.

Φανερὰ ἐπηρεασμένος ἀπὸ τὸ ἑλληνιστικὸ ναυτοδάνειο εἶναι κι ὁ ἀντίστοιχος ρωμαϊκὸς θεσμός (pecunia traiecticia, foenus nauticum). Ἀπὸ τὰ ρωμαϊκὰ χρόνια σώζεται μάλιστα ἕνας ἄλλος πάπυρος, τῶν μέσων τοῦ δευτέρου μ.Χ. αἰώνα⁵, ποῦ, σὲ συνδυασμὸ μὲ τὰ σχετικὰ ἀποσπάσματα τοῦ Πανδέκτη (D. 45, 1, 122 κλπ.) μᾶς βοηθάει νὰ καταλάβουμε πῶς λειτουργοῦσε στὰ ρωμαϊκὰ χρόνια ἡ ναυτοδανειακὴ σύμβαση⁶.

Ἡ Ἰουστινιάνεια νομοθεσία ἀναγνώρισε τὸν θεσμό, μ' ὄλο ποῦ ὁ Ἰουστινιανός (C.I. 4, 32, 26, 2, τοῦ 528 μ.Χ.) ἐπέβαλε τὸν περιορισμὸ τοῦ τόκου τῶν ναυτοδανείων σὲ 12% τὸν χρόνο («τόκος ἑκατοστιαῖος»), «centesimae usurae»⁷.

3. Ἀπὸ τὴν ἀπέραντη βιβλιογραφία πάνω στὸ θέμα τῶν ναυτικῶν δανείων στὴν Ἀρχαία Ἑλλάδα, σημειῶνω: U.E. PAOLI ὁ.π. 9-137, F. PRINGSHEIM, *Der Kauf mit fremdem Geld* (Leipzig 1916) 4-27, ZIEBARTH, *Beiträge* ἰδιαίτ. σ. 47-54, BOGAERT, *Banquiers* 140-156 καὶ τοῦ ἴδιου, *Banques passim*, VÉLISSAROPOULOS 301-311. Ἄλλη βιβλιογραφία βρίσκεται στὸν BOGAERT, *Banquiers* 140 σημ. 1 καὶ στὴν VÉLISSAROPOULOS 302 σημ. 143 καὶ ἡ παλαιότερη στὸν P. PERDIKAS, *Le prêt maritime de l'antiquité hellénique en ses rapports au prêt romain et celui du Moyen Âge*, *Ἐπιστ. Ἐπετ. ΑΣΠΕ* (Πάντειος, Ἀθήνα 1978) 191-236 (ὁ ὁποῖος ὁμως δὲν λαμβάνει καθόλου ὑπόψη του τὴ νεότερη βιβλιογραφία).

4. P. Berol. 5883+5853 (= SB III 7169), ἔκδ. U. WILCKEN, *Puntfahrten in der Ptolemaerzeit*, στὴν *Zeitschr. f. aegypt. Sprache u. Altertumskunde* 60, 1925, 86-102. Βλ. γιὰ τὸ ναυτικὸ αὐτὸ δάνειο ZIEBARTH ὁ.π. 54-55 (τὸ κείμενο Anh. II, ἀριθ. 24, σ. 126-127), F.M. HEICHELHEIM, *Zu Pap. Berol. 5883 + 5853*, *Aegyptus* 13, 1933, 189, VÉLISSAROPOULOS ὁ.π. 308-310 (τὸ κείμενο Annexe ἀριθ. 21, σ. 356-357), BOGAERT, *Banquiers* 146-154, μὲ βιβλιογρ. σ. 147 σημ. 1, στὴν ὁποία νὰ προστεθοῦν P.M. FRASER, *Ptolemaic Alexandria II* (Oxford 1972) 275 σημ. 216, 321 σημ. 435 καθὼς καὶ G. ASTUTI, *Origini e svolgimento storico della commenda fino al secolo XIII* (Casale Monferrato 1933) (ἀνατ. Torino 1970) 108 σημ. 2, 117-118 σημ. 3.

5. P. Vindob. G. 19792 (= SB VI 9571), ἔκδ. L. CASSON, *New Light on Maritime Loans*, *Eos* 48, 2 (1957) = *Symbolae R. Taubenschlag dedicatae* II 89-93. Ὁ πάπυρος χρονολογεῖται στὰ χρόνια τοῦ Ἀντωνίνου Πίου (138-161 μ.Χ.). Γι' αὐτὸν τὸν πάπυρο, βλ. BOGAERT, *Banquiers* 154-157, ROUGÉ, *Recherches* 348-349 (τὸ κείμενο στή σ. 348 σημ. 4), VÉLISSAROPOULOS ὁ.π. 310-311. Τὸ ἴδιο αὐτὸ κείμενο ἀναδημοσιεύεται κι ἀπὸ τὸν A. BISCARDI, *Actio pecuniae traiecticiae - Contributo alla dottrina delle clausole penali*² (Torino 1974) 211-214.

6. Βλ. P. HUVELIN, *Études d'histoire du droit commercial romain* (Paris 1929) 196-218, G. BILLETTER, *Geschichte des Zinsfusses* (Leipzig 1898) 242-252, KLINGMÜLLER, στὴν PAULY-WISSOWA, *Realencyclopädie der classischen Altertumswissenschaft* VI 2 (1909) s.v. Fenus, col. 2200-2205, ROUGÉ, *Recherches* 349-360, M. KASER, *Römisches Privatrecht* I² (München 1971) 532-533, μὲ βιβλ. σημ. 35, II² (München 1975) 370 σημ. 17 καὶ 18, σ. 342 σημ. 51, F. DE MARTINO, (πιὸ κάτω, σημ. 7 καὶ 17), U. VON LÜBTOW, *Das Seedarlehen des Callimachus*, *Festschrift Max Kaser* (München 1976) 329-349, BISCARDI, *Actio*, passim καὶ τοῦ ἴδιου, «Pecunia traiecticia» e «stipulatio poenae», *Labeo* 1958, 294-300. Ἄλλη βιβλιογραφία στὸν F. REINOSO BARBERO, *El "foenus nauticum" de Calimaco*, *Studi Biscardi* V (Milano 1984) 298 σημ. 2, DE STE CROIX ὁ.π. 54. Γιὰ τὴν παλαιότερη βιβλιογραφία βλ. καὶ PERDIKAS ὁ.π. 191 σημ. 1.

7. Ὁ ναυτικὸς τόκος ἦταν ἀκόμη ἀπεριόριστος (infinitae usurae) στὰ χρόνια τοῦ Διοκλητιανοῦ (C.I. 4, 33, 2, Διοκλητιανοῦ καὶ Μαξιμιανοῦ, τοῦ 286 μ.Χ.). Βλ. καὶ Paul. Sent. 2, 14, 3 (GIRARD, *Textes I*⁷ (Paris 1967) 299). Γιὰ τὴν προσπάθεια τοῦ Ἰουστινιανοῦ νὰ περιορίσει τὸν ναυτικὸ τόκο σὲ 12% καὶ τὴ Νεαρά 106 τοῦ ἔτους 540 ποῦ, ὁμως, καταργήθηκε μὲ τὴ Νεαρά 110 τοῦ ἐπόμενου ἔτους 541, βλ. F. DE MARTINO, *Sull' "Actio pecuniae traiecticiae"* ἤδη στὸ *Diritto privato e società romana* (Roma 1982) 211, G. CASSIMATIS, *Les intérêts dans la législation de Justinien et dans le droit byzantin* (Paris 1931) 53-55, DE STE CROIX ὁ.π. 55-56. Ἀντίθετα πρὸς τούς Ρωμαίους, οἱ Ἕλληνες ὑπολόγιζαν συνήθως τὸν τόκο κατὰ ταξίδι κι ὄχι κατὰ χρόνο (PAOLI ὁ.π. 61 ἐπ., ASTUTI ὁ.π. 112). Ὁ ἑλληνιστικὸς πάπυρος P. Berol. 5883+5853 ὁμως περιέχει ὑπολογισμὸ τοῦ τόκου κατὰ χρόνο. Βλ. WILCKEN ὁ.π. 94, BOGAERT ὁ.π. 149.

Στὰ βυζαντινὰ χρόνια, ὁ *Νόμος Ροδίων Ναυτικὸς* γνωρίζει κι αὐτὸς τὸν θεσμό (II 17, III 16-19) χωρὶς ὅμως ἀπὸ τὶς διατάξεις του νὰ προκύπτει μιὰ ὀλοκληρωμένη ρύθμιση, ἐνῶ στὰ μετὰ τοὺς Ἰσαύρους χρόνια, ὁ περιορισμὸς τοῦ ποσοστοῦ τοῦ τόκου σὲ 12% διατηρήθηκε ἀλλὰ ἐρμηνεύτηκε σὲ συνάρτηση, ὄχι πρὸς τὸν χρόνο, ἀλλὰ πρὸς τὸ ταξίδι (Ἐκλογάδιον β', ι', 5)⁸.

3. Ἡ χρήση τῆς ναυτοδανειακῆς σύμβασης περιορίστηκε στὶς χῶρες τῆς δυτικῆς Χριστιανικῆς Μεσογείου —χωρὶς ὅμως νὰ ἐξαφανιστεῖ ποτὲ⁹— ἀφότου κατὰ τὶς ἀρχές τοῦ δέκατου τρίτου αἰῶνα (ἀνάμεσα στὸ 1227 καὶ στὸ 1235) ἡ λήψη ναυτικοῦ τόκου χαρακτηρίστηκε ἀπὸ τὴν Καθολικὴ Ἐκκλησία ὡς μορφή τοκογλυφίας¹⁰. Ὅπως ὅμως εἶναι εὐκολο νὰ ἀντιληφθεῖ κανεῖς, ἡ βυζαντινὴ καὶ μεταβυζαντινὴ ναυτιλιακὴ πρακτικὴ λίγο ἐπηρεάσθηκαν ἀπὸ τὴν ἀπαγόρευση αὐτή.

Ἔτσι, στὰ τελευταῖα βυζαντινὰ χρόνια, στὰ συμβόλαια τοῦ Συμβολαιογράφου τοῦ βενετοκρατούμενου Χάνδακα (Ἡρακλείου) Zaccaria de Fredo (1352-1357) περιλαμβάνονταν ναυτοδανειακὰ συμβόλαια ὅπου τὸ ἓνα ἢ καὶ τὰ δύο συμβαλλόμενα μέρη εἶναι Ἕλληνες. Σ' ἓνα συμβόλαιο π.χ. τῆς 25ης Αὐγούστου 1352¹¹ ὁ Γεώργιος Σιμηνάκης καὶ ὁ Μιχαλάκης (Micaletus) Βέρυβος, κάτοικοι τοῦ Χάνδακα, ὁμολογοῦν ὅτι ἔλαβαν ἀπὸ τὸν Ἰωάννη Κορναρόπουλο, κάτοικο τοῦ «Μπούργου» τοῦ Χάνδακα (habitatore burgi Candide) 52 ὑπέρπυρα καὶ ὑπόσχονται νὰ τὰ ἐπιστρέψουν σὲ ἕξι μῆνες, ἢ καὶ πρὶν, μέσα σὲ δεκαπέντε μέρες, ἀφότου οἱ δύο δανειολήπτες ἢ ὁ ἓνας ἀπ' αὐτοὺς ἢ ὁ γρίπος (griparea) τοῦ Πέτρου Γριμάνη —μὲ τὸν ὁποῖο οἱ ὀφειλέτες πραγματοποιοῦν ταξίδι στὴν Ἀλεξάνδρεια μὲ ἐπιστροφή— καταπλεύσει στὸν Χάνδακα. Ἀναλαμβάνουν ἐπίσης τὴν ὑποχρέωση νὰ μὴν ἀλλάξει δρομολόγιο τὸ πλοῖο τους καὶ διευκρινίζουν ὅτι τὰ ὑπέρπυρα ταξιδεύουν μὲ κίνδυνο τοῦ δανειστῆ («tamen tua suprascripta yperpera in tuo... debent esse periculo maris et gentium clarefacto... eundo et redeundo»).

Ἐνα ἄλλο ναυτοδάνειο ποὺ σώζεται ἀπὸ τὰ ἴδια χρόνια ἔχει καταρτισθεῖ στὴν Κωνσταντινούπολη. Τὸ σύντομο κείμενό του, ποὺ χρονολογεῖται ἀπὸ τὸ 1363 ἢ τὸ 1364, εἶναι τὸ ἀκόλουθο: «Ἐδανείσθη ὁ Κοληβᾶς ἀπὸ τοῦ Σγουροπούλου νομίματα ἰβ' μηνί Φεβρουαρίῳ ἰνδ. β'. Ἀγαθῶ κατευδῶματι σωζομένου τοῦ πλοίου ἀποδώσει νομίματα ἰδ'»¹².

Βλέπουμε λοιπὸν ὅτι ὁ ἐλληνικὸς ναυτικὸς χῶρος ἐξακολουθοῦσε κατὰ τὸν δέκατο τέταρτο αἰῶνα νὰ χρησιμοποιοῦ ἐλεύθερα τὸ ναυτοδάνειο, χωρὶς νὰ ἐπηρεάζεται ἀπὸ τὴν παπικὴ ἀπαγόρευση τῆς λήψης ναυτικοῦ τόκου ποὺ ἴσχυε στὴ δυτικὴ Εὐρώπη¹³. Τοῦτο προκύ-

8. Βλ. D. SIMON-SP. TROIANOS, *Eklogadion und Ecloga Privata Aucta Fontes minores II* (Frankfurt A.M. χωρ. χρον.) 65, Ἐκλογάδιον β', τίτλ. ι, 5 «... τόκος τῶ νομίματι ἑκατοστιαῖος, τουτέστι κερᾶτια τρία ἐφ' ἑκάστῳ ταξειδίῳ τοῦ πλοίου σωζομένου τε καὶ ἐπανερχομένου».

9. Βλ. ZENO, *Storia* 316-317.

10. L. GOLDSCHMIDT, *Universalgeschichte des Handelsrechts* (Stuttgart 1891) (ἀνατ. Aalen 1957) 346 σημ. 52, 363-364.

11. LOMBARDO, *Fredo* ἔγγρ. ἀριθ. 40.

12. G. FERRARI DELLE SPADE, "Registro Vaticano di atti bizantini di diritto privato", *Studi bizantini e neoellenici* 4, 1935, 264. Ἀγγλικὴ μετάφραση τοῦ ἐγγράφου αὐτοῦ στοὺς R. LOPEZ - I. RAYMOND, *Medieval Trade in the Mediterranean World* (New York 1955) 168 σημ. 1. Ὁ Ν. ΟΙΚΟΝΟΜΙΔΗΣ, *Hommes d'affaires grecs et latins à Constantinople (XIII-XV siècles)* (Montréal-Paris 1979) 59 σημ. 69, τοποθετεῖ τὴ σύνταξη τοῦ ἐγγράφου αὐτοῦ στὸ 1364, ἐνῶ οἱ LOPEZ - RAYMOND στὸ 1363.

13. Πρέπει νὰ σημειωθεῖ ὅτι, ὅπως τονίζει ὁ F. LANE, *Investment* 59, 61, τὰ ναυτικὰ δάνεια εἶχαν σχεδὸν ἐντελῶς ἐξαφανιστεῖ στὴ Βενετία ἀπὸ τὸν δέκατο τρίτο αἰῶνα. Ἡ διαπίστωση αὐτὴ ἐνισχύει τὴν ἄποψη ὅτι ἡ διατήρηση τῶν

πται καθαρὰ ἀπὸ τὸ ναυτοδάνειο τῆς Κωνσταντινούπολης πὺ παραθέσαμε, ὅπου γιὰ τὸ ταξίδι συμφωνεῖται τόκος 16,66%.

Οἱ μεταγενέστερες ναυτοδανειακὲς συμβάσεις πὺ σώζονται, προέρχονται ἀπὸ ὀλόκληρο τὸν θαλάσσιο χῶρο τῆς Ἑλλάδας καὶ κλιμακώνονται χρονολογικὰ ἀπὸ τὸν δέκατο πέμπτο αἰῶνα ἕως καὶ τὰ πρῶτα μετεπαναστατικὰ χρόνια¹⁴.

Μπορεῖ, λοιπόν, κανεὶς ἀνεπιφύλακτα νὰ πεῖ, ὅτι ἡ ναυτοδανειακὴ σύμβαση γνώρισε μεγάλη διάδοση στὴ ναυτικὴ Ἑλλάδα τῶν μεταβυζαντινῶν χρόνων κι ὅτι ἡ σύμβαση αὐτὴ στάθηκε γιὰ τὴν ἑλληνικὴ μεταβυζαντινὴ ναυτιλία τὸ κυριότερο ὄργανο χρηματοδότησης, καὶ συνάμα, τὸ ὑποκατάστατο, σὲ μεγάλη κλίμακα, τῆς θαλάσσιας ἀσφάλισης¹⁵.

4. Ἀπὸ τὰ ἀρχαῖα ἑλληνικὰ χρόνια κιόλας, τὰ ἀναγκαῖα στοιχεῖα τοῦ ναυτοδανείου ἦταν:

α) Ἡ παράδοση στὸν ὀφειλέτη (δανειολήπτη) ἀπὸ τὸν δανειστή ποσότητας χρημάτων, πὺ, ὅπως διδασκαν οἱ Ῥωμαῖοι νομικοί, ἔπρεπε ἀπαραίτητα νὰ ὑποβληθοῦν σὲ θαλάσσιο ταξίδι¹⁶.

β) Οἱ κίνδυνοι τοῦ θαλάσσιου αὐτοῦ ταξιδιοῦ ἐβάρυναν τὸν δανειστή¹⁷ κι ὄχι τὸν ὀφειλέτη.

Ἀντίθετα, δηλαδή, πρὸς τὰ κοινὰ δάνεια, πὺ ἦταν «σίγουρα τῆς γῆς» (*salva in terra*) ἢ,

ναυτοδανειῶν στὴν πρακτικὴ τοῦ ἑλληνικοῦ ναυτικοῦ χῶρου ὀφείλεται στὸ ὅτι τὸ κανονικὸ δίκαιο τῆς Καθολικῆς Ἐκκλησίας καὶ εἰδικότερα ἡ ἀπαγόρευση τῆς λήψης τόκου δὲν ἀσκοῦσαν ἐπιρροὴ στὸν ἑλληνικὸ Ὀρθόδοξο χῶρο.

14. Μαρτυρίες ἀπὸ τὶς ἀρχὲς τοῦ δέκατου πέμπτου αἰῶνα, βλ. στὸ F. MIKLOSICH-J. MÜLLER, *Acta et diplomata graeca Medii Aevi* (ἀνατ. Ἀθῆναι 1968) II 560, ἔγγρ. ἀριθ. DCLXXX (1401, ἰνδ. ι'), ἀπὸ τὶς ἀρχὲς τοῦ δέκατου ἕκτου αἰῶνα, Μ.Ι. ΜΑΝΟΥΣΑΚΑ, Ἀνέκδοτα χρονικὰ σημειώματα καὶ ἔγγραφα (1506-1521) τοῦ νοταρίου Ζακύνθου Θεοδώρου Ραφτοπούλου, *Πρακτικὰ Γ' Πανιωνίου Συνεδρίου* (Ἀθῆναι 1967) 225-227, ἔγγρ. ἀριθ. Β (24·6·1509), Γ' (18·9·1509). Ἀπὸ τὶς ἀρχὲς τοῦ δέκατου ὄγδοου αἰῶνα: Ἀπόφαση διαιτητῶν τῆς 28ης Ἰανουαρίου 1709 ἀπὸ τὴ Λευκάδα, στὸν Δ. ΓΚΟΦΑ, *Δεῖγμα 4*. Ἀπὸ τὶς ἀρχὲς τοῦ δέκατου ἔνατου αἰῶνα Ι. ΜΑΝΙΑΤΟΠΟΥΛΟΥ, *Τὸ Ναυτικὸν Δίκαιον τῆς Ὑδρας (1757-1821)* (Ἀθῆναι 1939) ἔγγρ. ἀριθ. 4 (28 Δεκεμβρίου 1800) ἀπὸ τὴν Ὑδρα, ἔγγρ. ἀριθ. 5 (6 Ἰουνίου 1801) ἀπὸ τὴ Σμύρνη, ἔγγρ. ἀριθ. 7 (25 Ἰουλίου 1802) ἀπὸ τὴν Ὑδρα, ἔγγρ. ἀριθ. 8 (16 Ἰουλίου 1813) ἀπὸ τὸ Κουσάντασι, ἐνσωματωμένο σὲ ἔγγραφο τῆς Ὑδρας τῆς 6ης Σεπτεμβρίου 1813. Βλ. ἐπίσης Ν. Ὑδρας 1804 (Ν. ΓΚΙΝΗ, *Περίγραμμα Ἱστορίας τοῦ Μεταβυζαντινοῦ Δικαίου* (Ἀθῆναι 1966) ἀριθ. 580), Ν. Ὑδρας 1818 ἀριθ. 33 (ΜΑΝΙΑΤΟΠΟΥΛΟΥ ὅ.π. 107-108), Ν. Σπετσῶν 1814, ἀριθ. 14 (ΓΚΙΝΗ ὅ.π. ἀριθ. 647). Γιὰ τὴ Σῦρο βλ. Α. ΔΡΑΚΑΚΗ, Ἡ Σῦρος ἐπὶ Τουρκοκρατίας, II, *ΕΕΚΜ* 6, 1967, 436-437, ἔγγρ. ἀριθ. 122 τῆς 22ας Μαΐου 1810. Δὲν εἶναι, ἀντίθετα, βέβαιο ἂν καὶ τὸ ἔγγραφο ἀριθ. 17, τοῦ Μαΐου 1631, ΔΡΑΚΑΚΗ ὅ.π. II 320-321, ἀναφέρεται σὲ ναυτοδάνειο ὅπως δέχεται ὁ ἐκδότης (βλ. καὶ στὸ κείμενο αὐτῆς τῆς μελέτης).

15. Βλ. Δ. ΓΚΟΦΑ, Ἀσφαλιστήρια τοῦ 16ου αἰῶνος ἐκ τοῦ Ἀρχείου τοῦ ἐν Βενετίᾳ Ἑλληνικοῦ Ἰνστιτούτου, *Θησαυρίσματα* 16, 1979, 55-56, παραπάνω σ. 326-327.

16. *D. 22, 2, 1* - Μοδεστίνος (Libr. X. Pand) = *Βασ.* 53, 5, 1. Τὸ ἀπόσπασμα αὐτὸ τοῦ Πανδέκτη καθιερώνει τὴν «ἀρχὴ τῆς ὑποκατάστασης», ὅτι δηλαδή τὰ πράγματα πὺ ἀγοράστηκαν μὲ τὰ μετρητὰ τοῦ ναυτοδανείου παίρνουν τὴ θέση τῶν μετρητῶν καὶ εἶναι ὑπέγγυα ἀπέναντι τοῦ δανειστή. Ἡ ἀρχὴ αὐτὴ ἔχει ἑλληνικὴ προέλευση: PRINGSHEIM ὅ.π. (σημ. 3) 143 ἐπ.

17. *D. 22, 2, 1* - Μοδεστίνος (Libr. X. Pand): "... et interest, utrum... periculo creditoris navigent: tunc enim traiecticia pecunia fit". Βλ. καὶ *D. 22, 2, 3*, - Μοδεστίνος (Libr. quart. regul): "Ex eo die periculum spectat creditorem, ex quo navem navigare conveniat". Βλ. καὶ *C.I.* 4, 33, 5 (4) - Διοκλητιανοῦ καὶ Μαξιμιανοῦ, τοῦ 294 μ.Χ.: "Traiecticiae quidem pecuniae, quae periculo creditoris mutuo datur". Γιὰ τὸ πρόβλημα ἂν τὸ Ῥωμαϊκὸ ναυτοδάνειο μπορούσε νὰ νοηθεῖ καὶ χωρὶς ἀνάληψη τῶν κινδύνων ἀπὸ τὸν δανειστή, ὅπως ὑποστήριξε ὁ DE MARTINO, Sul "foenus nauticum", ἤδη στὸ *Diritto privato e società romana* (Roma 1982) 3-30 καὶ Ancora sul "foenus nauticum" ὅ.π., σ. 31-44, κυρίως ἐνῶσει τῶν *D. 22, 2, 4 pr.* - Παπινιανὸς καὶ *Βασ. Suppl.* II (HEIMBACH - FERRINI VII) 103, βλ. BISCARDI ὅ.π. (σημ. 5) 119-128.

κατὰ τὸν *Νόμο Ροδίων Ναυτικό* (II 17), «ἐγγαία καὶ ἀκίνδυνα» (γιατί, ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὴν ἔκβαση τῆς ἐπιχείρησης γιὰ τὴν ὁποία τυχὸν δόθηκαν, ὁ δανειστής μποροῦσε νὰ ἐπιδιώξει τὴν ἱκανοποίηση τῆς σχετικῆς ἀπαίτησής του γιὰ ἐπιστροφή τοῦ δανείου ἀπὸ τὴν ὅλη περιουσία τοῦ ὀφειλέτη)¹⁸, τὰ ναυτικὰ δάνεια δίνονταν μὲ τὴν αἴρεση ὅτι τὸ ταξίδι θὰ ἔχει αἴσια κατάληξη. Ἐὰν τὸ ταξίδι δὲν ἔχει καλὴ ἔκβαση, ὁ δανειστής δὲν μπορεῖ νὰ ἱκανοποιηθεῖ ἀπὸ τὴν ὑπόλοιπη —τὴ «στεριανή»— περιουσία τοῦ ὀφειλέτη καὶ χάνει τὰ ὅσα ἐδάνεισε, ἐνῶ ὁ ὀφειλέτης ἀπαλλάσσεται. Μὲ τὴν ἔννοια αὐτή, ὀρίζεται στὰ ἔθιμα τῆς Θήρας τοῦ 1797 καὶ τῆς Νάξου τοῦ 1810 ὅτι «αἱ χρεωστικαὶ ὁμολογίαι τῆς στερεᾶς προτιμῶνται ἀπὸ τῆς θαλάσσης»¹⁹.

Ἡ αἴρεση τῆς αἰσίας ἔκβασης τοῦ ταξιδιοῦ, ποὺ συναντᾶμε στοὺς λόγους τοῦ Δημοσθένη²⁰, περιέχεται σταθερὰ σ' ὅλα τὰ σωζόμενα ἐγγράφα. Ἔτσι, π.χ. στὸ Ναυτοδάνειο τοῦ 1364 ἀπὸ τὴν Κωνσταντινούπολη ρητὰ ὀρίζεται, ὅπως εἶδαμε, ὅτι ἡ ἀπόδοση τοῦ δανείου θὰ γίνεῖ «ἀγαθῶ κατευδῶματι σωζομένου τοῦ πλοίου»²¹. Τὴν ἴδια φρασεολογία συναντᾶμε καὶ σὲ μιὰ βυζαντινὴ ἀπόφαση τοῦ Πατριαρχικοῦ Δικαστηρίου, τοῦ 1401: «ἐπὶ πόρῳ καὶ ἀγαθῶ κατευδῶματι»²². Ἀλλὰ καὶ ἕως τὰ ἀμέσως προεπαναστατικὰ χρόνια, ἡ ἴδια ἢ ἀνάλογη φρασεολογία ἀπαντᾶ, ὅπως π.χ. σ' ἓνα Ναυτοδάνειο τῆς 16ης Ἰουλίου 1813 ἀπὸ τὸ Κουσαντασι: «Τὰ ἄνωθεν τάλλα ἐννοῶνται ρίζιγα μαρίτιμα ἀπάνω εἰς τὸν οἰκοκύρη τῶν ἄσπρων... καὶ πηγενάμενος καλὸν κατευδῶδιον εἰς Πόρον...»²³.

γ) Τρίτο ἀπαραίτητο στοιχεῖο τοῦ ναυτοδανείου ἦταν ἡ συμφωνία ὅτι θὰ καταβληθεῖ ναυτικὸς τόκος, σὰν ἀντίβαρο γιὰ τὴν ἀνάληψη τῶν θαλάσσιων κινδύνων ἀπὸ τὸν δανειστή.

Ἡ διάταξη τοῦ Ἰουστινιανοῦ (C.I. 4, 32, 26, 2) ποὺ ὄριζε μέγιστο ὄριο ναυτικοῦ τόκου σὲ 12% τὸν χρόνο, ποὺ μνημονεύσαμε πάρα πάνω —καὶ ποὺ ἐπανελάβαν καὶ τὰ Βασιλικά κι ἡ *Ἐξάβιβλος* τοῦ Ἀρμενόπουλου (Βασ. 23, 3, 74, Ἀρμεν. Γ', ζ', 17-18 καὶ 23)— δὲν εἶχε, φαίνεται, ἐφαρμογὴ στὴ μεταβυζαντινὴ ναυτικὴ πράξη. Ἔτσι, στὸ Ναυτοδάνειο ἀπὸ τὴν Κωνσταντινούπολη τοῦ 1364 ποὺ παραθέσαμε πάρα πάνω, ὁ τόκος ὑπολογίζεται, ὅπως καὶ στὴν ἀρχαία Ἑλλάδα, κατὰ ταξίδι κι ὄχι κατὰ χρόνο, καὶ τὸ ποσοστὸ του ἀνέρχεται σὲ 16,66% (ἀντὶ γιὰ δώδεκα δανεισμένα ὑπέρπυρα, θὰ ἐπιστραφοῦν δεκατέσσερα)²⁴.

18. Γιὰ τὴν ἔννοια τοῦ ὄρου «σίγουρα τῆς γῆς», “salva in terra”, βλ. παραπομπὲς στὸν Γκοφά, *Δεῖγμα* 5 σημ. 1, στὶς ὁποῖες, σχετικὰ μὲ τοὺς ὄρους «ἐγγαία καὶ ναυτικὰ» καὶ «ἐγγαία καὶ ὑπερπόντια», νὰ προστεθεῖ: P. GAUTHIER, *Études sur les inscriptions d'Amorgos-Biens "terrestres" et biens "maritimes"* (*Syll*³ 955), *BCH* CIV, 1980, 197-205.

19. *IGR* H' σ. 514 (Θήρα) καὶ σ. 546 (Νάξος).

20. ΦΕΥΔΟ-ΔΗΜΟΣΘΕΝΗ, *Πρὸς Ζηνοθ.* XXXII 5, *Πρὸς Φορμ.* XXXIV 33, *Πρὸς Λάκρτ.* XXXV 11 κλπ.

21. Παραπάνω, σημ. 12.

22. MIKLOSICH-MÜLLER ὀ.π. (σημ. 14) II 560. Βλ. καὶ τὸ ποίημα τοῦ Πρωτονοτάριου Τραπεζούντας Στέφανου Σγουρόπουλου (στὸν Α. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟ-ΚΕΡΑΜΕΑ, *Ἀνάλεκτα Ἱεροσολυμιτικῆς Σταχυολογίας* I (St. Petersburg 1891) I 432-433) κατὰ τὸν ὅποιο «λέλυται τὸ χρέος ἅπαν» τῶν ἐμπόρων ἂν τὸ πλοῖο ὑποστῆ ἄβαρία («δυσπραγῆσαι»). Σχετικὰ βλ. ΟΙΚΟΝΟΜΙΔΗΣ ὀ.π. (σημ. 12) 59 σημ. 68. Δὲν μοῦ ἦταν προσιτὸ τὸ βιβλίο τοῦ K.P. MATSCHKE, *Fortschritt und Reaktion im Byzanz im 14ten Jahrhundert, Konstantinopel in der Bürgerkriegsperiode von 1341 bis 1354* (Berlin 1971) 85-86.

23. ΜΑΝΙΑΤΟΠΟΥΛΟΥ ὀ.π. (σημ. 14) 121.

24. ΟΙΚΟΝΟΜΙΔΗΣ ὀ.π. (σημ. 12) 59 καὶ σημ. 69. Γιὰ τὰ κρατικὰ ναυτικὰ δάνεια πρὸς τοὺς ναυκλήρους (ἐφοπλιστὲς) μὲ τόκο 16,66% τοῦ Νικηφόρου Α', βλ. G. OSTROGORSKY, *Histoire de l'État byzantin* (Paris 1956) 218 καὶ σημ. 3. Βλ. ὁμως καὶ παραπάνω σημ. 8. Γιὰ τὸν ὑπολογισμὸ τοῦ τόκου κατὰ ταξίδι στὴν ἀρχαία Ἑλλάδα, βλ. παραπομπὲς στὴ σημ. 7.

Στὰ ναυτοδάνεια τοῦ συμβολαιογράφου Fredo ἀπὸ τὸν βενετοκρατούμενο Χάνδακα δὲν μνημονεύεται ὀλωσδιόλου τόκος, πράγμα ποῦ κατὰ πᾶσα πιθανότητα σημαίνει ὅτι ἔχει ἐνσωματωθεῖ στὸ κεφάλαιο γιὰ νὰ κρυφτεῖ ἀπὸ τὶς βενετικὲς ἀρχὲς ποῦ ἐπηρεάζονταν ἀπὸ τὴν παπικὴ ἀπαγόρευση²⁵. Στὰ συμβόλαια τοῦ Fredo συμφωνεῖται καὶ ποινικὴ ρήτρα 20% τὸν χρόνο: “et pro pena inde constituta viginti pro centenario yperperogum in ratione anni”²⁶. Γεννιέται λοιπὸν ἡ ὑπόνοια μήπως κατὰ τὴν ρήτρα αὐτὴ κρύβεται ἡ ἀπαγορευμένη συμφωνία γιὰ ναυτικὸ τόκο. Νομίζω ὅμως ὅτι ἡ ὑπόνοια αὐτὴ δὲν εἶναι εὐλογία κι ὅτι πρόκειται πραγματικὰ γιὰ ποινικὴ ρήτρα, ποῦ συμφωνεῖται γιὰ τὴν περίπτωση ὑπερημερίας²⁷. Ἀνάλογη περίπτωση συναντᾶμε, ἄλλωστε, καὶ ἀργότερα, σ’ ἓνα ἔγγραφο τοῦ Μαΐου 1631 ἀπὸ τὴν Σύρο —ἀν θεωρηθεῖ βέβαιο ὅτι τὸ ἔγγραφο αὐτὸ ἀφορᾷ ναυτοδάνειο— ὅπου συμφωνεῖται γιὰ κεφάλαιο 75 ρεαλιῶν, ποινικὴ ρήτρα γιὰ τὴν περίπτωση ὑπερημερίας ἑνὸς ρεαλιῶν τὴν ἡμέρα²⁸.

Ποῖο ἦταν τὸ ὕψος τοῦ τόκου τῶν ναυτοδανείων στὰ χρόνια ἀνάμεσα στὴν Ἄλωση καὶ τὶς ἀρχὲς τοῦ δέκατου ὄγδοου αἰῶνα δὲν προκύπτει ἀπὸ τὶς πηγὲς ποῦ εἶχε ὑπόψη του ὁ συντάκτης αὐτῆς τῆς μελέτης. Θὰ ἦταν ὅμως οὐσιαστικὰ μεγαλύτερος ἀπὸ τὸν κοινὸ τόκο ποῦ δινόταν γιὰ δάνεια «σίγουρα τῆς γῆς». Ὅταν π.χ. σὲ μιὰ Διαιτητικὴ Ἀπόφαση τῆς 28ης Ἰανουαρίου 1709 ἀπὸ τὴν Λευκάδα, οἱ διαιτητὲς ὀρίζουν ὅτι ὁ πλοίαρχος καὶ οἱ συντροφοναῦτες πρέπει «νὰ ἔχουν νὰ δώσουν τὸ κάμπιο τῶν ἑκατὸν πενήντα τζεκινιῶνε καὶ περιπλέον ἀπάνω εἰς τὸ διάφορο (= κέρδος) ὅπου ἐβγάλανε... νὰ τοῦ δώσουνε τὸ κάμπιο τους ἂ ριζικο μαρίτιμο ἂ τορνάρ»²⁹, εἶναι φανερὸ ὅτι οἱ τόκοι τοῦ δευτέρου αὐτοῦ «δανείου» θὰ εἶναι σημαντικὰ ἀνώτεροι ἀπὸ τοὺς τόκους τοῦ ἀρχικοῦ.

Ἀντίθετα, γιὰ τοὺς τόκους τῶν ναυτοδανείων κατὰ τὴν τελευταία περίοδο τοῦ μεταβυζαντινοῦ ναυτικοῦ δικαίου, ἀνάμεσα δηλαδὴ στὶς ἀρχὲς τοῦ δέκατου ὄγδοου αἰῶνα καὶ στὴν ἴδρυση τοῦ Ἑλληνικοῦ κράτους, ἔχουμε σαφεῖς πληροφορίες χάρις στοὺς Νόμους τῆς Ὑδρας καὶ τῶν Σπετσῶν. Οἱ τόκοι τῶν ναυτοδανείων ὑπολογίζονται, συνήθως, κατὰ ταξίδι κι ὄχι κατὰ χρόνο («σερμαγιὰ ταξειδιάρικη») ³⁰, χωρὶς ὅμως καὶ νὰ ἀποκλείονται καὶ περιπτώσεις ὑπολογισμοῦ τῶν τόκων κατὰ χρόνο («σερμαγιὰ χρονιάρικη»), ὅπως στὴν περίπτωση ἑνὸς Ναυτοδανείου τῆς 6ης Δεκεμβρίου 1797 ἀπὸ τὸ Λιβόρνο («διάφορον πρὸς τριάντα τὰ ἑκατὸν τὸν χρόνον») ³¹.

25. Γιὰ παρόμοια τακτικὴ στὴν Ἰταλία τὸν Μεσαίωνα, βλ. ZENO, *Storia* 315 σημ. 3. Ὁ ΟΙΚΟΝΟΜΙΔΗΣ ὁ.π. (σημ. 12) 55 μὲ σημ. 56 καὶ σ. 59, παρατηρεῖ ὅμως ὅτι οἱ τόκοι (συμπεριλαμβανομένων καὶ τῶν τόκων τῶν ναυτοδανείων) ἀποκρύβονταν συνήθως καὶ στὸ Βυζάντιο τοῦ δέκατου τέταρτου καὶ δέκατου πέμπτου αἰῶνα. Πρέπει νὰ σημειωθεῖ ὅτι στὰ Συμβόλαια τοῦ Fredo ἀπὸ τὸν Χάνδακα, ὀρίζεται χρόνος ἐπιστροφῆς τοῦ δανείου ὀρισμένων μηνῶν (3, 4 ἢ 6) ἀπὸ τὴν χορήγησή του, καθὼς ὅμως ὁ τόκος δὲν μνημονεύεται, δὲν εἶναι δυνατό νὰ κριθεῖ ἂν τὸ ἐπιτόκιο προσδιορίζεται κατὰ ταξίδι ἢ κατὰ χρόνο.

26. LOMBARDO, *Fredo* ἔγγρ. ἀριθ. 39-42.

27. Τέτοια ποινικὴ ρήτρα 50% («ἡμιόλιον»), ἀπαντᾷ στὸν *P. Berol.* 5883 + 5853 (= *SB* III 7169) στίχ. 15-16, ὅπου μάλιστα ὀφείλονται ἐπὶ πλέον καὶ τόκοι ὑπερημερίας (σημ. 4) πρὸς 24%. Βλ. WILCKEN ὁ.π. (σημ. 4) 95-96.

28. ΔΡΑΚΑΚΗ ὁ.π. (σημ. 14) II 321 σημ. 2.

29. ΓΚΟΦΑ, *Δεῖγμα* 4. Γιὰ τὸν προσδιορισμὸ τοῦ ὕψους τοῦ τόκου γίνεται στὴν ἀπόφαση αὐτὴ ρητὴ ἀναφορὰ σὲ σχετικὴ ναυτικὴ συνήθεια, ποῦ ὅμως δὲν προσδιορίζεται: «ὡς καθὼς εἶναι ἡ συνήθεια εἰς ἐκεῖνον τὸν τόπον ἔως ἔδῳ».

30. ΜΑΝΙΑΤΟΠΟΥΛΟΣ ὁ.π. (σημ. 14) 42-43.

31. ΜΑΝΙΑΤΟΠΟΥΛΟΣ ὁ.π. (σημ. 14) ἔγγρ. ἀριθ. 6.

Ὁ ναυτικὸς τόκος κατὰ ταξίδι κυμαινόταν στὴν Ὑδρα ἀπὸ 18½ ἕως 40% κατὰ τὸν Νόμο τοῦ 1804³² καὶ ἀπὸ 12½ ἕως 40% κατὰ τὸν Νόμο τοῦ 1818³³, ἐνῶ κατὰ τὸν Νόμο τῶν Σπετσῶν τοῦ 1814 ὁ τόκος κυμαινόταν ἀνάμεσα στὰ 17½ καὶ στὰ 40%³⁴. Στὴ Σύρο ὁ συνηθισμένος τόκος τῶν ναυτοδανείων ἦταν 25-30%³⁵. Εἶναι ἀλήθεια ὅτι σ' ἓνα Ἐγγραφο τῆς 22ας Μαΐου 1810 ἀπὸ τὴ Σύρο, οἱ δανειστὲς δέχονται νὰ πάρουν γιὰ ταξίδι ἕως τὴν Ταραγόνα τῆς Ἰσπανίας τόκο 7% μόνο, ἀλλὰ πρόκειται γιὰ μιὰ ἐξαιρετικὴ περίπτωση συμβιβασμοῦ, ποὺ πραγματοποιήθηκε ἐπειδὴ ὁ πλοίαρχος ἀτύχησε στὴν ἐπιχείρησή του³⁶.

Ἄλλὰ τὰ ναυτοδανειακὰ ἔγγραφα περιλαμβάνουν συνήθως κι ἄλλους ὄρους, μερικοὶ ἀπὸ τοὺς ὁποίους ἀπαντοῦν καὶ στὰ ἀρχαῖα ἑλληνικὰ ναυτοδάνεια κιόλας.

δ) Τέτοιος ὄρος ἦταν ἐκεῖνος ποὺ ὄριζε γιὰ τὴν ἐπιστροφή τοῦ δανείου (κεφάλαιου καὶ τόκων) προθεσμία ὀρισμένων ἡμερῶν ἀπὸ τὴν ἀφιξὴ τοῦ πλοίου.

Ἡ προθεσμία αὐτὴ στὴν ἀρχαία Ἀθήνα ἦταν, ὅπως φαίνεται, εἴκοσι ἡμερῶν³⁷. Στὸ Ἰουστινιάνειο Δίκαιο, ἡ Νεαρὰ τοῦ 106 τοῦ 540 μ.Χ. ὄριζε ἐπίσης τὴν προθεσμία αὐτὴ σὲ εἴκοσι ἡμέρες, ἀλλὰ ἡ Νεαρὰ αὐτὴ καταργήθηκε τὸν ἐπόμενον χρόνο (Nov. 110).

Τὰ μεταβυζαντινὰ ἔγγραφα δὲν περιέχουν πάντοτε ρήτρα ποὺ νὰ προβλέπει προθεσμία. Ἐτσι δὲν βρίσκουμε τέτοια ρήτρα στὸ Ναυτοδάνειο τοῦ 1364 ἀπὸ τὴν Κωνσταντινούπολη, ἐνῶ ἀντίθετα στὰ λατινικὰ Ναυτοδάνεια τοῦ Συμβολαιογράφου Fredo, τοῦ 1352, ἀπὸ τὸν Χάνδακα ἡ ρήτρα περιέχεται πάντοτε καὶ εἶναι δεκαπέντε ἡμερῶν ἀπὸ τὴν ἀφιξὴ τοῦ πλοίου: "infra dies quindecim postquam... aplicuerimus... Candidam"³⁸.

Προθεσμία ἔντεκα ἡμερῶν ὀρίζεται σ' ἓνα Ναυτοδάνειο τῆς 16ης Ἰουλίου 1813 ἀπὸ τὸ Κουσάντασι. Στὴν περίπτωσή αὐτή, διευκρινίζεται ὅτι ἡ προθεσμία τρέχει ἀπὸ τὸ τέλος τῆς καραντίνας («πράτιγο») στὴν ὁποία θὰ ὑποβληθεῖ τὸ πλοῖο μὲ τὴν ἀφιξὴ του στὸ λιμάνι προορισμοῦ³⁹.

Γεννιέται λοιπὸν τὸ ἐρώτημα, ἂν στὶς περιπτώσεις ποὺ δὲν ὀρίζεται στὸ ναυτοδανειακὸ ἔγγραφο προθεσμία, τὸ δάνειο ἦταν ἀπαιτητὸ ἀμέσως μόλις φτάσει τὸ πλοῖο στὸ λιμάνι προορισμοῦ. Ἡ γνώμη τοῦ συγγραφέα αὐτῆς τῆς μελέτης εἶναι ὅτι τὸ θέμα αὐτὸ ρυθμιζόταν πάντοτε ἀπὸ τὶς τοπικὲς συνήθειες τῶν διαφόρων λιμανιῶν ὅπου ἡ ναυτοδανειακὴ σύμβαση καταρτιζόταν κι ὅτι σύμφωνα μ' αὐτές, ἀκόμα κι ἂν δὲν εἶχε ρητὰ συμφωνηθεῖ, ὁ ὀφειλέτης εἶχε πάντα στὴ διάθεσή του μιὰν εὐλογη προθεσμία μετὰ ἀπὸ τὴν αἴσια ἀφιξὴ τοῦ πλοίου, γιὰ νὰ μπορέσει νὰ ἐξοφλήσει τὸ δάνειο μὲ τοὺς τόκους του.

32. Στὸν ΓΚΙΝΗ ὁ.π. (σημ. 14) ἀριθ. 580.

33. Νομ. Ὑδρας 1818, ἀρθρ. 33.

34. Στὸν ΓΚΙΝΗ ὁ.π. (σημ. 14) ἀριθ. 647, ἀρθρ. 2.

35. ΔΡΑΚΑΚΗ ὁ.π. (σημ. 14) Π 294.

36. Τὸ ἔγγραφο αὐτὸ δημοσιεύεται ἀπὸ τὸν ΔΡΑΚΑΚΗ ὁ.π. (σημ. 14) Π ἀριθ. 122, εἶχε ὁμως δημοσιευθεῖ καὶ στὸν πρῶτο τόμο τοῦ ἴδιου ἔργου του (Ἐρμούπολη Σύρου 1948) στὴ σ. 112 σημ. 75.

37. Βλ. π.χ. τὴν «συγγραφὴ» στὸν ΨΕΥΔΟ-ΔΗΜΟΣΘ., *Πρὸς Λάκκριτ.* XXXV 11: «Σωθέντων δὲ τῶν χρημάτων Ἀθήναζε, ἀποδώσουσιν οἱ δανεισάμενοι τοῖς δανείασσι τὸ γιγνόμενον ἀργύριον κατὰ τὴν συγγραφὴν ἡμερῶν εἴκοσιν, ἀφ' ἧς ἂν ἔλθωσιν Ἀθήναζε». Βλ. ἐπίσης ΨΕΥΔΟ-ΔΗΜΟΣΘ., *Πρὸς Λάκκριτ.* 24. Πρβ. ΡΑΟΛΙ ὁ.π. (σημ. 1) 118-119. Προθεσμία πενήντα (;) ἡμερῶν γιὰ τὴν πληρωμὴ σὲ περίπτωσιν ἐκπρόθεσμης ἐπιστροφῆς ἀπὸ τὴν Ἀρωματοφόρο (Σουδάν), βλ. στὸν ἑλληνιστικὸ πάπυρο τοῦ δευτέρου αἰῶνα π.Χ. (SB III 7169) στίχ. 14-15 καὶ τὰ ὅσα γράφει σχετικὰ ὁ WILCKEN ὁ.π. (σημ. 4) 95.

38. Fredo, ἔγγρ. ἀριθ. 40 (25·8·1352). Ὅμοια τὰ ἀριθ. 39, 41, 42, 72 κλπ.

39. ΜΑΝΙΑΤΟΠΟΥΛΟΥ ὁ.π. (σημ. 14) ἔγγρ. ἀριθ. 8.

ε) Τὸ ναυτοδάνειο δινόταν εἴτε γιὰ ἓνα μόνο ταξίδι («έτερόπλου») (κατὰ τὸν ἀρχαῖο ἑλληνικὸ ὄρο), εἴτε γιὰ τὸ διπλὸ ταξίδι μετάβασης καὶ ἐπιστροφῆς («ἀμφοτερόπλου») «ἀντάρε τορνάρε», κατὰ ἓνα Ναυτοδάνειο τῆς 25ης Ἰουλίου 1802 ἀπὸ τὴν Ὑδρα⁴⁰.

στ) Σὲ περίπτωση ἑνὸς μόνο ταξιδιοῦ («έτερόπλου») πρὸς τὰ ἔξω γεννιόταν τὸ πρόβλημα πῶς θὰ γινόταν ἡ πληρωμὴ τῶν τόκων στὸν δανειστή, καὶ ποιά ἦταν ἡ συνέπεια τῆς μὴ πληρωμῆς τους.

Κατὰ τὶς προεπαναστατικὲς ναυτικὲς συνήθειες σὲ μιὰ τέτοια περίπτωση οἱ τόκοι προσθέτονταν αὐτόματα στὸ κεφάλαιο κι ἀπέφεραν κι αὐτοὶ ναυτικούς τόκους.

Ἐνα Ἐγγραφο τῆς 27ης Ἰουνίου 1805 ἀπὸ τὴν Ὑδρα⁴¹, ἀκολουθώντας διάταξη τοῦ Νόμου τῆς Ὑδρας τοῦ 1804⁴², προβλέπει σχετικὰ: «... εἶναι εἰς χρέος ὁ ρεῖσης νὰ στείλῃ τὰ διάφορα τοῦ αὐτοῦ ταξιδιοῦ... εἰ δὲ καὶ δὲν τὰ στείλῃ... νὰ προσθέτῶνται κοντὰ εἰς τὴν ἄλλην σερμαγίαν καὶ αὐτὰ νέα σερμαγία.. καὶ νὰ ἀγροικῶνται εἰς ρέζιγον τῶν καμπαδιόρων». Τὴν ἴδια ἀρχὴ ἐπαναλαμβάνει καὶ τὸ ἄρθρο 42 τοῦ Νόμου τῆς Ὑδρας τοῦ 1818⁴³ καὶ — ἂν καὶ ὄχι πολὺ ξεκάθαρα — ὁ Νόμος τῶν Σπετσῶν τοῦ 1814⁴⁴.

Μποροῦσε ὅμως νὰ συμφωνηθεῖ ρητὰ ὅτι, μὲ τὴ λήξη τοῦ ταξιδιοῦ, παύουν καὶ οἱ θαλάσσιοι κίνδυνοι, ὅπως ὀρίζεται σ' ἓνα Ναυτοδάνειο τῆς 6ης Ἰουνίου 1801 ἀπὸ τὴ Σμύρνη: «... Τὰ αὐτὰ τάλληρα νὰ ἀγροικῶνται σίγουρα τῆς γῆς, χωρὶς νὰ εἶναι εἰς κανέναν περικόουλον οἱ κύριοι δανεισταί»⁴⁵. Ἐν συμφωνηθεῖ τέτοια ρήτρα, τὸ δάνειο μετατρέπεται σὲ χερσαῖο καὶ μειώνεται ἀντίστοιχα τὸ ἐπιτόκιο⁴⁶. Ἐν ὅμως τέτοια ρήτρα δὲν συμφωνηθεῖ ρητὰ, τότε, κατὰ τὸ δίκαιο τῆς Ὑδρας, ἦταν ἀπαραίτητο γιὰ νὰ σταματήσουν νὰ τρέχουν οἱ θαλάσσιοι κίνδυνοι, νὰ συνταχθεῖ Διαμαρτυρικὸ («Προτέστο»), ὅπως ἓνα, τῆς 6ης Σεπτεμβρίου 1813, ἀπὸ τὴν Ὑδρα⁴⁷.

Ἡ ρύθμιση αὐτὴ, ποὺ ἀποδίδει τὸ ἐθνικὸ δίκαιο τῆς Ὑδρας, εἶναι λοιπὸν διάφορη ἀπὸ ἐκείνη ποὺ εἶχε ἀποδεχθεῖ ὁ Ἰουστινιανὸς μὲ τὴ Νεαρά του 106, ἀκολουθώντας, ὅπως λέει,

40. ΜΑΝΙΑΤΟΠΟΥΛΟΥ ὁ.π. (σημ. 14) ἔγγρ. ἀριθ. 7. Πρβ. καὶ τὴν Ἀπόφαση τῶν διαιτητῶν τῆς 28ης Ἰανουαρίου 1709 ἀπὸ τὴ Λευκάδα στὸν Γκοφα, Δεῖγμα 4: «νὰ τοῦ δόσουνε τὸ κάμπιο τους ἀρίζικο μαριτίμο ἀ τωρνάρ».

41. Ἀρχ. Κοιν. Ὑδρας II 262.

42. Ν. τῆς Ὑδρας τοῦ 1804 (ΓΚΙΝΗ ὁ.π. (σημ. 14) ἀριθ. 580, στὸ τέλος τοῦ Κεφ. κα', σ. 257-258).

43. Ν. τῆς Ὑδρας τοῦ 1818, ἄρθρ. 42: «... ἐξ ἐναντίας καὶ παραμελήση νὰ τὰ στείλῃ, θέλει λογιζέται τὸ διάφορον ἐκεῖνο ὡς καὶ ἡ λοιπὴ σερμαγία τοῦ καραβίου».

44. Ν. τῶν Σπετσῶν τοῦ 1814, ἄρθρ. 3: «... νὰ βάλῃ τὰ διάφορα, τὶς σερμαγιὰς εἰς τὰ ταξίδι κεφάλια διὰ νὰ παίρουν καὶ αὐτὰ τὴν ἀναλογίαν τοῦ ἰκάμπιου μαριτίμου». Βλ. καὶ Τρ. ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΙΔΟΥ, *Καράβια, Καπετάνιοι καὶ Συντροφοναῦται, 1800-1830* (Ἀθῆναι 1954) 75-76. Στὴν ἀπόφαση τῆς 28ης Ἰανουαρίου 1709 τῶν διαιτητῶν ἀπὸ τὴ Λευκάδα (Γκοφα, Δεῖγμα 4), τὸ κέρδος («διάφορον») ποὺ πραγματοποιήθηκε ἀπὸ μιὰ πώληση θεωρεῖται ὡς ναυτικὸ δάνειο a totnar καὶ βαρύνεται μὲ ναυτικούς τόκους, ποὺ τὸ ὕψος τους καθορίζεται ἀπὸ τὶς ναυτικὲς συνήθειες τοῦ τόπου φόρτωσης (Γκοφα, Δεῖγμα 9). Ἡ ἀπόφαση αὐτὴ ἀποτελεῖ ἀπόδειξη ὅτι τὸ ἐθνικὸ ναυτικὸ δίκαιο τῆς βενετοκρατούμενης Ἑλλάδας δὲν ἦταν οὐσιαστικὰ διάφορο ἀπὸ τὸ τῆς τουρκοκρατούμενης (Γκοφα, Δεῖγμα 10 σημ. 1).

45. ΜΑΝΙΑΤΟΠΟΥΛΟΥ ὁ.π. (σημ. 14) ἔγγρ. ἀριθ. 5.

46. ΜΑΝΙΑΤΟΠΟΥΛΟΥ ὁ.π. (σημ. 14) 41 σημ. 11.

47. ΜΑΝΙΑΤΟΠΟΥΛΟΥ ὁ.π. (σημ. 14) ἔγγρ. ἀριθ. 8: «... προτεσταριζόμενος προτεστάρεται τελεία μορφή κατὰ τὸ Κν Κωνσταντὴ Δημήτρη Λάζου διὰ τὰ ὀπισθεν τάλλαρα ἐπτακόσια, τὰ ὁποῖα ἐννοεῖ ἀπὸ τῆς ὥρας ταύτης ἕως τὴν τελείαν περιλαβὴν ἐλευθέρᾳ ἀπὸ παντὸς κινδύνου καὶ διὰ ὅλα τὰ διάφορα ζημίας, διάφορα κέρδη πεπαυμένα εἰς τὸ ἐξῆς».

έθιμικό ναυτικό κανόνα τῶν χρόνων του. Ἡ Νεαρά 106, δηλαδή, ἀπαιτοῦσε ρητὴ παράταση τοῦ δανείου, μὲ τοὺς ἴδιους ἢ ἄλλους ὄρους, ἀλλιῶς τὸ ναυτικὸ δάνειο μετατρεπόταν αὐτόματα σὲ κοινὸ — γινόταν κατὰ τὸν ὄρο πού ἀπαντήσαμε «σίγουρο τῆς γῆς»⁴⁸.

ζ) Ἐνα ἄλλο πρόβλημα πού ἀντιμετώπιζε ὁ δανειστής στὴν περίπτωση «έτερόπλου» πρὸς τὰ ἔξω ἦταν μὲ τιὸν τρόπο θὰ ἔπαιρνε πίσω τὸ κεφάλαιό του καὶ τοὺς τόκους.

Βέβαια, τὸ θέμα πρῶτα ἀπ' ὅλα, λυνόταν μὲ τὴ συμφωνία τῶν μερῶν, μὲ ἕναν ἀπὸ τοὺς παρακάτω τρόπους: εἴτε μὲ καταβολὴ σ' ἕναν ἀντιπρόσωπο τοῦ δανειστή πού κατοικοῦσε μόνιμα στὸν τόπο προορισμοῦ τοῦ πλοίου⁴⁹, εἴτε μὲ καταβολὴ στὸν ἴδιο τὸν δανειστή ἢ σ' ἕναν ἀπεσταλμένο του πού ἐπιβιβαζόταν γιὰ τὸν σκοπὸ αὐτὸ στὸ πλοῖο καὶ πού ἦταν τὸ ἀντίστοιχο τοῦ ἀρχαίου ἐλληνικοῦ καὶ ρωμαϊκοῦ «ἐπιπλέοντος» ἢ τοῦ βυζαντινοῦ «κερμακολούθου»⁵⁰.

Τὰ συμβόλαια τοῦ 1352 τοῦ συμβολαιογράφου Fredo ἀπὸ τὸν Χάνδακα, ρητὰ προβλέπουν τὴν καταβολὴ στὸν ἴδιο τὸν δανειστή, ἢ στὸν ἀπεσταλμένο του («solvere tibi vel tuo misso»⁵¹).

Ὁ ὄρος αὐτός, παραλλαγμένος, ἀπαντᾷ καὶ στὰ ναυτοδάνεια τῆς τελευταίας περιόδου τοῦ μεταβυζαντινοῦ ναυτικοῦ δικαίου. Σ' ἕνα Ναυτοδάνειο τῆς 16ης Ἰουλίου 1812 ἀπὸ τὸ Κουσαντασι⁵² π.χ. συμφωνεῖται: «καὶ πηγαινάμενος καλὸν κατευόδιον εἰς Πόρον μετὰ τὸ πρᾶτιγον ἐκεῖ... ὅποιος ἤθελε μοῦ παρουσιάσει τὴν παροῦσαν μου... ὑπόσχομαι νὰ τοῦ τὰ εὐχαριστήσω (= τὰ χρήματα) μὲ τὸ διάφορόν του...». Στὶς περιπτώσεις αὐτές, λοιπόν, ἢ πληρωμὴ γινόταν πρὸς ἐκεῖνο τὸ πρόσωπο, ἀόριστα, πού θὰ παρουσίαζε τὸ ναυτοδανειακὸ ἔγγραφο⁵³.

48. Nov. 106 pr.: «εἰ δὲ μένοι περαιτέρω τὸ χρέος οὐκ ἀποδιδόμενον... μεταβάλλειν εὐθὺς τὸ δάνεισμα καὶ εἰς τὸν τῶν ἐγγείων μεταχωρεῖν τρόπον, οὐκέτι τῶν θαλαττίων κινδύνων τὸν δανειστὴν ἐνοχλοῦντων».

49. Ἀνταποκριτές («ρακκομαντατίριους») σ' ἄλλα λιμάνια εἶχαν ὄχι μονάχα οἱ πλοιοκτῆτες καὶ οἱ φορτωτές (γιὰ τοὺς δευτέρους, βλ. παραπομπὲς στὸν Γκοφα, *Δεῖγμα* 114-115 σημ. 4) ἀλλὰ καὶ οἱ χρηματοδότες τῆς θαλάσσιας ἐπιχείρησης. Βλ. ΜΑΝΙΑΤΟΠΟΥΛΟ ὁ.π. (σημ. 14) 83 καὶ σημ. 26 αὐτόθι.

50. Γιὰ τὴν Ἀθήνα τοῦ τέταρτου αἰῶνα π.Χ., βλ. ΑΡΠΟΚΡΑΤΙΩΝΑ στὴ λ. «διοπεύων» καὶ ΨΕΥΔΟ-ΔΗΜΟΣΘ., *Πρὸς Λάκριτ.* XXXV 20. Ἄλλες παραπομπὲς στὸν Α. BÜCHSENSCHUTZ, *Besitz und Erwerb im griechischen Altertum* (Halle 1869) (ἀνατ. Aalen 1962) 459 σημ. 2. Βλ. ἐπίσης ΨΕΥΔΟ-ΔΗΜΟΣΘ., *Πρὸς Ζηνόθεμιν* XXXII 8: «ὁ παρ' ἡμῶν ἐμπλέων», 12: «ὁ παρ' ἡμῶν ἐπιπλέων». Ὁμοίως μὲ τὸν ἐπιπλέοντα ἦταν κι ὁ ἀντίστοιχος ρωμαϊκὸς θεσμός, ὅπως τὸν βλέπουμε στὸν *Πανδέκτη*, *D.* 45, 1, 122, 1 - Scaevola (Libr. XXVIII Dig.), *D.* 22, 2, 4, 1 - Papinianus (Libr. III Resp.). Βλ. σχετικὰ καὶ P. HUVÉLIN, *Études d'histoire du droit commercial romain* (Paris 1929) 198. Ὁ ΡΑΟΛΙ ὁ.π. (σημ. 1) 26, ἀκολουθώντας τὸν Ἀρποκρατίωνα πού ὀρίζει τὸν «διοπεύοντα» ὡς «ὁ καθ' ἡμᾶς λεγόμενος ἐπίπλους» ταυτίζει ὀρθὰ τὸν «ἐπίπλου» (κατὰ τὴν ὀρολογία τῶν παπύρων) πού συνόδευε τὰ φορτία γιὰ λογαριασμὸ τῶν φορτωτῶν (καὶ γιὰ τὸν ὀποῖο, βλ. παραπομπὲς στὸν Γκοφα, *Δεῖγμα* 64 σημ. 4 καὶ 7, 65 σημ. 4 καὶ VÉLISSAROPOULOS ὁ.π. (σημ. 2) 136 σημ. 38, 285 σημ. 76 καὶ 77) μὲ τὸν ἐκπρόσωπο τῶν ναυτοδανειστῶν πού συνόδευε τὸ πλοῖο καὶ εἰσέπραττε καὶ τὰ χρήματα. Ὅσο γιὰ τοὺς «σύνπλους» τοῦ *P. Berol.* 5883 + 5853 (= *SB* III, 7169), στίχ. 12, αὐτοὶ δὲν εἶναι ἐκπρόσωποι τοῦ δανειστή ἀλλὰ συνοφειλέτες, πού συνταξιδεύουν μὲ τὸ πλοῖο. Βλ. WILCKEN ὁ.π. (σημ. 4) 92-93, ZIEBARTH ὁ.π. (σημ. 3) 55 καὶ 138 (Anh. II 90-91). Γιὰ τὸν ἐκπρόσωπο τῶν ναυτοδανειστῶν πού συνόδευε τὸ πλοῖο, κατὰ τὸν ASHBURNER CCXIX, οἱ βυζαντινοὶ χρησιμοποιοῦσαν τὸν ὄρο «κερμακόλουθος», ἀλλὰ ὁ ὄρος αὐτός, ἀντίθετα πρὸς ὅ,τι λέει ὁ ΡΑΟΛΙ ὁ.π. (σημ. 1) 26 σημ. 1, δὲν ἀπαντᾷ στὸν Νόμο Ροδίων Ναυτικὸ (π.χ. *N. Rod. N.* II 10) οὔτε στὴ Nov. 106, ὅπου παραπέμπει ὁ G. PERUGI, *La legge navale dei Rodi* (Roma 1923) 97, ἀλλὰ στὰ *Bas. Suppl.* II (HEIMBACH-FERRINI VII) 103. Πρβ. BISCARDI ὁ.π. (σημ. 5) 122-123 καὶ 37 σημ. 1.

51. Π.χ. LOMBARDO, *Fredo* ἔγγρ. ἀριθ. 40 (25 Αὐγούστου 1352), ἀριθ. 72 (18 Σεπτεμβρίου 1352) κλπ.

52. ΜΑΝΙΑΤΟΠΟΥΛΟΥ ὁ.π. (σημ. 14) ἔγγρ. ἀριθ. 8. Βλ. ἐπίσης ὁ.π. ἔγγρ. ἀριθ. 6 (6 Δεκεμβρίου 1797, ἀπὸ τὸ Λιβόρνο): «καὶ οὐτινος ἄλλου ὀποῦ ἤθελεν μου παρρησιάσει τὴν παροῦσαν ὁμολογίαν».

53. Ὁ ΜΑΝΙΑΤΟΠΟΥΛΟΣ ὁ.π. (σημ. 14) 47, παρατηρεῖ ὅτι τὸ ναυτοδανειακὸ ἔγγραφο γινόταν ἔτσι τίτλος στὸν

Οί Νόμοι τῆς Ὑδρας τοῦ 1804 καὶ 1818 (ἄρθρ. 42) προβλέπουν καὶ ἕναν τρίτο τρόπο ἐπιστροφῆς τῶν ναυτοδανείων, μὲ ἀποστολὴ τους στὸ νησί μὲ ἄλλο πλοῖο τῆς Ὑδρας, ἢ μὲ πλοῖο τῶν Σπετσῶν.

η) Εἶδαμε παραπάνω ὅτι τὸ Ναυτοδάνειο τῆς 25ης Αὐγούστου 1352 ἀπὸ τὸν Χάνδακα προβλέπει τὴν ἐπιβολὴ ποινικῆς ρήτρας 20% τὸν χρόνο γιὰ τὴν περίπτωση καθυστέρησης ἐπιστροφῆς τοῦ δανείου⁵⁴.

Μᾶλλον χαρακτηριστικὴ ποινικῆς ρήτρας, παρὰ ναυτικοῦ τόκου, ἔχει ὁ βαρύτερος τόκος ποῦ προβλέπει μία Ὁμολογία τοῦ Μαΐου 1631 ἀπὸ τὴ Σύρο, ὅπου γιὰ κεφάλαιο 75 ρεαλίων συμφωνεῖται σὲ περίπτωση ὑπερμερίας 1 ρεάλι τὴν ἡμέρα, πράγμα ποῦ σημαίνει 40% τὸν μῆνα⁵⁵. Δὲν εἶναι ὅμως, κατὰ τὴ γνώμη μου, βέβαιο ὅτι τὸ ἔγγραφο αὐτὸ τῆς Σύρου ἀναφέρεται σὲ ναυτοδάνειο⁵⁶.

θ) Γιὰ τὴν ἐξασφάλιση τοῦ δανειστή, ἐπιβάλλεται πολλὲς φορές ἡ ὑποχρέωση ν' ἀκολουθήσει τὸ πλοῖο ἕνα προκαθορισμένο δρομολόγιο⁵⁷. Σ' ἕνα ἔγγραφο ἀπὸ τὸν Χάνδακα τῆς 18ης Σεπτεμβρίου 1352 π.χ. ὁ Μιχαὴλ Κλωστογένης, μὲ ἐγγυήτριά του τὴν Καλή, χήρα τοῦ Δημήτρη Καπάδοχα, λαμβάνοντας γιὰ ναυτοδάνειο 175 ὑπέρπυρα τῆς Κρήτης ἀπὸ τὸν Ἐβραῖο Γιόστο Ἀγγουρά, δηλώνουν ὅτι τὸ πλοῖο (grigara) θὰ ἀκολουθήσει ἀπὸ τὸν Χάνδακα τὸ δρομολόγιο Κύπρος-Συρία-Ἀρμενία-Ρόδος-Χάνδακας κι ὅτι δὲν θὰ μεταβάλλει πορεία ("non mutando viaticum")⁵⁸.

Τὰ ἴδια βλέπουμε, μετὰ πάνω ἀπὸ τετρακόσια χρόνια, σ' ἕνα Ναυτοδάνειο τῆς 6ης Ἰουνίου 1801 ἀπὸ τὴ Σύρνη: «νὰ φορτώσει σιτάρια ἀπὸ τὸ Ἀρτζιπέλαγος καὶ νὰ κινήσει διὰ τὴν Εὐρώπην —διὰ σκάλες πέντε— διὰ Μάλτα, Λιβόρνο καὶ Γκένοβα καὶ διὰ τὴν Ἰσπανία καὶ τὴν Ἀλισμπόνα»⁵⁹.

ι) Ἐπειδὴ ὁ κίνδυνος ποῦ ἀναλαμβάνει ὁ δανειστής συνδέεται ἄμεσα μὲ τὴν ἱκανότητα τοῦ πλοίου νὰ πραγματοποιήσει τὸ ταξίδι, συνηθισμένος ἦταν ὁ προσδιορισμὸς τοῦ πλοίου μὲ τ' ὄνομά του, ἢ μὲ τὸ ὄνομα τοῦ πλοιαρχοῦ, ἢ καὶ μὲ τὰ δύο αὐτὰ στοιχεῖα⁶⁰.

κομιστή. Παρόλο ὅμως ποῦ, ὅπως καὶ στὴν περίπτωση τῆς φορτωτικῆς μὲ τὴ ρήτρα "o chi per esso" (βλ. Δ. Γκοφά, Ἑλληνικαὶ ἐξαγωγαὶ κατὰ τὰς ἀρχὰς τοῦ 18ου αἰῶνος..., Ἐπ. Ἐμπ. Δ ΚΔ', 1973, 324 σημ. 27, παραπάνω σ. 361 σημ. 27), ἔτσι κι ἐδῶ βρισκόμαστε μπροστὰ στὴ διαδικασία μετατροπῆς τῆς ναυτοδανειακῆς ὁμολογίας σὲ ἀξιόγραφο, ἀμφιβάλλω ἂν μπορούμε νὰ δεχτοῦμε ὅτι ἡ ὁμολογία μπορούσε νὰ μεταβιβασθεῖ μὲ ἀπλή παράδοση τοῦ τίτλου, ὅπως δέχεται ὁ ΜΑΝΙΑΤΟΠΟΥΛΟΣ ὁ.π. (σημ. 14) 48. Τὸ πιθανότερο εἶναι ὅτι χρειαζόταν ὀπισθογράφηση, ὅπως στὸ ἔγγραφο τῆς 30ῆς Ἰουλίου 1814 ἀπὸ τὸ Ἀρχ. Κοιν. Ὑδρας VI 188 (ἡ ὀπισθογράφηση ἔχει χρονολογία 26·5·1819).

54. Βλ. παραπάνω, σημ. 27 ἕνα παράδειγμα ποινικῆς ρήτρας σὲ ναυτοδάνειο τῶν ἐλληνοιστικῶν χρόνων.

55. ΔΡΑΚΑΚΗΣ ὁ.π. (σημ. 14) II, ἔγγρ. ἀριθ. 17.

56. Ὅπως δέχονται ὁ ΔΡΑΚΑΚΗΣ ὁ.π. (σημ. 14) II 320 καὶ 321 σημ. 1 καὶ ὁ Ε. ΑΘΗΝΑΙΟΣ, *Τὸ δίκαιον τῆς προεπαναστατικῆς ναυτιλίας τῶν Ἑλλήνων* (Ἀθήναι 1973) 74. Πρέπει νὰ σημειωθεῖ ὅτι ἡ ἀνάληψη εὐθύνης εἰς ὀλόκληρο στὸ ἔγγραφο αὐτὸ ἀνάμεσα στοὺς συνοφειλέτες καθόλου δὲν ἀντιφάσκει πρὸς τὴν ἀρχὴ ποῦ καθιερώνει τὸ ἄρθρο 36 τοῦ Ν. τῆς Ὑδρας τοῦ 1818, κατὰ τὸ ὁποῖο καθένας ἀπὸ τοὺς συμπλοιοκτῆτες («παρτσινέβελλους») εὐθύνεται μόνο ἀτομικὰ ἀπέναντι τῶν ναυτοδανειστῶν του γιὰ τὰ δικά του ναυτοδάνεια κι ὄχι εἰς ὀλόκληρο μὲ τοὺς λοιποὺς συμπλοιοκτῆτες. Ἐκτὸς τοῦ ὅτι δὲν εἶναι βέβαιο ὅτι τὸ ἔγγραφο τοῦ 1631 (ΔΡΑΚΑΚΗΣ ὁ.π. (σημ. 14) II ἀριθ. 17) περιέχει ναυτοδάνειο, τίποτε δὲν ἀποκλείει ὁ ἴδιος κανόνας μὲ τὴν Ὑδρα νὰ ἴσχυε καὶ στὴ Σύρο καὶ γι' αὐτὰ ἀκριβῶς τὰ μέρη νὰ ἔθεσαν τὴ ρήτρα τῆς in solidum εὐθύνης.

57. Τέτοιες ρήτρες, βλ. στὴν συγγραφή στὸν ΨΕΥΔΟ-ΔΗΜΟΣΘ., *Πρὸς Λάκριτ.* 10 γιὰ τὴν ἀρχαία Ἑλλάδα καὶ στὴν cautio τοῦ D. 45, 1, 122, 1 γιὰ τὴ Ρώμη. Πρβ. ΑΣΤΥΠΙ ὁ.π. (σημ. 4) 118 καὶ σημ. 2.

58. LOMBARDO, *Fredo* ἔγγρ. ἀριθ. 72. Βλ. ἐπίσης ἔγγρ. 39 τῆς 21ης Αὐγούστου 1352 κλπ.

59. ΜΑΝΙΑΤΟΠΟΥΛΟΥ ὁ.π. (σημ. 14) ἔγγρ. ἀριθ. 5.

60. Πρβ. στὴ συγγραφή τοῦ ΨΕΥΔΟ-ΔΗΜΟΣΘ., *Πρὸς Λάκριτ.* 10: «ἐν τῇ εἰκοσῶρῳ ἦν Ὑβλήσιος ναυκληρεῖ». Στὰ

Μιά απόφαση του Πατριαρχικού Δικαστηρίου του Δεκεμβρίου 1401 επιβεβαιώνει ξμμεσα τη συχνότητα της ρήτηρας αυτής. Τὸ Δικαστήριον ἀπαλλάσσει τὸν ὀφειλέτη ἑνὸς ναυτοδανείου, πὸν χρησιμοποίησε γιὰ τὸ ταξίδι τοῦ ἄλλο πλοῖο ἀπὸ τὸ συμφωνημένο μὲ τὴν αἰτιολογία ὅτι ὁ ναυτοδανειστής ἐγνώριζε τὴν ἀλλαγὴ καὶ δὲν ἀντιτάχθηκε σ' αὐτήν, καθὼς καὶ τὸ ὅτι τὸ πλοῖο στὸ ὁποῖο τελικὰ ἐπιβιβάσθηκε ὁ ὀφειλέτης ἦταν κι αὐτὸ κατάλληλο, ὄντας «ὄχυρὸν καὶ πετζωμένον»⁶¹, πράγμα πὸν σημαίνει ὅτι, βασικά, ἡ ἀλλαγὴ τοῦ πλοῖου ἀποκλειόταν.

ια) Ἄλλος συνηθισμένος ὄρος τῶν ναυτοδανείων — ἀπὸ τοὺς ἀρχαίους ἐλληνικοὺς χρόνους κιόλας⁶² — ἦταν ὅτι τὸ πλοῖο ἢ τὸ ἐμπόρευμα θὰ εἶναι ὑπέγγυο γιὰ τὴν ἐπιστροφὴ τοῦ δανείου⁶³, πράγμα, ἄλλωστε, φυσικὸ, ἀφοῦ κατὰ κανόνα δὲν ὑπάρχει στὴν περίπτωση τοῦ ναυτοδανείου ἄλλο περιουσιακὸ στοιχεῖο πὸν νὰ μπορεῖ νὰ χρησιμοποιηθεῖ γιὰ τὴν κάλυψη τοῦ δανειστή, ἀντίθετα ἀπ' ὅ,τι συμβαίνει στὰ δάνεια «σίγουρα τῆς γῆς».

Πολὺ σωστά, ἔχει ἀναγνωρισθεῖ ὅτι στὴν περίπτωση τῶν μεταβυζαντινῶν ναυτοδανείων, δὲν πρόκειται γιὰ τὴν ὑποθήκη τοῦ Ρωμαϊκοῦ Δικαίου, ἀλλὰ γιὰ ἕνα προνόμιο πὸν ἐπέτρεπε στὸν ναυτοδανειστή («καμπιαδόρο») νὰ ἱκανοποιηθεῖ κατὰ προτίμηση ἀπὸ τὸ ὑπέγγυο ἐκεῖνο περιουσιακὸ στοιχεῖο πὸν εἶχε ὑποβληθεῖ στοὺς θαλάσσιους κινδύνους⁶⁴.

Δὲν ἀποκλειόταν νὰ συμφωνηθεῖ καὶ σειρὰ προτεραιότητας γιὰ τὴν ἱκανοποίηση τῶν δανειστῶν, ὅπως προκύπτει ἀπὸ ἕνα ἔγγραφο τῆς 15ης Αὐγούστου 1795 ἀπὸ τὴν Ὑδρα⁶⁵.

ιβ) Ἡ ναυτοδανειακὴ σύμβαση καταρτιζόταν πάντοτε ἐγγράφως, κατὰ πάγια γενικὴ ναυτικὴ συνήθεια τῆς Μεσογείου, πὸν ἀπαντᾷ ἀπὸ τὰ ἀρχαῖα ἐλληνικὰ χρόνια κιόλας⁶⁶.

Τὰ Ναυτοδάνεια τοῦ Χάνδακα τοῦ 1352 ἀλλὰ καὶ τὸ Ναυτοδάνειο τοῦ 1364 ἀπὸ τὴν Κωνσταντινούπολη εἶχαν καταρτισθεῖ σὲ Συμβολαιογράφο⁶⁷, ὅπως τὸ ἴδιο συμβαίνει συνήθως στὰ ἀντίστοιχα ἔγγραφα ἀπὸ τὴ δυτικὴ Μεσόγειο.

ναυτοδανειακὰ συμβόλαια τοῦ Συμβολαιογράφου Fredo τοῦ 1352 ἀπὸ τὸν Χάνδακα, τὸ ὄνομα τοῦ πλοῖου δὲν μνημονεύεται, ἀλλὰ ὅπως στὴν ἀρχαία Ἑλλάδα, τὸ πλοῖο προσδιορίζεται ἀπὸ τὸν τύπο τοῦ καὶ τὸ ὄνομα τοῦ κυβερνήτη τοῦ, ὅπως π.χ. στὸ ἔγγρ. ἀριθ. 40 (25 Αὐγούστου 1352): «griparea ser Petri Grimani», ἔγγρ. ἀριθ. 72 (18 Σεπτεμβρίου 1352): «griparea Antonii Verdura». Ἀντίθετα, στὸν ρωμαϊκὸ πάπυρο *P. Vindob.* 19792 (= *SB VI* 9571 = *BISCARDI* ὁ.π. (σημ. 5) 212) στίχ. 6 ἑπ., ἡ ἀναφορὰ στὸ πλοῖο περιλαμβάνει καὶ τὸ ὄνομά του: «συναυκλήροις ὑμῶν πλοῖου ἀκάτ(ου), ᾧ ἐπιγραφ(ῆ) Ἀντίνο(ος) Φιλοσάραπ(ις) Σῶζ(ων)». Γιὰ τὸ ὄνομα τοῦ πλοῖου γενικότερα, βλ. *ASHBURNER CLV-CLVI, ZENO, Storia* 249-250, Γ. ΠΕΤΡΟΠΟΥΛΟΥ, *Νομικὰ ἔγγραφα Σίφνου τῆς συλλογῆς Γ. Μαριδάκη (1684-1835) I* (Ἀθῆναι 1956) 225, Δ. ΓΚΟΦΑ, Σύμβαση ἀνταλλαγῆς πλοῖου μὲ ἐμπορεύματα τοῦ 1542, *Θησαυρίσματα* 19, 1982, 52 σημ. 15, παραπάνω σ. 317 σημ. 15. Εἰδικότερα γιὰ τὰ ἀρχαῖα ἐλληνικὰ ἐμπορικὰ πλοῖα βλ. παραπομπές στὴν *VÉLISSAROPOULOS* 68 σημ. 83-90.

61. *MIKLOSICH-MÜLLER* ὁ.π. (σημ. 14) II 560, ὅπου ἡ φράση «ὄχυροῦ τοῦ (ἀντὶ «καὶ») πετζωμένου» ἀποτελεῖ, ὅπως εἶναι φανερό, κακὴ ἀνάγνωση τοῦ ἐκδότη τοῦ ἔγγραφου.

62. *PAOLI* ὁ.π. (σημ. 1) 120 καὶ *VÉLISSAROPOULOS* 306 σημ. 167-169, ὅπου παραπομπές. Γιὰ τὴ Ρώμη βλ. *HUVELIN* ὁ.π. (σημ. 50) 212-215.

63. *ΜΑΝΙΑΤΟΠΟΥΛΟΣ* ὁ.π. (σημ. 14) 46 καὶ 30.

64. *ΜΑΝΙΑΤΟΠΟΥΛΟΣ* ὁ.π.

65. *ΜΑΝΙΑΤΟΠΟΥΛΟΥ* ὁ.π. (σημ. 14) ἔγγρ. ἀριθ. 2 καὶ σ. 46 σημ. 22.

66. Γιὰ τὴν «συγγραφὴ» τοῦ τέταρτου π.Χ. αἰῶνα, βλ. ἰδίως *PAOLI* ὁ.π. (σημ. 1) 121-137, *L. GERNET, Démosthène, Plaidoyers civils I* (Paris 1954) 169-175, *E. COHEN, Ancient Athenian Maritime Courts* (Princeton 1973) 129-136, *VÉLISSAROPOULOS* 305-308. Γιὰ τὴν «συγγραφὴ» τῶν ἐλληνιστικῶν χρόνων, βλ. *WILCKEN* ὁ.π. (σημ. 4) 92-100, *ZIEBARTH* ὁ.π. (σημ. 3) 54-55, *BOGAERT, Banquiers* 150-154.

67. Γιὰ τὸ ναυτοδάνειο τοῦ 1364 ἀπὸ τὴν Κωνσταντινούπολη, βλ. *FERRARI DELLE SPADE* ὁ.π. (σημ. 12) 251.

Στόν χώρο τοῦ Αἰγαίου ὁμως, τὴ θέση τοῦ συμβολαιογραφικοῦ ἐγγράφου γιὰ τὶς ναυτοδανειακὲς συμβάσεις παίρνει ἡ «ὁμολογία», ἓνα ἰδιωτικὸ ἐγγράφο ποῦ διατυπώνεται συνήθως σὲ πρῶτο πρόσωπο καὶ ὑπογράφεται ἀπὸ τὸν δανειολήπτη καί, πολλὰς φορές, ἀπὸ μάρτυρες. Πρόκειται, πάντως, γιὰ ἀποδεικτικὸ κι ὄχι συστατικὸ τύπο κατάρτισης⁶⁸.

ιγ) Ὁ πλοίαρχος δὲν εἶχε ἀπεριόριστη ἐξουσία νὰ συνάπτει ναυτοδάνεια.

Κατὰ τὶς γενικὲς συνήθειες τῆς Μεσογείου, ὅπως τὶς ἀπεικονίζει τὸ ἄρθρο 236 τοῦ *Consolat del Mar* (ἰταλ. μεταφρ.), τέτοιαν ἐξουσία εἶχε ὁ πλοίαρχος μόνο ἂν βρισκόταν σὲ λιμάνι ὅπου δὲν ὑπῆρχαν συμπλοιοκτῆτες καὶ πάλι μόνο γιὰ ἐπισκευὲς τοῦ πλοίου καὶ ἀγορὰ ζωοτροφῶν⁶⁹.

Τὴ διάταξη αὐτὴ τοῦ *Consolat* ἔχει ὡς πρότυπο, κατὰ τὴ γνώμη τοῦ συγγραφέα αὐτῆς τῆς μελέτης, τὸ ἄρθρο 37 τοῦ Νόμου τῆς Ὑδρας τοῦ 1818, ποῦ περιορίζει ὁμως τὴν ἐξουσία αὐτὴ μόνο στὸ θέμα τῶν ἐπισκευῶν⁷⁰.

5. Ἐχοντας ὁλοκληρώσει τὴ θεώρηση τῆς σύμβασης τοῦ ναυτοδανείου, μπορούμε τώρα νὰ ἐπιχειρήσουμε νὰ τὸ διακρίνουμε ἀπὸ τοὺς δύο ἄλλους θεσμούς, ποῦ κι αὐτοὶ συνάπτονται μὲ τὴ χρηματοδότηση τῆς ναυτικῆς ἐπιχείρησης στὸ μεταβυζαντινὸ ναυτικὸ δίκαιο: τὴ «σερμαγιά» ἀπὸ τὴ μιὰ μεριά καὶ τὰ «βλησιδία» τῶν συντροφοναυτῶν ἀπὸ τὴν ἄλλη, ποῦ, ὅπως καὶ τὸ ναυτοδάνειο, ἐδίνονταν μὲ τὴν αἴρεση τοῦ «καλοῦ κατευόδιου».

Πραγματικὰ ἀρκετὴ σύγχυση ἀνάμεσα στὶς τρεῖς αὐτὲς συγγενικὲς ἔννοιες, ποῦ ὅλες χρησιμοποιοῦνται γιὰ νὰ δηλώσουν μορφὲς χρηματοδότησης τῆς θαλάσσιας ἐπιχείρησης, ἀπαντᾷ συχνὰ σ' αὐτὲς τὶς ἴδιες τὶς πηγές.

Δύο νοταριακὰ ἐγγράφα ἀπὸ τὴ Ζάκυνθο, τῆς 24ης Ἰουνίου 1509⁷¹ καὶ τῆς 18ης Σεπτεμ-

68. Οἱ μάρτυρες δὲν ἦταν τρεῖς τουλάχιστο, ὅπως ἀπαιτεῖ τὸ Νομικὸν τοῦ Θεοφίλου τοῦ ἐξ Ἰωαννίνων τοῦ 1788, Κεφ. ΛΒ' 2 (Δ. ΓΚΙΝΗ, *Νομικὸν ποιηθέν... εἰς ἀπλὴν φράσιν ὑπὸ Θεοφίλου τοῦ ἐξ Ἰωαννίνων (1788)* (Θεσσαλονίκη 1960) 227), ἀλλὰ συνήθως δύο (βλ. ΜΑΝΙΑΤΟΠΟΥΛΟΥ ὁ.π. (σημ. 14) ἔγγρ. ἀριθ. 4, 5, 8). Γιὰ τὴν ἔννοια τῆς ὁμολογίας, βλ. ΠΕΤΡΟΠΟΥΛΟΥ ὁ.π. (σημ. 60) 55-62, ΜΑΝΙΑΤΟΠΟΥΛΟΥ ὁ.π. (σημ. 14) 46-48. Ὅτι τὸ ἐγγράφο εἶχε συστατικὸ κι ὄχι ἀποδεικτικὸ χαρακτῆρα, δέχεται ὁ ΠΕΤΡΟΠΟΥΛΟΣ ὁ.π. (σημ. 60) 55. Ὅμως τὸ Νομικὸν τοῦ Θεοφίλου, Κεφ. ΛΒ', 5 προβλέπει ρητὰ ὅτι «ὁ χαμὸς τῶν ὁμολογιῶν δὲν παύει τὰς κρίσεις, ἐκεῖ ὅπου εἶναι δυνατόν νὰ ἀποδειχθῇ ἄλλετρόπως ἡ ἀλήθεια». Βλ. καὶ Βεβαίωση τῆς 27ης Ἰουνίου 1805 τῶν «Καμπιαδῶρων καὶ παρτζινέβελων καὶ τῶν ρεῖσηδων καὶ τῆς Κοινότητος Ὑδρας», στὸ *Ἀρχ. Κοιν. Ὑδρας* II 262: «...κατὰ τὴν συνήθειαν τῶν παρτζινεβέλων ὅπου ἐδῶ ἔχομεν, ἐσύναξε σερμαγίαν... ἄνευ ὁμολογιῶν παρὰ μὲ τὸ κατάστιχον...». Ὁ ΜΑΝΙΑΤΟΠΟΥΛΟΣ ὁ.π. (σημ. 14) 47, ποῦ τὸν ἀκολουθεῖ κι ὁ ΑΘΗΝΑΙΟΣ ὁ.π. (σημ. 56) 75 σημ. 195, ὑποθέτει ὅτι τὸ «κατάστιχο» αὐτὸ τὸ τηροῦσε ἡ «ἐπιτόπιος ἀρχὴ» (κατὰ τὸν ΑΘΗΝΑΙΟ ὁ.π., ἡ Δημογεροντία). Κατὰ τὴ γνώμη μου ὁμως πρόκειται μᾶλλον γιὰ τὸ βιβλίον τοῦ πλοίου ποῦ τηροῦσε ὁ «γραμματικὸς» (*scribanus*) τοῦ πλοίου καὶ ποῦ μνημονεύεται στὰ ἰταλικά μεσαιωνικά ἐγγράφα ὡς «*quaternus*» ἢ «*cartularium navis*». Ἡ ὑπόθεση αὐτὴ ἐπιβεβαιώνεται κι ἀπὸ τὰ Ἔθιμα τῶν Σπετσῶν τοῦ 1833 (*IGR H' 562*) ὅπου λέγεται (ἀριθ. 25) ὅτι: «Κάθε πλοίαρχος θέλων νὰ συνάξῃ σερμαγιά, ἔστελλε τὸν γραμματέα του ἢ ἐπήγαγε μόνος του, καὶ τὰ ὅσα ἐλάμβανε χρήματα ἐσημείωνε εἰς τὸ κατάστιχόν του, καὶ εἰς ἄλλους μὲν ἔδιδεν ἀπόδειξιν, εἰς ἄλλους δὲ ὄχι...». Γιὰ τὰ ἔργα τοῦ γραμματικοῦ καὶ τὴ θέση του στὸ πλοῖο, βλ. ASHBURNER CXXXVII ἐπ., ZENO, *Storia* 266 ἐπ. Εἰδικὰ γιὰ τὸ μεταβυζαντινὸ ναυτικὸ δίκαιο, βλ. ΜΑΝΙΑΤΟΠΟΥΛΟΥ ὁ.π. (σημ. 14) 72, ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΙΔΗ ὁ.π. (σημ. 44) 77, ΓΚΟΦΑ, *Ἡ Φόρτωσις* 137 σημ. 3 καθὼς καὶ τὶς παραπομπὲς στὸ λῆμμα «*quaternus*». Δὲν ἀποκλείεται πάντως, νὰ μὴν πρόκειται κἄν γιὰ βιβλίον τοῦ πλοίου, ἀλλὰ γιὰ ἐμπορικὸ βιβλίον, ὅπως τὸ «κατάστιχο» ποῦ δημοσιεύει ὁ Β. ΚΡΕΜΜΥΔΑΣ, *Ἀρχεῖο Χατζηπαναγιώτη Α'* (Ἀθήνα 1973) ἔγγρ. ἀριθ. 19 (25 Ἀπριλίου 1811) (σ. 4 τοῦ κειμένου) ὅπου γίνεται λόγος (σ. 188) γιὰ «σηρμεγίδες τοῦ ἀργαστηρίου» (= ἐμπορικὸ καταστήμα-τος).

69. Βλ. τὴν ἐρμηνεῖα τοῦ G.M. CASAREGI στὸ Κεφ. 236 τῆς ἰταλικῆς μετάφρασης στὸ ἔργο του *Il consolato di mare colla spiegazione di Giuseppe Ma. Casaregi* (Venezia 1806) 99.

70. Βλ. καὶ ΜΑΝΙΑΤΟΠΟΥΛΟΥ ὁ.π. (σημ. 14) 84-85.

71. Μ. ΜΑΝΟΥΣΑΚΑ, Ἀνέκδοτα χρονικὰ σημεῖωματα καὶ ἐγγράφα (1506-1521) τοῦ νοταρίου Ζακύνθου Θεοδώρου

βρίου 1509⁷² δείχνουν καθαρά τη σύγχυση αυτή. Στο πρώτο από τα έγγραφα αυτά, που αποκαλείται ρητά στο ίδιο το έγγραφο «βλησιδόχαρτο», «ὁ κύρ Ἰωάννης Ἀρακλειώτης, караβοκύρης μὲ τὸ ξύλον του (= σκάφος, ἰταλ. legno) καὶ ἡ συντροφία του κύρ Ἰωάννης Βουϊκλας καὶ κύρ Νικόλαος Φαβατᾶς καὶ κύρ Σταμάτιος Λιάνος καὶ τὸ κοπέλλι τοῦ ξύλου», ὁ πλοίαρχος δηλαδή καὶ οἱ συντροφοναῦτες⁷³, δηλώνουν ὅτι «ἔλαβαν ἀπὸ τὸν κύρ Νικόλαον Θεωρόπουλον εἰς βλησίδι φλωρία... δέκα καὶ ἀπὸ τὸν μαῖστρο Μιχέλη Κάρδο, ἔλαβαν εἰς βλησίδι φλωρία... δέκα καὶ ἀπὸ τὸν μαῖστρο Τζᾶν Διγενῆ ἔλαβαν εἰς βλησίδι φλωρία... δέκα».

Ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριά, στὸ ἴδιο αὐτὸ έγγραφο, ὁ πλοίαρχος καὶ οἱ συντροφοναῦτες δηλώνουν ὅτι «καὶ ἀπὸ τὸν ἄνωθεν караβοκύρη τὸν κύρ Ἰωάννην Βιδρέρη (ἄλλη προσωνυμία τοῦ πλοίαρχου)⁷⁴ ἔλαβαν εἰς βλησίδι φλωρία... δέκα καὶ ἀπὸ τὸν ἄνωθεν σύντροφον τὸν κύρ Νικόλαον Φαβατᾶ ἔλαβαν εἰς βλησίδι φλωρία... ἕξι».

Στὸ δεύτερο έγγραφο ὁ «Μιχέλης Γιωργάκης караβοκύρης μὲ τὸ ξύλο του καὶ ἡ συντροφία του κύρ Στέφανος Λάτζας ὁμοῦ οἱ δύο... ἔλαβαν ἀπὸ τὸν κύρ Γεώργιον τὸν Καλαφάτη εἰς βλησίδι φλωρία... δέκα».

«Βλησίδια», ὅμως, μὲ τὴν ἔννοια τῆς συμμετοχῆς τῶν ναυτικῶν στὸ κεφάλαιο τῆς θαλάσσιας ἐπιχειρήσεως, εἶναι μόνο τὰ ὅσα καταθέτουν ὁ —μὴ συμπλοιοκτήτης— πλοίαρχος καὶ οἱ συντροφοναῦτες⁷⁵. Ἀντίθετα, τὰ ὅσα καταθέτουν τρίτοι χρηματοδότες, ἔστω κι ἂν ἀποκαλοῦνται στὰ δύο έγγραφα τῆς Ζακύνθου τοῦ 1509 «βλησίδια», εἶναι στὴν πραγματικότητα «σερμαγιά», κατὰ τὸν τουρκικῆς προέλευσης ὄρο πὺ ἐπικράτησε κατὰ τὴν τελευταία περίοδο τοῦ μεταβυζαντινοῦ ναυτικοῦ δικαίου.

6. Μήπως ὅμως ἀπὸ τὴ νομικὴ πλευρὰ ἀποτελοῦν «βλησίδια» στὴν περίπτωση τῶν δύο ἐγγράφων τοῦ 1509 τῆς Ζακύνθου οἱ εἰσφορὲς τῶν συντροφοναυτῶν;

Γιὰ νὰ ἀπαντήσουμε στὸ ἐρώτημα αὐτὸ θὰ πρέπει νὰ δοῦμε ὑπὸ ποιὲς προϋποθέσεις οἱ εἰσφορὲς τῶν συντροφοναυτῶν στὴ ναυτικὴ ἐπιχείρηση ἀποτελοῦσαν «βλησίδια» καὶ ὑπὸ ποιὲς «σερμαγιά».

Ὅτι ἐννοιολογικὰ οἱ δύο ὄροι δὲν ταυτίζονται, φαίνεται καθαρὰ ἀπὸ τὸν Νόμο τῆς Ὑδρας τοῦ 1818, ἄρθρο 55, ὅπου γίνεται ρητὴ διάκριση ἀνάμεσα στὴ «σερμαγιά» ἀφ' ἐνὸς καὶ στὰ «βλησίδια τῶν συντρόφων» ἀφ' ἑτέρου⁷⁶.

Ραφτοπούλου, *Πρακτικὰ τοῦ Τρίτου Πανιωνίου Συνεδρίου* (Ἀθήναι 1967) 225-226. Πρέπει νὰ σημειωθεῖ ὅτι ἡ συνηθισμένη γραφή εἶναι «βλησίδι» (ὅπως ὀρθογραφοῦν τὴ λέξη τὰ δύο έγγραφα πὺ δημοσιεύει ὁ Μανούσακας) κι ὄχι «βλυσίδι», ὅπως ἡ λέξη καταχωρίζεται στὸ *Ἱστορικὸ Λεξικὸ τῆς νέας ἑλληνικῆς γλώσσης* τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν, τόμ. 4ος (Ἀθήναι 1953) στὴ λέξη «βλυσίδι». Βλ. π.χ. Ν. Ὑδρας τοῦ 1818, ἄρθρα 55 καὶ 56. Ἀντίθετα, τὴν γραφὴ «βλυσίδι» ἀκολουθεῖ ἓνα ἐγγραφο τῆς Ὑδρας τῆς 20ῆς Δεκεμβρίου 1805, στὸ *Ἀρχ. Κοιν.* II σ. 317.

72. ΜΑΝΟΥΣΑΚΑ ὁ.π. 226-227.

73. Γιὰ τὴν ἔννοια τῶν «συντροφοναυτῶν», βλ. Γκοφα, *Ἡ Φόρτωσις* 137 ἐπ., σημ. 4, ὅπου παραπομπές.

74. Ἐνῶ στὸν στίχο 2 γίνεται λόγος γιὰ τὸν κύρ Ἰωάννη Ἀρακλειώτη караβοκύρη, στοὺς στίχους 7-8 τὸ ἐγγραφο μιλάει γιὰ «τον ἀνωθεν караβόκυρι τὸν κύρ Ἰωάννην Βεδρερι». Βλ. ΜΑΝΟΥΣΑΚΑ ὁ.π. 226 σημ. 7.

75. ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΙΔΟΥ ὁ.π. (σημ. 44) 74, ΜΑΝΙΑΤΟΠΟΥΛΟΥ ὁ.π. (σημ. 14) 43, 73 σημ. 6, Α. ΤΖΑΜΤΖΗ, *Ἡ ναυτιλία τοῦ Πηλίου στὴν Τουρκοκρατία* (Ἀθήνα, χωρ. χρ.) 60, Α. ΛΙΓΝΟΥ, *Ἱστορία τῆς Νήσου Ὑδρας* I (Ἀθήναι 1946) 80: «αἱ καταθέσεις δὲ τοῦ πλοίαρχου καὶ τῶν ναυτῶν εἶχον τὸ ἰδιαίτερον ὄνομα, βλησίδια». Βλ. καὶ τὴν ἐπόμενη σημείωση.

76. Ἄρθρ. 55 τοῦ Ν. τῆς Ὑδρας τοῦ 1818 (ΜΑΝΙΑΤΟΠΟΥΛΟΥ ὁ.π. (σημ. 14) 112): «Ἐὰν συνέβῃ εἰς κανένα καράβι χύσις ἢ κούρσεμα ἢ τζάκισμα ἢ ζημία τῶν φόντων, ἢ τοιαύτη ἀκολουθᾷ ἐξίσου, δηλαδή τόσοσιν εἰς τὴν σερμαγιάν ὅσον καὶ εἰς τὰ βλησίδια τῶν συντρόφων». Καὶ τὸ κεφάλ. Θ' τοῦ Ν. τῆς Ὑδρας τοῦ 1804 μνημονεῖ χωριστὰ τὴν σερμαγιά ἀπὸ τὰ βλησίδια (ΓΚΙΝΗ ὁ.π. (σημ. 14) ἀριθ. 580). (Πρέπει νὰ σημειωθεῖ ὅτι κατὰ τὸν ΜΑΝΙΑΤΟΠΟΥΛΟ ὁ.π. (σημ. 14) 51 σημ. 37, τὸ ἄρθρο 55 ἀναφέρεται μόνο σὲ ὀλοκληρωτικὴ καταστροφὴ τοῦ πλοίου ἀπὸ θαλάσσιο συμβάν.)

Ἵποστηρίχθηκε, βέβαια, σχετικά, ὅτι ἡ διάκριση ἀνάμεσα στοὺς δυὸ αὐτοὺς ὄρους δὲν εἶχε κανένα πρακτικὸ περιεχόμενο, γιατί «ὁ νόμος καίτοι διάφορον ὄνομα δίδει εἰς τὰ κατὰ τ' ἀνωτέρω συνεισφερόμενα κεφάλαια, τὴν αὐτὴν τύχην διαγράφει εἰς ἀμφοτέρα»⁷⁷, ἀλλὰ δὲν μοῦ εἶναι δυνατόν νὰ συμφωνήσω μὲ τὴν ἄποψη αὐτή. Ἐνάμεσα στὴ σερμαγιά καὶ στὰ βλησιδία ὑπῆρχε μιὰ οὐσιαστικὴ διαφορά, ὅτι ἡ πρώτη ἀπέφερε —ὅταν ἀπέφερε— κέρδος, ἐνῶ τὰ δεύτερα ἀποφέρανε ναυτικὸ τόκο, ὁ ὁποῖος, ὅπως καὶ στὰ ναυτοδάνεια, βρισκόταν καὶ στὴν περίπτωση τῶν βλησιδιῶν σὲ σταθερὴ ἀναλογία πρὸς τὸ ὕψος τοῦ κεφαλαίου τοῦ βλησιδιοῦ καὶ γ' αὐτὸ μπορούσε νὰ εἶναι μεγαλύτερος, ἴσος ἢ μικρότερος, κατὰ τὶς περιστάσεις, ἀπὸ τὸ ποσοστὸ τοῦ κέρδους ποῦ θ' ἀποκόμιζε ἡ σερμαγιά.

Οὔτε ἦταν ὅμως τὰ βλησιδία ναυτοδάνεια χορηγούμενα ἀπὸ τοὺς συντροφοναῦτες, ὅπως ὑποστηρίχθηκε⁷⁸. Τὸ ἄρθρο 55 τοῦ Ν. τῆς Ὑδρας τοῦ 1818 στὸ ὁποῖο ἀναφέρθηκα πρὶν, δείχνει ὅτι οὔτε ἡ ταύτιση αὐτὴ εἶναι πέρα γιὰ πέρα ὀρθή. Τὸ ἄρθρο αὐτὸ προβλέπει ὅτι οἱ μεγάλης ἔκτασης ζημίες τῆς θαλάσσιας ἐπιχείρησης βαρύνουν ὄχι μονάχα τὴ σερμαγιά, ἀλλὰ καὶ τὰ βλησιδία⁷⁹.

Ἀντίθετα, κατὰ τὴν ἴδια τὴν ἔννοια τοῦ ναυτοδανείου, τοῦτο ἐφ' ὅσον σωθεῖ τὸ πλοῖο εἶναι ὅπωςδῆποτε ἐπιστρεπτέο, δηλαδὴ ἀκόμα κι ἂν ἡ ἐπιχείρηση δὲν ἀποδώσει κέρδη. Μόνο γιὰ λόγους ἐπιεικειᾶς τὰ δίκαια τῆς Ὑδρας καὶ τῶν Σπετσῶν δέχονταν σὲ περίπτωση ζημίας τὴ δυνατότητα νὰ γίνεῖ μεγαλύτερη ἢ μικρότερη ἔκπτωση στὸ θέμα τῶν ὀφειλομένων τόκων.

Χρησιμοποιώντας λοιπὸν ὡς κριτήριον τὸ ἂν ἡ εἰσφορὰ κεφαλαίου γιὰ τὴ χρηματοδότηση τῆς ναυτικῆς ἐπιχείρησης ἀποφέρει κέρδος ἢ τόκο, πρέπει νὰ δεχθοῦμε ὅτι στὰ δύο ἔγγραφα τοῦ 1509 ἀπὸ τὴ Ζάκυνθο πρόκειται πάντοτε, ἀκόμα καὶ στὴν περίπτωση εἰσφορῶν κεφαλαίου ἀπὸ μέρους τῶν συντροφοναυτῶν (ἢ καὶ τοῦ, μὴ συμπλοιοκτῆτη, πλοιάρχου), γιὰ σερμαγιὰς κι ὄχι γιὰ «βλησιδία», ἔστω κι ἂν τὰ ἔγγραφα χρησιμοποιοῦν τὸν δεύτερο ὄρο, κι αὐτὸ γιατί δὲν προβλέπεται κατὰ τὰ ἔγγραφα γιὰ τὰ «βλησιδία» αὐτὰ ὡς ἀμοιβὴ τοῦ εἰσφερό-

77. ΜΑΝΙΑΤΟΠΟΥΛΟΣ ὁ.π. (σημ. 14) 73 σημ. 6, Ε. ΑΘΗΝΑΙΟΣ ὁ.π. (σημ. 56) 74 σημ. 193. Κατὰ τὸν ΤΖΑΜΤΖΗ ὁ.π. 60, βλησιδία ὀνομαζόταν ἢ συμμετοχὴ τῶν συντροφοναυτῶν στὴ σερμαγιά.

78. ΜΑΝΙΑΤΟΠΟΥΛΟΣ ὁ.π. (σημ. 14) 43-44.

79. Βλ. τὸ κείμενο τοῦ ἄρθρου πρὶν ἀνω, στὴ σημ. 76. Κατὰ τὸ ἄρθρο 55, ἡ ζημία τῶν ναυτοδανειακῶν κεφαλαίων («φόντων») βαρύνει τόσο τὴ σερμαγιά ὅσο καὶ τὰ βλησιδία τῶν συντροφοναυτῶν. Τὸ ἴδιο ἰσχύει καὶ σὲ περίπτωσιν ἐκβολῆς («χύσις»), ἐπιδρομῆς πειρατῶν («κούρσευμα») ἢ ναυαγίου («τζάκισμα»). Ὡστε, ἀπὸ πλευρᾶς μεταχείρισης, στὶς περιπτώσεις αὐτὲς τὰ βλησιδία ἐξομοιώνονται πρὸς τὴ σερμαγιά καὶ ὄχι πρὸς τὰ ναυτοδάνεια. Μόνο σὲ περίπτωση ἐκβολῆς μικρῆς ἔκτασης («μικρὰ χύσις») ὁ Ν. τῆς Ὑδρας τοῦ 1818, ἄρθρ. 56, δέχεται ὅτι μετὰ τὴν ἐπιστροφὴ τῶν ναυτοδανειακῶν κεφαλαίων («φόντων») ἡ σερμαγιά καὶ τὰ βλησιδία ἐπιστρέφονται πρὶν ἀπὸ τὴν καταβολὴν τόκων («διάφορα») τῶν ναυτοδανείων καί, φυσικά, πρὶν ἀπὸ τὴν καταβολὴν κερδῶν («μερδικά»). Ὁ Ν. τῆς Ὑδρας τοῦ 1804, ὅμως, ἄρθρ. Θ' (ΓΚΙΝΗ, *Περίγραμμα* ὁ.π. (σημ. 14) ἀριθ. 580) ἀναφερόμενος στὶς ἐμπορικὰς ζημίες τῆς θαλάσσιας ἐπιχείρησης («ζημία ἀπὸ τὸ ἀλισβερίσι») ἐξομοίωσε, ἀντίθετα πρὸς τὸν Ν. τοῦ 1818, τὰ βλησιδία πρὸς ναυτοδάνεια καὶ ὄριξε ὅτι, ἀνεξάρτητα ἂν ἡ ζημία αὐτὴ εἶναι μικρὴ ἢ μεγάλη, θὰ βάραινε τόσο τοὺς συντροφοναῦτες ὅσο καὶ τοὺς συμπλοιοκτῆτες («ἂν τὴν ἀποσῶνουν οἱ τε σύνδροφοι καὶ τὸ καράβι»), οἱ ὁποῖοι, ὅλοι μαζί, ἦταν ὑποχρεωμένοι νὰ ἀποκαταστήσουν τόσο τὴ σερμαγιά ὅσο καὶ τὰ βλησιδία (σερμαγιά, ὅμως, κατὰ τὴν προφανῆ ἔννοια τοῦ Ν. τοῦ 1804, σήμαινε στὴν περίπτωσιν αὐτὴ τὰ ναυτοδάνεια). Ὁ Ν. τῶν Σπετσῶν τοῦ 1814 (ΓΚΙΝΗ ὁ.π. (σημ. 14) ἀριθ. 647), ἄρθρ. 4, δέχεται παρόμοια λύσιν, ἀλλὰ μόνο γιὰ τὴ σερμαγιά, ὄρο ὑπὸ τὸν ὁποῖο καὶ στὴ διάταξιν αὐτὴ τοῦ Ν. τῶν Σπετσῶν, νοοῦνται τὰ ναυτοδάνεια, χωρὶς νὰ κάνει ὅποιαδήποτε μνεῖα τῶν βλησιδιῶν: «δὲν ὑποφέρομεν οὔτε στέργομεν νὰ πάσχη ἡ σερμαγιά καμμίαν ζημίαν, ἀλλὰ ὅταν... ἤθελε τύχει παρόμοιον πράγμα, ὃ τε καπετάνιος μὲ τοὺς συντρόφους του, καὶ οἱ παρτζενεβέλοι πρέπει νὰ χρεωστῆ νὰ ἀναπληρώσουν ὅλην τὴν ζημίαν».

μενου κεφαλαίου ναυτικός τόκος, αλλά «μερτικό», δηλαδή ποσοστό συμμετοχής στα κέρδη της θαλάσσιας επιχείρησης⁸⁰.

Έχουμε λοιπόν στα «βλησιδόχαρτα» αυτά του 1509 μιὰ χαρακτηριστική περίπτωση σύγχυσης ανάμεσα στους ὄρους «βλησιδί» καί «σερμαγιά». Ἡ σύγχυση αὐτή στήν ὀρολογία ἴσως στήν περίπτωση αὐτή νά ὀφείλεται στήν παλαιότητα τῶν ἐγγράφων αὐτῶν πού ἀνάγονται σέ περίοδο πού ὁ τουρκικός ὄρος σερμαγιά δέν εἶχε ἀκόμα ἐπικρατήσει. Στήν περίοδο αὐτή ἴσως ἡ ἔννοια τῆς σερμαγιάς νά προσδιοριζόταν μέ ἰταλικόν ὄρο^{80α}.

7. Τὸ κριτήριο τοῦ κέρδους ἢ τόκου ὀδηγεῖ καί σέ ἓνα ἄλλο ἐρώτημα, ποιά εἶναι δηλαδή ἡ ἔταιρική σχέση πού κρύβεται πίσω ἀπὸ τὸν ὄρο σερμαγιά.

Πολὺ εὐλόγα ἐκφράστηκε σχετικὰ ἡ ὑπόθεση ὅτι κάτω ἀπὸ τὸν ὄρο αὐτὸ κρύβεται ἡ γνωστὴ ἔταιρική μορφή τῆς *commenda* (βενετ. *collegantia*)⁸¹, μορφή γνωστὴ στὸν εὐρύτερο μεσογειακὸ καὶ μεσανατολίτικο χῶρο ἀπὸ τὰ προελληνικὰ κιόλας χρόνια καὶ πολὺ διαδεδομένη σ' ὅλη τὴ Μεσόγειο ἀπὸ τὸν Μεσαίωνα⁸². Τὸ θέμα αὐτὸ ὑπερβαίνει, ὅμως, τὰ ὅρια αὐτῆς τῆς μελέτης.

Σχετικὰ μὲ τὸν ὄρο «σερμαγιά» πρέπει νά ἐπιστηθεῖ ἡ προσοχὴ στὸ γεγονός ὅτι οἱ Ἑλληνες ἔμποροι καὶ ναυτικοὶ ἐννοοῦσαν κατὰ περίπτωσιν δύο διαφορετικὰ πράγματα: τὴν εἴσφορὰ στήν ἔταιρική ἐπιχείρηση καὶ αὐτὴ τὴν ἴδια τὴν ἔταιρική σχέση πού καταρτιζόταν μὲ βάση τὶς ἔταιρικές εἰσφορές⁸³.

Τέλος, πρέπει νά σημειωθεῖ ὅτι ὑπάρχουν πολλές περιπτώσεις ὅπου ὁ ὄρος «σερμαγιά» χρησιμοποιόταν καταχρηστικὰ γιὰ νά δηλώσει, ὄχι τὶς ἔταιρικές εἰσφορές ἢ τὴν ἔταιρική σχέση, ἀλλὰ τὰ ναυτοδανειακὰ κεφάλαια. Τέτοιο παράδειγμα ἔχουμε π.χ. σ' ἓνα Ναυτοδάνειο τῆς 25ης Ἰουλίου 1802 ἀπὸ τὴν Ὑδρα, ὅπου συμφωνεῖται ὅτι ὁ πλοίαρχος: «ἔλαβε...

80. Ἐγγρ. 24 Ἰουνίου 1509: «καὶ νάχει τὸ εἰρημένο βλησιδί πᾶσα εἴκοσι φλωρία μερτικό ἔν εἰς καλὸ καὶ εἰς καλῦτερο εἶ τι ἐξαποστείλει ὁ Θεός». Ἐγγρ. 18 Σεπτεμβρίου 1509: «τὸ αὐτὸ βλησιδί νά ἐγκικᾶται διὰ μερτικό ἡμισυ εἰς καλὸ καὶ καλιότερο εἶ τι ἐξαποστείλει ὁ Θεός». Σὲ μερτικὰ ἀναφέρεται ἡ μνεῖα τῆς σερμαγιάς στὸ σημεῖωμα τοῦ 1598 ἀπὸ τὸν Στύλο τῆς Κρήτης πού παραθέτω πῶς κάτω στὴ σ. 80α.

80α. Μετὰ τὴν ὀλοκλήρωση τῆς σύνταξης τῆς παρούσας δημοσιεύθηκε στὰ *Σύμμεικτα* τοῦ Κ. Βυζ. Ἐρευνῶν τοῦ ΕΙΕ 6, 1985 ἡ μελέτη τῆς Χ. ΜΑΛΤΕΖΟΥ, *Τιμὲς ἀγαθῶν καὶ ἀμοιβῆς ἐργασίας στὴ βενετοκρατούμενη Κρήτη (16ος αἰ.)*, στήν ὁποία, στὴ σ. 18 σημ. 3, δημοσιεύεται σημεῖωμα τοῦ οἰκονόμου τοῦ μετοχιοῦ τοῦ Ἁγ. Ἰωάννου τοῦ Θεολόγου τῆς Πάτμου στὸν Στύλο τῆς Κρήτης τοῦ 1598 ὅπου γίνεται ἡ παλαιότερη ὡς τώρα γνωστὴ στὸν γράφοντα μνεῖα τοῦ ὄρου σερμαγιά (φ. 7): «ἔδωκα τοῦ παπᾶ κῆρ Ἰωάννου τῆς Μαντελλίνας δουκάτα σαράντα διὰ δύο μερτικά σερμαγίαν εἰς τοῦ Ποθητοῦ Μοσκονᾶ τὴν σαῖτιάν».

81. Τοῦτο εἶχε διαγνώσει ὁ ΜΑΝΙΑΤΟΠΟΥΛΟΣ ὁ.π. (σημ. 14) 41 σημ. 9 Ἡ διαφορὰ κατὰ τὸν ΑΣΤΥΤΙ ὁ.π. (σημ. 4) 121, ἀνάμεσα στήν *commenda* καὶ στὸ ναυτοδάνειο βρίσκεται στὸ ὅτι ἡ πρώτη ἀποβλέπει σὲ κέρδη, ἐνῶ τὸ δεύτερο ἀποφέρει τόκο, πού βρίσκεται σὲ προκαθορισμένη σχέση πρὸς τὸ κεφάλαιο. Εἶδαμε ὅμως παραπάνω ὅτι αὐτὸ ἀκριβῶς ἀποτελοῦσε καὶ τὴ διαφορὰ σερμαγιάς καὶ ναυτοδανείου.

82. Γιὰ τὶς ἀπαρχὲς τῆς *commenda* στὰ δίκαια τῆς σφηνοειδοῦς γραφῆς καὶ εἰδικότερα στὸ βαβυλωνιακὸ δίκαιο, βλ. παραπομπὲς στὸν ΑΣΤΥΤΙ ὁ.π. (σημ. 4) 105 σημ. 1 καὶ στὸν BOGAERT, *Origines antiquae* 92-93, 77, 85. Γιὰ τὴν καταγωγὴ τῆς ἀπὸ τὸ ρωμαϊκὸ *Vulgarrecht*, βλ. GOLDSCHMIDT ὁ.π. (σημ. 10) 91-92, ΑΣΤΥΤΙ ὁ.π. (σημ. 4) 103 σημ. 2. Γιὰ τὴ μεσαιωνικὴ *commenda* καὶ τὴ σχέση τῆς πρὸς τὴ Βυζαντινὴ «χρεοκοινωνία» τοῦ *Νόμου Ροδίων Ναυτικοῦ* III 17, βλ. ἀπὸ τὴν ἄφθονη βιβλιογραφία ASHBURNER CCXXXIV-CCXL, ZENO, *Documenti XCIX-CVII*, LOPEZ-RAYMOND ὁ.π. (σημ. 12) 174, 184, S. CONDANARI-MICHLER, *Zur frühvenezianischen Collegantia* (München 1937) 51-77.

83. Ὁ ὀρισμὸς πού δίνει γιὰ τὴ σερμαγιά ὁ ΚΡΕΜΜΥΔΑΣ, *Ἐμπόριο* 70: «Ἡ σερμαγιά ἦταν ἔταιρικό κεφάλαιο, πού προοριζόταν νά καλύψει τὰ ἐξοδα τοῦ φορτίου ἐνὸς πλοίου», εἶναι σωστός (βλ. καὶ ΤΖΑΜΤΖΗ ὁ.π. (σημ. 75) 59) ἀλλὰ δέν καλύπτει τὴν ἄλλη αὐτὴ ἔννοια, γιὰ τὴν ὁποία γίνεται λόγος στὸ κείμενο. Βλ. ἐπίσης καὶ παραπάνω, σημ. 79.

παρά τοῦ κύρ Δημητρίου Μπουροῦ γρόσια... 1500 διὰ σερμαγιάν τοῦ караβίου... με διάφορον ἀποκοφιάρικον ἀντάρε τορνάρε κλπ.»⁸⁴.

8. Παρ' ὅλες τίς ἀνακριβολογίες αὐτὲς ποὺ σημειώθηκαν πιὸ πάνω, μποροῦμε, νομίζω, στὸ σημεῖο αὐτὸ νὰ ξεκαθαρίσουμε τὸ περιεχόμενο καθενὸς ἀπὸ τοὺς τρεῖς ὑπὸ συζήτηση ὅρους: ναυτοδάνειο (θαλασσοδάνειο), βλησιδί και σερμαγια, ἀπὸ τὸ ὁποῖο περιεχόμενο ἐξαρτᾶται καὶ ἡ μεταχείριση κάθε μιᾶς ἀπὸ τίς τρεῖς αὐτὲς μορφὲς χρηματοδότησης τῆς θαλάσσιας ἐπιχείρησης με τὴν αἴσια λήξη τῶν κινδύνων τοῦ ταξιδιοῦ.

α) Τὸ ναυτοδάνειο χορηγεῖται στὴ ναυτικὴ ἐπιχείρηση κατὰ κανόνα ἀπὸ τρίτους κεφαλαιούχους («καμβίστες» ἢ «καμβιαδόρους»)⁸⁵ καὶ ἀποδίδει ναυτικούς τόκους. Ἄν τὸ θαλάσσιο ταξίδι ἔχει αἴσια ἐκβαση εἶναι πάντοτε ἐπιστρεπτέο, καὶ μάλιστα πρὶν ἀπὸ κάθε ἄλλη διανομὴ κεφαλαίου ἢ τόκων ἢ κερδῶν⁸⁶.

Εἰδικὰ ὡς πρὸς τοὺς τόκους τῶν ναυτοδανείων, πρέπει νὰ γίνεῖ στὸ σημεῖο αὐτὸ μνεῖα ὅτι στὴν Ὑδρα, μιὰ τοπικὴ συνήθεια ποὺ περιλαμβανόταν στὸ ἄρθρο θ' τοῦ Νόμου τοῦ 1804, καθιέρωνε τὴν ἀρχὴ ὅτι ἂν ἡ ναυτικὴ ἐπιχείρηση καταλήξει σὲ ζημιά, τότε, μολονότι τὰ κεφάλαια τῶν ναυτοδανείων πρέπει ὡποσδήποτε νὰ ἐπιστραφοῦν με συμπληρωματικὲς εἰσφορὲς τῶν συμπλοιοκτητῶν («παρτσινέβελων») καὶ τοῦ πληρώματος, τόκοι δὲν καταβάλλονταν («τὰ διάφορα τοῦ αὐτοῦ ταξιδιοῦ νὰ τὰ χάνουν οἱ κρεδιτόροι»)⁸⁷.

Παρόμοια λύση ἀκολουθοῦσε καὶ τὸ ναυτικὸ δίκαιο τῶν Σπετσῶν, ὅπου ὅμως δὲν γίνεται λόγος γιὰ ὀλοκληρωτικὴ ἄφεση τῶν τόκων σὲ περίπτωσι ζημίας τῆς θαλάσσιας ἐπιχείρησης, ἀλλὰ μόνο γιὰ μείωσή τους⁸⁸. Κατὰ πόσο τέτοιες λύσεις ἴσχυαν ἐθιμικὰ σ' ὀλόκληρο τὸν ἑλληνικὸ θαλάσσιο χῶρο δὲν μπορεῖ κανεὶς νὰ τὸ ἀποφανθεῖ με βεβαιότητα. Τὸ ἔγγραφο τῆς Σύρου τῆς 22ας Μαΐου τοῦ 1810 ποὺ περιέχει ἀπόφασι δανειστῶν νὰ περιορίσουν τὸν τόκο τῶν ναυτοδανείων τους σὲ 7% γιὰ τὸ λόγο ὅτι ἡ ἐπιχείρηση εἶχε καταλήξει σὲ ζημιά⁸⁹,

84. ΜΑΝΙΑΤΟΠΟΥΛΟΥ ὁ.π. (σημ. 14) ἔγγρ. ἀριθ. 7. Βλ. καὶ Ν. Ὑδρας 1804, ἄρθρ. Θ', Ν. Σπετσῶν 1814 ἄρθρ. 4 (πιὸ πάνω σημ. 79). Βλ. ἐπίσης καὶ σημ. 43 καὶ 44.

85. ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΙΔΟΥ ὁ.π. (σημ. 44) 86. Πρβ. Ν. Ὑδρας τοῦ 1818, ἄρθρ. 36: «τὰ καπιτάλια, ὅπου λαμβάνουσιν οἱ παρτσινέβελλοι καὶ καπιτάνιοι ἀπὸ κάθε καμβίστην (καμβιαδόρον δηλαδὴ)». Βλ. καὶ D. GOFAS, *La marine marchande et le droit maritime de Psara, Tà Psarà* 7, 1986, 13-14.

86. Πρβ. ἔγγρ. 18 Μαΐου 1812, στὸ Ἄρχ. Κοιν. Ὑδρας IV 299: «νὰ μετρήσης τῶν καμπιαδῶρων τὴν σερμαγιὲ σῶαν καὶ τὸ δεδουλευμένον κάμβιον θαλάσσιον (= ναυτικούς τόκους) εἴκοσι καὶ ἕξ τὰ ἑκατόν», ἔγγρ. 15 Ἀπριλίου 1816, στὸ Ἄρχ. Κοιν. Ὑδρας V 463-464: «... νὰ ἐβγάλης τὸ κοινὸν δάτζιον ἐκ τοῦ ὄλου κέρδους κολων. 5401, καὶ νὰ δώσης τῶν καμβίστων τῆς σερμαγιας σου 48 εἰς τὰ % καὶ τῶν συντροφοναυτῶν σου ἀπὸ κολωνάρια 29 καὶ 1/2». Τὸ ἴδιο καὶ Ἄρχ. Κοιν. Ὑδρας V 451, ἔγγρ. τῆς 22ας Ἰουνίου 1815: «ἐκ τοῦ κέρδους τῶν κολων. 3253, νὰ δώσης τῶν καμβίστων τῆς σερμαγιας σου 7 εἰς τὰ % καὶ τῶν συντροφοναυτῶν σου κολων. 16 2/3 εἰς μερικὰ 110». Βλ. καὶ ΛΙΓΝΟ ὁ.π. (σημ. 75) 80-81, Λ.Θ. ΧΟΥΜΑΝΙΔΗ, Περὶ τῆς οἰκονομίας καὶ ναυτιλίας τῶν τριῶν νήσων Ὑδρας, Σπετσῶν καὶ Φαρῶν κατὰ τὴν Τουρκοκρατίαν, ἀνάτυπον ἐκ τῆς Ἐπ. Ἐπετ. Παντείου ΑΣΠΕ (Ἀθήναι 1972) 199.

87. Βλ. Ἄρχ. Κοιν. Ὑδρας II 317, ἔγγρ. τῆς 20ῆς Δεκεμβρίου 1805, Ἄρχ. Κοιν. Ὑδρας I 47, ἔγγρ. τοῦ Δεκεμβρίου 1793. Βλ. ὅμως καὶ μία περίπτωσι μὴ ὀλοκληρωτικῆς ἐπιστροφῆς τῶν ναυτοδανείων στὸ Ἄρχ. Κοιν. Ὑδρας V 471, ἔγγρ. τῆς 19ης Αὐγούστου 1816: «Ἀπεφασίσθη περὶ τοῦ ζημιωμένου ταξιδιοῦ σου νὰ δώσης μόνον διὰ σερμαγιὲ τῶν καμβίστων 87% καὶ οὐδὲν ἄλλο, τὰ δὲ 13 εἰς τὰ % αὐτὰ ὡς ζημιά, χάνονται διὰ λογαριασμὸν τῶν καμβίστων τῆς σερμαγιας σου».

88. Α. ΟΡΛΑΝΔΟΥ, *Ναυτικά, ἤτοι ἱστορία τῶν κατὰ τὸν ὑπὲρ ἀνεξαρτησίας τῆς Ἑλλάδος Ἀγῶνα πεπραγμένων... ἰδίως δὲ τῶν Σπετσῶν Α'* (Ἀθήναι 1869) 34: «ἐν τοιαύτῃ ὁμως περιπτώσει (= ζημίας) ἐμετριάζοντο καὶ οἱ τόκοι τῶν δανειστῶν κεφαλαιούχων».

89. ΔΡΑΚΑΚΗ ὁ.π. (σημ. 14) II, ἀριθ. 122 (σ. 437) = ΔΡΑΚΑΚΗ ὁ.π. (σημ. 14) I 112 σημ. 75.

ἀποδείχνει, νομίζω, ὅτι παρόμοιες λύσεις δὲν βασιζόνταν σὲ ἰσχύοντα ἐθνικὸ κανόνα δικαίου.

Γιὰ νὰ ἐπιστραφοῦν ἀκέραια τὰ ναυτοδάνεια, τόσο οἱ συμπλοιοκτῆτες ὅσο καὶ οἱ συντροφοναῦτες ἦταν, ὅπως εἰπώθηκε πρὶ πάντων, ὑποχρεωμένοι νὰ προβοῦν σὲ συμπληρωματικὲς εἰσφορές⁹⁰.

β) Τὸ βλησίδι εἰσφέρεται ἀπὸ μέλη τοῦ πληρώματος (ἢ καὶ ἀπὸ τὸν πλοίαρχο, σὲ περίπτωσι πού δὲν εἶναι κι αὐτὸς συμπλοιοκτῆτης). Τὸ βλησίδι ἀποδίδει κι αὐτὸ ναυτικούς τόκους κι εἶναι κι αὐτὸ ἐπιστρεπτό ὑπὸ τοὺς ἴδιους ὅρους μὲ τὰ ναυτοδάνεια, ἂν τὸ ταξίδι ἔχει αἴσια ἔκβασι. Τὸ ἄρθρο 55 τοῦ Ν. τοῦ 1818 τῆς Ὑδρας ὅμως, ἐξομοιώνει τὸ βλησίδι μὲ τὴ σερμαγιά — καὶ ὄχι μὲ τὰ ναυτοδάνεια — σὲ περίπτωσι ζημίας, γιὰτὶ ὀρίζει ὅτι ἡ ζημία τῶν «φόντων» βαραίνει τὰ βλησίδια ὅπως καὶ τὴ σερμαγιά.

γ) Ἡ σερμαγιά εἰσφέρεται στὴ ναυτικὴ ἐπιχείρησι ἀπὸ τοὺς συμπλοιοκτῆτες ἢ καὶ τρίτους κεφαλαιούχους⁹¹. Ἄν τὸ θαλάσσιο ταξίδι ἔχει αἴσια ἔκβασι, ἡ σερμαγιά παρέχει δικαίωμα σὲ μερίδιο («μερτικὸ») κατὰ τὴν ἀναλογία τοῦ κεφαλαίου πού εἶχε εἰσφερθεῖ ἀπάνω στὰ κέρδη πού ἀπομένουν μετὰ τὴν ἀφαίρησι τῶν ναυτοδανείων καὶ τῶν βλησιδιῶν μὲ τοὺς τόκους τους.

9. Τελειώνοντας, παραθέτω σὲ Παράρτημα μιὰν ἀνέκδοτη ναυτοδανειακὴ σύμβασι («Ναυτικοδάνειο») τῆς 13ης Μαρτίου 1836 ἀπὸ τὴν Ἑρμούπολι Σύρου. Τὸ ἔγγραφο αὐτὸ δείχνει ὅτι τὰ ναυτοδάνεια τῆς ἀμέσως μετεπαναστατικῆς περιόδου δὲν διαφέρανε οὐσιαστικὰ κατὰ τοὺς ὅρους τους ἀπὸ τὰ προεπαναστατικά⁹².

90. Κατὰ τὸ ἄρθρο 36 τοῦ Ν. τῆς Ὑδρας τοῦ 1818: «Τὰ καπιτάλια ὁποῦ λαμβάνουν οἱ παρτζινέβελλοι καὶ καπιτάνιοι ἀπὸ κάθε καμβίστην... εἰς καιρὸν ζημίας ὁ καθεὶς εἶναι εἰς χρέος νὰ πληρώσῃ ἐκεῖνα ὁποῦ ἔλαβεν ὁ ἴδιος· καὶ δὲν θέλει εἶναι ποτὲ ρισπονσάμπιλες (= ὑπεύθυνος) εἰς ἐκεῖνα ὁποῦ ἔλαβον λοιποὶ συμμέτοχοι τοῦ καραβίου, δηλαδὴ δὲν θέλει εἶναι ὑποκείμενος νὰ πληρώσῃ διὰ τινα ἄλλον συμμέτοχον αὐτοῦ». Μὲ τὸ ἄρθρο αὐτὸ δηλαδὴ ἀποκλείεται (ἂν καὶ αὐτὸ ἦταν αὐτονόητο) ἡ εὐθύνη εἰς ὀλόκληρο ἀνάμεσα στοὺς συμπλοιοκτῆτες τοῦ πλοίου γιὰ τὰ ναυτοδάνεια πού ὁ καθένας τους εἶχε συνάψει γιὰ νὰ σχηματίσει τὴ δική του συμμετοχὴ στὴ σερμαγιά.

91. Βλ. τὴν προηγούμενη σημείωσι, καθὼς καὶ ΚΡΕΜΜΥΔΑ, *Ἐμπόριο* 70 ἔπ.

92. Ἐνα ἄλλο μετεπαναστατικὸ ναυτοδάνειο εἶναι δημοσιευμένο ἀπὸ τὸν Στ. ΜΑΚΡΥΜΙΧΑΛΟ, *Θαλασσοδάνειον - Ἐνας ἐκλιπὼν θεσμὸς τοῦ ναυτικοῦ δικαίου* (Ἀνάτυπον ἐκ τῶν ὑπ' ἀριθ. 39, 40, 41 καὶ 42 τευχῶν τοῦ *Δελτίου Ναυτικοῦ Ἐπιμελητηρίου τῆς Ἑλλάδος*) (Πειραιεὺς 1971) 11-12, ἔγγρ. ἀριθ. 12 τῆς 17ης Φεβρουαρίου 1861 ἀπὸ τὴ Τένεδο. Γιὰ τὸ ναυτοδάνειο στὴ μετεπαναστατικὴ Ἑλλάδα κατὰ τὸ δίκαιο τοῦ Γαλλ. Ἐμπορικοῦ Νόμου, βλ. Γ.Α. ΡΑΛΛΗ, *Ἑρμηνεία τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἐμπορικοῦ Δικαίου* II (ἐν Ἀθήναις 1849) 326-338, καθὼς καὶ τὸ ὑπόδειγμα ναυτοδανείου, αὐτόθι 339.

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ

(Φύλλ. 1 recto)

1. Ἄριθ. Ὑκτακοσιο(στοῦ) καὶ ἐνενηκο(στοῦ) / ἕκτος. No. 896

Ναυτικοδάνειον

5. Τῷ χιλιοστῷ ὄκτακοσιοστῷ τριακοστῷ ἕκτῳ ἔτει, τῇ δε/κάτῃ τρίτῃ μαρτίου ἡμέρα Παρασκευῇ μεσημβρίας / ἐπαρουσιάσθησαν ἐνώπιον ἐμοῦ τοῦ Συμβολαιογράφου Ἑρμουπόλεως / Σύρου Κ. Μώραλη καὶ τῶν προσυπογραφομένων μαρτύρων / τῶν κυρ(ίων) Σπυρίδωνος Κορνηλίου, τὸ ἐπάγγελμα ἐμπο-
 10. ρου, καὶ Βασι/λείου Σαμαλτάνογλου, τὸ ἐπάγγελμα ἐμποροῦ, κατοίκων ἐν/ταῦθα γνωστῶν μου καὶ ἀσχέτων συγγενείας μὲ τοὺς Συμβαλλομένους, / ἐπαρουσιάσθησαν λέγω ἀφ' ἐνὸς μέρους ὁ κύρ(ιος) Κωστ(αντ)ῆς Χατ/ζῆ Δημητρίου ἔμπορ(ος) κάτοικ(ος) ἐνταῦθα, ἀφ' ἑτέρου δὲ ὁ κύρ(ιος) / Πανα-
 15. γιώτης Νικ. Χάνος, πλοίαρχ(ος) κάτοικ(ος) Σκιάθου ἀμφοτέρω / γνωστοί μου οἵτινες ὡμολόγησαν ὅτι ἐσυμφώνησαν μεταξύ των / τὰ ἀκόλουθα — / Αον. Ὁ Μνησθεὶς κύρ(ιος) Παναγιώτης Νικολάου Χάνου, πλοίαρχ(ος) τοῦ / πλοίου βρικίου¹ ὀνόματι ἅγιος Νικόλα(ος) μὲ σημαίαν ρωσικὴν², / ἀγ-
 20. γυρομένου³ εἰς τοῦτον τὸν λιμένα, καὶ χωρητικότητος λαστῶν⁴ ὄγδο/ήκοντα, ὡμολόγησεν ὅτι ἔλαβεν δάνειον παρὰ τοῦ μνησθέντος κυρί(ου) / Κωστ(αντ)ῆ Χα(ατ)ζῆ Δημητρίου, ὥστε νὰ τῷ χρησιμεύσωσι, δι' ἔξοδα, μι-
 σθοῦς / Ναυτῶν, Ζωοτροφίας καὶ διὰ σπεδιζιόνες⁵ τοῦ ρηθέντος πλοίου του / βρικίου, ἐδάνεισθη λέγω ὁ ρηθεὶς πλοίαρχος τάλλιρα δίστηλλα⁶ ἕκα/τὸν
 25. ὄγδοῦ ἄκοντα ἑπτὰ καὶ μισὸ ἐν ὀνόματι θαλασσοδάνειον, ἐπὶ τοῦ Σώ/ (ὑπογρ. Κ. Μώραλης /

(Φύλλ. 1 verso) /

ματος ἐπίπλων ἀποσκευῶν καὶ Ναύλων τοῦ περὶ οὗ ὁ λόγος βρικίου του, / καὶ χαίροντα τοῦ προνομίου ἐπὶ παντὸς ἄλλου θαλασσοδανείου πα/ρελθόν-

1. Βρίκι (ἀγγλ. brig), στὴ λόγια ὀρολογία «πάρων». Δικάταρτο ἰστιοφόρο μὲ σταυρώσεις καὶ μπαστούνι. Βλ. Α.Ι. ΤΖΑΜΤΖΗ, *Ναυτικοί, Καράβια καὶ Λιμάνια, Ἑλληνικὴ Ἐμπορικὴ Ναυτιλία (1455-1850)*, Ἔκδοσις τῆς Ἑθνικῆς Τραπεζῆς τῆς Ἑλλάδος (Ἀθήναι 1972) 117 καὶ εἰκόνες ἀριθ. 59, 65, 68, 71, 72, ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΙΔΟΥ, *Καράβια, καπεταναῖοι καὶ συντροφωναῦται, 1800-1830* (Ἀθήναι 1954) 146.

2. Πρόκειται γιὰ τὴ «ρωσικὴ πραγματευστικὴ σημαία» ποὺ μνημονεύεται σὲ πολλὰ προεπαναστατικὰ ἔγγραφα, π.χ. ΜΑΝΙΑΤΟΠΟΥΛΟΥ, *Ναυτικὸν Δίκαιον τῆς Ὑδρας (1757-1821)* (Ἀθήναι 1939) ἔγγρ. ἀριθ. 13 τῆς 16ης Αὐγούστου 1807. Γιὰ τὴν σημαία αὐτὴ, βλ. ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΙΔΟΥ ὁ.π. 167.

3. Ἀγκυροβολημένο.

4. Ρωσικὸ μέτρο βάρους ἴσο πρὸς 1966 χιλιόγραμμα περίπου. Βλ. ΣΤ. ΜΑΚΡΥΜΙΧΑΛΟΥ, Μία ἀβαρία τοῦ βριγαντίου «Ὀδυσσεὺς» στὴ Μαύρη Θάλασσα. Ἀνάτυπο ἀπὸ τὸ περιοδικὸ *Νόστος* (Λονδίνο 1975) 6.

5. Ἴταλ. spedizione, ἀποστολὴ. Ὁ ὄρος ἦταν συνώνυμος τοῦ polizza di carico, ἐσήμαινε δηλαδὴ τὴν φορτωτικὴ. Βλ. ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΙΔΟΥ ὁ.π. 52. Ὁ ΤΖΑΜΤΖΗΣ ὁ.π. 119, μνημονεύει τὸν παρεμφθαρμένο τύπο «σπεντσιόνες».

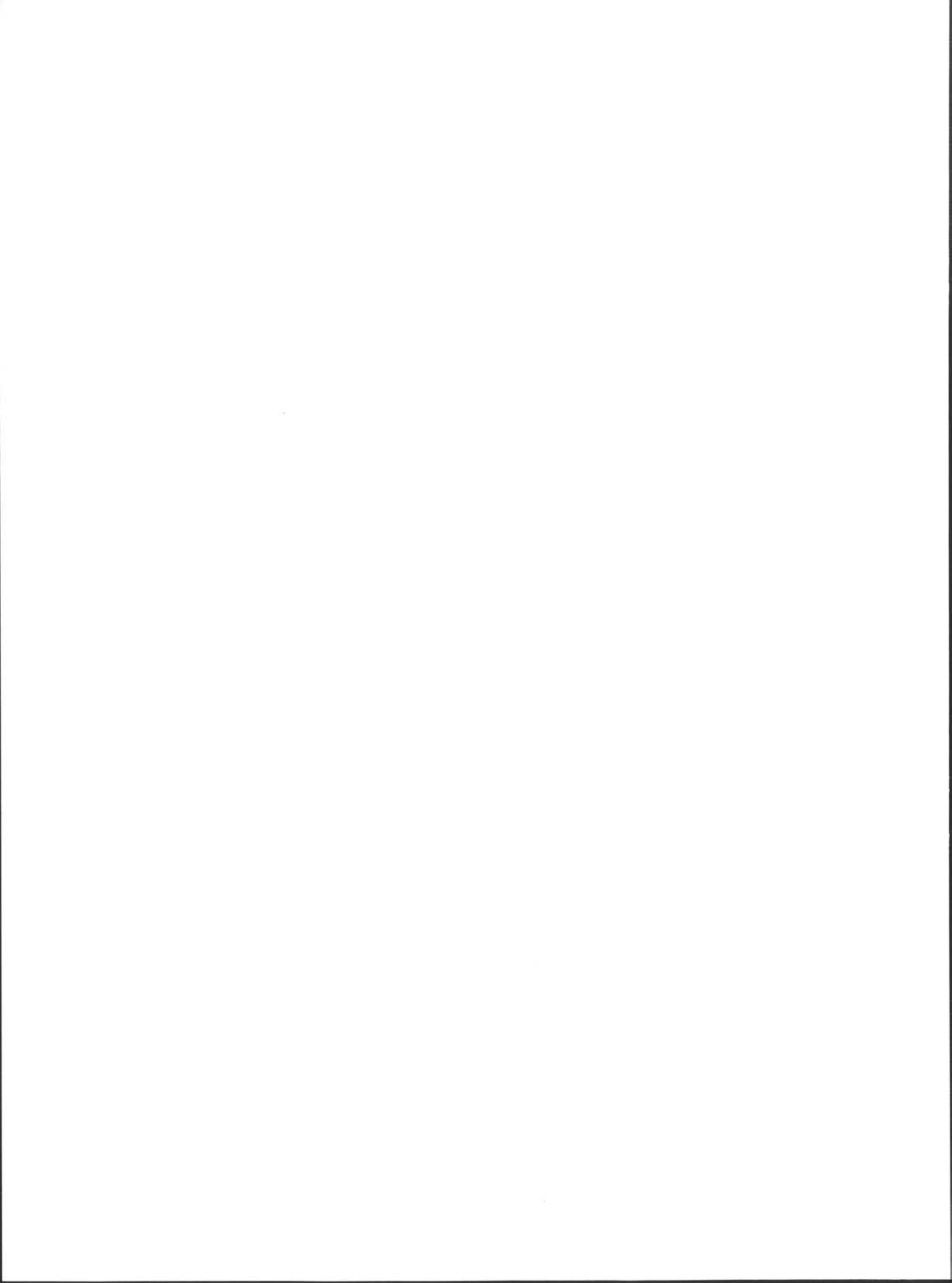
6. Δίστηλο τάλληρο ἢ κολωνᾶτο ἦταν τὸ ἰσπανικὸ τάλληρο. Τὸ 1825 τὸ δίστηλο τάλληρο ἰσοδυναμοῦσε πρὸς 12 γρόσια ἢ 5 χρυσὰ φράγκα (Ἀρχ. Κοιν. Ὑδρας XIII 136).

- τος, ἐνεστῶτος καὶ μέλλοντος, γενομένου ἢ γενησομένου ἐπὶ τοῦ ρηθέντος βρικίου του —/ Βον. Ὁ δανειζόμενος πλοίαρχ(ος) καὶ ἰδιοκτητῆς τοῦ πλοίου κύρ(ιο)ς Παναγι/ώτης Ν. Χάνος, δίδει καὶ βάλλει εἰς ὑποθήκην πρὸς τὸν δανειστήν του / τὸ μνησθὲν πλοῖον του βρίκιον μέχρι τῆς ἐξοφλήσεως τῆς παρού/σης ὁμολογίας του — / Γον Τὸ μνησθὲν θαλασσοδάνειον ἐννοεῖται διὰ τὸ παρὸν μελετούμενον / ταξειδίων ἀπὸ ἐδῶ στὴν Καλαμάτα, καὶ ἐκεῖθεν διὰ Ταϊγάνρόκ⁷, ὅπου μὲ τὸ αἴσιον φθασίμὸν του ὑπόσχεται ὁ ρη-
35. θεὶς πλοίαρχος νὰ μετρή/ση τὴν ρηθεῖσαν ποσότητα τῶν ταλλίρων ἑκατὸν ὀγδοήκοντα ἐπτὰ / καὶ ἡμισυ, πρὸς τὸν κύριον Ἀγγελῆ Τριανταφυλλίδη ὕστερον / ἀπὸ πέντε ἡμέρας τοῦ ἐκεῖσε φθασίματός του. —/ Δον. Οἱ κίνδυνοι τῆς θαλάσσης ἐννοοῦνται εἰς βάρος τοῦ δανειστοῦ, οἱ δὲ τῆς / ξηρᾶς εἰς
40. βάρος τοῦ Δανειζομένου, ἐλεύθερον δὲ τὸ θαλασσοδάνειον / τούτο πάσης ἀβαρίας μερικῆς τε καὶ γενικῆς ἐκτὸς τοῦ ὀλοκλήρου χαμοῦ / (ὃ μὴ γένοιτο). ταῦτα οἰκειοθελῶς συμφωνήσαντες ὑπογράφονται / ἰδιοχειρῶς των ἀφ' οὗ προηγουμένως τοὺς ανεγνώσθη εὐκρινῶς. — / Προκύπτοντος ὅτι ὁ πλοίαρχ(ος) Παναγιώτης Νικ. Χάνου, προσκληθεὶς / ὑπογρ.: Κ. Μώραλης /

(Φύλλ. 2 recto)

45. νὰ ὑπογράψῃ ἀπολογήθη ὅτι εἶναι ἀγράμματος καὶ κατὰ θέλησιν / ὑπογράφεται διὰ χεῖρὸς τοῦ κυρ(ίου) Σπ. Κορνηλίου, ἐπιθέτων ὁ / Ἴδιος τὸ σημεῖον τοῦ σταυροῦ. — / Διὰ τὸν ἀγράμματον Παναγιώτην Ν. Χάνου / ὑπο-
50. γράφω καὶ Μαρτυρῶ, ὁ Σπυρίδων Κορνηλίου / ὁ ἴδιος βάζει τὸ σημεῖον τοῦ σταυροῦ + / (ὑπογρ.) Κ. Χ(ατζη)δημητρίου — / (ὑπογρ.) Β. Ἴω(άννου) Σαμαλτάνογλου μάρτης — / Ὁ Συμβολαιογράφος / (ὑπογραφή: Κ. Μώραλης). Περιθώριο: δικαιώματα δραχμαὶ τρεῖς.

7. Τὸ λιμάνι Ταϊγάνι τῆς Ἀζοφικῆς Θάλασσης στὴ Ρωσία.

ΓΕΝΙΚΟ ΕΥΡΕΤΗΡΙΟ*

- Ἐβδῆρα 180, 181, 183.
 Ἐβυδος 243, 243·2, 244, 245, 247, 248, 253.
 Ἐγγλοὶ-Ἐγγλία 373, 383.
 Ἐγγουῤῃς, Joste, Ἐβραῖος 258·20, 273, 404.
 «Ἐγιος Γεώργιος», πλοῖο 100.
 Ἐδριανὸς 27, 44·17, 56, 62, 164·69, 204.
 Ἐδριατικὴ 376, 380.
 Ἐθηνᾶ καὶ Ἐθηναιῆ 25, 26.
 Ἐθῆναι, Ἐθηναιῖοι 23, 26, 29, 30, 31, 35, 43·16, 49, 56, 64, 66, 68, 69, 71, 72, 76, 81, 83, 84, 85, 106·23, 109·45, 117, 119, 148, 162·58, 170, 191, 192, 193, 193·151, 195, 207, 208, 210, 211, 225, 226, 227, 233, 233·238, 234, 306, 310·71, 358·15, 377·36, 395, 401.
 Ἐθῆναιος, Δειπνοσ. 104.
 Ἐθως 45, 56, 62, 227.
 Ἐίγαῖο (πέλαγος) 197, 383, 385, 406.
 Ἐίγιάλη 90, 91, 106·20, 108·28, 109·42.
 Ἐίγινα 48·49, 199.
 Ἐίγυπτιος 123, 133, 208·76.
 Ἐίγυπτος 34, 79, 81, 92, 103, 126, 132, 135, 139, 140, 142, 148, 162·58, 168, 198, 199, 210, 216, 219, 225, 227, 229, 246, 252·14, 259·20, 268·68, 275, 287·31, 355·2, 377·37.
 Ἐἰξωνεῖς 117, 120.
 Ἐἰσχίνης 117, 193.
 Ἐκρίς 111, 112, 113, 114, 116.
 Ἐκρόπολη (Ἐθηνῶν) 173.
 Ἐκρωτήρι Σαντορίνης 198·8.
 Ἐκυλία Σευῆρα 145, 145·17, 151·44, 159.
 Ἐλαιεῖς 117.
 Ἐλεξάνδρεια 200, 208, 212, 221·165, 228·216, 246, 258·20, 332, 344·3, 345·3, 348, 355, 396, 397.
 Ἐλεξανδρῆ Ὀλγα 111.
 «Ἐλεξανδρίς» βλ. «Συρακοσία».
 Ἐλέξανδρος, πλοιοκτῆτης 202·35, 215·131.
 Ἐλέξανδρος Σευῆρος 144, 145, 150, 151, 156, 157, 158, 160, 161.
 Ἐλικαρνασσὸς 104·4, 225.
 «Ἐλιος», πλοῖο 212.
 Ἐλλαμανῆς, Ἰωσήφ (Γιουζέππε), πλοίαρχος 357·11, 368.
 Ἐλουσιανὸς 294·31.
 Ἐλφιδόπωλις βλ. στοά.
 Ἐλωση τῆς Κωνσταντινούπολης 256, 274, 294, 299, 300·3, 303, 400.
 Ἐμμιανὸς Μαρκελλῖνος 245, 246.
 Ἐμμόχωστος 258·20, 265·54.
 Ἐμοργὸς 90, 106·20, 107·28.
 Ἐμπελάκια 299, 307.
 Ἐναία 270, 270·77, 271·84, 272, 272·93, 275, 276, 277, 277·122, 283·15, 284, 284·16, 284·17, 285, 286, 287, 288·37.
 Ἐναία, Μαρία ἀπὸ τὴν 277·122.
 Ἐνακτόριον 225.
 Ἐναστάσιος Α΄ 243·1.
 Ἐνδρεάδης Ἄ. 52.
 Ἐνεξαρτησίας πόλεμος 1821 305, 311, 326, 329, 383.
 Ἐννία Φαυστίνα 145, 150, 150·43, 151, 152, 159, 159·39, 160, 161.
 Ἐνουβᾶς Ἐρμίου, κυβερνήτης 125·12, 126, 219·152.
 «Ἐντίνοος Φιλοσάραπις Σώζων», πλοῖο 405·60.
 Ἐντιφάνης 112, 113, 115, 119.
 Ἐντιφῶν 49.
 Ἐντωνιάδη-Μπιμπίκου, Ἐλ. 244.
 Ἐντωνῖνος Πίος 396·5.
 Ἐπουλία 374.
 Ἐπόλων 26.
 Ἐπόστολος Παῦλος 223·178.
 Ἐρακλειώτης Ἰωάννης, πλοίαρχος 407, 407·74.
 Ἐργος 301.
 Ἐρι- 152, 155.
 Ἐριστοτέλης, *Τροιζηνίων Πολιτεία* 104, 104·8.
 Ἐριστοτέλης, *Πολιτικά* 104·17, 105·20, 108, 119, 177, 186, 188·127, 201, 203, 217·141.
 Ἐριστοτέλης, *Ἠθικά Νικομάχεια* 88·6.
 Ψευδο-Ἐριστοτέλης, *Οἰκονομικός* II 27, 54, 54·90, 106·22, 325.
 Ἐριστοτέλης, *Ἀθηναίων Πολιτεία* 74, 116, 117, 119, 120, 171, 173, 174, 175, 176, 183, 192.
 Ἐριστοφάνης 59.
 Ἐραδιά, Νικόλαος ἀπὸ τὴν 262, 262·40, 266·60.
 Ἐρκεσίνη 107·28, 233·237.
 Ἐρκτοῦρος 231·229.
 Ἐρμενία 258·20, 275·109, 284·16, 404.
 Ἐρμενόπουλου Κ., *Ἐξάβιβλος* 301, 399.
 Ἐρποκρατίων 89, 89·8, 91·25, 178, 403·50.

* Ἡ τελεία πρὶν ἀπὸ ἀριθμὸ ἀναφέρεται σὲ σημείωση.

- Ἄρτα 356·6.
 Ἄρτζιπέλαγος βλ. Αἰγαῖο πέλαγος.
 Ἄρχεῖο Γ. Ἄ. Μέλλου 355·1.
 Ἄρχεῖο Ν. Τσιρίγου 355·2.
 Ἄρχεῖο Χατζηπαναγιώτη 320·31.
 Ἄρχιμήδης 214.
 Ἄρωματοφόρος 207, 231·232, 401·37.
 Ἄσκληπιὸς 119.
 Ἄσπενδος 106·22.
 Ἄσσιζες τῆς Ἱερουσαλὴμ 249, 254.
 Ἄσσιζες τῆς Κύπρου 249, 254.
 Ἄστυπάλαια 276·118.
 Ἄτταρνέϋς 207.
 Ἄττικὴ 121, 175.
 Αὐλὴ τοῦ Φούνδικος 254.
 Αὐρήλιος 133, 146, 148, 149, 161·58, 162·58.
 Αὐρήλιος Ἡρακλῆς Διοσκόρου, κυβερνήτης 220·152.
 Αὐρήλιος Οὐῶνσις 131, 132, 136, 138, 139, 142.
 Αὐρήλιος Τιμόθεος Ὡρου 130, 131, 132, 136, 139, 141, 142.
 Αὐρήλιος Ψαῖς 131, 132, 142.
 Αὐστριακὴ Αὐτοκρατορία 305.
 Αὐστριακὸς 376, 380.
 Ἄφροδίτη (Ἄστάρτη) 208·76.
 Ἄχαιοὶ 199.
 Ἄχτναμὲς Μουράτ Γ' 1580 316·12.
 Ἄχτναμὲς Σελῆμ Β' 1567 316·12.
 Βαγιακᾶκος Δ. 342·3.
 Βαλέτα, ἀδελφοὶ 393, 394.
 Βαλέτας Νικόλαος 394.
 Βάλληνδας Π. 118.
 Βαρσαμάκης Παναγιώτης 359·17.
 Βασιλάκης Ἰάκωβος, ἀσφαλιστῆς 346·4.
 Βασιλικά 97, 399.
 Βασσάλος Κωνσταντῖνος 270·77, 284·15.
 Βασσάλος Μᾶρκος 324·19.
 Βασσάλος Νικόλαος 324, 324·19.
 Βατάτζης Γεώργιος, νοτάριος 290.
 Βατάτζης Θεόδωρος, πλοίαρχος 304.
 Βελισσαροπούλου Ἰ. 217·141, 219·151.
 Βενετᾶντος Δημήτριος 356, 356·5, 358, 362·29, 363, 365.
 Βενετία 257, 258·19, 258·20, 259, 260, 261, 262, 263·47, 265, 265·53, 271, 273, 274, 277, 282·9, 288·32, 293, 305, 310·68, 313, 314, 315, 319, 327·6, 331, 334, 336·15, 336·20, 337·21, 337·25, 341·4, 342·10, 343, 344, 345, 345·3, 347·2, 350·3, 355, 356, 358, 360, 361, 362·29, 365, 370, 371, 373, 374, 375, 375·22, 376·31, 380, 397·13, 398·15.
 Βενετικὸς Κώδικας Ἐμπ. Ναυτιλίας 1786 377·37, 378·42, 379·47, 379·49, 380.
 Βενετοὶ 253, 255, 256, 259, 260, 271, 272·93, 275, 277, 278, 282, 283, 285, 292, 293, 294, 300·2, 304, 304·27, 305, 319, 356·5, 378·44.
 Βενετοκρητικοὶ 285.
 Βεργίτση, ἀδελφοὶ 276, 278.
 Βεργίτσης Ἐμμανουὴλ 261·35, 266·62, 268·68, 270·77, 275, 276, 276·120, 279, 284·15.
 Βεργίτσης Ἰωάννης 277.
 Βεργίτσης Μανόλης, πλοίαρχος 304·23.
 Βεργίτσης Νικόλαος 268·68, 274, 277.
 Βεργίτσης Πέτρος 276.
 Βερδουράς Ἀντώνιος, πλοίαρχος καὶ πλοιοκτήτης 273, 405·60.
 Βέρυβος Δανιὴλ 272, 275, 276, 276·119, 277, 278, 286, 286·29, 288.
 Βέρυβος Ἐμμανουὴλ 258·19, 266·60, 276·118, 288·37.
 Βέρυβος Ἰωάννης 276·118.
 Βέρυβος Μιχαλάκης ἢ Μιχαλέτος 258·20, 397.
 Βέρυβος Νικόλαος 276·118.
 Βηρυτὸς 208.
 Βίβλος 83·35.
 Βιδρέρης Ἰωάννης βλ. Ἀρακλειώτης Ἰωάννης.
 Βιέννη 305, 310·72.
 Βλαχία 383.
 Βοηδρομιῶν 73.
 Βόκχορις 34·33.
 Βορυσθένης 230·229.
 Βόσπορος 209·87, 211, 226, 230·229.
 Βυζαντινὴ Αὐτοκρατορία 293, 305.
 Βυζάντιον, -οὶ 27, 106·22.
 Γάιος Ἰούλιος Ἀπολ- 146·19, 152, 156, 163.
 Γαλατᾶς 355, 372.
 Γαλλία-Γάλλοι 305, 361·26, 373, 378·42.
 Γαλλικὴ Ἐπανάσταση 1789 306.
 Γάσπαρης Χαράλαμπος 273·95.
 Γαῦδος 268·68.
 Γένουα 264·49, 266·57, 326·4, 336·20, 344·5, 404.
 Γενουάτης 290, 293, 295, 300·2, 320·32.
 Γέτας 144, 149, 157.
 Γεωργάκαλος Παναγιώτης 359·17.
 Γεωργάκης Μιχέλης, πλοίαρχος 407.
 Γιάννενα βλ. Ἰωάννινα.
 Γλαῦκος 33.
 Γλωσσογράφοι-Glossateurs 250.
 Γναῖος 229·223.
 Γνώμων τοῦ Ἰδίου Λόγου 58, 60, 62.
 Γονέμης Δημήτριος, ἀσφαλειομεσίτης 346·4, 350·3, 361·28.
 Γόργιππος Γοργίππου 146, 152, 155, 162, 163·59.
 Γόρτυς 23·18, 31·18, 31·19, 32·20, 33, 34, 34·34,

- 35·38, 177·67, 178·67, 181, 182·95, 185.
 Γουλιέλμος Β΄ Βιλλεαρδουίνος 281, 282, 291.
 Γρηγόριος Θ΄, Πάπας 259·21.
 Γριμάνης Πέτρος, πλοίαρχος 397, 405·60.
- Δακρότζης Δημήτριος, πλοίαρχος 384, 385, 386, 387, 388, 392.
 Δαλματία 148, 162·58, 360·22, 376·30.
 Δαμιέττη (Αίγυπτος) 259·20, 275, 287·31.
 Δαμοκλής Δαμοκλέους 146, 152, 155, 163.
 Δανιήλ Ἀνδρέας, πλοίαρχος 353.
 Δεῖγμα (κτίριο) 79, 80, 80·6, 81, 82, 84, 85, 93, 204, 205, 210, 211.
 Δεληβορριάς Ἀ. 143, 153, 155, 156.
 Δελφοί 33, 108·32, 185.
 Δῆλος 200, 205, 208, 216·140, 225.
 Δημοσθένης 33, 46, 52·77, 59, 73, 84, 89, 116, 118, 175, 178, 189, 202, 206, 207, 212, 213, 223·178, 224, 395.
 Δήμων 88·6.
 Διάταγμα 25 Ἀπριλίου 1744, αὐστριακὸ 380.
 Διάταγμα 1763, αὐστριακὸ 305, 307.
 Διάταγμα 1673, γαλλικὸ 307.
 Διάταγμα περὶ Ναυτιλίας 1681, γαλλικὸ 310·72, 379·47, 380·49, 385·14.
 Διοκλητιανὸς 396·7.
 Διονύσιος, ναύκληρος 202·35, 215·131.
 -Διονυσίου 152, 156, 164.
 Διονυσόδωρος ἔμπορος 89.
 Δίφιλος 224.
 Δίων Κάσσιος 160.
 Δίων Χρυσόστομος 181.
 Δούρα Εὐρώπης 148, 149, 162·58.
 Δρακοντόπουλος Ἐμμανουὴλ 276·119, 285, 286.
 Δρακοντόπουλος Κωνσταντῖνος 276·119, 285.
 Δρακοντόπουλος Μιχαὴλ 272, 275, 276, 277, 284, 285, 286, 287, 288.
 Δράκων 68·186.
 Δυαλεῖς 118.
 Δυμᾶνες 104.
 Δύμη 106·22, 177·64.
- Ἐβραῖοι 259·20, 273, 376·31, 404.
 Ἐθιμα Θήρας 1797 399.
 Ἐθιμα Νάξου 1810 399.
 Ἐθιμα Σπετσῶν 1833 320·32.
 Ἐθνοσυνελεύσεις 311.
 Ἐκατομβαιῶν 120·43.
 Ἐκκλησία Ὁρθόδοξη 300, 301, 398·13.
 Ἐκκλησία Καθολικὴ 259, 265, 326·4, 327·6, 397, 398·13.
 Ἐκλογάδιον 397, 397·8.
 Ἐκλογή τῶν Ἰσαύρων 250.
- Ἐκτεῦρις Πάσητος, κυβερνήτης 215·131.
 Ἐλαγάβαλος 144, 145, 150, 151, 156, 157, 158, 159, 160, 161.
 Ἐλευσίς 111-122 *passim*.
 Ἐλευσίνιος 112, 113, 115.
 Ἐλληνες 255, 256, 257, 258, 258·19, 258·20, 260, 261, 262, 262·40, 263, 264·50, 264·51, 266, 268·68, 268·69, 269, 273, 274, 275, 276, 277, 278, 279, 282, 283, 293, 294, 300, 303, 304·27, 313, 314, 315, 319, 320·32, 332, 360, 362·29, 397, 409.
 Ἐλλησποντος 82·23, 243.
 Ἐμπορεῖον Αμπρουγίας 188·127, 218·146.
 «Ἐμπορικὴ Ἐγκυκλοπαιδεία» 303.
 Ἐπαρχικὸ Βιβλίον Λέοντος τοῦ Σοφοῦ 253.
 Ἐπειφ 131-132.
 Ἐπιγένης 111, 113, 115, 115·6.
 Ἐπισκοπόπουλος Κωνσταντῖνος 278, 278·130, 304, 360·26.
 Ἐπτανήσιος 374, 376·31, 378·44.
 Ἐπτάνησος 329, 381, βλ. καὶ Ἴονια Νησιά.
 Ἐρασικλῆς κυβερνήτης 215·131.
 Ἐρέτρια 53·84, 56.
 Ἐρμίας, τραπεζίτης 207.
 Ἐρμιόνη 108.
 Ἐρμούπολη Σύρου 411, 412.
 Εὐβοία 301.
 Εὐβουλος, τραπεζίτης 207.
 Εὐθύδημος 112, 113, 115.
 Εὐπολις 47·45, 395·2.
 Εὐρώπη Δυτικὴ 299, 360, 397.
 Εὐρώπη Κεντρικὴ 299.
 Εὐτυχος, ναύκληρος 215·131.
 Ἐχίλαος Πλαταιεὺς 108, 109.
- Ζάκυνθος 310·72, 314, 315, 323, 355, 356, 358, 359, 362, 362·29, 363, 364, 371, 406, 407.
 Ζαραχάνης Παῦλος, γραμματικὸς 314, 315, 319, 322.
 Ζέπος Π. 250, 250·7.
 Ζηνόθεμις 89.
 Ζήνων (διαχειριστῆς) 81, 89, 93.
 Ζώης Α. 323·16, 356·5.
- Ἡδικτο 143, 148, 149.
 Ἡπειρος 358·14.
 Ἡράκλεια 111, 113.
 Ἡρακλείδης, τραπεζίτης 229·222.
 Ἡράκλειο (Κρήτης) βλ. Χάνδακας.
 Ἡρακλῆς 112, 113, 115, 116, 118, 119, 120.
 Ἡρόδοτος 27, 33, 54, 54·89, 58, 90, 168, 177.
 Ἡρωδιανὸς 160.
 Ἡσίοδος 38, 199.

- «Θαλάσσιος Νομοθεσία» Ν. Κεφαλά 309·65, 310·72, 378·42, 379·47.
 Θαλής ὁ Μιλήσιος 83·32, 188·127.
 Θαρσίς 223·178.
 Θάσιος 25, 29, 45, 62, 106·20, 109, 109·40, 215·129, 227·213.
 Θάσος 21-28 *passim*, 36, 42, 46, 49, 50, 58·115, 66, 67, 71, 75, 76, 77, 81, 109, 184·108, 199, 206, 209, 210, 213·114, 215, 227, 233·239, 234.
 Θεαδέλφεια (Αἴγυπτος) 91.
 Θεοδοσιανὸς Κώδικας 245, 246.
 Θεοδόσιος Β΄ 246.
 Θεόφραστος, *Περὶ τῶν νόμων* 38·59, 52·82, 177·67, 178, 188·128.
 Θεσπιαί-Thespiens 53·86.
 Θεσσαλία 177·67, 299.
 Θεσσαλονίκη-Salonique 282·8, 294, 294·31, 310·69, 311·73, 327, 327·9, 327·11, 360, 362·29.
 Θῆβαι (Αἴγυπτος) 79.
 Θῆβαι (Βοιωτία) 54·86.
 Θήρα-Σαντορίνη 197, 198, 198·8, 316·12.
 Θησεῖον 112, 113, 117.
 Θόλος 173.
 Θουκυδίδης 23, 90.
 Θούριοι 177·67.
 Θρασύβουλος 42.
 Ἰακινόπουλος Ἰάκωβος, πλοίαρχος 304·27, 340·6, 344·2, 345, 345·3, 351·13.
 Ἰάσος 120.
 Ἰέρων Β΄ 214.
 Ἰοβιανὸς 245.
 Ἴονια νησιά 299, 309·65, 373.
 Ἴόνιο (πέλαγος) 214, 380.
 Ἴόνιος Πολιτεία 373, 375·22, 376·31, 378·44, 379.
 Ἰουκοῦνδος, κυβερνήτης 215·131.
 Ἰουλία Δόμνα 144, 149, 157, 160.
 Ἰουλία Μαῖσα 145, 150, 151, 152, 155, 158, 160, 161.
 Ἰουλία Μαμαῖα 144, 150, 151, 152, 156, 157, 160, 161.
 Ἰουλία Σοαιμᾶς Βασιανῆ 145, 150, 151, 152, 158, 159, 160, 161.
 Ἰουστινιάνεια Νομοθεσία (καὶ Δίκαιο) 225, 231·232, 250, 253, 396, 401.
 Ἰουστινιάνειος Κώδικας 245, 396, 399.
 Ἰουστινιανὸς Α΄ 96, 97, 207, 218, 243·1, 252·12, 396, 399, 402.
 Ἰσαῖος 116, 188.
 Ἰσαυροὶ 397.
 Ἰσαύρων, Ἐκλογὴ 250.
 Ἴσις 208·76.
 «Ἴσις», πλοῖο 212, 214, 214·122.
 Ἰσπανία 401, 404.
 Ἰσραηλίτης 378·44, βλ. καὶ Ἑβραῖος.
 Ἰταλία, -οὶ 198, 231·235, 294, 303, 328, 350·3, 352·4, 378·42, 400·25.
 Ἰστιαία 67·177.
 Ἰψης ἢ Ὑψης 389·30.
 Ἰωάννινα 360·22.
 Ἰωνᾶς 223·178.
 Ἰωνία, -εῖς 103·2, 104, 105, 188·127, 204.
 Ἰώσηπος 214, 214·121.
 Καβαλλάρουπος Λέων 260·29.
 Κάϊκος, τραπεζίτης 228·216.
 Καῖσαρ 131, 143, 150, 152, 155.
 Καλαμάτα 307, 356·6, 359·18.
 Καλύβας Ἰωάννης 260·29, 262·40, 266·58, 269, 270, 271·84, 279·139, 283·15, 284·15.
 Καλύβας Πέτρος (Petrus de la C(h)aliva) 261·35, 261·36, 266, 268·68, 268·69, 274, 278, 278·134.
 Κάλυμνα (καὶ -ιος) 53·86.
 Καμποφόρμιο, Συνθήκη 1797 373, 373·1, 376·30.
 Καναλιώτης Ἀλέξιος, πλοίαρχος 346·2.
 Καναλιώτης Γκίκας 346, 352.
 Καπάδοχα Καλή, χήρα Δημήτρη 258·20, 404.
 Καπέλλος Ἰωάννης, πλοίαρχος καὶ πλοιοκτῆτης 384, 385, 388, 392.
 Καπέλλος Μ. Νικόλαος 386, 392, 392·52.
 Καπετανάκης Βερνάρδος 377·36.
 Καπετανάκης Λεονάρδος 358·15, 377·36.
 Καρακάλλας 144, 146, 148, 149, 157, 162·58.
 Κάρολος Ε΄, Αὐτοκράτορας 323·16.
 Καρύδης Νικόλαος, ἱερέας καὶ νοτάριος 261·34, 262, 262·38, 263·45, 264, 265·55, 279, 303.
 Καστούρης Νικόλαος (Νικηφόρος) 262·40, 267·67, 268·68.
 Κάτω Χῶρες 355.
 Κάτων 60, 60·128, 96, 279.
 Καῦνος 226, 233·239, 234.
 Καψάλης Μανόλης, πλοίαρχος 304·27.
 Κέλλις (Αἴγυπτος) 141·44.
 Κέναιον 56.
 Κέρκυρα 253, 253·22, 308, 332, 334·8, 346, 352, 355, 356·2, 358·15, 359, 372, 373, 374, 375, 375·22, 376, 378·44, 380, 383.
 Κεφαλάς Νικόλας, πλοίαρχος 309·65, 310, 310·72, 320·32, 378·42, 379·47, 390·45.
 Κεφαλληνία 308·49, 342·6, 348·3, 376·31, 377·36.
 Κεφτιοῦ 198.
 Κέως 23·22, 26, 56, 62, 225, 227.
 Κιλικία, -ες 244, 248.
 Κίτιο 208.
 Κιτριές (Μάνη) 355, 357, 358·15, 359·17, 362·29.

- Κίττος, τραπεζίτης 228·218.
 Κλαύδιος 245·21.
 Κλυτίδαι 118.
 Κλωστογένης Μιχάλης 258·20, 265·54, 273, 404.
 Κνίδος 76, 81.
 Κνωσός 197.
 Κοθώνη οικογένεια 364·8.
 Κοθώνης Κωνσταντίνος 364.
 Κοινότητα Ἑλληνική Βενετίας 304, 304·27, 322·1, 332·42.
 Κοληβᾶς 397.
 Κολοφῶν 49, 50.
 Κοντολινώτης Δημήτριος 315, 322.
 Κοντολινώτης Πέτρος, πλοιοκτήτης 313, 314, 315, 316, 322·8.
 Κόρινθος 199, 281·4.
 Κορναρόπουλος Ἰωάννης 258·20, 397.
 Κορώνη 315, 322, 323·16, 364.
 Κοτ(τ)άκης Μανόλης 340, 350, 350·3.
 Κουμανούδης Στ. 111, 143·2, 144, 145, 147·23, 153, 154, 155, 156, 157, 159, 164.
 Κουσάντασι 275, 394, 399, 401.
 Κουτήφαρης Γιαννάκης 357, 359·17.
 Κουτήφαρης Παναγιώτης 359·17.
 Κουτήφαρης Τζανέτος 357·7.
 Κραννῶν 54·87, 57.
 Κρεμμυδᾶς Βασίλειος 307·47, 409·83.
 Κρήτη, -ες 99, 100, 181, 197, 198, 255·279 pas-sim, 282, 283, 284, 285, 286, 287, 303, 315, 319, 324, 325, 328·11, 332, 339·4, 351·10.
 Κύζικος 23·23, 57·112.
 Κύθηρα, Μανόλης ἀπὸ τὰ, πλοίαρχος 348·3.
 Κυπρισσία 48·50, 225, 226·195.
 Κυπριανός βλ. Βερδουρᾶς Ἀντώνιος.
 Κύπρο, Γιαννάκης ἀπὸ τὴν 258·20.
 Κύπρος 198, 254·24, 258·20, 346·4, 404.
 Κῦρος 168·4, 177.
 Κωνσταντῖνος Α΄ ὁ Μέγας 131, 142.
 Κωνσταντινούπολη 95, 99, 243, 245, 247, 252·12, 258·19, 260·28, 269·73, 281·4, 288·37, 290, 293, 294, 296, 303, 305, 307, 311, 373, 381, 383, 384, 389, 389·31, 390, 397, 399, 401, 405.
 Κωνσταντινούπολη, Συνθήκη 1800 373.
 Κωνσταντῖνος Β΄ 245.
 Κῶς 30, 53·86, 57, 81.
 Λαῖου Ἀ. 256, 257, 260, 278·134.
 Λάζος Κωνσταντῆς, πλοίαρχος 402·47.
 Λάκριτος 223·178, 224, 395.
 Λάμπις, ναύκληρος 124·11, 202.
 Λατῖνοι 255, 259·20, 271, 272, 274, 275, 276, 281, 293, 294.
 Λευκάδα 306, 361·26, 400.
 Λεφτέρης Ζώρξης, πλοίαρχος 304·27.
 Λέων ΣΤ΄ ὁ Σοφός 253.
 Λιαβούρκος Γιαννάκης 359·17.
 Λιβόρνο 305, 355, 400, 404.
 Λικίνιος 131, 142.
 Λισαβόνα 404.
 Λονδίνο 278, 304, 360·26.
 Λουκιανός 214.
 Λυσίας 174, 181, 189.
 Μαγιόρκα 258·20.
 Μαδεμοχώρια 300·3.
 Μακᾶς Κωνσταντῖνος, πλοίαρχος 348, 348·4.
 Μακεδονία, Δυτική 300·3.
 Μακρὰ Στοὰ βλ. στοά.
 Μακρῆ Λουκία 376·27.
 Μακρῆς Ἀντώνιος, πλοίαρχος 376·28, 378.
 Μακρίνος 160.
 Μακρυδούκας Κωνσταντῖνος 258·20.
 Μακρυωνίτης Ἰωάννης 385, 386, 390.
 Μαλαξοῦ Μ., *Νομοκάνων* 301.
 Μαλότος Ξένος, Ἑβραῖος 258·20.
 Μάλτα 404.
 Μαλτέζου Χρῦσα 295·4.
 Μάνη 332, 342, 342·9, 359·17, 362·29.
 Μανιατόπουλος Ἰ. 307·47, 407·76, 409·81.
 Μανουρᾶς Ἰωάννης 314, 323, 323·17.
 Μανουρᾶς Νικόλαος 314, 315, 323, 323·16.
 Μανούσακας Μ. 256, 328·11, 333·42, 407·71.
 Μαντζούφας Γ. 58·115.
 Μαρία Θηρεσία, Αὐτοκράτειρα 305.
 Μαριδάκη Γεωργίου, Σύλλογος 393.
 Μᾶρκος Αὐρήλιος Ἀντωνίνος 152 (βλ. καὶ Ἑλαγάβαλος).
 Μᾶρκος Αὐρήλιος Σευῆρος Ἀλέξανδρος 152 (βλ. καὶ Ἀλέξανδρος Σευῆρος).
 Μᾶρκος Κορνήλιος Τόρουλλος, πλοιοκτήτης 125·12.
 Μαρτινέγκος, πλοιοκτήτης 357·11, 368.
 Μασσαλία 188·127, 218·146, 305.
 Μαστιχοχώρια 300·3.
 Μαυρικᾶς Γεώργιος 293, 320·30, 328·11.
 Μαυρικᾶς Ἰωάννης, πλοίαρχος καὶ πλοιοκτήτης 272, 273, 274, 282, 282·9, 293, 319·24, 320·30, 328·11.
 Μαυρικᾶς Νικόλαος 293, 320·30, 328·11.
 Μαυριτανία 160.
 Μαχμουτ 286.
 Μεγάλη Ὅαση (Αἴγυπτος) 129, 130, 131, 132, 136, 137, 138, 139, 140, 141, 142.
 Μέγαρο, -εῖς 23, 193.
 Μεθώνη 314, 315, 321, 322, 323.
 Μελιτεῖς 119·36.

- Μέλλος Γεώργιος Ἀντωνίου 100, 306, 310-68, 355, 356, 357, 358, 358-15, 358-16, 359, 359-17, 360, 361-28, 361-29, 363, 365, 367, 370, 371, 377-36.
- Μέλλος Μιχάλης 356, 357, 358-13, 359-17, 360, 369, 377-36.
- Μέλλος Νικόλαος 307, 310-68, 356, 356-6, 358-16, 361-28, 362-29, 363, 365, 370, 371.
- Μένανδρος 170, 194.
- Μένδη 46, 54, 54-91, 54-92, 213-118, 230-229.
- Μένδης (Αἴγυπτος) 81-18, 124-5.
- Μενέλαος Ζωπύρου, ναύκληρος 215-131.
- Μέρτζιος Κ. 327, 327-11.
- Μεσσήνη (Σικελία) 100.
- Μεσσήνης Σ. 313-1.
- Μεσσηνία (Πελοπόννησος) 310-71.
- Μεταγεινιῶν 112, 117.
- Μεταγλωσσογράφοι 220-156.
- Μεταχειριστής Ἀντώνιος 262-40, 268-68, 275.
- Μεχμέτ Δ', Σουλτάνος 300-1.
- Μῆλος 316-12, 351-12.
- Μίδας 190, 194.
- Μικρά Ἀσία 314, 322-3.
- Μικρά Ἐλευσίνα 116.
- Μικρά Παναθήναια 119-37.
- Μίλητος 23, 76, 77, 120, 185, 198, 199, 205, 259-20.
- Μιρόδης Γεώργιος 275, 287-31.
- Μιχαήλ Ἀτταλειάτης 251, 252-12, 252-14, 253.
- Μιχαήλ Δ' Δούκας 251.
- Μίχελσον, στρατηγός 383.
- Μοάτσος Δημήτριος 257-17, 258-20.
- Μοιροκλῆς Εὐθυδήμου 111, 112, 113, 115, 118, 120.
- Μολδαβία 383.
- Μονεμβασία 274-103, 276-118.
- Μοσκονᾶς Ποθητός, πλοίαρχος 409-80α.
- Μούζειρις (Ἰνδία) 230-229.
- Μουζουράκης Ἐμμανουὴλ 262-38, 266-60, 279-140.
- Μουνιχιῶν 73.
- Μουρούζης Ἀλέξανδρος 383.
- Μουρούζης Παναγιώτης 383-2.
- Μουσσέλης Φιλάρετος 290, 291, 295, 295-3, 296, 297, 297-16.
- Μπαλαμπάνος Χατζη-Γιάννης, Ἐμμ., πλοιοκτήτης 319-28.
- Μπενάκης Παναγιώτης 307, 356-6.
- Μπεράτι Μεχμέτ Δ' 300-1, 301-7.
- Μπερεζᾶν 203.
- Μπουροῦ Δημήτριος 410.
- Μυκηναῖοι 198.
- Μύκονος 317, 329.
- Μύλασσα 259-20.
- Μυδὸς Ὀρμος (Αἴγυπτος) 140.
- Μυρρινοῦς, -σιος 118, 119.
- Μυστρᾶς 258-20, 358-14, 359-18.
- Μωάμεθ Β' ὁ Κατακτητὴς 300.
- Μωθιτῶν πόλις (Αἴγυπτος) 129, 131, 141.
- Μάραλης Κ., Συμβολαιογράφος 412, 413.
- Μωϋσῆς τοῦ Ἰούδα, Ἑβραῖος 259-20.
- Μωϋσῆς τοῦ Λαζάρου, Ἑβραῖος 259-20.
- Νάξος 316-12.
- Ναπολέων 373, 383.
- Ναύκρατις 199.
- Ναύπλιο 307, 310-68, 322-8, 355, 356, 358, 358-14, 359, 360, 361-28, 362, 362-29, 363, 370, 371, 372.
- Νέαίρα 106, 190-136.
- Νεάπολη (Ἰταλία) 329-14, 334-6, 334-9, 335-10, 335-12, 335-14, 336-19, 336-20, 337-21.
- Νεαπολίτης (Θάσος) 106-20.
- Νεαρά Ἰουστινιάνεια 401, 403.
- Νεῖλος 91, 93, 94, 132-13, 139, 140, 141, 219, 220, 220-154, 246.
- Νικήτης, ἐπων. ἄρχων 112, 113, 115, 120, 120-43.
- Νικηφοριτζής 251, 253.
- Νικηφόρος Α' 399-24.
- Νικολάου Γκίκας, πλοίαρχος 127-26.
- Νικολάου Θεοχάρης 356-6.
- «Νομικὸν» Ἐπισκόπου Θεοφίλου 1788 310-71, 406-68.
- Νόμος Ἰονίου Πολιτείας, 10 Μαρτίου 1841 379.
- Νόμος περὶ ἀσφαλειῶν 1602 (Βενετία) 304-27, 328-12, 351-11.
- Νόμος Ροδίων Ναυτικὸς 97, 98-78, 99, 126, 214-121, 223-178, 224-182, 303, 309, 381, 386, 391-47, 397, 399, 409-82.
- Νόμος Σπετσῶν 1814 310-67, 401, 402.
- Νόμος Ὑδρας 1804 387, 401, 402, 404, 410.
- Νόμος Ὑδρας 1818 309, 310-67, 320-32, 387, 393, 401, 402, 404, 406, 407, 408, 408-79, 411.
- Νοταρᾶς Ράλλης 307, 356-6, 358-16, 362-29, 363, 364, 365, 370, 371.
- Ντέκκας Ἰωάννης 358-15.
- Ντελλαπόρτας Λεονάρδος 256, 293.
- Ντελλαπόρτας Μπέρτος, πλοίαρχος 274, 293, 319-24, 320-30.
- Ξενόδοκος, πλοιοκτήτης 202-35, 215-131.
- Ξενοφῶν 175, 215, 216.
- Ξοῦθος 229-223.
- Ὄασις βλ. Μεγάλη Ὄαση.
- Ὄδύσσεια 116, 214-123.
- Ὄθωμανικὴ Αὐτοκρατορία 299, 300.

- Ὅθωμανοὶ 294, 303.
 Ὀλβία 26, 80·6, 82, 204.
 Ὅμηρος 199, 202.
 Ὄνησᾶς 152, 155, 163.
 Ὄνώριος 246.
 Ὄξυρυγχίτης νόμος (Αἴγυπτος) 219·151.
 Οὐαλεντιανὸς 245.
 Οὐάλης 245.
 Οὐγκαριτ 82·30, 83·35, 198.
 Οὐσίδωρος, πλοιοκτίτης 125·14.

 Πάδουα 277, 305·29, 315, 315·7.
 Παλαιὰ Διαθήκη 223·178.
 Παλαιστίνη 254.
 Παλαμήδης Ρήγας 391·49.
 Παλάτια βλ. Μίλητος.
 Πανδέκτης (βλ. καὶ *Digesta*) 207, 217·141, 218, 386, 391·47, 396, 398·16, 403·50.
 Πανεσᾶτις, κυβερνήτης 125·14, 127.
 Πάννυχος Παννύχου 146, 152, 155, 163.
 Πανταζόπουλος Ν. 118.
 Παπαδάκης Νικόλαος 359·17.
 Παπαδόπουλος Δημήτριος 359·17.
 Παπαδόπουλος Νικόλαος 303.
 Παπάζογλης Παναγιώτης 357, 359·17.
 Πάρος 316·12.
 Παρτίδος Μιχαήλ 376·31, 377, 377·36.
 Παρτίδος Νικόλαος 377·36.
 Πασίων, τραπεζίτης 207.
 Πασσάροβιτς, Συνθήκη 1718 305, 305·30.
 Πατινιώτης, 348·3.
 Πάτμος 348·3, 409·80α.
 Πάτρα 355, 356, 359, 359·17, 362·29.
 Πατρίκιος Ἀλέξιος 376, 376·31, 378·44.
 Πατρίκιος Στυλιανὸς 376·31.
 Πausανίας 117.
 Παχεΐη 45, 56, 62.
 Πειραιᾶς 80, 82, 84, 85, 115, 119, 169, 171, 173, 174, 199, 200, 204, 205, 208, 210, 211, 212, 227, 233·238.
 Πεισίστρατος 53·86.
 Πελλάνα 185.
 Πελοπόννησος 273·95, 283·12, 305·30, 306, 307·47, 356·6, 358·14, 359, 359·17, 359·18, 360.
 Περικλῆς 106·23, 169, 193, 199, 204.
 Περούλης Δημήτριος 358·15, 361·27.
 Πέρσες, -ία 168.
 Πέρσης τῆς Ἐπιγονῆς 125·12.
 Πεταλαί 56.
 Πετεορ...ις, κυβερνήτης 215·131.
 Πετρόπουλος Γεώργιος 306·39.
 Πέτρου Θωμᾶς 363, 365.
 Πήλιο Ὅρος 299.

 Πιζάτης 275, 276, 277, 287·31.
 Πλατυπόδης Δημήτρης 304·27.
 Πλάτων, *Νόμοι* 77, 178, 181, 182, 183, 184, 185, 187.
 Πλουμίδης Γεώργιος 313.
 Πλούταρχος 96, 97, 189, 193, 227, 279.
 Πλυντηριῶν 58·115, 60.
 Πολύαινος 50, 57.
 Πολυδεύκης 47, 47·45, 79, 203.
 Πομπηῖα 96.
 Πομπήιος 204·53.
 «Πόντος», πλοῖο 212.
 Πόντος Εὐξείνιος 46, 81, 209, 211, 214·124, 230·229, 232.
 Πόρος 399, 403.
 Ποσειδῶν 208.
 Πουῶνσις 131·11, 142·45.
 Πράξεις Ἀποστόλων 89·7, 212·112, 216·135.
 Πριγκηπάτο τοῦ Μωρέως 281, 282, 283, 291, 292.
 Προποντίδα 209.
 Πρῶτος 88·6.
 Πτολεμαῖος Β΄ Φιλάδελφος 55, 57, 123.
 Πτολεμαῖος Ε΄ Ἐπιφανῆς 123.
 Πύργος 301.

 Ραγούζα, Στατοῦτο 263·42.
 Ραδάμανθους 37·49.
 Ραιδεστός 251, 252·11, 253.
 Ρόδιος Νόμος βλ. *Lex Rhodia*.
 Ροδίτης Γεώργιος 350·7.
 Ροδίτης Γιάννης 350, 350·3.
 Ροδίτης Μιχάλης 350·7.
 Ρόδος 80·6, 199, 200, 204, 205, 212, 258·20, 265·54, 268·68, 273, 275, 277, 287·31, 350·7, 404.
 Ροζέττα (Αἴγυπτος) 100, 123, 127, 355·2, 377·37.
 Ροζέττας ἐπιγραφή (καὶ λίθος) 123, 127.
 Ρόττης ἢ Ρούτης Γεωργάκης 359·17.
 Ρωμαῖος 125, 133, 149.
 Ρωμανία 260, 290, 290·7, 292·14, 293, 295.
 Ρώμη 95, 194, 213·116, 223·178, 245, 245·22, 246, 247.
 Ρῶσοι, -ία 302, 373, 384, 385.

 Σαλαμίς 120.
 Σαμοθράκη 49.
 Σάμος 109·42, 109·45, 120, 270·77, 283·15, 393.
 Σαντορίνη βλ. Θήρα.
 Σαντορίνης Ἀντώνιος, πλοίαρχος 342·7.
 Σγουρόπουλος 397.
 Σεβαστεϊανός, ἄρχων 294.
 Σεβῆρος Γαβριήλ, Μητροπολίτης Φιλαδελφείας

- 332·42, 339·2, 348, 348·2.
 (Σέκστος;) Πομπήιος Ἐπικτᾶς 146·19, 152, 155, 163, 163·62.
 Σελεύκεια 106·22.
 Σελῆμ Α΄, Σουλτάνος 300·1.
 Σελῆμ Γ΄, Σουλτάνος 383.
 Σενιάβιν, ναύαρχος 383.
 Σεπτίμιος Σεῦρος 144, 149, 157.
 Σητεία 259·20, 268·69.
 Σικελία 253.
 Σιδῶν 208.
 Σιμηνάκης Γεώργιος 258·20, 397.
 Σιμηνάκης Ἐμμανουήλ 258·19, 288·37.
 Σίφνος 306, 307, 319, 393, 394.
 Σκιώνη 213·118, 230·229.
 Σκλάβος Μιχαήλ 262·38, 266·62.
 Σκλάβος Νικόλαος 266·62, 267·67.
 Σκορδίλης Κώστας 347.
 Σκορδίλης Μανόλης, πλοιοκτήτης 347·2, 347·3.
 Σκοῦμβλος Γεώργιος 342·3.
 Σκῦρος 351·12.
 Σμύρνη 308·54, 311·73, 355, 356, 357, 358·13, 358·15, 359, 360, 367, 369, 372, 402, 404.
 Σόλων 90, 182, 193, 207, 227.
 Σομαλία 207, 231·232.
 Σοῦδα 72.
 Σουδάν 207, 231·232, 401·37.
 Σουμάκης Μιχαήλ, ἀσφαλιστής 304·27, 339·7, 344·3, 361·28.
 Σπάρτη 143-152 *passim*, 153-165 *passim*.
 Σπαρτιάτης 146, 151, 161·58.
 Σπέτσες 303, 305·32, 309·63, 319, 320·32, 329, 360, 361·27, 400, 404, 408, 410.
 Σταυροφορίες 259, 304.
 Στενά 243, 244.
 Στύλος (Κρήτη) 393, 409·80α.
 Συβρίτων, ἐξέγερση δύο 285.
 Συγκλητικός Ἀλέξανδρος 315·7.
 Συμπράγος βλ. Βέρυβος Μιχαλάκης.
 Συναδινός Ἀνδρέας 258·20.
 «Συρακοσία», πλοῖο 212, 214.
 Συρακοῦσες 214.
 Συρία 258·20, 332, 344, 345, 404.
 Συρίγος Βαρθολομαῖος 266·60.
 Συρρορωμαϊκή Νομόβιβλος 250, 250·6, 251, 253.
 Σῦρος 310·67, 311·73, 316·12, 326·6, 383, 384, 385, 387, 388, 390·40, 392·51, 401, 404, 411, 412.
 Σύστημα τῶν Ἑλληνορωμαίων Ἐμπορῶν 307.
 Σφακινᾶς 347.
 Σχολιαστής (Πλούτου Ἀριστοφάνους) 167, 168, 200, 201.
 Σωκλείδας 90, 91·22.
 Σωκράτης Ἀρείονος 146, 152, 155, 163.
 Ταῖγανρόκ 413.
 Τάλμουδ 223·178, 224·179.
 Τάνα (Κριμαία) 278·133, 286·28.
 Ταπεινός Νικόλαος, ἀσφαλιστής 334·2, 337·25, 346·4.
 Ταπεινός Σπηλιώτης, πλοιοκτήτης, ἀσφαλιστής κλπ. 304·27, 337·25, 361·28.
 Ταραγόνα 401.
 Ταρτησσός βλ. Θαρσίς.
 Τειθράσιοι 117, 121.
 Τένεδος 253·19.
 Τεργέστη 329, 375·22, 378·45.
 Τέως 54·86.
 Τζαμπλακὸν Δημήτριος 293.
 Τζαμτζής Ἀ. 408·77.
 Τζουμαριστός Ἀνδριανός 294·31.
 Τῆνος 385, 385·12.
 Τίβερις 247.
 Τιμόνης 389, 389·31.
 Τουρκία 259·20, 383, 384.
 Τοῦρκοι 256, 276·119, 277, 283·15, 285·22, 286, 294, 309, 310·69, 310·71, 314, 315, 316, 319, 323, 356·5, 357·12, 359, 359·17, 373.
 Τουρκόπουλου, Εὐδοκία χήρα Γεωργίου 258·20.
 Τραϊανός 245·21.
 Τριανταφυλλόπουλος Ἴ. 126·19, 180.
 Τρίπολη (καὶ Τριπολιτσά) 358·14.
 Τριταία 106·22.
 Τροϊζήν 104, 105, 107·28, 108.
 Τροϊζήνιος, -α 103·2, 104, 107, 108, 109.
 Τσιριῖγος Δημήτριος 339, 350, 350·3, 350·5.
 Τσιριῖγος Μανόλης 351, 351·15.
 Τσιριῖγος Νικόλαος 304·27, 339, 339·2, 340, 341, 350, 350·3, 351, 351·8, 351·15, 361·26.
 Τύριοι 38, 208·78.
 Τυχικός, προναύκληρος 215·131.
 Ὑαλινᾶς, πλοίαρχος 304.
 Ὑαλινᾶς Ἀντώνιος 265·55.
 Ὑαλινᾶς Γεώργιος 260·31, 261·34, 266·60, 269, 270, 270·77, 278, 283·15, 284·15.
 Ὑαλινᾶς Μᾶρκος 290, 293·20, 295, 297.
 Ὑαλινᾶς Πέτρος 290, 296, 296·11, 297.
 Ὑβλήσιος, ναύκληρος 213, 214, 215·131, 404·60.
 Ὑδρα 303, 305·32, 307, 309, 317, 319, 320·32, 329, 360, 361, 361·27, 379·47, 383, 387, 394, 400, 401, 402, 405, 408, 409.
 Ὑδραῖος 308·55, 394.
 Ὑλλεῖς 104.
 Ὑπερείδης 79, 80, 81, 82, 84, 85, 109·45, 178, 182, 190, 194, 210.

- Ύψηλάντης Κωνσταντῖνος 383.
- Φακῆς Δημήτρης, πλοίαρχος 393.
- Φαλανθίδης 112, 115.
- Φάλαννα 106·20.
- Φάσηλις 106·22.
- Φαυστίνα βλ. Ἄννία Φαυστίνα.
- Φιλόκωμος Φαλανθίδου 111, 112, 113, 115, 120.
- Φιλομάτης, πλοίαρχος 304.
- Φιρμάνι Μουσταφᾶ Γ΄ 300·4.
- Φισκάρδης Ἄγγελος 356, 356·5, 358, 362·29, 363, 365.
- Φλαγγίνης Ἄλοῖσιος, ἀσφαλιστής 339·7.
- Φλαγγίνης Ἱερώνυμος, ἀσφαλιστής 346·4.
- Φλάνδρα 381.
- Φοίνικες, -ῆ 83, 84·46, 188, 188·127, 197, 199, 208, 216, 224.
- Φορμίων, τραπεζίτης 207.
- Φόρτε Ἀβραάμ 375·22, 376·28, 376·31, 378·44.
- Φουλβία Πλωτίλλα 144, 149, 157.
- Φραδέλλος Βασίλης 261·36.
- Χαλκίδα 258·20.
- Χαλκίδα, Ἐμμανουήλ ἀπὸ τῆ 258·20.
- Χαμουραμπί, Κώδικας 180, 184, 395·1.
- Χανααῖοι 79.
- Χάνδακας 255, 256, 257, 258·20, 260, 261, 263, 264, 265, 270·77, 271, 272, 273, 274, 275, 276, 277, 278, 279·139, 282·9, 283, 286, 287, 288, 290, 292, 296, 303, 319·24, 324·19, 326, 336·16, 338, 347.
- Χανδακίτης Ἰωάννης 261·34, 263·45, 279·140, 290, 296, 296·15, 297.
- Χανδακίτης Μοσχολέος 290, 296, 297.
- Χανιά 259·20, 332, 339, 340, 341, 347·2, 350·8.
- Χάνος Ν. Παναγιώτης, πλοίαρχος 412, 413.
- Χαντζερῆς Μιχαήλ 383.
- Χαρώνδας 187.
- Χάρωψ 118.
- Χατζηδημητρίου Κωνσταντῆς 412, 413.
- Χελιδόνια Ἄκρα 198.
- Χῖος 81, 100, 199, 209, 300·3, 303, 316·12, 393.
- Χιτζανίδη Ἄν. 58·115.
- Χορτάτση οἰκογένεια 286·28, 358·15.
- Χρήστου Χ. 144, 156.
- Χριστοφιλόπουλος Ἄν. 107.
- Χρυσολωρᾶς Μανόλης, ἀσφαλιστής 339·7.
- Ψαρά 319·28.
- Ψήφισμα Βενετικῆς Γερουσίας, 7 Ἰουλίου 1425 310·69, 327, 327·11.
- Ψιλῆ (Psile) 283·15.
- Ψορὸς Ἰωάννης 334·8.
- Ψορὸς Λέων, πλοίαρχος 317, 334·8, 338.
- Ψωμάκης Βασίλης 262·40, 267·67, 268·68.
- Ἦρεος 106·20.
- Ἦρος, ναύκληρος καὶ κυβερνήτης 216·134.
- Alexander Johannis, γραμματικὸς 324.
- Amelotti M. 129, 140.
- Ampurias 188·127, 218·146.
- Androcio, Nicolaus de 290, 295, 295·7, 296, 297.
- Ania καὶ Anea, βλ. καὶ Ἄνια.
- Archivio di Stato Venezia 289, 313.
- Arduin Simone de 275.
- Arduinus Simeon βλ. Arduin Simone de.
- Arles 251.
- Assises de la Cour des Bourgeois 250, 251.
- Astuti G. 263·44.
- Badoer Giacomo 293, 304.
- Barba Anthonio de la 290, 295.
- Barbo Pantaleone 289, 295, 297.
- Baroci Stephanus 297.
- Bartolus 220·156.
- Behrend D. 121.
- Bensa E. 378·42.
- Bernardo de Simon, πλοίαρχος 347·5.
- Besançon 308·49.
- Bingen J. 21, 24, 25.
- Binussi Francesco, πλοίαρχος 364.
- Binussi Giusto, πλοίαρχος 359·16.
- Biscardi A. 135, 139.
- Bogaert R. 207·70, 229·222, 229·223.
- Bon Stefano, νοτάριος.
- Bordeaux 381.
- Borsari S. 255, 257, 260, 260·33, 278.
- Bradford A. 163.
- Brazzo de Maïno 342, 342·9.
- Brecht Chr. 220·152.
- Brindisi 351·12.
- Brixano, Benvenuto de, νοτάριος 255, 268·68, 268·69, 285·18, 286, 287.
- Buoninsegni Tommaso 308·49.
- Callimachus 97, 231·232.
- Calle dei Siguratori βλ. Calle della Sigurtà.
- Calle della Sigurtà 310, 350·3, 361, 361·28, 370.
- Candia βλ. Χάνδακας.
- Candida βλ. Χάνδακας.

- Cape Gelidonia βλ. Χελιδόνια Ἄκρα.
 Carponi, ἀσφαλιστῆς 341·4, 350·3.
 Caravello Marina 258·20.
 Carcuci Nicolaus 259·20.
 Cassandro G. 282, 287·32.
 Castel Tornese 356·5.
 Catelanus Franciscus 277·122.
 Cato βλ. Κάτων.
 Code de Commerce 1807 310, 310·72, 311·73,
 378·45, 379·47, 380·49, 390·40.
 Codice per la Veneta Mercantile Marina 1786
 310·72, 378·42, 379·49, 380.
 Cohen Ed. 72, 229·222.
 Consolato del Mare 98, 223·178, 387, 387·20,
 390·45, 393, 406.
 Constitutio Antoniniana 146, 148, 149, 161·58,
 162·58.
 Cornario Andrea 277.
 Cornario Ἰωάννης 259·20.
- Damolin Rigo 282·9.
 Dandolo Nicolaus 290, 296.
 Danzig 278, 304, 360·26.
 Daux G. 24·31, 43, 49, 58, 61, 67, 111, 114.
 Digesta 96, 97.
 Dittenberger W. 124, 125.
 Dolfin Pompeo, γραμματικὸς 370.
 Dossi Olivier, πλοίαρχος 356·4, 358·16, 364, 371.
 Duodo Jacobus 297.
- Effenterre H. van 107·28.
- Faustina Minor 159.
 Fighetto Francesco, πλοίαρχος 339·5, 340, 341,
 350.
 Foscardi βλ. Φισκάρδης.
 Fredo, Zaccaria de, νοτάριος 256, 257, 258, 265,
 271, 282·7, 283·13, 292, 397, 400, 400·25, 402,
 403, 405·60.
 Frisinus ἢ Frixinus βλ. de Ponte Johannes.
 Furlani Antonius, πλοίαρχος 269, 270, 284·15.
- Gaius Fulvius Plautianus 144, 157, 164·70.
 Gauthier Ph. 111, 114.
 Ghoran (Αἴγυπτος) 103.
 Gilliam J.P. 148.
 Gradonigo Ἄγγελος 286.
 Grimani 351·13.
 Guarinoni Sebastian, ἀσφαλιστῆς 348·7.
- Hagedorn D. 129, 136, 138.
 Harrison A.R.W. 121.
 Hiller von Gaertringen 45.
 Holleaux 42.
- Jachinopulo Giacomo βλ. Ἰακινόπουλος, Ἰάκω-
 βος.
 Jouguet P. 103.
- Kadi Kalesi 275·109, 284·16.
 Kettenhofen E. 160.
 Khénamun 79.
 Kültepe 83·35.
 Kutschuk Καϊnardji, Συνθήκη 1774 305·32.
- Labia Paolo, ἀσφαλιστῆς 339·7.
 La Rochelle 362·29.
 Lavizaro Giovan Antonio, ἀσφαλιστῆς 344, 344·
 6.
 lex Hieronica 57·106, 60.
 lex Rhodia 223·178, 225, 234.
 Liddell-Scott (-Jones) 23, 125.
 Lido 342·10.
 Lloyd's 331, 331·29, 350·3.
 Lo Codi 251, 253.
 Lübeck 304, 360·26.
 Luzzatto G. 263·44, 264·47.
- Maçamano Leonardo 275.
 Maçamano Νικόλαος 259·20.
 Maçamurdi Hemanuel 288·37.
 Maçamurdi Petrus 276·115.
 Maçamurdi Stephanus 268·68, 269, 270, 270·77,
 271, 272, 274, 276, 277, 284, 283·15, 284·15,
 285, 287, 288, 288·37.
 Mahaffy J.P. 124, 125.
 Maineti, Maineto de, νοτάριος 276·114.
 Malamocco 336·15, 339, 340, 341, 343, 344, 345,
 346, 347, 348.
 "Maria", πλοῖο (tasseta) 258·19.
 Marcello Leonardo, νοτάριος 255, 267·67, 268·
 68, 268·69, 270.
 Marini Giovanni, ἀσφαλιστῆς 344·5, 345, 348·9.
 Marini Gasparo, ἀσφαλιστῆς 348·9.
 Memi rais, πλοίαρχος καὶ πλοιοκτήτης 314, 315,
 318, 319, 322·1, 322·3, 324.
 Metacherista Antonius βλ. Μεταχειριστῆς Ἄν-
 τώνιος.
 Meyer-Termeer A.J.M. 94, 219·151, 219·152.
 Michele Nicholetto 292.
 Migliardi-Zingale L. 129, 135, 136, 137, 138, 140.
 Millet P. 230·228.
 Mommsen Th. 148, 162·58.
 Montevicchi O. 129, 130, 137.
 Mudhacio, Demetrius βλ. Μοάτσος Δημήτριος.
 Mussele Philaretus βλ. Μουσσέλης Φιλάρετος.
- Natolia βλ. Μικρὰ Ἀσία.
 "Naviganti" decretalis 259·21.

- Negroponte βλ. Χαλκίδα.
- Ordonnance touchant la Marine 1681 βλ. Διάταγμα περί Ναυτιλίας 1681.
- Ottobon Francesco, ασφαλιστής 344, 345, 347.
- Palavisin Luca, πλοίαρχος 343.
- Parente Michiel, πλοίαρχος 351, 351·12.
- Pascaligo Martinus 274.
- Pech-Maho 218·146.
- Pelestrina Agostino, συμβολαιογράφος 313.
- Pentulo Johannes, πλοίαρχος 258·19, 288·37.
- Picard Ch. 25, 42, 43, 45.
- Pizolo Pietro, νοτάριος 255, 256, 261, 266, 267, 267·64, 268·68, 269, 270, 271, 272, 283, 284·15, 285·18, 286, 288.
- Pollani Morbassanus 290, 296, 296·12, 297.
- Pollani Nicolaus 296·12.
- Pomponius Bassus 150·43, 159.
- Ponte Johannes de 275, 287·31.
- Portus 245, 245·21, 246, 247.
- Pouilloux J. 21, 22, 24, 25, 27·49, 29, 47, 48, 65, 109.
- Poveg(l)ia 336·15, 339, 340, 341, 343, 344, 345, 346, 347, 348.
- Praver J. 251.
- Preisigke Fr. 125.
- Pringsheim F. 218·146.
- Quintius 96.
- Radimiri Paulo, πλοίαρχος 376, 376·30.
- Raphielino Κυράννα 260·29.
- Ras Shamra βλ. Ούγκαρίτ.
- Raynaldo Johannes de 269.
- Rebich Vincenzo Marco, πλοίαρχος 370.
- Régestes 256.
- Revenue Laws 55, 61, 62, 69, 124, 127.
- Rialto 261, 265·53, 271, 292, 350·3.
- Riço Angelo de 271·84.
- Robazza e Volto, ασφαλιστές 340·6.
- Rôles d'Oléron 381.
- Romania (ένν. Napolí di R.) 370, 371, βλ. και Ναύπλιο.
- Rosso Francesco, πλοίαρχος 363, 364.
- Saint-Sauveur 378·44.
- Salviat Fr. 71, 76.
- Santo Nicolò 336·15, 339, 340, 341, 343, 344, 345, 346, 347, 348.
- Santorino Antonio, πλοίαρχος 342, 342·7.
- Santschi E. 256, 283, 289.
- Sanudo Marino il Vecchio 281, 282, 291, 292.
- Scaevola 97·67, 230·229.
- Scardon Pietro, νοτάριος 255, 266.
- Scarpello 342·6.
- Schiatti Giacomo M., ασφαλιστής 342·12.
- Sebastiani, στρατηγός 383.
- Settinsulare βλ. Έπτανήσιος.
- Sherwin-White A.N. 148.
- Siewert P. 165.
- Spawforth A. 144, 146, 149, 150, 153, 154, 155, 156, 157, 161·58, 162·58, 163, 164.
- Steff(f)ano de Zorzi, πλοίαρχος 346·4, 352.
- Stramalia Johannes 267·67.
- Stroud R. 175, 177·63.
- Strozzi, ασφαλιστές 346, 346·5.
- Tagachin 346, 346·7.
- Targa C. 98, 320·29.
- Tenenti A. 304·27.
- Thiriet Fr. 278, 281, 282.
- Tiepolo M.F. 328·11.
- Tiepolo, Στατοῦτο 1229 352·4.
- Trivan 297·15, 347·2.
- Troncon Marino, ασφαλιστής 343, 343·14, 344·7, 345.
- Turchi Ειρήνη 277·122.
- Turner E. 125.
- Urado Parentus 276·119, 286.
- Urso Johannes 262.
- Valerius Probus 246.
- Valle Vincenzo, ασφαλειομεσίτης 350, 350·3, 351·8.
- Veniero Olivio, γραμματικός 353.
- Ventorini V. 327·11.
- Vermeule C. 145·16, 156, 157.
- Wachsmuth C. 123.
- Wagner G. 135, 136, 137, 138, 139, 140.
- Weiss E. 24.
- Wilcken U. 94, 229·223.
- Willetts R. 217·141.
- Wolff H.J. 187·120.
- Zachariae von Lingenthal K.E. 245.
- Zeno R., Στατοῦτο 1255 265·57.
- Zeno R. (συγγρ.) 352·1.
- Ziebarth E. 42, 43, 44, 45, 47.
- Zuanne da Venezia 334·2.
- Zucchello Pignol 271, 273, 282·7, 292.

- άβαβοέ βλ. άρραβόνας.
 άβαρία (γενική ή κοινή) 89·7, 223, 223·178, 224, 234, 309, 335·14, 413.
 «άγαθῶ κατευοδώματι» (ρήτρα) 397, 399.
 «Άγιος Νικόλαος», πλοίο (μπρίκι) 412.
 «Άγιος Νικόλαος», πλοίο (μπριγκαντ.) 384, 388.
 άγνοια 25, 29, 30, 32, 36.
 άγορά (Άθηνών) 53, 117, 119, 167-195 *passim*, 211.
 άγορά (έκτος Άθηνών) 21, 39, 167, 177, 200, 257, 260, 261, 262, 263.
 άγορά τῶν δημοτῶν 112, 117, 121.
 άγοράζω 112, 130, 131, 138, 177, 178.
 άγορανόμιον 171.
 άγορανόμος, -οι 53·84, 163, 171, 171·27, 172, 174, 179, 183.
 άγοραπωλησία 59·123, 60, 82, 83, 84, 85, 121, 171, 177·67, 179, 181, 186, 187, 313, 315, 318.
 άγοραστικά τέλη 172.
 άγωγή 80·4, 210·90.
 άδημα 22.
 άδος 66·176.
 Άθηναικό Δίκαιο βλ. Άττικὸ Δίκαιο.
 Άθηναική νομοθεσία, νόμοι βλ. Άττικὸ Δίκαιο.
 Άθηναική Συμμαχία 180.
 άθρόα 168, 201.
 αίρεση τῆς αίσιας έκβασης ταξιδιού 399.
 αίρεση άναβλητική 314.
 αίρεσης πλήρωση 314.
 αίρετοκριτές 302.
 αίσια έκβαση ταξιδιού 410.
 αίτία 183·101.
 άκατος (τύπος πλοίου) 405·60.
 άκινήτου μεταβίβαση κυριότητας 316.
 άκριβής 73.
 άκριβολογία ναυτική 217·141.
 άλληλασφάλιση 330.
 άμεσης έκπλήρωσης (δικαιοπραξία) 186.
 άμόργινα 193.
 άμφοτερόπλους 88·4, 231, 402, 410.
 άμφορέας 25, 46, 209, 212, 213, βλ. και πίσθος.
 άναγκάζομαι 84.
 άναγραφή 50·82.
 άναγνώριση χρέους 293.
 άναγωγή εις τὸν πρατήρα ή πράτη 184.
 άναγωγή οίκέτου 181, 182, 183.
 άνακυκλικοί στίχοι 103.
 άνακρίνειν, άνάκρισις 72, 73, 75, 76.
 άνάληψις κινδύνων (ρήτρα) 220·153.
 άναστροφή άγοραπωλησίας 181, 182.
 άναυλι 222·170.
 άνδραγαθία 107·28, 108·37.
 άνδράποδα μισθοφορούντα 194.
 άνδραποδοκάπηλος 179, 192.
 άνδροφόνος 182.
 άνέπαφος 184·112.
 άνεπίγραφον (γένημα) 58·122, 62.
 άνταλλαγῆς σύμβαση 313, 316.
 άντάλλαγμα 313, 314.
 άνταποκριτής 282, 292, 307, 356, 357, 378·45, 384, 385, 390, 390·40, 403·49.
 «άντάρε торνάρε» βλ. άμφοτερόπλους.
 άντικαταστατά πράγματα 85, 209, 254.
 άντιφώνηση νομῆς 314.
 άντωμοσία 36, 36·41, 71, 72, 75, 76, 77.
 άντωνέομαι 189·130.
 άνώμαλη παρακαταθήκη 228·217.
 άνωτέρα βία 221, 221·159, 234, 386.
 άξιόγραφο 219·151, 271, 361·27, 404·53.
 άξιόχρεως 185.
 άξων 227·212.
 άπάγειν 41, 64, 68, 71, 72.
 άπαγόρευση πλοῦ πρὸς λιμάνι 387.
 άπαγωγή 64, 64·158, 64·160, 69.
 άπαίτηση 290, 291.
 άπαλλακτική ρήτρα 378·42.
 άπεγγυᾶν 25, 30·10.
 άπεγγύη 25, 30, 65, 67, 69, 184·108.
 άποβάθρα 203, 204·43.
 άπογραφή 27·47, 37·47, 45, 45·25, 47·46, 51, 55·95, 56·99, 62, 182·100, 183, 217·141, 225.
 άπόδειξη 219, 220·152, 350·1, 361·27.
 άποδέκται 50, 63, 66, 67.
 άποδέκτης συναλλαγματικής κλπ. 272, 287, 294·31.
 άποθήκη 204.
 άποκηρύττειν 178, 189·132.
 άποκληροῦν 117.
 άποκοπή (ναῦλος κατ') 222, βλ. και ναύλωση «α σκάρσο».
 άπόλογοι 76, 206, 206·64.
 άπομύναι 35·40, 37·58.
 άπόμοιρα 55, 57, 61, 61·139.
 άπόρρητα 48·49.
 άπόφαση κοινή 224·178.

- ἀποφορὰ 194.
 ἀποχή 131, 138, 142.
 ἀργαστήρι 364, 406·68.
 ἀργουζίνος 215.
 ἀργυραμοιβός 228.
 ἀργύριον 112, 119, 121, 130, 131, 132, 141, 222·170, 228·216.
 ἀριστοκρατία 149, 162·58, 294.
 ἀρραβώνας 82·30, 83, 85, 188, 188·127, 188·128, 249, 250, 251, 253, 254.
 ἀρραβωνιάζω τὴν πραγματίαν 250.
 ἀρτάβη 126, 222·170.
 ἀρχαιρεσίαι 112, 116, 117.
 ἀρχοντόπουλος 347·2.
 ἀρχώνης τῆς πεντηκοστῆς 226.
 ἀσθένεια 180.
 «α σκάρσο» ναύλωση 309.
 ἄσπρο (νόμισμα) 316·12, 358·13, 367, 368, 399.
 ἄσπρο παλαιό (νόμισμα) 294.
 ἀστὸς 25, 38, 41, 106·20, 106·22, 106·23, 293·20, 339·2.
 ἀσφάλεια τῆς ναυσιπλοΐας 218·144.
 ἀσφαλειομεσίτης 330, 331, 346·7, 350·3.
 ἀσφαλειῶν χρηματιστήριον 331, 350·3.
 ἀσφάλιση ἀναδρομικὴ 331, 335·13.
 ἀσφάλιση θαλάσσια 259·21, 310, 325, 326·4, 328, 328·11, 328·12, 329, 362, 362·29, 363, 379·47, 398.
 ἀσφάλιση in quonvis 331, 342·8, 362·29.
 ἀσφάλιση κατὰ ταξίδι 328·13.
 ἀσφάλιση κατὰ χρόνον 329·15, 335·13.
 ἀσφάλισης δήλωση ἀποδοχῆς 330.
 ἀσφάλισης μνεΐα στὴ φορτωτικὴ 359·16, 362·29.
 ἀσφάλισης πρόταση 330.
 ἀσφάλισης σύμβαση 306, 325, 326·4, 328, 328·13, 364, 370, 371, 379·47.
 ἀσφάλισμα 335·10, 362·29, 370, 371.
 ἀσφαλισμένος 328, 330, 337·21, 339·7, 344·3, 346·4, 346·7.
 ἀσφαλιστήριο 310, 317·15, 328, 329, 329·20, 330, 331, 332, 334·9, 335·12, 335·14, 335·19, 335·20, 337·21, 337·24, 341·5, 343·11, 343·13, 345·4, 350·3, 351·8.
 ἀσφαλιστήριο κυμαινόμενο 309, 329, 331, 362·29.
 ἀσφαλιστηρίων εἰδικοὶ ὄροι 330.
 ἀσφαλιστῆς 328, 330, 332, 337·21, 337·25, 339·7, 340·6, 341·4, 343·12, 343·14, 344·3, 344·5, 346·7, 348·7, 350·3.
 ἀσφαλιστικὴ ἐπιχείρηση 328·12, 361·28.
 ἀσφαλιστικὴ ἐταιρεία 329, 346·3.
 ἀσφαλιστικὴ τεχνικὴ 329, 362·29.
 ἀσφαλιστικὸ ποσὸ βλ. ἀσφάλισμα.
 ἀσφάλιστρο 317·15, 325, 327, 330, 337·23, 343·13, 350·3, 351·8, 362·29.
 ἀσφαλίστρου πίστωση 350, 350·3.
 ἀσφαλίστρου προκαταβολὴ 337·23, 350·3.
 ἀτέλεια 123.
 ἄτιμος, -ία 24, 64·160, 193·151.
 ἀτράτζια 318·19.
 Ἄττικὸ δίκαιο 121, 178, 182, 184, 186, 195, 206·65, 216, 233.
 Αὐστριακὸ δίκαιο 305.
 Αὐτοκράτωρ 143, 149, 150, 152, 155, 156, 162·58, 245, 253.
 αὐτομαχεῖν 185.
 αὐτοπώλης 168, 192.
 «ἄφισες» τοῦ πλοίου 317, 317·17.
 ἀφορμὴ 190, 191, 191·142, 192.
 ἀψευδεῖν 178.
 βασιλικὸς γραμματεὺς 94·48.
 Βάυλος 293.
 βαβυλωνιακὸ δίκαιο 409·82.
 βαμπάκι 356, 357, 358·13, 359, 360, 360·22, 367, 368, 369.
 βαρέλα βλ. botte.
 βάρκα βλ. πλοιάριο.
 βεβαιωτῆς 185.
 βελανίδια 274·103.
 βενετοκρατούμενες περιοχὲς 255, 256, 299, 308·49, 309·65, 316, 328, 360, 379·47, 391·47, 397, 402·44.
 βενετικὲς ἀποικίαι 315.
 Βενετικὸ δίκαιο 303, 307, 335·11, 356·6, 379, 379·48.
 βία 25, 30·10, 67.
 βιβλία 207, 217·141, 406·68.
 βλήσιδι 395, 406, 407, 411.
 βλησιδόχαρτο 407.
 βουλή (Τροιζήνα) 104.
 βουλή (Ἀθήνα) 66, 67, 118.
 βυζαντινὴ κυριαρχία 285.
 Βυζαντινὸ δίκαιο 301, 303.
 γαλέρα (τύπος πλοίου) 126, 215.
 γαλιόνι (τύπος πλοίου) 339·4, 340, 341, 342·6, 342·8.
 γάμος 105, 107, 158.
 γενήματα 58·120, 60.
 γένος 109·42, 109·45.
 γένος καθαρὸ 81.
 γένος περιορισμένο 82, 186.
 Γερουσία (Σπάρτης) 147·23, 164.
 Γερουσία, βενετικὴ 310·69, 327, 327·11.
 γεῦμα 170.

- γευστήριο 171.
 γινόμενον 61·137, 63.
 γνώμη δικαιοσύνη 233, 234.
 γνώμη επίπλων 93.
 γόμος 218, 221·158, 246·25.
 γράμματα υπερπύρων 293.
 γραμματέας Κοινότητας 309, 386, 392.
 γραμματεία βλ. βιβλία.
 γραμματικός 217, 217·141, 309, 309·64, 314, 322, 335·11, 361·27, 378·41, 378·42, 379, 406·68.
 γραμμική γραφή Α 198.
 γραμμική γραφή Β 198, 199.
 γραφή παρανόμων 30.
 γρίπος (τύπος πλοίου) βλ. και *griparega*.
 γρόσι (νόμισμα) 386, 393, 410.
 γυμνασίαρχος 162.
- δάνεια αναγκαστικά 259.
 δάνειο 36, 188, 190, 191, 192·145, 258·19, 260, 261·35, 268, 269, 277, 309, 393, 399, 403.
 δανειοδότης 258, 398.
 δανειολήπτης 258, 258·19, 317, 397, 398, 406.
 δαπάνη 118, 119, 120, 141, 385.
 δασμοί 47, 53·85, 243·2, 266·57.
 δείγμα 79, 80, 81·21, 82, 84, 85, 92, 95, 96, 99, 99·81, 189, 210, 221, 222, 245, 245·14, 246, 247, 248, 249, 250, 251, 306, 361·26.
 δειγματοάρτης 246.
 δειγματοκαταγωγή 95, 246.
 δειγματολόγιο 81·18, 210.
 δειγμάτων ἄρσις 95, 246.
 δεκαδύς 104, 109·41.
 δεκάτη 54·86, 54·87, 55, 57, 57·109, 61·137.
 δεκατηλόγος 51·77, 57·109.
 δήλωση ἀβαρίας βλ. και *prova di fortuna*, ἐξομολόγηση 384, 389·33.
 δήμαρχος 112, 113, 116, 117, 118, 119, 121.
 δήμευση 24, 25, 26, 27, 37·48, 62·143, 177·64, 226, 227·211.
 Δημογέροντες 302.
 δημοπρασία 293, 294.
 δῆμος 116, 117.
 δημότης 111, 112, 117.
 δηνάριο 151·47.
 διαγραφή τοῦ *instrumentum* 288·38.
 διάγραμμα 232·235.
 διαίρεσης ἔνστασις 267.
 διαίτα 217·141.
 διαίτησία 74, 76·35.
 διαίτητες 302, 400.
 διαλλακτής 71, 75, 76.
 διαμαρτυρικό βλ. προτέστο.
- διαμετακομιστικός σταθμός 358.
 διανομή 267.
 διαπολιτειακὸ ἐμπόριο 168, 201, 209, 212.
 διάρκεια μίσθωσης 120.
 διαταγή πληρωμῆς 287.
 διατροφή πληρώματος 390·45, 391·48.
 διαφήμιση 177, 189.
 διαφορά τόπου πληρωμῆς 287, 287·32, 307.
 διάφορο βλ. τόκος.
 διαχειροτονεῖν 112, 118, 120.
 διερμηνεάς 314, 322·4, 367, 368.
 Διερμηνεάς τοῦ Στόλου 383.
 δίκαια μέτρα 173.
 δικαιοπρακτικὴ ἱκανότητα 193.
 δικαίωμα 72.
 δικασταὶ κατὰ δήμους 67.
 δικαστήρια Ὁθωμανικὰ 301.
 Δικαστήριο τοῦ Δούκα 289, 290, 291, 295.
 δίκες ἀνδραπόδων 183.
 δίκες ἀφορμῆς 192·146.
 δίκες βιαίων βλ. βίαια.
 δίκες ἔμμηνες 68·186, 71·77 *passim*, 183, 191, 192, 206·65.
 δίκες ἐμπορικῆς 71, 77·39, 234, 234·245.
 δίκες ἐρανικῆς 73·12, 191.
 δίκες κοινωνικῆς 206·65.
 δίκες ὑπόζυγιων 183.
 δίκη βεβαιώσεως 185, 189.
 δίκη κατηγορίας 193.
 διμερῆς *commenda* 262·41, 263, 263·44.
 διομολογήσεις 300·2, 305.
 διοπεύων 88, 88·5, 403·50.
 δίοπος 88·5, 89.
 διπλασιασμός ἀρραβώνα 249, 250.
 δοκιμαστής 170, 176, 177·63, 211, 216·140.
 δομὴ νομικὴ 299.
 δομὴ οἰκονομικὴ 299.
 δόση ἀντὶ καταβολῆς 313.
 Δούκας τῆς Κρήτης 256, 272, 282, 289, 290, 295, 297.
 δουκάτο (νόμισμα) 292, 294·31, 313, 323, 323·11, 330, 350, 350·1, 351·8, 407, 407·80.
 δοῦλος, -εῖα 89, 96, 105, 107·28, 124, 124·11, 125, 126·19, 169, 170, 172, 176, 177·64, 177·67, 179, 180, 181, 182, 189·130α, 190, 193, 194, 195, 207, 211, 215, 270·77, 276·119, 277, 277·122, 283·15.
 δοχεῖο 81·21, 92·28, 93·37, 189, 209, 247.
 δραχμὴ 46, 111, 112, 113, 118, 120, 131, 141, 142, 202·34, 222·169, 222·170, 232·236.
 δρομολόγιο 231·229, 268, 336·18, 397, 404.
 δυνητικὸς πολίτης 107·28.

- δυσπραγῆσαι 399·22.
 δωροδοκία 278, 286·28.
- ἔγγαια καὶ ἀκίνδυνα 399, 399·18.
 ἔγγαια καὶ ὑπερπόντια 399·18.
 ἔγγεια καὶ ναυτικά (ρήτρα) 232·237, 399·18.
 ἔγγραφες 293.
 ἔγγραφο δημόσιο 282, 291, 315, 318, 319.
 ἔγγραφο ἰδιωτικὸ βλ. scritto di mano.
 ἔγγυή 83·35, 184, 184·108.
 ἔγγυητής, -ηση 112, 113, 121, 125·17, 186, 228, 258·20, 350·1, 350·3, 404.
 ἔγδοχεῖς 208.
 ἐγκαλέσιμον 316·12.
 ἐγκτητικὸν 117.
 ἐθιμικὸ δίκαιο 234, 301, 303, 305, 307, 309, 316, 335·11, 380·49, 387, 402, 411.
 εἶδος βλ. ἐμπόρευμα.
 εἰκόσορος 213·118, 214·123, 404·60.
 εἰκοστή 42, 48·49.
 εἰκοστολόγοι 48·49.
 Εἰσαγωγεῖς 74, 183, 191, 192, 206·65.
 εἴσπραξη κερδῶν 264.
 εἰσφορὰ εἰς εἶδος 131, 132, 133, 138, 139.
 εἰσφορὰ σὲ ἐπιχείρηση 287.
 εἰσφορὰ ἑταιρική 132, 140, 206, 262, 263, 264·47.
 ἑκατόνταρχος 125·12.
 ἑκατοστή (τέλος) 172.
 ἐκβολή 89·7, 220, 223·178, 224, 231, 335·14, 408·79.
 ἐκδότης συναλλαγματικῆς κλπ. 271, 287, 294·31.
 ἐκκαθάριση 141, 336·19.
 ἐκκλησία τοῦ δήμου 104, 109, 119.
 ἐκλαμβάνειν 123.
 ἐκλογεῖς 48, 74.
 ἐκναυλωτής 386.
 ἐκνίκηση 185, 186, 186·118.
 ἔκταξη 287·32, 290.
 ἔκτη 25, 55·94.
 ἐκυῖπάγγιον 127·26.
 ἐλαϊκή 63.
 ἐλαιόδεντρα 374.
 ἐλαττώματα βλ. κρυφὰ ἐλαττώματα.
 ἐληγός (ναύκληρος) 244.
 ἐλλιμένιο 226.
 ἐλλιμενισταί 47, 227·208.
 ἐμβάλλειν 89·13, 217.
 ἔμμηνα βλ. δίκες ἔμμηνες.
 ἔμμηνα (ἐπίρρημα) 74.
 ἐμπλέων 87, 88·6, 89.
 ἐμπόρευμα 130, 132, 133, 136, 138, 171, 177, 178, 202, 203·40, 205, 209, 216, 226, 249, 258·20, 313, 314, 357, 359, 362·29, 372, 376·31, 405.
 ἐμπορευόμενοι ἼΕλληνες 257, 258·19, 260, 271, 273, 274, 275, 279, 282, 286, 288, 304, 305, 315, 328, 360.
 ἐμπορεύσιμα ἀγαθὰ 209.
 Ἐμπορία, ἐμπόριο 79, 90, 92, 129, 131, 136, 137, 138, 167, 200, 201, 202, 203, 207, 275, 278, 305, 308, 315, 359, 361.
 ἐμπορικὲς διαφορὲς 254, 289, 302, 305.
 ἐμπορικὲς συνήθειες (καὶ πρακτικὲς) 85, 168, 189, 254, 261, 263, 264, 265, 266, 273, 274, 279, 288, 293, 294, 305, 306, 307, 308·50, 316·318, 328, 335·13, 335·14, 336·20, 361·26, 361·27.
 ἐμπορικὴ ἀντιπροσωπεῖα 203.
 ἐμπορικὴ ἐπιχείρηση 190, 211, 216, 287·31.
 Ἐμπορικὸ Ἐπιμελητήριον 305.
 ἐμπορικοὶ δρόμοι 299.
 ἐμπορικὸ δίκαιο 301, 302, 304, 305.
 ἐμπόριον (τμήμα τῶν λιμανιῶν) 80, 84, 85, 167, 195, 200, 203, 204, 208, 211, 212, 233·238.
 ἐμπόριον (ἐμπορ. σταθμὸς) 27, 41, 53.
 ἐμποροπανήγυρη 53, 307, 358·14.
 ἔμπορος 62, 79·3, 80, 98, 168, 179, 192, 197, 198, 199, 203, 211, 216, 233·238, 251, 252·14, 260, 271, 273, 276, 278, 281, 283, 285, 290, 292, 294, 306, 307, 330, 355, 357, 358·14, 358·15, 360, 374, 384, 399·22, 409.
 -ἔμπορος 192.
 ἐναγόμενος 194.
 ἐνάγων 194.
 ἐνδεικνύειν 64·158, 71, 72.
 ἐνδειξις 64, 77·39, 227·211.
 ἐνδικος 185.
 ἐνεργητικὴ ομάδα 224·182.
 ἐνέχυρο 83·35.
 ἐνθέσθαι 217.
 ἐνθήκη 190·135.
 ἐντολή 292.
 ἐντυπο ἀσφαλιστηρίου 329.
 ἐξαίρεσις 93, 203.
 ἐξατομίκευση τοῦ πλοίου 317.
 ἐξειδίκευση δαπανῶν 119.
 ἐξειδίκευση εἰσπράξεων 119.
 ἐξομολόγησις πλοιάρχου 225, 389·33.
 ἐξοπλισμὸς ἐπιχειρήσεων 207.
 ἐξοπλισμὸς πλοίου 125, 317, 318.
 ἐξωμοσία 31·14, 31·15, 35·38, 36, 36·41.
 ἐπαγγελματικὲς ἐνώσεις 207, 208, 246, 300.
 ἑπαρχος τοῦ πραιτωρίου 144, 157.
 ἐπαφή 184·112.
 ἐπένδυση κεφαλαίων 278, 279.
 ἐπερωτηθεῖς ὠμολόγησα (ρήτρα) 131.
 ἐπιβάτης 88·6, 98·78, 214, 214·121, 217·141, 223·178.
 ἐπιγαμία 105, 107, 108.

- ἐπικαρπία 60, 60·131.
 ἐπικαταλλαγή 228·216, 258·18, 282, 287·32, 291, 367·6.
 ἐπικληροῦν 109.
 ἐπιλαβὴ πράγματος 184.
 ἐπιληψία 180, 180·82, 180·86, 180·87.
 ἐπιμελητὴς 69, 74.
 Ἐπιμελητὲς τοῦ Ἐμπορίου 76·39, 77, 175, 205, 211, 226.
 ἐπιορκία 36.
 ἐπιπλέων 88·6, 89, 89·i3, 91·24, 98, 403.
 ἐπίπλους 87, 89, 91, 92, 93, 94, 95, 96, 97, 98, 99, 100, 101, 222.
 ἐπίσημον 212.
 ἐπισκευὴ πλοίου 385·14, 406.
 ἐπισκοπικὰ δικαστήρια 301.
 ἐπιστάτης 72.
 Ἐπιστάτης τῆς Ἑλλ. Κοινότητος Βενετίας 304·27, 337·25, 364·8.
 ἐπιστολὲς πληρωμῆς βλ. litterae pagamenti.
 ἐπιστροφή κεφαλαίου (collegantia) 264, 265·56.
 ἐπιτόκιο 192, 402.
 ἐπιφορολογία 243, 244, 247, 248.
 ἐπιχείρηση ἀτομικὴ 206.
 ἐπιχειρία 125·17.
 ἐπιχρήνυσθαι 97·70.
 ἐπιψηφίζειν 112, 113, 119.
 ἐπώνιον 27, 37·48, 52, 52·82, 53·84, 56, 172.
 ἐπωνυμία ἐταιρικὴ 270·78.
 ἐρανάρχης 190·135.
 ἐρανος 190.
 ἐργαστήριον βλ. καὶ ἀργαστήρι 169, 252·14.
 ἐσνάφι (συντεχνία) 300, βλ. καὶ ρουφέτι.
 ἔσχατος ναῦλος 232·236.
 ἔσχατα ἐπιτίμια 210, 233·238.
 ἐταιρία 129, 132, 133, 135, 140, 141, 226, 257, 260, 267, 269, 270, 271, 283·15, 307, 356, 356·6, 363, 364, 365, 393, 409.
 ἐταιρία ἐμπορικὴ 306, 307, 356·6, 363, 393.
 ἐταῖρος 130, 131, 132, 133, 138, 140, 141, 255, 267, 269, 270, 271, 306, 358·16, 370, 371, 377·37.
 ἐταῖρος χρηματοδότης βλ. socius stans.
 ἐτερόπλους 88, 88·3, 231, 400, 403.
 ἐτερόρρυθμη ἐταιρία 307.
 εὐθηναϊκὰ εἶδη βλ. species annonariae.
 εὐθύνη εἰς ὀλόκληρον 404·56, 411·90.
 εὐθύνη μεταφορέα 95, 98, 219, 219·150, 221, 223.
 εὐθυνος 112, 113, 119.
 εὐκοσμία 171.
 εὐνοια 107·28, 111, 113.
 εὐτελεῖς διοικήσεις 117.
 ἐφάπτεσθαι 184.
 ἐφόδια πλοίου 318.
 ἐφοπλισμὸς 309.
 ἐφοπλιστὴς 87, 90·21, 217·141, 273, 304, 399·24.
 ἔφοροι 147·23, 164.
 ζευγαριά 213·116.
 ζημία 271, 408·79, 410, 411, 411·90.
 ζημιοῦσθαι 131, 132, 137, 138, 140, 142.
 ζύγι (ναῦλος μὲ τὸ) 222.
 ζυγοστασία 94, 94·43.
 ζῶα 131, 132, 136, 138, 139, 141.
 ζωοτροφές 406, 412.
 Ἡγεμόνας Βλαχίας 383.
 Ἡγεμόνας Μολδαβίας 383.
 ἡγεμονία δικαστηρίου 76.
 ἡμερολόγιο πλοίου 384.
 ἡμιναῖον 111, 118.
 ἡμιόλιον 400·27.
 ἡμίσευμα 57.
 ἡφαιστειακὴ ἔκρηξι 198.
 θαλαμηπόλος 217·141.
 θαλάσσια ἐπιχείρηση 406, 407, 408, 409.
 θαλάσσια μεταφορὰ 218, 219, 273·95.
 θαλάσσιο συμβάν 96, 220, 310, 385·14, 386, 387.
 θαλάσσιο ταξίδι 398, 411.
 θαλασσοδάνειο βλ. ναυτοδάνειο.
 θαλασσοκρατία 198.
 θεῖα ἀγάλματα 152, 154, 155, 156, 164, 164·70.
 θεματοφύλακας 314.
 θεοδικία 35·38.
 θέσμια 22·11.
 θεσμοθέται 106·23, 117.
 θησαυρὸς βλ. horreum.
 θωϊὴ 41, 43, 215·129.
 ἱερομνήμων 112, 113, 119.
 ἰθαγένεια βενετικὴ 278, 278·133, 286·28.
 ἰντερέσσα 391·49.
 ἰππότης (τίτλος) 315, 323·16.
 ἰστιοφορία 214·123, 393.
 Ἴταλικὸ δίκαιο 307.
 ἰταλικοὶ ὄροι ναυλοσυμφώνων 308·56.
 ἰχθυοπώλιον 82, 205, 209·87.
 Καγκελαρία 320·32, βλ. καὶ Καντζελλαρία τοῦ Κοινοῦ.
 Καδῆς 314, 315, 316, 316·12, 318, 320, 321, 323.
 καθάπερ δίκην ὀφληκόντων (ρήτρα) 232·237.
 καθάπερ ἐκ δίκης (ρήτρα) 232·237.
 καθαρὰ καὶ ἀκίβδηλα 171.
 καῖκι βλ. καὶ πλοιάριο.
 καλὴ μούστρα 249.

- «καλὸ κατευόδιο» (ρήτρα) 399, 403, 406.
 καμάρα τοῦ πλοίου 217·141, 309.
 καμαρότος 217·141.
 καμβίστας 410, 410·86.
 καμπιαδόρος 402, 406·68, 410·85, 410·86.
 κάμπιο 364.
 κάμπιο μαρίτιμο βλ. ναυτοδάνειο.
 Κανταρτζής 368.
 Καντζελλαρία τοῦ Κοινοῦ 384, 388, 390, 392, 392·51.
 Καντζηλιέρης τοῦ Κοινοῦ βλ. γραμματέας Κοινοτήτας.
 κάπηλος, -εἰα 79·3, 80·14, 81·18, 167, 176, 178, 192, 193, 200, 201, 210, 251.
 -κάπηλος 192.
 Καπουδάν-πασᾶς 384·10, 385·12.
 καράβι βλ. πλοῖο.
 καράβι φρανκέζικον 357·11, 367.
 καραβοκύρης, -εὔω 320·34, 393, 394.
 καράτια (ποσοστὰ πλοίου) 273, 320, 320·30, βλ. καὶ μερδικά (πλοίου).
 καρποὶ 48, 50, 52, 54·89, 56, 60, 61.
 καρπολογεῦντες 57.
 καρπολόγος 25, 41·69 *passim*.
 καταγγελία, καταγγέλων 24, 36, 43, 44, 66, 226.
 καταδίκη τῆς μνήμης 143, 149, 156, 158, 159, 160, 161.
 καταδρομή, -εὺς 90, 90·20, 224, 387.
 κατάθεση (χρημάτων κλπ.) 228.
 κατακύρωση 189.
 καταλλαγή 228·216, βλ. καὶ ἐπικαταλλαγή.
 καταποντισμὸς 68·186.
 κατάστιχο 406·68.
 κατάστρομα 214·121, 217, 222, 273, 334, 334·4, 334·5, 370, 371.
 κατάσχω 290, 297.
 κατ' εἶδος ὀρισμένα πράγματα 186.
 κατειπεῖν, -ᾶν 25, 37, 44, 67, 68, 69, 176·61.
 κελευστής 215.
 κεράμιον (βλ. καὶ ἀμφορέας) 46, 82, 209, 213·118, 232·236.
 κεράτιο (νόμισμα) 243·3, 244, 248, 248·36, 290, 295, 295·5, 296·13, 397·8.
 κέρδος 141, 199, 216, 231·235, 259, 262, 263, 264, 265, 266, 267, 271, 279, 393, 402·44, 408, 408·79, 409, 409·80, 409·81, 410.
 κερμακόλουθος 97, 97·73, 100, 403, 403·50.
 κεφάλαιο 130, 131, 132, 133, 137, 138, 139, 141, 190, 206, 231, 231·235, 258·19, 259, 260, 261·34, 262, 263, 263·44, 264, 265, 268·69, 269, 275, 293, 294, 309, 400, 401, 402, 407, 408, 409, 409·81, 410, 411.
 κεφαλαιοῦχοι 229, 229·222.
 κεχριμπάρι 198.
 κηκίδι 359·20.
 κήπων τέλος 54·86.
 κήρυκας 189.
 κίνδυνος ἀσφαλιστικὸς 330, 336·20, 343·11.
 κίνδυνος ἐπιχειρηματικὸς 279, 310.
 κίνδυνος θάλασσας καὶ ἐθνῶν 261·32, 267.
 κίνδυνος θαλάσσιος 398, 399, 402, 403·48, 405, 413.
 κίνδυνος κοινὸς 224.
 κίνδυνος πυρκαϊᾶς καὶ κλοπῆς βλ. *periculum ignis et latronum*.
 κληροῦν 116, 117.
 κληρωταὶ ἀρχαί 117.
 κλητήρ 73.
 κοινὸν 208·77, 208·78.
 Κοινότητα 300, 301, 309.
 κοινωνία 88·6, 206.
 κομιστής ἐγγράφου ναυτοδανείου 399, 404·53.
 κομμάτι (ναῦλος μὲ τὸ) 222.
 κομμισσιονάριος βλ. ἀνταποκριτῆς καὶ παραγωγελιοδόχος.
 Κονσουλιάτικο 367, 367·8.
 κόστος ἐμπορευμάτων 357, 358·13.
 κοτζαμπάσηδες βλ. Προεστοί.
 κοτύλη 167, 173, 200.
 κοτυλίζειν 79·3, 167·1, 168·1, 200.
 κουπιὰ 214, 318, 318·19.
 κοῦρσος 258·18, 279·139, 284·16, βλ. καὶ καταδρομή.
 κρασί 22, 23, 24, 25, 26, 27, 29, 30, 36, 42, 43, 45, 49, 54, 58, 65, 81, 96, 168·1, 170, 184·108, 201·24, 213·118, 215, 227, 232·236, 244, 248, 274·130, 290, 295.
 κριτῆδες ἀρμπίτροι 302.
 κρυφὰ ἐλαττώματα 179.
 κυβερνήτης 94, 125·12, 125·14, 202, 215, 216, 216·136, 218, 220, 221, 224·178.
 κύκλος 105, 169, 170, 176.
 κυριακὸς λόγος 94·50.
 κύριον εἶναι (ρήτρα) 112, 113, 138, 232·237.
 κύριος τοῦ ἐδάφους 122.
 κυριότητα ἀπόλυτη ἰδιωτῶν 316.
 κυριώτερον μηδὲν εἶναι (ρήτρα) 232·237.
 κύτος 217.
 κωλακρέται 63·151, 66·170.
 κωπηλάτες 214.
 λάγγιο βλ. ἐπικαταλλαγή.
 λαγχάνειν δίκην 73.
 λάδι 27, 56, 62, 63, 91·24, 227, 244, 356·2, 374, 375, 375·22, 376·31, 377·40, 380.

- λαρδηγός (ναύκληρος) 244.
 λάστα (μέτρο βάρους) 412.
 λατομείο 114, 119, 120, 122.
 λεγεών, λεγεωνάριος 92.
 λεία 90, 387.
 λειτουργία 92, 94, 95, 96, 246.
 λεύκωμα 179.
 λήξις 72, 73, 73·15, 74, 76.
 λιανικό εμπόριο 167, 170, 175, 178, 186, 192, 200.
 λιθοτομία, -αι 112, 113, βλ. και λατομείο.
 λιμενικός κανονισμός 213, 213·114, 233·239.
 λιμνοθάλασσα (Βενετίας) 336·15.
 λογισταί 119.
 λογιστής βλ. curator.
 Λογιστικό Βιβλίο 293, 304.
 λογιστικό σύστημα 198, 199.
 λογοδοσία σε collegantia 264.
 Λογοθέτης του Δρόμου 251.
 λύτρα 231.
- μαγεία 83·37, 84.
 μάρτυρας 30, 31, 32, 38·58, 96, 230·226, 316·12, 320·32, 392, 394, 406, 412, 413.
 μαρτυρία 71.
 μαστίγωση 177·64.
 μαχαιροφόροι 92.
 μέδιμνος 173·43, 213·114.
 μερδικό (ποσοστό συμμετοχής στα κέρδη) 409, 409·80, 409·81.
 μερδικά (πλοίου) 282, 320, 321, βλ. και καράτια.
 Μεσαίωνα 308, 356·6, 400·25, 409.
 μεταβολεύς 167, 200·21.
 μεταλλεία 121.
 μεταξύ 358·16, 359, 363, 365, 370, 371.
 μεταπρασίας σύμβαση 357, βλ. και contractus aestimatorius.
 μεταπράτης 249, 251.
 μεταφορά από λογαριασμό σε άλλο βλ. virement.
 μεταφορᾶς σύμβαση 139, 203, 218, 220, 222.
 μεταφορᾶς κρασιῶν 381.
 μεταφορᾶς λαδιῶν 308, 380, 381.
 μετεγγύηση, θέτω ὑπό, 290, 297.
 μέτοικος 59, 83, 84, 109·45, 176, 211, 233·238.
 μέτρα και σταθμά 173, 198·7, 209, 221.
 μετρητοῖς 186, 187, 188.
 Μετρονόμοι 173.
 μητῶν και μιτῶν 252·14.
 μήτηρ ἱερῶν στρατευμάτων 150, 152, 155, 158, 158·29, 160.
 μήτηρ κάστρων 143, 150, 152, 155, 157, 158, 160, 160·43, 161.
 μήτηρ Σεβαστοῦ 160, 161.
 μήτηρ Συγκλήτου 150, 152, 158.
 μίλτος 26, 227.
 μισθοπρασία 218·146.
 μισθοῦν 112, 117.
 μίσθωμα 112, 113, 118, 120, 121.
 μίσθωσις βλ. μίσθωμα.
 μίσθωση κατά χρόνο (πλοίου) 218.
 μνᾶς (νόμισμα) 81·41, 106·22, 187·21, 232·236.
 μνήμων 217, 217·141.
 μόδιος 244, 248.
 μονομερῆς commenda 262, 263.
 μονοπώλιο 26, 27, 225, 227, 252·11, 253·22.
 μουφτής 301.
 μπάρκο (τύπος πλοίου) 376·29.
 μπαστιμέντο βλ. πλοίο.
 μπόνα πρέζα 387.
 μπούργο 258·20, 397.
 μπριγκαντίνο (τύπος πλοίου) 378, 378·43, 384, 388.
 μπρίκι (τύπος πλοίου) 412.
 μυριαγωγός 212, 213·114.
 μυριοφόρος 46, 212, 213.
 μυροπωλεῖο 170, 190, 194.
- νάβα (τύπος πλοίου) 320, 335, 376·29.
 Ναπολεόντιοι πόλεμοι 306.
 νανάγιο 198, 220, 224, 230·228, 408·79.
 ναυκληρία 201, 202, 203, 216.
 ναύκληρος 80, 89·7, 94, 124·11, 202, 203, 207, 208, 211, 213, 215, 216, 218, 221, 222·170, 222·174, 224, 225, 233·238, 243, 244, 245·17, 246, 246·24.
 ναυκληροκυβερνήτης 202·36, 216·136.
 ναῦλος και ναῦλον 220·153, 222, 232, 266·57, 266·60, 309, 370, 370·1, 371, 380, 385, 385·14, 386, 387, 391, 391·47.
 ναῦλος δεδουλευμένος 385, 391.
 ναυλοσύμφωνο 126, 219, 278, 308, 360, 361·27, 384, 391·47.
 ναῦλου προκαταβολή 387·18, 388, 391·47.
 ναύλωση με τὸ ζύγι 377·40, 385·14.
 ναύλωση βάσει ἀπόστασης 385·14.
 ναύλωση βάσει ποσοστοῦ ἀξίας φορτίου 385·14.
 ναύλωση κατ' ἀποκοπή βλ. ναύλωση «α σκάρσο».
 ναύλωση «α σκάρσο» 309, 361·27, 385·14.
 ναύλωση κατά χρόνο 385·14.
 ναύλωσης σύμβαση 278·131, 308, 361·27, 377·40, 385·14, 386.
 ναυλωτής 385, 386, 390.
 ναυλωτικαὶ συγγραφαὶ 91·25, 92·28, 219.
 ναῦς 213·123, 215·125, 217·141, 218·143, 218·144,

- 230·227, 231·232, 232·236, βλ. και πλοίο.
 ναυτεία 123, 124, 125, 126, 127, 220·153.
 ναύτης 124·11, 126, 207, 214, 217·141, 305, 308, 328·12.
 ναυτικά βλ. ναυτοδάνειο.
 ναυτική κακουργία (ρήτρα) 221, 221·159.
 ναυτική συνήθεια ή πρακτική 222·166, 307, 317, 319, 355, 370·1, 375, 379·47, 380, 385·14, 386, 387, 387·18, 390·45, 397, 399, 400·29, 402, 405.
 ναυτικό δάνειο βλ. ναυτοδάνειο.
 ναυτικό δάνεισμα βλ. ναυτοδάνειο.
 ναυτικό δίκαιο 273, 302, 303·18, 308, 310·72, 387, 395, 400.
 ναυτικός 252·11, 253, 409.
 ναυτιλία ελληνική 304·27.
 ναυτιλλόμενοι Έλληνες 257, 304, 390·45.
 ναυτοδανειακή σύμβαση 395, 397, 398, 401, 405.
 ναυτοδάνειο 88·4, 89, 90·21, 91, 96, 100, 207, 210, 228, 229·222, 230, 233·238, 257, 258·19, 258·20, 259, 260, 265, 265·54, 308, 310, 325, 326, 326·5, 327, 327·11, 393, 394, 395, 396, 397, 398, 399, 400, 401, 402, 403, 404, 405, 406, 408, 408·81, 410, 411, 412, 413.
 ναυτοδάνειο πρὸς τὸν φορτωτὴ 327.
 ναυτοδανειστής 403·50, 404, 405, 410, βλ. και καμπιαδόρος.
 ναυτοδίκης 38·60, 73·16, 74.
 ναυτολόγηση 309.
 ναυτολόγηση ad partem 309.
 ναυφύλαξ 88·5.
 Νέα Κωμωδία 107·27.
 νηοπομπή 211, 289, 290, 295, 370·1.
 νηϊδίη 25, 26, 29, 30, 33.
 νόθος 106·23.
 νομή, -έας 314, 315.
 νόμια 22.
 νομικὸ καθεστῶς 300.
 νομιμοποίηση ἀσφαλισμένου 337·21.
 νομιμοποίηση σὲ ναυτοδάνειο 394, 403.
 νόμισμα ἀττικὸ 177, 193, 209.
 νόμισμα θάσιο 46.
 νόμισμα λογιστικὸ 285·19, 377·38.
 νόμισμα βλ. ὑπέρπυρο.
 νομισμάτων ἔλεγχος γνησιότητας 176·63, 177, 177·64, 211.
 νομογραφικὴ ἐπιστολὴ 191·138.
 «νόμοι τῆς θαλάσσης» 385, 386, 388, 390·40.
 νομοθεσία ναυτικὴ 233, 273.
 νόμος 24, 52·81, 69·187, 77·39, 103·2, 104, 106, 107, 222·166, 233.
 νόμος ἀγορανομικὸς 172, 178, 181.
 νόμος ἐμπορικὸς 77·39, 234.
 νόμος ἐρανικὸς 191.
 νόμος τελωνικὸς 69.
 νόμου ἄγνοια βλ. ἄγνοια.
 νομοφύλαξ 162, 163.
 νοτάριος Βενετὸς βλ. νοτάριος λατίνος.
 νοτάριος Ἑλληνας 256, 256·8, 290, 295, 320·32, 405.
 νοτάριος Ἴταλὸς βλ. νοτάριος λατίνος.
 νοτάριος λατίνος 255, 256, 257, 261, 264, 265, 268·67, 269, 270, 271, 276, 277, 281·4, 283, 287, 303, 315, 319, 331.
 ντοάνα βλ. τελωνεῖο.
 ξενικόν (τέλος) 51·72, 172, 193.
 ξένος 25, 37, 38·59, 83, 106·23, 108, 146, 149, 162·58, 172, 193, 199, 207, 211.
 ξέστης βλ. sextarius.
 ξίδι 23, 24, 25, 184·108.
 ξύλο 407.
 ὀβολὸς 176, 194·156, 213·114, 222·170.
 Ὄθωμανικὴ κυριαρχία 299, 303.
 Ὄθωμανικὸ δίκαιο βλ. Τουρκικὸ δίκαιο.
 οἱ ἐκ τοῦ Ἐμπορίου 211.
 οἰκογενειακὸ δίκαιο 301.
 οἰνηγός (ναύκληρος) 244.
 οἶνος βλ. κρασί.
 ὀλιγανθρωπία 106·20.
 ὀλκὰς 214.
 ὀμνύναι 34·31, 34·33, 35.
 ὀμολογία χρεωστικὴ 399, 403·52, 404·53, 406.
 ὀμολογία, -ῶ 84, 101·94, 125·14, 129, 130, 136, 293, 403·52, 404·53, 406, 406·68, 413.
 ὀμόρρυθμη ἐταιρία 271.
 ὄνομα πλοίου 212, 317, 317·15, 334·21, 404, 404·60.
 ὀνοματοδοσία 148, 162·58.
 ὄξος βλ. ξίδι.
 ὀπισθογράφηση ἐγγράφου, ναυτοδανείου 394, 404·53.
 ὀπισθογράφηση συναλλαγματικῆς 308·50.
 ὀπισθογράφηση φορτωτικῆς 308, 358, 359·16, 361·27, 362·29.
 ὄπλα τοῦ πλοίου 318, 318·19.
 ὀργεῶνες 118.
 Ὄρθόδοξοι 260, 300.
 ὄρκος 25, 29, 30, 32, 33, 34·33, 36, 37, 38·59, 45, 53·82, 56·99, 62·139, 72·7, 75, 221·158, 336·19.
 ὀρκῶω 41, 44, 62.
 ὄρριον βλ. horreum.
 ὀσπρηγός (ναύκληρος) 244.
 ὀψιανὸς 197.

- παθητική ομάδα 224·182.
 πακοτίλα 309, 309·63.
 παλιγκάπηλος 192.
 πανηγυρική 219·150.
 πανήγυρις 53, βλ. και έμποροπανήγυρη.
 πανιά (πλοίου) 214.
 παραγγελίας πώλησης σύμβαση 357.
 παραγγελιοδόχος 306, 357, 378·45, 390·41.
 παράδοση έγγραφου ναυτοδανείου 394, 404·53.
 παρακαταθήκη 35·40, 36, 228, 314.
 παρακράτηση ποσοστού κέρδους 262, 263, 264, 264·49.
 παραλήπτης 221.
 παράσημον 212.
 παρᾶς (νόμισμα) 393, 394.
 παράστασις 201, 203, 203·42.
 παρέμβαση σέ δίκη 290, 291.
 παρενθήκαι 218.
 παροικίες έλληνικές 305.
 παρτίδον 389.
 παρτσινέβελλα βλ. συμπλοιοκτήτες.
 πάτρη 104, 109.
 Πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως 300.
 Πατριαρχικό Δικαστήριο 399, 405.
 πατριώτης 104·13.
 πατρονόμος 162, 163.
 πατρόξενος 105, 106.
 παύση πληρωμών 310·71.
 πείθειν 109, 112.
 πειρατής, πειρατεία 90, 91, 107·28, 220, 224, 277·122, 284·15, 335·12, 387, 408·79.
 πεντηκοστεύεσθαι 226·195.
 πεντηκοστή 53·82, 217·141, 225, 227.
 πεντηκοστολόγοι 47, 51·77, 226.
 περαιούν 181, 181·95.
 περγαντί (τύπος πλοίου) 318·19.
 περίνεως 217·141.
 περιορισμοί τοπικοί collegantie 268·68, 269.
 περιρραντήρια 193·151.
 πηγές του έμπορικού δικαίου 302.
 πίθος 59·122, 186, βλ. και άμφορέας και κεράμιον.
 πιστωτική άγοραπωλησία 187, 218·146.
 πλανόδιο έμπόριο 141, 178·69.
 πλειοψηφία 291.
 πλειστηριασμός 112, 113, 118, 120, 189.
 πληρεξουσιότητα 271·84, 277, 385.
 πλήρωμα 87, 90·21, 126, 127, 212, 214, 220·153, 309, 328·12.
 πληρωτής έράνου 190.
 πληρωτής συναλλαγματικής κλπ. 272, 287, 294·31, 307.
 πλοιάριο 125, 126, 270, 318, 318·19, 394.
 πλοίαρχος 87, 90·21, 100, 126, 216, 217·141, 258·19, 273, 304, 308, 310·72, 320, 328·12, 330, 332, 334·9, 339·5, 342·6, 342·7, 347·3, 348·4, 358·16, 363, 364, 365, 366, 367, 368, 370, 371, 376, 376·28, 377, 378, 378·42, 379, 384, 385, 385·14, 393, 394, 400, 402, 404, 406, 406·68, 407, 412, 413.
 πλοιοκτήτης 202, 216, 245, 273, 313, 361·27, 384, 388, 393, 394, 403·49, 413.
 πλοϊον 26·40, 41, 46, 47·44, 53, 62, 87, 88, 89, 90, 96, 100, 123, 125·14, 126, 199, 202, 207, 211, 212, 213, 214, 215, 216, 217, 218, 219·151, 219·152, 222, 223·178, 224, 226, 227, 230, 231, 234, 243, 244, 245, 259, 273, 274, 282, 293, 304, 305·32, 307, 309·60, 314, 315, 317, 318, 318·19, 319, 319·21, 319·28, 320, 320·30, 329, 334·9, 336·18, 337·25, 339·4, 340·6, 342·6, 342·8, 344·3, 346·4, 347·4, 352·1, 355, 358·15, 358·16, 361·28, 362·29, 363, 371, 375, 376, 376·30, 380, 384, 385·14, 387, 388, 391, 393, 397, 401, 403, 404, 405, 406·68, 407, 412, 413.
 «πλοϊον έλληνικόν» 125·14.
 «πλοϊον ίδιον» 202.
 πλοϊο φοινικικό 216·135, 223·178.
 πλωϊμότητας πιστοποιητικό 244.
 ποινή χρηματική βλ. πρόστιμο.
 ποινική ρήτρα 400, 400·27, 404.
 πολέμιοι 223·178.
 πόλιτζα ντε κάρικο βλ. φορτωτική.
 πολίτης, πολίτις 105, 106, 108, 109, 167, 193, 195, 207, 259, 278.
 πολιτεία Ρωμαίων 148, 149, 162·58, 163.
 «πολιτικά» 391·49.
 πορτάδα 309.
 ποτάμια μεταφορά 220.
 πρακτικό δίκαιο 272, 282, 290, 294.
 πραγματευτής 249, 250, 253.
 πραγματικά έλαττώματα 182, βλ. και κρυφά έλαττώματα.
 πρακτορείας σύμβαση 307.
 πράξη (πρόσθεση) ασφάλισης 362·29.
 πράξις 232·237.
 πρατήρ 185.
 πρατήρ λίθος 105, 170.
 πράτιγο 401.
 πρέσβυς νομοφυλάκων 162.
 πριμάγγιο 367, 367·4, 368.
 πρινοκόκκι 359, 359·19, 372.
 προαγορά έσοδείας 58, 58·116, 59, 60, 210, 358·14.
 πρόβα 242·4, 244, 245, 246, 247, 248.

- προεστοί 302, 309.
 προθεσμία 181, 183, 336·20.
 προθεσμία ἐπιστροφῆς ναυτοδανείου 231, 231·
 232, 232, 265, 265·54, 401.
 προθεσμία πληρωμῆς ἀσφαλίσματος 336·20.
 προθεσμία πληρωμῆς συναλλαγματικῆς 293, 307.
 προκαταβολὴ ναύλου 222, 222·174.
 πρόκλησις 35·39, 73.
 προκουρατόρος 385.
 προλέγειν 179.
 προμετρητὲς 173, 174.
 προμηθείας ποσοστὸ 306.
 προμηθείας σύμβαση 306.
 προνόμια 299, 300, 301.
 προνόμιο ναυτοδανειστῆ 405.
 Πρόξενος 302, 309, 385, 389·33.
 προπράτης 186, 186·118.
 προπώλης βλ. προπράτης.
 πρόρρηση 180, βλ. καὶ προλέγειν.
 προσαναθέσθαι 218.
 προσαναλαμβάνειν 217.
 προσβολή 189.
 πρόσσοδος 112, 120.
 πρόστιμο 43, 44, 66, 172, 215.
 προσφώνησις, προσφωνῶ 125, 125·17.
 προσωπικὸ θέσμιο 301.
 Προτέστο 383, 384, 385, 386, 387, 388, 392·51,
 402.
 προὔπολογισμὸς 119.
 πρυτανεΐα 66, 68, 226·203.
 πρωρεὺς ἢ πρωράτης 214, 215, 216, 216·133.
 πταῖσμα μεταφορέα 220.
 πτώχευση 293·20, 310, 310·71.
 -πώλης 192.
 πώληση ἐμπορικὴ 306.
 πωλητῆς 119, 186, 188, 251, 323.

 ρεάλι (νόμισμα) 358·13, 362·29, 363, 364, 366,
 367, 368, 369, 400, 404.
 ρεΐζης βλ. πλοίαρχος.
 «ρέκολα τῆς θαλάσσης» 386, 391.
 ρεμέτζα 317·21, 318, 318·21.
 ρήτρα (-ῆ) 22.
 ρήτρα ἀπαλλακτικὴ 378·42.
 ρήτρα εἰς διαταγὴ 308.
 ρίζιγα μαρίτιμα 400, 402, 402·40.
 ρουφέτι (συντεχνία) 300 (βλ. καὶ ἐσνάφι).
 ρωμαϊκὴ ἐμπορικὴ ναυτιλία 217·141.
 Ρωμαϊκὸ Δίκαιο 133, 182, 250, 301, 315, 316, 317,
 318, 387, 391·47, 405.
 ρῶπος 218.

 σαϊτιά (τύπος πλοίου) 340·6, 342, 342·4, 342·5,
 342·6, 342·8.
 σακολέβα (τύπος πλοίου) 393, 394.
 σακκίδιο 81·21, 221, 246·23, 306.
 «σαλονικιὸ» 360, 360·22.
 σαμπέγα 318·19.
 σαπούνη 277, 313, 323.
 Σεβαστός, -ῆ 131, 152, 159.
 σερμαγιὰ καὶ σερμαγιέ 393, 395, 402, 406·68,
 407, 408·79, 409, 409·80α, 409·81, 409·83, 410,
 411.
 σερμαγιὰ ταξειδιάρικη 400.
 σερμαγιὰ χρονιάρικη 400.
 σήκωμα 173.
 σημαία πλοίου 355, 367, 380, 384, 385, 388, 390,
 412.
 «σίγουρα τῆς γῆς» (ρήτρα) 393, 398, 398·18, 400,
 403, 405.
 σιγουριτὰ βλ. ἀσφάλιση.
 «σίδερα» τοῦ πλοίου 318, 318·19.
 σιταποθήκη 251, 252·14, 253, 253·22.
 σιτάρι 53·86, 87·2, 95, 174, 175, 205·60, 210, 211,
 213·114, 243, 244, 245, 247, 248, 249, 250, 251,
 252, 253, 254.
 σιτηγὸς (ναύκληρος) 243, 248.
 σιτηρὰ 93, 93·42, 189, 189·130, 205, 210, 211,
 215, 221, 226, 227·214, 247, 252·12, 253,
 254·24, 306, 308.
 σιτοκάπηλος 252.
 σιτολόγος 95·51.
 σιτοπώλης 176.
 σῖτος ἀργὸς 175.
 Σιτοφύλακες 175, 176, 226.
 σιτώνης 252.
 σιτωνία 252·12.
 σκάφη ποταμία 126.
 σκεύη πλοίου 318, 323·9.
 σκηναὶ 169.
 σκολιὴ δίκη 38·57.
 σκόπιμη διάθεση 187·120.
 σκριβάνος βλ. γραμματικός.
 σκυτάλη 173, 221·165.
 σοπρακάρικος 88·5, 91, 92, 94, 98, 99, 100, 222.
 Σουλτάνος 301, 315, 383.
 σπάγγος 313, 368.
 σπεδιζιόνα βλ. φορτωτικὴ.
 στατάριον 170.
 στατεριάτικο 367·3, 368.
 στατήρ (μέτρο βάρους) 173, 367·3.
 στατήρ (νόμισμα) 41, 109·40.
 Στατοῦτα βενετικά 264.
 στερεῖσθαι 24, 25, 27·47, 37·48.
 «στεριανὴ» περιουσία 399.
 στέφανος 111, 112, 113, 114, 120.
 στιγμιαία δικαιοπραξία 186.

- στοὰ 80, 169, 169·15, 189·130, 204.
 συγγραφή 34·33.
 συγγραφή (ναυτική) 89·7, 223·178, 230, 230·229, 232·237, 395, 405·66.
 συλλαμβάνειν, -εσθαι 123, 124, 127.
 συλλογή νομοθετική 301.
 συμβολαιογραφικό ἔγγραφο 318, 319, 320, 320·32, 406.
 συμβολαιογράφος βλ. νοτάριος.
 σύμβολον 219, 219·151.
 συμμετοχή βλ. *commenda* καὶ *collegantia*.
 συμπλέων 88·6, 89, 93, 96, 97, 206, 220, 223·178, 224, 224·183, 403·50.
 σύμπλους βλ. συμπλέων.
 συμπλοιοκτησία, -τες 309, 309·60, 314, 316, 319, 320, 320·31, 320·32, 334·7, 342·7, 346·7, 404·56, 406·68, 407, 410, 411.
 σύμπονος 253·20.
 συναινετική δικαιοπραξία 186.
 συναλλαγματική 271, 272, 281, 282, 287, 290, 291, 292, 293, 294, 294·31, 307, 328·11.
 συναλλαγῶν δίκαιο 301.
 συναρχία 147, 162·58, 164.
 συναυτοκράτορες 144, 144·14, 150, 157, 160.
 συνεισφορά (κοινῆς ἀβαρίας) 223·178, 224, 309, 309·65.
 συνεταιρισμός 307.
 συνεταιριστική μορφή ἐπιχείρησης 308, 309.
 συνήγορος 112, 113, 119.
 συνήθειαι (φορολογία) 243·2.
 συνήθεια λιμανιοῦ 401.
 συνθήκαι 120, 211.
 συνναύκληρος 405·60.
 σύνορκοι 31, 31·12, 31·18, 31·19, 32, 33.
 συντίθημι 130, 131, 135, 142.
 συντροφία βλ. ἔταιρία.
 σύντροφοι βλ. *participes*.
 συντροφοναῦτες 400, 406, 407, βλ. καὶ *participes*.
 Σύντυχοι Ὑδρας 389·33.
 συνυποσχετικό 279·139.
 συνωνή 252·12.
 σφράγιση 59·122, 81·21, 92·28, 93·37, 95·57, 96, 209, 221, 246, 247, 306.
 «σῶα καὶ ἀκακούρητα» (ρήτρα) 220, 221.
 «σωζομένου τοῦ πλοίου» (ρήτρα) 397, 399, βλ. καὶ «σωθείσης τῆς νεῶς».
 σωθέντων τῶν χρημάτων (ρήτρα) 230.
 σωθείσης τῆς νεῶς (ρήτρα) 230, 231·232.
 σῶμα 104·4, 124.
 σωτήρες τῆς οἰκουμένης 144, 144·13, 152, 155, 156·22.
 τάλαντο 46, 47, 119·37, 130, 131, 132, 136, 138, 139, 141, 142, 212, 213, 213·114, 222·170.
 τάλληρο (νόμισμα) 394, 399, 402, 402·47, 412·6, 413.
 τάλληρο δίστηλο (νόμισμα) 410·86, 412·6, 413.
 τάλληρο κολωνάτο (νόμισμα) βλ. τάλληρο δίστηλο.
 τάλληρο τῆς ρεγγίνας (νόμισμα) 394.
 ταμίας 116, 117, 118, 119·30, 217.
 τάριχοι 80, 81, 205, 209.
 τέλος 41, 42, 45, 47, 53·84, 61, 65·169, 121, 132, 140, 141, 225, 226, 248.
 τελωνεῖο 367, 368.
 τελώνης, τελωνία 45·25, 51, 172.
 τέμενος 118.
 τετάρτη 57·112, 226·195.
 τεχνείτης 152, 154, 155, 156, 164, 164·69.
 τήθη Σεβαστοῦ 160, 161.
 τιμή 61, 357, 358.
 τίμημα 188, 189, 218·146, 313, 323.
 τιμολόγιο 350·5.
 τίτλος 149, 150, 157, 160, 161.
 τιτλοφορία 157.
 τοκογλυφία 260·27, 397.
 τοκογλυφική σύμβαση 259, 325.
 τοκοδοσία 190, 191.
 τόκος 192·145, 228·217, 231·229, 258·20, 259, 309, 391·49, 393, 396, 396·7, 397, 399, 400, 408, 409, 410, 411.
 τόκος ἑκατοστιαῖος 396, 397·8.
 τόκου περιορισμός 396·7, 410.
 τόννος 46, 212·113, 213, 213·118.
 τοπική *collegantia* βλ. ψευδο-*collegantia*.
 Τουρκικὸ δίκαιο 301, 316.
 Τράπεζα δημόσια τῆς Βενετίας 293.
 τράπεζα συμψηφισμοῦ 293.
 τραπεζίτες, τράπεζες 80, 176, 176·63, 191, 207, 211, 228, 229, 293.
 Τριηκόσιοι (Θάσος) 25, 37, 38, 63·151, 65, 66, 67, 68, 69.
 τρυβλίον 189.
 Τρωϊκὸς πόλεμος 191.
 τσεκίни (νόμισμα) 361·27, 372, 400.
 Τυπικὸ 308, 356·2, 380.
 τυποποίηση ἐμπορευμάτων 82, 83, 92, 209.
 τύπος ἀποδεικτικὸς 406·68.
 τύπος πλοίου 317.
 τύπος συστατικὸς 406·68.
 τῷ ἑμαυτῷ κινδύνῳ (ρήτρα) 221.
 ὑπαιτιότητα 386.
 ὑπερβάλλειν 189.
 ὑπερημερία 400, 400·27, 404.
 ὑπέρπυρο (νόμισμα) 258·20, 261·35, 268·68, 269,

- 270, 272, 274, 275, 276, 279, 284, 285·18, 288·35, 288·37, 290, 292, 293, 295, 296, 397, 399.
- ὑπέρπυρο τῆς Κρήτης 285·18, 287·35, 404.
- ὑπηκοότητα 277, 286·28.
- ὑποθήκη 232, 361·27, 405, 413.
- ὑποκατάσταση 88·4, 398·16.
- ὑφαντουργία, βενετική 359.
- ὑφασμα 313.
- φαίνειν 68.
- Φαραὼ 197.
- φάσις 37, 39·60, 43, 44, 63·151, 64·159, 65, 65·169, 76·39, 176, 205, 226.
- φελούκα 317·17.
- φετῶς βλ. fetwa.
- φήνας 25·35, 43, 44, 68·183, 69, 226·203, 227·211.
- φλωρίο βενέτικο (νόμισμα) βλ. δουκάτο.
- φόλλις (νόμισμα) βλ. follis.
- φόντα βλ. κεφάλαιο.
- φορὰ 190.
- φόρετρον (καὶ φόλετρον) 131, 132, 139, 140, 142, 222.
- φορμὸς 176.
- φόρος 42, 48, 49·62, 50, 60, 123, 124, 222, 248·34, 252·12, 253.
- φορτηγὰ ζῶα 131, 132, 138, 141, 142.
- φορτηγήσιον 203.
- φορτηγία 201, 203.
- φορτηγίδα 246.
- φορτίο 125, 203, 211, 213·114, 217·141, 218, 221, 222, 223, 226·196, 232, 245, 246, 361·27, 378·45, 379·47, 380, 384, 385, 386, 387, 388, 391, 403·50, 409·83.
- φορτωτῆς 222, 223, 357, 358·16, 362·29, 375·22, 403·49.
- φορτωτική 219·151, 219·152, 304·27, 308, 317·15, 331, 332·42, 352, 355, 356·3, 358, 358·13, 358·14, 358·15, 361, 361·27, 361·28, 362·29, 364, 367, 368, 369, 373, 375·22, 375·24, 376, 376·28, 377·37, 378·45, 379, 379·47, 380, 381, 384, 388·392 *passim*, 412.
- φουνδακάριος 252, 252·13.
- φουῆδαξ 251, 251·10, 252, 252·11, 253, 254.
- φρατρίαρχοι 118.
- φυλακίτης 91, 92, 94, 223·177.
- φυλή 104, 107·28, 109, 117.
- χαίρειν 129, 130, 131, 136.
- χαλκὸς 198, 199.
- χειρέμβολον 218.
- χειρισμὸς τῆς Νέας Πόλεως (Αἴγυπτος) 92·33.
- χειρογραφία ὄρκου βασιλικοῦ 221·158.
- χειρόγραφο 136, 136·7, 139.
- χειροτονεῖν 117.
- χορηγία 125·17.
- χοτζέτι 316, 318, 320, 321, 323.
- χρεοκοινωνία 409·82.
- χρηματιστήριο ἀσφαλειῶν 331, 350·3.
- χρηματιστήρια ἐμπορευμάτων 205.
- χρηματοδότης, -τησι 87, 90, 91, 97, 100, 101, 257, 398, 403·49, 407, 408.
- χρονολογία *more veneto* 351·14, 356·3.
- χῦμα μεταφορὰ 99·81, 221, 308, 361·27.
- χῶμα 80, 203.
- χωρητικότητα τῶν πλοίων 212, 213, 213·114, 213·116, 214, 273, 273·97, 314.
- χωρὶς οἰκοῦντες (δοῦλοι) 194·155, 195.
- ψάρια παστὰ βλ. τάριχος.
- ψευδο-collegantia 260, 266·58, 268·67, 269.
- ψήφισμα 22, 23, 25, 26, 109, 112, 113, 118, 120, 121, 193, 233, 327.
- ψηφοφορία 223·178.
- ὠνητιῶ 80, 84, 210·90.
- ὠνια βλ. ἐμπορεύματα.
- ὠνίων ἀγορὰ 177·67.
- ὠνοῦμαι 111, 120.
- amende βλ. πρόστιμο.
- andar dell' 330, 338, 339, 340, 341, 344, 346, 347, 349.
- annona 95, 96, 245·22, 246, 247.
- annona militaris 245, 246, 247.
- annona urbis 245, 246, 247.
- anteponere 297·16.
- apodixa 219·151, 352·1.
- apport βλ. εἰσφορὰ.
- arbitrage βλ. διαιτησία.
- a canterate, ναύλωσις 377·40, 385·14.
- accomandisia 275·113, 287·31.
- accomendatio βλ. commenda καὶ collegantia.
- actio institoria 194.
- actio quanti minoris 184.
- adaeratio 252·12.
- ad partem 309.
- affrètement coque-nue 218·146.
- ag(g)io βλ. ἐπικαταλλαγή.
- alla rinfusa βλ. χῦμα μεταφορὰ.

- arra poenitentialis 253.
 arrêt βλ. απόφαση.
 arrubah 83·35.
 assignation βλ. έκταξη.
 Augustus, -a βλ. Σεβαστός, -ή.
 bailleur de fonds βλ. χρηματοδότης.
 banchum communis 283.
 banque de virement βλ. τράπεζα συμψηφισμού.
 barataire 300.
 barcha 270.
 Barkauf 82.
 Berezan 203.
 bonitas 249, 250.
 bonne moustre 249.
 boro, denaria 327·11.
 batte (μέτρο χωρητικότητας) 374·12, 377·32, 379.
 cambio a risico marittimo 395, 400.
 cambium 258·18, 282, 283·13, 291, 296, 297.
 capita creditorum 293·20.
 capitanea βλ. κεφάλαιο.
 capitulations βλ. διομολογήσεις.
 carisee 352·7.
 cartula caucionis 281·4.
 cartularium navis 219·151, 406·68.
 caudicarii 246·27, 247.
 cautio 97, 230·229.
 cechino ruspido 361·27, 372.
 centesimae usurae 396.
 charter party βλ. ναυλοσύμφωνο και ναυλωτική.
 cherri (sharia) 301.
 “chi per esso” (ρήτρα) 308, 358·15, 361·27, 377, 377·37, 379, 404·53.
 “chi per lui fosse” (ρήτρα) 353, 358·15, 377·37.
 citoyen potentiel βλ. δυνητικός πολίτης.
 ciurma 126.
 civitas romana βλ. Ρωμαίων πολιτεία.
 cocha, πλοίο 273, 274, 282, 319·24, 320·30.
 coemptio βλ. συνωνή.
 cognatus 275·111, 286.
 cognomen 156.
 cojureurs βλ. σύνορκοι.
 collegantia 255, 257, 257·16, 259, 260, 261, 262·38, 263, 264, 265, 266, 267, 268, 269, 270, 270·78, 274, 275, 277, 278·134, 279, 284·15, 287·31, 303, 307, βλ. και commenda.
 commenda 140, 257, 267·67, 269, 275, 395·1, 409·81, 409·82, βλ. και collegantia.
 commendacio 275·113.
 commissionario βλ. ανταποκριτής και παραγγε-
 λιοδόχος.
 comune Pisanorum Anee 276·114.
 compagnia βλ. εταιρία.
 compranatico βλ. διατροφή πληρώματος.
 compilation βλ. συλλογή νομοθετική.
 concordia 151·47, 160·50.
 confiscation βλ. δήμευση.
 Consiliari Cretae 289, 297.
 Consoli dei Mercanti 328·13.
 consuetudines βλ. συνήθειαι.
 contractus aestimatorius 306.
 contra sua pacta venire 249, 250.
 convoglio βλ. νηοπομπή.
 cornering 176.
 corpus βλ. και επαγγ. ενώσεις 246.
 “Costanza Trionfante”, πλοίο 356·4, 358·16, 364, 371.
 Cour Ducale βλ. Δικαστήριο του Δούκα.
 cura annonae βλ. σιτωνία.
 curator 245·18.
 damnatio memoriae βλ. καταδίκη της μνήμης.
 decretalis 259·21.
 dediticii 148.
 délateur βλ. καταγγέλλων.
 dénonciateur βλ. καταγγέλλων.
 diaetarius 217·141.
 “dice esser” (ρήτρα) 308, 352·4, 361·27, 370, 371, 378·42.
 dies imperii 151·46.
 digma 246.
 dime βλ. δεκάτη.
 dimissoriae 245·22.
 distantia loci 287, 307.
 divisio 261·34, 266·62, 267·65.
 “Dolfin”, πλοίο 359·16, 364.
 “Dolfina Veneta”, πλοίο 356·6, 361·28, 370.
 dominatio 274·101.
 dragomani et interpreti 322, 322·4, 367·9, 368.
 Duca di Candia βλ. Δούκας της Κρήτης.
 ducato corrente 323·11, 325, 338·26, 362·29, 379.
 échantillon βλ. δείγμα.
 écritures βλ. έγγραφές.
 écrivain βλ. γραμματικός.
 enchérisseur βλ. πλειοδότης.
 equipaggio 126.
 erab(h)on 83·35.
 erabon 83·35.
 erres βλ. άρραβώνας.
 estampillage βλ. σφράγιση.
 Eviktionsgarant 186.
 exemplar βλ. δείγμα.
 exemplum βλ. δείγμα.
 exercitor βλ. εφοπλιστής.

- expensae de ore 266, 266·59.
- fetwa 301.
- foenus (καὶ fenus) nauticum 396.
- follis (νόμισμα) 243, 244, 247.
- fondaco καὶ fondico 251·10, 252·14, 253.
- formulaire βλ. τυπικό.
- fornimentum pecunie 266·57.
- fortune de mer βλ. θαλάσσιο συμβάν.
- “franco” (ρήτρα) 377·39.
- “franco di convoglio” (ρήτρα) 370, 370·1, 377·39.
- “franco di nuovo imposto” (ρήτρα) 370, 370·1, 377·39.
- “franco d’ogni sorte d’avarìa” (ρήτρα) 370, 370·1, 377·39.
- freight βλ. ναύλος καὶ ναύλωσι.
- fructus civiles 391·49.
- fungibles (choses) βλ. ἀντικαταστατὰ πράγματα.
- “Galera San Giuseppe”, πλοῖο 357·11, 368.
- gentilice collectif 148, 162·58.
- girapera, τύπος πλοῖου 258·20, 273, 273·97, 397, 404.
- grosso (νόμισμα) 285·18, 285·19, 288·35, 288·37, 296, 296·13, 330, 348·8.
- Guardiano 304·27, 337·25.
- Hausierhandel 178·69.
- haver contante (;) 341·5.
- haver de cassa 334·5.
- haver sottile 334·5.
- horreum 252·14.
- hüccet βλ. χοτζέτι.
- immunity βλ. ἀτέλεια.
- inboio βλ. avere sottile.
- indicia 245.
- infinite usurae 396·7.
- instrumentum ex causa cambii 281·4, 282, 283·13, 285·18, 287, 288·38, 291.
- instrumentum navis 318.
- interdicere βλ. κατάσχω.
- itinerant trade βλ. πλανόδιο ἐμπόριο.
- iugum 213·116.
- Judex Proprii 289, 290, 296, 296·12.
- Kaisermacherin 158.
- Kaufmannsgut 81.
- “La Corriera della Repubblica Settinsulare” (πλοῖο) 376·28, 378.
- “La Madonna del Scarpelo”, πλοῖο (νάβα) 342·6.
- lettera del inchabio 282·9, 283, 293.
- libertus 97.
- liquidation βλ. ἐκκαθάριση.
- lira di grossi (νόμισμα) 258·19, 285·19, 330, 332·26, 334·3, 339·26, 351·8.
- litterae cambii 283, 283·13, 292, 292·16.
- litterae pagamenti 272, 276, 282, 283, 283·13, 285, 287, 288, 292.
- locus regit actum, κανόνας 316.
- lucrum βλ. κέρδος.
- macellum Candide 260, 260·31.
- “Madona della Pace”, πλοῖο 362·29.
- “Madona di Dobrata”, πλοῖο 376·30.
- magistratus 245·19.
- marchant 249, 250.
- marciliana (τύπος πλοῖου) 347, 351, 351·11.
- mater castrorum βλ. μήτηρ κάστρων.
- mater senatus βλ. μήτηρ Συγκλήτου.
- mensores 174, 247.
- mensurator 259·20.
- mercator Venecianus 278, 360·26.
- metatus βλ. μητᾶτον.
- mezzano di Sigurtà βλ. ἀσφαλειομεσίτης.
- miarò (μέτρο χωρητικότητας) 377·40.
- “Misocho”, πλοῖο (marciliana) 351, 351·12.
- missus 99, 99·83, 287·32, 403.
- “Moresini”, πλοῖο (μπερτόνι) 337·25.
- mos italicus 315.
- “Mosto”, πλοῖο (γαλιόνι) 339, 340, 341, 351.
- mostra βλ. δείγμα.
- moustre βλ. δείγμα.
- muda βλ. νηοπομπή.
- muda τοῦ τρύγου 290.
- mufti 301.
- mülk 316.
- munus personale βλ. λειτουργία.
- mutatio viagii 336·18.
- mutatio itineris 336·18.
- nauta βλ. ναύκληρος.
- nauticus βλ. ναύκληρος.
- navicularius βλ. ναύκληρος.
- nomenclature βλ. ὀνοματολογία.
- nomen gentilicium 146, 162·58.
- “non mutando viaticum” (ρήτρα) 404.
- “non sendo nova in terra” (ρήτρα) 335, 335·13.
- notarius imperialis 295, 295·9.
- noxia 181, 182.
- ordalie βλ. θεοδικία.
- orra imperiale 253.
- partes βλ. καράτια.
- participes 269·74, 320.
- partitor communis 296·15.

- "Patig(no)ta", πλοῖο (νάβα) 348, 348·3.
 patron 317, βλ. και καταβοκύρης και πλοίαρχος.
 patronus (ἐπαγγ. ἔνωσις) 246·28.
 peculium 194.
 pecunia traiecticia 97, 396, 398·17.
 "per conto proprio" 378·45.
 peregrinus βλ. ξένος.
 periculum ignis et latronum (ρήτρα) 261·32, 268·67.
 periculum maris et gentium (ρήτρα) βλ. risicum maris et gentium.
 pistores 246.
 polacca (τύπος πλοίου) 376, 376·29.
 police flottante βλ. ασφαλιστήριο κυμαινόμενο.
 polizza βλ. συναλλαγματική και ασφαλιστήριο.
 polizza di sigurtà βλ. ασφαλιστήριο.
 postnumerando πληρωμή ναύλου 309, 391, 391·47.
 praefectura annonae 246.
 praefectus annonae 245·22.
 praefectus praetorio βλ. ἑπαρχος τοῦ πραιτωρίου.
 praeses 245·16, 245·18, 245·21.
 premio βλ. ασφάλιστρο.
 pretium periculi 231·235.
 Privates Protokoll βλ. ιδιωτικὸ πρακτικὸ.
 proba βλ. πρόβα.
 probatoria 244.
 procurator 275·112, 286·28, 286·29.
 prosecutor annonae 96, 245·20.
 Proprio, Δικαστήριο τοῦ 290.
 prova di fortuna 309.

 quaternus 219·151, 335·11, 352·1.

 raccomandatario βλ. ἀνταποκριτής.
 rais 322·2.
 ratihabitio mandato comparatur 321.
 receptum nautarum 219·150.
 Regimen 289, 320·30.
 regrat 250·3.
 regratier 249, 251.
 Remittierung 287·32.
 res mercantiles 209 (βλ. και Kaufmannsgut).
 res venales 209 (βλ. και Kaufmannsgut).
 revendour 249, 251.
 risicum maris et gentium (ρήτρα) 261·32, 267, 267·67, 397.
 ritorno de 330, 343.

 "Salvatora", πλοῖο (νάβα) 346, 352.
 salva in terra 398, 399·18.

 "salvo de avaria", ρήτρα 335·14.
 sample βλ. δείγμα.
 "San Paulo", πλοῖο 363, 364, 366.
 "Santa Anna San Giuseppe", πλοῖο 367.
 "Santa Maria da Scarpello" πλοῖο (σαϊτιά) 342, 342·6.
 "Santorina", πλοῖο (νάβα) 342.
 scappa 318·20.
 scribanus 217, 219·151, 361·27, 378·42, 406·68.
 scritto di mano 281, 282, 292, 319.
 scrivano βλ. γραμματικός.
 securitas 275·11, 276, 288.
 segurtà, dalle 350, 350·3.
 sensale di sigurtà βλ. ασφαλειομεσίτης.
 "senza obbligo di mostra risigo", ρήτρα 336·19, 337·24.
 sequestrare βλ. μετεγγύηση, θέτω ὑπό.
 serment βλ. ὄρκος.
 servus βλ. δοῦλος.
 sextarius 244, 248, 274·12.
 sicurtà και segurtà βλ. ασφάλιση.
 sicut iactavimus, ita participimus 263.
 Signoria 387.
 siliqua (νόμισμα) βλ. κεράτιον.
 sine expensis, ρήτρα 267·65.
 societas βλ. εταιρία.
 societas maris 262.
 societas unius actus 307.
 socius procertans 140, 257, 257·16, 260, 260·29, 261·36, 262, 263, 264, 264·47, 264·49, 265, 266, 267, 267·68, 274, 275, 277.
 socius stans 140, 255, 257, 257·16, 260·31, 261, 261·34, 261·35, 262, 263·45, 264, 265, 266, 267, 268·68, 274, 275, 277.
 soldo (νόμισμα) 258·19, 285·18, 285·19, 288·35, 288·37.
 solidas (νόμισμα) 243·3, 248·36.
 "sotto coperta" (ρήτρα) 370, 371, 376, 378.
 species annonariae 245, 246, 247, 248, 381.
 standardisation βλ. τυποποίηση.
 stantarium βλ. στατάριον.
 statio και stacio 260, 261·33.
 statut juridique βλ. νομικὸ καθεστῶς.
 stipulatio poenae 97.
 storno 337·23.
 Surrogation βλ. ὑποκατάσταση.
 surtax βλ. ἐπιφορολογία.
 "Susanna", πλοῖο 357, 358·15, 359·17.

 "Tapinò", πλοῖο (γαλιόνι) 338·25.
 tiré βλ. ἀποδέκτης-πληρωτῆς συναλλαγματικῆς.
 tireur βλ. ἐκδότης συναλλαγματικῆς.

tornar a 400.

tractator βλ. socius procertans.

tria nomina 148, 149, 156, 163.

tribut βλ. φόρος.

underwriters 331·28.

“Union in Pace”, πλοίο 361·27.

urubanu 83·35.

usus 261, 262, 265, 266·60, 267·67, 308, 309,
317·14.

usus maris 265, 316, 317·14, 327, 380, 387, 405.

vadimonium 281·4.

“Vidala”, πλοίο (νάβα) 344, 344·3, 345.

“Vidala”, πλοίο (σαϊτιά) 340·6, 344·3, 351·13.

virement 293.

voluntas vectorum 223·178.

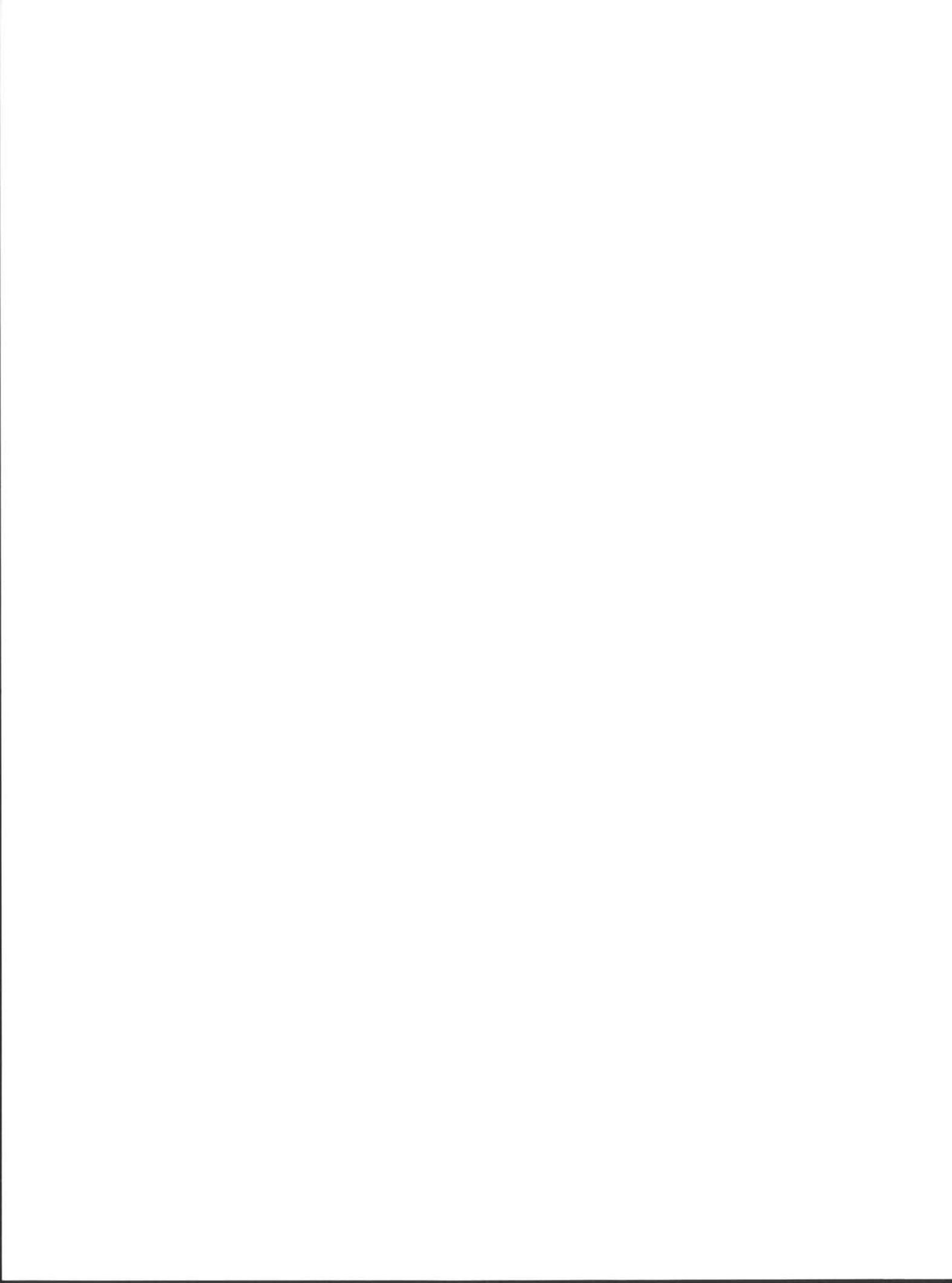
Wechselgeschäft 287·32.

Zara (μέτρο χωρητικότητας) 374·12, 374·13, 375.

“Zena”, πλοίο (νάβα) 317, 334.

Zuweisung 287·32.

Zweckverfügung βλ. σκόπιμη διάθεση.

ΟΙ ΜΕΛΕΤΕΣ ΙΣΤΟΡΙΑΣ
ΤΟΥ ΕΛΛΗΝΙΚΟΥ ΔΙΚΑΙΟΥ ΤΩΝ ΣΥΝΑΛΛΑΓΩΝ
ΤΟΥ ΔΗΜΗΤΡΙΟΥ Χ. ΓΚΟΦΑ
ΑΡΙΘ. 133 ΤΗΣ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗΣ
ΤΗΣ ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ
ΤΥΠΩΘΗΚΑΝ ΤΟ 1993 ΣΕ 1000 ΑΝΤΙΤΥΠΑ
ΜΕ ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ ΤΗΣ ΕΛΕΝΗΣ ΚΩΤΣΟΥ
ΚΑΙ ΚΑΛΛΙΤΕΧΝΙΚΗ ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ ΤΗΣ ΧΕΛΕΝΑΣ ΤΖΑΝΕΚΑ
ΣΤΙΣ ΓΡΑΦΙΚΕΣ ΤΕΧΝΕΣ Ε. ΜΠΟΥΛΟΥΚΟΣ - Α. ΛΟΓΟΘΕΤΗΣ Ο.Ε.
ΦΩΤΟΜΑΡΑ 54 ΝΕΟΣ ΚΟΣΜΟΣ

